EVLIJA ČELEBI

PUTOPIS

EVLIJĀ ČELEBĪ

PUTOPIS

ODLOMCI O JUGOSLAVENSKIM ZEMLJAMA

Preveo, uvod i komentar napisao
HAZIM ŠABANOVIĆ

SVJETLOST • 1967 • SARAJEVO

Naslov originala:
EVLIYÂ ÇELEBÎ SEYÂHATNÂMESİ
Istanbul 1314/1896—1318/1900.

Urednik:
MILICA GRABOVAC

PREDGOVOR

Prema relativno brojnim i manje-više značajnim putopisima zapadnih pisaca o našim zemljama iz XVII vijeka, od istočnih pisaca imamo samo dva djela, i to oba iz sredine toga vijeka. Prvo je veliko geografsko djelo Džihānnümā (Kosmorama) turskog polihistora Kātib Čelebije, poznatog pod imenom Hadži Halifa ili Hadži Kalfa (umro 1657), u kome se nalazi geografski opis Bosne i Rumelije; drugo je Sejāhatnāma (Putopis) glasovitog turskog putopisca Evlije Čelebije. I dok nam Hadži Halifa u svom djelu pruža uglavnom samo geografske podatke, i to opet dosta oskudne, dotle nam Evlijā Čelebi u svom opsežnom i mnogo cijenjenom putopisu u deset debelih svezaka pruža tako brojna, dragocjena i zanimljiva obavještenja o zemljama i narodima gotovo svih pokrajina ondašnjeg prostranog Osmanskog carstva u Aziji, Evropi i Africi, a naročito o balkanskim zemljama, da on po svojoj važnosti i obilju podataka nadmašuje sve ostale putopise.

Putopis Evlije Čelebije je i kod nas poznat već pola vijeka. Od godine 1900 pa do naših dana prevođeni su razni odlomci toga putopisa koji se odnose na pojedine krajeve naše zemlje, ali pored svega toga još uvijek nisu prevedeni ni obrađeni svi oni dijelovi Sejāhatnāme koji se odnose na naše zemlje, a i ono što je dosada urađeno ne vrijedi uvijek mnogo. Pored toga neki od tih radova objavljeni su u listovima sasvim lokalnog značaja, tako da su i sami davno pali u zaborav, a drugi po raznim izdanjima, od kojih su mnoga teško pristupačna.

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se na osnovu postojećeg carigradskog izdanja Sejāhatnāme Evlije Čelebije pruži potpun, cjelovit i po mogućnosti tačan prevod svih onih dijelova toga putopisa koji se odnose na jugoslovenske zemlje i narode. Pri tome sam se držao reda kojim su ti opisi saopšteni u originalu.

Da bi se putopis Evlije Čelebije mogao shvatiti kako treba i da bi se mogli bolje i pravilnije ocjenjivati podaci koje on pruža, moraju se bezuslovno znati izvjesni podaci o vremenu i prilikama u kojemu je on živio, o njegovom životu i karakteru, o njegovim putovanjima i putopisu. Zato sam ukratko izložio i te podatke i to u prvom redu na osnovu vlastitih višegodišnjih proučavanja Sejāhatnāme, glavnog i jedinog izvora za poznavanje života i rada ovog putopisca, kao i na temelju pozitivnih rezultata nauke koji su mi bili pristupačni. Nasto-

jao sam da u postavljenom okviru pronađem, odaberem, provjerim i iskoristim podatke koje pruža Sejāhatnāma i pristupačni rezultati nauke, i da sve to iznesem što kraće, jasnije i tačnije.

U ovom radu glavna briga mi je bila da u prevođenju budem vjeran originalu i da moj prevod bude što tačniji i bolji pa tek onda literarno dotjeran. Koliko sam u tom uspio reći će stručna kritika. Samo moram naglasiti da ni Evliju kao i starije istočne pisce uopće nije lako prevoditi a da prijevod bude i tačan i literarno dobar. Ima slučajeva, i to ne malo, kada uopće nije jasno šta pojedina mjesta znače, a i takvih koja se mogu shvatiti na više načina. Proučavanje i prevođenje Sejāhatnāme na osnovu postojećeg izdanja prvih šest svezaka koji ovdje u prvom redu dolaze u obzir otežavaju i neke posebne, često vrlo ozbiljne teškoće koje je najviše stvorila nemarnost izdavača. Tome izdanju uopšte nedostaje savjesnost, koja je tako potrebna u izdavačkom poslu. Ono obiluje mnogim manama i krupnim nedostacima, tako da mi ne možemo uvijek znati koje mane i nedostatke djela moramo pripisati autoru, a koje izdavaču i drugim okolnostima. Prije svega tu se zapaža da je tekst samovoljno ispušten bez ikakva obzira na važnost izbačenih mjesta za povezanost teksta. Osim toga, tu su stil i jezik na najnevjerovatniji način »korigirani i popravljani«, tj. na mnogim mjestima je Evlijin nešto arhaičan način izražavanja izmijenjen i modernizovan prema ukusu izdavača. Ima također vrlo mnogo »štamparskih« grešaka. Tu se nalaze oblici, riječi i izrazi koji ne postoje u turkologiji, a nastali su uslijed nepažljivog čitanja ili nerazumijevanja pri čitanju.

Zbog svega toga, a naročito zbog samovoljnog izbacivanja teksta, prevođenje je na mnogim mjestima petog i šestog sveska bilo jako otežano, pa sam pri tom često morao pribjegavati vlastitoj interpretaciji tih mjesta.

Stručne izraze i termine u početku sam, gdje god je bilo moguće, prevodio, a kasnije sam one koji se često ponavljaju navodio bez prevoda, pogotovu ako su i inače u našem jeziku odavno stekli pravo građanstva ili su uslijed čestog ponavljanja postali poznati čitaocu.

U napomenama i komentarima rukovodio sam se težnjom da, koliko sam mogao, izvršim ubikaciju geografskih i identifikaciju ličnih imena, da dam najnužnija objašnjenja o licima, događajima i geografskim imenima koja Evlija spominje, da provjerim i ocijenim njegova kazivanja kako bi se na osnovu toga moglo bar donekle suditi o vrijednosti njegovih navoda i ondje gdje nam je Evlija jedini izvor. Objašnjenja termina, registri geografskih naziva i ličnih imena dati su na kraju djela. Ostali principi kojih sam se u radu držao vidjeće se iz samoga rada.

U Sarajevu, januara 1953.

H. Šabanović

EVLIJĀ ČELEBĪ I NJEGOV PUTOPIS

I

PROUČAVANJE EVLIJE ČELEBIJE I NJEGOVOG PUTOPISA

Glasoviti turski putopisac Evlijā Čelebī bio je dugo vremena zaboravljen u turskoj i evropskoj nauci. Prosto je čudo da ga stariji turski biografi, istoriografi i hroničari uopšte ne spominju. Jedino je Rešad Ekrem Koču našao o njemu samo jednu kratku bilješku u nekom starijem rukopisu[1]. Kao za mnoga druga pitanja turske istorije i književnosti, tako i ovdje zasluga pripada slavnom bečkom orijentalisti Josefu Hameru što je prvi otkrio ovog turskog pisca i više puta svraćao pažnju naučnog svijeta na značaj njegova djela. Hammer je početkom prošlog vijeka pronašao prve četiri sveske Sejāhatnāme i već godine 1815. u svom znamenitom djelu *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung* napisao između ostalog ovo:

»I danas u osmanskoj književnosti postoji jedno statistički i geografski značajno djelo, koje dosad Evropi nije poznato čak ni po imenu. To se djelo ne može naći ni u knjižarama ni u javnim bibliotekama. Međutim, ono se može ubrojiti među najznačajnija djela turske književnosti. To je putopis Evlije Čelebije, učenog Turčina i praktičnog poslovnog čovjeka, koji je, gonjen stalnom ljubavlju za putovanja, u toku četrdeset godina prošao uzduž i poprijeko daleke zemlje Osmanskog Carstva od vlade Murata IV do sultana Mehmeda IV, i u dubokoj starosti sastavio putopis i dnevnik svojih doživljaja«[2].

Ali Hammer se nije zaustavio samo na toj konstataciji, nego je u istom djelu donio iscrpan sadržaj prva četiri sveska Sejāhatnāme kojom se koristio pišući spomenuto djelo. On je, dalje, u drugom izdanju svoje *Istorije Osmanskog Carstva* dao prvi biografski prikaz ovog velikog putopisca[3], a zatim spremio i izdao skraćeni prevod

1. Reşad Ekrem Koçu, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (hulâsa), I, str. 4., po C. Baysunu u *Islam Ansiklopedisi* I, 410.

2. Hammer—Purgstall, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, Wien 1815, sv. II, 455—456.

3. J. v. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 2. izd., Pesth 1835, III, 3—5. Ovi se podaci ne nalaze u prvom izdanju.

prva dva sveska Sejāhatnāme na engleskom jeziku[4]. Hammer nije našao ostalih svezaka ovog djela, pa je mislio da je Evlija umro prije nego što je završio svoj putopis.

Otada počinje interesovanje naučnog svijeta za ovog glasovitog turskog putopisca i njegovu Sejāhatnāmu. Šest godina prije pojave Hammerovog prijevoda štampan je u Carigradu, godine 1256/1840, mali i neuspio izvod iz prve knjige Sejāhatnāme pod naslovom *Muntehabāt-i Evliyā Čelebi* u kome su odabrane upravo najbeznačajnije stvari iz ovog putopisa kao, npr., tumačenje snova i neobičnih pojava, priče o čudima i razna druga praznovjerja. Ovaj je izvod kasnije još šest puta štampan[5], ali on, razumije se, nije mogao dati nikakav jasniji uvid o značaju Evlije i Sejāhatnāme. Naprotiv, on je Evliju izvrgao potcjenjivanju i kod turske čitalačke publike[6]. I trebalo je da prođe još gotovo stotinu godina otkako je Hammer svratio pažnju na značaj Evlije Čelebije i njegova djela pa da mu i Turci poklone dostojnu pažnju. Tek godine 1870. napisao je Ahmed Vefik-paša, jedan od najobrazovanijih Turaka svoga vremena, da je Evlija »istinski putopisac«[7]. Godine 1889. napisao je Šemsuddin Sāmī-beg (umro 1904) u svom istorijsko-geografskom leksikonu prvi put u turskoj nauci kratku bilješku o Evliji Čelebiji i njegovom putopisu[8]. Ali Sāmī-beg ni tada nije znao da Sejāhatnāma ima više od tri sveska. No i pored toga, Sāmī-begova članka Mehmed Surejjā (umro 1909) pet godina kasnije u svom tursko-biografskom leksikonu posvetio je Evliji nepuna tri retka i prikazao ga kao nekog Mehmed-hodžu koji je napisao spomenuti izvod i ništa više[9].

Tek predkraj prošlog vijeka otkriven je u Pertev-pašinoj biblioteci u tekiji Selīmijji u Uskudaru (Skutari) kod Carigrada prvi potpun rukopis Sejāhatnāme. Na dan 1. jula 1896. godine izišao je u ondašnjem uglednom carigradskom dnevniku »Ikdām«[10] jedan članak poznatog turskog naučnika Nedžīb ʿĀsima pod naslovom *Sejāhatnāma Evlije Čelebije* iz koga je naučna javnost prvi put mogla saznati da ovo djelo ima deset debelih svezaka i da je mnogo veće nego što je izgledalo prema dijelovima koje je otkrio Hammer, te da se u spomenutoj Pertev-pašinoj biblioteci nalazi kompletan rukopis Sejāhatnāme. U tom članku pisac je podvukao značaj Evlije Čelebije

4. J. v. Hammer, *Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa in The seventeenth Century* by Evliya Efendi, u izd. Oriental Translation Fund; to je skraćen engleski prevod prvih dviju svezaka; London, sv. I, u 2 dijela, 1834. i 1846., sv. II. 1850.

5. Istanbul 1258/1842, 1259/1843, 1262/1846, 1279/1862, oko 1890, Bulak 1246/1847, uporedi Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (dalje citiram skraćeno GOW). Leipzig 1927, str. 222; Franz Taeschner u Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (odsada ZDMG), N. F. 1923, I, 65, nap. 1.

6. Up. Sejāhatnāme I, uvod d—h (= 4—5).

7. Up. Ahmed Vefik-paša, *Fezleke-i tārīh-i ʿosmānī*. Istanbul 1287, str. 250.

8. Šemsudin Sāmī Frašeri, *Kāmūsu l-aʿlām,* = *Dictionaire universel d'histoire et de geographie*, sv. II, str. 1101.

9. Mehmed Surejjā, *Sidžill-i ʿosmānī*, sv. I. Istanbul 1311, str. 444.

10. Ikdam br. 701 od 20, muharema 1314.

i njegovog djela i ukazao na zablude onih koji su potcjenjivali Evliju Čelebiju poznavajući ga samo na osnovu spomenutog izvoda. Tu je dato i nekoliko podataka o životu Evlije, opis rukopisa Sejāhatnāme u Pertev-pašinoj biblioteci, kratak sadržaj cjelokupnog djela i učinjen predlog da se ono izda.

Poznati turski izdavač Ahmed Dževdet, vlasnik i urednik spomenutog carigradskog »Ikdām«, preduzeo je odmah da ovo djelo izda, pa su tako god. 1314 = 1896/7. izašla prva četiri, a sljedeće, 1315 = 1897/8. godine, peti svezak Sejāhatnāme. Tada je bilo nešto zastalo sa izdavanjem ostalih svezaka ovoga putopisa, pa je Mađarska akademija nauka pomogla da se izda i šesti svezak, jer je veći dio tog sveska posvećen opisima krajeva i događaja u Mađarskoj. Ovaj je svezak izašao 1318/1900. godine[11].

Izdanje ovih prvih šest svezaka Sejāhatnāme priredio je spomenuti turski pisac i naučnik Nedžīb ʿĀsim. Korekturu šestog sveska izvršio je mađarski turkolog Vambery, a poneku bilješku i objašnjenje dao je drugi mađarski turkolog Imre Karácson. Poslije toga nastala je duža pauza u izdavanju ostalih svezaka Sejāhatnāme.

Sa izdavanjem ovih prvih šest svezaka Sejāhatnāme poraslo je u naučnom svijetu interesovanje za to djelo i njegovog autora. Pojava Sejāhatnāme zapažena je u Bosni, Mađarskoj, Srbiji i Bugarskoj. U tim zemljama pristupilo se odmah prevođenju onih dijelova Sejāhatnāme koji se odnose na te zemlje. Kod nas se prvi pojavio sa svojim prevodom Pavo Jazvo koji je godine 1902. preveo i u mostarskom tjedniku »Osvit« objavio nekoliko odlomaka iz V knjige Sejāhatnāme koji se odnose na Hrvatsku[12].

Nešto ranije A. Šopov preveo je na bugarski opis Evlijina putovanja od Novog Pazara do Sofije (Sejāhatnāma sv. V, 544—569) i jedan dio opisa putovanja u »deset kadiluka« rumelijskog ejaleta (V, 569—588)[13].

Godine 1905. objavljen je u Spomeniku Srpske akademije nauka prijevod jednog dijela Evlijina putopisa po našim zemljama koji je godine 1902. priredio Dimitrije Čohadžić[14]. U tom radu nalaze se prijevodi opisa Evlijinih putovanja od Jedrena preko Niša do Beograda (V, 361—85), od Beograda do Sarajeva (V, 424—441), od Banje Luke do Skoplja (V, 541—562) i od Novog Brda do Smedereva

11. Ovo izdanje nosi naslov: *Evliyā Čelebī Seyāhatnamesi*, Istanbul. 1314—1318 (= 1896—1900).

12. Ti su prevodi izašli pod naslovom: *Evlija Čelebi*. Priopćuje Stjepan Al Jablanović. »Osvit« g. V, 1902, br. 66—70, 74—80, 82, 83, 85—87.

13. Šopov, u Periodičesko Spisanie na b'lgarskoto družestvo, Sofija 1901. knj. LXII, sv. 3, str. 161—194. Up. Gl. Elezović u Glasniku Jugoslovenskog profesorskog društva (dalje: GJPD) XI, 1931, str. 185.

Opis putovanja Evlije Čelebije po Bugarskoj, Trakiji i Dobrudži preveo je D. G. Gadžanov (Гаджанов) u Periodičesko Spisanie na blg. kniž. druženstvo, Plovdiv 1909, knj. LXX, sv. 9—10, str. 634—724. Up. Elezović, *n. m.* 185.

14. Dimitrije S. Čohadžić, *Putopis Evlije Čelebije o srpskim zemljama u XVII veku*. Spomenik Srpske akademije nauka knj. XLII, Beograd 1905, str. 1—34.

(V, 583—588), dakle, djelimično opis istih mjesta koja je preveo i Šopov, ali treba napomenuti da je i Čohadžić prevodio sa originala i sasvim neovisno od Šopova. Osim toga, Čohadžić je u predgovoru svoga rada na osnovu predgovora carigradskog izdanja predstavio čitalačkoj publici ovog velikog turskog putopisca i iznio kratak sadržaj njegovog djela[15].

Evlijin opis Bosne i Hercegovine iz V i VI sveska Sejāhatnāme preveo je i u Glasniku Zemaljskog muzeja godine 1908. objavio Sejfudin Fehmi Kemura[16], također sa originala.

On je kasnije u skraćenom prevodu donio Evlijine opise nekih naših mjesta iz istih svezaka Sejāhatnāme i u svojoj zbirci turskih izvora za istoriju prvog srpskog ustanka[17].

Samo se mora konstatovati da su ti naši prvi prevodi iz Sejāhatnāme, u stvari, pokušaji koji nisu udovoljili zahtjevima naučnog postupka. Najbrižljiviji mi izgleda Čohadžićev rad, ali svi oni danas imaju uglavnom bibliografsku vrijednost.

Sasvim nešto drugo predstavlja, koliko sam mogao posrednim ispitivanjem ustanoviti, rad mađarskog turkologa I. Karácsona koji je na mađarski jezik preveo i g. 1904—1908. u izdanjima Mađarske akademije objavio čitav šesti i znatne dijelove petog i sedmog sveska Sejāhatnāme. Karácson je svoj prevod snabdio objašnjenjima i napomenama[18].

U tome radu Karácson je obuhvatio ne samo Evlijine opise Mađarske nego i opise mnogih dijelova Jugoslavije koji su sadržani u V, VI i VII svesku Sejāhatnāme (Srbija, Bosna, Južna Dalmacija, dijelovi Crne Gore, Hercegovina, Slavonija i Vojvodina).

Stoga je Jovan Radonić iz toga Karácsonova rada preveo i u Godišnjici Nikole Čupića g. 1910—1912. objavio gotovo sve one dijelove Sejāhatnāme koji se odnose na jugoslavenske zemlje, a nisu bili obuhvaćeni prijevodima D. S. Čohadžića i S. Kemure, kao i neke dijelove koji se odnose na one krajeve Mađarske što su nekada bili naseljeni našim narodima[19]. Svoj prijevod Radonić je snabdio komentarima, u kojima je vršio ubikaciju geografskih i identifikaciju

15. Prema tome ni predgovor ni komentar u ovome radu nije napisao Stojan Novaković kako su tvrdili neki naučnici.

16. Sejfudin Fehmi Kemura, *Iz Sejahatname Evlije Čelebije*. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (dalje GZM) XX, 1908, 181—201, 289—341.

17. *Prvi srpski ustanak pod Karađorđem od godine 1219/1804 do godine 1279/1862*. Po turskim izvorima preveo i uredio Kemura Sejfudin Fehmi. Sarajevo 1334—1916. Tu se nalaze izvodi o Višegradu (str. 167), Rudom (str. 177), Novom Pazaru (str. 181), Čajniču (str. 185), Tašlidži = Plevlju (str. 186), Foči (str. 207), Prijepolju (str. 208), Užicu (str. 341), Beogradu (str. 366) i Avali (str. 397). Tu su, dakle, prevedeni i neki fragmenti izvan Bosne i Hercegovine.

18. Imre Karácson, *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utuzásai 1660—1661*. Budapest 1904. Isti. *Evlija Cselebi magyarországi utazásaniak folytatólagos leirasa oz 1664—1666*, közti évekböl. Budapest 1908. Izdanje Mađarske akademije nauka.

19. Jovan Radonić, *Putovanja Evlije Čelebije po srpskim i hrvatskim zemljama*. Godišnjica Nikole Čupića (odsada GNČ) XXIX, 1910, 33—101, XXX, 1911, 259—291 i XXXI, 1912, 233—297.

ličnih imena. Na taj način Radonić je znatno doprinio izučavanju podataka koje pruža Evlija Čelebija o našim zemljama i ukazao na metod kako treba obraditi sve dijelove putopisa Evlije Čelebije koji se odnose na naše zemlje. Sudeći po tom Radonićevom radu, može se reći da ni Karácsonov prijevod, iako najbolji, nije uvijek dobar ni tačan. Karácsony se nije ni malo trudio da pravilno dešifruje geografske nazive. Zato su oni i u Radonićevoj obradi znatno iskvareni nego u turskom originalu.

Poslije Prvog svjetskog rata interesovanje naučnog svijeta za putopis Evlije Čelebije znatno je poraslo. Tada napokon i Turci počinju da izdaju i one dijelove Sejāhatnāme koji dotle nisu bili izdati.

Naime, u novije doba pronađeno je u Carigradu još nekoliko potpunih i nepotpunih rukopisa ovog putopisa. Potpun rukopis Sejāhatnāme, pored spomenutog primjerka Pertev-pašine biblioteke — sada u Narodnoj biblioteci (Millet kütüb-hanesi), br. 458—462, ima Bešir-agina biblioteka, koja je prenesena u biblioteku Sulejmaniju, br. 448—52. Oba su ova prepisa nastala oko g. 1742. Jedan komplet nalazi se u biblioteci Bagdadköškü u Topkapüsaraju (br. 300, 303 i 304). On je prepisan oko 1720. godine. Pored toga kompleta u istoj biblioteci nalazi se još sv. 3, 5, 7. i 9 (br. 305—8), a u biblioteci Erivan-köškü u istom saraju sv. 6—9 (br. 366—369—1457—1460), u biblioteci Hamidijji sv. 10 (br. 963), u biblioteci Jildiza, odjeljenje za istoriju sv. 10 (br. 48), a u Hālis-ef. biblioteci sv. 1, 3 i 4. br. 2570)[20].

U evropskim bibliotekama, koliko mi je poznato, nema nijednog potpunog rukopisa Sejāhatnāme. Pokojni prof. Menzel iz Kiela imao je prva tri sveska[21], (oni su prepisani g. 1174/1761), a prof. Tschudi iz Basela prvih pet svezaka[22]. Nacionalna biblioteka u Beču ima samo četvrti svezak[23]. Prof. Taeschner na osnovu rukopisa pretpostavlja da je bečki svezak nastavak triju Menzelovih svezaka, a prof. Tschudi misli da istom kompletu pripadaju i spomenuta tri sveska (6—9) biblioteke Erivan-köškü, jer ih je sve prepisao Mustafā el-Ajdinī između 1760—65. godine[24]. Prva četiri sveska ima takođe biblioteka Azijskog društva (Royal Asiatic Society) u Londonu (br. 22 i 23)[25], a treći i četvrti Univerzitetska biblioteka u Manchesteru (br. 142)[26].

Pored ovih potpunih i nepotpunih primjeraka Sejāhatnāme postoji u biblioteci Jildiz u Carigradu (odjeljenje za istoriju br. 6)

20. Uporedi *Evlija Čelebi Seyāhatnāmesi*, Istanbul 1928, sv. VII, uvod str. dž—j (= 5—13).

22. Isto, uvod str. dž (= 5); Fr. Taeschner u ZDMG, N. F. 1923, II, 64 i dalje.

22. Isto, uvod str. dž (= 5); Babinger, *GOW*, 221.

23. Ovaj svezak nosi naslov: *Tārīh-i seyyāh* (= Istorija putnika). Prepisao ga je Mustafā el Ajdinī g. 1178/1765. Up. G. Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der k. k. Hofbibliothek zu Wien*, Wien 1865, II, 433 (Nr. 1281).

24. Up. *Sejāhatnāma*, sv. VII, uvod.

25. Up. Babinger, *GOW*, 221.

26. Up. Babinger, *n. d.* 221.

skraćena redakcija Sejāhatnāme pod naslovom *Zubde-i tārīh-i seyyāh*« (Izbor iz istorije putnika) u jednom velikom svesku, a priredio ga je godine 1210/1795. Hāfiz Fejzullāh, poznat pod imenom Sabah Bülbülü (Jutarnji slavuj), koji je bio na dvoru Selima III 1789—1807). Ova skraćena redakcija ima svega 497 listova velikog formata, a nije rađena na osnovu spomenutih rukopisa, jer u njoj ima podataka kojih nema ni u jednom poznatom potpunom i nepotpunom primjerku Sejāhatnāme[27], pa je, prema tome, morao postojati bar još jedan kompletan rukopis Sejāhatnāme kao i Evlijin autograf koji do danas, na žalost, nije pronađen.

Na osnovu spomenutih carigradskih rukopisa Tursko istorijsko društvo [Türk tarih (endzümeni) kurumu] izdalo je godine 1928. sedmi i osmi svezak arapskim pismom[28], dok je tursko Ministarstvo prosvjete (Ma'ārif Vekâleti) godine 1935. izdalo deveti, a godine 1938. deseti svezak turskom latinicom pod naslovom Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi. Tako je, eto, trebalo da prođe punih stotinu godina od pojave Hammerovog prevoda prvih svezaka Sejāhatnāme na engleskom[29] jeziku do izdanja posljednjih svezaka na turskom.

Poslije prvog svjetskog rata, a naročito otkako su Turci izdali posljednja četiri sveska Sejāhatnāme, ona postaje predmet izučavanja mnogih istaknutih turkologa-osmanista. Tada se na osnovu Sejāhatnāme ili u najtješnjoj vezi s njom pojavio čitav niz rasprava i studija koje su dali Hartmann[30], Björkmann[31], Fr. Babinger[32], J. Deny[33], Fr. Taeschner[34], A. Bombaci[35] i mnogi drugi[36].

Ovo veliko interesovanje za Evliju i njegovo djelo nije ni kod nas jenjalo. Samo dok na Zapadu izučavanju i prevođenju Sejāhatnāme pristupaju orijentalisti naučnici, često vrlo istaknuti, dotle ga kod nas i dalje prevode ljudi čijim bi se metodama rada mogle da prave ozbiljne zamjerke u svakom pogledu. Tako je godine 1921. Mehmed Remzi Delić preveo i u onovremenom sarajevskom nedjeljnom listu »Domovina« objavio sve dijelove iz petog sveska Sejāhatnāme koji se odnose na jugoslovenske zemlje[37]. Tako su kod

27. Up. *Sejāhatnāma*, sv. VII, uvod, str. j—ja (= 12—13).

28. Iscrpan prikaz toga izdanja VII i VIII sveska dao je Fr. Taeschner u Der Islam XVIII, 1929, 299—310.

29. Up. ovdje str. 10 nap. 4.

30. Richard Hartmann, *Zu Ewlijâ Tschelebi's Reisen im oberen Euphrat- und Tigris- Gebiet* u Der Islam, 1919, IX, 184—244.

31. W. Björkman, *Ofen zur Türkenzeit*, Hamburg 1920.

32. Fr. Babinger, *Ewlijâ Tschelebi's Reisewege in Albanien*, Berlin 1930.

33. Y. Deny, *Le Pérégrinations du muezzin Evliyâ Tschelebi en Roumanie, XVII* siécle. Mélanges offeris á M. Nicolas Iorga Paris, 1933, str. 194—215, po C. Baysun, *n. m.*, str. 410.

34. Fr. Taeschner, *Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen* Türkische Bibliothek, Leipzig 1924, XXII, 36—45.

35. A. Bombaci, *Il viaggio in Abissinia di Evliyâ Čelebi (1673)* u Annali del Instituto Universitario Orientale di Napoli, N. S., Vol. II, Roma 1943 259—275.

36. Opširno o tome vidi Baysun, *n. d.*, str. 410.

37. M. R. Delić, *Iz putopisa Evlije Čelebije*. Domovina, II, 1921, br. 48—125; III, 1922, br. 12—61 (s prekidima).

nas tom prilikom ponovo prevedeni i oni dijelovi ovog sveska koje su ranije preveli Čohadžić, Kemura i Radonić, ali također i one partije petog sveska koje dotle uopšte nisu bile prevedene (npr. Sjeverna Dalmacija). Delić je radio sasvim nezavisno od ranijih prevoda, ali tako da njegovi prevodi ne znače nikakav napredak u poređenju sa radovima Čohadžića i Kemure, a daleko zaostaju za Radonićevim radom. Radi bibliografske potpunosti prikaza rada na proučavanju i prevođenju Sejāhatnāme kod nas valja zabilježiti da je godine 1927. Alija Kadić u listu »Gajret« parafrazirao Evlijin opis Sarajeva[38].

U novije doba kod nas je najviše proučavao i prevodio Sejāhatnāmu Gliša Elezović. Još godine 1931. on je ponovo preveo i u Glasniku Jugoslovenskog profesorskog društva objavio opis Evlijina putovanja od Skoplja do Srbice iz V sveska Sejāhatnāme (str. 562—569)[39], a u Glasniku Istoriskog društva u Novom Sadu neke opise Evlijinih putovanja po Vojvodini i Srbiji (Sejāhatnāma, sv. VII., str. 353—373; 429—431)[40]. Godine 1932 Elezović je u Beogradskim opštinskim novinama objavio svoj prevod Evlijina opisa Beograda (Sejāhatnāma V, 369—385) i Avale (sv. VI, str. 101—103)[41], a godine 1935. on je dalje u Zborniku Skopskog naučnog društva objavio svoj prevod Evlijina opisa Skoplja iz V sveska Sejāhatnāme (str. 553—559)[42] i napokon ponovo je preveo i u Istoriskom časopisu Istoriskog instituta Srpske akademije nauka objavio Evlijin opis Užica i puta od Beograda do Užica iz VI sveska Sejāhatnāme (str. 413—419)[43].

Nema sumnje da su ovi prijevodi Gliše Elezovića mnogo bolji i pouzdaniji od svih naših ranijih prijevoda. Osim toga oni su uvijek popraćeni potrebnim napomenama i objašnjenjima. Samo i u njegovim prijevodima ima tu i tamo izvjesnih grešaka koje su često

38. Alija Kadić, *Sarajevo prije 270 godina (po Evliji Čelebiji)*. Gajret XI, 1927, br. 7 i br. 8.

39. Gliša Elezović, *Iz putovanja Evlije Čelebije* GJPD, knj. XI, 1931, sv. 3 (mart 1931), str. 182—188; sv. 4, str. 273—277; sv. 5, str. 363—374; knj. XII, dec. 1931, sv. 4, str. 355—360.

40. Gliša Elezović, *Iz putopisa Evlije Čelebije*, Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu (dalje GIDNS), knj. IV, 1931, str. 308—314 i 455—460; sv. V, 1932, str. 79—86, *(Iz putovanja Evlije Čelebije)*; sv. VI, 1933, str. 351—355; sv VII, 1934, str. 304—311 i sv. VIII, 1935, str. 101—111 *(Iz putopisa Evlije Čelebije)*. Up. F. Bajraktarević, *L'état actuel études islamiques en Yougoslavie* u Revue internationale des études balqaniques, g. II, tom I (3), Beograd 1936, str. 253, nap. 69.

41. Gliša Elezović, *Evlija Čelebija o Beogradu*, Beogradske opštinske novine, g. 50, 1932, br. 1 (januar), str. 45—55, Isti, *Povratak Evlije Čelebije iz Erdelja u Beograd — njegov opis grada Avale*. Beogradske opštinske novine br. 7 (juli), str. 448—450. Up. F. Bajraktarević, *n. m.* str. 253, nap. 69.

42. Gliša Elezović, *Evlija Čelebija o Skoplju*. Zbornik Skopskog. naučnog društva za istoriju Južne Srbije i susjednih oblasti. Knj. I, Skoplje 1935, str. 311—325.

43. Gliša Elezović, *Iz putopisa Evlije Čelebije*. Istorijski časopis Istoriskog instituta Srpske akademije nauka. Sv. I, 1948, str. 105—131.

puta razumljive u poslovima ove vrste, ali i takvih koje je prevodilac mogao lako izbjeći.

Izvjestan doprinos prevođenju i proučavanju Sejāhatnāme kod nas predstavljaju dva rada Fehima Spahe koji je godine 1931. preveo Evlijin opis vilajeta Zrinjskog iz V sveska Sejāhatnāme (str. 524—34)[44] i napisao članak Hrvati u putopisu Evlije Čelebije[45].

Dok je izdavanje, prevođenje i proučavanje Sejāhatnāme kako-tako napredovalo, dotle je detaljnije ispitivanje života i rada njena autora išlo mnogo sporije. Začudo je da ni Nedžīb 'Āsim, redaktor prvih šest svezaka Sejāhatnāme, koji se inače mnogo trudio da Turcima prikaže značaj Evlije i njegova djela, nije pokušao da uz izdanje prvih svezaka Sejāhatnāme da neku potpuniju biografiju njena autora. Umjesto toga redakcija se zadovoljila time da na početku prvog sveska preštampa iz Ikdāma spomenuti i neke druge članke koji tretiraju pitanja potrebe i metoda izdavanja ovoga djela. Redakcija, izgleda, ni tada još nije znala za ono što je o Evliji i Sejāhatnāmi u prvoj polovini XIX vijeka napisao J. v. Hammer. Najčudnije je u svemu tome da je redakcija pogrešno stavila ime autora na naslovnim stranicama prvih šest svezaka Sejāhatnāme[46]. Ta se greška kasnije ponavljala u svim radovima o Evliji na Istoku i na Zapadu sve do najnovijeg vremena.

Tek g. 1923. posvetio je Evliji Čelebiji jednu stranicu Mehmed Tāhir Brusali u svom velikom bio-bibliografskom djelu *Osmanski pisci*[47], Cara de Vaux ga je uvrstio u svoje *Mislioce Islama*[48], a Mordtmann u *Enzyklopaedie des Islam*[49]. Ali prvi cjelovit prikaz života i rada Evlije Čelebije na osnovu dotadašnjih rezultata nauke dao je Franz Babinger u svom poznatom djelu o turskim istoričarima[50]. Osim toga, pojedine momente iz života Evlije Čelebije i pojedine karakteristike njegova djela isticali su u svojim radovima i mnogi drugi naučnici kao Taeschner[51], Deny[52] i mnogi drugi.

44. Fehim Spaho, *Evlija Čelebija kod Zrinskog*. Napredak, kalendar za godinu 1932, Sarajevo 1932, str. 58—66.

45. Fehim Spaho, *Hrvati u Evlija Čelebijinu putopisu*. Hrvatsko Kolo (Izdanje Matice Hrvatske). Knj. XIII, 1932, str. 41—50. Isti rad s jednom ispravkom objavljen je u kalendaru Narodne uzdanice, Sarajevo 1943, str. 71—76.

46. Tamo stoji *Evlijā Čelebi Mehmed Zillī bin Derviš*, mjesto *Evlijā Čelebī bin Derviš Mehmed Zillī*.

47. Mehmed Tahir Brusali, *Osmanli mu'ellifleri*, sv. III, Istanbul 1342, str. 15—16.

48. Cara de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam*, Paris 1921, I, 279 i d.

49. J. H. Mordtman, u *Enzyklopaedie des Islam* II, 35a.

50. Franz Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927, str. 219—222.

51. Taeschner, *Die geographische Literatur der Osmanen* u ZDMG, N. F. 1923, II, 64—70. Turski prevod u Türkiyat medžmū-asi II, 1928, str. 301—306.

52. Up. ovdje str. 13, nap. 33.

Kod nas su Spaho i Elezović uz svoje prevode ukazivali na značaj ovoga putopisa u nizu turskih izvora za istoriju naših naroda i donosili kraće podatke o njegovu životu i radu. G. Elezović je u Glasniku Jugoslovenskog profesorskog društva donio i sadržaj cjelokupnog putopisa[53].

Ali sve to ni izdaleka nije ono što Evlija po svom značaju zaslužuje. Začudo je da se ni Tursko istorijsko društvo, izdajući VII i VIII svezak, a ni redaktor IX i X sveska nisu potrudili da dadu neku biografiju o autoru Sejâhatnâme. Samo je u predgovoru VII sveska rečeno nešto o značaju ovoga putopisa za nauku i data opširna obavještenja o carigradskim rukopisima Sejâhatnâme.

Kod nas je Gliša Elezović pokušao da na osnovu podataka koje pruža Sejâhatnâma kaže nešto više o životu i radu Evlije Čelebije pa je u članku *Evlija Čelebija (Svetski putnik i putopisac)* izložio rezultate svojih istraživanja kao »izvod iz veće rasprave«[54]. Taj rad znači nesumnjivo doprinos boljem poznavanju izvjesnih strana života i rada Evlije Čelebije kod nas. Samo se dobija utisak da se Gliša Elezović u tome radu nije dovoljno koristio podacima koje mu je za to pružala Sejâhatnâma i da rezultate svojih istraživanja nije uporedivao sa ranijim rezultatima nauke koji su mu bili pristupačni.

Zbog svega toga, a najviše zbog velikog značaja Sejâhatnâme za našu nauku i radi boljeg razumijevanja toga putopisa smatrali smo potrebnim da uz ovaj prevod onih dijelova Sejâhatnâme koji se odnose na naše zemlje pokušamo da damo cjelovitiji prikaz života i rada Evlije Čelebije. Pri tome nam nije preostalo drugo nego da prije svega i sami proučimo Sejâhatnâmu, jedini, ali bogat izvor za poznavanje života i rada Evlije Čelebije, i da na osnovu vlastitih istraživanja i dosadašnjih pozitivnih rezultata nauke prikažemo njegov život i rad.

Međutim, kad je ovaj rad bio gotov i već jednom predat u štampu, došao nam je do ruke odličan prikaz života i rada Evlije Čelebije iz pera turskog naučnika M. Cavid Baysuna, koji je objavljen u turskom izdanju *Islamske enciklopedije*. Da smo taj rad dobili ranije, kad je bio objavljen, bi nam skratio i smanjio ogroman, ali ne i uzaludan trud. Ipak smo mogli iskoristiti i ovaj najnoviji rad od kojeg će ubuduće morati da polazi svaki onaj ko se bude bavio životom i radom Evlije Čelebije.

Iz dosta iscrpne bibliografije na kraju toga Baysunova rada vidi se između ostalog kako veliko interesovanje u naučnom svijetu vlada za Evliju Čelebiju i njegov putopis i kako je on sada predmet detaljnih izučavanja ne samo zapadnih nego i turskih naučnih rad-

53. Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, knj. XI, 1931, sv. 3 (mart), str. 182—188.

54. Gliša Elezović, *Evlija Čelebija, (svetski putnik i putopisac)*. Srpski književni glasnik (dalje SKG), nova serija, knj. XXXIV, 1931, br. 7 od 1 decembra 1931, str. 515—528.

nika. Baysun navodi između ostaloga i šest doktorskih teza o Evliji Čelebiji i njegovom putopisu, koje su rađene na Filozofskom fakultetu Carigradskog univerziteta pred drugi svjetski rat.

II

PRILIKE U TURSKOJ U DOBA EVLIJE ČELEBIJE

Evlija Čelebi je čedo XVII vijeka Turske Carevine. U tom su vijeku izvršene duboke promjene u ekonomici Carstva i njegovom društvu. Te promjene imale su, naravno, jakog uticaja na našeg putopisca i našle snažnog odraza u njegovom djelu. Da bi nam život i rad Evlije Čelebije bili jasniji, moraju se bezuslovno znati izvjesni podaci o tome vremenu. Ovdje se, istina, ne možemo upuštati u detaljno izlaganje i objašnjavanje svih tih pojava i promjena, nego ćemo istaći samo neke karakteristike toga doba i prilika. Tako će nam Evlija Čelebija i njegov putopis biti pristupačniji i razumljiviji.

Sedamnaesti vijek u istoriji Turskog Carstva predstavlja prvu etapu raspadanja osmansko-turskog feudalizma, odnosno spahijsko-timarskog sistema na kome je dotle počivala njegova moć i snaga. Time turska imperija ulazi u fazu dublje krize svoga ekonomskog razvitka i počinje da slabi.

Još krajem XVI vijeka prestala su turska osvajanja, pa je zbog pomanjkanja ratnih uspjeha nedostajao i priliv ratnog plijena, glavnog izvora bogaćenja vladajuće vojničke klase, spahija i janjičara. Tim su se plijenom dotle uspješno premošćavale suprotnosti između centralne vlasti i feudalaca. Sada ove suprotnosti postaju oštrije, a težnje feudalaca za većom eksploatacijom seljaštva dolaze jače do izražaja.

Razvojem robno-novčane privrede, koja je nastala naročito u vezi sa poletom mnogih trgovačko-zanatlijskih gradova (u Bosni npr. Sarajevo, Foča, Banja Luka, Mostar), stari spahijsko-timarski sistem počinje da se raspada, a proces čiflučenja, iz koga izrasta nova faza turskog feudalizma i koji se još sredinom XVI vijeka sve češće javlja, postaje u XVII vijeku obična pojava. Sačuvani istorijski izvori pružaju nam o tome obilje dokaza:

Premještanjem glavnih trgovačkih puteva sa Sredozemlja na Atlantski okean, nakon otkrića Amerike i morskog puta za Indiju kao i zbog pretjerano visokih carina, Turskoj se presijeca put u međunarodnoj konkurentskoj trgovini, i stoga njena trgovina počinje da opada.

Naglim porastom manufakture u Zapadnoj Evropi, tokom XVI i XVII vijeka, jevtina evropska roba sve više potiskuje u Turskoj domaću proizvodnju. I Evlija Čelebi često ističe kako su razna tržišta u Turskoj preplavljena jevtinom stranom robom.

Opadanjem timarskog sistema na selu, naročito u vezi s procesom čiflučenja, dolazi zbog razvitka novčano-robnih odnosa do

opadanja privredne radinosti u gradu. Razvitak proizvodnih snaga dolazi u nepomirljivu protivrječnost sa esnafskim sistemom, s njegovom ograničenošću, i izaziva krizu esnafa i proizvodnje uopšte. Krupnija manufakturna proizvodnja Zapada sve jače tuče sitnu zanatsku proizvodnju Turske, tako da u ovo doba u Turskoj čitavim zanatskim granama prijeti potpuna propast, a razara i one koji su svoju egzistenciju bazirali na naturalnoj privredi. Tursku je ekonomiku u ovo doba teško pogađalo i to što je ona sve više gubila svoje zlato plaćajući njime zapadnoevropsku manufakturnu robu, što je usljed priliva plemenitih metala iz Novog svijeta padala vrijednost zlata pa usljed toga i usljed primitivnog načina rudarske proizvodnje prihodi turskih rudnika nisu mogli da pokrivaju svoje izdatke. To je naposljetku dovelo do presahnjivanja i zatvaranja mnogih rudnika plemenitih metala. Zbog te krize izbijaju u XVII vijeku sve češće bune esnafa o kojima nas izvještavaju mnogi turski istorijski izvori, pa i Evlija.

Razvitkom robne proizvodnje te istovremenim presahnjivanjem mnogobrojnih rudnika u Turskoj (npr. Srebrnica u Bosni) rasla je i moć novca koji je odigrao znatnu ulogu u upropašćavanju sitnih proizvođača espapa i u koncentrisanju novčanog bogatstva u rukama nekolicine.

Ranije se novac slivao u državnu blagajnu i bio znatna poluga snage centralne vlasti. Sada se on dekoncentriše u rukama trgovaca i zelenaša kojima se i država u svojim finansijskim nezgodama sve češće obraća. Dovoljno svjedočanstava o tome pruža nam i Evlija. Nadiranje trgovačkog i zelenaškog kapitala u Tursku Imperiju ubrzalo je sve te promjene i krize.

S razvitkom robne proizvodnje i gazdinstvo feudalaca se sve više uvlačilo u tržišne odnose i padalo pod vlast novčane privrede. Ranije, u periodu naturalne privrede, ono je zadovoljavalo gotovo sve potrebe feudalaca produktima domaće proizvodnje. »U tom periodu, kaže Engels, novac nije imao toliko ekonomsku koliko političku funkciju; on je bio sredstvo za plaćanje poreza«. Sada se položaj iz osnova mijenja. Da bi došli do novaca, feudalci sve jače eksploatišu svoje seljake. To izaziva nezadovoljstvo i pobune seljaka, kojima je ispunjeno ovo doba turske istorije i o kojima nam i Evlija kao očevidac daje mnoga svjedočanstva.

Pored spomenutog procesa u ekonomici u to doba uzimaju maha u Turskoj i druge vrlo važne unutrašnje i spoljne sile koje će potkraj toga vijeka ubrzati nazadovanje Carstva.

Već od druge polovine XVI vijeka niču u Turskoj unutrašnje klice slabljenja, a potkraj toga vijeka one se sasvim jasno zapažaju. Sultani i plemstvo se sve više odaju raskošu i uživaju na račun radnog naroda i sitnog plemstva. Gomilanje novčanog kapitala u rukama pojedinaca ubrzava krizu državnih finansija, koja se u XVII vijeku javlja sve češće. Država sve teže uspijeva da podmiri ogromne izdatke za uzdržavanje vojske i čitavog niza drugih neproduktivnih elemenata. Stoga je prisiljena da zbog pomanjkanja dobrog kovanog novca, koga zbog naprijed istaknutih razloga, a naročito zbog pre-

sahnjivanja rudnika zlata i srebra u ovo doba sve više nestaje, izbacuje u opticaj loš novac. Evlija dobro uviđa ovu nevolju države, sjeća se sigurne valute ranijih sultana i prikazujući mletački zlatnik otvoreno ističe slabu stranu turskog novca i posljedice do kojih ona dovodi. Obaranje vrijednosti novcu izaziva revolt i negodovanje esnafa i vojske. To se opet odražava u čestim bunama esnafa i janjičara u toku cijelog XVII vijeka. Sve to dovodi do nemira i ustanaka širih razmjera. Sredinom toga vijeka ustanci se javljaju manje-više na sva tri kontinenta Carstva, u Aziji, Africi i na Balkanskom poluostrvu i postaju izrazita unutarnja snaga razaranja.

Nekada svemoćni turski sultani već potkraj XVI vijeka dolaze u zavisnost od svoje tjelesne garde-janjičara, i time njihova neograničena vlast počinje da tamni. Svaki pokušaj sputavanja janičara izaziva krvave bune koje se završavaju umorstvom ili zbacivanjem sultana s prijestolja. Već je Sulejman Silni (1520—1566) drhtao pred janjičarima, Murat III (1574—1595) morao je mirno podnositi njihove uvrede, Osmana II (1618—1622) su umorili, a Ibrahima (1640—1648) zbacili s prijestolja. Još su gore prolazili veliki veziri i drugi državnici koji im nisu bili po volji.

Ništa bolje nije bilo ni sa spahijama. Od Sulejmana Veličanstvenog do g. 1592. njihov se broj prepolovio, a i taj se sve teže odazivao svojoj dužnosti i sve se češće izvlačio od vojne službe na sve moguće načine, a naročito otkupom i mitom. A i oni koji su se odazivali nisu više ona stara turska dobro opremljena kavalerija, prožeta ratobornim duhom. Evlija nam i nehotice otkriva krizu turskog ratničkog duha kazujući, npr., kako se jako obradovao hercegovački sandžakbeg Suhrab Mehmed-paša kad mu je Evlija donio vijest da ne mora ići u rat.

Slabljenju Turske Carevine u ovo doba doprinose mnogo i snage koje se formiraju u Evropi. Razvoj kapitalističkih odnosa u zapadnoj Evropi izazvao je značajne pronalaske i otkrića u oblasti tehnike. Oni su, opet, nerazdvojni od razvoja nauke. Mnogobrojni ratovi ubrzali su razvoj ratne tehnike. Od svega toga Turska je bila izolovana i morala je da uzmiče pred tim silnim preimućstvima evropskog razvoja. Preimućstvo ratne tehnike Zapada osjeća i Evlija. Hvaleći, npr., sablju koja se izrađivala kod nas u Konjicu, on ipak priznaje da je »almanska sablja« bolja. I dok Turska polagano, ali očevidno slabi, dotle se na njenim sjevernim granicama formiraju moćne države: Austrija i Rusija. Već početkom XVII vijeka Turska više ne zadaje strah Evropi. A kad je ona pri sklapanju mira na utoku Žitve g. 1606. priznala Austriju za sebi ravnog partnera i pristala da joj ova više ne plaća danak, to je već bio jasan znak da njena sila opada. Tim mirom završava se dugi niz turskih nadiranja na Zapad i počinje nazadovanje Turske u vanjskoj politici. Kandijski rat između Turske i Mlečana, koji je trajao punu četvrtinu vijeka (1645—1669), završio se, istina, pobjedom Turske, pa makar uz ogromne ljudske žrtve. Ali ta pobjeda nije mogla ublažiti u zasjenak teški turski poraz kod Sv. Gottharda (1664) na Rabi. Sudeći upravo po Evliji, koji nam fotografski slika svoje zanimljivo doba Turske Imperije, dobiva

se utisak kao da turski optimizam još ne popušta. Tu je pojavu putujući u Tursku primijetio i Evlijin savremenik Braun. I zaista, Turci, dva decenija kasnije, poduzimaju novi ogroman pothvat s velikim nadama, a on se završava teškim porazom pod Bečom g. 1683. Taj poraz značio je likvidaciju turske vlasti u srednjoj Evropi.

Ni unutarnji politički položaj Carevine nije bio ništa bolji. Gotovo cijelu prvu polovinu XVII vijeka stizali su sa svih strana Imperije izvještaji o bunama i nemirima. Perzijanci razbijaju Turke na svim tačkama. Mala Azija se vječno diže na oružje, guverneri pojedinih provincija stalno se odmeću od centralne vlasti. Alžir, Tunis i Tripolis postaju praktično nezavisni. Sredinom ovoga vijeka javlja se nekoliko većih ustanaka u Aziji i Africi, a u Evropi dolazi do poraza, tako da su i mnogi savremenici uviđali da Turska opada. Osim toga, državna blagajna je u ovo doba bivala često prazna; narod je morila kuga i glad; u državnom aparatu harala je korupcija i zloupotrebe svih vrsta; u vojsci je vladao nered i nepokornost, tako da je godine 1636. sam sultan morao preduzeti ekspediciju da uguši nemire i ustanke na azijskoj granici Carstva. Prije toga on je sam Carigrad pretvorio u pravu ljudsku kasapnicu dok je skršio pobunu Portinih spahija i janjičara.

Ovu poljuljanost opažaju i neki tadašnji turski mislioci, npr. Bosanac Hasan Kāfī, Turčin Kātib Čelebī i Albanez Kuči-bey i pokušavaju u svojim spisima da nađu lijeka teškoj bolesti, ali su njihovi glasovi ostali nemoćni pred neumoljivim zakonima razvitka.

U takvoj sredini i prilikama rodio se i živio veliki turski putopisac Evlijā Čelebī. Ta sredina i prilike izvršili su snažan uticaj na formiranje njegove ličnosti. U njegovoj Sejāhatnāmi se jasno odrazio gotovo cijeli XVII vijek Turske Imperije.

III

ŽIVOT EVLIJE ČELEBIJE

Naš je putopisac poznat pod imenom Evlijā Čelebī ili Evlijā Efendi, ali njegovo pravo i potpuno ime jest Evlijā ibn Derviš Mehmed Zilli, kako to jasno stoji na mnogim mjestima Sejāhatnāme[1], a ne Evlijā Mehmed Zilli ibn Derviš, kako stoji na naslovnim stranicama prvih šest štampanih svezaka Putopisa i kako su ranije pisali mnogi turski i zapadni naučnici. Čelebī, odnosno efendī su konvencionalni staleški nazivi koji su se u to doba davali obrazovanim ljudima, a oba znače uglavnom »gospodin«.

Vrlo je vjerovatno da je naš putopisac dobio svoje ime po imenu carskog imama Evlije Mehmed-efendije (umro 1045/1635) koji je bio učitelj, a kasnije prisni prijatelj Evlijina oca Derviš Mehmeda

1. *Sejāhatnāma* I, 212, 218, 244, 424; III, 442, 443; VI, 226 i na drugim mjestima.

i na koncu postao i učitelj našeg putopisca. Evlijā Čelebi je rođen u Carigradu u kvartu Kasim-paša na Un-Kapanu 10. muharema 1020. (25. marta 1611) godine, kako nam to sam izričito kaže u svome putopisu[2] i kako je davno tvrdio Hammer[3], a ne godine 1025/1616. kako je čitajući Sejāhatnāmu našao Gliša Elezović[4].

Evlija Čelebija potiče iz stare turske porodice čiji su preci ranije živjeli u gradu Kutahiji (Anadol). Odatle su se poslije zauzeća Carigrada 1453 godine preselili u Carigrad, u kome je Evlijin pradjed dobio veliko nepokretno dobro u današnjem kvartu Kasim-paša na Un-Kapanu. To je imanje kao vakuf Sagirdžiler džamije uživala ova porodica i u Evlijino doba. Ono je donosilo sigurnu egzistenciju njegovoj porodici[5].

Na mnogim stranicama svoga putopisa izvještava nas Evlija o svojim precima i iznosi genealogiju svoje porodice koju on veže čak za glasovitog turskog svetitelja Ahmeda Jeseviju (umro 562/1166) i priča kako je njegov rod bio u srodstvu sa kneževskom porodicom Germijan-oglu[6]. Ove je navode danas teško provjeravati, ali ne treba zaboraviti da je među Turcima bilo ljudi koji su isticali da potiču od roda popularnog turskog svetitelja Ahmeda Jesevije, kako je to na jednom mjestu ukazao prof. F. Köprülü[7] pa je vjerovatno isti slučaj i sa našim putopiscem. Ta genealogija izgleda sumnjiva već zbog toga što se u njoj na prvi mah zapaža nedosljednost. Tako,

2. *Isto* I, 212.

3. Up. Hammer, *GOR*² III, 3.

4. Up. Gl. Elezović, u SKG XXXIV, 1931, n. s., sv. 7. od 1 XII 1931, str. 516. Svoju tvrdnju Elezović zasniva na onome mjestu u Sejāhatnāmi gdje Evlija priča da mu je u vrijeme kad su se postavljali temelji sultan Ahmedove džamije u Carigradu bilo dvadeset godina. Prema tome, zaista bi izlazilo da je rođen god. 1025/1616, kako je tvrdio Elezović koji misli, da razlika između njegovog i Hammerovog datuma Evlijina rođenja dolazi otuda što je Hammer uzimao da je Evlija u vrijeme podizanja sultan Ahmedove džamije imao 25 godina. Hammer je, međutim, našao u Sejāhatnāmi podatak, gdje sam Evlija izričito kaže da je rođen 1020/1611 g. i na tomu zasnovao svoju tvrdnju o datumu Evlijina rođenja, pretpostavljajući ga naravno, svakoj drugoj kombinaciji. Uostalom taj su datum Evlijina rođenja usvojili svi naučnici koji su o njemu pisali, osim Gliše Elezovića.

5. *Isto* I, 94; III, 444.

6. *Isto* V, 301, a naročito VI, 226.

7. M. F. Köprülü-zade, *Türk edebiyyatinda ilk mutesavviflar*. Istanbul 1918, str. 69, 86 po C. Baysunu u *Islam Ansiklopedisi* II, 401.

G. Elezović piše da Evlija time što svoju genealogiju veže za Ahmeda Jeseviju pokušava »da prikaže kako je jedan njegov predak bio savremenik i saradnik sultana Orhana i legendarnog Hadži Bektaša koji se uzima za patrona i osnivača derviškog reda bektaškog« (Up. Gl. Elezović u SKG XXXV, 1931, nova serija str. 516). Međutim, te su tvrdnje netačne. Ahmed Jesevija za koga Evlija veže svoju geneološku tablicu umro je godine 562/1166 (Up. *Enzyklopaedie des Islam* I, 217), sultan Orhan stupio je na prijesto tek godine 1326, dok je legendarni Hadži Bektaš umro još godine 691/1291. Prema tome Ahmed Jesevī nije bio savremenik Hadži Bektaša, a još manje sultana Orhana. Štaviše, ni Hadži Bektaš nije bio savremenik ni saradnik sultana Orhana niti se on uzima za osnivača derviškog reda bektaškog. Naučnici su davno utvrdili da se osnivanje toga derviškog reda ne može nikako vezati za ličnost Hadži Bektaša jer se taj red spominje tek od XV vijeka dok je njegov patron Hadži Bektaš umro još potkraj XIII vijeka.

npr., Evlija jedanput kao svoga djeda a Fatihova savremenika ističe Demirdži-oglu Kara Ahmed-bega, a drugi put kaže da je Fatihov bajraktar bio njegov pradjed Javuz Er-beg. Istorija, međutim, zna samo za Javuz Er-bega, miralema Mehmeda II. On je, po kazivanju Evlije, kao bajraktar Mehmeda II Osvajača, učestvovao pri osvajanju Carigrada godine 1453 i doživio 147 godina starosti[8].

Evlijin otac Derviš Mehmed Zillī bio je starješina dvorskih zlatara i izgleda uživao lijep ugled na dvoru. On je, po kazivanju Evlije, učestvovao sa sultanom Sulejmanom Veličanstvenim u vojnom pohodu protiv Beograda (1521), protiv Rodosa (1522), u bici na Mohačkom polju (1526), u pohodu na Budim (1529. ili 1541), na Stoni Beograd kao i pod Sigetom (1566). Osim toga, on je sudjelovao pri osvajanju otoka Kipra, u vojni Mehmeda III na Jegar (Egra) itd. Služio je, dakle, deset sultana, od Sulejmana Veličanstvenoga (1520—1566) do suludog Ibrahima (1640—1648) i umro jula mjeseca 1648. godine u 117. godini života[8].

Tako priča Evlija. Međutim, kad se svi ovi navodi sakupe i sagledaju, u njima se zapažaju kontradikcije koje se nikako ne mogu međusobno uskladiti. Naime, kad imamo na umu da je Evlijin otac umro 1648. godine i uvažimo da je doživio 117 godina, onda iz toga proizlazi da je rođen oko 1531. godine, pa prema tome, za prvih Sulejmanovih vojni nije bio ni na svijet došao, nego je mogao uzeti učešća samo u posljednjim vojnama Sulejmana Veličanstvenog[9].

Dalje, iz gornjih navoda proizlazi da je Evlijin otac u vrijeme rođenja Evlije imao osamdeset godina. Isto tako, ako pretpostavimo da je Evlijin djed učestvovao pri zauzimanju Carigrada 1453. godine, onda je on u vrijeme rođenja Evlijina oca imao oko devedesetpet godina. Uprkos čestim vijestima o dugovječnosti mnogih istočnjačkih familija, ovdje je opravdano u najmanju ruku s najvećom rezervom primiti navode o starosti njegova djeda, ako ih nećemo sasvim odbaciti.

Evlijina majka, kojoj on nigdje ne spominje ime, bila je porijeklom iz plemena Abaza u Kavkaziji. Odatle je za vlade sultana Ahmeda I (1603—1617) dovedena na carski dvor i udata za starješinu carskih zlatara Derviš Mehmeda Zillī i nadživjela je svoga

8. *Sejāhatnāma* I, 94, 218, 244, 252, 258; II, 458; III, 443—444; V, 369; VI, 226.

9. *Isto* I, 94. Pored svega toga Elezović je tvrdio da se Evlijin »otac rodio negde pre vlade sultana Sulejmana Veličanstvenoga, jer Evlija — piše Elezović — na jednom mestu beleži da je Sulejman zakonodavac njegovom ocu poklonio jednom prilikom punu kesu novaca, iskovanih u varoši Džandža«. (Up. Gl. Elezović, *Evlija Čelebija* u SKG, nova serija, knj. XXXIV, 1931, br. 7, str. 516). Mislim da nije potrebno dokazivati da taj argumenat ne može nikako služiti kao dokaz da se Evlijin »otac rodio negde pre vlade Sulejmana Veličanstvenoga« kad se zna da je Sulejman zakonodavac živio sve do godine 1566. i da Evlijin otac, na osnovu podataka koje nam o njemu pruža sam Evlija, nije bio rođen ni za prvog decenija vladavine sultana Sulejmana Veličanstvenog nego da je on na svijet mogao doći tek najranije godine 1531. Prema tome spomenute novce Sulejman je mogao pokloniti Evlijinu ocu tek negdje u zadnjoj trećini svoje vladavine.

muža. Po majci Evlija je bio u srodstvu sa nekoliko krupnijih turskih državnika i carskih dostojanstvenika, kao što je Melek Ahmed-paša (Prema kontradiktornim kazivanjima Evlije njegova majka i Melek Ahmed-paša bili su brat i sestra, ili je Evlijina majka bila Ahmed-pašina tetična); zatim Defterdār-zāde Mehmed-paša, Ibriš Mustafa-paša i drugi[10]. Evlija je imao brata Mahmuda (koji je bio živ godine 1671) i sestru Inal. Ona je bila udata za Ilijas-pašu, namjesnika Balikesira, koji se odmetnuo za vlade Murata IV (1623—1640) i bio pogubljen[11]. Evlija uzgred pominje i druge svoje sestre, kao i maćehu, ali ne po imenu[12].

U ranoj mladosti Evlija je pohađao osnovnu školu (mekteb), a onda medresu šejhul-islama Hamid-efendije na Fil-Jokušu blizu Un-Kapana. Tu je sedam godina slušao predavanja profesora Ahfeš-efendije[13]. Evlija spominje i mnoge druge svoje učitelje, a među njima i musahiba Derviš Omer Pišuvaja (Gülšeni) kao svoga učitelja muzike i majstora svoga vremena[14]. Ali njegov glavni učitelj bio je dvorski imam Evlija Mehmed-efendija. Pred njim je Evlija, kaže, učio jedanaest godina, i naučio napamet Kur'ān i pravilno recitovanje Kur'āna na sedam arapskih dijalekata[15]. Pored toga on je od svog oca naučio mnoge vještine koje su bile u užoj vezi sa očevim zanatom.

Evlija je, dakle, bio hāfiz tj. znao je cijeli Kur'ān napamet. Kako je imao lijep, melodičan glas, to je pri jednom nastupu u Aja Sofiji 26. ramazana 1045/4. marta 1636. godine svratio na sebe pozornost sultanu Muratu IV i nekoliko dana kasnije bio je primljen u carski dvor, gdje je nastavio školovanje[16]. Stupajući u carske saraje, Evliji se pružila prilika da stekne lijepu budućnost i položaj. Ali boravak u carskim dvorima, osim višeg obrazovanja, Evliji nije ništa naročito donio. On je nakon dvogodišnjeg boravka u carskim sarajima izišao iz njih kao običan dvorski spahija sa dnevnicom od

10. *Isto* II, 370, 455, V, 168, III, 503.

11. Up. Kātib Čelebi, *Fezleke*, Istanbul 1287 II, 150, Baysun *n. m.* 401.

12. *Sejāhatnāma* II, 458, 466.

13. Elezović je očito pogrešno razumio kazivanje Evlije Čelebije kad piše da je Evlija »jedno vreme učio medresu kod Hamid efendije ...« (*n. m.*, str. 518). Evlija je učio kod Ahfeš-efendije u medresi koju je osnovao Hamid-efendija.

14. *Sejāhatnāma* I, 245, 248. Što, međutim, G. Elezović piše da Evlija »među svojim učiteljima na jednom mjestu spominje i muezina Bilala Habešiju« (*n. m.* 519, 520) to je opet posljedica pogrešnog razumijevanja dotičnih mjesta kod Evlije. Taj »Biljal Habešija« nije niko drugi nego Muhamedov mujezin Bilāl Habešī koji je umro ništa manje nego 970 godina prije nego što se Evlija rodio. Kako je to bio prvi mujezin u islamu njega Evlija spominje kao svog duhovnog učitelja i patrona svoje glavne profesije.

15. *Isto* I, 252. Sto G. Elezović govoreći o školovanju Evlije Čelebije piše da je Evlija izvjesne godine bio «u t. zv. sedmom čitanju (sebea kirajeti)«, da je tada »bio završio i Šatibijin kitabet« i da mu je bilo ostalo »da izuči još t. zv. deseto čitanje (ašere kirajeti)« te da tedžvid znači čitanje i tumačenje kurana na mnogo načina« (*n. m.* 519) i tako dalje, ne kazuje ništa drugo nego da Elezović nije upućen u stvari o kojima piše.

16. *Isto* I, 243—245, 252.

četrdeset akči[17]. Kako ćemo vidjeti, on za čitava svog života, koji nije bio kratak, pored sve svoje darovitosti i obrazovanosti i pored jakih rodbinskih i prijateljskih veza, što je onda bilo najglavnije, nije stvorio nikakvu karijeru u činovničkoj hijerarhiji. Ostao je »svjetski putnik« (seyyāh-i 'ālem — Globtrotter) »nelicemjerni Evlija« (Evliyā bī riyā) i »prijatelj i zabavljač ljudi« (nedīm-i adam), kako on voli da sam sebe naziva. U napredovanju mu je smetalo što je volio slobodan život i bio jako nemiran duh.

Umjesto ambicija za visokim položajem Evlija je od rane mladosti nosio u sebi neugasivu težnju za putovanjima i novim saznanjima, koja ga kroz čitav život nije napustila. Ta težnja mu je osigurala veću i trajniju slavu nego ikakva činovnička karijera, jer je u tome nadmašio sve ostale Turke.

Već g. 1040/1630. Evlija je kao dvadesetgodišnji mladić, kako nam sam priča, počeo da putuje[18]. Te godine on je obišao i upoznao svoj rodni grad Carigrad, njegova predgrađa i okolinu. Otada, pa kroz dalji tok svoga života, on je gotovo bez prekida poduzimao duža i kraća putovanja po tadašnjem prostranom Osmanskom Carstvu i izvan njega i učestvovao u raznim ratnim pohodima na Krit, Hrvatsku, Mađarsku, Austriju itd. I kud god je išao, pisao je svoje putne dnevnike, gdje god je došao, raspitivao je stare ljude, prepisivao natpise, a katkada proučavao i arhive da na osnovu svega toga upozna stanje i prilike toga kraja, kako nam to sam priča[19], da bi o svim svojim zapažanjima, obavještenjima i doživljajima u miru i u ratu napisao opsežan putopis u deset debelih svezaka.

Prema kazivanju Evlije, prvo njegovo putovanje izvan Carigrada bio je jednomjesečni izlet u Brusu g. 1050/1640. Ovo putovanje poduzeo je tridesetgodišnji Evlija bez očeva znanja, ali kad se povratio u Carigrad (5. safera 1050/18. maja 1640), otac ga je iznenađene Evlijino prijateljski dočekao i pored ostalih savjeta preporučio mu da napiše putopis[20]. Samo u Sejāhatnāmi ima podataka koji kazuju da je Evlija putovao izvan Carigrada i u međuvremenu od 1630. i 1640. godine. Tako npr., sam Evlija kaže da se on u toku događaja koji su uslijedili poslije udaje njegove sestre Inal za Ilijaspašu nalazio u Kutahiji, Brusi i Manisi[21]. Osim toga, Evlija tvrdi na jednom mjestu da je i on učestvovao u pohodu sultana Murata IV protiv Revana i Bagdada (1638), ali kasnije, kad prilikom svoje posjete tim gradovima govori o vojni Murata IV, ne kaže da se i on nalazio u toj vojni, pa stoga gornju tvrdnju moramo primiti sa rezervom[22].

U svakom slučaju, Evlija se poslije godine 1640. pa do posljednjih dana svog života odaje gotovo stalno putovanjima, i kao »svjet-

17. Isto I, 258.
18. Isto I, 27.
19. Isto III, 471.
20. Isto II, 57—59.
21. Isto IX, 81 i dalje; Baysun, n. d. 402.
22. Baysun, n. d. 402.

ski putnik« on poduzima razna putovanja ili sam ili u pratnji znamenitih državnika, a najviše kao pouzdanik i pratilac svoga rođaka Melek Ahmed-paše, kome treba zahvaliti za najveći dio Evlijinih putovanja po jugoslovenskim zemljama.

Nakon kratkog putovanja u Izmit, Evlija je septembra 1640. g. otišao morskim putem u Trapezunt s Ketendži Omer-pašom, posinkom svoga oca, koji je bio određen za namjesnika Trapezunta, a odatle s pašinim ćehajom u Anapu. Tu se pridružio jednoj ratnoj ekspediciji koja je pokušala da Turskoj povrati grad Azov. Poslije ove neuspješne ekspedicije Evlija se pridružio krimskom hanu Bahadir Giraju i proveo zimu u Bahče-Saraju, a sljedeće godine uzeo učešća u zauzimanju Azova. Vraćajući se zatim u Carigrad pretrpio je tešku buru i brodolom na Crnom moru, tako da je jedva život spasio i teškom mukom došao kući[23]. Tada je obolio i osam mjeseci ležao u postelji. I, izgleda, za četiri godine nije nikuda makao iz Carigrada. Tek kada je godine 1645. planuo takozvani kandijski rat između Turske i Mletačke Republike, i Evlija se podigao iz Carigrada, pa ga u aprilu iste godine nalazimo na Kritu pod komandom Jusuf-paše Maškovića, pri zauzimanju Hanje (Canea). Odatle se on 20. novembra iste godine vratio u Carigrad[24].

Sljedeće godine nalazimo Evliju kao mujezina i pouzdanika u službi svog rođaka erzerumskog beglerbega Defterdar-záde Mehmed-paše, koji mu je povjerio da izvrši popis đumruka u Erzerumu. U društvu sa Mehmed-pašom Evlija je prošao gotovo cijeli Anadol[24]. Poslije toga on se pridružio poslaniku hana od Tebriza, koji se vraćao iz Carigrada u svoju zemlju pa je Evlija tom prilikom proputovao Tebriz, Nahčivan, Baku i Tiflis. Išao je i hanu od Revana i učestvovao u vojni na Đurđistan. Odatle se povratio u Erzerum i tu proveo zimu 1057/1647. godine. U to vrijeme Porta se spremala da uguši ustanak anadolskog beglerbega Bosanca Varvar Ali-paše, koji se bio odmetnuo od centralne vlasti[25]. Premda je i Defterdar-záde Mehmed-paša bio među onim pašama koji su morali poći protiv Ali-paše, on se nije oslanjao na vladu, nego je održavao veze s ostalim pašama u Maloj Aziji koji su podržavali Ali-pašu. Mehmed-paša je stoga bio svrgnut s položaja erzerumskog valije i određen za namjesnika provincije Kars. Na to je Mehmed-paša otvoreno prišao ustanicima (15. avgusta 1647) i upotrijebio Evliju kao kurira za sakupljanje snaga. Kao očevidac, Evlija je dao dobre podatke o raznim fazama ustanka Varvar Ali-paše, o njegovu porazu i smaknuću od Ibšir Mustafa-paše u aprilu 1648. godine[26].

Negdje početkom jula 1648. g. umro je Evlijin otac, pa stoga Evlija dolazi u Carigrad da poslije očeve smrti sredi porodične prilike[27]. Međutim, 19. jula 1648. g. izbila je u Carigradu buna protiv

23. *Sejāhatnāma* II, 142. i d.; Baysun, n. d. 403a.
24. Isto II, 160 i d.
25. Isto II, 166 i d. O Varvar Ali-paši vidi Bašagić, *Znameniti Hrvati*, str. 12.
26. *Sejāhatnāma* II, 443—458; III, 444.
27. Isto II, 458.

nasilja i krvoprolića suludog sultana Ibrahima, koga su njegovi vlastiti veziri potkupljivali i kojima je on prodavao beglerbegluke. U to doba Carigrad je bio pretvoren u ljudsku kasapnicu.

Takva atmosfera u Carigradu nije nimalo godila Evliji pa on stoga krene kao glavni mujezin sirijskog beglerbega, našeg zemljaka, Murteza-paše u Damask (između avgusta i oktobra 1648)[28]. U službi ovoga paše Evlija je proputovao znatne dijelove Sirije i Palestine. Kada je Murteza-paša iz Sirije premješten za valiju Sivasa, i Evlija je otišao s njim u Sivas[29]. Paša ga odavde šalje po srednjem i istočnom Anadolu da skuplja porez[30]. Nakon svrgnuća Murteza-paše 15. redžepa 1060/14. jula 1650. g. i Evlija se povratio u Carigrad[31].

U to vrijeme na stolicu velikog vezira dolazi Evlijin rođak Melek Ahmed-paša. Time nastaje sretno doba za Evliju.

U toku Ahmed-pašina vezirovanja (od 5. avgusta 1650. do 21. avgusta 1651) Evlija je stalno boravio u Carigradu. Ahmed-pašine mjere za unapređenje državnih finansija, koje su tada bile u vrlo rđavom stanju, izazvale su negodovanje radnih masa i sitnih zanatlija. I kada je Ahmed-paša u namjeri da smanji državne izdatke oborio vrijednost novca, digli su se u Carigradu esnafi i čaršija 21. avgusta 1651. g. Njima su se pridružili i janjičari[32]. Došlo je do krvavih demonstracija koje su imale za posljedicu da je Ahmed-paša bio svrgnut s položaja velikog vezira i upućen u Silistriju za namjesnika, a odatle u Oziju (Odžakov). S njim je otišao i Evlija[33] Početkom decembra 1652. g. Melek Ahmed-paša je premješten na položaj beglerbega Rumelije sa sjedištem u Sofiji pa ga je i ovdje slijedio Evlija[34]. Ali već 3. redžepa 1063/30. maja 1653. g. Melek Ahmed-paša je smijenjen s toga položaja pa se s njim i Evlija povratio u Carigrad, početkom jula 1653. g[35]. Tu je paša 1. ramazana 1063/26. jula 1653. postao drugi vezir u kabinetu Bijikli Derviš Mehmed-paše sa hasom od četrdeset tovara, a Evlija se odmarao sve do početka 1655. g. Kako je veliki vezir uskoro obolio, to je na njegov predlog Melek Ahmed-paša imenovan zamjenikom (kajmakām) velikog vezira. Kad je veliki vezir nakon šest mjeseci umro, sultan Mehmed IV ponudi Melek Ahmed-paši položaj velikog vezira, ali on to odbi ispričavajući se starošću, te predloži da se na taj položaj pozove Ibšir Mustafa-paša, beglerbeg Haleba, kako bi se time ujedno oslabio ustanak džen lalija u Anadolu koje su pomagali pored Ibriš-paše još i Sejdi Ahmed-paša, Tajjar-oğlu Ahmed-paša, Kara Hasan-paša i drugi[36]. Ahmed-pašin predlog je nakon izvjesnih natezanja bio konačno usvojen. Ibriš-paša, međutim, ni nakon ponovnih poziva nije htio da

28. Isto II, 471 i d. O Murteza paši vidi Bašagić, *n. d.*, str. 52.
29. *Isto*, III, 3, 132—134.
30. *Isto* III, 210.
31. *Isto* III, 254.
32. *Isto* III, 288—289.
33. *Isto* III, 289, 345.
34. *Isto* III, 370—371.
35. *Isto* III, 418.
36. *Isto* III, 490 i dalje.

dođe u Carigrad, te je stoga Melek Ahmed-paša uputio Evliju Ibšir-paši u Konju (zimi 1655. g.) da mu odnese pismo i sazna njegove prave namjere[37]. Napokon Ibšir-paša je kao veliki vezir sa brojnim trupama došao u Carigrad 25. februara 1655. g[38]. Ibšir-paša nije imao povjerenja u Melek Ahmed-pašu. Bojeći se njegova uticaja kod sultana, uputio ga je odmah u Van za namjesnika, kuda je Melek Ahmed-paša pored svih izmotavanja morao odmah krenuti (krajem februara)[39] ostavivši Evliju u Carigradu da tu u prijestonici koliko je moguće prati razvoj događaja. Negdje početkom aprila 1655. g. Evlija se sa velikom spretnošću oslobodio te teške zadaće i odmah krenuo za Melek Ahmed-pašom[40]. Bojeći se potjere Ibšir-pašinih agenata, Evlija je morao birati sve sporedne puteve. Negdje kod Harbuta Evlija je stigao Melek Ahmed-pašu, koji ga je odmah poslao nekim poslom u Argani i Egil, a zatim u Dijarbekr tamošnjem valiji Firārī Mustafa-paši[41], sa kojim je Evlija otišao u Sindžar. Po obavljenom poslu Evlija se vratio Melek Ahmed-paši i s njim produžio put u Bitlis u koji su ušli početkom juna 1655. g[42]. Međutim, gotovo mjesec dana prije toga, 4. redžepa 1065/11. maja 1655. g., Ibšir-paša je bio svrgnut sa položaja velikog vezira[43]. Sredinom juna Evlija je iz Bitlisa otišao u Van i učestvovao u vojni Melek Ahmed-paše protiv hana od Bitlisa. Zatim je putovao u Tebriz, Mosul, Hemedan, Demavend i Bagdad. 23. juna 1656. vratio se Evlija preko Erzeruma u Istanbul. Kako je u međuvremenu i Melek Ahmed-paša ponovo imenovan namjesnikom Ozije (Odžakov), to je i Evlija 27. jula iste godine krenuo iz Carigrada i preko Varne otišao u Silistriju, zatim u Hoćim[44]. Iza toga se Evlija pridružuje vojni koja je povedena protiv erdeljskog kneza Rakoczy-a II 12. šabana 1067/26. maja 1657. godine[45]. Ovom prilikom Evlija je stupio u službu krimskog hana Mehmeda Giraja IV, učestvovao u raznim borbama u današnjoj južnoj Rusiji[46] i konačno se vratio u Carigrad 2. reb. II 1068/7. januara 1658. godine[47].

Nekako u isto vrijeme izbio je ponovo veliki ustanak u Anadolu, pa je Porta preduzela sve mjere da ga uguši. Tu se, naravno, morao naći i Evlija. Poslije te ekspedicije on se vratio u Jedrene (u oktobru 1659. g.)[48] i pridružio pratnji koja je imala da prati novog moldavskog vojvodu Stefanitza u Moldaviju. Iz Jedrena je krenuo 9. novembra

37. Isto III, 503.
38. Hammer, GOR² III, 437.
39. Sejāhatnāma III, 527 i dalje; Hammer, GOR² III, 439.
40. Sejāhatnāma III, 428, 529; IV, 3.
41. Isto IV, 21—23.
42. Isto IV, 80.
43. Isto I, 282; Hammer, GOR² III, 444 f; Jorga, GOR IV, 70.
44. Isto V, 77 i d.
45. Isto V, 105 i dalje.
46. Isto V, 147 i dalje.
47. Isto V, 233.
48. Isto V, 235 i d., 272, 328.

1659. godine. Tom prilikom Evlija je učestvovao u borbama turske vojske s vlaškim knezom Mihailom na polju Jaš i u raznim četovanjima krimskih konjanika[49], a potom se vratio u Jedrene, gdje je stigao u četvrtak 4. džumada II 1070/17. II 1660[50].

Iste godine poduzeo je Đorđe Rakoczy oslobodilačku akciju u Poljskoj, pa je Porta bila riješila da ga slomi i zato povela vojnu protiv Moldavije i Vlaške uputivši temišvarskog beglerbega Bosanca Köse Ali-pašu i budimskog vezira Sejdi Ahmed-pašu da provale u Erdelj. Na to je i Evlija odmah, ne odmorivši se dobro, 15. šabana 1070/26. aprila 1660. g. krenuo iz Jedrena na ovu vojnu. Preko Plovdiva, Tatar Pazardžika i Ihtimana, Evlija je stigao u Sofiju, a odatle prešao prvi put na jugoslovensko tlo i počeo svoje prvo putovanje po našim zemljama. Preko Pirota, Bele Palanke, Niša, Aleksinca, Ražnja, Paraćina, Batočine, Kolara i Grocke on je došao prvi put u Beograd negdje početkom maja 1660. g. U Beogradu je Evlija ostao sve do juna, dakle, skoro mjesec dana, dobro ga upoznao, detaljno opisao[51] i tako nam ostavio najbolji i najdetaljniji opis Beograda iz 17 vijeka.

Na vijest da su oba beglerbega riješila da osvoje važnu poziciju Veliki Varadin (mađ. Nagy Varad, tur. Varat), krenuo je i Evlija iz Beograda prema Varadu. Putujući tamo, prešao je kod Grocke Dunav i došao u Pančevo, a odatle preko Temišvara otišao u Varad gdje je stigao prije zauzeća tog grada.

Poslije zauzeća Varada, 27. avgusta 1660. g., Evlija je, kako sam kaže, poslat u Bosnu da bosanskom veziru Melek Ahmed-paši odnese vijesti o osvojenju te važne pozicije. Tim povodom je Evlija prvi put došao u Bosnu.

Kod nas se, međutim, odnekud ustalilo pogrešno mišljenje da Evlijin opis Bosne potiče iz g. 1659. Mi smo danas u mogućnosti ne samo da ispravimo tu pogrešku nego i da dosta precizno odredimo vrijeme prvog boravka Evlije Čelebije u Bosni iz koga doba potiče njegov opis ove zemlje.

Sam Evlija kaže da je u Bosnu došao iz Varada nakon osvojenja toga grada sa zadatkom da bosanskom namjesniku. Melek Ahmed-paši donese vijest o osvojenju toga grada. Evlija ne daje precizan datum osvojenja Varada, nego opetovano tvrdi da je taj grad osvojen godine 1071. i da je on proučio ezan za prvu džumu u Velikom Varadinu[52]. Hidžrijska godina 1071. počela je 6. septembra 1660. godine, a prva džuma u toj godini bila je 10. septembra te godine. Prema tome, Evlija je, po njegovom vlastitom kazivanju, mogao poći iz Varada na put u Bosnu najranije 10. septembra 1660. godine poslije podne. Ali njegova godina osvojenja Velikog Varadina nije tačna, jer je taj grad osvojen u hidžrijskoj godini 1070. Hammer kaže da je opsjedanje grada počelo 16. jula 1660. godine i da je trajalo

49. *Isto* V, 330—359.
50. *Isto* V, 359, 361.
51. *Isto* V, 367—384.
52. *Isto* V, 419.

šest nedjelja[53]. Prema tome bi Veliki Varadin bio osvojen negdje krajem avgusta 1660. g., kako je pisao Jovan Radonić[54]. Službena autro-ugarska ratna kronika pruža još precizniji datum. Tu stoji da je Veliki Varadin kapitulirao 27. avgusta 1660. godine[55]. To znači 20. zilhidže 1070. godine po Hidžri. 27. avgusta 1660. godine bio je petak pa je Evlija mogao toga dana dati ezan za prvu džumu u Velikom Varadinu te isti dan poslije podne krenuti na put u Bosnu. Evlija je, dakle, pošao iz Varada u Bosnu najranije 27. avgusta 1660. godine. Proizlazi, prema tome, kao pogrešna tvrdnja da Evlijin opis Bosne potiče iz g. 1659, kako su kod nas dosada uzimali Kemura, Truhelka, Skarić, Kreševljaković i drugi.

Preko Fekete Batora, Jenopolja, Temišvara i Dente Evlija je stigao u Pančevo, a odatle u Beograd. Iz Beograda je preko Valjeva došao na Drinu i negdje početkom septembra 1660. godine počeo svoje prvo putovanje po Bosni.

Prešavši Drinu, Evlija je najprije došao u Srebrnicu, a odande u Sarajevo. Nakon kratkog boravka u Sarajevu Evlija je preko Travnika produžio put u Livno, gdje se tada nalazio bosanski beglerbeg Melek Ahmed-paša sa bosanskom vojskom[56]. Evlija je stigao u Livno oko 10. septembra 1660. godine. Ovaj datum proizlazi iz sljedećih činjenica:

Evlija sam priča da je u Livnu našao Melek Ahmed-pašu, predao mu pismo serdara Köse Ali-paše u kome se javlja osvojenje Velikog Varadina. Na to je Melek Ahmed-paša naredio da se ta pobjeda proslavi pucanjem topova tri dana i tri noći. Evlija zatim kaže da je Melek Ahmed-paša uputio prepis Ali-pašina pisma i svoje bujuruldije u sve bosanske gradove da se objavi i proslavi osvojenje ove važne pozicije[57]. I zaista mi u jednom domaćem savremenom zapisu čitamo da je 8. muharema 1071/13. septembra 1660. godine stigla u Banju Luku bujuruldija bosanskog beglerbega Melek Ahmed-paše da se tri dana i tri noći slavi osvojenje Velikog Varadina[58]. Na osnovu svega toga zaključujemo da je Evlija došao prvi put u Bosnu negdje početkom septembra 1660. g. i da je već 13. septembra bio u Livnu.

Situacija u Bosni u ovo vrijeme nije bila nimalo ružičasta, iako se nešto popravila poslije bezglavlja koje je nastalo poslije turskih gubitaka na tursko-mletačkoj granici u prvim godinama kandijskog rata. Ovaj se, naime, rat vodio ne samo na Kritu nego i na našem području, u prvom redu na tursko-dalmatinskoj granici, gdje je on

53. Hammer, *GOR*² III, 514; *Sejāhatnāma* V, 423.
54. J. Radonić, *Grof Đorđe Branković i njegovo vreme*, Beograd 1911. str. 64—65.
55. Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs, N. F. III, 1889.
56. *Sejāhatnāma* V, 451 i dalje.
57. *Isto* V, 455 i ovdje str. 141—142.
58. Vid. rukopis u Državnom arhivu u Sarajevu, Akv. br. 102.

po jednom stručnom mišljenju i izazvan. Valja, međutim, dodati da je ovo ratovanje u Dalmaciji, zapadnoj Bosni i Hercegovini imalo više karakter pojedinačnih upada i četovanja s promjenljivom srećom.

U prvim godinama kandijskog rata Turci su pretrpjeli dosta teške gubitke. Mlečanima pođe za rukom da Turke potisnu iz Makarske krajine i da pomoću hajduka i uskoka uznemire Neretvansku oblast (1646). Mletačke čete s uskocima prodriješe čak do Uskoplja i Prusca na jednoj i Mostara na drugoj strani. U samoj Dalmaciji zauzeše i spališe Knin i osvojiše Klis 1648. g. Uspjesi Mlečana izazvali su u Bosni opšti strah i uzbunu. I da su tada bolje poznavali situaciju u Bosni, Mlečani bi imali još većeg uspjeha, pošto je tada ovdje vladala prilična bezglavost. Najbolje ogledalo abnormalnih prilika u tadašnjoj Bosni jest činjenica da se ovdje za prvih petnaest godina kandijskog rata (1645—1660) izmijenilo petnaest vezira, a neki i po četiri puta. Disciplina u vojsci bijaše odavno popustila, naročito među janjičarima i spahijama. Jedan onovremeni izvještaj iz Bosne kaže da je paša naredio zapovjednicima Bosanske krajine da upute svoje čete prema dalmatinskoj granici, a da su mu oni na to poručili: »Hoćete da izgubimo Kostajnicu i Bihać kako ste i Klis«. Imali su donekle razloga, jer turska granica ni prema Hrvatskoj krajini, zbog pojačanog četovanja, nije bila sasvim sigurna. Naročito poslije teškog poraza bosanskih krajišnika kod Križanić-Turnja 6. septembra 1656. godine, pod zapovjedništvom požeškog sandžak-bega Ibrahim-paše Memibegovića i bihaćkog kapetana Mustaj-bega Hasumovića. Tada je Mustaj-beg dopao ropstva i predan Nikoli Zrinjskom, kod koga je tamnovao sve do g. 1660. kad ga je otkupio i izbavio Evlija Čelebija[59]. Najviše gubitaka za kandijskog rata Bosna je pretrpjela za namjesnikovanja »neiskusnog haremskog čelebije« Mustafa-paše Tekelije (1646—1648).

Tekelijini nasljednici nastojali su da poprave teške gubitke, ali bez vidnog uspjeha. S tim zadatkom uputio je Mehmed-paša Ćuprilić u Bosnu Melek Ahmed-pašu. U tom nastojanju preduzeo je Melek Ahmed-paša s Livanjskog polja nekoliko ekspedicija protiv Mletačke Dalmacije. Ti se pohodi, naravno, ne mogu ni zamisliti bez Evlije Čelebije, koji kao svjedok potanko prikazuje haranje i pustošenja, ali i vjernu sliku mnogih mjesta i krajeva kroz koje je on prošao. Tako je ovom prilikom prošao i opisao sav sjevernu Dalmaciju[60]. Ispod Zadra upućen je jedan dio bosanske vojske pod voćstvom bosanskog alajbega Smail-bega da pohara Korušku (Dudušku), Slavoniju i Međumurje (Mura). Toj se vojsci pridružio i Evlija. Nakon trinaestodnevnog haranja i pustošenja povratila se ova vojska pod Zadar i priključila vezirovoj ordiji[61].

Evlija dalje piše da je 10. muharema 1071/15. septembra 1660 godine bosanska vojska, a s njom i on, krenula ispod Zadra na Livanj-

59. Uporedi ovdje str. 246.
60. *Sejâhatnâma* V, 459 i dalje.
61. *Isto* V, 473.

sko polje, a odatle na Kupres[62], ali taj datum ne može nikako biti tačan. Ovi događaji morali su se dogoditi bar mjesec dana kasnije. Naime, maločas smo utvrdili da je Evlija prvi put došao u Livno oko 10. septembra 1660. godine. Da se on s turskom ordijom vraćao ispod Zadra već 15. septembra, onda bismo tu imali samo dva dana vremenskog razmaka. Osim toga, sam Evlija kaže da se ekspedicija koja je upućena ispod Zadra da pohara Korušku, Slavoniju i Međumurje povratila pod Zadar tek nakon trinaest dana. Koliko je onda moralo proteći vremena dok su poharali Dalmaciju, što je tome prethodilo. Ovaj povratak turske vojske ispod Zadra na Livanjsko polje morao se dogoditi tek nešto prije 4. novembra 1660. godine. Naime, sam Evlija priča da je u rebiu 1071, dakle najranije 4. novembra 1660. godine došao s Porte jedan Ćuprilićev pouzdanik, neki Kridi Ali-aga s nalogom Melek Ahmed-paši da ponovo provali u Mletačku Dalmaciju i da otkupi bihaćkog kapetana, koji je čamio u tamnici Zrinjskog, te da ga uputi caru na divan[63]. Na to je s Kupresa preduzeta nova ekspedicija prema Šibeniku, Splitu i Klisu u kojoj je učestvovao i Evlija. On tu, između ostalog, opširno opisuje borbe koje su Turci vodili s »Hrvatom, odmetnikom po imenu Šarić« koji je pobjegao iz turskog podaništva Mlečanima, postao uskok i utvrdio se u Rinici, pola sata istočno od Šibenika i iz toga svoga skrovišta provaljivao i Sinj i Knin. U borbama s ovim uskokom, na turskoj strani igra važnu ulogu četa »od dvije stotine hrvatskih junaka«[64]. Na povratku s ovog pohoda zaustavili su se negdje iza Danilova polja, a onda krenuli preko Kamena i Drniša u Livno[65].

Nakon toga Melek Ahmed-paša je poslao Evliju u Split da odnese pismo splitskom »generalu«[66]. Toj okolnosti imamo da zahvalimo da nam je Evlija ostavio svoj zanimljiv opis Splita. Nakon obavljena posla Evlija se preko Glamoča, Jajca i Varcar-Vakufa vratio u Banju Luku. Početkom novembra 1660. g. poslao je Melek Ahmed-paša Evliju u Čakovac hrvatskom banu Nikoli Zrinjskom da od njega po sultanovoj naredbi otkupi bihaćkog kapetana Mustajbega Hasumovića, koji je čamio u tamnici Zrinjskog, i da usput pokupi porez zahire-beha po mjestima uz Savu i Dravu[67]. Tom prilikom Evlija je prošao izvjesne dijelove Bosanske krajine, Like, Hrvatske i Slavonije. Samo u Evlijinim opisima tih putovanja susrećemo se s pojedinostima koje daju ozbiljne razloge sumnji da je Evlija tom prilikom prošao sva ona mjesta i krajeve onako kako to sam predstavlja.

Naime, po vlastitom kazivanju Evlija je iz Banje Luke preko Gradiške, Jasenovca, Dubice, Kostajnice i Novog došao u Bihać. Ne samo što je Evlija mogao doći u Bihać mnogo kraćim putem nego

62. Isto V, 474.
63. Isto V, 475.
64. Isto V, 476 i dalje.
65. Isto V, 489—491.
66. Isto V, 494.
67. Isto V, 508 i dalje.

je njegov opis toga grada u kome je on — kako sam kaže — ostao tri dana tako površan i oskudan da to pobuđuje duboku sumnju da ga je Evlija uopšte vidio.

Evlija dalje priča da je iz Bihaća krenuo uz Unu i došao u »grad Liku«. Idući odatle opet uz Unu došao je — kaže — u grad Udbinu »na rijeci Uni«. Međutim nikakav grad Lika nije postojao, a ni Udbina nije na Uni. Iz Udbine Evlija se najednom našao u Petrinji (Yeni Hisar), odakle je — kaže — išao u Sisak i Zagreb. Dajući sasvim površan i letimičan opis ovih gradova on kaže među ostalim i to da u Zagrebu ima jedna džamija. Samo to dovoljno je da se nas uvjeri da u ovom dijelu Evlijina putopisa ima mnogo izmišljenog. Iz Siska i Zagreba Evlija se najednom prebacuje u Obrovac što leži duboko u Lici. On tu opet letimično i površno opisuje gradove Gornji i Donji Obrovac, Budak, Zrinj, Karin, Velim, Rakitnicu i Korlat, odakle je, kaže, za jedanaest časova došao u Bihać. Iz Bihaća Evlija je otišao u Slavoniju da kupi porez zahire-beha. Redoslijed toga njegovog puta izgleda ovako: Bihać, Kostajnica, Jasenovac, Cernik, Velika, Bijela Stijena, Pakrac, Zapče (?), Sirač, Stupačnica, Dobra Kuća, Voćin, Virovitica, Moslavina, Požega, Orahovica, Đakovo, Brod, pa opet Voćin, Virovitica i dalje u Čakovac[68]. Dovoljno je da bacimo samo letimičan pogled na geografsku kartu pa da se osvjedočimo da ni ovdje nije sve u redu. Samo se moramo suzdržati od donošenja definitivnog suda o ovim pitanjima sve dok ne budemo imali pred sobom naučno izdanje ili koji rukopis Evlijina putopisa.

Kad se vratio od Zrinjskog, Evlija je upućen u Carigrad da odnese pisma i odvede bihaćkog kapetana u audijenciju sultanu. Iz Carigrada se Evlija ponovo vratio u Banju Luku. Na tom putu on je ostao najmanje dvadeset dana.

Dalje Evlija piše da je u ponedjeljak 12. rebia I 1071/15. novembra 1660. godine zbog jednog nemilog slučaja svrgnut Melek Ahmed-paša sa Bosne. Beglerbegom u Bosni imenovan je osvojitelj Varada Bošnjak Köse Ali-paša, ali on ovamo nije nikad došao, dok je Melek Ahmed-paša dobio rumelijski ejalet[69]. Kako 12. rebia I 1071. pada zaista tačno u ponedjeljak, to ovaj datum po tome izgleda sasvim tačan. Tako je Melek Ahmed-paša upravljao Bosnom u svemu nekih osamnaest mjeseci (imenovan je nešto prije 24. marta 1659, a svrgnut 15. novembra 1660), dok je Evlija ovog puta u Bosni boravio u svemu oko dva i po mjeseca (od početka septembra do sredine novembra).

Negdje iza 15. novembra 1660. krenuli su Melek Ahmed-paša i Evlija iz Banja Luke preko Sarajeva, Novog Pazara i Skoplja u Sofiju, gdje su stigli u nedjelju 1. džumada I 1071/2. januara 1661. godine[70]. Tom prilikom Evlija je opisao mjesta na putu od Dobruna preko Novog Pazara do Skoplja i od Skoplja do Sofije.

68. *Isto* V, 516—527.
69. *Isto* V, 541.
70. *Isto* V, 568.

U proljeće 1661. g. dobio je Melek Ahmed-paša nalog iz Carigrada da se s rumelijskom vojskom pridruži vojsci vrhovnog serdara bosanskog beglerbega Köse Ali-paše, koji je dobio nalog da prodre u Erdelj i odande istisne Jovana Kemenjija, koji je nakon pogibije Jovana Rakocija (1660) prihvatio njegove oslobodilačke ideje, okupio oko sebe njegove pristaše i htio da oslobodi Erdelj ispod turske prevlasti. Kad je Kemenji dobio podršku cara Leopolda I, i Turska je preduzela mjere da zaštiti svoje interese u Erdelju. Tako je došlo do novog turskog rata protiv Erdelja u kojem je učestvovao i Evlija.

Evlija je prije toga dobio nalog od Melek Ahmed-paše da pokupi ratni prirez zahire-beha u deset kadiluka rumelijskog pašaluka pa mu se tako pružila prilika da prođe neka naša mjesta u kojima dotle nije bio. Evlija je krenuo na ovaj put uoči ramazana 1071/29. aprila 1661[71]. i tom prilikom prošao i opisao među ostalim Veles, Prilep, Bitolj (Monastir), Kostur, Memi-Babinu Tekiju (u kojoj je kaže proveo 27. noć ramazana 1071/25. maja 1661)[72], Srbicu, Novo Brdo, Kruševac, Jagodinu i Smederevo. Potom se 1. zulkade 1071/29. jula 1661. sastao sa Melek Ahmed-pašom i predao mu sakupljeni novac. Kad je obračunao troškove, njemu je, »siromahu«, ostalo četiri kese blaga[73].

Na temišvarskom polju bila se slegla ogromna turska vojska. Tu su bili: glavni zapovjednik Bošnjak Köse Ali-paša sa vojskom bosanskog ejaleta, Melek Ahmed-paša s vojskom rumelijskog pašaluka, Čaušzade Mehmed-paša s anadolskom vojskom, budimski vezir Ismail-paša s vojskom svoga vilajeta, temišvarski valija Sari Husein-paša, brat Sijävuš-paše, paša od Jegra (Egre), Sejdi Ahmed-paša »koji je tada bio svrgnut sa položaja budimskog vezira, ali je imao veliku vojsku«, Sinan-paša, valija od Varada, Jenter Hasan-paša, valija od Varne sa svojom vojskom, Ćatalbaš-paša s vojskom vilajeta Karaman, Ibrahim-paša (koji je od dogandžibaše proizveden za pašu). Vojsku varadskog ejaleta vodio je Kučuk Mehmed-paša (gore Sinan-paša od Varada ?), vojsku ejaleta Moreje vodio je Hasan Mehmed-paša, valija od Meraša, Suhrab Mehmed-paša, Ali-paša valija od Sivasa, u svemu sedam vezira, dvadeset mir-i mirama i sto dvadeset sandžakbegova[74], ali još nisu smjeli da provale u Erdelj, »jer je kralj Kemenyi bio sakupio 200.000 vojnika«. Čekalo se da još dođu Tatari. Uto je stigao ferman kojim se traži glava paše Sejidije, koji je nakon toga umoren, što se duboko dojmilo Evlije i on tome posvećuje dosta prostora u svome djelu[75].

U julu 1661. provalili su Turci u Erdelj, a s njima i Evlija koji živo opisuje ovu vojnu pričajući s osobitim uživanjem o pljačkanju i rušenju. 7. VIII 1661. on se pridružio krimskim gazijama (bilo ih je, kaže, 20.000 i oko 40—50.000 ostalih), učestvovao u borbama s neprijateljskim četama i prošao cijeli Erdelj.

71. Isto V, 569.
72. Isto V, 580.
73. Isto V, 588.
74. Isto V, 589.
75. Isto V, 590—602.

Kasno u jesen 1661. g. Turci su prekinuli ovo ratovanje. Melek Ahmed-paša se po naređenju vrhovnog komandanta Köse Ali-paše povukao u Beograd na zimovanje. S njim je pošao i Evlija. U Beograd su stigli sredinom februara 1662. Boraveći tom prilikom u Beogradu Melek Ahmed-paša napravio je izlet na Avalu. S njim je pošao i Evlija i tako nam ostavio opis ovog grada. U Beogradu je tada Evlija ostao, kaže, 120 dana, sve do zadnjeg džumāda II 1072/19. februara 1662. kad je iz Carigrada došlo pismo da je Melek Ahmed-paša imenovan kajmakamom i da mu sultan daje tetku Fatima-sultaniju za ženu. On se odmah počeo spremati na put u Carigrad. Prije polaska uputio je Evliju u Albaniju da ondje naplati novac od pašinih dužnika[76].

Iz Beograda preko Prijepolja Evlija je stigao u Skadar, gdje je ostao deset dana kod skadarskog sandžakbega Mehmed-bega Jusufbegovića. Odatle je otišao u Podgoricu. Iz Podgorice se preko Bara i Ulcinja vratio natrag u Skadar[77]. Iz Skadra je preko Đakovice, Štipa i Samakova otišao u Sofiju, gdje se po prethodnom dogovoru sastao s Melek Ahmed-pašom. Odatle su skupa krenuli u Carigrad, gdje su stigli u subotu 15. šabana 1072/4. aprila 1662 godine[78].

Boraveći ovom prilikom u Carigradu, Evlija je doživio težak udarac. Tu je nakon kratke bolesti, 26. aprila 1662. g., u sedamdeset sedmoj godini života umro njegov dobrotvor i gospodar Melek Ahmed-paša[79]. Od njega se Evlija, tako reći, nije rastajao za posljednjih trideset godina, sve tamo od 1630. godine. Usamljen potpuno, sada se osjećao tako teško kao da mu se, kaže, Carigrad pretvorio u tamnicu. Da jad bude veći, požar mu uništi dvije kuće i četiri dućana, ali ih je on za 3000 rijala (groša) nanovo podigao i tu smjestio svoju rodbinu. Izgleda da je tek tada osjetio da mu manjka što nema svoje uže porodice, žene i djece. Nastojeći da za to nađe opravdanje u mislima svetaca i mudraca, on se ponovo predao svojoj nezasitnoj želji za putovanjima. I upravo dok se spremao da nekud krene na svoju ruku, dođe u proljeće 1663. g. do rata između Turske i Austrije, koja se uprkos ugovora umiješala u zamršene erdeljske odnose. Kada je mladi vezir Ahmed-paša Ćuprilić krenuo protiv cara Leopolda I, pridružio se i Evlija njegovoj vojsci u Jedrenu[80], ali se ubrzo od njega odvoji i krene prema Vidinu, gdje stupi u svitu nikopoljskog paše Kādī-zāde Ibrahima. Kad je Ibrahim-paša bio smaknut (13. septembra 1663)[81] Evlija je stupio u svitu Ćuprilićeva ćehaje Mostarca Ibrahim-paše. Na tom putu Evlija je kod Kazanlika pretrpio tako strašan napad hajduka da je — kaže — jedva glavu izvukao[82]. Odatle je preko Vidina, Banje, Paraćina, Jagodine i Grocke došao u Beo-

76. Isto V, 100—104.
77. Isto VI, 112—116.
78. Isto VI, 136.
79. Isto VI, 137—140.
80. Isto VI, 146.
81. Isto VI, 147 i d.
82. Isto VI, 159 i dalje.

grad[83]. Sada mu se pružila prilika da upozna i opiše mjesta i krajeve na putu Beograd—Budim. Tom prilikom Evlija je prošao i opisao Zemun, Sremsku Mitrovicu, Vukovar, Osijek itd., učestvovao u opsjedanju Ujvara i nekih drugih mađarskih gradova, zatim prošao kroz Austriju ali, mislim, ne i Njemačku i Holandiju, kako on piše i kako su bez rezerve primili mnogi evropski i turski pisci. Pozno u jesen 1663. g. Turci su prekinuli rat s Leopoldom I. Tada je bilo naređeno budimskom veziru Sari Husein-paši da s budimskom vojskom čuva Ujvar. Bosanski vezir Köse Ali-paša dobio je nalog da s vojskom bosanskog ejaleta zimuje u Budimu. Tu je i umro. Gürdži Mehmed-paša imao je da zimuje u Sigetu. Suhrab Mehmed-paša dobio je tada hercegovački sandžak, i on je otišao tamo. Veliki vezir, a s njim i Evlija vratili su se u Beograd na zimovanje[84].

U Beogradu je Evlija dobio zadatak da pokupi zahire-beha u kadiluku Užička Požega (Požegadžik) u smederevskom sandžaku Tako mu se pružila prilika da opet prođe jedan komadić Srbije[85].

U februaru 1664. godine poveden je zimski odbrambeni rat prema Kanjiži i Ujvaru u kome je učestvovao i Evlija. Bila je teška zima, i Evlija kaže da ni u jednoj istoriji nije čitao o patnjama kakve su oni tada podnijeli[86]. Odatle se opet vratio u Beograd, gdje je ostao — kaže — tri i po mjeseca.

Početkom 1664 (između 13. I i 15. II) provalio je Nikola Zrinjski do Osijeka, zapalio znameniti Sulejmanov most na Dravi i opsjeo Kanjižu. Zbog toga pojuri veliki vezir krajem aprila 1664. g. da brani Kanjižu[87].

Prilikom polaska iz Beograda Ćuprilić je uputio Evliju hercegovačkom mutesarifu Suhrab Mehmed-paši s porukom da dobro čuva hercegovački sandžak, da opsjedne Kotor i da ne da neprijatelju da glavu podigne. I Ćuprilićev ćehaja Mostarac Ibrahim-paša poslao je po Evliji pismo Suhrab Mehmed-paši i svojoj majci u Počitelj. Tako je Evlija u proljeće, 20. aprila 1664. krenuo iz Beograda u Hercegovinu[88] i time započeo svoje drugo putovanje kroz Bosnu i Hercegovinu.

Evlija je iz Beograda preko Valjeva stigao u Užice i detaljno ga opisao. Iz Užica otišao je u Rudo, zatim preko Prijepolja, Plevalja, Čajniča i Foče otputovao je u Nevesinje, a odatle u Ljubinje, gdje je našao Suhrab Mehmed-pašu[89].

Iz Ljubinja je Evlija išao u Dubrovnik i dao osobito zanimljiv opis Dubrovnika i načina života njegovog stanovništva. Tom prilikom bio je primljen kod kneza i Malog vijeća[90]. Do sada se, međutim,

83. *Isto* VI, 171—172.
84. *Isto* VI, 402.
85. *Isto* VI, 404—407.
86. *Isto* VI, 409 i dalje.
87. *Isto* VI, 412.
88. *Isto* VI, 413.
89. *Isto* VI, 443.
90. *Isto* VI, 450.

u Dubrovačkom arhivu nije mogao naći nikakav spomen o njegovom boravku u Dubrovniku.

Iz Dubrovnika krenuo je Evlija u Herceg Novi i detaljno ga opisao. Sa dosta pažnje zaustavlja se on i na Kotorskom zalivu spominjući Porte Rose, Perast i Risan. Potom učestvuje u Suhrab Mehmed-pašinom pohodu u okolini Kotora, Perasta i u pohodu protiv Pive i Nikšića[91].

Evlija je zatim preko Ključa u južnom dijelu Gackog polja došao u Mostar, a odatle je preko Konjica ponovo došao u Sarajevo.

Poslije trodnevnog boravka u Sarajevu požurio je Evlija da se pridruži Ćuprilićevoj vojsci koja je otišla u odbranu Kanjiže. Iz Sarajeva je krenuo preko Nove Kasabe, Zvornika, Kozluka, Bijeljine i Rače i otišao prema Kanjiži. Time se završava i drugo njegovo putovanje po Bosni.

Iz Rače ga je vodio put na Morović, Nemce na rijeci Bosutu, a odatle na Tovarnik, Sotin, Vukovar, Osijek, Valpovo, Šikloš.

Ispričavši kako je Ćuprilić oslobodio Kanjižu, Evlija prelazi na opis grada. Upoznavajući nas sa životom i prilikama u gradu ističe da mu je stanovništvo bošnjačko[92].

Ispod Kanjiže krenuo je Ćuprilić prema Novom Zrinu ili Novigradu i zauzeo ga 30. juna 1664. godine krivnjom generala Montekukulija, neprijatelja Zrinjskog, koji ne htjede gradu pomoći, premda se tu nalazio s velikom vojskom. Za vrijeme opsade grada uputio je veliki vezir sina tatarskog hana da s jednim odredom pustoši neprijateljske krajeve. Tome odredu pridružio se i Evlija, željan znanja ali i pljačke. Tom prilikom je Evlija krstareći po »Dudušoj«, Međumurju i Slavoniji dospio u neposrednu blizinu Zagreba[93].

Poslije razaranja Novog Zrina krene veliki vezir prema Beču, ali ga 1. avgusta 1664. potuče Montekukuli kod Sv. Gotharda. No i pored te sjajne pobjede ponudi Leopold Turcima mir, 24 avgusta 1664, koji su oni prihvatili. Tada se Evlija preko Ujvara i Budima vratio s turskom vojskom u Beograd i tu ostao, kaže, puna četiri mjeseca[94].

Uto je u Beograd stigao Kara Mehmed-paša, koji je dobio naslov rumelijskog beglerbega i bio određen da vodi tursku delegaciju u Beč radi utvrđivanja mirovnog ugovora s ćesarom. Po nalogu velikog vezira Evlija je bio određen da prati Kara Mehmed-pašu[95]. Tako je Evlija opet nastavio svoja putovanja po Mađarskoj i Austriji pa, naravno, i po nekim našim zemljama. Na tom putu on je proputovao i opisao od naših zemalja naročito Vojvodinu.

Evlija je krenuo iz Beograda, kako sam kaže, četvrti dan Kurban Bajrama 1075 (20 aprila 1665) godine i otišao preko Budima u Jegar

91. *Isto* VI, 462—468.
92. *Isto* VI, 534.
93. *Isto* VI, 534 i dalje.
94. *Isto* VII, 139.
95. *Isto* VII, 139.

izvjesnim poslom. Odatle se vratio u Peštu i tu se sastao s turskim poslanikom i otišao u Beč[96]. U Beč je došao, kaže, 9. a odatle krenuo 29. juna 1665. godine[97]. Prema tome, značilo bi da je Evlija ostao u Beču dvadeset dana. Međutim, sam tvrdi da je u Beču ostao tri mjeseca[98].

Evlija nam, dalje priča da se u Beču sprijateljio s Leopoldom, Montekukulijem i drugim visokim ličnostima, da je od ćesara dobio pasoš (»patent«) i krenuo na daleka putovanja po Evropi i prošao mnoge zemlje, kao Španiju, Holandiju, Brandenburg, da je vidio stotine gradova »sedam kraljevina« i dospio čak do Dunkerque-a i proveo na tim putovanjima dvije i po godine[99].

Međutim, o tim svojim putovanjima ne daje nikakvih opisa osim što nabraja nekoliko konaka od Beča dalje u Evropu. No i pored toga svi su naučnici od Hammera pa do najnovijeg vremena smatrali ova nevjerovatna putovanja istinitim. Štaviše, izdavač VII sveska Sejāhatnāme kaže da su u svim rukopisima putopisa one stranice koje su imale da sadrže opise tih Evlijinih putovanja po Evropi prazne i misli da se taj dio putopisa izgubio[100]. To su tako primili i mnogi drugi naučnici. Samo je poznati francuski turkolog J. Deny u navedenom svome radu ukazao da je to netačno. Ja sam došao do istog zaključka sasvim neovisno od J. Deny-a, čiji mi je rad poznat samo po navodima C. Baysuna u turskom izdanju Islamske enciklopedije. Iz toga rada ne vide se jasno argumenti na kojima je J. Deny zasnovao svoju tvrdnju ako to nije ono što kao dokaz navodi C. Baysun, koji kaže: »Nakon ovoga putovanja (po Evropi) Evlija Čelebija najednom kaže da je on »zatim poslije dvije i po godine zakonačio u polju blizu Beča« (*Sejāhatnāma* VII, 335) i da je poslije dugih putovanja po Mađarskoj, gdje je bio određen da izvrši inspekciju gradova po raznim ejaletima i sandžacima, otišao iz Erdelja u Vlašku i Moldaviju, a odatle na Krim, gdje je po vlastitom kazivanju uzeo učešća u nekoj borbi između Mehmeda Giraja i ruskih kozaka g. 1075/1665, a da, međutim, datum ovoga događaja i datum putovanja u Beč dovoljno dokazuju da Evlija nije putovao po Evropi dvije i po godine«. To je jedini dokaz koji za gornju tvrdnju navodi Baysun. On još pretpostavlja da su ona mjesta koja su imala sadržavati podatke o putovanjima Evlije Čelebije po unutrašnjosti Evrope ostavljena prazna s nadom da ih kasnije prikupi iz knjiga i ubaci u svoje djelo[101]. Ja sam, međutim, došao do istog rezultata, na osnovu ovih činjenica:

Evlija sam kaže da je na svojim putovanjima po Evropi ostao dvije i po godine i da je poslije svih tih dugih putovanja otišao u Ujvar, a odatle u Budim, da je u Budimu odsjeo kod budimskog beg-

96. *Isto* VII, 192 i dalje.
97. Rāšid, *Tārīh*, Istanbul 1282 I, 120 i dalje; *Sejāhatnāma* VII, 324, 326 i dalje.
98. *Sejāhatnāma* VII, 324.
99. *Isto* VI, 325 i dalje.
100. *Isto* VII, 333.
101. C. Baysun, *n. m.*, str. 405b.

lerbega Gurdži Mehmed-paše i predao mu tekst ugovora sa austrijskim carem[102]. Evlija dalje kaže da je sklapanje povoljnog ugovora sa Austrijom i vijest o redu i sigurnosti u ujvarskom ejaletu jako obradovala budimskog beglerbega Gürdži-Mehmed-pašu te da mu je paša za nagradu dao da izvrši inspekciju raznih gradova u nekoliko turskih pokrajina u Mađarskoj.

Ovdje ne može biti govora o drugom ugovoru nego o onom iz godine 1665. pa je nemoguće pretpostaviti da budimski paša bude obaviješten o toku pregovora i sklapanju mira s Austrijom tek poslije dvije i po godine, nakon Evlijina povratka sa tobožnjih putovanja po Evropi.

Dalje, ako bismo pretpostavili da je Evlija putovao po Evropi dvije i po godine, iz toga bi slijedilo da se on povratio u Budim tek negdje krajem 1667. ili početkom 1668. godine i da je tada našao Gürdži Mehmed-pašu na položaju budimskog beglerbega. Međutim, Gürdži Mehmed-paša je još potkraj godine 1666. bio smijenjen s položaja budimskog vezira[103] i prema tome Evlija ga nakon svoga tobožnjeg povratka iz Evrope ne bi mogao naći u tom položaju. Sve to isključuje mogućnost da je Evlija Čelebija putovao dvije i po godine po Evropi.

Na svom putu za Krim Evlija je prošao srpska naselja Vršac, Novu Palanku, prelazio u Srbiju, i opisao Ram (Hram), Kulič, Golubac (Güverdžinlik), palanku Ljupkovo, varoš Dobrentu i Kladovo (Feth-i islam)[104], prelazio u Rumuniju i konačno preko Poljske i Rusije otišao na Krim.

S Krima je Evlija putovao na Kavkaz, u Dagestan, na obale Hazerskog mora, porječje Volge i Arala, zatim u okolinu Kazana i Azova i konačno se vratio u Carigrad 11. maja 1668 godine[105].

Potkraj iste godine, 26. decembra 1668, on je opet krenuo iz Carigrada na put u Rumeliju i prošao kroz Jedrene, Gumuldžinu, Solun, Tesaliju, Moreju i otišao na Krit, i uzeo učešća u vojnom pohodu protiv Krita (godine 1080/1669)[106] i kasnije, u aprilu 1670, protiv ustanka u Maimontu u Grčkoj[107]. Odatle je prešao u Albaniju, proputovao južnu jadransku obalu, neke krajeve Makedonije i 28. decembra 1670. vratio se u Carigrad[108].

Poslije toga počeo se spremati na hadž u Meku i 21. maja 1671. krenuo na put sa svojim prijateljem Säili Čelebijom.

Evlija je juna 1672. iz Meke otišao u Egipat, gdje je izgleda ostao sedam do osam godina i prošao ga uzduž i poprijeko. Godine

102. *Sejāhatnāma* VII, 345 i dalje.
103. Hammer, *GOR*, II izd., sv. III, 937.
104. *Sejāhatnāma* VII, 390 i dalje.
105. *Isto* VII, 67. I ovaj datum jasno pokazuje da Evlija nije putovao po Evropi dvije i po godine.
106. *Isto* VIII, 376 i dalje.
107. *Isto* VIII, 577 i dalje.
108. *Isto* VIII, 768.

1673. išao je u Sudan i Abisiniju, a posljednje putovanje, koje je zabilježio, izvršio je u julu 1676. godine.

Time se završava veliki niz njegovih putovanja, a ujedno i vijesti o njegovom životu.

Nakon svih tih putovanja, na kojima je Evlija vrlo mnogo naučio i doživio, on je stare dane sigurno posvetio sređivanju i redigovanju svoga velikog putopisa. O tim posljednjim danima njegova života ne znamo ništa pouzdano. Ne znamo tačno ni kada i gdje je umro. Posljednji događaj o kome se govori u Sejāhatnāmi potiče iz godine 1682[109], pa se može s dosta vjerovatnosti tvrditi da poslije te godine nije dugo živio. Ne zna se ni gdje je sahranjen. Mehmed Tāhir[110] upućuje na njegov grob u Istanbulu na kome se navodno doskora vidio skroman nadgrobni spomenik, ali zato nema nikakvih sigurnih dokaza. Ako je Evlija uopšte umro u Carigradu, onda se njegov grob nalazi tamo gdje je po njegovu kazivanju sahranjena sva njegova bliža rodbina.

Kao čovjek, Evlija je bio dosta osobena ličnost. Vidjeli smo da potiče iz ugledne i bogate carigradske porodice. Priroda ga je obdarila bistrim i pronicljivim umom. I premda u školama koje je pohađao nije dobio naobrazbu koja bi se mogla nazvati višom ni za ono vrijeme, on je ipak, krećući se u društvu obrazovanih ljudi i putujući po svijetu čitavo pola stoljeća, stekao mnogostruko znanje i postao za svoje vrijeme jedan od rijetko obaviještenih ljudi. Po njegovim vlastitim navodima on je smatrao da zna osim turskog, arapskog i perzijskog jezika još i grčki, latinski i sirski[111]. Međutim, iako je njegovo znanje grčkog, a naročito latinskog i sirskog jezika svakako bilo vrlo sumnjivo, ipak moramo naglasiti da je pokazivao živo interesovanje za strane jezike, jer vrlo često donosi liste riječi i rečenice iz stranih jezika sa prevodom na turski jezik[112].

Evlija je volio slobodan i nezavisan život. Zbog toga u životu nije nikada imao neku stalnu državnu službu niti je napravio kakvu karijeru ni prema svom obrazovanju ni rodbinskim i drugim jakim vezama sa mnogim uticajnim ličnostima: sultanijama, pašama i vezirima, kao što su Kaja-sultanija, žena njegovog rođaka i vezira Melek Ahmed-paše, Mehmed-paša Ćuprilić, koji je u ovo doba u Turskoj Imperiji značio isto ono što je stotinu godina ranije značio Mehmed-paša Sokolović, pa veliki veziri Ibšir Mustafa-paša, Defterdar-zade Mehmed-paša, Ćupriličev ćehaja Mostarac Ibrahim-paša, Murteda-paša Novošeherlija i mnogi drugi. Te veze Evlija je stekao što je bio hafiz sa ugodnim glasom, svojim smislom za muziku i zabavu, vještinom u ophođenju i duhovitošću u razgovoru. Evlija je imao razvijen estetski ukus i znao cijeniti ljepotu. Bio je izvrstan kaligraf i crtač.

109. *Isto* X, 1048; C. Baysun, n. m. 406. Nove rezultate vid. Richard F. Kreutel, *Im Reiche des Goldenen Apfels*. Graz—Wien—Köln [1957] str. 23.

110. M. Tahir Brusali, *Osmanli müellifleri*, Istanbul 1343 III, 15.

111. *Sejāhatnāma* I, 87, 246, 252.

112. *Isto* II, 109, 175, III, 172, IV, 97, VI, 32 i na mnogim drugim mjestima.

Jedna izrazita crta njegova karaktera jeste ljubav prema pravdi. Evlija je prezirao svaku nepravdu i nasilje. On je znao izvrgnuti oštroj satiri i ruglu mnoge poroke onovremenog turskog društva pa među ostalim i zloupotrebe kadija i neznanje uleme svog vremena. Evlija nam kazuje da ga je jedan njegov savremeni velikaš okarakterisao kao »svjetskog putnika koji pjeva pjesmu onoga u čijim je kolima vozi«. Ali mi u njegovom djelu nalazimo mnogo mjesta iz kojih se vidi da je on znao da iznese na javnost mnoge loše postupke velikaša u čijoj se pratnji nalazio. Pri tome nije štedio ni svoga rođaka i dobrotvora Melek Ahmed-pašu.

Na svojim putovanjima Evlija se znao baviti trgovinom pa usput nešto zaraditi. Na nekim mjestima svoga putopisa Evlija nam se pretstavlja kao dosta hrabar čovjek dok na drugim sasvim ravnodušno razotkriva svoj lični kukavičluk. Izgleda, npr., da su mu se »kotorski uskoci« bili u kosti usjekli.

Vidjeli smo da je Evlija učestvovao u mnogim ratnim pohodima i provalama pa se koristio i ratnim plijenom preko vojskovođa kojima se pridruživao gonjen strašću za putovanjima.

Na nekim mjestima svoga putopisa Evlija nam se prikazuje kao veoma pobožan čovjek, ali nam na drugim mjestima priča kako je znao da sa svojim drugovima provodi život po izletima i teferičima uz pjesmu, muziku i piće. Ali kaže da je to činio samo radi drugarstva.

Sasvim u duhu svoga vremena i sredine Evlija je bio jako praznovjeran. Odatle u Sejāhatnāmi mnogobrojne legende i priče o čudima, neobičnostima, tumačenja snova i mnoga druga praznovjerja kojima su često ispunjene mnoge stranice njegova putopisa.

Na osnovu svega toga vidi se da je Evlija Čelebija bio dosta osobena ličnost. Mnoge karakteristike njegove ličnosti, pozitivne i negativne, došle su do izražaja u njegovom djelu, po kome je on stekao velik glas u svijetu.

IV

PUTOPIS EVLIJE ČELEBIJE

Putopis Evlije Čelebije po kome je on stekao svjetsku slavu poznat je pod imenom *Sejāhatnāma* (Putopis). Tako i sam Evlija najčešće naziva svoje djelo[1]. Carigradsko izdanje nosi naslov *Evliyā Čelebī Seyahatnamesi* (Putopis Evlije Čelebije)[2]. Nije isključeno, međutim, da je Evlija svom djelu dao naslov *Tārīh-i sejjāh* (Istorija putnika), kako stoji u bečkom rukopisu[3] i kako proizlazi iz naslova spomenute skraćene redakcije toga putopisa[4].

1. Up. napr. *Sejāhatnāma* V, 390.
2. Ustvari svesci I—VIII imaju naslov: *(Evlijā Čelebī Sijāhatnāmesi)*, a svesci IX i X nose naslov *Evliya Čelebī Seyāhatnāmesi*. Tako danas Turci nazivaju ovaj putopis.
3. Up. Flügel, *n. d.* II, 433 i ovdje str. 13, nap. 23.
4. Uporedi ovdje str. 14.

Već iz prikaza Evlijina života i toka njegovih putovanja koja smo naprijed izložili može se zaključiti da Sejāhatnāma sadrži opise zemalja, mjesta i krajeva koje je Evlija proputovao kao i opis svega onoga što je on na svojim putovanjima vidio, čuo, doznao i doživio. Stoga ne bi bilo nužno da se ovdje posebno upuštamo u detaljno izlaganje njena sadržaja. Ali kako nam Sejāhatnāma pored čisto putopisnog materijala pruža obilje drugih raznovrsnih i vrijednih podataka, a među njima znatan dio i takvih koje obično ne bismo očekivali od jednog putopisca, to je potrebno da se ukaže i na te podatke, pa ćemo stoga dati bar sumaran presjek sadržaja cjelokupnog djela.

Sejāhatnāma ima deset opsežnih tomova, a uređena je uglavnom hronološki, prema toku Evlijinih putovanja. Tako je prvi svezak posvećen opisu Carigrada i njegove okoline. U uvodu tog sveska Evlija nam najprije opširno objašnjava kako je on postao »svjetski putnik« i iznosi svoja znanja i sva moguća predanja o postanku i prošlosti Carigrada. Tu su, dalje, dati detaljni opisi raznih građevina (džamija, škola, tekija, banja, mostova, česama i drugih javnih ustanova) u Carigradu i okolini, tako da se smatra da podaci o arhitektonskim spomenicima i znamenitostima u Carigradu nisu nigdje dati tako opširno kao ovdje[5]. Pored toga, ovaj svezak Sejāhatnāme pruža i mnoge druge, često vrlo važne podatke. Tu se, dalje, nalazi hronika Turske države od Mehmeda II (1451—1481) do Mehmeda IV (1648—1687)[6]. U tim poglavljima Evlija je ukratko zapisao sve važnije događaje koji su se u tom razdoblju dogodili u cijeloj Imperiji pa i u našim zemljama. Opširniji su i, naravno, značajniji podaci o događajima iz njegovog vremena. Tu se, dalje, nalazi jedna recenzija zakonodavstva sultana Sulejmana Veličanstvenog (1520—1566) koje se odnosi na spahijsko-timarsku organizaciju i političku podjelu Imperije na pašaluke i sandžake[7]. Ti podaci sretno upotpunjuju saopštenja Feridum-bega, Ajni Alije, Ali Čauša i Hadži Kalfe o istim pitanjima[8]. Veliki dio ovog prvog sveska Sejāhatnāme posvećen je raznim korporacijama, esnafima i zanatima, raznim staležima i derviškim redovima u Carigradu[9].

Drugi svezak Sejāhatnāme sadrži opis Evlijinih putovanja iz Carigrada u Brusu. Tu se nalaze opisi svih važnijih mjesta koja je Evlija na tom putu prošao, a naročito detaljan opis stare turske prijestonice Bruse[10]. Zatim slijedi opis Evlijinih putovanja u Izmit, Batum, Trapezunt, Đurđistan, Anapu, Azov i natrag u Carigrad preko

5. *Sejāhatnāma* I, 115—165.

6. *Isto* II, 210—300.

7. *Isto* I, 172—206.

8. Up. Feridun beg, *Mušäät es-selātīn*, Istanbul, 1264, sv. I, 402 i dalje; ‹Ajnī ‹Alī, *Kavānin-i āl-i ‘osmān der hulāsa-i mezāmīn-i defter-i dīvān*. Izd. Ahmed Vefik-paše, Istanbul 1280/1864; St. Novaković, *Hadži Kalfa ili Ćatib Čelebija o Balkanskom Poluostrvu*, Spomenik Srpske akademije XVIII, 1892; H. Hadžibegić, *Rasprava Ali-čauša iz Sofije* u GZM, 1947.

9. *Sejāhatnāma* I, 487—674.

10. *Isto* II, 8—60.

Crnog mora[11]. Dalje, opis putovanja u Erzerum, Tebriz, Nahčevan, Baku, Tiflis, Revan, i opisi raznih kraćih putovanja po susjednim oblastima (II, 166—328). Osim toga, ovaj svezak sadrži kratku hroniku turske države od Osmana I (1299—1326) do Bajazida II (1481—1512; II, 38—60), gdje su također spomenuti neki događaji koji imaju veze i sa istorijom naših naroda. Tu su, dalje, opisane turske vojne protiv Azova, putovanja na Krim[12], turske ekspedicije na Maltu[13] i Krit, ekspedicije protiv Đurđistana, a tu je, što je naročito važno, opis ustanka anadolskog beglerbega, našeg zemljaka, Varvar Ali-paše. Evlija nam je kao očevidac ostavio mnoge važne podatke o raznim fazama i karakteru toga ustanka, o bosanskom porijeklu Ali-paše, o njegovom ličnom karakteru, o njegovom porazu i smaknuću od Ibšir Mustafa-paše[14].

Opise svojih putovanja po istočnim oblastima Osmanske Imperije Evlija nastavlja i u trećem svesku svog putopisa. Stoga se na početku ovog trećeg sveska nalazi opis njegovih putovanja iz Uskudara u Damask, opis raznih mjesta u Siriji i Palestini, opis putovanja iz Damaska u Sivas kao i opis mnogih mjesta srednjeg i istočnog Anadola. Ali se već u ovom svesku Sejâhatnâme nalaze i opisi jednog Evlijinog putovanja po izvjesnim dijelovima Evropske Turske koji su od znatnijeg interesa za našu nauku. Takav je, npr. opis putovanja iz Carigrada u Silistriju; tu se među ostalim nalazi detaljan opis Sofije, tadašnje rezidencije rumelijskog pašaluka u koji su upravno-politički spadale i izvjesne naše zemlje. Tu se, dalje, nalazi detaljan opis Jedrena, druge turske prijestonice (1368—1453). U ovom svesku dat je prikaz jednog ustanka dželalija u Uskudaru[15] i mnoge druge važnije pojedinosti.

U četvrtom svesku Sejâhatnâme nalazi se opis Evlijinog putovanja iz Carigrada u Van, zatim opis njegovih putovanja po Mezopotamiji (Dijarbekr, Mardin i dr.); opis pohoda Melek Ahmed-paše protiv hana od Bitlisa (1655) i opis puta od Bitlisa do Tebriza. Odlazeći knezovima raznih kurdskih plemena, Evlija je ovdje opisao naselja i život tih plemena kao i neke dijelove Perzije. Tu se, dalje, nalazi opis Evlijina putovanja iz Tebriza u Bagdad preko Hemedana i Demavenda (1656).

Opis ovih svojih mnogobrojnih putovanja po Mezopotamiji i drugim istočnim provincijama Imperije Evlija je nastavio i u petom svesku svoga putopisa pružajući opis svog putovanja iz Mosule preko Erzeruma u Carigrad. Ali pretežan dio ovog sveska posvećen je opisu njegovih putovanja po evropskim dijelovima Carstva, a znatnim dijelom i po našim zemljama. Tu Evlija daje opis svog puta iz Carigrada u Odžakov (Ozi), prikaz jedne ekspedicije u Poljsku i prikaz turske vojne protiv erdeljskog kneza Rakocija II. Vidjeli smo da je Evlija i sam učestvovao u tim pohodima pa su nam stoga ovi njegovi

11. *Isto* II, 60—142.
12. *Isto* II, 113—133.
13. *Isto* II, 142—151.
14. *Isto* II, 447 i dalje.
15. *Isto* III, 73—84.

opisi još dragocjeniji. Tu se, dalje, nalaze opisi Evlijinih putovanja iz Silistrije u Hotim (Hoćim) i natrag do Bendera, kao i opisi nekih turskih ekspedicija u današnjoj južnoj Rusiji. Krstareći po vilajetu Oziji i odlazeći više puta u Carigrad i natrag, sve gotovo redovno raznim putovima, Evlija je tom prilikom opisao sva važnija mjesta na tim putovima. Ovdje se, dalje, nalazi opis jednog putovanja iz Bruse preko Bogaz Hisara u Galipolje, putovanje na vojnu protiv Vlaške i Moldavije i opis puta iz Moldavije u Jedrene, odakle je Evlija krenuo u vojnu protiv Varada (1660) i tom prilikom prvi put proputovao i opisao neke naše krajeve, tako da je osim opisa te vojne i mađarskih mjesta na putu u tu vojnu gotovo sav ostali putopisni dio ovog sveska (V, 362—588) posvećen opisima naših zemalja (Srbija, Bosna, sjeverna Dalmacija, Hrvatska, Slavonija i Makedonija). Pored toga, u ovome svesku ima dosta drugih važnih pojedinosti. Tu je dat dosta detaljan opis poznatog ustanka Dželali Hasan-paše u Anadolu[16] i opis ekspedicije koju je 1069/1638. poveo sultan Murad IV da taj ustanak uguši[17]. Prikazujući smrt Esmihan Kaja-sultanije, žene Melek Ahmed-paše, Evlija nam usput pruža vrijedne podatke za poznavanje psihologije ondašnjeg vladajućeg sloja u Carigradu, izlaže razloge svrgnuća Sejdi Ahmed-paše sa Bosne i vojno-političku zadaću novog bosanskog beglerbega Melek Ahmed-paše u vezi sa kandijskim ratom i njegovim odrazom na našem području, mletačko-turskoj granici[18]. Na kraju toga sveska nalazi se opširna biografija Sejdi Ahmed-paše[19], koji je, među ostalim, bio bosanski i budimski namjesnik.

Skoro sav šesti svezak Sejāhatnāme ispunjen je opisima Evlijinih putovanja po Jugoslaviji, Mađarskoj, Albaniji, Erdelju i Bugarskoj. Tu se, redom, nalazi opis turske vojne protiv Erdelja, opis Evlijinog putovanja po Mađarskoj i povratka u Beograd, opis Avale i opis putovanja iz Beograda u Albaniju, a pri tom opis izvjesnih dijelova Jugoslavije (Podgorica = Titograd, Kotor, Budva, Ulcinj, Đakovica i dr.) koje je na tom putu prošao i opis puta iz Albanije preko Sofije u Carigrad. Tu se, dalje, nalazi opis putovanja iz Jedrena preko Beograda u Ugarsku i opis vojne protiv Mađarske, a prema tome i opis onih dijelova Jugoslavije kroz koje je Evlija na tom putu prošao. Ovdje je i opis putovanja iz Budima preko Osijeka u Beograd, pa opis putovanja iz Beograda preko Užica u Hercegovinu, Dubrovnik, Herceg Novi i Nikšić, opis putovanja iz Hercegovine preko Mostara u Sarajevo, a odavde preko Zvornika, Rače i Osijeka u Kanjižu, i opis putovanja iz Kanjiže kroz Hrvatsku, Slavoniju i Međumurje.

Pored čisto putopisnih podataka u tome se svesku nalaze, dakle, opisi mnogih onovremenih ratovanja i ekspedicija po Mađarskoj, Hrvatskoj i Crnoj Gori. Tu je data biografija bosanskog vezira Melek

16. Isto V, 233—255.
17. Isto V, 272—290.
18. Isto V, 262—269.
19. Isto V, 589—608.

Ahmed-paše[20]; prikaz jednog napada hajduka kod Kazanlika[21] i mnoge druge pojedinosti.

Sedmu knjigu svoga putopisa Evlija je započeo, kako sam kaže, opisom osvajanja nevjerničke zemlje »Almanije«, vilajeta đaurskoga, i opisom pustošenja po Austriji, Hrvatskoj, Slavoniji, Međumurju i Mađarskoj, na što se nadovezuje putovanje u Beč, odlazak u Erdelj, putovanje u Vlašku i Moldaviju, putovanje na Krim i opis borbi između krimskog hana Mehmeda Giraja i Rusa. Zatim slijedi opis putovanja po Dagestanu, obalama Hazarskog mora, porječju Volge i Arala, u okolini Kazana i Azova.

Opis ovih krajeva nastavlja se i u osmom svesku Sejāhatnāme, koji pored toga sadrži opis Evlijinih putovanja iz Azova u zemlje Čerkeza, povratak na Krim, a odande u Carigrad. Tu se, dalje, nalazi opis putovanja iz Carigrada na Krit preko Jedrena, Soluna, Tesalije, Moreje, opis turske vojne protiv Krita i opis ustanka u Maimontu (Grčka), kao i mnogih naselja po istočnoj Grčkoj. Na kraju je opis putovanja iz Grčke u Albaniju, a u vezi s tim i nekih pograničnih dijelova Jugoslavije i povratak u Carigrad.

Sav deveti svezak Sejāhatnāme posvećen je opisu Evlijinih putovanja iz Carigrada u Arabiju. Tu se nalaze, pored ostaloga, najdetaljniji opisi Meke, Medine i Arabije uopće.

U desetom svesku Sejāhatnāme nalaze se detaljni opisi Evlijinih putovanja po Egiptu, Sudanu i Abesiniji.

To bi bio kratak presjek sadržaja Sejāhatnāme. Ali pored ovih čisto putopisnih i istorijskih vijesti Sejāhatnāma sadrži obilje drugih raznovrsnih podataka. Evlija nije štedio prostor da dobar dio svoga putopisa ispuni raznim legendama koje su mu često draže od istorijskih predanja, zatim pričama o čudima, snovima, njihovim tumačenjima, opisom svojih doživljaja i raznim drugim saopštenjima kojima je Evlija protkao svoj putopis.

Kako se vidi, Sejāhatnāma je puna dragocjenih podataka, ali ona ima i velikih mana.

Prije nego što pokušamo da donesemo sud o Sejāhatnāmi, potrebno je da se bar u najkraćim potezima osvrnemo na još dva vrlo važna, ali isto tako i vrlo teška pitanja u problematici ovog djela. To su: pitanje načina i vremena nastanka ovog djela i pitanje literarnih izvora kojima se Evlija služio pri izradi svog putopisa.

Svrha i razmjer ovog uvoda ne dopuštaju nam da ulazimo u detaljno izlaganje i analizu svega onoga što se u vezi s tim pitanjima nameće pa ćemo se stoga ovdje ograničiti uglavnom samo na to da izložimo zaključke do kojih smo došli na osnovu dosadašnjih proučavanja i analize ovog djela, a u prvom redu na osnovu proučavanja onih dijelova Sejāhatnāme koji se direktno ili indirektno odnose na naše zemlje ili narode.

20. Isto VI, 137—146.
21. Isto VI, 156—172.

Pitanje kada i kako je nastala Sejāhatnāma je vrlo važno za procjenjivanje vrijednosti podataka koje ona pruža, ali to je i dosta teško pitanje. Kada se čita Sejāhatnāma, dobija se, na prvi pogled, utisak da je Evlija, putujući po svijetu, brižljivo vodio dosta detaljne bilješke o svojim putovanjima i marljivo prikupljao građu za opise mjesta i krajeva kroz koje je proputovao i u kojima je boravio. U Sejāhatnāmi ima znatan broj tako stilizovanih mjesta iz kojih se može zaključiti da je Evlija, boraveći u nekom mjestu duže vremena ili odmarajući se na putu, pristupio i definitivnoj obradi dotičnih dijelova svog putopisa.

Tako, npr., kad je Evlija putovao iz Banje Luke u Čakovac Nikoli Zrinjskom da izbavi bihaćkog kapetana iz ropstva i da usput pobere porez zahire-beha po »gradovima četiriju sandžaka«, on na jednom mjestu kaže ovo:

»Kad bismo mi potpuno opisali izgled, oblik i stil svih građevina i klimu svih gradova koje smo gore spomenuli, nastao bi velik svezak. To bi nas, međutim, ometalo u našim putovanjima«[22].

Prilikom svoga boravka u Dubrovniku Evlija na jednom mjestu govori o Mlečanima pa kaže da oni već dvadeset godina vode rat s Turcima[23]. Tu je svakako riječ o kandijskom ratu, koji je trajao od 1645. do 1669. godine, a Evlija je boravio u Dubrovniku maja mjeseca g. 1664. Iz toga slijedi da je Evlija ove riječi zaista napisao u vrijeme svoga boravka u Dubrovniku. Evlija, dalje, vrlo često, putujući nekim putem kojim je jednom prošao, napominje da je tuda već jednom prošao i ta mjesta opisao[24]. Iz toga bi se dalo zaključiti da je on mjesta koja je prošao opisao, ako ne odmah, a ono svakako brzo nakon posjete dotičnih mjesta.

S druge, opet, strane niz pojedinosti upućuje da je pretežni dio ovog djela, pored svega onoga što smo gore rekli, nastao kasnije, kad je Evlija završio sva svoja dugogodišnja putovanja i kad se pod stare dane konačno smirio. Tako, npr., Evlija u prvom svesku svoga putopisa koji sadrži opise njegovih putovanja po Carigradu i okolini iz g. 1040 = 1630/31, govori, i to dosta opširno i detaljno, i o događajima koji su se dogodili dvadeset, trideset i četrdeset godina kasnije. Tako, npr., on u tome svesku, pričajući o porazu bosanskog vezira Mustafa-paše Tekelije na Danilovu u Dalmaciji g. 1648, kaže da je i sam bio svjedok toga poraza i da je jedva glavu spasao krijući se po »Glamočkim planinama«[25]. Bez obzira što Evlija prilikom Tekelijina poraza nije bio na Danilovu (on je ovdje boravio, znamo, tek g. 1660) i bez obzira na to što to kazivanje stoji u kontradikciji sa njegovim kazivanjem o porazu Tekelije u petom svesku Sejāhatnāme, gdje on opisuje Danilovo i taj poraz, ova su kazivanja značajna za pitanje nastanka Sejāhatnāme.

22. Isto V, 515.
23. Isto VI, 445.
24. Isto VI, 413 i na drugim mjestima.
25. Isto I, 272.

Tu Evlija govori dosta opširno i o drugim događajima i svojim putovanjima po našim zemljama iz g. 1660, o vojnama Melek Ahmed-paše i Sejdî Ahmed-paše po Hrvatskoj i Ugarskoj iste godine[26]; tu on spominje i svoje putovanje u Beč[26a] i dalje u Evropu. Kad nabraja velike vezire sultana Murata IV, on među njima, kao posljednjeg, spominje i Kara Mustafa-pašu, pa čak bilježi i neke događaje koji su se dogodili u posljednjim godinama Kara Mustafa-pašina života, kao npr. njegovu vojnu na Čehrin iz g. 1678[27]. To je posljednji datum koji navodi Evlija u prvom svesku svog putopisa. Na osnovu toga može se s dosta sigurnosti kazati da je Evlija taj svezak definitivno redigovao najranije godine 1678, nakon što je bio završio sva svoja putovanja po Evropi. Kad Evlija govori o Sarajevu, na jednom mjestu kaže: »Kad sam ja tamo bio«[28]. To upućuje da je on definitivnu redakciju toga opisa izvršio kasnije, a ne u vrijeme kada je doista boravio u Sarajevu.

Opisujući Beograd, Evlija ga upoređuje sa Sarajevom[29]. On je, međutim, prvi put bio u Beogradu maja 1660. godine, a u Sarajevo je prvi put došao tek u jesen iste godine. To ukazuje da ni definitivna redakcija opisa Beograda nije izvršena na licu mjesta, nego kasnije, nakon boravka u Sarajevu.

Da je deveti svezak Sejāhatnāme, koji se odnosi na Arabiju, napisao u Misiru, jasno se vidi iz vlastitih riječi samog Evlije[30]. A kako je tamo dugo boravio, možemo pretpostaviti da je u Misiru završio i deseti svezak koji se odnosi na ovu zemlju. Kako Evlija po povratku iz Egipta u Carigrad, ako se uopšte vratio, nije sigurno dugo živio, on nije mogao za tako kratko vrijeme izraditi tako veliko djelo u deset debelih svezaka.

Na osnovu svega toga najvjerovatnije će biti da je Evlija Čelebi u svakom slučaju pojedine dijelove svoga putopisa napisao u raznim vremenima u toku svojih putovanja, a da je poslije, pod stare dane, te opise dopunjavao, dotjeravao i redigovao. Kad se još imaju na umu mnoga prazna mjesta za geografska i lična imena, datume, statističke podatke, neke prazne stranice koje su ostavljene da se kasnije ispune, onda gornja pretpostavka o načinu nastanka ovog putopisa postaje jača.

Drugo, vrlo važno, ali isto tako i vrlo teško pitanje u problematici ovog djela jeste pitanje literarnih izvora i građe kojom se Evlija služio pri izradi svog putopisa. To je pitanje važno stoga što se iznalaženjem literarnih izvora kao i utvrđivanjem vremena i načina nastanka ovoga putopisa određuje donekle vrijednost i pouzdanost njegovih podataka, a teško stoga što Evlija svoje izvore vrlo

26. *Isto* I, 291—295.
26a. *Isto* I, 255.
27. *Isto* I, 301.
28. *Isto* V, 426 i ovdje str. 117.
29. *Isto* V i ovdje str. 83—84.
30. *Isto* IX, 841.

rijetko citira i što su podaci koje on pruža mnogostruki i raznovrsni (geografski, istorijski, epigrafski, filološki, folkloristički, ekonomski i dr.), pa bismo za pronalaženje i utvrđivanje svih Evlijinih izvora morali raspolagati čitavim nizom raznovrsne književne građe o svim tim pitanjima i na osnovu toga izvršiti poređenje i tako utvrditi eventualni uzajamni odnos. Stoga ćemo se i ovdje zasada ograničiti samo na to da navedemo zaključke do kojih smo došli na osnovu dosadašnjeg proučavanja i analize ovoga putopisa, a naročito onih dijelova koji se odnose na naše zemlje.

Uzevši putopis Evlije Čelebije kao cjelinu, s obzirom na njegove bitne, putopisne, dijelove, može se općenito reći, i to sa dosta pouzdanosti, da se Evlija relativno malo koristio tuđim djelima i da je on svoj putopis pisao u prvom redu na osnovu vlastitih utisaka, posmatranja i doživljaja koje je on bilježio u svoje dnevnike, te na osnovu obavještenja i podataka koje je sam iznalazio. To se jasno vidi na svakoj stranici njegova putopisa. Kad čitamo putopis Evlije Čelebije, vidimo kako je bio živo zainteresovan za zemlje kroz koje je prolazio i narode s kojima je dolazio u dodir. Svojom sposobnošću zapažanja i istraživačkom radoznalošću on opisuje ustanove svakog grada, kasabe i sela (hanove, džamije, medrese, mostove, hamame i druge), opširno ili kratko, već prema značaju i važnosti svake od njih. Vidimo ga kako marljivo prepisuje natpise sa raznih važnijih kulturnih spomenika. Upoređivanjem i sravnjivanjem natpisa koje je sakupio i zapisao sa njihovim originalima, koji su se sačuvali do naših dana, vidimo da su oni zaista uzeti sa tih spomenika i da nikada nisu izmišljeni. Ovo se tvrdi na osnovu upoređivanja Evlijinih prepisa natpisa sa raznih kulturnih spomenika u Bosni sa njihovim originalima koji su sve do danas dobrim dijelom sačuvani na tim spomenicima i za koje smo u mogućnosti da uputimo na faksimile originala. A što ti natpisi u Evlije nisu uvijek sasvim u cjelini reproducirani i tačno pročitani, mi zato zasada još ne možemo baciti svu krivnju na samog Evliju. Njemu bi se u tom pogledu moglo predbaciti to što se on, donoseći te natpise, zadovoljavao najčešće samo onim dijelovima natpisa koji sadrže ime osnivača i datum osnivanja dotičnih spomenika, a nije svaki put donosio natpise u cjelini. Značaj Evlijinih epigrafskih podataka postaje za nauku tim veći što se znatan broj tih natpisa do danas sačuvao jedino u njegovom djelu. Time je njegovo djelo postalo bogat izvor ovih natpisa, što zaslužuje da se posebno obradi. Evlija osjećaj za važnost natpisa na kulturnim spomenicima vidi se i iz toga što ponekad spominje i stare grčke i latinske natpise na spomenicima, (npr. u Jajcu[31], Livnu)[32], ali ih on, kome je pismo Nikole Zrinjskog izgledalo »kao slova kojima se pišu talismani protiv reumatizma« — nije, naravno, znao ni pročitati ni prepisati.

Dalje, iz Evlijinih vlastitih navoda znamo da je pregledao sudske protokole (sidžil) i iz njih uzimao razne podatke za svoje djelo. Tako npr. on na osnovu kadijskih sidžila donosi popis mahala u Beogradu.

31. Isto V, 503.
32. Isto V, 450.

Da je Evlija zalazio u defterhane i da se za svoje djelo koristio podacima katastarskih i raznih drugih službenih knjiga imamo potvrdu, npr., kod Banje Luke, gdje on kaže da se Banja Luka prema knjigama bosanske defterhane zove Banjalukatejn (dvije Banje Luke). Da je Evlija pregledao deftere haračkih povjerenika i od njih uzimao podatke o broju raje koja plaća harač, o iznosu toga harača i u što se on troši, imamo dokaze npr. kod Beograda, Sarajeva itd. On se također koristio raznim vakufnamama i fermanima, koje često u izvodu unosi u svoj putopis.

Mi smo mogli da znatan dio njegovih podataka provjerimo na osnovu originalnih dokumenata koji su sačuvani ili na osnovu drugih prvorazrednih izvora o istim pitanjima pa smo stekli uvjerenje da su Evlijini podaci ove vrste sasvim pouzdani, što će se uostalom moći vidjeti i iz naših komentara na odgovarajućim mjestima u ovom djelu.

Među značajnije istorijske izvore kojima se Evlija u svom djelu služio valja ubrojati i neke kanūn-nāme. Na osnovu jedne kanūn-nāme Evlija nam pruža vrlo dobre i vrijedne podatke o upravno-političkoj podjeli Osmanske Imperije i timarskoj organizaciji u prvom svesku (I, 173—205). On te podatke donosi kao izvod iz nekog zakona Sulejmana Zakonodavca, ali ne bez svojih izmjena i djelimičnog prilagođavanja tih podataka faktičnom stanju stvari u njegovo vrijeme. Osim toga, on se kod opisa svakog značajnijeg mjesta, govoreći o njegovom političkom uređenju i statusu, poziva na kanūne po kojima je taj status određen. Značaj službenog dokumenta ima, izgleda, i onaj dio putopisa koji govori o esnafskoj organizaciji i staleškim korporacijama u Carigradu (I, 506—674). Za taj dio svoga djela Evlija je, kako sam kaže, upotrijebio neki službeni popis (tahrīr defteri) koji se zvao *Evsaf-i Konstantiniye* (= Opis Carigrada) i koji je sastavljen po službenoj dužnosti za vladavine sultana Murata IV. Evlija je taj popis prepisao u svoj putopis manjim dijelom doslovno a većim dijelom u izvodu, kako to sam kaže.

Sasvim drukčije stoji sa izvorima onih dijelova Sejāhatnāme u kojima Evlija govori o raznim istorijskim događajima. Takve njegove podatke s obzirom na njihove izvore možemo razvrstati u tri kategorije. U prvu kategoriju spadaju njegova kazivanja o događajima iz starog i ranog srednjeg vijeka, za koja se Evlija poziva na klasične grčke, latinske, mađarske i arapske pisce. Već je konstatovano da kazivanja u kojima se poziva na grčke i latinske pisce nemaju osnova u izvorima na koje se Evlija poziva i da se stoga ta kazivanja ne mogu smatrati nekim istorijskim izvorom (iako im se ne može odreći etnografski značaj). Istina, po vlastitim kazivanjima Evlije, on je smatrao da je, osim turskog, arapskog i persijskog jezika znao još i grčki, latinski i sirski. Međutim, njegovo je znanje grčkog, a naročito latinskog i sirskog jezika bilo vrlo sumnjivo, pa se već stoga njegovo pozivanje na grčke i latinske istorije ne može uzeti ozbiljno, nego je to izraz njegove težnje da se pokaže učen pred neobaviještenim svijetom, dok se kazivanja za koja se Evlija poziva na grčke i latinske izvore osnivaju u stvari na raznim narodnim

predanjima koja je Evlija čuo na putu od ljudi, kako je to već konstatovano. Utvrđeno je takođe da neke ličnosti koje Evlija navodi kao grčke i latinske istoričare kao svoje izvore nisu uopće istorijska lica. Ovdje valja dodati da neka od tih lica spominju i mnogo stariji turski hroničari kao Sadudin i dr. No sve to, s obzirom na ono što je naprijed rečeno o obrazovanju Evlije Čelebije, nije nimalo čudno. Ali je dosta čudno, međutim, što ne možemo drukčije suditi ni o vrijednosti Evlijinih pozivanja na stare arapske istoričare i geografe čija je djela Evlija mogao da lako čita. Kad, npr., Evlija tumači zašto Arapi Aleksandra Velikog zovu Zulkarnajn (= Dvorogi), on se poziva na inače poznatog arapskog geografa Makdisija, koji je svoje djelo napisao g. 373/985. Makdisi je ne samo istorijska ličnost nego zaista čuven arapski pisac[33], ali on u svojoj geografiji nigdje ne spominje Aleksandra Velikog[34].

U drugu kategoriju Evlijinih istorijskih podataka spadali bi oni podaci koji se odnose na istorijske događaje i ličnosti iz ranijih vremena turske istorije koja Evlija nije zapamtio. Sasvim je razumljivo da se Evlija za te dijelove svog putopisa poslužio nekim turskim hronikama i istorijama, ali je sigurno i to da je on u svoje prikazivanje prošlih događaja unosio i rezultate vlastitih obavještenja koja je na terenu čuo od raznih staraca, učesnika tih događaja ili kao svježa narodna predanja.

Kojim se djelima Evlija služio u prikazivanju svih tih događaja, nije nam uvijek poznato, jer ih on gotovo nikada ne citira. Morali bismo izvršiti poređenje sa čitavim nizom starih turskih ljetopisa da bismo sve te izvore pronašli, utvrdili uzajamni odnos i vidjeli koliko su ti dijelovi slobodan i samostalan rad sastavljen na podlozi više istorijskih spisa ili je to obična kompilacija ranijih turskih hronika. Pri tom bi u svakom slučaju trebalo u prvom redu za ovo pitanje proučiti turske istorije od Dželālzāde Saliha, Ālije i Solak zadea, jer Evlija na nekim mjestima kaže da se služio tim djelima, kako je konstatovao C. Baysun. Svrha i razmjer ovoga uvoda ne dopušta nam da se ovdje upuštamo u detaljnu analizu svega onoga što nam se nameće u vezi s tim pitanjem. Ali na osnovu dosadašnjih proučavanja mi smo upoređivanjem utvrdili da se Evlija za prikazivanje događaja iz ranije turske vladavine u našim zemljama najviše služio podacima turskog istoričara Ibrahima Pečevije. To se jasno vidi kod njegovog opisa Beograda, Slavonije, Dalmacije i Like, kod prikazivanja znamenitih ličnosti u doba Sulejmana Veličanstvenoga, kod nabrajanja događaja koji su se dogodili u toku vladavine pojedinih turskih sultana od Sulejmana Veličanstvenog do Murata IV itd. Ali ipak već na osnovu toga može se slobodno reći da Evlija ni u tim dijelovima svoga putopisa nije običan kompilator kao toliki drugi turski istoriografi i hroničari koji su se s manje ili više skrupula obilno koristili djelima svojih prethodnika, kako je to već zaključio Fr. Babinger.

33. Up. C. Brockelmann, *GAL*, str. 114, nap. 3.
34. Up. R. Hartmann, u Der Islam IX, 235, nap. 1.

U treću kategoriju istorijskih vijesti kod Evlije spadalo bi ono što nam Evlija priča o događajima svoga vremena, o onome što je on zapamtio i što on, po svom običaju, gotovo stalno prikazuje kao glavne događaje toga vremena, i to tako kao da je sam bio očevidac tih događaja ili da se o njima obavještavao od očevidaca. Premda u tim kazivanjima ima mnogo istine, mi se ipak ni u ovim podacima ne smijemo potpuno osloniti i pouzdati u njegova izlaganja, ali ih gotovo nikada ne smijemo potpuno odbaciti, nego ih moramo stalno držati pod strogom kontrolom drugih izvora. Na to nas upućuje već sama njegova hronologija u kojoj se često susrećemo s kontradikcijama i protivrječnostima koje upućuju na krajnju opreznost. Znatne smetnje u ovom pogledu predstavlja to što Evlija u svome putopisu datume događaja o kojima govori rijetko označuje tačno po kalendarskom danu, nego datira događaje većinom po određenim blagdanima po kojima se zna samo mjesec i godina zbivanja. Još je gore kad naiđemo, i to ne rijetko, da on dva različita događaja koji su se morali zbiti u razmaku od nekoliko mjeseci stavlja pod isti dan, mjesec i godinu, kako ćemo to kasnije vidjeti.

Čitajući putopis Evlije Čelebije često se susrećemo, među ostalim, i sa kraćim listama riječi i rečenica kao primjerima iz jezika onih naroda o kojima on na dotičnim mjestima govori. Neke od ovih lista on je, vidi se, sredio sam ili uz pomoć domaćih ljudi. Tako, npr., kad je boravio u Splitu, on je, kako sam kaže, od turskog dragomana »splitskog generala«, koji je govorio čistim turskim jezikom zapisao mnoge riječi iz njihova jezika. Drugi put on te primjere donosi iz drugog izvora. Tako, npr., kad Evlija, govoreći o Sarajevu, on prikazuje »jezik hrvatski i bošnjački« i donosi nekoliko stihova iz srpskohrvatsko-turskog rječnika *Makbūl-i ʿĀrif*, koji je napisao Hevāī (g. 1630), on kaže da su taj rječnik napisali učeni domaći ljudi po uzoru na Šāhidiju, htijući time da istakne kako u Sarajevu ima učenih ljudi. Ali Evlija nije uvijek tako postupao. Ima slučajeva gdje je on ovakve podatke prikazao kao plod svojih ličnih istraživanja, a u stvari prepisao ih je iz nekog drugog djela.

Pored svoga velikog putopisa Evlija Čelebija napisao je još jedno djelo pod naslovom *Šikkanāma*[35], ali ono dosada nije pronađeno niti se zna šta je sadržavalo.

Poslije svega što smo dosada kazali o Evliji Čelebiji i njegovom djelu, preostaje nam još da donesemo sud o Sejāhatnāmi i da kažemo nešto o njenom značaju i važnosti za nauku.

Poznato je da Sejāhatnāma Evlije Čelebije ima mnogo svojih odlika, ali isto tako i znatan broj krupnih mana i raznovrsnih sitnih nedostataka. Te odlike i mane Sejāhatnāme bile su povod da se o njoj u nauci, kako u Turskoj, tako i na Zapadu, izriču veoma oprečni sudovi: od prvorazrednog geografskog i istorijskog izvora do zbirke izmišljenih priča. Stoga bi trebalo da sada kažemo objektivan sud o Sejāhatnāmi. Međutim, mi smo u mogućnosti da ovdje istaknemo samo glavne odlike i najkrupnije mane ovog djela; sada nama, na

35. *Sejāhatnāma* I, 385.

žalost, nije moguće da ocijenimo ovo djelo u svim pojedinostima. Donošenje konačnog suda o Sejāhatnāmi u pojedinostima je otežano već zbog toga što nemamo nijednog rukopisa ili kritičkog izdanja bar onih dijelova toga putopisa koje smo mi najviše proučavali i prevodili. A to bi bilo neophodno za donošenje definitivnog i kolikotoliko samostalnog suda o Evliji Čelebiji i njegovom putopisu. Postojeće izdanje, kojim smo se jedino mogli služiti, ne može iz naprijed spomenutih razloga poslužiti kao siguran osnov za pravilno prosuđivanje i izricanje nekog definitivnog suda o Sejāhatnāmi. Pogotovo je to izdanje nepodesno za ispitivanje Evlijina stila i jezika. Zbog mnogih slabosti toga izdanja, ne možemo uvijek znati koje nedostatke toga djela moramo pripisati autoru, a koje izdavačima, cenzuri i raznim drugim okolnostima. Osim toga, za donošenje definitivnog suda o Evliji Čelebiji i njegovom putopisu trebalo bi prethodno na osnovu rukopisa ili kritičnog izdanja cjelokupnog putopisa pojedinačno ispitati svako pitanje o kome se u njemu govori pa onda sve te podatke sravniti i, koliko je to uopšte moguće, provjeriti i uporediti s ostalim turskim i drugim izvorima. Tek poslije svega toga, mogao bi se donijeti definitivan sud. Zbog toga nam nije preostalo drugo nego da na osnovu postojećeg izdanja, koje nam je jedino stajalo na raspolaganju, koliko je moguće proučimo, provjerimo i ocijenimo vijesti Evlije Čelebije o našim zemljama i da na osnovu tih provjeravanja i proučavanja, koja su daleko od toga da budu svestrana i potpuna, izvedemo zaključke i donesemo sud o ovom djelu, konsultujući pri tom mišljenja i rezultate ispitivanja onih naučnika koji su proučavali druge dijelove ovog putopisa — ukoliko su nam njihovi radovi bili pristupačni.

Nije, mislim, potrebno posebno isticati da su mnoge karakteristike Sejāhatnāme, pozitivne i negativne, proistekle iz uslova pod kojima je ona nastala, iz naravi njena autora i iz načina kako se u ono doba na Istoku shvatala i obrađivala geografija.

Već smo vidjeli da je Evlija imao vrlo veliko znanje i da je pokazivao mnogostruko i živo interesovanje za sve što opazi. Svojom velikom marljivošću, izvanrednom sposobnošću zapažanja i živim interesovanjem za sve što vidi i sazna, on je ostavio bogate i raznovrsne podatke o raznim mjestima, krajevima, zemljama i događajima. Unoseći u svoj putopis opise zemalja i mjesta, prikazujući razne događaje i opisujući život i običaje stanovništva zemalja kroz koje je proputovao, Evlija je pružio vrlo bogat i raznovrstan materijal za poznavanje tih zemalja. To je najveća odlika njegova djela. Njegova zapažanja i opisi raznih mjesta, monumentalnih spomenika, prirodnih ljepota, dramatičnih događaja često su tako živi i plastični da se čitaju kao najljepši roman. Sto, međutim, njegova izlaganja za naše shvatanje pokatkada ispadaju jednostrana, šablonska i monotona, to leži u samom načinu na koji se u njegovo doba shvatala i obrađivala geografija.

Jedna osobenost Evlijina opisivanja jeste u tome što voli poređenja. Vrtovi su kod njega uvijek kao vrtovi zemaljskog raja Irem. Tvrdi gradovi čvrsti su mu uvijek kao Šeddadov nasip, žene pobožne

kao Rabija Adevija, stijene u dolini Miljacke podsjećaju ga na gorje Bisutūn u Persiji. Neki naši gradovi tvrdi su kao Amadija i Van. Bašča na Bendbaši u Sarajevu je slična Merāmī bašči u Konji. Hatvani efendija iz Beograda je iskusan liječnik kao Pitagora, a Abdal han od Bitlisa je tako sposoban liječnik, da su ličnosti kao Galen, Hipokrat i Sokrat pored njega neznatni. Bosanski borci su mu hrabri kao Sam i Neriman, legendarni junaci drevnoga Irana. Stanovništvo Beograda izgleda mu dugovječno kao persijski junak Zal. Kad han od Bitlisa igra džirita, čini mu se kao da gleda Rustema ili Suhraba, slavne persijske junake iz Firdusijeve Šahname. Gondži Čelebi napisao je Divan (zbirku pjesama) opsežnu kao Nizamijeva Hamsa itd., itd.

Iz svega toga jasno se vidi da Evlija ne propušta nijednu priliku da u pravom svjetlu pokaže svoje veliko znanje i obaviještenost. Vrijednost njegovog djela ne umanjuje se time što je on u svoj putopis rado unosio razne čudnovate stvari i legende koje su mu draže od istorijskih predanja. Osobitu sklonost Evlije Čelebije za neobičnosti i čudnovate stvari isticali su gotovo svi naučnici koji su proučavali njegovo djelo. Međutim, te legende, priče o čudima i razna praznovjerja predstavljaju pravi pandan vjerovanjima u vještice koja su onda bila raširena po cijelom Zapadu i zbog kojih su vođeni mnogi procesi. U opravdanje Evlije Čelebije u tome pogledu treba bezuvjetno navesti i to da je on bio dijete svoga vremena i da njegovi opisi zemalja i vijesti o istorijskim zbivanjima, time što ih on često zavija u mistično ruho, ne gube mnogo od svoje vrijednosti, te da nam on i svojim slabostima i praznovjerjem često pomaže da dobijemo jasniju sliku ambijenta i vremena. On je svojim legendama i neobičnim pričama, koje istočni narodi i inače mnogo vole, samo začinio svoja saopštenja. Baš stoga što je Evlija Čelebija bio jako praznovjeran, njegovo je djelo postalo vjeran izvor mnogih starih običaja i tradicija, a posebno onih njegovog doba.

Ali ipak pored svega toga Sejāhatnāma ima i svojih mana koje se ne mogu ničim pravdati, a koje su isključivo djelo njena autora. Najveća mana Evlije Čelebije kao pisca je u tome što je u svojim opisima vrlo često mnogo pretjerivao, naročito u davanju brojčanih podataka, i što je neke opise prosto izmislio.

Vidjeli smo kako su pretjerani navodi Evlije o starosti njegovih predaka. Ali to nisu usamljeni slučajevi. On kaže, npr., da je u Beogradu našao staraca od 170 ljeta. Kad god navodi broj turske vojske u raznim ratnim ekspedicijama, on uvijek mnogo pretjeruje. Po njemu u planini Ravno u Bosni ima tako debelih stabala da treba osamnaest ljudi da obuhvate jedno stablo; on kaže da se u Međumurju od jednog stabla može napraviti lađa u koju staje hiljadu tovara jabuka; da u Šahin-pašin karavan-saraj na Glasincu kod Sarajeva može stati hiljadu konja itd. Govoreći o Travniku on kaže da su neke jeribasme bile teške oku i 370 drama, druge 380, a treće 390 drama; da u Mostaru šipci mogu biti veliki koliko čovječja glava, da u Dolu u Hercegovini može roditi grozd težak četiri do pet oka itd. itd. Isto tako pretjerani su više puta njegovi podaci o broju

kuća, džamija i drugih ustanova u raznim mjestima, tako da se na ovakva njegova kazivanja ne možemo potpuno osloniti, nego ih moramo stalno provjeravati.

Druga najveća mana Evlije Čelebije kao pisca jeste u tom što je on opise nekih svojih »putovanja« prosto izmislio, kako smo to na svome mjestu pokazali.

Ali od pretjeranosti i izmišljanja, tih najvećih mana ovog putopisca, koje su bile povod da se o njemu i njegovom djelu izriču veoma nepovoljni sudovi, Evlija se nije mogao osloboditi već zbog toga što je na neki način morala doći do izražaja živa snaga njegove bujne fantazije.

Mnoge negativne osobine Evlijina djela su sigurno rezultat okolnosti pod kojima je ono nastalo. A vidjeli smo da te okolnosti nisu bile uvijek podesne za ovakav posao. Ako se, pored toga, ima na umu da njegov putopis nije sačuvan u originalu, nego u preko stotinu godina mlađim prepisima, onda nije čudo što su u njemu lična i geografska imena često pogrešno zabilježena. Mnoge nazive mogao je i Evlija rđavo zapisati, ali najviše tih grešaka treba pripisati prepisivačima i izdavačima njegova djela. Valja napomenuti da takvih grešaka nalazimo kod njega relativno mnogo manje nego kod drugih onovremenih zapadnih putopisaca.

Ako odbacimo razne pretjeranosti i izmišljanja, Evlije Čelebije onda njegovo djelo prema najnovijim rezultatima kritičkih ispitivanja i ocjenama najkompetentnijih autora (Mordtmann, Taeschner, Babinger, Deny, Baysun i drugi) ostaje prava riznica geografskih, istorijskih, kulturno-istorijskih, ekonomskih i raznih drugih podataka. Iz proučavanja i provjeravanja njegovih podataka o našim zemljama i narodima proizlazi da nam je Evlija pored svih svojih pretjeranosti i mnogih sitnijih mana ipak ostavio obilje raznovrsnih vrlo važnih podataka, od kojih mnogi imaju vrijednost prvorazrednih izvora, a vrlo mnogo i takvih gdje nam je on jedini izvor.

Preostaje nam još da kažemo nešto o značaju Sejâhatnâme za nauku. Važnost i značaj ovog putopisa proizlazi iz važnosti i značaja starih putopisa uopšte. Koliko su stari putopisi važni za naučna istraživanja, za proučavanje geografije, u prvom redu saobraćajnih veza, zatim istorije, kulturne povijesti, etnografije, privredne istorije itd., to je odavno zapaženo i više puta isticano. Oni su odavno u tu svrhu iskorištavani. I kao što je u svoje vrijeme K. Jireček svoja dva kapitalna djela o putovima po Balkanu izradio dobrim dijelom na osnovu podataka koje pružaju stari zapadni putopisci, tako je Fr. Taeschner napisao svoje poznato djelo o putovima po Anadoliji u prvom redu na osnovu podataka koje pruža Sejâhatnâma Evlije Čelebije. Štaviše, putopis Evlije Čelebije je tim važniji za nauku što on kao rijetko koji drugi stari putopisac pruža vrlo bogat i raznovrstan materijal ne samo o geografskim nego i o raznim drugim pitanjima koja su kao što se već dosada moglo vidjeti od prvorazrednog značaja za raznolika područja naučnih ispitivanja. Da se vidi značaj ovog putopisa za našu nauku dovoljno je ovdje napomenuti samo to da se na

osnovu podataka koje pruža Sejāhatnāma može potpuno izvršiti rekonstrukcija pravno-političkog, upravnog i vojnog uređenja, organizacije i stanja naše zemlje sredinom XVII vijeka, da ti podaci daju dosta vjernu sliku o stanju svih naših gradova kroz koje je Evlija prošao, o njihovom ekonomskom i kulturnom stanju. Prof. H. Kreševljaković, npr., napisao je odličnu studiju o banjama u Bosni i Hercegovini u prvom redu na osnovu podataka koje pruža Evlija Čelebija. Za proučavanje naših naselja, u prvom redu brojnosti našeg muslimanskog stanovništva iz Bosne i drugih jugoslovenskih zemalja koje je bilo preplavilo svu Unđurovinu (tursku Ugarsku), Evlija daje vrlo važna svjedočanstva. Kratko rečeno, nema gotovo nijednog pitanja iz prošlosti naših zemalja i naroda pod turskom vladavinom koje bi se dalo potpuno obraditi a da se pri tom na ovaj ili onaj način ne upotrijebe podaci koje nam je ostavio veliki turski putopisac Evlijā Čelebī.

Hazim ŠABANOVIĆ

PUTOPIS EVLIJE ČELEBIJE

ODLOMCI O JUGOSLAVENSKIM ZEMLJAMA

I

NAŠE PUTOVANJE SA GLAVNIM SERDAROM KÖSE ALI-PAŠOM[1] IZ JEDRENA DA OSVAJAMO GRAD VARAD[2] U ERDELJU, 15 ŠABANA 1070/26 APRILA 1660

(Sejâhatnâma V, 361—367)

U Jedrenu sam naprije primio putni trošak i bogate darove od naše gospode državnih pretstavnika, te s riječima: »U ime boga odlučujem da pođem na vojnu«, krenuo na put sa deset jahaćih konja i osam svojih slugu. Putujući toga dana u zapadnom pravcu, stigli smo u

SELO HIBIDŽEVO[3]

To je muslimansko selo i zijâmet (ze'âmet).

Odatle smo preko grada Harmanli, kasabe Uzundžova[4] i sela Kajali Dere[5] došli u grad Plovdiv (Filibe).

1. Köse Ali paša je rodom iz Bosne kako nas izvještava Evlija. Mehmed Sureja piše za njega da je bio sandžakbeg u Moreji, da je g. 1082/1671. postao admiral (kapudan-i derja) s rangom beglerbega od Džezaira (Morejska ostrva) i napokon da je god. 1087/1676. kada je carska mornarica zapala u tešku buru svisnuo pod teretom teške brige. (Up. *Sidžill-i ʻosmānī* I, 516). Međutim, tu hronologiju moramo odbaciti, jer nas Evlija izvještava da je ovaj Ali-paša 15. šabana 1070/26. aprila 1660. god. kao vrhovni serdar poveo vojnu na Veliki Varadin (Evlija V, 423) i 27. avgusta 1660. godine osvojio tu važnu poziciju. Kad je 12. rebia I. 1071/15. novembra 1660. godine Melek Ahmed-paša premješten iz Bosne za beglerbega Rumelije, onda je Köse Ali-paša postao bosanski beglerbeg. Na tom položaju Ali-paša je ostao sve do svoje smrti. Umro je u Budimu potkraj 1663. godine gdje je nakon prekida rata sa Leopoldom imao da zimuje s bosanskom vojskom.

2. Veliki Varadin (mađ. Nagy Varad). — Za utvrđena mjesta Evlija upotrebljava izraze *kala* (grad) i *hisār* (grad, tvrđava) i mi ih prevodimo sa grad; izraze *kasaba* (manja varoš), *šehir* (veća varoš), *palanka* i *varoš* ne prevodimo. Turske geografske nazive mjesta prevodimo narodnim imenima tih mjesta, ako su onda postojala, a naziv originala ostavljamo u zagradi. Inače ostavljamo imena originala.

3. U orig.: *Hibice*, danas selo Hibidževo.
4. U orig.: *Uzunce-ova*.
5. U orig.: *Kayali dere*.

Idući odatle dalje prošli smo kasabu Tatar Pazardžik, zatim Kapuli Derbend[6] i Ihtiman, gdje smo prenoćili, a zatim smo stigli u šeher Sofiju.

Putujući odatle dalje došli smo na konak u

SELO DRAGOMAN

To je napredno selo u kome ima jedan han.

Zatim smo stigli u grad Pirot (Šarköj)[7].

GRAD PIROT (ŠARKÖJ)

Prvi osnivač toga grada bio je kralj Despot[8]. Kasnije, godine 777 (= 1375/76), osvojio ga je Gāzī-Hudāvendigār[9] i pretvorio u hās paše rumelijskog ejāleta. To je sjedište kadiluka u rangu kadiluka od sto pedeset aspri[10]. Gradska utvrda leži na jednoj litici. To je divna tvrđava četvorougaonog oblika, a sazidana je od klesanog kamena[11]. Ali kako se ovaj grad nalazi u neposrednoj blizini šehera Sofije, u unutrašnjosti zemlje, to u tvrđavi nema nikakvih građevina. Tvrđava ima gvozdenu kapiju koja se otvara na južnu stranu. Ispod litice [na kojoj leži tvrđava] izvire vrelo koje je kao voda života (āb-i hayāt). Na toj vodi podignut je omalen most na jedan lûk, a u blizini

6. U orig. *Kapulu derbend.*

7. *Šarköy* je tursko ime Pirota (nastalo od t. *šehir* »varoš« i *köy* »selo«).

8. Pirot se pod našim narodnim imenom spominje još u prvoj polovini 15 vijeka. Za »kralja Despota«, kako su Turci nazivali kralja Vukašina, up. ovdje str. 101, nap. 46.

9. = sultan Murat I. (1360—1389).

10. S ovakvim i sličnim stilizacijama srešćemo se više puta u ovom putopisu. Ovdje u originalu stoji: Yüz elli akče kaza olup ... To ne znači da je kadija primao iz državne blagajne godišnje 150 akči, kako je to shvatio S. F. Kemura (GZM XX, 1908, 193, 194 itd.) niti da je kadija imao mjesečno 150 akči, kako je to objašnjavao Radonić (GNČ XXX, 1910, 290 nap. 45), niti je to »označavalo neki dohodak koji se vodi po knjigama možda od nekog dobra kao što se računao prihod od timara, zijameta, hasa« kako pretpostavlja Gl. Elezović (Istoriski časopis, organ istoriskog instituta SAN I, 1948, br. 1—2, str. 113, nap. 51), nego je to oznaka ranga dotičnog kadiluka. Poznato je, naime, da su kadiluci u ovo doba bili podijeljeni u razrede (vidi GZM 1942, str. 311—314), kao i to da tada kadije redovno nisu imale stalnu platu od države, nego su od stranki naplaćivale zakonom određene takse za vjenčanja, popis, procjenu i podjelu ostavine, legalizaciju raznih ugovora, punomoći na razne odluke, rješenja itd. Baza podjele kadiluka bila je vjerovatno prosječna visina prihoda koje je kadiluk mogao dati kadiji od taksa za poslove koje će vršiti. M. Handžić je tvrdio (El Hidaje, 1941) da su kadije dobivale stalnu platu od države i pobijao ispravno mišljenje dr. Bašagića (Novi Behar IV, 177) koji je tvrdio da kadije nisu imale redovnih beriva, nego da su se izdržavale od sudskih taksa. Handžić je zasnivao svoju tvrdnju na dva akta u sidžilu sar. suda iz god. 1252—1836/37. Ali je on tekst tih akata sasvim pogrešno shvatio. Naime, ti dokumenti ne kazuju da je 1252. godine sarajevski kadija Mehmed Hasib ef. imao godišnju platu 36.000 groša niti da je isti kadija za sljedeću godinu primio 42.000 groša plate, kako je shvatio Handžić, nego su to dvije potvrde kojima sarajevski muselim potvrđuje da je od spomenutog kadije primio navedene sume za valiju. (Vidi sidžil spomenutog kadije u Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu broj 75).

11. Francuski putopisac Kikle (Quiclet) koji je ovuda prošao dvije godine ranije (1658), vidio je u Pirotu porušen grad sa kulama i dvostrukim zidovima. On ispravno napominje da je taj grad ostao od hrišćana. (Vidi GID VI, str. 318).

toga mosta nalazi se Ahmed-dedino turbe (ziyāret). S druge strane mosta postoji malo javno kupatilo (hamām).

U Pirotu ima ukupno hiljadu kuća, prizemnih i na sprat. Pokrivene su ćeremitom i okružene prostranim dvorištima, vinogradima i baščama. Od svih kuća najbolje i najljepše su kuće Mahmud-age Piročanca[12] i Ali-age Nišlije[13].

Tu ima dovoljan broj džamija[14], sedam osnovnih škola, čaršiski han, dva mala hamāma[15] i oko dvije stotine dućana.

Sva raja šehera su Bugari[16]. Njihove žene idu otkrivene glave. One svoju kosu pletu na poseban način, tako da je takvo pletenje kose samo njima svojstveno, a nose neku čudnu vrstu kapa.

Odatle smo krenuli dalje i idući prema zapadu došli smo u Musa-pašinu Palanku[17].

MUSA-PAŠINA PALANKA

Ovdje su hajduci-razbojnici godine 1048 (= 1638/39), kada je Kodža Mūsā-paša[18] bio budimski namjesnik, napali jedan veliki karavan i pobili mnogo sljedbenika Muhamedovih. Zbog toga je Mūsā-paša i ovdje podigao ovaj divni grad[19] i poklonio ga Murad-

12. U orig.: *Šarköylü.*

13. Malo kasnije će Evlija istaći saraj ovog Ali-age i u Nišu. Kikle, međutim, hvali vrlo lijep dom Ali-bega u Nišu u kome je on sa svojim saputnicima odsjeo, pa je vrlo vjerovatno da je Evlijin Ali-aga i Kikleov Ali-beg isto lice. (Up. *n. d.* VI, str. 318).

14. Kikle je ovdje precizniji. On kaže da Pirot ima četiri džamije (*n. d.* 319).

15. Po Kikleu tu je bio samo jedan hamam (*n. d.* 319).

16. Up. str. 99, nap. 36.

17. U orig.: *Mūsā-paša kal'asi* (= Musa-pašin grad); inače u turskim izvorima Musa Paša Palankasi (Musa-pašina Palanka), danas Bela Palanka.

18. Taj Kodža Musa-paša je sigurno identičan s Musa-pašom koji je među ostalim podigao i Novu Kasabu u Bosni. Rođen je u selu Vikoču kod Foče. Ocu mu je bilo ime Mehmed. Najprije ga nalazimo kao silahdara Murata IV. G. 1040/1630. postao je namjesnik u Egiptu. Kasnije je bio član divana i tri puta budimski vezir. Kad je Murat IV poveo vojnu na Bagdad 1638. g. ostavio je Musa-pašu u Carigradu kao namjesnika. Godine 1055/1645. postao je admiral turske mornarice (kapudan-paša) i u tom svojstvu poginuo u pomorskoj bici kod Negroponta 22. januara 1647. godine.

Musa-paša je imao svojih zadužbina još u Beogradu i Budimu. Imao je više braće, sestara i djece. Jedan mu se brat zvao Mahmud-aga. Bio je živ g. 1643. Musa-pašin sin Husein bio je prvi mutevelija očeva vakufa u Novoj Kasabi. Mutevelija Musa-pašinog vakufa u Beogradu bio je nadzornik njegova vakufa u Jadru. Musa-paša je obnovio jednu česmu u Donjoj Tuzli. Dalje vidi Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, str. 52—53; Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive Palatins Nikolaus Esterhazy*, Budimpešta 1932. na više mjesta.

19. Evlija ne kaže ništa o starom gradu na čijim je ruševinama podignuta ova Musa-pašina palanka. Kikle, međutim, zna da je to nekada bio hrišćanski grad koji su Turci zanemarili i načinili ovo malo skrovište (*n. d.* 318). I zaista tu je bila ranije varoš koja se zvala Izvor za koju još Brokijer kaže da je

hanu, osvojaču Bagdada[20]. Odatle ga i nazivaju Mūsā-pašina građevina, sultan-Muradov grad.

Čak je i na gvozdenoj kapiji koja je okrenuta prema jugu na jednom četvorougaonom pozlaćenom mramoru napisan dželi-pismom sljedeći natpis:

Kad islamska vojska sa carem svijeta Bagdad osvoji
Tad uzvišeni sultan Murad ovako prozbori:
Datum osvojenja Bagdada je: »moja vojna«
1048 (= 1638)[21]

Ovaj grad je četvorougaonog oblika, a opseg mu iznosi osam stotina koraka.

U tvrđavi se nalazi stotinu i pedeset vojnika i gradski zapovjednik (dizdār), zatim skladište municije (džebhāne), džamija, žitni magazini i vojna muzika (mehterhāne). Drugih zgrada nema.

Izvan tvrđave, međutim, nalazi se veliki Mūsā-pašin han u kome odsjedaju putnici i namjernici.

Idući odatle prema zapadu došli smo u grad Niš (Niš kal'asi).

GRAD NIŠ

Gāzī Hudāvendigār je godine 777 (= 1375/76) osvojio ovaj grad od srpskog i bugarskog kralja Despota i pretvorio ga u subašiluk (hakimlik).

To je kadiluk [u rangu kadiluka] od stotinu i pedeset aspri. Njegovo se područje (nāhija) sastoji od mnogo naprednih sela. Tu ima predstavnik Portinih spahija (sipah kethüda yeri), janjičarski serdar (yeničeri serdāri), subaša, vojvoda, tržni nadzornik (muhtesib), baždar, predstavnik šerifa (nekīf), više prvaka (āyān) i velikaša (ešrāf) te gradski zapovjednik (dizdar), ali gradske posade nema, jer je gradska tvrđava sagrađena od kamena usred šehera kao kakav han. Ona ima jednu kapiju. Po gradskim bedemima nanizane su glave hajduka nataknute na duga koplja i tako stoje[22]:

»sva razorena, a zidovi porušeni«. (Up. Brokijer, *Putovanje preko mora*, Beograd 1952, 127). I Kikle za Belu Palanku kaže da je lijepa, da leži kraj rijeke Musave (treba Nišave), da su joj zidine od kamena, kreča i maltera sa četiri kule oivičene mazgalama.

20. Tj. sultan Murat IV, peti sin sultana Ahmeda I i sedamnaesti vladar iz dinastije Osmanovića. Stupio je na prijesto 11 septembra 1623. godine.

21. Datum je dobro preračunat. Bagdad je Murat IV osvojio u decembru 1638. Prema *Narodnoj Enciklopediji* Bela Palanka je osnovana 1637. godine.

22. Kao što je Evlija vidio u Nišu, tako je dvije godine ranije Kikle vidio na »krilima zidova palanke Paraćina hajdučke glave«. Te su hajduke — kaže Kikle — uhvatili i pobili panduri toga mjesta. Njihove glave, još svježe, donijeli su da posluže drugima za primjer (n. d. 317).

U samoj tvrđavi nema nikakvih zgrada; ona je dupkom puna drvenog građevnog materijala. Ima jednu kapiju koja je okrenuta prema jugu, a napravljena je od drveta.

Varoš (šehir), međutim, koja leži u ravnoj dolini, broji dvije hiljade i šezdeset prizemnih sirotinjskih kuća i visokih saraja na sprat, a sve je pokriveno ćeremitom i okruženo vinogradima i baščama.

Najbolji saraji su Nišli Ali-age i njegovog tasta. I mnogi drugi odžaci (hāndān) su u dobrom stanju.

Najpoznatije džamije su: džamija sultana Murada I (Gāzī Hudāvendigār džāmii) u čaršiji; nije toliko lijepa, ali je građena u starom stilu. Džamija Musli-efendije; ugodna je i privlačna kao ogledalo. Džamija Husein-ćehaje je svijetla i dobro posjećena bogomolja[23].

Ima više mesdžida i dvadeset i dva mekteba (osnovne škole).

Poznate tekije su: Köprü-baši tekija (tekija na vrhu mosta) bijednih bektašija, Zahide-badži[24] tekija i Hajdar-ćehajina tekija.

Od česama [ističe se] Hajdar-ćehajina česma, na kojoj se nalazi sljedeći natpis:

Njen hronostih, reče sveti tajanstveni glas,
Podigao je česmu koja se zove Selsebil.
[Godine 999 = 1590/91][25]

Natpis na Jusuf-begovoj česmi glasi:

Jedan koji je pio vodu s ove česme
Reče žednome njen hronostih:
»Za ljubav Huseina sa Kerbele, neka je na zdravlje!«
1065 (1654/55)[26]

Tu se nalazi sebilj neke Zahide-badži.

Kroz šeher i čaršiju protiče rijeka Iskar[27] koja teče iz sofijskog polja, pokraj varoši (šeher) Plevne, a uliva se u Dunav (Duna)[28].

23. Kikle, takođe, kaže da u Nišu ima nekoliko džamija i da je najveća »Dunikar-džamija« (treba Hunkar džamija, tj. Careva džamija). On ističe i Jusuf-begovu džamiju, dok su druge, kaže, manje (*n. d.* 318). Evlija, međutim, mjesto Jusuf-begove džamije ističe njegovu česmu.

24. Ovo ime napisano je jedanput *Zahide-baši*, a dva puta *Zahide-badži*. Mislim da je ovo drugo tačno, pa sam stoga svugdje popravio u Zahide-badži.

25. Brojčana vrijednost slova u hronostihu ovog natpisa daje godinu 999. koja počinje 30. oktobra 1590. godine.

26. Evlija je ovaj datum tačno preračunao.

27. U orig.: *Iskra*.

28. Ovdje je Evlija pogriješio. Niš ne leži na rijeci Iskar (»Iskra«), nego na Nišavi, desnoj pritoci Morave. Nišava izvire na zapadnom i sjeverozapadnom podnožju Golemog Čepana u Bugarskoj, sjeverozapadno od Slivnice i Sofije. A Iskar izvire u pl. Rili i uliva se u Dunav, kako kaže i Evlija.

U šeheru preko spomenute rijeke nalazi se Mehmed-pašin most[29] na kome stoji ovaj natpis:

Hāšimī[30] reče istinu, i to ispade hronostih ovom [mostu]: »Mehmed-pašin most u Nišu«.
1028 (= 1619)

Tačno na sredini toga mosta nalazi se divan kiosk za odmaranje. Na oba kraja mosta nalazi se po jedan malen hamam[31], koji zadovoljavaju potrebe.

U čaršiji se nalazi svega dvije stotine dućana u kojima ima svakovrsne skupocjene robe.

Klima je prijatna. Narodna odjeća je od sukna. Njihove žene nose odijelo od raznovrsne čohe i izlaze u šetnju. Ima darežljivih ljudi i odani su uživanju.

Specijaliteti su im med iz košnice, mlado maslo i bijeli semitćureci, umiješeni s nohutom.

Poznata turbeta (zijāretgāh) su: turbe šejh Musli-efendije; blizu njega je turbe dobrotvora Hajdar-ćehaje, a blizu ovoga [turbe] Mihalzādea. Na vrhu mosta nalazi se turbe Sefer-babe, a preko puta turbe Zahide-badži.

Odatle smo krenuli dalje i, idući opet u zapadnom pravcu, došli smo u palanku Aleksinac[32].

PALANKA ALEKSINAC

U ovim zemljama mali grad od drveta nazivaju *palanka*. Opseg ove palanke iznosi osam stotina koraka. Tu ima gradski zapovjednik (dizdar), stotinu vojnika gradske posade, više hanova, vojničkih kuća, skladište municije (džebhāne) i više šāhī-topova.

Ovo se mjesto stvarno nalazi na teritoriji Smederevskog sandžaka koji pripada budimskom ejaletu, ali je prilikom katastarskog popisa (tahrīr) upisano da spada u rumelijski ejalet i da je oslobođeno i oprošteno od izvanrednih nameta (mu'āf ve musellem).

Idući odatle dalje prema zapadu kroz šume došli smo u palanku Ražanj[33].

29. Ko je ovaj Mehmed-paša što je godine 1619. podigao ovaj most u Nišu, teško je odrediti na osnovu ovog jedinog podatka.

30. Hāšimī je pjesničko ime autora ovog natpisa, ali ko je bio taj pjesnik nije poznato. Jedan znamenit turski pjesnik iz ovog vremena koji je imao isto pjesničko ime bio je Mehmed Čelebi Brusevi — Hāšimī. Rodom je iz Bruse, a pripadao je derviškom redu bajramī. Umro je u Carigradu godine 1041 = 1641/42. Napisao je kompletnu zbirku pjesama (dīvān) koja nije štampana i isticao se naročito u sastavljanju hronograma, ali sve to ne daje nam dovoljno razloga da pomišljamo na identičnost ovih pjesnika. Up. M. Tahir Brusalı, *Osmanlı müellifleri* II, 488.

31. Kikle, takođe, kaže da se u Nišu nalaze dva kupatila i nekoliko česama (*n. d.* str. 318).

32. U orig.: *Aleksince Palankası* = Palanka Aleksinac.

33. U orig.: *Ražanya*.

PALANKA RAŽANJ

Ovu je palanku osnovao Despot, a osvojio ju je i izgradio Sulejman-han. I ova palanka pripada rumelijskom ejaletu, a nalazi se na dolovitom, bregovitom i vrlo šumovitom terenu. To je teško pristupačna i čvrsta dolma-palanka, a sazidana je u obliku produženog četvorougaonika.

Ima svoga subašu, gradskog zapovjednika (dizdar)[34] i gradsku posadu. U tvrđavi se nalaze: džamija, žitni magazin, skladište municije (džebhāna) i vojničke kuće.

Izvan tvrđave ima više impozantnih hanova[35], nekoliko dućana i vinograda. Ali drumovi koji vode ovom gradu vrlo su nesigurni. To su hajdučki putovi na kojima treba biti oprezan[36].

Odavde smo krenuli dalje u zapadnom pravcu, prevalili vrlo šumovite i guste planine i došli u palanku Paraćin (»Parakin«).

PALANKA PARAĆIN

Ona se nalazi na teritoriji rumelijskog ejaleta na obali rijeke Crnice[37], a sagradio ju je srpski kralj Rožo[38]. To je teško pristupačna i utvrđena palanka, a ima oblik produženog četvorougaonika. Budući da se tokom vremena ruinirala, to ju je Sulejman-hanov vezir obnovio i izgradio[39]. Opseg joj iznosi osam stotina koraka.

Ta palanka ima svog zapovjednika (dizdar), posadu od četrdeset vojnika, skladište municije (džebhane) i više šāhi-topova[40]. To je utvrđena palanka. Svako veče svira vojna muzika (mehterhāne), a noćni čuvari drže stražu na smjenu, jer je to važan grad (kal'a) na carskom drumu koji je leglo hajduka i razbojnika.

34. Kikle kaže da se dizdar u Ražnju — (koji on zove Rogegnia) u njegovo vrijeme (1658) zvao Ismail-aga »koji tu zapovijeda« (n. d. 317).

35. Kikle spominje samo jedan han u Ražnju i kaže da je lijep i vrlo velik (n. d. str. 317).

36. Kikle, također, više puta ističe opasnost i nesigurnost putovanja ovim drumom (Isp. n. d. 316—319).

37. U orig.: *Cerbičse*; pogrešno zabilježeno ime rijeke Crnice, desne pritoke Morave. Crnica izvire pod Javorištem, a uliva se u Moravu, 4 km nizvodno od Paraćina.

38. U orig.: *Rožo* (R-o/u-ž-o/u), valjda iskvareno od Lazo — Lazar. Prema Stanojevićevoj *Enciklopediji* Paraćin spominju putopisci tek u XVI st. kao palanku. Ona je obnovljena prije godine 1561, jer je te godine umro njen obnovitelj Rustem-paša.

39. Evlija, na žalost, ne spominje ime Sulejmanovog vezira koji je obnovio Paraćin, ali to će sigurno biti Rustem-paša za koga Evlija malo niže kaže da je u Paraćinu podigao velik han i oko sto pedeset vojničkih kuća.

40. Interesantno je da Evlija ne kaže da je Paraćin kadiluk niti nijabet, dok Kikle dvije godine ranije kaže da je Paraćin malo selo u kome ima jedan kadija po imenu Mehmed efendija koji ih je dobro ugostio.

Rijeka Crnica[41], koja protiče ispod ovoga grada, dolazi iz kruševačkih planina[42] i tekući dalje uliva se u rijeku Moravu. To je malena rijeka, ali se ne može na konju preći.

Na južnoj strani utvrde nalazi se mala varoš. Tu je Sulejmanhanov vezir Rustem-paša[39] podigao jedan veliki han i oko sto pedeset vojničkih kuća. Majka sultana gâzi Sulejman-hana[43] podigla je jednu džamiju. Tu, dalje, ima jedan mali hamam koji je podigao Kruševljanin Kinalî-zâde[44], zatim dvadeset dućana, vinogradi i bašče. Sve su to zadužbine Kinalî-zâdea.

Kruševac (Aladža Hisar)[45] je mjesto koje leži jedan dan hoda od Paraćina.

Kako je obradiva zemlja ovog kraja vrlo plodna, to je ovdje ranije uspijevao pirinač. Stoga bi šeher mogao biti bogato (napredno) mjesto. Klima je zaista prijatna, a izletišta i lovišta obilna, ali kakva korist od svega toga kada niko nema sklonosti za zemljoradnju (čiftdžilik), pa je zemlja ostala pusta i zapuštena.

Zatim smo se podigli iz Paraćina i, idući opet prema zapadu, kroz guste šume i drvorede, prešli smo veliku rijeku Moravu.

Tu je Mehmed-paša Ćuprilić (Köprülü) podigao jedan drveni most. Spomenuta rijeka je brza, a dolazi iz planina Kruševca (Aladža Hisar), planina kasabe Rudnika[46], kasabe Čačka[47] i planina šehera Užica[48]. Sjedinjena tako, ona prolazi kroz ovo mjesto i uliva se u rijeku Dunav između gradova Golupca (»Güverdžinlik«)[49] i Kuliča (»Kujludž«)[50] koji se nalaze na obali Dunava. S njom i rijeka Dunav postaje još veća.

Ali kad bi se na ovom mjestu preko spomenute rijeke podigao veliki most na jedan luk, to bi bila velika zadužbina. Jer, ta rijeka, tekući naglo, odnese drveni most pa su putnici i namjernici prisiljeni da se prevoze lađama i da tako podnose vrlo velike teškoće.

41. U orig.: *Čermičse* = Crnica.

42. U orig.: *Alacahisar dağlari*, što znači Kruševačke planine.

43. Sulejman-hanova majka zvala se sultanija Aiša; ona je bila kćerka krimskog hana Mengli Giraja; umrla je 940/1533. g. (Up. *Sidžill-i osmani* I, 49; *Enzyklopaedie des Islam* IV, 565).

44. Ko je ovaj Kruševljanin (*Alaca-hisarli*) Kinali-zâde i da li on ima neke veze sa poznatom turskom porodicom Kinali-zade koja je ranije dala turskoj književnosti više poznatih imena — nisam mogao utvrditi.

45. U orig.: *Alaca Hisar*, tursko ime za Kruševac (od t. *alaca* šaren i at. *hisar* grad).

46. U orig.: *R(u)dnik*, stari grad u planini Rudniku, južno od Aranđelovca, nekada centar znatnog rudarskog kraja. Samo je Rudnik kao i Kruševac i Čačak na drugoj strani.

47. U orig.: *Cačka*, mjesto Čačka, turski izgovor za Čačak.

48. U orig.: *Uzice*, treba Užiče = Užice, odnosno Užica.

49. U orig.: *Gügercinlik* (izgovara se obično *güverdžinlik*), tursko ime za Golubac, varošicu na Dunavu pri ulazu u Đerdapsku klisuru sa razvalinama srednjevjekovnog grada.

50. U orig.: *Kuyluc* mjesto Kulič, nekadašnji grad na Dunavu, u neposrednoj blizini istoimenog sela kod Smedereva. Danas samo razvaline.

Eh, kad bi se našao neki dobrotvor, darežljiv kao Hātem-i Tāji[51] i Džāfer Bermekī[52], pa ovaj most uredio, duša bi mu bila blažena, jer bi ga ljudi spominjali dok je svijeta i vijeka!

Prešavši s mukom i naporom preko ovog drvenog mosta došli smo u [Jagodinu].

KASABA JAGODINU

Ovu je kasabu podigao kralj Despot[53]. Njena palanka bila je nekad u dobrom stanju, a kasnije je zapuštena.

Jagodina se nalazi na teritoriji smederevskog sandžaka. To je kadiluk sa rangom kadiluka od stotinu i pedeset aspri; nahije su joj bogate. U varoši ima ukupno hiljadu i pet stotina prostranih kuća, prizemnih i na sprat, a pokrivene su ćeremitom i daskom.

Džamija Derviš-bega Jahjapašića (Jahjali)[54] je niska, a pokrivena je olovom. To je dobro posjećena i vrlo svijetla džamija. Na njenim vratima napisan je džellī-pismom sljedeći natpis:

Reče nesr el-fevt[55] *u njenom hronostihu:*
»Borite se, ovo je mjesto onih koji padaju ničice«.
777 (= 1375/76)[56]

Ovdje se nalazi jedan lijep hamam, više hanova, stotinu dućana, javna kuhinja (imāret), musafirhana (dār ez-ziyafe) i druge građevine, a sve su zadužbine Derviš-bega Jahjapašića (Jahjali)[54], jer je on izgradio ovo mjesto.

51. Hātem-i Tāji je ime jednog arapskog junaka koji se proslavio darežljivošću. Vidi *Enzyklopaedie des Islam* s. v.

52. Džafer Bermekī je legendarni vezir halife Hārūn al-Rašīda. Živio je od 767—803. i proslavio se velikom darežljivošću kao i cijela ova porodica. Vidi *Enzyklopaedie des Islam* s. v.

53. Jagodina se spominje još g. 1399 (Spomenik X, 45), zatim 1411 (*Mon. Serb.* 571) kao lijepo mjesto u kome često boravi despot. Vidi Jireček *Istorija Srba* IV, 122. Razni putopisci iz 16. i 17. vijeka spominju je kao dobro naseljenu i lijepu varošicu.

O kralju Despotu up. str. 60, nap. 8. Ovo Evlijino kazivanje se vjerovatno temelji na nekom narodnom predanju koje je on mogao na putu čuti. Više vid. str. 101, nap. 46.

54. Ovaj Derviš-paša Jahjapašić je sin Bali-begov, a unuk Jahja-pašin. On je duže vrijeme begovao u Segedinu. Umro je poslije g. 957/1550. vjerovatno dosta mlad. Pored ovog sina jedinca Bali-beg je imao još jednu kćer Aišu. Up. Pečevi, *Tārīh* I, 264, *Sidžill-i osmani* II, 327; Gl. Elezović, Jugoslavenski časopis III, 1937, sv. 1—4, str. 176. Na osnovu toga što Evlija kaže da je ovaj Derviš-beg izgradio Jagodinu moglo bi se zaključiti da je on bio i smederevski sandžakbeg.

55. Izraz za *nesru'l-fevt* nema u meni pristupačnim rječnicima.

56. Hidžrijska g. 777. odgovara g. 1375/76, ali ovaj datum ne odgovara brojčanoj vrijednosti slova hronostiha u ovom natpisu, nego daje godinu 963—1555/56. Godina 777. upala je ovdje sigurno nečijom omaškom dok godina 963—1555/56. upravo odgovara vremenu u kome je živio Derviš-beg Jahjapašić, osnivač ove džamije. Up. nap. 54.

Budući da se varoš nalazi u prostranoj ravnici, klima joj je prijatna. Ima mnogo vinograda, bašča i ograđenih vrtova (bostan[57]).

Cjelokupno njeno stanovništvo su poturi[58] koji govore bošnjački, a nose potijesno krajiško odijelo. Vrlo su uljudni, sve ljudi od rza i obraza, bogati i darežljivi.

Krenuvši odatle dalje, došli smo u palanku Batočinu[59].

PALANKA BATOČINA

Prvi osnivač ove palanke je Gāzi Bali-beg Smederevski (Semendireli[60]), koji je bio jedan od zapovjednika Ebul-Fetha[61]. Kasnije ju je izgradio i blagoslovio sultan Sulejman-han[62].

To mjesto je sada grad na teritoriji smederevskog sandžaka, u budimskom ejaletu, a oslobođeno je od izvanrednih nameta (mu'āf ve musellem). Njegov opseg iznosi osam stotina koraka. Ima jednu kapiju, gradskog zapovjednika (dizdār), posadu od pedeset vojnika, više sirotinjskih kuća, jednu džamiju, jedan nov han i nekoliko dućana[63]. Za putnike i namjernike tu se nađe svega.

Putujući odatle došli smo u [Hasan-pašinu Palanku].

HASAN-PAŠINA PALANKA[64]

Ta palanka obezbjeđuje beogradski i smederevski drum. Nalazi se na teritoriji smederevskog sandžaka. Oslobođena je od izvanrednih nameta. Leži u jednoj plodnoj dolini. Dobro je utvrđena, a sagrađena je u obliku produženog četvorougaonika. Njen opseg iznosi hiljadu koraka.

57. Kikle kaže da je Jagodina velika varošica u dnu lijepe ravnice u kojoj se nalazi jedan dosta lijep bezistan, dvije džamije i dva hana. On je sa svojom družinom odsjeo u stanu Mahmuda Begzadića (»Mahamond Begzadeh«).

58. U orig.: *potur*. Tim se izrazom označavalo domaće stanovništvo koje je primilo islam, ali više formalno nego stvarno.

59. U orig. *Batcsa*, očito štamparska ili prepisivačka pogreška mjesto Batočina.

60. Ovaj Bali-beg Smederevski, za koga Evlija kaže da je bio jedan od zapovjednika Mehmeda II, nije, mislim, niko drugi nego Bali-beg Malkočoğlu (Malkočević). On je između ostalog bio sandžakbeg smederevskog sandžaka od g. 1474. do 1475. Up. Franz Babinger, *Beitrage zur Geschichte des Geschlech Malkoč-oghlus*. Roma 1940, str. 6—8. Malkočoglije su sigurno grčkog porijekla.

Batočina se inače spominje tek u XVI v. kao »malo selo« i »varošica« na carigradskom drumu. Ako je Evlijina tvrdnja da je tu palanku osnovao Bali-beg Smederevski tačna, onda je ova palanka osnovana još u drugoj polovini XV vijeka.

61. Tj. sultan Mehmed II Osvajač.

62. Sulejman-han je po redu deseti i najslavniji turski sultan, vladao je od 1520—1566. godine. Vidi o njemu *Enzyklopaedie des Islam* IV, 565—570.

63. I Kikle spominje u Batočini jednu džamiju i lijep han koji se po njemu zove »Bealeh« Hadži-Ahmedov han (n. d. 316).

64. U orig.: *Vezir Hasan-paša palankasi*, danas Smederevska Palanka, varošica u Srbiji na rijeci Jasenici na putu Beograd—Niš. Ranije se zvala Bela Crkva.

Ko je bio ovaj Hasan-paša, teško je odrediti na osnovu samog imena.

U tvrđavi se nalazi gradski zapovjednik (dizdār), posada od četrdeset vojnika, džamija i žitni magazin. Mještani nemaju bašča uz kuće. Pred gradskom kapijom svako veče svira osmanska vojna muzika (mehterhāne), a posada, koja se sastoji od odvažnih i hrabrih boraca, uzvikuje muslimanske ratne pokliče.

To je napredna kasaba sa prijatnom klimom, sa mnogo zelenila i dobrim izvorima koji nikad ne presušuju[65].

Odatle smo krenuli dalje prema zapadu i došli u [Kolare]

PALANKA KOLARI[66]

Podigao ju je Gāzī Bali-beg Smederevski[66]. I ona se nalazi na teritoriji smederevskog sandžaka. To je četvorougaona palančica koja leži na prostranom i plodnom mjestu. Njen opseg iznosi šest stotina koraka. Ima gradskog zapovjednika (dizdār) i posadu od četrdeset vojnika. Tu i tamo vide se vinogradi. Ovdje ima mala džamija[67] i han[68], a nema čaršije (bazār) ni hamāma. To je usamljena palanka.

Idući odatle dalje put nas je doveo u [Grocku].

PALANKA GROCKA (HISARDŽIK)[69]

Ovu je palanku podigao Ibrahim-paša[70], vezir sultana Sulejman-hana kada je išao da osvoji Temišvar. Njen opseg iznosi četiri stotine koraka, a oblik joj je četvorougaoni. Tu se nalazi gradski zapovjednik (dizdār) i posada od četrdeset vojnika, zatim skladište municije (džebhāne), žitni magazin, jedna džamija, dva mala hana[71],

65. Kikle kaže da je Hasan-pašina Palanka prilično lijepa i da u njoj ima lijepa džamija i tri dobra hana. Dva prva zovu se Mehmed-agin, a treći »Paša Zadehuni han« (*n. d.* 316), Evlija ne spominje nijednog.

66. U orig.: Kolarine.

67. I Kikle kaže da u Kolarima ima jedna džamija i »imam koji je poslužuje« (*n. d.* 316).

68. Za ovaj han kaže Kikle da je »prilično lijep« i da se zove »Beogradski Hadži Nezir han« (*n. d.* 316). Svakako treba Han Hadži Nezira Beograđanina. Po Kikleu u Kolarima ima i jedna lijepa česma.

69. U orig.: *Hisarcik* = mali grad. To je tursko ime za Grocku koja leži na istoimenoj rijeci po kojoj se po slovenskom i ova varošica zove Grocka — kaže Kikle (*n. d.* 316).

70. Ibrahim-paša, ljubimac i veliki vezir Sulejmana Veličanstvenog od juna 1523. do smrti 15. marta 1536. godine.

71. I Kikle kaže da u Grockoj ima jedna džamija i »dva lepa hana ili karavan-saraja«. Jedan se, kaže, zove »Beogradski Hadžibejran« (= Hadži Bajrama Beograđanina) u kome je on odsjeo, drugi »Beogradski Hadži Nezir han« (*n. d.* 316), Kikle još kaže da tu blizu [Grocke] preko rječice Grocke ima most koji je sagradio neki »Onudži Helgi Mustafa«, treba, valjda, Undži Hadži Mustafa (*n. d.* 316). Tek se 20 dana preko njega prelazi. Dotle se preko rijeke prelazilo obično skelom. »Taj je most vrlo lepo sagrađen i vrlo je čvrst iako je od drveta« (*n. d.* 316).

te mnogo vinograda i bašča, ali nema čaršije ni bazāra. Klima je prijatna, a žene lijepe.

Odatle smo došli u rajsko naselje, ratno područje — grad Beograd (Belgrād).

II

OPIS JAKE TVRĐAVE I TVRDOG BEDEMA BEOGRADA, GRADA KAMENOGA

(V, 367—385)

Ovaj grad, koji je divan kao alem kamen u prstenu, osnovao je jedan od srpskih kraljeva, kralj Despot[1]. On je bio ideal osvajačkih težnji svih kraljeva. Kad je Ebu'l-Feth sultan Mehmed-han gâzi pomoću Ahmed-paše Hercegovića (Hersek-oğlu)[2] osvojio gradove zemlje Bosne i nakon što je na mač zauzeo grad Zvornik, on je bacio oko na ovaj Beograd i presjekao prelaz lađama koje su ga snabdijevale hranom. Zbog toga je u Beogradu donekle zavladala oskudica u životnim namirnicama i glad. Ali kako je rijeka Dunav bila u njihovoj vlasti, oni su dovozili životne namirnice iz Bačke[3] i Vlaške[4] koliko su mogli i dobijali pomoć sa svih strana.

Ali gâzî Ebu 'l-Feth nije dao mira Beogradu, nego ga je odmah napao i tukao četrdeset dana i noći. Kako je, međutim, nastupila

1. Za kralja Despota up. str. 60, nap. 8.

2. Vidjećemo i kasnije da Evlija tursko osvajanje mnogih naših mjesta i krajeva pripisuje Ahmed-paši Hercegoviću. Međutim, to nigdje nije tačno pa se iz toga jasno vidi da je on ovakve svoje podatke uzimao iz narodne predaje od koje je mnogo ušlo i u istorijska predanja. Knez Stjepan, najmlađi sin hercega Stjepana Vukčića-Kosače, spominje se g 1473. posljednji put kao hrišćanin. Tada je imao sedamnaest godina. Malo potom on se razišao s bratom Vlatkom zbog podjele očevine, otišao na Portu, primio islam i već se 24. septembra 1474. javlja kao Ahmed (Ćorović, *Historija Bosne*, str. 598).

On je igrao u Turskoj Imperiji zaista važnu ulogu. Bio je carski zet i četiri puta veliki vezir, ali nije nikada vojevao u našim zemljama. Bosna je osvojena uglavnom 1463. u pohodima samoga sultana Mehmeda II i velikog vezira Mahmud-paše Anđelovića. Možda Evlija zamjenjuje Ahmed-pašu Hercegovića s tim Mahmud-pašom koji je zaista učestvovao u mnogim važnijim operacijama u Srbiji i Bosni. Tim prije što Evlija u tim osvajanjima gotovo i ne spominje Mahmud-pašu (osim samo jedanput govoreći o Stržnju v. ovdje str. 152). O Ahmed-paši Hercegoviću, koji, začudo, nije unesen ni u tursko izdanje *Islamske enciklopedije*, vidi Gl. Elezović, *Turski spomenici*. Beograd 1940, str. 582, nap. 2. i tamo navedenu literaturu.

3. U orig. mjesto Bačka stoji *Yačka*, zbog štamparske greške.

4. U orig.: *Laška;* kako takav naziv ne postoji pretpostavljam da treba da stoji Vlaška.

žestoka zima, on je napustio opsjedanje Beograda i vratio se praznih šaka u Jedrene[5].

Njegovo veličanstvo Ebu'l-Feth imao je previšnju namjeru da sljedeće godine opet udari na Beograd, ali mu udes nije dao prilike za to, jer je on na mjestu Mal Tepe kod Skutara (Üsküdār) preselio u kuću blaženstva (raj)[6]. I tako se Beograd spasao njegovih šaka.

Njegov sin Bajezid-hān[7] koji je poslije očeve smrti postao padišah nije bacao oko na Beograd, nego je cijelog svoga života bio zabavljen i zauzet oko osvajanja gradova Moreje[8], Kilije i Akkermana[9]. Kada se i on preselio u vječnost, vladavinu je preuzeo Selim-han I[10]. Ovaj je opet bio zauzet ratovima sa šahom Ismailom[11] u Čildiru[12], Ahiski[13] i egipatskim ekspedicijama protiv sultana Gūrī[14]. U tome je protekao njegov kratki život. A kada je i on umro, halifa je postao njegov sin Sulejman-han[15]. Kako je to bio bezbrižan čovjek, koji je ranije, studirajući istorije, upoznao prilike u svijetu, on se još kao carević zarekao i zadao riječ:

— Ako mi Allah dosudi carsku krunu i prijesto, povešću vojnu na Beograd, Jajce[16], Maltu i Rodos.

Kad je zasjeo na vladarski prijesto, on je u mjesecu džumādu'l-āhiru 927 (= 9. maja do 6. juna 1521) godine s vojskom ogromnom kao more preduzeo da osvoji i pokori gradove koji su se nalazili sa sve četiri strane Beograda. Najprije 1. ša'bāna 927 (= 7. jula 1521

5. Ova neuspjela opsada Beograda od strane sultana Mehmeda II bila je g. 1456. Interesantno je da Evlija pri tom ne spominje da su Turci još jednom ranije za sultana Murata II g. 1440. bezuspješno opsjedali Beograd.

6. Mehmed II je opsjedao Beograd 1456. godine, a umro je tek 3. maja 1481. godine, i to na mjestu Tekfur Čajiri ili Hunkar Čajiri između Skutara i Gebze (Isp. *Enzyklopaedie des Islam* III, 711—712).

7. To jest Bajezid II, sin i nasljednik Mehmeda II. On je vladao od 1481. do smrti, 26. maja 1512. godine.

8. Evlija ovdje misli na grad i ostrvo Santa Mauru (Lenkas) koja je po ugovoru od 14. decembra 1502. ostala Turcima. Moreja nije grad nego poluotok.

9. Kilija i Akkerman, dva grada u Moldaviji, osvojio ih je Bajezid II pomoću krimskih Tatara jula 1484. godine.

10. Tj. Javuz sultan Selim I, sin Bajezida II. Vladao je od 1512. do 1520. g.

11. To jest persijski šah Ismail I, utemeljitelj dinastije Safevida. On je vladao 1502. do 1524. godine. Vidi *E I* IV, 582.

12. U orig.: *Čildir*. Tako Evlija i na drugim mjestima (I, 147, X, 102) zove i piše ime polja na kome se 23. avgusta 1514. odigrao ljuti boj između sultana Selima I i persijskog šaha Ismaila. I drugi turski izvori (npr. Ali Čauš, v. GZM 1947, str. 150) pišu tako ime ovoga polja. U raznim drugim izvorima stoji *Čildiran*, *Čaldiren* i *Čaldüren*. U zapadnim vrelima *Tschalder*, *Zalderan*, *Calderan*, *Kaldiran* i dr. To se polje nalazi u iranskom Azerbejdžanu između jezera Urmije i grada Tebriza pod gradom Ahiska.

13. U orig. *Akčika*. To je jamačno pogrešno mjesto Ahiska, odnosno Ahsika kako se zvao taj stari grad u Đurđistanu.

14. Tj. onovremeni egipatski sultan Kansuh Gūrī koji je htio da pomogne šahu Ismailu protiv sultana Selima pa je između njega i Selima došlo do boja na polju Džabiker 24. avgusta 1516. godine, u kome je i sam zaglavio (vidi *E I* IV, 230).

15. Tj. sultan Sulejman Veličanstveni, koji je vladao od 1520. do 1566. g.

16. U orig.: Yayčse.

godine zauzeo grad Šabac (Böğürdelen)[17] na obali Dunava[18], koji je [ranije] po naređenju Ebul-Fetha[19] podigao Ša'bān-paša[20] i u njemu ostavio posadu. A kada su ga hrišćani, nakon što je pet godina bio u islamskoj vlasti, ponovo zauzeli, onda su Srbi tome gradu dali ime Šabac[21].

Docnije, u doba sultana Sulejman-hana, ovaj je grad opet osvojio rumelijski beglerbeg Ahmed-paša[22], ponovo mu dao ime Böğürdelen[18] i s islamskom vojskom prešao lađama Savu. Husrev-begove[23] snage zauzele su grad Zemun, koji leži na obali Dunava, s one strane Save i koji se vidi iz Beograda.

Docnije je Kučuk Bali-beg[24], sin bosanskog paše, zaposjeo grad Slankamen[25]. On je našao taj grad pust pa je u nj stavio posadu[26].

17. U orig.: *Böğürdelen*, turski naziv za Šabac, koji se javlja 1471. godine kao nova turska tvrđava, najprije pod imenom Zaslon, a tek kasnije se naziva Böğürdelen. Isti datum osvojenja Šapca ima i Pečevi (*Tārīh* I, 67).

18. Treba na obali Save.

19. = Mehmed II.

20. Šabac je podigao Isa-beg Ishaković, a ko je ovaj Šaban-paša, ne znam.

21. U orig. pogrešno: *Sayače*.

22. I mnogi drugi izvori kažu da je Šabac osvojio rumelijski beglerbeg Ahmed-paša, samo ne prvog nego drugog šabana 927 (8. jula 1521. godine). Up. Hammer, *GOR* V, 15—52; Pečevi I, 71—79). Ferīdūn beg, međutim, kaže, da je Šabac osvojio Piri Mehmed-paša i to u nedjelju 1. šabana 927 (7. jula 1521. g. *Munšeāt es-salatin* I, 507—514). Prvog šabana 927. godine bila je zaista nedjelja. O Ahmed-paši vidi članak Cl. Huart u *Islam Ansiklopedisi* s. v. *Ahmed paşa*.

23. Misli na onovremenog »smederevskog i podunavskog gospodina«, a kasnije, od 15. septembra 1521. g., bosanskog sandžakbega Gazi Husrev-bega. On je kao najbliži susjed bio izvršio sve pripreme na mjestu za pohod protiv Beograda. Njemu je, kako piše Pečevija (I, 68) naredio sultan da sa »sedam mjesta« opkoli Beograd, te je on sa deset hiljada odabranih azapa anadolskih, s vojnicima smederevskim, s martolozima i vlasima i sa hiljadu janjičara, prije dolaska carske vojske cernirao tvrđavu, a kasnije, 6. ili 7. šabana, osvojio Zemun (vidi Felix Tauer, *Histoire de la Campagne du Sultan Suleyman contre Belgrad en 1521*. Texte persan publié d'après deux manuscripts de Constantinople avec une traduction abregée, Prag 1924, str. 32, nap. 86; str. 43; Pečevi I, 71 i d.; Truhelka *n. d.*, str. 14; A. Šimčik, *Odsutnost Husrev-begova iz Sarajeva godine 1536*. u GZM XLVI, 1934, 91—92).

24. Tj. onovremeni bosanski sandžakbeg Bali-beg Jahjapašić. On je sin Jahja-paše — koji je bio dva puta bosanski sandžakbeg, a zatim rumelijski beglerbeg — i sultanije Hadidže, kćeri sultana Bajezida II. Bali-beg nije imao nadimak Küčük (Mali), kako je još Istvanfy zabilježio (*Regni Hung. Hist.* str. 57, po Truhelki *n. d.* str. 13). Izgleda da je Bali-beg onaj sin Jahja-pašin što je g. 1506. postao valonski sandžak (Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačkog arhiva*, Sarajevo 1911, str. 129), zatim da je negdje početkom 1521. g. postao bosanski sandžak, jer su 13. aprila te godine Dubrovčani poslali poklisare u Vrhbosnu da ga pozdrave kao novog bosanskog sandžaka. On je u tom svojstvu živo učestvovao sa Bošnjacima u zauzimanju Beograda. Više vid. H. Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda* knj. I, sv. 1. Beograd 1964, str. 646.

25. U orig.: *Islankan* mjesto Islankamen.

26. Idući sa pet-šest hiljada vojnika na ovu vojnu lijevom obalom Save, Bali-beg je zauzeo tri grada. Na 10. šabana 927. on je stigao u Srem i negdje iza 23. ševala zauzeo Slankamen, koji je zaista bio pust, jer se posada bila razbjegla nemajući nade da će moći odoljeti Turcima (Pečevi I, 69; Truhelka, *Gazi Husrev-beg*, str. 16). On je dobio nalog da ostane u Slankamenu i da čuva stražu prema Ugarskoj.

Kad su zatim silnim jurišem Hasan-bega Omerbegovića[27] zauzeti gradovi Kupinik[28] i Oršava[29] i u njih stavljena posada, onda od ovih gradova nije mogla niz Dunav preći pomoć ni živótne namirnice Beogradu pa su tako jako pritijesnili neprijatelja koji se nalazio u gradu Beogradu.

Zatim su smederevski beg Gâzi Husrev-beg i veliki vezir Pîrî Mehmed-paša[30] po carskom fermânu navalili na grad Beograd i opsjeli ga sa sedam strana. Sedam dana kasnije sultan Sulejman je sa osamdeset i sedam hiljada vojnika opkolio Beograd i neprestano ga tukao topovima sa jedanaest mjesta s one strane rijeke Dunava i od grada Zemuna, s one strane rijeke Save, i od gradskih opkopa iz četrdeset redova rovova, te ga oštetio sa svih strana. Neprijatelji koji su se bili utvrdili u samoj gradskoj tvrđavi, pritiješnjeni i pod udarcima mina koje su dolazile iz odreda velikog vezira, bili su zapali u strah i trepet, pa je sve stanovništvo Beograda izišlo na kulu Nebojšu[31] i počelo vikati »aman« (= milost).

U grad su najprije ušli zagradži-baša od janjičarskog odžaka, smederevski sandžakbeg Husrev-beg i bosanski beg Kučuk Bali-beg[32]. Pošto su zauzeli skladište municije (džebhâne) i riznice (hazîne), proučen je muslimanski ezân sa gradskih kula i bedema. I premda je vojska počela da ulazi u grad, neprijatelj zlotvor opet se nije okanio lukavstva, nego je, da bi u toj gužvi i neredu nanio veće gubitke muslimanskoj vojsci, opalio topove sa grada sa kojeg je tražio milost i zadao teške gubitke muslimanskoj vojsci. Na to je vojska u gomilama ušla u Beograd i neke Srbe pobila, a neke rastjerala. U četvrtak 26. dan ramazâna 927 (= 30. avgusta 1521) godine dovršeno je osvajanje Beograda[33]. Datum toga [osvajanja sadržan je u izreci]:

27. Ovaj Hasan-beg je sin Omer-begov (u orig. sigurno zbog štamparske greške piše Amv-begzâde) a unuk Turhan-begov. On se istakao kao vođa akindžija koji su za vrijeme osvajanja Beograda prešli preko Dunava da plijene i da odvrate Mađare od Beograda (Pečevi I, 69).

28. Danas Kupinovo, nekadašnja prijestonica Jelene, žene despota Đurđa Brankovića. Samo Truhelka piše da je na Kupinik upućen valonski beg Bali-beg, a ne ovaj Hasan-beg.

29. U orig.: *Irš-ova*. Oršava je mjesto na donjem Dunavu.

30. Pîrî Mehmed-paša, veliki vezir, rodom iz Amasije, postao je veliki vezir g. 1517. i kao takav uzeo učešća u opsjedanju Beograda g. 1521. i Rodosa 1522, a zatim umirovljen (27. juna 1523). Na njegovo mjesto došao je Ibrahim-paša. Mehmed-paša je umro 1532. ili 1533. g. u Silivriju gdje je i sahranjen kod svoje džamije. Up. Fr. Babinger. *Pîrî Mehmed-Pasha* u *E I* IV, 1155.

31. U orig.: Neboysa. Isto kod Tauera, *n. d.* str. 98 i 55.

32. Ova kazivanja Evlije nisu sasvim tačna. Iz drugih izvora znamo da je zaista Husrev-begova mehterhana prva zasvirala u osvojenom Beogradu, ali moramo odbaciti njegovo kazivanje da se tu odmah našao i Bali-beg, jer se zna da je on za cijelo vrijeme opsijedanja Beograda vršio izvidničku službu i čuvao stražu prema Ugarskoj (Vidi Tauer, *n. d.* str. 64, nap. 206; Šimčik, *n. m.* 92).

33. Ovaj je datum uglavnom tačan. Anonimni anali dubrovački stavljaju osvajanje Beograda na dan 31. avgusta 1521. (V. *Scriptores* Jugosl. ak., sv. I. str. 99) a Pečevija takođe u četvrtak 26. ramazana = 30. avgusta 1521. godine (Pečevi, *Târîh* I, 69). Dinić kaže da su Turci osvojili Beograd 28. jula, v. *Hrvatska Enciklopedija*, s. v. *Beograd*.

»Postiže se osvojenje Kraljevstva Ugarskog«.
927 (1521)

Grad je dodijeljen Kučuk Bali-begu, koji je smijenjen s položaja bosanskog sandžakbega i imenovan sandžakbegom smederevskim s tim da Beograd bude sjedište sandžaka[34].

Kada je sa carske strane dato trideset hiljada dukata za popravak grada, skupili su se svi muslimanski borci i uz nagradu (platu) za kratko vrijeme dobro utvrdili grad.

Vezir Mustafa-paša[35] ostao je sa četrdeset hiljada vojnika da čuva grad. Zatim su preko Save postavljeni mostovi pa su muslimanska vojska i akindžije poharali i opustošili mađarske pokrajine (vilâjet) Srem (Sirem), Osijek (Osek), Požegu, Valpovo[36], Šikloš, Pečuj i sve do grada Budima i napunili šeher Beograd ratnim plijenom.

Kako je moj pokojni otac Derviš Mehmed Zillî, kao starješina dvorskih zlatara, i sam učestvovao u ovom ratnom pohodu[37], to sam se ja usudio da na osnovu njegovih pouzdanih kazivanja, po mogućnosti, opišem taj pohod u ovome svom putopisu.

Eto, i meni je siromahu, hvala bogu, bilo suđeno da vidim šeher Beograd pa i ja započinjem da ga prema svojim mogućnostima opišem.

OPIS GRADA BEOGRADA

Riječ *Belgrad* znači na srpskom jeziku izgrađen i krasan grad sa čvrstim građevinama. Ovaj grad lukavi Franci nazivaju Kameni

34. I ovo saopštenje Evlije je sasvim tačno. Odmah nakon zauzeća Beograda premješten je bosanski sandžak Bali-beg u Beograd, gdje je preneseno sjedište smederevskog sandžaka, a dotadašnji smederevski sandžak Husrev-beg premješten je u Bosnu. Bali-beg je uz to bio nagrađen sa 900.000 aspri (Tauer, *n. d.* str. 67). Ove i druge promjene izvršene su u divanu 13. ševala 927/15. septembra 1521. godine pod Beogradom.

Premda je Beograd sa svojim područjem predstavljao toliku teritoriju da se od nje mogao obrazovati poseban sandžak, sultan to nije učinio bojeći se još uvijek Ugarske, koja je iznutra bila »zrela za propast«, nego je Beograd i njegovo područje pripojio smederevskom sandžaku i njegovo sjedište prenio u Beograd, ali on i dalje nosi ime smederevskog sandžaka. Hammer, *GOR* III, 625; Pečevi I, 71; Truhelka n. d. 18; Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u tur. carevini*, str. 29.

35. Ovaj se Mustafa-paša prvi put spominje g. 912/1506. među svjedocima Jahja-pašine vakufname za njegove zadužbine u Skoplju. On je sin Abdulahov i po tom je vjerovatno hrišćanskog porijekla. Kasnije je postao paša, vezir i zet sultana Selima I. Proslavio se u pohodu Sulejmana Veličanstvenog protiv Beograda 1521. i Ugarske. Up. Gl. Elezović, *Jahja-paša* u JIČ III, 1937, sv. 1—4.

36. U orig.: *Valpor*, štamparska greška mjesto Valpovo, kako Evlija i na drugim mjestima piše.

37. U uvodu smo pokazali da ovi podaci ne mogu biti tačni. Evlijin otac nije mogao uzeti učešća pri zauzimanju Beograda g. 1521, jer on tada nije bio ni rođen.

grad[38]. Na krajini Rumeliji (Diyār-i Rūm) postoje tri Beograda (Belgrad). Jedan se nalazi u Albaniji (Arnaūdluk) i zove se Albanski Beograd (Arnaud Belgrādi[39]). Iako je naseljen hrišćanima, on je uvakufljen za Meku i Medinu [Drugi je Erdeljski Beograd (Erdel Belgrādi)[40]]. On je prijestonica erdeljskih kraljeva, vazala osmanskih. Treći je naš Stolni Beograd[41], koji se nalazi u blizini Budima, dva konaka hoda od austrijske prijestonice. A jedan je, opet, ovaj Beograd (Belgrād) koji se u svim zemljama naziva Beograd na Dunavu (Tuna Belgrādi)[42]. On je sjedište smederevskog sandžakbega. To je tako veličanstven grad da ga nije moguće opisati.

Položaj grada Beograda — Grad leži na jednom visokom zemljištu, povrh stjenovitog rta, na mjestu gdje se sastaju rijeke Dunav i Sava. Rijeka Sava nastaje od svojih pritoka na južnoj strani čak na krajinama Bosne, Hrvatske (Hrvadistan) i Slavonije (Islavon), u sandžacima: Krka[43], Bihać, Krupa[44] i Kostajnica[45] iz područja gradova Udbina (Udvinye) Lika[46] i Cernik[47] i iz planina »Galbe«[48] i

38. U orig. *Kamīn-grād*, što, mislim, treba čitati Kamengrad. Evlija je o ovom sasvim pogrešno obaviješten. Beograd je od raznih naroda različito nazivan, ali ga nikada niko nije zvao Kamengrad niti slično.

39. To je stari Pulcheriopolis koji se sada zove albanski Berat, a u srednjem vijeku zvao se slavenski Belgrad. Odatle kod Evlije i kod Turaka uopće Arnaūd Belgradi. Up. *Kāmūs ul-a'lām* II, 1347 s. v. *Arnaūd Belgrādī*. Opširan Evlijin opis Berata v. *Seyahatnama* VIII, 688—700.

40. Tur. *Erdel Belgradi*, mađ. Gyulafehérvár, njem. Weissenburg ili Karlsburg, sada Alba Julia. U tekstu je ovdje očito nešto ispušteno. Naša dopuna izvršena je prema sljedećoj rečenici samog Evlije, jer je Erdeljski Beograd bio prijestonica erdeljskih knezova.

41. U orig. stoji prema slav. *Istolni Belgrad*, mađ. Székesfejérvár, njem. Stuhlweissenburg. Turci, a katkad i Evlija (up., npr., *Sejahatnama* VII, 243) pišu *Istoni Belgrad* = Stoni Beograd.

42. Pod ovim se imenom naziva naša prijestonica i u turskim službenim dokumentima iz prve polovine XVII v. Up., npr., L. Fekete, *Türkische Schriften itd.*, indeks.

43. U orig.: *Krk*, a treba Krka, ime rijeke u Lici po kojoj se lički sandžak nazivao krčkim sandžakom.

44. U orig.: *Kurpa* mjesto Krupa, stari grad u Bos. krajini, samo nije bio sjedište sandžaka.

45. U orig.: *Kosdaničse* = Kostajnica, samo ni Kostajnica kao ni Krupa nije nikada bila sjedište sandžaka.

46. Likom se prvo zove zemlja oko vode Like sa Ličkim poljem kao jezgrom Like, a u širem smislu ona obuhvata područje negdašnje ličko-krbavske županije. Glavni su gradovi: Ribnik, Budak, Novi, Bilaj, Perušić, Kula, Vrebac i Grebenar. Koji grad Evlija naziva Likom, nije izvjesno. Možda Ribnik ili Kulu. On kasnije kaže da taj grad leži na rijeci Uni, a jedini stari grad na toj rijeci pored onih koje Evlija spominje bio je grad Stara Ostrovica.

47. U orig.: *Cerničse*, a Evlija misli na grad Cernik u Slavoniji.

48. U orig.: *Galbe*, štamparska greška, mjesto Galiya. Da Evlija pod tim imenom misli na Galiju jasno se vidi iz drugih mjesta u njegovom putopisu gdje je jasno napisano Galija.

»Duduške«[49], te iz planina vilajeta Zrinjskog[50], Baćanija[51] i Nadaždija[52], pa se ispred grada Rače[53] uliva u rijeku Drinu[54]. Ova, opet, rijeka [nastaje od svojih pritoka] u bosanskim krajinama, u planini Čemerno[55], jednoj planini hercegovačkog sandžaka, iz Zagorja[56] i planina Uloga[57]. U šeheru Foči Drina se sjedinjuje s rijekom Čehotinom[58], udara na kasabu Ustikolinu, bosanski Višegrad[59], Srebrenicu[60], Valjevo[61] i mnoga druga sela i kasabe. Odande teče dalje i protiče pored grada Zvornika (Izvornik) i šehera Bijeljine pa se zatim uliva u Savu, koja postaje velika kao more, te tako protiče kraj grada Šapca (Bögürdelen) i udara u sultan-Sulejmanovu tvrđavu koja se nalazi na rtu u Donjem gradu Beograda. Sava se zatim uliva u veliku rijeku Dunav.

Beogradska tvrđava i varoš nalaze se na vrhu visokog brijega što leži na rtu ovih dviju velikih rijeka.

Oblik grada Beograda. — Ovaj lijepi grad koji zadivljuje svojim uređenjem leži na obalama rijekā Save i Dunava. To je utvrđen grad i savršen bedem, opasan sa devet redova besprimjernih i međusobno potpuno odvojenih gradskih bedema. Kad bi šezdeset vrlo snažnih strijelaca i junaka prikupili svu snagu svojih mišića pa svom tom snagom bacili strijelu iz Donjeg u Gornji grad, teško da bi ta strijela doprla u Gornji grad. Tako je visoka njegova citadela

49. U orig. ovdje i na svim ostalim mjestima stoji jasno *Duduška*, vjerovatno iskrivljeno od Koruška pa sam dalje svugdje popravio u Koruška.

50. U orig.: *Zrinoğlu*.

51. U orig. pogrešno: *Yekan-oğlu* mjesto *Bakanoğlu*, kako Turci nazivaju porodicu Baćani, koja je pored Zrinjskih i Nadaždija imala najveća imanja u pograničnim sultansko-ćesarskim krajevima i čiji se članovi spominju pored Zrinjskih i Nadaždija u svim borbama s Turcima u ovim krajevima od druge polovine XVI do kraja XVII vijeka. Up. Radonić u GNČ X, 1910, str. 78, nap. 13.

52. U orig.: *Nadajoğlu*, kako Turci nazivaju porodicu Nadaždi. Up. prethodnu napomenu.

53. U orig.: *Larče*, očito štamparska ili prepisivačka greška, mjesto Rača kako stoji na drugim mjestima.

54. U orig.: *Vrne*, štamparska greška, mjesto Drine, kako stoji na mnogim drugim mjestima. Samo je pogrešno rečeno da se Sava uliva u Drinu. I Evlija na drugim mjestima tačno kaže da se Drina uliva u Savu (up. str. 109).

55. U orig.: *Čemerne* i Evlija misli na gorsku visoravan Čemerno u Hercegovini, kojom je kasnije prošao i koju je opisao.

56. U orig.: *Zagor*, stariji oblik imena planinske oblasti Zagorje u Hercegovini između planina Treskavice i Zelengore. U srednjem vijeku to je bila župa, a pod Turcima nahija kojom su gospodovali begovi Čengići.

57. U orig.: *Ulok*, a Evlija misli na Ulog, mjesto u Hercegovini blizu izvora Neretve koje je sam opisao. Tamo stoji pravilno Ulog.

58. U orig.: *Tihotina* što se može čitati Tihotina ili Tjehotina. Iz toga se vidi da se ime ove rijeke nekada tako izgovaralo. Prema tome, pravilno je Čehotina, a ne Čehotina, kako se sada nas udomaćilo.

59. U orig.: *Bosna Višegradi* = Bosanski Višegrad i Evlija time hoće da ovaj grad bliže odredi prema istoimenom gradu u Mađarskoj.

60. U orig.: *Sreprenče*.

61. U orig.: *Valyeva*.

(ič kal'a). Ni sa koje strane ovoga grada nema nijednog položaja koji bi dominirao gradom. To je tako utvrđen grad i čvrst bedem kao što je dragi kamen utvrđen u prstenu. Opseg njegovih devetorostrukih i odvojenih bedema iznosi pet hiljada i stotinu koraka, a sagrađen je u obliku petorougaonika. U uglovima devetorostrukih gradskih zidina ima ukupno stotinu i šezdeset kula, a na gradskim bedemima ima pet hiljada i šezdeset grudobrana[62].

Uz to postoji i Donji grad. Kad je Ebul-Feth opsjedao ovaj grad[5], onda nije bilo toga Donjeg grada, nego je tu postojala samo tijesna varoš na obali rijeke Dunava. I kada se sultan Mehmed bez uspjeha povratio, onda je kralj, po imenu Silāgoš[63], nanovo podigao ovaj Donji grad i time još više utvrdio grad Beograd.

Ovaj Donji grad opasan je četvorostrukim čvrstim međusobno odvojenim bedemima; ukrašen je sa četiri jake demir-kapije i okićen teško pristupačnim kulama. Tu ima: kapija Baruthana, kapija Velikog pristaništa, kapija Malog pristaništa[64] i Mala tajna kapija. Između ona četiri odvojena bedema Donjeg grada postoji po jedna unutrašnja kapija kroz koju se prolazi iz jednog bedema u drugi.

U ovom Donjem gradu opasanom četvorostrukim odvojenim bedemima ima svega četiri stotine kuća, prizemnih i na sprat. One su pokrivene ćeremitom, a nemaju vrtova ni bašča.

Tu ima pet džamija sa mihrabom. Džamija sultana Sulejmanhāna, pokrivena olovom, Hadži-Velijina džamija, Kučuk Hadži-Velijina džamija i još jedna Sulejman-hānova džamija. Pored toga tu ima jedan Sulejman-hānov hamam, jedna radionica oružja (kārhāne), jedna baruthana i kovnica carskog novca[65]. Velika Sulejmanhanova utvrda nalazi se u Donjem gradu[66].

Izvan grada na obali Dunava nalazi se veliko pristanište koje može da primi pedeset transportnih lađa. Gradska carinarnica (gümrükhāne) nalazi se na obali Dunava pred ovim gradom.

Gornji grad. — Taj grad ima takođe četiri kapije. Na istočnoj strani je Sahat-kapija kroz koju se silazi u varoš. Na tome mjestu nalazi se jedna sahat-kula. Zvuk njenog zvona čuje se iz daljine čitav dan hoda preko Save. Silazeći od ove sahat kule dolazi se na vrh kazandžijske čaršije u Donjem gradu. Tajna kapija okrenuta je prema istoku. To je gvozdena kapija koja vodi na glavni put. Kroz

62. Ovi brojevi kula i grudobrana su svakako pretjerani.

63. Ovaj »kralj Silagoš«, kome Evlija pripisuje podizanje Donjeg grada u Beogradu, biće sigurno Mihailo Siladži, ujak kralja Matijaša, koji je bio poduzeo smjeli i ambiciozni plan da sam svojom snagom zakrči put pobjedonosnom prodiranju turskom u srednju Evropu, ali je on pri tom doživio strašan poraz od turskog subaše Alibega Mihaloglu kod Bazjaša 8. novembra 1460 godine.

64. Kikle kaže da se u Donjem gradu na obali Save nalazi malo zatvoreno pristanište (v. GID VI, 315).

65. U Beogradu je zaista u ovo doba postojala kovnica novca.

66. Kikle je ovdje, u Donjem gradu, primijetio samo vrlo lijep i svjež kladenac i divan karavan-saraj, sazidan po naređenju sultana Sulejmana, po kome on i nosi svoje ime, a prekriven je olovom (n. d. 315).

Malu demir-kapiju, koja se nalazi na zapadnoj strani i koja se otvara prema jugu silazi se rijeci Savi. U Donji grad se silazi još od jedne kapije. To je Mala kapija sa stepenicama koja je okrenuta prema sjeveru.

U ovom unutrašnjem gradu ima svega dvije stotine kuća. Tu ima Sulejman-hānova džamija koja je pokrivena plavim olovom. To je vrlo svijetla džamija sa elegantnim visokim i simetričnim minaretom koji je divan kao dopuštena mađija. Štaviše, neimar te građevine Mimār Sinan rekao je za ovaj divni mināret ovo:

»S ovim minãretom u zemlji almanskoj u Beograd, glavnom gradu Undurovine (Ugarske), pokazao sam vrhunac svoga majstorstva. To je velika vještina. Neka ostali neimari, ako mogu, naprave bar od drveta ovakav umjetnički izgrađen minãret«[67]. Eto tako je vitak i visok ovaj muslimanski minãret.

U opkopu grada Narina koji se nalazi ispred ovog minãreta ima jedna česma starog Mehmed-paše Sokolovića[68] koja je kao vrelo života. Na njoj se nalazi ovaj natpis:

Dođi, moj beže, ako želiš
Da na ovom svijetu piješ
[S rajskog vrela] Ab-u hajat.
1006 (= 1597/98)[69].

U toj citadeli stanuje gradska posada. Zabranjeno je da se iko drugi u njoj nalazi[70]. Njeni stanovnici su stalno prisutni. Oni stoje postrojeni pred gradskim zapovjednikom (dizdāraga) u pripravnosti pod oružjem.

67. Teško da je sve tačno u ovom Evlijinom kazivanju, jer prema dosadašnjim izučavanjima ne zna se da je slavni turski neimar Mimar Sinan u Beogradu gradio kakvu građevinu. Vidjećemo kasnije da Evlija njemu pripisuje i izgradnju nekog Kodža Mehmed-pašina imareta u Sarajevu, ali ni to nije poznato. Mimar Sinan je u našim krajevima, što se pouzdano zna, gradio samo glasovitu ćupriju na Drini i neke građevine u Hercegovini, ali koje, ne zna se pouzdano.

68. Mehmed-paša Sokolović. Rođen je po svoj prilici u selu Sokolovićima između 1500. i 1510. Ime mu je bilo Bajo. Pet je decenija služio kao odličan državnik turske države, preko četrnaest godina bio je veliki vezir trojice sultana (28. VI 1565 — 11. X 1579). Poslije njegove smrti počela je opadati Turska Imperija. Njegovih zadužbina bilo je svugdje po Turskoj Imperiji, a na našem teritoriju u Višegradu, poznati most, u Bečkereku i ovdje u Beogradu. Up. Ahmed Refik, *Sokolović*, s turskog preveo M. R. Delić, Sarajevo 1927.

69. Hidžrijska godina 1006. odgovara 1597/98. Međutim, po ebdžed-računu ne izlazi g. 1006. nego 1011. koja odgovara 1602. Ali ako je ovu česmu zaista podigao Mehmed-paša Sokolović, onda ni jedan ni drugi datum ne može biti tačan, jer je Mehmed-paša umro 11. X 1579. godine. Ovdje se, možda, radi o zadužbini Lala Mehmed-paše Sokolovića, stričevića Mehmed-paše Visokog. On je umro 1606. godine.

70. Kikle kaže da je on, »protivno običaju Turaka, koji nijednom hrišćaninu ne dozvoljavaju ondje ulaz«, — bio pozvan od dizdara u grad. On za dizdara kaže da odande nije nikada izišao.

Ispred mihrāba ove džamije nalazi se jedan zid tako tvrd kao da ga je gradio Šeddād[71]. Gāzi Ebu'l-Feth je prilikom povlačenja bio porušio ovaj zid koji je tvrd kao Gogov bedem[72]. Hrišćani su tada bili napustili ovaj grad, ali su kasnije onaj bedem koji se i sada nalazi pred gradom nanovo podigli i utvrdili ga kao Aleksandrov zid[73]. Ali kad bi se po nalogu moćnog padišaha obnovio stari zid koji je ostao unutra u gradu, onda bi grad Beograd bio još jači i postao bi tvrd kao grad Kahkahā[74].

Ali i novi zid koji se nalazi ispred ovog ruiniranog zida je tvrd; širok je upravo trideset stopa, a visok osamdeset mekanskih aršina. Mejdan koji se nalazi pred ovim zidom s one strane opkopa zovu At-pazār[75]. Na toj strani nalazi se nepremostiv opkop sazidan od kamena škriljca. To je strašan opkop koji je širok osamdeset aršina. Samo nije toliko dubok.

Grad Narin. — Ova se tvrđava nalazi u zapadnom uglu Gornjeg grada. Sazidana je sasvim tvrdo od klesanog kamena, a sagrađena je u obliku četvorougaonika. To je zasebna jaka tvrđava sa dvostrukim odvojenim bedemima; u njoj stanuju samo gradski zapovjednik (dizdār), gradski imam i mujezin. Tu se nalazi jedino tekija, žitni magazin i cisterna za vodu.

Po vanjskim zidovima dizdār-agine dīvānhane koja se nalazi između dvije čvrste demir-kapije što su okrenute prema istoku, povješani su razni oklopi, štitovi, pancir-košulje, kacige, panciri, šljemovi i pancir-kape, sjekirasti noževi, bodeži, kratka koplja ili sulice, duga koplja, puške, strijele i lukovi, mačevi, duge sablje, samostrijeli, buzdovani, bacači, nebut[76], obješeni zlatni štitovi i još mnogo takvog skupocjenog oružja i alata za oružje. Time su ovi zidovi tako ukrašeni da se ovako nešto može vidjeti u Osmanskom Carstvu samo u Bagdadu.

Preko opkopa ispred kapije nalazi se viseći drveni most koji se svako veče diže na točak i tako se stvara brana (zaštitni opkop) pred kapijom. Ustaljen je običaj da se svako jutro, dok se ova kapija otvara, zakolje po jedan kurbān i podijeli sirotinji, sa blagodarenjem i molitvom za Sulejman-hanovu dušu.

Opkop ispred ovog grada jako je prostran i dubok pa izgleda tako kao da se u ovoj citadeli nalazi još jedna citadela. Malo smo

71. Pod imenom Šeddād Evlija misli na legendarnog jemenskog kralja Seddada iz dinastije Himjerida, koji je tamo vladao u ranom srednjem vijeku i proslavio se podizanjem velikih i tvrdih građevina, a naročito divnog vrta pod imenom Irem, koji Evlija upoređuje sa mnogim baščama, kao što tvrde građevine upoređuje sa građevinama toga kralja.

72. U orig.: *Sed-i Yecuc*, što znači Gogov bedem.

73. Misli na legendarni bedem Aleksandra Makedonskog.

74. Legendarni babilonski bedem i grad Kahkaha.

75. Atpazar je sinonim za Atmejdan, a znači trg na kome se prodaju konji i roblje.

76. Ove riječi nema u meni pristupačnim rječnicima.

vidjeli gradova u ovom carstvu sa tako mnogo opkopa, ali su još rjeđi gradovi u kojima su opkopi tako savršeno čvrsto izgrađeni.

Oko grada Narina nalazi se pet visokih okruglih i majstorski izgrađenih kula koje su pokrivene olovom i koje se dižu nebu pod oblake. Svaka od njih visoka je kao kula Galata u Carigradu. Između ostalih ističu se velika kula Nebojša (Nebojse)[31], Crvena kula (Kizil kule), Krvava kula (Kanli kule) — tu zatvaraju krivce i one koji su okrvavili ruke — Zindan-kula i Šahin-kula. Oružje, topovi, municija i sve što se nalazi u njima trofeji su pobjeda sultana Selima I.

U tome Narinu ima jedan bunar koji je dubok pedeset lakata. On je kanalom spojen sa Savom.

U ovom gradu ima tamnica strašna kao pakleni ponor, zapravo kao ponor »Gaja« u paklu i kao babilonski ponor Kahkana. Kažu da su nevjernici svojevremeno konopcima spuštali muslimane u ovaj najniži pakleni ponor, a da su sužnje iz njega izvlačili užetima na točak. Ta je jama usječena u kremen-kamenu. U nju može stati — kažu — tri hiljade ljudi.

Sada, poslije toliko stotina godina, ovaj je ponor zbog straha od opsade napunjen do vrha prosom i neoljuštenim pirinčem. To žito izgleda tako kao da je istom doneseno sa njive i sasuto u ambār . . .

Ali u Gornjem gradu, izvan [ove tvrđave Narina] na uglu At-pazara, pored kule Tophane, nalazi se jedna velika četvorougaona olovom pokrivena kula u vrlo dobrom stanju. S te strane ovaj grad nije moguće minirati, jer se tu nalaze strmenite litice od kamena škriljca. I opkop je s te strane širok, dubok i nepristupačan.

Donji grad, međutim, nema opkopa, jer ako tu jedanput udariš krampom u zemlju, izbija voda od Dunava, tako da su zidovi na ponekim mjestima potonuli u rijeke Savu i Dunav i tako stoje. Stoga s te strane ni na koji način nije moguće iskopati rovove.

Pred kapijom Sahat-kule nalazi se jedan divan kiosk. Odatle se jasno vidi cijelo Temišvarsko polje. Ima još jedan krasan kiosk koji je okrenut prema rijeci Savi. S njegovog doksata vidi se cijelo Zemunsko polje.

Kad je Sulejman-han osvajao ovaj grad od srpskog kralja, on ga je neprestano tukao iz baljemez topova s rijeke Save i poručio Donji grad. Zatim je međusobno povezao lađe koje su se nalazile na Savi i na njih postavio grede. Lađe su zatim prevezene Savom i sve su se stisle na onom uskom prostoru pod gradom. Kad su se usidrile, svi su muslimanski borci sa spomenutih lađa počeli jurišati golim mačevima. Najprije su na mač osvojili Donji grad. Četiri nedjelje kasnije osvojen je takođe na mač i Gornji grad. Živa je istina da je Sulejman-han svim muslimanskim borcima kapom dijelio dukate [kao nagradu]. Eto, takvom se carskom pažnjom u ovaj grad, koji je sličan zemaljskom raju, sleglo more ljudi. Kako se u šeheru nalazila tolika vojska, tu je postavljeno dvadeset i sedam organa vlasti (hâkim).

Kasnije, kada je osvojen grad Budim, Beograd je upisan kao sjedište smederevskog sandžakbega u budimskom ejaletu[77]. Prvim sandžakbegom (hâkim-i 'örf) postavljen je Kučuk Bali-beg[78].

Organi vlasti u Beogradu. — Prije svega has bega ovog smederevskog sandžaka koji mu je dao padišah iznosi pet stotina četrdeset hiljada i dvije stotine sedamdeset aspri[79]. Na području ovog sandžaka ima šesnaest zijâmeta i sto pedeset pet timâra. [Njihovi posjednici] sa svojim džebelijama sačinjavaju ukupno dvije hiljade vojnika. Vojnici srijemskog i smederevskog sandžaka nisu nikada okrenuli leđa dušmanima.

[Smederevski sandžak] ima svog alajbega (alaybeği), ceribašu (čeribaši) i juzbašu (yüzbaši). Međutim, sam smederevski sandžakbeg prema svome hasu koji mu je podijelio sultan izdržava hiljadu naoružanih vojnika. On zapovijeda i upravlja na području svoga sandžaka (livâ); on po pravdi ubire godišnje sedamnaest hiljada groša blaga i ide na vojnu kuda bude naređeno.

Beograd je mulaluk sa rangom od pet stotina aspri. Prihodi njegovog mule iznose svake godine trideset kesa [groša[80]]. Beogradske mule nikada ne daju begovima da dođu do riječi. To je vrlo visok položaj.

Gradski zapovjednik (dizdâraga) komanduje hiljadi tobdžija, džebedžijama, gradskoj posadi i arapskoj vojsci[81].

Tu se, dalje, nalazi predstavnik Portinih spahija (sipah kethüda yeri). Serdar janjičara je jedan vrijedan janjičarski čauš koga je [postavio] Carigrad; on zapovijeda janjičarima jer sav narod živi kao janjičari. Ima tu i džebedžijski čorbadžija, koga je takođe postavio Carigrad, ali on ima malo vojnika.

Jedan od organa vlasti je i kapetan Dunava. Pod njegovim zapovjedništvom nalaze se svi brodovi na Dunavu i Savi od vidinske do budimske krajine. On stalno krstari Dunavom sa deset fregata i hiljadu vojnika azapa. On ima vlast da vješa i da kažnjava strogim kaznama.

Carinski povjerenik (gümrük emîni) naplati svake godine sedamnaest hiljada groša carine.

77. Smederevski sandžak pripadao je rumelijskom ejaletu sve do osvojenja Budima g. 1541. i organizovanja budimskog pašaluka, a onda je pripojen tome pašaluku. Na drugom mjestu Evlija, kad nabraja sandžake budimskog ejaleta, kaže da je Beograd sjedište kajmekama (kajmekamluk) budimskog pašaluka (*Sejāhatnāma* I, 180).

78. Vidi o njemu str. 73, nap. 24.

79. Na drugom mjestu (I, 190) Evlija kaže da has smederevskog sandžaka iznosi 540.260 aspri. Tako piše takođe i Ajni Ali, *n. d.* str. 17.

80. Odavde se jasno vidi da je onih »pet stotina aspri« oznaka ranga beogradskog mule, a ne iznos njegovih prinadležnosti. Njegovi prihodi u ovom slučaju iznose godišnje trideset kesa groša (jedna kesa iznosi 500 groša) pa je, prema tome, beogradski mula imao godišnji prihod od 15.000 groša.

81. U orig.: *arebistan askerlerine* — arabijskoj vojsci, što je malo čudno, i možda je to štamparska greška mjesto *azaban askerlerine* što bi značilo odredima azapa, kojih je, svakako, u Beogradu bilo.

Povjerenik carskog skladišta (anbar-i pâdišahî emîn-i) ima pod svojom upravom sve blago i sursat u skladištima koja se nalaze na obali rijeke Save.

Tu, dalje, ima tržni nadzornik (muhtesib aga). Pod njegovom upravom stoje sve zanatlije.

Baždar je zakupnik koji naplaćuje baždarinu (bâc-u pazâr) na svu robu koja se izvozi i uvozi i novac predaje državi (mîrî).

Alajbeg je zapovjednik svih posjednika zijameta i timara, a ceribaša (čeribaši) je zapovjednik džebelija, čerâhôra (čerâhôr) i minera (lagum erbâbi).

U ovom šeheru muhtesib je organ postavljen od mule kao njegov pomoćnik (nâib) koji sve zanatlije kažnjava prema njihovim krivicama. Što se tiče mulinog punomoćnika u pravosuđu (nâib-i kâdi), pod njegovom upravom stoje imâmi hatîbi i šejhovi, jer mula nije uvijek prisutan; može se dogoditi da [novoimenovani mula] ne dođe odmah iz Carigrada[82]. U ovom šeheru postoje tri šerijatska suca koji su punomoćnici (nâ'ib) mule. Tu se nalazi i predstavnik šerîfa (nekîbu'l-ešrâf), potomak od loze čistog roda Muhamedovoga. On je starješina (hâkim) časnih sejjida, potomaka Muhamedovih.

Premda ovdje ima i muftija (šeyhu'l islâm) koji je ovlašten da izdaje pravna mišljenja (fetve), ipak beogradski mula ima veći ugled i položaj. Naročito je visok ugled uživao bivši šejhu'l-islam Abdurahîm efendija, koji je bio i mula i muftija (šeyhu'l-islâm), zato što je bio veliki poznavalac islama, učenjak i pisac naučnih djela[83].

Povjerenik za harač (haračaga) skupi [godišnje] pedeset hiljada [groša] glavarine (cizye).

Građevine i varoš. — Ova se varoš prostire na sjevernoj, istočnoj, jugoistočnoj, južnoj i zapadnoj strani grada Beograda. Samo na sjeveroistočnoj i zapadnoj strani grada nalaze se rijeke Sava i Dunav. Na ostalim stranama prostire se velika varoš u kojoj su [kuće nanizane] jedne iznad drugih. Ova je varoš veličanstvena kao

82. Do potkraj maja 1658. g. beogradski mula bio je neki Mahmûd efendija kome je Kikle predao pismo bosanskog beglerbega Sejdî Ahmed-paše. Kikle za njega kaže da je taj »mula-kadija, koji je, na žalost, postao mazul, to jest smijenjen sa dužnosti, nekoliko dana pred naš dolazak«. Kikle je došao u Beograd 31 maja 1658 g. (*n. d.* 314 i 316).

83. Ovaj Abdurahim efendija je rodom iz Adane. Sin je Mehmed efendije. Bio je prvo muderis, zatim mula; u ševvâlu g. 1049. postao je carigradski kadija. Od džumad el-evvela 1051. do rebi el-evvela 1054. bio je kazasker Anadola. U šabanu iste godine postao je kadija u Adani. U ševvalu 1055. g. postao je kazasker Rumelije; svrgnut je u redžebu 1056. g. U rebi el-evvelu 1057. postao je šejh el-islam. U redžebu 1059. je svrgnut pa je otišao na hadž. Pri povratku imenovan je kadijom u Jerusalimu. Svrgnut je u džumad el-ahiru 1061. g. i u šabanu došao u Carigrad, a u ševalu (iste godine) imenovan beogradskim kadijom. Tu je umro u šabanu 1066. g. a sahranjen je u haremu džamije Mehmed-paše Jahjapašića u Beogradu. Bio je vrlo učen. Napisao je odgovor na djelo enmuzedž el-ulum i još neke rasprave. Njegova žena Saliha bila je unuka turskog istoričara Hodže Saduddina. Umrla je g. 1093. Njegovi su sinovi muderis Abdulah efendija (umro u saferu 1061), Mehmed Emin i Mehmed efendija (Up. *Sidžill-i* *ʿosmânî* III, 330).

velebni šeher Sarajevo[84], ali uopšte nije vezana sa tvrđavom ni s jedne od svojih pet strana.

U stara vremena postojao je između Save i Dunava jedan opkop koji nije bio duboko usječen. On je obezbjeđivao ovaj šeher ostavivši ga na vrhu jednog rta. Još i sada se na mjestu koje se zove Kiosk Abaza-paše[85] vide tu i tamo tragovi toga opkopa.

Kasnije, kada se ovaj grad plodovima Sulejman-hanovih blagoslova razvio, mnogi su dijelovi spomenutog opkopa ostali u šeheru, a mnogi, opet, u baščama. Čak je i zgrada takozvanog Činil-hamāma podignuta u tom opkopu. Zbog toga sada oko ove varoši nema ni bedema ni opkopa. Prostor između Save i Dunava izvan šehera zaprema ravnih 3.500 koraka. A kad bi se koracima premjerio prostor ivicom grada i kuća koje se nalaze na obali Save i Dunava pa se to sračunalo, možda bi moglo da iznosi 20.000 koraka.

U ovom šeheru ima 98.000 stanovnika, raje i povlašćenih građana (berāyā). Ostalo je vojska, velikaši (āyān) i ulema. Prema saopštenju povjerenika za harač (haračaga) u šeheru ima dvadeset i jedna hiljada onih [koji plaćaju] glavarinu (džizje haradži). Na obali Save nalaze se tri mahale Cigana (Kipti). Na obali Dunava imaju tri mahale Grka (Rūm). Srba i Bugara ima, također, tri mahale. U blizini ovih mahala pokraj tvrđave (kal'a) stanuju Jevreji. Ima i jedna jermenska mahala. Franačke mahale nema. Muslimanske mahale nalaze se na odabranim, visokim, prostranim i zračnim dijelovima šehera.

MAHALE

Donji grad
Gornji grad
Agina mahala
Kazandžijska mahala
Mahala Čukur-česma
Mahala Novi han (Yeni han)
Mahala Imāret
Zejnuddin-agina mahala
Tabačka mahala
Bajram-begova mahala
Ejnehān-begova mahala
»Čik Salin« mahala
Mahala Mehkema (Sudnica)
Ibrahim-Čelebijina mahala
Tašlik (= Kamenita) mahala
Činili-hamam mahala
Čelebijina mahala
Hadži-Sadikova mahala
Čauševa mahala
Idriz-begova mahala
Mahala Bit-pazar (= Telāli)
Ferhad-pašina mahala
Hadži-Nezirova mahala
Geniš-agina mahala
Mahala Hadži-Salih-agine džamije
Musala (Namazgah) mahala
Emir-Hasanova mahala
Mahala At-pazar (Atmejdan)
Mahala Hadži-Pirine džamije
Koskina mahala
Mahala Ambāri

84. U orig.: Bosna Saray. Iz ovoga se jasno vidi da je Evlija ovaj opis Beograda redigovao nešto kasnije, nakon boravka u Sarajevu. Uporedi *Uvod* str. 51.

85. Ovaj Abaza-paša je vjerovatno identičan sa Abaza Mehmed-pašom, koji je među ostalim bio sandžakbeg smederevski i beglerbeg bosanski 1038—39 = 1628—29. Bašagić, *Kratka uputa*, str. 179.

Mahala Srednje groblje
(Orta mezarlik)
Mahala Gornji Tīr (Tīr bāla)
Mahala Hadži-Halilove džamije
Abduldžebarova mahala
Mahala Fakīr Hadži-Alije
Mahala Ovadžik (= Poljice) i
Džin-Alijina mahala

Imena ovih mahala prepisao sam iz protokola (sidžil) šerijatskog suda (mehkeme). U njima ima sedamnaest hiljada kuća, u svakoj je kući upisano po pet do deset soba.

Palate velikaša (hāndān). — U Beogradu ima sto šezdeset velikaških saraja. Meni su poznati: Mīmār Ali-agin, Zulfikar-agin i Parmaksuz Husejin-agin dvor (saray), zatim Ramazan-agin u Bajram-begovoj mahali, Ibrahim-Čelebije, Kruševljanina (Aladža-hisarli), saraj Šit efendije, imama Imāret-džamije u blizini Činili-hamāma, Kodža Jūsuf-agin, Serdār Ali-agin, Emīnov saraj, sudska palača (mehkeme), saraj muftī-efendije i saraj Hadžića (Hadži-zādeler).

Ovi dvorovi i sve ostale kuće, male i velike, pokrivene su ćeremitom, a tek tu i tamo daskom. To su divne kuće s vrtovima i baščama, doksatima i visokim kioscima. Kako su sve nanizane jedne iznad drugih, to im prozori i balkoni gledaju na rijeku Dunav, rijeku Savu i Zemunsko polje. To su krasne kuće i gospodski odžaci sa skladnim dimnjacima (badža) i dvokrilnim porta-kapijama.

Džamije. — [U Beogradu] ima dvije stotine i sedamdeset muslimanskih bogomolja (mihrāb[86]). Ali mi ćemo spomenuti i opisati samo one džamije u kojima se klanja džuma namaz:

Džamije sultana Sulejmana
u Donjem i Gornjem gradu,
Ahmed-agina džamija,
Zejnudin-agina džamija,
Bajram-begova džamija gore
Ejnehān-begova džamija,
Turgut-begova džamija,
Hābil-efendijina džamija,
Čik-Salin džamija,
Hadži-Ibrahimova džamija,
Ibrāhīm-Čelebijina džamija,
Hadži-Sadikova džamija,
Kadri-bašina džamija,
Džamija Mustafe-čauša,
Idris-begova džamija,
Bit-pazar džamija,
Ferhad-bašina (tako) džamija,
Hadži-Nezīrova džamija,
Hasan-agina džamija,
Hadži-Salihova džamija,
Musalla džamija,
Emīr Hasan-agina džamija,
Hadži-Pīrījina džamija,
Koski-begova džamija,
Turbe-džamija,
Hadži-Halilova džamija,
Tabačka džamija (Debaghane),
Abduldžebār-efendijina
džamija,
Fakīr Hadži-Alijina džamija,
Ovadžik (= Poljice) džamija,
Kapidžijina džamija (Kapicī
cāmi'i),
Džin Ali-agina džamija i
Imāret džamija.

86. Ovaj broj džamija je svakako jako pretjeran. U Beogradu je podignuto najviše sedamdeset do osamdeset džamija. Toliko ih je moglo biti i u to doba.

Budući da se ova [posljednja] nalazi u Donjoj čaršiji na prometnom mjestu, ona je dobro posjećena. Premda joj središnja kupola nije građena od tvrdog materijala, ipak su joj pobočne kupole u sva četiri ugla, predvorje i pobočni trijemovi (sofa) pokriveni olovom. Ovu džamiju sagradio je Gāzī Mehmed-paša Jahjāpašić (Yahyalı)[87], jedan od Sulejmanovih vezira, i to od ratnog plijena. Ova svijetla džamija je ponos šehera Beograda.

Nad njenim vratima s jugoistočne strane nalazi se natpis koji glasi:

Kad Zejnī[88] viđe [njeno dovršenje] reče joj hronostih:
»Bogomolja sljedbenika svijetlog božjeg poslanika«.
955 (= 1548/49)

U Beogradu je kao muftija umro nekadašnji šejhu 'l-islām Abdurrahīm efendija pa je sahranjen ispred mihraba ove džamije.

Šehitluk džamija. — Nad njenim vratima s jugoistočne strane nalazi se natpis koji glasi:

Za božju ljubav visoku džamiju podiže
Trgovac Hadži Muhjuddin sada,
Zejnī[88] reče visokim glasom:
»Neka joj hronostih bude:
Molite se u njoj pet puta dnevno«.
982 (= 1574/75)[89]

Hadži-Alijina džamija. — Natpis nad njenim visokim vratima glasi:

Razmišljajući Guftī[90] izreče joj lijep hronostih:
»Kako je dobar temelj udaren ovoj divnoj džamiji«.
1040 (= 1630/31)[91]

87. Tj. mlađi brat Bali-begov. Bio je sandžakbeg smederevski g. 1527—1534. i 1536—1541. Više vid. H. Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda* I, 1, str. 648.

88. Zejnī je pjesničko ime autora ovog i sljedećeg natpisa, ali ko se krije pod tim imenom, nisam mogao ustanoviti. U meni pristupačnim izvorima ne spominje se nikakav pjesnik pod tim imenom iz ovog vremena. Kako se isti pseudonim javlja u natpisima na dvije beogradske džamije iz XVI vijeka, (1548. i 1574) to je vjerovatno oba natpisa spjevao isti pjesnik koji se javlja jedino u ova dva natpisa.

89. Hidžrijska godina 982. počinje tačno 23. aprila 1574. godine.

90. Guftī je pjesničko ime autora ovoga natpisa. Isto pjesničko ime (mahlas) imao je i Ali efendi Edirnevī. Rodom je iz Jedrena, bio je kadija i pjesnik. Umro je 1088/1677. godine. Ostavio je kompletan divan pjesama i druga dva spjeva. Jedan primjerak njegova divana nalazi se u Ali Emiri-efendijinoj biblioteci u Carigradu. Njegovo drugo pjesničko djelo u kome se nalaze spjevovi Gamnāme, Šāh ü derviš i rubaije nalazi se u sultan-Selimovoj biblioteci u Jedrenu. Up. M. Tahir, *Osmanli müellifleri* II, 391. Da li se ovdje radi o istom licu, teško je kazati.

91. Tako stoji kod Evlije. Međutim, taj je datum, po mom računu, pogrešno preračunat. Iz hronostiha proizilazi g. 1060 = 1650/51, što je u skladu sa drugim natpisom na ovoj džamiji. Jer, kad se preračuna hronostih u drugom natpisu koji označuje godinu kada je džamija dovršena dobije se godina 1061 = 1651/52.

Drugi natpis o dovršenju glasi:

Blagosiljatelj Dārī[92] reče joj hronostih:
»Besprimjerna džamija i udobno mjesto«.
1061 (= 1651/52)

Mesdžidi. — U Gornjem gradu ima sedam mesdžida. U Donjem, međutim, meni su poznati sljedeći mesdžidi:

Kapetanov mesdžid,	Mesdžid Bolma-Hisar,
Kazikli mesdžid,	Pazār-baši mesdžid,
Dur-zāde Hadži-Husejinov,	Kučuk Pazār-baši mesdžid
Kokulak Taš-mesdžid,	Kestanedži mesdžid,
Mesdžid Džanan-hātum,	Hadži-Sedžahov mesdžid i
Sulejman-hānov mesdžid,	Mūsā-pašin mesdžid[93].

Kad sam ja, siromah, izišao na simetričan i stotinu i pet stepenica visok minaret Sulejman-hanove džamije u Gornjem gradu, bacio sam pogled na ovaj veliki šeher i nabrojio šezdeset i pet zgrada sagrađenih od tvrdog materijala i sedamdeset građevina pokrivenih olovom.

[U Beogradu] ima osam medresa u kojima se stiče obrazovanje. Medresa Imāret-džamije i Bajram-begova medresa su na glasu. Ovdje nema zavoda za izučavanje kirāeta (dāru'l-kurrā'), a ima oko devet zavoda za izučavanje svete tradicije (dāru'l-hadīs). Sveta tradicija se počela predavati od dolaska muftije Abdurrahīm-efendije. Osnovnih škola ima dvije stotine i sedamdeset[94].

Tekija ima sedamnaest. Na jugoistočnoj strani šehera u blizini Abāza-pašinog kioska nalazi se tekija Derviš Mehmeda Horāsānije. Nju je osnovao Mehmed-paša Jahjāpašić[94a]. Njen starješina (šejh) zove se Derviš-Mehmed.

Česama ima dvadeset i šest. Natpis na česmi Mehmed-paše Sokolovića koja se nalazi u opkopu Gornjeg grada glasi:

Ovu visoku česmu obnovi
dobrotvor Mehmed-paša.
984 (= 1576/77)[95]

92. I to će biti pjesnički pseudonim autora ovog natpisa.

93. Osnivač ovog mesdžida Musa-paša jest vjerovatno budimski vezir Kodža Musa-paša, vidi str. 61, nap. 18. On je, zna se pouzdano, imao svoje zadužbine i u Beogradu.

94. Isto, dakle, koliko i džamija. Samo su oba broja jako pretjerana.

94a. U orig. stoji *Abali*, što je, mislim, pogrešno, mjesto Jahjali pa sam stoga i preveo sa Jahjapašić.

95. Tako stoji u originalu. Međutim, po mome računu mjesto 984. izlazi g. 961/1554. To odgovara vremenu Mehmed-paše Sokolovića Visokog. Samo ne znamo kako da dovedemo u sklad ovaj natpis sa onim ranije spomenutim natpisom na česmi Mehmed-paše Sokolovića. Prema opisu izgleda da se tu radi o istoj česmi, ali ni onaj datum nikako ne odgovara vremenu Mehmed-paše kako smo to već napomenuli. Up. str. 79, nap. 69. Mora da je Evlija u vezi sa ovim česmama pobrkao svoje bilješke.

Prema veličini šehera česama ima malo, ali kako se on nalazi između dviju rijeka, to vodonoše raznose vodu na konjima i mazgama.

Sebilji. — Sebilja (sebīlhāne) za vodu ima šest stotina. Najživlji su Sokolovićev sebīlj u Velikoj čaršiji, sebīlj Mehmed-paše Jahjapašića, Lačin-agin sebīlj, Bajram-begov sebīlj, Ejnehān-begov sebīlj i drugi.

Karavān-saraji. — Ima ih šest. [Najpoznatiji su]: Sokolovićev karavan-saraj. To je karavān-saraj sa šezdeset prostorija, na spratu i u prizemlju, sa odžacima, ognjištima, stajama za kamile, sa konjušnicama i dvorištima, a sazidan je od tvrdog materijala kao kakva tvrđava. Ima gvozdenu kapiju. Njegovi vratari i noćni čuvari svako veče zalupaju u bubanj pa onda zatvore kapiju.

Hronostih nad njegovom kapijom glasi:

»Otišli su svi koji su konačili u ovom karavan-saraju«[96].

Sulejman-hānov karavān-saraj u Donjem gradu. I on je pokriven olovom, a kapija mu je gvozdena.

Imāretski hān. I to je božji vakuf. On je zadužbina Mehmed-paše Jahjapašića[97]. Ako neko u njemu ostane i cio mjesec, opet ne plaća ni pare, nego se samo pomoli za dušu dobrotvoru i odlazi.

Trgovački hanovi. — Ima ih dvadeset i jedan. Poznati su: Novi han (Yeni han), Han-bezistan, Araste-han, Šehitluk-han, Selvi-han i han na tržištu.

Bećarske sobe. — Ima ih sedam. To su stanovi i skloništa bećara zanatlija. Oni ne plaćaju kiriju.

Čaršija i pazar. — To je carski trg kome nema ravna. Sastoji se od tri hiljade i sedam stotina dućana. Na Avret-pazaru (= Trgovke), nalazi se krasan bezistan. U Dugoj čaršiji zastupljene su sve zanatlije. One se proteže od Kapidži-džamije do Ribarske pijace, a duga je tri hiljade koraka. Ovdje ima robe donesene sa svih strana. Krasne su takođe Kazandžijska čaršija, Ribarska pijaca, Srednji trg, Bajram-begova čaršija, Tabhane, Kafane i Mali pazar. Glavne ulice, kako po čaršiji i trgovima, tako i po mahalama, sve su kaldrmisane izbočenom bijelom i okruglom kaldrmom kao krljušt.

Narod je u licu rumen. I muškarci i žene su na glasu po ljepoti, a naročito [se ističu] Latinkinje i Srpkinje. Uglednih ljudi i prvaka ima mnogo. Na glasu Kodža Jūsuf-aga, Kodža Musapašić (Kodža

96. Kad se sabere brojčana vrijednost slova u ovome hronogramu dobije se godina 1081 = 1670/71, dakle, nekoliko godina poslije posljednjeg Evlijina boravka u našim zemljama. Prema tome, ovaj natpis ne kazuje datum podizanja ovoga karavan-saraja.

97. U orig. stoji *Yahtali*, što je sigurno štamparska greška, mjesto Yahyali = Jahjapašić. Vidi o njemu str. 86, nap. 87.

Mūsāpašali), Mehmed-aga Ramazanagić (Ramazānaga zāde), Handžić (Handžizāde), Kapudan-zāde efendija (= efendija Kapetanović), braća Čelebi-efendije i Šit-efendija.

Hatvānī Ahmed-efendija[98] je u medicini iskusan liječnik kao Pitagora (»Fisagoros tevhidi«), berber Hadži Kilič, ranar Alija, Jevrejin Jakob i Latin Mićo (»Mikoje«) su glasoviti majstori.

Šejh Kurudži-zāde je dobar i pobožan šejh. On je halifa (= učenik) Üskudāri Mahmud-efendije[99] i starješina (dede) derviškog reda halveti.

Prvaci u šeheru oblače sumur-[čohu], atlas i svilu. Ljudi srednjeg imovnog stanja oblače prostu čohu i čurkove postavljene lisičinom. Oni koji su siromašnog stanja oblače vanjsko odijelo od čohe, a košulje od bogaza (boğaz haftan).

Njihova raja nosi odijelo od šajaka, crvenog i bijelog uvaljanog sukna i bosanske kalpake.

Žene im nose feredže od čohe, a na pokrivene glave oblače fesiće. Lice pokrivaju pečom, a zavijaju ga jašmakom i šetaju uljudno.

Njihovi muškarci uz imena imaju prezimena kao Āfo-zāde, Lāfo-zāde, Šit-zāde, Čovo-zāde (= Čović) i Jagdži-zāde[100].

Njihove žene imaju imena kao: Hava, Merjem, Humā, Munīra, Umihān, Bābija, Rābija i Āsija.

Imena njihovih robova su: Bajko, Zuhrāb, Sijāmī, Züko, Zāfir, Džāfer i Sijāguš.

Radi prelaza vojske koja je išla u ratni pohod protiv grada Varada, podignut je preko Dunava veliki pontonski drveni most na sedamdeset i sedam tulumbaza, i to u blizini Grocke (Hisardžik), pa sve do grada Pančeva na suprotnoj strani Dunava na teritoriju temišvarskog sandžaka. Dug je osam stotina, a širok pedeset koraka.

Dužina državnih skladišta (mīrī ambār), koja su sagrađena od tvrdog materijala na obali rijeke [Dunava] na jednom uzdignutom terenu, iznosi trista koraka. Ona su puna masla, pirinča, pšenice, ječma i ostalih životnih namirnica.

Na ivici gradskog opkopa nalazi se skladište topova (tophāne) koje je ograđeno parmacima kao staja za kamile. Svaki pojedini top koji se nalazi u njemu vrijedi jedne misirske hazne.

Livnica topova (topkarhāne), koja se nalazi na obali rijeke Save, djelo je koje zaslužuje da se vidi. Izvan šehera nalazi se jedna zgrada i jedna radionica baruta (bārūthāne). To je zaseban agaluk. U njemu ima sto pedeset vojnika. Tu se svake godine proizvede po hiljadu

98. Ko je bio ovaj beogradski »Pitagora«, ne znam.

99. Uskudari Mahmud efendija živio je početkom XVII vijeka i bio je šejh (pročelnik) derviškog reda halveti i starješina njihove glavne tekije u Uskudaru. Njega je Evlija lično poznavao, a Elezović zna da je Evlija i učio »kod nekakvog Mahmud-efendije iz Skutarija« (SKG XXXIV, 1931, 518).

100. U orig.: stoji *Bagcizāde*. Treba, mislim, Yagcizāde, kako stoji na drugim mjestima.

kantara baruta. Točkove i čekrke te radionice okreću konji. To je interesantna radionica.

[U Beogradu] ima devet grčkih, jermenskih, srpskih, bugarskih i jevrejskih bogomolja (kilisa).

Kućnih bunareva ima jedanaest hiljada. U njima je voda nešto malo slana.

Prema kvadrantu Beograd se nalazi u petom klimatu (iklîm). Dužina dana je deset i po sati i dva minuta, a prema tome je i najduža noć. Grad se nalazi na šezdesetom stupnju geografske širine.

[U Beogradu] ima sedam hamâma. Svi su pokriveni olovom. Najpoznatiji su: Novi hamâm (Yeni hammam), zadužbina Mehmed-paše Sokolovića, Srednji hamam (Orta hammam), Sultan Sulejmanov hamam, Hamam u Donjem gradu, Čukur-hamam, Činili-hamam i Behram-begov hamam[101].

Prema kazivanju mjesnih prvaka ovdje ima još sedam hiljada kućnih hamama.

Ima šest stotina mlinova koje pokreću konji i vodenica na Dunavu, a svi melju bjelicu pšenicu. Ovdje ima crvene, žute i bijele zrnate pšenice, zatim ječma, graha, boba i prosa. Raja kuha hljeb i od zobi, raži i heljde (»heljdine«).

Cigani (Čingâne tayfasi) na obali rijeke Save prave željezne stolice koje su umjetnički izrađene i majstorski okovane, zatim uzendije od gvozdenih kalajisanih šipaka, makaze, sidžime (marvand) i bukagije.

Kazandžije su im veliki majstori koji izrađuju raznovrsne sahane, tendžere, umjetnički izrađene saksije, čaše za šerbe, kadionice (buhurdân) i posude za ružinu vodu (gülâbedan).

Stanovništvo Beograda dijeli se na šest staleža. Jedan je stalež vojska, drugi stalež su svjetski trgovci (»trgovci kopna i mora«), jedan dio stanovništva su službenici (ehli hizmet), jedan mali dio su vinogradari i baštovani, jedan dio su brodari, a jedan stalež su zanatlije.

Postoji jedna javna kuhinja (imâret); ona se nalazi u Donjoj čaršiji, a zadužbina je Mehmed-paše Jahjapašića (Yahyali). Bajram-begov imaret je zatvoren.

Beogradska baklava je također poznata. U velikim kulama prave neku vrstu baklave koja je velika kao točak od kola, a savijena je od hiljadu jufki, razvijenih od nišeste i čistog bijelog brašna sa mladim maslom i bademima, tako da bude vrlo slatka, velika i krhka. Zerde sa bademom, tarčinom (cimet), karanfilom i šafranom je također ukusno.

Na glasu su im još đuveč od purana sa crvenim hursumvratom, kokoš zovu misirska kokoš, [zatim] kapama od punjene kokoši,

101. Mjesto Behram-begov treba, mislim, Bajram-begov hamam, jer smo se već sretali sa beogradskim dobrotvorom Bajram-begom, a Behram-beg se više nigdje ne spominje kao beogradski dobrotvor.

pečenje od šarana i jesetre, bijeli latinski hljeb »somun«, te kajmak i jogurt.

U Munīrī-efendijinoj[102] bašči ima sočnih »kumru«-kajsija koje su teške po četrdeset drama, zatim sočnih šeftelija koje su teške po stotinu drama, a ima i grožđa, šljiva, krušaka, trešanja, dinja i lubenica. Na glasu je još rumeni sok od višanja, museles i hardalija.

Beograd ima vrlo mnogo vinograda. Oni se prostiru od jugoistočne strane šehera do sela Višnjice[103], pa odatle do varoških česama, zatim do tekijskog vinograda, a odatle do Abaza-(pašina) kioska, zatim avalskim potokom do grada Avale. Tu ima toliko vinograda da se za sve plaća oko trideset i osam hiljada [aspri] poreza na vinograde (dunum hakki).

Ovdje nisu uračunati vinogradi [vakufa] Mehmed-paše Jahjapašića (Yahyalu), jer su oni oslobođeni i oprošteni.

Izletišta su: Subašina bektašijska tekija, kiosk Abaza (paše), Jusuf-agin vinograd, vinograd Jagdži Hadži-Alije, selo Topčider (»Topčiler«), grad Avala (Havāla), obala rijeke Save i druga.

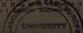
Poseban dijalekat i frazeologija. — Premda su beogradski muslimani poturi, oni ipak znaju srpski, bugarski, bošnjački i latinski način govora (iṣṭilāḥ). Ako se, npr., nečemu čude, kažu: *Ilāhi dilemišum, šāyed bu iši išlememišsin* (= Bogami sam želio da bogdo to nisi učinio!). Svojim gospođama iz poštovanja kažu: »Sinko kado!«. Kad se koji zajapuri od stida (ili srdžbe) kažu: »*Šāyed sobada kizmišsin*« (= Možda si se u peći pržio). Nekada kažu: »*Memoya kaplicayi getire*«, što znači: Mehmed-aga, donesi drveni bakrač.

Srpski jezik. — Sva beogradska raja i povlašteni građani (berāyā) su Srbi. Njima pripadaju svi kočijaši koji tjeraju »sremska kola«[104]. Premda su blizu bošnjačkog i bugarskog vilajeta, oni imaju ipak svoj zaseban nepravilan način govora. To je jedan stari hrišćan-

102. Ovaj Munīrī efendija je rodom iz Bosne. Pravo mu je ime Nurullah, a pjesnički pseudonim Munīrī. Po završetku nauka stalno se nastanio u Beogradu pa se stoga često potpisivao sa Munīrī Belgrādī. Tu je bio propovjednik, profesor i muftija sve do svoje smrti g. 1026/1617. Napisao je komentar na Sadin *Gulistan* i nekoliko djela vjerskog sadržaja. Jedno od tih djela nosi naslov *Subul el hudā*. (Jedan primjerak ima Orijentalni institut u Sarajevu). Njegovi stihovi nalaze se u raznim starim zbirkama. Najpoznatije mu je djelo *Seb'iyyāt*, o staroj geografiji, samo dosada, na žalost, nije pronađen rukopis toga djela. Munirija je bio veliki protivnik derviša, pa su mu neki glasoviti derviši kao Aziz Mahmud Hedājī i Husein Lāmekānī slali poslanice da bi ga naveli da svoj stav izmijeni. Up. Hadži Halīfa, *Kešf ez-zunūn* II, 21; Mehmed Tāhir, *Osmanli müellifleri* II, 25—26; Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, str. 51.

103. U orig. stoji Višinčse.

104. Sremska kola (sirem arabasi) zvali su Turci kola koja su zatekli u Srijemu, a koja su se razlikovala od njihovih. Sirem i danas u turskom znači kola, kočija, a siremdži kočijaš. U Nišu je ta riječ bila u upotrebi još 50-ih godina prošlog vijeka, a sigurno i danije. Radonić, G. N. Č. knj. XXIX, Beograd 1910, str. 72, nap. 16.

ski narod; čak su i Jevanđelje preveli na svoj jezik. Mnogi znaju također i hrvatski, halijski[105] (»galiye«), slovenski[106] (»išlovoš«) i talijanski jezik. Imaju svoje uvažene i pouzdane istorije.

Brojevi su im opet kao u bošnjačkom jeziku:

jedno (»yedlo«) = 1, dva (»divva«) = 2, tri = 3, četiri = 4, pet (»pente«) = 5, šest = 6, sedam = 7, osam = 8, devet = 9, deset = 10;

kruh = etmek;
voda = su;
meso (»mesje«) = et;
sir (»siz) = peymir;
kapula = soğan (= crveni luk);
luk — sarimsak (= bijeli luk);
janje — kuzu (= jagnje);
ovca (»ovdža) = diši koyun;
ovan = koč;
udri, ne boj se (»benose«) = vur, korkma;
penez = bakir akčelerdir (= bakarni novac);
ban = urubleredir ki Belgradta gečer (= banovci [marijaši] koji su u Beogradu u opticaju);
umori = yoruldum (= umorih se);
zima = souk;
nema = yok;
svića = mum;
bog = allah;
duša = džān (can);
čovik = adam;
kobila = kisrak;
konj = barkir;
kočijaš = arabadži. Ima još ovakvih riječi.

Opći pogled na divni šeher Beograd. — U svim pristaništima nalazi se neka vrsta lađa, koje zovu »barka« i na kojima se dovozi toliko raznovrsne ribe da tome nema kraja ni konca[107]. Iz mnogih mjesta koja se nalaze na Dunavu dolazi bezbroj lađa i to stvara veliku jeftinoću u Beogradu. Čak jedan bijeli pšenični hljeb od tri stotine drama težine košta samo jednu akču. [Oka] ovčijeg mesa stoji šest peneza, [oka] govedeg mesa stoji pet peneza, jedna kablica (kaplidže) kiselog mlijeka od tri oke stoji dva peneza, a petnaest komada jaja stoji jedan penez. Breme jabuka, crvenog luka, krastavica, tikava, kupusa, prase (»prasa«), bijelog luka po jedan penez. Ali pirinač i šećer su skupi.

105. U orig.: *Galiye.*
106. U orig.: *Islovoš.*
107. Kikle, takođe, kaže da »Dunav snabdijeva Beograd vrlo dobrom ribom, da ima riba koje su katkad teške sto oka po mjeri za težinu u tome kraju«. (n. d. 315).

Od Soluna (Selânik) do ovoga šehera udaljenost je dvanaest dana hoda.

Ovamo godišnje dođe na kamilama i kolima po pet do šest hiljada kamilskih i kolskih tovara robe iz Misira, Sirije, Sajde, Bejruta, Smirne (Izmir) i arapske i perzijske robe uopće. Ovdje se ti tovari prepakivaju te se roba izvozi u sve vilajete Mađarske, Poljske, Češke, Švedske, Mletaka, Bosne i drugih zemalja i iz njih se uvozi tako da je ovaj šeher pravi Misir Rumelije. Svi njegovi stanovnici su rođeni trgovci importnom robom (bâzargân). Kako je šeher vrlo jeftin, to je iz drugih krajeva došlo na hiljade naroda i ovdje se naselilo. Sve su to ljudi od uživanja i veselja koji su prijatelji stranaca. Trpeze su im gostoljubivo postavljene, a vrata otvorena.

Za vrijeme zime rijeka Dunav se zamrzne[108]. I budući da se u vrijeme kada se na Dunavu uhvati led od deset pedalja debljine ne naplaćuje uvozna trošarina i pijacarina (bâdž-ü bazâr) [za robu koja se uveze] s vana [u grad], tada dođe po nekoliko stotina kola robe, pa se svi, raja i povlašćeni sloj, bave trgovinom i tako se obogaćuju. Sva sirotinja postanu gospoda. U to vrijeme Beograđani priređuju međusobno gozbe od raznovrsnih jela u svojim toplim sobama (»u sobama s pećima«). Oni tada provode vrijeme i uživaju sve u grupama. Samih slatkih jela bude po deset vrsta. Što se tiče drugih probranih jela, ona su još raznovrsnija. Ako se slučajno desi da kod nekog na gozbi bude manje od deset vrsta slatkih jela, onda toga čovjeka natjeraju da ponovo priredi gozbu. Eto, do tolike mjere je u ovoj bogatoj varoši razvijeno uživanje i veselje. Zahvaljujući Sulejman-hanovim blagoslovima, grad se iz dana u dan razvija.

Stanovnici ovog šehera jako osuđuju laž i ogovaranje. Svi su odani vjeri i drže se pravog puta. Među njima ima mnogo ljudi koji su doživjeli vrlo duboku starost, ljudi koji su se dugo održali na životu i doživjeli dug vijek kao Zâl[109]. Čak sam imao čast da razgovaram s ljudima koji su se tu naselili u vrijeme kad je Sulejman-hân osvojio ovo mjesto. Samo je snaga tih oronulih staraca iščezla, a fizionomija propala. To su časne osobe čiji je dragocjeni život dosegao stotinu i sedamdeset ljeta.

Svi su oni hanefijskog obreda (mezheba), čistog vjerovanja, ustrajni u molitvi, iskreni i pravi vjernici.

Djeca su im čistog tijela, lijepa stasa i pravilnog govora.

Žene su im krasne gospođe (kadune), pobožne i čedne kao Rabija Adevija[110]. Njihove djevojke, te svijetle zvijezde, jako su povučene, a svaka je kao netaknuto zrno bisera i kao nerascvjetani pupoljak. One su krasne i lijepe, dobre i odmjerene. To su djevojke lijepe kao vile. One nisu vidjele muškog lica niti čule drugog muškog glasa osim svoga oca.

108. Kikle kaže da se ove rijeke [Dunav i Sava] svake godine zimi toliko zamrznu da se preko njih ide bez lađa (*n. d.* 315).

109. Ime legendarnog junaka drevnog Irana.

110. Ime jedne žene iz Basre, koja se proslavila kao veliki mistik, svetac i pisac. Rođena je 95—713/14. ili 99. g., a umrla je 185/801. g. u Basri. (Up. *Handwörterbuch des Islam* 603).

U ovom šeheru ima mnogo divnih bašča, koje su pravi ružičnjaci i rajski vrtovi. Samo vječni tvorac zna broj njihovih cvjetova, listova i stabala.

To je cvjetajući šeher koji ima mnogo polja (mezre'a), obilje svakog dobra i blagodati, mnogo hrane, živih vrela i tekućih voda. Njegova su naselja lijepa, zemlja kao amra čista i u svijetu cijenjena.

Turbeta i grobovi. — Grobnica Gazi Ahmeda, da mu je tajna posvećena, nalazi se u čaršiji. Grob Munīrī-efendije nalazi se u dvorištu Imāret džamije, Karakaš-paša je ubijen kao budimski vezir na hotinskoj vojni, pogođen metkom pod Hoćinom (Hotīn). Premda je mučenički poginuo negdje izvan hoćimske tvrđave (grada), njegov se čisti leš nalazi ovdje.

Donje groblje. — Svi muslimanski borci koji su mučenički pali u doba Ebu'l-Fetha (Osvajača) i u Sulejman-hanovo doba počivaju u ovom groblju (mešhed), u kome se stalno javlja božansko svjetlo. To je groblje sa sve četiri strane ograđeno parmacima.

Srednje groblje. — I tu također počivaju ličnosti koje su pokazale mnoga uvažena otkrovenja i čudesa (kerāmet).

Grobnica Gazi Porče. — Ona se nalazi u gradu Avali (Havāla) jedan sat daleko od Beograda na jugoistočnu stranu.

Međe Beograda. — Na jugoistočnoj strani jedan sat daleko nalazi se grad Avala (Havāle kal'asi). Kasaba Valjevo (Valeva) je udaljena dva dana hoda. Na istočnoj strani Dunava leži Grocka (Hisardžik), šest sati daleko. S one strane rijeke Dunava na teritoriju temišvarskog sandžaka [nalazi se] grad Pančevo (Banč-ova kal'asi). Pokraj Save na teritoriji srijemskog sandžaka (Sriem sancaği) nalazi se grad Zemun (Zemin kal'asi), koji se vidi iz Beograda. Na zapadnoj strani jedan dobar dan hoda daleko nalazi se kasaba Mitrovica (Mitrovče). Ona graniči sa obližnjom kasabom Nemci (Nemse). Jedan konak daleko također na obali rijeke Save nalazi se grad Šabac (Böğürdelen). Oko Beograda nema velikih trgovačkih mjesta (bender).

Nakon što smo ovaj šeher Beograd tako lijepo razmotrili, oprostili smo se sa svim ahbabima i prijateljima i krenuli na put pod oružjem kroz Smederevski tjesnac (boğaz).

III

NAŠE PUTOVANJE U VOJNU NA VARAD NAKON ŠTO SMO U BEOGRADU KLANJALI BAJRAM-NAMAZ GODINE 1070/1660
(V, 385)

Najprije smo prešli preko spomenutog drvenog mosta što je [podignut] na sedamdeset transportnih i pontonskih lađa preko rijeke Dunava blizu Grocke (Hisardžik), jedan sat niže od Beograda, i došli u palanku Pančevo (Banč-ova) u temišvarskom ejaletu (vilajet).

[PALANKA PANČEVO]

To je palanka [sagrađena] od drveta. Ima četvorougaoni oblik a leži na onome zelenilom bogatom mjestu gdje se Sava[1] uliva u Dunav. Opseg joj iznosi stotinu koraka. U njoj ima gradski zapovjednik (dizdār), pedeset vojnika, dovoljan kontingent municije (džebehane), džamija, han i mala čaršija. Međutim, hamama nema. Kuće su joj većinom pokrivene trskom i rogozinom.

Rijeka Tamiš[2] dolazi čak iz planina zemlje Erdelja, iz brda gradova Karansebeš[3], Lugoš[4], Fağet[5], Šolmoš (»Solmoš«), protiče kroz temišvarski opkop a onda se u ovome mjestu uliva u rijeku Dunav. To je malena i močvarna rijeka.

Kasaba Pančevo (Panče-ova) nalazi se na teritoriji temišvarskog ejaleta. Ona je oslobođena od izvanrednih nameta (mu'āf). To je kadiluk [u rangu kadiluka] od sto pedeset aspri.

Idući odatle prema sjeveru došli smo u selo Seleuš (»Zedeš«). To je alajbegovo selo. U ovim poljima nema kamena ni koliko bobovo zrno, a toliko obiluju biljem i travom da se u njima može konjanik izgubiti.

Odatle smo stigli u palanku Dentu.

1. Mjesto *Sava* treba Tamiš.
2. U orig. pogrešno: *Tamišvar*, treba Tamiš.
3. U orig.: *Šeš*, treba Šebeš, danas Karanšebeš u izvorištu Tamiša.
4. Lugoš, mjesto na Tamišu istočno od Temišvara.
5. U orig. *Fačet*, danas Fağet istočno od Temišvara.

IV

NAŠE PUTOVANJE IZ VELIKOG VARADINA U BOSNU
(V, 423—444)

U ime boga krenuli smo iz Velikog Varadina[1] s jednim Ali-pašinim[2] agom, sa tri hiljade vojnika i sedam stotina kola blaga prema jugu i došli u grad Fekete Bator. Odatle smo udarili na grad Jenopolj[3], a odatle na Temišvar i Dentu[4], te konačno stigli u palanku Pančevo[5].

Odavde smo za tri dana prevezli lađama mnogo teških kola s tovarima i stigli u grad Beograd. Telāli su oglasili naredbu da će u ovom šeheru biti zimovnik velike islamske vojske. Na slavu božju sav je ratni plijen, koji je zaplijenjen u Erdelju, iznesen ovdje da se proda na licitaciji. Na beogradskom trgu rasprodano je raznovrsno srebrno i zlatno posuđe i roblje.

Vrhovni serdar je izdao zapovijed da se pođe na vojnu protiv gradova Šaritak[6] i Szekelyhid[7]. Jedan od mjedenih kipova koji su doneseni iz Varada se preliju u topove razbili su ferhatovskim[8] čekićima uz stotinu muka i teškoća, i bacili ga u vatru, ali se nije dao rastopiti pa su ga najzad izvadili iz vatre te napustili i njega i ostale.

Zatim smo krenuli južno od Beograda i došli u selo Zāvije[9]. To se selo nalazi na teritoriji Smederevskog sandžaka; ono je zijāmet (ze'āmet) na kome su raja Srbi i Bugari[10].

1. U orig. *Varat* = Veliki Varadin.
2. Misli na Köse Ali-pašu, vrhovnog serdara u pohodu protiv Varada, (vidi str. 59, nap. 1). On je po zauzeću Varada uputio Evliju u Bosnu da bosanskom beglerbegu Melek Ahmed-paši odnese vijest o osvojenju ove važne pozicije.
3. U orig. zbog sasvim neznatne štamparske pogreške stoji *Navova*, mjesto *Yanova* = Jenopolj.
4. U orig.: *Renta*, takođe sasvim neznatna štamparska greška, mjesto *Denta*.
5. U orig.: *Panč-ova*.
6. Šaritak.
7. U orig. *Sekelhid*.
8. Ferhatovski znači kao Ferhad. V. str. 149, nap. 4.
9. U orig.: *Zāviye* (i to bi značilo tekija, derviški manastir), ali takvom lokalitetu nisam našao spomena u ovome kraju.
10. Za Evlijine navode o Bugarima kao stanovnicima ovog i mnogih drugih naših mjesta i gradova upor. str. 99, nap. 36.

Idući odavde ponovo kroz šume, udarili smo na kiridžijske konje. Jednome je tekla krv. Pošli smo malo dalje i naišli na nekoliko povaljenih ljudskih leševa. Među njima se bio jedan čovjek još u životu; čas je ležao, a čas se podizao i padao. Pitali smo ga šta se dogodilo i saznali da ih je upravo toga časa napala razbojnička banda i pobila. Ovoga smo čovjeka natovarili na jednog konja i krenuli dalje. U jednom potoku nađosmo još sedamnaest ljudskih leševa i mnoge sepete, sanduke, tkanine i pakete kako leže nagomilani. To su, dakle, razbojnici ove ljude upravo bili opljačkali, pa kad su spazili nas, pobjegli su i posakrivali se u svojim skrovištima.

Mi smo po onoj: »Ko pljačka, biće opljačkan«, uzeli nešto od ove skupocjene robe i rijetkih tkanina, koje su bile zgažene, i to jedan svežanj bijelog, a jedan svežanj žutog, srmom izvezenog platna, zatim sedam komada franačke kadife, čohe za sedmore čakšire i sedam konja.

Odatle smo krenuli dalje prema jugu i došli u [Valjevo].

KASABA VALJEVO[11]

Ovaj grad je u stara vremena osvojio Porča[12] i do temelja ga porušio. I njega je podigao kralj Despot[13]. Ovo krasno naselje nalazi se na teritoriji smederevskog sandžaka, a hās je njegovih sandžakbegova. Njim upravlja sandžakbegov vojvoda. To je kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Katkad se dodjeljuje beogradskim mulama[14]. Prihod od svih sela njegovih nahija iznosi tri kese groša. U njemu nema ni janjičarskog serdara ni predstavnika Portinih spahija (sipāh kethüda yeri, a ni gradskog zapovjednika (dizdār).

Ima svega šest mahala sa osam stotina i sedamdeset prizemnih i na sprat ćeremitom i šindrom pokrivenih kuća s vinogradima i baščama.

Ima svega desetak bogomolja s mihrabom. Džamija u čaršiji je povelika. Postoje dvije tekije, tri osnovne škole (mekteb-i sibyāni), dva hana, jedno pomračno kupatilo (hamam) i stotinjak dućana. Ima pristojnih kafana[15], a nema krčmi ni bozadžinica. Prostrana i zelena musala nalazi se među alejama i vrtovima pa na njeno tle ni

11. U orig.: *Val(e)va.*

12. Evlija misli na »Porču od Avale« iz naših narodnih pjesama čiji on grob spominje na Avali. Up. ovdje str. 94.

13. Valjevo se prvi put pominje 1398. godine kao trgovačko mjesto koje posjećuju Dubrovčani.

14. To znači, mislim, da se ovaj kadiluk daje beogradskom muli kao arpaluk tj. kadiluk u kome je mula postavljao svoga naiba (punomoćnika), koji će mjesto njega vršiti sudske poslove i davati muli izvjestan dio prihoda, a ostalo zadržavati za sebe. Kasnije je ovaj kadiluk potpuno pripojen beogradskom kadiluku. (Up. GMZ, 1942, 355, gdje mjesto Valjevo stoji pogrešno Valpovo).

15. O kafanama na Balkanu vidi Gl. Elezović u Prilozi za književnost, knj. XVIII, 1938, 617—637.

ljeti ni zimi ne dopiru sunčeve zrake. Ona je kao Merâmi bašča u šeheru Konji[16].

Sredinom ove kasabe teče rijeka Kolubara[17]. Neki je od šale nazivaju »Kulumpar-voda«. To je mala, bistra voda koja izvire iz planine [grada] Čačka i uliva se u Savu[18]. Idući s musale u čaršiju i kupatilo, prelazi se preko mosta na ovoj rijeci. To je malo naselje, kraj čija je klima prijatna i ugodna. Od posjednika odžaka tu, u blizini musale, nalazi se gostoljubivi Hadži-Ibrâhim efendija.

Idući odavde na južnu stranu prošli smo neko selo. Zatim smo išli dalje opet prema jugu i zakonačili na obali rijeke Drine[19].

Ovdje se završava područje sremskog sandžaka[20]. Na suprotnoj strani je Ejalet Bosna. Ovdašnja rijeka Drina[19] sliva se s planine Čemerna[21], Uloga[22] i Zagora[23], koje se nalaze u Hercegovačkom sandžaku. Zatim teče prema šeheru Foči[24], a odande prema kasabi Ustikolini[25], pa prema Višegradu, te se najzad niže ovog mjesta pred gradom Račom uliva u rijeku Savu, koja protiče kroz grad Šabac (Böğürdelen)[26]. Nakon toga Sava pod Beogradom (Belgrad) utiče u Dunav.

Ovdje smo lađom prešli rijeku i preko srebreničke planine[27] došli u grad Srebrenicu.

GRAD SREBRENICA[28]

I ovaj grad je podigao kralj Despot[29]. *»Srebrne«* bugarski i srpski znači srebro, a kako se u brdima ovoga grada nalazi srebrni rudnik, on je po tome dobio svoje ime[30].

16. Iz ovoga se opisa vidi da je Valjevo sredinom XVII vijeka bilo dosta razvijeno mjesto.

17. U orig.: *Koli-pare* = Kolubara, desna pritoka Save.

18. Evlija je ovdje, kao i na drugim mjestima kad govori o izvoru rijeka, razumljivo, dosta nepouzdan. Pod Čačanskim planinama treba valjda razumjeti Medvednik i Jablanik, ispod kojih izviru Obnica i Jablanica, od kojih nastaje Kolubara. Evlija, vidjećemo i inače, često planinama daje ime po obližnjim mjestima.

19. U orig.: *Drn*, mjesto Drin, (= Drina), kako na mnogim drugim mjestima piše i Evlija.

20. Mjesto sremskog treba smederevskog sandžaka.

21. U orig.: pogrešno *Džemterane*, treba Čemerno.

22. U orig.: *Ilok*, treba Ulog.

23. U orig.: *Ragor*, treba Zagor.

24. U orig. pogrešno piše *Kodža*, treba Foča, kako stoji na drugim mjestima.

25. U orig.: *Ustikoloyne*, treba Ustikolina kako na drugim mjestima piše i Evlija.

26. *Böğürdelen* je tursko ime Šapca.

27. U orig.: *Šrnče*, što bi trebalo čitati Šarenica ili slično. Danas u tome kraju nema planine pod tim i sličnim imenom. Ovdje je, mislim, ime Šarenice pogrešno napisano mjesto Srebrenice. Evlija je valjda htio da kaže »planine Srebrenice«, kao što maločas kaže planine Čačka, pl. Uloga i sl.

28. U orig. pogrešno: *Srebinče*, kao i niže *Srepenče*.

29. O kralju Despotu, up. str. 60, nap. 8.

30. Vidjećemo i kasnije kako Evlija nastoji objasniti postanak i značenje imena pojedinih mjesta. Nije čudo što on na tom klizavom terenu često posrne. (Kod Mokrog, Mostara, Zobdola, Taslidža, Banje Luke itd.) Ovo je jedan od rijetkih slučajeva gdje je njegova etimologija tačna.

Grad Srebrenica. — Njena tvrđava nalazi se na vrhu jedne crvene stijene. To je lijepa kamena građevina petougaonog oblika, koja dominira okolinom. Ima gradskog zapovjednika (dizdār), posadu od pedesetak vojnika i dovoljnu količinu municije (džebhāne). U unutrašnjosti tvrđave nema čaršije ni trga (pazār). Kako je tvrđava za vrijeme osvajanja bila porušena topovskim mecima, to je ona u doba Bājezīd-Velije[31] nešto popravljena. Osvojio ju je sam Fātih[32].

Varoš. — Varoš leži na vrletnom mjestu. Krovovi svih osam stotina prizemnih i na sprat tvrdo zidanih i lijepih kuća su odreda pokriveni šindrom[33].

Ima šest mahala i šest džamija s mihrābom. Glavna je Bājezīd-Velijina džamija. To je jednostavna bogomolja u starom stilu s jednim minaretom, a pokrivena je ćeremitom. Dalje ima jedna tekija, tri osnovne škole (sibyan mektebi), jedan mali hān i sedamdeset esnafskih dućana. Postoji i jedno malo kupatilo (hamām)[34], a nema bezistana niti drugih značajnih građevina, jer je to osamljen kraj u unutrašnjosti zemlje, daleko od glavnog druma.

Jedna interesantna rijetkost. — Sredinom ove varoši teče mala voda koja se uliva u Drinu. Ona je bijela, a zove se »sreb[rna] voda«. Ali to je neka prokleta voda. Izvire iz rudnika srebra. Stanovnici ove varoši, pijući tu vodu, većinom dobiju na vratu gušu. Ova se guša zove »guška« (= guša). Ona izaziva razne bolesti i unakažava muškarce i žene.

Stanovnici[35] su Bošnjaci, a raja su im Srbi i Bugari[36]. Svi su, međutim, prijatelji stranaca.

Odavde smo krenuli dalje i došli na planinu Ravno[37]. Ogromno drveće koje smo posmatrali prolazeći kroz tu planinu ne može se potpuno opisati. Životi mnogih velikih stabala su dokončani. Njih

31. Bajezid Veli znači Bajezid Sveti. Tako turski istoriografi nazivaju Bajezida II, koji je vladao od 1481—1512. godine.

32. Tj. sultan Mehmed II.

33. Ovaj broj kuća je u Srebrenici, kao i u većini mjesta kod Evlije, pretjeran. Evlija, kako smo već u uvodu istakli, u brojevima često pretjeruje. Izgleda da on pri tome nije uvijek dovoljno razmišljao, premda se pogdjekad, kad navodi broj kuća i sl., sam ograđuje i kaže da ih nije brojao ili za brojeve prebacuje odgovornost na one koji su mu kazivali.

34. Ovaj je hamam stajao u vrhu mahale koja se zove Crvena rijeka. Mjesto gdje je stajao zove se danas Hamamluk. Zidovi su mu se vidjeli još pred okupaciju 1878. g. Na tom mjestu nađeni su kanali i ploče hamama, pa je, prema tome, Evlijina tvrdnja tačna. Up. H. Kreševljaković, *Hamami u Bosni i Hercegovini 1462—1916*, Beograd 1937, str. 73.

35. U orig.: *ehali* — što znači stanovništvo uopšte. Ali Evlija pod ovim izrazom uvijek misli samo na muslimane, dok je raja kod njega redovno naziv za hrišćane.

36. Već je Radonić upozorio da Evlijinim (kao i Hadži-Kalfinim) podacima o narodnosti varoškog stanovništva ne treba uvijek davati važnost koju su im davali neki pisci. Vidi GNČ XXX, str. 290, nap. 49a.

37. Danas ovo ime ne postoji. Samo se sačuvalo ime sela »Podravno«. Ova se planina danas zove Javor Planina. Više vidi str. 241, nap. 3.

je iščupao vjetar bijesan poput paklenog vihora. Njihove žile i stabla ležahu povaljani po zemlji. Ja sam, siromah, sjahao s konja i idući pješke izmjerio dužinu jednog visokog stabla. Bijaše dugo ravnih četiri stotine i sedamdeset stopa, a debljina mu je bila tolika da smo ga nas osamnaestorica s mukom obuhvatili. Eto, tako bijaše visoko i neobično ovo drveće. Građa za sve lađe na Dunavu dobavlja se iz ove planine.

Prešavši ovu visoku planinu, došli smo u [Počinje].

SELO POČINJE[38]

U njemu ima jedno malo svratište (hān). To je bošnjačko selo na visokoj planini. Idući odavde kroz planinske pašnjake prema zapadu došli smo u

ŠAHIN-PAŠIN[39] ODŽAK[40]

Ovo je tako velik odžak (hāndān) okružen alejama, hrastovima i vrtovima da je u stanju ukonačiti po hiljadu konjanika. Da tu odsjedne pet stotina konjanika, njihovim su konjima osigurani pokrivači i torbe, a njima tendžere. Svakom bi se gostu dalo da jede što želi. Tako bi bili ugošćeni i nahranjeni. To je veliki odžak okićen sa sedamdeset do osamdeset raznovrsnih malih soba i odjeljenja u prizemlju i na spratu, te udobnim kupatilom (hammām), a ukrašen vrtovima i baščama. Ovaj odžak poznaju svi putnici kopna i mora. Vatra se na ovom odžaku ne trne čak od Ebu'l-Fethovih vremena. Ta će blagodat stalno trajati dokle bog bude htio. Bog je ovjekovječio! U Bosni i Hercegovini ima mnogo ovakvih odžaka (hāndān). Blizu ovog Šahin-pašina dvora (saraj) nalazi se

HAN MAČKOVAC[41]

To znači »Mačkov han«. Ovo je veliki han, koji je sagrađen na odgovarajućem mjestu. On je vlasništvo trgovca Hadži-Mahmuda. Tu se nalazi selo u kome ima krasna džamija s minaretom.

38. U orig.: *Počinje*. Ni ovog sela već odavno nema.

39. Šahin-paša je rodom sa Glasinca. Kad je došao u Carigrad, stupio je u svitu Murteza-paše. Godine 1634. postao je kapućehaja, 1636. janjičaraga, a 1637. namjesnik u Siriji. Odatle je g. 1639. premješten u Bosnu, koju je oslobodio od zloglasnog defterdara Mahmut-efendije i osigurao javnu bezbjednost. Iz Bosne je premješten u Kanjižu, gdje je svrgnut s vlasti 1644. Uskoro je umro. Sin mu je Hajdar-beg koji je bio temišvarski defterdar. *Sidžill-i osmani* II, 133; Muvekit I, 135. Njegovi potomci Šahinpašići žive i danas u Rogatici i Sarajevu.

40. Šahin-pašin odžak je današnje selo Donji Odžak u opštini Košutici, srez Rogatica.

41. U orig.: *Mačk[o]vse hani* = Han Mačkovac. Danas selo Mačkovac u opštini Sokolovići, srez Rogatica. Nešto prije Evlije (krajem marta 1658. g.) ovuda je prošao i u ovom hanu noćio Francuz Kikle (Quiclet).

Idući odavde dalje prema zapadu kroz planinske pašnjake stigli smo u

GLASINAC[41a]

To je napredno muslimansko selo sa četrdeset do pedeset kuća. Tu ima odžak Hadži Baltâ-bega[42]. On je zäim i darežljiv čovjek. Zapadno od ovoga mjesta stere se ravnica, plodno i kultivisano zemljište.

Ovdje smo išli opet prema zapadu kroz šumovita brda. Dok smo se spuštali niz kamenite i stjenovite puteve, konjima su sve ploče pootpadale. Najzad smo stigli na konak u

HAN MOKRO

Mokro bošnjački znači »kamenito i teško prolazno mjesto«[43]. I ovdje, u jednoj tijesnoj i strmenitoj dolini, postoji pet-šest malih i velikih ćeremitom pokrivenih hanova i pedesetak sirotinjskih kuća. Ima vrlo mnogo voda, koje su kao vrelo života. Kako od ovih stijena dalje ne mogu da idu trgovačka sremska kola[44], njihovi se tovari u Mokrom pretovaraju na konje i pregone u šeher Sarajevo. Odavde kmo krenuli i došli u

GRAD SARAJEVO

Šeher i grad Sarajevo. — Prema podacima grčkih i latinskih istoričara[45] ovaj se šeher u početku sastojao od deset-petnaest bijednih koliba, koje je radi čuvanja klanca sagradio kralj Dubrovnik[46].

41a. U orig.: *Klasinče.*

42. Ko je ovaj Balta-beg, danas se ne zna. U tom kraju postoji danas selo Baltići.

43. Sudeći po ovom tumačenju, Evlija se nije uvijek mnogo raspitivao za etimologiju naših geografskih imena.

44. U orig.: *sirem arabasi.* Vidi str. 91, nap. 104.

45. O Evlijinom pozivanju na »Latinske i grčke istoričare« i na »Latinske i grčke istorije«, v. Radonić u GNČ, knj. XXX, Beograd 1911, str. 289, nap. 39.

46. U originalu ovdje (V, 427) stoji D-u/o-b-r-u/o-b-i-k/ć, što se moglo čitati Dubrobik, Dobrobić ili tome slično. Kasnije, kad Evlija govori o Travniku (V, 442), on kaže da ga je podigao »jedan od latinskih kraljeva kralj Dubrovnik« (D-v-(=u/o)-b-r-v-n-j/i-k/ć), a kad govori o Livnu, kaže da ga je podigao »jedan od prinč prima Dubrovnika, kralj po imenu Isterdžan« (V, 448). Tu je ovo ime napisano sasvim isto kao na mjestu kad govori o Travniku. Sam grad Dubrovnik Evlija obično naziva Dobra Venedik (VI, 455 i dalje), kako se u XVII vijeku najčešće piše u turskim izvorima ime grada Dubrovnika. Međutim, u starijim turskim dokumentima imamo najčešće pravilan oblik: Dubrovnik. Gornje mjesto, mislim, treba čitati »kralj Dubrovnik«, a razlika u pisanju kod Evlije ovdje je posljedica tehničke greške.

Već je i Radonić primijetio da Evlija, kao i narodno predanje, teži da postanak nekih mjesta pripiše izvjesnim ličnostima. To su kod njega obično poznatije ličnosti iz bliže ili dalje prošlosti, a ponekad i takve koje s dotičnim mjestom nemaju nikakve veze. Često su to neke potpuno izmišljene osobe

Oko tri stotine regularnih vojnika vršili su službu čuvara u ovom strašnom klancu. Ali kako je ovdašnja klima prijatna, čuvari su se u ovom klancu tokom vremena namnožili, sagradili kuće, zasadili vinograde i bašče i podigli napredno malo naselje. Kad je to vidio kralj, podigao je ovdje još i tvrđavu. Tokom vremena razvio se tu šeher i postao poznato trgovačko mjesto (bender).

Kasnije, u doba Fatiha, snagama Ahmed-paše Hercegovića (Hersekoğlu)[47] osvojena je najprije Hercegovina, a zatim Zvornik. Poslije je osvojena i ova tvrđava i u nju smješten dovoljan kontingent vojske. Dolje u šeheru, na mjestu gdje je sada Careva džamija (Hunkâr džâmi'i), podignut je veliki dvor (saraj) po kome je i šeher dobio svoje ime Saraj[48]. A kako je, opet, velikoj rijeci ime Bosna, to je ime rijeke spojeno s imenom šehera, pa se on naziva Bosna-Saraj. Izgradnja ovog grada počela je u doba Osmanlija.

Položaj grada. — To je krasan i malen grad, sazidan od kamena na jednom visokom brdu. Cjelokupna njegova površina iznosi upravo četiri stotine koraka. Na sjevernoj je strani mali opkop (hendek), ali s južne i jugoistočne strane (kibla) sve dolje do rijeke Miljacke, ima provalija kao pakao, duboka za dva minareta. S ove strane tvrđava je jako ruinirana, ali joj se otuda uopšte ne može nauditi. Međutim, sa strane druma za Mokro i od uzvišica (havâle) što se nalaze s onu stranu Degirmenlije (= Mlini)[49], ova je tvrđava u tako ruiniranom stanju da nikako ne bi mogla odoljeti udarcima topa.

U njoj se nalazi gradski zapovjednik (dizdar) i posada. Ima čvrstu gvozdenu kapiju koja je okrenuta prema istoku. U tvrđavi se nalazi džamija Ebu'l-Feth Mehmed-hana, kuća imama, dvojice mujezina i vojnih svirača (mehter), zatim žitni magazini i nekoliko vojničkih kuća. Ispred gradske kapije je takav pogled dolje na šeher

koje uopće nisu istorijska lica kao i u ovom i nekim drugim slučajevima. Stoga su njegovi podaci o postanku predturskih gradova gotovo uvijek bez istorijske, ali ne i bez etnografske vrijednosti. U Sarajevu je izgleda prije Turaka postojala dubrovačka kolonija, pa je možda i Evlija nešto o tom čuo u narodu i jednostavno smislio nekog kralja Dubrovnika i pripisao mu osnutak grada.

Sarajevo se kao stara župa Vrhbosna pominje 1244. g. Bila je u zemlji porodice Pavlovića. Turci su je definitivno zauzeli nešto prije 1450. g. U toj su župi bila dva grada Vrhbosna i Hodidjed. Pod gradom Vrhbosnom osnovali su Turci, proširivši stari grad, varoš Saraj. Skarić, *Postanak Sarajeva*, GZM 1929, 41 i dalje; Jiriček. *Istorija Srba* II, 181; M. Dinić, *Zemlje hercega od sv. Save*. Beograd 1940, str. 220—222.

47. Slično je Evlija kazao nekoliko puta u svom putopisu, kako ćemo to vidjeti, ali ta kazivanja nisu tačna. Uporedi str. 71, nap. 2.

48. Tačno je da je Sarajevo dobilo ime po ovom dvoru koji se prvi put u poznatim izvorima spominje 1462. g. u vakufnami Isa-bega, ali taj dvor nije bio ondje gdje je danas Careva džamija, nego više sjeverozapadno prema današnjoj Čokadži Hadži-Sulejmanovoj džamiji, ondje gdje je sada jedan dio zgrade Jugoslovenske armije na trgu »6. april«. Porušen je g. 1853. Taj se kraj doskora zvao »Begluk«.

49. Degirmenlijom se zvao onaj kraj ispod Vratnika kojim je tekao jedan rukav Mošćanice na kome su bili mlinovi.

da se mogu sve kuće izbrojati. Naš gospodar Melek Ahmed-paša[50] obnovio je i popravio ovaj grad i obijelio ga tako da izgleda kao bijelo zrno bisera.

Građevine velikog šehera Sarajeva. — Na sjevernoj, sjeveroistočnoj i zapadnoj strani ovog visokog grada na terenu ispresijecanom brdima i dolinama, po pitomim brežuljcima, s desne i s lijeve strane rijeke Miljacke, po vrtovima i baščama, nanizane su amfiteatralno u grupama, krasne i simpatične kuće sa dimnjacima (badža) prizemne i na sprat. Pokrivene su većinom ćeremitom, a neke šindrom. Svaka kuća ima živu vodu.

Ovako veličanstven šeher je [središte] velikog ejaleta, koji se po starom kanunu Sulejmah-hana daje carskom veziru s tri tuga.

Ejâlet [Bosna] ima sedam sandžaka, 59 zijameta i 1792 timara[51]. Hâs paše iznosi 600.050 aspri[52].

Sandžaci [Ejaleta Bosne] su sljedeći:

50. Melek Ahmed-paša je rođen u Carigradu, ali njegovi roditelji bijahu iz plemena Abaza, pa je i on u skladu s običajima toga plemena odveden u svoje pleme, gdje je odgojen (Evlija, V, 168). Kad mu je bilo šesnaest godina, doveden je u dvor sultana Ahmeda I (1603—1617; vidi Evlija V, 168). Zbog svoje ljepote dobio je nadimak Melek, što znači anđeo. Od sultanovog paža uzdigao se postepeno do časti silahdara (tj. nosioca oružja). Kasnije je bio namjesnik Haleba (Alepo), Dijarbekra i Bagdada (Up. Hammer, *GOR* V, 255 i 509). Istoričari ga jednoglasno prikazuju kao dobrodušna, ljubazna i podmitljiva čovjeka. Ali njegove mjere za unapređenje finansijskih prilika u Turskoj, koje su tada bile vrlo loše, bijahu smišljene tako da nisu bile ništa umjesnije od drugih. Tako je on za svoga namjesnikovanja u Bagdadu 1649. g. povećao zakupninu poreza da državi osigura veći dohodak. Kao posljedica toga nastala je velika samovolja zakupnika poreza, zbog čega su se opljačkani podanici u masama iseljavali (Up. Hurart. *Hist. de Bagdad*, str. 81). Pod uticajem svoje žene Kaja sultanije, kćeri Murata IV, sultan Mehmed IV imenovao je godine 1650. Ahmed-pašu velikim vezirom (Evlija III, 255 i dalje). Kad je on konačno u svojoj borbi za olakšanje državnih izdataka oborio vrijednost novca, digoše se esnafi u Carigradu i prisilno izazvaše njegovo svrgnuće 21. avgusta 1651 (Evlija I, 278 i III, 278 i dalje; Hammer, *GOR* V i dalje). Tada je postao namjesnik Silistrije (Evlija III, 288 i dalje), g. 1652. namjesnik Rumelije, g. 1653. bio je pozvan u Carigrad i imenovan kubbe-vezirom (Evlija III, 418), a godine 1654. postavljen je za zastupnika oboljelog vezira Bijikli Derviš Mehmed-paše (Evlija III, 522 i dalje). Godine 1655. poslan je u Van za namjesnika (Evlija II, 522 i dalje). Za vrijeme ovog namjesnikovanja poduzeo je osvetničku vojnu protiv Abdal-hana od Bitlisa (Evlija V, 39). Godine 1656. postavljen je ponovo za namjesnika Silistrije (Evlija V, 75—76). U martu 1659. godine postao je bosanski beglerbeg i upravljao Bosnom do novembra 1660. godine, kad je opet premješten za namjesnika Rumelije. Odatle je 4. aprila 1662. godine došao u Carigrad i tu nakon kratke bolesti umro 26. aprila 1662. godine u 77. godini života (Evlija VI, 38—9). Prema tome nije umro kao bosanski namjesnik 1662. kako piše Hammer (*GOR* VI, 100), Up. još Sâmî-beg Frašery, *Kâmûs ul-âlâm* I, 793. Mehmed Surejja, *Sidžill-i osmânî* IV, 509.

51. Na drugom mjestu (*Sejahatnama* I, 174) Evlija kaže da u ejaletu Bosni ima 150 zijameta i 1792 timara. Ajni Ali (*Kavanin-i Al-i Osman ve hulasa-i mezamî-i defeter-i divan* izd. A. Vefik-paše, Istanbul 1864, 48) kaže da Bosna ima 389 kilidža (sabalja) zaima i timarnika. I Ali-čauš (izd. i prevod H. Hadžibegića U GZM 1947, 178) daje sumaran broj. Po njemu Bosna ima 1980 kilidža, zaima i timarnika.

52. Ajni Ali (*n. d.* 16) kaže da has bosanskog beglerbega iznosi 650.000 akči.

Sarajevo (Saraj-Bosna), rezidencija sandžakbega, kliški sandžak, hercegovački sandžak, zvornički sandžak, požeški sandžak, orahovički sandžak, krčki sandžak i orahovički sandžak[53].

Hās pokrajinskog blagajnika (hazīne defterdāri) iznosi 56.000 aspri[54]. Hās timarskog defterdara (defter kathudasi) iznosi 46.000 aspri[55], a has zeametskog defterdara (ze'āmet defterdārī) 15.330 aspri[56].

Sarajevo ima po kanūnu svoga pokrajinskog arhivara (defter emīni); ćehaju čauša, emīna čauša, kātiba čauša i šeher emina, zatim alajbega, ceribašu i juzbašu[57].

U cijelom ejaletu ima po zakonu deset hiljada zāima i timarnika sa džebelijama[58]. Paša prema svome hāsu ima još tri hiljade vojnika koji po nalogu idu na vojnu.

U 173 velika grada[59] — koliko ih ima u bosanskom ejaletu — nalazi se u svemu dvanaest hiljada vojnika. Svi oni primaju određene plate i prinadležnosti od šefa finansija (māl defterdāri).

Šerijatski sudac je mula s rangom od pet stotina aspri. Prihodi kadije od njegovih nāhija iznose svake godine četrdeset kesa, a prihodi paše iznose po pravdi dvjesta hiljada groša. Ali ako bi to pobirao neko kao Sejdī Ahmed-paša[60], sakupio bi još četiri stotine hiljada groša.

53. Ovdje Evlija zapada u kontradikciju. Sad kaže da ejalet Bosna ima sedam sandžaka, a ovdje ih nabraja osam. Osim toga, ovdje se susrećemo sa sasvim iskvarenim imenom jednog sandžaka. Pitanje vojno-administrativne podjele Bosne u ono doba ne da se izložiti u jednoj bilješci. Rezultat dosadašnjih ispitivanja saopštićemo u posebnom radu, a ovdje napominjemo samo toliko da se ejalet Bosna sredinom XVII stoljeća dijeli na šest sandžaka i to: bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, krčki ili lički i cernički.

54. Ajni Ali (*n. d.* 17) kaže da has bosanskog hazine defterdara iznosi 85.530 akči.

55. Evlija na drugom mjestu (*Sejāhatnāma* I, 190). kaže da has ćehaja bosanskog deftera (kethuda-i defter-i Bosna) iznosi 46.090 akči.

56. Evlija na drugom mjestu (*Sejāhatnāma* I, 190, kaže da has bosanskog zeamet-defterdara iznosi 85.530 akči, a Ajni Ali (*n. d.* str. 17) kaže da has bosanskog zeamet-ćehaja iznosi 46.000 akči.

57. Evlija na drugom mjestu (*Sejāhatnāma* I, 190) ove ustanove nabraja ovako: šef finansija (hazine defterdari), defter-ćehaja, defter-emin, ćehaja-čauša, alajbeg i ceribaša.

58. Ajni Ali (str. 48) kaže da ejalet Bosne daje 3000 vojnika. Ali Čauš (*n. d.* str. 178) kaže da ejalet Bosna ima s džebelijama po zakonu 7000 vojnika, a osim ovih i vojnika plaćenika.

59. U orig. stoji »773 velika grada«. Ja sam taj broj popravio u 173, jer se tu sigurno radi o omašci prepisivača ili slagara. Odmah će i sam Evlija reći »173 grada«.

60. Bosanski namjesnik od 12. decembra 1656. do marta 1659. god. (Na'īma II, 606, Evlija V, 590 i dalje) kada ga je na tom položaju smijenio Melek Ahmed-paša (vidi ovdje str. 114, nap. 50). Ranije je Sejdi Ahmed-paša bio glavni komandant turske flote (kapudanpaša), ozbiljan kandidat za velikog vezira i takmac Mehmed-paši Ćupriliću. Zbog toga je uklonjen iz Carigrada u Bosnu. Kasnije je otjeran za kanjiškog valiju 1661. (Hammer VI, str. 84). U junu 1661. ubio ga je na vojnom pothvatu protiv Erdelja Ali-paša, serdar vojske protiv Erdelja (Evlija V, 590 i Hammer VI, 84, 85). Stari Sejdija nije ubijen iz razloga koje navodi Evlija, nego stoga što je bio opasan takmac

Sarajevo ima, osim toga, muftiju (šejhu'l-islām), predstavnika šerifa (nekību'l-ešrāf), gradskog zapovjednika (dizdāraga), predstavnika Portinih spahija (sipah kethuda jeri), serdara kapukola (kapukolu serdāri), agu janjičara budimskog kola, serdara džebedžija, serdara tobdžija, carinskog povjerenika (gümrük emīni), tržnog nadzornika (muhtesib-aga), baždara, građevinskog nadzornika (mīmār-baši) i gradskog subašu (šehir subaši).

Prema riječima povjerenika za harač (harāč emīni aġasi) godišnje se ubire glavarina (džizja) od sedamdeset i tri hiljade pripadnika nemuslimanske raje u bosanskom ejaletu i od toga se isplaćuju plate (mevādžib) vojnicima u sto sedamdeset i tri grada.

Još ima i jedan sudski muzurbaša (muhzir-baši) koji je postavljed od suda kao službenik šerita, i uživa ugled i čast u građanstvu. Povjerenika grada (šehir emīni) i starješinu esnafa (šehir kethudasi) slušaju i poštuju također svi esnafi, trgovci, prvaci i ugledni ljudi.

Prema tefteru starješine esnafa (šeher ćehaje) Sarajevo (Saraj-Bosna) ima u svemu četiri stotine mahala[61]. Od toga u deset mahala stanuju Srbi, Bugari[62] i Vlasi koji spadaju u raju[63]. I Jevreji također imaju svoje dvije mahale[64]. Grci, Jermeni i Franci (Evropljani)[65], ukoliko ih ima, nemaju svojih mahala, jer oni ovdje samo dolaze i odlaze.

Ćuprilići, koji je na isti način uklonio mnoge svoje protivnike. Ahmed-paša je u Bosni podigao musalu u Livnu, obnovio Prusac, izgradio Kupres i obnovio Varcar Vakuf. Poznat je kao namjesnik koji se koristio silom da od naroda iznudi što više novca, pa su u pašaluku često izbijale pobune protiv njega.

61. I ovaj je broj sasvim pogrešan. Sarajevo je u ovo doba imalo oko 104 džamije, pa ni mahala nije bilo više.

62. Za Bugare u Sarajevu uporedi str. 99, nap. 36.

63. Ovaj Evlijin broj hrišćanskih mahala u Sarajevu uglavnom je tačan. Njega potvrđuje i jedan službeni popis hrišćana u Sarajevu iz 1788. godine. U njemu se navodi dvanaest mahala u kojima stanuju hrišćani: 1) Mahala Frenkluk ili Latinluk, kako je poznato u narodu, jer su u njoj Dubrovčani imali svoju koloniju, a i ostali stanovnici većinom su bili katolici koje muslimani i danas u Hercegovini zovu Latini. Tu su katolici imali i svoju crkvu do 1697. godine (pa su, dakle, Evlijini »Latini« ne samo Dubrovčani nego katolici uopšte); 2) Mahala Duradžik Hadži-Ahmedova (ona gdje je danas trg iznad Baščaršije); 3) Mahala Džami Atik (oko Careve džamije); 5) Mahala Vekili hardž (danas Alifakovac) kod Vijećnice; 5) Mahala Oruč-Pehlivan (od Logavine ulice do Husrev-begove banje); 6) Ajas-pašina mahala (oko hotela Central); 7) Ferhat-begova (Ferhadija); 8) Gornja varoš (od Logavine do iznad Stare crkve); 9) Čekrekčijina mahala (od istoimene džamije do Vijećnice); 10) Kalin Hadži-Alijina ili Čeirdžik mahala kod sudske palate, iza Pozorišta; 11) Kučuk Katib ili Nadmlini; 12) Šejh Ferrahova ili Abdesthana. To su, valjda, i u doba Evlijino bile hrišćanske mahale, osim, možda, 4. i 11. koje su 1788. godine imale po četiri odnosno pet muških hrišćanskih glava. Sve ostale spomenute mahale imale su osamnaest do sto sedam muških hrišćanskih glava. (Upor. Sidžil Sarajevskog suda iz spomenute godine u Gazi Husrev-begovoj biblioteci).

64. Jevreji su u Sarajevu zaista imali svoje dvije mahale, i to Velika avlija pred Imaretom i »Haniko« za Gazi Husrev-begovim bezistanom.

65. U orig. stoji *Frenk*. Tu je riječ Evlija ovdje upotrijebio u značenju Evropljanin uopšte.

Palate vezira i prvaka. — U Sarajevu ima sedamnaest hiljada kuća prizemnih i na sprat koje su građene od tvrdog materijala. One su u dobrom stanju, a pokrivene su ćeremitom i šindrom. Od ovih su najimpozantniji pašini dvori. Ostali saraji [središta] ejaleta nisu naročito impozantni ni prikladni za paše, jer su to tijesni odžaci (handān). Znamenitiji su saraj defterdara Musli-efendije, dvor glavnog defterdara (ser defterdāri) Musli-paše i saraj Eb-paše[66].

Džamije. — Ima sto sedamdeset i sedam bogomolja s mihrābom[67]. U sedamdeset i sedam klanja se džum'a-namaz. Prva je sultan-Fātihova džamija gore u gradu[68]. To je pogodna, malena i skromna džamija. Dolje u šeheru lijepa je Ferhad-pašina[69] džamija koja je pokrivena olovom. Nad njenim ulazom stoji ovaj natpis:

»Ferhad-beg sazida ovu građevinu,
Stjecište asketa, dom pobožnih.
Bog nam podari njen hronostih:
»Za ljubav boga gospodara svih svjetova«.
969 (= 1562)[71].

U sredini šehera pokraj Sahat-kule[72] nalazi se Husrev-begova[73] džamija. Njen natpis glasi:

66. Ko je defterdar Musli efendija, zna se. Još bolje je poznat Musli-paša. Oni se često spominju u dokumentima iz sredine 17. vijeka kao bosanski defterdari i hercegovački sandžakbezi. Ali ko je Eb-paša, sada se ne zna. Samo ime je sasvim neobično i ja ga nisam nigdje našao.

67. Ovaj bi broj bio jako pretjeran ako se i tu ne radi o nekoj omašci. U Sarajevu, to se pouzdano zna, podignute su 104 džamije i mesdžida. Toliko ih je moglo biti i godine 1660, kada je Evlija ovdje boravio. Francuski putopisac Kikle (Quiclet) kaže godine 1658, između ostalog, da u Sarajevu ima 101 džamija (GZM XVII, 1905, 428). Za vrijeme provale Eugena Savojskog (godine 1697), koji je bogati grad pretvorio u gomilu pepela, izgorjele su između ostalog i 94 džamije. O sarajevskim džamijama vidi: Kemura, *Javne muslimanske građevine u Sarajevu*, GZM, 1908—1911; H. Kreševljaković, *Džamija i vakufname Muslihudin Čekrekčije*, Sarajevo 1938.

68. Mjesto Sultan-pašina džamija, kako stoji u originalu, treba Sultan-Fatihova džamija. To je ona džamija što je do g. 1811. stajala u sarajevskoj tvrđavi. Up. str. 102.

69. Mjesto Ferhad-pašina treba Ferhad-begova.

70. Tj. Ferhad-beg Vuković Desisalić. On je bio, koliko se sada zna, prvo sandžakbeg kliški (1556—1557), zatim sandžakbeg pakrački 1557—1566 i napokon sandžakbeg bosanski od aprila 1568. do svoje smrti nešto prije kraja juna 1568. godine.

71. Ovaj natpis i danas stoji uzidan u kamenoj ploči iznad vrata Ferhadije džamije u istoimenoj ulici. Evlija ga je zapisao u cjelini, ali ne sasvim tačno (mjesto *medžma el-zuhhād* na početku drugog polustiha kod njega stoji مجمع الزهاد medžma-li zuhhād, mjesto قد هدى *kad heda* na početku drugog stiha kod Evlije stoji اوهب *evhebe*, dok je datum tačno preračunao. Faksimil natpisa vidi kod Kemure u GZM XXIII, 1911, 408. Kemura nije usvojio Evlijin račun. Kod njega stoji g. 970, ali nema pravo.

72. O ovoj Sahat-kuli vidi H. Kreševljaković u *Spomenici Gazi Husrev-begove 400-godišnjice*, Sarajevo 1932.

73. U orig. stoji Husrev-paša, ali to je ovdje, kao i na mnogim drugim mjestima kod Evlije, pogrešno. Uostalom, i sam Evlija na mnogim drugim mjestima piše pravilno Husrev-beg.

Bog nam nadahnu njen hronostih:
»[Ovo je] stjecište dobročinitelja,
Dom onih koji zahvaljuju Bogu«.
937 (= 1532)[74]

Ova džamija je dan-noć puna posjetilaca, jer se nalazi na najživljem mjestu. To je starinska bogomolja s kamenim minaretom, a sva je pod kupolama koje su pokrivene olovom. Njen je osnivač bio jedan od zapovjednika Sulejmanova doba, a sagradio ju je blagom dobivenim u ratovima; to je džamija koja odiše duhom svog pokojnog osnivača[75].

Kako su njeni vakufi vrlo bogati, njen je upravitelj (mutevelli) jednom prilikom kada je bila velika i jaka zima u Bosni naredio u ime vakufa da se za brojni džemat grije voda u kazanima koji su veliki kao imaretski, pa je kroz sve hanefijske česme provedena topla voda kao rajsko vrelo Selsebil.

Tu svi pobožni muslimani uzimaju abdest, a kad završe molitvu, blagosiljaju dobrotvora Husrev-bega. Još nekoliko džamija imaju ovakve česme s toplom vodom.

Natpis na Gāzi Ali-pašinoj džamiji glasi:

Njegova ekselencija Gazi ʻAli-paša[76]
Podigao je ovu džamiju za božju ljubav
Na svijetu nema ovakvog svetišta.
To je hram spoznaje, dom iskrenih vjernika.
Bog nam nadahnu njen hronostih:
»Stjecište asketa, dom onih koji žarko ljube Boga«.
960 (= 1553)[77]

74. Taj natpis i danas stoji na mramornoj ploči uzidanoj nad glavnim ulazom u ovu džamiju. On se sastoji od tri stiha, a Evlija je prepisao samo posljednji u kome se nalazi hronogram. Natpis je pročitan i prepisan sasvim tačno, a i datum podizanja džamije je tačno preračunat. Faksimil natpisa vidi kod Truhelke, *Gazi Husrev-beg* str. 66.

75. Husrev-beg je upravljao Bosnom od 1521—1541, ali s prekidima. Prva njegova uprava trajala je od 15. septembra 1521. do juna 1525, druga od januara 1526. do proljeća 1534. godine, a treća od maja 1536, do smrti, 18. juna 1541. godine. Prema tome, on je upravljao Bosnom svega oko sedamnaest godina, a nikako trideset ili trideset tri kako, sigurno na osnovu Pečevije (*Tarih* I, 44), pogrešno piše Evlija. O Gazi Husrev-begu v. Ć. Truhelka, *Gazi Husrev-beg, njegov život i njegovo doba*. Sarajevo 1912; M. Spaho, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo 1908; S. Bašagić, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo 1907, *Spomenica Gazi Husrev-begove četiristogodišnjice*, Sarajevo 1932. A. Šimčik, *Odsutnost Gazi Husrev-begova iz Bosne*. (GZM XLVI, 1934, II, 91—106; Elezović, *Turski spomenici*, Beograd 1940, str. 517; M. Tajib Okić u *Islam Ansiklopedisi* s. v. *Husrev-beg*.

76. Tj. Hadim Ali-paša koji je bio bosanski sandžakbeg od 7. maja 1557. do svoje smrti 9. decembra iste godine. Svojom oporukom od 27. oktobra 1557. godine odredio je da se uz njegov grob podigne ova džamija i u tu svrhu ostavio trećinu imetka. Džamija je sagrađena 1560/61. g. i pretstavlja najljepši spomenik turske arhitekture u Sarajevu.

77. Ovaj se natpis i danas nalazi uklesan na kamenoj ploči uzidanoj iznad vrata Ali-pašine džamije. Evlija ga je prepisao u cjelini, ali ne sasvim tačno. Kod njega u prvom stihu na kraju drugog polustiha stoji رب العالمين *rab al-*

Natpis na Īsā-pašinoj džamiji[78] glasi:

Muhamed, sin Isa-begov[79], *sagradio je ovu džamiju*
Za one koji se smjernim strahopoštovanjem mole Bogu.
Bio je poznat kao pravedan i darežljiv,
Zaštitnik sirotinje na ovom svijetu.
Neko reče hronostih ovoj džamiji:
»Bogomolja prvaka, dom ljudi spoznaje«.
926 (= 1520)[80]

Posjetili smo ove džamije i molili se Bogu u njima. To su krasne džamije s mihrābima, mimberima (= amvon), mināretima i natpisima.

Medrese. — U Sarajevu ima mnogo profesora (muderris) i tumača Kur'āna (mufessir). Od svih medresa najljepša je i najimpozantnija Gāzi Husrev-begova medresa, na kojoj ima ovaj natpis:

Fejzulah[81] *joj za hronostih reče:*
»Stjecište dobročinitelja, dom savršenih«.
975 = 1567/68[82]

Mesdžidi. — U Sarajevu ima stotinu mesdžida[83]. Hadži-Osmanov mesdžid[84] koji se nalazi više Careve ćuprije krcat je mnoštvom po-

ālemīn mjesto دار الصالحين *dār al-sālihīn*. Osim toga, hronostih je pogrešno preračunat. Kako vidimo, kod Evlije stoji godina 960. (počinje 18. XII-1552), a brojčana vrijednost slova u hronogramu po ebdžed-računu jest 968. (počinje 22. IX 1560). Faksimil natpisa vidi kod Kemure u GZM XXIII, 1911, 175.

78. Ovo je sasvim pogrešno. Mjesto »natpis na Isa-pašinoj džamiji« treba da stoji »natpis na džamiji Mehmed-bega sina Isa-begova«, kako se to vidi iz tog natpisa. Ovaj je natpis stajao na džamiji Mehmed-bega sina Isa-begova, unuka Ishak-begova, u Bistriku. Ta džamija i danas postoji, ali natpisa odavno nema. On nam se sačuvao samo kod Evlije. Stoga ne možemo ocijeniti je li prepisan u cjelini i sasvim tačno. Samo je datum u natpisu kako ga donosi Evlija tačno preračunat.

79. O Mehmed-begu Isabegoviću vidi Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. II, 1951, str. 343 i tamo navedene izvore i literaturu.

80. Hidžretska godina 926. počinje 23. XII 1519. godine.

81. U orig. stoji *Fejzurrab*, što je sinonim za Fejzulah i označava pjesničko ime autora ovog natpisa.

82. Ovaj se natpis i danas nalazi na mramornoj ploči uzidanoj nad ulazom u Gazi Husrev-begovu medresu. Evlija je ovdje prepisao samo zadnji stih u kome se nalazi hronogram, a i taj nije sasvim tačno pročitao pa mu je stoga i datum ispao pogrešan. Kod njega pogrešno stoji *fi tarihihi* mjesto *tarihan lehu* u prvom polustihu, i *al-abrār* mjesto samo *abrār* u drugom polustihu posljednjeg stiha. Prema tome, i njegovu godinu 975 (1567/68) treba popraviti u 944 (počinje 10. VI 1537). Faksimil natpisa vidi kod Truhelke u GZM XX, 1912, 82—83.

83. Ovaj broj mesdžida je takođe veoma pretjeran. U Sarajevu je ukupno bilo 104 džamije i mesdžida. Sravni str. 106, nap. 67.

84. U orig. je ovdje upotrebljen izraz *buk'a* u smislu mesdžid pa sam tako i preveo.

sjetilaca više nego ijedan drugi[85]. Na njemu se nalazi ovaj natpis:

Hadži-Osman je za božju ljubav
Podigao ovu građevinu, dom studenata.
Neka mu Bog olakša put u raj.
To je mjesto istinske spoznaje,
Dom savršenih ljudi.
Abdinnebi[86] *reče mu hronostih:*
»Hram za one koji studiraju i mole se bogu«.

970 = 1562/3[87]

Dāru'l-kurrā' (Škole za stručnjake u čitanju Kur'āna). — Na osam mjesta predaje se memorisanje (hifz) i čitanje časnog Kur'āna na sedam arapskih dijalekata (kirā'āti seb'a), ali malo ima hafiza (koji znaju čitav Kur'ān napamet). Nema posebnih škola za stručnjake u čitanju Kur'āna (dāru'l-kurrā'), smješteni u velike zgrade i opskrbljenih bogatim vakufima. Ali velike džamije imaju nastavnike kiraeta (šejhu'l-kurrā').

Dāru'l-hadīsi (Škole za izučavanje islamske tradicije). — Na deset mjesta izučava se islamska tradicija ('ilmu'l-hadīs). Profesori islamske tradicije predaju besplatno, u Carevoj džamiji, Ferhadiji[76], Husreviji[73], u Kodža Ali-pašinoj[76] i Isa-begovoj džamiji[79] i još na više mjesta. Ali, još nije podignuta naročita škola pod kupolom za izučavanje islamske tradicije.

85. Ovaj Hadži Osmanov mesdžid poznat je u Sarajevu pod imenom Tabački mesdžid.

86. Kemura, Kadić i Čohadžić shvatili su izraz »*Abdinnebī*« leksički i preveli »sluga pejgamberov« i sl. U orig. stvarno stoji *'Id en-nebī*, što bi svakako trebalo ispraviti u *Abd-en-nebī*, ali taj tekst ne treba tumačiti leksički. Tu se, bez svake sumnje, krije pjesničko ime osobe koja je sastavila ovaj natpis. Jedan Abdinnebi, rodom iz Jedrena, bio je profesor (muderis), zatim godine 1037 = 1627/28. muftija u Solunu, a onda kadija sarajevski, odnosno mula bosanski. Kasnije je bio svrgnut i umro je u zulkadi 1042/maja 1633 (Up. *Sidžill-i osmānī* III, 403). Taj bi Abdinnebi mogao biti autor ovoga natpisa. Istina, postoji znatan razmak između datuma u njegovoj karijeri koje daje Mehmed Surajja i datuma u gornjem natpisu. Ali se natpis mogao staviti i kasnije, a i hronologija je u gornjem djelu vrlo često sasvim nepouzdana. U drž. arhivu u Dubrovniku našao sam jedan hudžet sarajevskog kadije koji se zvao Abdinnebi (Acta turcarum B. 10, No 50, br. 13). Taj je hudžet datiran sa 11. muharrema 1042/29. jula 1632. godine i predstavlja potvrdu da je solak Alija ovlašten da zastupa Fatimu sestru nekog trgovca Husein-baše iz Nedžar Ibrahimove mahale u Sarajevu koji je putovao trgovačkim poslom i ubijen na putu. U muhuru ovog kadije piše: *radži fejzi huda Abden-nebi 1040* (Abdinnebi se nada u blagodat božju, 1630).

87. Ovaj nam se natpis sačuvao samo ovdje kod Evlije pa stoga ne možemo ocijeniti da li je tačno prepisan. Evlija nije preračunao hronogram natpisa. Kemura riječi *li-tālibīn*, kako je u Evlije, ispravlja u *lit-talibin*, što je, svakako, ispravnije, ali on hronostih nije tačno preračunao. Sa tom njegovom korekturom slova daju godinu 970 = 1562/63, a ne 1000 = 1591, kako je kod Kemure. Bez te korekture imali bismo godinu 940 = 1533/34.

Osnovne škole (sibjan mektebi). — Na stotinu i osamdeset mjesta postoje osnovne škole i odgajališta[88].

Natpis na Hadži-Sedždžāhovom mektebu glasi:

Anđeli rekoše: »Mi znamo samo ono što si nas ti [Bože] naučio«[89]. *[1053 = 1642/43]*

Uza svaku džamiju ima po jedna osnovna škola (mekteb). Valjanoj i vrijednoj djeci vakuf daje odjeću.

Tekije. — U Sarajevu ima četrdeset i sedam derviških tekija[90]. Mevlevijska tekija nalazi se na obali rijeke Miljacke, na mjestu divnom kao rajska bašča. To je vakuf-tekija [reda] Dželāluddīna Rūmije[91]. Ima dvoranu za obrede derviša (simā'hāne), sobu za razgovor (mejdān) i sedamdeset-osamdeset prostranih derviških ćelija s galerijom gdje derviši sviraju (mutrebān), s kuhinjom ('imāret) i trpezarijom. Njen je starješina (šejh) obrazovan derviš čijim molbama Bog udovoljava. Starješina njenih svirača (nājzen-baši), kaligraf derviš Mustafa ima prekrasan rukopis.

Tu su još tekije: Šejh Musāfira[92], Abdulkādir Gīlānīje[93], halvetijska tekija i tekija Bistrīgī Ibrāhim efendije[94].

88. I ovdje je broj pretjeran. Pod pretpostavkom da je uz svaku džamiju postojao mekteb, kako je bio običaj, i kao što malo niže i Evlija kaže, moglo ih je najviše biti oko stotinu.

89. Kur'an.

90. Broj tekija je ovdje takođe pretjeran. Evlija sam nabraja pet tekija: 1) Mevlevijsku, tj. Isa-begovu na Bendbaši, koja je osnovana 1462. g. 2) Oko godine 1500. osnovao je Skender-beg svoju tekiju s musafirhanom i imaretom i to je Evlijina tekija »Šejh-Musafira«, jer se ova tekija zvala Musafirskom tekijom. Treća je Bistrigijina u Bistriku (halvetijskog reda) i još po jedna kaderijska i halvetijska. Međutim, postojali su još: Husrev-begov hanikah, Gaziler-tekija kod Ali-pašine džamije, Turna-dedetova tekija kod Čekrekčijine džamije i možda još koja, jer su u Sarajevu bili zastupljeni i drugi poznatiji derviški redovi, ali svi nisu imali svoje tekije. Pripadnici onih redova koji nisu imali svoju tekiju sastajali su se u kući svoga šejha, starješine dotičnog reda. Ali su jači redovi mogli imati i više tekija, pa je u isto doba od istog reda moglo biti više šejhova, koji su imali svoje pristaše (muride).

91. Dželāludīn Rūmī, jedan od najvećih islamskih mističnih pjesnika i osnivač takozvanog mevlevijskog derviškog reda. Rođen je u Belhu 604/1207, a umro u Konji 672/1273. g. Isp. *Handwörterbuch des Islam*, Leiden 1941 s. v. Ova je tekija pripadala mevlevijskom redu, a osnovao ju je Isa-beg 1462. g

92. Misli na Skender-pašinu tekiju.

93. Abdulkādir Gīlānī, glasoviti islamski mistik (740 = 1077/78. do 561 = 1166) koji je osnovao kaderijski derviški red po kome se tako i naziva. (Up. *Handwörterbuch des Islam*, Leiden 1941, str. 4).

94. Kod Evlije mjesto Bistrīgī stoji Serīfī, što je nastalo neznatnom greškom u stavljanju dijakritičkih tačaka.

Osnivač ove tekije je Ibrahim Bistrīgī, glasoviti šejh halvetijskog reda, rođen u Sarajevu, gdje je svršio nauke, a zatim stupio u halvetijski derviški red i pridvorio se šejhu Muslihuddinu Užičaninu od koga je dobio idžazet (diplomu) na iršad. Umro je 1070/1659. godine u 120. godini života, a sahranjen je u haremu Careve džamije u Sarajevu, gdje se i danas nalazi njegov grob sa nadgrobnim spomenikom i natpisom na njemu. Uporedi Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*. Sarajevo 1912, str. 112; Isti, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Zagreb 1934, str. 60.

Česme. — U ovom šeheru ima preko stotinu deset česama[95] iz kojih teče zdrava voda. One uopće nemaju slavine, nego teku stalno kao Selsebîl. Ima mnogo i drugih živih voda. Vrelo koje dolazi s Crnila[96] je kao voda života (âbu hajât). Prema riječima poznavaoca Sarajeva u šeheru ima hiljadu i šezdeset svježih vrela i izvora, ali neka za to odgovara onaj ko mi je to kazao.

Sebilji. — Na tri stotine mjesta postoje sebilji (sebîlhâne)[97] gdje žedni ljudi piju vodu. Oni su podignuti iz ljubavi prema mučenicima sa Kerbele[98]. Većina ih je u čaršiji i na trgu. Impozantni su sebilji Ferhad-pašin[99], Husrev-begov[100], Murad-begov[101], Gâzî 'Isâ-begov[102] i drugih prvaka i uglednih ljudi[103].

Opis rijeka. — Rijeka Miljacka, koja teče sredinom šeher-Sarajeva, sliva se s planinskih pašnjaka Devine[104] i planina Mačkovca

95. Ovaj broj česama nije pretjeran ni kad uzmemo u obzir samo javne česme, koje se nisu uopšte zatvarale. Za sarajevske česme interesovali su se i neki zapadni putopisci ovog doba. Prvi ih spominje Francuz De Hayes, koji je ovuda prošao godine 1621. (Vidi Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina) (dalje citiram skraćeno: WMBH), Band X, 1907, str. 60). Deheov putopis štampan je u Parizu 1629. godine Zatim česme spominju Atanasije Đorđić u svom izvještaju godine 1626 (Starine XVII, 127) i Pavle iz Rovinja (Starine XXIII, 37), ali ni oni ne navode broja. Francuz Quiclet piše godine 1658. da u Sarajevu ima 169 lijepih česama (GZM XVII, 1905, 428). Iste je godine ovuda prošao i Francuz Poullet i u svom putopisu (štampan 1667) napisao da kraj svake džamije ima česma (GZM XX, 1908, 54), a eto odmah zatim (1660) Evlija kaže da ih ima preko 110. Broj koji mnogo kasnije daje Chaumette des Fossés (preko 200) je veoma pretjeran (*Voyage en Bosnie* itd Paris 1816, 33). Potkraj turske uprave u Sarajevu je bilo 156 javnih česama (H. Kreševljaković, *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*. Sarajevo 1939, str. 20).

96. U turskom tekstu stoji »*Cebel-i karadan gelen binar*«, pa Evlija ovdje sigurno misli na Crnil, a ne Souk Bunar kako je proizvoljno dodao Kemura (GZM XX, 1909, 188).

97. Ovaj broj sebilja je jako pretjeran. Uporedi H. Kreševljaković, *Vodovodi i gradnje na vodi*, str. 40—46.

98. Misli na pogibiju Muhamedova unuka Huseina i njegovih pristaša koji su izginuli na mjestu Kerbela godine 60/679. izmučeni žeđu.

99. Misli na Ferhad-bega, osnivača sarajevske džamije Ferhadije. Vidi ovdje str. 106, nap. 70. Pred njom ima šadrvan, pa je jasno da Evlija pod sebiljima misli i na šadrvane.

100. Misli na šadrvan pred Husrev-begovom džamijom.

101. Misli na Murad-bega Tardića (vidi o njemu ovdje str. 123, nap. 173), ali se ne zna da je on u Sarajevu podigao kakvu zadužbinu, pa ni šadrvan, i mislim da Evlija ovdje nema pravo.

102. Misli na Isa-bega Ishakovića, osnivača Careve džamije pred kojom imaju i danas česme u zidu dvorišta.

103. Svi sarajevski sebilji i šadrvani propali su u požaru 1697 g. i nije ih više bilo do 1753. g. Od njih se sačuvala samo jedna kurna pred džamijom Ferhadijom, na kojoj se jasno vidi da je napravljena od stećka. (Up. H. Kreševljaković, *Vodovodi*, str. 44—46).

104. Devina se naziva mala planina iznad Sarajeva.

i Mokrog[105]. Tekući naniže ona prolazi kroz šeher ispod Careve ćuprije i nakon dva sata uliva se u rijeku Bosnu[106]. A rijeka Bosna[106] dolazi iz hercegovačkih planina, od Konjica[107], Lipete[108] i Bjelimića[109], što se nalaze na jugoistočnoj i južnoj strani, i uliva se u rijeku Savu[110].

Bunarovi. — Ima sedam stotina bunarova. Kako se neke vode za vrijeme zime zalede, to se onda upotrebljava voda iz ovih bunarova. Stanovnici Bosne[111] su po prirodi mudri pa zimi piju bunarsku vodu smatrajući da je to zdravo.

Vodenice. — Ima tu sto sedamdeset i šest vodenica[112]. Vode koje se nalaze u donjem i gornjem dijelu šehera slivaju se jedne u druge i pokreću brze vodenice. Jedna vodenica za noć samelje pedeset mjerica (kile) sitna pšenična brašna[113]. Na svim putovima podignute su vodenice[114].

105. Evlijine planine Mačkovca i Mokrog su Romanija. On i na drugim mjestima naziva planine prema imenima obližnjih mjesta: srebreničke planine, planine Čačka, planine Uloga itd.

106. Međutim, Miljacka se sastoji od dvije Miljacke: desne, Mokranjske Miljacke, koja izvire iz mnogih vrela s područja Romanije, Kostreša i Devine Planine, i lijeve, Paljanske Miljacke, koja izvire na padinama Jahorine i Viteza. Od mjesta gdje se obje Miljacke sastaju, jugoistočno od Čeljigovića — rijeka teče pod imenom Miljacka, prolazi kroz Sarajevo i zapadno od Rajlovca utiče u Bosnu. U orig. stoji *Saray*, a treba Bosna, kako i sam Evlija ranije kaže.

107. U orig. stoji *Konličse*, a Evlija sigurno misli na Konjic, ali se tako ne zove nijedna planina, nego samo grad na Neretvi. Uostalom on i druge planine često naziva ne po njihovim imenima, nego po okolnim naseljima kako smo to već napomenuli. Up. ovdje nap. 105.

108. Lipete je danas selo na starom putu Konjic—Mostar, između Boraka i Zimlja. Tu je bila utvrđena karaula. Od XVIII st. pripadala je mostarskoj kapetaniji.

109. U orig. stoji *Bjelinić*.

110. I ovdje o izvoru Bosne Evlija govori onako kako mu se učinilo. Bosna izvire na području Igman-planine u Vrucima, a utiče u Savu kod Bosanskog Šamca, pa je Evlija ovdje pogriješio i pod pretpostavkom da je Bosnu zamijenio s Neretvom.

111. Misli stanovnici Sarajeva.

112. Iako je i ovaj broj dosta velik, a znamo da Evlija u brojevima često pretjeruje — ipak, sudeći po raznim dokumentima — nije pretjeran. Još pred osamdeset godina bila su u gradu na Mošćanici 22 mlina, a 2 odmah do Višegradske kapije, ali ih je ranije bilo mnogo više. Godine 1626, piše Atanasije Đorđić, da je u gradu na Mošćanici bilo preko 50 mlinova. Isti broj navodi Poullet 1658. g. Osim na Mošćanici, mlinova je bilo još i na Miljacki, potoku Koševi i Bistriku u gradu, a i na potoku Koševi, rijeci Mošćanici i u potoku Kovačići u bližoj okolini Sarajeva. (Uporedi H. Kreševljaković, *Vodovodi i gradnje na vodi*, str. 177—193).

113. Kila (ćila) težila je oko 25 oka, pa bi, prema tome, svaki mlin za 24 sata samljeo po 12 i po tovara žita, a toliko nije mogao samljeti nijedan naš mlin. (Up. H. Kreševljaković, *Vodovodi*, str. 177).

114. Tako je zaista i bilo, samo je čudno što Evlija uz vodenice ne spominje i stupe, a bilo ih onda u Sarajevu i u bližoj okolini njegovoj. (Up. H. Kreševljaković, *Vodovodi*, str. 178).

Javna kupatila (hamāmi). — Ima pet privlačnih javnih kupatila[115]. Zgrada Careve banje[116] je najsvjetlija i najljepša. Ima još oko šest stotina i sedamdeset kupatila u gospodskim kućama, jer u svakoj kući ima peć, pa su u kućama prvaka i velikaša podignuta raskošna kupatila. I ja sam se, siromah, s uživanjem kupao u mnogim gospodskim kupatilima.

Karavān-saraji i hanovi. — Na tri mjesta se nalaze karavānsaraji poput gostoljubivih domova[117]. Tu besplatno konače putnici i namjernici.

Postoje još dvadeset i tri impozantna, uređena, krasna i kao tvrđava čvrsta hana[118]. Od svih su najpoznatiji Hadži-Beširov[119] i Hadži-Tartarov han, u samoj čaršiji.

Bećarske sobe. — Postoji osam soba za samce. Njihovi kućni čuvari ne puštaju nikoga u ove sobe sve dok ne dobiju jemstvo. Tu vlada jaka disciplina. Onog koji jednu noć ostane napolju bez dozvole, sutradan odmah izbace iz hana. Vrata ovih konačišta zatvaraju se svaku noć poslije jacije i nikome se ne dopušta da kasnije ulazi i izlazi.

Čaršija i bezistan. — U čaršiji ima u svemu hiljadu i osamdeset dućana koji su uzor ljepote. Sama čaršija je veoma privlačna i izgrađena po planu. Svaki pojedini dio čaršije je natkriven isto kao

115. Ovdje je, po Evliji, broj za dvije banje manji od faktičnog stanja u ono vrijeme. Naime, u Sarajevu je između 1462. i 1477. bila samo jedna banja, krajem XV vijeka dvije, a u XVI vijeku podignuto ih je još pet, i tako je već krajem XVI vijeka bilo ovdje sedam javnih kupatila. Evlija poimenice spominje samo najstariju, Carevu banju, koje se, valjda, i onda zvala, jer se nalazila pokraj Careve džamije, a podigao ju je osnivač Sarajeva Isa-beg prije februara 1462. g. To je današnja preuređena Isa-begova banja. Druga je bila Ajas-begova banja. Ona se prvi put spominje krajem juna 1477. godine, propala je, izgleda, 1697, a nalazila se iznad ulica Mudželiti i Kujundžiluk. Treći je Firuz-begov hamam (sagrađen između 1509. i 1512), a nalazio se između ulice Maršala Tita, Baščaršije, Malih sarača i Protine ulice. Radio je do početka prošlog vijeka. Četvrti je bio hamam Bali-begov na Bistriku, a sagrađen je najkasnije 1521. god. Peti je Mehmed-pašin u Šejh Ferrahovoj mahali. Osnovan je prije 1556. g., a porušen iza 1848. Šesti je Gazi Husrev-begov, koji je sagrađen poslije novembra 1537, a zatvoren je 1916. g. Sedmi je bio Kemal-begov hamam u blizini Državne bolnice. Propao je 1697. g. (Up. H. Kreševljaković, *Hamami*, str. 49—87).

116. U orig. stoji *Hunkār hamami*.

117. Ta tri karavan-saraja su: Isa-begov, koji je sagrađen prije februara 1462. g., a nalazio se ondje gdje je danas han Kolobara. Husrev-begov uz njegov bezistan; sazidan je od kamena pa se po tome obično zvao Tašlihan, a propao je 1879. Treći je Skender-pašin (Up. H. Kreševljaković, *Vodovodi*, str. 209).

118. Ovaj broj hanova nije nimalo pretjeran. Up. H. Kreševljaković, *Esnafi i obrt u Bosni i Hercegovini* I, str. 65 i dalje.

119. Taj se han nalazio na onom praznom prostoru između Morića hana i Dulagine ulice koji se i danas zove Beširov han. Izgorio je 1766, a obnovljen je 1777. U njemu su esnafi držali svoje skupštine (londže); u njemu se zboroovalo i 1878. g. o otporu protiv okupacije (Up. H. Kreševljaković, n. d. I, str. 66).

čaršije u gradovima Halep i Brusa, samo što ti krovovi nisu građeni od tvrdog materijala, nego od debelih greda. Glavne ulice su čiste i pokaldrmisane, a u jednoj krasnoj zgradi koja je sagrađena od tvrdog materijala nalazi se bezistan[120].

Tu se može vrlo jeftino kupiti svakovrsne robe iz Indije, Arabije, Perzije, Poljske i Češke. Kako su Dubrovnik[121] i Mleci[122] udaljeni od ovog grada samo dva do tri konaka, to se iz Zadra, Šibenika i Splita za dva dana doveze na komorskim konjima u ovaj grad bezgranično mnogo raznih vrsta robe, skupocjenog sukna i finih svilenih tkanina, koje se prelijevaju kao mramor, pa se tu prodaju.

Čohadžijska (suknarska) čaršija, svilarski i kazandžijski bazar su vrlo živi.

Mostovi. — Na rijeci Miljacki ima sedam tvrdih mostova[123]. Između svih ističe se Careva ćuprija[124]. To je nizak, ali vrlo dugačak most. Dužina mu je dvije stotine i pedeset koraka[125].

Natpis na Hadži-Huseinovom mostu[126] glasi:

Kad Hâtif ugleda most, reče mu hronostih:
»Hadži-Husein dovrši ovaj most«.
[1029/1620][127]

120. Po ovome bi izgledalo da je u ono doba u Sarajevu bio jedan bezistan, a bila su tri: Isa-begov, sagrađen prije februara 1462. g., služio je svojoj svrsi sve do 1842. g.; Husrev-begov, sagrađen 1540. g. i Rustem-pašin, osnovan 1551. g. i poznat pod imenom »Brusa-bezistan«. Evlija ovdje misli na Husrev-begov bezistan. Up. H. Kreševljaković, *n. d.* I, str. 61).

121. U orig.: *Dobra Venedik*, up. str. 101, nap. 46.

122. U orig.: *Büyük Venedik* = Mleci.

123. Od tih sedam mostova na Miljacki tri su bila kamena, a četiri drvena. Đorđić spominje 1626. na Miljacki vrlo lijepe mostove od tesanog kamena, a Kikleu su se svidjeli (1658) ne samo kameni nego i drveni mostovi. Kameni su bili: 1) Careva ćuprija, prema ulazu u Carevu džamiju; postojala je sve do 1896. Na istom je mjestu prije 1462. g. Isa-beg podigao svoj most, ali se ne zna da li je bio drveni ili kameni. On se spominje 1557. g., a onda ovdje kod Evlije. Samo ni Evlija ne kaže da je od kamena. 2) Latinska ćuprija (sada Principov most) na istom mjestu gdje je i danas. Podigao ju je prije 1565. neki Ali Ajni-beg, upravitelj Rustem-pašina vakufa u Sarajevu. Nazvao se tako po mahali Latinluku, na desnoj obali Miljacke, koja se u turskim izvorima zove Frenklik mahala. (Arhiv M. E. Kadića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu broj 961). Treći kameni most što je onda postojao je onaj kraj bivše Gradske vijećnice. Podigao ga je neki Hadži Husein g. 1029/1620. On je bio sarajevski šeher-ćehaja (gradonačelnik), pa je narod po tom nazvao ovaj most Šeher-ćehajina ćuprija ili Šeherija. U groblju na Alifakovcu ima jedan grob za koji Sarajlije pričaju da je u njemu pokopan osnivač ovog mosta. Na tom spomeniku nema nikakva natpisa (Up. H. Kreševljaković, *Vodovodi*, str. 204).

124. U orig.: *Hunkar köprüsü*.

125. Kad se ima na umu da se ovaj most protezao od današnje kafane »Visoko« pa do pristupa u Carevu džamiju, onda je ova tvrdnja Evlije manje pretjerana.

126. Up. ovdje nap. 123.

127. Za datum na tom mostu v. Kreševljaković, *Vodovodi* itd. str. 204

Više ovih mostova, u blizini mevlevijske tekije na rijeci Miljacki, nalazi se velika brana (bender). Sve drvosječe ovoga šehera sijeku ogromno drveće u onim šumama povrh rijeke Miljacke koje su kao planina Bīsutūn[128] i spremaju ga za gorivo. Svaki na drvima koje je posjekao usiječe na neki način zasjeku i, označivši tako svoja drva, baca ih u Miljacku. Sva građa i drvo za gorivo splavlja se vodom. Kad se drva zaustave na spomenutoj brani (bend-baši), dolaze vlasnici drva i, pazeći na svoje oznake, vežu svoja drveta užetima i prenose ih svojim kućama[129].

Još nešto. — U ovom gradu stavljaju snijeg i led u slamu i čuvaju ih u podrumima. Kasnije, za vrijeme žestoke žege u mjesecu julu, vade ovaj kao kristal čisti led i stavljaju ga u kompot od višanja, te tako prave kompot s ledom.

Još nešto. — Pošto u ovome šeheru gotovo nema miševa, mačka se rijetko viđa. A kako svi stanovnici, trgovci, činovnici i timarnici vode računa o svojim troškovima, ne drže mačke, smatrajući da jedna mačka stoji dnevno čitavu aspru. Ako ipak imaju mačku, ne puštaju je stolu, niti joj daju komadića hljeba. Ako mačka priđe stolu, tjeraju je, uznemiruju, tuku i grde govoreći: »Pis, tebe je Bog stvorio da loviš miševe«. Čak Banjolučani, kudeći Sarajlije zbog ovakvog odnosa prema mački, kažu: »Sarajlije zbog svoje škrtosti i mizerije ne postupaju po časnim Muhamedovim riječima: ‚Voljeti mačku spada u vjerske dužnosti', pa u svojim kućama ne drže mačke. Njihovi trgovci jedu samo jedanput dnevno. Jednom je neki Sarajlija pustio svoju ženu zato što je za objedom dala mački komadić hljeba«. Izgleda, međutim, da te priče ne odgovaraju istini, jer sam se ja uvjerio da su Sarajlije darežljivi i gostoljubivi ljudi i prijatelji stranaca.

Boja, fizionomija i osobine stanovništva. — Kako je ovdje klima prijatna, ljudi su u licu rumeni. Sa sve četiri strane šehera su planinski pašnjaci, a živih voda ima mnogo. Zbog toga je stanovništvo krepko i zdravo. Čak ima više hiljada starih i dugovječnih ljudi koji su bili i prošli, oronuli i iznemogli, ljudi koji su prevalili prosječni život od sedamdeset godina i postali nesposobni za polni odnos. Sve su to bogobojažljivi ljudi, čistog, ispravnog i nepomućenog vjerovanja. Oni su daleko od zavisti i mržnje, a svi su, staro i mlado, gospoda i sirotinja, istrajni u molitvi. Pa i kad u čaršiji, brojeći novac, čuju poziv na molitvu (ezān), reknu: »Odazivam ti se, Bože«, i ostavljajući novac, onako otvoreno, jatimice hrle u džamiju ne zatvorivši ni dućana.

128. Ime planina u Perziji između Hemedana i Hulvana. Od Hemedana je udaljena četiri dana hoda. Znamenita je zbog svojih pećina, antičkih spomenika staroga Irana koje su otkrili zapadnoevropski arheolozi. Sama planina je veoma vrletna i kršević... pa stoga dobro obaviješteni Evlija nju uporeduje sa krševitim gornjim tokom Miljacke više Sarajeva.

129. O splavljanju drva na Miljacki vidi H. Kreševljaković, *Vodovodi*, str. 171—176.

Poslije, kad obave molitvu, vraćaju se i nastavljaju posao u trgovini, jer se svi stanovnici drže izreke: »Trudbenik je ljubimac božji«.

Nikako ne vole spore i nepokretne ljude, ljude bez ikakva znanja, a poštuju one koji posjeduju ma kakvo znanje. Visoko učenim i moralnim ljudima daju čak i zekat.

Narod govori bosanski, turski, srpski, latinski, hrvatski i bugarski.

Imena bosanskih ljudi. — Narod u ovoj zemlji svoja imena izgovara skraćeno, pa mjesto Mehmed kaže Mĕho, mjesto Ahmed — Ahmo, Šaban — Šābo, Ibrahim — Ībro, Zulfikar — Zūko, Hasan — Hāso, Husejin — Hūso, Sulejman — Sūljo, Ramadan — Rāmo, Alija — Āljo. Prezimena su im opet kao: Lubzāde[130], Filipzāde[131], Koski-zāde[132], Lāfi-zāde, Čōvo-zāde[133], Junāk-zāde[134], Dēšo-zāde[135].

Imena njihovih robova su: Hurem, Behlūl, Jūro, Sāfo, Hojrad, Ferhad.

Muška i ženska nošnja. — Ima vrlo mnogo prvaka (a'yān) i velikaša (kibār). Svi prvaci nose ogrtače od saja-čohe, saja-kontoše (navezena džubeta) i samur-ćurkove. Zimi nose ćurkove postavljene kožom od crvene bosanske lisice, ćurkove postavljene kožom od lisičijeg vrata i košulje od atlasa, jer su u ovoj zemlji čoha i atlas vrlo jeftini. Obuća im je potpuno žuta. Čalme su im zavijene oko glave na carski način. Zavijaju i šarene zlatom izvezene turbane.

Ljudi srednjeg imovnog stanja nose pohabanu čohu i idu u prostijoj obući; zimi oblače poznate dubrovačke ćurkove koji su postavljeni crnom jagnjetinom.

I ljudi siromašnog stanja takođe nose čohu, a mnogi stavljaju na glavu zelene krajiške kalpake.

Žene su im ljepotice, a čedne su poput Rābije Adevije[136] i pokrivaju se. U ljepoti i prikladnosti su jedinstvene, riječi su im odmjerene, govor divan, a zubi kao nanizani biser. Njihove poput zvijezda blistave djevojke su jako povučene i čedne. One su kao nerascvjetani pupoljci i skupocjeni biser. Osim oca i djeda, nikakav drugi muškarac ne može, valjda, čuti njihove riječi.

Ženska imena su: Sāliha, Saniha, Razija, Merzija, Merjema, Humā, Hava, Hasna, Umihāna, Nadira i druga.

130. U orig.: *Lūbzade*, možda Ljubović ili Lobić. Ovo posljednje prezime ima i danas u Sarajevu.

131. U orig.: *K-l-b-zade*. Sigurno štamparska greška mjesto F-l-b-zade što bi značilo Filipović.

132. U orig.: *Kosfi-zade*. Sigurno štamparska greška mjesto Koski-zade.

133. *Čovo-zade* značilo bi Čović.

134. U orig.: *Bunak-zade*, sigurno štamparska greška mjesto Junak-zade — Junaković.

135. *Dešo-zade* = Dešić.

136. Ime jedne žene iz Basre koja se proslavila kao veliki mistik, svetac i pisac. Rođena je 95/713. ili 99. g. a umrla 185/803. g. u Basri (Up. *Handwörterbuch des Islam*, str. 603).

Robinje i kućne služavke su im većinom Srpkinje i Bugarkinje, a ima mnogo i Hrvatica[137].

Žene u ovom šeheru odijevaju se u odjeću od crvene i žute čohe, a na noge obuvaju žute papuče i tomake. Na glavu stavljaju obične i skupocjene fesiće od čohe, dibe i kadife, a preko njih zavijače od tankog bijelog platna i crne peče. Vrlo rijetko šetaju izvan kuće, jer su čedne i čestite.

Anegdote zanesenjaka i božjih ugodnika. — Na prvom mjestu je božji ugodnik Abdi Čelebija. To je iznemogao starac koji je opijen i zanesen ljubavlju prema bogu i uvijek je van sebe. On poznaje tajne znakove i riznice tajanstvenih znanja. Njegova su se veličanstvena proročanstva (kerâmet) nekoliko hiljada puta obistinila. Jednog dana, kad sam ja tamo bio, došao je Abdi Čelebija u čaršiju i bazâr i hodao pomažući i vičući:

— Bre diži, bre trpaj u harâre, bre stani, bre udri, gasi, ne stoj, bre ode Sarajevo, jao pustinja, obnova, sabahski vjetar, drži, stoj!

I za čudo božje, te noći pojavi se u kazandžijskoj čaršiji požar i izgorje nekoliko hiljada dućana i kuća[138]. Nekoliko dana kasnije mase su rastrgale subašu našeg gospodara Melek Ahmed-paše[139] stoga što se našao u nezakonitom poslu. Na to je paša sve one koji su sudjelovali u ovom ubistvu povješao, isjekao i pobio. Sutradan je Abdi Čelebija šetao govoreći:

— Eto, dobro bi, a neki postadoše dobri šehiti (mučenici).

Tako je bio neugledan da su mu brkovi i brada bili savijeni u fitilje.

Ima još mnogo zgoda o njemu, ali to ne mogu spominjati u svojim bilješkama.

Deli Nisâ-kaduna, takođe je vidovita. Ona je nadahnuta otkrovenjem i zanesena, ali dobra i povučena žena. Šetala bi kao da je gluha i nijema.

137. Listajući sačuvane protokole sarajevskog šerijatskog suda iz sredine XVI vijeka, nailazi se često na predmete koji se odnose na robove i robinje za koje se obično kaže da su mađarskog porijekla. Ima ih za koje se navodi da su porijeklom Hrvatice, ali ja nisam nikada naišao na neki spomen robinja za koje bi se spomenulo da su porijeklom Srpkinje.

138. Požari su bili veliki dušmani Sarajeva. Od njih je stradala naročito čaršija, a u požaru iz g. 1697. propao je skoro čitav grad. Između 1460. i 1879. javljali su se preko 20 puta veći požari. Ali o njima imamo malo podataka. Tako i za ovaj požar znamo samo po ovim navodima Evlije Čelebije. O požarima u Sarajevu up. H. Kreševljaković, *Esnafi*, str. 68—73.

139. O Melek Ahmed-paši up. str. 103, nap. 50. Prema onome što se može vidjeti iz postojećeg izdanja Sejahatname Evlija je samo jedanput prošao kroz Sarajevo zajedno s Melek Ahmed-pašom.

Crkve. — Sve su crkve malene, nema crkve[140] sa zvonom. Crkve srpskih i latinskih hrišćana su u dobrom stanju. Evropejci, Frenci i Grci (Rūm) takođe vrše svoje vjerske obrede u ovim crkvama. Ima i jedna jevrejska sinagoga.

Imāreti. — U šeher-Sarajevu postoje na sedam mjesta javne kuhinje (imāret) u kojima putnici i namjernici, đaci i mudžāviri dobivaju obilno besplatnu hranu. Poznati su: Kodža Ferhadov, Husrev-begov i Kodža Mehmed-pašin imaret[141]. Ovaj posljednji imaret gradio je Sinan-aga, glavni neimar (mīmār-baši) Sulejmanhanov[142].

Zanimanje stanovništva. — Jedan dio naroda služi kao graničarski ratnici, drugi su državni službenici, a treći obrtnici i mjenjači (sarraf). Jedan dio stanovništva bavi se trgovinom. Jedna grupa stanovnika služe kao sejmeni (sekbān) paša i aga, te pobiru državne dohotke (māli mīrī).

Žita i proizvodi. — Kako je ovdje zemlja jako brdovita i kamenita, pšenica dolazi iz Vlaške[143] i Hercegovine. Na području Sarajeva, međutim, rastu biljke: proha, grah, ječam, sočivica, nohut i heljda[144].

Ima jedna vrsta hljeba koji je sladak kao med, tako da ga se čovjek ne može zasititi. Hljeb od prohe je dobar dok je vruć, ali kad se ohladi, stvrdne se kao kamen. Zobi i raži ima takođe dosta.

Voće. — Ovdje nema drveća kao što su čempres, bor, šimšir, smreka, maslina i gorka pomorandža. Ali u hercegovačkom i mostarskom primorju ima svakakvog voća izuzev datula.

140. Evlija ovdje upotrebljava riječ *deyir*, što u prvom redu znači manastir, a onda crkva i bogomolja uopće; držim da Evlija pod tim izrazom misli na crkve pa sam tako i preveo.

141. Već u 16. vijeku bila su u Sarajevu četiri imareta, a, evo, sredinom XVII vijeka Evlija ih spominje sedam. Prvi imaret podigao je Isa-beg u selu Brodac (danas Bendbaša) prije februara 1462. g. Nestao je u požaru 1697. g. Oko godine 1500. Skender-paša je uz svoju tekiju podigao musafirhanu i imaret. Opadanjem ovog vakufa nestalo je davno i musafirhane i imareta, a prije drugog svjetskog rata tekije i džamije. Nešto prije 1531. g. podigao je Husrev-beg svoju musafirhanu s imaretom. (*Spomenica*, 59—63). Od ovih Evlija izričito spominje samo Husrev-begov imaret. Evlijin Ferhad-beg je sigurno osnivač sarajevske džamije Ferhadije, ali se ne zna da je on podigao i imaret. Evlijin Kodža Mehmed-paša je opet, valjda, Mehmed-beg Isabegović, ali se ne zna da je on ili koji drugi beg ili paša po imenu Mehmed podigao u Sarajevu imaret.

142. Nije poznato da je slavni turski neimar Sinan štogod gradio u Sarajevu. Navodno, on je samo izradio planove za Husrev-begovu džamiju.

143. U originalu stoji *Ivlah* i ne može, mislim, biti ništa drugo nego Vlaška.

144. U originalu na više mjesta stoji *heldine*.

Jela. — Na glasu su im ova jela: uređeni bijeli latinski somun, »ručka ćurek«, tj. jedna vrsta masnog ćureka koji se jede uz doručak — burek od kokošijeg mesa, kajmak-baklava, raznovrsne čorbe od povrća, jahnija od ovčije i goveđe pastrme sušene na hrastovini, »kupuska«, tj. kiseli kupus i sir od surutke.

Voće i piće. — Od voća je poznato dobro crno »džurha« grožđe, trešnje mevlevijske tekije, višnje, kruške jeribasme, jabuke i šljive.

Što se tiče pića, u ovome se šeheru u proljeće, puna tri mjeseca, pravi na stotine hiljada male buradi (fuči) surutke od kozjeg mlijeka, tj. vode od sira, koja se prodaje u čaršiji i na trgu u mnogim čabrićima. Ova voda povoljno utiče na probavu, a licu daje rumenu boju.

Surutku dobivenu od mlijeka riđe koze uzimaju na jagmu i piju. Štaviše, prema riječima ljekara i u drugim zemljama je korisno u proljeće piti mlijeko od riđe koze, jer ono po njihovom mišljenju u ljudskom organizmu uništava žuč, melanholiju, sputum (balgam) i sl.

Sirup od višanja, gorušica (hardelija) i medovina takođe povoljno utiču na raspoloženje (ćeif).

Ima još jedna vrsta pića koje se zove ramazānija. Ono se pravi od grožđa kao i nevareno vino (muselles). Ono s nogu obara čovjeka. Najbolju vrstu ove ramāzanije imaju imami. To je prijatno piće koje čovjeka jača za molitvu. Međutim, onaj koji pije pravo vino (šarāb) nesrećnik je koga stanovnici ovoga grada izbjegavaju i preziru.

Bašče i izletišta. — Ovdje ima dvadeset i šest hiljada bašča kao rajskih vrtova, a kroz svaku teče živa voda. Ti su vrtovi krasni kao zemaljski raj (bāgi irem). Ukrašeni su raznovrsnim hladnjacima, bazenima i šadrvānima. Jedno izletište je Bašča mevlevijske tekije na obali rijeke Miljacke. Iznad nje je izletište u Gaju male tekije[145]. Tu ima neka vrsta tako sočnog i ukusnog crnog grožđa da ga se čovjek ne može zasititi. Zatim ima izletište na Vrelu Bosne. Na obali te rijeke ljudi iz cijelog šeher-Sarajeva koji znaju da uživaju razapnu manje i veće šatore te u mrežu love pastrmu, tešku po jednu oku. Od nje prave ukusne ćevape, pa jedući i pijući uživaju.

Rudnici. — U ovoj provinciji ima devet različitih rudnika kakvih nema u ostalim islamskim zemljama. Iako je u provinciji Bosni postojao rudnik zlata, njega je Ferhad-paša[146] zatvorio stoga što mu prihodi nisu mogli pokrivati izdatke.

145. Evlijin Gaj Male tekije je valjda onaj lokalitet što se danas zove Šehova Korija (Šehov gaj).

146. Misli na Ferhad-pašu Sokolovića, posljednjeg sandžakbega i prvog beglerbega bosanskog (1574—1588).

U gradu Srebrenici[147] vadi se jedna vrsta čistog srebra. Takvo čisto srebro bez ikakve primjese ne kopa se čak ni u kasabi Novo Brdo[148], ni u šeheru Sidrekapsi[149] pokraj Soluna (Selanik).

U ovoj pokrajini ima takođe i hrmze (vrsta depilatorijuma). A ima i lazurita (plavog kamena), koji se kao i evropski (frenk) preliva u hiljade boja i stotine nijansa.

Ima takođe i rudnik olova i bakra. Samo bakrene rude ima malo i ona sadrži u sebi zlatnu žicu. Željeznih rudnika ima veoma mnogo. U fojničkim[150] planinama vadi se željezo bez mjere.

Narječje i narodna frazeologija. — Ističem prije svega da oni jelo što ga svako jutro jedu zovu »ručka«, ali ovaj izraz Osmanlije smatraju nepristojnim. Jednoga dana ranim jutrom dođe meni, siromahu, Hadži Bešaret i reče:

— Evlijā Čelebī, naši su »kućni dušmani«[151] otišli u hamam; moja je kuća sada slobodna, pa bih htio da te vodim sebi na doručak (»ručka«).

Ja sam se, siromah, na ove riječi zbunio. U glavu mi dođoše razne misli, dok će Hadži Bešaret:

— U našim se krajevima doručak zove »ručka«[152].

Kad kažu »čestiti paša«, to znači pravedni paša.

Jezik bošnjačkog i hrvatskog naroda. — Narod se u ovim krajevima u pučkom govoru zove Bošnjaci (»Bošnjak«). Samo draže im je kad se kaže Bosanci (»Bosnevi«)[153]. Kao što su njihov jezik, tako su, zaista, i oni sami bistri ljudi koji sve ispravno prosuđuju. Jezik im je blizak latinskom[154]. Eto ovdje ćemo donijeti nešto iz toga jezika u prozi i stihovima.

Na tržištu broje ovako:

jedan[155] = 1, dva = 2, tri = 3, četiri = 4, pet = 5, šest = 6, sedam = 7, osam = 8, devet = 9[156], deset = 10.

147. U orig.: *Srepniče*, mjesto Srebrenica.
148. U orig.: *Nov Borda*, mjesto Novo Brdo.
149. U orig.: *Surkis*, mjesto Sidrekapsi; poznato rudarsko naselje kod Soluna.
150. U orig.: *Kojnica*, mjesto Fojnica.
151. Pod izrazom »kućni dušmani« Evlija misli na žene.
152. Koja je to turska nepristojna riječ slična našoj riječi ručak, nisam se mogao domisliti.
153. U stvari, ovdje se radi samo o dva različita imena arapski (Bosnevi) i turski (Bošnjak) za isti pojam.
154. Interesantno je spomenuti da su i neki naši pisci kao Havaji, koga ćemo odmah spomenuti, držali da je naš jezik sličan latinskom.
155. U orig.: *jedno*.
156. U orig.: *devešt*.

Učenjaci i pjesnici šeher-Sarajeva[157] napisali su jedan rječnik na bosanskom jeziku u stihovima[158] po uzoru na perzijsku knjigu Šāhidī[159] iz koga su ovdje prenesena dva metruma[160].

Na metar *fā'ilātun* (— ◡ — —):

I

Bog tanri, *jedno* bir-dir, hem *jedini* vahdetî,
Duša can-dir, *čovik* adam dirliği-dir *živiti*,
Hem ferište *anđel* oldu, göklere de *nebesi*,
Raj cenet, *rajniki* oldu demek ceneti,
Mōma kiz-dir, *prah* toz-dur, *trag* iz-dir, *put*, yol,
Visoko [dir] yüksek [olan], *niže* alčak [olan] ve hem *niziti*.

II

Drugi metar *mutefā'ilun* (◡ ◡ — ◡ —):

Tohuma *sime*, ada de *ime*, baliğa *riba*, baliği satan,
Ana de *ribar* dedi borca *düg*, dahi velilik satan *prorok*,
Dahi hem dağa dediler *gora*, čam ağacina derler *bora*,
Ve sanobere dahi de *jela*, sikili *gnjeten*, orula, *pleten*.

Šilo dedi bize, dahi dikmeğe dedi *sašiti*, dahi *poslovati* dedi išlemeğe,

[tunja] ayva-dir *duda* murva, hem dedi *lan* keten.
Köke (de) *korin*, *duboko* derin, *široko* vasi, ve *dugo* uzun,
Vodno sulu, čamura *kalu*, čamura batan ana de *blatan*

157. U orig.: *Bosna Saraj.*

158. Taj rječnik jest *Makbul-i ārif* ili *Potur Šāhidī*, a napisao ga je pjesnik Muhamed Uskūfī Bosnevī (1610—1651), koji je pjevao i pod pseudonimom Hevāī. Rječnik je napisan g. 1631. Hevāī-jeve pjesme na našem jeziku izdali su Kemura i Ćorović (*Serbo-kroatische Dichtungen* itd., Sarajevo 1912), a rječnik Derviš M. Korkut, GZM, 1942.

159. Ova »persijska knjiga Šāhidī« zove se tačno *Tuhfa-i Šāhidī*. To je persijsko-turski rječnik u stihovima što ga je napisao Ibrahim Dede-Šāhidī, ugledan derviš mevlevijskog reda. Rođen je u Muğli u Anadolu, vilajet Menteše. Tu je umro 957/1550. godine. On je napisao više pjesničkih djela na turskom i persijskom jeziku mističkog sadržaja kao *Gülšen-i esrar*, *Gülšen-i tehvid* i *Gülšen-i vahdet*, koja zauzimaju vidno mjesto u turskoj tesavufskoj književnosti. Napisao je i jedan komentar na *Gulistan* persijskog klasika Sādije, ali mu je najpoznatije djelo spomenuti rječnik, koji je više puta komentarisan, a prevođen je na arapski i grčki. Šahidijin otac je također bio pjesnik, a pjevao je pod imenom Hudaji. Njegov sin Husāmudīn napisao je u stihovima spis o persijskom jeziku pod naslovom *Tuhfe-i Husāmī*. Po uzoru na Šahidijin rječnik napisano je još nekoliko djela, a među njima i *Makbul-i Arif* od našeg Hevāija. (Up. M. Tahir Brusali, *Osmanli müellifleri* I, 93—94).

160. Sljedeće probe iz Potur Šahidije su u Sejahatnami manjkave, a štampane su sa brojnim greškama. Mi smo navedena mjesta dopunili i ispravili prema posljednjem Korkutovom izdanju toga rječnika. Namjena ovoga izdanja ne dopušta nam da se ovdje upuštamo u kritiku teksta i da iznosimo varijante brojnih rukopisa.

Kazin adi hem dahi ördegin biri *patka*-dir, biri *guska*-dir,
Eri *ždral* adi turmanin dahi *čaplja*-dir, baliği yutan,
Golub de hem guvercine, *krilo* kanat ve muhur *pečat*,
Gemi *lađa*-dir ve *more* deniz, *utonut* olan boğulup batan,
Neće bit junak ko biži te se obzire, srce meće
Olmaz yiğit kačan kiši, geriye bakan, yureği atan.

Dodatak o divnom šeher-Sarajevu. — Na zemlji ima mnogo gradova po imenu Saraj: Ak-saraj u Anadolu, Tābe-saraj između Perzije, Đurđistana i Dagestana. Šehir-saraj[161] na obali rijeke Erdelja[162], kad se pređe polje Hejhāt[163], sada u zemlji Moskoviji[164], Vize-saraj[165] u Rumeliji i drugi. Ali ovaj bosanski kameni Šeher-Sarajevo[166] je od svih ovih napredniji, ljepši i življi. U donjem i gornjem dijelu šehera teku bezgranične i bezbrojne žive vode, a sa svih strana ukrašen je mnogobrojnim baščama, koje izgledaju kao ružičnjaci ili ograđene rajske bašče. Hvala bogu, njegovo se mnogobrojno stanovništvo iz dana u dan množi. U gradu se dnevno kolje dvije hiljade brava. Na početku godine zakolju u pastrmu i na dimu osuše po četrdeset hiljada brava uhranjenih po planinskim pašnjacima. Pokisele za turšiju po nekoliko stotina hiljada buradi kupusa, prave salamuru (rasol), a zakolju nekoliko hiljada goveda u pastrmu. Za tri mjeseca proljetne sezone, proizvede se od mlijeka riđih koza po nekoliko stotina hiljada kaca surutke i sira. Prema tefteru tržnog nadzornika (muhtesibaga) svakog se dana pojede šest stotina hiljada hljebova, a ni računa nema koliko ih se u kućama ispeče. To je, eto, veliki šeher u kome živi more ljudi i u kome se potroši ogromna količina hrane.

Njegovi su stanovnici po svom junaštvu, odvažnosti i čvrstini vitezovi s osobinama Sāma i Nerimāna[167] tako da se čak svi ratnici na krajini (serhat) ejāletā Budima, Egre, Kanjiže i Bosne u svih sedam stotina i šezdeset pograničnih gradova regrutuju iz serhata Bosne. Oni dan-noć vode bojeve, čarkanja, ratove i bitke s neprijateljima na sve strane.

Njegovi stanovnici su dosta dugovječna života i vrlo se brzo množe, tako da je po gradovima i selima, dokle sam ja pomoću božjom dospio, bog dao toliko blagoslova u djeci i porodu da se od

161. U orig.: *Šehir Saray.*
162. Evlijina rijeka Erdelj jest Maroš.
163. Koje polje Evlija zove Hejhat, ne znam. Kad Evlija govori o gradu Saraj u Erdelju, on ne daje ime tome polju (VI, 60).
164. U originalu *Moskov.*
165. Vize Saraj ili Saraj Vize, glavno mjesto u istoimenoj nahiji, srez Vize, okrug Kirkilise u provinciji Jedrene, 4 sata daleko od Vize.
166. U orig.: Šehir Saray.
167. Sâm je ime djeda, a Nerimān ime pradjeda Rustema, glavne ličnosti najvećeg persijskog eposa *Šāhnāme* od Firdūsija i najvećeg persijskog junaka uopšte. (Up. Firdusi, *Rustem i Suhrab, epizoda iz Šahname*, preveo F. Bajraktarević, Beograd 1928, str. LXI i 92). Sam i Neriman su takođe bili veliki junaci pa stoga Evlija s njima poredi Sarajlije.

slatkih derana ne može proći mahalskim ulicama. Imaju tako jako mnogo djece. Bog im dao još više!

Turbeta u Sarajevu. — Prije svega nasred šeher-Sarajeva u mauzoleju pod svijetlom kupolom pokraj Husrev-begove džamije počiva dobrotvor i dobročinitelj Husrev-beg. Iznad visokih vrata njegova mauzoleja na četvorouganom mramoru napisan je džellipsimom ovaj natpis:

> *»Njegov hronostih reče blagosiljatelj s molitvom:*
>
> *Nek je milost božja na njega svakog dana«.*
> *948 (= 1541)*[168]

Ovaj vezir Âsafove upravljačke mudrosti[169] potiče od svijetle zvijezde kćeri sultana Bâjezida Svetoga (Velî)[170]. Bio je vrlo dugoga vijeka i pune trideset i tri godine kao valija upravljao na serhatu Bosni[171].

Iz mletačkih ruku silom je uzeo sto sedamdeset gradova. On je na serhat-Bosni osnovao četrdeset i jednu džamiju u kojima se klanja džuma-namaz i preko tri stotine vakufa, što sve i sada postoji[172]. Njegovo blagosloveno tijelo počiva u haremu (dvorištu) s lijeve strane njegove džamije u naročitom visokom turbetu, što je vidan odraz njegovog visokog dostojanstva.

Svi pravovjerni kad ulaze i izlaze iz džamije pomole se bogu za njegovu dušu i prolaze. Neka je božja milost s njim!

Uz mauzolej ovog gâzije u turbetu, koje je takođe pokriveno plavim olovom, nalazi se grobnica Murad-bega[173]. Natpis na vratima njegova mauzoleja glasi:

168. Evlija donosi samo posljednji stih natpisa sa Husrev-begova turbeta. Natpis je tačno pročitan, prepisan i datum smrti dobro preračunat.

169. Misli na Asafa ibn Barahja (hebrejski Asaf b. Berkjab) tobožnjeg vezira kralja Salomona, koji u islamskim legendama važi kao uzor državničke mudrosti. Samo Husrev-beg nije nikada stekao titulu vezira.

170. Husrev-beg je sin Ferhad-bega i sultanije Seldžuke, kćeri Bajezida II. Up. dalje str. 107, nap. 75.

171. O Husrev-begovom namjesnikovanju u Bosni, up. str. 107, nap. 75.

172. Ovdje je Evlija pogrešno informisan. Husrev-beg je podigao samo jednu džamiju u Bosni.

173. Tj. Murad-beg Tardić, najbliži saradnik Husrev-begov i prvi upravitelj njegovih zadužbina. Rodom je iz Šibenika. Po Istwanffiju Murada su kao dječaka zarobili Turci i on je došao u vlasništvo Husrev-bega. Ne znam da li ga je Husrev-beg zarobio za svoga prvog begovanja u Bosni (1521—1525) ili ga je kupio kao roba, pa ga oslobodio. Pouzdano znamo da je Murad bio Husrev-begov oslobođeni rob, jer se kao takav spominje u njegovim vakufnamama. U prvoj vakufnami on se spominje kao sin Abdulahov, a u drugoj kao sin Abdulhajev, no jedno i drugo znači isto — sin božjeg roba. A u psihologiji hrišćanskih renegata primijećeno je da su tim i sličnim imenima prikrivali svoje hrišćansko porijeklo. Možda taj običaj potiče otuda što je i Muhamed, osnivač islama, bio sin Abdulahov. I iz drugih vrela znamo da je

»Kad Murad-beg preseli s ovog svijeta
Neko ko to ču reče:

Murad hrišćanskog porijekla i da je rođen u Šibeniku u porodici koju Sanudo piše na više načina: Bajo, Gajić i Tardić (Starine XVI, 196; XXV, 111; Arhiv VIII, 232). On je u Šibeniku imao brata Jurja, svećenika, i druge rodbine. Bio je u srodstvu sa kardinalom Jurjem Utišenić-Martinuzzijem (Theiner, *Mon. Slav. Merid.* II, 27 i 39). Sinanu, magistru kurije Rustem-paše, piše Utišenić g. 1551, da je on bliža svojta njegova prijatelja i brata Murad-bega. Poslije smrti Murad-begove Utišenić se svuda raspitivao je li ko ostao od Muradove obitelji i nije mogao nikoga naći (ibid. 27). Murad-beg se dopisivao sa svojim bratom Jurjem, šibeničkim svećenikom. Juraj je dolazio Murad-begu u Bosnu, gdje je doznao za novosti u Turskoj, pa ih je onda javljao Mlečanima. Murad-beg je bio prijatelj Mlečana. G. 1532. dolazio je u Šibenik, gdje ga je šibenski knez Balbi vrlo srdačno dočekao, ali Murad nije odsjeo kod brata, svećenika, a ni u palati kneževoj, već u kući nekog rođaka (Dr. Matić, Rad knj. 231, str. 238—239). Murad-beg se prvi put spominje g. 1526. kao vojvoda Husrev-begov. Od g. 1528. on je bio ćehaja Husrev-begov. Dotle se kao Husrev-begov ćehaja spominje neki Skender koji je poginuo 5. oktobra 1528. g. kod Belaja na Mrežnici. Toga dana je na spomenutom mjestu hrvatski ban Ivan Karlović potukao Husrev-begove čete. Na bojnom polju ostalo je 700 turskih vojnika, što mrtvih što ranjenih. Tu je poginuo neki hercegovački sandžak i Husrev-begov ćehaja Skender. Godine 1530. nalazimo Murad-bega u Livnu, gdje sjedi kao vojvoda. S njim se tada nagodio Ivan Kobasić za mir da mu bude omogućen opstanak na njegovim imanjima. Ugovarajući sa Kobasićem Murad-beg je želio tom prilikom izhoditi i otkup i izbavljanje zasužnjenih muslimana kojih je Kobasić dosta imao. (Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*, II izd., str. 107). Neki je anonimus iz Šibenika javio 24. marta 1530. godine riječkom kapetanu da je dan prije vojvoda Murad-ćehaja zatražio iz Obrovca da mu šibenski knez pošalje drvodjelca i brodograditelja. On je htio popraviti neke brodove koji bi imali pripaziti na one lađe i ljude što stižu od senjske strane prema Klisu. Obećao je dati odijelo onome ko ga obavijesti o kretanju senjskih lađa. U pismu se još javljalo da će paša (Husrev-beg) poslije Bajrama doći pod Klis (*Mon. Habs* I, 297—298; Perojević, *Petar Kružić* 115—116). Nešto kasnije (6. aprila) piše opet neko iz Šibenika senjskom kapetanu Erazmu Saueru, kako je doznao da se livanjski vojvoda Murad-ćehaja misli proglasiti sandžakbegom i stvoriti svoj sandžak u Hrvatskoj, a da će se po sultanovoj naredbi bosanski paša nastaniti u Livnu (*Mon. Habs.* I, 493; Perojević, *n. d.* str. 116). O premještenju bosanskog paše u Livno javio je 5. juna iz Topuskog Kacijaneru kninski biskup Andrija (Vjesnik Arhiva g. 1899, str. 255). Murad se kasnije i Dubrovčanima obratio radi gradnje brodova, te se u vijeću 1. oktobra 1530. raspravljalo o njegovoj molbi za neke stvari koje su bile potrebne za gradnju jedne galije i zaključilo da mu se za njegove novce da onoliko brodograditelja i ostalih stvari što je tražio (Truhelka, *Gazi Husrev-beg*, 140). Murad-beg je igrao na turskoj strani veliku ulogu u borbama hrišćana i Turaka u Dalmaciji, a naročito u borbi za Klis. Husrev-beg ga je mnogo cijenio i kao svome ćehaji i vojvodi povjerio mu stražu prema Dalmaciji sa sjedištem u Livnu, gdje je, po svemu sudeći, imao šira ovlašćenja, ali ga nije uzdigao na čast livanjskog paše, kako piše Perojević (*n. d.*, str. 117), jer ni sam Husrev-beg nije bio paša. Kad je Husrev-beg boravio izvan Bosne, Murad-beg ga je zastupao kao ćehaja. U istom svojstvu vidimo ga u Livnu kao eksponiranom području, dok je Husrev-beg, vjerovatno, boravio u Sarajevu. U proljeće 1532. nalazimo Murad-bega u Solinu. Tu se nalazilo 300 Turaka koji su čuvali tursku utvrdu u Solinu. (Starine XVI, 199—200). Murad-beg je odigrao odlučnu ulogu pri osvajanju Klisa 12. marta 1537. godine i nakon toga postao prvi kliški sandžakbeg. Na tom je položaju ostao do godine 1544. kada je premješten za požeškog sandžaka. Tu je umro g. 1545. Tijelo mu je preneseno u Sarajevo i sahranjeno u posebnom mauzoleju do Husrev-bega (Up. Bašagić, *Znameniti Hrvati*, str. 51); Murad-beg je imao sina Mehmed-bega koji se kasnije spominje među turskim vojskovođama u Slavoniji i Hrvatskoj.

»Smiluj se, bože, duši Muradovoj«.
952/1545[174]

Grobnica Mevlā-oğlan Mustafa-efendije nalazi se u dvorištu Husrev-begove džamije[175].

Kad sam ovaj šeher, koliko sam mogao, razgledao i razmotrio, oprostih se sa Sari Ibrahim-agom, musellimom našeg gospodara Melek Ahmed-paše i ostalim prvacima i odoh iz Sarajeva u grad Livno našem gospodaru Melek Ahmed-paši, koji se tamo nalazio na čuvanju granice (muhāfeza).

174. Godine 952, tj. 1545. Natpis je prepisan u cjelini i tačno, a datum dobro preračunat.

175. U haremu Gazi Husrev-begove džamije danas nema groba ovoga Mevla-oğlu Mustafa-efendije. Izgleda da nije nikada ni postojao, a niti se o samom tom licu danas šta zna.

V

NAŠE PUTOVANJE IZ SARAJEVA U LIVNO

(V, 442—458)

Krenuvši u ime božje iz Sarajeva i idući prema zapadu, stigli smo prvo u

SELO KISELJAK (EKŠI SULAR)[1]

To je napredno muslimansko i hrišćansko selo od tri stotine kuća s vrtovima i baščama. Na nekoliko mjesta pokraj ovoga sela izviru mala vrela. Ukus i priroda svakog pojedinog vrela su različiti. Jedno jako otvara i žestoko je kao sakamonij[2] i pročist[3].

Jedno drugo vrelo ima, opet, to svojstvo da jako zatvara. Postoji jedno vrelo kojim se vrlo uspješno liječe oni koji imaju po tijelu lišajeve, ili im opada kosa, ili koji imaju raznovrsne kožne bolesti, a i oni koji boluju od sifilisa[4].

Ima još jedno vrelo žućkaste boje. Sirotinja ovu vodu stavlja u raznovrsne čorbe i smatra je ukusnijom od limunova soka i ružinog sirćeta. Njen je ukus kiseo. Po vodi ovog vrela i druge se vode zovu kiseljaci[1], a svaka ima poseban ukus. Mnogobrojni svjetski trgovci (»trgovci mora i kopna«) toče ove vode u boce i raznose ih po svijetu[5].

Idući odatle prema zapadu došli smo u kasabu

1. *Ekši* turski — kiseo i *sular* pl. od t. *su* — voda = Kisele Vode, dakle Kiseljak. Tako se u turskim izvorima zove ovo selo. Prvi ga spominje, koliko se zna, Kuripešić 11. septembra 1530. g. Pod imenom Saurer Brunner — kiseli izvor, ali ne kaže da tu ima kakvo naselje (Rad. str. 160). Kiseljak je bio naseljen u rimsko doba i u doba bosanske samostalnosti. Drugi put se Kiseljak spominje, koliko znam, godine 1565. Tada je imao džamiju i jedan karavan-saraj. Oboje je podigao neki Idriz iz Sarajeva.

2. Tur. *mahmūde* — Convulvulus sakamoni.

3. Tur. *hab-i salatīn* — C. Tiglium, pročist.

4. U orig. stoji: *frenk*.

5. Evlija je prvi upozorio na ljekovitost ovoga kiseljaka; vidimo da se on još u ono doba upotrebljavao za liječenje. Po analizi prof. dra E. Ludwiga ovo vrelo spada među one kiseljake koji u sebi imaju najviše ugljičnog dioksida, glauberove soli i znatne količine željeza, pa se može upotrebljavati za liječenje više vrsta bolesti.

BUSOVAČU[6]

To je kadiluk (hâkimlik) kojim upravlja naib bosanskog mule[7]. Ta kasabica ima sedam stotina ćeremitom i daskom pokrivenih kuća[8] s vrtovima i baščama, jedan han i nekoliko dućana, a nema hamama.

Podigavši se odavde, opet smo prošli kroz naseljena sela i došli u grad

TRAVNIK

Opis grada Travnika. — Sagradio ga je latinski kralj po imenu Dubrovnik[9]. Kasnije ga je sultan Mehmed Fâtih uzeo iz ruku Latina[10] te je on sada na teritoriji Bosne has njenog paše, vojvodstvo i kadiluk s rangom kadiluka od sto pedeset akči[11]. Njegova tvrđava se nalazi na jednoj vrletnoj litici, a sazidana je od klesanog kamena u obliku petorougla. Ima malu uzvišicu, jednu kapiju koja se otvara

6. U orig.: *Pusovača*, štamparska greška mjesto Busovača.

7. Busovača nije nikada bila samostalan kadiluk niti nijabet (ispostava) bosanskog mulaluka. Ona je u ovo doba spadala u fojnički nahiju, a ova nahija u sarajevski kadiluk kao nijabet (ispostava), pa je tako i Busovača indirektno spadala u nadležnost bosanskog mule. Sjedište naiba fojničke nahije do druge polovine XVII vijeka bilo je obično u Kreševu, rjeđe u Fojnici. Pored Busovače u tu su nahiju u XVII vijeku spadala mjesta: Deževice, Kiseljak, Dusina i već davno napušteni gradovi Kreševo i Kozluk. Nahije bosanskog mulaluka bile su: Sarajevo, Fojnica (odnosno Kreševo), Visoko, Neretva i Prozor. Samo, moguće je da je naib bosanskog mule iz Fojnice, odnosno Kreševa, odlazio pazarnim danom u Busovaču i tu svršavao neke sudske poslove, pa u tom slučaju ova tvrdnja Evlije ne bi bila pogrešna.

8. Ovaj Evlijin broj kuća u Busovači je svakako pretjeran.

9. U orig.: *Dubrovnik*. Up. str. 101, nap. 46. Travnik se prvi put spominje 1463. g. kada su ga zauzeli Turci. Ali stari travnički grad, što se diže na brežuljku između Hendeka i Šumeća, nastao je prije Turaka, po svoj prilici za Tvrtka II (1404. i 1421—43). Naziv varoš za dio Travnika ispod grada uz potok Hendek čuva, bez sumnje, spomen naselju prije turskog vremena. Ovaj je kraj bio naseljen još od neolitskog doba. Za Evlijin navod o »latinskom kralju Dubrovniku« kao osnivaču ovoga grada i »Latinima« uporedi str. 101, nap. 46.

10. Travnik je osvojen g. 1463. Interesantno je što Evlija tvrdi da su ga Turci osvojili od Latina.

11. Travnik je bio sjedište vojvode i bosnabrodskog kadije, kako danas znamo, još od XVI vijeka. Začudo, u našoj nauci nisu bili primijećeni Evlijini navodi da je Travnik u ono doba samo kasaba, vojvodstvo, kadiluk u rangu od 150 akči i has bosanskog paše. Evlija, dakle, ne kaže ništa o tom da je Travnik u ono doba bio sjedište bosanskog paše ili njegova zamjenika. U nauci se, međutim, stalno pogrešno tvrdi da je godine 1639. sjedište bosanskog namjesnika preneseno iz Banje Luke u Travnik i da je Travnik dva puta bio sjedište bosanskog vezira. Da je tako bilo, preko toga ni Evlija ne bi prešao ćutke, kao što to nije zaboravio spomenuti kod Sarajeva, Banje Luke, Livna, Pljevalja itd. Sjedište bosanskog paše preneseno je g. 1639. iz Banje Luke ponovo u Sarajevo, ali je vezir nekada boravio u Sarajevu, a nekada u Banjoj Luci. Tako je za Evlije (1660) bio najviše u Banjoj Luci, a Kikle piše g. 1658. da paša [Sejdî Ahmed-paša] sjedi u Sarajevu. Osim toga, u Travniku sve do početka XVIII vijeka nema arhitektonskih spomenika bosanskih vezira; to takođe pokazuje da oni sve dotle nisu imali sjedište u Travniku. Travnik je postao rezidencija bosanskih vezira tek iza provale Eugena Savojskog (1697) i to je ostao s malim prekidima (između 1832—1838) do kraja 1850. godine.

prema zapadu, gradskog zapovjednika (dizdār) i gradsku posadu. U tvrđavi ima nekoliko vojničkih kuća i dovoljna količina municije (džebhāne)[12].

Varoš. — Na zapadnoj strani ispod ovog grada, u jednom dolovitom, bregovitom, stjenovitom i pitomom mjestu, na obali velike rijeke[13], nalazi se kasaba divna kao rajska bašča.

Ova se rijeka sliva s Oboračkih planina[14] i ispod ovoga šehera utiče u rijeku Vrbas[15].

Šeher ima jedanaest mahala s dvije hiljade prizemnih i jednospratnih kuća (hānān) koje su građene od tvrdog materijala i pokrivene šindrom.

Ima sedamnaest džamija sa mihrābom[16]. Natpis nad mihrābom Hasan-agine džamije glasi:

Bog nam je nadahnuo njen hronostih:
»Džamija časti za pravovjerne«.
[956/1549][17]

Ima više osnovnih škola (mekteb-i sibyan), jedan hān, i hamām u čaršiji[18] i dovoljno prostranu čaršiju. Ima mnogo učenjaka i ljudi koji drže posebno sobe za goste i koji goste u svojim kućama ukonačuju, hrane i časte.

Klima je vrlo prijatna. Štaviše, kroz ovaj šeher protiče preko hiljadu vrela koja izviru ispod planina i vrtova. Čudo je božje da ova vrela ljeti teku, a zimi presuše. Ima vrlo mnogo vrtova i bašča. Postoji jedna vrsta kruške koja se zove jeribasma[19]. Takve kruške u drugim zemljama nema. Melek Ahmed-paši su donijeli četrdeset komada tih krušaka i svaka pojedina iznosila je po oku i sedam

12. Izgleda da Turci nisu odmah stavili posadu u travničku tvrđavu, nego tek poslije 1480, tj. nakon provale despota Vuka Grgurevića, opjevanog »Vuka Jajčanina«, jer džamija u travničkoj tvrđavi nosi ime sultana Bajezida II (1481—1512). Da je u gradu posada smještena ranije, bila bi ranije podignuta i ova džamija i ona bi nosila ime sultana Mehmeda II el-Fatiha, a ne Bajezida II.

13. Ta »velika rijeka« na kojoj leži Travnik jeste Lašva, lijeva pritoka Bosne. Lašva izvire na južnim padinama Radalj-planine i sjevernim padinama Komar-planine, prolazi kroz Travnik i utiče, ne u Vrbas, kako piše Evlija, nego u Bosnu, 2 km nizvodno od sela Merdani, niže željezničke stanice Lašva.

14. U orig.: *Oborče*, Evlijine »Oboraške planine« su onaj šumoviti predio između Travnika i Donjeg Vakufa u kome se nalazi selo Oborci, koje će odmah i Evlija spomenuti.

15. U orig.: *Veryaz*, štamparska pogreška, mjesto Vrbas. Samo se Lašva ne uliva u Vrbas, kako kaže Evlija, nego u Bosnu.

16. Ovaj broj džamija u Travniku nije nimalo pretjeran.

17. Hidžrijska godina 956. počinje 30. januara 1548. godine.

18. To će biti onaj hamam što je stajao na Lončarici o kome najstariju i jedinu vijest imamo ovdje kod Evlije. Radio je još godine 1880, a onda je zatvoren. Je li možda u doba Evlijino bio u Travniku još jedan hamam, u Donjoj čaršiji, nije izvjesno. (Up. H. Kreševljaković, *Hamami*, str. 91—94).

19. U orig. pogrešno: *jerebasaj*, mjesto jeribasma, kod nas jerbasma.

drama. Neke su po težile po trista osamdeset i trista devedeset drama. Od ove kruške prave neku vrstu šerbeta i turšije. Tada svaka bude kao mijeh meda. I voda ove turšije stvara naročito raspoloženje (ćeif) onih koji je piju.

Ima vrlo mnogo lovišta. Štaviše, na drumu šehera pokraj jednog živog vrela, nalazi se divan kiosk (kasr) i odmaralište koje je sagrađeno od daske. Ovakvih odmarališta ima pokraj svakog vrela.

Turbeta. — Gazi Ismail-babino turbe je na onoj strani šehera Travnika koja je prema kasabi Vitez[20]. Na periferiji Travnika nalazi se turbe Gâzî Ibrâhîm-babe. Bog mu posvetio grob!

Razgledavši ovaj šeher, pošli smo opet prema zapadu i došli u Selo Oborce[21].

To je napredno planinsko selo s vrtovima i baščama, ima pet stotina kuća i džamiju[22]. Mahmud efendija, imām ove svijetle džamije, dobar je čovjek i bogougodnik (evlija).

Idući odavde opet prema zapadu došli smo u [Donji Vakuf].

KASABA DONJI VAKUF (USKOPYE VAKFI)[23]

U bosanskom sandžaku nema veće kasabe od ove. Ona je hās bosanskog paše. Njom upravlja pašin subaša, a [sudski] spada pod jurisdikciju bosanskog mule[24].

To je naseljena varoš (šehir), a prostire se uzduž obale rijeke Vrbasa[25] od juga prema sjeveru. Rijeka Vrbas[25] dolazi iz planine Bjelimića[26] i Uloga[27], protiče kroz ovo mjesto i saliva se dalje pod gradom Jajcem[28] u veliku rijeku Plivu[29]. Rijeka Pliva[29] dolazi opet

20. U orig. pogrešno: *Vetir.* Vitez je danas znatno industrijsko naselje.

21. U orig.: *Oborce.* Oborci su selo između Travnika i Donjeg Vakufa.

22. Ova je džamija podignuta na ime sultana Sulejmana, što znamo iz jednog zapisa na rukopisu Gazi Husrev-begove biblioteke broj 604—605.

23. U orig.: *Uskopye vakfi* — danas Donji Vakuf, varošica na Vrbasu.

24. Uskoplje (Donji Vakuf) nije nikada potpadalo pod nadležnost bosanskog mule (tj. sarajevskog kadije). U vojno-političkom pogledu Uskoplje je u ovo doba pripadalo kliškom sandžaku, a u sudskom kadiluku Akhisar (Prusac).

25. U orig. pogrešno: *Vrban.*

26. U orig.: *Bjelimik* — Bjelimić.

27. U orig.: *Ulok*, a treba Ulog. Vidjeli smo da Evlija slično kaže i za izvor Drine i Bosne, a svaki put pogrešno. Rijeka Vrbas izvire iz dva vrela ispod Vranice-planine.

28. U orig. pogrešno: *Papčse.*

29. U orig.: *Plevya*, u čemu se sačuvao stariji oblik imena ove rijeke koji je glasio Pljeva. Samo je ovdje Evlija pogriješio. Vrbas ne utiče u Plivu, nego on pod Jajcem prima Plivu kao svoju lijevu pritoku, kako će to odmah i Evlija malo bolje kazati.

iz planina kasabe Jezera[30] (Gölhisār) i kasabe Varcar Vakufa[31]. Ko nije vidio ono mjesto pod temeljima grada Jajca gdje se Pliva saliva u donju rijeku Vrbas[25] padajući s pećine visoke za pet mināreta — taj nije nikad ništa ni vidio[32]. Zatim se obje velike rijeke sjedinjuju i niže protiču kroz šeher Banju Luku. Odatle se još niže salivaju u rijeku Savu.

Šeher Skoplje (»Uskopye«)[33] ima svega trideset džamija (mihrāb)[34]. Džamija Ibrāhim-bega Malkočevića (Malkočzāde)[35] je najljepša i najočuvanija. Njen natpis glasi:

Svako ko je vidje, hvaleći je kaže joj hronostih:
»Ovo je najljepša mesdžid i najčasnija džamija«.
[Godine 980/1572][36]

Ima više tekija, osnovnih škola, brojne hanove, jedan hamam i nešto preko stotinu dućana[37]; ima dvije hiljade kuća, prizemnih i na sprat, a pokrivene su ćeremitom i šindrom.

Njeni stanovnici su ratnici i borci za vjeru [a gostoljubivi su tako] da su im stolovi velikodušno (bez prigovora) postavljeni za gospodu i sirotinju.

Sa zapadne strane ovog šehera prešli smo sa sto muka i nevolja rijeku Vrbas i, idući prema jugu, došli u grad

30. U orig.: *Gölhisar*, tursko ime za Jezero (od göl — jezero i hisar — grad).

31. U orig. pogrešno: *Varčal vakfi* — mjesto Varcar Vakfi = Varcar Vakuf, starije ime Mrkonjić-Grada. Pliva izvire sjeveroistočno od Smiljevac-planine, na sjevernoj strani Plivskih jezera, iz dva snažna vrela ispod Borovnjaka.

32. Zaista, oni preko 30 m visoki travertinski slapovi, preko kojih se Pliva uliva u Vrbas, spadaju među najznamenitije prirodne ljepote u našim krajevima, pa nije nimalo čudno što je i Evlija ostao pred njima zapanjen i što ih spominje sa divljenjem.

33. U orig.: *Uskopye*. Tako su Turci, a i naš narod, zvali bosansko Skoplje. To je zapravo ime stare župe Uskoplje, koja je do danas sačuvala to svoje ime, a prostire se uskom riječnom dolinom Vrbasa, od Gornjeg do Donjeg Vakufa, koji su se još i u drugoj polovini XIX vijeka zvali Gornje i Donje Skoplje (Klaić, *Bosna* (*zemljopis I*). Zagreb 1878, str. 162—163). Otud joj i ime: usko-polje — Uskoplje (Mazalić u GZM 1951, str. 147). Ovdje Evlija misli na Donji Vakuf.

34. Ovdje je broj džamija upravo udesetostručen. U Uskoplju — Donjem Vakufu su u ono doba postojale možda samo četiri džamije.

35. U orig.: *Ibrahim-beg Malkoč-zade* = Malkočević. Ali ko je taj čovjek ne znam pouzdano Možda sin Bali-bega Malkočevića, unuk Kara Osmanov, jer je jednom Bali-begovom sinu bilo ime Ibrahim. Up. Babinger. *Beitrage zur Geschichte des Geschlechts Malkočoghlu*, Rim 1940.

36. Datum je ovdje pogrešno preračunat. Mjesto godine 980. treba 981. a ona počinje 3. maja 1573.

37. Osim ovih Evlijinih, nemamo drugih starijih niti onovremenih podataka o ovim znamenitostima u Donjem Vakufu. Spomen hamamu čuva samo lokalitet »Hamami«. Up. H. Kreševljaković, *Hamami*, str. 76.

PRUSAC (AKHISĀR)[38]

To je grad lijep zaista kao zrno bijelog bisera. Podigli su ga Mlečani. On se ranije zvao Prusac[39]. Premda je kasnije ovaj kraj bio okupirao Ebu'l-Feth, on se povukao pa je glavnu tvrđavu (aṣli ḳal'a) zauzeo Gāzī Husrev-beg u doba Selim-hāna I[40]. Prema katastarskom popisu (taḥrīr) Sulejman-hana to je sada vojvodstvo[41] na teritoriji kliškog sandžaka i kadiluk u rangu od sto pedeset akči.

Oblik i položaj grada Akhisara. — Teren na kome leži ovaj grad obrastao je sa sve četiri strane šumom i šikarom. To je visok grad petougaonog oblika, a sagrađen je od kamena na strmenitoj stijeni. Njegova vrata i zidovi su visoki oko četrdeset aršina. Naš gospodar Melek Ahmed-paša[42] obnovio je i popravio ovaj grad vlastitim novcem pa se sada taj grad koji je divan kao dragulj u prstenu svijetli kao jasno svjetlo. Tvrđavu je snabdio dovoljnom količinom

38. *Akhisar*, znači Biograd (od *ak* — bijel i *hisar* — grad), dakle, doslovan turski prevod starog narodnog imena ovoga grada. Uporedi još sljedeću napomenu.

39. U orig.: »*Pr[u]nčse*« iskrivljeno mjesto Prušće = Prusac. Kemura (Iz Sejahatname Evlija Čelebija, GZM, 1908, 194) to je pročitao Prense i time dao povoda Đ. Mazaliću da postanak imena Prusac traži u keltskoj etimologiji. U stvari, tu se isključivo radi o pogrešno zapisanom, prepisanom ili štampanom imenu ovog mjesta, kao i kod tolikih drugih imena mjesta u Evlije. Prusac se prvi put pod tim imenom spominje 29. jula 1478. godine (Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, Sarajevo 1911, str. 50). Zatim u ugarsko-turskim ugovorima 1503. i 1519. g. pod imenom Belgrad = Biograd. Tako se zvao i u srednjem vijeku. Odatle i turski naziv Akhisar (Biograd), koji se u tursko doba, pored imena Prusac, iz ranijeg perioda, sve češće susreće. On se kod Zena (g. 1550) zove Castel bianco; kod Kuripešića (g. 1531) grad i varoš Prussen, kod Pouquelle-a Akhisar i Prusac itd. (K. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*. Prag 1879, str. 82).

40. Prusac su Turci zauzeli valjda još 1463. g., ali otada nije izgleda stalno ostao u njihovim rukama. (V. Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, Sarajevo 1911, str. 51). Evlijin navod da je ovaj grad osvojio Husrev-beg u doba Selim-hana I ne može biti tačan već stoga što je ovaj sultan vladao od 1512. do 1520. g., a Husrev-beg je begovao u Bosni tek od g. 1521. Interesantno je da i neki drugi pisci spominju jedno ranije Husrev--begovo begovanje u Bosni. Truhelka je dokazao da to nije tačno. (V. Truhelka, *Gazi Husrev-beg, njegov život i njegovo doba*, Sarajevo 1912). Prusac je od početka XVI vijeka stalno u turskoj vlasti.

41. Prusac nije nikada bio ništa više nego vojvodstvo, i u njemu nije nikada bilo službeno sjedište paše koji bi upravljao zapadnom Bosnom i Dalmacijom, kako se to često tvrdi. (Up. Stanojević, *Narodna enciklopedija* III, 722; GZM, 1949, str. 154). Sjedište kliškog sandžaka nakon pada Klisa g. 1648. preneseno je u Livno, kako je to poznato iz službenih dokumenata i kako nam kazuje i Evlija (uporedi ovdje str. 137).

U Pruscu su, međutim, kao i na Kupresu još od 16. vijeka povremeno logorovali ne samo kliški sandžaci nego i bosanski namjesnici čuvajući granice i pripremajući provale u susjedne mletačke i austrijske strane.

Tako se ima shvatiti činjenica da je na Kupresu 80-tih godina XV vijeka boravio i bosanski sandžakbeg Skender-paša, sin Abdulahov, kako se to jasno vidi i iz izlaganja Đ. Mazalića (GZM, 1949, str. 156).

42. O Melek Ahmed-paši up. str. 103, nap. 50.

municije i topova. Gradski zapovjednik (dizdār) i posada od tri stotine vojnika budno čuvaju grad i vrše izvidničku službu. Svako veče svira vojna muzika. Ovo je vrlo važna tvrđava, jer se nalazi u opasnom klancu u koji mogu da dođu mletački uskoci.

Kako se sa sjeverne i južne strane [grada] nalaze provalije paklenog ponora, nisam mogao da doznam koliko ima koraka u opsegu. Preko opkopa usječenog u vrletnu i oštru liticu pred gradskom kapijom ima viseći most kojim se odavde prelazi u varoš.

U samoj tvrđavi ima samo osamdeset vojničkih kuća. Tu nema careve džamije, oružnice, žitnice niti čega drugog. Na onoj strani rijeke što je nasuprot grad uzdiže se mala uzvišica prema zapadu. Ali kako se na sve četiri strane grada nalaze provalije duboke kao najniži pakleni ponor i mnoge klisure, to se grad ne može zauzeti na juriš.

Varoš. — Ima svega osam mahala s osam stotina kuća prizemnih i na sprat, a građene su od tvrdog materijala. Te su kuće prostrane i u dobrom stanju; pokrivene su ćeremitom i daskom; imaju bašče, ružičnjake i vrtove (bustān).

Postoji u svemu osam džamija (mihrāb)[42a]. Od svih je najimpozantnija i najuređenija džamija Hajdar-ćehaje[43].

Samo s jugoistočne strane ima velika demir-kapija, i ona se otvara prema varoši. Postoje i jedna mala tajna vrata. To je tajni put kojim se za vrijeme opsade silazi vodi.

Njen natpis glasi:

Kad je ugleda Adni[44], *reče joj hronostih:*
»Ova visoka građevina slična je Adn-raju«.
1025/1616[45]

Postoje tri tekije. Od svih najviše se ističe tekija preuzvišenog Šejh-Kāfije[46]. Ona pripada halvetijskom redu (tarīk). Postoje i tri osnovne škole.

Natpis na vratima tekije (hān) preuzvišenog Šejha Kāfije glasi:

Onome ko pita za njen hronostih,
Ovaj je odgovor dovoljan:

42a. Koliko je Prusac u ono doba imao džamija, ne zna se tačno. Samo, kako to malo i zapušteno mjesto ima i danas deset mahala, moglo je u doba Evlije imati osam džamija.

43. Vidjeli smo da Evlija spominje jednog Hajdar-ćehaju kao dobrotvora u Nišu, gdje je podigao tekiju i česmu oko 999. g. Datumi podizanja zadužbina istoimenog dobrotvora u Nišu i ovdje ne isključuju mogućnost da se tu radi o istom licu.

44. Adnī (Rajski) je sigurno pjesničko ime autora ovog natpisa. O njemu nismo mogli ništa naći u pristupačnim vrelima.

45. Ovaj datum nije dobro preračunat. Brojčana vrijednost slova u hronostihu ne daje 1025, nego 1026. godinu, a ta hidžrijska godina počinje 9. januara 1617. godine.

46. Hasan Kāfī je bio svakako jedna od najznačajnijih ličnosti intelektualne i književne Bosne u drugoj polovini XVI vijeka.

»Datum podizanja tekije jest: Šejh Kāfi«.
1021/1612[46a]

Tu ima jedan hamam i ukupno osamdeset dućana, a nema bezistana. Ima, međutim, medresu, školu za izučavanje islamske tradicije (dāru'l-hadis) i javnu kuhinju (imāret) pokojnog Šejh-Kafije. Ovo mjesto nije tako veliki šeher, nego samo pogranična tvrđava.

Klima je prijatna, a voda je dovedena u varoš smrčevim čunkovima.

Pokraj ove varoši stanuje jedan zaim, po imenu Džaferbegović (Dža'ferbegzāde), vlasnik odžaka (hāndān) i junak od mejdana. On u svojoj kući svako veče ukonači, ugosti i nahrani tri do četiri stotine gostiju; ima takav vrt i rajsku bašču da se čovjek u njoj izgubi. Tu uspijeva raznovrsno sočno voće kakvo bi se u Bosni moglo naći još u Mostaru i Foči. Ima tu tako krupnih krušaka i raznovrsnih jabuka da se uzrečica: »Vino kao jabuka« odnosi valjda na ove jabuke Akhisāra.

Bijeli med od novog roja i medovina ovog šehera su također na glasu.

Turbe preuzvišenog Šejh-Kāfije. — Ova ličnost potiče iz samog mjesta Akhisara. Putujući po svijetu stekao je veliko obrazovanje iz raznovrsnih nauka, a u hiromantiji[47] ravan je Ibn Džābiru[48]. Zbog čežnje za rodbinom vratio se opet u ovaj Akhisar i tu podigao više mesdžida, tekiju za derviše, hān, kupatilo, osnovnu školu, česme i bezbroj drugih zadužbina i dobrih djela. Za svoje učenike i stare prijatelje podigao je na jednom prostranom i plodnom mjestu novo naselje poput kasabe, koje zovu Nevābād (Novo Naselje). To je mjesto lijepo kao zemaljski raj (bāg-i irem). Ono se i sada iz dana u dan razvija i izgrađuje. Stanujući u ovom rajskom vrtu, napisao je po jedan ogled i raspravu iz svih grana znanosti. On je komentarisao mnoga značajna djela, a naročito mu je vrijedan mali komentar na djelo *Kāfija* iz [arapske] sintakse[49] koji zadaje hiljade muka čitaocima dok ga dobro shvate. Eto, do toga stepena ima on jakih i teških djela. Docnije, pokoravajući se uzvišenim božjim riječima: »Vrati se ...«, preselio se s ovog prolaznog svijeta u vječni dom. Njegovo tijelo i sada počiva čitavo na njegovoj sedžādi u svijetlom mauzoleju (turbe) u podzemlju medrese i tekije koju je on podigao. Ja sam, siromah, sišao dolje u podzemlje i lično ga vidio očima svojim, ponosom mojim. I sada u njegovom časnom grobu (meshed) žestoki miris mošusa i ambre opaja ljudski mozak. Njegove mrtvačke haljine prekrivene su bijelim čaršafom.

46a. Hidžrijska godina 1021. počinje 4. marta 1612. godine.

47. U orig.: *ʻilm-i kaf*, a treba *ʻilm-i kef*, što znači hiromantija, tj. tumačenje crta na čovječjoj ruci u svrhu upoznavanja njegove sudbine.

48. Ovaj Evlijin Ibn Džābir je valjda Džābir Ibn Hajān, poznati arapski alhemičar iz drugog vijeka islama.

49. Ovdje je Evlija krivo informisan. To djelo Hasana Kafije zove se *Muhtesar el-kafi*, ali ono nije komentar poznate Ibn Hadžibove arapske sintakse *el-kafi*, nego skraćena redakcija Kafijeva istoimenog spisa o logici.

Kako se ovaj prag sreće (= turbe) nalazi pred Akhisarom na drumu u kasabu Nevābād[50], on je postao hodočašće bogu odanih putnika i namjernika. Bog mu se smilovao!

Zatim smo se podigli iz Akhisāra i idući prema jugu kroz planine došli smo do jednog planinskog vrela koje je izvor života. Tu je Melek Ahmed-paša sagradio jedan podesan, malen kiosk (kasr). Njegova je voda, međutim, hladna kao komad istopljenog leda.

Kad smo i ovuda prošli, opet nastavismo put, oprezno pod oružjem, kroz planine i šume i stigosmo u

SELO KUPRES[51]

U ovome je selu Fazlī-paša[52] podigao novu džamiju, kupatilo, nekoliko dućana i stotinjak kamenitih sirotinjskih kuća pokrivenih daskom i borovim okorcima. Oslobodio ga je od izvanrednih poreza, jer su Mađari na ovoj gorskoj visoravni svake godine hvatali mnogo roblje. Zbog toga veziri koji upravljaju cijelim bosanskim pašalukom (eyālet) ljetuju na ovoj gorskoj visoravni (jajlak) s deset hiljada vojnika i čuvaju njenu okolinu.

KUPREŠKO POLJE[53]

Ovo polje liči na visoravni kao što su Bingöl[54], Sudžān[55] kod Vana[56] i Kešiš dag[57] kod Bruse. Na njemu ima nekoliko hiljada vrsta

50. Nevabad znači Novo naselje.

51. U orig. štamparskom greškom stoji *Kuyrez*. Ovo selo Kupres je sigurno današnji Kupres, glavno naselje na Kupreškom polju, pa već po tome nije tačno da se ono prvi put spominje početkom XVIII vijeka, kako stoji u *Narodnoj enciklopediji* (II, 582), nego, evo, još sredinom XVII stoljeća. Prema ovim Evlijinim navodima može se zaključiti da je Kupres postojao prije 1655. godine, dok je Fazli-paša bio bosanski namjesnik. Kupres spominje i Hadži Kalfa kao mjesto u kliškom sandžaku. Up. St. Novaković, *Hadži Kalfa ili Ćatib Ćelebija o Balkanskom Poluostrvu*. Spomenik XVIII, str. 84. Ovo je naselje, mislim, starije od ovih vremena.

52. Misli na bosanskog namjesnika Fazli-pašu Maglajca koji je u međuvremenu od 1650. do 1655. bio četiri puta bosanski namjesnik. Pogubljen je 1657. godine.

53. U orig.: *Kuyrez Jaylaği*, što je štamparska greška, mjesto Kupres Jaylaği — Kupreška visoravan.

54. *Bingöl* ili *Bingöldağ* je tursko ime za poznatu visoravan što leži na granici vilajetâ Erzeruma i Bitlisa. Svoje tursko ime dobila je po bogatstvu vode. Bingöl znači hiljadu jezera. Vidi *Sejahatnama* III, 232.

55. U orig.: *Sudžan yaylasi* što je sigurno štamparska greška, mjesto *Subhan yaylasi* — Suphan dağ, visoravan na sjevernoj strani Vanskog jezera iznad grada Eldževasa. Evlijin opis te planine vidi *Sejahatnama* IV, 145—146.

56. Van je prastari grad u Maloj Aziji na persijskoj granici, 95 km istočno od Bitlisa. U istoriji se javlja prvi put pod imenom Tuspa, još sredinom 9. vijeka prije naše ere, kada je tu vladala jedna autohtona kraljevska dinastija. Gospodari su mu došli u sukob sa asirskom državom, koja je bezuspješno pokušala 735. zauzeti tvrđavu. Kasnija prošlost Vana nije jasna. G. 1021. pripadao je s okolnim područjem Bizantijskom Carstvu, a uskoro potom pao je u ruke Seldžuka. 1533. zauzele su ga Osmanlije u čijim je rukama s malim interregnumom (1636—1638) stalno ostao. U doba Evlije Van je glavni grad istoimenog pašaluka kome je pripadao i Bitlis. Isp. Hammer, *Geschichte des alten Morgenlandes*, str. 133, 139; Kātib Čelebi, *Džihān-nümā*, str. 411 id. Hammer, GOR I, 270; III, 145 i 285; Zinkeisen, *GOR* IV, 155 id; Fr. Spiegel, *Eran* I, 135.

57. *Kešišdağ* je ime visoke planine što leži jugoistočno od Bruse.

trava kao: krupna djetelina (terfil), sitna djetelina (yonca), troskot (ayrik), djetelina (bersem), i cvijeća kao: zumbul, ljubica, janja (zerin), jaglac ili jagorčina (tutiya) i divlja ruža. Ima dalje neka vrsta takvih višanja i jagoda da njihov ukus, slast i miris opija čovjeka. Na ovom polju raste koločep tj. mandragora officinarum koji liči na čovjeka, isijot (cedvar-i rūmī), nard ili smiljka, zumbul (sumbul-i rūmī), narcis (negris-i rūmī), sasa (šekākil), šumarica ili božur (šekāik), kaćun (sa'leb), srčanik (rāvend-i rūmī) i još mnogo, ovome sličnog ljekovitog bilja i trava.

Prijatnost i svježina ovdašnjih živih vrela ne može se naći ni u jednom drugom mjestu. Ona neobično dobro djeluje na probavu. Tako, ako čovjek pojede kokoš ili jagnje pa se napije ove vode, začas probavi jelo koje je pojeo. Ako se ovamo dotjera mršava i slaba krupna stoka, ona odeblja kao čudovište (dābbetu'l-erd).

Zbog prijatne klime, ljudi su neobično zdravi i žilavi.

Zadržali smo se tri dana na ovoj gorskoj visoravni jedući »gölemez«[58], kajmak, jogurt i sir, na čemu smo zahvaljivali bogu. Zatim smo krenuli dalje na južnu stranu i stigli u

GRAD STRŽANJ[59]

To bijaše grad što ga je podigao neki latinski kralj za pse svoga pehlivana koji se zvao Stržanj[60]. Osvojio ga je Mahmud-paša[61] u doba Fātiha[62] i porušio. U njemu nema apsolutno ništa.

Prošavši ovaj grad, išli smo opet prema jugu i došli u [Šujicu]

58. U orig.: *gölemez*. Ovu riječ nisam mogao naći u meni pristupačnim rječnicima. Pomišljao sam da nije korumpirano od *čolemesi*, kao u *tauk čolemesi* (v. Evlija V, 93).

59. U orig.: *Isterdžan köpek kal·asi*, što bi značilo »grad Stržnjeva psa«. Stržanj leži u dnu Kupreškog polja. Spominje se još u XVI vijeku, a Evlija kaže da je u njegovo doba bio pust.

60. U orig.: *Isterdžan* = Stržanj.

61. Tj. Mahmud-paša Anđelović, veliki vezir i vojskovođa Mehmeda II. Rođen je, izgleda, u Kruševcu. U djetinjstvu je dopao u tursko ropstvo. Odgojen je na dvoru, odakle je proizveden za janjičarskog oficira. Poslije g. 1451. postao je beglerbeg Rumelije, a godine 1453. veliki vezir i otada je sudjelovao u svim većim pohodima Mehmeda II Osvajača. Vodio je operacije pri opsjedanju Smedereva 1459. i krčio put sultanu Mehmedu II u pohodu protiv Bosne 1463. godine. On je i zauzeo najglavnije gradove u Bosni. Njemu se predao i posljednji kralj bosanski Stjepan Tomašević. Godine 1467. zbačen je s položaja velikog vezira i poslan za sandžakbega u Galipolje, ali je godine 1472. opet dobio carski muhur koji mu je iste godine oduzet. Godine 1474. bačen je u tamnicu Jedi kule i pogubljen. Bio je vrlo popularan vezir i zaštitnik znanosti i umjetnosti. Njemu su mnogi pisci posvetili svoja djela, a turski istoričari daju mu nadimak Sveti (Veli). Ovo je jedini slučaj da Evlija pripisuje osvojenje nekog našeg grada Mahmud-paši. Mjesto njega on stalno spominje Ahmed-pašu Hercegovića. Up. str. 78, nap. 2. (*Enzykl. des Islam* III, 147, *Kāmūsu l-a'lām* V, 1223; Gl. Elezović, *Turski spomenici*, Beograd 1940, sv. I, 39, bilj. 4; Bašagić, *Znameniti Hrvati* s. v.; Isti, *Bošnjaci i Hercegovci u isl. književnosti*, str. 12 id.; Jireček-Radonić, *Istorija Srba* IV, 148—149.

62. Tj. sultan Mehmed II (1451—1481).

KASABA ŠUJICA[63]

To je mala kasaba na prostranom i plodnom mjestu na teritoriji kliškog sandžaka s vrtovima i baščama. Ima tri stotine kuća, džamiju i jedan han, a nema čaršije ni bazara. Njegovo stanovništvo je jako odvažno i hrabro. Iz ovog mjestanca (rabta) potiče čak i Kodža Jusuf-paša[64], muž Fatima-sultanije[65], koji je odgojen u carskom haremu.

Podigavši se iz ove kasabe s pedeset naoružanih pratilaca, išli smo dalje držeći se zapadne strane. Podnoseći strah i bojazan od mletačkih uskoka, pretrpjeli smo stotinu hiljada nevolja i muka dok smo izbili na Livanjsko polje[66].

OPIS VISOKOGA GRADA LIVNA[67]

Ovaj grad, po imenu Livno (»Hlivne«)[67], sagradio je jedan od princ prima[68] Dubrovnika[69], kralj po imenu Stržanj[60]. Poslije su ga

63. U orig.: *Suvičse*, tj. Šujica, danas selo na drumu Kupres—Livno, na malom Šujičkom polju, što leži južno od Kupreškog polja, a sjeverno i sjeverozapadno od Duvanjskog polja.

64. Pouzdanik (musahib) sultana Ibrahima I i veliki protivnik Kara Mustafa-paše. Bašagić, ne navodeći izvore, piše da je Jusuf-paša rodom iz Šibenika, a L. Jelić piše na osnovu mletačkih vrela da se Jusuf-paša rodio u Vrani kao rođeni rob Ali-age, koji je držao kao leno Vranu i zemlje između Zadra i Šibenika. Djetinjstvo je proveo u velikoj bijedi: prvo kao služitelj konjušnice nadinskog bega Sinana. Ovdje Evlija jasno kaže da je Jusuf-paša iz Stržnja. On je doveden u Sarajevu, gdje je zapažen kao bistar dječak i odveden u Carigrad. Tu je dobio mjesto dvorskog vratara. Od tog časa bio mu je otvoren put do najviših položaja: baltadži, bostandži, silahdar, kapudanbaša, vezir. Čim je osvojio Haniju (Canee) na Kritu, bio je, po naređenju sultana, a na iznenađenje cijelog Carstva, nevin pogubljen 4. zulhidže 1055 (21-I-1646). Isp. Hammer, *GOR* III[2], 232, 595 itd.; Mehmed Sureja, *Sidžill-i osmani*, Istanbul 1314, IV, 565; Šemsudin sami, *Kamusu l-a'lam*, Istanbul 1316 (1898), VI, 4816; Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Zagreb 1931, 37, 38; Luka Jelić, *Lički sandžakat*, Narodni kalendar za godinu 1898, str. 92 i dalje.

65. Ova Fatma sultanija, žena Jusuf-paše je kćerka sultana Ibrahima (isp. *Zubdetul vekayi* list 23, cit. po Hammeru, *GOR* III[2], 596).

66. U orig.: *Hlivne sahrasi*.

67. U orig.: *Hlivne*, stariji oblik za Livno; još se čuje oblik Hlivno, naročito kod muslimana onog kraja.

68. U orig. stoji *penč peri;* na drugim mjestima *prinč prim;* iskvareno od principo primo; Evlija tako zove mletačkog dužda, a ponekad i dubrovačkog kneza. Kad opisuje mletački dukat, on kaže da se na njemu nalazi slika jednog prinč prima (principo primo) to znači poglavara (starješine) koji je na čelu 40 knezova (begova). Up. *Seyāhatnāma* V, str. 500 i ovdje str. 226. Dubrovačkog kneza Evlija zove i »ban« i »prinč prim«. Turci i druge nazive vlasti primljene od hrišćana upotrebljavaju neodređeno. Tako, npr., Evlija i Nikolu Zrinjskog zove kraljem, a knez dubrovački nije nikad i ni od koga nazvan principe prime. Zvanično se nazivao od 1358. pa do kraja Republike rector, a ranije prior i comes. Srpskohrvatski se zvao knez. Francuz Kikle zove ga le prince (GZM XVII, 1906, 419). Evlija dubrovačkog kneza poslije zove »prinč prim-ban« i samo »ban«, a u turskim zvaničnim aktima dubrovačkom knezu daje se ime knez i beg.

69. U orig.: *Dubrovnik*. Up. str. 101, nap. 46.

okupirali Hrvati[70], a kasnije opet, u doba Fātiha, njegovo stanovništvo nije moglo odoljeti udarcima osmanlijskog mača pa je ostavilo grad i pobjeglo u Split[71], grad na obali Jadranskog mora[72]. Dok je Selim-hān I osvajao Egipat[73], Mlečani su bili opet oteli ovaj kraj, ali ga je u doba Sulejman-hana konačno zauzeo Husrev-beg i učinio ga rezidencijom kliškog sandžaka. To je i sada [sjedište] kliškog sandžaka u bosanskom ejaletu[74].

God. 1056 (1646)[75] Mlečani su oteli iz ruku Mustafa-paše Tekelije[76] grad Klis sa još sedamdeset i šest (!) drugih naših gradova[77]. Od toga vremena ostalo je [sjedište] kliškog sandžaka u njihovoj vlasti pa je mjesto njega Livno postalo sjedište kliških sandžakbegova.

70. Kao župa, Livno se spominje još u X vijeku. Jedno vrijeme, u XIII i prvoj polovini XIV vijeka ono je bilo župa hrvatske države u vlasti porodice Šubića. Zatim je ušlo u sastav bosanske države. Godine 1400. spominje se grad Hlivanjski (Miklošić, *Monumenta*, 248—249). U XV vijeku Livno je u vlasti porodice Vukčića. Godine 1444. spominje se dvor kralja Tomaša u Livnu, a 1466. čuvao ga je Vladislav Hercegović od Turaka.

Turci su zauzeli Livno poslije 1466, a prije 1482. godine. Ispod starog grada razvilo se u tursko doba današnje Livno, koje je doživjelo najveći procvat u XVI i XVII vijeku, kad je često bilo sjedište kliškog sandžaka i tako zadobilo veći politički i vojnički značaj.

71. Ovo se Evlijino kazivanje vjerovatno zasniva na legendama koje sam i ja slušao od nekih starih žena iz Livna.

72. U orig. *Venedik körfezi* = Mletački zaliv. Tako Turci obično nazivaju Jadransko more. Naziv *Venedik körfezi* nastao je prema negdašnjem talijanskom nazivu »Golfo di Venezia« ili prosto »Golfo« (»Gulfo«).

73. Sultan Selim I vladao je od 1512. do 1520. godine. On je osvojio Egipat 1517. godine.

74. I ovdje je Evlija, kao što inače nije rijedak slučaj, konfuzan, pa i netačan. Livno je još od sedamdesetih godina XV vijeka stalno u turskoj vlasti (osvojeno je poslije 1466, a prije 1482. godine). Dalje, ne zna se da su »Mlečani bili osvojili ovaj kraj dok je Selim-han osvajao Egipat« (1517), pa da bi ga Husrev-beg ponovo osvojio za Sulejman-hana. Ali da je on u Livnu organizovao središte kliškog sandžaka — kako kaže Evlija — to mi izgleda sasvim vjerovatno. Klis je vjerovatno bio u prvo vrijeme službena rezidencija kliškog sandžaka, ali su njegovi sandžakbezi i tada najčešće stolovali u Livnu. Oni se od sredine XVI vijeka često u dokumentima i izvještajima zovu »hlivanjski« sandžakbezi, češće nego kliški. Kliški sandžakbezi su u Livnu u XVI vijeku podigli mnoge zadužbine (Lala Mustafa-paša Sokolović, npr., godine 1577). Ferhad-beg Sokolović je kao kliški sandžakbeg (1566—1574) redovno sjedio u Livnu. Tu su mu pomrla i sahranjena neka djeca. U poznatom mletačko-dalmatinskom opisu bosanskog pašaluka iz godine 1626. kaže se za Livno: »Tu boravi većinom i sandžak kao najzgodnijem mjestu za svoju rezidenciju«. (Up. Starine XIV, 182). Samo je službena rezidencija ovog sandžaka od njegovog osnutka (1537) pa do g. 1648. bio Klis. Livno nije nikada, pa ni u prvoj polovini XVI vijeka, bilo sjedište nekog posebnog sandžaka koji je kasnije spojen sa kliškim sandžakom, kako se tvrdi u *Narodnoj Enciklopediji* (II, 677), nego je to uvijek bio jedan te isti sandžak.

75. Hidžrijska godina 1056. počinje tačno 17. februara 1646. godine.

76. Mustafa-paša Tekelija bio je bosanski namjesnik od 1647—48, a kasnije hercegovački sandžakbeg. Kao hercegovački sandžakbeg spominje se od početka 1657. g. do septembra 1660 (Skarić u GZM 1934, 58). Po Evliji (V, 474) on je upravljao Hercegovinom od 1660—63. Vidi još *Hadīkat el-cevāmi*› II, 233; Evlija VI, 413, 451).

77. Ovaj datum nije tačan. Hidžrijska godina 1056. trajala je od 17. februara 1646. do 5. februara 1647, a Turci su izgubili Klis 31. marta 1648. godine.

Sandžakbegov hās iznosi 1425 akči[78]. Tu ima 927 timara i 48 zijameta. Po kānūnu ovaj sandžak broji dvije hiljade naoružanih vojnika računajući tu i džebelije. Svi oni idu na vojnu sa svojim sandžakbegom kuda bude naređeno. Kliški sandžak ima svog alajbega i ceribašu.

Livno je kadiluk s rangom od sto pedeset akči. Njegova nahija broji u svemu osamdeset i pet sela. Ima janjičarskog agu postavljenog od Carigrada i agu jednog odreda (oda) džebedžija. Tu se nalaze gradski zapovjednik (dizdar), šest stotina vrijednih vojnika [gradske posade], muftija šeyhul'l-islām) i predstavnik šerifa (nekību'l-ešrāf) te prvaci (a'yān) i ugledni ljudi (ešrāf). Tu je šef policije (šehir subaši), tržni nadzornik (muhtesib-aga), baždar, građevinski nadzornik (mimar baši) i harački povjerenik (haračaga).

Oblik i položaj grada Livna. — Ovaj lijepi grad leži na obronku Ravne planine[79], na vrletnoj crvenoj stijeni, a sazidan je od klesanog kamena u obliku badema. Tokom vremena se pogdjegdje ruinirao, pa ga je Melek Ahmed-paša[80] svojim vlastitim i pošteno zasluženim novcem za božju ljubav popravio. Pred tvrđavom, koja se bijeli kao zrno bisera, podigao je zid skladišta topova (tophāne) koji je okrenut u polje. Na najvišem vrhuncu grada na vrletnoj litici podigao je veliku kulu. Pored toga popravio je topove koji su od davnih vremena preostali u gradu i poredao ih po bedemu grada. Svi ovi topovi gledaju u Livanjsko polje. Onakvo skladište za municiju (džebhāne), kao što je ovdje, nema ni u jednom gradu bosanske krajine. U tvrđavi ima tri stotine malih kuća, tri žitnice za pšenicu i Careva džamija[81]. U nju može stati dvadeset ljudi. Grad ima gvozdenu kapiju koja je okrenuta prema jugoistoku (kibla). Straža dan-noć stoji pred kapijom. U tvrđavi svako veče svira vojna muzika (mehterhāne), a straže uzvikuju muslimanske ratne poklike. Ni s jedne strane nema opkopa.

Varoš. — Jugoistočna, zapadna i južna strana grada je stjenovita. Dolje po uvalama i brežuljcima ima svega devet mahala, hiljadu sto kuća, prizemnih i na sprat. Zidane su od tvrde građe i čvrste kao tvrđave. Polovina ovih kuća pokrivena je šindrom. Da tu dasku ne odnese žestoki vjetar, ljudi na krovove kuća stavljaju velike grede.

kada je mletačka vojska pod zapovjedništvom Foskola poslije petnaestodnevnog opsjedanja zauzela taj grad.

78. Na drugom mjestu (*Seyāhatnāma* I, 190) Evlija kaže da has kliškog-bega iznosi 43.500 akči, a Ajni Ali (str. 16) kaže da taj has iznosi 642.500. Tačno će biti, mislim, 43.500 akči.

79. U originalu ovdje stoji *Ravna daği* — pl. Ravno, malo niže Evlija će reći da iz ove planine i pl Yuk Kazdağ izvire Bistrica. Mjesto gdje izvire Bistrica zove se danas Duman. Ravno se zove visoravan iza livanjskog grada, a ime druge »planine« je toliko iskvareno da su mi sva domišljanja uzaludna

80. O Melek Ahmed-paši vidi str. 103, nap. 50.

81. U orig.: t. *Hunkār camii*. Ova je džamija bila bolje poznata pod imenom Starogradska. Ona je davno propala. Spalio ju je Stojan Janković. Danas se vide samo tragovi. Nastala je od neke male crkve »koja je za vrijeme Fetha pretvorena u džamiju«, a nalazila se u starom gradu pod Džebhanom. Odatle je i naziv Starogradska džamija. Up. Aličić, *Livanjske džamije* u Glasniku islamske vjerske zajednice (GIVZ) IX, 1941, str. 374.

Zbog tog paklenog vjetra većina kuća u ovom šeheru pokrivena je kamenim pločama.

Ova varoš ima svega trinaest džamija (mihrāb)[82]. Sedam je povećih. Blizu čaršije nalazi se stari tvrdo zidani hram pod kupolom. To je džamija Dukat[ār]-oğlu Hadži-Ahmeda. Na njenim vratima napisan je ovaj natpis:

Kad ova džamija dobrotom božjom bijaše pri dovršenju,
Tajanstveni glas reče joj hronostih:
»Ovo je krasan dom bogobojaznih«.
996 (= 1587)[83]

Natpis nad vratima džamije Spahī Mehmeda, sina Abdulahova, glasi:

»[Podignuta je] godine devet stotina sedamdeset i prve. Neka bude lijepo primljena od boga«.
971 (= 1563)[84]

Natpis nad vratima Lāla-pašine[85] džamije glasi:

Da se znade datum polaganja temelja, ja Kešfija[86]
Rekoh njen hronostih: »Ovo je najbolja građevina«.
975/1567[87]

Uz tri džamije postoje medrese. Ima dalje šest osnovnih škola, šest derviških tekija, samo jedno javno kupatilo u čaršiji i svega tri stotine dućana. Dolje na obali rijeke postoji veliki han. U šeheru ima više česama sa živom vodom.

Natpis na česmi Handān-ćehāje (Handan kethüdasi) blizu čaršije glasi:

82. U Livnu je, zaista, u ono doba bilo trinaest džamija, pa je ovdje Evlijin broj džamija sasvim tačan. Poznate su: Careva ili Starogradska, Pašina (Atlagića), Tepet-džamija, Boruša (nju je kao i Starogradsku spalio Stojan Janković), Piragića mesdžid (porušen poslije 1918), Sinan-čauševa (»Džuma-nuša«), Balagina (»Balaguša«) i još tri koje spominje Evlija (Dukatareva, Spahi Mehmedova i Lala-pašina). Više vidi A. Aličić, *n. m.*

83. Evlija ovdje donosi samo zadnji stih natpisa sa Dukatarove džamije u Livnu koji sadrži hronostih. Ovaj je stih tačno pročitan i datum dobro preračunat. Hidžrijska godina 996. počinje 2. decembra 1587. godine.

84. Hidžrijska godina 971. počinje 21. avgusta 1563. godine.

85. Ovaj Evlijin »Lala-paša« jest Lala Mustafa-paša Sokolović koji je među ostalim bio sandžakbeg kliški od 1574. do 1577. godine.

86. Kešfija je sigurno pjesničko ime autora ovoga natpisa, ali o njemu ne znamo ništa.

87. I ovdje Evlija donosi samo zadnji distih ovoga natpisa u kome je hronogram. Evlija je dobro prepisao taj distih, samo je pogrešno prepisao godinu koja daje hronostih, a koja je u originalu izražena i brojkama. Mjesto g. 975, u originalu stoji 985, a taj broj daje i brojčana vrijednost hronostiha. Godina 985. počinje 21. marta 1577. Up. A. Aličić, *n. m.* str. 383, gdje je g. 985. pogrešno preračunat u 1567/68. godini.

Dâšî čistog karaktera reče njen hronostih:
»Ovo je česma čiste vode«[88].

Iz pećina planine Ravna[79] i planine Juk kaz[89] [pokraj] ovoga grada izvire i na mlazove kulja jedno bistro vrelo hučeći tako jako da uši zagluhnu čovjeku koji to sluša. U mjesecu julu ono je hladno kao led. Samo stvoritelj svijeta zna broj raznovrsnih riba koje se tu nalaze.

Dobrotvori su na obali ovog izvora života (aynu'l-hayat) podigli sofe za sijela. Na ovo mjesto dolaze putnici i namjernici i ribare. Na musali, međutim, obavljaju molitve, a takođe se i vesele. Kako ova bistra voda[90] teče niz strmen, dobrotvori su proveli regulaciju ovog vrela života i naveli ga na trinaest vodenica, koje se nalaze ispod šehera. To su interesantne i neobično građene vodenice koje dobro melju. Tekući naniže po ravnoj i dobroj zemlji ove se vode razlijevaju po vrtovima i baščama i natapaju bostane ograđene živicom, plotom i parmacima.

Pred pećinom iz koje izvire ova bistra voda postoji veliki bazen (havz) od deset kvadratnih aršina. To je, takođe, mjesto gdje se sastaju učeni ljudi i derviši ('uššâk). Svi mladići ovoga šehera ulaze u ovaj bistri bazen kao morske vile i plivaju vješto kao ribe. Na ovom čistom bazenu postoji natpis. Iznad bazena na stijeni koja kao da se s nebom spaja uspeli su se pomoću ljestava savršeni majstori i na jednom četvorougaonom bijelom mramoru izgravirali, uklesali i pismom dželî-sulus napisali taj natpis, a zatim su ovaj mramor lijepo obojili. Ali pošto natpis stoji jako visoko, bilo ga je teško pročitati. Ja sam, siromašni putnik, uspio da ga pročitam pomoću dalekozora (durbîn). Natpis glasi:

Ovu je građevinu podigao Mustafa-aga
Za ljubav boga gospodara svih svjetova.
Neka mu bog podari najviše mjesto [u raju].
Neka bog udvostruči nagradu najboljim dobrotvorima!
Bog nam nadahnu njen hronostih:
»To je stjecište dobrotvora i . . .«.
944 (= 1585)[91]

88. Evlija nije preračunao datum podizanja ove česme, ali izgleda da ni njegov prepis ovoga natpisa nije tačan već zbog toga što zbir brojčane vrijednosti pojedinih slova u ovome natpisu kako ga je donio Evlija, a koji sada ne postoji, iznosi 677 = 1278/79, što nikako nije moguće. Kemura je u svom prevodu ovog dijela Sejahatname dodao kod ovog natpisa još jednu riječ i dobio g. 981 (počinje 3. maja 1573). Up. S. Kemura, *Iz Sejahatname Evlija Čelebija* u GZM XX, 1908, str. 197.

89. Tako stoji u originalu (y-v-k k-a-z d-a-ğ-i), dakle toliko iskvareno da se ne mogu dosjetiti na koji lokalitet Evlija misli. Up. ovdje str. 153, nap. 79.

90. U orig.: *ab-i nab*, što znači bistra voda, bistrica, a ova se rijeka zove Bistrica.

91. Po mome računanju mjesto godine 994. treba g. 974; samo ne znam je li natpis dobro prepisan; godina 974. počinje 19. jula 1566, a g. 994. počinje 23. decembra 1585. godine.

U blizini ovoga natpisa ima još mnogo natpisa na latinskom i grčkom jeziku.

Zemljište u ovom šeheru nije tako plodno. Ali, kako se dolje, naniže, uzduž Livanjskog polja od jugoistoka (kibla) prema zapadu prostiru tri konaka hoda kultivirana, plodna, zelena, travna i obrađena polja, šeher je vrlo bogat. I njegova klima je prijatna. Osim vjetra i vode, nema se ništa posebno istaknuti.

U gradu uopšte nema kaldrme, ali su mu svi javni putovi čisti.

Svi prozori kuća okrenuti su prema odžaku (saraj) Atlibegovića[92] i planini Prologu (»Porolok«) s onu stranu Livanjskog polja. U svakoj kući postoje puškarnice za borbu. Kako u ovom šeheru nije bilo janjičarskih odreda (oda), u njega su stalno upadali uskoci, vodili borbe, hvatali i odvodili mnogo roblja. Ali, otkako su bosanske valije počele da čuvaju ovaj kraj, nastala je, hvala bogu, potpuna sigurnost i sloboda.

Ja sam, siromah, i ovaj grad, koliko mi je bilo moguće, razgledao i razmotrio. Zatim sam se sa svojim drugovima opet vratio u islamsku ordiju koja se nalazila pod musalom Sejdi Ahmed-paše[93] i s agama, koji su mi izašli u susret, otišao našem gospodaru Melek Ahmed-paši. Kad sam poljubio njegovu časnu ruku, on mi reče:

— Oh, moj Evlija, stari i iskreni prijatelju moj, dobro mi došao!

Hvala bogu, opet sam imao čast da razgovaram s ovim srdačnim vezirom. Predao sam mu fetih-nāmu, naredbe i pisma Ali-paše[94], osvajača Velikog Varadina (Vārat). Kad je u velikom divanu pročitana fetih-nāma, naredi mi Melek Ahmed-paša:

— Moj Evlija, čestitam ti pobjedu. Odmah obavijesti dizdara da ispali topove u znak veselja zbog osvojenja Velikog Varadina. Neka se ovaj nalog komandanta armije upiše u sudski protokol (sidžil) i neka se grad osvijetli.

Tri dana i tri noći trajalo je veselje u pašinoj ordiji i u šeheru. U toku tih dana i noći ispaljeno je hiljadu topova.

92. U orig. stoji Atlibeg-zadeler = Atlagići ili Atlibegovići su bili vrlo ugledna plemićka porodica u Livnu, prozvana po onom Atli-agi koji se proslavio pri zauzimanju Klisa 1537. godine, a Atlibegovići po zaimu (lenskom vitezu) Atli-begu, koji se prvi put spominje 1642. g. On će vjerovatno biti identičan s onim livanjskim Atlagićem što ga je g. 1648. kao kliškog alajbega zarobio Foskolo. (Up. Jelić, *n. d.* 88). Atlagići su učestvovali cijelo vrijeme u kandijskom ratu, ali im imena ne znam. Oni su imali zijamet i u Kotarima gdje se i danas nalaze podori njihove »Kule Atlagića«. Atlagići su bili kapetani Livna do 1711. god. Najistaknutiji član te porodice bio je Mehmed-paša, kliški sandžakbeg od 1685. do 1687. god. i bosanski namjesnik od 1687. do 1688. godine Svrgnut je s tog položaja u maju 1688. i postavljen za čuvara Knina. Osumnjičen da je Klis predao Mlecima zato da se osveti velikom veziru što mu je oduzeo namjesništvo u Bosni, odveden je u zatvor u Prištinu, gdje je 1689. godine umro. Njegov sin Mehmed-beg izgubi 1711. bez ikakve krivnje livanjsku kapetaniju. Od 1711. godine Atlagići su samo zaimi. Mehmed-paša Atlagić poginuo je 1807. pod Loznicom. S njegovim unukom Ali-begom Atlagićem izumrla je porodica u muškoj lozi, a 1919. godine umrla je i posljednja Atlagićka. Up. H. Kreševljaković u *Hrvatskoj enciklopediji*, s. v. *Atlagići*.

93. O Sejdi Ahmed-paši up. str. 104, nap. 60.

94. O Ali-paši osvojitelju Velikog Varadina up. str. 59, nap. 1.

Zatim je Melek Ahmed-paša poslao po agama prepise fetih-nâme i svoje bujuruldije u sve gradove bosanskog ejaleta. Meni, siromahu, dao je dvije kese groša, pet konja, dvije orme, dvije sablje, pet franačkih (mletačkih) robova, jedan bijeli čador i ostale potrebe i opet me, kao i ranije, uzeo za svog ličnog droga (nedîm-i hâs).

Njegova ekselencija paša raspitivao se i tražio obavještenja o prilikama i stanju svakog pojedinog grada i kasabe kroz koje sam proputovao, koje sam razgledao i razmotrio na svojim putovanjima iz Bruse u Bogaz Hisar i Jedrene, zatim na vojnim pohodima protiv Moldavije (Bogdan) i Vlaške (Eflâk), i najzad u vojni na Veliki Varadin (Varat). Na taj smo način provodili vrijeme i uživali.

Jednog dana bila je priređena velika gozba na kojoj je potegnuta čak i moja ranija svađa u Bǖjük Čekmedži s haznadârom kad je pošao na svoj položaj u Bosnu. Eto, na ovoj su me gozbi izmirili s haznadarom, i otada je među nama tekao med i maslo.

Docnije smo s livanjskim konjanicima stalno jahali, išli u lov i u šetnju.

Lijep san Melek Ahmed-paše. — Jednog smo jutra, Halîl-aga, livanjski janjičaraga, Husein-aga, ćehaja Tekelije, i ja, siromah, zajednički obavili jutarnju molitvu na Livanjskom polju i kad smo došli u audijenciju paši, on nam reče:

— Noćas sam usnio jedan san: Kao da je bio petak, a ja izišao na minber ove musalle pred nama, koju je podigao Sejdî Ahmed-paša, i pred svom vojskom učim hutbu. Učeći hutbu, primijetih da dolazi Sejdî Ahmed-paša. Bio je obučen u pancir, a na glavi je imao ćulâh i kacigu. On se pope uz stepenice minbera i plačući reče:

»Ah, moj brate, nije vještina izaći na moj minber. Mene su optužili veziru Ćupriliću[95], spasi me od smrti ako možeš. Inače će me ovako jednog petka ubiti«.

Ja prekidoh hutbu i rekoh mu:

— »Ne brini se, brate! Bog će tebe od njih izbaviti. Sljedeće godine, akobogda, mi ćemo se s tobom sastati na Temišvarskom polju i naći ćemo ti neki izlaz. Ne brini se, nego idi, i kad dođeš u Budim, lijepo uredi grad. Čuvaj se i budi oprezan.

On to lijepo primi i reče:

— Samo nas ne zaboravite blagoslovom.

Ja mišljah da polagano siđem s minbera, kad se njegova glava skotrlja na zemlju, i on umrije. Ja smislih: Da, pobogu, svršim hutbu pa da sahranimo ovog vezira, gaziju, te na brzinu rekoh: »Njegovoj osiljenoj, grešnoj i raskalašenoj duši (preporučujem) bogobojaznost i odanost bogu«, a zatim, mjesto »O, prisutni«, rekoh: »O, nemarni!« Pogledah nešto onamo, kad se iz jednog klanca planine Prologa, koja je prema nama, pojavi sedam-osam stotina svezanih veprova. Oni

95. Misli na velikog vezira Mehmed-pašu Ćuprilića, koji je od ranije bio kivan na pašu Sejdiju, jer je u njemu vidio najjačeg suparnika u borbi za položaj velikog vezira.

dođoše ovamo i podijeliše se na grupe između džemata koji je klanjao namaz i ugrizoše nekoliko puta leš Sejdi-pašin što ležaše pod minberom. Džemat nije uopšte pokvario svoje redove. Jedan debeo žut medvjed (tako!) između njih poče se penjati na minber. A ti ga, moj Evlija, zgrabi za lanac i povuče dolje od minbera. I kad si ga srušio, ja sam zapomagao s minbera:

— Bre, ubij ga, moj Evlija.

Ti si prihvatio za go mač (dal kilič), ubio medvjeda i njegov leš postavio pokraj leša Sejdi Ahmed-pašina. U tom sam i ja dovršio hutbu i, pošto se klanjala džuma-namaz, naredio sam da se pobiju ovi veprovi, koji su došli među džemat. [Oni kojima sam to rekao] sve su ih sasjekli mačevima. Bilo je to, valjda, u vrijeme sabah-namaza, pa me silahdar Sulejmān probudi. Sad sam klanjao sabah-namaz i sjeo. Vi ste došli i ja sam Vam, u ime božje, ispričao ovaj san«.

Janjičaraga i ćehaja Mustafā-paše Tekelije rekoše:

— Da bog na dobro okrene, moj gospodaru!

I ja, siromah, rekoh:

— Da bog na dobro okrene, gospodaru, Allah i njegov poslanik najbolje znaju [što taj san znači] i usudih se da ga protumačim:

Tumačenje sna nelicemjernog siromaha Evlije. — Ovaj je položaj ranije bio Sejdi-pašin. Položaj koji su dali nama bio je njegov minber. Ono što je on rekao:

— Nije vještina izaći na moj minber, izbavi me od Ćuprilića, to znači da je strahovao od Ćuprilića. A što ste vi rekli:

— Ja ću te izbaviti od Ćuprilića, — bog najbolje zna, to znači da će on preći preko ovosvjetske ćuprije (umrijeti), i da će biti spasen. Što ste vi njemu rekli »uredi tvrđavu Budim«, to znači da odsada treba da se popravi u vjerskom i moralnom pogledu. A što se skotrljao penjući se na minber i umro [to znači] da njemu neće biti suđen položaj u Bosni, da će biti ranjen i da će mučenički poginuti. Bog najbolje zna, a na našu će vojsku u jednom noćnom napadu udariti neprijatelji kao veprovi, ali, akobogda, sve ćemo ih najednom sasjeći i oni će otići u pakao.

Kada sam ja to kazao, mudri paša reče:

— Čudo božje, i ja sam u seb. upravo tako protumačio svoj san.

Zatim reče:

— Sve je u božjoj ruci, pa skoči na noge i dodade:

— Neka je odmah sva vojska pod oružjem, neka se ne skanjuje, nego neka stoji pripravna!

Bože mili, silan li si! Kad je on to rekao, u islamskoj kao more velikoj vojsci na Livanjskom polju nastala je vreva. Potom se smirila, spremila i krenula poigravajući konje prema planini Prologu.

Za čudo božje, taj dan bio je petak. Gazije su igrale džilita (cerid). Uto dotrča mlad beg Atlibegović, koji je bio malo hrom, zagrli [vezirova] konja i reče:

— Hej gospodaru, čestiti veziru![96] Smail-alajbeg[97], Čultaroğlu[98], Nike Kirigi(?)[99] i Nakoğlu[100], i Arap-buljukbaša, Smail-buljukbaša, sin Baba-Ahmeta Cetinskoga[101] i još mnogo muslimanske vojske koja je prekjuče otišla u »čete i potjere«[102] ugrabila je mnogo ratnog plijena pod mletačkim gradom Splitom. Međutim, kad su se vraćali, neprijatelj im je napravio zasjedu, tu u planini Prologu i njegovom klancu. Oni su se sukobili . . . Eto ovaj čas se bitka zametnula. Aman svijetli veziru, eto blizu je. Priskočite ovim gazijama u pomoć kao Hrzul[103], pomozi im i odazovi se na njihov vapaj!

Na to reče paša:

— Gle, u ovom se ratu pokazalo jedno čudo božje, i za tren oka [uputi] dvije hiljade odabranih naoružanih konjanika, a za serdara im postavi glavnog buljubašu (bašbuluk baši) Arnauta Husein-buljubašu. Hiljadu pješaka dao je konje. I kad ih je s blagoslovom poslao u pomoć, i ja, siromah, poljubih paši časnu ruku i odoh u Livanjsko polje.

Opis našeg putovanja u Livanjsko polje radi pružanja pomoći. — Kada su sve gazije u ime božje stigle do krševitih i neprolaznih mjesta Prolog-planine, sva je vojska sjahala s konja i pošla pješke. Samo oko tri stotine konjanika nisu uopšte sjahivali sa svojih konja, nego su što je moguće brže jurili preko krša i kamena. I ja sam, siromah, bio među ovim konjanicima.

Kad smo izišli na vrh planine, vidjeli smo za sobom sve pješake. Odatle smo pošli malo dalje i čuli povike Allah, Allah i pucnjavu pušaka. Kada su svi naši konjanici i pješaci skačući kao srne po strmenitom kršu stigli na bojište i kad su nas ugledali nevjernici, odmah su na nas navalili kao čopor svinja. Zbog nestašice vode i naše su gazije bile klonule i malaksale u borbi. Ali kada su nas i oni ugledali, zatomili su svoju žeđ i oživjeli. Vodeći borbu zaštićeni s leđa jednom vrletnom liticom, mi smo odmah postavili pet stotina vojnika u zasjedu kod vode i peksimeta; ostalih hiljadu i pet stotina vojnika povikali su u jedan glas: Allah, Allah i muslimanski

96. U orig.: »*češeti vezir*«, očito iskrivljeno od »čestiti vezir«.
97. Tadašnji alajbeg spahija bosanskog sandžaka.
98. U orig.: *Čultar-oğlu*, dakle, Čultarić ili Čultarević.
99. U orig.: *N-y-k-h/e k-y-r-y-g-y*, dakle, toliko iskvareno da se ne mogu domisliti kako je trebalo da stoji.
100. U orig.: *Nak-oğlu*, što se može pročitati Nakić odnosno Nakijić. Naše narodne pjesme znaju za Nakić-buljubašu.
101. U orig.: *Baba-Ahmed Cetineli* — Baba Ahmed Cetinski onovremenski gospodar nekog grada na rijeci Cetini. Od njega potiču Babahmetovići, opjevani u narodnim pjesmama.
102. U orig.: *čete ve yorture*, iskvareno od čete i poture (= potjere).
103. U orig.: *Hidr* t. Hizr u Bosni vulg. Hrzul i Hazreti Hrzul. To je po islamskom učenju bio jedan božji poslanik koji je pio vodu sa izvora neumrlosti i stoga je i danas živ i dolazi muslimanskim ratnicima u pomoć. Ostalo vidi u *Islam Ansiklopedisi*, s. v. *Hizr*; Gl. Elezović, *Turski spomenici* I, 4, nap. 3.

ratni poklič[104] i otvorili olovnu vatru na neprijatelja ne dajući mu priliku ni da oka otvori.

Kada su nevjernici, kojima je mjesto u paklu, vidjeli da je [muslimanima] došla pomoć, navalili su na nas kao pobješnjele zmije. Vidjevši ovo stanje naša ranija vojska, dobila je novu snagu, pa se i ona izvuče iz klopke i uz poklič Allah, Allah navali na nevjerničku vojsku. Našavši se tako između dvije muslimanske vatre, nevjernici su tako sasječeni da to sam bog zna. Ovakva se borba na serhatu nije nikada ranije zapamtila.

Kratko rečeno, bilo je posječeno hiljadu i šezdeset neprijateljskih glava, zarobljeno sedam stotina i četiri zarobljenika i zaplijenjeno sedamdeset zastava s krstovima, zatim mnogo bubnjeva i truba, a sedamdeset harambaša zarobljeno i povezano u lance i konopce.

S naše je strane mučenički poginulo sedamdeset junaka, a od naše prve vojske sto i šesnaest boraca. Prva vojska bila je sastavljena od dvije hiljade odabranih junaka. Serdar im je bio Smail-beg, alajbeg bosanskog sandžaka. Oni su zaplijenili ogroman plijen. Hvala bogu, nevjernici su bili poraženi i uništeni, a islamska vojska je isti dan stigla s Livanjskog polja pred pašin šator, gdje su odsječene glave stavljene na duga kolja.

Leševi slavnih mučenika sakupljeni su na jedno mjesto gdje im je klanjata dženaza, a potom sahranjeni na mjestu po imenu Šehitluk. Na koncu je u znak veselja ispaljen puščani plotun, a sa grada su ispaljeni topovi. Gazije su njegovoj ekselenciji paši darovale mnogo skupocjenih zarobljenika.

Kad je potom paša rekao:

— Da ostale zarobljenike pobijem — vojnici nisu na to pristali, nego su rekli:

— Ako ćete pobiti ovakve zarobljenike koji su nama pripali, onda treba da posiječete i odabrane zarobljenike koji su vama dati. Oni su nama nagrada za našu krv.

Najposlije je i u samoj vojsci došlo do spora. To je bilo zbog podjele roblja i ratnog plijena. Prva vojska, kao i vojska koja je poslije otišla u pomoć, isticala je svoje jače pravo i htjela da sama dobije ratni plijen. I umalo da nije došlo do velike borbe.

Paša je održao veliki divan i u audijenciju pozvao livanjskog kadiju, muftiju (şeyhu'l-islâm) i nekoliko stotina učenjaka i krajiških gazija, koji imaju iskustva u ovakvim pitanjima. Oni su raspravljali ovaj spor. Svoje zaključke saopćili su prvoj vojsci ovim riječima:

— Ratnici! Vi ste odlučni i hrabri ljudi i stvarno ste najprije započeli bitku i borbu. Roblje i sav ratni plijen je vaše pravo. Samo da nije bilo ovih dvije hiljade vojnika koji su kasnije došli, nije isključeno da biste vi — bog vas sačuvao! — bili poraženi i zarobljeni. Kada su ovi došli, nevjernici su vas bili pritijesnili i držali su vas u škripcu, vaša snaga i moć bila je skršena. A kad ste ugledali da

104. Tj. ratni poklič: *yekdurallah* — Allah je jedan.

vam dolazi pomoć, vi ste dobili novu snagu, a nevjernici strah i trepet. Hvala bogu, nadvladali ste i pobijedili. Vaša braća, gazije, koji su kasnije došli, dali su za vas mnogo žrtava i spasli vas od propasti. Naš je, dakle, zaključak sljedeći: Sav će se ratni plijen staviti na javnu licitaciju i rasprodati i vi svi kao braća budite podjednako u tom sudionici. A ako ima neko ko je nešto izgubio na bojnom polju, njemu će se to naknaditi iz plijena.

Nato svi ratnici rekoše:

— Drage volje se pokoravamo. Potom je proučena Fātiha i ratni se plijen poče da rasprodaje.

Paša je odlučio da zarobljenike koji su njemu dati pošalje carskom dvoru i naredio sužnjevima da sve odsječene glave zgule i nasole. Na to islamske gazije zamoliše pašu:

— Aman, pašo, ne šalji ove neprijatelje u Carigrad[105]. Među zarobljenicima koje hoćete da pošaljete ima toliko zločinaca od čijih su ruku zakrvavile naše crne džigerice. Ako ovi odu u Stambol, oni će se u datom momentu spasti vesala na galiji i opet će doći na našu krajinu da haraju i pustoše našu zemlju. Nego vi njih odmah pogubite, a poslije je lako njihove glave poslati u Stambol.

Na to dodade Atlibegović:

— Svijetli veziru! Vidite li ovog prokletog ćosavog razbojnika. Ovaj je prokletnik bio buljukbaša našeg vezira Sejdi Ahmed-paše. U bici na gradu Marini[106] postao je izdajnik, pobjegao mletačkom nevjerniku i pobio mnoge naše gazije. Najposlije je, hvala bogu, Marjan bio osvojen. Ovaj je krmak onda sjeo u čamac i pobjegao u Zadar[107]. Danas je, svevišnjem bogu po hiljadu puta slava i hvala — dopao naših šaka. I ostali nevjernici koji su u ovom lancu svi su ovakvi prokletnici. Ako ih pobiješ, to će biti prava pobjeda. Aman, moj veziru, nije prilika da se oklijeva.

I mnoge druge serhatske gazije pridružile su se [riječima] Atlibegovića. Njihove su molbe bile usvojene. Sve su ih posjekli, pa i njihove glave zgulili i nasolili. U svemu je bilo hiljadu tri stotine i trideset glava koje su pripremili da se pošalju Porti.

Jedan krajiški gazija, međutim, bio je sakrio jednog kršćanina-haramiju u kožu. Kad su toga junaka i onoga nevjernika, koga je on čuvao, prijavili paši, paša se rasrdio i naredio:

— Odmah mi dovedite toga čovjeka i zarobljenika kojeg je sakrio.

Kad su obojica došli na stratište i kad je paša naredio:

— Odmah krvnika! — ovaj se junak savio oko vrata svoga zarobljenika, te pomažući i plačući reče:

— Aman, veliki veziru, ja sam se s ovim zarobljenikom pobratio na bojištu, mi smo jedan drugom dali vjeru. Ako njega pogubiš, on će s mojom vjerom otići u raj i to će za mene, jadnika, biti šteta;

105. U orig.: *Islambul*.
106. U orig.: *M-a-r-y-n-e*, = Marina, zapadno od Trogira.
107. U orig.: *Zadra*.

a ako ja umrem, pri meni će ostati vjera ovog zarobljenika koga sam ja pobratio, pa ćemo oba u pakao, te sam opet na gubitku.

On se bio složio na svoga zarobljenika, i nije ustajao s njega. Kad je odvažni paša upitao:

— Hej gazije, šta je ovome čovjeku?

Serhatske gazije mu odgovoriše:

— Kad naši junaci[108] na ovoj našoj krajini padnu u kršćansko ropstvo i tom prilikom jedu i piju za stolom, oni se pobrate s kršćaninom i zakunu mu se na vjernost. Kršćanin dā vjeru muslimanu da će ga u slučaju potrebe izbaviti iz nevjerničkog ropstva, a musliman, opet, [zada vjeru kršćaninu] i rekne:

— Ako ti padneš nama u ropstvo, i ja ću tebe izbaviti od Turaka.

I tako dadu jedan drugom čvrstu vjeru [ahd-ū emān] rekav:

— Tvoja je vjera moja, a moja vjera je opet tvoja.

— Je li?

— Jest.

Zatim laznu međusobno krvi. Tako se pobrati musliman s kršćaninom.

Eto u ovom slučaju ovaj nevjernik je pobratim ovoga gazije. On je nekada izbavio iz ropstva ovoga muslimana. Sada je, eto, taj nevjernik što je u rukama ovih ljudi postao sužanj. Ako ga [njegov pobratim] sakrije i ako se on spase, onda je on ispunio svoju zadanu riječ i vjeru (ahd-ü eman). Zatim bi od njega uzeo svoju vjeru, a njemu vratio njegovu vjeru. A ako sada ovaj kršćanin bude ubijen, on ide u raj, a ovaj [musliman] ide u pakao s vjerom nevjernika. Premda ovo nema ni u muslimanskoj ni u kršćanskoj [svetoj] knjizi, to je ipak ovakav običaj na ovoj krajini čest.

Kad su to sve kazali paši, on je rekao:

— Oslobađam ih obojicu.

Na to obojica nokat u ledinu i iščezoše. Svi mi, međutim, ostali smo zapanjeni pred ovim razgovorom.

Zatim je paša poslao sve glave na Portu po jednom uglednom agi po imenu Mustafa-agi.

Od ratnog plijena paša je darovao meni, siromahu, stotinu groša, a dvojici mojih sluga po pedeset groša. I dalje smo ostali s muslimanskim gazijama na Livanjskom polju da čuvamo granicu (muhāfeza), veseleći se i uživajući.

Tih dana dođe s Porte jedan kapidžibaša i donese carsku zapovijed, pisma Mehmed-paše Ćuprilića[109] i vlastoručno pismo (hatt-i šerīf) njegovog veličanstva pādišāha, mač, kaftan i carsku perjanicu (sorguc-i šāhī). Po tom je održan veličanstvem divan (divān-i pādišāhī), pročitana je carska zapovijed i hatt-i šerīf. Sadržaj carskih riječi, koje su poput bisera, bio je ovaj:

108. U orig.: *bunak*, svakako štamparska greška, mjesto *junak*.
109. Mehmed-paša Ćuprilić, tada veliki vezir.

»Melek Ahmed-paša, moj svijetli veziru srca veseloga! Kad ti stigne moje vlastoručno carsko pismo (hatt-i šerîf), ni časa ne časi, nego naredi da dođu svi sandžakbezi (mîr-i livâ) bosanskog ejaleta, neka se podigne pola posade svih mojih gradova sa svim serhatskim gazijama koje su sposobne za borbu i koji mogu da pođu na vojnu, pa otvorite drumove mletačkih gradova Zadra i Šibenika i drumove planina Zmijanja[110] (Izmiyan), visova Krke i Prolog planine, podigni velike mostove preko rijeke Save, Bišća (Bihke) i Krupe[111], a za pobjedonosnu vojsku pripremite opskrbu i ratne potrebe i spremite u magazin. S vojskom cijeloga ejaleta opljačkajte i opustošite gradove: Zadar, Šibenik, Split i Klis. Ne dopustite neprijatelju da zasije nijedno zrno gorušice (hardel); opljačkajte i opustošite njihove prispjele usjeve, sela i gradove. Postupite po mom hatt-i šerîfu i ni časa ne časi!«

Kad je pročitan hatt-i šerîf, mudri paša dodade:

— Naređenje — izvršenje! Obuče svečanu carsku odoru, pripasa carsku sablju oko pasa i reče:

— Odlučujem da pođem na vojnu.

Zatim isturi tugove pred šator visok kao nebeske sfere. Istoga časa razaslane su age sa naredbama po cijelom bosanskom ejaletu da se dovede vojska.

U islamskoj ordiji i šeheru Livnu vikali su telali. Sve su se age razišle po bosanskom ejaletu i dovele jedanaest hiljada strijelaca.

110. U orig.: Izmiyan.

111. U orig.: *Kurya*, svakako štamparska greška, mjesto Krupa. Samo Krupa kao ni Bihać nisu rijeke nego gradovi pa se teško može uzeti da Evlija vjerno citira originalan dokumenat.

VI

NAŠ ODLAZAK S LIVANJSKOG POLJA DA PLIJENIMO GRADOVE ZADAR I ŠIBENIK U MLETAČKOM VILAJETU

(V, 458—472)

U ime božje, najprije smo došli u selo Atlibegović (Atlibegzâde)[1] na zapadnoj strani Livanjskog polja. To je veliki odžak (hânđân) u Livanjskom polju na podnožju Prolog planine[2]. U ovom polju blizu spomenutog sela ponire i iščezava ona velika rijeka što izvire iz bazena (havz) šehera Livna[3].

Podigavši se odatle, išli smo prema zapadu. Prelazeći Prologplaninu mudri paša uputio je kamenolomce i čerahore vješte kao Ferhat[4]. Oni su ferhatovskim čekićima i sjekirama prokrčili put kroz planine i šume. Razbijali su tvrdo kamenje i po tijesnim putovima i gustim kosama ložili vatre; po kršu i kamenu posuli su sirće, tako da su se vrletne stijene raspadale u komade. Zatim je kao more velika vojska uklonila sve trnje, granje i sitno kamenje, te su za jedan dan uske i tijesne staze ove visoke planine pretvorene u prostrane drumove kojim su svi šahi-topovi i teški tovari s lakoćom prošli. Te noći smo zakonačili u gradu

KÛH-I PROLOG[5]

Taj grad je mala okrugla kula na najvišem vrhu visoke planine. U njoj ima pedeset vojnika posade koji su stalno zatvoreni, jer zbog straha od uskoka uopće ne mogu da izađu napolje. Vodu uzimaju

1. U orig.: *Atlibeg-zade karyesi* — selo Atlibegović na Livanjskom polju.
2. U orig.: *Porolok daği* — Prolog planina.
3. Za Mustafa-pašu Tekeliju, sada hercegovačkog sandžaka up. str. 137,
4. Ferhad je proslavljeni junak istočnjačkih priča, koji je, da ispuni želju svoje drage Širin, prosijecao i rušio grdne stijene. Otud »ferhatovski« u prenesenom smislu označava majstora koji kao Ferhad vješto lomi kamen.
5. U orig. stoji *L-v-h* Porolok. Mislim da je ono *L-v-h* nastalo neznatnom štamparskom greškom mjesto *kūh*, a znači planina. Potvrdu za ispravnost ovakvog shvatanja nalazim u nekim turskim dokumentima u kojima se ovaj grad zove *kal·a-i cebel-i Prolog*, jer su ar. riječ *ğebel* (tur. cebel) i per. kuh sinonimi. Samo ni takvog lokaliteta nema danas na Prologu. Evlija možda misli na lokalitet koji se poodavno zove Karaula.

iz cisterne, a hranu im donosi vojska jedanput mjesečno iz Livna. Imaju tri šahi-topa i dovoljno municije (džebhane). Njihova je dužnost da provode putnike i namjernike. Ako u ovo mjesto dođe neprijatelj, s ove kule opale topovi i tako obavijeste sve gazije iz šehera Livna. Ovi odmah pojašu konje i dolaze u pomoć ovoj kuli. Ova jaka kula je dobro utvrđena.

Podigavši se odatle, krenuli smo prema zapadu i spuštajući se niz obronke i dalje smo sjekli i palili šume pokraj putova. Čisteći tako putove od trnja i granja, došli smo velikoj

BABA-AHMEDOVOJ KULI[6]

Ovu veliku kulu kao i jaki most kod nje sagradio je Gazi Husrev-beg. To je dug most preko rijeke Cetine[7]. On ima ukupno trinaest okruglih okana. Dug je s jednog kraja na drugi pet stotina koraka. Na oba kraja ovog dugog mosta ima po jedna tako velika okrugla kula da nijednoj nema ravne u gradovima ovog vilajeta.

Topovi i municija u ovim kulama su potpuno prikladni i ispravni. Njen zapovjednik (dizdar) je sijedi starac Baba Ahmed-aga[8]. U svakoj kuli dan-noć bdi stotina naoružanih momaka. Sve su te gazije hrabri junaci, koji su potekli od Ahmed-agine djece i roda. Tu nema niko sa strane. U kulama ne stanuje niko. Ovo je mjesto vrlo osamljeno (ostrvo). Svaku noć zatvaraju gvozdene kapije ovih kula i na smjenu drže stražu te tako ovaj most sprečava nevjernicima prelaz na islamsku stranu.

Rijeka Cetina nije velika kao more i kad naši neprijatelji hoće da preko nje pređu, stave svoje oružje na veće i manje splavove, i tako se prevoze i prelaze. Ali ako neprijatelj što opljačka, onda ga pri povratku na obali ove rijeke uhvati za šiju islamska vojska kojoj priteknu u pomoć Baba-Ahmedove gazije s ovoga mosta.

Rijeka Cetina je malo poslana. Izvor joj je na istočnoj i južnoj strani u planini Dinari, u planinama grada Zadvarja[9] i kosama grada Omiša. Kad pređe ispod ovoga velikoga mosta, uliva se u Jadransko more[10] na zapadnoj strani.

Paša je ovdje Gazi Ahmed-babi priredio veliku gozbu i ogrnuo ga svečanom odorom.

Baba Ahmed-agin sin Smail-aga otišao je kao predvodnik s deset hiljada junaka, koji su otišli da pljačkaju i plijene neprijatelj-

6. U orig.: *Kulle-i azim Ahmed-baba.*

7. U orig.: *Četine*, dakle Cetina rijeka u Dalmaciji koja izvire na podnožju Dinare i koja se kod Omiša uliva u Jadransko more.

8. Ovaj Baba Ahmed-aga, dizdar ove kule je sigurno starenik Babahmetovića, opjevanih u narodnim pjesmama.

9. U orig.: *Zadvorye* = Zadvarje, danas selo u oblasti i kotaru Split, kod Omiša na rijeci Cetini.

10. U orig.: *Akdeniz* znači Sredozemno more, a Evlija svakako misli na Jadransko more.

ske gradove Zadvarje[11] i Omiš, koji leže na južnoj strani. Da im bog pomogne!

Podigavši se odatle, paša je uzeo za vodiča jednog Baba Ahmed-agina sina. Idući dalje na južnu stranu, čisteći planine, došao je u [Sinj].

GRAD SINJ

To je duguljast i nešto ruiniran grad petougaonog oblika na stjenovitom brdu. Taj grad leži na krševitom i neprolaznom terenu na istočnoj strani Smokove gore[12], a ima mnogo uzvisina koje njime dominiraju. Bedemi grada su tokom vremena pogdjegdje porušeni. Čim je to Ahmed-paša vidio, odmah je sakupio svu islamsku vojsku i počeo da ga popravlja potrošivši i kesu svojih groša. U roku od tri dana grad je postao kao bijelo zrno bisera. U njega je [Ahmed-paša] stavio potreban kontingent municije, oružja i drugog vojnog materijala.

Grad ima svoga zapovjednika (dizdar) i tri stotine hrabrih vojnika. Nisam mogao izračunati koliki je opseg grada, niti sam čuo ko ga je sagradio. Osvojio ga je Gazi Husrev-beg[13] u doba Sulejmanhana[14].

To je bio kadiluk s rangom od sto pedeset akči na teritoriju kliškog sandžaka, ali nema prihoda, jer su mu sada sve nahije ostale u rukama nevjernika[15].

U ovo su mjesto s mnogo plijena došle gazije koje su otišle na Zadvarje[16] pa je nastalo veselje (šenlik). Plijen je uz revers pohranjen u tvrđavi i povjeren na čuvanje dizdaru.

U samoj tvrđavi ima Careva džamija[17], žitni magazin i nekoliko skromnih malih siromašnih kuća koje su pokrivene šindrom. Od svih su najimpozantnije kuće Mahmud-efendije i dizdara. Njihovi vinogradi van grada su divni.

Kako u planinama ima mnogo smokava, ovu planinu muslimani zovu Smokova gora (»Kūh-i Tīn«)[18]. Ovaj je grad jako eksponiran, jer iz grada Klisa, koji je sada u vlasti naših neprijatelja, do Sinja

11. U orig. zbog neznatne štamparske greške stoji *Radvorye*, a treba Zadvarje.

12. U orig. *Tin dagi*. *Tin* znači smokva, a *dağ* gora, planina, dakle Smokova gora. Takav naziv, međutim, ovdje nisam našao. Kod Zemunika ima mjesto Smoković. ali to je daleko. Zato mislim da se i ovdje radi o nečijoj pogrešci pa da mjesto *Tin dağı* treba da stoji *Sin dağı* = Sinjska gora. Up. nap. 18.

13. U orig. pogrešno stoji *Gazi Husrev-paša*. Treba Gazi Husrev-beg.

14. Turci su osvojili Sinj još u maju ili junu 1513. god. (Up. Perojević, *Petar Kružić*, str. 32), pa je, prema tome, Sinj osvojen još za vladavine Sulejmanovog oca sultana Selima i prije Husrev-begovog prvog begovanja u Bosni.

15. I ovo saopštenje donekle potvrđuje stanovište da kadije u ova doba nisu imale stalne plate od države, nego su se redovno izdržavale od taksa.

16. U oriig.: *Zadvorya*.

17. U orig.: *Hunkar cami'i*.

18. U orig.: *Kūh-i Tīn* a znači Smokova Gora. Up. ovdje nap. 12.

pješak stiže za sat. Konjaniku treba gotovo dva sata, jer drumovi nisu očišćeni od drvlja i kamenja.

Podigavši se iz ovog grada i idući prema zapadu neprolaznim i krševitim putovima došli smo pod grad Klis[19].

GRAD KLIS

Njegov prvi osvajač bio je jedan od mletačkih knezova[20]. Kasnije, godine 943/1536[21] u doba Sulejman-hāna osvojio ga je Husrev-beg[22]. To je po zakonu bilo sjedište bega kliškog sandžaka i častan kadiluk s rangom od sto pedeset akči. Ali kad su Mlečani porazili Mustafa-pašu Tekeliju na Danilovu[23] i isjekli muslimansku vojsku, oni su onda razapeli čador paše Tekelije pod ovim gradom Klisom. Kapetan po imenu Dženeral[24] obukao je na svoju glavu Tekelijin svečani kauk i naredio da glazba svira kao što svira osmanska muzika kad se saziva divan. Kad su dizdar i ajāni grada Klisa, Sultānovići[25] i Džaferbegovići i još mnogo turske gospode, pošli napolje u divan, vidjeli su da su se svi našli među neprijateljskom vojskom. Dženeral ih je odmah zarobio i povezao. Potom su i borci koji su bili u tvrđavi predali neprijatelju grad na »viru« vičući aman! Kako je neprijatelj ostao vjeran zadatoj riječi i vjeri, posada se povukla i otišla u svoj zavičaj[26]. Otada je ovaj grad ostao u rukama Mlečana. Njegove džamije pretvorene su u crkve (deyir). Ovaj žalosni slučaj dogodio se u doba sultana Ibrahima[27]. Veziri su udobrovoljili i umirili sultana Ibrahima rekavši mu:

— Na bosanskoj krajini je izgubljena jedna klisa (= crkva).

Oblik i položaj grada Klisa. — Unaokolo ovoga grada, sa sve četiri strane, na daljini jednog topovskog hica uzdigle su se planine koje dominiraju gradom. Grbljan-planina[28] dominira gradom na tolikoj blizini da je jedan Melek Ahmed-pašin sluga s one litice pogodio

19. U orig.: *Klis.*
20. U orig.: *prinč prim.* Vidi str. 136, nap. 68.
21. Hidžrijska godina 943. počinje 20. juna 1536. godine.
22. U orig.: *Husrev-paša,* treba Husrev-beg. Samo Klis nije osvojio Husrev-beg, nego njegov vojvoda Murad-beg Tardić Šibenčanin, i to 12. marta 1537. godine.
23. U orig.: *Danil-ova* = Danilovo. Na drugom mjestu stoji »polje Danilovo« *(Danil-ova sahrasi).* To je valjda Danilo kod Šibenika. Tekelija je poražen avgusta 1647. godine. Up. Perojević, *Klis u turskoj vlasti*, str. 103.
24. Ovaj Evlijin kapetan po imenu »Dženeral« nije niko drugi nego Leonardo Foskolo (Foscolo), generalni providur Dalmacije (1645—1651).
25. Ovi Sultanovići su vjerovatno potomci onog Mustafa-paše Sultanovića, sandžaka kliškog, što je učestvovao u boju pod Siskom godine 1593. Up. str. 223, nap. 43.
26. Kako su Turci stvarno izgubili Klis, vidi kod Perojevića, *Klis u turskoj vlasti*, Sarajevo 1936, str. 108—113.
27. Sultan Ibrahim vladao je od 1640 do 1648. godine.
28. U orig.: *Grblan-dağı.* Treba Greben, brdo koje sa zapada nadvisuje prvi kliški bedem.

Klis (Camutio)

u glavu strijelom jednog od onih koji su bili dolje u tvrđavi i ubio ga. Toliko je eto blizu ta planina koja dominira gradom. Ali spuštajući se s tih planina dolje, čini se čovjeku kao da se spušta u najniži stupanj pakla, a grad ostaje u sredini tih dolina. To je grad na raznovrsnim strmim liticama koje se dižu do nebeskog vrha, a sazidan je od klesanog sjajnog kamena kao šeddadovska građevina[29] u obliku šestorougla. Premda ima mnogo brda koja dominiraju gradom, ipak kad se siđe dolje pod grad, izgleda kao da najviši vrh grada ostaje na nebu. Kako ni na koji način nije moguće jurišati na grad, to ga nije moguće ni osvojiti. Jedino bi se možda mogao zauzeti opsjedanjem ili kad bi neprijatelja spopao strah i trepet, pa ga predao na »viru«. Ovaj grad izgleda kao da je u nekoj časi, njegova periferija kao rub čase, a okolna uzvišenja kao njeni rubovi. Sam grad liči na gomilu sitnog pilava u časi. Ima samo jedan put u grad i jedna gradska kapija.

Premda je u njemu bilo mnogo neprijatelja, muslimanski su ratnici opljačkali i opustošili njegovu okolinu i zadobili dosta pli-

29. Misli na himjeridskog vladara Šeddada. Up. str. 80, nap. 71.

jena, a na muslimansku vojsku nisu, hvala bogu, nijednoga topa ispalili. Ali na grad nismo udarali. Na zapadnoj strani Klisa na kraju planina, na samom moru, vidi se mletački grad Split.

Podigavši se odavde i prešavši veliku rijeku, došli smo pod [grad Trogir]

GRAD TROGIR[30]

To je mali grad sazidan takođe od klesanog kamena. I on je ranije zajedno s Klisom zapao u ruke neprijatelja[31]. Njegovu smo okolinu takođe opljačkali i opustošili, a sve vinograde i voćnjake sasjekli.

Podigavši se odavde, došli smo pod grad Split na morskoj obali.

GRAD SPLIT

Premda je mnogo puta opsjedan, ipak je na koncu ostao u vlasti neprijatelja. Prvi njegov osnivač bio je Split, kralj provincije Pule. Docnije je zapao u ruke Mlečana.

Split u XVII vijeku

To je veličanstven kameni grad na zaravanku jednog brijega na morskoj obali. Sva su mu vrata i bedemi izrađeni od klesanog kamena.

30. U orig.: *Trogir*. Evlija sva imena naših primorskih gradova obično piše prema našim nazivima. Samo kod Zadra pored našeg on ima i talijanski oblik Zara.

31. Ovo nije tačno. Turci nisu nikada osvojili Trogir. Samo je u proljeće 1538. g. Husrev-beg bio došao s vojskom pod Trogir pa je stoga na zapovijed Ursinijevu razoren Franjevački samostan pred Trogirom. (Perojević, *Klis u turskoj vlasti*, str. 6). Valjda zbog toga Pečevija piše da je tada Trogir (u štampanom izdanju pogrešno: *Tira*), bio pretvoren u prah i pepeo (I, 216—217). Za njim se sigurno poveo i Evlija kao i Muvekit, koji piše da je u maju 1538. g. Murad-beg navalio na Trogir i da su se stanovnici razbježali, a grad osvojen, popaljen i porušen. (Up. Muvekit, *Tarih-i Bosna*, rukopis u Orijent. institutu br. 10). Međutim, osim onog samostana izvan grada Trogir je i tada ostao netaknut. Evlija se, izgleda, u davanju podataka o turskim osvajanjima po Dalmaciji stalno oslanjao na Pečeviju.

Na velikom morskom pristaništu ležaše sedam galija. To je sada generalat pod vlašću mletačkog kneza[32].

Tvrđava leži na obali Jadranskog mora[33], i to s one strane na kojoj je vilajet Bosna. Ovo more je krak velikog Sredozemnog mora, a dugo je hiljadu milja. Budući da je grad jako buntovan, to mu nisam mogao prići pa mi nije poznato koliki mu je opseg i na koji mu se način prilazi. Dok su naši ratnici pljačkali i harali sela, vinograde i kuće oko ovog grada, na njih je sa grada sasuto vrlo mnogo taneta iz baljemez-topova. Kako smo čudnim slučajem svi ostali živi u toj vatri, mislili smo da je svaki od nas semender-ptica koju vatra ne prži. Ispod ovoga grada smo se također vratili s mnogo plijena. Kad smo prešli preko Kliških mlinova[34], krenuli smo prema zapadu. Na to mjesto stigoše i oni što su bili otišli u četovanje i donesoše mnogobrojno blago i plijen. Ali su tri junaka mučenički pali.

Idući odatle naprijed došli smo u [Kamen].

GRAD KAMEN[35]

»*Kamen*« na latinskom jeziku znači kamenito, kamenom obilato mjesto[36]. I to je građevina mletačkih kraljeva.

Ova dva grada leže jedan prema drugom, a sagrađeni su od kamena. Osvojio ih je Gazi Malkoč-beg[37] godine 961 (= 1553/4). Docnije ih je neprijatelj opet okupirao. Sada, ove godine, Melek Ahmed-paša ulogorio se pokraj ovog grada s vojskom velikom kao more. Tu je muslimanskoj vojsci podijelio nagrade i odmah spalio varoš grada Velikog Kamena pa je tako i sam grad (tvrđava) ostao pust.

Uzvišeni bog koji sve živo uzdržava pružio je svoju pomoć pa je vjetar prenio vatru iz ove varoši u grad Mali Kamen. I kad je taj grad tako zapaljen planuo, odmah su bosanske serdengečdije iz kola Smail-alajbega uz poklič Allāh, Allāh izvršili juriš na Veliki Kamen i začas ga osvojili. Muslimanski ratnici ušli su u tvrđavu i dograbili se neizmjernog blaga i novaca. Kad su taj bolni i žalosni slučaj vidjeli oni što su bili u Malom Kamenu, izašli su iz grada da ne bi u vatri izgorjeli, pa ih je stotinu zarobljeno, a pedeset sasječeno. Kako su, hvala bogu, oba ova grada osvojena za jedan dan, ja sam, siromah, u spomen na to izrekao ovaj hronostih:

32. U orig.: *prinč prim.*

33. U orig.: *Akdeniz*, što znači Sredozemno more, a treba Jadransko more.

34. U orig.: *Klis değirmenleri.*

35. U orig.: *Kamenle* što je vjerovatno štamparska pogreška mjesto *Kamenler*, što je opet složeno od naše riječi *kamen* i tur. nastavka za množinu ler, dakle, Kamenovi.

36. Značenje riječi je ovdje bar približno tačno određeno, ali je etimologija sasvim pogrešna.

37. Za Malkoč-bega v. Prilozi za orijent. filologiju II, 1951, str. 255 i dalje. Ova tvrdnja Evlije da je Malkoč-beg godine 961/1553. osvojio Kamen je proizvoljna i netačna. Kasnije će i Evlija tačno kazati da je kamen osvojio Murad-beg godine 943/1537, što je sasvim tačno.

Rekoh s molitvom hronostih:
»Neka ti je blagoslovljena vojna«.
1071 = 1660/61[38]

Onog časa kada je muslimanska vojska zaposjela ove gradove, poslat je po jednom agi izvještaj (arz) na Portu s pitanjem:

— Da li ove gradove treba popraviti i staviti u njih posadu ili ih treba porušiti?

Ostavivši u ovim gradovima dovoljan kontingent vojske, naš gospodar Melek Ahmed-paša krenuo je prema zapadu i paleći bogata sela došao u jedno zeleno polje na obali rijeke Cetine. U vinogradima i vrtovima ovog mjesta ima raznovrsnih limunova, pomorandži, šipova i narandži, kakvih ima možda još samo na ostrvu Sakiz[39] i Stanköju[40]. I ovdje su hrabre drvosječe polomile i sasjekle sve vinograde.

Podigavši se odatle, došli smo u grad Vrliku[41].

GRAD VRLIKA

Osvojio ga je Malkoč-beg[42], jedan od Sulejman-hanovih zapovjednika. Nije mi poznato ko ga je osnovao. To je sada mali, teško pristupačan i tvrd grad na kamenitom terenu na teritoriji kliškog sandžaka. Njegov opseg iznosi ukupno hiljadu koraka. U njemu se nalazi jedna džamija, četrdeset do pedeset vojničkih kuća, skladište municije i nekoliko šahi-topova. Ima gradskog zapovjednika (dizdār) i četrdeset vojnika posade, a nema hana, javnog kupatila (hammām), čaršije ni bezistana. Ali ima mnogo vinograda i slatkog meda.

Podigavši se odatle, došli smo u grad Knin.

GRAD KNIN

U latinskim istorijama piše da ga je podigao jedan od hrvatskih knezova po imenu Zrinjski[43]. Docnije, u doba Ebu'l-Fetha[43a], opsjedao ga je Ahmed-paša Hercegović (Hersekoğlu)[44] i nakon četrdesetodnevnog opsjedanja vratio se bez uspjeha[45]. Kasnije, godine 961/1553, opsjedao je Gāzī Malkoč-beg tri godine i kad ga je na vjeru zauzeo, stavio je njegove ključe u futrolu iskićenu draguljima i poslao ih sultanu Sulejmanu s ovim izvještajem (arz):

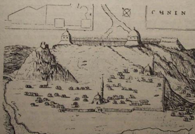
38. Polustih koji Evlija donosi kao datum ove vojne ne daje nikako datum toga događaja, odnosno on ne daje godinu koju je Evlija pod taj polustih stavio.
39. U orig.: *Sakiz*, tursko ime ostrva Hios u Egejskom moru.
40. U orig.: *Istanköy*, turski oblik imena ostrva Stanko.
41. *Vrljika* je danas trgovište u Dalmaciji, srez Sinj.
42. Je li Malkoč-beg osvojio Vrliku, nisam mogao utvrditi.
43. U orig.: *Zrinski nam beg* = knez po imenu Zrinjski. Knin se, međutim, spominje još sredinom X vijeka.
43a. Mehmed II Osvajač.
44. Vidi o njemu str. 71, nap. 2.
45. Ovo kazivanje nema nikakvog istorijskog osnova.

Osvojio sam jedan grad (tvrd) kao grad Van[46].

Iako je dosada neprijatelj mnogo puta navaljivao [na ovaj grad], svaki put se vratio poražen.

Sada je to sjedište krčkog sandžakbega u bosanskom ejaletu. Begov has koji mu je dao sultan iznosi 200.000 akči[47]. [U tome sandžaku] ima 700 zaima i 2060 timarnika. Ima, dalje, svoga alajbega, ćeribašu (čeribaši) i juzbašu. Po zakonu ovaj krčki sandžak ima s vojskom svoga »paše« tri hiljade i tri stotine vojnika koji na zapovijed idu na vojnu. To je častan kadiluk s rangom od sto pedeset akči.

Oblik i položaj grada Knina. — Ovaj visoki grad je jaka tvrđava koja leži na najvišem vrhu jedne nepristupačne žuto-crvene klisure s koje se on diže do nebeskog vrha i na kojoj se legu orli i sokoli. Ravni su mu možda samo gradovi Mardin[48] i Amadija[49]. Eto toliko je to neuporediva krajiška utvrda[50]. Samo ne znam koliki joj je

Knin u XVII vijeku

46. Turci su zauzeli Knin još 28. maja 1522. godine i to pod zapovjedništvom Husrev-bega, kome se pridružio sa svojom vojskom i hercegovački sandžakbeg Mahmud-beg, brat Ahmed-paše. Od tada pa sve do godine 1648. Knin je ostao stalno u turskoj vlasti pa već stoga gornia Evlijina tvrdnja da je Knin osvojio Malkoč-beg godine 961/1553. ne može biti tačna. Za grad Van uporedi str. 134, nap. 56.

47. Evlija i na drugom mjestu (*Sejahatnama* I, 190) isto tako kaže da has krčkog sandžakbega iznosi 200.000 akči.

48. Grad u gornjoj Mezopotamiji.

49. Amadija, stari grad između Mosula i Vana.

50. Knin je zaista bio tvrd i velik grad koji se od sjevera prema jugu dijelio u tri dijela: sjeverni srednjovjekovni grad na rimskim temeljima, srednji turski i južni mletački. Pristup gradu je zaista bio vrlo težak i tu Evlija nimalo ne pretjeruje.

opseg, jer nije moguće izmjeriti je koracima sa sve četiri strane. U tvrđavi se nalazi [nekoliko] sirotinjskih kuća, džamija Sulejmanhana, skladište municije (džebhane) i žitni magazin.

Kad se Fazli-paša[51] kao guverner (mutesarif) bosanskog ejaleta, radi čuvanja granice (muhāfeza) nalazio na polju koje se zove Kupres[52], mletački general, po imenu Hvjsk[53] ... koji je bio general zemalja Hrvatske[54], Slavonije[55] Koruške[56] došao je sa dvadeset hiljada vojske koja je bila sastavljena od pješaka i konjanika pod ovaj grad Knin. Pokupivši uz to sve uskoke koji su se nalazili u okolini Knina, on je imao devedeset hiljada pristaša i sa sedam strana opsjeo je grad Knin i nemilosrdno ga tukao baljemez-topovima. Kada je Fazli-paši stigla ta strašna vijest, on je odmah istog dana pod svoju komandu sakupio dvadeset hiljada muslimanskih vojnika i ulogorio se na Livanjskom polju. Tu je sakupio još dvadeset hiljada vojnika i božjom pomoću sa četrdeset hiljada izabranih lakih vojnika odmah bez oklijevanja brzim maršem krenuo [prema Kninu], tako da su o ponoći ležali u blizini Knina pritajeni u vrbiku.

Čim je ovu strašnu vijest čuo Fazli-pašin ćehaja u Banjoj Luci Gürdži Mehmed-ćehaja[56a], i on je odmah bez oklijevanja s pet hiljada vojnika krenuo za muslimanskim ratnicima. Prevalivši planine Zmijanja[57] i kose Varcar Vakufa[58], oni su pod Kninom sustigli pašu. Odmah po dolasku uhvatili su se ukoštac s neprijateljem i uz pomoć božju udarili muhamedanskim mačevima tako strašno da su za jedan čas posjekli četrdeset i sedam hiljada nevjernika, a ostale natjerali na bijeg u planine. Vojskovođe kao što su bosanski alajbeg Smail, njegov brat Miralem-beg[59] i hercegovački sandžak-beg Čengić[60] sastali su se na jednom mjestu na bojnom polju i pametno, mudro, složno i jednodušno zaključili da zajednički sa svim ratnicima pođu u potjeru za neprijateljem koji je bježao. I kad su sa svih strana

51. Tj. bosanski beglerbeg Fazli-paša, v. str. 134, nap. 52.

52. U orig.: *Kuyruz*, neznatna štamparska greška, mjesto Kupres.

53. U orig.: *H-v-y-s-k*, dakle toliko iskvareno da se ne može znati na koga »generala« Evlija misli. Samo valja napomenuti da takvo ime donosi i mnogo stariji Pečevija.

54. U orig.: *Hrvat*.

55. U orig.: *Islavoniya*.

56. U orig.: *Duduška*, treba Koruška. Up. str. 77, nap. 49.

56a. Možda je ovaj Gürdži Mehmed-ćehaja identičan sa kasnijim budimskim vezirom Gürdži Mehmed-pašom (1664—1666).

57. U orig.: *Izmiyan dağlari*.

58. U orig.: *Vrčal Vakfi* = Varcar Vakuf, danas Mrkonjić.

59. Možda je ovaj Miralem-beg brat bosanskog alajbega Smail-bega, starenik porodice Miralema.

60. To je Ali-paša Čengić rodom iz hercegovačkog Zagorja. Bio je duže vremena bosanski alajbeg. Za zasluge u ratovima po Dalmaciji 1650. god. imenovan je namjesnikom u Hercegovini. Dvije godine kasnije premješten je u Zvornik. Poslije toga u Ćustendil. Zatim je, prema ovim kazivanjima Evlije, opet god. 1658 (ili 1656) bio hercegovački sandžakbeg. Godine 1661. imenovan je valijom u Temišvaru, a 1663, na tužbu raje, pogubi ga Ćuprilić. On je, po svoj prilici, junak narodne pjesme »Ali-beg Čengić i banova Bisera«. Rāšid, *Tārih* I, 58; Evlija VI, 478, 415 i 615; *Sidž. osmani* II, 515 Skarić, GZM XIII, 1931, II, 58; Bašagić, *Znameniti Hrvati*, str. 10.

doveli deset hiljada živih, srditih, umornih, ranjenih i zdravih neprijatelja pred Fazli-pašu, on je svoje vojskovođe nagradio podijelivši im svečane odore i zadjenuvši im na glave čelenke. Na bojištu je ostalo sedamdeset neprijateljskih beljemez-topova i tri stotine »spahi bilmez-topova«. Municije je ostalo bezbrojno i neizmjerno mnogo. Fazli-paša je svekolike glave, neprijateljske kapetane, njihove zastave, bajrake i medalje s krstovima, orgulje i trampete s jednim radosnim izvještajem poslao Porti i grad Knin spasao od neprijateljske opsade. Ja, siromah, istina, nisam bio s Fazli-pašom u ovom sretnom boju, nego su mi to sada, kada sam vidio ovaj grad Knin, ispričali. A kada sam u ono vrijeme čuo za ove Fazli-pašine pobjede, blagosiljao sam ga, jer je te blagoslovene godine Gâzî Fazli-paša osvetio poraz Mustafe Tekelije na Danilovu i njegovo stradanje u mletačkim rukama[61]. Bogu hvala da je u onoj godini postignuta jedna ovako veličanstvena pobjeda. Naš ugled koji od osvojenja Bagdada raste u cijelom svijetu time se još više povećao[62]. Neka bog poživi Fazli-pašu i neka i našeg gospodara Melek Ahmed-pašu udostoji ovakvim pobjedama! Amin!

Ja sam s našim gospodarom Melek Ahmed-pašom razgledao ovaj grad Knin. On je naredio da se neka mjesta poprave i dotjeraju i izvršio smotru i kontrolu gradske posade.

Zatim smo krenuli dalje prema zapadu i zakonačili u [mjestu]

KARA ORMAN[63]

Ovdje je od starine bila neka kula, ali su je Mlečani one godine kad je osvojena Hanja[64] poharali i opustošili htijući da se time osvete. Njene su nahije jako plodna mjesta, tako da je ona kod Bošnjaka (Bošnjakluk) poznata pod imenom Kara Ova[65].

Idući odatle dalje opet u pravcu zapada, prelazeći preko krša i kamena i čisteći drumove, došli smo u selo

OTEZ[66]

To je nekada bilo napredno selo na teritoriji krčkog sandžaka s vinogradima i baščama — plodno kao Misir. Ali, kako ga je neprijatelj razorio, postalo je prava pustoš.

61. Ova kazivanja odnose se na događaje iz g. 1065/1654, kada je Fazli-paša pod Kninom porazio Mlečane.

62. Misli na osvojenje Bagdada 1638 godine.

63. Tako stoji u originalu; Kara Orman znači crna šuma (gaj, gora). Iz ovoga se saopštenja jasno vidi da je to ime neke palanke između Knina i Nadina, ali joj ja nisam našao traga ni spomena na terenu. Možda je to današnji lokalitet Crni Lug.

64. Hanya, tursko ime Kaneje (Canea), glavnog grada na Kritu. Turci su zauzeli Kaneju odmah na početku kandijskog rata (1645), i Evlija ovdje misli na taj događaj.

65. *Kara-ova*, znači Crno polje, ali ga sada ne mogu ubicirati.

66. U orig. je napisano tako da se može čitati Otuz ili Otoz. Danas u tom kraju ima selo Otez pa mislim da se ovdje radi o štamparskoj grešci.

Odatle smo išli dalje opet prema zapadu i došli u grad Nadin[67].

GRAD NADIN

Nije mi poznato ko ga je sagradio, a osvojio ga je godine 944/1538. Gāzī Husrev-beg, jedan od Sulejman-hanovih zapovjednika[68]. On je na ovaj grad uputio vojsku, osvojio ga silom iz ruku hrvatskog i slavonskog stanovništva i pripojio teritoriji krčkog sandžaka. Njegova se tvrđava sada nalazi na jednoj visokoj litici na obali Jadranskog mora[69]. Ima četvorougaoni oblik, a sazidana je od kamena. Opseg mu iznosi šest stotina koraka[70]. Sada u tvrđavi nema nijednog stanovnika. Mlečani su prilikom poraza Mustafa-paše Tekelije okupirali ovaj grad[71], a Hrvati i muslimani koji su se u njemu nalazili povukli su se sa svojim porodicama u grad Knin. Sada njegovi vinogradi i bašče sami niču i sami nestaju. I kad bi od carske strane bilo malo pomoći, grad bi se s malo troška mogao urediti.

Odatle smo išli opet prema zapadu i došli u

GRAD SKRADIN[72]

Podigli su ga hrvatski knezovi (beğler), a osvojio ga je godine 938/1531 Gāzī Bektāš-beg. On ga je teško silom osvojio iz hrvatskih ruku[73].

Zatim smo došli u

67. Nadin, danas selo u Dalmaciji, kotar i općina Benkovac.

68. I ovdje se Evlija oslanja na Pečeviju, koji takođe piše da je Gazi Husrev-beg godine 944/1538. osvojio Nadin, kao što je zaista bilo. (Up. Pečevi, *Tārih* I, 193). Te godine Husrev-beg je sa 8000 vojnika provalio u okolinu Zadra, osvojio Nadin, Vranu i bezuspješno napadao Zemunik i Nin. Po jednoj hronici Husrev-beg je osvojio Nadin 20. aprila 1538. godine. Up. Novak, *n. d.* I, 193. I Muvekit prikazuje ove događaje po Pečeviji.

69. U orig.: *Venedik körfezi*. Samo Nadin ne leži na Jadranskom moru.

70. Nadin je za turske vradavine imao jaku tvrđavu sa tornjem. U njoj je g. 1620. sjedilo pet aga, kadija i dizdar. Osim toga, tu je bilo sjedište jedne od šest kapetanija ličkog ili krškog sandžaka.

71. To je bilo g. 1647, kada su Mlečani razorili nadinsku tvrđavu, tako da se danas vide samo razvaline.

72. U orig.: *Iskradin* = Skradin, danas varošica u Dalmaciji, u šibenskom kotaru, na desnoj obali Krke.

73. Ove podatke Evlija je sigurno uzeo od Pečevije, koji takođe kaže da je Skradin teškom mukom osvojio Bektaš-beg, vojvoda hercegovačkog sandžakbega Mahmud-bega (Up. Pečevi, *Tārih* I, 72). Razlika između saopštenja Pečevije i Evlije na ovom mjestu je uglavnom u tom što Evlija osvojenje Skradina stavlja u godinu 938 = 1531/32, dok Pečevija taj događaj stavlja u godinu 982/1522, kako je tačno. Međutim, i ta razlika potječe sigurno od prepisivačke ili štamparske pogreške kod Evlije, a mogla je lako nastati stoga što se broj dva i tri pišu gotovo jednako. Posebno je pitanje koliko ima istine u ostalim kazivanjima Pečevije i Evlije Čelebije o osvojenju Skradina. Možda je zaista, kako oni kažu, pri zaposjedanju toga grada učestvovala i hercegovačka vojska pod zapovjedništvom Mahmud-begova vojvode Bektaš-bega, ali nikako neće biti tačno da su pri tom vođene velike borbe, jer su stanovnici Skradina, nakon pada Knina (28. maja 1522), napustili svoj grad i sklonili se u Šibenik. Na to je Husrev-beg poslao 500 konjanika da zaposjednu grad. (Up. Truhelka, *Gazi Husrev-beg*, str. 112).

GRAD ISLAM (»SED-i ISLĀM«)[74]

Ovaj je grad iz temelja podigao Gāzī Husrev-beg[75], jedan od Sulejman-hanovih vezira godine 943/1538 i dao mu ime Sedd-i islām (= Bedem islama). I to je jedna vrlo važna kula islama (dāru'l-islām) kao i onaj grad Sedd-i Islām na obali rijeke Dunava[76]. Njegovo područje pripada teritoriji krčkog sandžaka.

Idući odatle došli smo u grad Vranu[77].

Skradin u XVII vijeku (Coronelli)

GRAD VRANA

Nije mi poznato ko ga je sagradio, a osvojio ga je godine 943/1536[78] Gāzī Murad-beg[79] uz pomoć Husrev-bega[75]. Poslije osvojenja bio je priključen kliškom sandžaku pa je na predlog (arz) Husrev-bega[75] pripojen krčkom sandžaku[80].

74. U orig.: *Sedd-i islam*, što znači bedem islama. Danas naselje Islam, nedaleko od Zemunika. Ovo se naselje još 1620. godine zove Islam (Starine XIV, 182—184).

75. U orig. pogrešno stoji Gazi Husrev-paša. Treba Gazi Husrev-beg, kako smo to već napomenuli.

76. Koje se mjesto na Dunavu zvalo Sed-i islam, ne znam. Možda Evlija misli na Kladovo, koje se u turskim izvorima inače zove *Feth-i islam*. (Pobjeda islama).

77. U orig.: *Ivranya*, danas selo Vrana, u općini Benkovac, 33 km jugoistočno od Zadra.

78. Ovaj datum nije tačan. Up. str. 160, nap. 68.

79. Tj. Murad-beg Tardić, v. str. 123, nap. 173.

80. Ove je podatke Evlija očito uzeo od Pečevije (up. *Tārih* I, 193—194). Vrana je u prvoj polovini 17 vijeka bila »vrt ličkog sandžakata, naročito za

Podigavši se odatle, došli smo u grad Obrovac[81].

GRAD OBROVAC

Osnovali su ga Hrvati, a osvojio ga je takođe Murad-beg[79]. Sada pripada teritoriji krčkog sandžaka.

Pričali su mi da je to ranije, u Sulejman-hānovo doba bio zaseban sandžak, da mu je sandžakbeg (mīr-i livā) bio Arnaud Mehmed-beg[82] otac Sarhoš-paše[83], i da se protezao sve do rijeke Krke[84].

Premda je neprijatelj docnije bio porušio ovaj grad[85], ipak je ostala jedna kula koja i sada stoji, ali je i ona gotovo opustjela.

Odatle smo došli u grad Posedarje[86].

GRAD POSEDARJE

Osnovao ga je kralj po imenu Pulja[87], a osvojio ga je takođe Husrev-beg[75]. Njegova tvrđava se nalazila na morskoj obali. Bila je to omalena utvrda. Porušili su je Mlečani.

Ovdje smo se zaustavili i ostali dan-dva, dok se sva vojska sakupila. Nekoliko hiljada ljudi bilo je otišlo u »čete i potjere«[88] odakle su se zdravo vratili s velikim plijenom.

Odatle smo došli u

GRAD ZEMUNIK[89]

Osnovao ga je neki slavonski knez[90], a osvojio ga je Gazi Arnaud Memi-beg[91] godine 946/1539[92]. To je krasan grad četvorougaonog

sandžaka Ali-bega Atlagića koji je Vranu uredio i utvrdio (*Nar. enciklopedija* I, 27). U Vrani su g. 1620. sjedila trojica aga: bešlijski, azapski i martološki (Starine XIV, 182). Interesantno je da Evlija ne spominje da je Foskolo g. 1647. bio osvojio Vranu i tvrđavu porušio.

81. U orig.: *Oprovče* mjesto Obrovče = Obrovac, danas varošica u kotaru benkovačkom, na lijevom brijegu Zrmanje. Turci su osvojili Obrovac g. 1527.

82. U orig.: Arnaud Mehmed-beg; tj. Arnaud Memi-beg, glasoviti junak i krajišnik, koji je cio život begovao u Požegi, Cerniku i Zvorniku. Sultan mu je darovao Đakovo u nasljedno leno, gdje je on sagradio odžake i stalno se nastanio. Tu su njegovi potomci, Memibegovići, gospodarili sve do oslobođenja Đakova. Memi- beg je zaglavio u boju kod Siska g. 1593. kao zvornički sandžak. Iza sebe je ostavio dva sina: Mehmed-bega i Sarhoš Ibrahim-pašu, koga ćemo kasnije u ovom putopisu sresti Up. Katib Čelebi, *Fezleke* I, 176, 195; *Sidžill-i osmani* IV, 514; Muvekit, *n. d.* I, 199; Bašagić, *Z. H.*, str. 50.

83. Tj. Ibrahim-paša Memibegović. Vidi Bašagić, *Znameniti Hrvati*, str. 33.

84. Ove podatke Evliji nije niko pričao nego ih je on uzeo od Pečevije (*Tarih* I, 193—194).

85. To je bilo g. 1647, kada je mletački general Foskolo osvojio i razorio ovaj grad.

86. Posedarje je danas selo u kotaru benkovačkom, općina Novigrad.

87. Evlijin kralj Pulja nije istorijsko lice.

88. U orig.: *čete ve poture.*

89. Zemunik, danas selo u splitskoj oblasti na raskrsnici putova Zadar, Obrovac i Benkovac. Na obližnjem humku stoje razvaljene tvrđavice.

90. U orig.: beg.

91. O Memi-begu upor. str. 162, nap. 82.

92. I Bašagić (*Znameniti Hrvati*, str. 51), sigurno po Evliji, kaže da je Memi-beg osvojio Zemunik 1539 godine.

oblika, na jednom zavinutom polju. On također pripada krčkom sandžaku, ali je ruiniran[93].

I ovdje je više hiljada ratnika otišlo prema gradu Kotari[94], koji se nalazi na mletačkoj granici. Oni su opljačkali okolne krajeve i vratili se pobjedonosno.

Podigavši se odatle, došli smo u grad Ozrina[95].

GRAD OZRINA

To je krasan grad sazidan od kamena. Osvojio ga je godine 941/1535 Gazi Murad-beg, koji je pokopan u svijetlom mauzoleju što stoji uz Husrev-begovo turbe u šeher-Sarajevu[96]. I ovaj je grad također na teritoriju krčkog sandžaka. Samo su naši dušmani Mlečani na početku osvajanja Krita iz osvete i ovaj grad poharali[97].

Odavde smo pošli malo dalje i došli u

GRAD PRODIN[98]

Njega su, također, osnovali Slavonci, a osvojio ga je Gazi Husrev-beg godine 941/1535. To je malen grad četverougaonog oblika također na teritoriji krčkog sandžaka. Ali je sada porušen. Da ga uzvišeni bog popravi!

Na ovom su mjestu izdata upozorenja svim zapovjednicima da nijedan vojnik ne smije ići u »čete i potjere«[99]. Odatle se podigla sva muslimanska vojska i krenula pravo prema zapadu. Očistili smo krševitu planinu Grbljan[100] i idući prema zapadu došli smo pod grad Zadar.

GRAD ZADAR

Pravo ime toga grada je Zara[101]. Tako pišu i Mlečani u svojim historijama[102]. Najprije su ga osvojili španjolski kraljevi. Docnije je nekom prilikom pao u ruke Mlečana.

93. Razorio ga je g. 1647. providur Pizani kad ga je oteo od Turaka.
94. U orig.: *Kotarlar* = Kotari, samo to nije ime grada nego čitave krajine.
95. U orig.: *Ozrin;* vjerovatno Evlija govori o Ozrini, ali je ona bila kod Klisa, daleko odavde. Vidi Truhelka, *Gazi Husrev-beg*, str. 139.
96. Misli na Murad-bega Tardića; up. str. 123, nap. 173.
97. To znači godine 1645. ili nešto kasnije.
98. U orig.: *Prodin* (P-r-v-d-i-n) i ne znam koje je to mjesto.
99. U orig.: *čete ve poture.*
100. U orig.: *Garilan daği.* Vidjeli smo da Evlija tako zove Grbljan kod Klisa.
101. U orig. redovno: *Zadra;* a ovdje *Zara.* Već se moglo primijetiti da Evlija imena dalmatinskih mjesta piše ne po talijanskoj nego po hrvatskoj nomenklaturi.
102. Za Evlijino pozivanje na »mletačke historije« vrijedi, naravno, isto ono što smo rekli za njegovo pozivanje na latinske i grčke historije Up. str. 101, nap. 45.

U doba Fatiha[103] osvojeno je uz pomoć Ahmed-paše Hercegovića sedamdeset i šest gradova u Hercegovini; svaki taj grad vrijedio je skoro koliko Smederevo. Mlečani, koji su u ono doba bili s nama u miru, po onoj »danas meni, sutra tebi, gospodine«, izgradili su ovaj grad Zadar s toliko lukavosti i đavolstva da to vrijedi da se vidi. Podigli su mnogo velikih tvrđava. Docnije je Ebu'l-Feth Mehmed-hân[103] na granicama Bosne osvojio još četrdeset gradova. Mlečani misleći da će sljedeće godine vojna biti povedena na njih, spremili su se za strašnu borbu u gradu Zadru. U stvari, međutim, Gâzî Fâtih je sljedeće godine osvojio Zvornik na bosanskoj granici i opsjeo grad Jajce[104]. Ali, za čudo božje, pomoći nije dobio. I kad se on odande bez uspjeha povratio, Mlečanima je odlaknulo na duši. Ipak su i dalje bili oprezni. Docnije kad se Sulejman-hân učvrstio na prijestolju, on je godine 943/1537 poveo vojnu na ostrvo Krf (Körfez)[105] protiv ovih neprijatelja Mlečana, ali mu voljom živog i svemoćnog boga nije bilo suđeno da ga osvoji, pa je opet nastavio vojevanja po njemačkim (almân) zemljama, a na kosti ovih Mlečana navalio Gâzî Husrev-bega[106], Gâzî Murad-bega[107], Gâzî Arnaud Memi-bega[108] i mnogo drugih emîra. Ovi su, međutim, i zemljama kao što su Mletačka, Hrvatska[109], Slavonija[110] i Koruška[111] osvojili do sto sedamdeset gradova. Ali na ovaj grad Zadar, budući da je on prije mnogo godina učvršćen i utvrđen, muslimanski ratnici nisu bacali oka, nego su se pravili kao da ga ne vide[112]. Ali Mlečani u njemu nisu mirovali, nego su ga iz dana u dan sve do danas đavolski dograđivali i utvrdili kao Magogov bedem[113]. On je na koncu ostao u mletačkim rukama i njegov opkop nije vidio neprijateljskog lica.

Jedan Mlečanin pričao je meni, siromahu, kako je Španiji sunulo u glavu da opsjedne ovaj grad sa sedam stotina lađa. I kad su njene lađe došle pod ovaj grad, mislila je da ga zauzme iskrcavši vojsku na kopno i tukući ga iz topova. Međutim su svi Hrvati i Slavonci iz okoline grada napali Španjolce te im prije nego su ovi na Zadar ispalili i jedan top, sasjekli i zarobili stotinu i pedeset vitezova. Ostali su se pobacali u more i podušili. Na njihove lađe koje su bile u moru ispaljeno je sa grada nekoliko hiljada topova i potopljeno sto pedeset španjolskih lađa; tako su se Španjolci ne postigavši cilja, povukli prazni šaka.

103. Tj. sultan Mehmed II.
104. U orig.: *Japčse.*
105. Misli na otok Krf, koji je napao glasoviti turski admiral Hajrudin Barbarosa 1537, a ne 1540. godine.
106. Husrev-beg, bosanski sandžak. Up. str. 107, nap. 75.
107. Tj. Murad-beg Tardić. Up. str. 123, nap. 173.
108. Vidi o njemu str. 162, nap. 82.
109. U orig.: *Hrvatlar.*
110. U orig.: *Islavon.*
111. U orig.: *Duduška*, up. str. 77, nap. 49.
112. Zadru je zaista od kraja 15. vijeka prijetila opasnost od Turaka, koji se nisu uvijek pravili da ga ne vide, kako kaže Evlija, nego su više puta snovali i pokušavali da ga osvoje.
113. U orig.: *Sed-i Medžudž*. Medžudž je biblijski Magog.

To mi je pričao jedan Mlečanin, inače moj ratni zarobljenik i odličan poznavalac historije. Ja sam to zapisao u ovu svesku (mecelle) onako kako sam čuo[114].

Oblik i položaj grada Zadra. — To je grad sazidan od klesanog kamena koji je kao kremen. Nalazi se na krivini jedne litice, na obali Jadranskog mora[115], na bosanskoj granici, na teritoriji krčkog sandžaka[116]. Ima četvorougaoni oblik i pruža se od istočne na zapadnu stranu preko jedne niske litice. Nije moguće prići mu da se razgleda. Sa zapadne i jugozapadne strane je more; istočna strana, međutim, hvata se pomalo kopna.

Onaj dio mora što leži s onih strana koje su prije nekoliko stotina godina prosječene i tu dovedeno more širok je oko dvije stotine aršina. Na ovoj strani nalazi se jedna velika teretna lađa (mauna) koja je određena za potrebe ovog grada. I u pristaništu je ležalo šest galija. U unutrašnjosti tvrđave vidjelo se sedamdeset crkvenih tornjeva. Na svima su se nalazili pozlaćeni krstovi. Svi vanjski bedemi izbočeni su prema vani kao oklop u kornjače[117]. To je zato da im prilikom opsjedanja ne bi mogla nauditi topovska zrna. Da li su zidovi s morske strane krivi ili pravi, nisam vidio. Po bedemima vojnici mletačkog dužda[118] tjeraju jedni druge na konjima kao da se igraju džilita. To znači da su gradski bedemi vrlo prostrani i široki. Vanjske zidine sjaju se kao bijeli biser. Izgleda čak da je more sa sve četiri strane grada duboko, jer se vidi kako se potežu vesla na galijama i kako one odlaze i dolaze. Na kopnu s istočne strane vidi se samo jedna kapija. A i nju su zaklonili drveni mostovi koji se pred njom nalaze. Sa kopnene strane ovog grada nalazi se osam tabija. Na svakoj se vidi sedamdeset do osamdeset baljemez-topova. Prema moru nanizani su kao ježevi toliki šajka-topovi da u njih može čovjek stati. Oni tu stoje kao sedmoglave aždaje.

Kad smo došli pod ovaj grad, neprijatelj je, da bi pokazao svoju gordost pred cijelom muslimanskom kao more velikom vojskom, sve tabije i bedeme grada okitio slikama s krstovima i po gradskim bedemima postrojio više hiljada nevjernika pod oružjem. Oni su bez straha i bojazni posmatrali male i velike šatore muslimanske vojske. Sa grada su ispalili jedan mali šâhî-top izražavajući nam time dobrodošlicu. Prošao sam mnogo svijeta, ali zaista nisam vidio ovako tvrdog grada. Da bog pomogne muslimanima da ga osvoje, amin!

Na kopnu s onu stranu opkopa u koji je navedeno more na teritoriji našeg krčkog sandžaka nalazi se jedan stjenoviti onizak

114. Čini mi se da je Evlija svoje podatke iz latinskih, grčkih i mletačkih historija dobivao iz pričanja kao što je ovo ovdje.
115. U orig.: *Venedik Körfezi* i *Bundukani denizi*.
116. Vidjeli smo da Evlija i za neke druge dalmatinske gradove koji nisu nikada bili u turskoj vlasti (npr. Trogir), tvrdi da su na teritoriji krčkog ili kliškog sandžaka.
117. U orig.: *kaplumaga kabuği*, što je shvaćeno kao štamparska greška, mjesto *kaplubağa kabuği*.
118. U orig.: *Vedenik begi* — mletački knez.

brežuljak koji nešto nadvisuje ovaj grad. Tu su sagradili veliku zaštitnu utvrdu koja je kao bedem Kahkahā[119]. Po njoj su nanizani topovi gusto kao četka. Ona ima zaseban usječen i dubok opkop. Kako je more nešto dalje, u njenom opkopu nema vode. Ali su izvan opkopa podigli s hiljadu raznih lukavosti i đavolstava razno šarampov-kolje (palisade), parmakluke i lagume. Prema pričanju našeg roblja postoji čak i jedan podzemni put koji vodi u grad Zadar (Zara)[120] kroz zemlju ispod utvrde Fortice[121] i ispod vode u gradskom opkopu. Taj [podzemni] put napravili su s namjerom da njena posada može pobjeći u grad, ako Turčin zauzme s kopna ovu Forticu, i da im može doći pomoć iz grada da tuku i sruše ovu Forticu.

S našim gospodarom Melek Ahmed-pašom došlo je pod ovaj grad sedamdeset hiljada vojnika i dvije stotine hiljada konja. Ulogorili smo se na jednom krševitom mjestu, jedan topovski hitac daleko od grada. Izdat je ferman da se ovaj kraj opljeni i pohara; unaokolo su postavljene straže (karaul). Četnici su se razišli na sve strane u plijen i pljačku i isti dan dotjerali mnogo blaga, zahire i stoke. Među ostalim došlo je skoro deset hiljada konjskih tovara kao biser bijele i zrnate pšenice. Muslimanska ordija obogatila se plijenom. Ovdje muslimanska vojska nije mirovala ni noću ni danju. Kad joj je ovo pustošenje postalo primamljivo, ona se potajno privukla na palisade (šarampov) spomenute zadarske utvrde Fortice[122] i počela da čupa njeno kolje. Ali neprijatelj ni tome nije pridavao važnosti, nego se povukao u spomenutu Forticu. Muslimanski su ratnici s palisada prodrli unutra, čak do ivice opkopa, tako da je u samom opkopu došlo do krvave borbe s neprijateljem. Nakon žestoke borbe, koja je trajala tri sata, muslimanski ratnici su primijetili da opkop ove Fortice ide u dubinu zemlje, da se njen bastion i bedem dižu do neba te da je to tako čvrsta i jaka tvrđava da joj na ovim krajinama nema ravne; oni su na kraju uvidjeli da nisu imali naređenja i odobrenja od Melek-paše da ovamo dođu, da tuku ovaj grad i da tu biju boj. I čim su postali svjesni svoje uobraženosti, oni su živi i zdravi izašli s plijenom iz palisada (šarampov) napolje. Neprijatelji su, međutim, mislili da muslimanski ratnici pobjegoše pa su izašli za njima na Zadarsko polje. I kad su počeli da se tuku s muslimanskom vojskom uz ciku i viku kao čopor krmaka, pali su im za leđa oni muslimanski ratnici koji su se ranije povukli iz Fortice pa se tako neprijatelj našao između dvije muslimanske vojske. I kad je muslimanska vojska sve ove tako zgodno pomlatila, pošla je za onim koji su se bili povukli na svoje položaje. Tu je također došlo do velikog boja. Pobijeno je preko tri hiljade neprijatelja koji su se tu nalazili. Komandant nevjernika prokletnik Ulanski Moro[123] bio je živ zarobljen. Čak je i Fortica bila na juriš osvojena. I dok su je muslimanski borci koji su u njoj bili, rušili i harali, dotle

119. Up. str. 80, nap. 74.
120. Up. str. 154, nap. 30.
121. U orig.: Fostičse. Ova Fortica postoji i danas.
122. U orig.: Fostidžse.
123. U orig.: Ulanski Moro(?).

su na njih sipala topovska zrna sa grada Zadra. Muslimanski se borci nisu obazirali na tu vatru, nego [su nastavili rušenje] i po tamnoj noći sve do jacije[124] razorili grad i vratili se u ordiju sa odsječenim glavama i zarobljenicima. Neprijatelj je iste noći došao ispod zemlje u ovu utvrdu i počeo da je popravlja.

Kad su docnije iz grada došli neki ljudi na vjeru (»vira«) i s obilnim otkupom zatražili svoje sužnjeve, mudri paša nije pristao, nego je njihove izaslanike vratio natrag.

Toga dana priređeno je u muslimanskoj ordiji veselje (šenluk). Miriminări iskusni muževi održali su savjetovanje i zaključili da se pođe na pokrajine Korušku[125], Slavoniju[126] i Muru[127]. Svi su ratnici jednodušno i jednoglasno izabrali Smail-alajbega za serdara te ekspedicije.

124. U orig. (V, 471) stoji *'ayš*, što je shvaćeno kao štamparska greška, mjesto *'išā* i tako prevedeno.
125. U orig.: *Duduška*.
126. U orig.: *Islavon*.
127. U orig.: *Mura*.

NAŠE PUTOVANJE ISPOD ZADRA U KORUŠKU[1], SLAVONIJU[2] I MURU[3]

(V, 472—473)

Ispod Zadra smo krenuli s deset hiljada vojnika, a Melek Ahmed-pašu ostavili s osamdeset hiljada vojnika pod Zadrom. Oslonivši se na Allāha, jurili smo čitav dan i noć prema zapadu obalom Jadranskog mora[4] i pred zoru stigli u

GRAD MURANO[5]

To je tvrd i jak grad na obali Jadranskog mora[6]. Kad su njegovi stanovnici čuli da dolazi [muslimanska] vojska, zatvorili su se u tvrđavi, a sve svoje blago i imetak ostavili u selima.

Ovaj grad je oduvijek pod vlašću Mlečana. Ovdje izrađuju staklo, naočale i razne cilindre za lampe od biljura, nedžefskog[7] i muranskog stakla[8]. Na južnoj strani ovoga šehera preko mora vidi se u daljini od kojih pedeset milja veliki grad Venecija[9].

Kupole i zvonici njegovih građevina i refleksi ālemā na tankim i dugim iglama obasjali su svijet. Ovdje se uopće nismo obazirali na grad Murano[5], nego smo opustošili i poharali njihove obližnje vinograde, bostane i naselja. Zadobili smo vrlo mnogo blaga, rijetke robe i čudna posuđa, tako da to nije moguće izraziti ni opisati. Zarobljeno je sedam hiljada mletačkih i slavonskih sužnjeva koji su dovedeni serdaru.

1. U orig.: *Duduška*.
2. U orig.: *Islavoniya*.
3. U orig.: *Mura*.
4. U orig.: *Körfez Denizi*.
5. U orig.: *Muran*, treba Murano, predgrađe Venecije jer se taj grad nalazi na obali Jadranskog mora i on je bio poznat po industriji stakla.
6. U orig.: *Venedik körfezi*.
7. Nedžefsko staklo nazvano je tako po gradu Nedžefu u Iraku u kome se ono izrađivalo.
8. Grad Murano je zaista bio poznat po industriji stakla. Ipak u cjelokupnom ovom pričanju Evlije teško da ima njegovih doživljaja.
9. U orig.: *Venedik šehri* = Mleci, Venecija.

Istočne i sjeverne strane planina koje leže na ovom području su zemlje Zrinjskog[10], Bačanija[11], i Nadaždija[12], a poznate su pod imenom provincija Slavonija[13]. Sve su one podložne austrijskom cesaru kao njegove kneževine[14].

Rijeka Sava izvire [u predjelima] iza ovih planina. Rijeka Drava[15] izvire, međutim, iz ovih planina Hrvatske i Slavonije i uliva se u Dunav pod gradom Osijekom[16]. Rijeka Raba također izvire iz tih planina i uliva se u rijeku Dunav pod gradom Janokom[17], koji je pod vlašću Austrije[18].

Zatim smo stalno pustošeći polja ovoga Murana stigli u vilajet grada Koruške[19] i do kraja Jadranskog mora[20].

VILAJET KORUŠKA

Jedna polovina ovog vilajeta nalazi se pod vlašću austrijskog cesara, a druga pod vlašću Mlečana. Većina njena stanovništva su Talijani, a govore njemački ili talijanski.

Na sjevernoj strani ovih krajeva nalazi se Njemačka gora[21]. Tu je izvor rijeke Dunava. Da ne bismo učinili nešto suprotno mirovnom ugovoru s Austrijom, mi smo tri dana i tri noći harali, plijenili i pustošili onaj dio Koruške koji se nalazi pod vlašću Mlečana. Zarobljeno je hiljadu i sedamdeset kao pun mjesec [lijepih] djevojaka i stasitih mladića, tako da svaki vrijedi jednog grčkog harača. Ali je više hiljada neprijatelja sjelo na lađe i pobjeglo na otoke koji se nalaze s onu stranu Jadranskog mora[22].

Ovo more[23] prostire se u dužinu od ovog mjesta na jugoistok do otoka Krfa[24], što leži na ždrijelu tjesnaca prema vilajetu Moreji[25], zatim do Zakintosa[26] i otoka Kefalonije i iznosi u dužinu hiljadu i pet stotina milja. S ove strane ono dopire do vilajeta Moreje[25], grada Aja Maure[27], vilajeta Delvine[28] i Valone[29], grada Drača[30] i bogaza

10. U orig.: *Zrin-oğlu*.
11. U orig.: *Bakan-oğlu*.
12. U orig., zbog štamparske greške stoji *Nedar-oğlu*, mjesto *Nadaj-oğlu* kako Turci nazivaju porodicu Nadaždija.
13. U orig.: *Islovin*.
14. U orig.: *boy beyleri*.
15. U orig.: *Drava*.
16. U orig.: *Osek* = Osijek.
17. U orig.: *Yanik* = Đur.
18. U orig.: *Nemče* — Austrija.
19. U orig.: *Duduška*.
20. U orig.: *Körfez*, što znači zaliv, a Evlija misli na Jadransko more, koje Turci tako zovu.
21. U orig.: *Alman dağı* znači Almanska, Njemačka gora, Karpati.
22. U orig.: *Körfez deryasi*.
23. U orig.: *Körfez*.
24. U orig.: *Körfez adasi* = otok Krf.
25. U orig.: *Mora* = Moreja.
26. U orig.: *Zakilisa* = Zakintos.
27. U orig.: *Aja Maura*.
28. *Delvina*.
29. *Avlonya*.
30. U orig.: *Drač*.

Kastor[31] [što pripada] Albaniji; zatim od našeg grada Novog[32] odande do Dubrovnika[33], Hercegovine, do gradova Splita, Šibenika, Zadra, Murana i najzad u Koruškoj[19] se ovo more[29] završava.

Na suprotnoj strani je Đenova[34], koja je rt vilajeta Pule[35] i Klore[36], što se nalaze u vilajetu Španiji[37], i koja je morem daleko pet stotina milja. Njeno zaleđe opet obalom Sredozemnog mora[38] stoji pod vlašću Francuske[39].

Iz gradova koji se nalaze u vilajetu Koruška[19], koji smo opljačkali, ugrabljeno je podosta plijena.

Odatle smo se trinaesti dan opet vratili u islamsku vojsku pod grad Zadar, pobjedonosno i slavodobitno — i od ogromnog plijena koji se ne da izbrojiti i procijeniti dali Ahmed-paši po zakonu desetinu. Sva [ostala] roba bila je prodana na javnoj licitaciji.

Mi smo se zatim odavde podigli i otišli opet na naše [Livanjsko] polje.

31. *Boğaz Kastor.*
32. *Novi* = Herceg Novi.
33. U orig.: *Dubravenedik.*
34. *Đenova.*
35. *Pulya.*
36. *Klora.*
37. Misli na španske posjede u Italiji.
38. *Akdeniz.*
39. U orig.: *Fransa.*

NAŠE PUTOVANJE ISPOD ZADRA NA LIVANJSKO POLJE 10. MUHARREMA 1071/15. SEPTEMBRA 1660[1]

Pošavši ispod grada Zadra, zakonačili smo najprije u gradu Zemuniku[2]. Ovdje je svim borcima izdata naredba da drže stražu (karaul-fermān). Mustafa-paši Tekeliji[3], sandžakbegu (mutesarif) hercegovačkog sandžaka (eyālet) dato je odobrenje da se sa svojom ličnom vojskom vrati u svoj sandžak, a hercegovačka vojska da ostane s nama. Osim toga, muslimanskim je borcima zabranjeno da idu u »čete i potjere«[4]. Oni koji su otišli, bili su strogo kažnjeni.

Podigavši se odatle, došli smo u grad Knin, a zatim u grad Vranu na Vranskom polju[5].

I ovaj su grad podigli Hrvati. Čitav ovaj teritorij zvao se Hrvatska[6]. Ona je imala tri stotine gradova.

Kad je Jūsuf-paša[7] osvojio Hanju[8], Mlečani su za odmazdu poharali i opustošili ovaj kraj, a njegove gradove sravnili sa zemljom.

I ovaj grad Vranu osvojio je Gāzī Husrev-beg u doba Sulejmanhana[9]. On je potpadao pod krčki sandžak.

Idući odatle na jugoistočnu stranu, došli smo u selo Čultār-oglu[10]. Bilo je opustošeno.

1. Već smo u uvodu napomenuli da ovaj datum ne može nikako biti tačan. Ovaj povratak turske vojske ispod Zadra na Livanjsko polje mogao se dogoditi tek nešto prije novembra 1660. godine.

2. U orig.: *Zemunik*.

3. Za Mustafa-pašu Tekeliju, sada hercegovačkog sandžaka up. str. 153, nap. 76.

4. U orig.: *čete ve poture*.

5. Vrana je danas selo u kotaru i oblasti Benkovac.

6. U orig.: *Hrvatistan* tj. Hrvatska.

7. O tome Jusuf-paši vidi str. 136, nap. 64.

8. *Hanya* = Kaneja (Canee), glavni grad na Kritu.

9. Turci su osvojili Vranu g. 1538. Tada je bosanski sandžakbeg zaista bio Husrev-beg.

10. U orig. stoji *Čultar-oğlu* = Čultarević. Selo je sigurno dobilo ime po istoimenoj porodici, ali sada nisam mogao ni jednom ni drugom ući u trag

Idući odatle prema jugoistoku, stigli smo u dolinu Klaricu[11], a zatim u grad Ostrovicu[12], koji je osvojio Gāzī Malkoč-beg[13]. Odatle smo ponovo došli u grad Knin.

Pred nas su izišli njegovi prvaci i ugledni ljudi, a sa grada su u znak dobrodošlice opalili topovi tako snažno da se tresla zemlja i nebo.

Odatle smo opet produžili put prema jugu i došli u tvrdi grad [Kara Orman]

GRAD KARA ORMAN[14]

Ovaj grad podigao je Gazi Husrev-beg da bi savladao grad Knin. On je mjestimično porušen, a posada mu je zbog najezde i navala naše vojske napustila grad i pobjegla u planine.

Ovaj je grad Melek Ahmed-paša vlastitim imetkom popravio i naredio bosanskom defterdaru da njegovoj posadi odredi pristojne plate i opskrbu. Grad je snabdio dovoljnom količinom municije, hrane i ostalih potreba i u njega smjestio posadu.

Zatim smo došli na konak u

SELO ČILEK[15]

To je vrlo napredno selo, jer se nalazi u kraju plodnom kao Livanjsko polje.

Odatle smo išli Livanjskim poljem na južnu i jugoistočnu stranu i došli odžaku (hāndān) Atlibegovića[16].

U ovom odžaku (hāndān) priređena je paši i svim gazijama takva gozba da se to ne može jezikom izraziti ni opisati.

Odavde smo s velikom pompom srećno došli u grad Livno, u kome se rika topova u znak dobrodošlice paši dizala do neba.

Zatim smo krenuli na južnu stranu i došli u [Šujicu]

11. U orig.: *Klarice vadisi*, što znači dolina ili polje Klarica ili slično, ali nisam našao da se negdje spominje.

12. U orig.: *Ostopče* = Ostroviča = Ostrovica u kotaru Šibenik, općina Skradin, na desnoj strani druma Skradin—Benkovac.

13. Turci su osvojili Ostrovicu potkraj 1523. g. i držali je do g. 1648. U avgustu 1523. g. osvanula su pod Ostrovicom tri turska sandžaka sa 400 pješaka i 60 konjanika, a u decembru iste godine došla je još jedna četa. (Arhiv VIII, 169; Perojević, *Petar Kružić*, str. 65). Od ta tri sandžaka jedan je mogao biti bosanski sandžak Husrev-beg, drugi hercegovački Mahmud-beg Mihalbegović. Ko je bio treći, ne znam, ali nikako nije mogao biti Malkoč-beg, kome Evlija pripisuje osvojenje Ostrovice, jer se on javlja nešto kasnije i tada nikako nije mogao biti sandžakbeg. O Malkoč-begu up. str. 155, nap. 37.

14. U orig.: *Kara Orman* = crna šuma. Možda Crni Lug. Up. str. 159, nap. 63. Nisam mu našao traga pa stoga pogotovu ne znam je li ga osnovao Husrev-beg.

15. U orig.: *Čilek*. Koje je to selo i gdje je stajalo ne znam. Možda Čelebić.

16. U orig.: *Atlibegzadeler*, selo Atlibegovići.

KASABA ŠUJICA[17]

I ovdje su nam mjesni prvaci priredili gozbu.

Idući odatle prema sjeveru, prošli smo grad Kelbi[18] (= Stržanj) i došli na veliku visoravan

KUPRES[19]

Ovdje smo pustili konje na pašnjak. Paša je s iskusnim ljudima održao savjetovanje i u sve opljačkane i opustošene zemlje poslao uhode (kalauz) i špijune, i to iskusne i vješte ljude, koji razumiju sve jezike onih krajeva. Svima je sandžakbezima dao na poklon svečane odore i obdario ih raznim nagradama i darovima rekavši im:

— Budite uvijek spremni!

Sva je islamska vojska poslata svom zavičaju, a mi smo samo s osam hiljada odabranih vojnika ostali na Kupreškom polju veseleći se i uživajući.

Za čudo božje, u rebi-u[20] 1071 godine dođe iz Carigrada kao ulak (konjanik) po imenu Ali-aga, jedan od aga Mehmed-paše Ćuprilića[21] i donese carsku zapovijed i vlastoručno pismo (hatt-i šerif) cara careva.

Na Kupreškom polju održan je divan, pročitan hatt-i šerif i objavljen njegov sadržaj. [U pismu je stajalo sljedeće]:

»Moj Meleće, lalo moja. Podaj do stotinu kesa blaga (= 50.000 groša) i izbavi moga slugu, kapetana grada Bišća[22] iz kaurskih ruku Zrinjskog[23]. Otkupninu uzmi iz moje carske blagajne, te gledaj svakako da mi izbaviš tog kapetana, a onda ga pošalji mojoj Visokoj Porti da se održe neka savjetovanja o pitanjima ove krajine.

Kako se sada grad Klis, koji je moje naslijeđeno vlasništvo (milk) što mi je od starih vremena ostalo od mojih velikih djedova, — nalazi u rukama neprijatelja, ti očisti i popravi Kliški drum, put kroz klance prema gradu Splitu, kroz krševite i šumovite planine koje se nalaze na drumu prema gradu Šibeniku, tako da mogu proći

17. U orig.: Š-r-v-č-s-h, sigurno štamparska greška, mjesto Šujica. Danas najveće naselje u Šujičkom polju, koje leži južno od Kupreškog polja a sjeverno i sjeverozapadno od Duvanjskog polja.

18. Tako stoji u originalu. Prema onome što je Evlija ranije rekao i prema geografskom položaju, ne može biti ništa drugo nego Stržanj, koji Evlija ranije zove Isterdžan.

19. U orig.: *Kuyvez*, pogrešno mjesto Kupres.

20. *Rebi* znači ar. proljeće, ali to značenje nikako ne dolazi u obzir, jer znamo da Evlija ovdje boravi u jesen. Rebi je dalje, prvi dio složenice od koje su sastavljena imena dvaju arapskih mjeseci: *rebiu'l-evvel* i *rebiu'l-āhir*. Prema ostalim Evlijinim kazivanjima, ovdje je ta riječ, mislim, upotrebljena kao ime mjeseca rebiu'l-evvela koji u 1071. godini počinje 4. novembra 1660. g.

21. Mehmed-paša Ćuprilić, tadašnji veliki vezir.

22. Tj. Mustajbega Hasumovića, kapetana bihaćkog od g. 1642—1676.

23. Misli na Nikolu Zrinjskog, bana hrvatskog i slavonskog od 1647—1664, kod koga je u tamnici čamio bihaćki kapetan Mustajbeg Hasumović od 1656. pa sve do jeseni 1660, kad ga je izbavio Evlija, kako ćemo to dalje vidjeti.

topovi i kola, a u sela, kasabe i gradove nagomilaj opskrbu. Da si zdravo«.

Kad je pročitan ovaj hatt-i šerîf, naš gospodar paša reče:

— Naređenje, izvršenje.

Odmah su pred vezirski šator istureni tugovi, s dovom i blagodarenjem zaklani su kurbani i podijeljeni sirotinji. Kapidžibaša koji je došao s Porte, obdaren je s deset kesa (= 5.000 groša) i otpremljen natrag na Portu.

Zatim je naš gospodar paša napisao stroge naredbe svim sandžakbezima (mîr-i mîrân), zapovjednicima, alajbezima i ostalim u cijelom bosanskom ejaletu.

Kad je u svaki sandžak i kadiluk otišao s tim pismima po jedan odabran kapidžibaša, najprije stiže valija hercegovačkog sandžaka, vezir sa tri tuga Mustafa-paša Tekelija[3]. On se sa cijelom svojom vojskom ulogorio na jednoj strani Kupreškog polja. S vojskom zvorničkog sandžaka dođe paša Čengić (Čengizade)[24], a sa vojskom cerničkog sandžaka Mustafa-paša Pračalija[25]. S vojskom krčkog sandžaka došao je Šuhelâ Husein-paša[26], s vojskom požeškog sandžaka Sarhošzâde Ibrahim-paša[27], s vojskom kliškog sandžaka Beli Sari Ibrahim-beg[28] kao i alajbezi, zaimi i timarnici cijelog bosanskog ejaleta[29] sa svojim džebelijama prema odredbi zakona i [ličnim] odredima sandžak-begova. U svemu stajaše spremno trideset i jedna hiljada i šest stotina naoružanih vojnika. Dalje dođe pola regularnih vojnika (nefer) iz sedamdeset do osamdeset gradova bosanskog ejaleta koji imaju posadu, četrdeset pašinih sejmena (sekbân) i saridža sa njihovim bajracima, deset hiljada dobrovoljaca (gönüllü), deset hiljada komordžija s vlasnicima komorskih konja i tri hiljade čerahora, kopača i drvosječa. U svemu pedeset i tri hiljade vojnika koji su sa putnom opskrbom, municijom i topovima stajali spremni.

24. U orig.: *Čengi-zade*. To je Ali-paša Čengić, tada zvornički sandžakbeg.

25. U orig.: Mustafa-paša Pračali. Prača je mjesto u Bosni, srez Rogatica i ovaj Mustafa-paša potiče iz tog mjesta. Iz ovih Evlijinih kazivanja znamo da je on ove, 1071/1660. godine bio cernički sandžakbeg. Kasnije ga nalazimo kao muhafiza Hercegovine uz Suhrab Mehmed-pašu godine 1074/1664. Up. *Sejāhatnāma* VI, 451, 470.

26. O njemu nemam nikakvih drugih podataka nego da je eto 1660. godine bio lički odnosno krčki sandžakbeg.

27. Sarhoš-zade Ibrahim-paša, jest Ibrahim-paša Memibegović, sin Gazi Mehmed-bega Memibegovića, a unuk krajiškog gazije i hercegovačkog sandžaka Memi-bega. Memi-beg je imao dvojicu sinova: Ibrahim-bega, koji je bio bosanski beglerbeg godine 1621. (Ujak mu je Lala Mehmed-paša Sokolović) i Gazi Mehmed-bega. Sin toga Mehmed-bega je ovaj Ibrahim-paša, s kojim se Evlija sreo u njegovom odžaku u Đakovu. Tada je Ibrahim-paša bio požeški sandžak. Kasnije je on kratko vrijeme bio bosanski beglerbeg. Tu mu gubimo trag (Rašid I, 149).

28. Ko je ovaj Beli Sari Ibrahim-beg, onovremeni kliški sandžak, nisam mogao utvrditi.

29. Iz ovih Evlijinih saopštenja proizlazilo bi da se Bosna u ovo doba dijelila na sedam sandžaka: bosanski, hercegovački, zvornički, cernički, krčki, požeški i kliški. Međutim, požeški je sandžak bio izdvojen iz Bosne, kako se to jasno vidi i iz podataka kod Evlije. Kad je bio u Đakovu (požeški sandžak), rekao mu je Sarhoš Ibrahim-paša da oni ne spadaju pod bosanske urede. Požeški sandžak je tada bio u sastavu kanjiškog ejaleta.

IX

NAŠE PUTOVANJE S KUPREŠKOG POLJA DA PLIJENIMO ŠIBENIK, SPLIT I KLIS

(V, 476—478)

Podigavši se u ime božje s Kupreškog polja najprije smo došli u kasabu Šujicu[1], a zatim u Livanjsko polje odžaku (menzil) Begovića[2].

Ovdje su po propisima zakona sto sedamdeset kapidžibaša tzv. sandalije sahibija sa svih strana opkolili pašin šator, razapeli male i velike šatore i odsjeli.

Zatim je izdata zapovijest (fermān) da vojska bosanskog sandžaka bude izvidnica cijeloj muslimanskoj vojsci. Paša Tekelija je dobio nalog da s vojskom hercegovačkog sandžaka bude zaštitnica, tj. da pridiže one koji pozadi ostanu i da pomogne onima koji zaostanu da bi dostigli svoj odred. I kad se ulogori cijela vojska, da se iza nje ulogori i paša Tekelija sa svojom vojskom a da poslije cijele vojske ide rezerva i da pazi na sve vojnike, da ih nadzire i čuva.

U rano jutro podigli smo se s Čifluka Atlibegovića i opet udarili preko velikih krševitih šuma planine Prologa, koja leži na zapadnoj strani Livanjskog polja i koju smo ranije bili očistili. S teškim naporom i mukom preturili smo šāhī-topove i dva kolomburna zarbezentopa i za osam sati prešli Baba-Ahmedov most na velikoj rijeci Cetini te se zaustavili na obali ove rijeke.

Paša je, putujući ovom konaku i nastojeći da se kroz ovaj silni krš prevuku topovi, išao bez ćurka u običnom odijelu krećući se vrlo teško, pa je po tom skrhan i nemoćan u svom vezirskom šatoru slatko zaspao. I njegove dvorske sluge su zbog teškog i mučnog puta, koji su podnijeli, zasvirali pobjede (tj. pospali).

Strašan i opasan slučaj. — U međuvremenu su se takođe i zapovjednik straže (nobetdži) pašinog šatora Ali-aga i sva njegova četa bili zaveli u slatki san.

1. U orig.: *Š-v-p-č-s-h*, iskvareno od Šujica.
2. U orig.: *Begzadeler* — Begovići, skraćeno mjesto Atlibeg-zadeler — Atlibegovići. Da je tako, vidi se iz toga što odmah niže kaže da su se sutradan podigli sa Čifluka Atlibegovića (Atlibegzāde). Mjesto gdje je bio odžak Atlagića (Atlibegovića) zove se danas Odžak.

Tada, za čudo božje, dođe od splitskog »generala« nekoliko uskoka [s namjerom] da umore pašu i da pokažu junaštvo. Uhodeći oko glavnih zavjesa pašina stana oni opaze da sva vojska spava dubokim snom i smisle:

— Sad je prilika za pljačku. Provale jedan prilaz pašinom stanu i krenu smjelo i neustrašivo upravo spavaonici samog Melek-paše. Ali, kad će sreća, na stražarskoj su smjeni bile dvorske sluge Abaze[3] Meršan Jūsuf, Art Ali i Kamiš Veli. Oni su upravo zasukivali nogavice da uzimaju abdest. Kad su upitali uskoke šta hoće, ovi su odgovorili da žele predati žalbu (arzuhāl). Ali kako ovi Abaze nisu znali pravi turski jezik, oni su s uskocima razgovarali svojim dijalektom ovako:[4]

— Vidi vidi, ljudi, zar se u ovo gluho doba podnosi žalba? Šta hoćete, ljudi? Paša leži bolestan. Noćas nema divāna.

Jedan se između njih rasrdi pa reče:

— Nema dīvān efendije. Zašto dolaziš ovako noću. Kad svane biće dīvān. Bubanj i truba će zasvirati dum-dum, pa onda pripremi i donesi svoju žalbu.

Dok su ovi ovako razgovarali s uskocima, paša je to slušao iz svoje sobe i opazio da je to neki strašan, oboružan uskok koji sebe žrtvuje. Brzo je dohvatio svoj oštri laki mač (kalem kilič) iznad glave i hrupio svom snagom napolje te okresao uskoka mačem tako da mu je i nebeski svod zavidio.

Ali, i dalje je sve spavalo. Ubijeni je, međutim, imao napolju još dvanaest drugova pa su i oni s druge strane upali u pašin šator. Pred njih istupiše junaci peškirdžibaša Čerkez[5] Šehbās i Đurđijanac[6]

3. Abaza (tako turski, arapski uvijek Abhaz) — ime plemena koje je nastanjeno na obalama Crnog mora u zapadnom Kavkazu. Ovo pleme i njegovu zemlju Evlija je opisao u svom putopisu (*Sejāhatnāma* II, 98 i dalje). Kako Evlijina majka i ujak Melek Ahmed-paša potiču iz ovog plemena, to se i Evlija naročito zanimao za sve što se tiče plemena Abaza. Čini se stoga da njegovo prikazivanje ima naročito obilježje pouzdanosti. Prema pisanju Evlije, Abaze su primorski narod čije on područje proširuje od Anape, primorskog grada na istočnoj obali Crnog mora, južno do rijeke Rion (turski Faša tj. stari Phasis). Njihov jezik, prema nekim ispitivačima, srodan je čerkeskom, a po drugim on zauzima posebno mjesto u kavkaskoj familiji jezika. Up. Barthold u *Islam Ansiklopedisi* I, 6—8; Fr. Spiegel, *Eran* I, 411; Mesūdi, *Murudž* II, 65; Jakut II, 58.

4. Evlija sljedeći razgovor donosi u turskom dijalektu Abaza i u prevodu na osmansko-turski jezik. Mi donosimo samo naš prevod.

5. Čerkez je najobičnije ime naroda koji je nastanjen u primorju Azovskog i Crnog mora, te u stepskim i planinskim područjima u blizini tih mora na Kavkazu. Prema pisanju Evlije, Čerkezi su nastanjeni istočno od Abaza. Prema putopisima XIX vijeka, Čerkezi su obitavali na području od Kubana na sjeveru do Gagry-a na jugu. Up. Mirza Bala u *Islam Ansiklopedisi* I, 375—386.

6. Gurdži = Georgijanci ili Đurđijanci su jedan od najslavnijih kavkaskih naroda koji je od ranog srednjeg vijeka do u najnovije doba najvećim dijelom vodio svoj nacionalni život, ako ne uvijek i političku samostalnost. To je lijep narod i stoga mnogo cijenjen. U XVI i XVII vijeku velik dio tjelesne garde persijskih šahova i turskih sultana regrutovao se od Đurđijanaca. Odatle ih mi vidimo i u sviti bosanskog beglerbega Melek Ahmed-paše kao članove njegove tjelesne garde. Up. *Encyklopaedie des Islam* II, 138 ff.

Zulfikar i prihvatiše za mačeve. Među dvorskim slugama nastade vika te i ovoj dvanaestorici odsjekoše glave.

Paša je ostao zdrav i nepovrijeđen te odmah u svoj šator pozove ćehaju Jusufa i ostale age. U prisutnosti armijskog mule (ordu mullasi) i svih zapovjednika održan je takav šerijatski divan da se to ne može opisati.

Paša je najprije udario haznadara tako da je ovaj posrnuo na koljena. Htio ga je posjeći, ali se na molbu aga i begova (emir) sve svršilo sa hiljadu bičeva. Rezultat svega bilo je to da su izuzevši spomenute Abaze, koji su se ranije nalazili na dužnosti te peškirdžibašu i Đurđijanca Zulfikara, tri stotine osamdeset dvorskih slugu dobili po pet stotina bičeva. Iako su intervenisali za glavnog dvorskog vratara (mir kapudžibaši), koji je tu noć bio na smjeni i za još šest vratara (aga kapidžija), ipak to nikako nije bilo uvaženo. Sva sedmorica su pred njegovim šatorom smaknuti.

Ovaj žalosni slučaj na vojni djelovao je na pratnju tako teško, da se sva pratnja od glavnog vratara (kapudžibaši) i buljukbaše do kuhara (aščibaši) i glavnog konjušara (sejizbaši) pretvorila u bijesne pse. Oni su zbog ovakvog neprikladnog gesta paše bili jako uznemireni i ozlojeđeni. Na koncu ih je paša utješio dajući im nade u svoju naklonost.

Isti dan smo se podigli s obale rijeke Cetine i nakon osamsatnog putovanja ukaže nam se na lijevoj strani na vrhu brda grad Sinj. Odavde smo išli dalje i prešli preko opustošenog mjesta po imenu Sultanovića Čifluk. Idući dalje dođoše nam uhode koji su bili otišli u grad Šibenik i dojaviše:

— Sada neprijatelj ide da uništi šibeničke vinograde.

Na to je paša odmah naredio da se znak za polazak i za tri sata smo stigli u menzil Vrba[7]. Idući kroz tijesne i uske putove sa tolikom pobjedonosnom vojskom podnijeli smo hiljadu muka i nevolja. Tu smo se zaustavili. Naše lake izvidnice (karaul) koje su otišle naprijed dovele su nam sedam zarobljenika (dil) iz okoline grada Šibenika. Kad su oni bili prisiljeni da govore, paša je one koji su ih doveli odlikovao sa po jednom čelenkom i darovao im po pedeset groša.

Zatim smo se podigli iz menzila Vrba. Ranije je naprijed otišlo tri hiljade raje-čerahora sa konagčijama i sjekirama, prosjekli tijesna i teško prolazna mjesta na topovskim putovima koja su bila obrasla hrastovinom; kamenje su porazbijali i pretvorili u prašinu, a drvlje spalili. Kad je uto na ovo tijesno mjesto prispio i paša s vojskom ogromnom kao more, odmah je naredio da se postavi jedna izgravirana i umjetnički izrađena sofra pa je sjeo da uživa uz kahvu. Sve granje, trnje i žbunje sasjekla je janjičarska sjekira pa je začas izgrađen prostran drum.

Poslije su svi topovi, komora, veliki šatori i vojska lako prošli. Odande smo stigli na menzil po imenu

7. U orig.: *Vrba*.

BRDO MUSNIK[8]

Ovdje je u prošlosti postojalo hrvatsko selo. Sada je to pustoš. Kako je ovaj kraj blizu grada Šibenika, to su za tren oka postavljene straže unaokolo. Alajčauši su svu vojsku upozorili i strogo opomenuli da bude oprezna.

Gazije po imenu Atlibegović[9], Jeke Kirigi[10], Grbo buljubaša[11] i još osam stotina naoružanih, hrabrih junaka dovedoše na ovo mjesto šest stotina sužnjeva, momaka i djevojaka, iz splitskih vinograda i okoline ostalih gradova.

Oni su provedeni kroz muslimansku ordiju i dovedeni pred pašin šator. Svi su se muslimanski borci zagledali u svijetla lica ovih dražesnih stvorenja i u njima se pobudila želja za plijenom pa su se hrabri momci, odred po odred, razišli na sve strane po neprijateljskim krajevima u »čete i potjere«.

Zatim smo se podigli sa Brda Musnik i opet nastavili put kroz neprolazna brda i doline i za osam sati zakonačili u mjestu Suha Vrba[13].

MENZIL SUHA VRBA[13]

Ovo je mjesto lovište šibeničkih »generala«. Kako ta šuma obiluje vrbovinom, Bošnjaci ovo mjesto zovu Vrbov Gaj[14].

I ovdje je tri hiljade naoružanih gazija dobilo odobrenje od našeg gospodara paše i otišlo u četovanje (»čete«). Istog dana kad su otišli, poharali su nahije Tundžara (Tundžar)[15]. Sutradan su se opet vratili u islamsku ordiju sa dosta plijena [koji su zadobili] bez rata i borbe. Sav svoj plijen predali su paši. Od osam stotina sužnjeva odmah je [za pašu] izdvojeno oko dvije stotine odabranih sužnjeva na bazi jedne petine, po propisima kanuna, a ostalo je prodano po tržišnim cijenama.

Zatim smo se podigli s ovog mjesta i došli u

MENZIL VRHPOLJICE[16]

U tom mjestu mudri paša postavio je vojsku u busije na sedam mjesta i odredio ćehaju Jusufa za serdara na deset hiljada vrijednih i naoružanih vojnika, ogrnuo ga svečanom odorom i naredio [vojsci u zasjedi] da tu stoje, da štite pozadinu i da stalno budu na oprezu. Na sve četiri strane postavljene su straže. Paša je još naredio da se vojska koja je bila u zasjedi upozori da šalje vijesti i da ne bude nemarna.

8. U orig.: *Musnik bayiri*, što znači brdo, podnožje Musnik, ali do sada nisam našao da se negdje spominje.
9. Ne znam na koga Atlibegovića misli ovdje Evlija.
10. U orig.: *Yeke kirigi* ili slično, ali tako iskvareno da se sada ne može razriješiti.
11. U orig.: *Grbo bülükbaši.*
12. U orig.: *čete ve poture.*
13. U orig.: *Kuru Vrba* = Suha Vrba.
14. U orig.: *Vrba korusu* = Vrbov gaj.
15. U orig.: *Tuncar.* Sada se nije moglo utvrditi.
16. U orig.: *V-r-p-v-l-s-h*, što se moglo čitati Vrpoljice ili slično, ali se ne može pouzdano ni pročitati ni utvrditi.

X

VOJNI POHOD PREMA GRADU ŠIBENIKU

(V,480—491)

Te večeri ratnici su se međusobno oprostili i konje nahranili. Kad je nastala šafijska zora, još za noćne tmine, otišli su naprijed buljubaše Atlibegovići[1], Čultaroğlu[2], Tilki buljubaša[3], Grbo buljubaša[4] i buljubaša Jike Kirigi[5] sa hiljadu i osam stotina junaka naoružanih pješaka.

Za ovim su sasvim polagano na put pošla dva odabrana junaka, laka konjanika: bosanski alajbeg gâzi Smail-beg sa serdarom ostalih alajbega. I dok je tako išao i naš serdar Jusuf-ćehaja se pet hiljada pješaka i konjanika, ja sam, siromah, idući pod zastavom, po nalogu učio časnu suru Feth[6]. Naišli smo na vojsku koju je paša postavio u zasjedu. Opomenuli smo ih i upozorili [da budu oprezni] i krenuli dalje.

Kad je nastala hanefijska zora, klanjali smo na brzu ruku sabah-namaz i odmah poskakali na konje i na konjima proučili dovu i salavate.

Dok smo išli lagano, negdje prema nama začu se poklič: Allah, Allah i jedan puščani pucanj. Najednom opazismo kako nam ususret dotrčaše teško zadihani oni pješaci koji su još u toku noći otišli. Oni nam rekoše:

— Zaboga, ide neprijatelj, padajte u zasjedu! Mi smo simulirali bijeg! — i projuriše kao munja.

Mi smo odmah pali u zasjedu desno i lijevo po dolinama i spremni čekali.

Odmah zatim izbi i projuri jedna velika grupa neprijatelja, konjanika i pješaka. Za njima prođe još jedna grupa pješaka i druga

1. U orig.: *Atlibegzadeler*, dakle Atlibegovići.
2. U orig.: *Čutlaroğlu*, dakle Čutlarević.
3. U orig.: *T-l-k-y* buljubaši, *Tilki*, turski znači lisica. Jedan Lisičić, Ahmed-aga, spominje se među turskim zarobljenicima koje su g. 1570. zarobili Splićani. Perojević, *Klis*, str. 21.
4. U orig.: *Grbo bulukbaši*. Spominju ga i naše narodne pjesme.
5. U orig.: *Yilke kirigi* ili slično, ali se sada ne može tačno ni pročitati.
6. Sura *Feth* je jedno poglavlje Kur'āna u kome se govori o osvajanju.

grupa od kojih pedesetak konjanika. I ovi su išli jako zadihani. Za ovim je preko litica trčalo pet do deset neprijatelja. I kad su idući tako opazili nas dolje po jarugama, nisu imali ni toliko vremena da svojim drugovima koji su išli za njima kažu da se natrag vrate, a već je naš [serdar] Jusuf-ćehaja povikao: »Allah, Allah!« On to možda nije još ni izgovorio, a sve gazije poskakaše sa konja i golim sabljama udariše s leđa na neprijatelja kao što vukovi udaraju na ovce. Neprijatelj opazi da mu čak i od njegove strane dolazi turska vojska te napusti tjeranje pješaka koji su bili pred njim i povrate se na nas. Sad je nastala gužva s neprijateljem. Mi smo tukli i sjekli njih, a oni nas. U to su se povratili i oni naši pješaci koji su bili naprijed otišli i tako se neprijatelj nađe među dvije vatre. Razdijelili smo se među litice i vodili junačku i herojsku borbu. Za vrijeme borbe izišao je jedan od onih alajbega koje je Melek-paša bio ostavio u zasjedu kao pećine u koje se neprijatelj bio zatvorio i osuo pušćanu vatru na kišu prokletstva na one koji su se dolje nalazili. Neprijatelj je najposlije izišao iz pećina i ponovo navalio na nas i počeo da vodi pasje klanje. Prokletnici su ubili iz pušaka preko stotinu naših junaka, ali naši ratnici nisu obraćali pažnju na taj nesretni slučaj, nego su i dalje puna dva sata vodili borbu i kreševo uz poklik »Allah, Allah!« i natjerali neprijatelja na bježanje. Od onolikih neprijatelja ni jedan nije mogao glavu spasti. Mi smo odsjekli pet stotina i deset glava i zarobili četrdeset živih vojnika.

Ja, griješni siromah Evlija, odmah sam otrčao sa svoja dva konja našim lakim četnicima koji su bili otišli naprijed i stigao ih. Kad sam im saopštio da smo zarobili neprijatelja, sve gazije padoše ničice na zemlju zahvaljujući bogu i izjaviše:

— Oni su prošli pokraj nas, ali nas nisu vidjeli. Nas je bilo malo, a njih mnogo. Misleći da nam možda neće s leđa doći pomoć, napravili smo se kao da ih ne vidimo. Oni su, valjda, trčali svome udesu. Hvala bogu.

Najednom kao da se svaki od njih pretvorio u diva rekoše mi: — Hej, Evlijā Čelebī, prouči nam jedan Ihlās-i šerīf[6a]. Zatim ostaviše konje i potrčaše još i na onih tri stotine dušmana koji su sa litica pozivahu u borbu na mač i sablju. Kad su naši pojurili da udare na neprijatelja, on je iščezao. Ispitujući i pretražujući kud su pobjegli zaključe da su se valjda sakrili u jame onih litica. Kad su naši uzviknuli: »Idemo u jame!« iz jame pogodiše metkom jednog našeg junaka i ubiše ga. Na to sam ja natovario leš ovog junaka na jednog praznog konja i dao ga jednom pješaku (da ga vodi), a ja sam odjezdio i došao u menzil Karaul-hanu.

MENZIL KARAUL-HANA

Ova je Karaul-hana podignuta na onome mjestu gdje su bili rovovi islamske vojske kad je Mustafa-paša Tekelija četrdeset noći

6a. Ime jednog kratkog poglavlja (sūra) Kur'āna.

tukao grad Šibenik[7]. Taj paša se zbog svoje loše taktike vratio ispod grada [Šibenika] praznih šaka.

Utvrđen je valjda kao Aleksandrov zid[8]. Neprijatelj je na nas osuo topovsku vatru kao kiša prokletstva iz sedamdeset do osamdeset baljemez-topova i iz dvadeset kolumburna-topova što bacaju zrna teška po dvadeset oka. Neprijatelj se pokazao na bedemima tabija i odmah okitio sva vrata i zidove zastavama s krstovima. Na sredini ovoga mjesta izvjesio je pomoću točka »čatal-plandire«-zastavu na stupu koji se dizao do neba. Ta je zastava bila izvezena zlatnom žicom, tako da su od odsjeva njenog sjaja zablještile ljudske oči. U taj čas primijetismo da se, hvala bogu, sakupila sva muslimanska vojska s našim serdarom. Pridolazili su u grupama sve puk po puk i odred po odred sa odsječenim glavama natankutim na kostajnička duga koplja[9]. Zaustavili su se i ulogorili pod ovim gradom Šibenikom onako bez šatora i čadora. Sužnje su prisilili da sadru odsječene glave, da ih napune travom i tako nosaju po putovima. Uprkos neprijatelju, nanizali smo sužnjeve i odsječene glave [okrenute] prema gradu Šibeniku.

OPIS GRADA ŠIBENIKA

Prvi osnivač ovog grada bio je neki mletački knez. Gospodara svih mletačkih gradova i zemalja nazivaju prinčipe primo[10]. Onaj nesretni lik na njihovim dukatima što liči na Hadživada[11] je njegov. Na glavi ima krunu i čulah, koji je na vrhu šiljast. Ova šiljatost po njihovom mišljenju predstavlja, tobože, lik čarape Isusa Krista koja je zapala u njihove ruke u gradu Urfi[12].

Ovaj su grad mnogo puta opsjedali i tukli poglavari raznih susjednih naroda, ali su na koncu odlazili praznih šaka. Čak je Mustafa-paša Tekelija u doba Ibrahim-hana[13] tukao ovaj grad, četrdeset dana ali se nije predao[14]. Zatim je na mjestu Danilovu[15]

7. Gdje je bila ova karaula prema Šibeniku, nisam mogao utvrditi.

8. Misli na legendarni zid Aleksandra Velikog.

9. U orig.: *Kostaničse mizraklari* = Kostajnička koplja. Up. V. Čurčić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini*, GZM LV, 1943, 221—226. Prema ovome, treba odbaciti sve kombinacije Čurčića o porijeklu ovog oružja i njegovog imena.

10. U orig.: *prinč prim.*

11. U orig.: *Hadživad*, što bi značilo da se ovo ime tako izgovaralo i u doba Evlije. Ime je skraćeno od Hadži Evhad — Ejvad — Ivad = Hadži-vad. To je muslimansko muško ime ne baš često, a tako se zove druga od dvije glavne figure u turskom igrokazu (Sattenspiel) koji se zove *karagöz* (po imenu glavne figure). Vidi H. Ritter u *Enzyklopaedie des Islām* II, 783 s. v. *Karagöz*. Evlija misli ovdje na Hadživada u karadozu, o kome on sam daje zanimljive podatke u svome putopisu (*Sejāhatnāme* I, 654—56).

12. Stari grad u provinciji Haleb.

13. Ibrahim han, sin sultana Ahmeda I, vladao je od 1640. do 1648. godine.

14. Mustafa-paša Tekelija je napao Šibenik u julu 1647. godine sa 30.000 vojnika i 20 topova. Nakon bombardovanja i opsjedanja Turci su napravili juriš na grad 30. jula, ali su bili odbijeni. Dne 9. avgusta 1647. Turci su ponovili juriš, ali i toga dana kao i sljedećih oni su, jurišajući na tvrdi Šibenik bez osobitog uspjeha, pretrpjeli velike gubitke. Kad je, međutim, opsjednuta

vrlo sramotno bio poražen i prouzrokovao da su mnogi borci morali ispiti mučeničku čašu.

Poslije toga Mlečani su uložili svu svoju snagu da utvrde ovaj grad pa su ga utvrdili kao Aleksandrov zid[8] i taj prosti grad pretvorili u gazelu koja se spasla iz ruku lovca.

Oblik i položaj grada. — Ovaj grad leži na obali Jadranskog mora[16], na jednom stjenovitom prostranom i pamukom obraslom mjestu koje pripada teritoriji kliškog sandžaka i koje graniči s teritorijom krčkog sandžaka. Grad je sazidan u obliku produženog petorougla od klesanog kamena i tako je divan da liči na zrno bijelog bisera. Ali kako je to neprijateljski grad, nije mi poznato koliki mu je opseg i kakav mu je unutrašnji izgled. Grad je velik; varoš mu se prostire prema moru. S jugoistočne (kibla) i zapadne strane grada je Jadransko more. Samo istočna i sjeverna strana graniči kopnom. Na tim stranama [grada] nalaze se uzvišice koje dominiraju gradom. Ali su sav teren koji vodi u šančeve (meteris) minirali. Na mjestima koje je tukao paša Tekelija podigli su tabije. Na ovoj kopnenoj strani nalazili su se sve sami vinogradi, vrtovi i ružičnjaci, ali smo mi sve voćke sasjekli i uništili. Većina plodonosnih stabala bile su masline, smokve, šipci, dunje i vinova loza. U gradu su se vidjeli zvonici manastira koji su sagrađeni od tvrdog materijala. Svi vanjski zidovi grada iskrivljeni su na unutrašnju stranu, kako prilikom opsjedanja topovska zrna ne bi skliznula unutar. U ovom gradu nema grudobrana kao u ostalim gradovima Evropske Turske [Rūm]. Ali ima mnogo topova i mazgala za puške.

Pod ovim gradom smo se malo razonodili. Nakon objeda svi su se borci sakupili na jedno mjesto. Na zapovijed serdara mnogi su borci otišli u plijen. I premda su dospjeli čak do kraja gradskog šanca, nisu mogli naći apsolutno nikakvog plijena. I kad su se vraćali praznih šaka, za čudo božje, uhvate u vinogradima nekog potpuno pijanog nevaljalca koji ih je vrijeđao, zarobe ga i dovedu pred Jusufćehaju. Zarobljenik (dil) je rekao:

— Ako ćete me pustiti na slobodu, pokazaću vam veliki plijen.

Naš mu je serdar na to odgovorio:

— Oslobodiću te, tako mi Muhammeda.

Nevjernik je odmah skočio na noge zdrav i trijezan te pojurio naprijed rekavši: »Pođite za mnom«. Trčao je što je bolje mogao.

posada počela izlijetati iz svojih utvrđenja, i to s uspjehom, bosanski paša, videći da ne može osvojiti grad, napusti dalje opsjedanje 16. avgusta u zoru i povuče se u unutrašnjost turskog teritorija. Up. Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb 1944. II, str. 222—223.

15. U orig.: *Danil-ova.*
16. U orig.: *Venedik Körfezi.*
17. U orig.: *Körfez deryasi.*
18. U orig.: *Rum* = Rumelija, odnosno Evropska Turska.

Idući od Šibenika prema istoku i prešavši brda i vinograde, doveo nas je za pola sata u grad Rinicu[19].

OPIS [GRADA] RINICE

Podigao ga je jedan Mlečanin po imenu Bundukanî[20]. Mnogo puta je pao u muslimanske ruke, ali je od Sulejman-hanova vremena ostao u rukama neprijatelja. Sada leži na granici između teritorije kliškog i krčkog sandžaka. Njegova tvrđava leži na morskoj obali, na jednoj niskoj klisuri, a ima oblik četvorougla. Sazidana je od kamena. To je simpatičan i divan grad, bijel kao labud.

U toj tvrđavi je skrovište hrvatskog razbojnika uskoka Šarića[21], koji je od našeg podaništva prebjegao Mlečanima i zatvorio se u ovaj grad. On odavde udara na gradove Sinj i Knin, kojima ne manjka njegovog haranja i pustošenja.

Budući da se ovaj grad nalazi na jednom teško pristupačnom i od glavnog puta udaljenom mjestu, na nj se nije udaralo pa je ostao u rukama neprijatelja.

Kad su sada oni koji su se nalazili u gradu ugledali našu muslimansku vojsku, postrojili su se po gradskim bedemima javno pod oružjem. Ali kako se zapadna strana ovog grada nalazi na moru, on predstavlja veliko pristanište. To je tijesan kanal kao jedna vrata na Bosporu. Prostran je tako da u toj luci može pristati pet stotina lađa. U sredini kanala na jednoj litici ima mala kula. Oko te male kule nalazilo se trideset malih i velikih čamaca, fregata i iskanpavija čiji su se vlasnici bavili po vinogradima oko grada. Kad je grad bio opsjednut, vlasnici čamaca ostali su u vinogradima i posakrivali se. Ali kad su oni koji su se nalazili na čamcima vidjeli opsjedanje grada odmah su povikali: »Avanti!« (= naprijed!) i pokušali da pobjegnu iz kanala pristaništa na morsku pučinu i da se spasu. Odmah je naš serdar Jusuf-ćehaja poslao na desnu i lijevu stranu pristaništa po pet stotina vojnika pod puškama. Kad su oni tamo došli, sasuli su na fregate puščano olovo kao kišu prokletstva, tako da nijedna lađa nije mogla [isploviti] na morsku pučinu, nego su opet došli na onaj mali otok s kulom koji se nalazi na sredini pristaništa. Nekoliko ih se usidrilo uz gradsku kapiju s morske strane.

19. U orig.: *R-y-n-č-s-h-*, što se može čitati Rinica, Rinča ili slično, ali takvom lokalitetu nisam mogao naći spomena. Evlija ga stavlja pola sata daleko od Šibenika na istočnu stranu i kaže da je na granici kliškog i ličkog sandžaka, na morskoj obali, da je odatle uskok Šarić udarao na Sinj i Knin. Pomišljao sam na Rogojnicu i Rakitnicu.

20. Ovaj Evlijin Bundukânî nije uopšte istorijsko lice.

21. Ko je ovaj Evlijin uskok Šarić, teško je tačno odrediti. Ako su ovi događaji zaista bili 1660. g., onda to ne može nikako biti glasoviti pop Šarić na koga sam prvo pomišljao, jer je on poginuo još u julu 1648. g. Ubio ga je Ibrahim-aga Zenković, a naslijedio u serdarstvu brat Mato, o kome nemam podataka. Evlija toga uskoka zove Šarić, a jedan od drugova popa Šarića, Ilija Šarić, bio je zarobljen od spomenutog Zenkovića i preživio kobni poraz mletačkih četa kod Ribnika g. 1648. Up. L. Jelić, *Lički sandžakat*, Narodni kalendar za g. 1898, Zadar, str. 92 i 113.

Poslije toga su svi naši ratnici hrabro, srčano i odvažno navalili sa svih strana grada i otvorili borbu. I za čudo božje, dok je neprijatelj bio zabavljen tom borbom dotle su se oko dvije stotine »hrvatskih junaka« svukli, zaplivali morem i ukrali tri velika čamca od onih što su se nalazili pod gradom, i doveli ih na ovu našu stranu. Samo, u njima nije bilo ništa drugo osim vina, hljeba i sira. Kad je Jusuf-ćehaja nagradio ove borce sa po pet dukata (altun) oni su od direka, vesala i konopa s lađa koje su bile u kanalu napravili pet do deset ljestava a veliku vinsku burad koja su se nalazila u vinogradima bez smetnje su zavaljali i donijeli pod grad, jer nevjernici nisu mogli ni nosa pomoliti iz grada od olovne vatre koja je sipala kao kiša. Tako su neustrašivi i hrabri borci mogli da uz grad prislonu burad i spomenute ljestve i da se hoćeš-nećeš popnu na grad i da čitav sat vode junačku borbu sa prokletim Šarićem. On je na koncu umjesto otpora prešao u bijeg. Pod gradom je bilo nekoliko čamaca i fregata u koje su [neprijatelji] uskočili. Kada su izašli na otvoreno more, naši su borci osuli na njihove lađe takvu vatru sa grada da je u [čamcima], u kojima ih se vidjelo po dvadeset do trideset, ostalo samo po pet do šest. Oni su se s mukom iskrcali na ono malo ostrvo. Naši su ratnici odmah poskakali u fregate koje su ranije zauzeli, i kad su uz poklič »avanti«! dospjeli do neprijatelja, on se sa pet šest fregata baci prema kanalu. Ali ono naših hiljadu vojnika pod puškama što su bili s obje strane [kanala] nisu dali ni ptici da proleti. Gradski kapetan Šarić nasukao je mađarske lađe na kopno. I kad su se oni dočepali vinograda, svi su naši borci sjahali s konja i sve ove pješake povezali žive i zdrave u lance. I dok su te lađe stajale uz morsku obalu, livanjski su janjičari sjeli na tri fregate i odmah zauzeli na spomenutom malom otoku tri lađe s ljudima koji su u njima bili i došli na obalu. Gazije su napunile i te tri fregate. Ukratko, od devet malih i velikih fregata samo se jedna spasla od pušaka koje su pucale iz ždrijela kanala. Mnogi su se sami pobacali sa fregata u more i podušili.

Kratko rečeno, kad smo na taj način došli s kopna na konjima i osvojili lađe koje su bile u moru, zar su se onda mogle spasiti žene, djeca i ljudi koji su bili otišli u vinograde da beru grožđe?

Poslije toga naš je serdar pokupio vrijedne stvarčice koje su se nalazile u gradu s motivacijom: »To je državna imovina«. Svo oružje, tri stotine pušaka, stotinu mačeva i sabalja, »džarije« i mnogo sličnog oružja i skupocjenog posuđa koje se nalazilo u skladištu municije (džebhane) natovareno je na komorske konje. Od šest šahi-topova svaki je natovaren na dva konja. Ostali ratni plijen koji je ostao u gradu dat je na jagmu muslimanskim borcima, koji su za jedan čas opljačkali i poharali unutrašnjost grada, a sam grad zapalili i sravnili sa zemljom. Čak su i gradsku demir-kapiju izvalili i bacili. Zatim su iz dvadeset i devet fregata uzeli topove, puške i ostalo oružje, hranu i opremu, sidra i jedra, a same lađe na njihovom mjestu povezali i sve ih zajedno spalili. Kad se sve ovo svršilo, onda su one koji su se nalazili po vinogradima i brdima pohvatali, kao što kokoš zoblje proso sa zemlje, i zasužnjili ih.

Najednom se u brdima začu poklič »Allah, Allah«. Naš serdar odredi Smail-alajbega [da tamo pođe sa svojom vojskom]. To je hrabar čovjek i silan junak koji je svoje junaštvo pokazao u stotinama borbi i [stekao priznanje među] vršnjacima, tako da u njega prstom pokazuju. Kad su oni tamo otišli, primijetili su kako se u zidanoj ogradi jednog vinograda utvrdilo oko pet stotina neprijatelja koji nisu mogli pobjeći preko mora. Upustili su se u borbu na život i smrt i borili se hrabro i srčano. A kad je Smail-alajbeg povikao:

— Hej gazije, zar ovo nije sramota; daj da se s njima pomiješamo — svi su borci uskočili unutra preko zidova vinograda koji su kao bedemi. Kad su muslimani i nevjernici stali jedni prema drugima, nastala je očajna borba i hrvanje, tako da borci Ruma[18] kažu: »Još nismo vidjeli ovakvu borbu«.

Hvala bogu, većina neprijatelja bila je posječena, a i od nas je sedam boraca ispilo čašu mučeništva.

Odavde smo odnijeli naše spomenute šehite i odveli sto šezdeset zarobljenih kapetana, tj. zapovjednika (bašbôg) i vlasnika fregata pred serdara pod grad Rinicu. Borci su dobili izvanredne nagrade.

Poslije toga serdar Jusuf-ćehaja poslao je radosne vijesti Melek Ahmed-paši o ovim osvojenjima. Od njega je, također, došlo pismo lijepog sadržaja. [U pismu je] stajalo:

»I mi, akobogda, krećemo s našom vezirskom vojskom (kapu asker) na Livanjsko polje. Vi s pobjedonosnom vojskom opljenite kraj Barkiri[22] i vratite se u islamske strane s neizmjernim plijenom«.

Kad je ova vijest došla našem serdaru, mi smo se odmah podigli ispod ovog grada Rinice i oslobodili onog prokletnika koji nam je rekao: »Ako ćete me osloboditi, pokazaću vam plijen«, a mi na to bili dali riječ i vjeru. Sa svom vojskom sastali smo se pod gradom Šibenikom, na daljini za jedan topovski hitac. Tu smo razapeli jedra fregata koje smo osvojili te zakonačili i prenoćili jednu noć.

Ranim jutrom podigli smo se i na vrlo svečan način natakli odsječene glave na motke i poveli sužnjeve povezane i tužne. Sa grada nije ispaljen nijedan top. Pojavilo se samo nekoliko grupa neprijateljskih osmatrača.

Zatim smo išli prema sjeveru, prešli brda i vinograde i zanoćili jednu noć na mjestu po imenu Danilovo. Straže smo postavili sve do pod grad Šibenik. Kad smo zarobljenike povezali, a odsječene glave napunili slamom i pokitili na motke, mirno smo spavali. Te noći ispaljeno je sa grada Šibenika preko hiljadu baljemez-topova i zapaljeno preko pet hiljada baklji i raznovrsnih svjetiljki koje su bačene u zrak kao rakete. To su oni tobož priredili svečan pomen za nečiste duše svojih pobijenih drugova.

Hronostih grijesnog Evlije o ovoj sjajnoj pobjedi glasi:

Hvala bogu, u ovoj su borbi izvojštene velike pobjede.
Pobijena je većina šibeničkih dušmana.

22. U orig.: *Barkiri* ili tome slično. Nisam mogao utvrditi koji je to predio.

S prvim poklićom razbili smo njihove straže.
Vojska gromkim glasom povika: Allah je velik!
U primorju nastade zaista junački boj.
Strijelci jurnuše svoje konje na bojište.
Pomogao nas je i obradovao najveći osvajač i gospod [bog].
Neprijatelj je dijelom posječen, a dijelom u moru utopljen.
Pali smo na morsku obalu i dospjeli do grada Rinice.
Osvojili smo ga bez milosti i dušmane sasjekli.
Mnoge smo lađe zaplijenili i sve smo ih spalili.
Mnogo smo plijena zadobili, mnogo roblja zarobili.
Sve je to sreća i uspjeh tvoj, [sultane];
Tvoju je molbu uslišao bog;
Gazije su dušmane razbili i divnu pobjedu izvojštili.
Za tvoje vladavine bile su mnoge vojne.
A mnoge će se ubuduće poduzeti.
Uskoro će i mletački dušmanin biti poražen.
Kud god zavojštiš, neka su ti u pomoći »božji ljudi«.
S tobom je sva »božja vojska«, tebi je dat »božji mač«.
Bože, tako ti Muhamedovih čudesa,
Daj da u ovoj godini na ovom moru
I Zadar i Kotor budu osvojeni.
Bože, dok opstoji ovaj svijet s Muradom,
Osvjetlaj njegovo lice na oba svijeta pobjedama.

Tražeći Evlija ovoj vojni lijep hronostih bez slova »m«,
Oduzevši »jedan«, reče: piši hronostih: »ove velike vojne«.

1071/1660[23]

Zatim smo se podigli s ovog Danilova i došli u [Mandalinu]

GRAD MANDALINA

Premda je ovaj grad u Sulejmanovo doba bio osvojen, kasnije je opet pao u ruke neprijatelja. Njegova teritorija graniči krčkim sandžakom. Grad je malen, a podignut na morskoj obali na nepristupačnoj stijeni. Ali kako je to skela Hrvatske, u njemu ima stranih trgovaca. Njena varoš je divan i velik šeher, koji leži na morskoj obali, a okrenuta je prema jugoistoku. Ima vrlo visoke tornjeve sa zvonicima i šiljcima. Vinogradima i baščama ni broja nema.

Islamska je vojska najprije pojela sve što je bilo u vinogradima i baščama, a zatim sve vinograde sasjekla, poharala i opustošila, jer ju je stanovništvo ovdje prevarilo. Ono je naime bilo ranije obaviješteno da dolazi naša vojska, pa stoga napolju nije ostavilo apsolutno ništa što bi se moglo zaplijeniti.

Idući zatim prema jugoistoku našli smo u vinogradima kao plijen deset teretnih konja i potjerali ih.

23. Hidžrijska godina 1071. počinje 6. septembra 1660. Evlija je ovaj svoj tarih dobro preračunao.

Zatim je ovdje stigla i druga polovina vojske koja je bila otišla s Danilova [na drugu stranu]. I premda su se tu sastale jedna s drugom dvije vojske, ni one nisu mogle naći nikakva plijena, nego su došle praznih šaka.

Zatim smo krenuli na jugoistočnu stranu Danilova polja. Kad smo se tu zaustavili, svi su iskusni ljudi i krajiški starci održali dogovor i [zaključili]:

Hvala bogu, neprijatelja smo potukli i razbili. On nema snage da pomoli glavu ni s jednog mjesta. Stoga treba da uputimo deset hiljada hrabrih i lakih konjanika prema Marini[24], a da im za serdare postavimo Smail-alajbega. Možda će doći sa bezbrojnim sužnjima i ratnim plijenom.

Kad je pao taj predlog, odmah se između vojske odabralo osam hiljada konjanika i tri hiljade odabranih pješaka »hrvatskih junaka«. Kad je uzviknut muhamedanski ratni poklič, razvio se bajrak Smailbega.

Idući prvo na južnu stranu Danilova polja postavili smo na ždrijelu jednog tijesnog klanca pet hiljada vojnika u zasjedu.

Zatim smo ušli u klanac i idući punih pet sati došli smo u grad Marinu[24].

GRAD MARINA

Sagradila ga je Marina, kćerka jednog prinča prima. Ovaj su grad raniji zapovjednici mnogo puta bili osvojili. Naročito ga je osvojio i spalio gazi Sejdi Ahmed-paša godine hiljadu i sedamdesete (1659)[25]. Kako ga je docnije njegov gospodar opet popravio i obnovio, to je on sada teško pristupačan i tvrd grad u rukama neprijatelja.

Idući odatle na onu stranu došli smo u

24. U orig.: *Maryna*, a Evlija sigurno misli na Marinu zapadno od Trogira. Ime Marina Evlija je shvatio kao da ono dolazi od ženskog imena, a da je to »ime kćerke nekog prinč prima«.

25. Turci su zaista u ovo doba više puta prodrli u Splitsko polje. Tako su oni 5. juna 1657. g. osvanuli pred Splitom pod vodstvom bosanskog beglerbega Sejdi Ahmed-paše i u prvom jurišu zauzeli položaj Šućidar. Njihov pokušaj da zauzmu tvrđavu Gripe ostao je bezuspješan. Odbili su ih sami Splićani (13. juna). Sutradan su Turci zauzeli Marjan. Veliki njihov juriš na tvrđavu Gripe 18. juna bio je odbijen, ali sutradan su i Gripe pale. Doskora ih uz pomoć Trogirana i Hvarana, koji priskočiše Splićanima u pomoć, Mlečani ponovo uzeše. Nova pomoć, koju dovede Splitu iz Kotora generalni providur Bernardo, prisili Turke na uzmak i povratak. Evlijina se kazivanja odnose na ovaj slučaj. Samo to nije bilo 1070/1659. — nego u ljeto 1657. godine. Up. još *Silahdar Tarihi* I, 103—4.

26. U orig.: *Kamen*.

27. Tj. Murad-beg Tardić, najbliži saradnik Husrev-begov i prvi upravitelj njegovih zadužbina. Rodom je iz Šibenika. Bio je Husrev-begov vojvoda. G. 1537—1544. bio je kliški sandžakbeg, a onda je premješten za sandžakbega u Požegu, gdje je umro 1545. godine.

GRAD KAMEN[26]

Podigli su ga Hrvati. Osvojio ga je gazi Murad-beg 943/1537 godine. To je dosta jak grad na teritoriji krčkog sandžaka.

Zbog toga što su se svi neprijatelji sa svim svojim blagom i imetkom zbjegli u brda i pećine u tim mjestima, i zbog se zatvorili, te što je prošle godine Sejdi Ahmed-paša oplijenio i opustošio [taj grad][28] — nije se moglo naći ni zrno ratnog plijena, pa smo se opet praznih šaka natrag vratili. I kad su se sastali s našim serdarom na Danilovu, on je rekao svim ratnicima:

»Pljačku i plijen koji ste zadobili pošaljite u Livno«. Oni su se na to zarekli[29].

Pri tom smo se podigli sa Danilova i idući osam sati prema jugoistoku kroz polja došli smo u grad Drniš[30].

GRAD DRNIŠ

To je bio mali grad koji je podignut u vrijeme Aleksandra Velikog[31] da služi kao stražara (karaulhâne). Zbog prijatne klime i plodnosti tla, narodi Hrvatske, Koruške[32] i Slavonije[33], pobjegli su iz kamenitih predjela, naselili se ovdje, kultivirali taj grad i tu stalno ostali.

Docnije, godine 944 (= 1537/38)[34], Gazi Husrev-beg je osvojio okolinu ovoga šehera i opsjedanjem samoga grada zbunio njegovo stanovništvo i uvalio ga u glad i nestašicu. Oni, međutim, što su se bili utvrdili u tvrđavi, pisali su kralju svoje teško stanje podzemnim putem. Na to je kralj-zlotvor došao u pomoć šeheru Drnišu sa četrdeset hiljada vojnika i tu se utaborio.

Kad je o tom bio obaviješten Ahmed-paša[35] u hercegovačkom sandžaku, on je to javio Gazi Husrev-begu, Malkoč-begu[36], Murad-begu[37], Begtaš-begu[38], pa zvorničkom begu Bilak-begu[39] i mnogim drugim zapovjednicima i krajiškim junacima, koji su jedne noći

28. Ova kazivanja Evlije su tačna jer je zaista 1660. godine 15.000 Turaka provalilo u Splitsko polje; tada su mnogi doprli do Trogira i Šibenika, pljačkajući, posvuda, ali ne poduzimajući nikakav veći pothvat. Na taj događaj odnose se valjda gornja kazivanja Evlije. Up. G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb 1944, sv. II, str. 225.

29. Ovdje je tekst očito nepotpun, jer sljedeće rečenice nemaju nikakve logičke veze sa prethodnim.

30. Drniš, danas trgovište u Dalmaciji, oblast Split, kotar Knin, uz potok Čikolu (na Krki).

31. Misli na Aleksandra Makedonskog.

32. U orig.: *Duduška*. V. str. 77, nap. 49.

33. U orig.: *Islovinya*.

34. Drniš su Turci zaista zauzeli za vrijeme Husrev-begovog begovanja na Bosni, ali ne g. 944—1537/38, nego još 1522. godine.

35. Ko je ovaj Ahmed-paša, ne znam.

36. Za Malkoč-bega v. str. 155, nap. 37.

37. Misli na Murad-bega Tardića. Više vid. str. 123, nap. 173.

38. Bektaš-beg je bio g. 1522. vojvoda onovremenog hercegovačkog sandžaka Mahmud-bega Mihalbegovića.

39. Ko je bio ovaj Bilak-beg, zvornički sandžak, nisam mogao ustanoviti. Uporedi kod Bašagića, *Znameniti Hrvati*, str. 56.

sa trideset i tri hiljade odabranih, vrijednih, hrabrih i junačkih sokolova brzim maršem [pojurili] i dva sata prije zore izvršili prepad na neprijatelja koji je spavao pod Drništem potpuno opijen. Tako su ga napali da se oni koji nisu bili posječeni nisu mogli spasiti.

Docnije su nevjernici, koji su se nalazili u tvrđavi, ponudili predaju na vjeru, i pošto su »na viru« predali grad, on je opravljen tako da se svijetlio.

[Docnije] u doba vladavine sultana Ibrahima[40] Mlečani su iz kivnje na Silihdar Jusuf-pašu[41], osvojitelja Hanje (Canea), koji je rodom iz okoline ovoga Drniša, da bi pritisli i pregazili ove gradove, — uputili vojsku iz Šibenika i Splita i okupirali stotinu i četrdeset gradova koji se nalaze u kliškom i krčkom sandžaku i ravnih sedamdeset dana harali i pustošili ovaj šeher Drniš[42].

U osmanskoj vlasti to je bio tako velik i golem grad da je iz njega svake godine stotinu do sto pedeset ljudi išlo na hadžiluk. U njemu je bilo tri stotine vlasnika odžaka i uglednih ljudi. Sada u gradu nema građevina od drveta. Zbog bojazni da ne budu spaljene u ratu, sve su građevine građene od tvrdog materijala.

Grad leži u jednoj nešto kamenitoj dolini na vrletnoj i oniskoj litici, a sagrađen je u obliku produženog petougaonika i nije tako velika tvrđava.

Mala rijeka što protiče ispod njega izvire iz glamočkih[43] planina i iz gore Zmijanja[44], a uliva se u Jadransko more[45] blizu mjesta koje se zove Kotari[46].

Najbliži grad ovom gradu Drnišu jest napredni grad Knin.

Jezik Hrvata

Jedno — 1, *dva* — 2, *tri* — 3, *četiri* — 4, *pet* (»penta«) — 5, *šest* — 6, *sedam* — 7, *osam* — 8, *devet* — 9, *deset* — 10,
voda — su
sir — peynir
luk (»luka«) — sarimsak
ovca (»ovdža«) — diši koyun
kopriva — isirgen digeni
brada — sakal
pistale (»pištol«) — küčük tufenk
most (»mošt«) — köprü

40. Vladao je od g. 1640. do g. 1648.
41. Tj. Jusuf-paša Mašković. O njemu vid. str. 136, nap. 64.
42. Turci su izgubili Drniš g. 1647. Osvojio ga je serdar Nakić. Vidi *Narodnu enciklopediju* s. v. *Drniš*.
43. U orig.: *Glamodž* = Glamoč.
44. U orig.: *Izmiyan* = Zmijanje.
45. U orig.: *Venedik körfezi*.
46. U orig.: *Kotarlar*.

svića (»išfik«) — mum
kruh — ekmek
meso (»mese«) — et
kapula — soğan
janje — kuzu
ovan (»ovat«) — erkek koyun
čorda (»korda«) — kilič
puška (»guška«) — tufenk
vrba (»drba«) — söğüd
hodi ovamo (»hod vamo«) — gel beri
otkud ideš — (»ortkur ideš«) — nereden gelirsin?
kamo ideš — nereye gidersin
idi donesi kurvo (»kurba«) *zob* (»zop«) — var getir kahbe arpa[47]
nema takomi (»takobi«) *boga* (»poga«) — yokdur vallah
donesi ubijemte (»ubijemti«) *kurvo* (»kudva«) — getir yoksa öldürürüm kahbe
daj meni — bana ver
da vidim — göreyim
jedanput (»jedno put«) — bir kere
je li skamena (tako!) — yumušak mi? (— je li meko?)
milujem te ja ili tebe (teye) — seni severin (= volim te)
tako ti boga — allah ičün.

Podigavši se iz ovoga porušenog šehera Drniša, stigli smo za jednu noć sa stražama u mjesto po imenu Zrb deresi (Zrmanja?).

Idući odatle na jugoistočnu stranu zaustavili smo se na obali rijeke Cetine.

Idući zatim obalom rijeke prema jugoistoku došli smo za tri sata Baba-Ahmedovoj kuli. Baba Ahmedu je dat jedan sužanj kao dio od svih muslimanskih ratnika.

Ranim jutrom dok smo prelazili Prolog planinu, odnesene su radosne vijesti paši na Livanjsko polje.

Kad smo se odavde spustili dolje u polje, sva pašina vojska i mjesno stanovništvo izašlo nam je na doček te smo sa velikom svečanošću polagano došli na Livanjsko polje.

Kad su svi sužnji izloženi, a i odsječene glave postavljene na motke pred divân paše asafovske mudrosti, tu je mirimiranima, zapovjednicima, sandžakbezima i službenicima (iš erleri) podijeljeno stotinu i sedamdeset pozlaćenih svečanih odora, na glave četiri stotine ratnika zataknute su srebrne čelenke, a svim ostalim ratnicima darovane tri kese groša.

47. *Arpa* nije zob nego ječam.

Sa grada je ispaljen plotun iz topova i pušaka i priređeno slavlje.

Pravedni paša poslao je svu municiju i slične stvari što pripada državi u skladište municije grada Livna. Ratni plijen koji su svi ratnici zajednički zadobili prodat je, i novac razdijeljen bratski među ratnike po bajracima.

Melek Ahmed-paši je po kanunu data carska petina. Dio koji je pripao paši: sedam zarobljenih kapetana, oružje, skupocjene tkanine, srebrno i bakarno posuđe, sve je iznosilo vrijednost od devet kesa.

Poslije toga odsjeli smo na Livanjskom polju. Odsječene glave su nasoljene i stavljene u harare. Trempeta sedmorice kapetana, njihove trube i zastave sa slikama i krstovima predate su jednom vrijednom agi po imenu Alemi-agi sa tri kese putnog troška i otpremljene na Portu.

Sutradan se i paša podigao sa Livanjskog polja i došao na cvjetni Kupres.

Ovdje je paša darovao svečane odore svojoj pratnji i buljukbašama. Na glave im je natakao čelenke i obdario ih raznim darovima.

I meni, siromahu, darovao je tri sužnja, tri ata i stotinu dukata. Svi su konji pripeti po livadama. Tek sedmi dan podigli smo se sa Kupreškog polja i krenuli natrag u bosanski ejalet.

XI

NAŠE PUTOVANJE IZ BOSANSKOG EJALETA U BANJU LUKU

(V, 492—493)

Iz Kupresa smo najprije došli u Šujicu[1], a odatle poslije tri sata stigli smo u [Duvno].

KASABA DUVNO[2]

Ja, siromah, nisam nikada prošao kroz ovo mjesto. Međutim, to bijaše jedna kao rajska bašča uređena kasabica. Nalazi se na području kliškog sandžaka i ima četiri stotine kuća koje su zidane od tvrdog materijala i pokrivene kamenom i pločama od škriljca. Takođe ima jednu impozantnu džamiju, više mesdžida, jedan han, jedan skroman malen hamam i deset dućana.

Odatle smo za pet sati stigli u

SELO BUŠKO BLATO[3]

To je napredno i krasno selo na teritoriji kliškog sandžaka. Ima mnogo dobrih živih voda i zelenilom obraslih predjela.

Odavde smo poslije tri sata hoda pali na konak, opet na Livanjsko polje. Kad se Melek Ahmed-paša, s vojskom velikom kao more, ovdje zaustavio, sve je stanovnike okolnih neprijateljskih gradova obuzeo strah i trepet. Oni rekoše:

— Opet će sigurno na neku stranu da plijene i pustoše.

Od toga straha i strepnje počeli su da stižu iz svih buntovnih gradova izaslanici i da donose nebrojene i čudne darove.

Najprije dođe izaslanstvo s južne strane iz hercegovačkog sandžaka od stanovništva vilajeta Ljubuškog[4] blizu šehera Mostara s deset kesa [groša], pedeset tovara komorskih konja i s mnogim kao

1. U orig.: *S-v-v-a-s-h*, a Evlija misli na Šujicu.

2. U orig.: *Dune* — Duvno, varošica u Bosni u Duvanjskom polju. U turskim izvorima najčešće se ova varošica zove Dumne.

3. U orig.: *Muško Blad*, a Evlija sigurno misli na selo Buško blato kod istoimenog periodskog jezera što leži jugoistočno od Livanjskog polja.

4. U orig.: *Lupuška vilayeti*.

kotač velikim vijencima smokava slađih od čistog meda. Njihovim je izaslanicima ukazana velika pažnja. Bili su opomenuti i upozoreni da se dobro vladaju.

Zatim je od stanovništva vilajeta Primorja[5] u okolini grada Klisa doveden muslimanski kapu-ćehaja, tri kapetana i devedeset muslimanskih zarobljenika i doneseno grožđa, smokava, kafe i deset kesa [groša].

Oni su izjavili:

— Mi smo ove zarobljenike izbavili iz franačkih (= mletačkih) ruku.

Time su oni htjeli da pokažu svoju podaničku vjernost. Ali mi smo ipak za pravo stanje pitali zarobljenike [i saznali] da su ovi napali na mletačke otoke i te muslimane izbavili. Paša im je u znak zahvalnosti iskazao veliko poštovanje i čast.

Sutradan je jedan kapetan iz grada Šibenika donio poklon od pet kesa [groša], dvadeset komada pastav-čohe i saja-čohe, te tri hiljade mletačkih dukata. On je uz otkupninu zatražio kapetana Šarića[6], Bag-bega[7] i ostalih sedam poimenice nabrojanih kapetana, koje smo mi zarobili u gradu Rinici[8] blizu Šibenika. Sve sedam ih je oslobođeno za sedamdeset hiljada groša i predano njihovom izaslaniku. Paša je, međutim, isto tako s darovima poslao šibeničkom generalu Selim-agu, a kao jamstvo za Selim-agu zadržao jednog kapetana.

Zatim su došli [izaslanici] iz vilajeta Zadra[9], Zrina[10], Baćanija[11], Nadaždija[12], Slavonije[13] i Međumurja[14] i donijeli po pet, deset i petnaest kesa groša s mnogim draguljima i drugim stvarima sa po četrdeset-pedeset [komada] pastav-čohe u raznim bojama i ukrašene puške. Svim je izaslanicima ukazano poštovanje i čast prema njihovom položaju. Paša im je u uzvrat poslao po jednog agu s nekim poklonima i prijateljskim pismima.

Sutradan ranim jutrom dođoše pokloni od »splitskog generala« i to deset kesa groša i dvadeset [komada] pastav-čohe u raznim bojama, deset topova dibe i mnogo umjetnički izrađenog srebrnog posuđa i kandila te dvadeset i jedan musliman koji su ranije bili

5. U orig.: *Permorya vilayeti.*

6. Ko je ovaj »kapetan Šarić«, što su ga Turci zarobili u gradu Rinici (Rogojnici?) i čiji je otkup sada zatražio »šibenički general«, ne znam. Up. str. 183, nap. 21.

7. U orig.: *Bag-beg*, možda knez Baga (Karlobaga).

8. U orig.: *Rinica* ili slično, možda Rogojnica.

9. U orig.: *Zara*. Evlija češće piše Zadar nego Zara.

10. U orig.: *Zrin*, a Evlija misli valjda na vilajet Zrinjskog.

11. U orig.: *Bakan*, inače Bakanoglu — Bačani.

12. U orig.: *Nadaž* = Nadaždi.

13. U orig.: *Slavoniya.*

14. U orig.: *Mekumurye.*

zarobljeni pod Splitom[15]. Paša se od svih darova najviše obradovao što su oslobođeni ovi muslimani.

[Potom] su pročitani prevodi pisama koja su došla dīvān-serdaru. [U njima se kaže]:

»Milost, milost, serdaru carstva osmanlijskog. Kunemo se Isusom i Marijom da više nećemo postavljati posadu u gradu Marini[16], Rinici[17] i Kamenu[18], koje ste vi spalili, porušili i poharali niti ćemo ih obnavljati ni popravljati«.

Srećni i mudri paša napisa u smislu ove obaveze i obećanja mirotvorna pisma (sulhnāme) i vjerodajnice (ahdnāme) i izdade nalog da Dilāver-aga ide »kliškom generalu«, a ja, siromah, »splitskom generalu«.

Ja sam se, siromah, s mojim iskrenim slugama spremio za put i primio pisma. Sutradan u cik zore poljubih paši ruku i krenuh na put.

15. Ovi su muslimani mogli biti zarobljeni g. 1657, kada su Turci pod vođstvom Sejdi Ahmed-paše bili pod Splitom. Ili možda g. 1660. za spomenutih provala Melek Ahmed-paše.

16. U orig.: *Marine*. Vid. str. 187, nap. 24.

17. U orig. stoji *R-y-n-č-s-h*, što se može čitati Riniča, Rinca i slično, možda Rogojnica ili Rakitnica.

18. Mlečani su zauzeli i porušili Kamen još g. 1647, a ne Turci. Bilo bi interesantno utvrditi ima li što tačno u ovom »pismu« ili je to plod mašte i želja Evlijinih.

XII

NAŠE PUTOVANJE S LIVANJSKOG POLJA U MLETAČKI VILAJET

(V, 494—495)

Isti smo dan prešli najprije Prolog planinu i na prvi konak stigli u Ahmed-babinu kulu. Ovdje smo čuli mnogo vijesti. Sutradan dok smo išli dalje prema zapadu, stigao je i Baba-Ahmedov sin Smail da nas prati. Ja sam se, siromah, tada tako obradovao kao da je čitav svijet postao moj.

Zatim smo s naporom i trudom za dvanaest sati stigli u grad Sinj. Odatle smo krenuli prema jugoistoku i za šest sati prevalili vrletne i opasne predjele te stigli u

GRAD SOLIN[1]

Ranije, u nevjerničko doba, to je bio napredan i utvrđen grad, ali ga je neprijatelj na kraju do temelja porušio s motivacijom:

— Ako bi Turčin zauzeo ovaj grad, on bi presjekao put gradu Klisu i nanio nam veliku štetu.

Da bi mogao osvojiti Klis Gazi Husrev-beg je godine 941/1534[2] podnio prijedlog (arz) Porti [da se Solin utvrdi]. Kako je njegov prijedlog bio usvojen, on je na temeljima toga grada Solina podigao jedan tvrd grad koji je sazidan od klesanog kamena u obliku četvorougla[3]. Kad je on u grad stavio nešto posade i odgovarajući kontingent municije — i prije nego što je grad bio dovršen — došlo je od Splita četrdeset hiljada hrišćanske vojske, koja je opkolila Solin i počela ga opsjedati. Na to su odmah stigli Murat vojvoda[4], Husrev-beg i još osam zapovjednika sa deset hiljada vojnika, udarili na

1. U orig.: *Solin*.
2. Hidžrijska godina 941. počinje 13. VII 1534.
3. Da spriječe dovoz hrane i priticaj ljudi morskim putem u Klis, Turci su još 1531. g. sagradili u solinskom polju jedan kaštel, za koji su upotrijebili građu iz ruševina stare Salone, koja je već tada bila u razvalinama, ali ga je Petar Kružić uz pomoć Splićana i Trogirana već sljedeće godine zauzeo i razorio pa su ga Turci kasnije opet podigli možda baš 1534. godine, kako kaže Evlija.
4. Tj. Murad-beg Tardić, tada vojvoda bosanskog sandžakbega Husrev-bega, vid. str. 123, nap. 173.

neprijatelja i s božjom pomoću već u prvoj vatri razbili vojsku rimskog pape. Ostale su zatim protjerali sve do mora. I ne samo što su od neprijateljske ruke oslobodili grad Solin nego su tom prilikom opsjeli također i grad Klis[5]. Godine 943/1537. zauzeta je prvi put unutrašnjost grada Klisa i Murad-beg postavljen za komandanta. Nakon toga je grad Solin još više utvrđen.

To je divan grad, zidan od klesanog kamena na jednom visokom brijegu. Od godine 1055/1645[6]. nalazi se u rukama neprijatelja.

Podigavši se odatle, stigli smo za šest sati u

GRAD KLIS[7]

Kad smo ranije dolazili sa našim gospodarom Melek Ahmed-pašom nije se moglo prići ovom gradu. Ali sada su mene i Dilaver-agu ukonačili dolje u Lazaretu[8], a »kliški general« priredio nam je u gradu gozbu. Penjući se u tvrđavu, išli smo pješice. Ja sam se bio strašno zamorio. Konstatovao sam da smo se penjali čitav sat.

Grad ima, vidjeli smo, samo jednu kapiju koja je okrenuta prema zapadu. U unutrašnjosti grada nalazi se po prilici stotinu i pedeset malih kuća. Na crkvi ima veliko zvono. Mnogo su puta zvonili nama za inat. Grad je zaista snabdjeven svim ratnim potrebama i mnogom municijom, a u njemu nema više od osam stotina vojnika.

Kad je ovdje Dilaver-aga predao generalu pašina mirotvorna pisma (sulhname), on ih poljubi, stavi na čelo, izrazi nam dobrodošlicu i ukaza dostojnu čast. Kad je pismo pročitano i prevedeno, reče general:

— Bože sačuvaj, mi nećemo podizati gradove, samo ni vi nemojte da posežete za onim gradovima koji su u našim rukama.

Nakon objeda ispaljeno je u znak dobrodošlice četrdeset baljemez-topova, tako da su se stijene što su se nalazile na sve četiri strane raspadale u komade.

5. Događaji o kojima ovdje priča Evlija izgledaju u istoriji nešto drukčije. Turci su zaista podigli ovaj kaštel da bi mogli osvojiti Klis pa su iz te nove utvrde provaljivali ne samo u Kliško polje nego i u okolicu Splita, Trogira i Šibenika, iako je tada vladao mir između Venecije i Turaka. S druge strane, Kružić je već sljedeće 1532. g. osvojio taj turski kaštel u Solinu i razorio ga. Godine 1533. sklopljen je mir između sultana i Ferdinanda, ali turske navale na Klis nisu time prestajale. S druge strane, nisu ni Klišani mirovali; i kliški su vojnici, često ostajući bez plaće, zajedno s uskocima napadali i pljačkali i na turskom i na mletačkom teritoriju. I g. 1536. i 1537. opsjedali su Turci Klis. U to stiže Klisu kraljeva pomoć od 3000 ljudi i pod vodstvom Kružića i grofa Turna, a istodobno i papinska od 700 momaka. Turci ih dočekaše i potukoše. U boju pade i sam Kružić. U takvim prilikama Klis se, uz slobodan izlaz branitelja, predade Turcima (G. Novak, *n. d.*, II, 192).

6. Mlečani su napali i zauzeli Solin negdje g. 1647, a ne 1055/1645, kako piše Evlija.

7. Iz ovog izlazi kao da je Evlija iz Sinja prvo došao u Solin pa onda nakon šest sati putovanja u Klis. To znači da je išao nekim zaobilaznim putem ili je pobrkao bilješke.

8. U orig.: *Nasarete*.

Ja sam, siromah, rekao: »Moram ići splitskom generalu« i, sašavši sa grada, pošao. Za mnom su poslali stotinu groša i saja-čohu za pet čakšira.

Idući odatle opet u pravcu zapada prošao sam pored mlinova na Kliškoj rijeci. I kad sam primijetio da se vidi grad Split, poslao sam naprijed Baba-Ahmedova sina Baba Smail-agu. Najednom opazismo da nam je izašlo u susret oko hiljadu pješaka pod puškama i oko četiri stotine konjanika. Oni su nas na svečan način ukonačili u jednom krasnom konačištu po imenu Lazaret[8] koje se nalazi u Donjoj varoši grada.

U času kada su nas ukonačili, opaljeno je sa grada hiljadu topova da bi pokazali svoju silu i priredili veselje.

Zatim je došao jedan mladi plemić sa dvije stotine »soldata« pod puškama koji su određeni na službu nama. Donijeli su nam četrdeset do pedeset porculanskih tanjira jela tobože kao doručak onoga što se zadesilo. Najeli smo se. Ali većina jela bili su slatkiši.

XIII

SASTANAK SA GENERALOM GRADA SPLITA

(V, 495—500)

Sutradan dođe još jedan plemić i po njihovom starom običaju pozva mene, siromaha, generalu. Ja i četrdeset i šest mojih naoružanih pratilaca pojahasmo svoje konje brze kao vjetar. I kad smo laganim kasom došli nadomak tvrđave, straža na kapiji reče mojoj pratnji:

— Odložite vaše oružje sa pojasa pa onda uđite u grad.

Kad smo se našli pred takvim neumjesnim zahtjevom kome se nije moglo udovoljiti, ja sam, siromah, primijetio:

— Za nas je sramota da kvarimo naš zakon i red i da idemo bez oružja. Ako nas nećete pustiti u grad po našem običaju, mi ćemo se vratiti.

Poslije duže prepirke bili su prisiljeni da nas sve pod oružjem puste u grad. Kad smo došli u generalov divan, on je ustao na noge. Zatim smo sjeli, on na jednu, a ja, siromah, na drugu stolicu. Ja sam, siromah, najprije poljubio pismo, stavio ga na svoje čelo, a zatim ga predao generalu iz ruku u ruku. Pošto je dao pismo da se prevede i pošto je razumio njegov sadržaj, general reče:

— Mi nipošto nećemo na ovoj krajini uraditi ništa što je protivno miru. Nećemo stavljati posadu u gradove koje ste vi porušili niti ćemo ih popravljati. Mi ćemo popraviti samo one gradove u kojima nema Osmanlija, a koji su od davnih vremena naši. Ali neka i oni nas ostave na miru. Pogledaj, u posljednjih pet mjeseci ne samo što su s toliko hiljada vojske opustošili našu zemlju, naš vilajet, nego je u našem protokolu (defter) i sada zapisano da je za posljednjih šest mjeseci zarobljeno četrdeset i tri hiljade naših ljudi.

Kad je on to rekao, ja sam mu, siromah, odgovorio:

— Treba da lijepo živite sa našim krajišnicima. Ako nećete, onda neće ni oni mirovati, nego će ići u »čete i potjere«, hvatati roblje i plijeniti blago.

General: »Dokle god ne bude jednog povoljnog mira i nagodbe, niti ćete vi biti spokojni, niti mi!«

U tom smislu potrajao je duži razgovor. Zatim sam predao darove koje je poslao paša, i to sedžadu i jedan zlatom izvezeni zavijač, i rekao:

— Vaš prijatelj, hrabri paša, izvolio je reći:

»U njihovoj tamnici nalaze se u sužanjstvu jedan naš svirač (iç mehter), dva janjičara i šest gazija Bošnjaka. Neka nam ih preda«.

Na to su odmah doveli junake i predali ih meni siromahu. Paša, međutim, o njima ni pojma nije imao, nego sam ja, siromah, to saznao od nekih splitskih trgovaca i zatražio ih na ličnu inicijativu. Hvala bogu, nije se nimalo kolebao. Još istog dana dao mi je jednog osmanskog ata i rekao sljedeće:

— Izvinite što vas nismo ukonačili u gradu nego smo vas smjestili vani u Lazaretu[1]. Nemojte zamjeriti. U nas je propis da sve goste i trgovce smještamo tamo na konak i tek nakon četrdeset dana dopuštamo da se miješaju s našim narodom. Ovo činimo zato što ima ljudi zaraženih kugom pa ih iz opreznosti zadržavamo četrdeset dana, a Vas smo odmah sutradan pozvali sebi.

Poslije toga su nam po njihovom običaju priredili objed na visokim stolicama za stolom koji se zove »trpeza«[2] i na bijelim stolnjacima ponudili su nas raznovrsnim pečenjima začinjenim majdonosom i metvicom, te raznovrsnim kuhanim jelima začinjenim peršunovim korijenom i octom, te raznovrsnim slatkišima.

Mi smo nakon jela po osmanskom običaju oprali ruke, i svaki od nas popio je po čašu vina začinjenog mošusom i raznog šerbeta.

Poslije smo opet sa svojom pratnjom otišli van grada u svoje konačište i počeli da pažljivo razgledamo grad i varoš.

GRAD I ŠEHER SPLIT

Prema kazivanju Mlečana ovaj su grad u Sulejman-hanovo doba osvojili Ferhad-paša i Husrev-paša, ali su ga kleti Mlečani iste godine okupirali i on je sve do sada ostao u njihovim rukama[3].

To je čvrst i utvrđen grad na obali Jadranskog mora[4], jedna šeddadovska građevina[5], petorougaonog oblika sa mnogostrukim bedemima i utvrđenjima. Budući da je to drevna građevina, svake je godine opravljaju i potpuno obijele tako da je [bijela] kao labud. Grad je divan, a skladišta municije su snabdjevena. Po gradskim bedemima nalaze se velike tabije nanizane gusto kao bodljike u ježa. One gledaju u more i na kopno; štite pristanište i Kliški klanac

1. U orig.: *Nazarete.*

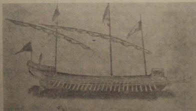
2. U orig.: *tirepeze* — *trpeza.*

3. Ovdje je Evlija pogrešno obaviješten. Turci su zaista više puta polazili na Split, ali ga nisu nikada zauzeli. Pod Husrev-pašom Evlija sigurno misli na bosanskog sandžakbega Husrev-bega, a Ferhad-paša je vjerovatno Ferhad-beg Dalmatinac, kasnije (1524) sandžak smederevski. Interesantno je da Evlija ovdje Mlečane jednom naziva Frenk, a drugi put Venedik.

4. U orig.: *Venedik körfezi.*

5. Misli na himjeridskog kralja Šeddāda.

na kopnu. Na svakoj se nalazi po četrdeset do pedeset baljemez-topova. To su tako veliki topovi da svaki od njih baca zrna od četrdeset do pedeset oka. U pristaništu može pristati dvije stotine galijona, fregata i galija. U tom pristaništu nalazile su se i dvije takve mletačke maune da bi za njihov prikaz i opis bio potreban poseban svezak. Neka se zna bar toliko da je svaka od njih izgledala kao brdo. Na krmi i prednjim dijelovima ima po deset baljemez-topova. Na krmi, sredini i čelu tih lađa nalaze se po tri jarbola okićena »flandirama«, zastavama i bajracima sa krstovima i slikama svetoga Marka[6]. Te maune zaslužuju da se vide. Sa desne i lijeve strane nalazi se po deset vesala koja tegle muslimanski sužnjevi. Ima svega stotinu veslačkih klupa. Na svakoj klupi nalaze se po četiri čovjeka koji stoje spremni. Uz svako veslo stoji po osam muslimana spremnih da veslaju. Na zadnjem i prednjem dijelu lađe stoji spremno tri stotine naoružanih hrvatskih, slavonskih, koruških[7], crnogorskih[8],

Galija XVII vijeka (model)

klimentskih[9], arnautskih i uskočkih ratnika i vještaka (iš erleri). Svaka ova mauna je kao kula. One prevoze trgovce[10] i robu iz Splita u Mletke i obratno. Mlečani imaju šest ovakvih mauna. One su tako vrijedne da nijedan kralj nije mogao imati nijednu ovakvu lađu.

Oko spomenutog pristaništa nalaze se utvrde »kavate«[11], tj. kule osmatračnice. Kako za ovaj grad nema opasnosti s morske strane, to se na toj strani nalazi samo jednostruki tvrdi bedem. Na toj strani imaju dvije pristanišne kapije. S kopnene strane, međutim, nalazi se jako utvrđeni trostruki bedem. Opkop, koji je sazidan od kamena

6. U orig.: *San Marko.*
7. U orig.: *Duduška;* up. str. 77, nap. 49.
8. U orig.: *Kara dag* = Crna Gora.
9. U orig.: *Kilente*, neka greška, mjesto Klimente.
10. U orig.: *madžar*, što bi značilo mađarskih; treba, mislim, *tudžar* = trgovačkih pa sam zato tako i preveo.
11. U orig.: *kavate* = utvrde.

škriljca, jako je dubok. Na ovoj kopnenoj strani između tri gvozdene kapije nalazi se mnogo vojnika pod oružjem koji tu stalno stoje spremni i sprečavaju da niko ne pređe mostom preko opkopa.

Citadela (ič kala) se nalazi na jednoj uzvišici. Samo ta je citadela vrlo malena.

U Donjem gradu nalaze se tri velika manastira i druge bogomolje. Tu ima tri stotine dućana. Ali od svega najuređeniji je i najljepši generalov dvor. Velika trgovačka skladišta koja se nalaze na obali pristaništa dupkom su puna vune, čohe, atlasa, raznih svila, đona i stotinama hiljada vrsta robe. Promet je tako živ kao da je tu more svijeta. To je vrlo veliko trgovačko mjesto i skela. Ovuda ide sva roba iz jedanaest kraljevina u Bosnu, a odatle u Rumeliju.

U blizini tih skladišta nalaze se uređeni i okićeni dućani sazidani od kamena.

Split u XVI vijeku (Camutio)

Na periferiji grada nalazi se sedam hiljada vinograda. Šta ćeš dalje, kad su njihovi maslinjaci poznati po cijelom svijetu poput persijskih drvoreda.

Smokava, šipova, krušaka, limunova, pomorandži i »kubadija« (vrsta krupnih limunova) ima u izobilju.

Budući da se ovaj šeher nalazi u primorju, klima mu je blaga, a žene na glasu ljepotice. Ja sam ih promatrao kako sjede u mnogim dućanima i prodaju robu. Bilo ih je zaista lijepih kao tzv. franačke ljepotice. Oči su im kao u gazele, lice svijetlo, riječi slatke. Lijepe su kao slike i upis-ljepotice. One potvrđuju tačnost polustiha:

To je posebna slika koja zanosi pamet gledaoca . . .

Muškarci oblače crno »dukle«-odijelo, a na glavu stavljaju crne platonske šapke. Vrlo su otmjeni, stasiti, elegantni i uljudni ljudi.

Ovaj sam grad tri dana razgledao. Jednoga dana, dok smo se u našem konaku odmarali, dođe u naš konak »general« sa dvadeset posluživnika šećernih jela. Ja sam, siromah, skočio na noge i pošao mu u susret. Osamili smo se i sjedili koljeno uz koljeno. Kad smo se poslužili jelom, ja sam, siromah, dao generalu jedan zlatom izvezeni komad tankog platna za turban i dva vezena jagluka kameleonskih boja — ručni rad Kaja-sultanije[12]. Obradovao se kao da je cio svijet njegov. Jedan je jagluk stavio na svoju šapku. On je opet meni, siromahu, darovao deset crnih dubrovačkih krzna. To su krzna od mrtvo ojagnjenih jagnjadi, crna kao dabar; darovao mi je još raznih vrsta čohe za deset čakšira, deset topova raznovrsnog franačkog platna (atlas), tri stotine mletačkih novaca od srebrne srme koji se zove »očkota«[13], jedan sat, jedan dalekozor, jedan svjetski atlas koji se zove »Mapa Monda« i stotinu žutih dukata (valdiz).

Kad je izašao napolje dao je četrdeset i sedmorici mojih slugu po pet dukata i dosta platna (kumaš). Sa Smail-begom, sinom Baba-Ahmedovim imao je neke stare račune (razmirice), a kako su oni susjedi i kako se general njih bojao, njemu je dao kesu groša i čohe za jedne čakšire, a njegovom ocu poslao stotinu dukata i čohe za jedne čakšire. Kad se s nama oprostio, otišao je u svoj dvor. Mi smo i dalje ostali u našem uživanju i veselju. Od njegovog dragomana koji govori turski jezik pravilno, zapisao sam mnogo »franačkih« riječi. Sve Evropejce nazivaju »Franci«. Neki su rimokatolici »papisti«, neki »luteranci«, a svi su hrišćanske vjere. Mnogi od njih služe se jezikom koji se zove italijanski.

Najpravilnije ovim jezikom govore Mlečani (Venedik):

Uno[15] = 1,
due (»devi«) = 2,
tre = 3,
quattro (»kvatra«) = 4,
cinque (»činko«) = 5,
sei = 6,
sette (»seti«) = 7,
otto (»ot«) = 8,
nove = 9,
dieci (»deče«) = 10.
Maria (»Mariya«) = majka Marija,

12. Žena Melek Ahmed-paše.

13. U orig.: *bundukani*, a to kod Evlije znači mletački i kao lično ime.

14. Tako stoji u orig.: koji je to novac, ne znam, možda krivo zapisana riječ *zecchino* = cekin.

15. Saopštavajući sljedeće Evlijine probe iz talijanskog jezika dajemo prije svega svoje dešifrovanje tih talijanskih riječi, zatim, gdje je potrebno, slijede u zagradi pod navodnim znacima oblici dotičnih riječi kako ih je zabilježio Evlija, zatim Evlijin prijevod tih talijanskih riječi i u zagradama naš prijevod gdje smatramo da je Evlija pogriješio. Pri dešifrovanju ovih proba pomogao mi je prof. Henrik Barić pa mu se i ovdje najljepše zahvaljujem.

San Marco (»San Marka«) = svetac-zaštitnik,
pane (»pan«) = hljeb,
acqua (»akva«) = voda,
buon giorno (»bono čorno«) = dobro jutro (dobar dan),
buona sera (»bono zer«) ili *buona notte* (»bonani«) = dobro jutro (treba »dobra veče, laku noć«),
vino = vino,
porco (»porko«) = svinja,
sale = med (treba »sô«),
venga (»venko«) = dođi [vengo = dolazim],
[si] posi = sjedi,
mela = jabuka,
eravate dove? (»eranda doka«) = gdje si bio?
è tua (»este«) *donna bella?* = je li tvoja djevojka lijepa?
bardassa (»bardaš«) = mladić, [mangup, pajdaš],
cosa vuoi (»kosa voli«) = što želiš,
voglio un po' di pane (»doli po dipan«) = želim komad hljeba,
rompo la testa = razbijam mu glavu,
cane (»kani«) = pas [u orig. küčük = malen],
un zecchino ti donerò (»una čekino te donero«) = darujem ti (treba: darovaću ti) jedan cekin,
siete bassi (»sente baši«) *bardassi* (»bardaši«) = moj mladiću, sinko,
mangia (»mandža«) = jelo.

Venecijanski zlatnik. — Ovaj zlatnik u Rumeliji (diyāri Rūm) nazivaju »žuti dukat« (yaldiz altunu), jer drugi dukati tokom vremena potpuno pobijele. A ovaj je uvijek crven i zlatan (mutalla). Bakar i srebro se lako miješaju i daju sjaj. Ako snažan čovjek tare ovaj zlatnik u ruci, on se savije kao tijesto. Kad se ovim dukatom pozlaćuju drugi dukati, on može da pozlati pedeset drugih dukata. U doba vladavine sultana Ahmed-hana[16] ja sam sa mojim pokojnim ocem, starješinom dvorskih zlatara, mnogo ovakvih dukata potrošio. Ali sada ih nemaju ne samo veziri nego ni bogatiji od njih. Mi se sada promećemo sa penezima i bakarnim akčama u kojima ima jedan dram srebra. Da bog blagoslovi! Ali ako ne bude muslimanskog pregalaštva, pa se ne popravi naša moneta i ne zavedemo red u tom pogledu, neće biti dobro.

Na tom žutom venecijanskom dukatu s desne strane pruge ilustrovanog lica (aver) nalazi se duga slika sa kapom i ćulahom kao u Hadži-Ivaza (Ajvaza)[17]. To je slika mletačkog dužda (reis), jednog od prinčipo-prima[18] tj. starješine četrdeset knezova (beg).

16. Tj. sultan Ahmed I, sin sultana Mehmeda III, vladao od g. 1603. do 1617. godine.
17. U orig.: *Hadži Eyvad*, misli na Hadživada, drugu od dvije glavne figure u turskom primitivnom pozorištu karađoz; vidi str. 181, nap. 11.

Ono na njegovoj glavi nije ćulah ni kruna; to je slika Isusove čarape koja se kod njih čuva. I kad jedan od četrdeset knezova (beg) postane prinčipo-primo[18], on je na praznike stavlja na glavu. Natpis po rubu što se nalazi s revera je ime principa-prima, a ona slika s druge strane (aver) u kružnici optočenoj tačkicama predstavlja samog gospodina Isusa. A onih dvanaest kukastih tačkica po rubu znače dvanaest njegovih apostola.

[PUTOVANJE IZ SPLITA U BANJU LUKU]

Pošto smo po našoj želji razgledali grad i primili od generala pismo i darove za pašu, te pošto je general iz zarobljeništva izbavljenim ljudima dao po jednog konja i čohu za čakšire, — ispratio me je čitav sat daleko, te se oprostio sa mnom na drumu i vratio u Split.

Odatle smo stigli u grad Klis, gdje smo i od njegovog kapetana, takođe, dobili darove i pratnju.

Zatim smo došli Baba-Ahmetovoj kuli. Ovdje smo predali Baba-Ahmetu generalove darove i ostavili našeg pratioca Ismail-agu. Isti smo dan imali čast da se sastanemo s pašom na Livanjskom polju. Kad sam mu predao generalovo pismo i darove, on se jako obradovao i blagosiljao me. Kad je deset momaka sjahalo s konja i poljubilo pašu ruku, on ih upita:

— Kako ste? — a oni svi u jedan glas:

— Gospodaru, mi smo toliko vremena bili u ropstvu. I sad nas je, hvala bogu, Evlijā Čelebi, koji će tvojim blagoslovom postati evlija (božji ugodnik), spasao iz ropstva.

Na to im reče paša:

— Hej, junaci! Ja uopće nisam bio obaviješten da vi niste oslobođeni.

Zatim skoči sa stolice i poljubi me u čelo pred tolikim prvacima (a'yān) i reče:

— Daj, bože, da moj Evlija budé od dušmanskog zla siguran i na oba svijeta zadovoljan.

Kad me tako blagoslovio, prisutni rekoše: Amin!, a on mi, siromahu, od svega srca pokloni sve darove koje sam donio od generala, a oslobođene ljude posla njihovom zavičaju.

Zatim se paša podigab s Livanjskog polja te smo isti dan stigli u grad Glamoč[19].

GRAD GLAMOČ

Osvojio ga je Ebul-Feth[20]. Poslije su ga zauzeli Mlečani, a kasnije, godine 945/1538, ponovo ga je osvojio Gazi Husrev-beg, jedan od Sulejman-hanovih zapovjednika.

18. U orig.: *prinč prim*. Up. str. 136, nap. 68.
19. U orig.: *Kalemodž*, treba Glamoč, varošica u zapadnoj Bosni.
20. Tj. sultan Mehmed II, 1451—1480. Samo da li je Glamoč bio osvojen u njegovo doba, nije poznato.

Grad je malena kamena građevina u obliku luka, a leži na strmenitoj litici. Samo sa zapadne strane ima mala uzvišica.

To je vojvodstvo na teritoriji kliškog sandžaka i kadiluk s rangom kadiluka od sto pedeset akči. Ima gradskog zapovjednika (dizdar), sedamdeset regularnih vojnika, džamiju, žitni magazin i četrdeset do pedeset kuća. Varoš nije toliko lijepa. Kuće su većinom zidane od tvrdog materijala i pokrivene kamenim pločama, a nalaze se u vrtovima i baščama. Ima jednu džamiju, više mesdžida, jedan han i nekoliko dućana.

Idući odatle dalje, došli smo u

GRAD VINAC[22]

Osvojio ga je godine 934/1528[23]. Gazi Husrev-beg i snabdio ga posadom i municijom. To je malen i teško pristupačan grad. Leži na obali rijeke Vrbasa[24], na jednom stjenovitom, šiljatom i niskom brijegu usred planine s visovima, okružen gorskim pašnjacima sa sve četiri strane. U samoj tvrđavi nalazi se gradski zapovjednik (dizdar), nekoliko vojničkih kuća[25] i Sulejman-hanova džamija[26]. Dolje u mahali, koja ima oblik varoši, nalaze se pristojne kuće, jedan han i nekoliko malih dućana.

Podigavši se odatle, došli smo u

GRAD JAJCE[27]

To je vrlo star grad[28]. Jajce na bošnjačkom jeziku znači jaje. Iako je Fatih bio osvojio ovaj grad, neprijatelj ga je godine osam

21. Ne znam kad je Glamoč osvojen, ali je sasvim sigurno da je osvojen mnogo prije Husrev-bega i da ga on nije ponovno osvojio.

22. U orig.: *Vinčas* — Vinac ili Vinčas, stari grad na Vrbasu na putu iz Jajca u Uskoplje (Donji Vakuf).

23. Vinčac je zaista osvojen godine 934 (počinje 27. novembra 1527), u doba Husrev-begova namjesnikovanja.

24. U orig.: pogrešno *Deryaz* mjesto Vrbas.

25. G. 1693. u Vincu je zapovijedio poseban ćehaja jajačkog kapetana, a posada se sastojala valjda od derbendžija, jer se u jednoj bujruldiji od 2. rebi I 1105 (1. novembra 1693) kaže da su vojnici, dok vrše službu, oslobođeni poreza koje raja plaća i da se ne smiju upotrebljavati za teške poslove. Truhelka, *Pabirci* 160.

26. Godine 1105/1693. građena je pod podorom grada Vinca jedna džamija. To je, valjda, Sulejmanija, koju spominje Evlija, pa je bila propala i kasnije obnovljena, ili je podignuta neka nova. Ibid. 160.

27. U orig. stoji *Yayčse*.

28. Jajce se prvi put spominje 1404. godine, kada ga je osnovao vojvoda Donjih Krajeva Hrvoje Vukčić, koji je tu stolovao godine 1411. Poslije Hrvoja Jajce sa županom Donji Krajevi dopalo je Radivoju Jablanoviću, a godine 1423 postalo je stono mjesto bosanskih kraljeva.

Godine 1439. dolazile su prvi put turske čete iz Sarajeva pod Jajce. Ono je kapituliralo 1463. Za zapovjednika Jajca imenovan je tada neki harambeg (?) Jusuf sa 7000 vojnika. Početkom oktobra 1463. udario je kralj Matija Korvin na Jajce i ubrzo ga zauzeo. Na to sultan povede novu vojnu na Jajce juna 1464, ali se nakon 30-todnevnog opsjedanja morao povući. Tako je Jajce, pored

stotina šezdeset i šeste[29] opet zauzeo, pa je u njegovim rukama ostao šezdeset sedam godina. Godine 934/1528. u času kad su se njegovi stanovnici molili bogu u manastirima koji se nalaze u planini, turska vojska pod Husrev-begovim zapovjedništvom ušla je u grad i zaposjela ga[30]. Zapovjedništvo ovog grada dato je Husam-kapetanu[31], koji je Sulejman-hanu donio vijest o tom osvojenju.

To je kadiluk u bosanskom ejaletu u rangu kadiluka od stotinu i pedeset aspri. Nahije su mu jako bogate. Ima predstavnika Portinih spahija (sipāh kethüdā yeri), janjičarskog serdara (yeničeri serdāri), gradskog zapovjednika (dizdār), tri stotine regularnih vojnika, baždara i tržnog nadzornika (muhtesib).

Grad se uzdiže do nebeskog svoda, a leži na jednoj kao jaje (okrugloj) stijeni. To je kameno utvrđenje trouglastog oblika. Sa suhozemne strane ima dvostruke bedeme. S jugoistočne strane, međutim, nema ni traga gradskom bedemu. Na tu stranu gledaju dokšati i prozori varoških kuća. Tu se nalaze stijene koje se izdižu do zvijezda Vlašića, a dolje duboko koliko tri minareta džamije Sulejmanije teče rijeka Vrbas[24], velika kao more.

Ispod tih stijena nalaze se sve same pećine i podzemni hodnici, a neke kuće imaju i putove kojima se silazi u te špilje. Grad ima dvije gvozdene kapije koje stoje na sjevernoj strani, ali su razvaljene. Jedna se kapija otvara prema jugoistoku. Upravo na tom mjestu velika rijeka Pliva[32] pada niz vrletne stijene i saliva se u donju rijeku [Vrbas]. I kad Pliva padne s mjesta visokog kao tri minareta, pravi luk poput Kumove Slame. Zatim se obje rijeke sudaraju i dižu maglu do nebeskog svoda. Od ove magle pada rosa po kućama koje se nalaze u tvrđavi. U koritima pod stijenama, preko kojih rijeka Pliva teče ispod gradskih bedema, ima mnogo vodenica. Na pećinama su ozgo probijene rupe i provedena voda.

Eto, sjediti u onim zelenilom obraslim hladnjacima, koji se nalaze ispred ovih mlinova i promatrati tok kao more velike rijeke Plive, koja znanjem i moći božjom protiče iznad glave, promatrati

ponovljenih turskih navala, ostalo izvan turske vlasti sve do 1528. godine, kada ga je definitivno osvojio Gazi Husrev-beg sa smederevskim sandžakbegom.

29. Ovaj je datum pogrešan. Hidžrijska godina 866. počinje 8. X 1461. i traje do 25. IX 1462, pa bi po tom značilo da je Fatih zauzeo Jajce prije 1463 i da su ga Turci već te 866. g. bili izgubili. Međutim, Turci su Jajce prvi put zauzeli u proljeće 1463, a već u oktobru iste godine izgubili. Sljedeće godine Turci su pokušali da ga vrate, ali im to nije pošlo za rukom sve do godine 1528.

30. Još tri druge verzije o ponovnom turskom osvajanju Jajca vidi kod Truhelke, *Jajce*, str. 37, 39—40.

31. Teško je sada ustanoviti koliko je tačno ovo Evlijino kazivanje da je zapovjedništvo Jajca dato nekom Husam-kapetanu. Ko je taj Husam i šta ovdje znači termin »kapetan«? Ako bi ovo kazivanje bilo tačno i ako bi izraz kapetan značio zapovjednik kapetanije, onda bi ovo bila najstarija vijest o kapetanima u Bosni. Bez toga kapetani se prvi put spominju g. 1562. Up. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik*, Budimpešta 1926.

Samo, Evlija malo kasnije, kad govori o grobovima u Jajcu koji se posjećuju, spominje i grob »Husam kapetana« i kaže da je on bio prvi dizdar toga grada kad je osvojen.

32. U orig.: *Plyeva*.

njeno rušenje niz stijene tako je zanimljiv i jedinstven [prizor] da se čovjek mora diviti svemoćnom stvoritelju i ostati zapanjen i zadivljen. Onaj koji promatra tok ove rijeke u podne ostaje začaran. Suncem obasjana rijeka Pliva, koja zasja kao nedžefski kamen[33], i bacakanje mnogih velikih i malih riba jedne za drugom kao munje, krasan je i čudan prizor!

Građevine. — U gradu (kal'a) ima hiljadu kuća prizemnih i na sprat u dobrom stanju[34]. Kako se ove kuće nalaze jedne iznad drugih, njihovi prozori gledaju u kuće i vinograde što su na suprotnoj strani.

Tu ima Sulejman-hanova džamija koja je podignuta od neke porušene crkve[35], zatim džamija i medresa Melek Ahmed-paše, njegov hamam[36] i mekteb. Postoji, dalje, tekija, han i svega osamdeset dućana, koji se nalaze na glavnoj ulici. Osim one ulice koja vodi od jedne kapije do druge, tu nema nijedne druge velike ulice.

Kako je ovaj šeher za Melek Ahmed-pašinog vezirovanja bio izgorio, on je došao s vojskom velikom kao more, i rekao:

— Oni koji mene vole neka odmah podignu po jednu građevinu. Na to je svaki aga odmah podigao po jednu zgradu[37].

Gore u citadeli (ič kal'a) nema uopšte kuća. Tu stanuje samo gradski zapovjednik (dizdār). Ima tu i jedan ruiniran dvorac (saray)[38],

33. Nedžefski kamen naziva se tako po starom gradu Nedžefu u Iraku koji je bio poznat po proizvodnji stakla.

34. Po talijanskom opisu bosanskog pašaluka iz godine 1620. u Jajcu je tada bilo 400 kuća, više od 400 ljudi posade, nešto topova srednjeg kalibra, dizdar, kadija i kapetan.

35. Ta crkva u Jajcu koja je pretvorena u džamiju je crkva Sv. Luke.

36. Hamam u Jajcu spominje i Atanasije Đorđić (1626) u svom izvještaju (Starine XIV, str. 60). On tvrdi da je hamam prepravljen od neke crkve. To znači da je i prije Melek Ahmed-pašina vezirovanja u Bosni (1658—1659) postojao u Jajcu neki hamam pa ga sada Melek-paša popravio ili Evlija taj hamam pogrešno pripisuje Melek Ahmed-paši. Hamam u Jajcu propao je, kažu, u požaru prije 200 godina.

37. Jajce je, izgleda, u tursko doba često bivalo žrtva požara. Po jednoj bilješci jajačkog sidžila (Orijentalni institut, M. T. br. 1059) iz godine 1104—1106/1692—94. saznajemo da je Jajce od 1463. do 1660. godine tri puta gorjelo. Prvi put u vrijeme samog osvajanja, a drugi put 994/1586. godine. Treći poznati požar izbio je 14. ramazana 1086/15. juna 1658. Vatra je planula u kući nekog Hadži Abaza, sina Mehmedova, i brzo se proširila pa je tada izgorjelo čitavo Jajce. To je požar koji se desio u doba vezirovanja Melek Ahmed-paše i na koji ovdje misli Evlija.

38. Iz ovih Evlijinih navoda proizlazi da je u ovo doba tvrđava u Jajcu bila skoro pusta i ruinirana. Spomenuti talijanski opis iz 1626. godine prikazuje Jajce kao zidani grad sa tvrđavom koja je bolja nego ikoja druga u Bosni, samo je opsegom nešto manja od Zadra (Truhelka, *n. d.* 39). I po Đorđiću (1626). Jajce je dobro utvrđen grad, ali se već u martu 1628. g. ističe ruiniranost jajačkog grada, o kojoj govori Evlija, i u jednoj molbi koju su poslali Jajčani bosanskom valiji upozoravajući ga da su gradski bedemi i svodovi na sve četiri strane tako oštećeni da je opasno prolaziti kroz vrata i kraj bedema. Oni podsjećaju valiju na njegova obećanja da će grad popraviti i mole da se što prije pošalju zidari iz tri okolna kadiluka: Jajca, Gölhisara i Akhisara, koji će grad popraviti (Truhelka, o. c. 158).

jedan mesdžid[39] i jedna pećina. Na njenoj kapiji nalaze se raznovrsni grčki (rûmî) natpisi.

Na rijeci Plivi, koja protiče ispod praga spomenute gradske kapije, nalazi se veliki drveni most[40], a oko njega deset vitlova vodenica. Voda koja otiče odavde ide opet na mlinove koji se nalaze u koritu (megâre).

Na suprotnoj strani ovog mosta ima pet stotina kuća koje pripadaju raji. Hrišćane apsolutno ne puštaju u tvrđavu[41].

Postoji još jedna varoš izvan Banjolučke kapije koja ima oko tri stotine kuća[42]. Jedna varoš, opet, ima i s onu stranu rijeke Vrbasa[43].

Imaju vrlo mnogo vinograda i bašča. Zrak im je prijatan, a žene dražesne.

Posjećuju grobove: Ali-efendije, imama Ebu'l-Feth sultan-Mehmeda, Šejh Mustafa-efendije, Hurem-Čelebije Vaizovića (Vâiz-zâde), koji je tek preminuo i bio božji ugodnik (evlijâ) i Husam-kapetana, koji je bio prvi zapovjednik (dizdâr) ovog grada poslije osvojenja[44]. Da ih bog sve pomiluje!

Podigavši se odavde i idući obalom rijeke Plive, došli smo u grad Jezero (Gölhisar)[45].

GRAD JEZERO

Premda je u doba Fatiha bio došao u muslimanske ruke, neprijatelj ga je kasnije opet okupirao, pa je u Sulejman-hanovo doba ponovo osvojen Husrev-begovom spretnošću i taktikom. To je kadiluk (hâkimlik) i nahija u bosanskom ejaletu.

Kako mu se tvrđava nalazi u jednom dubokom jezeru, stanovnici Rumelije zovu ga Gölhisar (Jezer-grad). To je krasna kamena tvrđava, četvorougaonog oblika s poniskim zidovima u spomenutom jezeru, tako da je ni s jedne strane nije moguće zauzeti. Ima dvije

39. Ovaj mesdžid, u jajačkoj tvrđavi, biće valjda ona *buk'a* što se spominje u spomenutom jajačkom sidžilu. Sagradio ga je neki Hadži-Mahmud (up. Truhelka *n. m.*).

40. Jedna bujuruldija valijina ćehaje (pomoćnik) Murad-age iz g. 1692. spominje jednu ćupriju u Jajcu na Plivi s južne strane ispod grada. Iz te bujuruldije saznajemo da je tada ćuprija bila pokvarena pa se tražilo od naroda iz sela Milasina i Bareva da je poprave (Ibid. 158).

41. Napomenuli smo da već Evlija pod izrazom *raja* misli redovno na nemuslimane, hrišćane. To se iz ovog njegovog saopštenja jasno vidi.

42. Ova Evlijina »varoš« je današnja Haddadân mahala (= Kovačka mahala) u Jajcu.

43. U orig.: *Vrbaz*. Danas se ta »varoš« zove Kozluk.

44. Up. str. 206, nap. 31.

45. *Gölhisar* je tursko ime grada Jezera (od t. *göl jezero* i a. *hisar* tvrđava, grad). Gradovi Jezero, Prusac, Rogatica, Kruševac i još neki predstavljaju rijetke primjere koji pokazuju da su Turci u našim krajevima izuzetno davali i nekim predturskim gradovima svoja imena. Ali i tada su to najčešće samo turski prevodi starih naziva tih mjesta.

male gvozdene kapije koje se otvaraju prema sjeveru, a prilazi im se preko visećeg mosta na čekrk. Njeni čuvari svaku noć izvlače čekrkom most gore i prislanjaju ga uz kapiju. Tako grad ostaje na ostrvu. To jezero napravljeno je vještački, a dobiva vodu iz rijeke Plive. Vrlo se lako može voda odbiti od jezera pa grad ostaviti na kopnu.

U tvrđavi su tijesne kuće bez dvorišta. Neke su pokrivene ćeremitom, a mnoge opet šindrom. U samom gradu ima Careva džamija (Hunkār džami'i), a na mostu lijep drveni čardak (kiosk).

Gradski zapovjednik (dizdār) priredio je sa sedamdeset ljudi gradske posade Melek Ahmed-paši veliku gozbu.

Ovaj čardak na rijeci Plivi je pravo odmaralište.

Ima u svemu šest stotina majstorski sagrađenih kuća, prizemnih i na sprat. Pokrivene su šindrom, a okružene vinogradima i baščama.

Ima svega devet islamskih bogomolja (mihrāb), od kojih je jedna prostrana džamija, a ostali su mesdžidi, zatim ima više malih hanova i hamama te četrdeset do pedeset podesnih i malenih dućana.

Na glasu su im raznovrsne ribe i grožđe u vinogradima.

Podigavši se odavde i idući prema zapadu, došli smo u kasabu Varcar Vakuf[46].

KASABA VARCAR VAKUF

Bošnjaci je zovu Varcar Vakuf[47]. To je has paše i vojvodstvo u bosanskom ejaletu, a nalazi se pod Crnom Gorom[48]. Sa zapadne strane graniči teritorijom Zadra[49]. To je velika varoš. Ima jedanaest mahala i dvije hiljade daskom pokrivenih kuća, s vinogradima i baščama.

Ima više džamija i mesdžida, jednu tekiju, hamam[50] i dovoljan broj dućana. Ovaj kraj je vrlo blizu granice, a unaokolo nema nijednog grada (kal'a). Kad je Sejdī Ahmed-paša bio bosanski valija, Mlečani su zapalili ovo naselje i mnoga mjesta poharali[51], ali ga je Sejdī Ahmed-paša poslije lično izgradio. Otkako su na sve četiri strane postavljene karaule i otkako njeni stanovnici svaku noć naizmjenično drže stražu, postali su sigurni. Okolo šehera ima vrlo mnogo vinograda; klima je vrlo prijatna[52].

Idući odatle dalje, došli smo u grad Banju Luku.

46. U orig.: *Varsal Vakfi*, danas Mrkonjić-grad.
47. U orig.: *Varča vakfi*.
48. U orig.: *Karadağ*.
49. U orig.: *Zara*, inače redovno Zadar.
50. Ovaj se hamam nalazio ondje gdje je prije drugog svjetskog rata bila zgrada sreskog načelstva. On je sagrađen sigurno odmah poslije 1595. i pripadao H. Mustafinu vakufu. Radio je do kraja XVIII stoljeća.
51. To je bilo negdje između g. 1656. i 1659, jer je Sejdī Ahmed-paša bio bosanski beglerbeg u tom međuvremenu.
52. Čudno je da Evlija ovdje, protiv svog običaja, ništa ne kaže o osnivaču Varcar Vakufa. Nije moguće da ga je narod bio potpuno zaboravio.

GRAD BANJA LUKA

Zbog toga što se ovaj grad sastoji od dvije tvrđave[53] on se u sarajevskoj gruntovnici (defterhâne) naziva Banjalukatejn[54]. Osvojio ga je Gazi Ferhad paša[55], i prema starom gradu podigao nov grad tako da je udaljenost između njih samo dva koraka. Oba su grada sagrađena od tvrdog materijala na lijevoj strani niz tok rijeke Vrbasa[56]. Imaju izvrsne oružnice (džebhâne) i dizdâre.

Pred novim Ferhad-pašinim gradom nalazi se jedan baljemez-top od trideset pedalja, koji je [nakostriješen] kao jež i nema nikakva obzira prema neprijatelju.

Ilidža na latinskom jeziku kaže se banja. Kako izvan ovog šehera na rubu bašča (bâg) ima jedno toplo vrelo (ilice), ono je dobilo ime Banja. Kako je opet u ono doba na njenoj ivici postojao jedan šeher, on je dobio ime Luka. To se kasnije u narodnom govoru jedno s drugim spojilo i on je nazvan Banja Luka[57].

Možda mu je kakav požar uništio prve spomenike. Sačuvali su se dokumenti koji kažu da je ovu kasabu osnovao H. Mustafa-aga, sin Mehmed-begov, a unuk Abdulvedûda, potkraj XVI vijeka.

Na mjestu današnjeg Varcar Vakufa ležalo je selo Gornje Kloke i u njemu Hadži-Mustafagin čifluk, koji se ranije zvao čifluk Kopjevići. Na tom čifluku udaren je temelj novoj kasabi odmah poslije 1590. god., kada je zatraženo od jajačkog kadije da u tu svrhu utvrdi granice spomenutog čifluka (Isp. Vak. dir. br. 263). U tursko doba kasaba se najprije zvala Jenidže-i Jajce *(Yenice-i Yayce)* ili Jajce Jenidžesi *(Yayce Yenicesi)* = Novo Jajce, a kasnije Varcar Vakuf.

Sredinom februara 1592. Hadži Mustafa je napisao svoju vakufnamu za spomenute zadužbine iz koje se vidi da su sve te zadužbine dotle bile izgrađene.

Mustafa je bio carski darusseadeaga, a potiče iz ovog kraja, jer u svojoj vakufnami kaže da je zbog stvarne potrebe i iz ljubavi prema rodnom kraju podigao u svom rodnom mjestu, koje je poznato pod imenom Jajce Jenidžesi u bosanskom sandžaku, lijepu džamiju, mekteb, veliki han (ribât) sa 20 odžaka, karavan saraj i 24 dućana. Sudeći po imenu, njegov djed nije bio musliman.

53. Tvrđava se u Banjoj Luci zaista sastojala od dva dijela: starog, koji je postojao u doba Rimljana (prvi put se spominje 1295. godine kao svojina nekog bana Radoslava), i novog što ga je podigao Ferhad-paša Sokolović za svog namjesnikovanja ondje (1574—1588). Da je Ferhad-paša zaista utemeljio novu tvrđavu na Vrbasu, saznajemo iz njegove vakufname. Na tom je mjestu dotle bila tophana (arsenal). To je bilo nešto prije 1587. g., jer je vakufnama u kojoj se to spominje napisana sredinom safera 995/25. januara 1587. Up. A. Muftić, *Moschee und Stiftung Ferhad pašas in Banja Luka*. Berlin 1941.

54. *Banalukatejn* je arapska dvojina od Banja Luke. Takvu konstrukciju imamo za Tuzlu (Soli), koja se često u turskim izvorima zove arapski *Memlehatejn* (dvije Tuzle) i za Herceg Novi, koji Evlija zove *Novatejn*, a ne »Novatin« kako su čitali raniji prevodioci.

55. Tj. Ferhad-beg Sokolović, posljednji sandžakbeg i prvi beglerbeg bosanski. Prvi put se javlja u našim krajevima 1566. g. kao kliški sandžakbeg. Na tom je položaju bio do 1574. kada je postao bosanski sandžakbeg. U julu 1580. Bosna je podignuta na beglerbegluk i Ferhad-beg imenovan prvim beglerbegom. Na tom položaju ostao je do godine 1588, kada je premješten za namjesnika u Budim. Tu je ostao do svoje smrti 1590. Sahranjen je kod svoje džamije u Banjoj Luci.

56. U orig.: *Deryaz*, treba Vrbas.

57. O značenju imena Banja Luka up. »Otadžbina«, Banja Luka, 1907, br. 13 i GJPD sv. za juni—avgust 1934, Beograd 1934, sep. otisak *Bosanska Krajina*, str. 13, bilj. 1.

To bijaše sjedište sandžakbega u bosanskom ejaletu. Ima alajbega i ceribašu. Ali kako je sada njen sandžak pripojen bosanskim vezirima, njom upravlja vezirov zamjenik (kaymakām)[58]. Njegovi prihodi iznose samo jedanaest do dvanaest hiljada groša.

To je ugledan kadiluk s rangom [kadiluka] od tri stotine akči[59]. Prihodi njegovog kadije po pravdi iznose šest hiljada groša. Ima muftiju (šeyhu'l-islām), serdara, janjičarskog čauša, serdara budimskog kola, gradskog vojvodu (šehīr voyvodasi), tržnog nadzornika (muhtesib), trošarinskog činovnika (baždār) i povjerenika za harač (harāč ağasi).

Stara varoš i šeher. — Šeher se stere od jugoistoka prema sjeveru u dužini jednog sata, s obje strane rijeke Vrbasa[56], ali je s jedne i s druge strane uzak. Pored toga što pokraj svih kuća teče živa voda, svaka bolja kuća (handān) ima vinograd, bašču i ružičnjak, divan kao zemaljski raj. S jedne strane šehera na drugu prelazi se na tri mjesta preko drvenih mostova na rijeci Vrbasu[60].

Ima svega četrdeset i pet mahala[61], a najnaseljenije su: Ferhadpašina[55] i Saraj-mahala[62]. U svemu ima tri hiljade sedam stotina lijepih ćeremitom i šindrom pokrivenih kuća u dobrom stanju[63]. Od

58. Prema ovim navodima izgledalo bi da je Banja Luka ranije bila središte nekog posebnog sandžaka. Tako Evlija tvrdi još jednom (*Sejāhatnāma* I, 474), ali to ne potvrđuje nikakav drugi poznati izvor i nije mislim, tačno. Kad je osvojena, g. 1528, Banja Luka je priključena bosanskom sandžaku. U njoj je između 1553—1580. bilo sjedište bosanskog sandžaka, a od 1580—1639. sjedište bosanskog beglerbega. G. 1639. preneseno je sjedište bosanskih namjesnika opet u Sarajevo; od tada je bosanski paša imao u Banjoj Luci svog zastupnika (kaymakam). Samo je bosanski paša katkad i kasnije boravio u Banjoj Luci, ali je službena rezidencija od 1639. do 1697. bila u Sarajevu.

59. Banjolučki kadiluk osnovan je poslije 1554. g., a prije g. 1583, jer je u decembru 1554. g. Banja Luka samo kasaba u kadiluku Kobaš. (Isp. Vakufnamu bos. namjesnika Mehmed-bega, u Vak. dir. u Sarajevu). Kadiluk Kobaš je nešto kasnije, a prije godine 1583, pretvoren u banjolučki kadiluk. Interesantno je da ga nema kod Hadži-Kalfe (1656).

60. Jedan most na Vrbasu u Banjoj Luci podigao je bosanski namjesnik Sofi Mehmed-paša godine 1544, drugi Ferhad-paša Sokolović oko godine 1587, a treći Šemse-kaduna, žena Sinan-bega Boljanića, sandžakbega hercegovačkog, a sestra Mehmed-paše Sokolovića. A. Đorđić spominje 1626. g. u Banjoj Luci četiri mosta (Starine XVII, 126).

61. Ovaj broj mahala u Banjoj Luci nije nimalo pretjeran, pogotovu kad se uzme u obzir da Evlija u mahale ubraja i čaršije. Evlijine navode potvrđuju i drugi ondašnji izvještaji. Prvu podrobniju vijest o Banjoj Luci iz ovih vremena imamo u izvještaju Đorđića (1626). Tu se, između ostalog, kaže da je Banja Luka sjedište bosanskog paše i da ima 42 džamije. (Starine XVII, 126). Kako obično svaka mahala ima svoju džamiju, to bi značilo da je Banja Luka tada imala 42 mahale. U izvještaju bosanskog biskupa Maravića, koji je god. 1665. izvijestio papu o stanju katoličke crkve u Bosni, stoji među ostalim da Banja Luka ima samo 15 džamija (Up. Fermendžin, *Acte Bosnae* 476).

62. Saraj-mahala ne znači »sarajevska mahala«, nego mahala u kojoj je bio pašin saraj, pa, prema tome, taj naziv nema nikakve veze s dolaskom sarajevskih trgovaca u Banju Luku o velikom duhovskom vašaru, kako to tumači Glušac (*Bosanska Krajina*, str. 20).

63. Ovaj Evlijin broj kuća u Banjoj Luci nije nimalo pretjeran. V. Glušac i H. Kreševljaković su tvrdili da je Evlijin broj kuća u Banjoj Luci pretjeran.

visokih dvorova (saraj) ističe se: kajmakamski dvor, koji je vrlo lijep. I Ferhad-pašin dvor je na glasu.

Džamije. — Muslimanskih bogomolja (mihrāb) ima četrdeset i pet[64]. Između svih džamija ističe se poput carske Ferhad-pašina džamija. Svi su joj dijelovi pokriveni olovom[65]. Lijepa je takođe i Stara džamija[66].

Medrese. — Ferhad-pašina medresa je glasovita[67].

Mektebi. — Ima ih jedanaest. Najpoznatiji su Ferhad-pašin mekteb i mekteb nekog Dževri-zadea.

Javna kupatila (hamami). — Lijep je i poznat Ferhad-pašin hamam. Njegova vruća voda ilidža je ljekovita, a zgrada joj nije tako lijepa[68]. U svakoj boljoj kući (handān) postoje kućna kupatila s pećima (sobali hamām).

Čaršija. — Ima tri stotine dućana, jedan bezistan koji je sagrađen od tvrdog materijala. U njemu je i sada na kapijama s obje

odnosno pogrešan, zbog toga što su se oslanjali na Kemurin prevod u kome je Evlijin broj kuća u Banjoj Luci mjesto 3700 omaškom ispao 13700. (Up. *Bosanska Krajina*, str. 19, 20 i dalje). Evlijine navode potvrđuju i drugi ondašnji izvještaji. U izvještaju Đorđića (1626) kaže se, između ostalog, da je Banja Luka sjedište bosanskog paše i da ima 4000 kuća s vrtovima, od toga 200 katoličkih i 80 pravoslavnih, a ostalo su muslimanske kuće. (Starine XVII, 126). U izvještaju biskupa Maravića (1655) stoji da Banja Luka ima dvije tvrđave bez zidova i 2000 turskih kuća i 15 džamija. Pravoslavnih i katoličkih kuća ima 100 (*Acta Bosnae* 476). Jeronim Zlatarević u svom izvještaju nadvojvodi Ferdinandu (1599) kaže da Banja Luka ima 5000 kuća. Kad se svi ti brojevi kuća u Banjoj Luci posmatraju u cjelini, čini se da je Evlijin broj najrealniji.

64. Ovaj Evlijin broj džamija u Banjoj Luci je sasvim tačan. (Uporedi ovdje nap. 61 i 63). Od ovih 45 džamija, dvanaest ih je davno propalo, pa im se ni za trag ne zna. Zaboravljena su imena osnivača i nekih postojećih banjolučkih džamija, pa se one nazivaju po onom dijelu grada u kome se nalaze: džamija Ilidže, Debbagija, Sitarija, Mejdan i sl. U Gornjem Šeheru ima danas deset mahala i svaka je donedavno imala svoju džamiju. Najstarija je, svakako, Careva ili Hunkarija; sagrađena je odmah nakon zauzeća grada (1528) i nosi ime sultana Sulejmana II. Ona se naziva i stara (atik) džamija, kako je zove i Evlija. Kreševljaković ističe da se ova džamija nije nalazila daleko od srednjovjekovne varoši. Kako se danas nalazi u čaršiji Gornjeg Šehera, naziva se još i čaršijska. O banjolučkim džamijama vidi Kreševljaković, *Bosanska Krajina*, str. 29—36.

65. Ova je džamija podignuta g. 987/1579, kako to stoji u natpisu na njenom ulazu. Začudo, Evlija ne donosi tog natpisa kao ni natpisa sa drugih banjalučkih džamija na kojima se i danas nalaze. O Ferhad-pašinoj džamiji i tom natpisu vidi A. Muftić, *n. d.*

66. Za ovu džamiju up. nap. 64.

67. Ova je medresa podignuta nešto poslije g. 1587, jer se u osnivačevoj vakufnami od januara 1587. tek predviđa njeno osnivanje. Vidi Muftić, *n. d.*

68. Evlija ističe samo Ferhad-pašin hamam. Međutim, u Banjoj Luci je u ono doba postojao još i hamam Sofi Mehmed-paše u Gornjem Šeheru, sagrađen 1544. (Up. H. Kreševljaković, *Hamami*, str. 65).

strane provučen gvozdeni lanac. On se sastoji od stotinu dućana. To je zadužbina pokojnog Ferhad-paše[69].

Javne kuhinje. — Tu se nalazi Gazi Ferhad-pašin imaret čiju veledušnu sofru i danas besplatno uživaju putnici i namjernici[70], a upravitelj (mutevelli) mu je njegov sin Mehmed-beg[71].

Klima i stanovništvo. — Budući da je klima vrlo prijatna, ovdje žive starci i mladići, velikaši i prvaci, iskusni ljekari i ekonomi, dobri i pobožni ljudi, šejhovi, pisci i pjesnici[72], zanatlije i razni vještaci. Ima više česama, sebilja i crkava[73].

Poljoprivredni proizvodi. — Sije se vrlo mnogo krupne pšenice, zobi, prosa, ječma i heljde. To je jako bogat šeher. Za jedan bakarni penjez dobije se oka odlična hljeba, a [oka] goveđeg mesa stoji tri penjeza, kablica jogurta jedan penjez, a sam bog zna koliko ima masla i meda.

Zanati. — Od gvozdenog alata [izgrađuju se] vrlo dobri čekići, sjekire, gvožđa na plug i razne vrste kopalja.

Jelo, voće i piće. — Specijaliteti su im: bijeli katmer-ćureci i bijela pogača pečena u pepelu, a kajmak-baklava u Ferhad-pašinom dvoru (handān) je takva da joj nema ravne na nastanjenom dijelu zemlje. Ona je tako sočna da na nju metneš tepsiju utonula bi. To je slatka i ukusna baklava.

Od voća, međutim, trešnje budu toliko slatke, sočne i ukusne da im nema ravnih u Evropskoj Turskoj (Rūm), Arabiji ni Perziji. Melek Ahmed-paši su donijeli jedan sepet trešanja i svaka je bila kolik orah s rijeke Mudurnu[74] u Anadolu, gdje se izrađuju terzijske

69. I ovaj bezistan je podignut poslije 1587. g., jer je njegova izgradnja tek predviđena u Ferhad-pašinoj vakufnami. Up. Muftić, *n. d.*

70. Taj imaret je također podignut iza g. 1587.

71. Pored ovog i još jednog kasnijeg spomena opet kod Evlije (up. ovdje str. 215), ne znamo više ništa o ovom Mehmed-begu Sokoloviću. Mehmed Surajja (*Sidžill-i ‹osmānī* IV, 176) spominje nekog Mehmed-bega Sokolovića, ali kaže da je on sin Ibrahim-hanov, a unuk Mehmed-paše Sokolovića Visokog. Ferhad-beg Sokolović je imao više djece od kojih su mu neka umrla u Livnu (prije 1574) koje je u to vrijeme bilo stvarno sjedište kliškog sandžaka kojim je tada upravljao Ferhaad-beg (1566—1574). Jedan Ferhad-pašin sin ili unuk kapetan Ferhadpašić zapovijedao je prvih godina kandijskog rata u Novigradu, a onda u Nadinu. Možda je to onaj Hasan-beg koji se g. 1620. spominje kao tinjski zaim. Jedan drugi sin ili unuk Ferhad-pašin zvao se Halil-beg Ferhadpašić, Jelić, *n. d.* 90—91.

72. Šteta je što nam Evlija nije spomenuo bar koga od tih banjolučkih pisaca i pjesnika, jer su, nažalost, svi davno pali u zaborav.

73. Da li je prema ovom Evlijinom podatku u Banjoj Luci bila koja crkva, tačno ne znam.

74. U orig.: *Mudurnu*, danas Mudurlu, rijeka u Anadolu, desna pritoka Sakarije. Up. Evlijā, *Sejahatnama* III, 253.

igle. Svi smo se divili ovim sočnim trešnjama. Izabrali smo nekoliko komada i u jedan tas terazija stavili jednu trešnju, a u drugi jedan esedi [groš], i vaga se izravnala, a esedi [groš] je težak osam drama (dirhem). Odatle se vidi koliko je krupna i teška banjalučka trešnja Ona je po ukusu vrlo slatka i sočna, a djeluje dobro i na probavu. Poznate su, takođe, u tom kraju dunje i jabuke. Kupus, koji zovu »kopuska«, ima glavu veliku kao kazan, a listovi su mu sočni kao tanki listovi nišeste. Bošnjak za ovaj kupus kaže:

— Allah mi je din (vjera), a kupus imam (vjerovanje), i jede ga do crkavanja.

Od pića im je glasovito kozje mlijeko, surutka (»šurutka«), medovina, sok od višanja, hardalija, ramazanija, ekstrakt od pelina (pelōniya) i ekstrakt od nane (nāne rakisi).

Izletišta. — Na sedamdeset mjesta imaju izletišta. Od svih najglasovitije je Ferhad-pašina bašča.

Svega pet hiljada vinograda i bašča plaćaju porez na vinograde (dunum hakki).

Zanimanje i nošnja stanovništva. — Jedan dio stanovništva su trgovci. Oni dolaze i odlaze u Beograd, Skoplje (Üsküb) i Solun (Selānīk). Drugi dio opet su gazije i borci za vjeru. Jedan stalež su službenici časnog šerijata, jedni su baštovani, jedni su ulema, a drugi stalež su privrednici i zanatlije.

Svi stanovnici nose krajiško čohano odijelo, čohane dolame, uske čakšire s kopčama i pletene opanke, a na glavu stavljaju zelene krajiške kalpake.

Sve im žene nose čohane feredže, a na kape stavljaju jašmake od tankog bijelog platna i idu vrlo uljudno.

Jezik i frazeologija. — Jezik im je bosanski. Oni svoja imena skraćuju pa Hasanu kažu Haso, Musau — Muso, Memiji — Memo itd.

Turbeta. — Tu se nalaze grobovi poštovanog Šehbaz-efendije[75], Namazi Halil-paše[76], Malkoč-paše[77] i Merhabāzāde Hulūsī-efendije. Ovaj posljednji umro je ovdje kao kadija, a sahranjen je u dvorištu Ferhad-pašine džamije na mirni počinak.

75. O ovom Šahbaz (Šehbaz)-efendiji nisam našao spomena u drugim izvorima.

76. Ovaj Namazi Halil-paša naslijedio je Ferhad-pašu Sokolovića na stolici bosanskog beglerbega, kad je ovaj g. 1588. premještena u Budim. Brzo poslije toga je umro u Banjoj Luci, gdje je i pokopan u zasebnom turbetu, koje spominje Evlija, a koje postoji i danas.

77. U orig.: *Malkoč-paša*, a Evlija misli na Malkoč-bega, sina Kara Osmanova. (Up. str. 173, nap. 37), koji je umro kao kliški sandžakbeg g. 973/1565. i pokopan u Banjoj Luci u posebnoj grobnici u kojoj pored njega leže dva njegova sina. Tu grobnicu danas Banjolučani zovu Malkoči.

Zatim smo s našim gospodarom Melek Ahmed-pašom bili u dvoru našeg gospodara Mehmed-bega[78], gdje smo se hranili slatkim datulama i kotorskim voćem[79] i vodili prijateljske razgovore sa svim prvacima, velikašima i učenjacima (erbāb-i meārif).

Jednu noć smo bili gosti kod Almadži (= Jabučar) Husein-efendije, drugu kod Kamiši Ibrahim-efendije itd.

Jednog dana pozva mene, siromaha, naš gospodar Melek Ahmed-paša u audijenciju i reče:

— Znaš li ti, moj Evlija, da je od cara došao ferman kojim on zapovijeda da za sumu od četrdeset hiljada groša izbavimo bihaćkog kapetanagu[80] od silnika po imenu Zrinjski (Zrinōğlu)[81]. Moj Evlija, ni časa ne časi, nego se pobrini da mi to za ljubav učiniš, a ja ću ti za pratnju dati pogodne ljude koje hoćeš.

Kad je on to rekao, ja, siromah, odgovorih:

— U mlađega pogovora nema.

— Moj Evlija, kao naknadu za uslugu daću ti naloge da se pokupi prirez za moju zimsku zahiru (kišla zahire behā). Neka se skupi i donese sav novac za zahiru (zahire māli) iz krajiških gradova što su u porječju rijeka Save, Une[82], Pakre[83] i Drave[84].

Na to sam ja, siromah, s radošću poljubio časnu ruku našeg gospodara Melek Ahmed-paše, jer iako sam toliko puta pohodio [razne] krajine, ovu krajinu nisam nikada vidio.

Istog dana dade mi naš gospodar Melek Ahmed-paša da predam Zrinjskom (Zrinōğlu) za otkup bihaćkog kapetana samura i crvenog platna iz Dijarbekra u vrijednosti od četrdeset hiljada groša, zatim hiljadu topova [platna za] ženske dimije, persijskog platna kamfurskih boja i crvenog strumičkog sukna[84], dalje sto pari ćebadi, hiljadu komada žutih, a hiljadu komada crvenih sahtijana, hiljadu pari crvenih, a hiljadu žutih čizama, hiljadu pari papuča, hiljadu pari lakih cipela, hiljadu pari tankih i debelih košulja i još mnogo takvih stvari. Sve je to natovareno na deset »sremskih kola«[85]. Zatim mi dade dvadeset odabranih momaka iz svoje garde (pašali) i četrdeset ljudi bihaćkog kapetana. Za Zrinjskog mi dade jedno pismo, sedžadu, jednu svilom izvezenu malu haljinu te jedan samur ćurak postavljen crvenom čohom.

Pošto sam, siromah, sve to primio, oprostio sam se s pašom i ljubeći mu ruku dobih jednu kesu groša za [putni] trošak.

78. Tj. Mehmed-bega Ferhadpašića. Up. ovdje str. 213, nap. 71.

79. U orig.: *Kotor*. Jedan grad Kotor (tačno Kotor-Varoš) nalazi se u Bosni blizu Banje Luke. Drugi je grad Kotor u Crnogorskom primorju koji i Evlija spominje (Sejahatnama VI, 60) i na koji ovdje misli.

80. Taj bihački kapetan zvao se Mustaj-beg Hasumović.

81. Tj. Nikola Zrinjski, ban hrvatski.

82. U orig. mjesto *Una* stoji pogrešno Buna.

83. U orig. mjesto *Pakra* stoji pogrešno Jakra.

84. U orig. mjesto *Drava* stoji pogrešno Dava.

85. Za sremska kola up. str. 91, nap. 104.

XIV

NAŠE PUTOVANJE IZ BANJE LUKE U GRADOVE ČETIRI SANDŽAKA DA KUPIMO ZAHIRA-BAHA I DA IZBAVLJAMO BIHAČKOG KAPETANA

(V, 508—516)

Iz Banje Luke smo najranije krenuli prema zapadu i, prošavši kroz mnoga naseljena i kao raj uređena sela i pored raznovrsnih rijeka i potoka, stigli smo u kasabu Trn[1].

Ona je vojvodstvo na teritoriji Banje Luke. To je nahija i kasabica od pet stotina kuća s vinogradima i baščama, jednom džamijom, mesdžidom i hanom[2].

Idući odavde dalje stigli smo za pet sati u grad Gradišku[3].

GRADIŠKA

Gradiška na bošnjačkom jeziku znači »mali grad«. To je krasna palanka u obliku produženog četvorougaonika a leži u ravnom i prostranom polju na obali rijeke Save. Opseg joj iznosi hiljadu koraka.

Osvojio ju je Gazi Husrev-beg, jedan od Sulejman-hanovih zapovjednika[4]. Njen civilni upravitelj (hākim-i örf) je vojvoda [postavljen] od banjolučkog muselima.

To je ugledan kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Ima gradskog zapovjednika (dizdār), gradsku posadu (neferāt) i

1. Trn je danas gotovo pusto selo, 4 km od Banje Luke.

2. Jednu džamiju i han u Trnu podigao je Mustafa-beg Sokolović za svoga namjesnikovanja u Bosni (1564—1566). Uporedi *Dževahir el-menakib*, rukopis u Orijentalnom institutu br. 55.

3. U orig. stoji *Kradiška*, danas Stara Gradiška u Slavoniji u osječkoj oblasti, na Savi prema Bosanskoj Gradiški. Spominje se godine 1528. u izvještajima bana Franje Baćanija. Turci su je držali od 1537. do 1688. g. U to vrijeme ona je bila dva puta popaljena; g. 1557. od Petra Erdedija i 1600. od braće Marka i Mate Lapsanovića, ali su je Turci svaki put obnovili. Up. Vl. Klaić, *Zemljopis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, Zagreb I (1880).

4. Husrev-beg je osvojio Gradišku 1537. godine.

tržnog nadzornika (muhtesib). Izvan grada (kal'a) nalazi se livnica (ma'den) topovskih taneta kojom upravlja Jusuf-aga Biogradlija[5].

Ima dvadeset i šest islamskih bogomolja (ibādethāne). U osam se klanja džuma-namaz. Znamenite su: Kapetanova džamija, Careva džamija u tvrđavi i Hadži-Bekirova džamija.

Zatim smo, idući uz obalu rijeke Save prema njenom izvoru, prošli kroz velike šume, napredna i naseljena sela i došli u

GRAD JASENOVAC[6]

Ovaj se kraj računa Hrvatskom (Hirvātistān). Grad je četvorougaona palanka na obali Save na prostranom terenu s drvoredima[7].

U njemu ima gradski zapovjednik (dizdār) i sto pedeset regularnih vojnika. U tvrđavi ima četrdeset do pedeset malih tvrđavskih kuća pokrivenih daskom, zatim Sulejman-hanova džamija, žitni magacin, skladište municije, kula za vojnu glazbu (mehterhāne) i druge kule.

Izvan tvrđave ima jednu džamiju, mračno javno kupatilo (hamām)[8] i malu čaršiju.

Blizu ovog mjesta rijeka Una[9] utiče u Savu. Njen je izvor u planinama iznad Gradiške[10] i kosama Zmijanja[11], a zbog toga što dolazi iz majdana čistog željeza, nije dobra[12].

I ovaj je grad ispostava (nijābet) na području banjolučkog kadiluka.

5. U orig.: *Jusuf-aga Belgradli* = Bioradlija ili Beograđanin.

6. U orig. stoji *Yasenovče;* Jasenovac je danas selo u Slavoniji, kotar Novska, na Savi prema utoku Une. Spominje se g. 1536. kao grad Mihajla Svetačkog. Tada ga je prvi put zauzeo Husrev-beg, ali ga već sljedeće godine oteše Svetački i Marko Tomasović, pomoću Tome. Nadaždija i Ursula Kanižaa. Tom prilikom padoše u sužanjstvo neki Turhan-beg Vilić i vojvoda Pervane, te se otkupiše; prvi za 3000, a drugi za 500 dukata. Truhelka, *Gazi Husrev-beg*, str. 48 (po pismu bana Petra Erdedija). Turci su ponovo osvojili Jasenovac g. 1556. i držali ga do 1688. godine.

7. Na karti izrađenoj nakon Karlovačkog mira ucrtan je tlocrt grada Jasenovca: nepravilan trokut opasan šancem. Up. Gj. Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb 1920, str. 117.

8. Ovo je jedini spomen kupatilu u Jasenovcu, a moglo je nastati, mislim, tek poslije g. 1556, kada su Turci ponovo zauzeli Jasenovac. Up. Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1952, str. 108.

9. U orig. mjesto *Una* zbog neke greške stoji Buna.

10. U orig.: *Kradiška dağlari.*

11. U orig.: *Izmiyan belleri.*

12. Una izvire na sjeveroistočnoj strani planine Stažbenice. Ona ne teče kroz ove gvozdene majdane, nego njena desna pritoka Sana.

Rijeka Sava teče odavde dalje prema sjeveru, a ja sam, siromah, opet nastavio put kroz šumovite planine, prema zapadu upravo uz rijeku Unu, i došao sam u grad Dubicu.

GRAD DUBICA[13]

Zapadno od Sofije u udaljenosti za jedan dan hoda, ima šeher istog imena[14]. Grad leži na obali rijeke Une[9]. Sagrađen je od tvrdog materijala, ali je malen.

Ima gradskog zapovjednika (dizdār), oko sto pedeset vojnika i skladište municije (džebhāne).

To je vojvodstvo na području banjolučkog sandžaka. U tvrđavi se nalazi sto deset daskom pokrivenih kućica i Sulejman-hanova džamija, a pokraj nje opkop i viseći most.

Idući uz samu obalu rijeke Une[15], došli smo u grad Kostajnicu[16].

GRAD KOSTAJNICA

Ovaj je grad podigao Zrinjski (Zrinoğlu) uz pomoć ugarskog kralja Ferdinanda[17]. Kasnije je otet iz hrvatskih ruku[18] i upisan kao vojvodstvo na teritoriji Banje Luke.

To je kadiluk od sto pedeset akči. Njegova nahija ima četrdeset sela.

U ovim krajevima gradskog zapovjednika (dizdār) nazivaju kapetan (kapudān)[19].

Gradsku posadu sačinjavaju borci koji dan-noć vode borbe s Hrvatima gubeći uzajamno glave. Katkada sobom vode u četovanje

13. U orig.: *Dubničse*. To je stari grad Dubica, koji se nalazio na lijevoj obali Une. Spominje se prvi put 1244. godine kao grad i varoš Dubica u sastavu Hrvatske. Vrlo kratko vrijeme (1398—1404) pripadala je srednjevjekovnoj bosanskoj državi. Turci su je osvojili 1538. g., ali su je braća Zrinski, Nikola i Ivan, bili oslobodili pa su je Turci doskora ponovno zauzeli, i držali do 1685. godine. Mirom u Karlovcu, Dubica je pripala Hrvatskoj, a Bosanci su, uzmičući na desnu stranu Une, udarili temelj današnjoj Bosanskoj Dubici.

14. Misli na grad Dupnicu, koji ne leži zapadno nego južno od Sofije istočno od Čustendila i sjeverno od Džumaje.

15. U orig. stoji tačno *Una*.

16. U orig. stoji *Kostaničse* mjesto Kostayničse.

17. Kostajnica se prvi put spominje 1258. godine. Svoje je gospodare često mijenjala, pa je u početku XVI vijeka došla u vlast Zrinjskih i postala »glavna i najjača tvrđava na Uni«.

18. Turci su zauzeli Kostajnicu godine 1556. i držali je do 1689. g. kada su je osvojili udružene čete Ludvika Badenskog i bana Nikole Erdedija.

19. Ovdje je Evlija malo pobrkao pojmove. Nikada se u Turskoj gradski zapovjednik (dizdar) nije zvao kapetan, nego su to dvije sasvim različite ustanove. Kapetan je upravljao cijelom kapetanijom u kojoj je moglo biti više utvrđenih gradova koje su čuvali dizdari. Vlast kapetanova je mnogo šira; dizdar se nije smio bez odobrenja udaljiti iz grada, a dužnost mu je bila samo da čuva grad, dok je kapetan imao mnogo širu kompetenciju. Detaljnije vidi H. Kreševljaković: *Kapetanije i kapetani* u Godišnjaku Istoriskog društva Bosne i Hercegovine II, 1950, str. 89—141.

i gospodina kadiju. Upravo kad smo mi onamo putovali, kadija je bio ranjen u borbi, pa je jedva upisao u protokol (sidžil) jasnog Muhamedovog šerijata naredbu našeg gospodara Melek Ahmed-paše o sakupljanju poreza zahire-baha.

Iz sedam gradova (kal'a) bila su prispjela tri tovara akči, i mi smo ih po svojim slugama poslali našem gospodaru paši.

Kostajnica je veliki grad, sagrađen od tvrdog materijala. Oblik mu je petougaoni, a leži na obali rijeke Une, na teritoriji Banje Luke[20].

Idući odavde prema zapadu uz rijeku Unu došli smo u grad Bosanski Novi[21].

BOSANSKI NOVI

Sagradili su ga hrvatski plemići (beg)[22]. Iako ga je godine devet stotina trideset i devete[23] bio osvojio Arnaud Memi-paša, neprijatelj ga je opet okupirao [i porušio], pa ga je Gazi Husrev-beg[25] devet stotina četrdeset i šeste[26] ponovo sagradio.

To je vojvodstvo na području Banje Luke i zaseban kadiluk od sto pedeset akči.

Grad se nalazi na mjestu obraslom u zelenilo na obali rijeke Une. Vrlo je star, a sazidan je u obliku četvorougla tako tvrdo kao da ga je gradio Šeddād[26]. S jedne njegove strane teče rijeka Una, a sa ostale tri strane ima opkop.

Pred gradskom kapijom nalazi se viseći most. Ima gradskog kapetana[27], dvije stotine hrabrih vojnika, dovoljnu količinu municije (džebhāne), nekoliko šāhī-topova, žitni magazin (zahīre ambāri), stotinjak slamom pokrivenih kuća i džamiju.

Odavde smo rijekom Unom za dva dana došli u krajiški grad Bihać (Bihke).

20. Upada u oči da ovdje Evlija ne daje nikakvih statističkih podataka niti spominje građevine. U Kostajnici je od g. 1597—1689. postojalo među ostalim i jedno kupatilo koje je podigao Ferhad-paša Sokolović i uvakufio za svoje zadužbine u Banjoj Luci. (Up. A. Muftić, *n. d.*).

21. U orig.: *Kok Novi*. Ne mogu se domisliti zašto Evlija tako zove Bosanski Novi.

22. Bosanski Novi se prvi put spominje 1280. g. pod imenom Castrum Novum, kao vlasništvo Babonića Blagajskih. Docnije je pripao Šubićima s Zrina.

23. Hidžrijska godina 939. počinje 3. avgusta 1532.

24. Hidžrijska godina 946. počinje 19. maja 1539.

25. Turci su prvi put zauzeli Novi g. 1556. (ili 1557) pa su već stoga ova Evlijina kazivanja sasvim neosnovana.

26. Misli na himjeridskog kralja Šeddada.

27. Pod »gradskim kapetanom« ovdje Evlija misli na dizdara.

OPIS GRADA BIHAĆA

Sagradio ga je Zrinjski (Zrinoğlu) uz pomoć mađarskog kralja[28], a osvojio ga je bosanski valija Hasan-paša[29], mīr-i mīrān Murad-hana III. On je s vojskom bosanskog ejaleta sedam dana topovskim kuglama tukao grad Bihać, a osmi dan su Hrvati na milost (emān) predali grad[30]. Sada je on zasebna kapetanija[31].

Na ovoj krajini ima mnogo budimskih i jegarskih janjičara. Tu nema muftija, pa stanovništvo uzima šerijatsko-pravna mišljenja (fetva) iz šehera Banja Luke. To je ugledan kadiluk od sto pedeset akči, njegovo stanovništvo je pokorno časnom šerijatu. Samo ako kadija pređe granice zakona (kanun), oni mu znaju grubom silom pokazati granicu toga zakona. Imaju jako odvažnih i smionih boraca.

U ovom sam gradu u dvoru (saray) bihaćkog kapetana ostao kao gost tri dana, pokupio svu hranarinu (zahīre beha) i po gradskim vojnicima i mojim ljudima poslao našem gospodaru Melek Ahmed-paši u Banju Luku, a ja, siromah, otišao da pobirem [hranarinu] po gradovima krčkog sandžaka[32]. Da bi se rasteretio teške prtljage, ja sam onih deset srijemskih kola blaga koje sam primio radi izbavljanja bihaćkog kapetana, uz odobrenje šerijatskog suda po-

28. Bihać se prvi put pominje 1200. g., a podigao ga je ugarski kralj Bela (1235—1270). U njemu su kasnije sjedili banovi i podbanovi, a često i ugarsko-hrvatski kraljevi. Neko vrijeme (1398—1405) bio je u vlasti Hercega Hrvoja. I kasnije je često mijenjao gospodare, ali nije nikada pripadao Zrinjskim.

29. To je Hasan-paša Predojević (Gazi). Rodom je iz Hercegovine. Kao adžami oğlan došao je u carski dvor, gdje je dotjerao do položaja čakirdžibaše. U početku vlade Murada III imenovan je sandžakbegom u Segedinu. Tu je ostao sve do 1591. g. kada je imenovan beglerbegom u Bosni. Čim je došao u Bosnu, poveo je vojnu na Sisak, ali nije uspio da ga zauzme. Nakon ovoga neuspjeha krenuo je ispod Siska, udario na Bihać i osvojio ga 19. VI 1592. g. s više okolnih gradova. Zatim je podigao Petrinju. Poslije toga sakupi vojsku s kojom pređe kod Petrinje preko Kupe u Hrvatsku. Znajući da će Hrvati druge godine pokušati da osvete Erdedijev poraz, Hasan-paša zatraži pomoć iz Carigrada, ali ne čekajući pomoć pređe kod Novigrada Kupu sa svojom vojskom i ponovo opsjede Sisak. Međutim, Nikola Zrinjski dobi pomoć od nadvojvode Maksimilijana i s 40.000 vojnika krenu na Bosnu. Svi savjeti starog Memi-bega i drugova da se povuče u Bosnu ne mogoše odvratiti Hasan-pašu da ne navali na brojnijeg neprijatelja. U bici pod Siskom 1002/1593. nađe smrt u Kupi sa tri bosanska sandžakbega i 7000 vojnika.

Evlijā Čelebī zove Hasan-pašu Dušen, a Bašagić po jednom turskom zapisu Predojević. Jedan drugi zapis (Stojanović, *Zapisi i natpisi* pod 1592. g.) zove ga Klobučarić (valjda po Klobuku, gradu u Hercegovini), turski istoričari zovu ga Hersekli (Hercegovac) i Deli Hasan-paša (Pečevi II, 128, Naima I, 80—83, Č. Čelebī I, 10, Bašagić, *Znameniti Hrvati* s. v.

30. Hrvati su zaista na milost predali grad, ali, i pored obećanja slobodnog kretanja i sigurnosti imetka, od 5000 građana, koliko ih je tada bilo u Bihaću, Hasan-paša je, kažu, pobio preko 2000 ljudi, a 800 djece poslao je u Carigrad.

31. Eto, Evlija kaže da je Bihać samo zasebna kapetanija (ayrice kapudanlık). Međutim, zna se da je nakon osvojenja Bihaća ovamo preneseno sjedište krajiškog sandžaka.

32. Ni ovdje o Bihaću Evlija ne daje nikakvih detaljnijih opisa, statističkih podataka, opisa građevina itd., kao što inače čini. To postaje još čudnije kad sam kaže da je u Bihaću u kapetanovom saraju ostao tri dana, a tu je imao šta da vidi i zabilježi, pa to pobuđuje sumnju u to da je Evlija uopšte bio u Bihaću.

hranio u bihaćkoj tvrđavi, a bihaćki prvaci (a'yān) i vojnici obavezaše se da će mi sve blago donijeti u Legrad[33], rezidenciju Zrinjskog (Zrinoğlu), kad ja, siromah, budem krenuo Zrinjskom.

Potom smo krenuli iz grada Bihaća uz samu obalu rijeke Une i došli u grad Liku[34].

GRAD LIKA

Podigli su ga Hrvati, a osvojio ga je krčki sandžakbeg Rustem, jedan od Ferhad-pašinih delibaša[35]. Sada je to divan grad na teritoriji krčkog sandžaka, na obali rijeke Une[14], a sagrađen je u obliku produženog četvorougaonika. Grad ima svoga kapetana i tri stotine vojnika posade: u unutrašnjosti tvrđave nalazi se tri stotine kuća, jedna džamija i više magazina. To je grad divnog izgleda, okićen kulama koje su građene od tvrdog materijala, a unaokolo ukrašen dubokim opkopima.

Idući odavde pravo gore prema zapadu, obalom Une, došli smo u grad Udbinu[36].

GRAD UDBINA

Sagradio ga je mađarski kralj, a osvojio ga je godine 1000[37] Rustem-beg[35]. Premda je mnogo puta bio okupiran od strane neprijatelja, ipak se i sada nalazi u osmanskoj vlasti, na teritoriji krčkog sandžaka.

To je has krčkog sandžakbega. Grad ima svog gradskog kapetana i dvije stotine odabranih i dobro naoružanih vojnika gradske posade.

U unutrašnjosti tvrđave nalazi se džamija i više ambara. Grad leži na suprotnoj strani Une[14].

33. U orig.: *Legradcik* = Legrad, danas trgovački centar u oblasti mariborskoj, u srezu preloškom, na desnoj obali Drave prema ušću Mure. U doba Zrinjskih tu je bila jaka tvrđava od koje se sada vide samo nasipi. Pod Legradom vođene su više puta borbe s Turcima. Još se i danas jedna oranica uz Dravu naziva »Tursko groblje«.

34. Up. str. 76, nap. 46.

35. Prvi put se javlja kao delibaša Ferhad-paše Sokolovića, zatim kao ćehajbeg. Docnije ga nalazimo gdje ratuje sa Hasan-pašom Predojevićem po Krajini i Hrvatskoj (1591—1593). Kad je osnovana Petrinja, Rustem-beg je imenovan prvim zapovjednikom te utvrde. Poginuo je 1595. g. pri odbrani Petrinje. Tijelo mu je preneseno u Banju Luku i sahranjeno kod Ferhadije. *Sidžill-i osmani* II, 378.

36. U orig. prema starijem izgovoru *Udvina*, mjesto u Hrvatskoj u istoimenom kotaru, na južnom kraju Krbavskog polja kojim teče Krbava.

37. G. 1000. počinje 19. oktobra 1591. Turci su zauzeli Udbinu još g. 1527, dakle mnogo ranije nego se Rustem-beg pojavio na istorijskoj pozornici, i držali su je neprekidno sve do g. 1689. Andrija Auersperg je g. 1582. uzalud udarao na Udbinu i Hrvati je nisu nikada u spomenutom vremenu povratili, pa je, prema tome, ovdje Evlija pogrešno obaviješten. Up. J. Modestin u *Narodnoj enciklopediji* IV, 684.

Idući odatle dalje došli smo u Petrinju (Yeni-Hisār)[38].

GRAD PETRINJA (YENI-HISĀR)

Ovaj je grad nanovo podigao Došen Hasan-paša[29], jedan od mir-i mīrāna sultan Murata III godine 1000 = 1592. i učinio ga sjedištem sandžakbega. To je jedan veliki novoosnovani sandžak u ejaletu Bosni, a njegov sandžakbeg (mīr-i livā) bio je Rustem-beg, istaknuti vojskovođa islamske krajine[35]. On je ovaj grad uredio da se svijetli kao zrno bisera. Snabdio ga je svim ratnim potrebama, pojačao posadu (mustahfizān-askeri), i iz toga grada slao muslimanske ratnike na okolne neprijatelje kao što se soko šalje iz svog gnijezda u lov. Čak je jedanput Maksimilijan[39], brat austrijskog imperatora, došao sa četrdeset hiljada vojnika i na rijeci Kupi blizu Petrinje (Yeni Hisār) podigao jedan čvrst, utvrđen i prostran drveni most i navaljivao na Hasan-pašu[29], koji je bio na ovoj strani. Pomenuti paša i svi borci Bosanske krajine bili su složni i jednodušni te su iz jednog grla povikali: Allah, Allah! Kad su u žestokoj borbi poginuli neki plemići Erdedi[40] i brat austrijskog česara po imenu »Kalptan« i neprijatelj vidio to žalosno stanje, među njima je zavladao darmar kao među mladim jarebicama, a islamska vojska izvojšti slavnu pobjedu. Ovo osvojenje i pobjeda bilo je godine 1000 = 1592. Muslimanski se tabor obogatio plijenom, zarobili su mnogo žutih i sjajnih topova i bezbrojno mnogo sužnjeva. O ovoj važnoj bici pričaju stari bosanski ratnici, i to svaki u neprekinutom lancu predanja, a neki koji su i sami u njoj učestvovali padaju ničice iz zahvalnosti bogu.

Ali godinu dana poslije ove bitke, opet po pričanju iznemoglih, oronulih staraca ove krajine, Hasan-paša se, ludo zanesen ranijim pobjedama, podigao sa samom bosanskom vojskom ispod Novi grada[41] (Yeni Kal'a) i tu u okolini Petrinje (Yeni Hisār) prešao preko mosta na Kupi, došao na suprotnu stranu i opsjeo neprijateljski grad Sisak[42]. Pošto ga je tukao sedam do osam dana, na Hasan-pašu je navalilo sedamdeset hiljada izabranih neprijateljskih vojnika i porazili ga ne dajući mu mogućnosti ni da se preda. Premda je naša vojska bježeći u brda i šume bila došla do mosta na rijeci Kupi, ipak joj zbog velike stiske i mnoštva vojske nije bilo moguće preći preko mosta. I kad su došli neprijatelji navaljujući s leđa na našu

38. U orig.: *Yeni Hisar* što znači Nova tvrđava ili Novi grad. To je tursko ime grada Petrinje na Petrišnjici južno od Kupe, nasuprot Brestu, koji je sazidao Hasan-paša Predojević u proljeće 1592. godine. U srednjem vijeku postojala je varoš Petrinja (Stara Petrinja), ali se ona nalazila mnogo južnije, valjda ondje gdje su danas sela Jakubovac i Kraljevčani. Porušena je iza godine 1563. Klaić, *Povijest Hrvata* sv. III, dio I, str. 375.

39. U orig.: *Makšimiliyan*, tj. nadvojvoda i kasnije car Maksimilijan.

40. Pod ovim »erdeljskim plemićima« ima se razumjeti hrvatski ban Tomaš Erdedi, koji je vodio ove ratove s Hasan-pašom, ali on nije tada poginuo.

41. Na koji grad ovdje misli Evlija, ne znam.

42. U orig.: *Sika*, štamparska greška, mjesto Siska, kako turski pisci, pa i Evlija, redovno pišu ime grada Siska.

vojsku topovima i puškama i svirajući uz orgulje, trempeta i trube, naša se vojska nije mogla stijesniti i preći preko mosta, nego je bila prisiljena da se sama baca u rijeku Kupu. Prvi se udušio hercegovački sandžakbeg Sultanović (Sultān-zāde)[43], koji je sin velikog vezira Ahmed-paše i Rustem-begov unuk od kćeri. Iza njega se utopio Došen Hasan-paša sa cijelom svojom vojskom. Još se pogušilo mnogo hiljada muslimanskih ratnika i naselilo u rajsko naselje[44]. Kad su godine 1000 = 1592. neprijatelji vidjeli ovaj poraz muslimanske vojske, svi su se ujedinili u mjesecu muharemu g. 1001 (8 X—6 XI 1592) opsjeli grad Novi-grad (Yeni Kal'a). Sedamnaesti dan opsade stigao je rumelijski beglerbeg Mustafa-paša[45] s vojskom svog ejaleta,

43. Začudo, ni Evlija ne navodi lično ime onog carevića, koji je poginuo pod Siskom. On ističe samo to da je taj carević bio hercegovački sandžakbeg i da je bio sin velikog vezira Ahmed-paše i kćeri Rustem-paše. U izvorima postoji velika zbrka u pitanju sandžakbegova koji su s Hasan-pašom Predojevićem učestvovali u bici pod Siskom. Najveća zabuna i nejasnoća vladala je o pitanju porijekla i srodstva sa sultanom Muradom III dvojice carevića, i to carevića Mustafa-bega, sandžaka kliškog i carevića Mehmed-bega, sandžaka hercegovačkog. Hammer kaže da su obojica poginuli u boju pod Siskom. I o njihovu rodu on daje sasvim nejasne podatke koji su čak u protuslovlju. (Up. *GOR* IV, 104, 218 i 643). Jedan savremeni turski pjesnik, međutim, oplakujući turski poraz pod Siskom naročito žali za rođenim sestrićem carevim, ali on, na žalost, ne spominje ime toga sestrića sultana Murada III. (Vidi Olesnicki, u Vijesniku hrvatskog arheološkog društva, n. s., sv. XXII—XXIII, 1941—1942, str. 132, 149 i dalje). Turski istoričar Naima kaže da je to bio Sultan-zade Mustafa-beg, sandžakbeg kliški. To je jedini turski istoričar koji navodi lično ime ovog kliškog sandžakbega i koji kaže da je taj sandžakbeg poginuo pod Siskom. Mustafa-begova oca Naima zove Ahmed-pašom, što je pogrešno, jer to je ime oca drugog carevića Mehmed-bega, sina velikog vezira Ahmed-paše Semiza. Istu pogrešku napravio je i M. Sureyya (*Sidžill-i ʿosmānī* IV, 379). Mustafa-beg bio je sin Dževher-sultane, kćeri Selima II i sestre Murada III i Pijale Mehmed-paše s kojim se vjenčala 969/1562. Njen sin Mustafa-beg dobio je na njenu molbu na upravu kliški sandžak 2. oktobra 1584. godine. (Hammer IV, 104 na osnovu mletačkog izvještaja). Po Naimi Sultanzade Mustafa bio je prije toga sandžakbeg smederevski. Međutim, Mustafa-beg nije uopšte poginuo u boju pod Siskom. On je identičan s onim kliško-hlivanjskim sandžakom koga neki izvori zovu Apardi-begom i za koga se zna da je ostao na životu. (Up. Olesnicki, *n. m.* str. 133). On se spominje na položaju kliškog sandžakbega još i godine 1596. Drugi turski izvori, osim Naime, znaju samo o pogibiji kod Siska carevića Mehmed-bega, sandžaka hercegovačkog. On je bio sin Ajše-sultane i velikog vezira Semiz Ahmed-paše (umro 1580). Ajša je bila jedinica Mihrimah sultane (kćeri Sulejmana Veličanstvenog) i velikog vezira Rustem-paše, rodom iz Bijelog Polja kod Mostara. Iz braka Ajše-sultane i velikog vezira Semiz Ahmed-paše rodio se Sultanzade Mehmed-beg. Stoga Evlija kao i Naima zovu ovog carevića »sin Rustem-begove (pašine) kćeri«. Prema tome, Mehmed-beg je bio nećak sultana Murada III tek u drugom koljenu, a ne sin rođene sestre Murada III. Mehmed-beg je postao hercegovački sandžak negdje poslije 1585. godine i ostao na tome položaju sve do svoje pogibije pod Siskom 22. juna 1593. godine.

44. Pored hercegovačkog sandžakbega Mehmed-bega i serdara Hasan-paše Predojevića pod Siskom su ovaj put zaglavili još zvornički sandžakbeg stari Memi-beg kome je Hasan-paša bio povjerio da s jednim dijelom vojske pređe Kupu i bije grad iz topova, Hasan-pašin brat Džafer-beg, sandžak cernički, Ramazan-beg, sandžak požeški i Sinan-beg od Orahovice.

45. Mustafa-paša nije bio rumelijski nego bosanski beglerbeg. On je imenovan bosanskim beglerbegom krajem 1593. godine, a već se 7. avgusta nalazio u Bosni blizu Kostajnice. Rumelijski beglerbeg bio je tada Hasan-paša Sokolović koji je tada zaista došao u pomoć Petrinji. Samo nije tada došlo do bitke

pritiskao neprijatelja u rovovima pod Petrinjom (Yeni Hisār) i sasjekao ga. Oni pak koji su izmakli maču, dok su bježali, svi su se zbog pomanjkanja mosta, sami bacali u Kupu na istom mjestu gdje se potopio Hasan-paša i pogušili se. Ovo sam slušao od mnogih vjerodostojnih staraca.

Idući odatle opet u pravcu zapada došli smo u grad Sisak.

GRAD SISAK

Sagradio ga je Maksimilijan[46], jedan od ugarskih kraljeva[47]. Osvojili su ga rumelijski beglerbeg Mustafa-paša[45], progonitelj neprijatelja, koji je ranije ostavio Petrinju (Yeni Hisār) i ugušio se bježeći, i Rustem-paša, beg Petrinje. On je s vojskom cijelog bosanskog ejaleta deset dana tukao grad Sisak, a jedanaesti dan grad je osvojen na vjeru. U tvrđavu smještena je dovoljna količina municije i potreban kontingent vojske, a grad pripojen krčkom sandžaku. Kad je grad popravljen, onda je u unutrašnjosti tvrđave podignuta džamija za kapetana i njegove vojnike.

Podigavši se odatle, došli smo u grad Zagreb[48].

GRAD ZAGREB

Podigao ga je jedan od hrvatskih i hercegovačkih knezova (beg), a osvojio ga je rumelijski vezir Mustafa-paša godine 1001/1592[49]. Nalazi se u području krčkog sandžaka. U njemu ima kapetan, gradska posada, džamija i trg (pazār). Na prostranom terenu koji se zove Zagrebačko polje (Zāgreb sahrāsi) nalazi se mnogo vinograda, bašča i raznovrsnih velikih manastira. Kako u Hrvatskoj ima mnogo hrišćanske raje, to su se i crkve namnožile.

Ovim gradovima su uvijek vladali sad hrišćani, sad muslimani. Čak je godine 1002/1592. došao neprijatelj sa više hiljada vojnika te sa četrdeset hiljada vojnika opsjeo grad Petrinju (Yeni Hisār). Tukao ga je ravna tri mjeseca. Na kraju su muslimanski ratnici koji su bili opsjednuti u unutrašnjosti tvrđave pali u očaj što im od osmanske strane ne dolazi pomoć, pa su jedne noći zapalili grad i udarili mačevima na neprijatelja koji se nalazio na polju u rovovima (meteris). Vodeći veliku bitku i borbu oni su se povukli u gradove Kostajnicu[50] i Zrin[51] i tu se zaustavili. Neprijatelj je tada

pod Petrinjom jer je hrišćanska vojska ranije uzmakla ispod utvrde. Pored svih netačnosti u ovim kazivanjima Evlije, ona nam pružaju i nekoliko vrlo zanimljivih pojedinosti.

46. U orig.: *Makšimiliyan.*

47. Grad u Sisku podigao je zagrebački kaptol g. 1544. dozvolom kralja Ferdinanda I.

48. U orig.: *Zagrab* tj. Zagreb. Samo u ovim kazivanjima ima mnogo toga što se mora odbaciti.

49. Turci nisu nikada zauzeli Zagreb.

50. U orig.: *Kosdaničse.*

51. U orig.: *Zrin*, stari grad u opštini Diruši, kotar Dvor. Po njemu su se bribirski knezovi Šubići prozvali Zrinjski. Turci su ga osvojili g. 1577. i držali ga do 1687. godine.

spalio i one dijelove grada koji ranije nisu bili spaljeni, kako se grad više ne bi mogao popraviti a zatim ga ostavio i otišao.

Kad su muslimani u gradu Sisku vidjeli slučaj Petrinje (Yeni Hisār)[52], oni su spalili grad Sisak, a zatim su spalili grad Zagreb i povukli se sretno u muslimanske krajeve. Neki su se povukli u gradove Knin i Udbinu[53], a neki u grad Liku[54]. Neprijatelji su čuli za ovo stanje, pa su zagrebački popovi počeli da popravljaju grad Sisak s motivacijom: »To je naše naslijeđeno vlasništvo«, te ga je mađarski kralj Maksimilijan opet darovao popovima. I kad je on bio popravljen, snabdjeven municijom i ratnim potrebama i posadom, istovremeno je, godine 1003/1594, od carske strane Rustem-paši, jednom od mir-i mīrāna sultana Murata III podaren jedan tug i bosanski ejalet s tim da popravi Petrinju (Yeni Hisār) i da osvoji mnoge gradove. On je došao s vojskom brojnom kao more, učvrstio i utvrdio Jeni Hisar više nego ranije. Snabdio ga je municijom i ratnim potrebama kako treba. Zatim je opet navalio sa brzom vojskom na Sisak i Zagreb. Ne dajući im vremena da se snađu, oba je grada u jednoj sedmici osvojio. On je sam poslije spalio ove gradove da ne padnu u ruke neprijatelju i otišao. Tako je Rustem-paša ponovo zauzeo gradove koje je pustio neprijatelju da ih podigne i opet opljačkao, opustošio, popljenio i poharao Turopolje[55] i Zagrebačko polje[56], tako da to nije moguće opisati[57].

Ali na Rustem-pašu je najednom navalilo sto pedeset hiljada neprijateljskih vojnika ovih hrvatskih i slavonskih knezova[58] i drugih. Za čudo božje, Rustem-pašu je za vrijeme borbe pogodilo jedno puščano zrno, ali on je i ranjen s konja bodrio na borbu muslimanske ratnike vičući: »Ne stojte, ratnici moji!« Niko živ nije znao da je ranjen. Sasjekao je preko dvadeset hiljada neprijatelja. Na koncu je i on smalaksao, iznemogao i klonuo. Uz to je bio i malo trom. U vrijeme zalaza sunca neprijatelj se nalazio na jednoj, a islamska vojska na drugoj strani. O ponoći Rustem-paša je ispio čašu mučeništva. Na to su se svi muslimanski borci iste noći sretno povukli u grad Knin, a neprijatelj opet okupirao Petrinju (Yeni Hisār), Sisak i Zagreb. Tom prilikom su spomenuti gradovi opet dospjeli u ruke neprijatelja. Velika mudrost gospodara svjetova jest u tome što ovu zemlju daje svojim slugama malo-pomalo da se s dana na dan promeću.

Nego da se mi vratimo na svoje:

52. U orig.: *Yeni Hisar* = Petrinja.
53. U orig.: *Udvinya* = Udvina — Udbina.
54. Up. str. 76, nap. 46.
55. U orig.: *Tur-ovasi* = Turopolje.
56. U orig.: *Zagreb sahrasi* = Zagrebačko polje.
57. Rustem-beg nije nikada dobio na upravu bosanski ejalet, nego je cijelo vrijeme ostao zapovjednik Petrinje, pred kojom je i životom platio. On se i prije, a naročito nakon osnivanja Petrinje, često zalijetao u Hrvatsku pa i do pred Zagreb, ali nije nikada udarao na Zagreb. O njemu vidi str. 221, nap. 35.
58. U orig.: *beg* = knez, plemić, vlastelin.

Idući iz gradova Siska i Zagreba u pravcu sjeverozapada prešli smo između dvije oštrice kroz napredne i naseljene hrvatske krajeve i došli u

GRAD OBROVAC[59]

Sagradio ga je ćesarov brat Maksimilijan[60], a osvojio ga je Ferhad-paša[61]. Tu postoje dva grada: Donji Obrovac i Gornji Obrovac[62].

Podigavši se odatle, došli smo u

GRAD BUDAK[63]

Osvojio ga je bosanski vezir Mustafa-paša, jedan od Sulejmanovih vezira[64]. On je ovaj grad osvojio od Hrvata Zrina[65] i pretvorio ga u kapetaniju.

Idući odatle naprijed došli smo u

GRAD ZRIN[66]

Sagradio ga je Stari Zrinjski (Kodža Zrin)[67], a osvojio ga je Mehmed-beg 943 = 1536.

Idući odatle naprijed došli smo u [Karin]

59. U orig.: *Oborče* mjesto Obrovče = Obrovac, danas varošica u Dalmaciji na rijeci Zrmanji, kotar Benkovac.

60. U orig.: *Maksimiliyan*. Evlija misli na nadvojvodu Maksimilijana, ali se Obrovac spominje mnogo ranije, još u XIV vijeku.

61. Obrovac su Turci zauzeli 30. marta 1527. godine. Tada je bosanski sandžakbeg bio Husrev-beg, a ne Ferhad-paša.

62. Turski: *Oborče-i Bala* = Gornji Obrovac i *Oborče-i Zir* = Donji Obrovac.

63. U orig.: *Budak kal·asi* = grad Budak, stari grad u opštini Osik, kotar Gospić u Lici. Pripadao je porodici Budački, koja se potkraj XV vijeka preselila u Pokuplje.

64. Budak su Turci zauzeli godine 1528. Tada je Bosnom upravljao Husrev-beg, a ne Mustafa-paša. Od tada pa sve do godine 1689. Budak je stalno bio u turskoj vlasti pa ne znam na kakvog Mustafa-pašu misli ovdje Evlija ako ne na Mustafa-pašu Sokolovića koji je bio bosanski sandžakbeg od godine 1564. do 1566, ali je svakako pogrešno obaviješten.

65. Ko je ovaj Evlijin Hrvat Zrin (Zrinjski) ne znam.

66. U orig.: *Zrin kal·asi* = grad Zrin, danas selo u Hrvatskoj, 15 km daleko od Dvora na sjever, dakle vrlo daleko od kraja o kome Evlija govori pa se vjerovatno i ovdje radi o nekoj pometnji ili je i u ovom kraju postojao neki grad Zrin. Turci su osvojili Zrin kod Dvora godine 1577. i držali ga do 1687. godine.

67. U orig.: *Koca Zrin* = Stari Zrin (Zrinjski). Grad Zrin je bio u posjedu Zrinjskih. Po njemu su se Šubići prozvali Zrinjski.

GRAD KARIN[69]

Osvojio ga je Mehmed-beg Jahjapašić[68].
Idući odavde dalje naprijed došli smo u grad Velim.

GRAD VELIM[70]

Osnovali su ga hrvatski knezovi, a osvojio ga je Hasum Husrev-paša, koji potiče od svijetle zvijezde kćeri Bajezida Velije[71].
Idući odatle naprijed došli smo u [Rakitnicu]

GRAD RAKITNICA[72]

Osvojio ga je Bektaš-vojvoda[73]. Odatle smo došli u [Korlat]

GRAD KORLAT[74]

Osnovali su ga hrvatski knezovi, a osvojio ga je Gazi Bektaš-beg 939 = 1532/3 godine.

Kad bismo htjeli da potpuno opišemo oblik, stil, način gradnje i sve građevine i klimu gradova koje smo gore spomenuli, nastao bi velik svezak. To bi ometalo naša putovanja.

Njihovi ratnici su ljudi u kojih ćorda stalno visi o pojasu, a puška u ruci. Danju noću oni spavaju pod oružjem. Pa čak i kad abdest uzimaju i namaz klanjaju, pokraj sebe drže oružje u pripravnosti. U ovim krajevima ne gaji se konj, a teren je kamenit. Svi nose na sebi potijesne prsluke od crvene prankoja-čohe, a na prsima nose po oku srebrenih toka (halka). Oni se opasuju opasačima za koje se veže oružje. Oni te pojasove većinom nazivaju zunnar. To je, istina, po vjeri zabranjeno (harām), ali je nužno. Ako oni koga zarobe, vežu ga tim pojasom. Kad vade vodu iz bunara, izvlače je tim pojasom. Mnogi ratnici kad su pali u zarobljeništvo napravili su od svoga pasa uže pomoću koga su se izvukli iz tamnice i pobjegli iz neprijateljskih gradova. Kratko rečeno, ovaj je pojas njima po-

68. Ovi navodi nisu tačni. Zrin su Turci zauzeli kako smo rekli godine 1577, a tada je bosanski sandžakbeg odnosno beglerbeg bio Ferhad-beg Sokolović (1574—1588). Ovaj Mehmed-beg je sigurno Mehmed-beg Jahjapašić, ali on nije osvojio taj grad.

69. U orig.: *Karim*, mjesto Karin, grad u Dalmaciji na jugu Karinskog mora. Ni ova tvrdnja Evlije nije nikako tačna. Turci su prvi put zauzeli Karin u decembru 1514. godine (Arhiv VI, 402—403), a tada je bosanski sandžak bio Junus-aga, dok Mehmed-beg Jahjapašić nije nikada upravljao Bosnom. Karin su Turci definitivno zauzeli oko 1527. godine.

70. U orig.: *Velim*, grad u Dalmaciji zapadno od Skradina.

71. Ovaj Evlijin »Hasum Husrev-paša« jest Gazi Husrev-beg.

72. U orig. stoji *Rakinče*, štamparska pogreška, mjesto Rakitnice.

73. Bektaš-vojvoda bio je vojvoda hercegovačkog sandžakbega Mahmud-bega. Spominje se u međuvremenu od 1521. do 1538. godine.

74. U orig.: Korlad. To je Korlat poznati grad Jurja Korlatovića. Turci su ga zauzeli i spalili prvi put još u decembru 1514. godine. (Arhiv VI, 402—403), ali ga tada nisu zaposjeli nego tek kasnije oko godine 1527, ili možda upravo 1532/33, kako kaže Evlija. Za Bektaš-bega uporedi prethodnu napomenu.

treban pa im je šerijatski sud dopustio da ga nose. Ispod pasa oblače poširoke bijele čakšire od platna i potijesne serdalije od čohe sa kopčama. Na noge obuvaju neku vrstu lakih opanaka u kojima po ovom kršu trče kao srne. Na glavu oblače hrvatske kapice opet od crvene čohe. Ukratko to su stvarno čvrsti, brzi, hitri sredovječni i uvaženi junaci umjerena života.

Ja sam prema tim borcima na ovoj krajini lijepo postupio. Nisam ih ni na koji način zlostavljao za zahire baha. Uzeo sam samo ono što su drage volje dali za pašu. A ja, siromah, nisam ništa uzeo na ime putnog troška, nego sam primio neke puške i sablje prosto u vidu poklona.

XV

NAŠE PUTOVANJE IZ KRČKOG SANDŽAKA U SANDŽAKE CERNIK I ORAHOVICU

(V, 516—524)

Mnogi gradovi krčkog sandžaka koje smo naprijed opisali nalaze se na obali rijeke Krke. Čak i grad Knin, koji je sjedište sandžakbega nalazi se na obali rijeke Krke[1]. Ali ovi gradovi Udbina[2] i Lika[3], koje smo sad opisali nalaze se na suprotnoj strani rijeke Une, mnogi su, opet, na ovoj strani. Mnogi gradovi nalaze se blizu rijeke Une i Krke.

Odatle smo se podigli s našom pratnjom krajiškim borcima i vratili se na istočnu stranu te za jedanaest sati prešli i razgledali mnoge gradove i došli u grad Bihać (Bihke).

U ovome smo gradu prenoćili jednu noć. Ovamo je bilo prispjelo sve blago za izbavljanje bihaćkog kapetana koji je čamio u sužanjstvu kod Zrinjskog. Ja sam ga pregledao u riznici tvrđave i našao sam sve u redu. Zatim sam opet, siromah, svojim vlastitim pečatom zapečatio vrata riznice.

Sutradan ranim jutrom krenuli smo dalje u istočnom pravcu i došli u [Kostajnicu]

GRAD KOSTAJNICA[4]

Idući opet dalje direktno niz obalu rijeke Une prema istoku došli smo u

GRAD JASENOVAC[5]

Ovdje smo također prenoćili jednu noć pa smo sutradan u zoru opet krenuli dalje na put. U blizini ovog grada na mjestu gdje se Una uliva u Savu svi smo jašući na konjima prešli rijeku i sretno došli u grad Cernik[6] na suprotnoj strani.

1. U orig. *Kinin.*
2. U orig.: *Udvinya.*
3. U orig. stoji *Lika*, ali na koji grad misli Evlija, teško je kazati.
4. U orig.: *Kosdaniče.*
5. U orig.: *Jasenovče.*
6. Danas trgovište u Slavoniji, oblast Osijek, 3 km sjeverno od Nove Gradiške.

GRAD CERNIK

Sagradili su ga hercezi Zrinjski[7]. Godine 946 = 1539/40. ovaj je grad na silu uzeo od Hrvata Mehmed-beg Jahjapašić[8]. On je postao sjedište zasebnog sandžaka u bosanskom ejaletu[9]. Has njegovog sandžakbega iznosi po zakonu 170.000 aspri[10]. U sandžaku imaju tri zijameta i sto tri timara. Ovaj sandžak ima svog alajbega, ceribašu i juzbašu. Njegov sandžakbeg sa zajimima i timarnicima ima osam stotina vojnika. Taj se sandžak daje agama bosanskih vezira. To je jedan nerentabilan sandžak sa malim prihodima i velikim izdacima. To je uzvišen kadiluk sa rangom [kadiluka] od stotinu i pedeset aspri. Cernik ima gradskog kapetana i posadu od dvije stotine vojnika.

Grad. — Grad leži na kraju jednog ravnog polja između dva prostrana brijega sa vinogradima i baščama na obali rijeke Šumetlice[12] na jednom niskom brdu, a sagrađen je u obliku četvorougaonika[13] od tvrdog materijala tako čvrsto kao da ga je gradio Šeddad[14]. Gradska kapija i bedemi nisu tako čvrsti. Grad ima dovoljan kontingent municije, žitni ambar i begov dvor. U ovom gradu ne stanuje više niko osim gradskog zapovjednika (dizdār) i sandžakbega. Tu se nalazi mala džamija sultana Sulejman-hana. Ispred gradske kapije preko opkopa nalazi se drveni viseći most.

Varoš. — U njoj se nalaze prizemne i jednospratne kuće, a sve su pokrivene šindrom. Od bogomolja ima dvadeset i jedna džamija (mihrab)[15]. U tri se klanja džuma-namaz. Samo te džamije nisu pokrivene olovom. Džamija u čaršiji je lijepa.

Tu se, dalje, nalazi jedna tekija, tri osnovne škole (mekteb), dva hana, jedan mali hamam i oko sto pedeset dućana. Vlasnici odžaka (handān) su prijatelji stranaca. Sredinom šehera protiče rijeka Šumetlica[12]. Kuće koje leže s desne i lijeve strane ove rijeke kao i ostale kuće imaju svoje bašče divne kao zemaljski raj (bāg-i irem). Na ovoj rijeci okreću se mnoge vodenice. Ta rijeka je pritoka Save. Kako je klima prijatna, tu i tamo se nailazi na hrvatske ljepotice. Na glasu su im i vrlo poznati vinogradi i maslo.

7. U orig.: *Zrin.*

8. Cernik su Turci osvojili g. 1543. Za Mehmed-bega Jahjapašića. Up. str. 86.

9. O Cerniku kao glavnom mjestu sandžaka uporedi Godišnjak Istoriskog društva BiH IV, 1952, str. 194.

10. Na drugom mjestu (I, 190) Evlija također kaže da has ovog sandžaka iznosi 170.000 akči. Isti iznos ima i Ajni Ali (*n. d.* str. 17).

11. Mjesto »kapetana« treba »dizdara«. Evlija stalno miješa pojam kapetana i dizdara. Vidi se da mu institucija kapetanija nije bila sasvim jasna.

12. U orig.: *Sumelčse.*

13. Gj. Szabo također kaže da je temeljna osnova cerničkog grada bio četvorokut utvrđen sa četiri kule na četiri ugla. Up. Szabo, *n. d.*, str. 123.

14. Misli na himjeridskog kralja Šedada.

15. Ovaj broj džamija u Cerniku je svakako pretjeran.

Ovdje smo uzeli od Sulejman-bega[16] pedeset hrabrih pratilaca i putujući jedan dan došli smo u grad Veliku[17].

GRAD VELIKA

Ovaj je grad osvojio i uredio Mehmed-beg Jahjapašić[18] uz pomoć Husrev-bega[19] godine 945 = 1538/39[20]. On je sada vojvodstvo koje pripada cerničkom sandžaku[21]. Tu se nalazi tri stotine savršenih i dobro naoružanih ratnika posade, jer to je sasvim eksponirano i nesigurno mjesto.

Ovaj usamljeni grad nalazi se na obali rijeke Ilove[22] u šumovitim brdima nešto podalje od rijeke Save. To je ruiniran starinski grad petorougaonog oblika. U unutrašnjosti tvrđave nalaze se daskom pokrivene vojničke kuće, ambari, skladišta municije i jedna džamija. Nema građevina pokrivenih trskom. Svi borci sjede u drvenom čardaku (kasr) koji se nalazi između gradske kapije i kraja mosta, tu se zabavljaju i stoje pripravni pod oružjem. Po planinama se nalaze karaule i lovci [a u rijeci] raznovrsne pastrmke. Stanovnici ulove debele, masne i krupne srne te i ljeti i zimi žive od lova i stalno jedu što ulove, jer u njihovim poljima ne uspijeva pšenica ni ječam, a i na mjestima na kojima uspijevaju, dušman ih uništava. Opskrbu dobivaju sa obala Save i time održavaju goli život. Tu nema ovaca, janjadi, koza i goveda.

Ovome sam narodu došao na svoju štetu, nisam uzeo nijedne pare a ni zrna prireza zahire baha. Gradskom imamu Naimizâdeu poklonio sam jedan saruk.

Sa četrdeset mojih pratilaca došao sam u grad Bijelu Stijenu[23] na zapadnoj strani.

GRAD BIJELA STIJENA

Nije poznato ko ga je sagradio. Godine 935 = 1529. sultan Sulejman-han je opsjedao grad Beč, prijestonicu austrijskog ćesara. I kad se vraćao bez osvojenja, krenuo je sa četrdeset hiljada junaka da se na sreću islamske vojske i za slavu islama žrtvuje za osvajanje

16. Ovaj Sulejman-beg je valjda cernički sandžakbeg. Evlija kaže da u Cerniku ima sandžakbegov dvor pa se iz toga vidi da je Cernik tada bio sjedište sandžakbega.

17. Danas selo u kotaru Požega u dolini rijeke Veličanke. Na sjevernom kraju sela na stijeni brijega Lapjaka nalaze se razvaline grada.

18. Misli na Mehmed-bega Jahjapašića sandžaka smederevskog.

19. Misli na bosanskog sandžakbega Husrev-bega.

20. Hidžrijska godina 945. počinje 30. maja 1538. Samo ovo kazivanje Evlije nije tačno ni s obzirom na ličnosti kojima on pripisuje osvojenje grada Velike ni s obzirom na datum toga događaja. Veliku su osvojili bosanski sandžakbeg Ulama-paša i hercegovački sandžakbeg Malkoč-beg 1544. godine. Up. Pečevi, *Tarih* I, 266; Lopašić, *Dva hrvatska junaka*, Zagreb 1888, str. 106.

21. Velika je g. 1582. bila kadiluk kome je pripadala i kasaba Cernik. Up. vakufnamu Sinan-bega Boljanića u Direkciji vakufa u Sarajevu.

22. U originalu stoji Ilova, lijeva pritoka Lonje.

23. Ovdje se sigurno misli na onog Kasim-bega koji je g. 1529. imenovan zapovjednikom Osijeka. On je kasnije bio budimski i temišvarski beglerbeg.

raznih krajeva. Osječanin Kasim vojvoda[23], koji je bio serdar svim ratnicima koji su tada mučenički izginuli, potrčao je godine 931 = 1524/25[24] iz Osijeka i za jedan dan stigao u grad Bijelu Stijenu i osvojio ga. Ima oronulih staraca ratnika koji pamte da je to bila velika bitka[25].

Grad se nalazi u šumovitom kraju, a sagrađen je od tvrdog materijala u obliku četvorougaonika. U gradu se nalazi kapetan, stosedamdeset vojnika posade, jedna džamija i ambar. Drugim građevinama nema traga. Samo ovaj grad pripada gradu Cerniku. Ni ovdje nisam pokupio zahire baha.

Idući odatle tri sata kroz planine, došli smo u grad

PAKRAC[26]

Ovaj grad Bosanci[27] pišu »Pakriče«. Njega su podigli erdeljski kralj[28] i austrijski imperator, pa su ga predali hrvatskim knezovima. Docnije, u doba sultana Sulejman-hana, osvojio ga je gazi Bektaš-vojvoda[29]. Zatim je po katastarskom popisu Sulejman-hana postao vojvodstvo na teritoriji cerničkog sandžaka i kadiluk s rangom od sto pedeset akči. Tu se nalazi gradski kapetan[31], šest stotina vrijednih i istaknutih gradskih vojnika i baždar. Tu postoje serdari budimskih i jagerskih janjičara te više prvaka i uglednih ljudi.

Položaj grada. — To je divna utvrda na obali rijeke Pakre[32] na prostranom brijegu obraslom u zelenilu. Osnovica mu je četvorougaonik, a sagrađen je od tvrdog materijala tako čvrsto kao da ga je gradio Šeddād[33]. Oko grada nalazi se opkop sazidan od kamena škriljca. Pred gradskom kapijom ima viseći most na lančani čekrk. Na kraju mosta nalazi se jedan londža-čardak, a u unutrašnjosti

24. Hidžrijska godina 931. počinje 29. oktobra 1524. godine.

25. Evlija, izgleda, ovdje govori o gornjim događajima prema pričanju tih »oronulih staraca«. Samo nije moguće da su to bili ljudi koji su sami zapamtili te događaje. Osim toga, ta kazivanja nisu sasvim tačna. Ovi događaji događali su se kasnije, a Bijela Stijena osvojena je tek 1544. godine.

26. U orig.: *Pakričse*, danas varošica u Slavoniji u oblasti osječkoj. Nasred varoši nalaze se razvaline starog grada od koga se još drži jedna kula.

27. U orig.: *Bosneli*.

28. Ovaj Evlijin »kralj Erdel« imao bi biti neki član porodice Erdedi, ali oni nisu bili gospodari Pakraca. Pakrac se spominje još u XIII vijeku.

29. Pakrac je godine 1543. bio napušten pa su ga poslije toga zauzeli Turci. Ovaj Bektaš-vojvoda bio je vojvoda hercegovačkog sandžakbega, ali ne znam je li on zauzeo Pakrac.

30. Ova Evlijina tvrdnja ne može biti nikako tačna. Pakrac je po popisu sultana Sulejmana mogao postati vojvodstvo na teritoriji sandžaka Začasne. Naime, ovaj se sandžak po tome popisu nije mogao zvati cernički.

31. Mjesto kapetan, treba dizdar.

32. U orig.: *Pakra;* to je lijeva pritoka Lonje.

33. Pakrac je zaista bio tvrd i znatan grad, ali nije imao bazu četvorougla nego nepravilnog poligona. Tlocrt i sliku vidi Gj. Szabo, *Srednjovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920, str. 115.

tvrđave sirotinjske kuće koje su pokrivene daskom. Tu ima više džamija, dvije tekije, šest osnovnih škola, dva hana i jedan ugodan hamam. Tu postoje i tri medrese. Narod voli goste tako da on oživotvoruje smisao polustiha:

Dođi u našu kuću bez ustručavanja

Među njima ima otmjenih muževa na koje se može potpuno primijeniti smisao stiha:

Svako jutro donosi ti novu slavu i sreću
A dom ti je otvoren nevoljnicima

i na kojima se odražavaju imena: O bogati, o plemeniti.

Rijeka Pakra, koja dolazi u ovaj grad, uliva se u Savu[34].

Odavde smo došli u grad Zapče[35] na onoj strani rijeke. Osvojio ga je Osječanin Kasim vojvoda[36].

Podigavši se odatle, došli smo u Kapetanovo Selo[37], a idući odatle onom stranom prema sjeveru, došli smo za jedan dan hoda u grad Sirče[38].

GRAD SIRČE

Osnovao ga je herceg (hersegli), a osvojio ga je gāzī Kasim vojvoda[39]. I ovaj grad pripada cerničkom sandžaku. To je divan grad u planinama i šumama Gravičse[40]. Sagrađen je u obliku četverougaonika tako tvrdo kao da ga je gradio Šeddād. Ima šarampov i opkop.

Na kraju drvenog mosta pred kapijom nalazi se jedan londžačardak (kasr), a u unutrašnjosti tvrđave oko stotinu daskom pokrivenih kuća, skladište municije, nekoliko šahi-topova i mala džamija. Ima mnogo bašča koje su kao rajski vrtovi.

Između ovoga grada i grada Pakraca[41] ima prijeki put preko planine Gravičse[40]. Odatle je grad Pakrac udaljen četiri sata. Ali ja sam, siromah, da bi bio siguran od hrvatskih zlotvora išao drugim

34. To nije tačno. Pakra se uliva u Lonju kao njena lijeva pritoka, a Lonja se uliva u Savu.

35. U orig.: *Zapče kalasi* = grad Zepče, samo dosada nisam našao trag ovog grada. Trebalo bi da se nalazio negdje između Pakraca i Sirča na rijeci Pakri kao i Pakrac, samo s druge strane. Možda je dobio ime po porodici Zemče. Uporedi Szabo, n. d., str. 112—113.

36. Up. ovdje str. 231, nap. 23.

37. U orig.: *Kapudan karyesi* = Kapetanovo Selo. Sada mu nisam našao spomena.

38. U orig.: *Širče*, danas selo u oblasti Osijek, srez Daruvar, sa neznatnim ostacima starog grada.

39. Turci su zauzeli Sirač 1542. godine.

40. U orig.: *Gravičse* ili slično.

41. U orig.: *Pakričse*.

putem. Idući tako dva sata prema sjeveru, došao sam u grad Stupčanicu[42].

GRAD STUPČANICA

Osvojio ga je Mehmed-beg Jahjapašić[43]. Grad se nalazi u krševitoj planini. Ima četvorougaoni oblik, a sazidan je od kamena. Tvrd je i divan, ali je malen. U unutrašnjosti tvrđave nalazi se kapetan[44], oko dvije stotine vojnika, njihove kuće, skladišta municije, nekoliko šahi-topova, jedan most pred kapijom i jedna džamija. Ima mnogo vinograda.

Idući odavde na onu stranu prešli smo za dva sata šume i došli u grad Dobra Kuća[45].

GRAD DOBRA KUĆA

Sagradio ga je stari Zrinjski (Kodža Zrin)[46], a osvojio ga je Arnaut Memi-paša, djed Sarhoš Ibrahim-paše, osvajača Đakova (Yakova)[48]. I ovaj se grad nalazi u šumovitom kraju. To je uređen i divan grad, sagrađen u obliku badema od tvrdog materijala i opasan šarampovom.

Kako grad leži na putu, u njemu je samo kapetan[49] i stotinu vojnika gradske posade.

Ovdje se završava teritorija cerničkog sandžaka. Odavde pa sve do rijeke Drave je granica požeškog sandžaka.

Odatle smo s našim drugovima krenuli prema sjeveru, prevalili šumovite planine i došli u grad

VOČIN[50]

Ovo je požeški Voćin. Jedan Voćin ima i na obali rijeke Dunava (Tuna). Ali osnivač ovog Voćina je Malijaška, gospodar grada Osijeka[51]. Njegov osvajač, međutim, jest Arnaut Memi-paša[52]. Nalazi se na jednoj planini i nije tako uređen i ukrašen. To je visok grad,

42. U orig.: *Ustubčanse.*

43. Turci su zauzeli Stupčanicu g. 1542. Tada bosanski sandžakbeg nije bio Mehmed-beg Jahjapašić, nego Ulama-paša.

44. Mjesto kapetan, treba dizdar.

45. U orig. stoji Dobra Kuća, nedaleko od današnjeg Daruvara.

46. Spominje se prvi put g. 1335, zatim g. 1403. V. Starine 36, str. 33 i 39.

47. Turci su zauzeli Dobru Kuću 1542 godine.

48. Tako kaže Evlija. Međutim, Đakovo nije osvojio Sarhoš Ibrahim-paša, nego opet Memi-beg.

49. Mjesto kapetan, treba dizdar.

50. U orig.: *Vokin.* Po tome bi se imalo čitati Voćin, a ne Vočin, ako za to može biti mjerodavan Evlija. Voćin je danas trgovište u oblasti Virovitici, 11 km jugozapadno od Slatine sa razvalinama starog grada.

51. Voćin je oko godine 1538. pripadao Baćanima.

52. Voćin je osvojio Ulama-paša g. 1543, a ne Arnaut Memi-paša. Srkulj, n. d. str. 23).

zidan od kamena. U gradu se nalazi kapetan[49], pedeset vojnika posade i nekoliko malih šahi-topova.

Nakon toga smo za jedan dan došli u grad

VIROVITICU[53]

Sagradili su ga hrvatski knezovi[54], a osvojio ga je Jahjapašić[55]. Grad je tijesan, a nalazi se u jednoj šumi, među drvećem čija se visoka stabla dižu nebu pod oblake. Grad je četvorougaonog oblika, a obzidan je čvrstim šarampovima i bedemima. U unutrašnjosti grada nalazi se kapetan[49] i gradska posada sa oko stotinu njihovih kuća, koje su pokrivene daskom. Tu se nalaze skladišta municije i šahi-topovi. Ima i jedna mala džamija. U zaleđu ovoga grada prema zapadu je Vilajet Zrinjskog[56].

Odatle smo opet za jedan dan hoda došli u grad Moslavinu[57].

GRAD MOSLAVINA

Sagradio ga je ban Malkodž[58], a osvojio ga je Jahjapašić[59]. Grad se nalazi na obali rijeke Drave[60]. To je čvrsta građevina, sagrađena u obliku produženog četvorougaonika od tvrdog materijala i podzidana nabijenim podzidom.

Grad ima svoga kapetana, »gradske junake«[61] i okretne pandure.

U unutrašnjosti tvrđave nalaze se kuće, jedna džamija i ambari, a sve je pokriveno daskom. Opkop je napunjen rijekom Dravom. Oko njega su nanizani su šarampov-direci. Ovaj grad je postao bedem gradovima Požegi, Janovi[62] i Osijeku. Suprotna strana rijeke Drave koja potiče ispod njega je teritorij gradova Bobovca[63], Breznice[64] i Sigeta[65].

53. U orig. stoji pogrešno *Virovniče*, treba Virovitica, danas grad u Slavoniji.

54. Spominje se još u XIII vijeku.

55. Misli valjda Mehmed-bega Jahjapašića. Viroviticu su Turci osvojili 1538. g. (Modestin); po Srkulju ona je g. 1543. imala krajišku posadu pa je nju tek 1553. opsjeo Ulama-paša, a zapovjednik grada Juraj Brođanin predade grad prije nego mu je stigla pomoć. Turci su g. 1577. imali u Virovitici posadu od 300 pješaka i isto toliko konjanika.

56. U orig.: *Zrinoğlu vilâyeti.*

57. U orig.: *Maslovina.*

58. Mjesto *Malkodž*, treba sigurno Mikloš misleći na bana Nikolu Zrinjskog.

59. Misli na Mehmed-bega Jahjapašića. Turci su osvojili Moslavinu godine 1543.

60. U orig. stoji Drava, Dobra Kuća, Vočin, Virovitica pa tek onda Moslavina. Ovdje ne može nikako biti sve u redu.

61. U orig. stoji *kala bunaklari*, sigurno mjesto *kala yunaklari* (od kala-grad i naše riječi junak sa tur. nast. za množinu).

62. U orig.: *Yanova*, štamparska greška, mjesto *Yakova*, kako Turci zovu Đakovo, grad u Slavoniji.

63. U orig.: *Bobopče*, grad Bobovac u Mađarskoj.

64. U orig.: *Prezinče*, grad Breznica u Mađarskoj.

65. U orig.: *Sigetvar.*

Moslavinska skela je na ovoj krajini poznata i znamenita. Odatle smo došli u grad Požegu[66].

GRAD POŽEGA

Njen osvajač je Mehmed-beg[67]. Nakon osvojenja upisana je [kao sandžak] u bosanski ejalet[68], a položaj njena sandžakbega podijeljen spomenutom osvajaču Mehmed-begu. Nakon njena osvojenja tu je došao i vrhovni komandant Ferhad-paša[69], popravio i uredio grad, snabdio ga svim ratnim potrebama i opskrbom kao što je i ranije bio te imenovao Mehmed-bega sandžakbegom (hâkim) ovog grada sa dva tuga.

Docnije, godine 1009 (= 1600/1), pošto je osvojena Kanjiža i potrebe zahtijevale da ona postane veliki ejalet, iz bosanskog ejaleta izdvojeni su sandžaci Pečuj, Siget (Sigetvār) i ovaj sandžak Požega i upisani u sandžake sadašnjeg ejaleta Kanjiže[70].

Has požeškog sandžakbega [koji mu je dao sultan] iznosi 616.230 akči[71]. Na području ovog sandžaka postoje 23 zijameta i 296 timara. On ima svog ćeribašu, alajbega i juzbašu. Sa svom vojskom svoga paše, zajimima, [timarnicima] i njihovim džebelijama daje četiri hiljade vojnika. Prihod požeškog paše od badu hava iznosi godišnje po pravdi trinaest hiljada groša.

Požega je uzvišen kadiluk sa rangom od tri stotine aspri. Godišnji prihod njena kadije od nahija kadiluka iznosi tri hiljade groša[72].

66. U orig.: *Pojega* = Požega.

67. Misli na Mehmed-bega Jahjapašića (Jahja-oglu). On je zaista g. 1536. kao smederevski sandžakbeg osvojio Požegu, koju je prije toga, g. 1532, spalio sultan Sulejman vraćajući se ispod Kiseka.

68. Tačno je da su Turci nakon osvojenja Požege ovdje obrazovali novi, požeški sandžak, kome je pripadala sva istočna Slavonija. Ali taj sandžak nije tada mogao biti upisan u bosanski ejalet niti je taj sandžak podijeljen spomenutom Mehmed-begu. Bosanski ejalet tada još nije ni postojao. Bosna je postala ejalet, pašaluk odnosno beglerbegluk tek g. 1580, pa je istom tada Požega mogla biti pripojena bosanskom pašaluku. Dalje, Mehmed-beg je zaista osvojio Požegu 943/1536, ali njen prvi sandžakbeg nije postao on, nego njegov sin Arslan-beg. Mehmed-beg je i dalje bio sandžakbeg smederevski sa sjedištem u Beogradu i odatle je unaprijeđen za vezira i imenovan beglerbegom u Budimu, gdje je i umro g. 958/1551. Kad je Mehmed-beg osvojio Požegu, njegov je sin Arslan-beg odnio vijest u Carigrad i za nagradu imenovan prvim požeškim sandžakbegom g. 943/1536. (Up. Pečevi, *Tarih* I, 30, 203).

69. Ferhad-paša vrhovni serdar kod osvojenja Požege.

70. Požeški sandžak je od g. 1541. do 1580. bio u sastavu budimskog ejaleta, od 1580. do 1600. u sastavu bosanskog ejaleta, a dalje u sastavu kanjiškog ejaleta, kako kaže i Evlija. Sandžaci Pečuj i Siget izdvojeni su g. 1600. iz budimskog a ne iz bosanskog ejaleta i pripojeni novosnovanom kanjiškom ejaletu.

71. Na drugom mjestu (Sijahatnama I, 190) Evlija kad nabraja hasove sandžakbegova bosanskog ejaleta po Sulejmanovu kanunu, kaže da has požeškog sandžakbega iznosi 666.230 akči; razlika je nastala očito štamparskom greškom.

72. Iz ovog se saopćenja jasno vidi da izraz »kadiluk od 300 akči« označava rang kadiluka, a ne iznos prinadležnosti kadije. (Up. Evlija, *Sejahatnama* V, 522 i ovdje str. 60, nap. 10).

Tu ima, kapetan grada, serdari tobdžija i džebedžija, muhtesib, muftija, predstavnik šerifa (nekib) te više prvaka i uglednih ljudi.

Grad se nalazi na plodnom i ravnom terenu, obraslom u zelenilo i travu na obali rijeke Orljave[73]. To je utvrđen grad šestorougaonog oblika. Oko grada ima opkop.

Najuređenija od njegovih džamija je Šerklot-džamija. Ranije je to bio veliki manastir, a poslije osvojenja postala divna džamija koja je poznata na cijeloj ovoj krajini[74].

Osim ove Požege, postoji još jedan šeher Mala Požega (Požegadžik) na teritoriji smederevskog sandžaka u blizini šehera Čačka (Čačka)[75].

Idući jedan dan iz Požege prema zapadu kroz planine i šume, došli smo u grad Orahovicu[76].

GRAD ORAHOVICA

Osvojio ga je Mehmed-beg[67]. Najprije je kao sandžak pripadao bosanskom ejaletu, a kasnije je kao sandžak pripojen ejaletu Kanjiži[77].

Has njenog sandžakbega iznosi 700.000 akči[78]. U njenom sandžaku ima petnaest zaima i sto timariota. Sa njihovim džebelijama i sandžakbegovom vojskom može da dade pet hiljada odabranih muslimanskih vojnika.

Grad je lijep, a leži na jednom mjestu obraslom u zelenilu. Odatle tri sata daleko nalazi se grad Valpovo[79].

Idući odavde dalje došli smo u grad

73. U orig.: *Orlova*, tj. rijeka Orljava, lijeva pritoka Save.

74. To je ranije bio franjevački samostan i crkva Sv. Duha (osnovana 1285). J. Kempf kaže da je ta crkva tek godine 1573. pretvorena u džamiju i tako ostala sve do 1687. godine.

75. U orig. *Požegacik* = Mala Požega, danas Užička Požega, varošica u Srbiji, u užičkoj oblasti; u njoj je i Evlija bio i opisao je, kako ćemo to kasnije vidjeti.

76. U orig.: *Rahovičsa*, čitaj Rahovica, danas Orahovica. Ajin Ali (1607), Ali Čauš (1643) i Hadži Kalfa (oko 1650) takođe nazivaju ovaj grad Rahovica. I u zapadnim vrelima to je ime nekada pisano Rahaliza (1550), Rahocia i slično (v. Gj. Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920, str. 133—136). Samo Orahovica leži više na sjevernoj, a ne na zapadnoj strani Požege.

77. Za pitanje orahovičkog sandžaka up. H. Šabanović, *Upravna podjela jugoslavenskih zemalja pod turskom vladavinom* u Godišnjaku Istorijskog društva Bosne i Hercegovine IV, 1952, 203.

78. Na drugom mjestu kod Evlije (*Sejahatnama* I, 190), stoji da has orahovičkog sandžakbega iznosi 700.000 akči.

79. U orig.: *Val-povo* = Valpovo, trgovište u Slavoniji, kotar Osijek.

80. U orig.: *Yak-ova* = Đakovo, trgovište u Slavoniji, kotar Osijek. Prema tome su Turci ovo mjesto zvali Jakovo.

ĐAKOVO[80]

Ovo Đakovo (Yakova) je osvojio Arnaut Memi-paša[81]. Ono je njemu dodijeljeno kao odžakluk [nasljedan] u njegovoj porodici s koljena na koljeno. Stoga i sada u ovome gradu stanuje i živi Ibrahim-paša[82]. To je darežljiv, plemenit i hrabar čovjek. Da ga bog sačuva!

Ovaj se grad nalazi u planinskom kraju. Sazidan je u obliku petougaonika od šeddadovskih cigla, a ograđen je nabijenim drvenim šarampovom i podzidan podzidom kao što se podziđuje obala. Ima jednu kapiju. Opkop mu je sasvim nepristupačan. To je ranije bio tvrdi bedem (sedd-i sedîd) države Hrvata i Slavonaca.

Ibrahim-pašin dvor (saray) ovdje je također prava tvrđava. Taj čovjek koji je oličenje plemenitosti, rekao je meni, siromahu:

— Bogami, Evlija Čelebi, mi ne potpadamo pod bosanske poreske urede (aklām), ali kad ste već došli na našu krajinu, nećemo vas poslati praznih šaka.

Premda mi je to rekao, ja sam mu, siromah, odgovorio ovo:

— Gospodine pašo, u gradu Bihaću (Bihke) leži dvanaest sremskih kola (srem arabasi)[83] blaga za izbavljanje bihaćkog kapetana iz sužanjstva Zrinjskog (Zrinoglu). Naši ljudi su, također, tamo. Ja, siromah, molim vas gospodara da vi s jednim lijepim pismom spremite stotinu naoružanih momaka neka oni od zastupnika (vekil) bihaćkog kapetana uzmu sve blago i neka dođe još stotinu dobro naoružanih po izbor junaka između hrabrih ratnika bihaćkog kapetana radi oslobođenja njihovog gospodara.

Moja molba bila je uvažena, pa je istoga časa otišlo tri stotine uglednih junaka sa Ibrahim-pašinim pismom gradu Bišću. Sutradan i nama dade jednu kesu groša putnog troška, pet pari ručnih pušaka (kol tufenk) i mađarske čohe za pet čakšira. Ranim jutrom dao mi je, siromahu, za pratnju trideset konjanika i pedeset pušaka.

GRAD BROD[84]

Ovaj Brod je sada u dobrom stanju. Podigao ga je jedan od onih što su gradili grad Varadin[85].

Nalazi se na ravnom i zelenilom obraslom mjestu na obali rijeke Save. Osvojio ga je Gazi Memi-paša[86]. Pripada sandžaku Požegi. Oni imaju dužnost da u slučaju rata idu u pomoć gradu Kanjiži.

81. Đakovo su Turci zauzeli g. 1526. (Vidi Gj. Szabo, *n. d.*, str. 140). O Memi-begu str. 193, nap. 27.

82. Tj. Ibrahim-paša Memibegović, up. str. 174, nap. 27.

83. Up. str. 91, nap. 104.

84. U orig.: *Prot*. Danas se zove Slavonski Brod za razliku od Bosanskog Broda. Ime je dobio odatle što je tu oduvijek bio prelaz preko Save na njenu desnu obalu.

85. U orig.: *Varadin*, danas Petrovaradin, grad u Sremu na Dunavu prema Novom Sadu sa kojim ga veže željeznički most.

86. Slavonski Brod je zauzeo, sredinom avgusta 1536. smederevski sandžak-beg Mehmed-beg Jahjapašić. Tada su Turci osvojili Slavonsku Posavinu od Slavonskog Broda do Gradiške. Turci su odmah stavili u tvrđavu Slavon-

U tvrđavi se nalaze daskom pokrivene kuće, ambari, skladište municije i jedna Sulejman-hanova džamija, koja je ranije bila crkva. Tu se nalazi gradski kapetan[87] i tri stotine hrabrih vojnika gradske posade.

Dok smo se mi nalazili u ovome gradu, dođe pismo od Sarhoš Ibrahim-paše. On je pisao ovo:

»Moj sinko, Evlija efendija. Idi prema gradovima Moslavini, Runičsi(?)[88] i Voćinu[89]. Dok vi budete tako išli, sigurno će i naši ljudi, koji su otišli u Bihać, također doći i prispjeti. Nemoj prelaziti u neprijateljsku zemlju dok ne uzmeš do tri stotine krajiških junaka. I ja ću, akobogda, poslati oko pet stotina momaka. Samo, molim vas, pošto u Hrvatskoj vlada velika oskudica, budite dobri pa našu vojsku koja će vas otpratiti što prije nama povratite«.

Pošto smo se podigli iz grada Broda[90], išli smo sa stražom prema sjeveru i došli u grad Voćin.

GRAD VOČIN

Ovdje su u znak dobrodošlice meni, siromahu, ispalili tri topa. Gradski kapetan je kao i ranije pred nas izašao, i jašući naporedo sa mnom, reče:

— Dobro došli, moj gospodaru. Vaš vezir Melek-paša izvolio nam je narediti:

»Kad vam dođe Evlija Čelebi koji ide prijestonici Zrinjskog (Zrin-oglu) sa dvanaest (!) kola blaga, budite mu pri ruci«.

Mi svesrdno postupamo po njegovom pismu kao što on postupa po vlastoručnom carskom pismu koje je došlo od njegovog veličanstva sultana. On je nas poslao sa ovolikim blagom da izbavimo bihaćkog kapetana[92].

Tu noć smo prenoćili u gradu i srdačno razgovarali sa mnogim ratnicima. Ranom zorom ratnici su sa kapetanom izišli iz grada i čvrsto zatvorili gradsku kapiju. I nakon što smo putovali tri sata naprijed, pojavila su se tri čovjeka u odijelu krajiških dušmana. Oni izvadiše iz njedara bijele marame i svojim držanjem kao da nam rekoše: »Mi smo krajišnici«. Kad smo im se približili, rekli smo:

skog Broda posadu od 1500 vojnika. Iduće godine je hrišćanska vojska od 16.000 pješaka i 8.000 konjanika, pod generalom Ivanom Kacijanerom, provalila u Slavoniju sve do Osijeka, ali su je kod Gorjana Turci 9. oktobra 1537. g. potukli i potom utvrdili svoju vlast u Slavoniji.

87. Mjesto kapetan treba dizdar.

88. U orig.: *Runičse*, što je toliko iskvareno da se ne može sa sigurnošću razriješiti. Možda treba da stoji Rahovica.

89. U orig.: *Volin* = Voćin.

90. U orig.: *Brot* = Brod.

91. U orig.: *Vokin* = Voćin.

92. Stilizacija ovoga mjesta je sasvim loša, tekst očito manjkav, pa je zbog toga i prevod ovoga dijaloga dat sasvim slobodno, onako kako sam ga ja shvatio.

— Dobro došli junaci! Otkuda nam donosite pozdrave?

— Gospodaru, mi smo vojnici bihaćkog kapetana. Eto dolazi zastupnik bihaćkog kapetana i Krupa-kapetan Ibrahim-beg[93], vaša vojska, vaši ljudi i svih dvanaest [kola] carskog blaga i četrdeset kola jela i pića. Ako ih počekate, oni će doći.

Premda su oni tako rekli, nije bilo vrijeme za čekanje, nego smo mi, naravno, pošli pet sati naprijed. I kada su se s one strane i s naše strane primijetile islamske zastave, te kad su se obje vojske sastale, ja sam, siromah, skočio na kola, našao kadijin arz i mahzar, pisma bihaćkih prvaka i sve stvari u redu. Opet smo se vratili natrag i o zalasku sunca stigli u grad Viroviticu[94]. Na ovoj strani pred nama nalazi se Kirintiluk.

93. Ovaj krupski kapetan Ibrahim-beg potiče sigurno iz porodice Badnjevića.

94. U orig.: *Dorofičse*, vjerovatno iskvareno, mjesto Virovitica.

XVI

VILAJET ZRINJSKOG[1]

(V, 524—534)

Na ovoj krajini vilajet zovu kirintiluk[2]. Kirintija Zrinjskoga (Zrinoğlu) proteže se od rijeke Drave do Save, tj. tri dana hoda od sjevera prema jugoistoku. Put koji vodi kroz nju obnavljaju svake godine. Ova kirintija nije nalik ni na grad ni na vojnički opkop. Steću šumu u kirintiji, koja se uzdiže do nebesa, ne sijeku, pa je čitav kraj potpuno obrastao šumom. Ona je tako zapuštena od vlasti već osam stotina godina, pa se svake godine iskupi po nekoliko hiljada ljudi, koji posijeku na stotine hiljada stabala i slože ih na gomile velike kao brda onih drva što su posječena prošle godine. Zato su ovaj kraj nazvali Kirintija. Tako neobično veliko drveće kao što je ovo ovdje vidio sam još samo u bosanskoj planini Ravno[3] i u Almanaskoj gori[4] na izvoru Dunava. Debljina ovoga drveća može

1. U orig.: Zrinoğlu — Zrinjski. Misli na Nikolu Zrinjskog, bana hrvatskog i slavonskog od 1647. do 1664, čuven je kao pjesnik (Sirena Jadranskog mora) i kao vojskovođa. Sjedio je obično u gradu Čakovcu u Međumurju, gdje ga je i sada našao Evlija i odakle je često uznemirivao turske krajeve.

2. Kirintilik — to je granična zona varaždinskog generalata i turskog dijela (tadašnja) Slavonije. Što mu Evlija daje ime Kirintilik (krčevina) i što ga naziva vilajetom, Radonić tumači da je uticala nešto i sličnost između imena Karintija, kako Turci, prema lat. Carintha, zovu Korušku, i turske riječi kirinti — krčevina, jer da su Turci sve austrijske vojnike i na hrvatskoj i na slav. krajini nazivali Kranjcima, da su u graničnoj zoni u sistem utvrđenja spadale i zaseke (stari način utvrđivanja granične zone osobito u srednjem vijeku, indegines Waldverchacke) kroz koje su vodila vrata (portae). I Evlija pominje »vrata Kirintiluka«. Ove vrste utvrđenja bilo je i na hrišćanskoj i na turskoj strani na prevojima i inače na važnijim tačkama puteva. Sačuvalo se i danas na mnogo mjesta ime »Krnđija«. Evlijino kazivanje o sječi šuma u toj pograničnoj zoni Radonić smatra izmišljotinom Evlijinom koja je nastala zbog samoga izraza Kirinti, koji u prvom redu znači krčevina. (Isp. GNČ 1910, str. 67, nap. 1).

3. U orig. ovdje *Ravano*, a ranije tačno *Ravno*, starije ime današnje Javor planine što leži na jugozapadu od Srebrenice, na putu od Srebrenice na Glasinac. Danas toga imena nema, a spominje se i u izvještaju Marijana Maravića g. 1655. (Vidi Glasnik Zem. muzeja XVI, 1904, 253). Na to ime ove planine podsjeća još uvijek ime sela Podravno. Vidjeli smo da je Evlija jedanput prošao kroz ovu planinu putujući iz Srebrenice u Sarajevo.

4. Almanska gora su Karpati.

se predstaviti iz ovoga. Drvosječe posjekoše jedno drvo. Pošto mu odsjekoše grane i skresaše ga, spustiše ga na zemlju, isjekoše na komade, te od njega načiniše tri izdubljene jednostavne lađe. Najdeblje mu je mjesto pri panju, i odatle izađe lađa u koju može stati hiljadu tovara jabuka.

Po unutrašnjoj strani granice ove Kirintije Zrinjskoga nalaze se »vardar-kule«[5], tj. osmatračnice koje su poređane po brdima u razmaku koliko top može dobaciti. Sve su pune vojnika. Ako se sa koje bilo strane Kirintije pojavi neprijatelj, odmah sa kule, koja je na toj strani, ispali top. Kada, na primjer, dolaze Osmanlije, onda zapucaju topovi iz tri stotine šezdeset i sedam varda-kula koje su podignute na obalama Morave[6], Drave i Save. Sva se Hrvatska zapali i začas se sakupi čitavo more ljudi. Ali se krajiški borci posluže varkom, pa s jedne strane pokažu vojsku i zapucaju iz bezbroj topova, a s druge strane upadnu unutra i pljačkaju.

U staro doba bila je u rukama ovoga Zrinjskog Aleksandrova kruna[7]. Ali je austrijski ćesar iz pohlepe za ovom krunom navalio na Zrinjskog i oteo mu je iz ruku. Akobogda, opisaću kako sam u gradu Beču vidio ovu krunu. Otkako je Zrinjski izgubio iz ruku ovu krunu, ne ističe svoje staro dostojanstvo, nego je ovaj njegov položaj na krajini samo položaj hercega. Ali on ima vrlo kultivirane zemlje.

Kada su s tabija i kula ugledali našu vojsku s bijelim »viza«-bajracima, rekoše nam:

— Hej, Turci, kuda idete s tolikom vojskom.

Mi im odgovorismo:

— Nosimo ovo blago vašemu kralju Zrinjskom za bihaćkog kapetana.

— Ah, vidi ti, vidi Turaka — rekoše oni — kako dolaze da izbave svoje ljude, a da smo to mi, ne bi nas niko izbavljao, već bismo pocrkali na galijama.

Odatle smo išli jedan dan prema sjeveru i stigli u grad

MOSLAVINU[8]

To na latinskom jeziku znači: grad slatko vino. Mi smo i ranije ovamo dolazili da kupimo zahire baha. Kako ovaj grad spada u naš ejalet, onda su mi, siromahu, dali samo malo putnog troška, a kada

5. U orig.: *varda* od talijanskog guarda, usklik na upozorenje, pazi!

6. U orig.: *Morava*. To je štamparska ili prepisivačka greška, treba Mura.

7. Evlija misli na krunu Aleksandra Velikog ili Makedonskog. Evlija na više mjesta spominje tu krunu i zove je korona. A što ovdje u originalu stoji »uruba«, to je opet neka prepisivačka ili štamparska greška mjesto »korona« — kruna, kako stoji na drugim navedenim mjestima. Da je tako, jasno je već stoga što Evlija tu »koronu« prevodi sa ar. tadž — kruna. Evlija krunu Aleksandra Velikoga spominje u posjedu grčkih careva, austrijskog cara i ugarskog kralja pa eto i u posjedu Nikole Zrinjskoga. Za tu krunu on će kasnije kazati da je bila poklonjena ugarskim kraljevima.

8. U orig. ovdje pogrešno stoji *Moslobina*. Na drugim mjestima kod Evlije stoji *Moslovina* = Moslavina, varošica na Dravi.

su nas sada ugledali s ovolikom vojskom, iznenadili su se. Sa svim blagom i kolima uđosmo u grad i odsjedosmo opet kod gradskog kapetana. Ja počeh da zadirkujem kapetana, ali, za čudo božje, toga časa stiže od Ibrahim-paše Đakovačkog[9] stotinu ovaca, deset kola dvopeka i pet stotina vojnika s jednim kadijom, koji zaista bijaše i kadija i borac.

Toga dana dođe ispred bana (vezir) jedan kao mjesec lijep franački mladić i reče nam:

— Pozdravio vas je kralj i rekao: »Sutra ujutro neka sa srećom, na moj obraz, stupe u moju zemlju i neka dođu«.

On je donio pismo napisano pismenima koja liče na pismena zapisa (talisman) protiv reumatizma[10]. Pošto smjestismo plemića u jedan ugao našega stana, opazih da moslavinski kapetan hoće da ostane. On mi reče: »Ne mjeri svako vrijeme jednim mjerilom. Ja nisam službenik bosanskog ejaleta[11]. Doći će ljudi našeg gospodara kanjiškog valije Suhrab Mehmed-paše[12] i od Ibrahim-paše Đakovačkog, iz gradova cerničkog[13] i orahovičkog[14] sandžaka«. Kad sam ja, siromah, počeo na njega navaljivati i moliti ga da svakako pođe, on me upita:

— A na kome da ostavimo grad?

Ja mu, siromah, odgovorih:

— Sad ću ja postaviti u grad pet stotina vojnika, a tebe ću povesti sa sobom, i čim dobijem arz (odluku) od Suhrab Mehmed-paše, postaviću na tvoje mjesto nekog drugog za kapetana.

9. Ibrahim-paša Đakovački jest Ibrahim-paša Memibegović.

10. Ovo pismo Nikole Zrinjskog bilo je vjerovatno napisano ćirilicom. U zbirkama zapisa (talismana) susreću se zaista i takvi koji su pisani znakovima sličnim ćirilici.

11. Ovdje Evlija pada u kontradikciju. Maločas kaže da Moslavina spada u bosanski ejalet, a iz ovih njegovih kazivanja proizlazilo bi da je Moslavina tada pripadala ejaletu Kanjiži.

12. Suhrab Mehmed-paša je odgojen u carskom dvoru gdje je g. 1655. postao mirahor (nadglednik carske staje), a zatim iste godine aga janičara. U ševalu godine 1067/1657. imenovan je beglerbegom provincije Sivasa. (Up. *Sidžill-i osmānī* III, 115). Poslije toga gubi mu se trag sve do godine 1660, kada ga nalazimo na položaju beglerbega kanjiškog ejaleta. Dalje znamo da je u jesen 1663. postao sandžakbeg hercegovačkog sandžaka. (Up. *Sejahatnama* VI, 402 i 413). Na tom je položaju ostao sve do džumaza I 1076/9 novembra 1665, kada je postao bosanski beglerbeg. (Up. *Sidžill-i osmānī* III, 115). Samo turski istoričar Rašid kaže da je Suhrab Mehmed-paša još g. 1075—1664/65 postao bosanski beglerbeg. (Up. Rašid, *Tarih* I, 127). Suhrab Mehmed-paša je upravljao Bosnom sve do 1077 = 1666/7, kada je svrgnut s položaja bosanskog beglerbega i 1079 = 1668. postao namjesnik u Ujvaru u Mađarskoj. Na tom položaju zadesila ga je smrt u mjesecu muharremu 1080 — junu 1669. godine. (Up. *Sidžill-i osmānī* III, 115; Vučetić, *Dubrovnik* 1869. (Preštampano iz programa dubrovačke gimnazije).

13. Cernik kod Nove Gradiške. U ovo vrijeme bio je sjedište sandžakbega istoimenog sandžaka.

14. Orahovica, varošica u slavonskoj Podravini. Iz ovih navoda Evlije takođe proizlazi da je u ovo doba postojao poseban sandžak koji se zvao orahovički.

Kada sam ja to rekao, kapetan se posve zbuni, te postavi tobdžije i džebedžije, i izlazeći iz svoga dvora, spusti mi u krilo pet stotina unđurskih (ugarskih) dukata (madžarija). Ibrahim-pašini alajčauši udariše u bubnjeve. Mi krenusmo i za cigla dva sata hoda stigosmo iz Moslavine[15] na bogaz-kapiju, u mjesto koje se zove Merti[16]. Ja, siromah, kao kakav alajčauš povikah na muslimanske junake i rekoh im:

— Panite junaci! Sada ulazimo u neprijateljsku zemlju. Ponašajte se uljudno. Ovdje su vino i žena dopušteni. Ali ako doznam da je kojega od vas zapalila žena, vino ili rakija, isprebijaću ga i crijeva mu isukati. Jeste li s time sporazumni?

Na to svi odgovoriše:

— Neka je bog s tobom zadovoljan! Među nama nema takvih ljudi.

Ja, siromah, rekoh im na to:

— Ali ljudi su ljudi. Ni otac nije u stanju da zna narav svoga sina, a ni sin očevu narav. Mi smo ovamo došli s tolikim blagom i novcem da nastojimo da izbavimo onog hrabrog junaka. Ako učinite kakvo sramotno djelo, neprijatelj će naći izgovor da ne može pustiti kapetana, a da nam uzme blago, i da nas — ako bude postupao prema nama ljudski — sve protjera, a ako ne postupi prema nama humano i ne smiluje nam se, satraće nas.

Kad sam to rekao, oni svi u jedan glas odvratiše:

— Gospodaru, da odmah svidimo posao i da se vratimo a da ne ostajemo, pa da za nama trag smrdi.

Kad sam ja, siromah, na to upitao:

— Šta velite na ove odgovore? — oni mi rekoše:

— Bog neka prosti, gospodaru, pokajanje je odgovor. Ja ipak sakupih na jedno mjesto odžakage i ćehaju njihova kapetana, i rekoh im:

— Ako svaki od vas može držati na uzdi svoje vojnike, onda uđite u ovu zemlju. Ali ako ima ljudi koji ne vrše redovno vjerske obrede i bekrija koji piju vino, oni neka ostanu.

Oni odgovoriše:

— Naši su ljudi pošteni. Zakleše se da će prekrštelje kamiti i [u tom smislu] opomenuše i upozoriše svoje potčinjene.

Iza toga stupismo kroz kapiju (bogaz) Kirintije u vilajet Zrinjskoga (Zrinoğlu).

Putovali smo taj dan i zakonačili u selu

VASLON[17]

To je selo poput kakve kasabe. Ima hiljadu kuća, čaršiju i pazar. Iz ovoga sela smo uputili naprijed onog nečistog mladića s jednim našim čovjekom nečistom banu (begu) i poslali dva jagluka Kaja-

15. U orig.: Moslovin mjesto Moslavina.

16. Sada nisam mogao naći spomena ovome lokalitetu Merti pa stoga nisam siguran ni kako se tačno čita.

17. Ni o ovom selu Vaslon ili slično nisam našao spomena.

sultanije[18], jedan poša-turban izvezen zlatom i pismo u kojem sam rekao:

»Ujutro, akobogda, imaćemo čast da se s Vama sastanemo i porazgovaramo«.

Zatim nam stiže glas da su za nas pripremili jednu veliku palatu blizu crkve Zrinjskog. Sutradan bijaše nedjelja i mi s velikom vojskom uđosmo u tvrđi grad Čakovac[19].

GRAD ČAKOVAC

Sagradili su ga unđurski (ugarski) kraljevi. Budući da je njima poklonjena Aleksandrova kruna koju zovu »oroba«[20], oni su pretendirali na kraljevstvo. Ali je prije mnogo godina Stari Zrinjski[21] udario nove temelje i čvrst bedem ovome gradu. Mnogo puta su pod ovaj grad dolazili neprijatelji, ali su se vraćali bez uspjeha. Osmanlije ga, međutim, nisu nikada opsjedale, nego su mu samo džebedžije pljačkale varoš.

Kada nam se ukazao grad, izađe cijelo stanovništvo u gomilama kao divlji krmci, tobože nama u susret, a stvarno da nam pokažu mnoštvo vojske i ljepote grada. Udarili su u bubnjeve i svirali uz trampeta. Čim smo stigli pod grad, upališe jednim fitiljom dvije hiljade topova, koji su odjeknuli čitavom okolinom. Zatim smo odsjeli u palati kod crkve bana Zrinjskog[22]. Sutradan dođe preko pet stotina mladih i odjevenih službenika u raznim kalpacima od samura i pozvaše mene, siromaha, »kralju«. I mi pojahasmo naše konje, brze kao vjetar, pa ispred sebe postrojismo svu našu pratnju i svih naših šest stotina vojnika zajedno sa svima onim našim službenicima. Išli smo naporedo na konjima kroz grad razgledajući ga.

Kad smo, idući tako, stigli u dvorište palate Zrinjskoga, ban izađe iz svoje dvorane pješke napolje, te i ja, siromah, slobodno sjahah s konja, izljubih se i pozdravih s banom. Zatim uđosmo u dvoranu i sjedosmo na stolice. U njih nisu dvorane zastrte (ćilimima) već su obložene mozaikom i sjajnim tvrdim mramorom. Svi su članovi njegova divana sjedili na svojim stolicama. Ja sam, siromah, sačuvao svoju muslimansku smjelost. Stupio sam dostojanstveno i u nečiste ruke hrabrog bana predao pismo i stao. Ban uze pismo i pošto ga poljubi i metnu na čelu, predade ga pelmanu, tj. tumaču da ga prevede. Kada je razumio sadržaj pisma, upita:

— A gdje je blago koje sam prema tefteru (popisu) tražio?

18. Ova Kaja-Sultana bila je žena Melek Ahmed-paše.

19. U orig. stoji Čakaturna — Čakovac u Međumurju u kome je obično sjedio hrvatsko-slavonski ban Nikola Zrinjski.

20. U orig. stoji uruba ili oroba, što je, kako smo rekli, nekom pogreškom prepisivača nastalo od korona = kruna.

21. U orig. stoji Kodža Zrin što znači Stari Zrinjski.

22. U orig. stoji Zrin-ban tj. ban Zrinjski.

Dok je on stajao, ja, siromah, odmah dadoh znak svojim slugama te oni donesoše i izložiše dvanaest srijemskih kola[23] one dragocjene robe koju smo komad po komad, prema teftenima u prisutnosti bana prebrojali, pa je njegov tefterdar preuzeo sve u potpunom redu.

Na to ban upita:

— A gdje je četrdeset konja koje sam tražio od paše?

Ja mu, siromah, odgovorih:

— Bane-herceže, naši konji ne mogu živjeti u ovoj studenoj zemlji. I ovi konji što su nam ostali su hercegovi. Vi imate mnogo boljih konja od ovih. Evo, mjesto onih konja poslano vam je preko vašeg teftera pet ćurkova od samura.

Kad sam ja to rekao, odgovori on:

— Zaista je tako, ja mnogo volim moga Melek-pašu.

Ja mu, siromah, na to rekoh:

— Ako volite Melek-pašu, onda nas brzo otpremite i predajte nam kapetana.

Na to on istog časa pozove nemilosrdnog gradskog kapetana i reče mu:

— Idi i dovedi bihaćkog kapetana.

Odmah poslije toga dovedoše kapetana u dvoranu. On je s mukom došao, jer nije mogao da tegli dvanaest oka gvožđa na nogama. Ja, siromah, odmah skočih te se izgrlih i izljubih s kapetanom. I kapetanova pratnja poljubi svoga kapetana pa se povuče natrag. Ja, siromah, na to rekoh:

— Moj bane, neka mu sada skinu okove s nogu.

Ban na to odgovori:

— Ako se zakune majkom Marijom da neće više našu zemlju paliti, robiti i pustošiti, onda ga neću više ovako držati u ropstvu. Inače ću ga ubiti i isjeći na komade.

Ja, siromah, na to rekoh:

— Takvo je stanje na krajini. I vi udarate na njihovu zemlju pa i oni na vaše gradove. Tako je običaj na svijetu.

Kad sam ja to rekao, s teškom mukom skidoše okove s kapetanovih nogu. Siromah bihaćki kapetan nije mogao da ide. On pozdravi rukom bana i teškom mukom priđe do mene, siromaha, i sjede na jednu stolicu. Ja tada rekoh:

Moj bane, ne puštaj bega ovako gola! Pokloni mu jedno odijelo, konja i okove što su mu skinuti s nogu.

Ban mu odmah dade jedno odijelo, ćurak od samura, konja pod sedlom izvezenim srmom i njegove okove. Zatim je priređena velika gozba. Za vrijeme objeda ban upravi bihaćkom kapetanu nekoliko prijateljskih riječi.

Ja, siromah, rekoh:

— Moj bane, da kapetana s njegovim vojnicima koji su ovdje pošaljemo onamo za čim on čezne, a ja bih želio da se još dan-dva porazgovorim s vama.

23. Za sremska kola up. str. 91, nap. 104.

Alaj-čauši odmah sakupiše vojnike. Iza objeda kapetan je dobio dozvolu od bana. I dok se sa mnom opraštao, rekoh mu da ne ide paši, dok se sa mnom ne vidi. Tako on s hiljadu i šezdeset odabranih vojnika izađe i ode, a ja, siromah, ostah s četiri stotine konjanika u gradu Čakovcu da ga razgledam.

Pojava i karakter Zrinjskog. — Bijaše pametan, trezven i inteligentan. Za bihaćkog kapetana je rekao:

— Da ga bog blagoslovi, kapetan je hrabar čovjek i junak. U našem hercešivu napijali su mu zdravice i spominjali ga u sedam pjesama. Ali takvo je ratno stanje. Bogami, svojom je krivicom pao u naše ruke. Ali dok je on zarobljen, palo je 8030 naših ljudi. Od njih je poginulo četrdeset Turaka, a sedamdeset zarobljeno. Dok su njega zarobili, on je svojom rukom na konju posjekao pet mojih vrijednih kapetana, a sam se svojim teškim tijelom strovalio s konja i pao. Kada je do njega stiglo tri hiljade mojih vojnika, on je kao Tatar potukao još nekoliko mojih ljudi. Najzad su ga svezali, pa sam ga, eto, toliko godina držao okovana u ropstvu. Hvala bogu, sada se izbavio iz naših ruku i otišao [ali će] da na drugom svijetu odgovara za ljude koje je pobio.

Ja, siromah, na to rekoh:

— Moj bane, bogati pošalji kapetanu jednu čelenku od sokolova krila i raspitaj se kako putuje.

Kad sam ja to rekao, on istoga časa posla za kapetanom čelenku od [sokolova] krila i jedan krajiški samur [ćurak]. I meni, siromahu, dade jedan krajiški [ćurak od] samura, jedno odijelo i konja. Kad sam se ja, siromah, sa svojom pratnjom povratio u naš stan, dođe pedeset ovaca, sto kokoši i deset kuhara. Mi smo istoga časa odnijeli i predali »hercegu« jednu svilenu urešenu i umjetnički izrađenu serdžadu, jednu svilenu, urešenu i divnu haljinu za divan i jedan ćurak od samura s licem od čohe jorgovan-boje, što mu je poslao naš gospodar Melek Ahmed-paša. Svi su se članovi divana začudili i zavidili, a ja, siromah, rekoh:

— Ovi su darovi od vašeg oca vezira Meleka. Zatim poljubih jaku na ćurku i svojom ga rukom stavih na leđa hercegova. Zatim su ispalili pet do šest stotina baljemez-topova i nastade veselje. Iza toga smo ostali još tri dana u našem konaku i posvetili se razgledanju varoši.

Izgled i položaj grada Čakovca. — To je tvrd grad petougaonog oblika sazidan na način kako se podziđuju obale. Leži na plodnom zemljištu obraslom zelenilom, a udaljen je jedan dan hoda na konju od rijeke Drave. On je predmet osvajačkih težnji svih vladara. U unutrašnjosti grada ima deset hiljada lijepih kuća koje su građene od tvrdog materijala, a sve su pokrivene raznovrsnim ćeremitom. Osobito vrijedi vidjeti hercegov dvor i palate sedmorice kapetana.

Sve su ulice široke i popločane kao šahovska tabla. Ima dvije hiljade dućana, a nabrojio sam četrdeset samostana[24].

Trgovi su vrlo prostrani i čisti. Od gradskih kapija jedna je okrenuta prema sjeveru, to je Kaniška kapija, odakle vodi put preko Drave u Kečkivar[25], drugim imenom Novigrad (Jeni kal'a) koji leži na drugoj strani Save, na teritoriji Kaniškog [sandžaka]. Druga se kapija nalazi na istočnoj strani, to je Moslavinska kapija, kroz koju smo ušli [u grad].

Moje prepirke sa Zrinjskim. — Više puta sam se prepirao i diskutovao sa Zrinjskim. Tako sjedeći jednog dana kod njega dođoše tužioci da se potuže na Suhrab Mehmed-pašu iz Kanjiže i rekoše:

— Moj kralju, čete Kanjižana stalno pljačkaju po obali rijeke Mure. Zarobili su dvije stotine hrišćana iz grada Peške[26], a tri stotine sasjekli.

Još su se mnogo žalili. Na to reče Zrinski meni, siromahu:

— Juruk (skitnica) vezir, zašto ne zauzda svoje vojnike?

Ja mu, siromah, odgovorih:

— Ni austrijski ćesar ne može da obuzda vaše vojnike, već stalno provaljuju u gradove Bihać, Kotar[27] i Udbinu, te tamo pljačkaju i pustoše, odnose napljačkano blago i odvode roblje. Eto, istom se sada i bihački kapetan izbavio ropstva i otišao. Tvoj ćesar nije dao pristanak da tako činite, ali vi radite poslove koji su suprotni mirovnom ugovoru, pa zato i naši Kanjižani dolaze sa Suhrab Mehmed-pašom na vašu krajinu, prelaze rijeku Rabu i dolaze čak do pod gradove Ujvar, Kemin-kioše[29] i Kemešvar[30], ruše, pale, robe, pustoše i odvode roblje.

Kad sam ja to rekao, na to ban odgovori:

— Ah, Turčine li Turčine, imaš i ti pravo, i ti si po ovim našim krajinama mnogo četovao, jatakovao i prebjegavao (»prebelik«), ali smo i mi ubili sina kanjiškog vezira Bojni Ejri Muhamed-paše i zarobili tri stotine njegovih ljudi.

Ja, siromah, rekoh:

— Eto, vidiš, Kanjižani ne daju mira vašem narodu i vašoj zemlji zato da osvete krv onoga vezirovog sina, a vi se sada ovako tužite da vam stalno odvode roblje.

24. U orig. stoji manastir, a Evlija pod tim misli sigurno na crkve i kapele.

25. U orig. stoji Kedžkivar. Za pitanje lokalizovanja ovoga mjesta vidi Radonić, GNČ XXIX, 1910, str. 74, nap. 17. Kedžkivar jest Novi Zrin.

26. Grad Peška na Muri.

27. U orig.: Kopar. To je štamparska ili prepisivačka greška mjesto Kotar. Evlija Ravne Kotare naziva gradom.

28. U orig.: *Udvinye* = Udvina, starije ime za Udbinu.

29. Vjerovatno Körmend na lijevoj obali Rabe.

30. Tj. Kamendvár.

Zrinjski odmah odgovori:

— Evlija-aga, ovo je jatak naše krajine. O tome se ne može dovoljno govoriti.

To reče i ušuti. Ali se mnogo tužio na Kanjižane, Cerničane i Požežane. Sutradan smo svi zajedno s hercegom pojahali konje i natovarivši našu prtljagu na kola, otišli smo u grad Legrad[31].

GRAD LEGRAD

Ovaj je grad nanovo podigao Stari Zrinjski 921/1515. godine, kada je sultan Selim osvajao Egipat. To je šestougaona građevina, tvrda kao da ju je gradio Šeddād[32]. Smještena je na prostranom i lijepom polju. Opkop joj je veliki ponor. Sa svih sedam tabija koje su kao Aleksandrov zid[33] opališe u čast Zrinjskog hiljadu topova, tako da se i zemlja i nebesa zatresoše. Sve zidove okitiše crvenom prankoja-čohom. Na sve tābije i na stubove lađa prikovaše po jedan jarbol, a na vrh jarbola izvjesiše plandira-zastave koje vrijede po deset hiljada groša, te tako na razne načine okitiše i ukrasiše grad. Sa svih crkava odjekivao je na sve strane glas zvona. Sva je vojska izašla da dočeka bana. Padali su ničice kao da sedždu čine. Čovjeku se mozak opijao od mirisa aloe, ambre i tamjana, što se razvijahu iz zlatnih i srebrnih kadionica po ulicama. Herceg-ban ode u svoj dvor u gradu. Nas smjestiše u neku palatu. Odatle odoh na gozbu koju prirediše prvaci varoši. Svakome je dato toliko jela i nesretnog vina da se nijedan nije mogao držati na nogama. Svi su bili pijani.

U Legradu imaju mnogo vinograda i bašča. Varoš je vrlo napredna, lijepa i čista. Imaju jedanaest crkava koje su u dobrom stanju i lijepo ukrašene. Na tornjevima su im krstovi od čista zlata. Neke su pokrivene olovom. U gradu ima jedan kapetan i sedam hiljada vojnika. I ovdje djevojke i nevjeste sjede posve otkrivene u dućanima i trguju.

Pošto sam razgledao ovaj grad po svojoj volji, zatražih od bana dozvolu da idem, ali mi on reče:

— Tek su tri dana kako si došao, ostani da još koji dan uživaš i da sutra idemo u lov. Lov vidjeti je također vrlo zanimljivo.

Tako me zadrža. Ranim jutrom odoše topovi na sedamdeset kola te i mi uz pratnju orgulja, bubnjeva i crkvenih zvona izađosmo iz grada Legrada (Legraddžik). S njima je pošlo stotinu hiljada konjanika i pješaka naoružanih kopljima i puškama. Ovi ne nose franačke kalpake, nego neke zelene i crvene od samura.

31. U orig.: *Legradcik* = Legrad u Međumurju spram utoka Mure u Dravu.

32. Misli na himjeridskog kralja Šeddada u Jemenu koji je poznat po svojim velikim i tvrdim građevinama.

33. Legendarni zid Aleksandra Velikog protiv barbara na istočnom kraju Kavkaza.

OPIS LOVA

Išli smo punih sedam sati. U Kirintiji, koju sam ranije spomenuo, prema našoj granici Zrinjski ima visok dvorac. Kada smo tamo stigli i smjestili se, poče iz šuma i planina sa svih strana pucnjava iz topova. To su ljudi koji su ranije otišli i obavijestili raju. Začas tu izbi čitavo more ljudi koji dižući hajku stvoriše zaglušnu buku. Topovi su pucali bez prestanka. Iz svih planina slegoše se zvjerad na mjesto zvano Kirintija, pa tu izložiše svoje živote na pazar. Što je veličina božja, u jelena velikih kao slon, rogovi izrasli kao vile. Pojaviše se životinje po imenu srne, »silâli« (?) i »jagmurdže« (?). Svaka liči na kastamunijske brze mazge. Bilo je i neke vrste medvjeda crvene dlake, koji liče na bagdadskog lava. Strašni veliki zubati veprovi bijahu veći od magarca, a divlje koze i ovce kolik goveče. A koliko je došlo lisica, šakala, vukova, risova i zečeva to sam bog zna. Tako su ljudi neprestano pucali iz topova, a životinje bježeći od topovske grmljavine, skupiše se na jedno mjesto. Kad stadoše na sredinu, sve smo ih kralj i ja, siromah, posmatrali iz dvorca. Kada kralj reče: »Udrite«, ljudi zađoše među tolike hiljade životinja, kao da idu u smrt, i počeše da ih ubijaju. Medvjedi i veprovi rastrgoše oko pet stotina ljudi. Vičući: »Eto ga tamo, evo ga ovamo!« ljudi razapeše na rubovima šume rijetke mreže kao za ribu, načinjene od franačkog konopca, namazane katranom, koje su u nekoliko mahova sobom donijeli. Tako životinje nisu nikako mogle pobjeći, nego ostadoše unutra. Veprovi i vukovi su od bjesnila rastrgavali životinje da su sva stvorenja drhtala od straha i užasa. Medvjedi se pak skupiše na jedno mjesto pa prednjim nogama uzeše po komad drveta, u stvari grane koje su se našle pod njihovim nogama, uspraviše se kao ljudi i tako udarahu sohama veprove i vukove. Zaista, njemački medvjedi su golemi. Najzad ih ljudi poubijaše. Toga dana ulovişe takav lov da se u slavu toga popilo možda hiljadu kola vina.

Zatim se opet s pompom vratismo u grad Legrad (Legdraddžik). Sutradan uzmem od hercega dozvolu [za povratak]. Kada sam došao da se oprostim s hercegom, on mi dade za našeg gospodara Melek-pašu jednu hintov-kočiju sa staklom, postavljenu iznutra raznom franačkom kadifom, zajedno sa šest konja, deset pari zlatom izvezenih pušaka s kuburama i čarkovima, deset topova čudnovate saja-čohe i prankoja-čohe, pedeset pari neke vrste ukrašenih njemačkih ćilima. To je različito ukrašeno samursko platno koje se preliva tako da takvog platna nema ni u jednom kraju. Još mi dade deset komada namošusene kože-»teletin« i deset koža od njemačkih medvjeda i predade mi popis svega toga. Osim toga, posadi na konja deset potpuno naoružanih muslimanskih sužnjeva i reče:

— Za pašinu sreću dajem im slobodu.

Svu desetoricu predade meni, siromahu. Meni pokloni jednu kesu putnog troška, čohe za desetore hlače i deset pari ukrašenih pušaka. Za pašu mi predade pisma i dade mi kao pratnju pet stotina konjanika. Oprostivši se od bana, krenusmo na put.

Išli smo prvo u jugoistočnom pravcu (kibla), prešli granicu i na obali rijeke Save dali otpusnice krajišnicima. Lađama smo prešli Savu i sretno stigli u grad Gradišku.

Odatle sam po svome čovjeku poslao bihaćkom kapetanu pismo u kome sam rekao:

— Čim ti stigne moje pismo, pođi našem gospodaru paši da se sastanemo.

Ja se, siromah, podigoh odatle i idući prema jugoistoku dođoh u kasabu Trn[34]. Idući odatle prema jugoistoku stigao sam za četiri sata u veliki šeher Banju Luku, otišao našem gospodaru paši, poljubio njegovu blagoslovenu ruku i predao mu poklone Zrinjskoga. Deset oslobođenih zarobljenika takođe poljubiše pašinu časnu ruku.

— Eto — rekoh ja, siromah — svaki od njih je možda deset, dvadeset godina podnosio nevolje ropstva, a sada ih je Zrinjski oslobodio za ljubav mome gospodaru.

Paša je plakao od radosti. Mnoge je darove poklonio svojim agama. A kad je rekao:

— Dobro došao, moj Evlija! Gdje je bihaćki kapetan?

Ja mu odgovorih:

— I njega sam takođe izbavio iz teške tamnice, istrgao sam njegove okove i lance. I kad je bio oslobođen, obdaren odijelom, samur-ćurkom i opremljenim arapskim konjem, ja sam tada u sebi pomislio: Ovo je neprijateljska zemlja. Mogu se možda pokajati što su ga oslobodili. Odmah sam zamolio »kralja« za dozvolu, rekavši: »Moj bane, neka bihaćki kapetan ide kud želi«. Kad sam ga ovako zamolio, moja je molba bila uvažena, i bihaćki je kapetan sa hiljadu odabranih konjanika žurno otišao u Bihać. Sada sam mu poručio iz Gradiške, pa će sutra ili prekosutra ovamo doći da ti izrazi svoje poštovanje.

Zatim smo imali prijateljski razgovor pri kom se on raspitivao o prilikama Zrinjskog, o njegovoj zemlji i građevinama i za svaki pojedini tvrdi grad koji smo vidjeli.

Sutradan, zaista, stiže i bihaćki kapetan s poklonima u vrijednosti od deset hiljada groša. Mi smo se odmah sastali. Budući da je on bio uviđavan i mudar čovjek koji će s carem besjediti (nedim-i šehrijari), paša mu se jako obradovao i rekao:

— Kapetane, mi smo te na zapovijed njegovog veličanstva padišaha oslobodili za osamdeset hiljada groša. Tebe zovu na Portu radi savjetovanja o državnim i narodnim poslovima. Moj Evlija, i ti se spremi. Ti si išao da izbaviš kapetana, ti si predao za njega novac i poklone, ti si vidio i upoznao one zemlje. Idi, dakle, s mojim pismima i kako znaš odgovaraj Mehmed-paši Ćupriliću[35] šta si i kako si vidio.

Ja, siromah, odgovorih:

34. U orig.: Žrn. To je sigurno prepisivačka ili štamparska greška, mjesto Trn.

35. Onovremeni veliki vezir.

— Gospodarevo je da zapovijeda. Kad sam posvršavao svoje poslove, spremio sam se za put.

Uzmem pašina pisma, zatim pisma koja su stigla od Sejdi Ahmed-paše iz Budima i pisma splitskog kapetana. Paša mi, siromahu, dade dvije stotine dukata da na svakoj stanici (menzil) darujem svakog staničkog nadzornika (menzildži), i reče:

— Da te vidim, moj Evlija, požuri, pa makar se i namučio nekoliko dana, samo da što prije stigneš, jer u ovim pismima ima vrlo hitnih i za državu važnih stvari. Kad se, akobogda, zdravo vratiš, bogato ću te nagraditi. Požuri, neka ti bog da da ti poslovi pođu za rukom. Samo budi oprezan na putu.

Kapetan dobi deset, a ja tri konja i pošto poljubismo paši ruku i spomenusmo božje ime, krenusmo na put.

PUTOVANJE U CARIGRAD

Iz Banje Luke smo najprije stigli u Jezero (Gölhisari)[36], zatim u Jajce[37], pa Uskopje (Donji Vakuf)[38], i kad smo prošli Osijek (Osek)[39], pali smo na konak u šeher Sarajevo (Saray). Zatim smo prošli Višegrad, Dobrun[40], i ostale gradove i došli na konak u grad Nova Varoš (Jeni Varoš)[41]. Zatim smo prošli gradove Novi Pazar (Yeni Pazar)[42], Banjsku[43], Mitrovicu[44] i zakonačili u Vučitrnu[45].

Tu smo promijenili konje i otpustili tri čovjeka bihaćkog kapetana. Zatim smo prošli Prištinu, Kačanik, Skoplje (Üsküb) i došli u šeher Sofiju. Tada reče bihaćki kapetan:

— Podnoseći ropstvo, deset godina ne samo što nisam konja jahao nego u tamnici nisam mogao ni hodati, pa da ja dan-dva kasnije dođem.

Siromah kapetan je stvarno bio iznemogao i klonuo pa je ostao. Ja sam, siromah, napregnuo svu svoju snagu koju sam imao i prošavši Ihtiman i Tatar Pazardžik, došao sam u Plovdiv[46] (Filibe), a zatim u Jedrene i Burgas[47], a odavde sam opet jureći taj dan i noć ušao u krasnu varoš Konstantiniju tj. u varoš Istanbul.

AUDIJENCIJA KOD VELIKOG VEZIRA

Bogu hvala, devet dana otkad sam zdrav i živ krenuo na put, stigao sam u dom Abaza Mehmed-paše, kapućehaje našeg Melek

36. U orig.: *Gölhisar* — Jezero kod Jajca.
37. U orig.: pogrešno *Paniče*.
38. U orig.: pogrešno *Uskonye*, treba Uskopje.
39. U orig.: *Osek* danas Osijek, selo kod Sarajeva.
40. U orig.: *Dobrune* = stari grad Dobrun.
41. U orig.: *Yeni Varoš* = Nova Varoš.
42. U orig.: *Yeni Pazar* = Novi Pazar.
43. U orig.: *Yanška*, a treba Banjska.
44. U orig.: *Mitroviče* = Kosovska Mitrovica.
45. U orig.: *Vulčterin* turski izgovor za Vučitrn.
46. U orig.: *Filibe* = Plovdiv.
47. U orig.: *Burgaz*.

Ahmed-paše i mirahora velikog vezira[48]. Odmah me, siromaha, onako prašljivih nogu i ne skidajući me s konja, odvede u audijenciju Mehmed-paši Ćupriliću. Spomenuti veliki vezir bio je upravo na mjestu gdje je klanjao jaciju. Ja sam mu ušao u audijenciju pod oružjem. Tu sam odložio svoje stvari i sablju. Kad sam nazvao selam, poljubih mu ruku pa stadoh, a on mi reče:

— Dobro došao, Evlija! Koliko ima dana kako si krenuo iz Bosne?

Ja, siromah, odgovorih:

— Čim sam od Zrinjskog izbavio bihaćkog kapetana, onaj isti dan, kad sam se vratio ostavio sam vašeg brata pašu u Banjoj Luci. I eto, nakon devet dana brzog putovanja imao sam, hvala bogu, čast da se sastanem s vašom ekselencijom.

Zatim sam pred njega stavio sva pisma i dodao:

— Vaš brat ljubi vam časnu ruku i moli da u vezi sa ovim tužbama (feryadnâme mektûblar) gledate da postupite kratkim putem.

Potom je Šamiću (Šâmî-zâde) dao najprije pisma našeg gospodina Melek Ahmed-paše i sve lične sluge (gilman-i hassa) istjerao napolje. Kad sam ja, siromah, primijetio da li treba, možda, da i ja izađem, on je rekao: »Ti sjedi!« i naredio da se čita pismo. Kratak sadržaj pisma bio je ovaj:

— Moj gospodine! Ranije je s Vašim biser-pismom došao kapidži-baša Kridi Ali-aga[49]. Kad je on stigao, mi smo prema carskom fermanu podigli velike mostove na rijeci Savi, očistili putove kroz planine Zmijanja[50] sve do Zadra, Klisa i Šibenika. Zatim smo prema carskom fermanu, s osamdeset i sedam hiljada groša poslali donosioca ovoga pisma Evliju Čelebiju da izbavi bihaćkog kapetana. I kad je on od Zrinjskog izbavio kapetana, onda sam ga poslao vašoj preuzvišenosti.

Ćuprilić je na to primijetio:

— Da, Evlija, a gdje je kapetan?

Ja mu, siromah, odgovorih:

— Moj gospodaru, kapetan je tolike godine podnosio patnje, a sam je krupan, debeo i težak čovjek, pa je postao trom. I kako nije mogao podnijeti brži hod, on je, kad smo došli u šeher Sofiju, ostao da dođe polagano. Akobogda, za dan-dva i on je ovdje.

— A jesi li čak i ti bio pod Zadrom? — upita Ćuprilić.

Ja odgovorih:

— Pa naravno, moj gospodaru. Prvo smo s vojskom cijelog bosanskog ejaleta prošli ispod Klisa harajući, zatim opljenili varoš primorskog grada Splita i muslimanskim sjekirama sasjekli sve njegove vinograde i bašče. Iza toga smo opustošili i poharali sav njihov

48. O ovome Abaza Mehmed-paši koji je g. 1660. bio kapućehaja Melek Ahmed-paše i mirahor velikog vezira Mehmed-paše Ćuprilića nemam bližih podataka.

49. Up. ovdje str. 148.

50. U orig.: *Izmiyana*, misli na Zmijanje.

posjed [od] Marine[51] i Rinče[52] do grada Šibenika. Muslimanske gazije su zarobile četiri hiljade odabranog roblja i sa zemljom sravnile još mnoge okolne gradove. Odatle smo, plijeneći desno i lijevo, za dvadeset dana prodrli pod grad Zadar i tu bez obzira i milosti osvojili jednu veliku tabiju koja je izvan grada.

Kad je Ćuprilić upitao:

— Evlija, kakav je grad Zadar? — ja sam mu, siromah, odgovorio:

— On je, moj gospodaru, na morskoj obali, na jednom rtu, a površina mu je koliko dva Eski Saraja[53]. Ali ni planine ne mogu odoljeti poduzetnosti oduševljenih ljudi. I njegove smo vinograde sve sasjekli. Nijedan dušmanin nije nikako mogao da izađe izvan kapije. Kasnije smo uzeli deset hiljada odabranih lako naoružanih vojnika i sedam dana pljačkali i pustošili vilajete Muru[54] i Korušku[55]. Tu sam bio čak i ja, grešni siromah.

Tada upita Ćuprilić:

— Evlija, kakva je to pokrajina (vilajet) Koruška?

Ja mu odgovorih:

— Bogami, gospodaru, to je narod od sto hiljada [duša] na kraju Jadranskog mora (Venedik Köfezi), a govore talijanski. Polovina ih je podložna Mlečanima, a polovina austrijskom kralju. Naređeno je da se prema podanicima Austrije ne radi ništa suprotno sklopljenom miru, pa nisu ni pljačkani. Ali smo od onih koji su pod mletačkom vlašću zarobili do hiljadu zarobljenika i ugrabili raznog ratnog plijena. Onda smo prošli ispod grada Zadra, razgledali naše poharane gradove što su unutar krčkog sandžaka. Zatim smo pošli dalje i zaustavili se na Kliškom polju. Odatle su Porti poslane odsječene glave i zarobljeni kapetani.

Sad upita Ćuprilić:

— Moj Evlija, jesi li baš ti išao da izbavljaš bihaćkog kapetana?

Ja mu odgovorih:

— Dakako, ovaj nemoćni sluga za jedan dan stigao je iz Banje Luke u Gradišku. Tu sam, prešavši rijeku Savu, stupio na teritoriju cerničkog sandžaka. Zatim sam za tri dana prošao sasječene kirintišume, na granici [zemlje] Zrinjskog, koje su kao planine po imenu Kirintija. Za jedan dan sam stigao u njegovu rezidenciju, grad po imenu Čakovac[56] i predao dvanaest srijemskih kola robe i pet samurćurkova, prema inventaru (defter). Istog su časa izveli i oslobodili kapetana. On [Zrinjski], moj gospodaru, ima vrlo naprednu i kulti-

51. U orig.: ovdje stoji *Marniya*, a misli na Marinu zapadno od Šibenika.
52. U orig.: *Rinča* ili slično.
53. Ime starog carskog dvora u Carigradu.
54. Misli Međumurje.
55. U orig.: *Duduška*.
56. U orig.: *Çakaturna* = Čakovac. I ova kazivanja pomalo daju povoda da posumnjamo da je Evlija stvarno izvršio u pojedinostima sva ona svoja putovanja koja opisuje govoreći o svome putu iz Banje Luke u vilajet Zrinjskog.

visanu, naseljenu i bogatu zemlju. Jedan mu je grad Legrad (Legraddžik), a drugi Koprivnica[57]. Ukratko, on ima sedam stotina i šezdeset malih i velikih jakih gradova, palanki i kula. Ove su kule tvrde, a podignute su po granici cijele zemlje, tako da je jedna od druge udaljena koliko može top dobaciti. Ali našem pregalaštvu ne mogu odoljeti. Kako sam razmotrio i upoznao tolike običaje i način života kao i mnoge gradove Zrinjskog, sad sam pun vijesti.

Ćuprilić se hoćeš nećeš nasmija, pa reče defterdaru Ibrahim-paši:[58]

— Moramo govoriti da ovog Evliju sutra izvedemo u audijenciju njegovom veličanstvu, mome padišahu.

Zatim me, siromaha, upozori da budem spreman, a onda naredi da se pročitaju i druga pisma. U njima je pisalo ovako:

»Ako pitate za našu krajnju granicu, [to je] vilajet Duduška. [Jedna je polovina] pod vlašću Mlečana, a druga pod vlašću Austrije. To je narod od kojih stotinu hiljada duša [na čelu] sa Baćanijem (Batthyany, tur. Bakan ogullari)[59]. Prema carskim naredbama (ferman) opljenjeno je i opustošeno sve do onamo i ugrabljen je veliki plijen. Oko pet hiljada boraca s naše krajine, iz krčkog sandžaka, Kninjana, Pakračana i Nadinjana, provalilo je iz Koruške (Duduška) u vilajet Slavoniju (Islavonye), Hrvatsku (Hrvatistan) i Međumurje (Mekemurje), popalili ih i [iz njih] izvukli bezbroj roblja i mnogo ratnog plijena«.

»Kako je tom prilikom zarobljen i jedan kapetan s još četrdeset ljudi njegove pratnje, i njega ću, akobogda, poslati Vašoj preuzvišenosti. Prema izjavi tog zarobljenog kapetana, austrijski je ćesar po hrišćanskom običaju napisao prokletstva, apele i žalbe drugoj sedmorici kraljeva i sve ih brbljarijama sklonio da složno i jedinstveno povedu vojnu na Turke«.

»Iz iskaza zarobljenika razabrali smo da su se sada po papinom huškanju i inspirisanju na zla i nered, sastali kralj Rakoci (Rakocsy) i prokletnik Kemeny Janoš (Kemjanos)[60] u Erdelju pod gradom Hašvarom na rijeci Tisi sa stotinu hiljada nevjernika. Meni, siromahu, došla su takođe pisma i od našeg brata budimskog vezira Sejdi Ahmed-paše. Kako se i ta Sejdi Ahmed-pašina pisma podudaraju sa izjavama zarobljenika, i ona su stoga takođe poslana mome sultanu«.

I pismo Zrinjskog bilo je u tom smislu. Ćuprilić je bio upravo razdragan ovim pismima, jer je njegova vruća želja bila da se povede vojna pa reče:

— Evlija, odvešću te u audijenciju padišahu — te me dobro posavjetova u pogledu ceremonijala audijencije kod cara.

57. Koprivnica.
58. O ovom Ibrahim-paši Ćuprilićevu defterdaru up. Bašagić, *Znameniti Hrvati*.
59. U orig.: *Yekan ogullari* = Baćani.
60. U orig.: *Kimyanoš* — Kemenji.

AUDIJENCIJA KOD SULTANA

Sutradan ranim jutrom odveli su me, siromaha, u audijenciju padišahu u dvorac Erivan košk u parku Skutari (Uskudār) koji je krasan kao Havernek.

Kad smo došli u audijenciju padišahu, ja sam mu, siromah, poljubio podnožje i predao pismo iz ruke u ruku. Kad su ona pročitana i kad je njegovo veličanstvo saznalo njihov sadržaj, izvoljelo je izjaviti:

— Akobogda, kad moj carski učitelj (lala) Kapudan Ali-paša stigne u Bogaz Hisar, imenovaću ga serdarom i poslati na grad Veliki Varad (Varad) i zemlju Erdelj.

Puna sam tri sata odgovarao [na pitanja] po njegovoj želji i volji uslužno i s poštovanjem. Razgovor je bio vrlo živ. Darovao mi je, siromahu, stotinu i sedamdeset dukata i svečanu odoru, a kad sam izišao napolje, onda me, siromaha, Mehmed-paša Ćuprilić blagoslovio ovim riječima:

— Bog ti dao zadovoljstvo i dug život, Evlija! Tako si divno s nokta odgovarao da svaka tvoja riječ služi državnim interesima kao Salamonov melem — te mi je darovao dvije stotine dukata. Darovali su me takođe Mustafa-beg Ćuprilić (»Köprülüzade), Samizade (= Šamić), silahdaraga i čokadaraga. Nišandžija mi je pak poklonio jedan primjerak djela Multeka'l-ebhur i jednu metriku (arūz-kitābi). Potom smo se vratili u Stambul.

Kako je sutradan došao i bihaćki kapetan, ja sam i s njim ponovo otišao u audijenciju padišahu. Kapetan reče:

— Mene je Evlija Čelebi izbavio od Zrinjskog. Gušeći se u suzama poljubi sultanu ruku, a zatim nastavi:

— Samo, moj padišahu, potrebno je povesti ekspediciju na Erdelj.

Tako je dva sata potrajao razgovor o vojni. I njemu je njegovo veličanstvo padišah darovao tri stotine dukata i poklonio svečanu odoru.

POVRATAK U BOSNU

Kad smo izašli napolje, uzeo sam od Mehmed-paše Ćuprilića i članova divana sto sedamdeset pisama i za jedanaest dana stigao iz Istanbula u Bosnu, te zdravo i srećno otišao na Livanjsko polje našem gospodaru paši. Njegova mi je ekselencija, naš gospodar, kao naknadu za moju uslugu, darovao da pokupim njegove prihode u zvorničkom kadiluku, pa smo s pedeset naših pratilaca otišli u kadiluke Zvornik i Tuzlu.

XVII

UZROK SVRGNUĆA NAŠEG GOSPODARA MELEK AHMED-PAŠE S BOSANSKOG EJALETA

(V, 539—541)

Naš gospodar Melek Ahmed-paša zadržao se u Banjoj Luci u kući Ferhad-pašinoj ravnih sedam mjeseci. Paša nije uopšte ložio u svojoj kuhinji, nego se na četrdeset i pet mjesta stalno hranio skupocjenom hranom: divnim datulama i kotorskim voćem. I kad je jedne noći, za čudo božje, probijen tavan pašine blagajne (hazna) i razvaljeno nekoliko sepeta i sanduka, te nestalo dvadeset hiljada dukata i mnogo skupocjenih štofova, istog su jutra sejmeni i saridže (milicija) na muke stavili kućevlasnika Mehmed-bega Ferhadpašića (Ferhad-paša oğlu), njegovog ćehaju i haznadara. Napokon su na muke stavili i nekog dječaka po imenu Omer, koji je rekao:

— Bog mi je Ahmed, haznadar našeg bega, prokopao tavan i mene spustio užetom dolje. Ja sam uzeo četiri kese i još mnogo dragulja. Zatim su me opet gore izvukli i dali mi stotinu dubrovačkih dukata.

Kad su Mehmed-beg, njegov ćehaja i haznadar ponovo zanijekali krađu izjavljujući:

— Pašo, mi o tome ni pojma nemamo — onda su donesene i na vidjelo izložene burgije i testere kojima je mali Omer probio tavan. Zatim su pozvali majstora koji ih je pravio. Kada je on izjavio:

— Zaista sam ih ja napravio i predao haznadaru kućevlasnika, — onda je paša mučio haznadara preko svake mjere. Na koncu je haznadar rekao:

— Bogami, moj gospodaru, što je bilo, bilo; mene je tvoj haznadar dovukao, pokazao mi je sve tvoje dragulje i blago te rekao: »Hoćeš li da od toga blaga nešto uzmeš?« I tako smo mi jedne noći probili tavan i uzeli četiri kese mletačkih dinara. Eno ih stoje pod pečatom.

To reče i donese kese pa ih izloži na vidjelo.

— Ono smo jutro čuli — nastavio je haznadar — kako se govori: »Nestalo je [pašina] blaga«.

— Tako se kleo bogom i plakao.

Paša je i svog haznadara stavio na muke, ali on nije priznao apsolutno ništa. Zatim je ponovo mučio Mehmed-bega i bacio ga u tamnicu, ali je kućevlasnik [Mehmed-beg] iste noći pobjegao iz zatvora i otišao direktno Čuprilićevu ćehaji Gürdži-ćehaji. On je tako Čupriliću detaljno prikazao kako su mu kliještima otkidali meso i proturali kamiš između prsta.

Nakon dvanaest dana dođe s carskim nalogom jedan kapidžibaša, uze i odvede pašina haznadara, ključara Omera i maloga Omera, koji je spušten s tavana, Mehmed-begova ćehaju i Ahmeda ćehaju (treba: haznadara) kućevlasnika i one koji su vrtjeli i pilali. Paša, međutim, opunomoći svoga emina Mehmed-efendiju da ga zastupa na procesu i uputi ga u Carigrad.

Kad je pred Čuprilića došlo osam ljudi, tu je u prisustvu kazaskera i carigradskog kadije izrečena osuda pašinom haznadaru. Rekli su mu:

»Kad si ti primio od subaše sve svoje prihode, zašto si se poveo za svojom strašću i stranom licu pokazao pašino blago?« Tako su mu govorili i osuđivali ga. Haznadar i ključar Baba Džafer otpremljeni su u tamnicu. Oni su na mukama priznali. Izađe na vidjelo tri hiljade dukata koji su bili sakriveni u jednom svitnjaku, pa haznadara i ključara poslaše paši s jednim pismom ovakvog sadržaja:

»Moj brate, Melek-paša! Kakva je to mudrost da ti ne možeš da sačuvaš vlastito blago, nego na pravdi boga druge ljude na muke stavljaš? Ja kako li ti onda pronalaziš i stižeš izgubljeno blago drugih ljudi. Kakav je to nered i bruka i kakvo je to upravljanje vilajetom?«

Došlo je još mnogo ovakvih uvredljivih pisama. Zbog toga je naš gospodar Melek Ahmed-paša u ponedjeljak dvanaestog rebiulevela 1071. svrgnut s Bosne, a bosanski ejalet dat serdaru Ali-paši, osvajaču Velikog Varada (Varat). Nama je, međutim, podaren rumelijski vilajet.

XVIII

NAŠE PUTOVANJE IZ BANJE LUKE U RUMELIJU

(V, 541—548)

Bila je tako žestoka zima da se pljuvačka smrzavala čim padne na zemlju. Iz Banje Luke smo krenuli u ime božje prema jugoistoku, išli trinaest sati i zakonačili najprije u kasabi Varcar Vakuf[1]. Tu smo se lijepo odmorili i razonodili. Na putu smo izdržali strašno blato i mećavu.

Potom smo prošli kroz grad Gölhisar[2] i za dvanaest sati stigli u kasabu Jajce. Zatim smo prošli kroz grad Sendžār[3], pretrpjevši hiljadu muka i nevolja, i za osam sati stigli u grad Uskopje[4]. Odatle smo išli prema jugoistoku i došli u Travnik, a odatle za osam sati u kasabu Vitez[5]. Idući, zatim, prema jugoistoku (kibla), došli smo za pet sati u selo Kiseljak[6]; odatle smo za osam sati stigli u selo Blažuj[7]. Zatim smo prešli Sarajevsku rijeku[8] i došli u varoš i grad

SARAJEVO

Ovdje smo se zadržali tri dana. U velikom uživanju i veselju pojeli smo mnogo jela. Paši i agama došli su pokloni s raznih strana.

Zatim smo se popeli na planine prema istoku i došli u

SELO MOKRO

U njemu ima više hanova, jedna džamija i sobe za paše. Pet hanova nalaze se pod stijenom Mokro, koja je poznata u Rūmu

1. U orig.: *Yarsal Yakfi*, iskrivljeno od Varcar Vakuf, danas Mrkonjić Grad.
2. = Jezero. Up. ovdje str. 130, nap. 30.
3. Tako stoji u originalu; kako nije poznat nikakav grad pod tim ili sličnim nazivom Evlija svakako misli na selo Sandžak kod Donjeg Vakufa.
4. U orig.: *Uskopye* = Uskoplje, ime stare župe u kojoj se nikakav lokalitet nije tako zvao pa Evlija ovdje sigurno misli na Donji Vakuf, najznatnije mjesto na tom putu. Samo ni Donji Vakuf nije nikada imao tvrđavu. Up. ovdje str. 129—130 sa nap. 24.
5. U orig. pogrešno *Vetiz* = Vitez. Up. str. 129 sa nap. 20.
6. U orig.: *Ekši Su* = kisela voda = Kiseljak. Up. str. 126 sa nap. 1.
7. U orig.: *Palež*, ali mislim da je to iskrivljeno od Blažuj.
8. U orig.: *Saray nehri*, Sarajevska rijeka, a Evlija očito misli na Bosnu ili Miljacku.

(Evropskoj Turskoj)[9], Arabiji i Perziji; Melek Ahmed-paša je kroz ove stijene provukao četvore kočije i prebacio ih na drugu stranu.

Zatim smo išli dalje i za osam sati došli u Zukov Han[10]. Idući osam sati dalje prema jugoistoku stigli smo u

GRAD VIŠEGRAD

To je oslobođen i oprošten (musellem ve muāf) grad na teritoriji hercegovačkog sandžaka. Njim upravlja (hākim) upravitelj zadužbina (mutevelli) Mehmed-paše Sokolovića[11]. To je kadiluk u rangu kadiluka od stotinu akči. Ima janjičarskog serdara, gradskog zapovjednika (dizdār), sedamdeset regularnih vojnika i baždara.

Grad leži na obali rijeke Drine, na jednom pitomom i do neba visokom brdu, koje je izbočeno kao jaje. To je gradić petougaonog oblika, sazidan od kamena. U njemu se nalazi vojska i vojničke kuće, mala džamija, dovoljno skladište municije i gradska kapija.

Naselje (imāret) dolje u varoši ima sedam stotina kuća, lijepu džamiju, han velik kao tvrđava, koji može da primi do deset hiljada konja, kamila i mazgi; zatim ima lijepo kupatilo (hamām) i česme s tekućom vodom. Tu ima tri stotine dućana. Sve su to zadužbine Mehmed-paše Sokolovića.

U ovom gradu na rijeci Drini nalazi se veliki most na jedanaest okana. Svaki mu je pojedini svod kao zvijezde Kumova Slama. Čovjek koji se razumije u arhitekturu i građevinarstvo ostaje zapanjen i zadivljen gledajući taj most. Datum postavljanja temelja [mostu] glasi:

Nihādī mu reče hronostih:
»Muhamed-paša napravi ovaj most preko vode
Neka ga blagosilja ko god ga vidi«.
[Godina 979—1571]

Datum dovršenja mosta glasi:

»Tajanstveni glas vidjevši dovršenje [mosta]
Reče mu hronostih:
»Neka bog blagoslovi divni,
Veliki i najljepši most.
[Godine 985—1577][12]

9. U orig.: *Rūm*. Ovaj izraz u doba Evlijino označavao je Evropski dio Turskog Carstva, Evropsku Tursku.

10. U orig.: *Zakova hani*, što je svakako iskrivljeno od Zukov Han, koji se nalazio na tome putu.

11. O Mehmed-paši Sokoloviću v. str. 79, nap. 68.

12. O ovim natpisima i Sokolovićevom mostu na Drini v. A. Bejtić, *Sokolovićev most na Drini*, Sarajevo 1942; M. Mujezinović, Naše starine I, 183—189.

Rijeka, koja teče ispod tog mosta hučeći kao oluja, dolazi s planine Čemerno[13] i gorske visoravni Zagor[14] i kad prođe grad Foču[15], sastaje se sa rijekom Čehotinom[16].

Rijeka Čehotina se spušta s planina grada Plava[17] u vilajetu Albaniji (Arnautluk) i uliva se pod gradom Fočom u rijeku Drinu. Potom obe zajedno teku prema kasabi Ustikolini i Višegradu i kad prođu grad Zvornik, ulivaju se pod gradom Račom[18] u Savu.

Kad je jednom zbog velike poplave ova rijeka srušila jedno okno mosta, vakuf je za njegov popravak potrošio sedamdeset i sedam hiljada groša[19].

Krenuvši odatle prema jugoistoku, stigli smo za četiri sata u grad Dobrun.

GRAD DOBRUN

Osnovao ga je Srbin[20] Miloš Kobilić[21], a osvojio ga je Ahmed-paša Hercegović (Hersekoğlu) po nalogu sultana Osvajača. To je bila sjajna pobjeda spomenutog vezira[22].

To je mali grad na strmenitoj stijeni, sa krševitim i bregovitim zaleđem. Na uzvišicama koje dominiraju gradom nalazi se po jedna velika kula. To je tako krasna tvrđava da bi čovjek pomislio kao da je istom sagrađena. U unutrašnjosti tvrđave ima nekoliko trošnih vojničkih kuća, a nema gradskog zapovjednika (dizdar), posade, niti skladišta municije (džebhane).

Varoš pod gradom, međutim, ukrašena je sa sto pedesetak kuća koje su pokrivene ćeremitom, a okružene su vinogradima i baščama.

Sulejman-hanova džamija bijaše ruinirana, pa ju je Melek Ahmed-paša obnovio. On je podigao, također, i nekoliko dućana.

Idući odatle dalje prema jugoistoku kroz napredna naselja došli smo u grad Priboj[23].

GRAD PRIBOJ

Osnovali su ga srpski kraljevi[24]. Ovaj je grad osvojio lično Gāzī Ebu'l-Feth (sultan Mehmed II). To je kadiluk s rangom kadiluka

13. U orig. stoji pogrešno *Hamarye* mjesto Čemerno.
14. U orig. stoji pogrešno *Danor* mjesto Zagor = Zagorje kroz koje je Evlija kasnije prošao.
15. U orig. stoji pogrešno *Koca*.
16. U orig. ovdje stoji *Nihotina*, a na drugim mjestima *Tihotina* ili *Tjehotina*, dakle Ćehotina, a ne Čehotina. Ima dokumenata iz XVI v. u kojima se ova rijeka zove Tehotina.
17. U orig. stoji *Yelav*, iskrivljeno od Plav.
18. U orig. stoji pogrešno *Daha* mjesto Rača.
19. O stradanju ovoga mosta od poplave vidi A. Bejtić, *n. d.*
20. U orig. stoji *Srbljanin*.
21. U orig. stoji *Miloš Kobilak*.
22. Ahmed-paša Hercegović nije imao nikakva udjela u osvajanju Hercegovine pa ni Dobruna. Više o tome v. str. 71, nap. 2.
23. U orig. stoji pogrešno *Perpoy*.
24. Današnji Priboj spominje se prvi put u zasada poznatim izvorima tek 1485. g. u najstarijem sačuvanom katastarskom popisu bosanskog sandžaka

od sto pedeset akči na teritoriji bosanskog sandžaka. Grad se nalazi na suprotnoj strani velike rijeke Lima, na planini Dud[25], koja se diže do neba. To je malen i pust grad, sazidan od kamena u obliku četvorougaonika. U njemu stanuju pastiri sa gorskih pašnjaka.

Njegova varoš leži na ovoj strani Lima, a okićena je sa tri stotine ćeremitom pokrivenih kuća. Ima jednu džamiju i tri hana[26]. Ima mnogo vinograda, ali nema hamama ni čaršije[27].

Velika rijeka Lim dolazi u ovu kasabu iz Albanije, iz grada Plava[28], prolazi kasabu Rudo[29] u hercegovačkom sandžaku, i uliva se u rijeku Drinu blizu Višegrada.

Putujući odatle dalje preko deset sati, stigli smo u Novu Varoš (Yeni Varoš).

NOVA VAROŠ

To je ugledan kadiluk sa rangom kadiluka od sto pedeset akči na teritoriji bosanskog sandžaka[30].

Ima svog serdara, varoškog subašu (šehir subaši), janjičarskog serdara (yeniçeri serdâri), tržnog nadzornika (muhtesib) i baždara, a nema muftije ni predstavnika šerifa (nekîb). Varoš leži pod planinom[31]. To je divna varoš, samo nije toliko velika, ali je jako napredna i uređena.

Na istočnoj strani varoši nalazi se veliko polje koje još više uljepšava grad. Tu ima preko dvije hiljade kuća i sve su kao raj

(Original u Arhivi Predsjedništva vlade u Carigradu br. 18. Svi katastarski defteri koji budu dalje citirani u ovom djelu nalaze se u istoj arhivi) kao »pazar Priboy«, u nahiji Dobrun u višegradskom kadiluku. G. 1530. Priboj se spominje kao posebna nahija u istom kadiluku (Tapu defter br. 164). U drugoj polovini XVI vijeka Priboj je postao središte samostalnog kadiluka. Za Evlijin navod da je to mjesto postojalo kao grad prije turske najezde imamo potvrdu u jednom zapadnom putopisu iz prve polovine XVI vijeka u kome je kod današnjeg Priboja zabilježen razrušeni grad (tvrđava) Pribon (Priboj) za koji se tu kaže da je za vrijeme hrišćana bio lijep gradić. Up. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka*, Rad 56, str. 170).

25. Priboj leži u gorovitoj oblasti Starog Vlaha, u uskoj kotlini Lima, s obje strane Hodova potoka na podnožju planine Crnog vrha, s jedne, i Bihaća s lijeve strane Lima. Zašto Evlija tu planinu zove Dud ili Dod, sada se ne zna, u koliko se pod tim nazivom ne krije Rudo ili Hod.

26. Od ova tri hana jedan će svakako biti onaj karavan-saraj u Priboju što ga je oko g. 1582. podigao tadašnji hercegovački sandžakbeg Sinan-beg, kako se to vidi iz njegove vakufname. Orig. u Direkciji vakufa u Sarajevu.

27. Interesantno je da Evlija ne spominje most na Limu u Priboju koji je podigao pomenuti Sinan-beg oko 1582. Možda je propao prije Evlijina vremena.

28. U orig. stoji *Ylav*, treba Plav.

29. U orig. stoji *Ruda*.

30. Ovo je prvi i jedini izvor u kome se spominje Nova Varoš kao središte istoimenog kadiluka. Ovaj kraj pripadao je kao nahija prvo novopazarskom, a zatim starovlaškom kadiluku, čije je središte bilo u Sjenici.

31. Nova Varoš je ranije, do prije dvjesta godina, ležala istočno od današnjeg istoimenog mjesta na drumu, tamo gdje je danas selo Akmačići.

ukrašene vinogradima, baštama i privlačnim bostanima[32]. Njegovi su stanovnici prijatelji stranaca, a svi su jako pobožni.

Jela i pića su im vrlo prijatna i na glasu. To je veliki dokaz da su mjesni stanovnici kulturni ljudi.

Idući dalje devet sati prema istoku, došli smo u kasabu Novi Pazar (Yeni Pazar)[33].

OPIS ŠEHERA NOVOG PAZARA

Budući da se izgrađivao od Fatihovog vremena[1], on je sada postao znamenit šeher pod imenom Novi Pazar (Yeni Bazar).

To je ugledan kadiluk s rangom kadiluka od stotinu (!) akči[2]. Njegov subaša je građanski upravnik (hâkim-i örf). Tu se nalazi predstavnik spahija Porte (sipah kethüdasi), janjičarski serdar, tržni nadzornik, baždar, muftija (şeyhu'l-islâm), predstavnik šerifa (nekîbu'l-ešrâf) i harački povjerenik (harâç ağasi).

Varoš Novi Pazar nalazi se na mjestu na kome se sastaju granice triju vilajeta. A kako tuda protiče sedam rijeka, to je njegovo područje jako plodno.

Ima četrdeset do pedeset mahala[3]. Meni su ostale u sjećanju mahale po imenu: Kara mahala, Hadži Ibrahim-efendijina mahala, Mahala Zulfikar-zade Mahmud-age, Jeleč-mahala, Mahala Terike bazar (mahala Žitni trg) i Isa-begova mahala[3a].

Džamije. — Tu se nalaze dvadeset i tri džamije[3b]. Džamija koja se zove Altun [‛âlem] džamija (= džamija sa zlatnim alemom) je

32. Interesantno je da Evlija ne spominje nijednu džamiju u Novoj Varoši kao ni to ko je tu varoš osnovao i kako se ona nekad zvala. U Novoj Varoši je postojala jedna džamija koju je podigao osnivač ovog mjesta dugogodišnji bosanski sandžakbeg Skender-paša. Umro 1506. Više o njemu v. Hazim Šabanović, *Bosanski sandžakbeg Skender*, Glasnik Istorijskog društva NR Srbije, g. 1955, br. 1. Po njemu se ova varoš u XVI v. zvala Skender-pašina Palanka. Ta džamija obnovljena je 1872. godine.

33. Od Nove Varoši do Sjenice ima 30—35 km, od Sjenice do Novog Pazara 53 km pa prema tome Evlija taj put nije nikako mogao preći za devet sati. Ovakvih i sličnih pogrešaka ima kod Evlije mnogo. Takvi njegovi podaci danas nam nisu potrebni, pa se stoga na slične pogreške ubuduće nećemo ni osvrtati.

1. Novi Pazar osnovao je Isa-beg Ishaković poslije 1455, a prije 1561. godine kada se on prvi put spominje u izvorima. Up. Jireček, *Istorija Srba*, I, 422.

2. Ovdje je svakako ispala jedna cifra, jer je ovaj kadiluk morao imati najmanje rang od sto pedeset akči, a je mislim da je zbog svog prometnog značaja i izuzetnog položaja ove oblasti imao rang kadiluka od tri stotine akči.

3. Godine 1489. spominju se u Novom Pazaru ove muslimanske mahale: Paša Jigitova, Murad-subaše, Kadijina mahala, mahala Menteşelu Alije i Terdžumanova (= dragomanova) mahala. Tahrir defter br. 18.

3a. Misli na Isa-bega Ishakovića.

3b. Ovaj broj džamija u Novom Pazaru je jako pretjeran.

stara bogomolja[4], a nalazi se u Jeleč-mahali[5] na Carigradskom drumu. Gāzī 'Isā-begova džamija nalazi se na Žitnom trgu, a načinjena je prepravljanjem bivše crkve. To je stara Fethijja[5a], olovom pokrivena bogomolja. Znamenite su još džamije (kod) kamenog mosta (Tašköprü džāmi'i) i Hadži-Huremova džamija. Osim tih džamija, tu ima još jedanaest mesdžida i pet medresa[6]. Samo su dvije od njih vrlo lijepe, majstorske građevine.

Tu, dalje, postoji jedna škola za izučavanje svete tradicije (dāru'l-hadīs) i jedanaest osnovnih škola. Osim tih jedanaest osnovnih škola, svaki je osnivač džamije podigao i po jedan mekteb.

Tekije. — Kod Taşköprü-džamije nalaze se dvije tekije. Imaju i tri stare musafirhane. Derviša ima i u ostalim mahalama.

Česme. — Postoji devet česama, iz kojih teče voda čista kao vrelo života. Sve te vode razvedene su iz rijeke Raške. U čaršiji i na pazaru nalazi se još četrdeset česama, koje su podigli dobrotvori za duše mučenika sa Kerbele[7] koji su poginuli od žeđi.

Hanovi. — I hanova ima mnogo. [Ističu se]: Franački han (Frenk hani), Sarajevski han (Saraj hani) i Užički (?) han; Čorbadžijin han je bezistan varoši. U njemu se besciljenje dobiva sva indijska, arapska i persijska roba. Murteza-agin han ima kafanu. Takav je i šejh Ibrahim-efendijin han. To su veliki hanovi koji su meni poznati[8].

Kuće. — Ima tri hiljade kuća prizemnih i na sprat, sa rajskim baščama. Sve su pokrivene ćeremitom i u dobrom stanju.

Visoki saraji. — Na prvom mjestu je saraj Hadži Ibrahim-efendije, koji je uredio sarajevske (Saraj Bosna) i hercegovačke drumove, podigao mostove i hanove. Zatim saraj Zulfikar-zade Mahmud-age. Ova dva gospodska saraja su najpoznatija.

Čaršija. — Ima hiljadu i sto deset dućana[9]. U mnogim dućanima se izrađuju katanci, čekići, tabandže i drugo oružje.

4. Pričali su mi ljudi iz Novog Pazara da je ova džamija stara preko 400 godina.

5. U imenu ove Jeleč-mahale održao se, možda, naziv stare istoimene župe i kasnije turske nahije Jeleča kod Novog Pazara.

5a. Ovo saopćenje Evlije da je Isa-begova džamija u Novom Pazaru prepravljena od stare crkve upućuje da je na mjestu današnjeg Novog Pazara postojalo neko predtursko naselje u kome je postojala crkva koju je Isa-beg pretvorio u džamiju.

6. Ovi su brojevi jako pretjerani.

7. Misli na pogibiju Muhamedova unuka Huseina i njegovih pristaša koji su izginuli na mjestu Kerbela 60/679. godine izmučeni žeđu.

8. Jedan karavan-saraj u Novom Pazaru podigao je Isa-beg Ishaković oko 1461. godine i začudo je da ga Evlija ne spominje. Možda se on krije pod nekim od spomenutih hanova.

9. Osnivač Novog Pazara, Isa-beg, podigao je tu 56 dućana koji se spominju u katastarskom defteru br. 24 iz 1489 godine.

Klima. — Budući da je klima jako prijatna, to je ljeti ljeto a zimi zima. Zbog toga je i narod jako zdrav i otporan. Čak su i ljudi velike starosti većinom čili i rumeni »junaci«. Njihova omladina je od familije rumene ruže.

Javna kupatila (hamāmi). — Postoje dva hamāma. Voda, zrak i zgrada Starog hamāma su prijatni i divni[10]. I zgrada Novog hamāma je također lijepa.

Javne kuhinje ('imāreti). — Postoje dva imāreta. Hrana u Gāzi 'Isā-begovom 'imāretu dijeli se besplatno gospodi i sirotinji.

Crkve. — Ima ukupno sedam srpskih i latinskih crkava, a nema franačkih, židovskih i mađarskih bogomolja.

Voće. — Tu postoji četrdeset i osam vrsta jabuka i trideset i pet vrsta krušaka. Hljeb im je jako bijel i izvrstan.

Izletišta su mnogobrojna. Ima deset hiljada dunuma vinograda. Pola sata daleko od šehera nalazi se jedna topla mineralna banja (ilidža). Podigao ju je Hāfiz Ahmed-paša[11].

Opis sedam rijeka koje protiču kroz šeher. — Prije svega izvor rijeke Raške, koja protiče kroz ovu varoš ispod drvene ćuprije, nalazi se na južnoj strani. Ona izvire iz jednog jezera u polju Pešter[12] u nahijama grada Bihora u Albaniji. Zatim se uliva u rijeku Ibar[13]. Zatim se ona pod imenom Raška uliva u rijeku Jošanicu[14]. I rijeka Trnovica[15] se također uliva u rijeku Jošanicu[14]. Četiri velika rukava iz rijeke Raške razlivaju se po vinogradima i vodenicama varoši, a jedan rukav ide dalje u bašče i ograđene bostane. Dolje, niže, sjedinjuje se tih sedam rijeka, pa se na Beogradskom drumu ulivaju u Moravu.

Dodatak opisu grada Novog Pazara. — Ovaj grad graniči se sa tri kadiluka, pa je uobičajeno da pazarnim danima u sedmici trojica kadija dođu na jedno mjesto, tako da je varoš podijeljena jurisdikciono na trojicu kadija. Prvo je kadija bosanskog sandžaka[16], zatim

10. Ovaj stari hamam je sigurno zadužbina Isa-begova; on se spominje prvi put već 1489. godine u istom defteru.

11. Ko je ovaj Hafiz Ahmed-paša, dosada se nije moglo utvrditi.

12. U orig. stoji *Mesir sahrasinda* = u Polju Mesir, a Evlija svakako misli na Pešter.

13. U orig. stoji pogrešno *Ayda;* treba Ibra = Ibar.

14. U orig. stoji *Pošaničse,* treba *Yosaničse* = Jošanica.

15. U orig. stoji *Trnovičse* = Trnovica.

16. U orig. ovdje stoji »*Bosna sancaği kadisi*«, što doslovno znači »kadija bosanskog sandžaka«, a na kakvog kadiju Evlija misli, nije sasvim jasno.

kadija Trgovišta[17], pa kadija Brvenika[18]. I ovaj kadija spada među bosanske kadije. Ova trojica kadija dođu (ovamo), a kako je prirodno da se u varoši nađe i kadija ove varoši, to se tako na jednom mjestu sastanu četvorica kadija. Ovoj varoši je svojstveno to da se na jednom mjestu sastanu četvorica kadija.

Pošto smo ovu varoš lijepo razgledali, mi smo za osam sati putovanja stigli u grad Banjsku[19], ostavljajući na desnoj strani grad Kolašin (?)[20].

[GRAD BANJSKA]

Ovaj grad podigao je g. 1028/1619. Kuršumdži Mustafa-paša[21], a po nalogu sultana Osmana II[22]. Grad leži na ždrijelu jednog klanca, a sagrađen je od kamena u obliku četvorougaonika. To je divan grad na niskoj stijeni. Samo ima malo uzvišenje koje njim dominira. Nalazi se na teritoriji bosanskog ejaleta. U unutrašnjosti tvrđave nalazi se gradski zapovjednik (dizdār), vojna glazba (mehterhāne), pedeset vojnika posade, dovoljan kontingent municije (džebhāne), topovi i žitni magacini. Tu ima i jedna mala džamija. Drugih nekih građevina nema.

Ali, dolje u varoši ima oko tri stotine sirotinjskih kuća sa malim baščama. Kuće su pokrivene ćeremitom. Jedna džamija je Mustafa-pašina[23]. Ima i jedan han, samo nema čaršije, ali ima mnogo vinograda. Tu se dalje nalazi pet-šest malih toplih mineralnih vrela (ilice) sa bazenima. Ona su korisna za mnoge bolesti. Ovamo dolaze ljudi iz mnogih mjesta i ostaju ovdje pet do deset dana, pa se peru, kupaju i piju vodu. Kad s voljom božjom ozdrave, vraćaju se.

Odatle smo krenuli dalje i došli u visoki grad Mitrovicu[24].

VISOKI GRAD MITROVICA

Podigao ga je jedan od srpskih kraljeva, kralj Selešti[25]. Ovaj grad je lično osvojio Gāzī Hudāvendigār, to jest sultan Murat I,

Možda on misli na novopazarskog kajmekama bosanskog paše koji je u ono doba redovno postojao u Novom Pazaru.

17. U orig. stoji *Trgovište*. Ovo je zasada najstariji spomen kadiluka u Trgovištu.

18. Evlija svakako misli Brvenik na Ibru. Samo je vrlo čudno da je taj grad pripadao bosanskom pašaluku.

19. U orig.: *Kale-i ilice Banska*.

20. U orig. stoji *Kirlar kalesi*, vjerovatno iskvareno od Kolašin (?).

21. Ovaj Kuršumdži Mustafa-paša poznat je bolje pod imenom Mustafa-paša Olovčić (kuršum tur. »olovo«). Bio je tri puta bosanski beglerbeg 1608—1609; 1610—1612 i 1617—1619 godine. Vidi Bašagić, *Kratka uputa* 178—179.

22. Sultan Osman II vladao je od 1618. do 1622. godine.

23. Mislim na Mustafa-pašu Olovčića. Up. ovdje nap. 21.

24. U orig. stoji *Mitrovičse*.

25. Kralj Selešti nije istorijska ličnost.

sin Orhana, gâzije. Docnije, u boju na Kosovu, on je sasjekao sedam stotina hiljada nevjernika. Zatim, dok je on na jednom mjestu kraj rijeke prao mučenički poginule muslimane, podigao se iz nevjerničke vojske jedan nevjernik po imenu Miloš Kobilić[26] i ubio njegovo veličanstvo sultana Murata.

Po jednom drugom predanju, spomenuti nevjernik je nakon boja, kad je kao poslanik pristupio da poljubi ruku padišahu, izvukao gô handžar, usmrtio Murat-hana, gaziju, te skočio na konja i pobjegao. Mnogobrojna vojska gađala ga je s toliko oružja, ali ga nikako nisu mogli oboriti. Jedna iznemogla starica reče:

— Hej ratnici, udrite mu konja, inače on je sav u željeznom oklopu pa mu ne može ništa nauditi.

Kad je ona to rekla, jedan vojnik bacio je snažno jednu strijelu i on se skotrljao s konja i pao. Ratnici su otišli, donijeli njegovu glavu i smrvili je. Zbog toga ovaj grad Mitrovicu nazivaju prokletim gradom.

Ovaj grad leži na zapadnoj strani Kosova polja. Oko njega nema uzvišica, on je okruglog oblika kao jaje, a sagrađen je od klesanog kamena. To je jaka tvrđava i čvrst bedem koji se ne dâ potkopati ni minirati. Među njenim zgradama nema nijedne dobre građevine.

U tekiji Mustafa-babe, čiji se grob posjećuje, a koja je udaljena od grada Mitrovice jedan hitac strijele, ima siromašnih bektašija. Oni ukonačuju putnike i namjernike. Uz ovu tekiju nalazi se kasaba Zvečan[27].

OPIS KRAJNJE GRANICE KASABE ZVEČAN

U tom mjestu završava se bosanski ejalet. Svi prvaci Rumelije iz okolnih krajeva došli su u to mjesto na doček našem gospodaru paši s velikom pompom.

Tu su poklani kurbani — blagoslovljeni bili! — i podijeljeni sirotinji. Naš gospodar paša klanjao je u Zvečanskoj džamiji[28] dva rekata namaza i podijelio sirotinji milostinju.

Ovo napredno mjesto na Kosovu polju sastoji se od tri stotine kuća pokrivenih ćeremitom. Tu se nalazi jedna džamija, han, hamam, nekoliko . . .[29] i nekoliko dućana.

U tom mjestu nalazi se jedna granica bosanskog ejaleta, druga se nalazi u Crnoj Gori[30]; jednom stranom graniči se u Podgorici[31]

26. U orig. iskrivljeno u *Minkos Koplaki*, a Evlija svakako misli na Miloša Obilića.

27. U orig. stoji *Ayročan*, što je svakako iskrivljeno od Izvečan, kako se turski zove Zvečan.

28. U orig. stoji nešto kao *Grcan camii*, iskrivljeno, mislim, od Izvečan.

29. Ovdje je u originalu jedna riječ ispuštena.

30. U orig. stoji *Dare Daglar*, vjerovatno iskrivljeno od Kara Daglar.

31. U orig.: *Podgoriče*.

i Klimentima[32], a jednim krajem u Dubrovniku[33], a jedna granica je u gradu Brodu[34], a jedan kraj mu je u Ljubuškom[35] i Primorju[36], a na jednoj strani graniči se Mabirom (?)[37] u cerničkom sandžaku, a s jedne strane graniči sa Požegom[38], a s jedne strane budimskim ejaletom; jedan mu je kraj u Zvorniku[39] u srijemskom sandžaku[40]. S istočne strane graniči Kruševcem[41] (Aladža Hisar) u rumelijskom ejaletu. To je jedan veliki ejalet[42].

32. U orig.: *Klimese*, mjesto Klimente.

33. U orig.: *Dobra Venedik*.

34. U orig.: *Brun* = Brod.

35. U orig.: *Pupuška* treba Lubuška, danas Ljubuški.

36. U orig.: *Pirmorye* = Primorje.

37. U orig. stoji nešto kao *Mabir*, na koje mjesto misli Evlija, nije se moglo utvrditi.

38. U orig.: *Borga* = Požega.

39. U orig.: *Uzvornik* = Zvornik.

40. Ako Evlijin Uzvornik treba da znači Zvornik, onda to nije sremski nego zvornički sandžak.

41. U orig.: *Alaca Hisar*, tursko ime za Kruševac.

42. Granice bosanskog pašaluka na početku XVII vijeka, tačno poslije sklapanja mira na utoku Žitve 1606, bile su uglavnom ove:

Na sjeveru između Drave i Save (u Slavoniji) tekla je granica između turskih i austro-ugarskih zemalja, gotovo ravna crta povučena od Drave istočno prema Đurđevcu, Kloštru i Pitomači na jugozapad prema Savi istočno od Siska, tako da su Rača, Garičgrad i Moslavina bili izvan turske vlasti i bosanskog pašaluka.

Na jugu Save i Kupe (u Hrvatskoj) tekla je granica najprije istim smjerom sve do Blinje i Vinodola, a ta su mjesta pripadala Turcima. Dalje je išla ravno zapadnim smjerom prema Korani presijecajući pritoke Petrišnjicu, Glinu i Trepču, tako da su Petrinja, Hrastovica, Gore i Steničnjak bili izvan turske vlasti. Dalje na zapadu granicu je predstavljala rijeka Korana od Barilovića do Slunja, a zatim suha međa oko negdanje gatanske župe, tako da su Otočac, Prozor, Brlog, Brinje i Jesenica bili izvan turske vlasti, i napokon sljeme Velebita, tako da je Podgorje s primorskim mjestima: Senj, Jablanica, Kariobag, Starigrad i Dračevac do ušća Zrmanje, bilo izvan turske vlasti. Na Zrmanji između mora i turskog Obrovca bila je tromeđa hrvatska, turska i mletačka.

U Jadranskom primorju bosanski pašaluk graničio je posjedima mletačke Dalmacije na liniji od Zadra do Dubrovnika, tako da je bosanskom pašaluku pripadalo područje uz Velebit prema Senju, Britnju i Otočcu dok je Mletačka Republika imala samo uzak primorski pojas sa gradovima Novigrad, Nin, Biograd na Moru, Šibenik, Omiš i Split sa čitavim primorjem od Nina do ušća Zrmanje pa sve do Dubrovnika, izuzev turski Skradin i Makarsku. Za vrijeme kandijskog rata promijenila se na ovoj strani granica tako da Turci nisu više držali Solin, Klis i Makarsku. Dalje na jug bosanski pašaluk se protezao od teritorija Dubrovnika do Ulcinja i Bara, koji su pripadali Rumeliji, te Kotora, koji je pripadao mletačkoj Albaniji.

Pogranična mjesta bosanskoga pašaluka prema Rumeliji bila su odatle dalje na sjeveroistok: Nikšić, Kolašin, Kosovska Mitrovica, Novi Pazar, Nova Varoš, Priboj, Višegrad, Srebrenica, Zvornik, Loznica i Šabac; zatim je granica išla Savom do Rače, gdje se spajala sa sjevernom granicom prema budimskom pašaluku. Pogranična mjesta u Rumeliji i smederevskom sandžaku na istoj strani bila su prema Kolašinu Berane i Vučitrn, zatim planina Kopaonik, pa Ivanjica, Čajetina, Požega, Užice, Bajina Bašta i Valjevo, te pravo na Savu kraj Šapca, odakle je opet dalje tekla granica istom rijekom do ulaza u Slavoniju.

XIX

POPIS GRADOVA U SEDAM SANDŽAKA BOSANSKOG EJALETA

(V, 548—549)

Prvo na sjeveru u cerničkom sandžaku nalaze se gradovi:

Cernik
Velika[1]
Bila Stina[2]
Pakrac[3]
Sirče ili Sirac[4]
Stupčanica[5]
Dobra Kuća
Zajac(?)[6]
Zagrab
Cetin(?)[7]
Lončarić(?)[8]

U požeškom sandžaku nalaze se ovi gradovi:

Voćin[9]
Virovitica[10]
Moslavina
Rahovica[11]
Požega
Osijek
Đakovo[12]
Brod[13]
Gradiška
Jasenovac[14]
Tvrdi grad Dubica[15]
Kostajnica[16]

1. U orig. stoji *v-l-g-h*, misli na Veliku. Up. ovdje str. 231.
2. U orig. stoji pogrešno Polista, treba Bijela Stijena.
3. U orig. stoji pogrešno *Feryačse*, treba Pakrac. Up. ovdje str. 232—233.
4. U orig. stoji *Siče* = Sirče ili Sirac. Up. ovdje str. 233.
5. U orig. stoji *Ustubhancse* = Stupačnica. Up. ovdje str. 234.
6. Zajač?
7. U orig. stoji *Husein* i ne zna se šta je. Možda Cetin.
8. U orig. stoji *Locarić*.
9. U orig. stoji pogrešno *Doćin*, treba Voćin. Up. ovdje str. 234 i 239.
10. U orig. stoji pogrešno *Brovničse*, što je svakako iskrivljeno od Virovitica. Up. ovdje str. 235.
11. U orig. stoji *Rahovičse*, a treba Rahovica ili Orahovica. Up. ovdje str. 237.
12. U orig.: *Yakova*, turski naziv za Đakovo. Up. ovdje str. 237, nap. 80.
13. U orig.: *Brot*. Up. ovdje str. 238 sa nap. 84.
14. U orig.: *Basebučse*, treba Jasenovac. Up. ovdje str. 217.
15. U orig.: *Metin-i Dubičse* = tvrda Dubica. Up. ovdje str. 218.
16. U orig.: *Kosdamičse* = Kostajnica. Up. ovdje str. 218.

Tvrdi grad Bosanski Novi[17]

Bihać[18]

U krčkom sandžaku su gradovi:

Udbina[19]
Lika[20]
Novigrad[21]
Sisak(?)[22]
Kupra[23]
Obrovac[24]
Budak[25]

Daslina(?)[26]
Zrin[27]
Karin(?)[28]
Velin
Rakitnica[29]
Korlat
Rožaj(?)[30]

Gradovi krčkog sandžaka prema Zadru su ovi:

Prolog[31]
Baba Ahmed[32]
Zadvarje[33]
Omiš
Sinj
Klis — ovaj grad je u rukama neprijatelja
Trogir
Split — i ovaj grad je u neprijateljskim rukama[34].

Kamen
Vrlika[35] — ovi se gradovi računaju kliškim teritorijem
Knin — sjedište krčkog sandžaka —
Nadin
Skradin
Seddi Islam[36]

17. U orig.: *Kok Novi*. Tako Evlija zove ovaj grad i na drugom mjestu, a zašto, ne znam. Up. ovdje str. 219.

18. U orig.: *Bihke*. Samo Bosanski Novi i Bihać nisu nikad pripadali požeškom sandžaku, nego bosanskom, odnosno bihaćkom sandžaku, kad je on postojao.

19. U orig.: *Urduniya*, iskrivljeno od Udvina, starijí oblik imena Udbine. Up. ovdje str. 221 i nap. 36.

20. Koji grad Evlija misli pod Likom, ne može se utvrditi. Up. ovdje str. 76, nap. 46.

21. U orig. stoji *Yeni Hisar* = Novi grad, a misli vjerovatno na Novigrad u Lici, a ne na Petrinju, koja se takođe tako zvala. Up. ovdje str. 222, sa nap. 38.

22. U orig.: *Sika*, a Evlija vjerovatno misli na Sisak. Up. ovdje str. 224.

23. U orig.: *Kupra* = Krupa?

24. U orig.: *Oborom* = Obrovac u Lici, samo se ne zna da li Evlija misli na Gornji ili Donji Obrovac.

25. U orig.: *Pudak* = Budak.

26. U orig.: *Drslak* = Daslina.

27. U orig.: *Zdin* = Zrin.

28. U orig.: *Turyem* = Furjan?

29. U orig. stoji pogrešno *Rafističse* = Rakitnica?

30. Mjesto Rožaj ili slično u ovom kraju nisam mogao pronaći.

31. U orig.: *Porolak* = Prolog. Up. ovdje str. 149.

32. Up. ovdje str. 150.

33. U orig. stoji *Radovarye* = Zadvarje ili Duare.

34. To vrijedi i za Trogir, koji nije kao ni Split, nikada bio pod turskom vlasti.

35. U orig.: *Vrljife* = Vrlika. Up. ovdje str. 156.

36. = Islam, selo kod Zemunika.

Vrana[37]	Rujica? (Rinčse)[40]
Karin	Šibenik[41]
Posedarje[38]	Mandalina
Zemunik	Marina blizu Šibenika[42]
Ostrovica	Kamengrad
Kara Orman (Crna Gora)[39]	Drniš i
Livno je kliška teritorija	Solin
Glamoč	

U sarajevskom sandžaku (Saraj sandžagi) nalaze se ovi gradovi:

Duvno[43]	Banja Luka
Kelb (Stržanj) poharani su, opustjeli —	Nunjak(?)[45]
	Travnik
Akhisar (Prusac)	Vitez[46]
Sandžak[44]	Sarajevo (Saray)
Jajce	Visoko i
Gölhisar (Jezero)	Višegrad

U zvorničkom sandžaku su gradovi:

Kalafa(?)[47]	Tuzla
Sokol[48]	Katel(?)[51]
Srebrenica[49]	Bijelina (Bilina)
Kušlat[50]	Rača
Zvornik	

U hercegovačkom sandžaku su gradovi ovi:

Ljubuški[52]	Imotski[54]
Primorje[53]	Konjic[55]

37. U orig.: Ivranya. Up. ovdje str. 161.
38. U orig.: *Predvorye*, vjerovatno Posedarje.
39. Up. ovdje str. 159 sa nap. 63.
40. Tako stoji u originalu, ali se nije moglo ubicirati.
41. Nije nikada bio u turskoj vlasti, kao ni Rinča (?).
42. U orig.: *Marniya;* Up. ovdje str. 187 sa nap. 24.
43. U orig.: *Duna.*
44. U orig.: *Sendžar.* Vid. str. 271 sa nap. 3.
45. Ne zna se šta je. Možda *Nutjak.*
46. U orig. stoji pogrešno *Vrciš*, treba Vitez. Up. ovdje str. 129, nap. 20.
47. Tako stoji u originalu i ne zna se na koje mjesto Evlija misli.
48. Evlija misli na grad Soko u Podrinju.
49. U orig.: *Srebeničse.*
50. U orig.: *Kultak* = Kušlat.
51. U orig.: *Katel*, a što je pod tim mislio Evlija, ne zna se.
52. U orig.: *Lupuška* = Ljubuški.
53. U orig.: *Pernorye;* koji grad Evlija naziva Primorjem, ako nije Makarsku, ne znam.
54. U orig.: *Imoćka* = Imotski.
55. U orig.: *Koničse* = Konjic.

Lipeta[56]
Mostar
Blagaj[57]
Počitelj
Gabela
Norin[58]
Korija(?)[59]
Prozor[60]
Slano[61] pripada Dubrovčanima.
Novi[62]
Rosa[63]
Kumbor[64]
Risan[65]
Veriga[66]
Perast je u neprijateljskim rukama
Kotor takođe u neprijatelja
Klimente[67]
Podgorica; ostala u Albaniji.

Klobuk[68] i u buntovnim planinama:
Piva
Nikšić
Banjani[69] i strašni[70]
Drobnjak[71]
Na Gatačkom polju su:
Drobnjak[71].
Kasaba Ljubinja[73]
Kasaba Stolac[74] i
Kasaba Nevesinje.
Kasaba Ulog[75]
Jeleč[76]
Šeher Foča
Kasaba Ustikolina
Kasaba Čajniče[77]
Šeher Tašlidže (Plevlje)
grad Mileševac[78]
Kasaba Prijepolje[79] i

grad Kovin[80] na suprotnoj strani rijeke Lima koja protiče kroz kasabu Rudo. On stoji pod upravom carskog bostandžibaše. Među gradove koji graniče sa teritorijem rumelijskog ejaleta spada i grad Mitrovica.

56. U orig.: *Lipenta* = Lipete.
57. U orig.: *Bulgaj* = Blagaj.
58. U orig.: *Novin*, treba Norin.
59. Korija bi značilo »gaj«, a na koje mjesto misli Evlija, ne znam.
60. U orig. stoji pogrešno *Prezor*.
61. U orig.: *Islana* = Slano.
62. U orig.: *Nova* = Herceg Novi.
63. = Ponte Rose.
64. Za ovaj Kumbor uporedi ovdje str. 204.
65. U orig.: *Risan*, samo on nije pripadao hercegovačkom nego skadarskom sandžaku.
66. U orig.: *Verige*.
67. U orig. stoji *Gulmenene*, a Evlija misli na nahiju Klimente.
68. U orig. stoji *Kleyik*, treba Klobuk.
69. U orig.: *Batkan*, a Evlija misli na nahiju Banjane. Up. ovdje str. 220.
70. U orig. stoji *trnak*, vjerovatno pogrešno, mjesto haternak, što znači opasni, strašni.
71. U orig. pogrešno *Dodoniyak*.
72. U orig.: *Kuluc*, treba Ključ.
73. U orig.: *Luyn*, treba Ljubin = Ljubinje.
74. U orig.: *Ilče*, što je štamparska pogreška, mjesto *Istolče* = Stolac.
75. U orig.: *Ulon*, treba Ulog.
76. U orig.: *Yeleh*, treba Jeleč.
77. U orig.: *Canče*, treba Čajniče.
78. U orig. pogrešno *Milesevay*, treba Mileševac.
79. U orig.: *Perpol* = Prijepolje.
80. U orig.: *Kabin*, treba Kovin.

XX

OPIS SELA I KASABA RUMELIJSKOG EJALETA

(V, 550—569)

Podigavši se iz ove kasabe Zvečana i idući sedam sati prema jugoistoku kroz neizmjerno Kosovo polje[1] stigli smo u grad Vučitrn[2].

KASABA VUČITRN

Taj grad podigao je srpski kralj, a osvojio ga je lično gazi Hudavendigar[3] 792/1389. godine[4]. Poslije osvojenja on je porušio tvrđavu. To mjesto je sjedište sandžakbega [vučitrnskog sandžaka] u rumelijskom ejaletu[5]. [Taj sandžak] ima svoga alajbega i ceribašu a daje po kanunu 4000 vojnika sa džebelijama i sandžakbegovom vojskom[6]. [Vučitrn] ima svoga muftiju, predstavnika šerifa (nekîb), kadiju sa rangom od sto pedeset akči, predstavnika Portinih spahija

1. U orig.: *Kosova sahrasi* = Kosovo polje.
2. U orig.: *Vulčterin*, turski oblik imena za grad Vučitrn.
3. Hudavendigar je nadimak sultana Murada I, na koga ovdje misli Evlija. Samo treba imati u vidu da se taj nadimak katkada davao i drugim turskim sultanima.
4. Vučitrn je definitivno pao pod tursku vlast tek 1454 godine, dakle, za Mehmeda II Osvajača.
5. Vučitrnski sandžak osnovan je nešto prije 1462. godine, kad se on prvi put spominje u izvorima. Sjedište mu je bilo obično u Vučitrnu, pa se on po tome najčešće naziva vučitrnski sandžak. Samo ponekad su sandžakbezi toga sandžaka imali svoje sjedište u Prištini, pa se po tome taj sandžak katkada nazivao prištinski sandžak. Up. H. Šabanović, *Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vlašću do Karlovačkog mira 1699. godine.* Godišnjak Istor. društva BiH, Sarajevo 1952. str. 177. Ayni Ali, *Kavânin* str. 12.
6. Interesantno je da Evlija ovdje ne spominje iznos hasa sandžakbega vučitrnskog sandžaka kao što to navodi redovno kod svih ostalih sandžaka koje spominje. Na drugom mjestu (*Seyâhatnâma* I, 190) Evlija kaže da has sandžakbega vučitrnskog sandžaka iznosi 205.000 akči. Ayni Ali, koji ovaj sandžak naziva vučitrnsko-prištinski sandžak (Kavânîn str. 12) kaže da has sandžakbega ovog sandžaka iznosi takođe 205.000 akči. Čudno je da Evlija ne donosi ovdje broj spahija i zaima ovog sandžaka, kao što navodi kod ostalih. Na drugom mjestu (*Seyâhatnâma* I, 195) kaže da ovaj sandžak ima 10 zijameta i 317 timara. Ayni Ali (*n. m.*) kaže da ovaj sandžak ima deset zijameta i 302 timara.

(sipah kethuda yeri), janjičarskog serdara, tržnog nadzornika (muhtesib), baždara, haračagu [i druge] istaknute i ugledne ljude.

Poznatije varoške četvrti (mahale) su: Šehid-mahala, Alajbegovića (Alajbegzade) mahala, Stara mahala (Eski mahale), Gornja mahala i Donja mahala.

Tu ima do dvije hiljade kuća, prizemnih i na sprat. Građene su od tvrdog materijala i pokrivene ćeremitom, a sve su u dobrom stanju.

U čaršiji se nalazi jedna džamija koja je Hudavendigarov vakuf, a zove se Stara džamija (Eski džami)[7]. Zatim ima medresa, više tekija i mekteba. Blizu sudnice (mehkeme) nalazi se jedan mračan hamam[8].

Mjesna čaršija je malena. Nema bezistana ni imareta, ali u kućama uglednih ljudi (handan) ima za putnike i namjernike izobilja svega besplatno.

Prije nego što je poveden rat za osvojenje Krita, u ovome šeheru zatvoreno je sto pedeset saraja prvaka i velikaša koji su imali svoje konake za primanje gostiju. Stoga je sada ovaj šeher počeo da propada. Ali, akobogda, on će se popraviti. Budući da se nalazi na tako plodnom i prostranom području kao što je Kosovo polje, njegova klima je vrlo prijatna. To je osamljen šeher sa vinogradima i baštama u području planina Novog Brda. Kroz njegovo polje protiče rijeka Lab[9]. Ona dolazi iz Albanije pa se pod gradom Mitrovicom uliva u Moravu[10].

Stanovništvo toga šehera je rumelijski narod. Oni ne znaju da govore bošnjački, nego govore arbanski i turski. Oni nose odjeću od čohe, krajiške samur-ćurkove i crvene kalpake sa plitkim turbanima. Unutrašnjost njihovih turbana je isfaltana, a rubovi imaju crn obod. Preko odijela pašu pojas, a za pojasom nose nož. Oni nose crvene tijesne čakšire sa srebrnim kopčama i papuče-kabadije.

7. To znači da su Hunkar džamija i Stara džamija u Vučitrnu jedna ista džamija a tu džamiju osnovao je Murad II. Ta džamija je davno porušena; od njenog materijala napravljena je Čaršijska džamija (Čarsu džamisi), koja postoji i danas. Iz ovih Evlijinih saopštenja vidi se dalje da je Careva džamija postojala sve do Evlijina vremena i da je porušena tek kasnije. Interesantno je da Evlija ne spominje ostale stare džamije u Vučitrnu, od kojih danas još postoje Gazi Ali-begova džamija i džamija »Karaman-oğullari«. Prema mjesnoj tradiciji, obje su sagrađene poslije druge kosovske bitke (1444). Možda je ovaj Gazi Ali-beg identičan sa onim Ali-begom kome je sultan 1455. povjerio upravu južnog dijela Despotovine, što je po ugovoru između sultana i despota pripao sultanu. U groblju Ali-begove džamije nalazi se grob vučitrnskog sandžakbega Mustafa-bega, sina Ibrahimova koji je umro 958/1551. godine.

Ime Karaman-oğullari biće svakako u vezi sa preseljavanjem turskog elementa iz kneževine Karamanoğullari, koja se tek krajem XV vijeka pokorila Osmanovićima. Možda je neki član dinastije Karamanoğlu bio sandžakbeg vučitrnskog sandžaka i u tom svojstvu podigao istoimenu džamiju.

8. Ovaj hamam postoji i danas. Po mjesnoj tradiciji podigao ga je Gazi Ali-beg. Stoji pod zaštitom države.

9. U orig. stoji *Gnalab*, a Evlija sigurno misli na rijeku Lab.

10. Ovdje je Evlija sigurno zamijenio Lab sa Sitnicom, koja se u Mitrovici uliva u Ibar a ne u Moravu. Dalje, ni Lab ni Sitnica ne dolaze iz Albanije.

Podigavši se iz toga šehera i idući poljem Kosovom obalom rijeke Laba[9] posjetili smo mjesto na kome je mučenički poginuo gazi Hudavendigar[11]. U tome osamljenom mjestu pod visokim kubetom sahranjena je utroba spomenutog sultana. Ali unutrašnjost turbeta nije bila čista. Kad je to vidio naš gospodar Melek Ahmed-paša rasrdio se. Ja sam, siromah, rekao:

— Moj gospodaru, Srbi su na ime prokletnika Miloša, koji je ubio ovoga padišaha, podigli prijeko u planini jedan manastir u kome se nalaze kandila iskićena draguljima i raznovrsne kadionice pune ambre žestoke kao mošus. U njemu kaluđeri dan-noć služe manastirske goste koji dolaze i odlaze. Zadužbine (vakufi) toga manastira su vrlo prostrane i bogate. Turbe našeg padišaha-gazije, međutim, nema ni zadužbina (vakuf) niti svoga čuvara (turbedār). Trebalo bi da dođe okolno stanovništvo pa da očisti i uredi to turbe. S jednim tovarom akči od zvečanskog hasa[12] turbe bi se moglo izgraditi i urediti tako da se oko njega podignu zidovi kao u tvrđavi. Zatim biste mogli postaviti jednog turbedara koji bi se tu smjestio sa svojom porodicom.

Na to je paša susjednom muslimanskom stanovništvu dao dvije kese groša (1000 akči) i pozvao okolnu raju da očisti turbe. Za nedjelju dana podigli su oko turbeta visok zid i napravili veliku kapiju. Zasađena je vinova loza i podupirači za nju, te pet stotina stabala voća. Iskopan je i jedan bunar, postavljen jedan turbedar, koji je smješten sa svojom porodicom da tu stanuje, da prima platu od zvečanske daće[12a] i da čuva, pazi i nadzire prostirku od ibrišima, ćirake, kadionice, posuđe za ružino ulje i kandila. Tom prilikom su područni prvaci postavljeni za nadziratelje tog božjeg vakufa i zasnovana velika zadužbina. To mjesto sada pojećuje plemstvo i puk. U okolini toga svijetlog turbeta nalazi se oko deset hiljada grobova šehida (martyr) i velikih svetitelja. Među ostalim tu su pokopani Alemdar-baba, šejh Šehidunnas-dede, Jasavul Timurtaš-pašazade[13] i još mnogo znamenitih gazija.

Pošto smo njihove grobove posjetili, krenuli smo polagano dalje prema zapadu i došli u grad Prištinu.

GRAD PRIŠTINA

Njen osnivač je srpski kralj, a osvojitelj Hudavendigar[11], koji je nakon osvojenja grada spalio tvrđavu.

To je vojvodaluk u rumelijskom ejaletu i častan kadiluk sa rangom od sto pedeset akči. Prihod njegovog kadije od nahija dostiže godišnje pet kesa (groša). Tu ima predstavnik Portinih spahija

11. Sultan Murat I. Up. ovdje str. 285, nap. 3.

12. U orig. stoji: *Izcam hassindan*, što je svakako iskvareno, mjesto Izvečan hassindan.

12a. U orig. stoji pogrešno *Iscam viresinden*, mjesto Izvečan viresinden.

13. Vjerovatno neki potomak glasovitog turskog vojskovođe Timurtaš-paše.

(kethüda yeri), janjičarski serdar i još drugih uglednih i istaknutih ljudi.

U varoši se nalazi dvije hiljade i šezdeset kuća, prizemnih i na sprat. Građene su od tvrdog materijala i pokrivene ćeremitom. To su prostrane kuće u dobrom stanju, ukrašene avlijama, vinogradima i baščama. Od gospodskih kuća poznate su Alaj-begov dvor i sudska palata.

Od džamija najbolje je posjećena ona što se nalazi u čaršiji[14].

Tu ima jedanaest trgovačkih (hađegan) hanova[14a].

Natpis na Hadži-begovom hanu glasi:

Hadži-beg mu izreče hronostih:
Ovaj han podignut je hiljadu trideset i druge[15].

U čaršiji se nalazi jedno kupatilo (hamam) sultana Mehmeda Osvajača[16]. U halvatu s desne strane toga hamama izdržavao je jedan božji ugodnik svoj novicijat i stoga se to mjesto rado posjećuje. Stari hamam u čaršiji je također mio i privlačan i kao građevina i po zraku u samom hamamu[17].

Tu ima tri stotine dućana, što je prema veličini varoši malo. Vinograda i bašta ima u izobilju. Grožđe i kruške su na glasu. Mjesni prvaci i odličnici su veliki prijatelji stranaca. To su prosvijećeni ljudi koji svoje blagodeti besplatno nude gospodi i sirotinji, tako da stranac ne može ostati u tome mjestu nijednu noć a da ne bude pozvan od nekoga na konak kao gost.

Idući odatle naprijed stigli smo u selo Dobrotin[18]. To je rodno i plodno selo od pet stotina kuća. Ono je zijamet.

Putujući dalje prema istoku došli smo u kasabu Kačanik.

GRAD KAČANIK

Tu na ždrijelu klanca, na obali rijeke Lepenca[19], podigao je Sinan-paša, osvojitelj Jemena[20], jednu divnu, četvorougaonu i tvrdo zidanu utvrdu koja ima osam stotina koraka u opsegu.

14. Interesantno je da Evlija ne kaže ko je osnovao ovu džamiju u prištinskoj čaršiji. Narod tu džamiju zove Fatihovom džamijom, a to donekle potvrđuje i Evlija, koji niže kaže da se u čaršiji nalazi hamam sultana Mehmeda II Osvajača. Taj hamam postoji i danas i služi kao javno kupatilo, a nalazi se upravo nasuprot Fatihove džamije.

14a. Ovaj broj hanova u Prištini kao značajnom saobraćajnom mjestu nije sigurno mnogo pretjeran, ali sada o njima nemamo drugih podataka.

15. Hidžrijska godina 1032. počinje 5. novembra 1622. godine. Ovaj han danas više ne postoji.

16. Uporedi ovdje napomenu 14.

17. Danas više ne postoji taj Stari hamam, a ne zna se ni gdje je stajao.

18. U orig.: *Dobrovin*. Koje je to selo, sada se ne zna.

19. U orig.: *Lepena* = Lepenac.

20. Misli na velikog vezira Sinan-pašu, koji je poznat pod imenom Kodža (= Stari) Sinan-paša i kao Osvajač Jemena (Fatih-i Yemen). On je bio pori-

Ali kako se ona nalazi u dolini, to unaokolo ima mnogo mjesta koja dominiraju tom utvrdom. Ona ima svoga gradskog zapovjednika (dizdār), kojih pedeset vojnika, dva topa i jednu kapiju. U unutrašnjosti tvrđave nalazi se četrdeset do pedeset vojničkih kuća. Sve kuće koje se nalaze u varoši izvan tvrđave prekrivene su ćeremitom i okićene vinogradima i baščama. Iznad vrata jedne džamije nalazi se natpis koji glasi:

Molitvenik Vālihī[21] *reče joj hronostih:*

jeklom Arbanas. Rođen je u selu Topoljani (Topojane) u Lumi, u debarskom kraju. U Carigrad je odveden putem devširme. Brzo je napredovao. Za vlade Sulejmana Zakonodavca bio je carski češnegir (dvorjanik koji kuša jelo za sultana). Kasnije je bio namjesnik u Malatji, Kostamuniji, Gazi, Sirijskom Tripolisu, Erzerumu i Halepu. U proljeće 1568. postavljen je beglerbegom Egipta. Odatle je preduzeo pohod protiv Jemena, koji je potčinio turskoj vlasti. Zato je dobio nadimak Fatih-i Yemen (Osvajač Jemena), mada je Jemen još ranije bio osvojen. Godine 979/1571. ponovo je postavljen beglerbegom Egipta, a 980/1572. postao je član vlade, kubbe vezir, šesti po redu. U proljeće 982/1574. imenovan je za serdara turske vojske i sa Kilidž Ali-pašom udario na Tunis. Neprijatelj se bio utvrdio u tvrđavi La Poleti (Halk ul-vad) koja je pala nakon jednomjesečne opsade. Time je Tunis definitivno pripojen Turskoj. U proljeće 1580. g. Sinan-paša vodio je osmansku vojsku na Georgiju, a 14. redžepa 988/25. avgusta 1580. g. imenovan je velikim vezirom, ali je zbog nereda koji su se pojavili u Georgiji bio zbačen s položaja i prognan prvo u Dimotiku (5. decembra 1582), a kasnije u Malgaru. Naklonošću žena iz dvora i mitom od sto hiljada dukata uspjeo je da bude pomilovan i postavljen namjesnikom Damaska. Odatle se, aprila 1589. vratio u Carigrad kao veliki vezir. 2. VIII 1591. opet je pao u nemilost i ponovno svrgnut, ali je već 29. I 1593. prilikom jedne janjičarske pobune po treći put pozvan na položaj velikog vezira. Sad je uperio svoj pogled na Ugarsku. Kao glavni komandant turske vojske, on je u proljeće 1593. zauzeo nekoliko tvrđava u Ugarskoj, a među njima Polatu i Đur (tur. Yanik). U tom pohodu porušio je Zemun. Sljedeću zimu proveo je s vojskom u Beogradu. Vjerovatno su tada po njegovoj naredbi spaljene mošti sv. Save. Mjesec dana poslije smrti Murada III, tj. 16. II 1595, prognan je opet u Malgaru, ali samo na nekoliko mjeseci. 7. VII. 1595. zamijenio je svog suparnika i rođaka takođe Albanca Ferhad-pašu na položaju velikog vezira. Nekoliko nedjelja kasnije povedena je ekspedicija protiv Vlaške, koja se bila odmetnula. Slabi ishod te vojne, neaktivnost i poraz njegovog sina Mehmed-paše prilikom opsade Grana, bili su uzrok da je Sinan-paša bio ponovno smijenjen. Ali kad je njegov nasljednik Lala Mehmed-paša umro devedesetogodišnji Sinan-paša je tri dana kasnije ponovno postavljen velikim vezirom. Tada se nosio mišlju da opet krene na Ugarsku, ali je 3. III 1594. umro. Sahranjen je u svom turbetu u kvartu Sedefčiler u Carigradu. Ostavio je ogroman imetak. Bio je jako krut, sebičan, gramzljiv i osvetoljubiv. Turski hroničari izražavaju se o njemu vrlo loše. Tako Pečevi, iako ističe njegove zasluge, optužuje ga da je svuda žario i palio. Kud god je prolazio, ostavljao je za sobom glad i pustoš. Zato ga naziva serdar-i bi can (bezdušni serdar). Zamjera mu takođe da je favorizovao Arbanase, npr. Jemišči Hasan-pašu. O Sinan-paši je ostalo mnogo legendi. Njegova je slava bila tako velika da se njemu pripisuje džamija u Prizrenu, koju je sagradio budimski beglerbeg Sofi Sinan-paša. Vidi *Enzyklopaedie des Islam*, B. IV, 469. s. v. Sinan; Š. Sami, *Kāmūs ul-aʿlām*, IV, 2635 s. v. Sinan-paša; Surejja: *Sicill-i ʿosmani* III, 109—110; Pečevi, *Tarih* I, 13 i dalje, 50, II, 145; Hammer, *GOR* IV na više mjesta; Srećković, u Radu 1856.

21. Vālihī je pjesničko ime autora ovog natpisa. On se zvao Ahmed Čelebi. Rođen je u Skoplju, gdje je obnašao kadijsko zvanje, bavio se pisanjem stihova i ostavio jedan divan, kompletnu zbirku pjesama. Bio je član nekog derviškog reda, pa su stoga derviši posjećivali njegov grob. Umro je u Skoplju 1008 (počinje 24. jula 1599) godine. Uporedi Evlījā Čelebī, *Seyāhatnāma* V, 553; Mehmed Tahir, *Osmanli müellifleri* II, 476; M. Surejja, *Sicill-i ʿosmani* IV, 602; H. Duda, *Balkanische Studien*, Beč, 1949, str. 37, nap. 1.

»Prijatna bogomolja i pohvaljen hram«[22].
[1009/1600]

Tu ima bektašijska tekija, osnovna škola, veliki han i malen hamam koji je podignut pod liticom. Tu nema ni traga čaršiji ni bazaru, jer je šeher Skoplje blizu. Vode koje teku od Kačanika stječu se unutar, spuštaju se naniže i razvode po skopskim hanovima, hamamima i medresama.

Ovaj Kačanik je zaseban kadiluk sa rangom od sto pedeset akči. On je dodijeljen na doživotno uživanje sinu poznatog skopskog stiliste Vejsi-efendije[23].

Odatle smo se podigli i idući skopskim drumom posjetili smo turbe Krkler[24], zatim smo došli u grad Skoplje.

GRAD SKOPLJE

Ovo je područje osvojio gazi Evrenos-beg[25] u doba vladavine Bajezida Jildirima[26]. Klima ovoga prijatnog mjesta svidjela se Bajezid-hanu Jildirimu, pa je on kasnije zimu provodio katkada u svojoj rezidenciji Jedrenu, a katkada u ovome šeheru Skoplju. Po njegovom naređenju izvršena su odatle mnogobrojna osvajanja po okolnim zemljama[27].

22. Kad se izračuna brojčana vrijednost slova u ovom polustihu, u kome je sistemom ebdžed izražen datum podizanja ove džamije, dobije se 1009 godina po Hidžri (počinje 13. jula 1600).

23. O Vejsi efendiji uporedi ovdje str. 40, nap. 70.

24. Krkler znači turski četrdeset ljudi; to je turbe nazvano tako vjerovatno zato što je u njemu sahranjeno nekakvih četrdeset svetitelja.

25. Evrenos-beg je osnivač poznate turske vojno-plemićke porodice Evrenos-ogullari koja je u XV i XVI vijeku dala nekoliko istaknutih turskih komandanata. Sam Evrenos-beg bio je poznat vojskovođa ranoosmanske epohe. Za vlade sultana Murada I (1359—1389) on je bio pogranični komandant na mnogim eksponiranim tačkama u Rumeliji. Samo gornja Evlijina tvrdnja nije tačna. Prije svega, Skoplje Turci nisu uopće osvojili, nego su ga jednostavno zaposjeli na osnovu ugovora između sultana i Vuka Brankovića (Up. Jireček *Istorija Srba* I). Osim toga Skoplje nije zauzeo Evrenos-beg, nego Paša Jigit-beg, koji se prvi put spominje kao jedan između turskih komandanata u kosovskoj bici. On je postao prvi turski krajišnik u Skoplju, ali ne i prvi skopski sandžakbeg, jer je, po svemu izgleda, skopski sandžak osnovan tek sredinom XVI vijeka. Paša Jigit-beg je umro u Skoplju i sahranjen je u posebnom turbetu u dvorištu Meddah-džamije. Više o tome vidi Gliša Elezović, *Turski spomenici u Skoplju*. Glasnik Skopskog naučnog društva, knj. I, sv. I, str. 136—137; knj. XI, Odjeljenje društvenih nauka, str. 159—164. u članku *Skopski Ishakovići i Paša Jigit*.

26. Vladao je od 1389—1402.

27. Mišljenje bečkog profesora Dude, *n. d.* str. 37, da se ova kazivanja odnose na Bajezida II (1481—1512) ne može se usvojiti.

Prema Sulejman-hanovom[28] katastarskom popisu [Skoplje] je sjedište sandžakbega posebnog (sandžaka) u rumelijskom ejaletu[29], ali je taj sandžak mnogo puta davat mir-i miranima od dva tuga[30] [kao arpaluk]. [Skopski sandžak]beg upravlja [svojim sandžakom] sa pet stotina vojnika. Kad mu bude naređeno, polazi u rat. Po pravdi on ima deset kesa prihoda godišnje[31].

U tome sandžaku ima 255 timara i zijameta[32]. Oni [timarnici i zajimi] sa svojim džebelijama i vojskom paše broje pet hiljada vojnika. Taj [sandžak] ima svoga alajbega, ceribašu i juzbašu.

Skoplje ima svoga muftiju (šejhu'l-islam) i predstavnika šerifa. Po carskom kanunu Skoplje je mulaluk i visok kadiluk sa rangom od pet stotina akči. Nahije toga kadiluka sastoje se od tri stotine i pedeset krasnih sela. Godišnji prihod skopskog mule iznosi po pravdi dvadeset rumskih kesa[32a]. Pod njegovom jurisdikcijom nalazi se četrdeset do pedeset kadiluka. On ima pet nijabeta računajući tu i svoga terenskog naiba (ayaknaibi).

Tu se, dalje, nalazi predstavnik Portinih spahija jer su mnogi istaknuti i ugledni ljudi spahije.

Jedan organ vlasti je i janjičarski serdar; ime mu je Kodža-aga. Janjičara ima toliko da su preplavili šeher.

Jedan organ vlasti je i gradski dizdar; on raspolaže sa tri stotine regularnih vojnika gradske posade. Ovi vojnici primaju svoje plate svake godine od emina rudnika srebra (gümüşhane) u Kratovu.

Jedan organ vlasti je i rudarski nadzornik (sikke naziri). On upravlja svim srebrnim i gvozdenim majdanima osim Kratova. On ih je zakupio za sedamdeset tovara akči. U naše vrijeme bio je poseban emin i upravnik Mahmud-paša.

Jedan organ vlasti je još i haračaga. On u ovome sandžaku ubire pedeset do sedamdeset hiljada [akči] harača.

28. Misli na sultana Sulejmana Zakonodavca (1520—1566). Samo se ovi Evlijini navodi o Sulejman-hanovom i drugim popisima ne mogu uzimati uvijek sasvim ozbiljno, već stoga što su ti popisi vršeni prije, poslije i za vrijeme Sulejmana Veličanstvenog više puta. Ovakvi su podaci kod Evlije često hronološki nemogući.

29. Skopski sandžak nije osnovan odmah poslije zauzimanja Skoplja, nego je od 1392. pa sve do pada Srbije (1459) i Bosne (1463) Skoplje bilo sjedište krajišnika koji su upravljali cijelim turskim područjem od Skoplja do Vrhbosne. Osnivanjem smederevskog i drugih sandžaka u Srbiji i bosanskog sandžaka to je krajište znatno smanjeno i izgubilo značaj koji je dotle imalo. Sredinom XVI v. ono je postalo središnja oblast zasebnog skopskog sandžaka.

30. To je vjerovatno glavni razlog da se ovaj sandžak u drugoj polovini XVI i prvoj polovini XVII vijeka rijetko spominje, iako je on nominalno svakako postojao.

31. Interesantno je da Evlija ovdje ne kaže kakav je to prihod skopskog sandžakbega. Na drugom mjestu (*Seyāhatnāma* I, 189) Evlija kaže da has skopskog sandžakbega iznosi 240.000 akči, a Ayni Ali (*n. d.* str. 12) kaže da taj has iznosi 245.000 akči.

32. Na drugom mjestu (*Seyāhatnāma* I, 195) Evlija kaže da u skopskom sandžaku ima 57 zijameta i 345 timara; Ayni Ali kaže da ovaj sandžak ima 20 zijameta i 344 timara (*n. d.* 41).

32a. U orig. stoji *kise-i ruhami*, a treba, mislim, *kise-i rūmī*.

Jedan organ vlasti je i džebedžibaša, koji rukovodi proizvodnjom crnog baruta iz majdana šalitre koji se nalazi u ovim nahijama[33].

Jedan organ vlasti je, takođe, i baždar; on naplaćuje tržnu taksu (bac) od sve karavanske robe. U ovom šeheru ne naplaćuje se tranzitna carina (đumruk), jer se ona naplaćuje u Solunu (Selanik), Bosni [= Sarajevu] i Beogradu. Skoplje se nalazi upravo na sredini između tih gradova, pa ako bi se i ovdje naplaćivao đumruk, onda bi karavanski saobraćaj došao u težak položaj.

Oblik i položaj šehera Skoplja. — To je velika varoš, koja se nalazi na prostranom i ravnom, u zelenilu obraslom i vrtovima okićenom mjestu na desnoj i lijevoj strani rijeke Vardara. Tu varoš krasi više hiljada interesantnih građevina, koje su sazidane od tvrdog materijala, a nalaze se na zapadnoj strani rijeke i na mjestu gdje se nalazi tvrđava. Ima sedamdeset mahala[34]. Istoričari nazivaju ovo Skoplje Mazenderanom[36] Ruma[35].

Tvrđava. — To je utvrđen grad, čvrsta i jaka utvrda sa dvostrukim bedemima. To je krasno naselje i velika muslimanska varoš[37]. Njeno stanovništvo je na visokom nivou. Gradska kapija i bedemi ozidani su od klesanog kamena, koji se sja kao da je politiran. Tolika prefinjenost i umjetnost u obradi kamena ne može se vidjeti ni u jednom drugom gradu. Arhitekt-majstor je tako izradio, isklesao i izvajao velike mramorne stubove tih bedema kao da ih je radio u gipsu. Takvo majstorstvo izraženo je možda jedino u akademiji božanstvenog Platona u Atini, koja je sada Fatihova džamija[38].

Ovaj grad leži na sredini šehera Skoplja. To je visok grad i šeddadovska građevina[39] petougaonog oblika. Bedemi, kojima je sa svih strana opasan grad, visoki su do pedeset aršina. Grad je okićen sa sedamdeset bastiona, a šeher opet sa oko dvije hiljade dućana,

33. Vidi Gliša Elezović, *Proizvodnja šalitre kod Skoplja*. Glasnik Skopskog naučnog društva knj. III, Odjeljenje za društvene nauke, 203—208.

34. Ovaj Evlijin broj mahala u Skoplju izgleda sasvim tačan. Još godine 1544. Skoplje je prema zvaničnim podacima imalo 65 mahala. Up. Dušanka Bojanić, *Podaci o Skoplju iz 951/1544 godine*. Prilozi za orijentalnu filologiju III—IV, 1952/53, 607—619; Elezović, Glasnik Skopskog naučnog društva knj. XII, Odjeljenje za društvene nauke 6, str. 262, nap. 1.

35. U orig. stoji *Rūm*, što znači evropski dio Osmanske Carevine.

36. Ime pokrajine južno od Kaspijskog mora. Na glasu je zbog plodnosti, pa stoga Evlija upoređuje s njim Skoplje pripisujući to tobožnjim istoričarima Ruma.

37. U orig. stoji *medine*, atribut za velike varoši sa pretežnim muslimanskim stanovništvom.

38. Evlija ovdje misli na Pantheon. Poznato je da je Pantheon — crkva u Atini, nakon turskog osvojenja, u doba Mehmeda II Osvajača, pretvorena u džamiju. Duda, n. d. 22, nap. 4.

39. Misli na Šeddada, sina Adova iz legendarne predislamske dinastije koja se proslavila svojim građevinama. Up. ovdje str. 80, nap. 71.

tako da je vrlo lijep. Grad ima tri demir-kapije, koje su okrenute na jugoistočnu stranu, a u predvorju svake visoke kapije nalaze se mnogi stražari. Vrata i zidovi toga predvorja okićeni su raznim oružjem i alatom za oružje. Tu nema nikakvog položaja koji bi dominirao gradom, a sam leži na vrlo visokim liticama, tako da se sa njega vidi cijelo polje.

Od zapadne strane tvrđave teče rijeka Vardar. Na toj strani ima jedan put koji iz grada vodi kroz pećine »Vodenoj kuli«, koja se nalazi na obali rijeke. Budući da se na toj strani grada nalazi provalija strašna kao pakleni ponor, to tamo uopće nema opkopa niti ga može biti. Na istočnoj, jugoistočnoj i sjevernoj strani grada nalazi se dubok opkop od oštrih litica. Na toj strani, pred kapijom, nalazi se drveni most preko opkopa. Stražari ponekad dižu taj most na čekrk i tako naprave branu pred kapijom[40]. Iznad te kapije nalazi se natpis koji govori o tome kada je ta kapija popravljena. On glasi:

> *»Murad sin Mehmed-hanov godine osam stotina i pedesete«*[41].

Bastion i prsobran te kapije vrlo su jaki i izrađeni umjetnički. U samoj tvrđavi nalazi se oko stotinu vojničkih kuća, žitni magacini i skladišta municije. Kako se ovaj grad nalazi u unutrašnjosti zemlje, tu ima malo topova.

U varoši ima oko deset hiljada i šezdeset divnih kuća, prizemnih i na sprat, a građene su od tvrdog materijala. To su pravi dvorci u dobrom stanju; one su pokrivene crvenim ćeremitom. Između ostalih ističu se naročito Mahmud-pašin saraj, Emir-pašin saraj, saraj Kodža Serdara i Sičan-zadeov saraj.

Džamije. — U Skoplju ima sto dvadeset mihraba (islamskih bogomolja), što velikih i malih džamija, a što, opet, mesdžida i privatnih bogomolja. Ali se skupna molitva petkom (džuma) obavlja samo u četrdeset i pet džamija[42].

Najpoznatije džamije su:

Careva džamija (Hunkar džamii), pod Sat-kulom. Natpis na toj džamiji glasi:

> *»Sultan Murad, sin Mehmedov, neka im je zemlja laka! Godine osam stotina i četrdesete, 840«*[43]

40. Uporedi Glasnik Skopskog naučnog društva, knj. VII—VIII, Društv. nauke, 3—4, str. 176.

41. Tj. Murad II sin Mehmeda I, a hidžrijska godina 850. počinje 29. marta 1446. godine.

42. Kako je u Skoplju još 1544. bilo 63 muslimanske mahale, to je sasvim vjerovatno da je tu u doba Evlije bilo isto toliko džamija i mesdžida.

43. Hidžrijska godina 840. počinje 16. jula 1436. godine. Evlija ovdje donosi samo jedan dio natpisa sa ove džamije. Cio natpis izdao je Elezović, Glasnik Skopskog naučnog društva knj. VII—VIII, d. n. 3—4, 184—185. Opis, tlocrte i sliku džamije vidi kod Dude, n. d. 41—44.

U Donjoj varoši nalazi se džamija Jahja-paše; on je bio vezir i zet sultana Bajezida[44]. Na svodu iznad glavnih vrata te džamije napisan je dželi-pismom ovaj natpis:

»Paša koji je bio lav bojišta (= pobjednik) i kome je dato ime Jahja,
Podiže, sa srećom, džamiju pobožnim ljudima i bogomoljcima.
Čim sam čuo da je u dobri čas dovršena,
rekoh joj hronostih:
»Ovaj je mesdžid podignut za ljubav Allahu«
908 = 1502/3«[45].

Ta džamija ima visoku kupolu i visoki minaret, tako da ona liči na minaret Aja Sofije u Istanbulu. Neimar građevine pokazao je svoje majstorstvo i upravo na sredini velikog harema te džamije, u sjenci stabala platana i kiparisa, podigao umjetnički šadrvan koji je vrhunac sposobnosti, tako da se zadivljeno oko očarava pred tom umjetnošću.

Na suprotnoj strani velikog mosta preko rijeke Vardara nalazi se džamija Karli-zadea[46].

Natpis na Kodža-Mustafinoj[47] džamiji koja se nalazi pred tvrđavom glasi:

»890; godine osam stotina i devesedete«[48].

Ima jedna džamija koja je poznata pod imenom »Aladža džamija«, a sagradio ju je Gazi Ishak-beg[49]. Vrlo je lijepa također i džamija Ishak-begovog sina Isa-bega[50].

44. Misli na Bajezida II. O Jahja-paši, up. ovdje str. 75, nap. 35 i tamo navedenu literaturu.

45. Hidžrijska godina 908. trajala je od 7. jula 1502. do 26. juna 1503. g. Samo u Evlijinom izdanju ovoga natpisa manjka jedno slovo koje se nalazi u originalu, pa je stoga i hronostih za jednu godinu ispao manji. Mjesto 908. treba 909, kako je to već napomenuo Elezović (*Turski spomenici* I, 367 br. 128 i nap. 2). Godina 909. trajala je od 26. juna 1503. do 14. juna 1504. godine. Opis i tlocrte Jahja-pašine džamije vidi kod Dude, *n. d.* 53—57.

46. O toj džamiji Karlizade vidi Elezović, Glasnik Skop. nauč. društva knj. V, d. n. 2, str. 251—254.

47. Ko je ovaj Kodža Mustafa-paša dosada nije utvrđeno. Up. Elezović, *Turski spomenici* I, 261, 654—667. i Tarih Dergisi . . . Nadam se da sam ušao u trag ove znamenite ličnosti. Svoje rezultate saopštavam u posebnoj studiji na drugom mjestu, a ovdje napominjem da osnivač ove džamije nema nikakve veze sa poznatim Kodža Mustafa-pašom s kojim ga identifikuje Duda (n. d. 51—53).

48. Ovdje Evlija donosi samo zadnji polustih natpisa sa ove džamije, a i taj je pogrešan. Istu pogrešku ostavio je Fehim Barjaktarević u članku o Skoplju (*Encyklopaedie des Islam* s. v. *Üsküb*), premda je na tu grešku ranije ukazao Gliša Elezović. Potpun tekst i prevod natpisa v. Elezović, *Turski spomenici* I, 261.

49. Interesantno je da Evlija ne donosi natpis sa Ishak-begove džamije u Skoplju koji se do danas sačuvao. Izdao ga je Gliša Elezović, Glasnik Skopskog naučnog društva knj. I, sv. 1, str. 143 i *Turski spomenici* I, 14.

50. O Isa-begu Ishakoviću vidi Elezović, *Turski spomenici* I, 14.

Od mesdžida meni su poznati: Isa-begov mesdžid, Ishak-begova ajina (= Ishak begovo ogledalo) i Kepenekčijski mesdžid.

Najpoznatije medrese su: Sultan Murad-hanova, Jahja-pašina, Ishak-pašina, Isa-pašina[50a], Mustafa-pašina i Karli-zadeova medresa. Ovdje ima devet škola za izučavanje kiraeta (daru'l-kurra). Samo to nisu posebne zgrade pod kupolama, nego su one sagrađene uz džamiju. U njima se uči samo memoriranje Kurana, jer stanovništvo drukčije ne posvećuje mnogo pažnje memoriranju Kurana.

Osnovnih škola (mekteb) ima sedamdeset; uz svaku džamiju podignuta je osnovna škola. Najpoznatiji je Kodža Mustafa-pašin mekteb.

Tekija ima dvadeset. Budući da je mevlevijska tekija istom izgrađena, ona je u dobrom stanju. To je ranije bio pašin dvor (handan). Naredbom Melek Ahmed-paše on je pretvoren u mevlevijsku tekiju. Još su poznate tekije: Tekija Lokman Hekima (= »Mudrog Lokmana«) i Baba Meddahova tekija. Ovdje ima stotina i deset česama, a računa se da ima dvije stotine sebilja (sebil-hane).

Voda koja je razvedena po građevinama ovoga šehera uzeta je iz rijeke koja teče od grada Kačanika[51]. Ona je razvedena po šeheru Isa-begovim vodovodom. Ova rijeka sliva se sa kačaničkih planina, a ispod Skoplja ona se uliva u Vardar. To je zdrava voda, bistra kao kristal. Vardar se sliva sa planina u Albaniji, sa planina gradova Maligan diger[52], Peći i Prizrena, protiče ispod Skoplja, i spušta se niže, pa pošto prođe kroz rijeku Velesa (Köprülü), protiče ispod jednog drvenog mosta blizu Karaferje te se blizu Soluna uliva u more.

Na rječicama koje se nalaze u okolini ovoga velikog šehera ima na hiljadu vodenica.

Skopski hamami su vrlo prijatni. Blizu Jahja-pašine (džamije) nalazi se ženski hamam (Kizlar hamami), koji najviše posjećuju žene. Taj hamam ne nalazi se na prometnoj ulici nego na sklonutom mjestu, jer je u ovim krajevima velika sramota da žene ulaze u hamame koji se nalaze u ulicama u kojima je živ saobraćaj ljudi. U bojadžijskoj čaršiji nalazi se Šekil-hamam. U Isa-begovom hamamu je zrak vrlo prijatan. Njegovi zidovi i kubeta uopće ne primaju vlagu niti s njih pada ijedna kap znoja. Građani ovog mjesta kažu da osim tih ima još do hiljadu i šezdeset kućnih hamama i time se ponose.

U Skoplju ima sedam musafirhana uz besplatnu hranu i prenoćište. Najpoznatija je Jahja-pašina musafirhana.

Od trgovačkih hanova poznati su Mehmed-agin han blizu Isa-begove džamije. Natpis na tom hanu glasi:

Hadži Mehmed-aga preduze izgradnju [hana],

50a. Tj. medrese: Ishak-bega i Isa-bega od kojih nijedan nije bio paša.

51. Evlija ovdje vjerovatno misli na Lepenac ili na Seravu.

52. U orig.: *Maligan diger*, vjerovatno štamparska greška, mjesto Kalkan-Delen (= Tetovo). Up. Duda, *n. m.* 25 nap. 4. Evlija nije dobro obaviješten o izvoru Vardara.

Istog časa sroči mu se hronostih: Nov i krasan han
999 = 1590/91[53].

Poznati su još hanovi: Jahja-pašin, Isa-begov i Ishak-begov. U Skoplju ima trinaest bećarskih soba. U njima stanuju zanatlije-bećari.

Čaršija. — Ona se sastoji od dvije hiljade sto pedeset dućana. Tu ima trgova i bazara koji su građeni od tvrdog materijala i ukrašeni svodovima i kupolama. Od svih najljepše su: čaršija bezzaza (trgovaca koji prodaju pamučne tkanine), čaršija gazzaza (koji izrađuju i prodaju svilene tkanine), čadordžija (koji izrađuju čadore), papudžija (haffafa), bojadžija i takjadžija (koji izrađuju kapice), to su velike čaršije izgrađene po planu. Sokaci su im čisti i kaldrmisani. Svaki dućan krase zumbuli, ljubičice, ruže, zimske ruže (nersin), bosiok, jorgovan i zambak (krin) u vazama i saksijama. Oni svojim mirisom prosto opijaju mozak posjetilaca i trgovaca.

Tu ima obrazovanih i vrlo čestitih ljudi. Za vrijeme ljetne žege cio pazar skopski liči na bagdadske hladnjake, jer su sve njegove čaršije natkrivene kapcima i svodovima kao u Sarajevu i Halebu.

Ima jedan bezistan koji je tako krasan da su jezici i pera nemoćni da ga opišu. On je kao jaka tvrđava sa gvozdenim kapijama na oba ulaza, a sagrađen na kupole. Trgovci importnom robom koji posluju u tome bezistanu pale svojim posjetiocima tamjan i posipaju ih ružinim uljem. Tu ljudski mozak opaja još i miris mošusa, rubaba, ambre, kanfora i zumbula.

Na rijeci Vardaru nalazi se most na četrnaest svodova. Četiri su svoda bila porušena pa su opet popravljena. Datum te restauracije glasi:

Kad su ljudi vidjeli obnavljanje
Ovoga besprimjernog mosta,
Hvaleći ga rekoše: »Mnogo je
ljepši nego što je ranije bio«.
Popravak je izvršen dobrovoljnim radom naroda.
Hilâli[54] *mu reče hronostih:*
»Restauracija visokog mosta«
987 = 1579[55].

Ovaj veliki most koji zaslužuje da se vidi, podigao je sultan Mehmed Osvajač[56]. Na suprotnoj strani od toga mosta nalazi se naselje velike varoši.

53. Hidžrijska godina 999. počinje 30. X 1590. godine.
54. Hilâli je pjesničko ime autora ovoga natpisa.
55. Hidžrijska godina 987. počinje 28. februara 1579. godine.
56. Up. Elezović, *Zadužbina sultana Murada II*, Glasnik Skop. naučnog društva knj. VII—VIII, 3—4, 177—179.

Pjesnici. — Skopljanci pjesnici bili su Hâkî i Arzî-čelebi, savremenici Bajezida Svetog. Oni su pisali jedre pjesme[57]. I Kodža Hasan zade[58] takođe je odabran pjesnik.

Interesantni spomenici. — Na prvom mjestu ističe se jedna sat-kula, koja se nalazi pred Gornjim gradom blizu Careve džamije, a liči na minaret. Otkucaji njenog sata čuju se iz daljine jednog dana hoda, ali glas mu je vrlo strašan. I toranj te sat-kule je vrlo interesantan[59].

U samom centru Donje varoši ima jedno turbe po imenu Baba Lokman. Bio je to neki mudrac. Pomoću nauke o talismanima on je proizveo vrelo žive vode. To je tako pitka voda kao da se toči sa rajskog vrela Kevser. Bolesnik koji popije kap te vode sigurno će ozdraviti i oporaviti se. U tom vrelu plivaju mnoge ribe. Mnogi ljudi tu vračaju govoreći:

— Ako će se moj posao sretno završit, neka ribe pojedu hljeb koji sam im bacio. A ako je moj posao bezuspješan, i ako se neće sretno završiti, neka one ne pojedu moj hljeb.

I, za čudo božje, ribe po nalogu živog i svemoćnog boga pojedu hljeb mnogih ljudi i posao im polazi za rukom; mnogima opet neće ni da se približe niti da hljeb pojedu, pa ni posao tih ljudi ne uspijeva.

Crkve. — Tu postoje jermenske, bugarske, srpske i jevrejske bogomolje, a nema franačkih, mađarskih i njemačkih bogomolja. Latina ima podosta, oni svoje vjerske obrede vrše po srpskim crkvama[60].

Tako prijatna klima kakva je tu osobena je samo ovom gradu i stoga su njegovi stanovnici krepki.

Specijaliteti. — Na glasu im je čoha i rukavice od sukna, vezeni šareni jastuci i zavjese od basme, tako da se oni ne nalaze ni u Persiji.

Jedan dio gradskog stanovništva su trgovci, drugi su službenici, a jedan stalež su zanatlije. Neki opet žive kao ulema.

Na glasu im je zrnata pšenica, ječam, pasuljica(?) i grah koji uspijeva na Kosovu i Ovčjem polju[60a].

Imareti. — U Skoplju ima devet imareta (besplatnih javnih kuhinja), čiji su dobročinski stolovi jutrom i večerom trajno postavljeni za goste i mudžavire, putnike i namjernike, ulemu, derviše i bijednike, gospodu i sirotinju.

57. O skopskim pjesnicima Hâkî i Arzî-čelebiji, koji su živjeli u doba Bajezida II, nemamo podataka.
58. Pjesnik Kodža Hasan zade.
59. Up. str. 284, nap. 56.
60. Latini su kod Evlije Dubrovčani.
60a. U orig.: *Okče Bolu*, pogrešno, mjesto Ovče Bolu = Ovče polje.

Od imareta naročito se ističu: Jahja-pašin imaret, Carev imaret, Kodža Mustafa-pašin i imaret Isa-bega, sina Ishak-begova, koji su stalno otvoreni.

Od jela koja se najčešće priređuju na gozbama poznata su: janjeći pirjan pečen u jednoj tepsiji, riblja kapama i druga jela od ribe.

Od voća lijepe su im i prijatne jabuke, dunje (ekmek-ajvasi), šljive bardaklije i šeftelije.

Od pića su im na svjetskom glasu medovina sa mirođijama, hardalija, ekstrakt od pelina (»pelonija«), malinov sok i slatko vino (šira).

Po pričanju baždara i šeher-ćehaje [ovdje] ima sedamdeset i sedam hiljada dunuma vinograda i isto toliko vakufskih vinograda.

Gradsko stanovništvo većinom govori rumelijskim i arbanaskim jezikom i ima svoj poseban dijalekat [osmansko turskog jezika]. Oni kažu, npr: ya biz size dimišmiz, Čelebi efendimize varamiz ve anlar bizim efentimizdir (= Zar Vam nismo rekli da odemo našem Čelebi-efendiji; on je naš gospodar) i tome slične nejasne i razvučene riječi. Ali oni to izgovaraju sa posebnom ljepotom.

O ovoj varoši Skoplju izrazio se Dulgerzâde[61] ovako:

U danima čežnje putovao sam u Rūm
Da bih posjetio zavičaj svoje drage.
Pomoću božjom uspio sam tada tamo,
Da zadovoljim čežnju srca ne crveneći od stida.
A dotle sam prolivao suze iz očiju
Kao što teče Vardar kod Skoplja[62].

61. To je Dülgerzade Mehmed-efendija koji se zvao Muhjuddin Dülgerzade. Njegov djed bio je bogat trgovac iz Karamanije koji se preselio u Carigrad i tamo podigao jednu džamiju u Saračhani. Otac mu se preselio iz Carigrada u Skoplje i tu podigao jednu džamiju. Mehmed-efendija je započeo svoje školovanje u Skoplju, a završio ga u Carigradu. Služio je kao mulazim (asistent), a zatim kao muderis (profesor) na raznim medresama: u Tiri, Brusi, na Mahmud-pašinoj medresi u Sofiji, godine 958. (poč. 9. januara 1551) na medresi Halebiji u Jedrenu, odakle je 960 (poč. 18. decembra 1552) smijenjen, ali je godine 962. (poč. 26. novembra 1554) opet postavljen muderisom na medresi Sultaniji u Brusi. Konačno je on u mjesecu džumadu I 966. (poč. 9. februara 1559) bio pozvan na najvišu medresu u Carigradu, koja se zvala Sahni seman. U rebiu II 969 (poč. 9. decembra 1561) imenovan je bagdadskim kadijom i u tom zvanju umirovljen muharema 972 (poč. 9. avgusta 1564). Umro je u Carigradu u saferu 977 (počinje 16. jula 1569) i sahranjen je na Ejubu. Istakao se kao pjesnik i kaligraf. Pjevao je na turskom i arapskom jeziku. Up. Nev'īzāde Atāī, *Hadāik al-hakāik fī tekmileti-š-šekāik*, Istanbul 1268, 123; *Sicill-i 'osmānī* IV, 119; Mynyk Ali, *al-Igd al-manzūm fī zikr afādil ar-Rūm*, überzezt von Osman Rešer, Stuttgart 1934, 47; Duda, *n. d.* 29—30.

62. Ovi stihovi su štampani s toliko grešaka da se na osnovu ovog teksta Evlije Čelebije ne može uhvatiti njihov smisao. Prevod koji donosi Elezović nema veze sa originalom. Za podlogu našeg prevoda uzet je tekst saopšten u pomenutom djelu Taškōprüzadea, ali se čini da ni ta redakcija nije bez mana, kako je to već napomenuo Duda (*n. d.* 30, nap. 1).

Stvarno je to čista varoš u kojoj su sve glavne ulice kaldrmisane bijelom kaldrmom. Uglednih ljudi, prvaka i velikaša ima vrlo mnogo. To je gnijezdo pjesnika i stjecište derviša. Njegovi stanovnici su majstori uživanja. Ljubav i sevdah su kapital njihovih zaljubljenih srdaca.

Varoši i kasabe u okolini Skoplja. — Grad Peć u Dukađinskom sandžaku i grad Prizren su mjesta koja se nalaze iza planina na zapadnoj strani od Skoplja, od koga su udaljena po jedan do dva dana hoda. Na jugoistočnoj strani, jedan dan hoda, nalazi se grad Veles (Köprülü), a dva dana puta daleko leži šeher Štip. Na istočnoj strani jedan dan puta nalazi se kasaba Kratovo i opet jedan dan hoda daleko nalazi se grad Kriva Reka[63].

Turbeta u šeheru Skoplju. — Ovdje se nalazi grobnica šejh Lutfullaha[64], koji je bio propovjednik u džamiji Jahja-paše, zeta Bajezida Svetog[65]. On je bio napustio grad Skoplje i postao šejh Bajezida Svetog. Odjeću siromaštva primio je (= uveden je u derviški red) od šejha Ilāhī Simāvī-ja[66]. Oba su sahranjena u tekiji (zavije), koju su sagradili uz skopsku tvrđavu.

Mevla Čelebi Halebi[67] je sahranjen u tekiji Lokmana Hekima. Datum njegove smrti na njegovom grobnom nišanu glasi:

63. U orig. stoji *Eğri dere* = Kriva Reka.

64. O ovom šejhu Lutfulahu iz Skoplja, učeniku šejha Abudullaha Ilāhija, daje nekoliko podataka i Taşköprüzade koji priča da je on imao svoju tekiju na jednom brijegu blizu Skoplja, da je tu umro i da mu se tu nalazi grob. Up. *Šekaik ar-numanijje* 235 i dalje.

65. Sultan Bajezid II (1481—1512).

66. Šejh Abdullah el-Ilāhī potječe iz Anadolije. Svoje mističko obrazovanje stekao je naročito u Samarkandu kod sufijskog šejha Hodže Ubejdullah Ahrar es-Samarkandi i bio je blizak derviškom redu nakšibendi. Predavao je na Zejrek-medresi u Carigradu. Zatim ga je pozvao sandžakbeg Ahmed-beg Evrenoszade u Vardar Jenidže u Rumeliji. Up. Taşköprüzade, *n. d.* 162 i d.; Duda, *n. d.* str. 31. nap. 5.

67. Tj. Mevla 'Āšik Čelebi. Njegovi preci potiču iz Bagdada. Pradjed mu se preselio u Anadoliju. Zvao se Mehmed en-Natta'. Za njega je sultan Bajezid I podigao tekiju u Brusi. Pjesnikov otac bio je 918 (poč. 19. marta 1512) kadija u Inegölu, zatim u Kratovu, Skoplju i Sofiji. Umro je 941 (poč. 13. jula 1534) kao kadija Plovdiva. Dok je bio kadija u Skoplju, rodio mu se u Prizrenu, gdje mu je valjda porodica živjela, sin pjesnik 'Āšik Čelebi 924 (poč. 13. januara 1518) godine, kako kaže Ataji, a ne u Brusu, kako tvrde neki pisci. Studirao je kod mnogih istaknutih naučnika, zatim je bio mutevelija u Brusi. Godine 954 (počinje 21. februara 1547) postao je asistent u Brusi, a zatim kadija u Silivriji, Prištini, Srbici (Serfiče), Nardi, Alaiji, Nikopolju, Ruščuku i Kratovu sve do 976 (poč. 26. juna 1568). Tada je bio svrgnut, ali je potom za svoje literarne radove koje je posvetio velikom veziru Mehmed-paši Sokoloviću imenovan skopskim kadijom, gdje je umro u posljednjoj dekadi šebana 979. (8—16 januara 1572) godine. On je identičan sa Gazi-babom ili Kadi-babom, koji je sahranjen u istoimenom turbetu u Skoplju. 'Āšik Čelebi je poznat po svojim brojnim prevodima sa arapskog, po vlastitim literarnim djelima, a naročito po svom djelu o biografijama pjesnika pod naslovom *Mešāir eš-šu'arā'*, kao i svojim dodatkom Taşköprüzade-ovom djelu *Šekaik ennumanijje*. Up. 'Atāī, *n. d.* 161, dalje; *Sicill-i 'osmānī* II, 282; *Osmanli müellifleri* II, 307; Babinger, *Geschichtschreiber* 68 i dalje; Duda, *n. d.* 31, nap. 6.

»Ašik je otputovao s ovoga svijeta«[68]
979 = 1571/72[69].

Kralj pjesnika Vejsi, sin Mehmedov, poznat u cijelom svijetu pod imenom Vejsi-efendija[70]. Rođen je u Alašehiru, varoši u Anadolu. On je bio sin jednog mule. Kad je završio školovanje, postao je rasadnik božanskog svjetla.

Zauzimajući visoke položaje u Osmanskom Carstvu, on nije provodio vrijeme u uživanju, nego je svaki položaj dobio napisavši po jednu raspravu. Tako je svoje djelo »Vaka nâme-i Vejsi« — koje predstavlja interesantnu i konciznu istoriju punu stilskih ljepota[71] — posvetio sultanu Ahmedu[72]. Kao nagradu za to postao je skopski kadija. Njegovo djelo »Sijer-i Vejsī« upravo opaja. Tu je opisao Muhameda, prvu četvoricu halifa i ostale Muhamedove drugove i saradnike iz Meke i Medine (muhadžire i ensarije), kao i članove njegove porodice. U tome pogledu on je nadmašio čak i pokojnog Hākānīja[73]. To je velik tom i uvaženo djelo. Da bi se ono moglo razumjeti, potrebno je posegnuti za rječnike Kāmūs i Sihāh[75]. Iz oblasti stilistike (ilm-i inšā') napisao je mnoge divane, a iz poezije

68. Ovaj hronostih potiče od pjesnika Dženani (up. M. Tahir, *n. m.*).

69. Godina 979. počinje 26. maja 1571. godine.

70. Pravo ime Vejsi-efendije jeste Uveis bin Mehmed. Rođen je 969 (počinje 11. septembra 1561) godine u Alašehiru u Maloj Aziji kao sin kadije. Bio je prvo divan sekretar misirskog beglerbega Mehmed Šerif-paše, a zatim kadija kao i njegov otac. To zvanje obnašao je u mnogim mjestima, a u drugoj polovini svog života najviše u Evropskoj Turskoj. U mjesecu zulkadi 1013. (počinje 21. marta 1605) postao je prvi put kadija u Skoplju, odakle je premještan u razne kadiluke i opet vraćan u Skoplje, tako da je tu dužnost sedam puta obnašao u Skoplju i bio općenito poznat pod imenom Skopski kadija. Posljednji put postavljen je skopskim kadijom u džumadu I 1034 (počinje 9. februara 1623) godine, a smijenjen u muharemu 1036 (počinje 22. septembra 1626) godine. Umro je u Skoplju 19. zilhidže 1037/15. avgusta 1628. godine i sahranjen u Skoplju kod druma koji vodi u Kumanovo. Vejsi slovi kao sjajan prozaist. On je napisao jedanaest književnih i pjesničkih djela. Njegovo najslavnije djelo jeste djelo o Muhamedu pod naslovom *Siyeri-Veysi* i njegova *Hvabnama*, knjiga snova koja je napisana 1608. godine i predstavlja politički spis u kome se otkrivaju uzroci pada Osmanskog Carstva i pružaju savjeti kako bi se taj pad zaustavio. Od pjesničkih djela poznat je njegov divan pjesama i *Tevbenāme* (knjiga o kajanju). Up. Babinger, *Geschcihtschreiber* 152. i dalje; ʿAtai 713. i dalje; *Sicilli ʿosmānī* IV, 619; Mehmed Tahir, *OM* II, 477. i dalje; Duda, *n. d.* 32, nap. 2.

71. Prema Mehmed Tahiru (*n. d.* II, 478) nije identično sa Hvabnamom kako misli Babinger (Duda, 33, nap. 1).

72. Misli na sultana Ahmeda I, 1603—1607.

73. To jest Mehmed-beg Hākānī, poznat po svom djelu *Hilye-i šerife* pisanom u formi mesnevije, zbog čega ga Evlija uporeduje sa Vejsijom. To djelo predstavlja pjesničku parafrazu arapskog djela o vanjskom izgledu Muhameda pod naslovom *Hilja en-nebevijja*, koje je postalo popularno kao i Mevlud (spjev o Muhamedovu rođenju) Sulejmana Čelebije. Osim toga, Hakanija je ostavio jedan divan pjesama manjeg značaja. Umro je 1015. (poč. 9. maja 1606. godine). Duda *n. d.* 33, nap. 4. i tamo navedeni izvori.

74. Misli na poznati arapski rječnik od Firuzabadija.

75. Misli na djelo *Tadž al-luga ve silhah al-arabijja* od Dževherija.

ima on svoju »Hamsu«[76], koja je poznata u cijelom svijetu i koja je popularnija od Nizāmījeve Hamse[77]. Na kraju se povukao u Skoplje, gdje je kao kadija proveo najveći dio svoga života, pa je tako i posljednji ostatak svoga života proveo kao kadija u Skoplju. Kad je imenovan skopskim kadijom, Misālī-efendija[78] mu je spjevao ovaj hronostih:

Ja, Misālī, radujući se srcem i dušom
napisah mu hronostih:
»Vejsi efendija opet postade
kadija u šeheru Skoplju«
1015 = 1606/1607[79].

Povodom njegove smrti 'Atāī-čelebija[80] mu je spjevao ovaj hronostih:[81]

Vejsija je bio nezamjenljiv
U pisanju gazela.
Hronogram koji određuje datum
Njegove smrti jest riječ »gazel«.
(1037 = 1627/28)[82].

Naš pokojni mevlana (mula) bio je i kadija i božji ugodnik, naučnik i stilista; bio je autor djela Divan-i fezail (= Divan vrlina), vrlo snažnog i neobičnog izraza i haririjskog stila[83]. To je bio savršen i prijatan čovjek, koji je posjedovao sposobnost da se izražava i da piše kao Vassāf[84] i Firdevsī[85]. Ukratko rečeno, u sastavljanju

76. Djelo sastavljeno od pet manjih obično epskih djela. Ovo Vejsijevo djelo ne spominju drugi izvori, pa ni Mehmed Tahir.

77. U orig., vjerovatno štamparskom greškom, mjesto Nizami, poznati persijski klasik (umro 1203), slavan najviše po svojoj Hamsi — stoji Mekāmī, nepoznato ime u ovome književnom rodu.

78. O ovom pjesniku Misali efendiji nema podataka. Vjerovatno je bio lokalnog značaja.

79. Kad se preračunaju slova hronostiha, dobija se 1015. godina (počinje 9. maja 1606. godine).

80. To je ranije više puta citirani autor. Nevi-zade Atāī, rođen 940 (poč. 23. jula 1533) godine u Malgari u Rumeliji. Bio je kadija u mnogim mjestima Rumelije. Tako u Lofči (Lovač), Silistri, Ruščuku, Turnovu, Bitolju, Trikali i najposlije u Skoplju. Naročito je poznat sa svojim dodatkom djela *Šekaik en-numanije* od Tašköprüzadea. Umro je 1044 (poč. 27. jula 1634) godine. Up. Babinger, *n. d.* 171. i d.

81. Prevod ovog hronostiha dat je prema tekstu kod Atajia (*n. d.* 715), jer Evlijin tekst ima grešaka.

82. To je hidžrijska godina 1037, kako je tačno preračunao Evlija, a počinje 12. novembra 1627. godine.

83. Ovdje Evlija upoređuje Vejsijev stil sa stilom poznatog arapskog stiliste Haririja (1054—1122) koji se naročito proslavio svojim mekamama, naročitom vrstom arapske proze.

84. Poznati persijski istoričar XIV stoljeća.

85. Misli na slavnog autora *Šahnāme*, umro 1020. godine.

zagonetki dosada mu nije bilo ravnog. Napisao je preko stotinu rasprava, do sto sedamdeset snažnih kasida i četrdeset svezaka djela od kojih svako uživa svjetski glas. Naročito njegovo djelo »Sijer« je takvo da mu ne može biti ravnog.

Jednom prilikom ja sam, siromah, u prisutnosti Uskudari Mahmud-efendije[86] zapjevao visokim glasom i lijepom melodijom ovu ilahiju (pjesmu u slavu boga), koju je napisao sam taj poštovani šejh:

A kada je otpočela gozba dana stvaranja,
Otpočeo je da kruži i njegov pehar
Oni koji su iz njega pili, pijani su bili,
Ali opijenima od toga nije bolje bilo.

Vejsi efendija, koji je bio prisutan rekao je:

— Bog ga blagoslovio. Kako ima divan glas. Neka bog poživi ovoga dječaka i neka bude sretan na oba svijeta.

Kad me je tako blagoslovio, zapitao je šejha o meni. Na to je uzvišeni šejh rekao ovo:

— On je naše duhovno čedo. To je naš učenik, koga smo mi vaspitali. Ustani, Evlija, pa poljubi ruku efendiji.

Ja sam se odmah podigao i kad sam mu poljubio ruku, Vejsi-efendija me blagoslovi ovako:

— Moj gospodaru, od ovoga darovitog i bistrog dječaka poteći će, akobogda, mnoga valjana djela. On će biti sretan na oba svijeta.

Bogu hvala, mene su i njegovi blagoslovi pratili. Sada, nakon pedeset godina poslije toga, idući s našim gospodarem Melekom Ahmed-pašom s našeg položaja u Sarajevu (Bosna Saraj) na položaj u Rumeliju, mi smo se u Kačaniku, jednoj nahiji skopskoj, sastali i upoznali sa sinom toga Vejsije. Sveviśnji bog je u stanju da učini sve. Koliko je god Vejsi-efendija, otac ovoga Čelebije, uživao svjetsku slavu, bio pravi kapacitet, odličan stilista, govornik i naučnik, toliko je njegov sin Čelebija bio njegova suprotnost: glup i prost čovjek, nesposoban da progovori. Kad se sastao sa Melek-pašom stajao je nijem kao prava budala. Cijelog svoga života nije bio u stanju da upozna čak ni svoju vlastitu obuću. Ako bi na jednu nogu obukao papuču, na drugu bi obukao nanulu i tako išao.

Katkada bi na jednu nogu obukao žutu, a na drugu crvenu papuču i tako šetao. Ako ga pozdraviš, on pita svoje sluge: »A šta treba da ja kažem«. Onima koji bi ga pitali za ime, odgovarao bi tek nakon četvrt sata. Ipak ide u čistom sveštenićkom odijelu. Impozantan je i lijepo odjeven čelebija sa bijelom bradom. Neki ljudi, koji su bili sluge njegovog oca, sada njega služe i o njemu se staraju. Čudan je slučaj da otac bude tako sposoban i učen pisac i kadija, a sin da nije u stanju ni da razgovara ljudski. Budući da je njemu za očeve zasluge doživotno podijeljen kačanički kadiluk,

86. Uskudari Mahmud-efendija poznati turski mistik i pjesnik XVII vijeka.

on se od toga izdržava. Premda mu je naš gospodar Melek Ahmed-paša poklonio četrdeset do pedeset dukata, on ih nije primio, nego ih je dao svojoj pratnji. Neka grob njegovog oca Vejsī-efendije bude svijetao i nek mu se bog smiluje![87]

Turbe Mevla Vālihi Čelebije[87a]. — Njegovo rodno mjesto je Skoplje. On počiva ispod srećnih nogu šejha Lutfullah-efendije[88]. Njegov grob sada posjećuju derviši i mistici.

Hronostih njegove smrti glasi:

Kad sam ja, Hilālī[89],
čuo za njegovu smrt
Rekao sam mu hronostih:
»Očitaj Fatihu za čistu dušu
Vālihijevu«[90]

Drugi krasan hronostih spjevao mu je Farūkī[91]. On glasi:

»Dođi ovamo i uđi u raj, o Valihi«![92]

Grob Šāfīzāde-a[93]. Kad je bio temišvarski mulla on je za vrijeme svoje bolesti oporučio da se njegovo tijelo sahrani u gradu Skoplju. Kad je umro, njegove su sluge, prema njegovoj oporuci, prenijele njegove zemne ostatke u Skoplje i sahranili ih u haremu Ishak-begove džamije.

Izvan Skoplja, na putu za Kumanovo, nalazi se grob Kopan-babe. U tvrđavi se nalazi grob Džafer-babe. U groblju Aladža-džamije ispod vrata od parmaka nalazi se grob Deli-bega. Pred Carevom džamijom nalazi se grob Gazi Ishak-bega, a u blizini Baba Madaha nalazi se grob Lokmana Hekima.

Pošto smo tako razgledali grad Skoplje, oprostili smo se sa prijateljima i poznanicima i krenuli dalje prema jugoistoku. Prolazeći kroz napredna sela stigli smo u kasabu Kumanovo.

87. Vidi o njemu ovdje str. 288, nap. 70. O Vejsiji je kod nas pisao Elezović, Južna Srbija br. 10, 1922, str. 50—52.

87a. Vidi ovdje str. 277, nap. 21.

88. Vidi o njemu ovdje str. 287, nap. 64.

89. O pjesniku Hilālī, koji je vjerovatno bio lokalnog značaja, nema drugih podataka.

90. Kad se izračuna brojčana vrijednost slova u hronostihu, dobije se godina 951 (počinje 25. marta 1544 godine). Samo se ovaj datum ne slaže s onim koji daju Mehmed Tahir i Mehmed Sureja.

91. O ovom pjesniku Farukiju nemamo podataka.

92. Iz ovog hronostiha izlazi 1009. hidžrijska godina (poč. 13. jula 1600) što se nikako ne slaže sa prethodnim datumom.

93. Istaknuti kadija koji je služio u Silistri i Skoplju. Umro je kao temišvarski kadija 990 (počinje 26. januara 1582) godine. Njegovi posmrtni ostaci preneseni su u Skoplje i tu sahranjeni. Up. *Sicill-i ‘osmānī* III, 124.

KASABA KUMANOVO

Ta kasaba nalazi se na teritoriji skopskog sandžaka i predstavlja jedan vojvodaluk. To je kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Samo se najčešće pripaja skopskom kadiluku. Varoš je ukrašena mnogim rijekama i okićena sa šest stotina ćeremitom pokrivenih kuća. Džamija koja se nalazi u čaršiji je lijepa. Tu ima tekija, medresa, han, javno kupatilo (hamam), dovoljan broj dućana i vodenica. Klima je dobra i prijatna. Vinograda i vrtova ima mnogo.

Idući odatle jedan dan hoda prema sjeveru došli smo u kasabu Kratovo.

KASABA KRATOVO

Ime te kasabe je iskrivljeno od riječi kirat-ova[95]. Gradska tvrđava nalazila se u brdima, ali ju je Evrenos-beg[96] u vrijeme osvajanja iz temelja porušio i razorio. To je sada povjereništvo (eminlik) na teritoriji skopskog sandžaka [koje se izdaje pod zakup] za sedamdeset tovara[97] akči i kojim upravlja emin (povjerenik) sa dvije stotine ljudi, jer se u brdima nalazi čisto bakro i srebro. Srebrnu žicu hvataju iz sedam ležišta (?)[98] i vade čisto srebro. Raja koja je zaposlena u rudniku srebra (gümüš hane), i zato oslobođena [izvanrednih nameta], dan noć vadi bakarnu i srebrnu rudu i predaje eminu. I sada se u varoši nalazi stara kovnica (darbhane). Štaviše, u toj kovnici su za vrijeme vladavine Murata IV[99] kovani dirhemi i dinari, tako da se u osam komada tih novaca nalazio jedan gram čistog srebra. I sada postoji neka vrsta okruglih akči sa natpisom: »... *'Azze nasruhu, duribe fi Kratova* = Neka mu vladavina bude slavna! Kovano u Kratovu.« Ja sam, siromah, uspio da ga vidim, i da sačuvam jedan-dva komada. Sada je ta kovnica prestala, dok rudnik neprestano radi.

Varoško naselje leži u prostranom polju[100] između brda i broji osam stotina kuća, prizemnih i na sprat. Građene su od tvrdog materijala i sve su pokrivene crvenim ćeremitom i snabdjevene rajskim baščama i živom vodom. Mjesni prvaci su zbog srebrnog rudnika jako bogati i srećni.

Kratovo je jedan ugledan kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Tu ima dvadeset džamija. Džamija u čaršiji je lijepa i privlačna. Tu se nalaze: medresa, tekija, više osnovnih škola i mnogobrojne česme i sebilji.

94. Bio je šejh derviškog reda bajrami. Uporedi *Usküp Tarihi* od Salih Asima. Uskup 1932, str. 20.
95. Evlija misli da geografsko ime Kratovo dolazi od ar. *kirat* = karat i tur. *ova* = polje.
96. O Evrenos-begu uporedi naprijed str. 278, nap. 25.
97. U orig.: *yuk*. Jedan juk iznosio je hiljadu kesa, svaka kesa 500 groša.
98. U orig. stoji شرفول طمار دش sigurno iz saske rudarske terminologije.
99. Murad IV vladao je od 1623. do 1640. godine.
100. U orig.: *kaza içre*, a treba *feza içre*.

Tu postoje dva javna kupatila. Tamošnjem velikom hamamu nisam vidio ravna u cijeloj Rumeliji. On je udoban i prijatan, valjda kao Čukur-hamam u Carigradu, Defterdar-pašin hamam u Damasku i Abidin-pašin hamam u Kairu (Misir), a djelo je neimara Sinana. Sa zidova na sve četiri strane toga hamama teku razne česme (kao rajsko vrelo) Selsebil. U svakom njegovom odjeljenju (halvat) šiba voda iz slavina šadrvana. Takav hamam sa doksatima ne postoji ni u jednoj zemlji. U jednom odjeljenju (halvat) nalazi se kurna u obliku čaše; ona je ukrašena vrlo skupocjenim kamenjem koje se sja. Spolja i iznutra postavljeni su razni likovi i ugravirano drago kamenje i povezano raznovrsnim mramorom koji zadivljuje. Sve plave kupole i sva čista vrata i zidovi ukrašeni su raznim duborezima i kupolama, koje su izrađene po planu. Osvijetljen je [prozorima] od biljura i nedžefskog stakla[101], tako da sunčano svjetlo obasjava unutrašnjost hamama. Žestok miris mošusa i ambre što bije iz zidova hamama osvježava duše onih koji se kupaju. Sa njegovih kupola ne pada nijedna kap rose. Ukratko, to je tako poznat hamam da ga uopće nije potrebno opisivati ni prikazivati.

U svemu ima tri stotine i pedeset dućana, u kojima su zastupljeni svi esnafi. Naročito je krasna kazandžijska čaršija. Budući da se u ovome gradu nalazi rudnik bakra, to se bakarno posuđe kakvo se izrađuje ovdje ne izrađuje ni u Sarajevu[102] ni u Kastomoniji[103]. Tu se izrađuju žicom ispleteni svijećnjaci, kadionice, fenjeri, ledeni i raznovrsni ibrici prevučeni čistim zlatom tako lijepo da se to ne može opisati.

Na jugoistočnoj strani te varoši u udaljenosti od jednog konaka hoda nalazi se Štip[104], a na zapadnoj strani opet jedan konak hoda daleko leži grad Skoplje.

Odatle smo krenuli dalje i idući prema istoku prošli smo bugarsko selo po imenu Nagoričano[105] i zakonačili u selu Murad Karjesi[106]. To je bugarsko selo od šest stotina kuća. U njemu se kopa gvozdena ruda.

Idući odatle dalje naprijed došli smo u Krivu Reku ili Bajram-pašinu Palanku[107].

KRIVA REKA ILI BAJRAM-PAŠINA PALANKA

Tu palanku podigao je Bajram-paša[108], jedan od vezira sultana Murada IV[99] godine 1044 = 1634/35. Budući da je to strašiva i opasna rijeka, koja ima mnogo krivina i skrovitih mjesta, to se stoga tuda apsolutno nije moglo prolaziti od hajduka, pa su gvozdeni majdani u njenim planinama ostali zapušteni.

101. Staklo nazvano po gradu Nedžefu, u oblasti Kufa.
102. U orig.: *Bosna*.
103. Kastamoni, varoš i pristanište u M. Aziji na Crnom moru.
104. U orig.: *Ištip* = Štip.
105. U orig.: *Nagoriči*.
106. Koje se selo zvalo *Murad Karyesi*, sada se ne zna.
107. U orig. stoji *Eğri Su* i *Bajram-paşa palankasi*.
108. O Bajram-paši vid. *Kāmūsu 'l-a'lām* II, 1428.

To je četvorougaoni grad od osam stotina koraka u opsegu. Ima jednu kapiju koja se otvara prema jugoistoku, skladište municije (džebhane), žitne ambare, deset šahi-topova, dvije stotine vojnika i gradskog zapovjednika (dizdar). Gradske kapije i bedemi su vrlo visoki. Ima opkop načinjen od kamena-škriljca. U tvrđavi se nalazi pedeset kuća, džamija i kupola za vojnu muziku. Svako veče svira straža i uzvikuju muhamedanske ratne pokliče. To mjesto je jako eksponirano. Građansku upravu vrši mjesni mutevelija [Bajram-pašina vakufa]. On ima pravo da vješa i izriče najteže kazne (sijaset). Vlast vrši pomoću sto pedeset ljudi i ima pravo imuniteta. Neovisan je u svojoj upravi[109].

Varoš koja se nalazi izvan tvrđave ima osam stotina ćeremitom i šindrom pokrivenih kuća. To je napredna varoš. Ima jednu džamiju, pedeset mesdžida, han velik kao karavan-saraj, i mali hamam. Za putnike i namjernike ima svega izobilja. Od strane vakufa daje se svako veče na svaki odžak[110] u hanu po jedna bakarna sinija jela i svakom čovjeku sve što treba za objed.

U varoši ima dovoljan broj dućana. U svima se najviše izrađuju gvozdeni predmeti, tako da imaju kovača pravih majstora. I tu ima tvornica za preradu gvozdene rude. Svi mjesni stanovnici, raja i povlašćeni građani, bave se proizvodnjom gvozdene rude.

Klima je dobra, a voda, zbog toga što dolazi iz gvozdenih majdana, nije tako prijatna.

PLANINA KRIVA REKA[111]

To je tako visoka planina kao da se s nebom spaja, a nalazi se između Kratova i Krive reke. U njoj ima stabala tako visokih da se dižu do vrha nebesa. Tako visokih stabala ima možda još samo u planinama Une[112] i Cernika[113]. U toj visokoj planini nalazi se bezbrojno mnogo gvozdene rude.

Na najvišem vrhu te visoke planine nalazi se jedan visoki manastir, koji je po mišljenju hrišćana bio sjedište svetog Šimuna. Sama građevina svjedoči da je to zaista star spomenik. Mnogobrojni njegovi kaluđeri i njihova momčad poslužuju putnike i namjernike. U njihovim kućama ima na stotine dušeka i jorgana od dibe i zlatom i srmom izvezenog platna. Svi su ti dušeci i jorgani napravljeni od skupocjenih tkanina. Tu svako veče dođe do dvije stotine pješaka i

109. U orig. stoji: *Mutevellisi salb ü siyaset sahibi hakimdir. Yüz elli adamile iner biner maktun'l-kalem ve mefruzu'l-kademdir* (V, 565).

110. Misli na svako ognjište, svaku sobu u hanu koja je imala posebnu peć i u kojoj je odsjedao izvjestan broj gostiju.

111. U orig. stoji turski *Eğri Su Daği* = Planina Kriva reka. Samo ne znam koju planinu misli Evlija, na Deve Bajir ili na Osogovo. Svakako prije na posljednju. Evlija ni inače mnogo puta ne navodi prava imena planina, nego ih naziva prema imenima najbližih mjesta.

112. Zbog sasvim neznatne štamparske greške, u orig. stoji *Uta*, treba Una.

113. Misli na grad Cernik u Slavoniji. Up. ovdje str. 230.

konjanika; tu se najedu i napiju i svakom pojedinom ukaže se čast i ićram (gostoljublje). Interesantan je običaj, koji je ovdje ustanovljen, da na kraju svakom gostu [prilikom njegovog odlaska] neizostavno dadu neki poklon već prema njegovom dostojanstvu.

Kriva Reka je častan kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Budući da i ovaj starinski manastir spada u nahiju toga kadiluka, to popovi daju kadiji toga kadiluka pet stotina groša i pet kola djeteline na poklon (?)[114].

Podigavši se odatle i idući naprijed, stigli smo u grad Čustendil (Kustendil).

GRAD ČUSTENDIL

Ovaj je grad najprije osvojio Hudavendigar[115]. Güsten na juručkom jeziku znači ilidža (= topla mineralna voda), pa je ovaj grad zbog bogatstva toplih mineralnih vrela prozvan Čustendilom[116]. Neprijatelj je kasnije prekršio mirovni ugovor i opet okupirao ove krajeve. Na to su protiv ovog šehera pošli Gazi Turhan[117] i Lala-Šahin[118] te ga ponovo osvojili, a njegovu tvrđavu razorili[119]. I sada se vide temelji tvrđave.

Po katastarskom popisu koji je izvršen još u Sulejman-hanovo doba ovaj šeher je sjedište zasebnog sandžaka u rumelijskom ejaletu. Njegov sandžakbeg uživa carski has koji mu je dao sultan[120]. Čustendil ima svoga ceribašu, juzbašu i alajbega. Zajimi

114. U orig. stoji: *ve beš tahta mahsuli hediye yonca verirler*, gdje ne razumijem smisao riječi *tahta mahsuli*.

115. Tj. Murad I. Samo ta tvrdnja uopšte nije tačna. Oblast Konstantina Deanovića sa Čustendilom kao glavnim mjestom došla je u vazalni položaj prema Turcima poslije bitke na Marici kod Čirmena (Černomena) 26. septembra 1371. g. (Jireček, *Istorija Srba* I, 231). Pogibijom Konstantinovom 10. oktobra 1394. g. Turci su zaposjeli njegovu oblast i pretvorili je u svoj sandžak sa sjedištem u Čustendilu, po kome se taj sandžak nazvao ćustendilskim sandžakom.

116. Ova etimologija, naravno, nije tačna. Stari Velbudž, kako se prije turske vladavine zvao Čustendil, dobio je svoje novo ime po imenu njegovog nekadašnjeg gospodara Konstantina Deanovića. On se, istina, po svojim toplim izvorima još u XIV vijeka naziva »Konstantinova banja« pa je, možda, Evlija u vezi s tim nešto načuo i dao ovakvu etimologiju imena grada Čustendila. Naziv Čustendil nastao je, međutim, od *Kostadin* — ili = Konstantinova zemlja. Uporedi, na primjer, *Herceg* — ili = Hercegovina, *Despot* — ili = Despotova zemlja, Despotovina itd. Jireček *n. d.* 2 izd. I, 316, 332 i indeks.

117. Turhan (ili Turahan) je bio znameniti turski komandant prve polovine XV vijeka. Vidi o njemu Babinger u *Enzyklopeadie des Islam* pod *Turachan-beg*.

118. Misli na Lala-Šahin-pašu poznatog turskog komandanta XIV vijeka. O njemu vidi Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14—15) Jahrhundert*, Südosteuropeische Arbeiten 34, 1944, str. 67, nap. 10. i tamo navedenu literaturu.

119. O pitanju osvojenja Čustendila v. Babinger, *n. d.* 72.

120. Interesantno je da Evlija ovdje ne navodi iznos rente od hasa ćustendilskog sandžakbega. Na drugom mjestu (*Seyāhatnāma* I, 189) kaže da has ćustendilskog sandžakbega iznosi 442.400 akči. Isti iznos navodi i Ayni Ali (*Kavānin* izd. Ahmed Vefik-paše str. 11).

i timarnici sa svojim dželebijama i sandžakbegovom vojskom broje tri hiljade vojnika, koji idu na vojni pohod kuda bude naređeno[120a]. Dobro naoružani ćustendilski vojnici su na glasu. To je strašna vojska u samur-kabanicama[121], sa samur-kalpacima, s kapama od samura i krznima od tigra i leoparda. Sremski, smederevski i ćustendilski vojnici nisu ni u jednoj bici okrenuli leđa neprijatelju. Hvala bogu, ja sam s njima tri puta učestvovao na vojnim pohodima i opisao njihovo junaštvo i odvažnost koju sam vidio.

U ovom gradu Ćustendilu nalaze se razni organi vlasti (hakim) kao: muftija (šejhu'l-islam), predstavnik šerifa (nekîb'l-ešraf), kadija u rangu kadija od tri stotine akči, predstavnik Portinih spahija (sipah kethuda yeri), janjičarski serdar, varoški vojvoda (šehir voyvodasi), varoški ćehaja (šehir kathudasi), tržni nadzornik (muhtesib), baždar i povjerenik za harač (harač emeni). Ali nema serdara[122].

Na jugoistočnoj strani varoši prostire se veliko polje, a sa sjeverne i zapadne strane varoši nalazi se dosta daleko visoravan Osogov[123]. Odatle izvire voda koja se zove Crna reka[124]. Ona protiče kroz polja i teče dalje. Ćustendilsko polje je vrlo plodno.

Sama varoš (šehir), međutim, nije toliko razvijena. Ona u svemu ima jedanaest malih mahala. Među najpoznatije spadaju: Turhanzade-ova mahala[125], Stara mahala[126] i mahala »Banja«.

U varoši ima ukupno hiljadu i stotinu kuća, prizemnih i na sprat, a pokrivene su ćeremitom. Od svih kuća [najljepše su]: Turhanzadeov saraj, Pašin saraj[127] i saraj Ibrahim-pašinog muhurdara. Šemsipašazade, upravitelj ovoga vilajeta [sandžakbeg], dao je sagraditi jedan veliki saraj za svoga ćehaju.

Poznatije džamije su: Turhanzadeova džamija, Stara sultan-Muratova džamija u čaršiji koja nije baš u dobrom stanju, i koja na drugoj strani ulice ima šadrvan (havz) za uzimanje abdesta, i Alaj-begova džamija.

Tu postoje tri medrese, šest osnovnih škola, pet derviških tekija i tri trgovačka hana. Han starog Murat-hana pred Starom džamijom u Čaršiji je konačište za putnike i namjernike udobno kao raj. U ostalima vakuf naplaćuje kiriju za konačište.

120a. Na drugom mjestu (*Seyâhatnâma* I, 194) Evlija kaže da ćustendilski sandžak ima 48 zijameta i 1017 timara. Isti broj navodi i Ayni Ali (*n. m.*).

121. U orig. stoji *samur-halančali*, vjerovatno nekom greškom, mjesto samur-kabaničali, kako pretpostavlja Elezović.

122. Maločas kaže, međutim, da tu ima janjičarski serdar.

123. U orig.: *Agušna Yaylasi*, što znači gorska visoravan, planina Agušna, a misli svakako na Osogov.

124. U orig.: *kara su*, što znači crna rijeka, crna voda, a misli svakako na rijeku Strumicu.

125. Turhan-zade, po kome je nazvana ova mahala, dvor i džamija, mogao bi biti potomak Turhan-bega. Up. ovdje str. 295, nap. 117.

126. U orig.: *Eski mahallesi* = Stara mahala.

127. Tj. saraj ćustendilskog sandžakbega koji se zvao Pašinim sarajem zbog toga što su u doba Evlije skoro svi sandžakbezi, pa i ćustendilski imali rang paše.

Tu ima dvije stotine dućana, u kojima su zastupljeni svi esnafi. Hamama, međutim, nema jer nisu ni potrebni građanstvu.

Ćustendilske banje. — U ovom Ćustendilu postoje na dvanaest mjesta[128] tople mineralne banje, koje su sazidane od tvrdog materijala, sa čvrstim i visokim kupolama, sa mnogobrojnim basenima i kurnama (umivaonicima) i mnogobrojnim peškirima za kupanje. U ovim krajevima toplu banju zovu »kusten«. Sandžakbegov kusten je impozantan. U svakoj banji nalazi se odjeljenje za garderobu, a u odjeljenjima za kupanje postoje kurne. U njima poslužuju maseri sa čistim peštimaljima, peškirima za kupanje, rutavim peškirima, ručnicima i ubrusima. U svakoj od tih banja ima neka posebna korist za čovječiji organizam. U svima se osjeća miris sumpora. Srebrni prsten na ruci svakog onoga koji uđe u ovo kupatilo pocrni ili požuti. Voda je toliko topla da se ne može podnositi dok se ne razblaži hladnom vodom. Čak se u mnogim od tih banja može da skuha glavuša i pihtije i da se ispeku jaja. Osim tih dvanaest ljekovitih banja, sagrađenih od tvrdog materijala, postoje i po mahalama kupatila sa toplom vodom. Čak i na slavinama džamijskih česama i abdesthanama teče topla voda. Stanovnici ove varoši nemaju apsolutno nikakvih izdataka za hamam. Oni i ne znaju za bolesti kao što su šuga i sifilis (frenk).

Njihovi specijaliteti su mnogo voće svih vrsta. Ćustendilska bel-jabuka je na glasu kao jabuka iz Malatije. Svaka pojedina naraste kao guščije jaje. Oni ih stavljaju u tepsije i šalju sultanu, prvacima i velikašima. Kad se ova voćka ostavi preko zime, ona apsolutno ništa ne izgubi od svoga ukusa i slasti.

Na istočnoj strani ovog šehera nalazi se jedna visoka planina obrasla šumom. Njeni majdani zlata i srebra su znameniti, ali njihov prinos ne može da pokrije njihove izdatke.

Jedini grob koji se posjećuje jest grob šejh Amadedetov u haremu Alajbegove džamije.

Idući odatle prema istoku došli smo u kasabu Dupnicu[129].

GRAD DUPNICA

Osvojio ga je Gazi Lala-Šahin-paša[118], vezir Gazi Hodavendigarov[115]. On ga je uzeo na silu iz ruku srpskih i bugarskih kneževa (beg) i porušio mu tvrđavu do temelja. U planinama što se nalaze na sjevernoj strani šehera još se jasno vide njeni ostaci.

Varoš je smještena s desne i lijeve strane rijeke, a sastoji se od dvije hiljade kuća prizemnih i na sprat i sve su okružene ružičnja-

128. U originalu na ovom mjestu stoji da u Ćustendilu postoje na dva mjesta tople mineralne banje, a odmah zatim Evlija kaže da tih banja ima dvanaest. To je vjerovatno nastalo tako što je nečijom omaškom u prvom slučaju ispušten broj deset (turski on) pa je mjesto on iki (dvanaest) ostalo samo iki (dva).

129. U orig. stoji *Dušinčsa*, malo niže *Duničsa* = Dupnica.

cima i bostanima. Ta bujna rijeka izvire iz Pirotskih planina[130] i protiče kroz ovo mjesto upravo iznad njegove varoši, ispod jednog velikog mosta. Zatim teče u jugoistočnom pravcu i pošto prođe ispod mosta u šeheru Vranje (?)[131], koji leži prema Demir-Hisaru[132], protiče kroz Demir Hisar i uliva se u veliku rijeku Vardar.

Svo njeno stanovništvo pije ovu vodu i svi su zdravi i čili.

To mjesto je has vezira rumelijskog ejaleta[133] i vojvodaluk. To je kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Ima predstavnika Portinih spahija (sipah kathuda yeri), janjičarskog serdara, tržnog nadzornika (muhtesib) i baždara. Ima mnogo prvaka i uglednih ljudi.

Tu ima više džamija, jedna medresa, više osnovnih škola, dva hana i više hamama. Samo onaj hamam što je na vrhu mosta je malen. Voda za hamame izvlači se točkom iz vodom bogate rijeke.

Tu ima stotinu dućana, više kafana i dvije tekije. Jedna od tih tekija je bektašijska, a nalazi se blizu šehera. U njoj je pokopan jedan častan pročelnik (pir) po imenu Husam-dede. Od te tekije prelazi se preko drvenog mosta na drugu stranu i dolazi se na varoški trg. Po brdima koja čine zaleđe ove varoši nalaze se ružičnjaci. Budući da je tu klima vrlo prijatna, u Dupnici[133] ima mnogo lijepog svijeta.

Podigavši se odatle i idući opet prema istoku stigli smo za jedan dan hoda u selo Dorgan[134]. To je bugarsko selo od dvije stotine kuća.

Idući odatle opet u istočnom pravcu, došli smo do Bali-efendijina turbeta[135]. Mi smo i ranije, 1062/1652. godine, ovamo dolazili[136]. A kad smo ovog puta došli, u ovom mjestu izašli su svi prvaci ejaleta na doček našem gospodaru Melek Ahmed-paši. To je bila tako velika svečanost da se to ne može opisati.

Napokon smo u nedjelju prvi dan mjeseca džemaziul'evela 1071/2. januara 1661. godine stigli u veliki šeher Sofiju[137].

130. U orig. stoji *Šehirskö dağlari* = pirotske planine. Slično Evlija naziva i druge razne planine prema obližnjim mjestima.

131. U orig. stoji *Virne* ili slično, a na koje mjesto misli Evlija, sada se ne zna, ako nije na Vranje.

132. *Demir Hisar.*

133. Misli na has beglerbega rumelijskog ejaleta jer su tada gotovo svi beglerbezi, pa, naravno, i rumelijski, imali vezirsku titulu.

134. Ovo selo Evlija zove Dorgan ili Durgan. Možda treba Dogan.

135. Misli sigurno na poznatog šejha i turskog mističnog pisca Bali-efendiju iz Sofije.

136. Hidžrijska godina 1062. počinje 14. decembra 1651. i traje do 1. decembra 1652. g., pa bi to značilo da je Evlija dolazio u ove krajeve negdje u tome međuvremenu. Međutim, to je moralo biti bar koji mjesec kasnije. Jer to putovanje Evlija je obavio sigurno u vrijeme kada je njegov rođak i štićenik Melek Ahmed-paša bio prvi put beglerbeg rumelijskog ejaleta. A on je na tu dužnost bio premješten početkom decembra 1652. g. S njim je pošao i Evlija (Up. *Seyāhatnāma* III, 370—371). Melek Ahmed-paša je smijenjen sa toga položaja 3. redžepa 1063 (30. maja 1653) pa se početkom jula t. g. i Evlija s njim povratio u Carigrad, kako nam to na drugom mjestu sam priča. (Up. *Seyāhatnāma* III, 418). Prema tome, on je ovamo ponovno dolazio u tome međuvremenu.

137. Melek Ahmed-paša je smijenjen sa položaja bosanskog beglerbega 15. novembra 1660, a stigao u Sofiju 2. januara 1661, pa je, prema tome, putovao od Banje Luke u Sofiju najviše četrdeset dana.

I dok smo se u ovome šeheru provodili i uživali sa Šeihzade Čelebijom, haznadarom Mehmed-agom, sa Jakub-agom, sa Jakub-čaušem, sa Doganli Mehmed-agom i mnogim drugim prvacima i velikašima, donese jedan kapidžibaša iz Carigrada našem gospodaru Melek Ahmed-paši vlastoručno carsko pismo:

»Ti koji si vezir prosvijećena uma, moj Meleče, lalo moja,

Čim ti stigne moje vlastoručno pismo (hatt-i šerif), ne časi ni časa nego znaj da si određen da pođeš sa vrhovnim serdarom Ali-pašom[138] na carsku vojnu protiv Erdelja. Pokupi cjelokupnu rumelijsku vojsku pa pođi sa svom vojskom rumelijskih sandžaka od jednog do hiljade, od hiljade do sto hiljada. Pošalji bujuruldije u sve kadiluke koji se nalaze u rumelijskom ejaletu da se pokupi ratni prirez (zahire baha) za ratne potrebe i pođi na erdeljsku vojnu s impozantnom i dobro opremljenom vojskom. Postupi u smislu moga vlastoručnoga pisma.«

Na to reče mudri paša:

»Carska zapovjed se ima izvršiti«. I istog časa uz molitvu i blagodarenje pobode svoje tugove na mejdan pred sarajom[139].

138. Misli na Čose Ali-pašu. Vid. ovdje str. 59. nap. 1.

139. Prema daljnjim saopćenjima Evlije to je sve bilo u petak uoči ramazana 1071. godine, jer je on, kako sam priča, sutradan u subotu prvi dan ramazana 1071/30. aprila 1661. krenuo iz Sofije na put u »deset kadiluka«.

XXI

NAŠE PUTOVANJE IZ SOFIJE U DESET KADILUKA DA KUPIMO RATNI PRIREZ ZAHIRE BEHA

[1661. godine]

(V, 569—574, 582—588)

Ja sam, siromah, primio od paše dvadeset bujuruldija i blagoslov (za srećan put) i krenuo iz Sofije sa deset vjernih i naoružanih momaka. To veče noćili smo u Baliefendijinom selu[1]. Sutradan, u subotu prvi dan blagoslovljenog ramazana[2], krenuli smo zorom dalje i idući jedan dan hoda stigli smo u grad Dorgan[3]. Odatle smo prešli podnožjem planine Rile[4] i jurili dalje.

PLANINA RILA

To je visoka planina koja leži između varoši Dupnice[5] i planine Samokova[6]. S jedne strane graniči se planinama Samokova[6], a s druge strane gorskom visoravni Despot[7]. Na njoj nikad ne manjka leda. Tu ima preko hiljadu živih voda. Miris zumbula, majčine dušice, mošusa i smilja opaja čovjeka. To je ogroman gorski pašnjak na kome se tovi deset hiljada ovnova i koji pripada Kodža-Musa-pašinom[8] vakufu. Tu se na četrdeset do pedeset mjesta nalaze gvozdeni majdani. Gorski pašnjak Despot[7] nalazi se na istočnoj strani ove Rile.

Kad smo prešli preko ovih obronaka, došli smo u kasabu Dupnicu[5]. Odatle smo išli dalje i prešli selo Milovo[9] i stigli u šeher Ćustendil ,a odatle u grad

1. Ovo je svakako maločas spomenuto mjesto u kome se nalazilo turbe Bali-efendije. Upor. str. 298, nap. 135.
2. Tj. prvi dan ramazana 1071, koji je bio zaista u subotu 30. aprila 1661. godine.
3. U orig.: *Dorgan* ili *Durgan kalesi*. Up. str. 298, nap. 134.
4. U orig.: *Rile daği*.
5. U orig.: *Dubničse*.
6. U orig.: *Samokov daği*.
7. U orig. *Despot Yaylaği*.
8. To je isti onaj Kodža Musa-paša koji je podigao Belu Palanku između Niša i Pirota i Novu Kasabu u Jadru. Up. ovdje str. 61, nap. 18.
9. U orig.: *Milovo*.

BAJRAM-PAŠINU PALANKU[10]

Tu smo odsjeli u sudnici (mahkema) svijetlog Muhamedovog šerijata. U prisutnosti svih državnih predstavnika (ayan-i devlet) pročitana je uzvišena vezirova bujuruldija. Zatim su zatraženi i nađeni zapovjednik grada (dizdaraga) i aga martoloza[11] Kasim-aga, koji su ranije ubili upravitelja (mutevelli) Bajram-pašinog vakufa. Mi smo na osnovu šerijatskog odobrenja svrgnuli s položaja dizdara i Kasim-agu i kad sam naredio da se u zatvoru okuju u gvožđe, onda su se, htio ja ili ne htio, umiješali među nas dobri ljudi te je došlo do naravnanja stranaka koje su se parničile na taj način što je od ubica uzeto po pet kesa (groša) za mušku i žensku siročad ubijenog mutevelije Mahmud-age, za pašu deset kesa, za našeg ćehaju[11a] dvije kese, kadiji jedna kesa, meni, siromahu, dvije kese, a jedna kesa mojoj pratnji, pa je o tome izdata šerijatska odluka. Sav dobijeni novac poslao sam u Sofiju. Dizdara i Kasim-agu sam pustio iz zatvora, a zatim sam, siromah, otišao da sakupljam prirez nahire-beha.

Odatle smo išli dalje prema jugu i prošli napredna sela; kad smo se prošunjali kroz sela Sača[12] i Tomanica[13], zanoćili smo u selu Klisali[14]. Idući odatle dalje došli smo u Veles[15].

GRAD KÖPRÜLÜ (VELES)

Osnovao ga je kralj Despot, a osvojio ga je 788 = 1386/7 Gazi Hudavendigar[15a] koji je naredio Timurtaš-paši[16] da ga osvoji. Budući da je na ovoj rijeci Vardaru bila podignuta jedna tvrda ćuprija, to je i ova varoš dobila svoje ime po imenu te ćuprije Köprülü.

Gradska tvrđava (kal'a) nalazi se dolje niže na najvišem vrhu jednog visokog brda, koje je udaljeno pola sata od varoši. To je pust i malen gradić. Ali kako se nalazi na jednoj teško pristupačnoj uzvišini, mogao bi se s malo troška popraviti i postati jaka tvrđava, jer ni sa jedne strane nema uzvišenja koje njime dominira. Na ovoj strani varoši s obje strane Vardara leži kasaba sa kućama podignutim na oštrim liticama jedna poviše druge (amfiteatralno), a okrenute su rijeci. One su građene od tvrdog materijala, a pokrivene su ćeremitom i pločama od škriljca. S ove strane iz varoši prelazi se preko pomenutog mosta na suprotnu stranu, gdje se nalazi trg (pazar) koji leži na jugoistočnoj strani varoši.

[Veles] je vojvodaluk u ćustendilskom sandžaku u rumelijskom ejaletu. To je častan kadiluk s rangom od sto pedeset akči. Nema

10. U orig. stoji *Bayram-paša Kalesi* = Kriva Palanka.
11. U orig. stoji pogrešno *maryolos*, treba martolos.
11a. Misli na ćehaju Melek Ahmed-paše.
12. U orig.: *Sače*.
13. U orig.: *Tomaniče*.
14. U orig.: *Kilisali*.
15. U orig.: *Köprülühisar*, danas Titov Veles.
15a. Misli na Murada I.
16. O Timurtaš-paši up. *Enzyklopaedie des Islām* s. v. *Timūrtāsh*.

gradskog zapovjednika (dizdar), ali ima predstavnika Portinih spahija (kethuda yeri), janjičarskog serdara, šeher-ćehaju (šeher kethudasi), tržnog nadzornika (muhtesib) i baždara.

Ima svega četiri mahale, više džamija, mesdžid, medresu i osnovnu školu. Pod sudnicom (mehkema) nalazi se jedan mračan hamam.

Preko rijeke Vardara ima drveni most sa četiri okna. Na početku njega nalazi se mali han i pedeset dućana.

Sve im žene idu pokrivene glave i nose feredže od crnog platna.

Njihovi vinogradi i vrtovi udaljeni su od varoši. Svu vodu uzimaju iz rijeke Vardara koja dolazi od Skoplja. Odatle Vardar teče dalje kroz nahiju Ovče polje[17] i navodnjava sela.

Idući odatle prema jugu došli smo za jedan sat u

SELO ČELTIKDŽI[18]

To se selo nalazi na bregovitom terenu. Ima mnogo vinograda i bašta. Ono je zijamet; naseljeno je muslimanima i ima jednu džamiju. Prvaci (a'yān) ovoga sela su Osman-aga i Jakub-aga. Svega ima sedamdeset kuća koje su prekrivene pločama.

Idući jedan i po sat opet prema jugu stigli smo u

SELO IZVOR[19]

To je bugarsko selo. Leži pored potoka ispod jednog brijega, a sastoji se od stotinu domova. Ono je zijamet; tu se odsjeda na konak[20].

Idući odatle šest sati prema jugu kroz šume preko brda i dolina došli smo u grad Prilep[20a].

GRAD PRILEP

Osvojio ga je Gazi Hudavendigar[15a] preko Timurtaš-paše[16]. To je vojvodstvo u rumelijskom ejaletu i ugledan kadiluk s rangom od sto pedeset akči. Tvrđava se nalazi na jednoj oštroj crnoj stijeni koja je udaljena od varoši. Sazidana je od klesanog kamena u obliku šestougaonika. Ni s jedne strane nema uzvišenja koja bi dominirala tvrđavom. To je visoka, vrlo teško pristupačna i čvrsta tvrđava; njeni bastioni i prsobrani su također utvrđeni. Ali sada u tvrđavi ima samo tri kuće i dizdar. Još od osvojenja njeni ambari stoje do vrha puni prosa. Varoš je udaljena od tvrđave za jedan topovski hitac. Ona

17. U orig.: *Akče Yoli*, svakako iskrivljeno od Ovče Bolu = Ovčje polje, pa sam stoga tako i dešifrirao.

18. U orig.: *Čeltički*. Turska riječ čeltik znači neoljušten pirinač, pa bi ovo značilo selo čiji se stanovnici bave gajenjem pirinča.

19. U orig.: *Izvor*.

20. To jest stanica na drumu na kojoj se odsjeda na konačenje.

20a. U orig.: *Prilepe*.

leži na istočnoj strani u jednom prostranom, pjeskovitom polju i dosta je napredna. U njoj ima dosta prvaka i uglednih ljudi. I sin Kodža Arslan-paše (Kodža Arslan pašazade)[21] je jedan gospodin koji ima konak za primanje gostiju (handan).

Varoš ima ukupno deset mahala sa hiljadu kuća građenih od tvrdog materijala sa prostranim baštama.

Od džamija poznata je Alaj-begova džamija u čaršiji. Ona je visoka. Poznata je također i Arslan-pašina džamija. Osim tih, ima više mahalskih mesdžida. Tu se nalazi još (više) medresa, tekija, mekteba i jedan han. Natpis iznad toga hana glasi:

Kad Hevaji[22] *upita svetog duha*
Jedan ljetopisac reče ovo:
»Nek građevina bude koristonosna«[23].

Tu postoji jedan prijatan hamam. Dućana ima ukupno dvije stotine. Većina varoškog stanovništva bavi se izradom igrački i noževa.

U ovoj varoši uopšte ne može biti blata jer se nalazi na čistom i pjeskovitom terenu. Varoš je srednjeg stanja. Na jugoistočnoj strani varoši nalazi se veliko i plodno polje, iz koga se vidi tok rijeke Vardara. Budući da je ovdje klima vrlo prijatna, to se tu i tamo viđaju ljepotani i ljepotice. Varoško stanovništvo je sklono lovu, jer u planinama i vinogradima ima mnogo lovišta.

Stanovništvo govori većinom bugarski, jer sva raja su Srbi i Bugari. Najveći dio javnih građevina (zadužbina) u varoši su zadužbine pokojnog Kodža Arslan-paše[21].

Idući odatle na južnu stranu kroz Prilepsko polje došli smo u veliki šeher Bitolj[24].

ŠEHER BITOLJ (MANASTIR)

Ovdje je, kažu, u doba Aleksandra Velikog bio jedan veliki hram i zbog toga je samo mjesto nazvano Manastir. Nalazi se u rumelijskom ejaletu. To je has Fatima-sultane[25], blistave zvijezde kćeri sultana Ahmeda[26], pa kao takav uživa ekonomski i administrativno finansijski i policajni imunitet[27]. Njegovu političku upravu vrši voj-

21. Iz same stilizacije se vidi da je ovaj Kodža Arslan-paša živ i da je savremenik Evlije.
22. Hevājī je pjesnički pseudonim autora ovog natpisa, ali je teško identifikovati tog pjesnika.
23. Kad se ovaj polustih, koji bi po ebdžed sistemu trebalo da da datum podizanja ovoga hana, preračuna, dobije se 794/1362. godina, što nikako nije moguće i znači da natpis nije dobro izdat.
24. U orig.: *Manastir*, kako su Turci nazivali Bitolj.
25. Ta Fatma-sultana, kći sultana Ahmeda, u čiji je has spadao Manastir, bila je žena Jusuf-paše Maškovića.
26. Tj. sultan Ahmed I sin Mehmeda III (1603—1617).
27. U orig. stoji: *maktu ul-kalem ve mefruz ul-kadem*. Tu frazu Elezović prevodi ... »i daje prihode ...« Međutim, to znači da posjednik toga lena ima

voda koji ga je uzeo pod zakup za dvadeset tovara akči. Ima muftiju (šejhu'l-islam), predstavnika šerifa (nekibu'l-ešraf).

To je častan kadiluk s rangom od tri stotine akči. Od njegovih tri stotine i šezdeset sela kadije dobijaju po pravdi petnaest rumskih kesa godišnjeg prihoda. Tu ima predstavnik Portinih spahija (sipah kethüda yeri), janjičarski serdar, šeherski vojvoda, povjerenik za harač (ser haradž emini), šeher-ćehaja, tržni nadzornik (muhtesib aga) i mimar baša (arhitekt), a nema gradskog zapovjednika (dizdar), jer je Hudavendigar gazija njegovu tvrđavu nakon osvojenja do temelja porušio.

Položaj grada Bitolja. — To je velika varoš, koja se prostire u prostranom polju na obronku jedne planine, na desnoj i lijevoj strani jedne rijeke, preko koje se prelazi na deset drvenih i kamenih mostova. Unutrašnjost varoši kao i okolina sa sve četiri strane ukrašena je hiljadama velikih stabala, tako da se varoš nalazi u sjenci drveća, toliko da je čovjek ne može vidjeti od drvoreda sve dok ne uđe u samu varoš. U varoši ima dvadeset i jedna mahala sa oko tri hiljade malih i velikih kuća prizemnih i na sprat. To su divne kuće građene od tvrdog materijala, a sve su pokrivene ćeremitom.

Džamije. — Ukupno ima sedamdeset muslimanskih bogomolja (mihrab). Na prvom mjestu se ističe Ishak-efendijina džamija kod velikog mosta.

Natpis na Mahmud-efendijinoj džamiji u čaršiji glasi:

Istina je da je ova svijetla džamija
Osvijetlila ovu varoš kao dan.
O Lā'eli[27a]*, ovoj džamiji sroči se hronostih:*
»Bogomolja sljedbenika božjeg poslanika«
973 = 1565/6.

Gazi Hajdar-pašina džamija je također umjetnički divno izrađena bogomolja. U čekrečijskoj čaršiji nalazi se Hadži-begova džamija. Čauševa džamija, koja se nalazi blizu bezistana, ima mnogo posjetilaca.

Ovdje ima devet medresa. Od svih je najimpozantnija medresa Dulbend-kadije.

U čaršiji ima devet stotina dućana. Žive su čekrečijska i terzijska čaršija. Tu ima četrdeset kafana. Ima jedan vrlo impozantan

izvjesnu samoupravu, da uživa ekonomski imunitet, da se svi prihodi plaćaju vlasniku toga hasa i da se u upravu na tome području ne mogu miješati organi sandžak-bega.

27a. Lāeli je pjesnički pseudonim pjesnika koji je sastavio ovaj natpis. Iz natpisa se vidi da je džamija podignuta 973 = 1565/66, pa iz toga slijedi da je i Laelija živio u to doba. Drugih podataka o ovom pjesniku, koga Evlija kasnije naziva sultanom pjesnika, sada nema.

bezistan sa gvozdenim kapijama i kupolama kao kakva tvrđava. Tu ima bogatih bezistanskih trgovaca.

Voda koja protiče kroz šeher sliva se sa visoravni: Gavat[28], Resna[28a], Istok[29], i uliva se u rijeku Vardar. Od proizvoda na glasu je bitoljski lan, koji je čuveniji od misirskog lana.

Ovdje ima dvadeset mjesta na kojima se prave teferiči i izleti. Jedno je na zapadnoj strani varoši, drugo u vrhu šehera, a ostala drugdje. Naročito se ističe prijatno izletište na zapadnoj strani varoši, na ohridskom drumu. Sultan pjesnika Lā'elī[27a] učinio je to mjesto pravim ukrasom varoši. To je zaista takvo izletište koje zaslužuje da se posjeti. U svakom uglu postoje raznovrsni hladnjaci, brojne sjedaljke u hladovini i zelenilu, razna mjesta za igru i zabavu. To je mjesto okićeno sa sedamdeset do osamdeset umjetnički izrađenih ljetnih kućica, raznovrsnih koliba i vrlo mnogo basena. To je jedna zaista privlačna dolina.

U sjenci mnogobrojnih i raznovrsnih stabala, koja se dižu do nebesa — kao što su platani, šimširi, divlji čempresi, borovi i vrbe — teku mnogi umjetni potoci. Tu su postavljeni mali čekrci kojima voda pokreće roštilje na kojima se mogu peći razna pečenja. Ti se čekrci polagano okreću, a pečenja se peku dajući glas kao mevlijski muzički instrumenti. I zaista se dobro ispeku. Na tom mjestu ima mnogo kejkavusovskih kuhinja[30]. Budući da je to mjesto šumovito jadikovke i tužaljke slavuja u zoru ushićuju zaljubljene. Zvuci i odjeci harfe i tamburica, saza i ljudski žamor, koji se razliježu okolinom, razdragaju svakoga.

U ovoj varoši ima mnogo odličnih retoričara i govornika. Njihove softe sa svojim čalmama razbarušenim kao vrapčija gnijezda, pašu mačeve oko pojasa i odmeću se u eškiju, odaju se raznim niskim djelima sa prostim svijetom i grabežu. Kod njih se nalaze svi dilberčočeci. Sastaju se po kafanama i drugim izvorima trača i prljavština i tu se dogovaraju. Ogrezli su u porocima, klevetama i hazardnim igrama.

Arnautske eškije ima takođe mnogo. Svo stanovništvo je slobodnih manira, prijatno i simpatično.

Budući da tu ima mnogo vrlo bogatih trgovaca i hadžija, oni su vrlo skloni podizanju zadužbina.

Sada u ovoj varoši ima četrdeset i sedam građevina pokrivenih plavim olovom. Bezistan im je takođe vrlo tvrd, ali je ipak u vrijeme dok smo mi boravili u ovoj varoši došao hajduk po imenu Baja[31] sa pet stotina đaura iz planine Šapke[32] i ušao sa bakljama bez ikakva straha i bojazni, razvalio kapije bezistana i uzeo skupocjenih tkanina u vrijednosti od sedamdeset hiljada groša. Zatim su

28. U orig. stoji Gavat = Gavato.
28a. U orig.: *Desna*.
29. U orig.: *Ustok*.
30. Misli na legendarnog persijskog vladara Kejkavusa.
31. Na drugom mjestu je ime ovog hajdučkog vođe zapisan kao Jano.
32. U orig. stoji tako da se može čitati Šapka ili Šipka.

se povukli prema polju šenlučeći pucnjavom iz topova i pušaka. U tolikoj varoši nije se našao niko ko bi se usudio da mu se bar riječima suprotstavi i da bar zapita »zašto?« Pustog li čuda i kukavičluka!

Idući odatle dalje opet prema jugu i putujući jedan konak hoda stigli smo u kasabu Lerin[33].

[Ovdje (V, 574) Evlija načas napušta jugoslovensku državnu teritoriju, prolazi i opisuje Lerin, Kostursko jezero, Srbicu, a onda prelazi u našu zemlju i prvo dolazi u Prilep (V, 583)].

Tu sam — piše Evlija dalje — sa šerijatskim hudžetom i arzovima (kadije) Arslan-paša zade-a primio zahire beha koja je već bila prikupljena. Po najvećoj žezi prošli smo kroz prilepsku visoravan i došli u Veles. Idući odatle prema sjeveru prošli smo Skoplje, Kačanik, Prištinu i Vučitrn i došli u grad Novo Brdo.

GRAD NOVO BRDO

Taj je grad osvojio stari sultan Murad-han II 843 = 1439/40. godine[34]. On se nalazi u rumelijskom ejaletu na teritoriji vučitrnskog sandžaka i oslobođen je od uobičajenih poreza i izvanrednih nameta. Njime upravlja povjerenik (emin) rudnika srebra (gümüşhane). On svoju službu vrši sa stotinu ljudi i daje državi dvadeset tovara akči zakupa.

Sada tu imaju tri rukava srebrne rude. Kažnjenici vade iz dubina zemlje rudno blago i predaju ga eminu. Emin ga opet prodaje u njihovoj prisutnosti i predaje (državi) njen prihod. Tu je u doba vladavine sultana Murad-hana IV radila kovnica. Postoje akče od čistog srebra sa natpisom: »*Azze nasruhu, duribe fi Nova Brda* = = Neka mu je vladavina slavna; kovano u Novom Brdu«. Ja sam, siromah, imao tih akči. Sad je ta kovnica zatvorena, a emin srebrnog rudnika zove se Selanikli Jahja (Jahja iz Soluna). Katib rudnika je vješti pjesnik Zuhuri-efendija rodom iz Novog Brda i autor djela »*Hilye-i šerif*«[35]. Zahvaljujući blagodetima ovog rudnika, stanovništvo ovoga grada postalo je jako bogato.

Jedan organ vlasti mu je i kadija sa visokim kadilukom u rangu od sto pedeset akči. Tu se još nalazi zapovjednik tvrdave (dizdar) sa dvadeset vojnika, predstavnika Portinih spahija (sipah kethuda yeri), janjičarski serdar, haračnik (harač-aga), tržni povjerenik (muhtesib), baždar i šeher-ćehaja (šehir kethudasi).

Odatle smo krenuli dalje prema sjeveru, prevalili planine i stigli u

33. U orig.: *Florine* = Lerin.

34. Evlija ovdje misli na prvi pad Novog Brda pod tursku vlast i utoliko je njegova tvrdnja tačna. Novo Brdo je 1444. g. opet došlo u vlast srpskog despota i definitivno palo pod tursku vlast tek 1455. godine.

35. O ovom turskom pjesniku Zuhūrī-efendiji iz Novog Brda koji je napisao poznato djelo *Hilye-i šerife* nemamo drugih podataka.

PROKUPLJE[36]

To mjesto osvojio je Murad-han II 844 = 1440/41. godine[37]. Odatle smo se vratili natrag na zapadnu stranu i ponovo došli u Kuršumliju

KASABA KURŠUMLIJA[38]

Ova kasaba je veliko trgovačko mjesto i kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči, dakle kadiluk srednjeg ranga. Nalazi se na području rumelijskog ejaleta. To je has Hisar-bega[39] i vojvodaluk. Tu se nalazi dvjesta pedeset kuća, koje su pokrivene ćeremitom i trskom, a okružene baštama. Tu postoje tri džamije, tri mala hana, deset dućana i jedna velika opustjela crkva. Vinograda i bašta ima dosta.

Tu se nalazi grobnica Emir-sultana, koja se nalazi u blizini njegovog hana.

Idući odatle dalje četiri sata u zapadnom pravcu, stigli smo u selo Pilatovica[40], a za tri sljedeća sata došli smo u Poturan[41]. Idući još tri sata dalje, stigli smo u selo Kavakli[42].

Putujući odatle dalje, prešli smo preko gorske visoravni i planine Jastrepca[43] posmatrajući veliko i visoko drveće. Za sedam sati prešli smo rijeku Rasinu[44].

Ova rijeka Rasina teče ovamo sa planine Jastrepca[43] i pod gradom Eškelom[45] uliva se u Moravu.

Kad smo prešli ovu rijeku, došli smo u stanicu Čajirluk[46]. Idući odatle dalje, stigli smo za pet sati u grad Kruševac (Aladža Hisar).

GRAD KRUŠEVAC

Podigli su ga srpski kraljevi, a osvojio ga je Gazi Hudavendigar[47]. Prema Sulejman-hanovom katastarskom popisu, to je zaseban

36. U orig.: *Urkub*, turski naziv za Prokuplje.

37. Za pitanje osvojenja Prokuplja vrijedi isto ono što smo rekli za Novo Brdo. Up. ovdje nap. 34.

38. U orig. stoji *Kuršumlu* = Kuršumlija.

39. Tako piše u originalu, ali mislim da se ovdje radi o nekoj grešci. Naime, neobično je — iako je moguće — da neki čovjek ima lično ime Hisar, pogotovu sredinom XVII vijeka. Dalje, neobično je u stilu Evlije Čelebije, da tom Hisar-begu pripiše has a da ne kaže njegovu funkciju. Stoga mislim da je ovdje konstrukcija Hisar-bega nastala greškom mjesto Aladža Hisar-beg, a to bi značilo Kruševački beg tj. sandžakbeg kruševačkog sandžaka; mislim da ovo mjesto treba tako shvatiti, pogotovu kad se ovdje radi o teritoriji tog sandžaka.

40. U orig.: *Planifče*, selo na putu iz Kuršumlije u Kruševac (?).

41. U orig.: *Poturan*.

42. U orig.: *Kavakli*.

43. U orig.: *Jašarib*, iskrivljeno od Jastrebac.

44. U orig.: *Rasina*.

45. U orig.: *Eskel* ili slično, ali na koji grad misli Evlija, ne znam.

46. Gdje je stajao taj Evlijin menzil *Čayirlik*, sada se ne zna.

47. Evlija ovdje, kao i ranije, misli uvijek na prvu okupaciju Kruševca (1439—1444). Definitivno on je došao pod tursku vlast 1455. godine.

sandžak u rumelijskom ejaletu. Tu je sjedište njegovog sandžakbega. Ovaj sandžak ima svoga alajbega, ceribašu i juzbašu. Ova islamska vojska (spahije) sa lenom koje donosi tri hiljade akči rente vodi na vojnu po jednog oklopnika[48]; sa sandžakbegovom vojskom ima ih svega tri hiljade vojnika. To je kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. U kruševačkoj tvrđavi nalazi se sedamdeset vojnika. Tu se nalazi predstavnik Portinih spahija (sipahi kethüda yeri), janjičarski serdar, haračaga, muhtesib, baždar, varoški vojvoda (šehir vojvodasi) i varoški ćehaja (šehir kethudasi).

Tvrđava se nalazi na jednom pitomom brijegu; ima šestougaoni oblik, a sazidan je od kamena, tako da iza jednog crnog slijedi drugi bijeli kamen. To je krasna i majstorski izrađena tvrđava, ali je malo ruinirana. U samoj tvrđavi nalazi se nekoliko sirotinjskih kuća, dovoljna količina municije, jedno dva topa i jedna kapija koja je okrenuta prema zapadu.

Kruševačka varoš nalazi se na zapadnoj i sjevernoj strani tvrđave, u jednom prostranom polju, tako da je s obje strane sva okićena vrtovima (vinogradima) po pitomim niskim brdima.

U varoši ima devet mahala, od kojih su najpoznatije Begova mahala i Saraj-mahala. Tu ima devet muslimanskih bogomolja. U čaršiji se nalazi Hudavendigarova džamija u starom stilu... Jedna džamija zove se Alaj-begova džamija. Tu ima i jedna medresa, dvije tekije, tri dječje škole, jedan prijatan hamam, koji je podigao Murad-han i uvakufio ga za svoju džamiju[49].

Tu se dalje nalaze tri mala i jedan veliki trgovački han. Samo on nije prekriven olovom. Ovdje ima svega sto pedeset dućana, ali nisu građeni od tvrdog materijala niti naročito lijepi, nego su većinom građeni od drveta.

Mještani se služe nekom vrstom okruglog bardaka sa okruglim poklopcem. Neki krajišnici stavljaju u te bardake vino. To je interesantan bardak. Na čaršiji i na bazaru nema mnogo druge robe. Ima mnogo vinograda i bašta. Klima je prijatna. Mjesno stanovništvo nosi krajišku odjeću i govori lijepo srpski i bugarski.

Podigavši se odatle i idući opet u sjevernom pravcu, prešli smo Moravu na konjima. Zatim smo na obali ove rijeke razapeli svoje čadore i odsjeli. Samo smo te noći bili jako oprezni jer je u mene, siromaha, bilo jedanaest tovara akči.

Sutradan smo zorom krenuli odatle opet u sjevernom pravcu obalom rijeke Morave i došli u kasabu Jagodina[50].

48. Ova je tvrdnja tačna, ali to nije važilo samo za spahije kruševačkog sandžaka nego za spahije svih sandžaka u Evropskoj Turskoj.

49. Teško je vjerovati za ove i mnoge druge Evlijine tvrdnje o zadužbinama Murada II u Srbiji.

50. U orig. zbog štamparske greške stoji Begodina, treba Jagodina.

KASABA JAGODINA

Tu smo kasabu opisali ranije kada smo išli u vojnu protiv Varada[51]. Zatim smo prošli palanku Batočinu[52] i idući dalje zakonačili u Hasan-pašinoj Palanci.

Te noći je u ovom mjestu neki kradljivac ukrao jednog našeg jahaćeg konja i pobjegao. Zatim je bio opet došao drugi kradljivac i pokušao da ukrade jednog konja, ali je bio pogođen jednim metkom. Kada je on umro, onda je navalilo nekoliko hajduka (harami) da odnesu njegov leš. Bogu hvala, ubijeno je još pet haramija, dok je od nas samo jedan junak bio ranjen. Mi smo od tada pa sve do rane zore bili kao izvan sebe. Jutro nas je spaslo. To je jedan naš veliki doživljaj, ali smo ga mi samo ukratko zabilježili.

Podigavši se odatle, išli smo dalje oprezno i pod oružjem u pravcu kojim duva sjeverni vjetar. Tako smo prelazili bregove i šume postavivši na sve četiri strane karaule da izviđaju. Išli smo u punoj pripravnosti i tako stigli u grad Smederevo[53].

GRAD SMEDEREVO

Ovaj grad je podigao jedan od srpskih kraljeva po imenu Siklabi Janoš[54], koji počiva u starom Budimu. Kasnije ga je jedan od srpskih kraljeva po imenu Vukoglu[55] predao Bajazid-hanu Jildirimu, koji ga je tražio vjenčavši njegovu kćerku Dučjegli[56]. Kako su oni u obostranom interesu postali srodnici, među njima je došlo do mirovnih i prijateljskih odnosa.

Kasnije kada su se Srbi opet pobunili i odmetnuli, ovaj je grad ponovo na silu osvojio lično sultan Mehmed Fatih (Osvajač). Iza toga je Bali-beg[57], jedan od komandanata sultana Mehmed-hana, za vrijeme jedne druge bitke bio zarobljen od strane neprijatelja. Kada je Mehmed-han zatražio Bali-bega od neprijatelja, ovaj je na ime naknade za njega tražio grad Smederevo. Na to je Osvajač opet predao grad. I premda je on tada oslobodio Bali-bega, ovaj je iste godine ponovo zarobljen sa osamdeset hiljada vojnika. I kada je bio (opet) oslobođen, on je tukao kralja koji se bio zatvorio u smederevsku

51. Up. ovdje str. 67.

52. U orig. stoji *Plaučina*, što je svakako sasvim iskrivljeno od Batočina, jer to je jedina palanka na putu iz Jagodine u Hasan-pašinu Palanku. Tu palanku je Evlija, takođe, ranije opisao i stoga se sada kod nje ne zadržava (Up. ovdje str. 68).

53. U orig.: *Semendire*. Tako su Turci zvali Smederevo.

54. Dosada se više puta moglo zapaziti da Evlijini navodi o osnivanju raznih mjesta nemaju istorijske vrijednosti. Isti je slučaj i ovdje u pitanju postanka Smedereva.

55. U orig.: *Dlkoğlu*, što je očito štamparska greška, mjesto Vlkoğlu u starom ili Vukoğlu, kako se danas kaže.

56. Tako stoji u originalu.

57. Ovaj Balibeg, »jedan od komandanata« sultana Mehmed-hana, nije niko drugi nego poznati akindžijski vođa Bali-beg Malkoč-oglu, koji je bio, između ostalog, sandžakbeg smederevski (1474—1475). Njega Evlija na drugom mjestu zove Bali-begom Smederevcem (Up. ovdje str. 68 i nap. 60).

tvrđavu. Tukući ga tako na milost i nemilost on je silom uzeo grad Smederevo iz dušmanskih ruku pretvorivši ga u nemrudovsku vatru[58]. On je sa gradskim ključevima i viješću o osvajanju grada došao u audijenciju kod sultana Fatiha i tako postao drugi osvojitelj Smedereva[59].

Po katastarskom popisu sultana Sulejman-hana, Smederevo je sjedište sandžakbega posebnog sandžaka u budimskom ejaletu.

Taj sandžak ima svoga alajbega, ceribašu, juzbašu. Taj sandžak ima u svemu četiri hiljade vojnika uračunavši tu džebelije i sandžakbegovu vojsku. Svi su odlični, odabrani i naoružani vojnici. Oni polaze na carski vojni pohod kuda im bude naređeno. Samo gospodar svijeta zna koliko sam puta ove vojnike gledao u strašnim borbama. Četiri hiljade ovih junaka udaraju na dvadeset hiljada nevjernika. Oni ulaze u borbu srčano, a iz nje izlaze svijetla obraza i sa plijenom i nikada nisu ni za stopu uzmakli pred neprijateljem. Svi su oni dobili čelenke od Sejdi Ahmed-paše. U vojnom pohodu protiv Varada isto tako su mnogo puta osvjetlali obraz. U pokrajinama Evropske Turske ratnici ovog smederevskog i ćustendilskog sandžaka uživaju svjetsku slavu.

U Smederevu ima muftija (šejhu'l-islam) i predstavnik šerifa (nekibu'l-ešraf). Ono je častan kadiluk sa rangom od tri stotine akči. Ima svog kastelana (dizdar), tri stotine vojnika gradske posade, predstavnika Portinih spahija (sipahi kethüda yeri) janjičarskog serdara, varoškog vojvodu (šehir vojvodasi), haračnika (harač-agasi), tržnog nadzornika (muhtesib), starješinu neimara (mimaraga), starješinu esnafa (šeher ćehaju), topdžibašu, džebedžibašu i baždara.

Oblik i položaj grada Smedereva. — To je grad sazidan od tesanog kamena. Ima četvorougaoni oblik i leži na obali rijeke Dunava s one strane na kojoj je Beograd. Svo kamenje od kojeg je grad sazidan tako je neimarski isklesano kao da ga je klesao Ferhad[60], a ozidan je tako da je to postalo jedan veličanstven i majstorski izrađen i vrlo visok bedem. To je doista jaka tvrđava i tvrd bedem. U opsegu ima ravno četiri hiljade koraka. U svemu ima trideset velikih kula. Dvanaest gradskih kula podignuto je u vidu osmatračnica za osmatranje zvijezda. Sjene od zastava koje se nalaze na kupolama svih tih kula pokazuju dnevno vrijeme. I kad sjena koja se nalazi pokraj glavne kule dođe pod kulu onda je jedan sat. Računajući tako, sjene od zastava (alem) na dvanaest kula dođu za dvanaest sati pod dvanaest kula i tada je tačno dvanaest sati. To je vrlo čudno i interesantno umijeće. Svaka kula visoka je koliko minaret; sve su to četvorougaone i visoke kule. U svemu ima dvije hiljade prsobrana. Sa tri strane je Dunav, a sa četvrte je kopno.

58. Misli na paklenu vatru Nemrudovu.

59. U ovim Evlijinim kazivanjima prepliću se naizmjenično istorijske činjenice i legende.

60. Misli na legendarnog Ferhada koji je za ljubav svoje Širin prosijecao ogromne stijene i time postao primjer vještog kamenolomca.

Na toj strani nalazi se dvostruk dubok opkop. I kad se on napuni vodom i izravna sa Dunavom onda ova tvrđava postane ostrvo.

Gradska citadela (ič kale) nalazi se u uglu na obali rijeke Dunava. Na njoj se također nalaze visoke kule. U svakoj kuli ima puno blaga i municije. Opkop koji se nalazi pred kapijom ove citadele je također do vrha ispunjen Dunavom. Od ove citadele pa sve do zemlje nanizani su topovi okrenuti prema Dunavu, i tako su veliki da u njih čovjek može stati. Ovamo nikome nije dopušten pristup. Osim kuće dizdara, njegovog ćehaje i imama, tu nema ništa drugo. Svako veče u tu citadelu ulazi pedeset vojnika i drže stražu.

Džamije. — U unutrašnjosti tvrđave nalazi se džamija sultana Osvajača, građena u starom stilu. Zatim imaju još: Džamija Šir Merda sina Abdulahova i Hadži Velijina džamija.

Tu postoje dvije medrese, koje se zovu Sultanija i Šir Merdija. U ostalim mesdžidima ima mnogo ćelija. Tu se dalje nalazi deset mekteba za osnovnu nastavu i tri tekije. Naročito je poznata Gazi Bali-begova tekija, koja se nalazi u blizini sat-kule.

Ovdje ima samo jedan hamam i zove se Kizlar-agin hamam. On se nalazi u tvrđavi i jako je udoban. Pored toga, u svakoj kući ima kućno kupatilo.

Ovdje postoje dva trgovačka hana. U tvrđavi ima hiljadu kuća, koje su pokrivene ćeremitom i daskama. Te kuće su prizemne ili na sprat, ali nemaju bašta ni vrtova, i malo ih je koje su zidane od tvrdog materijala, jer se teren nalazi na obali Dunava pa je močvaran. Sve su ulice pokrivene drvenim gredama.

Budući da su zidovi ovoga grada visoki, to je zrak u julskim danima neobično vruć. Za zimskih dana, međutim, to mjesto ima vrlo prijatnu i umjerenu klimu.

Iz grada se izlazi kroz četvorostruku gradsku kapiju. Između pojedinih kapija nalaze se straže, dnevne i noćne, koje stoje u pripravnosti. Na zidovima između pojedinih kapija nalazi se na hiljade umjetnički basnoslovno izrađenog oruđa i oružja kojima su ti zidovi ukrašeni.

Na velikoj kapiji, koja je okrenuta prema zapadu, povješani su trofeji i simboli velikih podviga starih junaka. Od svih tih predmeta najinteresantniji je jedan havan od tuča koji je probijen strijelom, koja se s jedne strane zabola a na drugu izašla. To je bio čudan udarac. Jedan drugi interesantan predmet predstavljaju tri komada četvorougaonog mramora koji je s jedne strane probijen srpskom strijelom i olovnim metkom, pa su i tu ploču također objesili. Na kapiji citadele objesili su [neku ploču] koja prikazuje akrobacije četvorice pelivana — akrobata. To su vrlo interesantne akrobacije.

Varoš. — Na južnoj strani ovoga grada nalazi se velika varoš. Od opkopa tvrđave ide se u »alargo-čaršiju«. Taj međuprostor je također okružen opkopom napunjenim do vrha vodom iz Dunava. U varošku čaršiju se prelazi preko šest drvenih mostova.

U varoši se nalaze dvadeset i četiri džamije. U četiri od njih obavlja se sedmična molitva petkom, i to u Hadži-Velijinoj, Carevoj i Šir-Merdovoj džamiji.

U vanjskoj varoši ima tri hiljade dobrih kuća pokrivenih ćeremitom i daskom. Tu ima tri stotine dućana; nema bezistana, ali ima svih skupocjenih stvari i robe. Klima je prijatna, a baštama i vinogradima nema ni kraja.

Na zapadnoj strani šehera, na jednom laganom usponu koji dominira okolinom, nalazi se groblje Šehitluk, koje se posjećuje. Pola sata daleko, opet na zapadnoj strani, prema Beogradu na obali Dunava, na jednom uzdignutom zaravanku, nalazi se Gazi Bali-begov grob, koji se posjećuje. On je mučenički poginuo kao šehid 933/1527. godine i sahranjen je u ovoj grobnici[61].

Nakon toga smo se oprostili sa svima prijateljima, posjedali u lađe i prešli na područje Sarip-Hisara[62] na suprotnoj strani Dunava u temišvarskom vilajetu.

Zatim smo ostali pet sati na obali rijeke Tamiša[63]. (Ova rijeka) dolazi iz Erdelja i uliva se u Dunav dolje ispod palanke Pančeva prema Beogradu, kako smo to ranije prikazali.

Odatle smo išli pet sati naprijed i stigli u grad Temišvar.

Ovaj grad opisali smo idući na Varadsku vojnu. Međutim, ove blagoslovene godine kad smo sretno i zdravo ovamo došl predali smo Melek Ahmed-paši njegove novce. Kad smo obračunali troškove i izdatke, meni, siromahu, ostale su četiri [kese] blaga. Svu čohu i platno paša je podijelio svojoj pratnji. Kad smo, hvala bogu, sve to posvršavali, opet nam se pružila prilika i čast da vodimo prijateljske razgovore sa našim gospodarom Melek Ahmed-pašom, pričajući mu o krajevima i svojim doživljajima po sandžacima i kadilucima Rumelije.

61. Ako su ova kazivanja Evlije tačna, onda to ne može biti niko drugi nego Bali-beg Jahjapašić. Up. ovdje str. 73, nap. 24. On je početkom 1521. g. postao sandžakbeg bosanskog sandžaka. Nakon pada Beograda on je imenovan sandžakbegom proširenog sandžaka sa sjedištem u Beogradu na mjesto Husrev-bega koji je dotle upravljao smederevskim sandžakom. Husrev-beg je tada upućen na raniji Bali-begov položaj u Bosnu. Ove izmjene izvršene su u carskom divanu pred Beogradom 15. septembra 1521. g. Bali-beg je ostao na položaju smederevskog sandžakbega do 1523. g. kada ga je naslijedio na položaju Ferhad-beg Dalmatinac (1523—1524). Poslije Ferhad-begove pogibije, na njegov položaj opet je došao Bali-beg (1524—1527) i ostao na tome položaju do svoje smrti 1527. Poslije Bali-begove smrti njegov položaj u Beogradu dobio je njegov brat Mehmed-beg, koji je upravljao ovim sandžakom od 1527—1533; od 1536. do 1541 g. Do sada se znalo da je Bali-beg umro 1527, ali se nije znalo da je on poginuo u nekoj vojni, a još manje da je sahranjen u Smederevu, kako nas ovdje obavještava Evlija-efendija. Samo je malo čudno zašto bi Bali-beg bio sahranjen u Smederevu a ne u Beogradu, ako tamo nije bilo nekih spomenika njegovih koji bi ga naročito vezali za to mjesto.

62. Sarip Hisar znači teško pristupačni krševit grad. Koje mjesto na Dunavu naziva Evlija Sarip-Hisarom, sada ne znam.

63. U orig.: *Tamiš.*

XXII

PRIKAZ ISLAMSKE ORDIJE NA GLASOVITOM TEMIŠVARSKOM POLJU

Glavni zapovjednik Ćose Ali-paša ulogorio se sa vojskom bosanskog ejaleta pod gradom Temišvarom. Naš gospodar Melek Ahmed-paša ulogorio se sa vojskom rumelijskog ejaleta prema gradu Budimu. Čauš-zade Mehmed-paša odsjeo je sa vojskom anadolskog ejaleta prema gradu Vršcu. Budimski vezir Ismail-paša sa gazijama svoga ejaleta odsjeo je na zapadnoj strani Temišvara, a temišvarski valija Sari Husein-paša, brat Sijavuš-paše, ulogorio se na sjevernoj strani. Jegarski paša odsjeo je sa svojom vojskom na strani prema Jalvanu. Sejdi Ahmed-paša, koji je bio svrgnut sa položaja budimskog paše, odsjeo je na sjevernoj strani, ali je imao vrlo veliku vojsku. Varadski paša, Sinan-paša, odmarao se na drumu prema gradu Sebeš. Jenter Hasan-paša ulogorio se sa vojskom ejaleta Varne na istočnoj strani. Ćatalbaš-paša zaustavio se sa karamanskom vojskom prema gradu Lugošu. Ibrahim-paša, koji je proizveden za pašu sa položaja dogandžibaše, imao je logor na istoj strani na kojoj se nalazio Sejdi-paša. Kučuk Mehmed-paša utaborio se sa vojskom varadskog ejaleta prema gradu Janovi. Hasum Mehmed-paša odsjeo je sa morejskom vojskom na istoj strani na kojoj se nalazio glavni serdar. Suhrab Mehmed-paša, namjesnik Meraša, odsjeo je na istoj strani gdje se nalazio Melek-paša. Ali-paša, namjesnik Sivasa, ulogorio se prema Vršcu. Ukratko rečeno, tu se nalazilo sedam vezira, dvadeset miri-mirana, sto dvadeset sandžakbegova, sve odred po odred, prema carskom zakonu. Serdar Ali-paša, kao glavni komandant, zauzeo je centralni položaj, a sa četiri strane bio je okružen odredima i četama vojske, ogromne kao more. Sa svih strana bili su postavljeni bijeli čadori, šatori, sve u grupama i redovima. Postojala su samo četiri odreda koja su mogla ulaziti u muslimansku ordiju i iz nje izaći, jer su mađarski zarobljenici, koje je doveo Faćatli Ali-aga, izjavili da je »kralj Kim Janoš« (Kemenji) sakupio u Erdelju dvejsto hiljada nevjernika. Kad su oni to saopštili, njihove su glave bile nabodene na kolje ispred šatora serdara, i otada su svi veziri svaki dan održavali savjetovanja o upadu u Erdelj. Stalo se na stanovište da ne bi bilo pametno upadati u neprijateljsku zemlju dok ne dođe tatarska vojska, pa je stoga akcija za nekoliko dana bila odgođena.

Za čudo božje, tih dana dođe od Mehmed-paše Ćuprilića časna zapovijed i vlastoručno pismo sretnog cara, kojim se traži glava Sejdi Ahmed-paše. Ali-paša je stoga bio prosto s pameni skrenuo. On je rekao:

»Šta to znači, na ovom vojnom pohodu pogubiti jednog ovakvog gaziju« i poderao hatišerif.

Kad je Sejdi Ahmed-paša čuo tu vijest, on je od tada uvijek, kad god je dolazio serdaru, držao u pripravnosti svoju pratnju od hiljadu zemljaka, hrabrih i odvažnih junaka svoje mrtve straže, koji su bili uvijek uz njega spremni, pod oružjem. Stoga je dolazio i odlazio bez straha i bojazni.

Jednog dana došao je Gazi Sejdi Ahmed-paša našem gospodaru Melek Ahmed-paši i rekao mu:

— Moj gospodine, eto, konačno, ovaj Ćuprilija hoće napokon da i mene smakne. Pokoriću se, jer ne mogu da bježim u ćafirsku zemlju. Neka moj sin Mehmed ostane, kao siroče, pod tvojom zaštitom. Čuvaj mi toga sina kao božji amanet.

Kad je to rekao, stavio je glavu u ćurak Melek Ahmed-paše i plakao. Od prisutnih nije ostao niko ko nije zaplakao. Sejdi-paša je po tome ustao i sa svojom pratnjom otišao u svoju ordiju.

XXIII

UZROCI UBISTVA GAZIJE SEJDI AHMET-PAŠE

Sejdi Ahmed-paša je prvo postao namjesnik ejaleta Haleb. Ali stanovništvo Haleba nije dopustilo da on preuzme vlast u Halebu s motivacijom da je nasilnik. Stanovništvo tog vilajeta sporazumjelo se jednodušno sa ondašnjim halepskim pašom da ne prime pašu Sejdiju i zatvorili gradske kapije. Na to je paša Sejdija rekao:

»Meni je moj sultan dao grad Haleb. Zašto me ne primate?« a potom je sa trideset do četrdeset hiljada ljudi opsjeo grad. On je na mjestu koje se zove Crvena Kapija iskopao rovove i opkope, sasjekao na hiljadu visokih stabala i podigao drvene krovove koji su dominirali gradom Halebom, i poveo žestoku borbu, u kojoj je zarobio i rastjerao vrlo mnogo muslimana. Upravo u to vrijeme bio je stigao u Haleb Mehmed-paša Ćuprilić, koji je bio smijenjen s položaja namjesnika u Sirijskom Tripolisu. On je tu zatekao borbe i pokušao da umiri zavađene strane. Kad je Ćuprilija pokušao da savjetuje pašu Sejdiju, ovaj se rasrdio i sasuo Ćupriliću niz teških uvreda, a zatim je nastavio da tuče grad Halep, tako da je bio porušio neka mjesta na tvrđavi. U tom je stigla iz Carigrada zapovijed da je paši Sejdiji data provincija Sivas. Ćuprilić, međutim, nije zaboravio postupke Sejdije. Ali kad je, nekoliko godina kasnije, postao veliki vezir, nije se obazirao na ono što je učinio Sejdija ranije pod Halepom, nego mu je dao bosanski ejalet. Kad je Hasum Mehmed-pašu postavio serdarom protiv Mlečana, naredio je Sejdi Ahmed-paši da mu se i on pridruži sa vojskom bosanskog ejaleta. Paša Sejdija bio je jako srdit što je stavljen pod komandu drugog paše, pa se za inat Ćupriliji kretao sa svojom vojskom vrlo lagano, skanjivao se i odgađao pohod motivišući taj svoj postupak time što ga Ćuprilić nije imenovao serdarom. On je tada poharao dubrovačko područje zaplijenivši blaga u vrijednosti od dvjesta hiljada groša, a onda se ulogorio na Gatačkom polju. Islamska vojska, koja je išla protiv Mlečana, vratila se, međutim, praznih šaka, bez pobjede. Eto to je bio jedan razlog njegovog pogubljenja.

Kasnije je on bio svrgnut iz Bosne i postavljen valijom budimskog ejaleta. Kad je bio određen da sa Ali-pašom pođe protiv grada Varada, on je pokazivao i iznosio mnoge razloge da ne uđe u borbu, ističući naročito da njemu pripada vrhovno zapovjedništvo tog po-

hoda. Kasnije, kad je izdat ferman da islamska vojska provali u Erdelj, on je, s motivacijom da je svrgnut sa položaja budimskog paše, pokazivao sporost, nemarnost i razna izmotavanja samo da ne upada u Erdelj. Pri tome je sedam puta dolazio hatišerif od Ćuprilića da se Sejdija pogubi. Serdar Ali-paša, međutim, nije htio da pogubi pašu Sejdiju; tačnije rečeno, on nije mogao da ga pogubi. Na kraju je serdar Ali-paša, prikazujući se iskrenim, pokazao potajno Sejdi Ahmed-paši hatišerife i upozorio ga ovako:

— Kad meni dolaziš, dolazi sa dvije do tri hiljade naoružanih vojnika.

Sejdi-paša se, međutim, toliko uvjerio u iskrenost serdara, da mu je počeo dolaziti sa četrdeset do pedeset ljudi. Na koncu su jednog dana počeli da stižu hatišerifi našem Melek Ahmed-paši s nalogom da se Sejdi Ahmed-paša pogubi. Melek Ahmed-paša, međutim, nije uopšte htio da se osvrće na te hatišerife, nego ih je ignorisao s riječima:

— Paša Sejdija je istaknut borac na božjem putu. Kako da ga pogubim u ovoj situaciji.

Uz to je rekao Sejdiji, upozoravajući ga obazrivo da mu ne dolazi neoprezno, nego da dolazi s naoružanim ljudima. Naime, naš gospodar Melek Ahmed-paša se čitavog života do krajnosti čuvao da nikoga ne ubije, niti da dozvoli da se nekо ubije. Na koncu, stigao je serdaru Ali-paši jedan hatišerif u kome je stajalo:

— Ili Sejdijinu glavu ili svoju!

Taj hatišerif donio je neki Hadži Ishak. Tada se serdar Ali-paša našao u nebranom grožđu, u bezizlaznoj situaciji i prepao se, znajući da mu ode glava samo ako još nekom veziru dođe hatišerif. U toj bezizlaznoj situaciji on se odlučio da pogubi Sejdiju na lukav način. Tim prije što je i sam u sebi nosio izvjesnu pizmu prema Sejdiji zbog toga što mu Sejdija ranije u pohodu na Varad nije htio priskočiti u pomoć. Osim toga, u narodu se govorilo da Ali-paša ne bi mogao nikako osvojiti grad Varad da nije bilo Sejdije. Zbog svega toga, on je bio čvrsto odlučio da pogubi Sejdiju bez imalo ustezanja, kako bi onda sva slava za pomenutu pobjedu pripala samo njemu.

Smjelost i junaštvo Sejdi Ahmed-paše. — Jednog petka, ja siromah, otišao sam Sejdi Ahmed-paši. Zatekao sam ga gdje ruča. Tom prilikom kazao mi je paša Sejdija ovo:

»Budimski vezir Ismail-paša spremio se da me pogubi pa sam naredio da se spreme moje buljukbaše, da se naoružaju, pa da odemo i da vidimo...« Poslije jela Sejdi-paša je bio spreman sa čitavom svojom vojskom i krenuo pod oružjem u budimsku ordiju Ismail-paši... Na to je Ismail-pašin kapidžilar ćehaja otišao i rekao Ismail-paši:

— Moj gospodaru, eto dolazi Sejdi Ahmed-paša!

Na to je Ismail-paša odmah izdao naredbu, pa se pred njegovim čadorom najednom iskupilo mnogo ljudi koji su stajali spremni pod oružjem. Malo kasnije primijećeno je kako dolazi sa suprotne strane

Sejdi Ahmed-paša. Na to je Ismail-paša izišao pred svoj šator i stao sa grupom vojske. Sejdi-paša je na svom konju, brzom kao vjetar, pogazio halije od ibrišima koje su bile prostrte u predvorju Ismail-pašina čadora. Sejdi-paša je sjahao s konja pod središnjim stubom čadora i naslonio se rustemovski na jedan jastuk. Nije ni pozdravio niti primio pozdrava, nego je stao, okružen sa sve četiri strane odredima vojnika i prozborio ovako:

— Smail-paša, brate moj, ti si naumio da mene pogubiš. Bravo, neka ti tvoj viteški podvig bude uspješan. A čemu služi taj direk s gajtanom pored tebe?

Kad je on to rekao, Ismail-paša mu je odgovorio:

— Ne, treba da se nešto izmjeri pa sam naredio da se postavi.

Sejdi-paša je sa svih strana bio okružen svojom tjelesnom stražom, koja je stajala u pripravnom stanju, sa oružjem na prsima, očekujući znak za paljbu. Ismail-paša je znao da njegova vojska nije u stanju da povede borbu i da digne ruku na vojsku Sejdi Ahmed-paše, koja je stajala pored njega, pa je prosto bio skrenuo s pameti. Ali se brzo pribrao i rekao:

— Dajte brzo kafu i šerbet mome bratu paši!

Na to mu je rekao paša Sejdija:

— Nije potrebna kafa, nego ili ti skidaj moju glavu, ili ću ja da skinem tvoju.

Oči su mu sijevale kao paklena vatra. Siromah Ismail-paša dograbio je u ludačkom strahu jastuk koji se nalazio pored njega i držao ga kao kakav štit. Zatim se digao na noge i stao pored direka sa gajtanom. Potom se nešto pribrao i svojim bošnjačkim dijalektom prozborio ovako:

— Stani, džanum, moj Sejdi Ahmed-paša, zar mi nisi brat na ovome i onome svijetu!«

Na to mu je Sejdija odbrusio ovako:

— Zar da se ja sa psom bratim! Ne, to ne može.

Uz to mu je svojim čerkeskim dijalektom istresao mnogo uvredljivih riječi, a zatim se vratio držeći se rustemovski hrabro jašući na svom doratu, starom prijatelju iz Kodža Daga preko halija od ibrišima. I tako je bez straha i bojazni otišao pod svoj čador.

Ismail-paša je bio preblijedio kao krpa, pokunjio se i zastidio. Odmah je sklonio svileni gajtan, koji je bio spremio da njime udavi Sejdiju. I u očima svojih intimnih prijatelja izgledao je kao živi mrtvac. Još veća bruka i sramota Ismail-paše bila je ovo:

Došao je pod šator serdara Ali-paše, i na uvredljiv način rekao:

— Gospodaru naš, ti nisi poslušao uzvišenu zapovijest Ćuprilića i hatišerif i nisi ubio pašu Sejdiju. Ako meni jedanput dođe nalog, ja ću ga ubiti. Štaviše, ako hatišerif i ne dođe, ja ću, opet prema njemu neću imati nimalo milosti, nego ću mu odsjeći glavu, bez milosti, kao psu.«

Tako se pokazivao hrabar na jeziku i mnogo ga optuživao. Kada se njemu desio gornji žalosni slučaj, on se, pred svijetom pokazivao

svijetla obraza, a u stvari bio je izgubio svaki ugled... Nekoliko dana poslije ovoga slučaja sa Sejdijom, Ismail-paša je došao u audijenciju serdaru Ali-paši, koji mu je u razgovoru rekao:

— Brate, eto tebi je dolazio Sejdi Ahmed-paša, pa zašto nisi pogubio tog silnika?« i tako mu dobacio niz zajedljivih riječi.

Ismail-paša je na to rekao:

»Kako ćeš, bre, ubiti toga nevjernika kad on dolazi ljut kao paklena zebanija (= anđeo mučitelj)«.

Serdar Ali-paša mu je odgovorio ovako:

— Kad meni dolazi, misliš da dolazi mek i blag kao rajsko cvijeće ili kao rajski anđeo? A ne znaš da uvijek dolazi kao Azrail (anđeo smrti). Mi, takomi boga, ne možemo pogubiti Sejdiju. A ako ga ti ne možeš pogubiti, neće mnogo proći a Sejdija će tebe pogubiti.

Time se završio razgovor.

Ubistvo Sejdi Ahmed-paše. — Ja sam, siromah, jednog petka opet otišao Sejdi Ahmed-paši. Nakon što sam poljubio njegovu časnu ruku, upitao sam ga za zdravlje i raspoloženje. On mi je na to rekao:

— Dragi moj Evlija Čelebija, danas je petak, idi i u mojoj džamiji u Temišvaru, na ivici opkopa tvrđave Horos, očitaj časni devr prije zajedničke molitve. Ja ću danas da obavim poslednju molitvu petkom, jer odlazimo u erdeljsku vojnu, pa možda neću više nijednu molitvu obaviti. Svakako je potrebno da odeš u moju džamiju.

Uz te riječi dao mi je devetnaest venecijanskih dukata. Ja sam, siromah, na to rekao:

— Idem, moj gospodaru, samo molim vas pogledajte sat da vidimo koliko ima do podnevne molitve.

Na to reče Sejdi-paša:

— Moj Evlija, zar ti nemaš sat?

Ja sam mu siromah, rekao:

— Moj je sat pao i razbio se kad sam igrao džirida u gradu Alasoniji u Rumeliji.

On mi je istog časa darovao jedan divno izrađen sat. Ja sam pogledao sat i vidio da do ezana ima samo tri sata. Na to je rekao paša Sejdija:

— Ima još vremena. Uzmi brzo konja. Danas je petak, treba da idemo našem bratu serdaru Ali-paši. Prošlog petka išao sam onom poturu Ismail-paši.

Jedan buljukbaša reče:

— Pazi, moj junače, ja sam noćas sanjao borbu. Danas nemoj da jašeš konja i nemoj da ikud ideš!

Kad je on to rekao, mnogi su ljudi zavapili govoreći: »Ne idi, ne idi!«

Na to je Sejdija rekao:

— Šta govorite, kurvina kopilad, i ja sam noćas sanjao kako mi sveti Hamza dade u ruku jedan mač i reče: »Sijeci te đaure«, a zatim stavi taj mač iznad moje glave. Akobogda, sada opet idem u Erdelj da posiječem mnogo dušmana. Dajte mi brzo konja.

Kad je on to kazao, doveli su mu jednog pomamnog ata. On ga je pojahao bez uzenđija. Kad ga je podbo, konj se vratio pod šator, ušao unutra, pogazio sve halije i propeo se do jastuka. Kako je Sejdija bio fantastično vješt jahač, on je obo konja mamuzama sa obje strane i, premda je šiknula krv, konj se u svojoj pomami nije smirio i nije htio da izađe ispod šatora. Sejdija je na kraju sjahao sa toga konja i uzjahao jednog dorata. I ovaj se bio strašno uzjogunio i pomamio. I on je dva puta odletio pod čador. Sejdija je planuo kao vatra i rasrdio se na svoje silahšore, a potom pažljivo potjerao konja. Tako je konačno uspio da ga istjera ispod čadora. Zatim je pozdravio desno i lijevo i, idući naprijed, okrenuo se i pogledao nazad i vidio kako njegove levente i sluge sa svojim agama polaze naoružani, sve strijelac za strijelcem, konjanik za konjanikom, odred za odredom. Sejdija im je rekao:

— Bre, ljudi, idete li na svadbu ili u boj il' ćete da mene pratite kao straža? Vratite se, ljudi, ja danas ne idem nikakvom tuđinu. Idem mome bratu, serdaru Ali-paši. Zatim idem da klanjam moju poslednju džumu (zajednička molitva petkom).

Kad je dva puta pomenuo svoju poslednju džumu, ja sam se, siromah, zaprepastio. Kad sam vidio da on sasvim dobro zna da je vrijeme molitve, otišao sam pod šator serdara Ali-paše. Sjahao sam s konja na vratima iza šatora i ušao pod šator haznadara. Nakon pozdrava paša mi reče:

— Dobro došao, moj Evlija efendija. Odakle dolaziš ovamo?

Ja sam mu, siromah, odgovorio:

— Takomi boga, dolazim od moga gospodara Sejdi Ahmed-paše. I on ide našem gospodaru Ali-paši.

Kad sam ja to rekao, onda haznadar, koji je bio rođak Sejdi Ahmed-paše i poticao od istog plemena, nije mogao da drži štap koji mu je bio u ruci. Bio je potpuno skrhan i satrven. Požutio je kao ćelibar. Jednom je duboko uzdahnuo. Ja sam, siromah, odmah razumio zašto se toliko mijenja u licu. Najednom su svi paževi stali pred šatore i sve ih je poslao paši. Dok sam ja, siromah, razgovarao sa mujezinom, Smail Čelebijom, iza šatora u kome je sjedio paša stigao je Husein-aga, zet Ćengi Mustafa-age i rekao serdaru Ali-paši:

— Moj gospodaru, dolazi Kara Sejdi-paša.

Na to je serdar rekao:

— Zovite odmah haznadara. Neka se odmah spreme sve age moje tjelesne garde i neka donesu duvan, kafu i šerbet, sve kako sam naredio.

Uto su se sve age spremile. Poslije toga su dignute zavjese sa šatora. Sejdi-paša je po propisima ceremonijala ušao s konjem unutra četrdeset do pedeset koraka i sjahao s konja . . .; ušla je takođe njegova pratnja i stala. Samo njegov nastup nije bio viteški. Ja sam,

siromah, pogledao Sejdi-pašu; izgledao mi je kao živi mrtvac. Kretao se vrlo sporo i kad je ušao u unutarnje prostorije serdarovog šatora, serasker je izašao u susret Sejdiji do glavnog stupa. Sejdija mu je nazvao selam i zaželio blagoslovljen dan. Serdar mu je uzvratio pozdrav i posadio ga pod srednjim stupom. Potom je rekao Sejdiji:

— Moj gospodaru, dokle ćemo mi ovako sjediti pod ovim Temišvarom. Podignimo se odmah odavde da bježimo ili da idemo u neku drugu zemlju.

Serdar mu je odgovorio:

— Danas ćemo, akobogda, tebe spremiti naprijed kao čarkadžiju.

Sejdija je odgovorio:

— Neka je bog zadovoljan mojim gospodarem što nas je primio u službu da se borimo za vjeru.

Pri tom je došla kafa i dok su oni pili, ušli su selam-čauš Husein-aga i Kučuk Čelebija i rekli:

— Danas je blagosloveni petak. Dolazi janjičaraga Čelebi-aga.

Na to je Sejdi-paša odmah ustao i rekao:

— Moj gospodaru, kad dolazi aga, ja idem. Neka vas moji blagoslovi prate.

I dok je Sejdija izlazio, Ali-paša je iza njegovih leđa zavikao:

— Udrite, bre, toga đaura!

Silan li si, bože, svi su prilazi pašinom logoru u zemlju potonuli. Kad je Ali-pašina vojska navalila oružjem na Ahmed-pašu Sejdiju, Ali-paša se sklonio za zastore i pobjegao pod čador haznadara. Najednom je pred serdarovim šatorom posulo olovo kao kiša. Pri tom sam vidio kako jedan metak pogodi jadnog Sejdiju pod sisu. On je na to uzviknuo:

»U pomoć . . ., đauri«, i izvadio iz njedara maramu i stavio na ranu od kuršuma. Držeći u ruci handžar, zavapio je: »Dajte mi ata!« Dok se okrenuo desno i lijevo, rastjerao je svojim handžarom rulju oko sebe kao mrave i izišao iz kruga šatora. Njegova pratnja bila se razbjegla, a on ostao okružen sa svih strana dušmanima. Jedan je saridža dohvatio iz kuhinje bilju koja je na vrhu gorila i udario Sejdiju po ruci tako da mu je izbio handžar iz ruke. Paša je u tom času imao još jedan mač za pojasom kojim je na dva komada presjekao čovjeka koji je došao pred njega, a mnoge druge ranio. Tu su umorili jednog njegovog pratioca. Bilo je ranjeno još sedam ljudi. Njegov silahdar Kučuk Šahin i Gurdžibegzade bili su također ranjeni ali su umakli, dok je siromah Sejdija nemoćan i skrhan ostao na mejdanu. Saračbaša je doveo jednog prokletog konja. Konj je također svom snagom dva puta udario Sejdiju u prsa. Siromah Sejdija ostao je vezanih ruku i premda je već imao gajtan na vratu, on se opet za svoj spas borio s nekim slugom Namćor delijom, jaku za jaku. Jadniku se, međutim, stezao gajtan oko vrata kao smrt, a užeta od čadora pružala su se prema njegovim nogama. Mač koji je imao u rukama nije mu više pomagao . . . Osim toga, onaj odvratni delija udario je ponovno biljom ovoga junaka po glavi, tako da se on onesvijestio. Na to je na Sejdiju navalila rulja koja se nalazila oko

njega, svezala ga i dovela pod šator. Kako vojska nije izražavala negodovanje ni uzbunu, to su odmah odsjekli glavu Gazi Sejdi Ahmed-paši. Kad je on tako mučenički ubijen, u islamskoj ordiji nastao je toliki plač i kuknjava da je to ličilo na sudnji dan. Na to je vojska Sejdi Ahmed-paše, janjičari, budimska vojska, rumelijska vojska našeg gospodara Melek-paše, velika kao more, došla pred šator Ali-paše i protestovala. Ali kakva korist kad je svako gledao leš pokojnog Sejdije na mejdanu.

Svi su govorili:

— Teške li nesreće i velike štete! Ode najviđenija ličnost naše armije. Kako ćemo ove godine provaliti u Erdelj? Kako ćemo voditi borbu sa kraljem Kemenjem? Kako ćemo postaviti kralja? Kako ćemo dobiti hiljadu i dvije stotine kesa dvogodišnjeg harača i kako ćemo dati odgovor sultanu?

Tako su svi govorili i razilazili se kukajući. Kad sam ja to vidio, pojahao sam konja i za tren oka otišao našem Melek Ahmed-paši i sve mu u pojedinostima ispričao. On je bio izvan sebe i rekao:

»E, moj gospodine, danas meni, sutra tebi«, i pozvao sve svoje age sebi i izjavio ovakvu oporuku:

— Tri stotine dragih kamenova koji se nalaze u kesi pod pečatom neka se podijele sve po spisku ovako: deset komada njegovom sinu Ibrahim-begu; deset komada Sejdizade Mehmed-begu; deset komada njegovoj ženi, gospođi sultaniji, a ostatak je dao svojim agama rekavši: »Ako ja umrem, neka to bude vaše, a ako ostanem živ, neka je opet moje.« Tako je oporučio, a zatim je otišao u divan serdaru Ali-paši.

Prolazeći kraj Sejdijina leša svi su veziri, mirmirani, starci i mladići govorili: »Puste žalosti i štete« i plakali. Kad je, međutim, naišao budimski vezir Ismail-paša, s pompom i sjajem, i prošao pokraj leša paše Sejdije, rekao je: »Ej, đaur, hej prokletnik« i upotrebio neke psovke svojim bošnjačkim dijalektom. Zatim je nazvao selam svim prisutnim na divanu i sjeo u pročelje govoreći velikom serdaru:

— Neka ti bude srećna vojna, đanum, a neka glave svih dindušmana ovako vise!

Na to je naš gospodar Melek Ahmed-paša rekao:

»... Zar ne vidiš da je budimski vezir postao muhtesibaga, Ismail-agica. Ako Ćuprilić ostane još šest mjeseci, on će pobiti sve prisutne na ovom divanu. Ako mu budeš i svijeću držao, on će te opet ubiti. Vidjećete šta će se još dogoditi.«

Tada je glava pokojnog Sejdi-paše stavljena u so i poslata u Carigrad brzom poštom. Njegov leš je okupan, ali krv iz rane od kuršuma nije nikako prestajala, nego je stalno tekla. To je bilo u petak 19 ševala 1071 godine, upravo u zadnji petak kako je on govorio. Toga dana sahranili su pokojnika pred mihrabom njegove džamije na ivici opkopa s vanjske strane Horos-kapije u Temišvaru.

Dok su ga sahranjivali, naišao je poklisar austrijskog ćesara po imenu Roza. Primijetivši ovaj slučaj, izišao je iz svojih hintov-kola

i upitao za uzrok kuknjave i plača. Krajiški ratnici su mu sa dubokim bolom kazali ovo:

— Ovaj pokojnik je ona ličnost od koje ste drhtali svi vi, vaš kralj i čitav đaurski svijet. Ime mu je Gvozdena noga Gazi Sejdi Ahmed-paša«.

Poklisar je skinuo crnu šapku sa svoje nesretne glave. Kosa mu se razbarušila. On je očitao neku molitvu Isusu i Mariji, potom je rekao:

— Zaista je žalosno i šteta. To je bio znamenit jedan osmanski vezir. On je pogubio jednog tako znamenitog kralja kao što je bio kralj Rakoci. On je oslobodio Austriju od te napasti, pa je tako u Austriji zavladala sigurnost i bezbjednost. On je osvojio Erdelj i prikupio zaostali harač, koji toliko godina nije isplaćivan, i poslao ga Porti. Ali to znači da je ipak, pored svih tih zasluga, bio grješnik.

Tako je sa izvjesnom ironijom kazao još nekoliko zajedljivih riječi nad mrtvim tijelom paše Sejdije. Zatim je posuo po mrtvacu nekoliko šaka dukata rekavši: »Sahranite lijepo po vašoj vjeri ovoga vašeg nasilno ubijenog vezira i očitajte Kuran za njegovu dušu!«

Zatim je svojim hintov-kolima otišao serdaru Ali-paši. Nakon sahrane ja sam, siromah, očitao jedan Jasin za njegovu svijetlu dušu i sa uzdahom, tugom i bolom, vratio se pod svoj čador sasvim neraspoložen. Uzrok i razloge tomu znao je samo jedini i svemoćni bog.

POKOJNIKOVE NEPODOPŠTINE

Nastojeći da ga zavara i da steče njegovo povjerenje, serdar Ali-paša mu je pokazao hatišerif kojim se traži njegova glava. Sejdija je imao puno povjerenje u serdara i počeo da mu dolazi sa pet do deset ljudi, jer je bio vrlo naivan i potpuno bezazlen. Sejdiji uopšte nije bio poznat Ali-pašin plan udešen sa janjičarskim odžakom da ga što prije smakne pomoću svih mogućih varki i smicalica. Zbog svoje potpune naivnosti, on je imao puno pouzdanja u svaku serdarovu riječ. Serdar je, međutim, potajno podnosio Ćupriliću izveštaje protiv Sejdije. On je pisao i slao ovakve izvještaje:

— Sejdi Ahmed-paša je prouzrokovao ustanak, bunu i nerede Kemenjija (Kimjanoša), kao i otkazivanje harača.

On je pisao i razne druge optužbe u tome smislu i raspalio Ćuprilića da ovaj pošalje nekoliko hatišerifa da se Sejdija pogubi. Iz istog razloga smatrani su neosnovanim izveštaji koje su o Sejdiji pisali Melek Ahmed-paša i Čaušzade Mehmed-paša, pa su odbacivani. Sejdiji su dolazila pisma od nekih njegovih prijatelja s Porte u kojima je stajalo:

— Zašto si dao povod i prouzrokovao da se dižu bune protiv Carstva? Zašto zavodiš erdeljsku raju? I zašto prouzrokuješ štetu državnim prihodima?

Sejdija je na to odgovarao:

— Sačuvaj bože da bih ja mogao imati udjela u tom poslu. Kako da pomažem nevjernike ja, koji sam predan pobornik protiv njih.

Ne, ja nipošto nisam odmetnik carski i sačuvaj bože da to budem. Ja nisam učinio ni najmanje ništa šta bi bilo protiv carske volje. Ja služim Carstvu idući putem ljubavi i sloge.

Tako je svojim izvještajima prikazivao sebe Porti.

Ukratko rečeno, serdar Ali-paša i njegovi savjetnici su svojim klevetama razvili mržnju kod Ćuprilića protiv Sejdije i prouzrokovali njegovo ubistvo. Onoga dana kad je Sejdija umoren, nastala je među muslimanskim ratnicima pod Temišvarom kuknjava i žalost, kojom je izrečeno na hiljade prokletstava i osuda Ćupriliću i serdaru Ali-paši, tako da se to čulo po čitavom svijetu. Ali kakva korist od svega toga! Sejdija je ispio čašu mučeničke smrti iz ruke svoga udesa i napustio ovaj svijet zabluda i spletaka. On je, pokoravajući se božjim riječima »vrati se svome gospodu«, okrenuo leđa ovome privremenom životu i upravio svoj put ka carstvu božije milosti. Neka ga bog primi u carstvo svoje prostrane milosti!

Sam po sebi Sejdija je bio čovjek izvanrednih osobina. Bio je tako slavan i popularan da je bio legendarni Rustem ili nerimanski Sam svoga vremena, poznat po čitavom svijetu. Svi neprijatelji zaprepašćavali su se kad bi čuli njegovo ime. Ali onaj koji neće nikada nestati (bog) odredio je da Sejdija bude umoren od muslimanske ruke. Da je poživio na ovome svijetu još nekoliko godina, bio bi zbrisan i Erdelj i Austrija, Orta Mađar i Poljska i Češka i Švedska. On bi muhamedanskom sabljom sasjekao (nepokorne) nevjernike, a sve ostale priključio muslimanskim zemljama i spasio iz zabluda nevjerstva. Sigurno je da bi pod Beč doprio. Visoka odredba svevišnjeg boga, međutim, bila je takva. Na ovome mizernom svijetu nije stalan ni bogat ni siromah, ni mlad ni star, ni emir ni vezir.

Ovaj odabrani junak od mejdana, srčani vezir, zjenica ratnika i derviša napustio je ovaj svijet devetnaesti dan mjeseca ševala 1071 (17 VI 1661) g. i krenuo u vječno carstvo. Da ga svevišnji gospod bog obaspe svojom izdašnom milošću i da mu podijeli mjesto u visokom rajskom naselju. Amen, gospode, amen! U tom smislu su mnogi učeni ljudi spjevali hronostih njegove smrti. (Skraćeno).

ŽIVOT SEJDI AHMED-PAŠE

On potiče iz jednog bratstva naroda Hadše, koji živi u planinama između predjela Abaza i Čerkeza. Meni je, siromahu, bilo suđeno da odem u njegovo selo. To je tako hrabar i junačan narod da oni zarobljavaju Abaze i Čerkeze i stalno sa njima vode borbu na konjima. Oni govore jezikom Abaza i Čerkeza sasvim pravilno. Odlaze u Komogistan, Durdistan i Megerlistan u plijen i pljačku i vraćaju se s plijenom. Sejdi Ahmed-paša kao mladić pao je čudom božjim u zarobljeništvo Abaza, odakle je doveden u Stambol, a odatle u Misir i prodat na trgu roblja. Poslije toga on je kod svoga gospodara naučio vještinu baratanja oružjem i postao tako vješt da je na četrdeset koraka po tri puta uzastopce mogao da pogodi metu, pa je zato među

misirskim strijelcima dobio nadimak Sejdi, što znači vitez, i tako postao slavan. Kasnije, kad su od carske strane iz Carigrada zatraženi dobri strijelci, njega su poslali na Portu. Odrastao je u carskom haremu. Jednoga dana, boraveći u carskim odajama, on je umorio ćiridom jednog carskog savjetnika i pobjegao. Kasnije mu je, na molbu, dat sandžak Tortum u erzerumskom ejaletu. Odatle je on provaljivao u Megerlistan i Đurđistan i u tom se proslavio. Neki meni nepoznat pjesnik rekao je povodom njegove smrti ovaj lijepi hronostih:

»Nevjerni đidija ubi Sejdiju«
1071

Ja, siromašni i nesrećni, nelicemjerni Evlija, poznavao sam se s njim od 1055. godine, kad je on bio sandžakbeg Tortuma u erzerumskom ejaletu. On je postao naš gospodar i mi smo pod njegovim serdarstvom učestvovali u mnogim velikim borbama. Prva je vojna bila u gradu Konji, druga u gradu Šušik, treća, opet, bio je pohod u Erdelj kroz Demir kapiju. One ljute zime kad smo sa dvanaest hiljada konjanika i pješaka na polju Hatsek pobijedili kralja Rakocija sa osamdeset i osam hiljada vojnika... i kad su nevjernici bili poraženi. Tada smo ubili šesnaest hiljada, a zarobili dvadeset i tri hiljade neprijatelja. Kralj Rakoci je pobjegao ranjen. Četvrta vojna bila je u proljeće iste godine kad smo se u Erdelju pod gradom Kološvarom borili sa kraljem Rakocijem. Tu se punih sedam sati vodila velika bitka između Sejdi-paše, koji je imao četrnaest hiljada vojnika, i Rakocija, koji je imao osamdeset i osam hiljada vojnika. Bogu hvala, i ovi su pobjegli poraženi. Zarobljeno je oko dvadeset hiljada sužnjeva. Rakoci je pobjegao ranjen u grad Varad. Odatle je, ne mogavši mnogo bježati, stigao u grad Tamin, blizu rijeke Tise, i tu umro, pa je tako zemlja spašena toga zla. Muslimanski ratnici su opljačkali njegovu ordiju, zaplijenivši sto pedeset alajtopova i sedamnaest topova i mnogo hiljada tovara džebhane i ostalog raznog materijala na kolima, te sretno stigli na Temišvarsko polje. Hvala bogu kad sam učestvovao na vojnim pohodima s jednim ovakvim gazijom! Sada, evo me opet na pohodu u erdeljsku vojnu. Kako je ovaj veliki vezir, snažan kao lav, nasilno ubijen, to nam nije bilo suđeno da i sada s njim idemo na erdeljsku vojnu. Šta da kažem! To se sve dogodilo prema božjoj odredbi. Da vidimo kako će se sudbina svjetska dalje razvijati! Ugledni visoko cijenjeni serdar Ali-paša bio je isturio svoje tugove za pohod na Erdelj. Ali kakva korist kad u islamskoj vojsci nije više bilo jednog tako uglednog i poštovanog vezira kao što je bio Sejdi Ahmed-paša. Na kraju, mi smo još uvijek stajali na Temišvarskom polju pogledajući da stignu Tatari.

XXIV

POVRATAK IZ ERDELJA U BEOGRAD I IZLET NA AVALU

(VI, 100—104 i 105—106)

[U kasnu jesen 1661, Turci su prekinuli ratovanje u Ugarskoj, vojsku djelimično raspustili, a djelimično povukli u bezbjednija mjesta na zimovanje. U toj vojsci nalazio se i Evlija Čelebija. Njegov gospodar Melek Amed-paša, tadašnji rumelijski beglerbeg, imao je naređenje da sa svojom vojskom prezimi u Beogradu.

Po ciči zimi vraćala se turska vojska ispod grada Varada, tako izmučena i iznurena da se jedva držala. Pošto je prešla ispod grada Karanšebeša[1], zaustavila se na polju Hatsek[2]. Tu je ostala dva dana, a onda krenula dalje].

Idući dalje došli smo u posljednjoj dekadi džumazi elahira 1072/10—19. II 1662. godine u islamsku zemlju, u selo Muske na teritoriji temišvarskog vilajeta[3]. Ja sam odsjeo u kući jednog mog prijatelja hrišćanina. Moje sužnjeve i poslugu nisam odmah posadio pokraj toplog ognjišta, nego sam prvo dao domaćinu odjeću i obuću moje posluge da se opere. Jedući toplu hranu, moje sluge progledaše, a lice im se zasja.

Tu je vrhovni serdar dao otpusnice svima muslimanskim borcima. Za jedan jedini dan razišla se sva vojska, tako da od nje nije ostalo ni glasa ni traga. Svi su otišli svome zavičaju. Idući odatle osam sati dalje, veliki vezir je u blizini Karanšebeša[1] izdao naređenje svim vezirima, visokim državnim funkcionerima i vojnim zapovjednicima da idu u određena mjesta na zimovanje. Bilo je naređeno da serdar Ali-paša[4] zimuje u Temišvaru, Čaušzade Mehmed-paša[5] u gradu Vršcu[5a], a naš gospodar Melek Ahmed-paša[6] u Beogradu. Mi

1. U orig.: *Šebeš.*
2. Magjar. *Hátszeg*, kod Evlije Hatsek.
3. Teško je moguće da je ovaj Evlijin datum tačan. Pogotovu kada se on uporedi sa istim datumom u sljedećoj glavi. Ovo putovanje dogodilo se, mislim, nešto ranije.
4. O njemu vidi ovdje str. 59, nap. 1.
5. Onovremeni sandžakbeg nikopoljski.
5a. U orig.: *Vrsče.*
6. O njemu vidi ovdje str. 103, nap. 50.

smo odmah potom krenuli u Beograd na zimovanje. Melek Ahmed-paša je krenuo sa svojom vojskom ispod grada Karanšebeša u južnom pravcu. Idući tako četiri sata stigli smo u selo Žebelj[7].

Tu je Melek-paša izdao svojim vojnicima na ime plata sedamdeset i devet kesa. Od tih vojnika bilo je dvije hiljade sejmena, dvije hiljade saridža i dvije hiljade lične pratnje[8]. Zatim je svojim vojnicima osim pripadnika svoje lične pratnje[9], dao razrešnice. Svi su se uputili svom zavičaju.

Zatim smo za pet sati putovanja prošli sela Gilad[10], Sentmihalj[11], Alibunar, Seleuš[12] i Jabuku[13]. Opis tih sela dali smo ranije[14].

Riječ *»yabuka«* znači na srpskom jeziku *elma* (tur. = jabuka)[15]. Ovo selo leži prema Beogradu na obali rijeke koju sačinjava jedan rukav što se odvaja od Dunava. To je napredno selo koje broji tri stotine kuća. Naseljeno je Vlasima, Bugarima i Srbima. To selo je zijamet. Cijela ova ravnica pripada temišvarskom ejaletu.

Sutradan smo prešli veliku rijeku Dunav na tri stotine lađa i stigli u naš zimovnik

RAJSKO NASELJE BEOGRAD

Mjesni prvaci i velikaši toga grada izašli su nam u susret na pristanište da nas dočekaju. Naš gospodar Melek Ahmed-paša ušao je u Beograd sa takvom pompom da se to ne može opisati ni prikazati.

Svi mjesni prvaci i ugledni ljudi priređivali su našem paši gozbe na kojima se pojelo toliko jela i na kojima se toliko uživalo i provodilo da je jezik zaista nemoćan da sve to izrazi.

Baklavu, kakvu smo jeli na beogradskim gozbama, nismo zaista nigdje vidjeli ni u Rumeliji ni u Arabiji ni u Perziji. Beogradska baklava je zaista na glasu. Pa i sami grad Beograd je pravi Misir Rumelije[16]. Naš gospodar Melek Ahmed-paša pravio je izlete u okolinu Beograda da je razgleda.

Idući sedam časova u jugozapadnom pravcu došli smo u grad Avalu[17].

7. Žebelj leži oko 90 km južno od Temišvara najkraćim putem. GNČ XXIX, str. 80, nap. 44.

8. Tur. *kul.*

9. Tur. *karakollukčiler.*

10. Gilad leži oko 15 km jugozapadno od Žebelja.

11. U orig.: *Mihal* = Sentmihalj pored negdašnjeg alibunarskog rita, sjeveroistočno od Alibunara.

12. U orig.: *Željes* = Zöldes (Seleuš) sjeverozapadno od Alibunara.

13. U orig. pogrešno štampano *Pabuka.*

14. Evlijin opis sela Jabuke nisam našao u *Putopisu.*

15. Ovo je jedan od rijetkih primjera gdje je Evlijina etimologija tačna.

16. U orig.: *Rûm*, mjesto *Rumeli* = Rumelija.

17. U orig. stoji pogrešno *Nevhale*, mjesto *Havale*, kako stoji niže i kako su Turci zvali Avalu.

GRAD AVALA[18]

Taj grad osnovao je sultan Bajezid Jildirim (= Munja)[19], a sagradio ga je po njegovom naređenju Šehabudin-paša[20]. Kad je podigao taj grad, Jildirim-han je težio da oslabi snagu beogradskih nevjernika, pa se u tom cilju oženio kćerkom smederevskog gospodara hrišćanina po imenu Vlkoglu Dudžija[21], pa je uz pomoć toga Vlkoglia podigao ovaj grad, koji nije davao mira beogradskim nevjernicima i koji ih je lišio bezbjednosti.

Kasnije, kad je Jildirim-han u vrijeme provale Timur-hana umro[22], Srbi su zauzeli grad Avalu. Kasnije 846/1442. godine, kad je sultan Mehmed-han Osvajač došao da osvoji Beograd[23], naredio je Gazi Porči[24] da ponovo osvoji Avalu.

Grad se sada nalazi u beogradskoj nahiji[25], na teritoriji smederevskog sandžaka. Leži na jednoj strmenitoj litici koja se diže do nebeskog vrha i nema uopće nijednog mjesta koje bi dominiralo gradom. To je lijep malen grad sazidan od kamena. Nema opkopa, a ima visoku kapiju na gradskim zidovima. S tog visokog grada vidi se na sve strane po pet konaka daleko. Na sjevernoj strani vidi se Temišvar, na zapadnoj strani Sremska Mitrovica[26], a na južnoj strani vidi se planina Pakra[27].

18. U orig. stoji tačno *Havale* = Avala. Riječ *havala* znači ovdje mjesto, uzvišenje koje dominira okolinom. Odatle ovaj turski naziv Avale, starog Žrnova, koji su Turci u početku zvali još i *Güzelce* (deminutiv od tur. *güzel* = lijep). Drukčija tumačenja imena Avale su pogrešna. Up. još Okić u Kalendaru »Gajret« za 1939. godinu.

19. Bajezid I, sin sultana Murada I, vladao od 1389—1404. godine.

20. Ondašnji rumelijski beglerbeg (1438—1444). U našim letopisima zovu ga Šabadin-baša. Samo on nije bio komandant Bajezida I nego tek Murada II. Jedno njegovo pismo pisano ćirilicom, v. Stojanović, *Povelje i pisma*.

21. U orig. stoji: *Deli-oğlu Duci*. Pod Evlijinim Dudžijem krije se svakako unakaženo ime Đurđa Brankovića, a *Deli-oğlu* je svakako iskrivljeno od Vlk-oğlu, kako Turci zovu potomke Vuka Brankovića. Up. ovdje str. 309, nap. 55.

22. Misli na događaje iz 1402, kad je Timerlenk u bici kod Angore zarobio Bajezida, koji je u tome zarobljeništvu umro, ali je sve to bilo znatno ranije nego što su Turci prvi put zauzeli Avalu.

23. To nije bilo 846/1442. nego 1456. godine.

24. Turski junak iz XV vijeka opjevan u našim narodnim pjesmama kao »Porča od Avale«. Iz ovih saopštenja proizilazi da je Porča od Avale živio u XV vijeku.

25. Kod Radonića, op. cit. str. 81, nap. 60, pogrešno se Evlija okrivljuje da nije znao kome je Avala pripadala u administrativnom pogledu. Elezović je na to ukazao da u originalu i ne stoji kao što je kod Radonića prevedeno: »Grad spada u smederevski sandžak a u beogradski vilajet«, nego kaže da grad Avala spada u beogradsku nahiju, kako stoji kod Evlije, pa nastavlja: »Avala je bila u nahiji beogradskoj, a ne u beogradskom vilajetu, koga tada nije uopšte ni bilo. Tur. nahija u administrativnom pogledu bila je veća od ondašnjih naših opština, a manja od našeg sreza.« (N. m. g. 50 br. 7, juli 1932, 448—450). Valja ipak primijetiti da ni Evlijina tvrdnja nije sasvim tačna, jer Avala nije bila u beogradskoj nahiji nego je predstavljala posebnu nahiju u beogradskom kadiluku.

26. U orig. iskrivljeno u *Srem Mesracestsinden*.

27. U orig. stoji *Bakra*. To je svakako porječje rijeke Pakre u Slavoniji.

Nazivom Havala[28] htjelo se kazati da taj grad dominira pomenutim područjima, dok nema ništa što bi dominiralo tim gradom. Sa kule koja se nalazi na najvišem vrhu toga grada vidi se čak do planina hercegovačkog sandžaka.

Taj grad osvojio je Gazi Porča sa svojih četrdeset junaka. On je podigao spolja oko grada još jedan jak zid i na tome zidu napravio je još jednu gvozdenu kapiju, koja je okrenuta prema jugoistoku, te tako učinio da ovaj grad bude sasvim nepristupačan i čvrst. Sa sve četiri strane toga grada nalaze se takve provalije da se čovjek, bože sačuvaj, ne usuđuje ni da pogleda dolje.

Sa zapadne strane grada nalazi se mala varoš. S te strane ispod malog opkopa ozidanog od kamena škriljca, nalazi se jedna duboka jama strašna kao paklena provalija Gaja.

U doba Gazi Porče izlijetalo je iz ovog malenog grada po hiljadu naoružanih i po izboru hrabrih junaka, konjanika oboružanih kopljima. Oni su prisilili te krajeve, pa i sam Beograd, da mole milost. Oni su grabili plijen sa obale Dunava i vraćali se otuda na Avalu kao što se soko vraća u svoje gnijezdo. I sada se u toj tvrđavi nalaze sobe tih gazija; to su male i potijesne sobe nanizane jedna do druge, jer su svi ti ljudi bili samci i nikada se nisu ženili. Ali te sobe iz dana u dan propadaju, jer se sada taj grad nalazi u unutrašnjosti zemlje pa nema potrebe da se održava. Ipak ima on svog gradskog zapovjednika (dizdar), pedeset naoružanih ljudi gradske posade, dovoljnu količinu municije, nekoliko šahi-topova, jednu džamiju, više lijepih cisterni za vodu i pet kuća. Dvorište u tvrđavi je jako tijesno.

Izvan tvrđave sa zapadne strane nalazi se oko stotinu varoških kućica koje su pokrivene trskom i ćeremitom, a okićene baštama i vinogradima. Tu se nalazi jedna džamija, ali nema čaršije, bazara ni ostalog. Samo ima mnogo izletišta, koja liče na rajske bašče i vrtove.

Na tom visokom brdu, pokraj vinogradskih ograda, nalaze se, dva, tri hvata blizu, izvori pitke vode i svi su čisti kao sama čistoća . . . Svi ovi vinogradi su izletišta beogradskih prvaka.

Grob Gazi Porče. — U groblju među tim vinogradima nalazi se jedno do neba visoko stablo pistaća[29], koje zaslužuje da se vidi, jer se inače drvo pistać ne nalazi u području Rumelije. Grob Gazi Porče ne podnosi nikakvu kupolu niti kakav drugi nadgrobni spomenik. On počiva mirno samo u sjenci toga pistaća. Kažu da je još za svog života kazao:

28. Vjerovatno pometnjom slagara jedan dio ovog opisa grada Avale imamo na dva mjesta. Ovaj dio objavljen je u VI knjizi, str. 100—103, a na strani 105 i 106 iste knjige pojavljuje se isti opis Avale bez ikakve veze sa ostalim tekstom. Razlika je među njima samo po tome što u drugom odlomku ima dva reda više nego u prvom. Ovdje je dat taj duži tekst.

29. Tur. pistac lat. *pistacia vera*.

— Kad poginem mučenički u borbi za pravu vjeru ili kad umrem u ljubavi prema bogu, neka se na mom grobu zasadi kakvo rijetko drvo.

Njegov grob je mjesto koje i sada posjećuje otmjen svijet i široke mase.

Odatle smo sa svojim gospodarem, Melek Ahmed-pašom, opet došli u grad Beograd. I nakon što smo u društvu svih beogradskih prvaka proveli sto dvadeset dana stiže poslednjeg dana mjeseca džumazul-ahira 1072/20. II 1662. godine[30] jedan kapidžibaša Visoke Porte čuveni aga po imenu Mustafa-aga sa hatišerifom (vlastoručnim carskim pismom) sultana Mehmed-hana[31] našem gospodaru Melek Ahmed-paši. U tom hatišerifu je stajalo:

— Ti, koji si služio mojim velikim precima i koji si Melek Ahmed-paša,

kada ti stigne moj hatišerif, dođi u moju prijestonicu da budeš moj zastupnik i da se sastaneš sa mojom tetkom Fatma sultanijom[31a] koja je za tebe vjenčana i moli se bogu da moje carstvo bude dugovječno.

Poslije toga svi su rekli: »Idemo u Carigrad!« i počeli smo se spremati za put.

Sudbina božija i nepredviđeni poslovi. — Melek Ahmed-paša pozva mene, siromaha, sebi u audijenciju i reče mi sljedeće:

— Moj Evlija, ti znaš da sam ja u vrijeme erdeljske vojne dao u vidu beskamatnog zajma skadarskom sandžakbegu Mehmed-begu Jusufbegoviću[32] trinaest hiljada groša, da sam isto tako pozajmio dukađinskom begu deset kesa solta-rijala, prizrenskom begu Arslan-begu pet kesa rijala. Memi-begu bihorskom hiljadu dukata. Eto sad tebi stavljam u dužnost da to blago sakupiš prema priznanicama, potvrdama i namirama. Evo ti dvadeset vrijednih pratioca i dvije kese putnog troška. Uzmi sve priznanice i idi bez stanka i odmora u albanski Skadar[33] i »oz-sandžakbezima« i naplati sve to blago u zlatu da ti ga je lakše nositi. Ja sam pomenutim begovima napisao da ti oni u svojim sandžacima dadu ljude koji će te pratiti i čuvati. Ja idem u Carigrad. Novci su mi potrebni radi svadbe sultanije Fatme i za druge troškove, jer sam u erdeljskoj vojni za devet mjeseci potrošio hiljadu i šezdeset kesa blaga. Nastoj, sinko, svakako da mi taj novac doneseš prije nego što ja stignem u Carigrad.

30. Ovdje je sigurno neka pometnja u datumu. Maločas je Evlija kazao da je toga datuma došao u selo Muske na putu za Beograd; odatle je došao u Beograd i kaže da su u Beogradu ostali 120 dana. Značilo bi da su iz Beograda krenuli četiri mjeseca poslije toga. A to je moglo biti negdje krajem maja.

31. Sultan Mehmed IV sin s. Ibrahima.

31a. Fatma sultanija, ranije žena Jusuf-paše Maškovića koji je ubijen poslije osvojenja Kandije i sada udata za Melek Ahmed-pašu poslije smrti njegove žene Kaja-sultane.

32. Predak znamenite feudalne albanske porodice Bušatlija.

33. Skadar Turci zovu Iskenderije, kao i Aleksandriju, pa stoga obično uz ime tih gradova dodaju i nazive zemalja u kojima se nalaze.

Kad je on to rekao, ja sam ostao zapanjen u čudu. Rekao sam: Bože moj, samo ti znaš koliko sam se obradovao kad sam rekao: »Ja, siromah, idem u Carigrad. Ti si mi dosudio da proputujem i velike zemlje. Snaga i moć, usud i sudbina, sve potiče od tebe.«

Na to sam poljubio časnu ruku Melek Ahmed-paši rekavši: »Kud god narediš, gospodaru, idem.« Na to sam se počeo spremati na put.

XXV

MOJE PUTOVANJE IZ BEOGRADA U ALBANIJU

džumada II 1072 = 22. I—19. II 1662. godine[1].
(VI, 104—107)

Na put sam krenuo sa deset mojih slugu i dvadeset naoružanih drugova pratnje. Išli smo na južnu stranu. Za osam sati prešli smo mnoga naselja i napredna sela i došli u selo Ružaj[2] (= Rušanj?). To je selo od tri stotine kuća naseljeno samo Srbima i Bugarima. Zatim smo prešli selo Lisoviće[3]. Samo bog zna gorske pašnjake koje smo prešli za trinaest sati.

Zatim smo prešli srpsko i bugarsko selo Bistricu[4], koje je zijamet. Prelazeći planine u južnom pravcu prešli smo selo Smrdljikovac[5]. Idući dalje kroz planine i šume (?) stigli smo u selo Liplje[6] i tu zanoćili. To je srpsko i bugarsko-hrišćansko selo od dvije stotine kuća i jednom crkvom. Ono je zijamet. Ovdje ima bijelog, debelog i slatkog kajmaka, tako da mu nije ravan ni kajmak sa gorskog pašnjaka Bingöl[7] u Erzerumu[8].

Podigavši se odatle, prošli smo selo Moravce[9]. Rijeku Ljig[10] prešli smo na konjima. Ova rijeka izvire u Crnoj Gori[11] u selu Pah[12],

1. Ovaj datum izgleda mnogo više vjerovatan nego onaj u prethodnoj glavi (v. str. 325). Up. i str. 378.
2. U orig.: *Rožay* ili Ružay, a treba vjerovatno Rušanj, kako je pretpostavio Elezović (v. Istorijski časopis Istorijskog instituta SAN I, 1—2, str. 108, nap. 9).
3. U orig.: *Lishavić*, treba vjerovatno Lisović.
4. U orig.: *Stricse*, svakako nekom greškom mjesto (Bi) + Stricse — Bistrica, selo kod Lazarevca, 55 km od Beograda. Radonić *n. m.*, nap. 270.
5. U orig.: *Ismerli Kovatši*, iskrivljeno od Ismrdlikovatsi = Smrdljikovci ili Smrdljikovac. Up. Radonić, n. m. 287. i Elezović n. m. 108, nap. 13—14.
6. U orig. stoji Lipye = Liplje, selo u srezu kačerskom.
7. *Bingöl* ili kako se još zove *Bingöldag* (= planina od hiljadu jezera), visoravan na granici između Erzeruma i Bitlisa. Up. *Seyahatnama* III, 232.
8. Poznati grad i po njemu prozvana provincija u Anadoliji.
9. U orig.: *Moravičse* = Moravica, a Evlija misli na selo Moravci na Ljigu u Kačeru.
10. U orig.: *Lif*, treba Lig (= Ljig), kako kasnije piše i Evlija.
11. U orig.: *Kara Dağ* = Crna Gora u kojoj izvire Ljig. Up. GNČ XXX, 288, nap. 20.
12. U orig.: *Paht*, treba Bah, danas Ba južno od Ljiga.

a uliva se u rijeku Kolubaru[13] blizu kasabe Valjevo. Obje skupa ulivaju se u Dunav[14]. Na kraju prešli smo rijeku Ljig[14] a zatim smo prevalili Crnu Goru[11].

Spasivši živote od đaurskih hajduka — razbojnika stigli smo za dvanaest sati u Banju

SELO BANJA[15]

To je bugarsko selo od hiljadu kuća. Ono je zijamet. Tu ima sedam manastira i nekoliko dućana, tako da liči na veliku kasabu. U blizini ovog velikog naselja u planinama bogatim drvećem nalaze se kupke sela Banje. Još u doba hrišćanskih kraljeva na ovoj ljekovitoj vodi podignute su veličanstvene visoke kupole, veliki baseni, mnogobrojni hladnjaci, halvati i svlačionice. Tu se godišnje u doba lubenica sakupi četrdeset do pedeset hiljada duša, održavaju panađuri i trguje. To je veličanstveno izletište i mjesto za uživanje. Kako je voda tih banja jako topla, to se vodi kupki dodaje nešto hladne vode.

Rijeka Dičina[16] prolazi ispod kasabe Čačak i uliva se u rijeku Moravu; ova se opet pod gradom Kuličem[17] uliva u rijeku Dunav.

Prešavši zatim preko mosta na rijeci Dičini[16], stigli smo u selo Družetići[18]. Dotle smo prošli zemljište od devetnaest sati hoda i prošli oko deset sela.

Zatim smo prešli preko mosta na rijeci Kamenici[19]. Ona takođe teče prema sjeveru i uliva se u rijeku Moravu na Beogradskom drumu.

Idući dalje opet preko planina i prolazeći naseljena i napredna sela prešli smo rijeku Skrapež[20]. Ova se rijeka ispod Male Požege[21] uliva u Užičku rijeku[22]. Kad se sjedine, ulivaju se u blizini kasabe Čačka u rijeku Moravu. Odatle smo išli dalje i stigli u selo Dobri Do[23]. I to je bugarsko selo, ali spada u nadležnost grada Užica.

Dok smo iz Beograda stigli u ovo mjesto, prešli smo tri stotine naprednih sela i sva su blizu toga mjesta, a sva zajedno sa gradom Užicem spadaju u teritoriju smederevskog sandžaka i sva su napredna i naseljena.

13. U orig.: *Kolipare* = Kolubara.
14. Treba u Savu.
15. U orig.: *Banye*. To je bez sumnje Ovčar Banja kod Čačka.
16. U orig.: *Dičine*.
17. U orig.: *Gunguh*, iskrivljeno od Kulič poznati stari grad na Dunavu.
18. U orig.: *Dušenik* ili slično. Kasnije Evlija ovo selo zove Duruzevnik ili slično a treba vjerovatno Družetić, selo kod Kamenice, u opštini Gola Glava u valjevskom srezu. GNČ XXX, 288, nap. 26.
19. To je rijeka Kamenica koja izvire ispod Maljena u srezu crnogorskom, a uliće u Moravu na kraju ovčarsko-kablarske klisure.
20. U orig.: *Iskrayiš*, treba *Iskrapeš* = Skrapež.
21. U orig.: *Požegacik* = Mala Požega, danas Užička Požega.
22. U orig.: *Užiče nehri*, a Evlija misli na Đetinju.
23. U orig.: *Dobro Dol*, danas Dobrodo.

Idući dalje u južnom pravcu, prošli smo selo Tvrdići[24] ostavljajući grad Užice s desne strane u planinama. Putujući tako trinaest sati, stigli smo u selo Omanicu[25]. Stanovništvo tog sela su Srbi i Bugari. Zatim smo prešli planinsku visoravan Tovarnik[26] i prešli rijeku Uvac[27], koja se sliva čak s planina Štavna[28] i uliva se blizu Priboja u rijeku Lim, koju smo takođe prešli. Ta rijeka dolazi sa planine Plava[29] u Albaniji, pa se blizu grada bosanskog Višegrada uliva u rijeku Drinu, Drina u Savu, a Sava u Dunav. Zatim smo prešli gorsku visoravan Banjica[30], i idući petnaest sati obalom Lima prešli smo lađom na suprotnu stranu ostavljajući kasabu Rudo, koja pripada vilajetu Hercegovini, u planinama na desnoj obali te rijeke, stigli smo u Priboj.

KASABA PRIBOJ[31]

To je kasaba sa hiljadu kuća, džamijom, hanom, hamamom i nekoliko dućana; to je vrlo lijepo mjesto koje smo mi opisali prošle godine idući iz Bosne u Rumeliju.

Zatim smo prošli grad Kovin[32], koji se nalazi na jednom visokom brdu (planini) Kovin[32]. Idući zatim u zapadnom pravcu ostavili smo opet na desnoj strani grad Prijepolje[33], i nakon petnaest sati putovanja zakonačili smo u blizini grada Mileševa. Zbog toga što smo odsjeli dosta daleko od grada, nismo uspjeli da ga razmotrimo.

Zatim smo pošli dalje i za devet sati prešli gorsku visoravan Korab[34] i sa hiljadu muka i nevolja stigli u Ješan (?).

KASABA JEŠAN[35]

To je vojvodaluk na teritoriji ohridskog sandžaka i kadiluk u rangu od sto pedeset akči. Varoš se nalazi u jednom prostranom polju. Ima više džamija, hanova i hamama, čaršiju i pazar, a vino-

24. U orig.: *Tvrdik* = Tvrdići.
25. Sada ima samo potok Osojnica.
26. Na drugom mjestu ovu visoravan Evlija zove Tornik.
27. U orig. ovdje stoji *Vučay*, a na drugom mjestu on tu rijeku zove *Vrča*; jedno i drugo biće iskrivljeno od *Uvče* = Uvac, jer na oba mjesta kaže da ta rijeka izvire iz iste planine koju Evlija zove Štavna (»Ištavna«) i da se blizu Priboja uliva u Lim.
28. U orig.: *Ištavna*, danas postoji staro selo Štavalj, istočno od Sjenice.
29. U orig.: *Bilak*, a vjerovatno je iskrivljeno od Plav. Samo dok je ovdje Evlijin »Bilak« planina u Albaniji, dotle je to na drugom mjestu grad »Plak« blizu planine Bihora u Albaniji.
30. U orig. stoji Baničse—Banjica, ali je to vjerovatno iskrivljeno od Jablanica, kako upućuje prikaz ovog puta na drugom mjestu.
31. U orig. stoji pogrešno *Sirboj*, iskrivljeno od Priboj.
32. U orig.: *Kovin*.
33. U orig.: *Prepol*.
34. U orig.: *Kraba*, a Evlija misli na pl. Korab na jugoslavensko-albanskoj granici zapadno od Gostivara.
35. Ime ovog mjesta toliko je iskrivljeno da se ne može pouzdano ubicirati. Vjerovatno je iskrivljeno od Resen.

gradima i baštama nema ni broja. Sve su zgrade pokrivene ćeremitom.

Zatim smo prešli rijeku Mani Iple[36]. Ta rijeka dolazi iz planina Ofrasa[37] i uliva se u Ohridsko jezero.

Idući dalje prema zapadu stigli smo u selo Omoras[38]. I to selo leži na teritoriji ohridskog sandžaka. Ima tri stotine kuća, džamiju, han i hamam. To je vrlo naseljeno i napredno arnautsko selo poput kakve kasabe. Vinograda i bašta ima dosta, a raje previše.

Idući dalje, stigli smo u stari grad Lješ.

[Evlija dalje opisuje albanske gradove Lješ, Skadar i kasabu Bušati, u kojoj je trebalo da naplati dug od Mehmed-paše Jusufbegovića. Pošto je morao čekati dok ovaj skupi novac, on je za to vrijeme prošao neke naše gradove u Crnogorskom primorju i toj okolnosti imamo da zahvalimo što nam je ostavio sljedeće opise tih gradova].

Kad sam razgledao ovu kasabu (Bušati), bilo je potrebno da ostanem u toj kasabi dok se ne sakupi novac našeg gospodara Melek Ahmed-paše. Da ne bih uzalud tratio vrijeme, ja sam, siromah, dobio od bega dvadeset hitrih i naoružanih arnautskih momaka-pješaka i krenuo na put. Uz to sam ja, nesrećni siromah, dobio od bega putni trošak i pisma za sve gradske kapetane i idući od Skadra (tako!) prema zapadu kroz Crnu Goru stigli smo u nevjerni grad Podgoricu[39].

GRAD PODGORICA

Kad je Osvajač, sultan Mehmed-han, osvojio Skadar, on je iste godine podigao ovaj grad da bi obezbijedio Skadar od arnautske eškije i pokvarenih Mlečana. To je nova tvrđava u kamenitoj zemlji koja se zove Crna Gora[40]. Tvrđava je četvorougaonog oblika, a sazidana je od kamena. Snabdjevena je jakim kulama, puškarnicama i prsobranima. Ima jednu kapiju, a leži na oštroj litici okružena opkopom. U tvrđavi se nalazi gradski zapovjednik (dizdar), sedam stotina muževnih, hrabrih, odvažnih, smjelih, požrtvovanih i junačkih momaka, koji dan-noć vode borbe s neprijateljima. Njihova odjeća je, međutim, vrlo smiješna.

Kako je to brdovita i gorovita zemlja, to je zbog dobre klime uzrast i stas njenog stanovništva visok kao visoki čempresi. To su jako požrtvovni junaci, glave su im velike kao adanske[41] lubenice, a mišice debele kao zrele tikve za filovanje. Njihova snažna i junačka prsa odzvanjaju kad se udaraju. Imaju jako korpulentno i krupno tijelo. Njihovi junaci s takvim organizmom su vrlo zdravi, živahni, otporni, pokretni i hitri. Oni se veru sa pećine na pećinu pod potpunom ratnom opremom hitro kao bagdadske gazele.

36. U orig. stoji *Mani Iple*, a šta misli Evlija, ne znam.
37. U orig.: *Ofras*.
38. U orig.: *Omoras*.
39. U orig.: *Podgoričse*, danas Titograd.
40. U orig.: *Kara Dag*.
41. Misli na grad Adanu u Anadolu.

Žene su im, međutim, u duhu one svete Muhamedove izreke da su najbolje žene koje su niska stasa — tako sitne i lagane da one prema onim glomaznim ljudeskarama izgledaju lake kao odjeća. Na nogama sve imaju tijesne opanke; cjevanice su im gole, tako da nemaju čak ni donje odjeće. Samo na čelu nose neke grčke peče. Većina ih uopće ne zna šta je to košulja. Preko leđa oblače po jedan grub, tijesan i kratak gunj. Prsa i vrat su im potpuno otvoreni.

Čudno je kako oni čije su glave velike kao kazan nose nasuprot tome vrlo malene kapice na glavi. Te kapice su malene kao fildžan. One su konopcem privezane sa dvije strane, tako da taj konopac ide ispod vrata i on im drži kapice na glavi. Čudo je božje kako te kape izgledaju na onolikim glavama kao prava bruka i nakarada. One uopće ne služe kao odjeća.

Ovi hrabri ratnici neprestano vrše četovanje i potjere... Oni strogo nadziru kotorske, klimentske i crnogorske buntovnike i ne daju im ni da oči otvore...

U tvrđavi se nalazi u svemu tri stotine kućeraka, jedna Fatihova džamija, ambari za pšenicu, odlično skladište municije, topovi i cisterne. Drugih građevina, kao što su han, medresa, hamam, čaršija i bazar nema.

Mi smo željeli da iz ovog grada odemo »na viru« u mletački grad Kotor da bi ga razgledali, ali vojnici gradske posade na to nisu pristali, jer su s Kotoranima bili pokvarili poštivanje zadane riječi (»vire«). Ja sam na to rekao: »Akobogda, ja ću učestvovati u njegovom osvajanju, pa ću ga tako razgledati«, te dodavši: »Poslovi se ostavljaju za svoje vrijeme«, odustadoh od puta u Kotor. Na to sam ja, siromah, izašao iz Podgorice pola sata daleko u sjevernom pravcu na jedno visoko brdo i počeo iz pozadine da promatram Kotor.

GRAD KOTOR

Na obali Novskog zaliva na jednoj litici vidio se on u obliku male tvrđave sa vrlo mnogo brda koja dominiraju gradom.

Okolinu ovoga grada predstavlja teritorija od deset konaka hoda tako da ga sa obje strane okružuje Jadransko more. Sa zapadne strane nalazi se Novski zaliv. Prostor između ta dva zaliva iznosi deset koraka hoda i tako pretstavlja vrlo velik rt koji sačinjavaju gorovite i kamenite, visoke i neplodne planine kao što je rt Manya u Moreji. Jedna polovina tih planina naziva se Crna Gora[40], a druga polovina planine Klimenata. U njima stanuje četrdeset sedam hiljada naoružanih i hrabrih Arnauta, koji su ranije pripadali skadarskom sandžaku. Od kritskog rata oni su podložni Mlečanima. Oni pružaju pomoć gradu Kandiji. Na jednom klimentskom rtu nalazi se sedam tvrđava i sve su podložne Mlečanima, tako da im je kapetan Mlečanin, a njegova vojska Arnauti. U tim planinama izvršili smo i druga interesantna razmatranja.

Podigavši se iz Podgorice i idući u južnom pravcu kroz kamenite predjele oprezno, spremni pod oružjem stigli smo u grad Budvu.

GRAD BUDVA

To je posljednja mletačka tvrđava na morskoj obali. Ima četvorougaoni oblik, a građena je šeddadovski tvrdo[42]. To je bijela malena tvrđava od kamena. Kad su vidjeli našu vojsku, ispalili su mnogo topova-haberdžija.

Na to je jedna velika lađa koja se nalazila na jednoj tabiji, isturila na svoj najveći vrh jednu flandira-zastavu. Sa ovih kula koje su se nalazile na morskoj obali u tren oka upaljene su vatre čije je svjetlo sjalo do nebeskog vrha rasprostirući se kao zvijezde Kumova Slama. Na to su sa svih kula ispaljeni topovi u svrhu međusobnog obavještavanja, jer su mislili da smo mi džebedžije koji su pošli u pljen i pljačku. Mi smo, međutim, bez straha i bojazni prošli u blizini grada Budve i stigli u grad Bar[43].

GRAD BAR

U ovu kasabu ušao je Osvajač Gazija 883/1478. godine[44]. Ona pripada teritoriji skadarskog sandžaka kao jedan vojvodaluk. Ona je ispostava (nijabet) kao jedna od nahija ulcinjskog kadiluka. Ima gradskog dizdara i naoružanu posadu. Sve su to hrabri arnautski junaci, koji sa svojim fregatama neprestano napadaju vilajet Pulju[45], obale Klore[46], buntovne mletačke gradove, i crnogorske i klimentske hajduke. Oni upadaju među njih i vraćaju se zdravi s plijenom u svoj grad, siti, i nikada ne dolaze praznih šaka. U svakom slučaju oni moraju odnekud doći s nekim dobitkom.

Ovaj grad se nalazi na obali Jadranskog mora. On je sagrađen od kamena u obliku četvorougaonika i predstavlja vrlo vješto izgrađenu tvrđavu.

U tvrđavi se nalaze vojničke kuće pokrivene ćeremitom i kamenim pločama. One uopće nemaju bašča. Tu se nalazi jedna džamija sultana Ahmeda, mekteb, medresa, jedan mesdžid, žitni ambar, skladište municije, cisterne, impozantni topovi, jedna gradska kapija, gradska muzika i jedan opkop.

Podigavši se odatle, stigli smo u grad Ulcinj[47], koji se nalazi na krajnjoj granici.

GRAD ULCINJ

Osnovao ga je neki Španjolac. Kasnije, nekom prilikom zaposjeli su ga svojim đavolstvima Mlečani, ali su godine 883 = 1477/8. ključeve ovoga grada morali predati Ahmed-paši Hercegoviću[48],

42. Misli na Šedada sina Adova. Vidi str. 80, nap. 71.
43. U orig.: *Bar*.
44. Ova tvrdnja nije tačna.
45. = *Pulja*.
46. = *Klora*.
47. U orig.: *Ulken*.
48. Ovo kazivanje nije tačno. Up. str. 71, nap. 2.

veziru sultana Osvajača, dok su se sami povukli u svoju nesrećnu domovinu. Kasnije je sultan Mehmed-han ovaj grad kako treba izgradio i upisao ga kao has, domeno skadarskom sandžakbegu. Sada je vojvodaluk i kadiluk u rangu od sto pedeset akči.

Gradska tvrđava nalazi se na obali Jadranskog mora[49]. Zidana je od klesanog kamena, a ima oblik šestougaonika. To je tvrd grad. Njegove puškarnice, bastioni i prsobrani su jaki. Ima isto tako mnogo mazgala. Okružen je opkopima i snabdjeven svim ratnim potrebama i materijalom. To je vrlo lijep grad. U unutrašnjosti tvrđave nalazi se Mehmed-hanova džamija. Sve kuće gradske posade pokrivene su kamenim pločama, i sve su malene. Tu se dalje nalaze ambari za žito, magazini municije i cisterne. Ima nekoliko vrlo jakih baljemez-topova, koji su nemilosrdni prema dušmaninu. Dizdar-aga sjedi obično u onom mjestu pred gradskom kapijom koje se zove londža.

Ovaj grad čuva, pored gradske posade, sedam stotina arnautskih boraca. I oni su svi vrijedni, hrabri, odvažni i junačni momci. Većina njihovih vojnika su fregatadžije. Budući da se ovaj grad nalazi na morskoj obali, to se u gradskom zalivu nalazi dvadeset fregata. Ovamo dolaze odvažni arnautski momci iz drugih kasaba, sjedaju u fregate i plijene, pljačkaju i pustoše neprijateljsku obalu. Donoseći bezbrojno blago i odabrano roblje vraćaju se u Ulcinj kao pobjednici i daju sandžakbegu desetak od plijena. Tako kad sam ja, siromah, bio u ovom gradu i dok sam ga posmatrao, došlo je iz daurske Pulje[50] sedam fregata sa ratnim plijenom. Od tih sedam fregata plijena Jusufbegoviću je pripalo devedeset i jedna hiljada groša carskog desetka i sedamnaest robova. On je od toga ratnog plijena isplatio svoj dug Melek Ahmed-paši.

Odatle sam ponovo otišao u grad Skadar, a odande opet u kasabu Bušati. Tu sam prenoćio jednu noć kod paše. Jusufbegović je predao meni, siromahu, na ime duga od beskamatnog zajma koji mu je dao naš gospodar Melek Ahmed-paša, trinaest hiljada groša sve u venecijanskim zlatnicima, a u prisutnosti kadije, koji je o tome izdao šerijatsku potvrdu. Ja sam, siromah, na to dao begu potvrdu, i kada je ona na rubu ovjerena, onda je beg dao kao poklon Melek Ahmed-paši tri franačka mladića, dvadeset dukata, sat, brojanicu od bisera, četrdeset topova dibe, četrdeset topova đenovske kadife, umjetnički izrađen handžar, čiji je držak okovan rubinima i merdžanima. To je sve popisao u prijateljskom pismu koje mu je napisao. Ja sam, siromah, od bega dobio tri stotine venecijanskih zlatnika, jednog španskog mladića po imenu Behzad, jednog ata i sablju. Svoj mojoj pratnji i slugama podijelio je po deset zlatnika i po jedan komad čohe i kumaša.

Sutradan smo krenuli iz Skadra na put u Istanbul.

[Evlija dalje opisuje albanska mjesta Mut, Jenikalu (Novigrad) i kasabu Spas — koja su pripala skadarskom i dukljanskom sandžaku. Iz Spasa je došao u kasabu Đakovicu i mi ga odatle opet pratimo (VI, 117)].

49. U orig. stoji: *Venedik körfezi.*
50. = Pulja.

XXVI

PUTOVANJE IZ ALBANIJE U SAMAKOV

KASABA ĐAKOVICA[1]

Na teritoriji Požeškog sandžaka nalazi se još jedna Đakovica[2]. Ova se, međutim, nalazi na teritoriji dukađinskog sandžaka. To je dobro izgrađeno i divno mjesto sa dvije hiljade kuća. Čitavo naselje leži u jednom prostranom polju.

Ima dvije impozantne džamije, više mesdžida i olovom pokrivenih hanova. Sada je bio pun peksimeta i municije — spremljenih za pohod protiv Kotora.

U jednoj udobnoj i privlačnoj građevini nalazi se divno javno kupatilo. Tu ima tri stotine dućana ispunjenih stotinama vrsta robe. Budući da je klima ovog mjesta prijatna, to su i stanovnici po izgledu vrlo lijepi i mili.

Idući odatle naprijed, stigli smo u kasabu Skoplje. To mjesto opisali smo ranije, godine 1073 = 1662/3, kad smo došli u taj šeher putujući sa Melek Ahmed-pašom u rumelijski ejalet[3].

Podigavši se odatle i idući u jugoistočnom pravcu ostavili smo lijeve strane u planinama varoš Kratovo[4] i došli u

SELO KAPUDŽI-OGLU[5]

To je muslimansko selo naseljeno Jurucima. Ima jednu džamiju, mesdžid i mnoge bašte.

Idući zatim opet u jugoistočnom pravcu, došli smo u grad Ćupriju[6]. Odatle smo išli dalje u istom pravcu i stigli u nahiju

1. U orig.: *Yakovičse*.
2. Tj. Đakovo u Slavoniji koje Turci pa i Evlija zovu Yakova i Yakovičse.
3. Treba 1071/1660. godine. Up. str. 33 i 259.
4. U orig.: *Kirat-ova*.
5. Koje se selo zvalo Kapudži-oglu, sada se ne može utvrditi.
6. U orig.: *Köprü* = Ćuprija, u ostalim turskim izvorima *Köprülü* = Titov Veles.

OVČE POLJE[7]

Ono se nalazi u jednom plodnom polju, a sastoji se od sedamdeset kuća. Ima džamiju i hamam, i vrlo je napredno selo. Ono je vakuf bogomolje koja se zove Orta džamija, a nalazi se u Istanbulu u kvartu Yeni-Odalar.

Rumelijski organi vlasti nemaju nikakve vlasti u tom mjestu niti se uopće mogu miješati u upravu toga sela. Sva vlast, pravo viješanja i ubijanja, naplaćivanja globe i kazni nalazi se u rukama njegovog mutevelije, Skopljaka Kodža Serdarzade Ahmed-age. On upravlja tim selima sa dvije stotine ljudi.

Zatim smo prošli sela Kilisali[8] i Beširli[9], te zanoćili u selu Kara-Osmanli[10]. I to selo pripada vakufu Orta-džamije. To je također jeruško selo.

Idući dalje u jugoistočnom pravcu, prošli smo veliko naselje koje se zove selo Hamza-bekli[11].

Zatim smo prošli selo Hizir-fakili[12], koje također spada u sela nahije Ovče polje[13]. Ima jedan han i džamiju; to je dobrostojeće selo. Idući odatle naprijed, došli smo u grad Štip.

GRAD ŠTIP

Osvojen je u doba vladavine sultana Murata I[14].

Kako je osvojen grad Štip. — Taj grad opsjeo je Gazi Mihalbegzade Ali-beg[15], junak sa dva srca, sa dvadeset hiljada vojnika, ali nije uspjeo da ga iste godine osvoji. Na koncu ratnici su bili skršeni i nesposobni za borbu, tako da su već bili spremni na povlačenje. Jednog jutra, međutim, ratnici koji su se nalazili u rovovima sa zapadne strane grada došli su na obalu vode da uzmu abdest (ritualno pranje) za jutarnju molitvu i primijetili kako ispod tvrđave izlazi šest plovki i tu plivaju. Zatim su se te plovke ponovo zavukle pod gradske stijene i nestale. Ratnici su dva-tri dana pripazili na kretanje

7. U orig. pogrešno zapisano kao *Ofče Boli* = Ovče polje.
8. *Kilisa* tur. znači crkva pa bi se ime ovoga mjesta moglo prevesti sa Crkvište.
9. U orig.: *Beširli*, danas Peširovo.
10. U orig.: *Kara Osmanli*, ne da se ubicirati.
11. U orig.: *Hamza-bekli* = Hamzabegovo, danas Amzabegovo kod Sv. Nikole.
12. U orig.: *Hizir fakili*, ali se sada ne može utvrditi.
13. U orig.: *Ofče Boli* = Ovčje polje.
14. To bi značilo prije 1389; i drugi turski izvori tvrde da je Štip pao pod tursku vlast prije kosovske bitke.
15. Ali-beg Mihal-oglu, sin Mehmed-begov. Bio je do 1460. godine subaša Braničevske oblasti. Te godine, nakon pobjede nad Mihajlom Silađijem (Svilojevićem) kod Požežena, postao je sandžakbeg vidinskog sandžaka. Na tom položaju ostao je do proljeća 1463. g., kada je premješten na položaj sandžakbega smederevskog sandžaka kojim je od pada Despotovine (1459) do pohoda protiv Bosne (1463) upravljao Mehmed-beg Minet-oglu. Ne znam kakve veze ima Ali-beg sa osvajanjem Štipa, ali se ova tvrdnja ne može nikako uskladiti sa prethodnom tvrdnjom da je Štip osvojen za Murada I.

tih plovki pa su na kraju o tome obavijestili i glavnog komandanta. Za čudo božje, ovi ratnici su jednog jutra opet došli na obalu vode i čekali u jednom skrivenom mjestu. Oni su primijetili kako je iz jame iz koje su izlazile plovke i u koju su ulazile, izašlo iz vode nekoliko golih ljudi gradske posade sa oružjem. Bili su naoružani dolumima i došli su da uhode našu vojsku. Ratnici su ih odmah pohvatali i povezali. Tako su oni koji su htjeli da zarobe nekog našeg čovjeka od koga bi dobili obavještenje o našoj vojsci — sami postali oni koji će dati obavještenje našoj vojsci. Vojskovođa Ali-beg uzeo je te ljude za vodiče pa je sa tri hiljade serdengećdija, hrabrih ratnika, junaka i četovođa ušao u tvrđavu kroz jame u vodi na koje su ulazile i izlazile plovke. Oni su najednom zavikali muhamedanski ratni poklič »Allah-Allah« i nepoštednom borbom brzo na prepad osvojili grad.

Na srpskom i bugarskom jeziku ovaj se grad zove Lenadib[16].

Organi vlasti. — To mjesto nalazi se u rumelijskom vilajetu, na teritoriji ćustendilskog sandžaka, i spada u has ćustendilskog sandžaka. Njim upravlja vojvoda koji tu upravu vrši sa stotinu ljudi. Tu ima muftija (šeyhu'l-islam) i zastupnik šerifa. To je častan kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Nahija toga kadiluka sastoji se od sto pedeset pokornih i podložnih sela. Tu ima mjesni spahijski ćehaja, janjičarski serdar, tržni nadzornik (muhtesib), baždar, starješina esnafa (šeher-ćehaja) i povjerenik za sakupljanje harača (haračaga). Tu dalje ima bezbroj uglednih ljudi, prvaka i velikaša, uvaženih posjednika odžaka i dvorova. Od njih se naročito ističu Kučuk Zaim, Čelebiler, Ahmed-aga, Halilzade Mehmed-aga, Jahja-aga, zemberekči-baša Mehmed-aga, ćustendilski beg Osman-beg, Mehmed-aga, baltadžija, Murat-aga, Koparli Mustafa-aga, Ćose serdar Ahmed-aga, Behram-aga, Mustafa-efendija Šejh Bali-efendizade, vaiz Redžep-efendija, kadija Omer-efendija, mevlevijski šejh Mustafa-efendija, jedan od visokih naučnih autoriteta. Kako se to mjesto nalazi u unutrašnjosti zemlje, to ono nema gradskog zapovjednika (dizdar) ni gradske posade.

Oblik grada Štipa. — Taj stari grad nalazi se na zapadnoj strani varoši na jednoj visokoj kamenitoj litici. Ima petougaoni oblik, a sagrađen je od sjajnog klesanog kamena tako tvrdog kao da ga je gradio Šeddad. U stara vremena to je bio jako čvrst i utvrđen grad. Budući da se nalazi u unutrašnjosti zemlje, on nije tokom vremena održavan i uređivan, pa su mu tu i tamo neka mjesta porušena. U unutrašnjosti tvrđave nema ni traga od nekadašnjih građevina. U zimsko doba u tom gradu zimuju ovce i koze.

Varoš. — Ta divna varoš leži na istočnoj strani štipske tvrđave, između dva potoka i dva brijega, u jednom ravnom polju bogatom vinogradima i baštama. U njoj ima dvije hiljade i dvije stotine i četrdeset dobro stojećih i krasnih kuća zidanih od tvrdog materijala,

16. Za ovaj podatak nisam našao osnove u drugim izvorima.

prizemnih i na sprat. Sve su pokrivene kamenim pločama, tako da izgledaju kao divni dvori. Samo je Ahmed-agin dvor, budući da je to nova građevina, pokriven ćeremitom.

U varoši ima dvadeset i četiri muslimanske mahale, od kojih su najpoznatije sljedeće: mahala Kara-kadije, Džuma-mahala, Sinan-begova[17] i Oluku-mahala. Na istočnoj strani izvan same varoši, na mjestu koje se zove Kovaklu, nalaze se raznovrsni visoki kioski ukrašeni tekućim vodama. To je dobro izgrađeno i vrlo udobno mjesto.

Džamije. — Tu imaju dvadeset i četiri bogomolje. Džamije u kojima se obavlja sedmična molitva petkom su sljedeće: Fethija džamija, koja se nalazi pod tvrđavom. To je u vrijeme osvajanja bila crkva koju je Ali-beg, junak sa dva srca, prilikom osvajanja pretvorio u džamiju dodavši joj mihrab. Ta građevina građena je u starom stilu. Zatim ima džamija Murad-hana Osvajača, kojoj je pravo ime Srednja džamija (Orta cami). Ta džamija je jako posjećena, a načinjena je od daska; ima četverougaoni oblik i vrlo lijepu i umjetnički izgrađenu kupolu koja je pokrivena čistim olovom. U ovoj varoši nema tako visokih i svijetlih džamija sa minaretima zidanim od kamena. Tu se, dalje, nalazi Husam-pašina džamija. To je umjetnički izgrađena džamija sa minaretom zidanim od kamena. Pokrivena je olovom, a leži na vrhu jednog humka. Tu, dalje, postoji džamija Donje tekije, koja je skrovište derviša. Adli-efendijina džamija je krasna bogomolja. Ahmed-pašina džamija odiše duhom svoga osnivača. Džamija Šehrekosdije[18] je skrovište pobožnih ljudi. Džamija Kadin-Ane je jako udobna i lijepa. Ona je dobro posjećena. Budući da se narod i stanovništvo ovoga mjesta jako mnogo moli bogu, to oni zavještaju veliko blago za izgradnju džamija.

Mesdžidi. — Tu postoje dvadeset i četiri mesdžida sa mihrabom. Najpoznatiji je Araste-mesdžid (= šareni mesdžid) koji se nalazi u Čaršiji i ima vrlo mnogo posjetilaca; zatim Tabački mesdžid (Debaghane mescidi), Hanići mesdžid, Srednji mesdžid, Sedžahov-mesdžid, Kara-kadijin mesdžid i Sinan-begov mesdžid.

Medrese. — Ima jedna medresa po imenu Muradija. Ona se nalazi pred džamijom Gazi Murata Hudavendigara, koji je osvojio ovaj grad, i u dobrom je stanju.

Škole za izučavanje kiraeta. — U Husam-pašinoj džamiji, u džamiji Kadin-Ane i u čaršijskoj džamiji profesori kiraeta drže svake sedmice predavanja iz nauke o pravilnom čitanju Kur'ana na sedam arapskih dijalekata.

17. Po kome je Sinan-begu ova mahala dobila ime, sada ne znam.

18. Ovo je ime svakako iskrivljeno, ali kako pravilno glasi, ne može se sada znati.

U medresi Muradiji specijalno se izučava sveta tradicija. Tu ima naročiti profesor za održavanje javnih predavanja.

Mektebi. — Tu ima jedanaest osnovnih škola za nejaku djecu. Najpoznatije su: Kara-Kadijev mekteb, mekteb u Džuma mahali i Sinan-begov mekteb.

Tekije. — Postoji tu sedam derviških hanikaha raznih derviških redova. Od svih je najpoznatija tekija Bali-efendije iz Sofije[19], koja pripada bajramijskom derviškom redu, zatim Adli-efendijina tekija, tekija Emir Čelebi-sultana[20], Gornja i Donja tekija blizu Husam-pašine džamije, tekija Kadin-Ane i tekija u Oluk-mahali.

Karavan saraj. — Ima samo jedan (karavan) saraj, u kome je prenoćište besplatno. Ali taj jedan je impozantan. To je građevina zidana kao tvrđava, a pokrivena je olovom. U prizemlju ima pedeset soba, a isto tako pedeset soba na spratu. Iznad velikog basena koji se nalazi na prostranom dvorištu (meydan) u sredini toga karavan-saraja nalazi se jedan visok mesdžid. Staja toga karavan-saraja može da primi hiljadu kamila, konja i mazgi. Ta građevina izaziva divljenje, a zadužbina je Küčük Emir-sultana[21]. Neki kažu da je to zadužbina Büjük-Emira.

Hanovi. — Ima sedam hanova, od kojih su najpoznatiji Sinan-begov han, Kara-Kadijin han i han Ćumuldžizadeov.

Javna kupatila (hamami). — Tu postoje u svemu dva javna kupatila. Jedno je podigao Emir-efendija. Na obali rijeke Bregalnice[22] i izvan ove varoši nalaze se topla mineralna vrela i kupatila (ilice).

Čaršija i bezistan. — Tu ima u svemu četiri stotine i pedeset esnafskih i zanatlijskih dućana. Između te lijepe čaršije i hana Küčük Emir-sultana nalazi se jedan veliki mejdan kaldrmisan čistom kaldrmom, a u sredini toga mejdana nalazi se basen u kome se voda stalno izmjenjuje, tako da iz njegovih šadrvana i slavina, koje izgledaju kao zjala aždaja, teče bistra voda koja otiče u taj basen. Tu svi ljudi i životinje utažuju svoju žeđ. To je čist i umjetnički izgrađen basen sa površinom deset puta deset, u duhu učenja šafijske pravne škole.

Blizu toga mjesta nalazi se jedan bezistan, čije su visoke kupole prekrivene olovom. Sa oba kraja tog bezistana postoje gvozdene kapije. U njemu se nalazi skupocjena roba, štofovi, i svila iz svih sedam područja svijeta. Od mirisa divnih droga čovjeku mozak

19. O Bali-efendiji uporedi naprijed str. 298, nap. 135.
20. Emir Čelebi sultan.
21. Küčük Emir sultan.
22. U orig.: *Galiče*, svakako iskrivljeno od *Bregalniče* = Bregalnica.

staje. To je stoga što stanovništvo ovih krajeva voli prijatan miris i raznovrsne droge.

Tu postoje lijepe kafane, koje takođe pripadaju vakufu Emir-efendije.

Impozantne zadužbine i građevine. — Na rijeci Bregalnici[23], u blizini Emir-sultanovog karavan-saraja, nalazi se drveni most na pet okana, koji zaslužuje da se vidi.

Sve zadužbine koje smo opisali u ovoj varoši pripadaju (vakufu) šejha Büjük Emir-sultana. Taj šejh bio je u Osmanskom Carstvu prvak i učitelj derviških redova. On je uspio da podigne tolike građevine pišući svoja djela iz teorije kemije i blagodetima svoga velikog uticaja.

Imaret, tj. kuhinja, u kojoj se izdaje besplatna hrana, takođe je zadužbina Emir-efendije. U njemu se besplatno dijeli hrana gospodi i sirotinji.

Poseban dijalekat stanovništva. — Mjesno stanovništvo govori pravilnim turskim jezikom. Njihova raja, budući da su Srbi i Bugari, govore takođe srpski i bugarski. Albanski jezik, međutim, ne znaju. Budući da je vilajet Ovče polje[24] blizu ove varoši, to varoško stanovništvo govori takođe i jurućkim dijalektom. Mi ćemo, akobogda, na određenom mjestu prikazati jurućki jezik.

Njihovi muškarci nose ogrtače od čohe, kontoše, krajiške ćurkove, kaftane od krzna i svile. Oko glave umotavaju bijele turbane. Njihove žene stavljaju na glavu zavijače od finog tankog bijelog platna. Nose crne krznene i bijele suknene feredže i šetaju vrlo uljudno. Budući da je klima ovoga kraja prijatna, stanovništvo je čilo i zdravo. Njihove ljepotice su poznate u cijelom svijetu.

Majstori-specijalisti i zanati. — Štipski nožari najpoznatiji su kod lovaca cijele Turske i Perzije, jer se njihovi noževi šalju na dar u sve zemlje. Većina zanatlija su nožari. Oni izrađuju vrlo lijepo okovane i gravirane peroreze i noževe.

U sudskim protokolima upisano je ovdje trideset i dvije vrste trešanja. To su jako sočne i kao orah krupne trešnje. Od svih vrsta najpoznatija je sorta keči-memesi (kozija bradavica).

Rijeke i vode. — Rijeka Bregalnica[25], koja protiče kroz ovu varoš ispod mosta Kücük Emir-sultana i ispod tvrđave, prolazi kroz područje od pet konaka hoda. Ona dolazi sa onih strana prema rijeci Strumici[26] sa gorske visoravni Popovište[27]. Od Štipa teče tri sata hoda u južnom pravcu, a zatim se uliva u Vardar. Voda te rijeke je jako prijatna i vrlo pitka.

23. U orig.: *Pergalniče.*
24. U orig.: *Ofče Boli.*
25. U orig.: *Pergaliče.*
26. U orig.: *Ustrumdže* = Strumica.
27. U orig.: *Popovište.*

Grobovi štipskih velikana i svetitelja. — U Husam-pašinoj džamiji sahranjena je njegova preuzvišenost šejh Muhjuddin Rumi[28]. Pod tekijom Bali-efendije iz Sofije nalazi se grob Küčük Emirzade Džanan-efendije. On je primio »odjeću siromaštva« od njegove preuzvišenosti Bali-efendije iz Sofije i postao tako ugledan derviš bajramijskog reda da se u njega prstom pokazivalo. On je ovu varoš odabrao za svoje stalno boravište.

Međutim, Büjük Emir-sultan — koji je u ovoj varoši Štipu podigao tolike olovom pokrivene građevine, imareta, han i ostale zadužbine — pokopan je u Stanbulu na Atmejdanu, u dvorištu Kodža Mehmed-pašine džamije na putu u Donje pristanište velikih trgovačkih lađa[29]. Njegov zavičaj i mjesto rođenja je Štip. Neka mu se uzvišeni Allah smiluje!

Grob ʻAdlî-efendije nalazi se u varoši Šehre-kosdi[30] pod tvrđavom, na početku onog drvenog mosta sa šest okana ispod koga teče rijeka.

Grobnica Sumbul-efendije nalazi se u blizini Husâmuddin-pašine džamije.

Tu se dalje nalazi grob Alijuddin Rûmîje i uz njega grob mevlevijskog šejha Mustafa-efendije. Mi smo posjetili grobove i mnogih drugih cijenjenih svetitelja, ali smo se sada sjetili samo ovih.

Poslije toga oprostio sam se sa prvacima, uglednim ljudima i darovitim pjesnicima štipskim. Primivši mnogo poklona i darova, krenuo sam dalje u sjevernom pravcu. Kad smo na konjima prešli rijeku Bregalnicu[31], išli smo dalje dva sata obalom te rijeke. Zatim smo prošli Osman-agino Selo[32] i mnoga druga napredna sela snabdjevena kulama, te smo stigli u

SELO BALVAN[33]

To je muslimansko-juručko selo. Ima jedan divan mesdžid. To je selo slobodan zijamet. Idući dalje opet u sjevernom pravcu četiri sata, stigli smo u

SELO MAJDAN[34]

Ono pripada selima varoši Kratova. I to je selo slobodan zijamet; bogato je vinogradima i baščama. Raja toga sela proizvodi šalitru za kritski rat i šalje u solunsku tvornicu baruta (baruthanu).

Idući dalje dva sata, opet smo prolazili kroz mnoga napredna sela snabdjevena kulama. Kako u tim predjelima ima vrlo mnogo

28. Muhjuddin Rumi.
29. U orig. stoji Kadriga Limani.
30. U orig.: *Šehir Kosdi* i ne znam od čega to ime dolazi.
31. U orig.: *Pergaliče* = Bregalnica.
32. Sada se ne da utvrditi.
33. Danas postoje sela Donji i Gornji Balvan.
34. *Majdan* znači rudnik, u kratovskom kraju postoje danas sela Tursko Rudare i Rudari.

bugarskih hajduka, po selima se nalaze visoke kule sa visokim demir-kapijama građene od tvrdog materijala.

Idući dalje naprijed, stigli smo u [Kočane].

KASABA KOČANE[35]

Ta kasaba pripada nahiji Kratovo. Ona je has ćustendilskog sandžakbega; njom upravlja njegov subaša. Ali taj subaša je u sporazumu sa hajducima i drži njihovu stranu. Ta kasaba je nijabet, a sva njena raja su otvoreni hajduci. Sveviśnji bog nas je od njih sačuvao. Tu smo pali na konak u dom Kasim-age.

Ova kasaba leži na obali jedne rijeke u prostranom polju, a sastoji se od šest stotina kuća pokrivenih trskom i ćeremitom. Ima jednu džamiju, jedan mesdžid, jedan han i oko petnaest dućana. U toj kasabi ima samo oko deset muslimanskih kuća. Kuće mjesnog prvaka Kasim-age i njegovog brata Mehmed-age su pravi dvorci i otvorena konačišta za putnike i namjernike. Stvarno, da nema tih kuća ni ptica ne bi mogla proći kroz ovu dolinu.

Tu je Kasim-aga dao meni, siromahu, dvadeset momaka pratnje pod puškama, te idući dalje četiri sata prema istoku, prelazeći gore i planine, stigli smo u kasabu Jeni Bosna (= Nova Bosna)[36].

KASABA NOVA BOSNA[36]

Nalazi se na teritoriji ćustendilskog sandžaka, a pripada nahiji Kratovo. Ona je has ćustendilskog sandžakbega. Njom upravlja begov subaša. Ovu kasabu nazivaju Jeni Pazar[37]. Ona je izgrađena u doba vladavine sultana Murada IV. Tu se jedanput sedmično održava pazar, na kome se sa svih strana sakupi mnogo svijeta. Ima jedan han, jednu džamiju i sedamnaest dućana.

Zatim smo prešli gorsku visoravan Kočane[38], te za tri sata prošli kroz tamošnji klanac (derbent) i stigli u

SELO ČARNO SELO[39]

[Ovdje (VI, 124) Evlija napušta jugoslovensku teritoriju, odlazi u Samakov preko Starova i Dupnice i mi ga stoga dalje ne pratimo].

35. U orig.: *Kočane*.

36. U orig. *Yeni Bosna* (= Nova Bosna). Malo niže ovo mjesto Evlija naziva Yeni Pazar (Novo Trgovište). Danas ne postoji u ovom kraju nikakvo mjesto pod tim ili sličnim nazivima osim varošice *Trgovišta* kod Krive Palanke. Kako Evlija kaže da je ova kasaba izgrađena u doba vladavine Murata IV. (1623—1640) to onda ovdje ne može biti riječi o nekom drugom mjestu nego o Krivoj Palanci kojoj je 1023/1614. položio temelje kasniji veliki vezir Bajram-paša koji je tu pored male utvrde podigao i jednu džamiju i naselio 25 kuća. Možda je i tada postojalo Trgovište na Pčinji pa se u početku ova palanka nazivala Novi Pazar = Novo Trgovište. Kasnije se po Krivoj reci (tur. Egri dere) mjesto nazvalo Kriva Palanka kako se naziva i danas. Odakle Evliji naziv Nova Bosna ne znam.

37. To znači Novi Pazar, Novo Trgovište.

38. U orig. stoji *Kočane*.

39. U orig. *Čarna Selo*.

XXVII

NAŠE PUTOVANJE IZ VIDINA U BEOGRAD[1]

(VI, 170—172)

Kada smo ovaj grad razgledali i razmotrili oprostili smo se sa prijateljima i poznanicima pa krenuli dalje. Na putu sam saznao da je zet reisul-kutaba Šāmizāde Muhamed-efendije, Kadizade Ibrahim-efendija[2], koji je postao nikopoljski paša, krenuo na vojni pohod. Odmah sam brzim maršem pošao naprijed. Za osam sati putovanja stigao sam na konak u selo Aztur[3]. Ibrahim-paša je sa svojom vojskom logorovao u polju po imenu Sama Čajiri[4]. I kad sam se tu sastao s njim i poljubio mu ruku, rekao mi je:

— E moj dragi Evlija-efendija, dobro mi došao, da si ti zdravo, tvoj gospodar Melek Ahmed-paša umrije. Tako je bila volja božja, da smo ja i ti zdravo! Nego hajde sa mnom na vojni pohod protiv grada Jenopolja[5].

Tako me je zamolio i uvrstio među svoje kapidžibaše. Odredio mi je prinadležnosti i uvrstio me u svoju ličnu pratnju tako da sam imao čast da stalno s njim razgovaram i da postanem njegov intimni prijatelj.

Na konjima smo prešli rijeku Timok, koja izvire iz Timočkih planina, pa se između gradova Vidina i Kladova[6] uliva u Dunav. Idući pet sati dalje, stigli smo u grad Kuršundžu[7]. Odatle smo krenuli dalje i došli u Banju[8].

KASABA BANJA

Riječ »banja«, znači ilidža (= topla mineralna voda). Ovaj je grad osvojen u doba vladavine sultana Mehmeda Osvajača, a osvojio ga je od Srba stari Mahmud-paša[9].

1. Ovo putovanje Evlija je izvršio 1663. g. vid. str. 35.
2. Kadizade Ibrahim-paša sandžakbeg nikopoljskog sandžaka.
3. Ne može se ubicirati, ako nije pogrešno zapisano selo Izvor kod Zaječara.
4. Neznatan lokalitet koji se sada ne može utvrditi.
5. Treba Janik, odnosno Đur u sjeverozapadnoj Ugarskoj.
6. Turski *Fethu'l-islam*.
7. Kuršundžu bi značilo Kuršumlija, ali prema položaju biće Gurgusovac, danas Knjaževac ili još prije na Zaječar.
8. Sokobanja na lijevoj strani Moravice. Pripadala je vidinskom sandžaku.
9. Misli na Mahmud-pašu Anđelovića. Up. str. 135, nap. 61.

To je vojvodaluk na teritoriji vidinskog sandžaka i kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Ima predstavnika Portinih spahija (sipah kethuda yeri), janjičarskog serdara (yeničeri serdari), gradskog zapovjednika (dizdara), pedeset regularnih vojnika posade i tržnog nadzornika (muhtesib). Gradska tvrđava nalazi se na ivici jednog velikog brda, a sazidana je od tvrdog materijala. Sama tvrđava leži na jednoj šiljastoj i okomitoj litici. Grad je tokom vremena ruiniran, ali ga je popravio Dželali Abaza-paša[10] kad je bio budimski valija, pokrivši kule daskama. U grad je smjestio dovoljnu količinu vojske, topova i municije. Kako se grad nalazi na nepristupačnom mjestu, nema oko njega opkopa. U gradu ima samo nekoliko ljudi koji na smjenu čuvaju grad, a ostali vojnici stanuju dolje u jednom muslimanskom selu, koje ima četrdeset do pedeset kuća.

Jugoistočno od toga grada iza planina, šest sati daleko, nalazi se grad Niš.

Idući od toga grada oko dvije hiljade koraka na zapadnu stranu prešli smo preko jednog brijega[11] i stigli u Banju.

VAROŠ BANJA

Ta kasaba leži na jednoj gorskoj visoravni, a sastoji se od dvije stotine daskom pokrivenih kuća. Ima četiri mahale i šest muslimanskih bogomolja. Od tih bogomolja dvije su impozantne džamije sa kupolama pokrivenim olovom. Tu postoje četiri mahalska mesdžida. Zatim postoje dva mala hana, dvije tekije, dvije osnovne škole, jedna medresa, pedeset i četiri dućana i dva javna kupatila. Jedno je vrlo impozantno u dobroj građevini s kupolama pokrivenim olovom, sa šadrvanom i sobama za kupanje (halvat). Zasebno je opet druga topla banja (ilidža) određena samo za žene. Kako je voda toliko topla, u nju se ne može ući dok se prvo ne pomiješa sa hladnom vodom. Korisna je protiv ćelavosti i gube (?).

Klima ove kasabe je prijatna; tu ima tekućih voda i dosta vinograda i bašča. Bijela so je vrlo ukusna, a kruške sočne i prijatne. Stanovništvo nosi krajišku odjeću. Na noge obuvaju kožne cipele, a na glavu stavljaju kalpake. To su vrlo pobožni, moralni, dobroćudni i pitomi ljudi[12].

Krenuvši odatle dalje i idući osam sati preko planina pravo u južnom pravcu, izašli smo na glavni drum između Sofije i Beograda, i zaustavili smo se na konaku u palanci Ražnje[13]. Odatle je naš gospodar Ibrahim-paša otišao u Beograd velikom veziru sa hiljadu

10. Misli vjerovatno na Abazu-Hasan-pašu, čuvenog protivnika janjičara koji se g. 1623, poslije ubistva Osmanova, odmetnuo od centralne vlasti koju su držali janjičari. Nije bio budimski nego bosanski paša, a poslije toga, nakon uzaludnih težnji da postane budimski vezir, imenovan sandžakbegom vidinskog sandžaka.

11. Misli na vis Prevalac, istočno od Banje na putu iz Knjaževca u Banju.

12. Iz ovoga opisa bi slijedilo kao da je Evlija na ovome putu prošao kroz dva različita naselja pod istim imenom, kao dvije Banje.

13. U orig. pogrešno *Radine*.

aga-kopljanika i šest stotina i sedamdeset Hrvata-sejmena. Mi smo krenuli s prtljagom i pašinim ćehajom, haznadarom i ostalim agama i idući šest časova prošli smo grad Paraćin i stigli u kasabu Jagodinu.

Podigavši se odatle, mi smo put od četiri sata hoda prešli tek nakon osam sati putovanja zbog strašnog blata na putu i stigli u palanku Batočina[14]. Tu se upravo tada gradio jedan vrlo lijep han. Odatle smo za šest sati stigli u Hasan-pašinu Palanku[15], a odatle za pet sati u Kolare[16]. Odatle smo za četiri sata došli u palanku Hisardžik (Grocka), a odatle za četiri sata stigli smo u Beograd.

14. U orig. pogrešno *Pajčin*.
15. Up. str. 68.
16. U orig. *Kolar*.

XXVIII

NAŠE PUTOVANJE IZ BEOGRADA U UGARSKU[1] I ALMANIJU[2]
(VI, 172—189)

U petak, treći dan mjeseca zu'l-ka'de 1073/9. juna 1663. godine prešao sam iz Beograda preko Save drvenim mostom koji je podignut od pedeset pontonskih lađa na rijeci Savi. Ja sam, siromah, išao pješke i brojao korake. Bilo je ravnih četiri stotine koraka. Most je dug onoliko koliko je široko korito rijeke. Zatim sam zajedno s vojskom prešao drugi most koji se nastavljao na pomenuti most protežući se preko savskih baruština i polja grada Zemuna. Ovaj je sagrađen od stotine hiljada hrastovih greda, a dug je četiri hiljade koraka. Mi smo odsjeli odmah na rubu tih baruština; razapeli smo svoje šatore i čadore i odmarali se. Svi su odlazili u Beograd da kupuju životne namirnice.

OPIS GRADA ZEMUNA[3]

Ovaj grad je osnovao jedan od ugarskih kraljeva po imenu kralj Janoš[4]. Kasnije, 927/1521. godine, istog dana kad je opsjednut Beograd, stigao je u grad Zemun, po nalogu paše Sokolovića[5], bosanski paša Gazi Husrev-beg sa pet stotina janjičara i hiljadu junaka[6]. On je opsjeo grad i počeo da ga tuče iz topova. Gradski kapetan rekao je: »Da izađem na gradske bedeme«, i pao na zemlju pogođen topovskim zrnom. Na to su muslimanski ratnici ušli u grad i osvojili ga.

1. U orig.: *Ungarus* turski oblik za Ugarsku; odatle Unđurovina, Unđurska naših narodnih pjesama, što znači Turska Ugarska.
2. *Almanija* — Austrija i njemačke zemlje uopšte.
3. U orig. *Zemun*.
4. Zemun se spominje znatno prije, a Evlijin kralj Janoš je jedno od fantastičnih imena kakva kod njega često susrećemo.
5. Evlija ovdje vjerovatno misli na Mehmed-pašu Sokolovića, ali taj nalog Husrev-begu nije izdao ni Mehmed-paša niti koji drugi Sokolović nego onovremeni veliki vezir Piri Mehmed-paša, koji je na tome položaju bio od 1517. do 1523. godine i u tom svojstvu uzeo učešća u osvajanju Beograda. Up. ovdje str. 74, nap. 30.
6. I ovdje je Evlija malo pobrkao pojmove. Istina je da je Zemun zauzeo Husrev-beg, ali on tada nije bio bosanski nego smederevski sandžakbeg. Up. ovdje str. 73, nap. 23. Husrev-beg je osvojio Zemun 11 juna 1521. g.

Taj grad nalazi se na teritoriji sremskog sandžaka. On je domen (has) sremskog sandžakbega i kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Ima gradskog zapovjednika (dizdar), pedeset ljudi gradske posade, subašu i tržnog nadzornika (muhtesib).

Gradska tvrđava nalazi se na obali Dunava, na jednom brdu koje dominira Dunavom. Imala je petougaoni oblik. Tokom vremena ona je stalno propadala.

Gradska varoš leži u jednom ravnom polju na istočnoj strani tvrđave na obali Dunava. S jedne strane nalazi se veliko blato i močvara. U varoši ima četiri stotine šindrom pokrivenih sirotinjskih kuća, jedna džamija sa kupolom pokrivenom olovom, šest mesdžida, jedna osnovna škola (mekteb) i jedna tekija, a nema čaršije. Robu dobavljaju iz Beograda. Budući da je to mjesto sasvim blizu Beograda, njegovi stanovnici odlaze u Beograd i otuda dolaze černikčamcima.

Na glasu im je svjež i vrlo ukusan kajmak i jogurt. Za jedan kabao jogurta koji teži tri oke u Beogradu plaćaju jedan penez. Ovdje stanuju beogradske zanatlije. Podigavši se odatle došli smo u

SELO KOJNICA[7]

To je srpsko selo koje se nalazi u sremskoj ravnici. Sve sremske arabadžije stanuju u tom selu. Budući da se to selo nalazi u ravnici bez vode, to je od strane sultana naređeno da raja za platu iskopa raji bunare. Od greda lađa dali su da se naprave čekrci pomoću kojih kofom vade vodu.

Ovo polje bilo je od starih vremena navodnjavano velikim kanalima. U ona vremena grčki istoričari govorili su da je sremsko polje prava prilika rajskog vrta Irem[8]. I sada je plodno kao što je nekad bilo. Tu je bilo za vojsku izobilja meda, masla, ovčijeg, goveđeg i konjskog mesa, raznog povrća i ostalih plodova.

Podigavši se odatle i idući sremskom ravnicom u zapadnom pravcu, prešli smo jedan veliki kanal[9] i stigli u grad Mitrovicu, koji se nalazi u jednoj ravnici.

GRAD MITROVICA

Taj grad osvojio je Gazi Husrev-beg godine 977/1569. u doba vladavine sultana Sulejman-hana[10]. Tu je sjedište paše sremskog sandžaka[11] koji pripada budimskom ejaletu. Domeno (has) srem-

7. U orig. stoji *Koyniče*. Radonić (GNČ XXIX, 1910, str. 87, nap. 5.) pretpostavlja da bi to moglo biti selo Karlovčić u sremskom Podlužju na sjeveru od Kupinova, jer je tamo postojala veza između Zemuna i Mitrovice.

8. Ime jednog vrta u raju.

9. Tu je zaista postojao vještački kanal još u rimsko doba.

10. Mjesto 977/1569. treba 927/1521. godina, samo se ne zna sigurno da je Husrev-beg zauzeo Mitrovicu.

11. Središte sremskog sandžaka bilo je u prvo vrijeme turske vladavine po svemu izgleda u Iloku. Otuda se i ovaj sandžak u nekim katastarskim def-

skog paše iznosi 32.562 akče[12]. U tom sandžaku ima 154 zijameta i timara. On daje dvije hiljade dobrih i dobro naoružanih vojnika. U ovim krajevima su zajimi i timarnici jako na glasu. U koju god vojnu pođu, vraćaju se sa slavom i pobjedom. Njihov alajbeg i ceribaše su vrlo hrabri i odvažni. Oni ne primaju strance za zapovjednike.

Mitrovica je visok kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči[13]; u cijelom ovom sandžaku ima osam kadiluka[14]. U vrijeme vojnog pohoda taj sandžak daje sa džebelijama 3.600 vojnika. Većina njih imaju u svojim odredima po dva konja, čije uzde drže u svojim rukama, tako da im se konji uopće ne mogu odvojiti jedan od drugoga. Kratko rečeno, to su dostojanstveni i vrlo hrabri vojnici. Oni na svoje glave stavljaju neke kape od samura, lisičje i tigrove kože, kao i kalpake napravljene od istog materijala. Na leđa stavljaju kožuhe od dabra, vuka i medvjeda, a ispod pazuha vežu orlova krila. Oko ruku zavijaju vučju kožu. Oružje i ratna sprema mnogim od njih daje naročit izgled. To je pobjedonosna vojska, koja dušmaninu zadaje strah, strašan kao nebeski grom.

Položaj grada Mitrovice. — Jedna Mitrovica nalazi se na granici bosanskog ejaleta[15]. Njena tvrđava je porušena, a kasaba razvijena i u dobrom stanju. Ova Mitrovica, međutim, nalazi se u sremskom ejaletu[16]. To je vrlo lijepa i divna kasaba poput kakve velike varoši (šeher)[17]. Leži na jednom zelenilom obraslom mjestu, na obali rijeke Save.

terima iz XVI vijeka naziva iločkim sandžakom. Po tome se da zaključiti da je središte ovog sandžaka u XVI vijeku bilo najviše u Iloku, koji je poslije Sremske Mitrovice bio najznatnije mjesto ovog sandžaka. Dalje je poznato da je 1608. godine austrijski poslanik posjetio sremskog sandžakbega u Iloku, vjerovatno stoga što je njegovo sjedište još uvijek bilo u Iloku. Na osnovu ovog Evlijinog saopćenja znamo da je u drugoj polovini XVII vijeka središte ovoga sandžaka bilo u Mitrovici.

12. Ova tvrdnja ne može nikako biti tačna. Najmanji has jednog sandžakbega iznosio je po kanunama s početka XVII vijeka 200.000 akči. Na drugom mjestu (*Seyāhatnāma* I, 173) Evlija kaže da has sandžakbega sremskog sandžaka iznosi 32.000 akči. Ajni Ali (1610) kaže da has Sremskog sandžaka iznosi 299.675 akči (Ajni Ali, *Kavanîn*, str. 17).

13. Ako je Mitrovica u ovo vrijeme bila sjedište sandžakbega, onda je kadija toga kadiluka trebao imati rang od 300, a ne od 150 akči.

14. Na osnovu drugih izvora znamo da je ova tvrdnja sasvim tačna. U sremskom sandžaku postojali su u XVII vijeku kadiluci: Mitrovica, Ilok, Petrovaradin, Grgurevac, Irig, Nijemci, Rača i Vukovar. U drugoj polovini toga vijeka spominju se još kadiluci Morović i Slankamen. Up. H. Šabanović, *Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom*. Godišnjak Istorijskog društva BiH IV, 1952, 188.

15. Tj. Kosovska Mitrovica. Up. ovdje str. 266—267.

16. Ovdje je izraz ejalet pogrešno upotrijebljen mjesto sandžak, jer Srijem nije nikada bio ejalet, najviša turska upravna jedinica, nego samo sandžak u okviru budimskog ejaleta, kao što je to maločas i Evlija kazao.

17. Interesantno je da Evlija smatra Sremsku Mitrovicu kasabom a ne šeherom. On, doduše, često ne vodi mnogo računa o kategorizaciji pojedinih naselja, ali ovdje je njegovo mišljenje sasvim jasno. Sremska Mitrovica dobila je, međutim, još potkraj XVI vijeka rang šehera, kako se to izričito kaže u jednom katastarskom popisu sremskog sandžaka s kraja XVI vijeka.

Tu ima dvanaest mahala, od kojih su najpoznatije: Begova mahala[17a], Donja mahala, Gornja mahala, Čaršijska mahala, Bajezidova mahala[18], Memi-begova mahala[19], Bajramova mahala[20], Agina mahala, Careva mahala i Murad-pašina mahala[21].

Tu ima dvanaest džamija, od kojih su najpoznatije: Gazi Bajezid-begova[18] džamija u Maloj čaršiji, Memi-begova[19] džamija u Gornjoj čaršiji, Bajramova džamija[20] na trgu Velike čaršije, Agina džamija, Careva džamija i Murad-pašina džamija[21]. Murad-pašina džamija [koja se nalazi] u Gornjoj mahali ima jako mnogo posjetilaca. Ta bogomolja sagrađena je od tvrdog materijala, a begova je pokrivena čistim ćeremitom.

Tu ima šest mahalskih mesdžida[22], hiljadu i pet stotina daskom pokrivenih kuća sa dvorištima ograđenim daskom. Mnoge kuće su prizemne, a malo je kuća koje su zidane na sprat. To su tvrdo zidane zgrade pokrivene ćeremitom i uopće divne kuće.

Svi stanovnici muslimani su pripadnici hanefijskog mezheba[23].

Tu ima u svemu pet medresa, od kojih su najpoznatije Gazi Bajezid-begova medresa, Bajram-begova medresa i Murad-pašina medresa. U džamijama se izjutra i naveče drže predavanja iz svete tradicije (hadis), šerijatskog prava (fikh) i naslednog prava (feraiz).

Tu ima deset osnovnih škola. One su zadužbine osnivača pojedinih džamija. Samo djeca ovdašnjih stanovnika ne zanimaju se naukom. Svi imaju naklonost prema viteštvu i obično se zanimaju raznim oružjem. Tu se nalaze tri tekije i tri javna kupatila (hamam), od kojih jedno ne radi, dok druga dva rade dan-noć. Jedno je Gazi Bajezid-begov hamam u čaršiji. On je vrlo lijep.

U tom mjestu ima mnogo kućnih banja sa pećima, jer kako je ovdje zima vrlo jaka, ustaljen je red da se u svakoj kući nalazi peć.

Tu, dalje, postoje tri hana građena od čvrstog materijala. Svi su pokriveni ćeremitom i ukonačuju goste. Tu postoje još tri trgovačka hana. Ima u svemu četiri stotine dućana, samo nisu građeni

17a. Najstarija džamija u Mitrovici zvala se Veli-begova džamija, a po njoj i istoimena mahala. Ona je možda identična sa ovom Begovom mahalom.

18. To je svakako Bajezid-beg, osnivač istoimene džamije, vjerovatno identičan sa onim Bajezid-begom što se spominje kao sremski sandžakbeg u drugoj polovini XVI vijeka.

19. Dugogodišnji sremski sandžakbeg krajem XVI v.

20. Svakako misli na Bajram-bega, osnivača istoimene džamije i dugogodišnjeg sandžakbega sremskog i smederevskog sandžaka u drugoj polovini XVI vijeka.

21. Ko je ovaj Murad-paša sada je teško sa sigurnošću tvrditi, ali je vjerovatno da je identičan sa velikim vezirom Murad-pašom Kujundžijom koji je sklopio austro-turski ugovor na utoku Žitve 1606. godine.

22. Godine 986/1578. u Mitrovici su postojale četiri mahale. Mahala Veli-begove džamije, mahala šeher-ćehaje Isa-a, mahala ceribaše Mahmuda i Bajram-begova mahala. Tada su u Mitrovici postojale četiri džamije, šest mesdžida i jedna musala. Do godine 1566. ovdje se spominje samo mahala Veli-begove džamije, što bi upućivalo da su sve ostale nastale kasnije.

23. Ovaj mezheb, pravna škola, vjerski ritus, nazvata je hanifijskom po svom osnivaču Ebû Hanîfi. Toj školi pripadali su svi muslimani Evropske Turske.

od tvrdog materijala. Dvadeset i devet dućana koji se nalaze u čaršiji su vakuf Bajezid-begove zadužbine.

Tu ima još tri stotine panadurskih dućana. To su mali dućani koji se nalaze na jugoistočnoj strani varoši, na obali rijeke Save, a podignuti su poput šatora i svi su maleni. Oni rade godišnje četrdeset dana i četrdeset noći. U sezoni trešanja sakupi se u toj varoši četrdeset do pedeset hiljada ljudi, koji tu borave pod šatorima i provode i uživaju uz čudnu vrevu i galamu. Jedanput se održava veliki vašar (panađur) u jesensko doba. Tu se iz svih pograničnih krajeva sakupi raznovrsna stoka i narodne mase poput »čamapurske« vojske i tu se prodaje licitacijom[24]. Za vrijeme vašara govori se bošnjački, srpski i bugarski.

Ovdašnje stanovništvo nosi potijesno i kratko odijelo, kalpake, grube papuče i čakšire sa kopčama. Jedni se bave trgovinom, drugi pretrgom, jedni služe kod uglednih bogatih ljudi.

Ovdašnja klima je prijatna, i svih blagodeti ima u izobilju.

Interesantno umiječe. — U toj varoši na rijeci Savi nalaze se vodenice postavljene na po dvije lađe. Te vodenice su jako smiješne naprave na točak. Vinogradi i bašte koje se nalaze na suprotnoj strani ukrašavaju cio svijet. Na rubu varoši nalazi se jedno izletište koje služi i kao musala[25].

Gore opisani kanali tekli su u stara vremena sa ivice varoši koja se nalazi na desnoj strani. Kada je Sulejman-han odsjeo u ovome kraju, tj. kada je serasker bio Sari Rustem-paša, neprijatelj je jedne noći digao brane na kanalu koje su se nalazile na obali rijeke Save pa je ova sremska ravnica bila preplavljena vodom kao more. Mnogi islamski vojnici i njihovi konji su se podavili. Carskoj vojsci nanesena je velika šteta. Sutradan je stigla pomoć tatarskog hana. Oni su uništili neprijatelja. Rustem-paša je zatim utvrdio ove brane i ostavio sremsku ravnicu bez vode. Međutim, ako zakopaš u zemlju krampom pet pedalja, pojavi se voda[26].

Grobovi koji se posjećuju. — Pokojni i bogom pomilovani Gazi Bajezid-beg, koji je usrećen time što je umro mučeničkom smrću poginuvši u borbi za vjeru, sahranjen je u jednom divnom turbetu koje je zidano od tvrdog materijala i pokriveno olovom, a nalazi se u dvorištu Bajezid-begove džamije u Maloj čaršiji. U njegovoj dža-

24. Mitrovački panađur ili vašar pominje i Brown, 1673. g. Upor. Radonić (GNČ XXIX, 1910, str. 89, nap. 12).

25. Najstariju vijest o musali u Mitrovici imamo u katastarskom popisu iz 1578. godine.

26. Sulejman Veličanstveni je prolazio kroz ovaj kraj 1521, kad je kod Šapca prešao u Srijem i išao prema Beogradu; zatim 1529. g. prilikom pohoda na Beč i 1543. g. kad je polazeći na gradove u Slavonskoj Podravini, prošao i kroz Mitrovicu. Ali kako se uz njegov pohod ovdje spominje i Rustem-paša koji je bio veliki vezir 1543, to bi se onda ovo kazivanje odnosilo na pohod iz 1543. g. u kome su bile velike kiše baš u vrijeme kad je tu sultan boravio; one su turskoj vojsci mnogo smetale, ali se ne spominju smetanja od strane hrišćana i te vještačke poplave. (Radonić u GNČ XXIX, 1910, str. 90, nap. 13).

miji i divnom turbetu svaki dan pročitaju određeni službenici (džuzhan) cio Kur'an za njegovu dušu[27].

Memi-paša je pokopan u malom turbetu, koje se nalazi pokraj njegove džamije u Donjoj čaršiji[28]. Tu je sahranjen i propovjednik Halim-efendija. Neka im bog posveti tajne!

Krenuvši iz ovog šehera, došli smo u [Tovarnik].

PALANKA TOVARNIK[29]

Ona se nalazi na teritoriji sremskog sandžaka i predstavlja jedan vojvodaluk i nijabet (ispostavu)[30]. Ima gradskog zapovjednika (dizdar) i pedeset vojnika gradske posade. Mjesna palanka leži na prostranom i ravnom terenu jednog visokog brijega pored obale Dunava[31]. Ima četvorougaoni oblik, a sagrađena je od drveta. Ima dovoljan kontingent municije, pedeset daskom pokrivenih kuća i jednu džamiju sa drvenim minaretom. Ispod hana, i na suprotnoj strani od njega nalazi se petnaest dućančića. Tu nema vinograda, ali ima mnogo bašča. Na mjestu gdje je konačila muslimanska ordija nalazi se četiri stotine bunara iz kojih se voda izvlači na čekrk.

Idući odatle tri sata opet prema zapadu, stigli smo u [Sotin].

PALANKA SOTIN

Ona se nalazi na teritoriji sremskog sandžaka[32] i predstavlja jedan vojvodaluk. Ima gradskog zapovjednika (dizdar) i trideset vojnika gradske posade. To je divna palanka sagrađena od drveta na jednom povisokom brijegu pored obale Dunava. U okolini nema nikakvog položaja koji bi njom dominirao.

U unutrašnjosti tvrđave nalazi se jedna džamija i dvadeset vojničkih kuća. U citadeli ima porušen manastir građen tako tvrdo kao da ga je gradio Šeddad[33]. Izvan tvrđave nalazi se mali han. Pred gradskom kapijom i preko opkopa podignut je jedan londža-kiosk. Ovaj grad je bio u stara vremena u neprijateljskim rukama pa je osvojen za vrijeme velike varadinske vojne 933/1526. godine. Odatle smo došli u grad Vukovar.

27. Ako je tačno ovo Evlijino kazivanje, da je Bajezid-beg poginuo mučeničkom smrću, onda nas misao navodi da je on mogao poginuti u bici pod Siskom 22. juna 1953. g.

28. Ovaj Memi-beg, ranije sandžakbeg srijemski, bio je potkraj života sandžakbeg zvorničkog sandžaka. U tom svojstvu on je učestvovao i u boju pod Siskom i poginuo 22. juna 1593. g. Njemu je Hasan-paša Predojević bio povjerio da pređe Kupu i bije grad iz topova.

29. Leži na putu Mitrovica-Vukovar.

30. U Tapu defterima iz druge polovine XVI vijeka Tovarnik se spominje samo kao selo u nahiji Podgorju, u kadiluku Nijemci, a u drugoj polovini XVII vijeka predstavljao je zasebnu nahiju u kojoj je sjedio naib ili je možda tu bilo upravno središte nahije Podgorja.

31. Tovarnik leži na južnom podnožju Fruške gore, oko 15 km od Dunava.

32. Na Dunavu niže Vukovara.

33. O tom Šaddadu v. str. 80, nap. 71.

GRAD VUKOVAR[34]

Taj grad je podigao jedan od ugarskih kraljeva, po imenu kralj Ferdinand[35]. Zbog toga što ispod ovog grada teče rijeka Vuka[35a], to je i ovaj grad dobio isto ime. Osvojen je u mjesecu ševalu 932 julu 1526. godine. Nalazi se na granici sremskog sandžaka i predstavlja poseban vojvodaluk i kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči[36]. Ima gradskog povjerenika (dizdar) i pedeset vojnika posade. Gradska tvrđava leži na obali rijeke Dunava. Na sjevernoj strani na obali rijeke Vuke nalazi se Mala tvrđava sazidana od cigli tako čvrsto kao da ju je gradio Šeddad. U toj tvrđavi postoji dizdareva kuća, Sulejman-hanova džamija, skladište municije i žitni magacin. Ona ima šest daskom pokrivenih kula i jednu kapiju koja je okrenuta prema zapadu. Unutra [te kapije] nalazi se Vanjska tvrđava. U njoj ima četrdeset do pedeset malih vojničkih soba. U nju ne može niko ući pod oružjem. Na minaretu [gradske džamije] nalazi se jedan sat sa zvonom. Sa unutrašnje strane kapije nalazi se jedna tamnica koja podsjeća na paklenu provaliju Gaja. U tu tamnicu se svako veče zatvara roblje varoškog stanovništva. Svako veče stražari dovikuju ratni poklič »bog je jedan«. Svaki dan u vrijeme pet dnevnih molitava svira vojna muzika.

Kažu da je u stara vremena u tome gradu bio dvor jedne kraljevine. U vinogradima koji se nalaze na sjevernoj i zapadnoj strani grada postoje mala uzvišenja koja dominiraju gradom. U tvrđavi ima nekoliko šahi-topova koji su okrenuti prema tim uzvišenjima. Gradske kule, bastioni i prsobrani nalaze se u dobrom stanju.

Varoš. — Ona leži na jednom prodolnom mjestu, na obali rijeke Dunava i rijeke Vuke[37], a sastoji se od pet stotina impozantnih kuća koje su pokrivene šindrom. Zidovi kojima su ograđena dvorišta zaklanjaju bašče, tako da se one uopće ne vide. U toj varoši ima pet mahala, pet bogomolja i jedna prijatna džamija. Tu postoje tri mala hana koji služe kao prenoćišta, i samo jedan trgovački han, jedan mračan i malen hamam i pedeset dućana. Tu postoje samo dvije osnovne škole, jedna Hindijeva tekija[38] koja se nalazi na vrhu suprotne strane mosta. Na onom mjestu gdje se rijeka Vuka ulijeva u Dunav ima jedan drveni most preko rijeke Vuke. Dug je sedam stotina koraka, a podigao ga je Ibrahim-paša[38a], nekadašnji sultanov

34. U orig.: *Vlko*.

35. Vukovar se spominje još u XIII vijeku. Kad je Ferdinand I postao kralj Ugarske (1526), Vukovar je već bio pod turskom vlašću.

35a. U orig.: Vulko.

36. Prema katastarskom popisu godine 1578. Vukovar je tada predstavljao samo vodište jedne nahije u iločkom kadiluku.

37. U orig.: Vulkovar.

38. Misli na tekiju Hindi-babe.

38a. Ibrahim-paša, dugogodišnji svemoćni veliki vezir Sulejmana Veličanstvenog (1523—1536), porijeklom je Grk iz Parge a ne iz Požege, kako sam ranije mislio. Bio je ljubimac i zet sultana Sulejmana. Udavljen je u samom saraju sultanovom 15. marta 1536. godine pošto se bio isuviše osilio. O njemu vidi Hazim Šabanović, *Ibrahim-paša Požeški*, Hrvatsko kolo 1942. godine.

ljubimac, koga je on [sultan] dao pogubiti. Taj most dovršen je dvanaesti dan mjeseca zilkade 932/20. avgusta 1526. za tri dana i tri noći po nalogu sultana Sulejmana da bi muslimanska vojska, u svome pohodu protiv grada Osijeka[39], mogla preći. Upotrijebljeni su svi esnafi i na hiljade majstora da se podigne taj most[39]. Taj most i sada pripada vakufima onoga velikog vezira. Bilo bi veoma dobro kad bi se taj most popravio i restaurirao.

Rijeka Vuka koja teče ispod toga umjetnički izrađenog mosta dolazi čak iz planine Đakova[40]. To je mala rijeka koja se tu uliva u Dunav.

Grob Hindi-babe. — Na suprotnoj strani toga mosta, upravo na kraju samog mosta, nalazi se jedno izletište i mjesto za teferič koje je bogato zelenilom, vinogradima, baščama, ružama i raznim cvijećem poput rajske bašče. Tu se nalazi jedno turbe u kome počiva Hindi-baba[41], potomak roda Muhamedova. Neka mu bog posveti tajnu! To mjesto je konačište, tekija i svratište brojnih posjetilaca, putnika i namjernika. Ja, siromah, nisam htio da odsjednem i konačim ni kod jednog mjesnog prvaka, nego sam krenuo u tu tekiju i tu zakonačio. Vodio sam prijateljske razgovore sa svim dervišima. Tu sam zatomio glad jednim ćevapom koliko je bog dao. Ja sam predvodio obred za dušu toga svetitelja i pročitao suru Jasin za njegovu dušu. Poslije jacije izmolio sam moj sistem molitava i blagodarenja. Zatim sam pročitao dvije posljednje glave Kur'ana, završnu molitvu i legao.

Lijep san ovog siromaha. — Čim sam zaspao, usnio sam kako mi dođe jedan Abesinac srednjeg rasta i nazva mi selam. Ja mu uzvratih pozdrav i saznadoh da to nije niko drugi nego osnivač ove tekije Hindi-baba. On mi je rekao:

— Sinko, putuj sa srećom i zdravljem na vojnu; vratićeš se u svoju domovinu zdrav. Neprijatelj će ti uzeti jednog roba i konja dorata, a ti ćeš se spasti. Bog će te obdariti mnogim dobročinstvima, mnogo ćeš putovati po Almaniji.

Odmah sam se prenuo iz sna; osjetio sam da mi srce lupa i da sam šenuo pameću. Na to sam rekao:

— Šta će sa mnom biti, predajem se bogu; biće ono što je suđeno.

Zatim sam se predao svevišnjem gospodu i sasvim pažljivo očitao Fatihu za Hindi-babinu dušu. Ujutro sam za ljubav bogu zaklao jednog kurbana (žrtvu) i podijelio dervišima koji su se nalazili u Hindi-babinoj tekiji. Neka to gospod primi i u sevap upiše!

Ovaj Hindi-baba učestvovao je čak sa Sulejman-hanom u mohačkom boju. Sedamdeset dana prije toga boja saopćio je Hindi-

39. Sultan Sulejman prešao je preko toga mosta u pohodu na Mohač 13. avgusta 1526. godine.
40. U orig.: *Yakova*.
41. Ko je ovaj Hindi-baba sada se ne zna.

baba Sulejman-hanu radosnu vijest da će pobijediti i bitku dobiti, da će kralj Lajoš poginuti, da će sedam kraljeva[42] biti poraženo, a da će on pobiti stotine hiljada dušmana. Tako se zaista dogodilo u predviđeno vrijeme, tačno u sat. Poslije pobjede Sulejman-han je zemljište na kom se nalazi ova tekija poklonio Hindi-babi i tu su ga sahranili. On je u toku svoga života pokazao mnoga čuda i vidovitosti. Neka bog posveti njegove presvete tajne!

Pošavši odatle stigli smo za osam sati u kasabu Osijek.

KASABA OSIJEK

Tu kasabu podigao je jedan od ugarskih kraljeva, kralj Matijaš[43]. Kasnije, u ponedjeljak, četvrti dan mjeseca redžepa 932/16. aprila 1526. godine, kad je sultan Sulejman-han pošao na mohačku vojnu, onda je njegov ljubimac, kasnije ubijeni veliki vezir Ibrahim-paša išao u tu vojnu vršeći ulogu izvidnice. U svojstvu vrhovnog komandanta on je prevalio mnoge konake, prošao mnoge stanice, te iste godine osvojio Srem i gradove Varadin i Ilok sa još četrdeset malih i velikih gradova. Zatim je opsjeo grad Osijek. Ban po imenu Bočkaj[44] koji se nalazio u gradu, uvidjevši da neće imati dovoljno snage da se bori kao što je bio zadao svoju krvavu đaursku »viru«, predao je grad na vjeru[45]. Neprijatelji koji su se nalazili u tvrđavi napuštali su grad bez oružja, goli, gladni i potpuno skrhani, s motivacijom da će se povući prema dolini Vac. Odlazeći, međutim, oni su se raspršili na razne strane; neki su se na vjeru predali serdaru zatraživši milost i ostali kao raja. Poslije toga je ogromna i kao more velika vojska po carskom nalogu navalila na Osijek, te ga za tri dana sravnila sa zemljom i porušila do temelja. Zatim je vrhovni komandant Ibrahim-paša u mjesecu zu'l-ka'di 932/ avgusta 1526. godine[46] rasporedio cijelu muslimansku vojsku na odrede, te za šest dana podigao preko rijeke Drave čvrst drveni most upotrijebivši u radu više hiljada raje. Sva muslimanska vojska u svom pohodu protiv

42. »Sedam kraljeva« je fraza koja je od Turaka prešla i nama, i dolazi u našim narodnim pjesmama. Neki misle da znači sedam kneževa birača (Kurfürsten) koji su u 13. v. do Vesfalskog mira imali pravo da biraju careve njemačke nacije. Tih je bilo prvo šest, docnije osam, pa devet i deset. Broj »7 knezova birača« bio je najpopularniji. Premda je to objašnjenje u izvjesnim slučajevima vjerovatno, npr. njemačkog cara pre 1806. Turci nazivaju »yedi kiral baši« (glava sedam kraljeva) — ipak ne mora da se uzme kao tačno, jer broj sedam kod muslimana ima mistično značenje i upotrebljava se u frazi često da se označi neki broj. Ima za to primjera i u Evlijinom djelu, a i inače. Up. Radonić, GNČ XXIX, 1910. str. 93, nap. 24.; ovdje str. 358.

43. Misli vjerovatno na Matiju Korvina, koji nema nikakve veze sa postankom Osijeka.

44. Misli vjerovatno na Stevana Bočkaja, erdeljskog kneza (1605—06), koji nema, istina, nikakve veze s Osijekom (ni on ni koji drugi Bočkaj), ali je njegovo ime moglo biti poznato Evliji, jer je bio turski saveznik, te ga zato spominje. Radonić, u GNČ XXIX, str. 94. nap. 26.

45. Osijek se predao još dok je vojska turska bila pred Ilokom (8. avgusta 1526).

46. Počinje 9. avgusta 1526. godine.

Ugarske prešla je preko toga mosta. Kad je zatim sultan Sulejman u svom pohodu na mohačku bitku prešao preko toga mosta onda je most po carskom nalogu porušen i tako je cijela vojska izgubila nadu u povratak nazad[47], pa su se na Mohačkom polju svi borili dušom i tijelom. Bogu hvala, pobijeno je dvjesto hiljada neprijatelja, a stotinu hiljada je zasužnjeno[48]. Sulejman-han se sretno povratio i kad je odsjeo blizu grada Osijeka, tu je sakupio sve krajiške prvake i velikaše. Oni su mu rekli:

— Sultane, ovaj grad pokraj mosta predstavlja jednu neophodnu potrebu, to je sklonište na kraju ovog mosta pa je potrebno da se on popravi i obnovi.

Njihov savjet smatran je ispravnim i pravilnim mišljenjem pa je iz carske blagajne dato pet stotina kesa blaga i ostalog potrebnog materijala i određen Kasim-paša Pečujski[49] da obnovi i popravi grad. Godine 932/1526. počela je njegova izgradnja iz temelja, a godine 932/1526. bio je grad Osijek ponovo izgrađen[50].

Ovaj je grad određen za sjedište sandžaka koji je podijeljen Kasim-paši Pečujskom, povjereniku za izgradnju toga grada[51]. U

47. Turska vojska je prešla preko Drave 21. i 22. avgusta, a 23. su spaljeni i Osijek i sam most.

48. Kao i obično, i ovdje su Evlijini brojevi strašno uveličani.

49. Ko je i odakle je stvarno bio ovaj Kasim-beg, sada je teško kazati. Evlija ga naziva Kasim-beg Pečujski, što bi značilo da je on iz Pečuja (mađ. Pecs, njem. Fünfkirchen) u Baranji. Ali kako je Pečuj pao u turske ruke tek 1543. godine, Kasim-beg je taj nadimak mogao dobiti po tome što je rođen u Pečuju, a mogao je biti i ranije zarobljen i odveden iz Pečuja. O njemu sada znamo da je 1526. ili 1529. godine imenovan povjerenikom za izgradnju Osijeka i da je 1529. postao prvim osječkim sandžakbegom. Dokle je Kasim-beg ostao na tom položaju, sada se ne zna tačno, jer o njemu nemamo dalje vijesti sve do 1543. g. kada se spominje kao sandžakbeg mohačkog sandžaka (Pečevi, *Tarih* I, 250). Na tome položaju bio je od 1543. do 1545. g., kada ga je naslijedio neki Ibrahim-beg (*Defterek* I, 28). Od februara 1548. do maja 1551. Kasim-paša je bio budimski beglerbeg. G. 1552. spominje se Kasim-paša kao bivši paša segedinski (Fekete, *Einführung in osmanisch-türkische Diplomatik*, Budimpesta, 1926. I, 10, nap. 7), što znači da je on tu dužnost obnašao svakako prije 1548. g. kada je postao budimski beglerbeg. Godine 1552. imenovan je prvim beglerbegom temišvarskog ejaleta i na tome položaju ostao do 1554. g. (Fekete, *n. d.* 17). Kasnije je ponovo bio budimski paša 1557—1558. (Up. Gévay, *A budai pašák;* Fekete, *n. d.* 10, nap. 11). 1579. spominje se kao pokojni (Tapu Defter br. 672).

50. Ovdje se sigurno radi o nekoj grešci u datiranju. Naime, po Evlijinim datumima proizlazi da je Osijek obnovljen 932/1526, iste godine kada je započeta njegova restauracija, a po samoj stilizaciji vidi se da je taj rad trajao duže. Mislim da je ovdje prvi datum tačan i da je obnova Osijeka započeta 1526, a da je završena 1529, pa da utoliko treba ispraviti drugi datum kod Evlije. Dosada se znalo da su Turci zauzeli Osijek prvi put 1526. g., prilikom pohoda na Mohač, kako priča i Evlija, kao i to da tada Turci nisu stavili posadu u grad nego su ga razorili, kao što to navodi i Evlija. Samo se u ostalim djelima navodi da su Turci obnovili Osijek tek 1529. g., poslije neuspjelog pohoda na Beč, da su ga tada utvrdili i snabdjeli jakom posadom da im štiti Srijem. Po ovome Evlijinom kazivanju obnova Osijeka započeta je poslije pobjedonosnog povratka sa Mohačkog polja 1526. g. Ova dva različita tvrđenja mogu se izmiriti na taj način ako uzmemo da je obnova Osijeka započeta 1526. g., kako kaže Evlija, a završena 1529. g., kako navode ostali izvori.

51. Ovo Evlijino saopštenje pretstavlja izvanredno značajan podatak za pitanje nastanka i postojanja prvog sandžaka u Srijemu čije je središte bilo

grad je stavljena sva potrebna municija, a snabdjeven je savršeno i svim ostalim potrebnim materijalom. Određeno je tri hiljade odabranih vojnika da ga čuvaju. Time je obezbijeđen i osiguran granični pojas Srijem, Ilok i Varadin. Ranije, međutim, dok se taj grad nalazio u rukama neprijatelja, on je bio sjedište sedmorice banova-zlikovaca

u Osijeku i koji se u turskim izvorima naziva osječkim sandžakom. O tome pitanju dosada nismo imali nikakvih sigurnih podataka na osnovu kojih bi se ono moglo raspraviti. Ovaj Evlijin podatak pruža nam mogućnost da to pitanje definitivno raščistimo.

Padom Beograda (1521) bila je odlučena i sudbina Srijema koji je već tada jednim dijelom došao pod tursku vlast i neposrednu upravu »beogradskog i podunavskog gospodara«, sandžakbega smederevskog. Prilikom drugog pohoda sultana Sulejmana na Ugarsku 1526. godine došli su u turske ruke Petrovaradin, Ilok i Osijek, a poslije bitke na Mohaču, Turci su zavladali cijelim Sremom i istočnom Slavonijom i tu organizovali svoju novu vojno-administrativnu oblast čije je središte bilo u Osijeku. Ta upravna jedinica naziva se u mnogim turskim izvorima Sandžak Osek, sigurno po tome što joj je sjedište bilo u Osijeku. Tako osječki sandžak spominju poznati turski istoričari i pisci kao Ibrahim Pečevi, Ajni Ali, Ferudin-beg (I, 404), Koči-beg i Evlija Čelebija. Ali kada je osnovan osječki sandžak, do sada nije bilo utvrđeno. Mađarski turkolog L. Fekete piše o tome dosta uopšteno i neprecizno. On kaže da je Srijem poslije mohačke bitke (1526) došao pod tursku vlast i da je pretvoren u sandžak sa sjedištem u Osijeku (*Belleten* br. 50, str. 680). Da je osječki sandžak zaista postojao, pored gornje tvrdnje L. Fekete-a, koji obično piše na osnovu prvorazredne izvorne građe, može se zaključiti i iz navoda pomenutih turskih narativnih izvora. Tako, na primjer, Ibrahim Pečevi (umro 1650) piše da je 1543. godine Murad-beg bio osječki, a Kasim-beg iste godine mohački sandžakbeg (Pečevi I, 250). Ajni Ali (oko 1607) i Ferudin-beg (umro 1583), druga dva poznata turska pisca, u svojim spiskovima turskih provincija navode Osijek kao poseban sandžak u sastavu budimskog ejaleta. Isto tvrdi i Koči-beg (umro poslije 1648). Up. Ayni Ali, *Kavānīn* 17; Ferudin-beg, *Munšaat* I, 404; Koči-beg (*Risala* izd. Aksüta, Istanbul 1939, str. 100). Njihove navode donekle potvrđuje i Evlija Čelebija koji takođe na drugom mjestu navodi Osijek kao poseban sandžak u budimskom ejaletu (Evlija Čelebi, *Seyahatnama* I, 174). Ali nijedan od ovih navoda ne mogu se ovdje uzeti bukvalno i u svim pojedinostima. Na osnovu njih se može zaključiti samo toliko da je nekada zaista postojao osječki sandžak, ali on nije postojao 1543. godine, kada Pečevija spominje Murad-bega kao osječkog sandžakbega, a pogotovu on nije postojao kasnije kada su Feridin-beg, Ajni Ali, Koči-beg i Evlija Čelebija pisali svoja djela, a najmanje odmah poslije mohačke bitke (1526), kako bi proizlazilo iz kazivanja L. Feketea. Naime, zna se da su Turci 1526. godine razorili Osijek i da ga nisu obnovili sve do 1529. godine. Navodi Pečevije ne mogu se uzeti bukvalno stoga što se sasvim pouzdano zna da je ovaj Murad-beg, za koga Pečevija kaže da je 1543. godine bio *osječki* sandžakbeg, tada bio *požeški* sandžakbeg. Naime, taj Murad-beg nije niko drugi nego poznati Murad-beg Tardić Šibeničanin, oslobođeni rob i kasnije dvorjanik, vojvoda i suborac bosanskog sandžaka Husrev-bega. Za zasluge pri osvajanju Klisa, on je, kao Husrev-begov ćehaja, imenovan prvim sandžakbegom kliškim 1537. godine, odakle je godine 1543. premješten za sandžakbega požeškog sandžaka (vidi o njemu *Putopis* I, 137, nap. 173.), koji je osnovan još 1538. godine. I kad Pečevija kaže da je Murad-beg 1543. bio osječki sandžakbeg, on svakako misli na Murad-bega, sandžaka požeškog, jer čini se da godine 1543. nije više postojao poseban osječki sandžak nego požeški za Slavoniju sa sjedištem u Požegi i iločki odnosno srijemski sa sjedištem u Iloku. Ovom sandžaku pripadao je 1545. i Osijek kao nahija i kadiluk, kako se to vidi iz najstarijih sačuvanih katastarskih deftera tih sandžaka. (Vidi Tapu defter požeškog sandžaka br. 243 iz 1545. g. i Tapu defter iločkog sandžaka br. 620). A što Ferudin-beg, Ajni Ali, Koči-beg i Evlija Čelebi u svojim djelima i mnogo kasnije spominju Osijek kao poseban sandžak, to ne znači da je taj sandžak u ono doba postojao, nego da su ti pisci svoje spiskove san-

koji su u ovom gradu Osijeku bili punomoćnici sedmorice hercega i to hrvatskog, ugarskog, Zrinjskog[52], Bačanije[53], Nadaždija[54] i Vrkanija. Kapetan austrijskog ćesara i imperatora bio je kapetan Bočkaj[55].

Sulejman-han je kasnije izvršio katastarski popis toga kraja koji sada pretstavlja zaseban vojvodaluk[56] u požeškom ejaletu[57]. To je častan kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči[58]. Ima svog muftiju (šeyhu'l-islam), pretstavnika šerifa, gradskog zapovjednika i age posada dvanaest gradova. Tu ima sedam stotina hrabrih vojnika posade.

Osijek ima povjerenika za harač (haračaga), tržnog nadzornika (muhtesib) i baždara, a nema predstavnika Portinih spahija ni serdara kapu-kola. Ima dalje janjičarskog serdara i čauša od Egre

džaka radili na osnovu starijih izvora koji su nastali u vrijeme kada je taj sandžak zaista postojao i da te podatke sami nisu uvijek brižljivo saobražavali faktičnom stanju kakvo je bilo u njihovo vrijeme, kako je to učinjeno, na primjer, u poznatom mletačko-dalmatinskom opisu Bosanskog pašaluka iz dvadesetih godina XVII vijeka i kao što je donekle učinio Ali Čauš u svom prikazu spahijsko timarske organizacije iz godine 1643. Ova dva izvora se u ovom pitanju znatno odvajaju od naprijed navedenih turskih pisaca i nigdje ne spominju poseban osječki sandžak, koji tada zaista nije više ni postojao (Up. Rački, Starine XIV, 186. i dalje; *Rasprava Ali Čauša*, izd. Hadžibegić u GZM 1947. 148 i 178).

Iz navedenog saopštenja Evlije Čelebije mi sada tačno znamo da je osječki sandžak osnovan poslije 1529, kada su Turci obnovili i utvrdili Osijek. Dalje, iz istog izvora znamo da je prvim sandžakbegom osječkog sandžaka bio imenovan pomenuti Kasim-beg Počujski, koji je bio prvo imenovan povjerenikom za obnovu i izgradnju Osijeka. Sada se ne može precizno utvrditi ni to kada je ukinut Osječki sandžak. Ja sam ranije mislio da je taj sandžak nestao još godine 1538. kada je osnovan požeški sandžak, i da je tada teritorija osječkog sandžaka bila priključena požeškom sandžaku zajedno sa gradom Osijekom, a teritorija na sremskoj strani da je priključena zasebnom sremskom sandžaku čije je središte bilo prvo u Iloku, a kasnije u Sremskoj Mitrovici (H. Šabanović, *Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom*, Godišnjak Ist. društva BiH IV 188). Sada, međutim, kada su nam pristupačni neki katastarski defteri požeškog i srijemskog sandžaka, moraju se te tvrdnje ispraviti. Naime, u pomenutom najstarijem sačuvanom defteru požeškog sandžaka iz 1545. godine nigdje se ne spominje Osijek na teritoriji toga sandžaka ni kao grad ni kao nahija niti kao kadiluk. Iz toga jasno proizlazi da Osijek tada još nije bio pripojen požeškom sandžaku, nego je ili predstavljao zaseban osječki sandžak ili je pripadao sremskom sandžaku, koji je možda u prvo vrijeme nazivan osječkim sandžakom. Ovo je pitanje tim teže stoga što mi danas ne znamo da li je 1545. postojao zaseban srijemski sandžak i da li se dotle održao osječki sandžak. Tek u kasnijim defterima požeškog sandžaka, od kojih nam je kao sljedeći po redu pristupačan onaj iz 1565. godine, spominje se Osijek na teritoriji požeškog sandžaka. Iz toga slijedi da je Osijek tek negdje poslije 1545. a prije 1565. godine pripojen požeškom sandžaku. Oko sredine XVI vijeka Osijek se nalazio u sastavu sremskog ili iločkog sandžaka, a 1565. on je u sastavu požeškog sandžaka u kome je predstavljao, u administrativnom pogledu, samo jedan kadiluk. Stoga se sada sa sigurnošću može kazati samo toliko da je u međuvremenu od 1529. pa najdalje do 1538. godine mogao postojati osječki sandžak koji je zapremao turski Srijem i njihove tadanje posjede u Slavoniji, pa bi, prema tome, to bio prvi i najstariji sandžak u Sremu i Slavoniji. To je, možda do 1538. bio zajednički srijemsko-slavonski sandžak koji je sa osnivanjem požeškog sandžaka (1538) postao samo srijemski sandžak, pa da se tako zvao po sjedištu u Osijeku. Nakon osnivanja požeškog sandžaka središte srijemskog sandžaka povučeno je dalje na istok, u Ilok, pa se od tada ovaj sandžak prozvao iločkim sandžakom.

(Erlau). Tu se nalazi građevinski nadzornik (mîmar baši), mnogi timarnici i zajimi, zatim alajbeg i ćeribaša. Ukratko, to je jedan dobro stojeći grad kreat islamskom vojskom.

Oblik i položaj grada Osijeka. — Taj grad leži na jednom zaklonitom mjestu u dugom, prostranom i plodnom polju. Sa tri strane okružen je rijekom koja prolazi pokraj tog grada i uliva se, jedan topovski hitac niže, u veliku rijeku Dunav[59]. Blizu njenog ušća nalazi se trostruka zemljom nabijena utvrda. Citadela, srednji grad i grad vanjske varoši su takođe jako utvrđeni i čvrsti.

Srednji grad. — To je divan grad koji leži na pitomom terenu i oko njega nema nijednog uzvišenja koje bi dominiralo gradom. Ima četvorougaoni oblik, a građen je od crvenih cigala kojima se podziđuju obale tako tvrdo kao da ga je gradio Šeddad. Kad je vezir Ibrahim-paša rušio taj grad, utrošio je mnogo truda. Tada je ostao jedan debeo, pet ljudskih bojeva visok i šeddadovski tvrd bedem zidan od cigle. Kasnije, kad je taj grad po carskom nalogu obnavljan, na pomenute tvrde niske zidine položeni su debeli hrastovi sanduci načinjeni od hrastovih balvana. Na svaki sanduk postavljen je po jedan produžni sanduk a po tvrdim ciglama stavljeni su krovovi, takođe od hrastovih sanduka. Oni su pričvršćeni za bedeme cementom, krečom i gipsom[60]. Tako je ova tvrđava postala viša nego što je bila. Sa svih strana podignute su kule i načinjeni prolazi, a unaokolo cijelog grada napravljeni su mazgali za topove. Samo ovaj grad nema bastiona ni prsobrana kao ostali gradovi. Kako se nalazi na obali rijeke Drave, to je sa tri strane okružen rijekom Dravom. Sa tih strana nalaze se provalije, jame i bregovi, tako da grad uopšte nema opkopa, koji mu nije ni potreban. Sa tih strana, od obale, podignuta je samo jedna prosta jednostruka palanka i zid sagrađen od drveta. Tu i tamo napravljena su mala vrata kroz koja

52. Za Zrinjske up. str. 77, nap. 51.

53. U orig.: *Bakan*-Baćani. Up. str. 77, nap. 51.

54. Za Nadaždija up. str. 77, nap. 51.

55. U orig. stoji *Bočfali*, što je iskrivljeno od Bočkaj, ali je ovdje upotrijebljeno bez ikakvog istorijskog osnova.

56. Prema turskim katastarskim defterima Osijek je od sredine XVI vijeka u političkom i administrativnom pogledu bio samo vojvodaluk.

57. Mjesto u požeškom ejaletu, ovdje treba u požeškom sandžaku, jer Požega nije bila nikada središte nikakvog ejaleta nego samo središte istoimenog sandžaka, koji je pripadao prvo rumelijskom pa budimskom ejaletu. Osijek je priključen požeškom sandžaku tek poslije 1545. g. (jer se on te godine još uvijek nalazi u okviru iločkog sandžaka), a prije 1565, kada ga nalazimo u sastavu požeškog sandžaka.

58. Osiječki kadiluk spominje se prvi put 1565. g. Ali je on svakako osnovan ranije.

59. Ta rijeka jeste Drava; samo od Osijeka do ušća Drave u Dunav ima u pravoj liniji 20 km. Nije tačno ni to da Drava oblijeva Osijek sa tri strane (Radonić u GNČ XXIX, 1910, str. 96, nap. 34).

60. Po opisima zapadnih putopisaca izgleda da ta turska proširenja starih utvrđenja nisu bila baš tako impozantna kao što ih opisuje Evlija. Vidi Radonić u GNČ XXIX, 1910, str. 96, nap. 35.

se spušta do vode. Sa ostale tri strane nalaze se jaki, šeddadovski bedemi. Na toj strani proteže se od jedne kapije do druge u zemlju usječen, prostran, dubok i širok opkop. U đaursko doba kroz taj opkop tekla je rijeka Drava, pa su se u opkopu lovile ribe. I sada se u tom opkopu vide brane sa kojih su se lovile ribe. Taj grad je sa one strane na kojoj se nalazi opkop dug od jedne vode do druge hiljadu i stotinu običnih koraka. Sa suvozemne strane, međutim, na onoj strani na kojoj nema opkopa dužina grada iznosi dvije hiljade kvadrata. Prema tome računu, grad Osijek ima u opsegu tri hiljade koraka.

Tvrdava ima dvije kapije. Jedna je okrenuta na jugoistočnu stranu i vrlo je prostrana. Sa unutrašnje strane ove jugoistočne kapije podigao je Filibeli Mustafa-paša[61] jednu krasnu i veliku tabiju nabijenu zemljom; ona je tvrđa kao bedem Kahkaha[61a]. On je na tom bedemu i tabiji nanizao baljemez-topove i otišao.

Jedna kapija nalazi se na južnoj strani i okrenuta je prema varoši koja se nalazi izvan tvrđave. Ona je poznata pod imenom Čaršijska kapija. Iznad visokog gornjeg praga te kapije obješeni su mnogi rogovi od jelena. Zidovi između tih kapija okićeni su hiljadama raznovrsnog oruđa i oružja. Na tim kapijama stražari drže stražu na smjenu. Sa unutrašnje strane ove kapije nalazi se jedan šajka-top, tako velik da u njega može čovjek stati. Preko opkopa koji se nalazi pred ovim kapijama postoje drveni mostoji koje gradski čuvari svako veče dižu i na taj način stvaraju branu pred gradskim kapijama. Samo te pomenute kapije nisu gvozdene, nego su to čvrste kapije načinjene od jablanovih i hrastovih direka. Unutar ovoga grada nalazi se četiri stotine kuća, prizemnih i na sprat. Građene su od tvrdog materijala i sve su pokrivene šindrom. Tu ima . . . mahala i šest bogomolja.

Citadela. — Na sjevernom uglu ovog Srednjeg grada na obali rijeke Drave, na jednom rtu koji se spaja sa Srednjim gradom, nalazi se ovaj divni grad četvorougaonog oblika sazidan od cigle tako čvrsto kao da ga je gradio Šeddad. U četiri ugla toga grada nalaze se visoke kule poput četiri velika stuba. One su pune raznovrsne municije. Na tim visokim kulama nalaze se šiljaste kupole načinjene od daske. Na jednoj kapiji koja je okrenuta na južnu stranu svira svako veče osmanska muzika. Tu nema nikakve druge građevine osim dizdareve kuće i skladišta municije. Pred kapijom nalazi se Sulejman-hanova džamija[62]. Na obali rijeke Drave postoje ambari za pšenicu načinjeni od daske. Pred tim ambarima nalazi se veliko skladište topova. Tu ima jedan Sulejman-hanov top velik četrdeset pedalja, a imao je šezdeset oka teška gvozdena tanad[62a].

61. Filibeli = iz Filibe = Plovdiva (Filipopolja).

61a. Legendarni zid.

62 Sulejman Veličanstveni 1520—66.

62a. To će biti onaj top što ga pominje Georgijević (Georgiceo) 1626. i kaže da je grubo izrađen, da ima turski natpis i da je dug 36 šaka (palmi) Starine XVII, 134. Spominje ga i Braun (GNČ XXIX, 1910, str. 97, nap. 37).

Sada se u skladištu žita mnoga od tih tanadi stavljaju na kantare i njima se mjeri roba. Kad je Sulejman-han pošao da osvaja grad Beč u zemlji Almaniji[63], onda se jedan od dva Sulejman-hanova topa, koji se nalaze u ovome mjestu, zbog žurnog prelaženja potopio u vodi na mostu preko Drave. Kažu da taj stari top i sada stoji u vodi na vrhu mosta[64]. Razboriti ljudi govorili su da se u činjenici što se top potopio u vodi nalazi neka božanska mudrost i da to znači da će se Sulejman-han bez uspjeha vratiti iz Beča ako ga ne bude tukao topovima. Tako su onda govorili mnogi mudri ljudi vojničkog reda, pa se to i sada u narodu prepričava.

Za čudo božje, Sulejman-han je sedamnaest dana tukao grad Beč topovima koji se nalaze u Osijeku. Pri tome je nastupila žestoka zima[65], tako da se nije moglo micati ni rukama ni nogama. Tu se je jednog dana udario tako jak snijeg i mećava da niko nije bio u stanju da izađe ispod šatora. Na to se Sulejman-han povukao iz toga hladnog mjesta ostavljajući svoju sulejmanovsku opremu, šatore i blago, a povukavši sobom top koji se nalazi ovdje i još četiri baljemez-topa.

Kad su stigli u mjesto po imenu Džankurtaran[66], spasli su svoje živote. Zatim su došli oni koji su po toj ljutoj zimi dvadeset konaka daleko vukli ovaj top ispod grada Beča u zemlji Almaniji. Interesantno je da su ljudi u vrijeme kad se jedan od ovih topova potopio u Dravi govorili:

— Činjenica što se taj top potopio znak je da neće biti sreće; da je to predznak nesreće. Bogzna, ali ove godine nema pobjede ni osvojenja.

Oni su se stvarno tako vratili bez uspjeha i pobjede i došli u Osijek. Pokraj ovog velikog topa nalaze se još četiri baljemez-topa, od kojih svaki vrijedi jednog grada. Sve su to poznati topovi koji stoje na osječkoj ćupriji preko rijeke Drave, na kraju mosta, dva sata daleko, a okrenuti su prema gradu Dardi[67].

Varoš. — Ispred jugoistočne kapije ovog Srednjeg grada sve do kapije panađura, idući prostranim putem u sjevernom pravcu prostire se varoš duga hiljadu i stotinu koraka. I ona predstavlja čvrsto utvrđenje, palanku napravljenu od debelih drvenih direka sa jednostrukim zidom. Ona ima svoje tabije i kule na kojima se

63. To je bilo 1529. godine.

64. Taj most nije bio kod samog Osijeka, nego jedan konak dalje uz Dravu. Dnevnik Sulejmanovog pohoda na Beč spominje žurbu pri prelasku Drave i gubitke zbog toga.

65. Sulejman je bio pod Bečom od 29. septembra do 16. oktobra 1529. g. U dnevniku njegovog pohoda spominje se često hladnoća, u to vrijeme, ali jak snijeg tek u povratku (kod Beča na Lajti).

66. To je Adonj na desnoj strani Dunava ispod Budima. »Cankurtaran« znači turski »spasilac duše, života«. Tako se zvalo i jedno utvrđenje na putu između Arada i Velikog Varadina, koje i Evlija spominje. Više o tome vidi Radonjić, GNČ XXIX, 1910, str. 98 nap. 41.

67. Darda pod Turcima palanka, sada selo 10 km od Osijeka u pravoj liniji.

nalaze uski mazgali. I ovdje su dvije kapije: Panađurska kapija koja je okrenuta na sjevernu stranu, Val (= Valpovska) kapija koja je okrenuta na jugoistočnu stranu i Vukovarska kapija. Tu nema velikih bedema. Na Panađurskoj kapiji nalaze se samo deset šahi-topova. Njihove tobdžije stoje dan i noć spremni.

Opkop varoške tvrđave ispunio se tokom vremena pijeskom i zemljom pa je sada potrebno da se očisti. Opseg ovoga grada sa kopnene strane iznosi pet hiljada i devet koraka.

U ovoj varoši ima u svemu četiri stotine kuća. To su čiste kuće načinjene od daske i pokrivene daskom sa dvorištima ograđenim daskom; popođene su i kaldrmisane daskom. U ovoj varoši uopće nema kamenih građevina niti kamene kaldrme, jer je to nisko, podvodno i močvarno zemljište[68]. Pa ako se i nađe koja građevina građena od tvrdog materijala, sve su te građevine sagrađene i ozidane od cigala sa cementom. Ali je ustaljen običaj da se uz svaku kuću nalazi mala bašta. To su prostrane i vrlo impozantne kuće.

U ovom mjestu ima u svemu sedam mahala[69]. U srednjoj tvrđavi ima pet mahala. Prvo je Kasim-pašina mahala[70], zatim mahala Begov saraj (dvor), mahala Mehkema (sudnica), Ambar-mahala, Agina mahala i velika Kujundžijska mahala.

Tu ima u svemu šezdeset i šest muslimanskih bogomolja[71]. Od svih najpoznatija je sultan-Sulejmanova džamija koja se nalazi pred kapijom citadele i koja je u stara vremena bila crkva[72]. Ona nije tako lijepa, a zbog pomanjkanja posjetilaca, postala je pusta i usamljena. U Srednjem gradu nalazi se Kasim-pašina džamija. Natpis na toj džamiji glasi:

Dobrotvor Kasim-paša, neka mu je slava trajna!
Podiže hram za slavljenje vječnog boga,
To je hram lijep kao staro svetište (Ćaba)
Hronostih njen jeste: »Vječna zadužbina«
966/1558/9. godine[73].

Ta džamija je vrlo svijetla, a nalazi se na desnoj strani glavne ulice kada se izađe iz Srednjeg grada. To je vrlo svijetla džamija

68. Pigafeta (1567) spominje u Osijeku onakve pločnike od greda kakve je Evlija spomenuo u Temišvaru (Starine XXII, 185) i kaže da su takve ulice i u Sigetu.

69. Prema turskom katastarskom popisu iz g. 1579 u Osijeku su tada postojale samo četiri mahale: Mahala careve džamije, Mahala mesdžida Kapudan-bega, Mahala džamije pokojnog Kasim-paše i Mahala džamije Mustafapaše (Up. Tapu defter požeškog sandžaka br. 672).

70. Misli na Kasim-pašu, prvog sandžakbega osječkog sandžaka. Up. ovdje str. 358, nap. 49.

71. Ovaj broj je sigurno udesetostručen.

72. Koja je crkva u Osijeku pretvorena u džamiju sultana Sulejmana, sada se ne zna.

73. Hidžrijska godina 966. odgovara 1558/59. godini, pa to znači da je Kasim-paša podigao ovu džamiju kad je bio budimski ili temišvarski beglerbeg. Up. naprijed str. 358, nap. 49.

sa kupolom pokrivenom čistim plavim olovom. Ona je duga i široka u dužini i širini tačno po stotinu koraka. Njen mimber i mahfil su jednostavni i lijepi. Sva je umjetnički vrlo lijepo izrađena. U vanjskom predvorju dižu se na šest stubova od čistog bijelog mramora sedam kupola pokrivenih plavim olovom, tako da ovako lijepe džamije nema ni na jednoj krajini. Ona ima prostrano dvorište ograđeno čvrstim zidom od cigala. U unutrašnjosti dvorišta nalaze se četiri visoka stabla kojima je ono ukrašeno i koje stoga predstavlja hladovito odmaralište. Ta džamija ima divan i umjetnički jako lijepo izrađen visoki minaret.

U toj varoši nalazi se još i Mustafa-pašina[74] džamija. Premda je pokrivena ćeremitom, ta džamija ima ipak mnogo posjetilaca, jer je to vrlo svijetla džamija koja se nalazi u čaršiji i bazaru na vrlo prometnom mjestu. Na vratima te džamije nalazi se ovaj natpis:

Mustafa-paša podiže ovaj hram milosti božje
Eto, to je put vjere. Oni koji dostojno ustraju na tom putu,
Jesu askete koji stiču približenje gospodu.
Hronostih ove džamije rekoh ovako:
»Stjecište božje milosti, boravište pobožnih ljudi«[75].

Osim tih džamija, ima ovdje četrdeset mahalskih mesdžida[76].

U svemu postoje četiri nastavna zavoda u kojima predaju naučnici: Kasim-pašina medresa i Mustafa-pašina medresa se naročito ističu. U ovim krajevima stanovništvo jako mnogo cijeni i poštuje naučnike. Tu, međutim, nema škola za izučavanje kiraeta niti škola za izučavanje svete tradicije. Ali po džamijama profesori koji drže javna predavanja predaju i svetu tradiciju.

Ovdje postoje četiri tekije i pet osnovnih škola. Najpoznatije su: Kasim-pašin i Mustafa-pašin mekteb, koji su u dobrom stanju i puni djece kao [carski] saraji. Početkom svake godine vakuf daje svoj siromašnoj djeci odjeću, obuću i druge poklone.

Tu ima dvanaest sebilja (sebilhane). Najpoznatiji je Kasim-pašin sebilj koji se nalazi na rubu opkopa s desne strane kada se kroz Čaršijsku kapiju izlazi iz Srednjeg grada vani. On ima kupolu pokrivenu daskom. Tu se u mjesecu julu svim žednim ljudima besplatno daje voda koja je kao rajsko vrelo Kevser[77] za dušu mučenika sa Kerbele[78]. Od sebilja koji su meni poznati ističu se još Serdarev sebilj i sebilj Ćehajin.

74. Misli sigurno na Filibeli Mustafa-pašu, koji je oko 1563. g. bio sandžakbeg požeškog sandžaka.

75. Kad se izračuna brojčana vrijednost riječi kojima je izražen ovaj datum, dobije se 970. godina po Hidžri = 1563. Sve gornje džamije spominju se i u popisu iz 1579. godine. Vjerovatno ih ni kasnije nije bilo mnogo više.

76. Ovaj broj je takođe strašno pretjeran. Najstariji mesdžid vjerovatno Kapundan-begov. On se prvi put spominje 1579. godine u pomenutom defteru.

77. Ime vrela koje protiče kroz raj.

78. Misli na Huseina sina četvrtog halife Alije, a unuka Muhamedova. On je kao pretendent na halifski položaj poginuo sa svojim društvom na mjestu Kerbela blizu Eufrata 680, navodno izmučen žeđu.

Kad se izađe kroz kapiju Srednjeg grada, idući u čaršiju s desne strane glavne ulice nalazi se divna građevina javnog kupatila (hamam) čije su sve kupole pokrivene olovom.

Ovdje ima šest trgovačkih hanova i jedan karavan-saraj, u kome se može prenoćiti i kroz koji prolaze karavane. Izvan varoške tvrđave nalazi se jedno zdanje načinjeno od drveta (palanka) tako tvrdo kao kakva tvrđava. To zdanje nazivaju panađur (penayir). Tu odsjedaju i konače svi putnici i namjernici. U varoši nema drugog karavan-saraja od drveta osim toga. Ali ima vrlo mnogo mjesnih prvaka i velikaša koji drže odžake za primanje gostiju. Kapije njihovih domova su otvorene. Putnici i namjernici dolaze im u goste i tu ostaju nekoliko dana jer je ova varoš jako bogata.

Tu ima u svemu dvije stotine dućana koji su poput bezistana ali ti dućani nisu građeni od tvrdog materijala. Ipak se u njima nalazi robe iz svih krajeva Indije, Arabije i Persije. Tu ima jedna tekuća voda koja je hladna i prijatna kao voda života. Ta voda je velika rijeka Drava. Ona ima svoje prvotno izvorište na dva mjesta. Ona izvire na južnoj i na zapadnoj strani. Jedan njen rukav dolazi iz planina Hrvatske, a drugi iz planina Koruške[79], Međumurja[80], i Slavonije[81]. Tekući tako dalje, ona prolazi pokraj grada Legrada[82], ispod grada Kečkevara[83], zatim prolazi naše gradove Moslavinu[84] i Valpovo[85] i kad prođe ispod mosta grada Darde u blizini Osijeka, koji ona katkad ošteti, ona se pokraj Osijeka uliva u maticu voda, rijeku Dunav.

Čaršija, pazar i panađur. — Na južnoj strani grada Osijeka izvan varoši nalazi se jedna alargo-palata; ona je takva da bi, kada bi se u nju stavila municija i topovi, postala prava tvrđava. U opsegu ima četiri hiljade koraka. To je panađur, tj. mjesto gdje se godišnje jedanput održava pazar[86]. Unutrašnjost te građevine uređena je poput šahovske table. Tu je arhitekt tačno geometrijski prosjekao puteve uz koje se niže hiljadu dućana. Iz koje god se ulice pogleda, vidi se središte čaršije. Na jednoj strani podignute su staje za konje, a na drugoj strani nalazi se mejdan na kome stoje kola. To je velika građevina u kojoj su podignute mnoge sobe u prizemlju i na spratu; one se nalaze na onoj strani na kojoj stoji kapija koja liči na kapiju

79. U orig. Duduška. Vid. str. 77, nap. 49.
80. Međumurje, kraj između Mure i Drave.
81. Slavonijom se tada naziva cio kraj između Save i Drave. (GNČ XXIX, 1910, str. 101, nap. 52).
82. U orig.: *Legracik* = Legrad kod ušća Mure u Dravu. Up. str. 249.
83. U orig. *Keckivar*, vjerovatno Novi Zrinj. Uporedi Radonić, *n. m.* str. 74, nap. 17.
84. U orig.: *Masluka*, treba Moslavina na desnoj strani Drave. Vidi str. 242.
85. Valpovo više Osijeka na desnoj strani Drave.
86. O panađurima vidi Radonić, *n. d.* XXX, 1911, str. 277, nap. 57 i 58. Što je prikaz trajanja osječkog panađura u Evlije i nekih drugih pisaca izgledao Radoniću znatno različit, to je nastalo otuda što je on imao pogrešan prevod Evlijina prikaza.

tvrđave. Ova građevina nije napravljena od tvrdog materijala nego od drveta. Ovdje u proljeće, u doba trešanja, i u jesen dođe preko stotinu hiljada trgovaca importnom robom iz Turske, Arabije, Perzije i ostalih krajeva svijeta. Oni odsjedaju u toj tvrđavi i svaki od njih razapinje svoje šatore na određenom mjestu, prema vrsti svoje robe. S druge strane, opet, tu, pod svojim šatorima razapetim izvan ove tvrđave, odsjeda stanovništvo čitavog ovoga područja. Tu biva tako velik pazar da se to ne može izraziti. Kada se na taj način na ovaj panađur slegne more svijeta, onda tu, na jednoj strani pod šatorima i čadorima odsjedne požeški paša sa svojom vojskom, koja stoji spremna pod oružjem. Na jednoj strani toga panađura borave kavazage sa tri hiljade svojih ratobornih hrabrih i odvažnih momaka i dan-noć čuvaju sve trgovce. Dok ti odredi vojske vrše svoju stražarsku dužnost, dotle svi trgovci izlažu svoju robu i druge predmete i tu prodaju četrdeset dana i četrdeset noći. Tu se rastvori na hiljade tovara i proda. Tu se kupi na hiljade tovara robe. U polju toga panađura prodaje se stoka i živina. Kratko rečeno, kad bih ja htio da opišem ogromni skup na tome panađuru kako sam ga vidio, nastala bi posebna knjiga. Kad nastupi četrdeseti dan, onda svako uzima svoju robu i uz pratnju kanjiške vojske odlazi u svoj zavičaj. Od trgovaca se naplati sedam do osam hiljada groša na ime godišnjeg zakupa za dućane. Ovaj panađur je zadužbina Ibrahim-paše, osvojitelja Kanjiže[87].

Stanovništvo i njegova odjeća. — Svi stanovnici Osijeka nose krajiške kalpake i raznovrsne čohane dolame sa raznovrsnim srebrnim tokama i tako šetaju. Oni govore mađarski. Klima je prijatna. Svi ovdašnji stanovnici su zadojeni osmanskim duhom.

Tu se nalazi turbe Kasim-paše, koji je pokopan u jednom olovom pokrivenom i svijetlom mauzoleju pod kupolom koje se nalazi u dvorištu njegove džamije[88]. U varoši se nalazi i grobnica Mustafa-paše, koji počiva u blizini svoje džamije[89]. Blizu pomenutog panađura, na putu koji vodi u grad Valpovo, nalazi se Bajram-babino turbe. Na jugoistočnoj strani, na Beogradskom drumu, u baštama nalazi se Husrev-babino turbe[90].

Dok smo mi potpuno razmotrili ovaj grad, dotle je prispjela i ona vojska našeg gospodara Kadizade Ibrahim-paše[91] koja je bila

87. To je Ibrahim-paša Novošeherlija, rodom iz Novog Šehera kod Žepča u Bosni. Bio je tri puta veliki vezir u međuvremenu od 1596. do 1601. g. Umro je u Beogradu, a Kanjižu je osvojio 20. oktobra 1600. godine.

88. To je onaj isti Kasim-paša koji je bio prvi sandžakbeg osječki a kasnije beglerbeg budimski i temišvarski. Up. ovdje str. 258. Ovo je jedini izvor iz koga znamo da je sahranjen u Osijeku, što je i razumljivo kada znamo da je tu imao tolike svoje zadužbine. Samo se ne zna da je on imao titulu gazija. No Evlija mu je tu titulu mogao sam dodati, kao što nije rijedak slučaj ni kod drugih turskih pisaca.

89. To je sigurno ranije spominjani Filibeli Mustafa-paša. Up. nap. 74.

90. O ovim derviškim prvacima Bajram-babi i Husref-babi koji su imali svoja turbeta kod Osijeka sada nemamo nikakvih drugih podataka. To su, svakako, bili prvi islamski misionari u tim krajevima.

91. Nikopoljski sandžakbeg u čijoj se pratnji Evlija nalazio.

zaostala. Mi smo prošli ispod šatora velikog vezira Fadil Ahmed-paše Čuprilića[92] u vrlo svečanoj povorci. Naš paša imao je dva tuga. Naša vojska je bila impozantnija od vojske ostalih vezira. Kada su vidjeli naše odrede, svi su vojnici rekli: »Bog ih blagoslovio« i divili se. Tu je bilo sto dvadeset naoružanih i dobro obučenih kapidžibaša, dvije stotine dostojanstvenih . . ., tri stotine muteferika, dvije stotine delija, dvije stotine gonulija, dvije stotine Tatara, stotinu češnegira, stotinu vanjskih kilardžija, dvije stotine paževa sarača, tri stotine saridžija pod puškom, sedam stotina i sedamdeset sejmena, Hrvata, Bošnjaka i Arnauta, od kojih je svaki pojedini ličio na jednog starog lava. Sve njihove putne kape bile su načinjene od crvene saja-čohe. Oni su svoje srmom vezene kape zabacivali na leđa. Svi su prolazili pješke u redu dva po dva marširajući hitro kao srne, noseći puške koje izbacuju olovna zrna teška četrdeset do pedeset drama. Zatim su prošli konjanici na konjima čija je oprema bila sva utonula u srebro, srmu i zlato. Poslije sviju išao je Kadizade Ibrahim-paša, otmjeno i dostojanstveno poput velikog vezira. Njegovo oružje bilo je okićeno i ukrašeno draguljima, a sam je bio okićen strijelama i sabljama ukrašenim srmom i zlatom. Ličio je na Asafa Berahja[93]. Kad je prolazio i kad su ga vidjeli razboriti ljudi, govorili su:

— Treba li da čovjek na položaju nikopoljskog sandžaka ide tako vezirski i dostojanstveno.

Drugi su opet rekli:

— Vojna je, tako ide ovaj sin Reis-efendije da bi pokazao svoju silu i snagu i da bi izazvao strahopoštovanje kod neprijatelja.

Zatim su prošli tri stotine paževa svi u zlatu i srmi. Na glavama su imali zlatom izvezene ćulahe i kacige, a u rukama duga koplja. Oni su prolazili na konjima sve dva po dva u redu. Zatim je prošlo ravno stotinu članova vojne muzike sa puškama i tokmacima. Za njima je udarala vojna muzika od sedam članova sa džemšidovskim bubnjevima[94] i sekakijevskim melodijama[95]. Kad je Ibrahim-paša sjahao s konja, prišao je viteški velikom veziru i poljubio ga u ruku. Na to je mudri vezir rekao:

92. Ahmed-paša Čuprilić, vel. vezir 1661—76, glavni komandant vojske u ovom ratu (663/64). On se spremio za ulemu (otuda i nadimak Fazil-naučnik) i nije nikako bio vojnik, što je pokazao baš i u ovom ratu, gdje je turske uspjehe u 1663. g. ostavio neiskorišćene; umjesto da prezimi negdje u blizini granice, on se vratio s glavnim dijelovima vojske čak u Beograd na zimovnik, odakle nije mogao da zapriječi zimski pohod Nikole Zrinjskog s grofom Hoenloe (u jan. i feb. 1664), kojom su prilikom opustošene Baranja, Šomođska županija i spaljen djelimično osječki most. Ali, kako su na hrišćanskoj strani činjene mnoge pogreške i nije bilo mnogo volje za rat, to su pored sve te seraskerove strateške neumješnosti i strašnog poraza kod Sv. Gotharda prvog avgusta Turci ipak dobro prošli, jer je 10. avg. došlo do sklapanja Varšavskog mira, koji je za Turske bio vrlo povoljan. (GNČ XXX, str. 278, nap. 63).

93. Legendarni vezir mudrog Salomona.

94. Džemšid je po muslimanskim tradicijama kralj Irana (Persije). Vladao je 700 godina i pripisuje mu se da je on položio osnove kulturi starog Irana; tako i pronalazak muzike pada u njegovo doba, te otuda, valjda, to ime džemšidovski bubanj.

95. Sekaki je bio glasovit muzičar.

— Bravo, sto puta bravo, neka ti je halal carski hljeb. Ti si pokazao i opremio svoju vojsku ne prema tvome položaju, nego kao kakav vezir. Akobogda, izradiću kod sultana da ti da vezirstvo Budima, da u Budimu još više usavršiš svoj korpus.

Zatim ga je ogrnuo jednom skupocjenom odorom izvezenom zlatom i srmom i jednim skupocjenim samur-ćurkom. On je zatim sa svojim odredom otišao pod svoj šator, gdje je bio određen i tu odsjeo[96].

Sutradan je objavljen polazak. Ispod Osijeka je prvi krenuo čarkadžija Ali-paša, koji je bio izvidnica cijele vojske. Zatim sam ja, siromah, sa našim gospodarom Ibrahim-pašom za dva sata s mukom prešao osječki most i tako smo stigli u palanku Dardu, koja se nalazi na kraju mosta. Tu je predato muslimanskoj vojsci pedeset tovara transportnih lađa hrane. Time se vojska toliko obogatila da je jedan konjski obrok stajao samo dvije akče.

OSJEČKI MOST

Postojao je još u hrišćanska vremena. Kasnije u mjesecu zu'l-ka'di 936/9. VIII—7. IX 1526. godine, kada je njegovo veličanstvo sultan Sulejman osvojio gradove Varadin i Osijek, onda je tadašnji vrhovni komandant (docnije) ubijeni Ibrahim-paša idući u vojnu na Mohačko polje podigao ovaj most sa cijelom vojskom. S jednog kraja na drugi on je dug puna dva sata hoda. Na jednoj, i to jugoistočnoj strani nalazi se grad Osijek; a na drugom kraju mosta na zapadnoj strani leži ovaj grad Darda. Zemljište oko toga mosta je močvarno i podvodno. Sa svih strana postavljeni su i pobođeni tako debeli hrastovi direci da ih dva čovjeka jedva mogu da obuhvate. Na sredini mosta, s desne i s lijeve strane, nalaze se visoki kiosci za odmaranje putnika i prolaznika, a napravljeni su od drveta. Kojih deset koraka prostora na mostu, računajući od tih kioska, pokretljivo je. Tu boravi gradska posada i od trgovaca koji dolaze i prolaze naplaćuje badž koji pripada državi. Uveče oni dižu taj pokretni dio mosta na točak i tako zatvaraju prilaz mostu. Sa obje strane mosta nalazi se ograda načinjena od direka. S vanjske strane te ograde nalaze se prolazi za pješake, široki dva hvata. Kada se na tom mostu susretnu dvoja kola jedna prema drugim, onda se pješaci sklanjaju na rub, a kola komotno prolaze jedna pored drugih. Preko toga mosta prolazi neprestano more svijeta kao što teče rijeka.

OBLIK GRADA DARDE

To je mala palanka sagrađena od drveta u obliku četvorougaonika, a leži na kraju drvenog mosta, na obali rijeke Drave. Ima jednu drvenu kapiju koja je okrenuta prema zapadu. To je jaka tvrđava snabdjevena kulama, bastionima i municijom. Ima svoga zapovjednika (dizdar) i osamdeset vojnika posade. U tvrđavi se

96. Ovakve revije kao ovu priređivali su Turci obično na zbornim mjestima pred sam ulazak u neprijateljsku zemlju. Vidi Radonić, n. m. 279.

nalazi oko pedeset raznovrsnih malenih daskom pokrivenih kuća, jedna džamija i ambar.

Naselje izvan grada ima izgled varoši. Tu postoji jedan han i deset dućana, a nema vinograda, jer je to jako eksponirano područje (serhat). Ono nije sigurno od provala, a ne manjkaju ni razni upadi u to mjesto. U njega se ulazi kroz kapiju koja se nalazi na kraju velikog mosta, a izlazi se kroz kapiju koja se nalazi na zapadnoj strani te varoši.

Kad se pređe preko mosta na Dravi, odmah se dolazi na ovaj čudni most koji se nalazi blizu Darde.

MOST NA DRAVI I RIJEKA DRAVA

Na mjestu gdje ova rijeka protiče ispod grada nalazi se ravno četrdeset lađa koje su povezane jedna za drugu gvozdenim lancima. Tu se upotrebljavaju lanci debeli kao ruka zato da ih dušmanin ne bi presjekao. Na tih četrdeset lađa podignut je jak drveni most; dug je sto šezdeset koraka, a nalazi se na tijesnom bogazu. Sa obje strane mosta nalaze se čvrste i utvrđene kapije. Čuvari, pasvandžije i stražari svako veče vežu gvozdenim lancima dvije tulumbar-lađe koje se nalaze na sredini mosta. Oni tu drže stražu naizmjenično sve do zore, tako da ni ptica ne može proletjeti, da ni orao ni soko ne može proći.

JEZERO KRAŠICE

Između ove utvrde Darde i grada Baranje nalazi se malo jezero koje se odvaja iz rijeke Dunava i Drave. Opseg tog jezera iznosi osam milja. U njemu ima dobrih i debelih riba.

Podigavši se odatle i idući pet sati u zapadnom pravcu, stigli smo u palanku Baranju.

PALANKA BARANJA[97]

Nalazi se na teritoriji mohačkog sandžaka. To je kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Ima gradskog dizdara i osamdeset vojnika posade. Tu ima oko pedeset daskom pokrivenih kuća, jedna džamija, skladište municije, žitni ambar, dvadeset šahi-topova koji su okrenuti prema zapadu, jedna drvena kapija i opkop. To je drvena palanka u dobrom stanju.

U varoši izvan palanke nalazi se stotinu daskom pokrivenih kuća, jedan mali han i deset dućana. Iz polja koje sa sve četiri strane okružuje ovaj grad nadolazi voda koja se izliva iz rijeka i čini ovo mjesto močvarnim. Tu se nalazi jedan jak drveni most. Sva vojska prelazi preko toga mosta. I naša je cijela vojska prešla preko toga mosta, pa smo tako stigli u tvrdu palanku Mohač na Mohačkom polju.

[Ovdje (VI, 189) Evlija opet napušta jugoslovensku teritoriju, odlazi u Mađarsku i mi ga stoga dalje ne pratimo].

97. U orig. Baranja, na drugim mjestima *Baranyavar*, srpskohrvatski Brnjevar i Baranja, neznatno mjesto u Baranji, na putu iz Osijeka u Mohač.

XXIX

NAŠE PUTOVANJE IZ GRADA BUDIMA U BEOGRAD[1]

(VI, 402—407)

Iz Budima smo išli prvo u jugoistočnom pravcu[2] obalom rijeke Dunava. Ne zaustavljajući se u Hamza-begovom gradu[3], išli smo dalje, prošli grad Džankurtaran[4] i zakonačili u palanci Panteli[5] na jugozapadnoj strani. Zatim smo prošli palanke Földvar[6], Pakš[7] i Tolnu[8].

Samo bog zna beskrajne muke koje je islamska vojska podnijela dok je prešla preko mostova između dvije palanke. Napokon je jednog dana dobila odmor. Odatle smo išli dalje i prošli palanke Seksar[9], Batasek[10], Szekcsö[11] i stigli u palanku Mohač.

Odatle je Kaplan-paša[12] sa pedeset hiljada vojnika upadao u vilajete Zrinjskog[13], Bačanija[14], Nadaždija[15], u Sloviniju[16] i Među-

1. Ovo putovanje iz Budima u Beograd izvršeno je novembra 1663. godine.
2. Treba u južnom pravcu i svugdje dalje, jer oni idu desnom obalom Dunava koji do Osijeka teče u pravcu merdijana.
3. Danas Erd na desnoj strani Dunava 20 km niže Budima. Na drugim mjestima ovo mjesto Evlija naziva selom.
4. Sada Adonj (Adony odnosno Duna Adony). Up. GNČ XXIX, str. 98, nap. 41.
5. = Pantelija (mađ. Duna Pantele).
6. = Duna Földvar.
7. U orig.: *Pahš.*
8. U orig.: *Tolna.*
9. U orig.: *Seksar*, treba Seksard odnosno Szegezard.
10. Mađ. Battoszek.
11. Mađ. Duna Szekcsö, srpskohrvatski Sečuj.
12. Kaplan Mustafa-paša (*kaplan* turski tigar) — koji se te jeseni toliko odlikovao pri opsadi Ujvara (Neuheusen) da mu je veliki vezir Ahmed Ćuprilić dao svoju sestru za ženu — poslat je sa svojim vojnicima na zimovnik u Kanjižu, jer su oni krajevi bili jako ugroženi osobito od Nikole Zrinjskog koji je iz Novog Zrina često slao čete u turske krajeve. Radonić, GNČ XXX, str. 280, nap. 12.
13. U orig.: *Zrin-oğlu.*
14. U orig.: *Bakan-oğlu.*
15. U orig.: *Nadaj-oğlu.* Zemlje Zrinjskih, Bačanija i Nadaždija su pogranični krajevi ćesarski oko Kanjiže. Te tri porodice imale su najveća imanja u Međumurju, Zaladskoj i Željeznoj županiji. U svim borbama s Turcima u ovim krajevima od druge polovine XVI do pred kraj XVII v. isticali su se članovi tih porodica GNČ XXX, str. 281, nap. 13.
16. Tj. Slovinska zemlja ili Slovinje, kako se još i tada zvao cio kraj između Kupe i Drave.

murje[17] sve do rijeka Mure[18], Drave i Rabe, pljačkao i plijenio. I sada mu je to bilo naređeno i on je otišao. Samo je zima jako strašna, pa neka mu je bog na pomoći!

Podigavši se odatle, prošli smo palanke Baranju[19], i Dardu[20] te stigli u veliki grad Osijek[21]. Tu je izdata naredba za dvodnevni odmor vojsci. Tada je cjelokupnoj vojsci isplaćena kasumska plata[22]. Za čudo božje, padao je tako strašan snijeg da je na hiljade šatora i čadora ostalo pod snijegom. Mnogo ranjenih i žalosnih spahija tumaralo je po putevima oko šatora velikog vezira i tu umiralo. Mudrošću božjom sutradan je sunce tako obasjalo da je čitav svijet sijao. Od velike topline svi su ratnici postali veseli misleći da je poboljšanje njihovog stanja bilo posljedica zahvalnosti bogu. Jedan čovjek nije bio u stanju da digne svoj šator, pa je opet istog časa udarila takva kiša da nijedan šator nije mogao ostati u zemlji. Zatim je dunuo strašan vjetar koji je svakom zaustavljao dah i dušu. Nastala je očajna kuknjava i pomagnjavina. Na takvom vremenu isplaćene su plate samo na pet hiljada vojnika. Na to je defterdar Ahmed-paša izjavio da će se ostalim vojnicima isplatiti plate tri dana kasnije i s tim riječima zatvorio platne spiskove, označivši da oni koji nisu primili plate nisu prisutni. Tako je uz imena jedanaest hiljada ljudi stavio slovo mim[23]. Tako je brisao imena brojnih božjih robova i uskratio im plate. Sutradan je zavladala blaža studen. Veliki vezir je priredio gozbu sinu tatarskog hana, zapovjedniku njegove konjice i ostalim uglednim tatarskim prvacima i zapovjednicima[24]. Poslije gozbe, on je darovao sinu tatarskog hana jedan samur-ćurak i jednog jahaćeg konja arapske pasmine sa opremom okićenom draguljima. On je na to otišao u vilajet Bačku na zimovanje[25]. I ostali veziri i vojni komandanti otišli su u opredijeljena mjesta na zimovanje. Odatle se podigao i veliki vezir, pa smo s njim došli u grad Vukovar.

Ja sam tu posjetio grob sultana Hindi-babe[26], koji se nalazi na vrhu mosta. Naime, ranije kad sam prolazio na vojnu ja sam usnio ovog svetitelja i u snu dobio od njega radosnu vijest koja je glasila:

— Akobogda, opet ćeš doći zdrav i sa plijenom.

17. Međumurje, kraj između Drave, Mure i Štajerske granice. Zrinjski su postali gospodari Međumurja 1546. godine.

18. U orig.: stoji *Mura*.

19. U orig.: *Baranyavar*, vid. str. 118, nap. 97.

20. U orig.: *Darda*.

21. Tu su prispjeli oko 20 novembra.

22. Turci su po pravilu ratovali samo ljeti (dok je bilo paše za konje) od Đurđeva-dana do Mitrova-dana. O Mitrovu-dne (koji Turci zovu *kasum*) prekidalo se ratovanje, vojsci se izdavala kasumska plata i odlazilo se na zimovanje.

23. Slovo M kao početno slovo persijske riječi *murde* = mrtav.

24. U ovom ratu bila su u turskoj vojsci dva sina tatarskog hana: Ahmed Giraj i brat mu Muhamed Giraj.

25. Zimovao je u Somboru, kao što i Evlija dalje kaže.

26. Jedna vrsta derviša-skitača zvala se »Hindi« (ljudi iz Indije). Sultan znači uopće: »gospodar« i nije neka naročita titula; i Evlija malo poslije ima jedno pismo gdje se vel. vezir naziva sultanom. Cara svoga Turci obično nazivaju padišah. GNČ XXIX, 92—3; XXX, str. 281, nap. 24.

Bogu hvala, ja sam došao sretno u ovo mjesto, zaklao kurban i počeo da čitam Kur'an za njegovu dušu, kako sam se ranije zavjetovao. Dabogda da me njegov blagoslov uvijek prati!

Odatle smo išli dalje i prošli palanke Sotin[27] i Tovarnik[28], te stigli u kasabu Mitrovicu.

Stanovništvo te kasabe priredilo je vojsci gozbu. Muslimanski ratnici nisu mogli ni da jedu od velikog premora.

Zatim smo stigli u selo Vojku[29]. Tu je stigao i Kaplan-paša koji je bio otišao da plijeni i pljačka Zrinjskog i ostale. On se vratio praznih ruku izgubivši na hiljade konja i ljudi. Sav satrven i skrhan, ušao je u audijenciju velikom veziru i ispričao mu u pojedinostima sve svoje žalosne doživljaje[30]. Zatim je otišao na zimovanje u opredijeljeno mjesto. Odatle smo dalje putovali kroz srijemsko polje, prošli veliki most na Savi i idući sa velikom pompom stigli smo u Beograd. Sa grada su ispaljeni mnogi topovi u znak radosti i veselja. Tako smo sretno ušli u Beograd.

U Beogradu je veliki vezir odredio svojim agama mjesta za zimovanje. Mene, siromaha, odredio je da budem uz našeg ćehaju i gospodara Ibrahim-ćehaju i dao nam je jedan konak. Mi smo danju i noću provodili vrijeme sa našim gospodarom velikim vezirom, ćehajom Ibrahimom i ostalim prvacima i uglednim ljudima, izvodeći melodije Huseina Bajkare[31], tako da su nam noći i dani bili pravi praznici. Svi smo zaboravili bolove i muke, slavili boga tvorca svijeta i zahvaljivali mu.

27. Sotin, selo na Dunavu, niže Vukovara.

28. Tovarnik, veliko selo na jugozapadu od Iloka.

29. Vojka, 25 km sjeverno od Zemuna.

30. Poraz njegov što se ovdje spominje jeste onaj od 27. nov. kad je Nikola Zrinjski na Muri kod Novog Zrina potukao veliki odred Turaka i Tatara koji su pokušali preći u Međumurje. Majer, nastavljač Ortelija, spominje kako je tada 800 ranjenika turskih poslato vel. veziru, da bi mu se pokazalo kako je bila teška borba. (GNČ XXX, str. 282, nap. 30).

31. Husein Bajkara bio je poznati turski muzičar.

XXX

PUTOVANJE IZ BEOGRADA U UŽIČKU POŽEGU I POVRATAK U BEOGRAD

(VI, 404—407)

Dok je veliki vezir[1] zimovao u Beogradu dao je svome agi smederevski sandžak, a meni, siromahu, dao je jedno selo, te sam otišao iz Beograda u kadiluk Požegadžik[2] u smederevskom sandžaku da sabirem ratni prirez zahire beha.

Iz Beograda sam prvo putovao u jugoistočnom pravcu prolazeći osam sati kroz napredna i naseljena sela pa sam stigao u

SELO RUŠANJ[3]

To je srpsko selo na području smederevskog sandžaka u nahiji beogradskog kadiluka i vrlo je plodno. To je zaista napredno i krasno selo.

Idući odatle devet sati opet u jugoistočnom pravcu stigli smo u varoš Rudnik[4].

GRAD RUDNIK

Osnovao ga je jedan od srpskih kraljeva, kralj Miloš[5], a osvojio ga je Bajezid-han II Jildirim[6]. Kasnije kad je Mehmed Osvajač pošao na vojnu protiv Beograda zauzeo je na vjeru ovo mjesto[7].

1. Tada je veliki vezir bio Ahmed-paša Ćuprilić.
2. Požegadžik je deminutiv od Požega i znači Mala Požega, danas Užička Požega.
3. U orig.: *Dužaj ili Dožaj*. Ovo selo Evlija spominje u svome putopisu kasnije još dva puta i svaki put na sličan način.
4. Poznati srednjovjekovni rudarski centar u Srbiji, 13 km sjeverno od G. Milanovca.
5. Rečeno je da Evlijini podaci o osnivanju pojedinih mjesta obično nemaju nikakav istorijski značaj kao ni u ovome slučaju. Rudom bogati Rudnik eksploatisali su još Rimljani, a srednjovjekovno mjesto poznato je od 1282. godine.
6. Nadimak Jildirim — »Munja« imao je Bajezid I 1389—1402.
7. Misli na pohod iz 1456. godine. Ovo kao i dalje kazivanje Evlije o osvajanju Rudnika nije tačno. Ovaj je grad prvi put osvojen od Turaka 1439, privremeno, zatim definitivno 1458. godine.

Premda je kasnije opet palo u dušmanske ruke, ono se jedanaesti dan mjeseca džumadu'l-ahira godine 927/19. maja 1521. predalo na vjeru[8] mirnim putem Jahja-begu[9] nakon što je posada koja se nalazila u gradu uvidjela da neće moći odoljeti osmanskoj sili. Otada pa sve dosada nalazi se u osmanskoj vlasti.

To je vrlo unosan kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Njegova nahija sastoji se od sedamdeset i šest razvijenih sela. Tu ima predstavnik Portinih spahija (kethuda yeri) i janjičarski serdar.

Oblik grada Rudnika. — Taj grad leži na vrhu jedne visoke planine koja se diže do nebesa. Sagrađen je od kamena u obliku petougaonika[10]. To je stara i zapustjela tvrđava koju je smederevski sandžakbeg Gazi Bali-beg[11] iz temelja porušio. Naime, jedanput se stanovništvo toga grada bilo pobunilo pa je Gazi Bali-beg opsjeo grad i iz temelja ga porušio. U zimsko doba u njemu stanuju čobani.

Varoš. — Leži na zapadnoj strani strmenite litice na kojoj se nalazi tvrđava, u jednoj prostranoj dolini koja je bogata vinogradima i baštama. U svemu ima sedam muslimanskih i nemuslimanskih mahala. Ima osam stotina daskom pokrivenih kuća, jedanaest bogomolja, tri osnovne škole i jedan mračan hamam, čija je voda prijatna. Tu se nalazi oko osamdeset dućana. Svo stanovništvo govori poturski, kao Poturi. Odijevaju se u čohano odijelo sa čakširama na kopče kao krajišnici; nose grube papuče i kalpake od čohe, a bave se trgovinom. To je srpska i bošnjačka raja, vrlo uglađena i bogata. Njihove djevojke i žene nose kosu na poseban način, zavijenu na jednu stranu. Njihove djevojke zavijaju glavu, a mnoge imaju na fesićima srebrne i bakarne novce koje nižu oko kape. To su rajetinske djevojke bogato obučene sa suknjama i okićenim glavama.

Budući da se ova kasaba nalazi pod brdom svoje tvrđave pa tako brdo dominira varoši, sunce čitavih šest mjeseci ne dopire u ovo mjesto. Onog dana kada sam ja tamo bio sunce se malo pojavilo i ugrijalo, ali je opet odmah poslije podne nestalo, pa je to vrlo čudno područje. To je interesantna kasaba koja leži na tako čudnom položaju. U tom kraju ima jedna provalija strašna kao pakleni ponor. Mjesna klima je jako teška. Na istočnoj strani ovog mjesta ispod stijene na kojoj leži tvrđava teče na stotine izvora vode hladne kao komad leda. One pokreću mnoge mlinove. To su

8. Ovo kazivanje nije tačno. Rudnik je definitivno došao pod tursku vlast 1458. godine.

9. Ko je ovaj Jahja-beg, teško je kazati već stoga što ovo pričanje Evlije nije u osnovi tačno.

10. Ovaj grad kako ga je snimio Mijušković imao je kvadratnu osnovu sa četiri okrugle kule na uglovima. Možda iz turskog doba kako pretpostavlja Deroko (*Srednjovjekovni gradovi*, str. 144 i slika 161).

11. Misli na Bali-bega Malkočevića koji je 1475. postao sandžakbeg smederevski. Iz ovoga se vidi da u gornjem kazivanju o osvojenju Rudnika vlada neka pometnja.

tako hladne vode da se u julu od tih voda ne mogu popiti ni tri gutljaja. Ali ona tako brzo svari hranu u čovjeku da su trojica ili četvorica ljudi u stanju da pojedu debelo jagnje. Zrak je težak, ali je stanovništvo vrlo blago i zdravo. To su gostoljubivi ljudi i prijatelji stranaca.

Zatim smo se podigli iz ove kasabe i putujući dalje sedam sati u jugoistočnom pravcu kroz naseljena mjesta stigli smo u Čačak

KASABA ČAČAK[12]

To je u stara vremena bilo naseljeno selo, pa se tokom vremena zbog dobre klime stanovništvo namnožilo, tako da je ono postalo naselje divno kao rajski vrt.

I to mjesto je has [sandžakbega] smederevskog sandžaka. Njim upravlja sandžakbegov vojvoda. To je častan kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. U svemu ima devedeset šest naprednih sela. Tu se nalazi zastupnik Portinih spahija, janjičarski serdar, tržni nadzornik (muhtesib) i punomoćnik predstavnika šerifa (nekibu'l-ešraf vekili). Ova varoš nalazi se na jednom prostranom i širokom terenu na obali rijeke Morave. Jako je naseljena i razvijena. Ukrašena je vinogradima i baštama, sa ograđenim bostanima. To je zaista divna mala kasaba.

Rijeka Morava dolazi iz planina ovog mjesta i tekući u sjevernom pravcu prolazi ispod drvenog mosta koji je podigao pokojni Mehmed-paša Ćuprilić u blizini palanke Jagodine[13]. Postavši vrlo velika rijeka, uliva se zatim između Smedereva i grada Kuliča u Dunav.

Stanovnici ove kasabe su zaista dobri sljedbenici islama, ljudi koji se bave svojim poslom, ljudi od rza i obraza, pravedni i nepristrasni. Njihova kasaba se razvija dejstvom njihovih blagodarenja. Ona ima u svemu šest mahala sa šest hiljada ćeremitom i daskom pokrivenih kuća, prizemnih i na sprat. Tu ima sedam džamija i tri medrese.

U ovom šeheru posvećuje se dosta pažnje školovanju, jer imaju malo naučnika. Njihova djeca imaju čak veliko poštovanje prema djeci nekog Arapa, koga nazivaju Hadžu'l-haremejn[14]. Oni mu izražavaju svoje poštovanje i pažnju koliko god mogu. Primaju ga u svoje domove i drže ga u svemu kao svoga.

Tu se nalaze tri tekije, četiri osnovne škole, dva hana, jedan hamam i dvadeset dućana. Zbog prijatne klime, tu ima jako mnogo lijepih ljudi.

Podigavši se odatle i idući dalje opet u jugoistočnom pravcu kroz razvijena i naseljena raštrkana mjesta pet sati hoda došli smo u

12. Up. str. 98.
13. Up. str. 67.
14. Haremejn znači gradovi Mekka i Medina, a Hadžu'l-haremejn je onaj koji je hodočastio oba ta sveta mjesta muslimana.

POŽEGADŽIK[15]

I to je mjesto u stara vremena bilo selo. Uprkos deminutivnom obliku njegovog imena to je lijepa kasabica, vrlo razvijena i krasna. Budući da se nalazi izvan druma, ona je sigurna i mirna. I to mjesto je has smederevskog sandžakbega i njegov vojvodaluk. To je kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči, a sastoji se od stotinu i deset razvijenih sela. Ovdašnja raja su Poturi[16], Bošnjaci, Srbi i Bugari. Svo muslimansko stanovništvo nosi kratke čohane dolame i kalpake od raznobojne čohe, a govore bošnjački, srpski i bugarski. Oni su jako pokorni i poslušni svojim vlastima.

Jedan predstavnik vlasti je i predstavnik Portinih spahija, zatim janjičarski serdar i haračaga koji dolazi od budimskog kola.

Ova kasaba ima deset mahala i hiljadu i šezdeset daskom i ćeremitom pokrivenih kuća, prizemnih i na sprat sa vinogradima i baščama. Tu ima deset džamija, tri medrese, četiri tekije i šest osnovnih škola. Vinograda i bašča ima takođe mnogo.

Rijeka Đetinja[17], koja protiče kroz ovu kasabu dolazi iz šehera Užica, udara na ovu Malu Požegu, odatle teče dalje pa se niže uliva u rijeku Skrapež[18]. Rijeka Skrapež nastaje u planinama Užica i Rudnika i nakon što primi rijeku Đetinju ona se u blizini kasabe Čačak[19] uliva u rijeku Moravu.

Idući dalje četrnaest sati u zapadnom pravcu stigli smo u

SELO KADINA LUKA[20]

To je razvijeno i lijepo bugarsko selo.

Zatim smo išli opet dvanaest sati u zapadnom pravcu kroz teritoriju smederevskog sandžaka, prošli na stotine razvijenih naselja i stigli u Beograd.

Tu smo imali sreću da u ovom zimovniku od srca razgovaramo sa našim gospodarima.

15. Tj. tur. *Pojegacik* = Mala Požega, danas Užička Požega.
16. Pod Poturima Evlija misli na islamizirane Jugoslovene.
17. U orig.: *Ditina* ili *Djetina*.
18. U orig.: *Iskrapeš* = Skrapež.
19. U orig.: *Čačka* = Čačak.
20. U orig.: *Kadina Luka*, postoji i danas pod istim nazivom pored Ljiga u kolubarskom srezu južno od mjesta Ljiga.

XXXI

PUTOVANJE IZ BEOGRADA U HERCEGOVAČKI SANDŽAK DA SUHRAB MEHMED-PAŠI[1] ODNESEMO NAREDBE O ČUVANJU GRANICE

(VI, 413—443)

Iz Beograda sam pošao 23. dan ramazana / 19. aprila 1664. na jugoistok prema gradu Avali[2]. Za osam sati putovanja prošli smo bogata hrišćanska sela po imenu Rušanj[3], Barajevo[4], Lisović[5] i Boroševac[5a]. Sva su ta sela na teritoriji smederevskog sandžaka. Putujući dvanaest sati dalje, prešli smo mnoga sela, planine, kose, drvorede, vrtove i došli u selo Bistricu[6]. Zatim smo udarili na sela: Trbušnica[7], Smrdljikovac[8], Dudovica[9] i Liplje[10]. To su plodna srpska sela. I njih smo prešli za deset sati i stigli u grad Moravce[11], na podnožju jedne gorske visoravni gdje smo se nauživali i razonodili jedući kajmak i med. Zatim smo stigli na obalu rijeke Lima[12]. Voda Lim[12] izvire u selu Bah[13], a zatim se u blizini kasabe Valjeva, na teritoriji smederevskog sandžaka uliva u rijeku Kolubaru, a s ovom zajedno u Savu. Zatim smo, dolazeći od Kadine Luke i Slavkovice[14] prevalili gorsku

1. Suhrab Mehmed-paša, tadašnji hercegovački sandžakbeg. Up. o njemu str. 243, nap. 12.
2. U orig.: *Havale.*
3. U orig.: *Dužaj.*
4. U orig.: *Parabev*, treba svakako Barajevo.
5. U orig.: *Leposovik* = Lisović.
5a. U orig.: *Barosevce* = Boroševac kod Lazarevca.
6. U orig.: *Pistričse*, danas Bistrica kod Lazarevca.
7. U orig.: *Trebušina* = Trbušnica između Lazarevca i Aranđelovca.
8. U orig. stoji *Ismarlikovac*, nepoznato.
9. U orig.: *Duducan* = Dudovica.
10. U orig.: *Lipe.*

11. U orig. stoji *Moravica kalesi*, što znači grad Moravica. Ovdje Evlija misli na selo Moravce koje je poznato iz srednjeg vijeka, ali se ne zna za neki grad pod tim imenom. Ranije (str. 331) Evlija kaže da je Moravica selo i misli na ovo selo Moravci na Ljigu u Kačeru. Up. Radonić, *n. d.* 287, nap. 13.

12. Mjesto *Lim* treba Ljig.

13. U orig.: *Paht*, danas Ba jugozapadno od Ljiga.

14. U orig.: Islakovče = Slavkovica, selo u kolubarskom srezu južno od Ljiga.

visoravan Crnu Goru (Kara-Dağ)[15] i s mukom spasli život od njenih hajduka. Tu smo posmatrali tako ogromno visoko drveće kao da se svako stablo izdiglo do nebeskog svoda, [a tako su debela] da bi jedva deset ljudi moglo da obuhvati pojedino stablo.

Prešavši ta sela i gorsku visoravan Crnu Goru (Kara-Dağ), došli smo u kasabu Banju (Ovčar Banja kod Čačka).

[KASABA BANJA]

Ovu smo kasabu opisali godine 1072/1662[16]. Voda Đetinja[17], što je u ovoj kasabi, dolazi iz užičkih planina, protiče koritom ove tople mineralne vode, zatim protiče ispod kasabe Čačka [i utiče] u rijeku Moravu, koja se opet uliva u Dunav. Prošavši kroz sela Teočin[18], Koštuniće[19] i Družetiće[20], prešli smo preko mosta na rijeci Kamenici. I ta rijeka dolazi iz Crne Gore (Kara Dağ), te se na beogradskom drumu uliva u Moravu. Zatim smo došli u [Gojnu Goru]

KASABA GOJNA GORA[21]

To je srpsko selo, a spada u kadiluk grada Užica.

Većinu sela čija sam imena zapisao, počevši od Beograda, opisao sam godine 1072 = 1662. putujući u albanski Skadar[22]. Dalje smo udarili na selo Srednja Dobrinja[22a] i došli u selo Donja Dobrinja[22b]. To znači »selo Lijepe kraljice«[22c].

Prešavši za dvanaest sati Donju Dobrinju i druga sela što su na teritoriji [kadiluka]Užica, došli smo u

SELO ČESTOBRODICA[23]

I ono je na teritoriji [kadiluka] Užica. To je srpsko i bugarsko selo. Kroz ovo selo protiče rječica Skrapež[24]. Ta voda izvire takođe

15. *Kara Dag* = Crna Gora. Up. ovdje str. 331, nap. 11.
16. Vid. ovdje str. 331.
17. U orig. ovdje i na svim ostalim mjestima stoji *Vičina* ili *Dičina*, ovdje treba Đetina. Evlija je pomiješao rijeke Dičinu i Đetinju. Up. str. 331.

U orig.: *Telčin* (?). Vjerovatno selo Teočin u srezu tamnavskom. Up. GNČ XXX, 288, n. 24.

19. U orig.: *Koškunić*, danas Koštunići.
20. U orig. *Duruzonik*, treba Družetić kako se zove i danas.
21. U orig.: *Goyna goz* = Gojna Gora, selo u požeškom srezu.
22. Hidžrijska godina 1072. trajala je od 27. avgusta 1661. do 16. avgusta 1662. g. Opis toga puta vidi ovdje str. 331 i d. Skadar se u orig. zove *Arnautluk Iskenderyesei* = Albanski Skadar za razliku od *Misir Iskenderyesi* = Aleksandrija.

22a. U orig.: *Sredna Dobruna*. Sada selo Srednja Dobrinja u srezu požeškom.

22b. U orig.: *Dona Dobrina* = Donja Dobrinja u srezu požeškom.

22c. Ova Evlijina etimologija dolazi od njegovog mišljenja da *Dona* (= donja) znači isto što i tal. *donna* (= gospođa) a *Dobrina* = dobra, lijepa. Up. Elezović, *n. m.* 191 nap. 36.

23. U orig.: *Čestobricse*.
24. U orig.: *Iskrapeš* = Skrapež.

iz južne strane Crne Gore (Kara Dağ), te se, prolazeći kroz ovo selo, sliva pod kasabom Mala Požega (Požegadžik) u užičku rijeku [Detinju]. Sastavivši se, zatim, utiču obje u rijeku Moravu blizu kasabe Čačak.

Idući dalje opet prema jugu, udarili smo na sela Otanj[25], Dobri Do[25a], Tvrdići[25b] i Sevojno[26]. Sve su to srpska i bugarska sela na području Užica, od kojih su neka timari i zijameti, a neka hasovi, ili Allahov vakuf. Prešavši ova sela za trinaest sati, stigli smo u šeher Užice.

ŠEHER UŽICE

Srbi ga zovu Užica[27]. U vjerodostojnoj latinskoj istoriji navodi se da je prvi osnivač ovoga šehera bio ban Šelesti[28]. U toj knjizi je opisan kao veliki grad. Poslije toga je prelazio od jednog vladara drugom i naposljetku, kada je Osvajač sultan Gazi Mehmed-han pošao da osvoji Bosnu, Užičani su iz straha predali na vjeru gradske ključeve sultanu Mehmedu[29]. Pošto je u grad smješten dovoljan kontingent vojske, municije i ostalih potreba, njegovo veličanstvo Fatih, njegova preuzvišenost Ak-Šemsuddin[30] i veliki vezir Veli Mahmud-paša[31] blagoslovili su ovaj šeher da bude napredan i bogat i da ne bude izložen udarcima neprijatelja.

Upravnici šehera Užica. — On je po kanunu Sulejman-hana domen (hass) paše smederevskog sandžaka, koji spada u budimski ejalet. Upravnik mu je vojvodaga s tri stotine vojnika. To je ugledan kadiluk s rangom kadiluka od sto pedeset akči, u njegovoj nahiji ima sto pedeset naprednih i bogatih sela. Ima svoga muftiju, predstavnika šerifa i vrlo mnogo ajana i istaknutih ljudi. Ima zastupnika Portinih spahija (sipah kethüda yeri), janjičarskog serdara budimskog kola, povjerenika za harač (haračaga) postavljenog od budimskog kola, tržnog nadzornika (muhtesibaga), gradonačelnika (šehir

25. U orig.: *Hotan*, danas Otanj, selo u požeškom srezu.

25a. U orig.: *Dobro Do* = Dobri Do u selu moravičkom.

25b. U orig.: *Tvrdik* = Tvrdić.

26. U orig.: *Sevolno* = Sevojno, selo u užičkom srezu.

27. U orig.: *Užičya* = Užice.

28. U orig. stoji Šelešti ban.

29. Osim Evlije i Hadži Kalfa (Spomenik XVIII, 71) kaže da je sultan Mehmed II osvojio Užice 1463. g. Međutim, kada je osvojena Bosna, ovuda nisu prošli ni sultan Mehmed II ni Mahmud-paša. To je docnija priča, bez sumnje, lokalna (GNČ XXX, 290, nap. 41). Mislim da je Užice zauzeto najkasnije 1459. godine.

30. Tj. šejh Akšemsudin Muhamed ibn Hamza, glasoviti šejh bajramijskog reda u pratnji Mehmeda II na njegovim vojnim pohodima. Bavio se takođe medicinom i o tom napisao jedno djelo. Umro je 1472. godine. Više vidi *Handwörterbuch des Islam* s. v.

31. Tj. Mahmud paša Anđelović, veliki vezir u vrijeme osvajanja Bosne. Veli znači sveti. On je bio ljubimac sultana Muhameda I i dugo veliki vezir, ali je kasnije pao u nemilost i smaknut. Vidi o njemu Gl. Elezović, *Turski spomenici*, Beograd, 1940. str. 39, bilj. 4. i Enciklopedija Jugoslavije s. v.

kethudasi), baždara (baždar ağasi), građevinskog nadzornika (mimarağasi) i zapovjednika tvrđave (dizdarağa).

Oblik i položaj grada Užica. — To je lijep grad na obali rijeke Đetinje[32], a leži na vrletnoj i visokoj stijeni kao grad Tokat[33]. Zidan je u obliku četverougla, a tvrd je kao da ga je gradio Šeddad[34]. Njegov opseg iznosi tri hiljade i stotinu koraka. Unaokolo ima četrdeset i jednu kulu, a po bedemima četiri hiljade grudobrana. Gradske zidine su visoke četrdeset lakata (aršin), a kako se sa sve četiri strane nalaze strmenite vratolomne stijene i provalije kao pakleni ponor, nema ni s jedne strane opkopa. Iako sa zapadne, sjeverne i južne strane ima uzvišenja koja dominiraju gradom, ta su brda toliko udaljena da je sa njih nemoguće izvršiti juriš na grad, jer između brda koja dominiraju ovim gradom i samoga grada, tj. mjesta kojim teče rijeka Đetinja[32], nalazi se provalija duboka kao najniži stupanj pakla, tako da se čovjek ne usuđuje ni pogledati dolje. Stoga se ni na kakav način ne može grad napasti minama niti nabacivanjem zemlje. U naše vrijeme ne bi mogao odoljeti žestokim udarcima gvozdenih kugla, nego bi se brzo srušio. Ali mu se jurišem ne može ni na koji način približiti jer leži na kljunu vrletnog brežuljka, a s ostale tri strane opasan je rijekom Đetinjom. Ova rijeka teče kroz tako duboko korito da, kada se baci kamen s grada dolje, dosta vremena prođe dok on padne. Jednom riječju, kad bismo pri opsadi ovoga grada gradske zidine tukli iz topa, njegovi bi se stanovnici povukli u tvrđe kamenite pećine, te puščanom vatrom ne bi nikome dali da se približi gradu. Na onom mjestu grada, kuda teče Đetinja, neimar je podigao visoku i veliku kulu i spustio s grada u Đetinju osamdeset hvati (duga) užeta namotavši ih na čekrk tako da neprijatelj apsolutno ne može primijetiti kad se iz Đetinje izvlači voda. Padajući sa strmenitih stijena, rijeka Đetinja na tom mjestu buči kao oluja, tako jako da čovjek ništa ne čuje. Toliko je valovita i bučna ova mala rijeka[35].

U gradu ima svega deset kuća, i to: kuća gradskog zapovjednika (dizdar), hatibova, ćehajina i zapovjednika muzike (mehterbaše), zatim mala džamija Ebu'l-Fetha, skladište municije i stovarište hrane. Drugih zgrada nema.

Ima trostruku kapiju koja gleda na sjever. Budući da je grad u unutrašnjosti zemlje, u njemu ima samo dvadeset vojnika, koji posjeduju timare.

32. Đetinja koju Evlija na ovom mjestu i poslije zove Dečinom i slično jeste podaleko od Užica. Đetinju Evlija nekad zove Užičkom rijekom.

33. Grad u sjeveroistočnom dijelu Male Azije, sjeverozapadno od Trapezunta. Ima staru citadelu iz vizantijskog doba.

34. O ovom Šeddadu up. str. 80 nap. 71.

35. Položaj užičkog grada je, ako se odbiju neke pretjeranosti, uglavnom dobro opisan. Uporedi sliku Kanicovu (*Serbien* 1868, str. 130), reproduciranu i u njegovu *Serbien u. das Serbenvolk* (1904) I, 497. koji je taj grad crtao (1860) dok još nije bio porušen. V. Elezović, *n. m.* 115, nap. 61.

Glasoviti šeher Užice. — Spustivši se tačno dvije hiljade koraka jugoistočno i istočno od toga grada, niz puteve usječene u vrletne stijene, u prostranoj ravnici leži krasan i napredan šeher, sa tvrdo zidanim kućama, prizemnim i na sprat. One su nanizane jedna iznad druge i okićene s obje strane rijeke Đetinje vinogradima, baščama i ružičnjacima. Ima svega četiri hiljade i osam stotina kuća, koje su većinom odžaci pokriveni šindrom i ćeremitom, jer tu ima mnogo posjednika zijameta i odžaka (hāndān). Između svih ističe se veoma impozantan saraj zaima Džaferage.

Postoje tri mahale hrišćanske raje, koja plaća harač, i jedna jevrejska mahala. U varoši nema Jermena, Franaka (Mlećana), Mađara ni Grka. Većinom su Latini, Srbi i Bugari.

Tu postoje trideset i četiri džamije. Između svih ističe se lijepa kamenom zidana Alaj-begova džamija, koja je u dobrom stanju. To je vrlo svijetla, prostrana i privlačna džamija, a sva je pokrivena čistim, plavim olovom. Minaret joj je simetričan. Još su [lijepe] džamije: Husein-agina, Hasan-efendijina, Ceribašina i džamija Namidi(?)-zade. Ima još 29 mahalskih mesdžida. Upravo na sredini šehera, na obali rijeke Đetinje postoji jedna musala za obavljanje bajram-namaza i molitve za kišu. Tako krasno odmaralište nisam vidio za četrdeset i dvije godine svojih putovanja po islamskim zemljama. Njen opseg iznosi ravnih dvije hiljade koraka. Zidovi su joj tvrdi i čvrsti, a visoki kao čovječji uzrast. Ima četiri kapije. Divni miris cvjetova platana, lipe, topole, žalosne vrbe, smreke, čempresa i lovorike, kao i stabala unutar ove musale koja se dižu do neba, opija pamet vjernika. Na ovu musalu ne prodire ni ljeti ni zimi žarko sunce. Tu u hladu stabala vjerni obavljaju molitvu, a ugledni i učeni ljudi šehera vode međusobno mnoge naučne diskusije. Ovo je čisto i uredno mjesto za šetnju. Ima četiri vratara, koje je postavio vakuf.

Na tri mjesta u šeheru običava se pravilno čitanje Kur'ana (tedžvid). na dva mjesta, i to: u Alaj-begovoj džamiji i Hasan-efendijinoj tekiji, predaje se islamska tradicija (ilmu'l-hadis)[35a].

Ovdje ima jedanaest osnovnih škola. Djeca su vanredno bistra i imaju jaku sposobnost za memorisanje stihova i pjesama.

Tekije. — Ima deset abasovičkih tekija (hanikah)[36]. Između svih je najznačajnija Hasan-efendijina tekija, gore pod gradom. Vlasnik tekije je i sada živ i ima 40.000 sljedbenika (murid). On je prvak reda (pišuvay-i tarik) i jedan od onih koga smatraju posvećenim (evlija) i jednim od učenijih ljudi svoga doba. Svugdje je čuven, a među dervišima halvetijskog reda opštepoznat pod imenom Šejh. Ja sam, hvala bogu, prisustvovao njihovom bogosluženju i obredu i

35a. Čudno je da Evlija ne spominje medrese u Užicu gdje je do danas jedan lokalitet sačuvao spomen na medresu u Užicu. Up. Elezović *n. m.* 118, nap. 85.

36. Evlija prispodobljava tekije u Užicu abasovičkim tekijama stoga što su Abasovići prvi počeli podizati tekije i u tom se naročito istakli.

primio njegove blagoslove. Imao sam sreću da cjelivam njegovu časnu ruku.

Ovdje postoje dva javna kupatila (hamam) i jedan karavan-saraj, u kome se besplatno konači. U Donjoj čaršiji nalazi se karavan-saraj pokojnog i blaženog Kodža Mustafa-paše, u kome je konačište besplatno. To je kamena zadužbina koja može da primi nekoliko hiljada ljudi i konja.

Ovdje ima jedanaest trgovačkih hanova. U tim hanovima odsjedaju grčki, arapski i perzijski trgovci manufakturnom robom (bazerdžan), koji prodaju svoju robu, a potom svaki odlazi u svoju zemlju.

Čaršija. — Ima hiljadu sto četrdeset urednih i lijepih dućana, jedan jak i čvrst, kamenom zidani bezistan i pet kafana, a na rijeci Đetinji tri drvena mosta preko kojih prelazi svijet. Osim toga, ima i tri kamena čvrsta, tvrdo i umjetnički lijepo zidana mosta. Između ostalih [ističe se] Muhamed-agin most na kome ima ovaj natpis:

Muhamed-beg, koga prati božja dobrota
čiji je dobar glas na usnama sviju . . .
Blagosiljatelj Džari[36a]*, ugledavši most,*
Izreče mu hronostih:
»Kako si podigao divan most, bog te blagoslovio«.
Godine 1037 = 1627/28[37]

U gradu postoji preko stotinu vodenica za mljevenje brašna. U ovoj varoši na rijeci Đetinji postoje raznovrsni umjetnički izrađeni mlinovi s kolom i raznobojnim mlinskim kamenjem od granita, tako da takvih mlinova nema ni u jednoj drugoj zemlji.

Ovdje ima 1060 izletišta. Sve su to divne bašče poput zemaljskog raja (bag-i irem). Za svaki vinograd plaćaju šest akči carske desetine (öšür); grad je oslobođen drugih izvanrednih nameta (tekâlîf-i örfiye).

Iako se ovaj grad nalazi na kamenitom, valovitom i krševitom terenu, on je sa sjeverne i istočne strane otvoren, pa mu je zrak prijatan i u ranim jutarnjim časovima sliči gradu Ma'ret al-Nu'mān[38] u provinciji Haleb (Alepo).

Zbog prijatne klime, stanovnici su tako lijepi da im je lice rumeno kao rubin. Otmjeniji svijet nosi ćurkove od raznobojne čohe postavljene samurom, hermelinom, zlaticom i kunom. Oko glave zavijaju muslimanske turbane.

Svijet nižeg društvenog položaja nosi čohano odijelo, čakšire s kopčama i kalpake. Govori bosanski. Stanovnici jako vole strance, a svi su trgovci.

Njihove žene nose crne feredže, a ne nose feredže od ružičaste, zelene i crvene čohe. Sve se ponašaju vrlo pristojno, ali ne idu u

36a. Džari je pjesničko ime autora ovoga natpisa. O njemu vid. POF I, 1950.

37. Potpun natpis vidi u POF I, 1950.

38. Sada neznatno mjesto u Siriji, na jugozapadu od Haleba.

čaršiju i na pazar (trg), jer to smatraju sramotom. Sve su to pobožne i dobre žene kao Rabija Adevija.

Imareti. — Postoje dvije javne kuhinje. Prvo je imaret Hasan-efendijine tekije gore [pod gradom], gdje se ujutro i uveče daje jelo besplatno imućnim i sirotinji. I u javnoj kuhinji (imaret), koja se nalazi u Donjoj čaršiji pokraj Kodža Mustafa-pašina hana (svratišta), dijeli se jelo svakog jutra i večeri preko cijele godine.

Esnafski specijaliteti. — Sahtijan žute, tamnozelene i zelene boje ravan je onome u gradu Bitlisu[39]. Njihovi knjigovesci prave divne poveze za knjige koji očaravaju, zatim pozlaćene od latica složene, gravirane mastionice (divit) za pisaće stolove i šalju ih kao darove u Stambul.

Među učenim ljudima ima mnogo obrazovanih književnika i pronicljivih ljudi[40]. Džārī Čelebi, koji je i sada živ, sastavio je jedan divan (zbirku pjesama) i svojim biser-stihovima zaista pokazao veliku pjesničku sposobnost. On je spjevao takođe i mnoge paralele (nazira) pjesniku Fehmi Čelebije Istambuliji[41], koje čovjeka upravo očaravaju.

39. Bitlis grad u Maloj Aziji kod Vanskog jezera. On je i danas znatno tabačko mjesto.

40. Užice je zaista u ovo doba i kasnije dalo turskoj nauci i književnosti više imena koja prelaze lokalni značaj. Među njima se naročito ističu: 1) Šejh Muslihudon Užičanin (»Užičevi«), glasovit šejh halvetijskog reda i pisac jedne brošure iz oblasti misticizma (*Risāla fī tahkīk az-zikr al-ğahri ve sima' as-sūfiya*). Njegov učitelj bio je Bali-efendija. Umro je 1642. u Užicu, gdje mu se grob posjećivao. Bio je prvak svoga reda i učitelj mnogih derviša u našim zemljama. (Up. *Sidžill-i osmani* IV, 496). 2) Njegovi sinovi bili su: Hasan-efendija, kojeg Evlija spominje kao šejha halvetijske tekije, i Isa-efendija. 3) Mustafa Zārī, pjesnik. Po profesiji bio je kadija. Ima poseban divan (zbirku) pjesama, epos »*Gaza name*« (Knjiga o vojni) i još više djela u stihu i prozi. Umro je u Carigradu 1637. godine. (Up. *Sidžill-i osmani*, IV, 405, gdje je štamparskom greškom mjesto 1098. ispala g. 1198). 4) Džārī Čelebi, kojeg Evlija naročito ističe. O njemu vidi moju bilješku u Prilozima za orijentalnu filologiju. I, 1950. 5) Ali-beg Pašić poznat pod pjesničkim imenom Vusletī. Bio je zaim, kao takav učestvovao u vojni kod Čehrina g. 1672, koju je opjevao u eposu »*Gaza nama-i Čehrin*« (Knjiga o vojni Čehrin) u oko 5.000 stihova. Djelo je prikazao Kara Mustafa-paši, koji ga je odlikovao i nagradio. Umro je 1689. godine. 6) Ebu Bekir Zikrī, spahija i pjesnik. Poginuo je 1869 g. 7) Alaudin Ali Užičanin, poznat pod pjesničkim imenom Sabit. Rodio se sredinom 17. stoljeća, g. 1678. postao asistent, a kasnije je bio kadija, muftija, 1690. profesor, a 1700. bosanski mula, odakle je nakon četiri godine premješten za mulu u Konju, a odatle u Dijati, gdje je g. 1712. umro. On spada među prve turske pjesnike prije preporoda. Napisao je dva Divana i više drugih djela. (Up. M. Handžić, *Miradžija Sabita Užičanin*, str. 10—13. 8) Šejh Muhamed Užičanin, poznat po jednom pismu koje je on godine 1748. poslao beogradskom paši i strašno osuđivao nasilja vladajućeg sloja. 9) Ibrahim Zikrī, pjesnik, poznat pod imenom Kučuk-aga. Živio je u Beogradu kao derviš. Napisao je jedan divan i više drugih djela. Umro je g. 1853. Up. M. Handžić, *Ibrahim Zikri (naš pjesnik iz Užica)*, GIVZ, III 1935, 92—98; Obzor od 16. III 1935.

41. To je Mustafa Fehim Čelebi Undžuzade koji nosi nadimak Kadim (stari) i Istambuli (carigradski). Bio je zaista glasovit pjesnik. Ima u rukopisu njegov divan koji je spjevao u 18-oj godini života. Up. Mehmed Tahir, *Osmanli muelifleri* II, 365. Što kod Evlije stoji Fehim Čelebi, biće vjerovatno neka pogreška.

O varoši uopće. — Kako su svi stanovnici ovoga naprednog grada i njihova jela čisti, ulice su im takođe čiste, a glavne ulice popločane. Okolo varoši nalaze se visoka brda, iz kojih izvire nekoliko stotina živih vrela. Sa sve četiri strane grada su brda i vinogradi. Kuće su sve jedna više od druge, a stanovnici veseli i raspoloženi. Varoš je veoma jeftina, a u okolini ima sedam stotina sela. Jedna mjerica (kile) pšenice iznosi tri stotine oka[42]. Uredan bijeli hljeb im je na glasu. Oka hljeba stoji jednu akću, oka mesa tri akće, jedno janje deset akči, kablica jogurta jedan penjez, a takve su cijene i ostalih jela i pića.

Hodočašća. — Posjetili smo grobove Aziz Muslihudin-efendije, Ali-efendije, Husamudin-efendije i Husein-efendije, slavnog oca Hasan-efendijina[43]. Neka im Allah posveti tajne!

Mi smo tri dana uživali i veselili se u ovom šeheru, a zatim smo se oprostili sa svima prijateljima, poznanicima, dervišima, preuzvišenim šejh-efendijom i vlasnikom našeg konačišta zaimom Džaferagom. Zatim smo uzeli vrijedne pratioce i nakon četiri sata hoda prema jugoistoku stigli smo u selo Omapnicu (?)[44]. Odatle smo prevalili planinsku visoravan Tornik i za pet sati došli u

SELO JABLANICU[45]

To je napredno, bogato i naseljeno bugarsko i srpsko selo u užičkoj nahiji; ono je zijamet. Ovuda teče voda Uvac[46]. Uvac dolazi pravo iz planine Štavna[47], a sliva se u rijeku Lim, u blizini hana Priboja[47a] na teritoriji Starog Vlaha[48]. Rijeka Lim dolazi iz planina koje se dižu iznad grada Plava[49], što je u blizini planine Bihora[50], u Albaniji, te se pod šeherom Fočom uliva u rijeku Drinu[51]. Drina utiče u Savu.

Prešavši zatim i preko brda ove Jablanice[52] i boreći se s hiljadu nezgoda i teškoća, spuštali smo se prema jugoistoku i stigli u kasabu Rudo (»Ruda«).

42. Ovo je svakako omaška, jer bi bilo pretjerano. Možda treba trideset oka, a kila je iznosila u ono doba obično 18 do 22 oke.

43. I ovo će biti neka omaška. Ja svakako držim da je ovaj Hasan-efendija identičan sa maločas spomenutim šejh Hasan-efendijom i da on nije sin Husein ef. nego šejh Muslihudina Užičanina (Up. ovdje str. 384, nap. 40).

44. Omanica Up. Elezović, *n. d.* 121, nap. 112.

45. U orig. pogrešno *Papalaničse*, treba Jablanica, selo u višegradskom srezu.

46. U orig. pogrešno *Vrča*.

47. U orig. *Ištavna*.

47a. Misli na grad Priboj na Limu. Evlija ga zove hanom, kao jednu stanicu na putu.

48. U orig. pogrešno *Istari Ilah* mjesto *Istari Iflak*.

49. U orig. pogrešno *Plak*, treba *Plav*.

50. Bihor je predio na desnoj strani gornjeg Lima. Istina, podaleko od izvora Limovih.

51. To je tačno samo utoliko što je ušće Lima nizvodno od Foče, ali kako je to mjesto udaljeno od Foče oko 65 km, to nije baš najtačnije reći »pod Fočom«. Mjesto najbliže ušću Lima u Drinu je Višegrad (nešto preko 10 km).

52. Ni planina ni brdo između Uvca i Rudog ne zove se više tako.

KASABA RUDO

Ovo je mjesto izgradio jedan Sulejman-hanov vezir, dobroželjitelj carstva[53]. To je kadiluk od sto i pedeset akči na teritoriji hercegovačkog sandžaka u bosanskom ejaletu[54].

Njime upravlja upravitelj pašinih zadužbina (mutevelija)[55]. Ima spahijskog ćehaju (kethuda yeri), janjičarskog serdara, tržnog nadzornika (muhtesib), baždara, povjerenika za harač, postavljenog od budimskog kola, te razne prvake i ugledne ljude.

Ova kasaba je divno naselje na obali rijeke Lima, na prostranom i zelenilom obraslom mjestu s vinogradima i baštama. Ima svega četiri mahale sa četiri islamske bogomolje[56]. Mjesto broji četiri stotine tvrdo građenih kuća, prizemnih i na sprat, s vinogradima i baščama, a sve su pokrivene šindrom. To su lijepi i otmjeni dvori (handan) s kućnim kupatilima. U tom krasnom mjestu sve su kuće oslobođene (muaf) divanskih nameta (avariz) i svih teških tereta (tekalif-i šakka).

53. Taj Sulejmanov vezir, osnivač starog Rudog, bio je bosanski sandžakbeg Mustaj-beg, kasnije Lala Kara-Mustafa-paša Sokolović. On je od sultana zatražio i nešto prije sredine muharema 966/24. novembra 1558. godine dobio milknamu na takozvanu carsku njivu »Rudo«, između rijeke (»Lima«) i rijeke Krupe, u nahiji Polimlju u kadiluku Foči, i na njoj podigao džamiju, uz nju mekteb, zatim veliki han, most na Limu, banju, mlin na četiri vitla na Krupi? i dvije stupe s tabačkim dućanima pod krovom te nekoliko dućana na trgu, i time udario temelj ovoj kasabi. Prihode i mukatu spomenute »Njive« zavještao je stanovnicima toga mjesta, a samo jedan dio s mukatom odredio za popravak uvakufljenih objekata. Legator je u smislu spomenute darovnice (milknama) postao vlasnik svih prihoda s trga (pazar yeri) u spomenutom mjestu koje je tako postalo kasaba, i to: badž-i sijah, badž-i pazar, nijabet, ahradina (= ihzarija), ihtisab, gümrük, šemhane, adet-i agnam i resm-i arusan (Vak. dir. br. 96).

Mustafa-paša je rodom iz tog kraja. Bio je bosanski sandžakbeg od 7. januara 1554. do 1557. g. a kasnije budimski beglerbeg. Bio je namjesnik i u drugim pokrajinama kao i član vezirskog vijeća. Umro je u Carigradu 18. juna 1580. g. Sve su mu zadužbine propale za vrijeme prvog srpskog ustanka.

Iz jednog akta od 983. (1575) vidi se da su na osnovu Mustafa-begove mulkname svi stanovnici Rudog, sejmeni i njihova djeca, bili oslobođeni od svakog popisa u svrhu pobiranja bilo kakvih šerijatskih poreza i raznih nameta, koji su ranije darovani za vakuf, pa se tim aktom i dalje tako ostavlja. Jedan drugi akt, potvrda Mustafa-pašine milk-name od strane sultana Ahmeda, objašnjava to detaljnije i kaže da su stanovnici Rudog, muslimani i kršćani, na molbu Mustafa-paše oslobođeni divanskih nameta (avariz-i divanije), zakonskih poreza (tekalifi örfiye), svih resmova (prireza), čerahorluka, sabiranja hrane, davanja adžam-i oglana kao i ukonačivanja sandžak-begovih ljudi, vojvoda i mirimirana. Kršćanski stanovnici ove kasabe su po ovom aktu sejmeni koji su ranije bili raštrkani pa su sada sakupljeni na jedno mjesto. Sultan Murad je izdao ferman da se među ove sejmene ne smije niko miješati. Sve te odredbe potvrdili su sultan Ahmed, Ibrahim i napokon Mehmed krajem rebia II/27 II, 8. III 1658. (Vak. dir. 96).

54. Sve do 1558. g. Rudo je pripadalo nahiji Polimlju, kadiluku Foči u hercegovačkom sandžaku, a Evlija ga navodi kao samostalan kadiluk.

55. Ko je bio prvi mutevelija Mustafa-begova (pašina) vakufa, ne znamo. Kao mutevelija pri legalizaciji njegove vakufname fungirao je Ibrahim-aga sin Abdul-Menanov. Po imenima svjedoka na toj vakufnami vidi se da su oni znatnim dijelom bili muslimani u prvoj generaciji.

56. Od te četiri džamije jednu je osnovao Mustaj-beg Sokolović.

Ima tri osnovne škole[57], dvije derviške tekije, dva svratišta (han)[58], jedno udobno javno kupatilo (hamam)[59] i pedeset dućana. Novac koji se ubere od kirija tih dućana, hanova i kupatila troši se za popravljanje i održavanje mostova.

Opis velikog mosta. — Ovaj veličanstveni most je velika zadužbina na rijeci Limu; ima pet okana i pet velikih kamenih stubova sazidanih u vodi. To je jak most čiji gornji dio stoji na debelim stubovima lađa, a popođen je drvenom daskom. Jednom riječju, ova se kasaba razvila zahvaljujući važnosti toga mosta. Onaj ko dolazi iz grada Užica u Rudo mora svakako preći preko toga mosta. Tako smo i mi učinili.

Klima ove varoši je prijatna. Tu ima mnogo vinograda i bašča. Pošavši odatle dalje, nisam prešao preko mosta, nego sam išao četiri sata teritorijom Rudog, obalom rijeke Lima prema istoku i prešao mnoga mjesta. Najposlije smo prešli na drugu stranu rijeke Lima i došli u kasabu Priboj (»Perboj«).

KASABA PRIBOJ

Ranije smo, idući s našim gospodarom Melek Ahmed-pašom u Rumeliju, kada je on svrgnut s ejaleta Bosne, udarili na ovu kasabu i prošli kroz nju[60]. U ovoj kasabi pojeli smo nešto malo hrane, uzeli vrijedne vodiče i ponovo prešli na suprotnu stranu rijeke Lima, na teritoriju kasabe Rudo (»Duda«).

Idući preko kamenitog terena, došli smo za četiri sata u manastir Maržić na obali rijeke Save[61].

MANASTIR MARŽIĆ

Ovaj starinski manastir leži na visokom brijegu koji okružuje rijeka Lim. To je uredan manastir četvorougaonog oblika s raznovrsnim kupolama kao kakav grad (kal'a), a sav je pokriven čistim olovom. U njemu ima pet stotina kaluđera; okolni stanovnici su Srbi i Bugari[62].

[Kaluđeri] poslužuju goste od sveg srca; ne daju im ni da skinu pokrivače i torbe svojim konjima i sami ih timare. Konjima daju hranu, a ljudima čiste papuče i dan-noć stoje na usluzi. Svakom

57. Jedan od ova tri mekteba podigao je spomenuti Mustaj-beg.

58. Jedan han je osnovao spomenuti Mustaj-beg.

59. I ova banja je zadužbina spomenutog osnivača Rudog, ali je izgleda rano zapuštena, jer se već u jednom dokumentu od džumada I 1196 (kraj maja 1778), u kome su nabrojene sve Mustaj-begove zadužbine, ne spominje (Up. Kreševljaković, *Hamani*, 67, gdje je štamparskom greškom mjesto godine 1558. stoji 1555).

60. To je ono putovanje iz Banje Luke u Rumeliju (Up. ovdje str. 259).

61. Ovo je takođe omaška. Manastir Maržić ne leži na rijeci Savi nego na Limu, kako će to odmah i sam Evlija kazati.

62. Up. ovdje str. 99, nap. 36.

donose jelo i piće po tri puta dnevno. Kaluđeri ovog manastira su se za Gazi Hodavendigarovih vremena pokorili Carstvu i tu ostali. [Manastir] ima mnogo zadužbina (evkaf). Ovamo dolaze svi oni koji su se zavjetovali i, kako kažu, »za ljubav Isusove vjere« besplatno poslužuju goste hranom i čine im uslugu donoseći im brokatne, svilene i pozlaćene jorgane i krasne presvlake.

Ušao sam u ovaj divni manastir da bih ga mogao pažljivo razgledati i razgledao sam ga. Manastir je bio ukrašen zlatnim i srebrnim kandilima, krstovima i umjetnički jako lijepo izrađenim skupocjenim lusterima, a miris mošusa, svježe ambre alojeva drveta i tamjana opija čovjeku mozak. Na jednom tronožnom krstu stoji Evanđelje. Okolo je tako ukrašeno raznovrsnim draguljima, da se sija kao svijetnjak, a vrijedi preko pedeset hiljada groša.

U njemu ima, dalje, jedna ćelija u koju sam također želio da uđem i da je razgledam, ali mi, siromahu, jedan mladi duhovnik ne dade da uđem. Ranim jutrom krenuli smo iz ovog manastira opet prema jugoistoku, obalom rijeke Save[63], i za pet sati stigli u porušeni grad Kovin.

POROŠENI GRAD KOVIN

Sagradili su ga srpski kraljevi, a osvojio ga je Gazi Hodavendigar za vrijeme kosovske bitke (1389)[64]. Muslimanske gazije su iz njega uzele kao ratni plijen sve što je u njemu bilo, a grad mjestimice porušile. Sada bijaše u unutrašnjosti tvrđave samo nekoliko hrišćanskih čobana.

Oblik grada. — To je lijep i malen grad na okomitoj litici koja se uzdigla nad rijekom Lim, a sazidan je od kamena tako čvrsto kao da ga je gradio Šeddad. Čovjek bi pomislio kao da je istom izišao iz ruku neimara. Unaokolo nema opkopa. To je jaka tvrđava sa jednom kulom, bez opkopa, kapije i puškarnice (badža).

Prošavši taj grad, išli smo dva sata dalje, opet obalom rijeke Lima. U blizini kasabe Prijepolja prešli smo mostom sultana Mehmed-hana Osvajača rijeku Lim i došli u kasabu Prijepolje (»Prepol«).

KASABA PRIJEPOLJE

To je u stara vremena bio velik šeher[65]. Kad je Osvajač pošao da osvoji Bosnu, on je snagom Ahmed-paše Hercegovića (Herceg-

63. I ovdje Evlija zamjenjuje Lim sa Savom.

64. Kovin se spominje u srednjem vijeku (1448), ali nije osvojen prije 1465. godine.

65. Prijepolje se spominje još 1345. g. Još u 14. stoljeću javlja se kao važno tržište kroz koje je prolazio karavanski saobraćaj i gdje su Dubrovčani imali svoju koloniju. Ovaj kraj je i u rimsko doba bio na visokom kulturnom stupnju. Kod Prijepolja je 1927. godine otkopan veliki amfiteatar, a do njega hram, zadužbina imperatora Klaudija.

zade) osvojio i ovu varoš Prijepolje[66]. Ona je domen (hass) [hercegovačkog] paše i vojvodstvo na teritoriji hercegovačkog sandžaka. To je ugledan kadiluk u rangu kadiluka od tri stotine akči[67]. Ima predstavnika Portinih spahija (sipah kethuda yeri), janjičarskog serdara, serdara budimskog kola, tržnog nadzornika (muhtesib) i baždara. Prvaka i uglednih ljudi nema mnogo.

Ova kasaba Prijepolje sastoji se od dvije kasabe. Jedna je Gornja Vakuf-kasaba na rijeci Limu, na početku Fatihovog mosta; ona se sastoji od jedne mahale s nekih pedesetak šindrom [pokrivenih] kuća, s baščama i vodama koje su poput izvora života (âb-i hayât).

Tu se nalazi Ibrahim-pašina džamija[68]. To je vrlo udobna i privlačna džamija s jednim minaretom, a pokrivena je ćeremitom. Ima dva velika svratišta (han) i udobno maleno javno kupatilo (hammam).

Ima svega jednu tekiju, dvije osnovne škole (mekteb) i deset dućana. To su Ibrahim-pašine zadužbine. Prihodi od kirija ovih [dućana] troše se za održavanje mosta.

Idući iz te kasabe prema istoku obalom rijeke Lima, kroz groblje, došli smo u vakuf-kasabu Donje Prijepolje[69].

U stara vremena obje ove kasabe bile su jedna varoš, koja je tokom vremena propala, pa je između te dvije kasabe, ondje gdje je sada groblje, nastala pustoš od hiljadu koraka. Sudska i upravna vlast im je ipak jedna. To je vrlo sigurna (emin) kasaba. Ova je naprednija, ljepša i veća od Gornje Vakuf — [kasabe]. Ovdje stanuje njen mutevelija, upravnik i kadija. I ova kasaba leži na prostranom i u zelenilo obraslom mjestu na obali Lima. Kroz ovu varoš teče rijeka Mileševa[70]. Kako varoš leži i na desnoj i na lijevoj strani te rijeke, mora se prelaziti preko mostova. Odmah na periferiji varoši utiče rijeka Mileševa u rijeku Lim. Sa sve četiri strane varoši nalaze se brda. Po njima su sve sami raznovrsni voćnjaci (bağ). U Donjoj varoši ima svega deset mahala, a među njima je rijeka Mileševa[70]. Četiri su hrišćanske, a šest je muslimanskih mahala. Tu ima četiri stotine i osamdeset šest daskom pokrivenih, prostranih i tvrdo zidanih kuća sa vinogradima i baščama[71]. Većinom su u starom stilu i prizemne. Od svih kuća najimpozantniji je dvor budimskog vezira Smail-paše[72].

66. O Ahmed-paši Hercegoviću vidi Jugoslovenska enciklopedija sv. I, pod Ahmed-paša. Turci su zaista 1463. g. bili zauzeli ovo područje, ali ga je Herceg sa svojim sinovima opet povratio. Ovaj kraj je definitivno pao u tursku vlast tek u proljeće 1465. g. Samo pri tome Ahmed-paša Hercegović nije imao nikakva udjela.

67. Prijepoljski kadiluk osnovan je odmah poslije 1463. g., a prvi put se spominje 1477. g. Samo nikada nije imao rang kadiluka od tri stotine nego od sto pedeset akči.

68. Ko je ovaj Ibrahim-paša, sada se ne zna.

69. Turski *Ašaği Prepol* = Donje Prijepolje.

70. Treba Mileševska.

71. Prijepolje je 1601, kao i u prvoj polovini 17. vijeka imalo oko 800 kuća.

72. Ovaj Ismail-paša je svakako identičan s istoimenim bratom Sijavuš-paše koji je bio sultanov kajmekam u Carigradu i nakon svrgnuća Sejdi Ahmed-paše imenovan budimskim vezirom (1659. g.). O njegovom porijeklu imamo nekoliko savremenih podataka. Sam Evlija ističući njegov »bošnjački dijalekat« i dajući mu pogrdni naziv Patura kaže nam time da je on Bosanac.

Tu ima deset džamija sa mihrabom. Džamija Husein-paše[73] je udobna i dobro posjećena. Njena kapija stoji prema jednom uglu same džamije i nijedna džamija nema ovakvu kapiju. S druge strane rijeke Mileševe[70] na vrhu drvenog mosta je Veznedar-agina džamija[74]. To je prostrana i svijetla džamija. Pred njom ima jedna čudna sahat-kula. Glas njena zvona čuje se čak iz grada Mileševa.

Ovdje smo prešli preko drvenog mosta na rijeci Mileševi[70] i došli na musalu (namāzgāh), koja zaslužuje da se vidi. I ona je okičena velikim drvećem. Krasni mesdžid, koji se nalazi iznad kapije hana

---

Jedan savremeni zapadni izvor koga navodi Hammer kaže da je ovaj Ismail-paša rodom iz Hercegovine. Već na osnovu činjenice što je on u Prijepolju imao svoj dvor moglo se sa dosta osnovanosti misliti da je on rodom iz toga kraja. To nedvojbeno utvrđuje jedan izvještaj dubrovačkih poslanika na Porti Marina Ranjine i Jakete Palmotića, koji su sredinom jula 1659. g. javili svojoj vladi da je u Carigrad stigla grupa Turaka i Morlaka iz Hercegovine s mahzarima kadije da se tuže na nasilja paše Sejdije i da traže oslobođenje izvjesnih nameta koje je zaveo Sejdija. »Da bi dobili sultanov hatišerif kojim se ukidaju sva dosadašnja davanja Hercegovine bosanskim pašama, oni namjeravaju da pribjegnu posredovanju Ismail-paše ovdašnjeg kajmekama, koji je rodom iz Prijepolja.«

Pomenuti savremeni zapadni rukopis koji je upotrijebio Hammer donosi o ovome Ismail-paši sljedeće:

»Ismail-paša je rođen u Hercegovini. To je visok i debeo čovjek, velikog nosa, duge brade kestenjaste boje i zvonkog glasa. On se prisiljava da se pokaže strašnim. Pokojni vezir (misli na Mehmed-pašu Ćuprilića) proizveo ga je za svog čaušbašu. Zatim je 1659. g. postao sultanov čaušbaša i upućen je u Aziju sa zadatkom da uguši bune, što mu je uspjelo s lakoćom jer je odsjekao 6000 glava. Kao nagradu za to sultan mu je dao za ženu svoju sestru koja je prije bila žena Javuz Kenan-paše. Zbog toga je bio prisiljen da napusti svoju prvu ženu. Poslije vjenčanja bio je postavljen budimskim vezirom, a prošle godine, kada je sultan pošao iz Carigrada, ostavljen je tu kao kajmekam. Pri tome se ponio toliko tiranski da ga je muftija optužio pa je bio smijenjen i poslat na upravu u Azak. On je smrtni i okrutni neprijatelj hrišćana i najveći mjeri«.

Nekoliko zanimljivih podataka o karakteru ovog čovjeka pruža nam i Evlija Čelebija u svom putopisu (Uporedi ovdje str. 89 i dalje).

Mehmed Sureja daje ovom Ismail-paši nadimak Damad (= carski zet) i muftetiš (inspektor) i kaže da je porijeklom Bosanac. O njegovoj karijeri on donosi sljedeće podatke:

Bio je prvo muhtesibaga (tržni nadzornik) i kapidžibaša. Kasnije je postao čaušbaša i prvi mirahor. G. 1068 (počinje 9. X 1657) postao je kajmekam u Carigradu u rangu vezira što je moralo biti tek dvije godine kasnije 1659, kada je sultan napustio Carigrad i krenuo u Jedrene. Sureja dalje piše da je Ismail-paša na prijedlog Mehmed-paše Ćuprilića postao muftetiš (inspektor) Rumelije i da je vjenčan sa sultanijom Atikom, a da je kasnije postao bosanski vezir, zatim bosanski valija. Ismail-paša je postao budimski vezir 1071/1660. naslijedivši na tome položaju Sejdi Ahmed-pašu (1659—60). On je ostao na tom položaju do 1663. g. kada je na taj položaj došao Sari Husejin-paša. (Evlija VI, 404; Hammer, GOR VI, 84 i 767). U šabanu 1073 (počinje 11. marta 1663) godine, piše dalje Sureja, postao je ponovo kajmekam u Carigradu. U muharremu 1074 (počinje 5. avgusta 1663) godine postao je valija u Oziji, g. 1075 (počinje 25. jula 1664) valija u Erzerumu, gdje je umro u ševalu 1076 (počinje 6. aprila 1666). Bio je sposoban državnik i uspio je da kao muftetiš zavede red u Anadoliji (*Sidžill-i osmani* I, 353—4).

73. Vjerovatno Husein-paša Boljanić. O njemu vid. ovdje str. 393, nap. 4.

74. Ko se stvarno krije pod ovim Evlijinim Veznedar-agom, čije je ime prvi put zabilježeno pogrešno kao Zenadar-aga mjesto Veznedar-aga, kako drugi put stoji u Evlije a koji je bio poznat po svome zvanju, sada se ne zna.

Sokolovićeva sina (Sokollu-oglu)[75] sposoban da bude privlačna džamija i tekija (zavije). Glasovita je i Veznedarova tekija.

Ovdje postoje tri medrese, četiri osnovne škole i četiri tekije. Dvije od tih tekija su halvetijskog, jedna kaderijskog, a jedna bektašijskog reda. Ima tri trgovačka prenoćišta (han). Najimpozantniji i najsavršeniji je han Kasim-paše, sina Mehmed-paše Sokolovića[75] u čaršiji. Iznad njegove kapije nalazi se mesdžid. Na velikom basenu ispred kapije ovog hana, s druge strane ulice, svi pobožni muslimani uzimaju abdest i piju vodu. Ima stotinu dućana.

Klima je dosta blaga. Svi stanovnici nose potiljesne arnautske čakšire i krajiška čohana odijela; na glavu stavljaju čohane kalpake razne boje, a govore bosanski, srpski, bugarski i latinski. Većina stanovnika su jedri momci, i svi idu golih cjevanica, pašu sablje, mačeve, duge noževe i bodeže i idu potpuno naoružani. Katkada njihove gazije idu u četovanje prema mletačkom gradu Kotoru. Te su gazije smioni, hrabri, srčani i veseli momci.

Iz Prijepolja smo zatim sa deset prijatnih drugova pojahali svoje konje i išli u šetnju prema jugu obalom rijeke Mileševe[76] kroz voćnjake i bašte; tom prilikom ulovili smo nekoliko zečeva. Za pola sata smo prešli napredna sela i došli u grad Mileševo.

GRAD MILEŠEVO[76]

Osnivač ovoga grada je »Mileševa«. Kada je Gazi Hodavendigar osvojio Jedrene, udario je na ovaj šeher. Tada mu se suprotstavio vojvoda po imenu Miloš sa sto hiljada vojnika. U boju, koji se odigrao na polju Kosovu, neprijatelj je bio poražen. Ovaj je grad ranije bio sjedište hercegovačkog vilajeta. Kasnije, kad je Mehmed-han Osvajač išao da osvoji Bosnu, osvojio je i ovaj grad pomoću Ahmed-paše Hercegovića (Hercek-oglu)[77].

Po kazivanju mudrih grčkih istoričara, Ahmed-paša Hercegović, osvajač ovoga grada Mileševa, oženio se bio još u paganskog doba (džahilijjet) kćerkom španskog kralja. I kad je Ahmed-begov otac, ban Herceg, prve bračne noći vidio djevojku, skrenuo je pameću i oduzeo joj nevinost bez ikakvih obzira. To je bolno uticalo na njegova sina, pa je iste noći, s ranom na srcu, sa svojih tri stotine konjanika nestao iz ovog šehera Mileševa i otišao u šeher Skoplje (Üsküp). Došavši Fatihu gaziji, ispričao mu je svoj slučaj od početka do kraja. On je tada u prisutnosti njegove preuzvišenosti Ak-Šemsudina i Veli Mahmud-paše primio islam. Dao mu je ime Ahmed-beg. Istoga dana dobio je od Fatiha 50.000 odabranih vojnika i nekoliko šahi-topova i u brzom maršu otišao iz grada Skoplja, prevalio konake

75. Misli svakako na Kasim-pašu sina Mehmed-paše Sokolovića.
76. U orig. stoji *Mileševa*.
77. U ovom kazivanju Evlije ima sasvim malo istine. Mileševo sa svojim gradom Mileševcem poznato je iz srednjeg vijeka. Turci su ga vjerovatno držali od 1439—1444, a definitivno je došao u njihovu vlast 1465. g. Tu je bilo, u početku, središte istoimenog turskog vilajeta i kadiluka, koje je kasnije, prije 1477. g. premješteno u Prijepolje, po kome se kasnije i taj kadiluk zvao prijepoljskim kadilukom.

i opsjeo grad Mileševo. Kada je na koncu osvojio grad tukući ga topovima, njegov je otac pomoću varke pobjegao, a Ahmed-beg je ključeve grada s radosnom viješću poslao njegovom veličanstvu Fatihu. Prljavi nitkov, vajni Ahmed-begov otac, umakao je i uzeo sebi za prijestolnicu glasovitu tvrđavu po imenu grad Blagaj (Bulgaj), blizu Dubrovnika (Dobra Venedik).

Kad se on, Ahmed-beg, tu [u Mileševu] učvrstio, njegovo veličanstvo Fatih mu je od radosti poklonio Mileševo, zastavu (sandžak) s jednim tugom i rekao mu: »Koliko god osvojiš zemlje od vilajeta tvoga oca, neka bude tvoja«. Na to mu je dao i svečani carski berat (verlig-i belig). Na osnovu toga je Ahmed-beg postao jakrukbeg (?), koji je, vodeći dan-noć borbe, napokon potpuno osvojio zemlju Hercegovu. Kada je mnogo godina kasnije umro, pokopan je u dvorištu džamije u kasabi Herceg[78].

Oblik i položaj grada Mileševa. — To je lijep grad na jednoj litici koja se diže okomito do nebeskog vrta. Ovo je čvrsta kamena građevina na jedan sprat. Samo su joj neka mjesta porušena od topovskih udaraca. Ima dvanaest kula. Bedemi bastiona i prsobrana su u dobrom stanju i utvrđeni. Magacini u unutrašnjosti tvrđave su krcati hranom. Ima dvadesetak pristojnih, daskom pokrivenih kuća, malu Fatihovu džamiju, čatrnju, skladište municije (džebhane) i lijepu gvozdenu kapiju, koja se otvara prema sjeveru. Ima i jedan podzemni vodovod kojim se potajno dovodi voda iz rijeke.

Rijeka Mileševa[79] dolazi iz brda planinske visoravni Dol na teritoriji hercegovačkog sandžaka, protiče ispod ovoga grada i uliva se u rijeku Lim u kasabi Prijepolju.

Tu ima gradski zapovjednik (kala dizdari), sto pedeset momaka gradske posade i dovoljna količina municije (džebhane).

Varoš pod gradom nije toliko razvijena i lijepa. Ima šezdesetak raznih, daskom pokrivenih kuća, džamiju, svratište (han), desetak dućana i pogdjegdje vinograde i vrtove. Tu se nalazi u svemu do hiljadu hrabrih momaka, koji stalno vode borbe s Kotoranima, hvataju zarobljenike i bore se za vjeru.

Iz ovog smo grada pošli prema sjeveru i za pola sata došli ponovo u kasabu Prijepolje.

Krenuvši ranim jutrom prema zapadu, za pet sati smo stigli u kasabu Pljevlje (Tašlidžu).

OPIS KRASNE VAROŠI TAŠLIDŽE

Nema tvrđave. Na periferiji su kamenita brda čiji je kamen bijel kao kristal. Zbog toga što je podignut u sredini ovih brda, na prostranom i zelenilom obraslom polju pokraj jednog vrela, ovaj grad je dobio ime Tašlidža (= Kamenica).

78. Sva ova kazivanja Evlije plod su narodnog predanja koja su nastala zbog svađa hercega Stjepana i njegovog najstarijeg sina Vladislava, a koja je Evlija čuo u narodu i čitao u turskim hronikama i pripisao ih »mudrim grčkim istoričarima«.

Ovaj je grad sjedište hercegovačkog paše[1], jer se nalazi u sredini vilajeta. Ovdje smo gostovali u pašinu dvoru, koji ima dvadeset soba, dvoranu za vijećanje, divan han, više sala, drveni čardak na vrelu vode i mnogobrojne staje.

Po zakonu (kanun) sultana Sulejmana ovaj je grad sjedište hercegovačkog paše u bosanskom ejaletu. Pašino domeno (hass) iznosi 100.515 akči[2]. U ovom sandžaku postoje dvadeset i četiri zaima i 224 timarnika, alajbeg, ceribaša i tri hiljade vojnika sa džebelijama i još dvije hiljade pašine vojske. To je ugledan kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči[3]. Od sedamdeset sela sabere se za kadiju sedam, a za pašu sedamdeset kesa (groša). Ima svoga muftiju, predstavnika šerifa (nekibu'l-ešraf), prvake, ugledne ljude, predstavnika Portinih spahija (sipah kethüda yeri), janjičarskog serdara, tržnog nadzornika (muhtesibaga), starješinu esnafa (šeher-ćehaja), haračkog povjerenika (haračaga) i baždaragu.

Oblik i položaj varoši. — Ova varoš leži usred golih i kao snijeg bijelih stijena, na terenu obraslom zelenilom, vinogradima i baščama. Od njenih deset mahala, pet je muslimanskih, a pet hrišćanskih. Ima svega deset džamija sa mihrabom. Najimpozantnija i najljepša je džamija Hasan-paše Boljanića[4]. Ona je kao kakva carska džamija. Naime, sve javne građevine u ovoj varoši koje su pokrivene olovom su Hasan-pašine zadužbine. Ona ima divan umjetnički izrađen minaret i plavu i visoku kupolu. To je okrugla, visoka kupola, a [izgleda] tako kao da je istom izašla ispod tokareva točka. Oko ove kupole ima još šest polukupola (nim kubbe), a izvan jugoistočne kapije stoje opet još tri kupole sa po četiri mramorna stuba. U sva četiri ugla džamije nalaze se također četiri ukrasne kupole. Premda je ova džamija malena, njeni su alemi visoki kao čovjekov uzrast. Kako je njen osnivač bio misirski vezir, on je dao da se ti alemi onamo naprave. Pozlatio ih je sa deset hiljada dukata i poslao mletačkim lađama iz Aleksandrije. Oni se i sada sjaje tako kao da su istom izašli iz majstorove ruke; od njihova sjaja ljudsko oko zablješti. Od Sulejman-hanova vremena ovi alemi nisu uopće rđali. Ova dža-

1. Pljevlja su bila sjedišta hercegovačkog sandžaka od 1576. do 1831. godine. Vid. T. Popović u POF. X—X, 1960/61, 267—71.

2. Na drugom mjestu Evlija kaže da has hercegovačkog sandžaka iznosi 200.000 akči.

3. Kao kadiluk Pljevlje se spominje tek početkom XVI st.

4. Mjesto Hasan-paša treba Husein-paša, a to je Husein-paša Boljanić, sin Bajram-agin, mlađi brat Sinan-paše Boljanića (O njemu v. dalje nap. 11). On je odgojen pod okriljem Mehmed-paše Sokolovića. Sredinom XVI st. spominje se kao subaša Popova. Od marta 1567. do marta 1569. bio je hercegovački, a zatim bosanski sandžakbeg. Godine 981 (počinje 3. maja 1573) imenovan je beglerbegom misirskim sa naslovom vezira. Prema tome, nije tačno što Evlija dalje tvrdi da je on bio misirski vezir u doba Sulejmana Zakonodavca (umro 1566). Na tome položaju ostao je dvije godine a onda vraćen u Carigrad. Kasnije je upravljao raznim pokrajinama sve do g. 993 (počinje 3. januara 1583) godine, kada je bio hercegovački sandžakbeg gdje je sagradio svoju džamiju i ostale mnogobrojne zadužbine. Poslije toga mu se gubi trag u izvorima sve do 1003 (počinje 16. septembra 1594) godine, kada se spominje kao beglerbeg bosanski. Tu je, izgleda, sljedeće godine umro.

mija ima minber, koji je takođe umjetnički izrađen. Majstor je mramor tako isklesao da mu se može čestitati na vještini. Iznad mihraba nalazi se slika Kabe na crnoj kadifi izvezena i ukrašena zlatom tako da izaziva zavist Manija[5] i Behzada[6].

Ograda oko džamijskog dvorišta (harem) je od drvenih parmaka, jer je dobrotvor umro prije nego što je okolina harema bila dovršena.

U ovoj džamiji ima još jedna rijetkost koja zaslužuje da se vidi: To su hasure kojima je džamija zastrta; njih je Hasan-paša poslao iz Misira u Sulejman-hanovo doba. To je takva vrsta hasure da ona i danas stoji onako umjetnički izrađena i lijepa kao da je istom izašla iz majstorovih ruku, pa će sigurno još mnogo stotina godina tako ostati.

Ovdje postoje još: Hadži-Huseinova, Hadži-Rizvanova, Hadži-Alijina, Odabašina i Ahmed-begova džamija.

Ima takođe dvije medrese, tri osnovne škole (mekteb), dvije tekije, Hasan-pašina javna kuhinja (imaret), zračno javno kupatilo (hamam) i tri prenoćišta (han) [velika] kao bezistan u obliku tvrđave. Dalje ima do sedam stotina tvrdo građenih, daskom, ćeremitom i pločama pokrivenih kuća s vinogradima bez bašča. Pašin saraj nalazi se na istočnoj strani varoši, na obali rijeke Breznice[7].

U čaršiji ima dvije stotine dućana. Mnogi su puškarski dućani.

Klima varoši je prijatna, a javni putevi čisti i pokaldrmisani. Na južnoj strani prostire se zelenilom obraslo polje, dugo dva sata hoda. Kroz njega teče rijeka Čehotina[8].

U ovom Plevaljskom polju (Tašlice sahrasi) uopće nema neobradive zemlje. Zemlja se cijeni i traži. Sela su naseljena i okićena čiflucima. Iz bijele pećine na istočnoj strani šehera ističe bistro vrelo Breznica i protiče ispod mosta pašina saraja. To vrelo iskorišćava varoška kožara (debbag-hane). Osim toga, ono pokreće deset mlinova, zaliva više stotina bašča i vrtova i uliva se u rijeku Čehotinu.

Kako je okolina varoši brdovita, to je zima vrlo oštra. Koliki snijeg može ovdje napadati neka se vidi iz ovoga: da se od snijega ne zagube putevi, to su, po putu, poboli visoke borove stubove od kasabe Prijepolja pa sve do na visoravan (yaylak) Babina. Ovdje šest mjeseci ima snijega. Ali kako je to vrlo kamenit kraj, tokom četiri ljetna mjeseca bude velika žega. Jednom riječi: ljeti je ljeto, a zimi zima.

Od varoških specijaliteta osobito su im poznate umjetnički izrađene puške takozvane »dalyan« i boyli« (duge) puške, čakmakli pištolji i »puške«. Na glasu su i pljevaljski konji koji tuku kamen.

Stanovnici grada ponašaju se pristojno i skromno. Oblače čohane dolame, krajiške tijesne čakšire s kopčama i grube papuče, a na glavu stavljaju krajiške kalpake od raznobojne čohe, samura i

5. Mani se zvao jedan poznati persijski slikar i graver.
6. Poznati persijski slikar iz XIV v.
7. U orig. stoji Berzinčse.
8. U orig. stoji Tihotina ili Tjehotina, dakle Čehotina.

kune; nose mačeve i puške, a bave se trgovinom. Govore bosanski i svi su gostoljubivi, plemeniti i čovječni ljudi.

Krenuvši odatle prema zapadu, prošli smo kroz mnoga napredna sela i krševite predjele. Za šest sati prošli smo Odžak Džafer-bega Boljanića (»Bolhenkli«)[9].

Idući četiri sata dalje, stigli smo u kasabu Čajniče (»Čaynicse«).

KASABA ČAJNIČE

Prema Sulejman-hanovom katastarskom popisu (tahrir) ova kasaba pripada teritoriji hercegovačkog sandžaka. Ali kako je ona carsko krunsko dobro (hass-i humayun), ona stoji pod upravom defterdar-paše. Njom upravlja vojvoda s dvije stotine ljudi. Drugi organ vlasti je kadija ovog uzvišenog kadiluka s rangom kadiluka od sto pedeset akči[10]. Tu ima predstavnik Portinih spahija (kethuda yeri), janjičarski serdar, tržni nadzornik (muhtesib), starješina esnafa (šehir kethuda yeri) i više prvaka (a'yān).

Položaj i izgled Čajniča. — Nisam nigdje vidio jednu tako čudnu varoš koja ima tako brdovit i valovit položaj kao što je položaj ovog malog naselja, koje svojim brdovitim i valovitim položajem djeluje istovremeno smiješno, opasno, strašno i strašivo. Ova je kasaba sa tri strane okružena velikim brdima, koja se dižu do nebeskog vrha i koja su okićena ogromnim drvećem i stablima trešanja, koja se dižu nebu pod oblake. Mnogi predjeli su opet sve sami voćnjaci (bağ), kao prave rajske bašče. Doline ovih brda su opet ponori kao pravi bezdani pakla. Tako mi boga, čovjek se ne može usuditi ni da pogleda dolje; smračilo bi mu se pred očima pa bi se strovalio.

S južne strane ovih provalija na visokom brdu su zgrade kasabe Čajniča. Njegove kuće leže amfiteatralno kao kuće na Džihangir-Jokušu u Stambolu. Sva ova varoš nalazi se na tijesnu terenu; u njoj ima jedna provalija od stijena i pitome zemlje, duboka koliko minaret, tako da čovjek nema hrabrosti ni da pogleda dolje. Svake godine u ovu provaliju padne i strada mnogo nevine djece, konja i mazgi. Jedan dobrotvor, po imenu Hadži-Bali, podigao je preko ovog paklenog ponora s jedne stijene na drugu most kao Sirat (ćuprija preko pakla). Napraviti ovaj most zaista prevazilazi ljudsku moć. Onome ko odavde pogleda dolje prsne žuč, a tijelo mu zadršće kao jesenje lišće.

Šeher ima pet muslimanskih i tri hrišćanske mahale. Poznate mahale su: Sinan-pašina[11], Turbe, Imaret, Prijeka (Karši), Donja i

9. U orig.: *Džafer-beg Bolhenkli;* treba, mislim, Džefer-beg *Bohlenikli* (= Bohljanić kako i danas narod naziva selo Boljanić iz koga potiče ova porodica). Džafer-beg je sigurno potomak Husein-begov (Up. ovdje nap. 4 i 11).

10. Ovaj kadiluk nastao je iza 1572. g., kada se Čajniče spominje kao kasaba u fočanskom kadiluku, a prije 1582, kada se Čajniče spominje kao samostalan kadiluk.

11. Ta mahala dobila je ime po Sinan-begu (kasnije Sinan-paši) Boljaniću, najvećem sinu i dobrotvoru Čajniča. Svojom vakufnamom od sredine džumada I 990 (juna 1582) on je u Čajniču podigao džamiju oko koje se formirala spo-

Jarak (Dere). Ima sedam stotina tvrdo zidanih malih i velikih kuća prizemnih i na sprat i drugih srednjih kuća sve jedna poviše druge. Sve su pokrivene ćeremitom, šindrom i pločama. Bašta ima mnogo, a dvorišta malo.

Ima deset džamija sa mihrabom. Pet je povećih. Najljepša i najimpozantnija je džamija Sinan-paše, zeta Mehmed-paše Sokolovića[12], u čaršiji. Premda je ova džamija sa jednom kupolom (kubbe), ipak je jako prostrana i umjetnički izrađena. To je čista i prostrana bogomolja, u kojoj su mihrab, minber i uzvišena galerija (mahfil) umjetnički izrađeni. Kad zraci žarkog sunca upru u njene prozore od kristala, nedžefskog i moranskog stakla, postane vrlo svijetla. Spolja sofe pokrivaju tri plave i okrugle kupole (kubbe). Ali joj je dvorište (harem) tijesno. Ova džamija ima tako skladan visok i vitak minaret, s koga se uči ezan, da kada je pažljivo pogleda čovjek koji je upućen u arhitekturu ostaje zapanjen i od velikog divljenja uzvikne: »Bog je blagoslovio!« Postaviti temelj ovoj džamiji i podignuti ovakav bilalovski minaret na onako tijesnom i strmenitom terenu prevazilazi ljudsku moć. Oko džamijskog dvorišta nalaze se đačke sobe, a na sredini harema šadrvan, tako lijep da se mora pogledati. Iz njega skaču mlazevi u vis, a pravovjerni obnavljanjem abdesta iz hanefijskih slavina izražavaju svoju pokornost gospodaru svih gospodara (bogu). Iznad džamijske kapije nalazi se ovaj natpis, napisan i pozlaćen u stilu Hasana Karahisarije:[13]

menuta mahala, zatim mekteb uz džamiju, tekiju sa musafirhanom, karavan-saraj, 22 dućana, dvije radionice za štavljenje kože i dva mlina na Janjini u Čajniču. On je, dalje, osnovao jedan mekteb u selu Njegošević, mostove na Janjini u selu Međurječje u nahiji Pribud u kadiluku Čajniče. Zatim mesdžid u kasabi Sopotu u nevesinjskom kadiluku, mekteb, hamam i karavan-saraj u kasabi Cernik u kadiluku Velika u sandžaku Začasna, karavan-saraj u Priboju (u bosanskom sandžaku) i most na Limu u Priboju.

Za uzdržavanje svojih zadužbina Sinan-beg je, pored spomenutog, zavještao jedan mlin sa tri kamena na rijeci koja teče prema selu Crne Njive, »Hamzin čifluk« u selu Vranjak, »Mustafinu baštinu« u selu Selce, koju je legator kupio, i oranicu »Crne Njive« sve u nahiji Samobor. Dalje, oranice i livade koje se zovu »Davudova i Širmerdova baština« u selu Vranje. Hassa-oranicu »Grab« koja pripada Starom hasu (hass-i kadim) u selu Dvorište, sve u nahiji Duboštici u kadiluku Čajniče i »Baštinu Radosava u posjedu Huseina, sada (1582) u posjedu Alije« u selu Loznik u nahiji Dubštici, u kadiluku Čajniču s vojnugan resmom kojim je ona oporezovana, a koju je legator kupio, što dokazuje kadijski hudžet.

Sinan-beg je odredio da se njemu i njegovoj ženi podigne turbe (mauzolej) u Čajniču, u kome je i sahranjen. Ostavio je džuzove za svoju džamiju i turbe.

Sinan-beg je rodom iz sela Boljanića. Sin je Bajram-agin, stariji brat vezira Husein-paše, a zet Mehmed-paše Sokolovića. Bio je oženjen Mehmed-pašinom sestrom Šemsa-kadunom. Bio je namjesnik u više sandžaka, a najviše u Hercegovini (od II 1552. do II 1557, od IV 1563. do jeseni 1563, od ljeta 1564. do III 1567, od VI—XII 1569, i od IV 1574. do II 1580). Od jeseni 1563. do ljeta 1564. bio je sandžakbeg u Bosni, odatle je premješten u Hercegovinu. Umro je 1582. i pokopan u Čajniču. Sinan-beg je imao braću: Davud-bega, koji je umro prije 7. VI 1582, Ali-bega, koji je postao doživotni mutevelija njegovih zadužbina i spomenutog Husein-pašu, zatim sestre Muksimu i Zülkadu, te više djece od kojih se spominju: Sulejman i još tri sina te kćeri Belkisa i Aiša.

12. Mehmed-pašina sestra Šemse-kaduna bila je žena Sinan-begova.
13. Poznati turski kaligraf.

Sagradivši ovu džamiju
Sinan-beg oživi svoj rodni kraj
I učini lijepo dobročinstvo.
Razmišljajući smislih joj hronostih:
»Postade lijep i dostojan božji hram«.
Godine 972/1570.

S desne strane džamije u visokom turbetu sahranjen je dobrotvor Sinan-paša. Na drugoj strani ulice u visokom turbetu pokraj Sinan-pašina saraja sahranjeni su Sinan-pašini sinovi.

Sve javne zgrade (imaret) u ovom šeheru su zadužbina Sinan-paše[14] i sve su to olovom pokrivene građevine koje predstavljaju varoš.

Još ima osam džamija (zavije). Dvije su s kamenim a tri su s drvenim minaretom. Ostali mesdžidi (zavije) su bez minareta.

U varoši ima oko pedeset vodenica koje su nanizane sve dolje do ponornih provalija.

Imaju i tri medrese. Od svih je u najboljem stanju Sinan-pašina medresa[15]. Dalje postoji svega pet osnovnih škola (mekteb), četiri tekije koje imaju svoje derviše[16]. Imaju tri svratišta (han)[17]. Hadži Balijin han, koji se nalazi na vrhu mosta, je kao tvrđava. Hanovi su slični bezistanima. Ima samo jedno javno kupatilo (hamam), ali je vrlo lijepo, umjetnički izrađeno i svijetlo kupatilo s prijatnim zrakom[18].

Ima svega do dvije stotine dućana, ali ih nisam prebrojavao. Bezistana, međutim, nema. U blizini Hadži Balijina hana, na početku provalije, ima mnogo kovačkih (demirdži) dućana. Postoji jedna javna kuhinja za sirotinju (imaret)[19]. Ona je Sinan-pašina zadužbina. Ovaj imaret nalazi se u blizini Pašine džamije i saraja; u njemu svi putnici i namjernici, bogataši i sirotinja, staro i mlado dobivaju besplatno jelo, preko cijele godine, izjutra i naveče.

Dalje ima sedam izletišta, a jedno je izletište kao Merami bašča.

Na jugoistočnoj strani varoši s desne i lijeve strane druma što vodi iz Tašlidže (Plevlje) u Čajniče od Sinan-pašine česme[20], koja se nalazi na tome drumu pola sata daleko, pa sve do Čajniča nalaze

14. Up. ovdje str. 395, nap. 11.

15. Ova se medresa ne spominje u Sinan-begovoj zakladnici. Pored Evlije i Bašagić piše da je postojala. Ja to ne mogu provjeriti, a ako je postojala, bila je podignuta poslije 7. juna 1582, kada je pisana Sinan-begova vakufnama.

16. Po jedan mekteb i tekiju u Čajniču podigao je Sinan-beg.

17. Pored ova tri hana postojao je u Čajniču i Sinan-begov karavan-saraj.

18. Za banju u Čajniču uporedi Kreševljaković, *Hamami*, Sarajevo 1954.

19. Ovaj imaret (javna kuhinja) biće sigurno Sinan-begova musafirhana koja se spominje u njegovoj zakladnici i koju je on podigao za ukonačavanje i prehranu stranaca i sirotinje. Da je tako, upućuje nas činjenica što Evlija ne spominje musafirhanu koja se navodi u Sinan-begovoj vakufnami, a spominje imaret koji se ne spominje u toj vakufnami.

20. Ova česma ne spominje se u Sinan-begovoj vakufnami pa je vjerovatno podignuta nešto kasnije.

se ogromna stabla trešanja. Podalje od tog drvoreda na jugoistok, na jednom brežuljku kojih hiljadu koraka daleko, nalazi se Gazi Murad-babina bašča (mesire) s bektašijskom tekijom (asitan), koja zaslužuje da se vidi. To je tako visoka osmatračnica da se od ove tekije (asitan), koja je puna hladnjaka (maskure), vidi cijela varoš Čajniče. Pod jednim hladnjakom ima bistro vrelo koje podsjeća na vrelo života, [a hladno je] kao komad leda, tako da se u julu ne mogu lako popiti ni tri gutljaja. U tom blaženom kutku ima puno sofa i klupa u zelenilu. Ni žega žarkog sunca ne može djelovati u hladu mnogobrojnih ogromnih stabala. To je debeo hlad poput persijskih aleja, a dirljive pjesme više hiljada milozvučnih ptičijih glasova osvježavaju duše izletnika. Na više mjesta tekuća voda okreće roštilje na kojima se bez čovječijeg učešća peče meso, cvrčeći poput mevlevijskog instrumenta, a onda se jede. U svakom uglu toga mjesta mnogi zaljubljeni i odani derviši izvode muzičke tačke divnim melodijama i u svako doba rozne grupe priređuju muzičke sastanke poput Huseina Bajkare. Jednom riječju, stanovnici ostalih gradova dolaze na ovo mjesto gozbe sa raznim jelima i pićima i priređuju raznovrsne zabave i sastanke.

Izletište na Musali. — Premda to nije onako idealna bašta kao musala u šeheru Užicu, ipak je i ona divno izletište i bogomolja. Sva groblja, naselja duša varoši Čajniča, nalaze se tu na glavnoj ulici. Oni ćutke počivaju gluhi i nijemi u tom azilu spokojstva. Ali oni jezikom svoga stanja mole i od ovoga siromaha, Evlije, jednu Fatihu.

Dodatak o Čajniču. — Ova varoš nalazi se na opasnom mjestu, ali je klima u njoj vrlo prijatna. To je napredan i naseljen kadiluk. Na sve strane su brda s gorskim pašnjacima i voćnjaci. Sela se dodiruju jedno s drugim, te su zgusnuta i plodna naselja.

Svi stanovnici govore bosanski i nose krajišku odjeću. Žene im nose feredže od crnog platna i vladaju se vrlo uljudno. Mnogo drže do svoje časti i jako su pobožne. Stanovnici su prave božje sluge, a posebno moj prijatelj i dobrotvor Hadži-Sefer. Sve su to ljudi od rza i obraza koji se bave svojim poslom i žive moralno. Oni su veliki prijatelji stranaca, ljudi koji vole zabavu i uživanja; pristupačni su i susretljivi.

Kako iz ovoga Čajniča potiče Mezaki-efendija[21], teskeridžija (tezkire efendisi) sadašnjeg velikog vezira Ćuprilića (Köprülüzade), ja sam, siromah, odsjeo u njegovoj kući. Mi smo sa stanovnicima ove varoši tri dana uživali i veselili se tako da se to ne može izraziti.

Od specijaliteta ove varoši mi smo nabavili raznovrsne sjekire, ferhatovske čekiće, konjske bukagije i lance, koliko nam je trebalo.

21. Ovaj Mezaki-efendija je bio glasovit pjesnik. Pravo mu je ime Sulejman-beg. Odgojen je u carskom dvoru, postao je spahija i stupio u svitu starog Ćuprilića. G. 1661. postao je teskeredžija Ahmed-paše Ćuprilića kad je ovaj postao veliki vezir. Nakon Ahmed-pašine smrti 1087 (1678) postao je šef odjeljenja za konjicu. Iste godine završio je svoju zbirku pjesama (divan) i te godine u ramazanu umro. Turski biografi ističu ga kao dobrog pjesnika.

Zatim smo se oprostili sa svim prijateljima i uzevši po izboru pratioce, stigli smo za dva sata u
Mahmud-pašin Odžak[22].
Odatle smo išli dalje četiri sata i došli u varoš Foču.

ŠEHER FOČA

Osvojio ga je Ebu'l-Feth, sultan Mehmed-han, godine 869/1465[23]. Njegova tvrđava, koja se nalazila u brdima, je porušena. On je sada po Gazi Sulejman-hanovom katastarskom popisu (tahrir) domen (hass) hercegovačkog paše, a nalazi se na teritoriji hercegovačkog sandžaka. Njim upravlja vojvoda. To je ugledan kadiluk u rangu kadiluka od tri [stotine] akči; u nahijama toga [kadiluka] ima sedamdeset i sedam sela[23a]. Ima muftiju[24], predstavnika šerifa (nekîbu'l-ešrâf), predstavnika Portinih spahija (sipah kethuda yeri), janjičarskog serdara, povjerenika za harač (harač ağasi), tržnog nadzornika (muhtesib ağasi), baždara (baždar-ağasi), starješinu esnafa (šehir kethudasi), te razne prvake i velikaše.

Oblik i položaj Foče. — Prostire se uzduž obale velike rijeke Drine, od istoka prema zapadu. S jugoistočne, južne i zapadne strane, u daljini koliko može top dobaciti, nalaze se šumom bogate planine s ogromnim drvećem. Veliki šeher se nalazi u polju, na ravnom i prostranom mjestu. Sve do obale rijeke Drine nanizane su prostrane kuće, prizemne i na sprat. Zidane su od tvrdog materijala, a imaju i vinograde.

Grad ima osamnaest mahala[25]. Deset je muslimanskih, a osam bugarskih, srpskih i latinskih (katoličkih). Jedna je mahala židovska. Ima dvije hiljade sto šezdeset impozantnih, krasnih i lijepih kuća, koje su u dobrom stanju; pokrivene su ćeremitom i pločama, okružene baščama, tako da svaka izaziva ljubomoru i zavist perzijskih vrtova.

Najimpozantniji su novosagrađeni saraji Mustafa-efendije Kadića (Kadizade), zastupnika (halife) spahija u rezidenciji sreće (Stambolu). Zatim Begov(?) saraj, Baš-ačik saraj i Serdarev saraj.

22. Možda je ovaj Mahmud-pašin Odžak identičan sa današnjim selom Odžak kod Foče.

23. Ovo je jedan od rijetkih slučajeva da je Evlijin datum osvojenja nekog mjesta tačan. Foča je zaista definitivno osvojena istom 869/1465. g., kako kaže Evlija i sva drukčija tvrđenja su netačna.

23a. Fočanski kadiluk je u prvo vrijeme zaista bio prostran. Sredinom 16. s. ovom kadiluku pripadala je i nahija Polimlje sa kasabom Rudo. Početkom XVI vijeka nadležnost fočanskog kadije prostirala se sve do Makarskog primorja. Up. ferman u Franj. samostanu u Makarskoj. Samo u doba Evlije ovaj je kadiluk bio sveden uglavnom na fočanski srez.

24. Godine 1645. bio je u Foči muftija Habil-efendija, koji je kasnije bio svrgnut pa je g. 1651. ponovo vraćen. On je možda identičan sa istoimenim beogradskim mulom. Up. Fekete, *Türkische Schriften* (indeks).

25. Ovaj broj mahala nije nimalo pretjeran; kako ćemo odmah vidjeti, Foča je u ovo doba imala oko 17 džamija, a uz svaku džamiju formirana je obično mahala. U jednoj mahali je moglo biti više džamija, ali je svaka mahala redovno imala svoju džamiju. Za fočanske mahale uporedi Alija Bejtić, Naše Starine III, 1956, 45—47.

Džamije. — Ima svega sedamnaest islamskih bogomolja (mihrab)[26]. Između svih [ističe se] džamija sultana Bajezida Velije[27] u Staroj čaršiji. To je starinska bogomolja, sagrađena od tvrdog materijala u starom stilu. Ima drvenu kupolu pokrivenu olovom i jedan minaret. [Zatim] džamija Fatma-sultane[28]. I ta je bogomolja (musala) u dobrom stanju, a pokrivena je čistim olovom.

Na kraju zapadne strane varoši nalazi se jednostavno građena džamija Šejh Piri-efendije.

Defterdar-pašina džamija[29] ima jedan minaret, a pokrivena je olovom.

Zatim ima Osman-agina džamija, u kojoj iznad kapije stoji ovaj natpis:

»Zgrada Hadži-Osmanove džamije koja je slična raju.
Postade uzvišen hram iskrenih vjernika.
Posjetilac reče datum dovršenja njegove zadužbine:
»Posta krasna džamija i privlačan hram«
Godine 1022/1613.

Ova svijetla džamija ima kupolu od daske, a sva je pokrivena olovom.

Na vratima džamije kadije Osman-efendije nalazi se ovaj natpis: Datum joj je:

26. Do pred drugi svjetski rat bilo je u Foči 17 džamija. Evlija kaže da ih je bilo toliko i u njegovo doba, a poimenično nabraja deset i pretjeran broj mesdžida. Pored džamija i mesdžida koje navodi Evlija, u Foči su u to doba postojale Atik Ali-pašina džamija zvana »Musluk«, Abdulmumin-begov mesdžid, Džefer-begova džamija, Hamza-begov mesdžid, Ali- Čokadareva džamija, Hadži Seferov, Hadži Mustafin i Šejh Pirijin mesdžid. Poslije Evlije podignuta je džamija Mehmed-paše Kukavice, i sve su postojale do drugog svjetskog rata.

27. Sultan-Bajezidova džamija adaptirana je od neke crkve 906 — 1500/1501. g. Up. Mujezinović, Prilozi za orijent. fil. III—IV, 1952/3, 456—7.

28. Ko je ova Fatma-sultana, sada se ne zna. Najstariji indirektan spomen ovoj džamiji imamo iz 1600. g. (Arhiv G. Husrev-begove biblioteke br. 1282). Tu se spominje mahala sultanije Fatime, pa je vjerovatno i džamija nastala prije te godine.

29. Osnivač ove džamije, koga Evlija zove neodređeno defterdar-pašom zvao se tačno Memi-Šah-beg. On je po svoj prilici bio rodom iz Foče, u kojoj je podigao ovu džamiju (prije 1569. g.), zatim medresu sa bibliotekom. O njegovom životu znamo da je bio zaim pa je kao takav neko vrijeme bio alajbeg bosanskog sandžaka. U tom svojstvu spominje se 1563/1564. g. (Kadić, *Tārīh-i Bosna*, rukopis u Gazi Husrev-begovoj biblioteci sv. II, 216). Kasnije je bio nazor carskih mukata u hercegovačkom sandžaku i po tome u svoje vrijeme bio opće poznat pod nazivom nazir. Godine 1580. postao je prvi defterdar novoosnovanog bosanskog pašaluka. Kasnije je vršio dužnost defterdara u temišvarskom pašaluku i po tome postao opće poznat pod imenom Defterdar-paša kako ga zove i Evlija. Nešto prije 1569. on je u Foči podigao ovu džamiju, a spomenute godine medresu sa bibliotekom, od koje se do danas sačuvalo nekoliko vrlo starih i vrijednih rukopisa koji se danas čuvaju u Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Umro je u Foči 993 (počinje 3. januara 1585) i sahranjen u dvorištu svoje džamije, gdje mu se do danas grob sačuvao sa nadgrobnim spomenikom i natpisom na njemu. Natpis na nadgrobnom spomeniku vidi Mujezinović, *n. m.* 477—478. O njegovim zadužbinama v. Bejtić, Naše starine III, 56—57 i d.

»Blago onom ko u nju uđe čist«
Godine 1002 = 1593/4[30].

Ove pomenute džamije su velike džamije na ovoj strani grada Foče. Osim njih, ima još jedanaest mahalskih mesdžida (zavije).

Rijeka Ćehotina (»Tihotina«) razdijelila je ovaj grad Foču na dvoje.

Na suprotnoj, istočnoj, strani te rijeke nalaze se ove džamije: Kad drvenim mostom pređemo na suprotnu stranu, onda na vrhu mosta imamo Hasan-pašinu džamiju, koja je po cijelom svijetu poznata pod imenom Aladža džamija[31]. To je krasna bogomolja. Ovoj džamiji nema ravne u bosanskom ejaletu, ni u zvorničkom sandžaku, ni u gradu Taslidži (Plevlje), a ni drugdje. Njen je graditelj Ramadan-aga, glavni zastupnik (bašhalife) starog neimara (Kodža Mimar) Sinana[32], sina Abdulmennan-agina, glavnog neimara (mimarbaši) sultana Sulejmana. On je uložio svu svoju sposobnost dok je napravio ovu tako krasnu i divnu Aladža-džamiju, kojoj ne može biti ravne. U ovoj džamiji je sa stanovišta arhitekture izraženo toliko sposobnosti, toliko ukusa i finoće i ostvareno toliko ljupkosti da takvu impresivnost nije ostvario nijedan raniji neimar na zemaljskoj kugli. Kako je ona ljepša i sjajnija od svih džamija ovog grada, to je ukrasila grad. Neimar je na zidovima četvorougaone osnove napravio, poput plave zdjele, okruglu kupolu (kubbe); ona je uzorna i zaslužuje da se vidi. Minber, mihrab, prozori i galerija mujezina su perforirani (mušebbak) radovi od bijelog mramora poput perforacija (gravura) Fahrije[33]; u svakom tome detalju izražena je neka posebna sposobnost i vještina poput dopuštene magije. Spolja na sofi nalaze se tri visoke kupole (kubbe), na četiri mramorna stuba bijela kao kristal. Da ne bi snijeg i kiša zasipali veliki džema'at, na ovim sofama je poređano simetrički dvadeset borovih stubova i od drveta inženjerski napravljena neka vrsta krovnog prepusta (sundurma), tako da onaj koji ga vidi ostaje zapanjen, jer je sav taj prepust izgraviran mrežastim gravurama poput gravura Fahrija.

Sav jugoistočni zid ove sofe išaran je raznovrsnim šarama ravnim Behzatovu, Manijevu i Šahkulovu[34] kistu.

U sredini dvorišta (harem), na mjestu obraslom u zelenilo, pod visokom email-kupolom na šest stubova, koja je kao kupola kakvog

30. Ova džamija kadije Osman-efendije poznata je i pod imenom Šehova džamija. O njenom osnivaču, koji spada u malen broj kadija koji su ostavili svoje zadužbine, nemamo podataka. Potpun natpis sa ove džamije v. Mujezinović *n. m.* 481—482.

31. Ime Aladža, koje je ova džamija dobila po bogatom slikarskom radu i uresima (*alaca* = šaren), nosi ona još od druge polovine XVI vijeka, jer se još 1588. g. spominje neki Ali Čelebija kao hatib Aladža-džamije.

32. Nema drugih dokaza da je Ramadan-aga, učenik neimara Sinana gradio Aladža-džamiju u Foči, ali je to sasvim vjerovatno. Isti neimar radio je mostarsku ćupriju i tvrđavu u Makarskoj.

33. Fahrī je glasoviti turski umjetnik koji se proslavio kao vještak u graviranju, pa Evlija stoga s njim ovdje pravi poređenje.

34. Imena znamenitih istočnih slikara i kaligrafa.

visokog dvorca, napravio je klesar mramora šadrvan (havz) za abdest. To je tako umjetnički izrađen šafijski šadrvan da zaljubljeni ljudi, gledajući kako iz slavina teče živa voda i pravi vodoskok, prestanu da čeznu i uzimaju abdest. Sa desne strane ove džamije, do samog puta, podignuta je veličanstvena visoka kupola (kubbe) na četiri stuba. Oko nje je kovački majstor napravio takve gvozdene rešetke i prozore koji su poput radova kovača Davuda. Svaki majstor, inženjer i svjetski putnik, koji pažljivo pogleda ovu kupolu i ove gvozdene rešetke, ostaje zapanjen i zadivljen.

Osnivač ove zadužbine Hasan-paša[35] umro je u Budimu kao budimski defterdar. Njegovo su čisto tijelo, prema njegovom testamentu (vasiyet), sahranili ovdje u gradu Foči, u dvorištu ove džamije pod pomenutom email-kupolom. To je i sada svijetao mauzolej[36]. Bog mu se smilovao! To je, zaista, bio čovjek od ukusa, darežljiv i plemenit, vrijedan i gostoljubiv, pun divnih osobina kao Hatem Tāī[37] i Džafer Bermekī[38]. Kako on nije žalio blaga, to je neimar Ramadan iz dvadeset i jedne džamije koje je on gradio mogao uzeti poneko iskustvo i vještinu (san'at) i sve ih primjeniti na ovoj džamiji. Uloživši svu svoju sposobnost, on je napravio takav božji hram, da mu nema ravna u Rumeliji (diyār-i Rūm)[39]. Kako je osnivač bio darežljiv čovjek, on je raznim umjetnicima koji su iz svih krajeva donijeli dobrotvoru na poklon po jedan svoj umjetnički rad dao odgovarajuće nagrade i uzdarja.

Umjetnički izrađenim lusterima, koje je također dobio na dar, ukrasio je unutrašnjost džamije, pa je i ona postala svijetla bogo-

35. O osnivaču Aladža-džamije znamo danas da se zvao Hasan i da je bio sin Jusufa Sinanuddina. Bio je nadzornik svih carskih hasova u Bosni i Hercegovini i stoga dobio nadimak »Nazir« (inspektor). On je imenovan nazirom 1535/1536. g., kad je izdat rudarski zakonik za Bosnu (GMZ, 1916). Iz jednog zapisa od godine 1535. znamo da je rodom iz Foče ili njene okoline, pa možda baš iz sela Vakufa kod Čelebića, kako kaže narodna tradicija, u kome su postojali posjedi uvakufljeni za njegovu džamiju. Imao je više sinova koji su se bavili naukom. Jedan njegov sin zvao se Ibrahim-beg ili Ibrahim-Čelebi (Vidi rukopis Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu br. 343). Hasan Nazor je vršio dužnost nazora carskih hasova u Bosni i Hercegovini od 1536. do svoje smrti 1553. g. Nešto prije oktobra 1542. boravio je u Carigradu, a stalno je živio i umro u Foči krajem 1553. g. Evlijino saopćenje da je bio paša, budimski defterdar i da je umro u Budimu, ne može se provjeriti. Truhelka, *Tursko slovjenski pomenici* br. 178; Spaho, *Turski rudarski zakonik* GZM XX, 1913, 137—138; Handžić u Jugoslovenskom listu br. 23 od 23. aprila 1939. g.; Mujezinović, *n. m.* 467-8; Bejtić, *n. m.* 58—60.

36. Uz grob osnivača džamije pokopani su neki Mehmed-beg i neki Abdi-beg, sin Kasimov. Iz natpisa na njihovim nadgrobnim spomenicima vidi se da je prvi umro 1534, a drugi 1660/1. Na desnoj strani džamijskog dvorišta nalazi se mauzolej u kome je sahranjen Ibrahim-beg, sin osnivača džamije. Mujezinović, *n. m.* 463—464.

37. Hatem Tai je bio arapski junak koji se proslavio darežljivošću.

38. Džafer Bermeki je legendarni vezir halife Harun al-Rašida. Živio je od 767—803 i proslavio se, kao i cijela porodica, velikom darežljivošću.

39. Po ocjeni stručnjaka, Aladža džamija spada u remek-djela osmansko-turske arhitekture na Slovenskom jugu, i to svojom živopisnom umjetničkom ornamentikom u arabeskama, a naročito virtuoznošću vitkog minareta (Zarnzycki, Aradt i Stratimirović, *Aladža džamija* u Foči, GZM III, 1891, 103, i dalje, Alija Bejtić, *Aladža džamija u Foči*, El-Hidaje VII, 1943, 71—78; Isti, Naše Starine III, 58—60).

molja, poput mlade čije čelo sija kao mjesec. Iznad visokog svoda kapije na jugoistočnoj strani džamije, na bijelom i čistom mramoru, napisan je kaligrafski u stilu Kara-Hisarije[40] ovaj natpis:

»Ovu časnu džamiju podigao je osnivač zadužbina i dobrotvor Hasan, sin Jusufov i dao joj ovaj hronostih:

»Primi je lijepo, o vječni (bože)!«[40a]
Godine 1047(?)

Pokraj ove džamije nalazi se džamija Emira Mehmed-age. To je interesantna, simpatična i lijepa džamija, ali nema posjetilaca. Ovu džamiju narod zove: »Pašina džamija (Paša džami)«[41]. Na njenoj kapiji nalazi se ovakav natpis:

Ovu časnu džamiju sagradio je i proširio:
Mehmed-aga sin Abdulatifov, upravitelj vakufa.
Napisano godine sedam stotina šezdeset i prve[42].

Džafer-efendijina džamija je svijetla, starinska bogomolja kojoj nema ravne, a pokrivena je olovom.

I Sulejman-begova[43] džamija je, takođe, udobna i privlačna, ali ima pomalen broj posjetilaca.

Osim ovih džamija, nalazi se na ovoj strani više mahalskih mesdžida[44].

U Foči ima šest medresa[45]; u nekima se predaje islamska tradicija (hadis).

40. Kara Hisari je bio poznat turski kaligraf.

40a. Ovdje Evlija daje nepotpun tekst natpisa. Potpun tekst i prevod vidi Mujezinović, *n. m.* 462—463. Brojčana vrijednost hronostiha daje godinu 957 (počinje 20. januara 1550) godine.

41. To je Mustafa-pašina džamija. Ona leži na desnoj strani Ćehotine. Nju je, kako se vidi iz natpisa, obnovio i proširio g. 1554. neki Mehmed-aga, sin Abdulbatifov, mutevelija Mustafa-pašina vakufa, valjda na ime i iz imetka Mustafa-paše. Mehmed-agu Evlija zove emirom; treba, mislim, emin Mehmed-aga. Pitanje ličnosti ovog Mustafa-paše raspravljam na drugom mjestu u posebnoj studiji.

42. Evlija nije donio potpun natpis sa ove džamije niti mu je tačna godina. Mjesto 761. treba 961. (počinje 7. decembra 1553. g.). Up. Mujezinović, *n. m.* 468-9.

43. Ovaj Sulejman-beg zove se u narodu Dev Sulejman-beg. Pod tim je imenom poznata i njegova džamija. On je, koliko se sada zna, bio neko vrijeme budimski vezir.

44. Džamija Atik Ali-paše, zvana Musluk džamija, stajala je niže Devove džamije. Izgleda da joj je vakuf rano propao, pa polovinom XVII vijeka ostavlja Mustafa-efendija, sin Isa-begov, rodom iz Foče, inače glavni zamjenik carskog silahdara u Carigradu, znatan vakuf za tu džamiju. Svoju zakladnicu Mustafa je napisao 16. II 1656, a umro je u Carigradu 26. VIII 1657. (Katib Čelebi, *Tikvimutteverih*). O istoriji i arhitekturi ovih i ostalih fočanskih džamija v. Alija Bejtić, Naše starine III, 1956, 53—63.

45. Jednu medresu u Foči osnovao je 977/1569. Memi Šah-beg. Drugu je osnovao Kadi-Osman oko g. 1593. Ovaj broj medresa u Foči je pretjeran i svakako bar udvostručen. U Foči su podignute do ovog vremena najviše dvije medrese. Up. Bejtić, *n. m.* 64—66.

Postoji osam tekija[46]. Od svih je (najznamenitija Bajezid-babina tekija[47], na jugoistočnoj strani grada, među vinogradima i baštama. Ona je okrenuta prema čaršiji i bazaru i predstavlja kosmoramu (ogledalo svijeta). Ukrašena je raznovrsnim maksurama i kuhinjama.

Tu imaju tri javna kupatila (hamam)[48]. Jedno je kupatilo pokojne Fatma-sultanije[49], drugo Bajezidovo[50], a treće hamam Mustafa-efendije, zastupnika (halife) spahija.

Sudnica (mehkeme), koja je u blizini ovog kupatila, takođe je Mustafa-efendijina. U blizini Mustafa-efendijine banje nalazi se prostrana musala. Ovdje mještani obavljaju blagodarenja.

Postoje dvije javne kuhinje (imaret). Jedna Bajezid-hanova, a druga Aladža-džamije.

Od njihovih specijaliteta na glasu su četrdeset vrsta riba iz rijeke Drine, bijeli hljeb i med samotok, sedam vrsta sočnog grožđa, višnje i kruške jeribasme.

Prema baždaraginim podacima tu ima 26.000 dunuma vinograda na koje se plaća desetina (öšür)[51]. U čaršiji ima 540 dućana[52].

Sredinom ovoga mjesta, tamo gdje se nalazi trg varoši, teče rijeka Drina, koja se ne može preći na konju. Jugoistočno od rijeke leži glavni dio grada. Sjeverno i zapadno [od rijeke] nalaze se plodni voćnjaci (bağ). Stanovnici prelaze i na suprotnu stranu čamcima i lađama. Svi dvorovi i uglednije kuće grada leže na obali Drine. Njihovi doksati i prozori gledaju u rijeku. Dužina grada obalom rijeke iznosi 4.000 koraka.

Ova rijeka Drina izvire na sredini Hercegovine (dijar-i Hrsek), iz planinskih visoravni Kolašina[52a] i Čemerna, iz planina Zagora (= Zagorje) i Uloga[53]. Rastući i skupljajući se postepeno, ona najprije nailazi na ovaj veliki grad i teče jedan sat direktno kroz bašče i ne pravi nikakve vijuge.

Na istočnoj strani grada, pored Aladža džamije, teče rijeka Čehotina[54], koja se pod tabhanom (debaghane) sjedinjuje s rijekom Drinom. Rijeka Čehotina teče s istočne strane grada Foče. Njen izvor nalazi se na jugoistočnoj strani, (kible) u planinama nahije Bihor u prizrenskom sandžaku u Albaniji, koja su udaljene jedanaest konaka. Ona dolazi iz Pive, Nikšića i opasnih Drobnjaka[55], prolazi ispod grada Plava, zatim Plevaljskim poljem, protiče kroz

46. Ovaj Evlijin broj tekija u Foči je takođe pretjeran. Up. Bejtić, *n. m.* 66—67.

47. Ova tekija postojala je do 1941. godine. Tradicija kaže da su na mjestu te tekije stanovala dva derviša: Murad-dede i Bajezid. Više o tome v. Bejtić, *n. m.*

48. Po još živoj tradiciji, u Foči je bilo sedam hamama. Evlija spominje tri, a tradicija zna još za hamame: Hamza-begov, Džafer-begov i Mehmed-paše Kukavice, koji je nastao kasnije.

49. O Fatma-sultani v. ovdje str. 136, nap. 65.

50. Tj. hamam sultana Bajezida II (1481—1512). On je stajao uz Bajezidovu džamiju, gdje mu se i sada vide ostaci.

51. Ovaj broj je vjerovatno napisan otprilike.

52. Interesantno da Evlija ne govori o fočanskim zanatima.

52a. U orig.: *Kolašin.*

53. U orig.: pogrešno *Ilok.*

54. U orig.: *Tihotine* ili *Tjehotine.*

grad Foču, dijeli ga nadvoje i tu utiče u rijeku Drinu. [Drina] teče dalje prema sjeveru, nailazi na kasabu Ustikolinu, a zatim se sjedinjuje sa Limom. Odatle teče prema bosansko-sarajevskom Višegradu[55a], prolazi kasabu Bijeljinu[56], te pod gradom Račom[56a] utiče u Savu.

U ovom hercegovačkom sandžaku postoje dva znamenita velika grada (mahmiyya), jedan je Foča, a drugi Mostar.

Stanovnici [Foče] su i lica lijepi i divni ljudi, čistog vjerovanja, pobožni su i dobri muslimani. Muškarci nose raznobojnu čohanu odjeću. Prvaci i velikaši zamotavaju bijele čalme, a srednji stalež nosi pokratko odijelo i čakšire s kopčama, grube papuče i kalpake od raznobojne čohe i kunovine. Govore bosanski. Većinom su trgovci. Hadžija (hodočasnika) i gazija (junaka) ima takođe dosta.

Žene nose feredže od crne čohe sa bijelim velom i idu pokrivene kao Rabija Adevija[57]. Djevojke su im vrlo lijepe, povučene, a djeca vrlo bistra i oštroumna, pa su napamet naučila mnoge knjige u stihovima. Mladići su im pravi sokolovi, neustrašivi i hrabri junaci. Vječno su u borbi sa Mlečanima. Njihovi učenjaci posjeduju rijetka znanja, a njihovim iskusnim ljekarima, ranarnicima i majstorija za puštanje krvi nema ravnih.

Od turbeta koja se posjećuju znamenita su Bajezid-babino i Murad-babino, a obojica su pokopani u svojim tekijama.

Fočanski most—ogledalo čuda. — Na obali Sredozemnog mora u nahiji grada Menemen blizu grada Smirne na anadolskoj strani ima još jedan grad po imenu Kara-Foča. Ali ovo je hercegovačka Foča. Na zapadnoj strani, pola sata daleko od ovog grada, na Karaburnu[58], na velikoj rijeci Drini nalazi se drveni most na jedno okno, koje se diže do nebeskog vrha. To je veoma strašan, opasan i nesiguran prelaz, koji već propada, jer nije tvrdo građen. Ovaj veliki most, koji treba pogledati, napravio je majstor stare škole tako da je na jake temelje, koji se nalaze na obje strane rijeke, vješto nanizao jednu na drugu velike i duge grede (tako) da jedna nad drugom izmiče kao pera u krilima lastavice. [Tako] su grede, koje se nižu s obje strane, približene pa je onda na sredini mosta povezao jedan za drugi pet direka lađe i tako sagradio ovaj veliki most kome nema ravna ni u jednom vilajetu. Preko njega prelaze ljudi, konji, mazge i ostala stoka. Most se jako ljulja, pa se čovjek ne usuđuje ni da pogleda dolje. Čovjeku se smrači pred očima, srce mu zalupa. U ovim krajevima uopće nema kola, a i da ih ima, ne bi mogla prelaziti preko

55. U orig.: *Dobonyak.*

55a. Evlija Višegrad na Drini zove bosansko-sarajevskim za razliku od istoimenog grada u Madarskoj.

56. U orig.: *Pilina.*

56a. U orig.: pogrešno *Bača*, treba Rača.

57. Up. ovdje str. 93, nap. 110.

58. To znači Crni Rt a na koji lokalitet misli Evlija, ako nije na Brod na Drini, ne znam.

ovoga mosta. To je most pokojnog Sulejman-hana. On je za njegovo održavanje uvakufio jedanaest sela[59].

Zatim smo opet došli u Foču i s nekoliko prijatelja prešli preko rijeke Ćehotine[54] i idući obalom rijeke Drine prema sjeveru, došli smo u kasabu Ustikolinu.

KASABA USTIKOLINA

To je vojvodstvo paše hercegovačkog sandžaka i kadiluk s rangom kadiluka od osamnaest akči. Pripojen je Foči, ali je to malenkost koja je podarena fočanskom muftiji kao arpaluk.

Tu nema ni predstavnika Portinih spahija (kethida yeri) ni drugih predstavnika ni organa vlasti (hakim). Kasaba ima 175 kamenim pločama pokrivenih kuća, koje se nalaze uz obalu rijeke.

Ovdje ima jedna džamija[60], mesdžid, tekija, javno kupatilo (hamam), svratište (han), deset dućana i bezbroj bašča (bag). Ranije je ovdje na rijeci Drini postojao drveni most.

Podigavši se odatle i prešavši krševita brda i klance, došli smo za sedam sati u

SELO DOBRO POLJE[61]

To je krasno selo na obali vode Bistrice[62]. Ima tri stotine kuća s vinogradima i baštama. Na glasu su pastrmke, što ih love ovdje u rijeci, koja izvire ispod planine Zagor[62a] i uliva se u Drinu.

Putujući odatle pet sati, došli smo u starinski grad [Jeleč]

GRAD JELEČ[63]

I njega je osvojio Ahmed-paša Hercegović (Hersek-oglu) u Fatihovo[64] doba, pa je i to vojvodstvo na teritoriji Hercegovine. Nalazi se u neposrednoj blizini Foče, njegov teren je strmenit i krševit.

Ima dvije mahale sa dvije stotine sirotinjskih pločama pokrivenih kuća[65].

Grad je lijepa tvrđava na visokom brijegu, ali se tokom vremena ruinirao, pa ga je vilajetsko stanovništvo vlastitim sredstvima popravilo i obnovilo. Stanovnici sklanjaju u tvrđavu svoje porodice i blago.

59. Ovaj most je morao uskoro propasti, jer je na istom mjestu kasnije Mehmed-paša Kukavica podigao svoj most. Sličan most postojao je i na Prači. Vidi sliku u kalendaru »Bošnjak«.

60. O toj džamiji vidi Mujezinović, Naše Starine II.

61. U orig.: *Dobro Pol.*

62. U orig. stoji *Pištričse* = Bistrica, lijeva pritoka Drine;

62a. Tj. Zagorje; Bistrica izvire u vrelima ispod Velikog Lopca i Celive, a uliva se u Drinu kod sela Oplazić.

63. U orig. pogrešno *Plač* mjesto Jeleč.

64. Jeleč, koji se prvi put spominje kao grad (castrum) 20 I 1448. g. u posjedu hercega Stjepana, a 1454. g. i kao naselje, pao je pod tursku vlast svakako 1465. g.; pri tom Ahmed-paša nije imao nikakva učešća.

65. Isti broj kuća u Jeleču navodi i jedan italijanski opis Bosne iz 1630. g.

Ima vratara (bevab), zapovjednika grada (dizdar) i dvadeset vojnika bez plate. Oni do zore drže stražu na smjenu dovikujući Allaha, jer je Kotor sasvim blizu ovog grada. I ja sam, siromah, s mojih sedam slugu (gulan) i pet slugu plaćenika (hudam) stražario na smjenu do zore (jer) je mjesto vrlo opasno.

Ispod grada u varoši koja je u dnu doline ima mala džamija[66], svratište (han) i malo javno kupatilo (hamam). Prešavši kameni most, koji se nalazi pred hanom, i idući u tvrđavu nailazi se na desetak dućančića.

Tu smo noć probdjeli jedući pastrmke pečene na mladom maslu. Zatim su gazije ove kasabe, prema carskoj zapovijedi, koja je u našim rukama, dali meni, siromahu, pedeset naoružanih hrvatskih momaka za pratnju.

Idući dalje četiri sata prema zapadu, podnijeli smo sto hiljada muka i nevolja. Hvala bogu, srećno smo prešli preko planine Jeleč[67]. Kako smo naišli na mjesta gdje su bile neprijateljske zasjede, pokupili smo im hranu, obuću, gunjeve i opet zašli u vrletne planine. Ja sam, siromah, kao i moje sluge, morao za nevolju sjahati s konja i zasukati skute. Poslije žurnog pješačenja od četiri sata, izbili smo na strmenitu i šumovitu planinu po imenu Ah orman (Šuma uzdaha) i došli na jedno u zelenilo obraslo mjesto, u kojem su pokopani preci pokojnog velikog Ali-paše Čengića (Džengizade)[68]. Tu smo sjahali s

66. Ta džamija s kamenim minaretom je, po narodnoj tradiciji, zadužbina nekog Gazi Sinan-bega, Kreševljaković misli da je taj Sinan-beg po svoj prilici identičan sa Sinan-pašom Borovinićem a da je ta džamija podignuta oko 1500. godine. Ako je džamija podignuta zaista oko 1500. g., onda bi ta pretpostavka bila najvjerovatnija. Meni se čini da je njen osnivač prije onaj Sinan-beg koji je upravljao Hercegovinom 1474—1475. g. Ješić se 1477. godine spominje kao trg (pazar) pa je vjerovatno dobio i ovu džamiju. G. 1558. spominje se njezin imam Alaudin b. Halifa. Kada su g. 1914. Crnogorci zapalili Jeleč, žrtva požara postala je i ova džamija. Ostao je uspravan sami kameni minaret. Džamija je obnovljena 1920. troškom naroda. Do 1909. g. postojala je ovdje i neka vrsta medrese, koju je početkom XVIII stoljeća podigao Bećir-paša Čengić. Ona je 1909. pretvorena u mekteb (H. Kreševljaković, *Jeleč*, u Novom Beharu IX, 1936, 346).

67. U orig. stoji *B-h-dž*, svakako pogrešno, mjesto *Jeleč*, kako Evlija naziva gorje oko Jeleča po glavnom mjestu kao i drugdje.

68. Misli na Ali-pašu Čengića, najznamenitijeg člana ove stare hercegovačke feudalne porodice, koja je dala nekoliko znamenitih ljudi. Čengići spadaju među one relativno rijetke bosanske feudalne porodice koje su turskog ili uopće istočnjačkog porijekla. Oni su porijeklom Turci iz Mesopotamije. Najstariji poznati član ove porodice bio je Isfendijar-beg, moćan feudalac u državi Akkoyunlu. On se spominje od 1476. g. Krajem XV v. ova je porodica preseljena u grad Čangri, sjeverno od Ankare. Od toga je vjerovatno izvedeno i prezime bosanske grane te porodice, naših Čengića. Sredinom XVI vijeka doselili su se neki članovi ove porodice u hercegovačko Zagorje, odakle su se tokom vremena razvili u nekoliko grana. (Vidi Bašagić, *Najstariji ferman begova Čengića*, Glasnik Zem. muzeja g. 1890. Po porodičnoj tradiciji najstariji član ove porodice u Bosni zvao se Kara Osman, ali on ne može imati nikakve veze sa istoimenim onovremenim bosanskim namjesnikom, kako se dosada držalo. Najznamenitiji član ove porodice Ali-paša rođen je u hercegovačkom Zagorju. Bio je duže vremena alajbeg bosanski. Za zasluge u mletačko-turskom ratu postao je 1650. g. sandžakbeg hercegovačkog sandžaka. Dvije godine kasnije premješten je u istom svojstvu u Zvornik, a onda opet u Hercegovinu, tako da je od 1654. kao hercegovački sandžak učestvovao u odbrani Knina.

konja i pojeli hranu koju smo ponijeli. Zatim smo opet brzo pojahali na konje i, idući žurno dalje, došli smo u odžak paše Čengića koji je i sada živ[69]. Ovo se mjesto zove

NAHIJA ZAGOR (ZAGORJE)[70]

Dvori Čengića su kao tvrdava veliki odžak (handan), koji je ukrašen s kojih tri stotine soba, divanhanom, kupatilom (banjom), kuhinjom, magazinom i stajom, u koju se može smjestiti dvije hiljade konja. U ovoj zemlji ovakve dvore nazivaju »odžak«. Ovdje je meni, siromahu, Rustem-beg Čengić[71] darovao jednog konja arapske pasmine. U ovom smo konaku gostovali jednu noć.

Sutradan smo ranim jutrom uzeli od Rustem-bega pedeset naoružanih pratilaca i idući konjskim putem, koji je po gdjegdje kamenit, došli smo u [Jelašca]

KASABA JELAŠCA[72]

I ovo je vojvodstvo hercegovačkog sandžaka. To je kasaba od dvije stotine kuća na mjestu obraslom u zelenilo, s vinogradima, baštama i krasnim hanom. Njena okolina i periferija su bogate bijelim kamenom.

Uzevši tu pratnju, prejahali smo za pet sati krševe i na konjima prešli vodu Nove[72a]. Ova voda teče sa vrh menzila, i tekući od sela Jedodičini[72b] na zapadnu stranu ide sve do kasabe Ulog. Tu se sjedi-

Kasnije je služio u Ćustendilu, ali od aprila 1657. g. opet upravlja hercegovačkim sandžakom. Godine 1654. Mlečani su bili odlučili da ga kao svoga neprijatelja otruju, ali su 1657. uspjeli da ga pridobiju za sebe. Njihove planove posješila je strašna pohara Čengića koju je pretrpio od skadarskog paše. Zato je on u toku turske opsade Kotora 1657. g. potajno održavao veze s Mlečanima i otkrio im jednu zavjeru u Kotoru za predaju grada Turcima. G. 1661. bio je upućen da čuva Temišvar. Pridobijen od Mlečana, on je kasnije (1663) mjesto na Dalmaciju napadao na Hrvatsku sjeverno od Velebita i bio strašno poražen (17. IX 1663). Misli se da je tada nastala narodna pjesma »Čengić Ali-beg i Biserka šćerca zadarskog bana« i da je on njen junak. Poginuo je u bici kod Sv. Gotharda 1664. g. Imao je brata Ismaila i sina Rustema. Podigao je džamiju u Bijeljini. Bogata zbirka njegovih pisama na našem i turskom jeziku u Državnom arhivu u Dubrovniku svjedoči da je održavao prijateljske odnose s Dubrovačkom Republikom. Dopisivao se takođe s Kotoranima. Vidi: Acta turcica u Državnom arhivu u Dubrovniku, Prepiska 1942 i dr.; Rašid, *Tahir* I, 68; Evlija VI, 478, 515, 615, *Sidžill-i osmani* II, 515; Hammer, *Geschichte des osm. Reiches* VI, 120, 124 i Jorga, *Geschichte des osm. Reiches* IV, 111—114, 117; Skarić u GZM 1931, 58; Bašagić, *Znameniti Hrvati* 10; Hörman, *Narodne pjesme*, knj. II. Evlija je ovaj tekst redigovao nakon bitke kod Sv. Gotharda.

69. Misli vjerovatno na Rustem-bega Čengića, sina Ali-pašina; koga će odmah i spomenuti. Ovaj odžak nalazio se vjerovatno u selu Borije.

70. U orig.: *Zagor* = Zagorje.

71. Up. nap. 69.

72. U orig.: *Jelečse* = Jelašca, selo blizu Kalinovika, rodno mjesto Smail-age Čengića. Tu je prije sredine XVII stoljeća neki Husein-aga podigao džamiju, koja je odavno u ruševnom stanju.

72a. U orig.: *Nova*. Treba, mislim, Viševa.

72b. U orig.: *Yedodičini*, vjerovatno, misli na selo Nedović sjeverno od Uloga.

njuje s rijekom Neretvom[72c]. Neretva nailazi na gradove: Mostar, Počitelj i Gabelu, i pod gradom Norinom[73] postaje velika kao more i teče kroz dvadeset mjesta prema Jadranskom Moru[73a] i španskom otoku Apuluji (= Pulja)[73b] Franci nazivaju ovu rijeku Neretva.

Sve vode koje teku sa planinske visoravni Jezero[74] iz doline Ulog[74a] salivaju se u ovu rijeku Neretvu.

Mi smo i preko ove rijeke Neretve prešli na konjima, i idući pet sati dalje, došli u kasabu Ulog[74a].

KASABA ULOG

Jedan grad Ilok ima u budimskom ejaletu na obali rijeke Dunava. A ovo je hercegovački Ulog. Njegova je tvrđava u planinama i zapustjela je. To je vojvodstvo hercegovačkog sandžaka. Nema ni spahiskog ćehaje (kethuda jeri), ni janičarskog serdara, ni prvaka (a'yān). Ima svega tri mahale, džamiju Mehmed-bega Šestokrilovića[75], koja ima visoki minaret. Ima, dalje, dva mesdžida i konačište (han) zidano od tvrdog materijala, malo kupatilo (hamam), pet dućančića i do sto pedeset kamenim pločama pokrivenih niskih kućica. Cijelu okolinu poharao je neprijatelj.

Ovdje smo uzeli pedeset odabranih pratilaca i s mukom prešli planinsku visoravan Morine, koja leži iza ove kasabe. Kad smo stigli na jedno mjesto ove gorske visoravni koja je obrasla zelenilom i cvijećem i po kom teku potoci, prosto smo se preporodili. Naši konji počeli su se valjati po cvjetnoj travi.

Idući odatle dalje punih sedam sati, stigli smo na Nevesinjsko polje. Na ovome smo se polju malo osvježili, zatim smo išli opet tri sata ovom širinom i došli u ljupko mjesto Nevesinje.

KASABA NEVESINJE

I ova varoš je pašin domen (hass) u hercegovačkom sandžaku. Njime upravlja vojvoda. To je kadiluk s rangom od tri stotine (akči), a ima sedamdeset sela[76]. Ima spahijskog ćehaju (sipah kethuda jeri), janjičarskog serdara, predstavnika šerifa (nekibu'l-ešrāf), tržnog nadzornika (muhtesib), baždara, haračkog povjerenika (harač-agasi), pandura tj. sejmenagu(?) koji čuva varoš, načelnika grada (šeher-ćehaja), prvake i ugledne ljude. Ova varoš je gnijezdo darovitih i

72c. U orig.: *Narenta.*

73. Za Norin vidi ovdje str. 461.

73a. U orig.: *Venedik körfezi*, kako Turci zovu Jadransko more prema nekadašnjem njegovom nazivu kod Italijana Golfo di Venezio ili prosto Golfo.

73b. U orig.: *Pulya* = Apulija.

74. U orig.: *Yezero.*

74a. U orig.: *Ulok*, treba Ulog.

75. U orig.: *Šestokollu*, očito iskrivljeno od Šestokrillu = Šestokrilovići, poznata porodica proslavljena u narodnim pjesmama.

76. Ovaj se kadiluk prvi put spominje 1467. g. Potkraj 1567. g. pripadala mu je skela Gabela (Kemura, *Bilješke* st. 7 i 8), a 1582. i kasaba Sopot, danas selo 12 km istočno od Nevesinja, pa je prema tome mogao imati 70 sela. Samo nije nikako imao rang kadiluka od trista nego od stopedeset akči.

poduzetnih ljudi[76a]. Iz ovoga grada Nevesinja potekli su stari defterdar Mustafa-paša[77], i Ibrahim-efendija, roznamčedžija sultana Murad-hana[78], i njegov brat Ali-efendija[79], i veliki vezir, vezir Ibrahimhanov Salih-paša[80], i njegova braća Murteza-paša[81] i Zulfikar-aga[82], i Salih-pašin ćehaja Haznadar Ibrahim-paša[83] i još mnogo vezira, vezirskih zastupnika i ljudi od položaja i političara[84]. To je stara varoš[85].

76a. Nevesinje je zaista dalo Turskoj dosta znamenitih ljudi, kako ćemo to dalje vidjeti.

77. O ovom defterdaru Mustafa-paši Nevesinjcu nisam našao spomena u drugim izvorima.

78. Roznamedži Ibrahim-paša je odgojen u carskom dvoru, gdje je kasnije bio zaposlen na sređivanju carske blagajne, zatim je služio u spahijskoj kancelariji i uzeo učešća u vojni na Hočin. G. 1031/1621. postao je mukabeledžija, a kasnije prvi roznamedžija. Umro je 1047/1637. g. Bio je vrlo obrazovan i od Murada IV vrlo cijenjen (*Sicill-i ʿosmānī* I, 102, gdje pogrešno stoji da je on iz Mostara).

79. Ovaj Ali-efendija bio je dugo vremena mostarski muftija. Umro je 1063/1653. On je imao nadimak Kâfî. O njemu ne znamo ništa više nego što nam ovdje kaže Evlija. Naime, da je u svom rodnom mjestu, kraj Careve džamije, podigao dva nastavna zavoda.

80. Salih-paša Nevesinjac došao je veoma mlad u Carigrad. Protekcijom zemljaka Mustafa-paše progurao se među tajnike divana. Iza pogibije spomenutog paše stupio je pod okrilje roznamedžije Ibrahima. Prošavši brzo kroz sve struke računovodstva, postao je kapidžijski ćehaja; godine 1053/1643. postao je prvi mirahor, a iduće janjičaraga, a zatim defterdar. G. 1055/1647. pao je kao žrtva spletaka ne navršivši ni 40 godina života. Okupljao je oko sebe cijelu svitu rođaka i zemljaka. Jedan njegov brat, Murteza-paša, bio je vezir u Budimu, a drugi, Zulfikar-aga, janjičarski aga. Nevesinjac Ibrahim-paša Haznadar pašovao je u Bagdadu, Mehmed-paša Defterdarević u Erzerumu, Ali-paša Varvar u Sivasu itd. Evlija VI, 438; Katib Čelebi II, 311; *Sicill-i ʿosmānī* III, 201; *Kāmūsu'l a'lām* IV, 2929, Bašagić, *n. d.* 67.

81. Murteza-paša, brat Salih-paše Nevesinjca, postao je 1055/1645. mirahor u carskom dvoru, a sljedeće vezir u Budimu. Kad mu je brat veliki vezir Salih-paša postao žrtva dvorskih spletaka, premješten je u Bagdad i na putu pogubljen 1058/1648. *Sicill-i ʿosmānī*, 360.

82. Zulfikar-aga, brat Salih-paše Nevesinjca, bio je janjičaraga i pogubljen 1058/1646. g. *Sicill-i ʿosmānī* II, 342, Kātib Čelebī, II, 310.

Pored Murteza-paše i Zulfikar-age, Salih-paša je imao i brata Ibrahim-pašu, koji je u ranoj mladosti otišao u Carigrad i stupio u državnu službu G. 1054/1644. imenovan je namjesnikom otočja u Egejskom moru, gdje je nakon dvije godine umro. *Sicill-i ʿosmānī* I, 102.

83. Ibrahim-paša Haznadār rodom je iz Nevesinja. Po svršetku nauka stupio je u svitu zemljaka Salih-paše. Kad je ovaj postao veliki vezir, on mu je bio ćehaja. G. 1055/1645. imenovan je namjesnikom u Bagdadu. Nakon pogibije Salih-pašine 1057/1647, videći da se ne može održati, jer je novi veliki vezir uklanjao sve Salih-pašine prijatelje i pristalice, stvorio je u Bagdadu jaku stranku i stekao naklonost cijeloga vilajeta. Priključili su mu se i mnogi domaći prvaci te pokrajine. Kad je vidio da je dosta jak, proglasio se nezavisnim od Carigrada, gdje je vladala anarhija. Ali mu janjičari otkazaše poslušnost i prisiliše ga da se sa pristašama povuče u okolicu gdje je prikupio dosta snage i opsjeo Bagdad. Janjičari, videći da mu ne mogu odoljeti, poslaše se varkom: izjave mu pokornost i predaju se. Prostodušni Ibrahim-paša povjeruje im i uniđe u grad s nekoliko pouzdanih ljudi, ali ga janjičari uhvate i zatvore. Njegove pristaše nastave opsjedanje, ali uzalud. Međutim, stigne iz Carigrada smrtna osuda i Ibrahim-paša bude pogubljen (1647). *Kāmūsu'l-a'lām* I, 561.

84. Nevesinje je zaista bilo gnijezdo znamenitih državnika i učenjaka.

85. Nevesinje se spominje još u 12. st. kao župa, a sam grad od 14. st.

Oblik i položaj grada Nevesinja. — Ova varoš leži na kraju velikog polja. Ovo Nevesinjsko polje udaljeno je od Zaga[86] oko pola sata prema istoku. Širina polja je tri, a dužina pet sati hoda[87]. [Nevesinje] leži na ravnom, prostranom i u zelenilo obraslom mjestu na obronku Nevesinjske planine na zapadnoj strani Polja, koje je okićeno plodnim selima i čiflucima.

Ima svega šest mahala. Dvije su hrišćanske. Ima ukupno hiljadu i pet stotina kamenom pločom pokrivenih i tvrdo zidanih kuća, koje su u dobrom stanju[88]. To su lijepe kuće, oko kojih se nalaze vinogradi i bašte, živa vrela i prostrana dvorišta.

Džamije. — Ima pedeset islamskih bogomolja (mihrab). Ali je od svih najimpozantnija i najljepša džamija sultana Bajezid-Velije. To je starinska bogomolja koja se nalazi pod jednim brijegom na prijatnom u zelenilo obraslom i za izlete podesnom mjestu, gdje ima mnogo ptica. Ova je građevina pokrivena čistim olovom. Njen je upravitelj (muteveli) godine 1986[89] pokvario starinski stil ove džamije i nanovo preradio ovu džamiju spolja i iznutra u drugom stilu i napravio joj šestougaoni strop koji je obojen raznovrsnim bojama. On je probio njen zid s desne strane minbera i podigao dvije lađe, i tako proširio džamiju. Na vanjskim sofama je isto tako na mjesto kupola napravio imitaciju stropnih kupola, tako da je svaka pojedina kupola našarana kao kineski tanjir. Dvorište (harem) džamije ukrašeno je šadrvanom na sredini dvorišta obraslog zelenilom i raznovrsnim stablima, tako da miris čempresa i lipa opija mozak prisutnih ljudi. Dvorište džamije okićeno je sobama unaokolo. Minaret joj, međutim, nije toliko simetričan i umjetnički izrađen, dok su mihrab, minber, uzvišeni mahfil i krasni ćurs (katedra) vanredno umjetnički izrađeni.

Zatim ima Veli-agina (Velagina) džamija u čaršiji. To je jednostavna starinska džamija pokrivena običnim olovom; na jugoistočnoj kapiji ima ovaj natpis:

Kad dobrotvor i asketa Veli-aga podiže ovu džamiju,
Oni, koji su to čuli odlučiše da joj slože hronostih:
»Visok je ovaj hram (mekam), dom poklonika bogu«.
921 (= 1515)

Nad kapijom dvorišta (harem) jedne džamije ima sahat-kula. Sve njezine varoši ravnaju se po ovome satu, i pet puta u određeno vrijeme uče muhamedovski ezan. I džamija kadije Sinan-efendije (Sinan Kadi efendi) je takođe starinska, olovom pokrivena džamija.

Ovdje ima svega osam mesdžida i dvije medrese. Jedna se nalazi oko dvorišta sultan Bajezid-Veline (džamije). To je uvažen nastavni

86. Misli valjda na selo koje se pod tim imenom spominje u ispravama i u 18 st. a sada ga nisam mogao ubicirati.
87. Nevesinjsko polje je dugo 23 km, a široko do 7,5 km. Ima površinu od 17,5 km², pa je Evlija i ovdje pretjerao.
88. Ovaj broj kuća u Nevesinju je takođe pretjeran.
89. U orig. stoji 1986, a treba 986 = 1578. godina.

zavod (darut-tahsil). Drugo je medresa Velagine džamije. Pored toga, ima neka škola u kojoj se izučava islamska tradicija (dār ul-hadīs) i jedna škola u kojoj se obučavaju pravilnom čitanju Kur'ana na sedam arapskih dijalekata (daru' l-kurrā) oni koji znaju Kur'an napamet (hāfiz). Ove dvije velike zadužbine nalaze se na lijevoj strani dvorišta (harem) Bajezid-Veline džamije pod stepenicama. Tu su zadužbine i dobročinstva pokojnog Ali-efendije, brata velikog roznamčedžije Ibrahim-efendijinog. Taj darul-kurra i darul-hadis nalaze se pod velikom kupolom pokrivenom olovom, tako da u ovoj pokrajini Hercegovini nemaju ovako zasebnih darul-kurra i darul-hadis.

Ovdje ima šest osnovnih škola, jedna javna kuhinja (imaret) za sirotinju i strance. To je zadužbina Bajezid-hanova. Postoje tri zadužbine derviške tekije. Postoje, dalje, jedan veoma tvrdo zidan han i lijepo kupatilo (hamam)[90], koji se nalaze na drugoj strani ulice. Obje te ustanove su zadužbine sina Veli-bega[91], dobrotvora i osnivača džamije, koje je on uvakufio za džamiju svoga oca.

Tu ima do oko osamdeset dućana, a nema bezistana. Glavna ulica kroz čaršiju i pazar je jako prostrana i prirodno obložena (nasuta) sitnim kamenom. U ovoj čaršiji ima sudnica (mehkema) jasnog Muhamedova zakona (šerijat) s baštom poput zemaljskog raja (bag-i irem).

U ovoj varoši zimska studen nije pretjerana, nego umjerena, a kako je i klima prijatna, u njemu ima ljepotica. Svi govore bošnjački, oblače turbane i kalpake te uvijek vode borbe s uskocima od Primorja, Ljubuškog i Kotora. Na sve četiri strane varoši napravili su na osam mjesta do neba visoke kule na po četiri skele (gemi direkleri). U njima svaku noć drži stražu po šest naoružanih momaka (jigit) na smjenu i tako čuvaju i štite varoš. I upravo one noći kada sam ja, siromah, boravio u ovoj varoši bilo je došlo iz planine 300 neprijatelja da opljačkaju varoš Nevesinje, ali su iz spomenutih stražara (karaul-hane) sasuli olovo na neprijatelja kao kišu prokletstva. Pala su 73 neprijatelja, a još je 45 zarobljeno i svezano u lance i konopce. Ostaci ostataka pobjegli su u svoju nesrećnu zemlju razočarani. Ja sam, siromah, odmah sutradan, poslije toga, ranom zorom uzeo iz ove varoši 50 pratilaca, konjanika i pješaka i krenuo preko Nevesinjskog polja prema jugoistoku (kibla), prešao napredne čifluke i Odžak Ljubovića (Lub zade) te za tri sata stigao u selo

ZOBDOL (= ZOVDOL)

Zobdol znači: ječmeno selo (arpa köyü). To je prostrano selo sa stotinu kuća na ulazu u klance. Svaka kuća ima po jednu tvrdo zidanu kulu. Svaki dan i noć vode se borbe s Kotoranima. Ovdje ima 500 hrabrih carskih sejmena (sekban). Tu smo noć prenoćili u ovome selu. Ovo selo Zobdol bilo je ranije napredno naselje. To je muslimansko selo s jednom džamijom, koja je pogdjegdje ruinirana.

90. Mjesto gdje je bio ovaj hamam zove se danas Hamam, ali o njemu ne znamo ništa više nego ovo što nam kaže Evlija.
91. Gore svugdje Veli-aga, a ovdje Veli-beg.

I ovdje smo uzeli pratnju koju su sačinjavali naoružani momci. Svi smo se preporučili bogu i išli šest sati dalje sve pješke preko krševitih predjela, brda i dolina, tako da nisu ostale ni ploče na nogama naših konja, niti đonovi na našim čizmama. A i sami smo popadali od umora zbog teškog pješačkog puta. Podnoseći stotine hiljada raznih muka i poteškoća prešli smo planinu Dabar (Dabra) i spuštajući se niz strmen došli smo u

SELO DABAR (»DABRA«)[92]

To je vrlo prostrano mjesto, koje je dugo i široko pola sata hoda. Na malom polju leži napredni zaselak od petnaest kamenim pločama pokrivenih kuća, s vinogradima i baštama. To je muslimansko selo s malom džamijom, u koju može stati samo pedeset ljudi. Zbog straha od neprijatelja, stanovnici ovoga sela svaku noć noćivaju po šumama.

Zatim smo krenuli dalje na zapadnu stranu niz Dabarsko polje i došli smo u kasabu Do[93].

KASABA DOL (PREDOL)

To je bila — kažu — divna kasaba u jednoj dolini s vinogradima i baštama, s jednom lijepom džamijom, dva mesdžida, tekijom, malim kupatilom, svratištem i s petnaestak dućana. [Njene građevine bile su] sagrađene od tvrdog materijala. Ovdje se prije našeg dolaska odigrala velika bitka s uskocima. Zarobljeno je mnogo muslimana, pa se potom sve stanovništvo razbjeglo u planine i teško pristupačne planinske kose. U vinogradima i baštama ležalo je po zemlji, tako mi boga istinoga, sočno voće napušteno i gazilo se. Kad sam ja, siromah, vidio da u ovoj kasabi nema žive duše i da su svi ljudi pobjegli, pobjegli smo također i mi.

Iz kasabe Dola išli smo u zapadnom pravcu upravo niz potok Dol. S desne strane ovoga puta leže tri sata hoda dugi i plodni obronci po kojima su zasađeni vinogradi (bag). Iako su im vlasnici zdravi, oni nemaju mogućnosti da poberu njihove plodove. U okolini ovoga potoka nema čak ni pedalj puste zemlje. Svi vinogradi kasabe Nevesinja su u porječju ovoga Dola. Grožđe mu je svuda poznato. U jednom grozdu bude po četiri, a u nekom i po pet oka. Ono je mirišljavo i slatko. Iz njegove šire cijede vino.

Za tri sata prešli smo i ovu dolinu (dere) i došli u kasabu Stolac (»Ustolče«).

92. U orig. stoji Dabra. To staro naselje spominje i Dukljanin, a od 1285. g. spominju se Dabri više puta u Dubrovačkim aktima. Tu je u ranije tursko doba sjedio vojvoda (1508) g. C. Jireček, *Die Handelstrassen*, 27; Truhelka, GZM XXIII, 1916, 318.

93. Nekadašnja kasaba Dol (ili Predol) je današnje selo Predolje u općini Hergud, nedaleko od ceste što vodi od Stoca prema crnogorskoj granici. U Predolju se i danas vide ostaci nekadašnje kasabe Dol ili Predol, koja je po ovoj Evlijinoj stilizaciji upravo onda (1664) propala. O njoj, osim ovih Evlijinih, nemamo drugih podataka.

KASABA STOLAC

To [mjesto je središte] kadiluka[94] i pašin vojvodaluk u hercegovačkom sandžaku. Sa sve četiri strane opkoljeno je kršem. To je lijepa kasabica; ima džamiju, tri mesdžida, malo javno kupatilo (hamam)[95], svratište (han), dvadeset dućana i oko dvjesta osamdeset pločom pokrivenih kuća, koje imaju bašte, vinograde i svoje vode. Zbog straha od neprijatelja, sve kuće zidane su od tvrdog materijala, a neke imaju i četvorougaone kule s gvozdenim vratima (demir-kapije)[96]. Naime, ćeremit je u ovim krajevima rijedak. Sve su kuće okrenute prema zapadu. Kako se na ušću potoka Dola u Bregavu nalazi deset vodenica ove kasabe, njih pokreće voda potoka Dola.

Sve rijeke u ovim stranama teku prema zapadu i ulivaju se u rijeku Neretvu. Zaleđe varoši čine brda doline (rijeke) Dola.

Narod nosi kalpake i bijele turbane. Govore bosanski. To su, međutim, pravi ratnici, veliki prijatelji stranaca i ljudi od riječi. Štaviše, na dan prije nego sam ja, siromah, stigao u ovu varoš, došlo je oko pet hiljada kotorskih nevjernika, koji su u ovoj varoši zarobili mnoge muslimane, oteli mnogo blaga i tu i tamo zapalili neke kuće. Kad su muslimani, koji su se bili zatvorili u kule, ugledali mene, siromaha, izašli su iz kula napolje zahvaljujući bogu i sve su nas smjestili u jednu kulu. Uto, hvala bogu, stiže vijest da je u potjeru za zarobljenicima, pohvatanim u ovome gradu pošao Suhrab Mehmed-paša[97]. A kada je došla vijest da ih je stigao u času kada

94. Ovo je zasada najstariji poznati spomen ovog kadiluka. Samo je čudno da se on ne spominje i kod H. Kalfe (1656) ni u popisu kadiluka iz 1667. g., nego tek u popisu kadiluka iz g. 1745, kada mu je pripadala i Gabela.

95. Zgrada ovog hamama očuvala se sve do naših vremena. Podigao ju je neki Silahdar Husein-paša, koji je po svoj prilici bio Stočanin. Bio je u rodu sa stolačkim Šarićima, koji su upravljali njegovim zadužbinama. Up. H. Kreševljaković, *Hamami*, str. 74.

96. Interesantno je da Evlija ne spominje srednjovjekovni grad u Stocu koji se zvao Viduška. Znači da je u to doba bio zapušten i obnovljen je tek u 18 vijeku.

97. Misli na Suhrab Mehmed-pašu, onovremenog sandžakbega hercegovačkog sandžaka. Odgojen je u carskom dvoru gdje je g. 1655. postao mirahor, a zatim iste godine aga janjičara. U ševalu godine 1067/1657. imenovan je beglerbegom provincije Sivasa (Up. *Sicil-i ‹osmānī* III, 115). Odatle je premješten na položaj beglerbega kanjižkog ejaleta, na kome ga nalazimo 1660 (*Putopis* I, 269) G. 1661. spominje se kao velija Meraša (Isto 68). Dalje znamo da je u jesen 1663. postao sandžakbeg hercegovačkog sandžaka (Up. *Seyāhatnāma* VI, 402 i 413). Na tom položaju ostao je sve do džumaza I 1076 (9. novembra 1665), kada je postao bosanski beglerbeg, kako navodi *Sicil-i ‹osmānī* III, 115, ili nešto prije 14. januara 1666, kada je javljeno iz Carigrada Dubrovčanima da je Muharem-ćehaja umro na putu za svoju rezidenciju, a na njegovo mjesto postavljen je dotadašnji hercegovački sandžak-beg Suhrab Mehmed-paša, a hercegovačkim sandžakbegom postavljen brat rečenog Muharem-paše, Mustafa,paša koji je izvađen iz has-odaje (Radonić, *Dubrovačka akta i povelje*, III 2,566—7). Muharem-paša je otišao iz Carigrada oko 7. novembra 1665. (Isto 559). Prema tome nije tačno da je Suhrab Mehmed-paša još g. 1075/1664—65. postao bosanskim beglerbegom kao što kaže Rašid *Tāhīr* I, 127. Suhrab Mehmed-paša je upravljao Bosnom sve do 1077/1666, kada je svrgnut s tog položaja. To je bilo nešto prije 24. novembra 1666 g., kada je Palmotić javio Senatu da je Suhrab-Mehmed paša svrgnut, a bosanskim beglerbegom imenovan carski čohadar

je neprijatelj sa plijenom ulazio u Kotor i da je izbavljeno oko 300 zarobljenika i mnogo opljačkanog blaga, Stočanima je laknulo. Te noći bili smo i mi kao bez duše; uopšte nismo imali sna. Sutradan, ranim jutrom, uzeli smo iz ove varoši još 40 momaka za pratnju te ne puštajući ni onih 50 naših hrabrih drugova koji su nas pratili, krenuli smo na put preko krša i kamena, opasnim i nesigurnim putevima prema jugoistoku. Idući osam sati i podnoseći muke i nevolje, došli smo u kasabu Ljubinje.

KASABA LJUBINJE

To je također vojvodaluk u hercegovačkom sandžaku. To je častan kadiluk u rangu kadiluka od 150 akči[98]. Ima spahijskog ćehaju (sipah kethuda jeri), janjičarskog serdara i tržnog nadzornika (muhtesib), a nema zastupnika šerifa (nakibu 'l-ešraf) ni drugih (predstavnika). Ima vrlo mnogo uglednih ljudi, velikaša i plemića (mirzadeler).

Varoš leži u jednoj prostranoj, zelenilom obrasloj i plodnoj uvali. Ima dvije vinogradima i baštama okružene mahale s dvije stotine tvrdo zidanih kuća, prizemnih i na sprat. Okružene su vinogradima i baštama. Sve su to dvori pokriveni kamenim pločama i nalaze se u dobrom stanju, svaka pojedina kuća ima puškarnicu kao tvrđava. U svakoj pojedinoj kući nalazi se redovno po jedan burg kao kula.

Tu postoje dvije muslimanske bogomolje (mihrab). Prva je vrlo lijepa i uredna džamija Mustafa-age, kizlarage sultana Gazi Osmanhana[99]. Ima i jedan, Hadži Ahmed-agin, mesdžid. Dalje, ima: jedna medresa, jedna osnovna škola, dvije tekije, zračno javno kupatilo[100],

Ali-paša (Isto III, 2, 615). U Bosnu je došao krajem 1666. g. (Isto III, 2, 618—619). G. 1079/1668. postao je namjesnik u Ujvaru u Mađarskoj. Na tom položaju zadesila ga je smrt u mjesecu muharremu 1080/junu 1669. godine (*Sicil-i ʿosmānī* III, 115; Vučetić, *Dubrovnik za kandijskog rata (1645—1669)*, Dubrovnik 1869, preštampano iz Programa dubrovačke gimnazije; Radonić, III, 2,566—619).

98. Taj kadiluk imao je isti rang i 1745. g., kada mu je bio pripojen Konjic. Tome kadiluku pripadalo je ponekad i Trebinje.

99. Kizlaragina džamija zove se danas gradska džamija. Sagrađena je između 1620. i 1630. g. Ljubinci znaju da je ovu džamiju podigao neki kizlaraga (upravitelj carskog harema), ali ne znaju više da mu je bilo ime Mustafa-aga i da je bio kizlaraga sultana Osmana II.

Po narodnom predanju on je bio iz porodice Kozlića. Rodno mu je mjesto Žabice, selo nedaleko od Ljubinja. Ovo je predanje vrlo vjerovatno, jer su mnogi naši ljudi gradili zadužbine u svom zavičaju, pa je to valjda učinio i Mustafa-aga Kozlić. On je postao kizlaragom u novembru 1605. g. i u ovoj časti ostao do 1620. godine, kada je svrgnut i 1622. ponovo postavljen. Umro je 1623. i pokopan na Ejubu u Istanbulu. On nije identičan sa kizlaragom Gundulićeva Osmana. Onaj se zove Sulejman i obnašao je tu čast od 1620. do 1622. (*Sicil-i ʿosmānī*, IV, 386 i H. Kreševljaković, *Hamami*, 77).

100. Ovaj hamam stajao je na sjevernoj strani Gradske džamije. Pripadao je njenom vakufu, a sagrađen je kada i džamija. Zapušten je početkom, a porušen krajem prošlog stoljeća (1896. godine) Evlija ne kaže da u Ljubinju postoje dva hamama, kako je shvatio Kemura, pa je Kreševljaković s pravom u to posumnjao (*Hamami*, str. 76).

jedno veliko i impozantno svratište (han)[101] i desetak prikladnih i skromnih dućana.

Njegovi stanovnici su porijeklom iz Novoga. Oni imaju nošnju kao Novljani: na glavi nose crven fes i berete i idu golih cjevanica kao alžirske levente, jer su svi ladari i fregatnici, ali opet međusobno govore bošnjački i latinski; svi su junaci koji ne znaju za strah i bojazan.

Ovdje smo, hvala bogu, našli Suhrab Mehmed-pašu. On nas je s pompom pozvao u audijenciju. I kad smo imali čast biti primljeni, održao je svečan divan. Kad su pročitane carske naredbe, on reče: »Carevo je da zapovijeda«. On se toliko obradovao što je bio oslobođen vojnog pohoda na Kanjižu i što mu je bilo naređeno samo da čuva grad Kotor, — kao da je sav svijet postao njegov. Tada je naredio da mene, siromaha, ogrnu svečanom zlatom izvezenom odorom i darovao mi jednog osedlanog hercegovačkog ata i kesu groša. Istoga je časa razapeo svoj veliki vezirski i manji bijeli čador i naredio da se isture tugovi. Mene, siromaha, primio je na konak alajbeg. Istog časa poslao mi je moj domaćin po jednom franačkom lacmanu 20 sahana jela. Sutradan u ranu zoru dođe i Mustafa-paša Pračanin, pa se opet održa divan Asafa, sina Berehjahova. Pročitane su carske naredbe, pisma velikog vezira i prijateljsko pismo (mahabbetname) našeg gospodara Ibrahim-ćehaje, pa je njihov sadržaj postao poznat i Mustafa-paši Pračaninu. Mustafa-paša je bio određen pandur-pašom na tri hiljade vojnika-strijelaca koji će se platiti iz dubrovačkog harača (hazine), i oslobođen vojnog pohoda protiv Raba (Đur), pa je stoga poigrao od radosti, te je i on darovao meni, siromahu, kesu groša, konja, jednog mletačkog roba, jednog dresiranog lovačkog psa i jednog malog kera.

101. Taj han stajao je kojih stotinu metara na sjeverozapadu od spomenutog hamama, ispod brda Radovine, a pripadao je vakufu spomenute džamije.

XXXII

NAŠE PUTOVANJE U VILAJET DUBROVNIK[1]

(V, 443—445)

Sutradan je oglašen polazak. Podigli smo se u Ljubinja[2] i išli prvo u južnom pravcu. Prelazeći mnogobrojne ravnice i brda stigli smo za sedam časova u nahiju

NAHIJA LJUBOMIR[3]

Ovdje smo odsjeli pod šatorima sa cijelom vojskom Suhrab Mehmed-paše[4]. Gradski kapetan[5] je u svome dvoru priredio Suhrab Mehmed-paši tako veliki banket da se to ne može opisati. Poslije gozbe podijeljeni su pokloni Suhrab Mehmed-paši, Pračali Mustafa-paši[6] i meni, siromahu. Zatim smo se povukli u svoj šator.

Ova nahija ima brojna napredna sela sa poljima, livadama, vinogradima i baštama. Njeno stanovništvo je zbog prijatne klime veselo, a zemlja vrlo plodna. Mnogobrojne rijeke, koje teku sa litica koje se nalaze na sve četiri strane, pokreću na stotine mlinova. U selima po periferiji ovoga zelenilom i cvijećem obraslog polja nalaze se kule sa po pet do deset topova i pušaka. Svi ratnici grada Novog[7]

1. U orig.: *Dubra Venedik*. Tako se od sredine XVII vijeka naziva Dubrovnik u mnogim turskim spisima pa i u zvaničnim dokumentima. Dotle je prevladavao pravilan domaći oblik: *Dubrovnik*.

2. U orig.: *Lubin* = Ljubinje, kasaba u Hercegovini između Stoca i Nevesinja. I u zvaničnim turskim izvorima ona se zove *Lubin*.

3. Nahija Ljubomir, predio kod Trebinja spominje se još sedamdesetih godina XV vijeka.

4. Vidi ovdje str. 243, nap. 12 i str. 414, nap. 97.

5. Interesantno je da Evlija spominje gradskog kapetana u Ljubomiru. Ljubomir nije bio nikakva samostalna kapetanija niti je mogao imati svoga kapetana, nego se tu radi ili o agi mjesne utvrde ili o kapetanu područne kapetanije. U ovom slučaju u obzir dolazi samo Novska kapetanija kojoj je pripadala i nahija Ljubomir. Up. H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 1954, 144.

6. Pračali Mustafa-paša bio je rodom iz Prače u Bosni na putu Sarajevo—Goražde. On je u aprilu 1664. g. sa nekim drugim pašama sakupljao vojsku u Hercegovini da je uputi protiv hajduka na dubrovačkoj granici. (GNČ XXXI, 1912, 258).

7. Herceg-Novi u Boki. Uporedi ovdje str. 430 i dalje.

stanuju većinom u ovoj nahiji. Grad Novi, naime, graniči sa Dubrovnikom. Između njih nema nikakvog drugog kadiluka ni nahije. Suhrab Mehmed-paša je izdao zapovijed da se odsjedne na tome polju.

Sutradan sam ja, siromah, otišao da u grad Dubrovnik odnesem uzvišenu zapovijed i pisma velikog vezira kojim je tražio da se iz Dubrovnika[8] pošalje poslanik sa haračom (hazine)[9]. Od našeg dobrog gospodara Suhrab Mehmed-paše dobio sam pedeset dobrih, naoružanih i uljudnih momaka kao pratnju. Osim toga, dao mi je sto pedeset dukata i jedan ćurak od samura.

Krenuvši sa toga polja, išli smo u južnom pravcu kroz krš i planine na granici Frengistana[10]. Na putu smo podnijeli sto hiljada muka i nevolja. Morali smo stalno sa svim našim junacima-pješacima biti u pripravnom stanju. Putujući tako, stigli smo za šest sati na konak u

KULU SLANO[11]

Ona se nalazi na granici dubrovačkog vilajeta. To je visoka kula koja se nalazi na području između hercegovačkog sandžaka i Dubrovnika na jednom tijesnom i nepristupačnom mjestu na obali rijeke Slane[12].

Ta rijeka dolazi sa bilećkih planina[13]. Tekući prema zapadu, ona teče dvanaest sati pa onda ponire kao derdap pod jednim visokim brdom u nahiji Popovo[14]. Ta se rijeka uvijek prelazi lađom. Ali onaj most na Slanom preko te rijeke ima jaku utvrdu i kulu, koje je podigao Gazi Husrev-paša[15]. Ona ima svoga gradskog zapovjednika (dizdar), dvadeset i devet vojnika posade, skladišta municije, šahitopove i mušket-puške, i sve je to uvijek spremno. To je utvrđena kula. U toj kuli nalazi se stalno,dan-noć, jedan sposoban aga bosanskog vezira sa pedeset vojnika. Tako isto jedan aga hercegovačkog

8. U orig.: *Venedik*, mjesto *Dobra Venedik* = Dubrovnik.

9. Dubrovčani su se obavezali, 7. februara 1442, da daju sultanu Muratu dar u vrijednosti od hiljadu dukata. 1458 (23. X. 1458 — Skoplje) povišen je taj danak na 1500 dukata pa je za kratko vrijeme podignut na 15.000 duk. Od 1481. godine utvrđen je na 12.500 dukata. Taj je danak odašiljan svake godine. Od 1703. god. plaćao se danak svake treće godine (I. Jareček, *Die Bedeutung von Ragusa*, 63; Radonić, *n. d.* XXXI, 1912, *str.* 234, nap. 7; I. Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV vijeku*).

10. Brda između Ljubomira i Trebišnjice (Vardišta). Niti su ona na granici Frengistana (Evrope), niti je Trebišnjica granica dubrovačke države, kako je to već napomenuo Radonić GNČ XXXI, str. 234, nap. 8.

11. Staro Slano na desnoj strani Trebišnjice niže Trebinja. Tuda je prolazio put Mostar—Ljubinje—Dubrovnik, i varijanta puta Dubrovnik—Bileće. Na St. Slano se išlo naročito kad je Popovo bilo poplavljeno. Radonić, GNČ XXX, str. 234, nap. 9.

12. Rijeka Trebišnjica.

13. U orig.: *Bileke* = Bileće mjesto u Hercegovini na putu Trebinje—Gacko. Evlijin običaj da planine naziva po obližnjim mjestima već nam je dobro poznat.

14. Nahija Popovo nazvata po istoimenom polju kroz koje protiče Trebišnjica. Spominje se od 1468. godine.

15. Vjerovatno misli na bosanskog namjesnika Gazi Husrev-bega. O njemu vid. ovdje str. 107, nap. 75.

paše i jedan aga od čorbadžija grada Novog. Oni stalno u toj kuli sjede. Oni tu naplaćuju carinu od svih karavana koji dođu iz Sarajeva (Bosna Saraj) kao i od svih karavana koji odlaze u Dubrovnik i otuda dolaze tako da od svakog tovara uzimaju po jedan groš, a od jednog konjskog tovara po jednu četvrtinu groša na ime carine (badž). Na početku svakog mjeseca jedan dubrovački kapetan sa pedeset lacmana[16] sračuna i popiše đumruk koji je naplaćen na ovome mostu od prolaznika (»putnika i namjernika«) i o tome izvještava bosanskog vezira i svoga kralja-bana[17].

Zatim smo se podigli iz te kule i išli u jugoistočnom pravcu. Prolazeći kroz paklene i strmenite doline i kamenite uvale, podnijeli smo velike teškoće dok smo stigli na konak u

LAZARET BANDIŠKA-HAN[18]

U tom hanu konače svi putnici, karavani i službenici koji dolaze iz svih područja, iz Carigrada, Hercegovine i Bosne. Službenici ovoga Lazaret-hana poslužuju i smještaju putnike i od mnogih doznaju tajne stvari i njihove privatne poslove. Neki ljudi tu ostaju po četrdeset dana, a propisano je da se mora ostati najmanje deset ili sedam dana. Goste koji tu stanuju nadzire jedan aga soldata sa pedeset vojnika. Ako bude potrebno da se neka roba koja nije ovdje stajala četrdeset dana unese u grad, onda se ta roba s kraja ili po rubu pospe sirćetom, pa se onda ta roba koja je tu čuvana na smjenu unese u grad i prodaje. Naime, po njihovom neumjesnom mišljenju, kuga se ne može unijeti u grad robom koja se prelije sirćetom.

Oblik Lazaret-hana. — Taj se han nalazi na zapadnoj strani grada Dubrovnika[19]. On je jako daleko od grada, a izgrađen je na četiri ugla kao četvorougaoni han. Ima šest spratova, dobre sobe, kuhinju, staje kao i sobe za »soldate«. Straže koje svako veče na smjenu paze na goste zatvaraju kapije, pa ih u zoru opet otvaraju.

Ima tu izvan hana još nekoliko ciganskih i vojničkih kuća. To je veliki han četvorougaonog oblika na jednom kamenom mjestu pored morske obale. Ovdašnji stražari motrili su i na mene siromaha. Treći dan našeg boravka ovdje pozvali su me sa našom pratnjom u grad i mi smo otišli.

16. U orig. stoji »*lasman*« = »Lacmanin« po jug. ist. krajevima našega naroda upotrebljava se u značaju stranca, čovjeka čija nošnja nije turskog kroja. GNČ XXXI, str. 235, nap. 14.

17. Tj. dubrovačkom knezu, koga zove »kralj« »ban« i »princ pirim«.

18. »To je »Lazaret« (Karantin) na Pločama, istočnom predgrađu dubrovačkom. Tu je bio i »Tabor«, gdje se istovarivala roba iz turskih zemalja i uopšte vodila trgovina s ljudima odande. Neke od tih zgrada (podignute početkom XVII v.) stoje i danas, tako i sam han. Što se tiče drugog imena »Bandiška«, to je u vezi s talijanskom riječi: bandire (mlet. bandizar), koja je po primorju bila u upotrebi u obliku »bandižati« — istjerati, prognati, upravo: staviti van zakona. Putnici, polazeći iz Dubrovnika, provodili su posljednju noć pred polazak u Lazaretu i bili su »bandižani« — kontumacirani, nisu se više smjeli vraćati ne izdržavši potpunu karantenu.« Radonić. GNČ XXXI, str. 235, nap. 18.

19. Lazareti su istočno od Dubrovnika.

GRAD DUBROVNIK[20]

Na ovome malom području nalaze se dva Venedika. Jedan zovu Bundukani Venedik (= Venecija)[21]. On je naš neprijatelj, koji već dvadeset godina vodi rat s Osmanlijama[22]. Ovaj nazivaju Dubra-Venedik[23]. On je vrlo star, a stanovnici su mu velik narod hrišćanske vjere. Oni su preveli Evanđelje na latinski jezik. Po njihovom vjerovanju »Evanđelje je« — kako kažu — »objavljeno Isusu Hristu na našem latinskom jeziku« i time se ponose. Stvarno je stari latinski jezik najpravilniji, najjasniji od svih raznovrsnih jezika hrišćanskih naroda. On je po svojim gramatičkim, morfološkim i sintaktičkim zakonima istančan i lijep kao persijski jezik.

Istorije pisane na tome jeziku su u ovome carstvu vrlo pouzdane, one nikada ne pišu neistinu. Čak kada neko od njih napiše jedno djelo, onda to djelo i istoriju prostudiraju svi sveštenici, pa ako nađu da u njoj nema ništa neumjesno, da nema pretjeranosti niti nedostataka, onda je svi potpišu svojim potpisima kao mišljenje sviju i potvrde pečatima dvanaest banova. Posle toga izdaje se nalog da se djelo štampa.

Imaju mnogo vrlo sposobnih i obrazovanih astronoma, hirurga, agronoma i savršenih istoričara.

To su ljudi koji nastoje da žive u skladu sa načelima mira i dobrih odnosa, tako da dosada nisu nikada ništa uradili suprotno dobrim mirovnim odnosima. Na početku svake nove godine njihovi poslanici dolaze prije svih drugih i obnavljaju mirovni ugovor. Ali, premda se nalaze pod zaštitom Visokog Carstva, to ipak od njih potiču sve varke, intrige i đavolstva koja oni ispod zemlje prenose u hrišćanski svijet kao najveću kugu.

Njihov poglavar je jako bogat. To dolazi naročito otuda što on, zavaravajući nas, daje našem životnom neprijatelju Mlečanima (Bundukani Venedik) hranu potajno, ispod tezge, i što se prema svakom ponaša servilno i mizerno, te sa svim kraljevima živi u miru i dobrim odnosima. To su vrlo mudri i sposobni ljudi. Prema meni, siromahu, ponašali su se takođe vrlo udvorno; uveli su me svečano u svoj grad, koji je njihova prijestonica. U tome gradu nalaze se po jedan vrijedan aga bosanskog i hercegovačkog paše kao povjerenici za đumruk. Mene, siromaha, ukonačili su zajedno sa svom mojom pratnjom u jednom dvoru blizu pomenutih aga i odredili jednog starješinu svojih soldata da nas nadzire i dali nam sve jelo i piće koliko je bilo potrebno. Mi smo se smjestili u toj našoj kući, ali nam stražari uopšte nisu dozvolili da šetamo. Odmah po zalasku sunca

20. U orig.: *Dubra Venedik*.

21. »*Bundukanski Venedik*« su Mleci. Ovaj naziv Evlija je preuzeo od starih arapskih geografa.

22. = Kandijski rat (1645—69). Po ovom se mjestu vidi da je Evlija ova svoja putovanja opisivao brzo poslije samog puta.

23. Turski oblik za Dubrovnik bio bi upravo Dubrovnik, ali se od XVII vijeka javlja i u turskim zvaničnim dokumentima oblik Dubra-Venedik.

zatvarali su kapije na konaku pašinskih aga kao i na našem, pa su ih ujutro opet otvarali[24].

Oblik i položaj grada Dubrovnika. — To je izgrađen grad na morskoj obali u obliku luka, građen je tako čvrsto kao da ga je gradio Šeddad. Nema nigdje napisano da je neprijateljska noga od postanka ovoga grada zakoračila u njega, niti se na kojoj strani mogu vidjeti neki tragovi napadanja na grad. Sa istočne i sjeverne strane je kopno i na toj kopnenoj strani nalazi se jedna velika kula jaka kao Magogov bedem[25]. S nje se vidi cijelo Jadransko more[26] tako jasno kao da je pod rukom. Na toj kuli nalaze se veliki baljemez-topovi, koji čuvaju pristanište i kopnenu stranu grada. Na kuli ima četrdeset i sedam puškarnica. Opseg grada zaprema ravno dvije milje, ali ga nije bilo moguće koracima izmjeriti.

Ne samo sa morske nego i sa kopnene strane nalaze se dva jaka utvrđenja i jedan opkop ozidan od kamena škriljca. Sa kopnene strane nalazi se pet uzvišenja koja dominiraju gradom. Na onoj strani grada koja njim dominira nalaze se trostruke tabije i dva bedema debela po dvadeset aršina, a između njih se protežu opkopi. S morske strane nalazi se samo jednostruki zid. Ima sedam stotina malih i velikih topova. Budući da oni osjećaju veliki strah zbog uzvisina koje dominiraju gradom, oni održavaju prijateljske odnose sa sedam kraljeva[27] i plaćaju harač i carinu Osmanlijama. Ali oni opet izvuku od raje država s kojima žive u prijateljskim odnosima dvadeset puta veću vrijednost od toga harača.

U unutrašnjosti grada nalaze se potijesne ulice i dobre kuće i uopšte nema pustog zemljišta. Prazan prostor predstavljaju samo »politički trg«[28], tržnica i trgovi pred dvadeset i dva manastira[29].

Od svih manastira ističe se posebno Hercegov manastir[30], koji je takav da predstavlja citadelu ovoga grada. Svi njegovi svodovi pokriveni su olovom. Osim toga, tu se nalaze crkve principa prima[31], arhiepiskopa i banova[32].

24. Nepovjerenje dubrovačko prema strancima pominju i inače putnici. Vidi Radonić GNČ XXXI, str. 237 nap. 26.

25. Minčeta, najviša kula dubrovačkih utvrđenja. Dalje vidi Radonić, *n. d.* 238. Što se tiče izraza »kula Medžudž«, misli se Vavilonska kula St. zavjeta, koju je, po muslimanskoj tradiciji, podigao legendarni Medžudž-Magog Sv. Pisma, Mandžuke naših nar. pjesama. Radonić, GNČ XXXI, str. 238, nap. 27.

26. Korfesko (krfsko) more *(Körfez Deryasi)* je Jadransko more. Više vidi Radonić n. d. XXXI, 238 nap. 28.

27. Za Evlijin izraz »sedam kraljeva« vidi ovdje str. 357, nap. 42.

28. Misli po svoj prilici na palatu Velikog vijeća do »Dvora«. Slobodan je prostor današnja pijaca »pred Dvorom« Ibid. nap. 31.

29. Nije jasno šta misli pod 22 manastira. Više vidi Radonić, GNČ XXXI str. 239, nap. 31.

30. Možda crkva Sv. Stjepana kako je pretpostavio Radonić, ibid. nap. 31,

31. Po obliku izgleda iskrivljeno od principe primo, ali knez dubrovački nije nikad i ni od koga tako nazivan. Više vidi Radonić, GNČ XXXI, 1912, 239, nap. 34. U turskim zvaničnim aktima daje mu se ime »knez i beg«.

32. Ovdje misli ili uopće na patricije dubrovačke koje docnije zove begovima ili samo na članove Malog vijeća, koje poslije opisujući litiju, zove banovima. Više vidi Radonić, *n. m.* str. 239, nap. 35.

Kad je u ovaj Venedik došla jedan skupina koja je ovamo pobjegla iz Instanbula i Rumelije, podigla je jedan manastir koji takođe zaslužuje da se vidi.

Sve kuće u gradu podignute su jedne iznad drugih kao kuće u kvartu Galata u Istanbulu, a građene su od tvrdog materijala i pokrivene raznovrsnim ćeremitom, kamenim pločama i limom. U svakoj kući i manastiru ima na hiljade većih i manjih zvona i zvonika na koje su obješena zvona.

Kada uoči nedjelje, uoči Sari Saltuka[33], Svetog Nikole, Hizir Iljasa[34], Kasuma[35], Majke Marije i Karandoloza[36], tih hrišćanskih svetkovina i praznika, zazvone ova zvona, onda neupućen čovjek misli da se pojavio Dedždžal[37]. U gradu ima vrlo mnogo Jermena, Grka, Jevreja, Perzijanaca i Franaka.

Jedan neobičan prizor. — Jedne noći, dok smo mi u ovom gradu spavali dubokim snom, negdje oko ponoći sakupi se ogromna masa i nasta velika vika i galama koja nas je potpuno smela, tako da smo ostali izvan sebe pitajući se: šta je ovo, dušman želi — možda — da nas napadne i pobije.

Svi stanovnici grada, malo i veliko, žene i mladići, vlastela i soldati pod oružjem izašli su na ulice držeći u rukama po dvije zapaljene svijeće koje su osvjetljavale cijeli obzor. Dok su oni u skupinama prolazili ispred kuće u kojoj smo mi stanovali, mi smo ih posmatrali kroz okna prozora čija su krila bila zatvorena sa vanjske strane. Vidjeli smo kako u velikoj vici koja se dizala do neba u jedan glas dovikuju nešto kao: »Bre ne ostavljaj, ode li, stiže li, dođe, pobježe!« Vidjeli smo kako soldati — krvnici ulaze u kuće nekih Jevreja, Grka, Jermena i Persijanaca i iz njih izlaze te skaču tako u skupovima gore i dolje. Bacali su se kamenjem na sve kuće pa čak i na naš konak i tražili nešto vičući: »Bre, tu je, bre, ondje je.«

Dok smo se mi u čudu pitali kakav je to čudan prizor, dotle je nešto kasnije sav taj svijet počeo da se veseli, raduje i igra izvodeći raznovrsne pokrete i vičući: »peškanderos, peškanderos«[38]. Ispalili su na stotine hiljada metaka iz pušaka, raketli i topova, a na glas »pažoreš«[39] mislili smo da se grad Dubrovnik zapalio i da sav izgorje, pa smo stoga bili zapanjeni.

Stanovništvo je, međutim, u svečanim skupovima pljeskalo rukama, sviralo uz orgulje, trampeta i hutorijane, i izvodilo u skupovima razne melodije i tako prolazilo.

33. Sari Satluk, legendarni turski svetitelj, a Evlija ovdje misli na Uskrs.
34. Đurđevdan.
35. Mitrovdan.
36. Vjerovatno Arhanđelovdan.
37. Antihrist.
38. U turskom peškanderos ne znači ništa. Možda bi se Evlijino peškanderos moglo dovesti u vezu sa španjolskim peskaderos — ribari, kako se domišljao Radonić, n. m. nap. 43.
39. »Pažoreš« je svakako pogrešno zapisana naša riječ »požar«.

Posle toga su prošli brojni svećenici držeći u rukama raznovrsne kadionice. Miris ambre, melise, ruzmarina i hijacinta (zumbula) opajao je čitav svijet.

U svečanoj povorci posadili su dvanaest hiljada žena na umjetnički izrađene nosiljke, a u svečanoj povorci žena nosili su preko stotinu hiljada sitnih svijeća od voska i kafura na tankim direcima lađa koji su poput ciparisa, i prolazili tako osvjetljavajući noćnu tminu varoši.

Poslije ove ženske povorke naišla je povorka od dvanaest dubrovačkih vlastelina (beg)[40], na impozantnim i divnim konjima koji su bili pokriveni prostranim zlatom ukrašenim prekrivačima. Sami begovi bili su takođe pod oružjem u impozantnim odorama sa naročitim sjajnim kapama.

Zatim je prolazila sva vojska pod oružjem; a sa strana se nalazilo na hiljade popova, koji su prolazili čitajući Evanđelje melodičnim glasom. Zatim se pojavila još jedna veličanstvena povorka, koja je nosila jednu zatvorenu nosiljku poput tahterevana; cijela ta nosiljka bila je utonula u pozlaćene ukrase; sva je bila izrađena u zlatu, draguljima, sitnom biseru i dragom kamenju; u njoj su se nalazili lik Isusa Hrista, a do njega lik Majke Marije, obučeni u skupocjenu tanku tkaninu, u dibu i zlatom izvezenu kadifu sa draguljima, tako da je na oba lika bilo skupocjenijih dragulja koji su vrijedili više nego pet misirskih riznica.

Ali lik Isusa Hrista bio je — ne budi primijenjeno — kao lik kakvog popa sa crnom čalmom na glavi i kosom pod njom; lice mu je obasjavalo odjeću kao božansko svjetlo. Stajao je tako kao da sjedi na prijestolju. Majka Marija je sjedila isto tako na drugom prijestolju. Kruna »Maj Ferav«, koju je imala na glavi, bila je sva iskićena raznovrsnim draguljima, koje su slali svi kraljevi kao zavjet. Na vratu je imala nekoliko stotina ukrasnih brojanica, a na noktima dijamante od četrdeset do pedeset karata. Oči su joj bile napravljene od dragog kamenja koje u noći svijetli, tako da su ti likovi koji očaravaju.

Ti su likovi pomoću raznih naprava stavljeni u pokret i mirovanje tako da je izgledalo kao da je to ljudski organizam. Ali su u smislu sljedećih stihova bili bez duše i sposobnosti da govore:

Divnu sliku radiš, Behzade[40],
Privlačnu po zamisli i kistu,
Ali šta ćeš činit onda
Kad treba da izraziš ljupkost glasa!

Sa strane tih likova gorjelo je na stotine hiljada svijeća od kafura i kandila kao da je uoči Nove godine[41]. Kada su sveštenici pronijeli na nosiljkama ova dva lika, onda su prošli svi popovi sa raspećima i zastavama sa krstovima iskićenim zlatom i draguljima,

40. Behzad je ime slavnog persijskog slikara.
41. Misli možda »Navruz«, prvi dan proljeća, nove godine kod Persijanaca.

a za njima su udarali bubnjevi, svirale, turbe i trampeta, i tako su otišli u Hercegov manastir. Te noći trajalo je u varoši veselje i radost sve do zore[42].

Sutradan smo se sastali s banom. Naime, čam je svanulo, dođe jedan otmjen kapetan sa više soldata i počasnom četom, odvede mene, siromaha, i haznadara novskog janjičarage banu princ-primu. Svo stanovništvo je izašlo na doček. Prolazeći s mukom, zbog velike gužve na trgu i bazaru, ipak sam bacio oko na trg i pazar. Mnogi dućani pripadali su čohadžijskom, platnarskom, kujundžijskom, papirničarskom, čekrekčijskom, svjećarskom, makazadžijskom, gvožđarskom, kasapskom, terzijskom i drugim esnafima koji su se nizali po redu.

Tu nema bezistana, a trg i bazar su prema veličini grada bili maleni.

Na hiljade zanatlija rade u svojim kućama, a u dućanima samo kupuju i prodaju robu. Ima djevojaka i žena koje prodaju robu na pazaru. U ovim zemljama to nije sramota. Promatrajući varoš lijevo i desno konačno smo stigli u dvor.

Banov dvor[43]. — Kada bih ovaj dvor, naselje sreće, opisao onako kakav je on uistinu, priča bi bila duga i to bi nas ometalo u nastojanju da opisujemo naše putovanje. Naime, on je vrlo lijepo umjetnički izrađen, ali nije u skladu sa gradom; tijesan je. To je petospratni dvor sazidan od tvrdog materijala tako čvrsto kao da ga je gradio Šeddad[44]. Ni s jedne strane nije nigdje oštećen. U njemu ima preko tri stotine soba, ćelija, ostava i kuhinja. Ali po vanjskim zidovima dvorane za vijećanje (divanhane) nalaze se slike ranijih gospodara (begova) i ostalih vladara koje prosto očaravaju i izgledaju kao nešto neostvarivo.

Kada je Abaza-paša[45] odustao od ustanka u Erzerumu[46] i kada je preko spiska njegovih grešaka prevučeno pero amnestije, on je određen za namjesnika na bosanskku krajinu. I kada je čuo za ove slike koje se nalaze na divanhani ovoga dubrovačkog dvora, došao je brzim maršom i zatražio od bana da uđe u grad.

Na to su mnogi rekli:

»Neka dođe« i tako dali odobrenje i pristanak. Međutim, jedan pop među njima rekao je:

— Ako dođe i uđe u grad, ko će ga istjerati iz grada? On je jedanput bio ušao u Erzerum, zatvorio se u grad i za osam godina[47] nije ga moglo istjerati osam vezira iz Erzeruma, dok na koncu nije

42. Radonić misli da je ovdje Evlija koji se nalazio u Dubrovniku krajem maja i u junu 1664, opisao svečanost »Tijelovo«, koja se u rimokat. crkvi slavi u prvi četvrtak po Duhovima. Radonić n. m., nap., 48.

43. Misli se tu na »Dvor«, palatu dubr. vlade.

44. O ovom Šeddadu vidi ovdje str. 80, nap. 71.

45. Čuveni protivnik janjičarski, docnije bosanski valija (Vidi GNČ XXIX, str. 64, nap. 101).

46. To je bilo 1628. godine.

47. Od 1623. do 1628. godine.

sam došao te mu je tako oprošten grijeh. Ako sada ovamo dođe, ko će ga moći istjerati iz ovoga grada. Nego bolje je da malo govorimo, a više zahtijevamo, i da mu spriječimo ulazak.

Dubrovčani (Venedikli) su dali Abaza-paši stotinu hiljada dukata, na što je on odustao od ulaska u grad[48].

Od onoga vremena oni su slike koje se nalaze u ovome dvoru tako majstorski prebojili čudnim raznim bojama da neobaviješten čovjek ne može imati pojma o tim slikama. Ali ako ih pažljivo pogleda, onaj ko se razumije u slikarstvo, odmah će uočiti njihove odlike i vidjeće nešto interesantno.

Kad sam ja, siromah, ušao u ovaj dvor, nastojao sam da po svojoj volji razgledam ovaj umjetnički dvor sve dok ban nije izašao iz svoje ćelije (harem) van. Sjeo sam na jednu stolicu. Poslije toga je na jedna vrata ove dvorane (divanhane) izašlo dvanaest vlastelina. Kad su ugledali mene, siromaha, uzeli su u ruke svoje platonske šapke[49], pozdravili mene, siromaha, i stali. Ja sam, siromah, skočio sa stolice na noge i zauzeo stav kojim se odaje poštovanje. Oni su zatim sjeli na stolice. Ali među njima uopšte nema običaja da se neko protura u pročelje. Sva dvanaestorica posjedali su naokolo ukrug i tako sjedili. Svih ovih dvanaest begova[50] vladaju i upravljaju tako kao da je to jedna glava; u jednoj godini jedan vlastelin vodi sve upravne poslove. Ali ipak oni su u savjetovanjima jednoglasni i istomišljenici. Ako jedan od tih dvanaest begova umre, ima još četrdeset begova, pa jedan od njih dolazi i ulazi u tih dvanaest begova. Ako umre neki od četrdeset begova, ima još tri stotine vanjskih begova, pa onda jedan od njih kojega pozovu ulazi u tih četrdeset. Ali se nijedan beg ne može izabrati u vijeće dvanaest begova dok ne postane sredovječan čovjek i dok ne navrši četrdeset godina života. To je jedan od njihovih običaja i zakona koji su naslijedili od svojih predaka.

Ukratko, kad je ovih dvanaest vlastelina posjedalo na svoja mjesta, predate su im carske zapovijedi i pisma Ibrahim-age, ćehaje velikog vezira; na to su sva vlastela ustala na noge, upitali za zdravlje i stanje mene, siromaha, velikog vezira, i ćehaja-bega. Zatim su ponovo skinuli svoje kape i pročitali carske zapovijedi. Kad su razumjeli njihov sadržaj, rekli su:

— Carska zapovijed se ima izvršiti, naš harač i naši poklisari su spremni. Mi ćemo u smislu carskog fermana dati Suhrab Mehmed-paši i Pračali Mustafa-paši plate za tri hiljade.

48. Sličnu priču o želji Abaze-paše da pohodi Zadar (1630) ima i Naime, kojim se Evlija možda koristio.

49. U turskom *eflātūnī*; Arapi, a po njima i Turci, zovu grčkog filozofa Platona-Eflatun. Ali u turskom eflatuni označava rujnu boju — jednu nijansu između ljubičaste i ugasitocrvene boje. Ovdje Evlija misli stvarno na Platona, odnosno da kape dubrovačkih vijećnika sliče na Platonovu kapu pa da su mudri kao Platon.

50. Pod dvanaestoricom begova ima se razumjeti Malo vijeće. (Ono se u XIII v. sastojalo od 11 članova) pod 40 begova Vijeće umoljenih (Konsilium Rogatorum) čiji je broj varirao između 30—40. Pod 300 spoljašnjih begova misli Evlija na Veliko vijeće (Konsilium Majus), koje je imalo oko 300 članova. (Radonić, *n. d.* str. 244, nap. 55).

Zatim su izrazili svoja blagodarenja sultanu i velikom veziru. Potom su rekli:

— Ali fregate Novljana haraju naša sela; oni robe naše hrišćane, gone našu stoku, koze i goveda. Ako nam ne vrate naše ovce, mi ćemo sada po našim poklisarima koji će poći sa haračom (hazine) izložiti naše stanje čestitome sultanu i obavijestiti ga o nasiljima i nepravdi koja nam je učinjena.

Ja sam, siromah, imao u rukama naredbe Suhrab Mehmed-paše kojima mi je bilo naređeno da od Novljana povratim Dubrovčanima njihove ovce, pa sam te naredbe i zapovijedi odmah pokazao vlasteli. Na ovo su se svi jako obradovali i pokazali prema meni još više naklonosti i uslužnosti, te još povećali prinadležnosti plate (za pandure). Takođe su pokazali dovoljno poštovanja i pažnje prema haznadaru novskog janjičarage. Nekoliko dana koje sam tu boravio pozivali su neka vlastela mene, siromaha, na gozbe, a mnogi su opet dolazili meni, siromahu, govoreći: »Idemo agi velikog vezira«. Kad bi mi došli, ja sam im davao vezene marame, ručni rad Kaja-sultane. Oni su meni, siromahu, davali novčanicu džunje, tj. novčanicu od dvadeset dinara. Neki su mi davali čohu, kumaš, platno, puške i sokole. Ali njihov novac po imenu dinar jako je čist, od samog srebra i vrlo sitan. Na tom novcu nalazi se s jedne strane lik njihovog glavnog bana, a s druge strane lik Isusa Hrista i zapis s datumom rođenja Isusovog. Bio je vrlo dobro obrubljen. Težio je jedan dirhem[51].

Kad sam ovaj grad razmotrio, primio sam od bana mnogobrojne darove i poklone kao i »patente« — pisma, stotinu soldata pod puškom za pratnju, te krenuo sa haznadarom novskog janjičarage na put da razgledam grad Novi. Dubrovački poslanik krenuo je, međutim, sa carskim blagom Suhrab Mehmed-paši putem preko kule Slano. Ja sam, siromah, putovao iz grada Dubrovnika sad u istočnom pravcu, sad morskom obalom, a sad opet kamenitim, krševitim i neprolaznim putevima, prolazeći kroz dobrostojeća i naseljena dubrovačka sela. Putujući tako pet sati i podnoseći muke i nevolje, stigli smo u grad Mirčine.

GRAD MIRČINE[52]

I to je dubrovački grad. Leži na morskoj obali, na jednoj krševitoj stijeni. Ima šestougaoni oblik, a sagrađen je od kamena, vrlo čvrsto, i predstavlja jedan divan grad. Iz daljine jedan konak hoda izgledao je kao bijeli labud. Samo ja nisam u njega ulazio. Svi prsobrani i bastioni toga grada bili su okićeni baljemez-topovima, a okružen je opkopima i ukrašen kupolama i zvonicima manastira.

51. Dinar, sitan, srebrni novac u razno doba razne veličine. Isti izgleda: s jedne strane slika Hristova, a s druge, sv. Vlaha. Težina im nije bila toliko velika kao što kaže Evlija nego je varirala. Radonić, n. d. 245, nap. 56.

52. Po opisivanju puta i položaja trebalo bi da je to Cavtat. Samo ime kod Evlije je toliko iskrivljeno, da se po tome ne bi moglo identifikovati, tim više što i sam opis pominjanih mjesta ne odgovara faktičnim prilikama. Po obliku bi to ime ličilo na selo Mrcine u Konavlima na putu od Trebinja za Herceg-Novi. Ali kad se išlo od Dubrovnika u Novi, ostale su Mrcine lijevo. Radonić *n. d.* 245, nap. 57.

Unutrašnja varoš izgledala je kao da nije tako lijepa. Stoga je ovaj grad sa svih strana imao jednoredni opkop; sam grad sazidan je sav od kamena. Ima tri kapije i tri hiljade kuća, kako su mi rekli moji pratioci. Njegov trg i pazar nisu tako lijepi. Svako drži u svojoj kući dućan. Tu posluje, živi i spava. Taj grad nalazi se pod upravom vrhovnog vlastelina dubrovačkog. Naši su konji ostali jednu noć u kamenoj staji i neplodnom zemljištu, pa su vjerovatno zbog pomanjkanja hrane, trave i vode rzali od gladi.

Podigavši se odatle i idući opet u istom pravcu, prešli smo za četiri sata mnoge stijene i stigli u kasabu Čine.

KASABA ČINE[53]

Ta se kasaba nalazi na obali Jadranskog mora, na dubrovačkoj teritoriji, a sastoji se od hiljadu i tri stotine tvrdo zidanih kuća. Oko kasabe nalaze se sve sami ružičnjaci i vrtovi, bašče i bostani.

Idući odatle u istom pravcu opet po kršu i kamenu stigli smo u

GRAD ČIKERUP[54]

To je tvrđava dubrovačkih banova. To je malen i tvrd grad koji leži na jednoj litici uz morsku obalu. Samo ja u njega nisam ulazio. U velikom pristaništu ležalo je četrdeset do pedeset galija.

Kad smo prošli ovaj grad, stigli smo u

SELO BOGOLIPLJE[55]

To na njihovom jeziku znači »lijep bog«. To je razvijeno i krasno selo na kopnu udaljeno jednu milju od mora.

Tu se završava dubrovačka teritorija. Jedan njen kraj graniči sa teritorijom grada Gabele[56] koji se nalazi na zapadnoj strani, na obali rijeke Neretve. Dubrovačka granica je tamo na rtu gdje se rijeka Neretva uliva u more. Dužina njihove granice morskom obalom iznosi sedam konaka hoda[57], računajući svaki konak sedam sati puta. Širina (te teritorije), međutim, nekada je samo sat, a nekada i do tri sata hoda. Premda je čitava dubrovačka teritorija prostrana samo koliko jedna naša nahija, to područje je ipak jako razvijeno, a njegovo stanovništvo vrlo radino. Ima šest stotina sela, a leži u trećem pojasu[58]. Klima je jako prijatna, a ljudi i žene na glasu po ljepoti. Tu uspijeva raznovrsno voće, kao limun, pomorandža, čiparis, malina, smokva i šip. Međutim, najvažnijih prehrambenih artikala, kao što su pšenica i ostala žita i usjevi ,ima malo, jer je to krševit i

53. Možda Cilipi selo u Konavlima 1,5 km od mora i na povisokom brijegu, kako pretpostavlja Radonić, *n. m.* nap. 59.

54. Radonić n. m. nap. 60. smatra da bi Evlija ovdje mogao misliti jedino na Moluntu, ali da tu nema nikakvog većeg mjesta, pa da bi možda mjesto Pločica moralo bi biti Evlijin Čikerub. Vidi Radonić, n. d. str. 246, nap. 60.

55. Ne da se ubicirati. Up. Radonić n. m. 61.

56. Srednjovjekovni trgovački centar na Neretvi. U mletačko doba podignut je u Drijevima kastel Gabela.

57. Ta dužina iznosi uistinu (u pravoj liniji) nešto preko 90 km.

58. Položaj Dubrovnika nije ovdje dobro određen, jer on nije u trećem nego u petom klimatu. O klimatima Up. *Enzyklopaedie des Islam* s. v. *Iklim*.

kamenit kraj. Budući da je sa sjeverne, istočne i zapadne strane potpuno okružen hercegovačkim sandžakom, to mu žito dolazi iz Hercegovine. Čak postoji kanun koji je izdat u Ahdnami (povlastici) koju je Dubrovčanima dao Sulejman-han ,da mogu za svoje novce da kupe četrdeset hiljada kila pšenice u našoj oblasti Hercegovini[59]. Samo oni s tom izlikom, na osnovu hatišerifa, koji se nalazi u njihovim rukama, uzimaju svake godine nekoliko stotina hiljada kila žita i daju ga čitavoj Evropi, pa i našem neprijatelju Mlečanima, i time čine nepravdu. Oni su bili uzrok da je naš grad Novi predat dušmanima.

Idući odatle dalje morskom obalom po kamenitom terenu stigli smo u grad Novi.

ČVRSTA TVRĐAVA I JAKI BEDEM GRAD NOVI

Taj je grad osvojio ispod mletačke vlasti sultan Mehmed-han Osvajač[1]. Kasnije ga je mletačka mornarica opet zauzela. Borba je trajala ravno tri dana. Treći dan je posada, koja se nalazila u gradu, predala grad na vjeru; kad je neprijatelj ušao u grad, pobio je sve muslimane koji su se nalazili unutra opsjednuti sa njihovim porodicama ne obazirući se uopšte na datu vjeru, i na taj način zavladao ovim gradom[2]. Kad je kasnije, godine 926 (1519/20) pokojni sultan Sulejman-han — da mu se bog smiluje i da mu oprosti — čuo za taj slučaj[3], odmah je postavio Husrev-pašu, tadašnjeg begler-bega rumelijskog ejaleta[4], da sa svom vojskom rumelijskog ejaleta pođe protiv Novog. Tako su na Novi otišli prvo baljemez-topovi, četrdeset odreda janjičara, deset odreda džebedžija, deset odreda topdžija, u svemu pedeset hiljada vojnika. S morske strane opet opsjeo je Novi sa carskom mornaricom stari Hajrudin-paša[5]. Udarivši obruč oko Novog, oni su sa svih strana okružili grad. Treći dan grad se predao Husrev-paši na vjeru[6]. Kada se grad predao Husrev-paši na vjeru, on je izvršio osvetu, a zatim ponovo stavio vojsku u grad, jako ga utvrdio i dobro snabdio vojskom, njegovo čuvanje povjerio svome zetu i otišao[7].

59. Engel (*Gesch. v. Ragusa* 199) spominje kako su osvojenje Beograda (1521) čestitali sultanu i Dubrovčani, i tom prilikom dobili nove privilegije (dakle negdje okt. — nov. 1521), pa između ostaloga i slobodu da kupuju žito po turskoj državi za svoju potrebu. Radonić, *n. m.* str. 248, nap. 65.

1. Novi nije osvojen za vlade Mehmeda II Osvajača, nego za vlade njegova sina Bajezida II. prije 14 decembra 1481. godine.
2. To je bilo 27. oktobra 1538. godine.
3. Ova godina je sasvim pogrešna. Kako su Turci izgubili Novi tek 27. oktobra 1538, to bi ovdje odgovarala hidžrijska godina 945. ili 946.
4. Tj. Husrev-paša, beglerbeg rumeliski 1538/39. godine.
5. Tj. Hajrudin-paša Barbarosa.
6. To je bilo 1539. godine. O ovim borbama za Novi up. Godišnjica Nikole Čupića I, 71—74; J. Tadić, *Španija i Dubrovnik*.
7. Ovo pričanje Evlije uglavnom je tačno. Opsadom Novog 1539. rukovodio je bosanski sandžakbeg i tada naimenovani beglerbeg Rumelije Husrev-paša. Zapovjednik flote bio je Hajrudin-paša. Poslije junačke odbrane španske posade, Turci su zauzeli Novi 10. avgusta 1539. godine.

To je i sada po kanunu Sulejman-hana jedna upravna jedinica[8] hercegovačkog sandžaka. To je čašćen kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Ima svoga muftiju, predstavnika šerifa, mjesnog spahiskog ćehaju, janjičarsku mjesto janjičarskog serdara, koji tu upravlja sa tri odreda kapukola. Tu se dalje nalazi džebedžija i topdžija kapukola, zatim tržni nadzornik (muhtesibaga), povjerenik za harač (haračaga), neimar (mimarbaša) i badžar. Njihov kapetanaga[9] odlazi često sa svojim fregatama i tri stotine momaka da plijeni i pljačka gradove iz zaliva Verige[10] do grada Kastela[11] u vilajetu Pulja[12]. To je vrlo visoka kapetanija. Tu se nalaze dva dizdara. Jedno je dizdar Donjeg grada, a drugo je aga Gornjeg grada. Tu ima mnogo uglednih i viđenih ljudi. Dvadeset i dvije gradske age sa sandžacima i bajracima. U oba grada nalazi se hiljadu i devet stotina naoružanih ratnika, i to desno krilo, lijevo krilo, gradski azapi, dobrovoljci, tobdžije, džebedžije i vojnici pristaništa sa cjelokupnim kapukolom.

Većina stanovnika su arnautski, bosanski i hrvatski junaci, koji nose tijesnu odjeću poput Alžiraca[13] i šetaju golih cjevanica. Svi oni, malo i veliko, nose puške i barataju oružjem. Za pojasom nose noževe, sablje i bijele ćorde. Na glavi oko crvenog fesa stavljaju zavijače, a na leđima nose ogrtače od raznobojnih čoha.

Većina se bave pljačkom po moru. Sjedaju u svoje fregate i zalijeću se u Klimente[14] i među Crnogorce[15] koji se nalaze na suprotnoj strani. Isto tako plijene obale otoka Pulje[16], obale španske Klore[17] i obale Sicilije[18] i grabe plijen. Katkada se u pojedinim slučajevima potajno zalijeću u pristanište Rose[19], koje se nalazi prema gradu Novom, i tamo ugrabe plijen.

Njihovi ugledni ljudi i prvaci zavijaju oko glave muhamedanske turbane. To su jako otmjeni i dostojanstveni ljudi, moćni i razboriti. Katkada i neprijatelj upadne u ovaj grad i opljačka ga.

Ovaj Novski zaliv prostire se prema jugu šest milja. Nalazi se u Jadranskom moru, a dug je između sjeverne i istočne strane stotinu milja, tako da mu je granica mletački grad Kotor[20].

8. U orig.: *hakimlik*, što znači uprava, ali ni ovdje kao ni na drugim mjestima nije uvijek jasno šta zapravo Evlija misli pod tim izrazom.
9. Evlija ovdje spominje i kapetana u Novom, te se po njegovom kazivanju vidi da je to prije bio pomorski kapetan, nego kapetan teritorijalne jedinice.
10. Verige.
11. Misli vjerovatno na Kastiliju, pokrajinu na Pirinejskom poluostrvu.
12. Misli na Napulj, sjedište španskog vicekralja za vrijeme španskog gospodstva u Južnoj Italiji.
13. U orig.: *Džezair*-Mauretanija (Maroko i Alžir), a dolazi od imena Caesares, glavne varoši rimske provincije Mauretanije, 100 km zapadno od grada Alžira.
14. U orig.: *Kelmit?* = Klimente, arnautsko pleme na crnogorskoj granici. Evlija ga spominje više puta i daje mu pretjerano prostranstvo.
15. U orig.: *Kara Dağ* = Crna Gora.
16. U orig.: *Pulya* = Apulija, koju Evlija pogrešno označava ostrvom.
17. U orig.: *Klora* = Kalabrija koja je bila španska od 1504. do 1713. godine.
18. U orig.: *Cicilija*.
19. Ponte Rose u Boki.
20. Od Novog do Kotora ima morem samo 20 km.

Na jugoistočnoj strani Novog nalazi se dvije milje daleko

GRAD KUMBOR[21]

On leži na jednom rtu. To je važna tvrđava, koja je na jednu stranu mogla da tuče grad Novi, a na drugu stranu mogla je da tuče grad Kotor. Ali je neprijatelj pomoću neke varke i smicalice opsjeo grad Kotor. Smatrajući da će turski grad Kumbor njegovom gradu Kotoru zadati udarac i sprečavati lađe koje dolaze u Kotor i iz njega odlaze, neprijatelj je u doba vladavine sultana Osmana II[22] podmitio zlatom zorba-spahije, koji su otjerali posadu iz grada Kumbora u grad Novi, a grad Kumbor razorili i uropastili[23]. Međutim, jedna od najvažnijih potreba jeste da taj grad bude tvrd. Kad bi se ovaj grad uredio i snabdio vojskom, ne bi mogle lađe doći u pomoć gradu Kotoru niti bi mogle tuda proći. Kada bi se izdao carski ferman da se on popravi i uredi, to bi bio lak posao, jer i sada postoje neki njegovi bedemi, a tu i tamo bastioni i puškarnice. Sela koja se nalaze u okolini toga grada podložna su gradu Kotoru.

Istočno od toga grada uz morsku obalu, osamnaest milja daleko, leži neprijateljski grad Perast[24]. Idući dalje od Perasta u unutrašnjost tri milje daleko, leži grad Kotor na kraju morskog zaliva.

Na istočnoj strani Kotora nalazi se Crna Gora[25]. Njeni stanovnici su buntovnici. Uz Crnu Goru nalazi se Grbaljska župa[26], koja je ranije donosila Osmanlijama sedamdeset tovara akči. To je bio eminluk (povjereništvo) za so u kome je sjedio emin kao povjerenik. Sada se nalazi u neprijateljskim rukama. Dva sata daleko, na istočnoj strani Novoga, na morskoj obali nalazi se selo Kutina[27]. To je vrlo razvijeno selo od pet stotina kuća, divno kao zemaljski raj[28]. Ono ima svog muselima (?), divan vinograd i polje.

Oblik i položaj grada Novatejna[28a]. — To su dva grada koja se nalaze na teritoriji hercegovačkog sandžaka na ždrijelu malog zaliva na Jadranskom moru. Jedno je Donji grad Novi, a drugo je Gornji grad, citadela grada Novog[29]. Između Donjeg i Gornjeg grada zaliva na Jadranskom Moru. Jedno je Donji grad Novi, a drugo mjesto zove se Voranica[30]. Odatle gore uz strmen nalazi se citadela

21. U orig.: *Kumbor*, mjesto 5 km na istok od Novoga. Tu je more široko samo 720 metara.
22. Vladao je od 1618. do 1622. godine.
23. Ovo Evlijino kazivanje ne može se potvrditi drugim izvorima. Samo su Turci za vrijeme ciparskog rata 1572. godine podigli na Kumboru jedno utvrđenje, snabdjeveno sa 15 topova, ali su ga Mlečani iste godine porušili. Radonić, GNČ XXXI, str. 250, nap. 89.
24. U orig.: *Beraseb*, iskrivljeno od Perast.
25. U orig.: *Kara Dağ*.
26. U orig.: *Grblyan-ovasi* = Grbljansko polje.
27. U orig.: *Kutani* = Kutina ispod Herceg-Novog, samo nije na morskoj obali, nego u jednoj plodnoj dolini. Radonić, *n. d.* 250, nap. 85.
28. U orig.: *Bag-i Irem*. Uporedi GNČ XXIX, 56,79.
28a. Navatejn je arapski dual od Nova = Dva Nova.
29. Ovu citadelu podigli su Turci 1548. g.
30. Tako stoji u originalu. Može se čitati Vranica ili slično.

okruglog oblika građena tvrdo kao da ju je zidao Šeddad[31]. Ali ta tvrđava nije velika kao Donji grad Novi. Vrlo je nepristupačna. Topovi iz Novskog zaliva dosižu do zaliva Ponte-Rose[32], koji se nalazi na suprotnoj strani, i tuku ga. To su šahane i baljemez-topovi. Ova citadela je grad četvorougaonog oblika građena šeddadovski tvrdo i leži na strmoj i oštroj litici okružena opkopom. Proteže se na istočnu stranu dolje prema vinogradima Voranica. Zatim se spušta dolje do velikog Novog. Ima jednu veliku dvostruku demir-kapiju i velike kule. Snabdjevena je kulama, bastionima i prsobranima. U unutrašnjosti tvrđave nalazi se oko sto trideset kuća pokrivenih ćeramitom i kamenim pločama. Tu ima džamija Osvajača[33], žitni ambari, cisterne, skladište za municiju i kula za vojnu muziku. Ali nema čaršije, bazara, bezistana, hana ni drugih građevina. Ima zasebnog dizdara . . .[34] i svoje azape. U svemu četiri stotine impozantnih, opremljenih i naoružanih čuvara. Pred kapijom koja je okrenuta na jugoistočnu stranu nalazi se jedna velika kula, prostrana koliko gumno. Na njoj se nalazi sedam baljemez-topova. Oni ne puštaju ni da ptica prođe na jugoistočnu stranu na daljini od dva sata hoda prema selu Kutini[35].

Donji grad. — Ovaj grad nalazi se na morskoj obali na oniskim liticama. To je vrlo čvrst i utvrđen grad, tako da ga nije moguće prikazati ni opisati. Ali ja ću pokušati da ga opišem prema svojim mogućnostima, premda će to biti tako malo kao što je kaplja prema moru. I ovaj grad je u opsegu . . .[36]; ima četvorougaoni oblik, zidan je od kamena i tako je tvrd da mu na ovoj krajini nema ravnog. Zidovi su mu široki čak deset lakata, a visoki sedamdeset mekanskih aršina. Samo je s morske strane načinjen od jednog zida sa hrastovim stubovima. Sa kopnene strane, međutim, prema vinogradima Voranica[37] nalaze se stepenice zidane sa mazgalima, čvrstim i utvrđenim kulama, bastionima i prsobranima. Okružen je oštrim liticama i opkopom paklene dubine. To je vrlo visok i divan grad. Ima tri kapije. Velika kapija okrenuta je u jugozapadnom pravcu. Ona se otvara prema jednoj livadi i zelenilom obraslom mjestu koje se zove Sunorina[38]. Vrlo je prostrana i čvrsta; na njoj stoje stražari spremni pod oružjem i vrše stražarsku službu. Izvan ove kapije na obali rijeke nalazi se velika varoš, vrlo razvijena, sa vinogradima i baštama. Rijeka po imenu Topla[39] dolazi iz planine Pive[40]. Prolazeći

31. Šeddad, uporedi ovdje 80, nap. 71.
32. U orig.: *Rose* = Ponte Rose.
33. U orig.: *Ebul-Feth* = otac osvajanja, osvajač, počasno ime Mehmeda II, samo ta džamija ne može nositi njegovo ime, jer je Novi prvi put zauzet poslije njegove smrti. Ona se morala zvati Bajezidova džamija.
34. Jedna riječ, kao sudžiri, pogrešno napisana da se ne može znati šta znači.
35. Upor. ovdje str. 430, nap. 27.
36. Ovdje je u orig. nešto ispušteno.
37. Uporedi str. 430, nap. 30.
38. U orig.: *Sunorina* = Sutorina.
39. U orig.: *Tobla* = Topla na sjeverozapadu od Novog.
40. Misli uopće brda više Novog. Na toj strani leži i Piva, u koju je kasnije išao.

kroz ovaj Novi, ona se tu uliva u Jadransko more. Druga kapija otvara se na istočnu stranu. Ona se zove kapija Trnovica[41] i tu se nalaze dobro izgrađene i nepristupačne kule koje čuvaju stražari. Kapija koja se otvara prema obali na zapadnoj strani je jako prometna. To je gvozdena kapija na glavnom drumu, gdje uvijek ima mnogo svijeta. Tu se sastaju prijatelji i obrazovani ljudi da razgovaraju i da šetaju, jer to je kapija koja vodi u zaliv i na skelu. Tu stanuju također carinik, baždar, tržni nadzornik i povjerenik za so. Tu se nalaze veliki magacini građeni od tvrdog materijala. Prema morskoj strani nema nikakvog opkopa, a s kopnene strane, međutim, u tri pravca nalaze se opkopi sagrađeni od kamena škriljca, prostrani i duboki. Pred svakom kapijom iznad opkopa nalaze se pokretni mostovi od drveta; oni se podižu na točak. Kule koje su okrenute prema tim opkopima su jako tvrde. Na prvom mjestu nalazi se Krvava kula s gornje strane velike kapije. To je velika kula koja je okrenuta gore prema vinogradima Voranice i gleda čak gore do citadele. Zatim tu ima Begova kula, koja je okrenuta na jugoistočnu stranu. Jako je tvrda. Kapija Trnovica na istočnoj strani je tvrda kao bedem Kahkaha[42]. Na zapadnoj strani prema morskoj obali nalazi se Abaza-pašina[43] kula, koja daje novu snagu gradu. Na njoj ima mnogo topova. Iznad ove Abaza-pašine kule nalazi se Donja ravna kula koja je također čvrsta i jaka utvrda. Po prsobranima i bastionima svih tih kula nalaze se sto trideset malih i velikih topova. Oni dan noć stoje pripravni sa svom municijom i ostalim potrebnim materijalom, jer je ovaj grad Novi sa svih strana okružen bundžijama, pa ga stoga svako veče čuvaju straže na smjenu. Svi zapovjednici tvrđave i janjičara vrše inspekciju po gradskim bedemima, pa ako nađu nekoga od straže da spava, probude ga iz sna sa osamdeset degeneka, batina. Poslije zalaska sunca i dva sata po zalasku sunca svira dva puta vojna muzika, a svi krajiški ratnici svako veče čuvaju stražu po gradskim bedemima veselo i radosno. Samo njihove oči su uvijek uprte na južnu stranu prema Novskom zalivu, koji na smjenu dobro motre.

Dolje u velikom naselju ima pet razvijenih i dobro naseljenih mahala. Najpoznatije su Sultan-Bajezidova mahala, Mehkema-mahala (sudnica) i Donja mahala. Njihove kuće prostiru se po bregovima, a okrenute su na južnu stranu prema Novskom zalivu i nalaze se u dobrom stanju. U varoši izvan tvrđave, u gornjoj tvrđavi i donjem gradu nalazi se u svemu tri hiljade i osamdeset divnih i velikih kuća, prizemnih i na sprat. Pokrivene su ćeramitom i kamenim pločama, a zidane od tvrdog materijala. Najpoznatije su Omer-agina[44]

41. U orig.: *Tarnovičse*. Po slici Herceg-Novog u knjizi *Alter und Neuer Staat von Dalmatien* II, 176 ta je kapija sa kulom bila na zapadnoj strani Donjeg grada. Ovaj opis i ta slika (iz 1718), odnosno plan, ne slažu se mnogo. Radonić, n. d. 252, nap. 93.

42. Kahkaha, čuvena tvrđava u Horasanu, između Belha i Kelata.

43. Dželali Abasa-paša, poznati buntovnik, a od 1628—1631. bosanski beglerbeg. Po pomenutoj slici (iz 1718) ta je kula na sjeveroistočnoj strani.

44. Misli sigurno na dvor Omer-age Begzadića, poznatog novskog age, koga je 1658. godine pogubio bosanski namjesnik Ahmed-paša Sejidija.

kuća, zgrada sudnice na Crnom potoku[45] i kuća Hadži Sulejmana Ramovića. U Donjem gradu pred kućom Zekerija-age nalazi se jedno visoko stablo datule, koje se diže nebu pod oblake. U varoši na obali potoka Tople kod kuće Hadži Husam-age nalazi se jedno divno stablo datule, samo mi nije poznato da li daje plod.

Tu ima četrdeset i šest džamija[46], od kojih se sedmična molitva petkom obavlja u Bajezid-Velijinoj džamiji u Donjem gradu. To je stara bogomolja, iz koje se uslišavaju molbe. Minaret joj je pokriven ćeremitom. U donjem gradu nalazi se Donja džamija, koja je poznata pod tim imenom i predstavlja svijetlu bogomolju.

Tu postoje četrdeset i četiri mesdžida[47]. U Donjoj mahali nalazi se Hadži Abdulah-agin mesdžid. Preko mosta iznad opkopa Donjeg grada nalazi se mesdžid Sulejman-age Ramovića, koji je podignut u doba vladavine sultana Murada IV[48].

Tu postoje dvije medrese, ali nisu sagrađene sa visokim kupolama. Ovdje ima sedam osnovnih škola, čiji su vakufi siromašni. Tu ima pet česama. Prvo su tri česme u Donjem gradu, koje dolaze iz bistre vode koja se zove Karadža (Crnica). Pred Carevom džamijom nalazi se takođe lijepa tekuća voda.

Ovdje ima jedno javno kupatilo (hamam), koje se nalazi pred Donjom džamijom, spojeno sa česmom. U blizini tekije Hadži Sulejmana Ramovića nalazi se jedan trgovački han.

U čaršiji ima tri stotine dućana i u njima svih vrsta robe. Na obali vode Tople održava se panađur, koji se zove Panađur dajnica. U toj varoši nalazi se Ramovića mesdžid.

Gradsko pristanište je veliko. Da južni vjetar ne bi oštetio lađe, one su željezom pričvršćene i tako stoje ili odlaze na suprotnu stranu u zaliv Ponte-Rose. Slobodne su, međutim, od ostalih sedam vjetrova. U zalivu prema tvrđavi Abaza-paše u samom moru nalazi se crno kamenje veliko kao kupola hamama. Lađe mnogo puta udare na to kamenje i polome se. Ali, čudom božjim, to kamenje čuva grad od... Ovo pristanište može da primi na stotine lađa.

Klima ovoga grada je jako prijatna, stanovništvo dobro. Govori bosanski, srpski i latinski.

Na suprotnoj strani ovoga zaliva nalaze se brda arnautskih Klimenata, Crne Gore i Podgorice. Ulice u unutrašnjosti grada su potijesne, ali su sve čiste i kaldrmisane.

Kad sam razmotrio i razgledao ovaj grad, pojahao sam na konje sa mojim učenim prijateljima i putujući iz Novog tri sata u istom pravcu došli smo za tri sata sa mukom na gorsku visoravan Zeriće[49] i u jednom bujnom travnjaku razapeli naše čadore kod jednog rajskog izvora koji se zove Vrelo prijateljstva i odsjeli u zamku Bajezida-Velije. Taj dan i tu noć proveli smo u prijateljskom razgovoru.

45. U orig.: *Karaca suyu*, što bi značilo Crni potok ili Crnica.
46. Ovaj broj je strašno pretjeran. U Novom je moglo biti najviše pet džamija.
47. I ovaj broj mesdžida je sasvim pretjeran. Tu su mogla biti najviše četiri mesdžida.
48. Vladao je od 1623. do 1639. godine.
49. U orig.: stoji Zeriće i ne znamo na šta misli Evlija. Možda Zupci (?).

Pojeli smo mnogo raznovrsnih riba i pili vodu, koja je kao vrelo života. Sve vode grada Novog dolaze sa gorske visoravni Karlice[50], na kojoj se ljeti-zimi vide sante leda i snijega. Na sve strane nalazilo se raznobojno cvijeće, čiji je divni miris opajao ljudski mozak. Naši konji su se najeli raznovrsne djeteline i odebljali kao slonovi.

Ukratko rečeno, uživali smo i provodili se na ovoj gorskoj visoravni dva dana i dvije noći. Zatim smo se spustili za tri sata direktno dolje u grad Novi do kuće janjičarskog age u kojoj je bio naš konak, i tu smo odsjeli.

Toga dana otišli smo na šerijatski sud sa bujuruldijom Mehmed-paše[51], koja je bila u našim rukama, a u vezi sa tužbom Dubrovčana radi ovaca. Kad su svi mjesni prvaci pozvani i stigli na šerijatski sud, ja sam pročitao časnu bujuruldiju. Ta bujuruldija je unesena u sudski protokol. Kad je njen sadržaj postao poznat mjesnim prvacima, onda su prisutni rekli:

— Ne, nipošto ne, mi nismo uzeli dubrovačke ovce. Mi smo išli u borbu, tukli se s Kotoranima i uzeli im dvanaest hiljada ovaca i od tih ovaca dali našemu veziru Suhrab Mehmed-paši desetinu. Donijeli smo također nekoliko stotina odsječenih glava i doveli mnogo naših zarobljenika.

Kad su se oni tako zakleli, njihovo je poricanje zavedeno u sudski protokol. Osjetivši da je slučaj sasvim pojmljiv, dao sam da se dovedu čobani ovaca i nekoliko zarobljenika. Kad su oni ispitani, izjavili su na sudu ovako:

— Ovce su svojina nas Kotorana. Dubrovčani s tim nemanju nikakve veze.

Na to sam odmah uzeo arze i mahzare (predstavke) i pisma od aga svih odžaka, tri stotine venecijanskih dukata, na ime našeg putnog troška, jednu pušku i dva franačka roba. Mojim slugama data je po jedna hamajlija. Uzeo sam stotinu vojnika pod puškom i nekoliko momaka-pješaka za pratnju. Zatim sam se oprostio sa svim ratnicima poznanicima i prijateljima, te uzevši četvoricu zarobljenika između čobana pomenutih ovaca, krenuo sam iz grada Novog ponovo u Dubrovnik.

Idući jedan dan iz Novoga u zapadnom pravcu kroz kamenite predjele stigli smo u

SELO SENKOR[52]

To je dubrovačko selo i jako je razvijeno. U njemu se nalazi manastir s tri topa i s puškama kao kakva tvrđava.

50. To bi bio prevod imena »Snežnica«. Tako se zove nekoliko brda u okolini Herceg-Novog. Evlija, možda, kao što je uglavnom često neodređen, misli uopće visoku planinu na kojoj se drži snijeg, Orjen. GNC, XXXI, 254, nap. 106.

51. O Suhrab Mehmed-paši uporedi str. 414, nap. 97.

52. Ime je opet tako zabilježeno da po tome ne vidi šta bi moglo biti. Po tome što spominje one manastire moglo bi se misliti na selo Predvorje u srednjem dijelu Konavala (ispod sela Kuna). To je otprilike na pola puta od Novog do Dubrovnika. Kod toga sela ima neki manastir i crkva. Samo selo leži prilično visoko nad dolinom, a manastir je niže (GNC XXXI, str. 255, nap. 109).

Putujući sutradan dalje stigli smo u Dubrovnik.

Te noći prenoćili smo na mjestu koje se zove Neferija[53]. Sutradan ujutro ušli smo opet u naš konak u gradu. Toga dana predali smo čobane ovaca, arze i mahzare Novljana dubrovačkom knezu. Kad je on vidio čobane, rekao je:

— Ovi čobani nisu čobani naših ovaca. Novljani su se poslužili varkom i vama dali druge čobane. Mi ćemo našu tužbu raspraviti pred pašom.

Kad je to rekao, prekinuli su svoj divan. Ja sam, siromah, bio netačno obavješten da su se oni tužili zato da bi svojom vještinom na lijep način izvukli od Novljana ovce Kotorana i da su zato tvrdili da su ovce njihove. Stoga sam ja, siromah, predao čobane i zarobljenike onima koji su sa mnom došli i poslao ih u Novi i ostao u Dubrovniku još tri dana. Međutim, prilikom ovoga boravka naši su konji, a i mi sami trpjeli od gladi jer su nam — zbog toga što im nismo izbavili ovce od Novljana — davali vrlo malo hrane. Samo je i njihov vilajet, budući da je vrlo kamenit, stvarno trpio od krize i gladi. Jedan obrok konjske hrane stajao je pedeset akči, jedna oka sijena četiri akče, jedan bijeli hljeb težine pedeset drama po imenu frandžila, bijel kao snijeg, stajao je jedan dinar; jedna oka govedine pet dinara. Ali meso je bilo jako slatko. Svi hrišćani jedu govedinu. Oni kažu da je govedina zdrava, a da je bravetina štetna za zdravlje. Jer govedina, po mišljenju mudraca i liječnika, čini čovjeka umjerenim i skladnim.

Njihovi specijaliteti. — Po čitavom svijetu poznata je njihova janjeća koža, raznobojne i skupocjene čohe i papir po imenu senda[54], prinčevi svijećnjaci, makaze i crna čoha koja se zove rukla. Od jela i pića ističu se hljeb, bijel kao biljur, govedina, ćevap od đumlika, slatko vino koje se zove »liker«, lubenice, grožđe, smokve, masline, raznovrsne rakije, sir i medovina po imenu med. Međutim, kako je to krševita zemlja, ipak vlada oskudica. Premda su im muškarci slabi i nježni, žene su im po ljepoti pravi melem. Njihovi liječnici i mudraci su mnogo poznati. Ali nikako nisu u stanju da nađu lijeka protiv sifilisa i ne znaju za drugi lijek osim dijete u jelu. Većina Evropejaca (Frenk) trpi od te bolesti. Zbog toga je ona po čitavom svijetu poznata pod imenom frenk[55].

Kako se ovdje nalazi veliko trgovačko pristanište (skela), svi su stanovnici trgovci. Imaju vrlo vještih astronoma. Isto tako imaju beskrajno darovitih, bistrih i kao Aristotel mudrih ljudi. Ovo je jedno mjesto koje će pripasti Osmanlijama. Ako bi se ovaj kraj jedanput zauzeo, onda bi bilo lako napredovati na suprotnu stranu.

53. To će, dakle, biti već pred samim Dubrovnikom. Možda je to kuća u kojoj je sjedio turski emin na Pločama, koji je sigurno imao kod sebe turskih vojnika.

54. Čenda u dubrovačkim spomenicima, za koju je Daničić (*Rječnik iz književ. star. s. v. ten.*) mislio da je neka vrsta kože. Radonić *n. d.* str. 256, nap. 112.

55. Ovdje Evlija misli na sifilis (lues véneres).

Dubrovački knez je odmah izvadio svoje poklone za Suhrab Mehmed-pašu i godišnji danak koji su po starom običaju uobičajili da daju kao tri stotine tovara robe. To je predao svome poklisaru; meni, siromahu, dao je dvije stotine venecijanskih dukata, deset komada raznobojne čohe i atlasa za pet čakšira, pet pušaka, deset ćurkova od crne janjetine, pet topova, đenovljanske kadife i nešto voća i povrća. Mojim slugama dao je po deset dukata, po jedan komad čohe i kumaša i po jednu pušku sa čakmakom.

Oprostivši se sa banom, krenuli smo sa četiri stotine vojnika pod puškama na put u Stambol.

XXXIII

NAŠE PUTOVANJE IZ DUBROVNIKA U CARIGRAD

(VI, 461—462)

Idući prvo u sjevernom pravcu kroz kamenite predjele, zakonačili smo u kuli Slano[1]. U tome mjestu prenoćili smo jednu noć kod emina Davud-age i prijateljski se razgovarali i uživali gostoljubivost i blagodeti Davud-age.

Podigavši se odatle, išli smo šest sati i nakon tolikog putovanja izašla nam je na doček i u susret vojska Suhrab Mehmed-paše. Idući s velikom pompom i pratnjom, pucajući iz pušaka u znak radosti i veselja, stigli smo za sedam sati u nahiju Bileće[2]. Dolazeći kroz to prostrano polje pravo šatoru Suhrab Mehmed-paše imali smo čast da se s njim sastanemo i da tu odsjednemo. Tu smo primili svo blago i poklone koji su stigli s karavanom i poklisarom. Ljudi s karavanom produžili su put u Bosnu[3]. Ja sam, siromah, predao paši žalbe i tužbe Dubrovčana koji su se tužili zbog ovaca, kao i predstavku (arz i mahzar) Novljana. Kad je on sve to pročitao, rekao je:

— Prokletnici, nema nikakve sumnje da su ove njihove žalbe i tužbe namještene i netačne.

Ja sam, siromah, dan-noć provodio vrijeme u prijateljskom razgovoru s pašom.

Cijela ova nahija okićena je vrlo prikladnim i dobro snabdjevenim kulama, ali su je Kotorani svu upropastili[4]. Na jugoistočnoj strani ove nahije nalazi se neprijateljski grad Kotor, udaljen pet sati hoda. Kotorani često dolaze ovamo, plijene tu nahiju i pljačkaju njene plodove. Štaviše, i kad sam ja, siromah, zajedno sa Suhrab Mehmed-pašom boravio u tom prijatnom kraju, stigli su od Čor Jusuf-bega, koji se nalazi u gradu Risnu, i ostalih uglednih predstavnika toga vilajeta izaslanici koji su javljali:

1. Slano na Trebišnjici.

2. U orig.: *namiye* (mjesto *nahiye*) Bileke. Samo Bileće je ime mjesta na putu Trebinje — Gacko, a sama nahija u kojoj se nalazi Bileće zvala se Rudine.

3. Misli na Sarajevo.

4. Misli možda na Risan, čija su utvrđenja Kotorani porušili 1648. godine. Risan je poslije Novog bio najvažnije mjesto u turskom dijelu Boke.

— Pomagajte, zaboga, provalilo je oko dvije stotine uskoka nenadno sa dubrovačke teritorije; zarobili su mnogo žena i djece, otjerali mnogo ovaca i našega blaga.

Paša je odmah pozvao sebi dubrovačkog poslanika koji je bio došao s nama i rekao mu:

— Bre, čovječe, čuješ li ti šta ovi ljudi govore? Zašto vi dopuštate Kotoranima da prolaze kroz vašu teritoriju?

Poslanik je to zanijekao ovim riječima:

— Bože sačuvaj, mi o tome ni pojma nemamo, to je čista kleveta i potvora[5].

5. Turci su za vrijeme kandijskog rata okrivljavali Dubrovčane da idu naruku četnicima s mletačke teritorije, koji su tada sistematski pljačkali tursku teritoriju. Radonić, GNČ XXXI, str. 258, nap. 119.

XXXIV

NAŠE PUTOVANJE IZ BILEĆE SA SUHRAB MEHMED-PAŠOM DA PLIJENIMO GRADOVE KOTOR I PERAST

(VI, 462—467)

U ime božje okrenuli smo iz nahije Bileće u istočnom pravcu. Za tren oka sakupilo se tri hiljade Mehmed-pašinih vojnika kao i tri hiljade pandura-pješaka koji su došli po nalogu koji sam ja pisao. Zatim je stiglo tri stotine ljudi pod puškom koji su pripadali Mustafa-paši Pračaliji i bili u službi poklisara koji je došao iz Dubrovnika. Zatim su došli svi timarnici i zaimi hercegovačkog sandžaka, u svemu devet hiljada odabranih, spremnih i opremljenih pješaka i konjanika[1]. Idući brzim maršem u istočnom pravcu uz morsku obalu kroz neprolazne i kamenite predjele koji se nalaze u blizini grada Kotora, ostavili smo tu u busiju i zasjedu tri hiljade vojnika. Mi smo produžili dalje morskom obalom ostavljajući na skrovitim mjestima po nepristupačnim bregovima, koji su se sterali za leđima grada Perasta, još tri hiljade vojnika. Ti vojnici primijetili su kako neprijatelj prolazi u grupama i kolonama sa bezbrojnim zarobljenim ženama i djecom, ratnim plijenom, ovcama, govedima, konjima i mazgama, koje je tjerao pred sobom. Najednom su rekli: »Stigli smo pred naš grad«, a zatim su razvili svoje barjake sa krstovima i zasvirali uz bubnjeve, trube i talambase te išli dalje pucajući u salvama iz pušaka. Čim su ispraznili svoje puške, odmah su ćehaja Suhrab Mehmed-paše i hercegovački ratnici iz jednog grla povikali: »Allah, Allah«! Na to su svi vjernici udarili na neprijatelja golim mačevima. (Drugi su opet) sasuli na neprijatelja toliku puščanu vatru kao da se sipala vatra božjeg prokletstva. Smatrajući da se nalazi na sigurnom području, neprijatelj se kretao lagano u neredu kao krdo krmaka. A kad je među njih ušao mač, svi su se odmah dali u bijeg prema svome gradu. Naši ratnici progonili su neprijatelja sve do morske obale.

1. Prema podacima koje Evlija daje na drugom mjestu (*Seyahatnama* VI, 425) hercegovački sandžak je tada imao 24 zijameta i 224 timara, pa je, prema tome, u to doba u ovom sandžaku bilo isto toliko zajima odnosno timarnika. Istina, te podatke Evlija ovdje, kao i kod svih drugih sandžaka, zasniva na kanunu sultana Sulejmana, ali to neće nikako biti tačno, nego će biti tačnije da su ti podaci dati na osnovu stanja u Evlijino vrijeme. Tim prije što Evlija mnogo puta pripisuje istom sultanu administrativnu podjelu i onih pokrajina koje u Sulejmanovo doba nisu uopće pripadale turskom carstvu.

Pobili su pet stotina ljudi, a zarobili hiljadu i pet stotina neprijatelja. Osim toga, oslobodili su sužanjstva sve muslimanske sužnje, kao i ogromno zaplijenjeno blago, koje su predali iz ropstva oslobođenim ljudima. Ovi su na to izrazili najveću zahvalnost svevišnjem i svemoćnom bogu. Predavši zaplijenjeno blago i odsječene glave epandurima-pješacima, Suhrab Mehmed-paša je samo sa ostalom dobro naoružanom vojskom pošao da progoni neprijatelja uzevši dva zarobljenika za vodiče, pa smo tako stigli pod

GRAD PERAST

Ovaj grad je od najranijih vremena ostao u mletačkim rukama. Na nas su ispalili toliko topova da su se od njih tresla brda Kotora i Perasta. Mi smo postavili naše šatore na jednom u zelenilo obraslom mjestu u udaljenosti jednog topovskog hica. Tu smo pripeli konje na pašu i raskomotili se. Ja, siromah, dao sam se na posmatranje okoline pa sam tako primijetio na jednom pjeskovitom terenu, na nekom poniskom brdu na morskoj obali jednu malenu ali divnu bijelu tvrđavu, koja je bila sagrađena od tvrdog materijala, u obliku petougaonika. Bogzna, ali nije izgledala tako čvrsta, jer su joj bedemi bili niski. U unutrašnjosti tvrđave vidjelo se nekoliko crkvenih zvonika. Poslije toga skupilo se na jednom mjestu preko stotinu naših najodvažnijih ratnika, serdengečdija, koji su po dogovoru u grupama po petorica i desetorica došli pod gradske topove vičući glasno »Allah, Allah«. Kad su ušli u varoš, vidjeli su da je njena unutrašnjost izgrađena od direka lađa (visokih stupova) sa hiljadu đavolstava. U šarampo i prostrane opkope bila je puštena morska voda. Sa svih strana bili su podignuti mostovi, tako da je izgledalo da se ta utvrda nalazi u moru. Budući da je pristup samoj tvrđavi bio nemoguć, oni su im sasjekli vinograde i bašte, zarobili oko četrdeset ljudi i isjekli svo drveće sjekirama.

Odatle smo pošli dalje opet morskom obalom, sad kroz pjeskovite, sad opet kroz kamenite predjele. Idući brzim maršem stigli smo u

GRAD KOTOR

To je jedan nepristupačan grad na morskoj obali pod vlašću mletačkog dužda. On leži na jednoj oštroj zelenoj litici i izgleda otprilike onako kao Rumili-Hisar na Bosforu. Oko grada nalaze se zelene tabije, od kojih svaka može da primi hiljadu vojnika. Mi smo vidjeli jednu kapiju koja je okrenuta prema moru. Kuće koje su se nalazile u gradu imaju balkone i ispuste, a sve su dobro građene, kako male, tako i velike. Sa balkona su posmatrali naš brzi marš. Sve su kuće bile nanizane po liticama anfiteatralno. Prozori na kućama okrenuti prema sjeveru. Kratko rečeno, to je jaka tvrđava zidana tako čvrsto kao da ju je gradio Šeddad, a nalazi se na ždrijelu malog morskog zaliva. Sa jugoistočne i sjeverne strane ima mnogo uzvišenja koja dominiraju gradom, tako da bi čovjek mogao da ga lako osvoji bez miniranja i napora, bacajući sa brda kamenje na tvrđavu. Dalekovidni neprijatelj, međutim, imajući na umu i bojeći

se da bi neprijatelj mogao posjetiti grad padnuvši pred litice što se nalaze na jugoistočnoj strani grada, on je ove dobro utvrdio i osigurao čvrstim bedemima.

U unutrašnjosti tvrđave nalaze se impozantni i lijepi manastiri sa tornjevima i zvonicima tvrdi kao tvrđava. Svi gradski zidovi i bedemi okićeni su bajracima sa krstovima i flandirama i stoje potpuno spremni za borbu.

Veliko gradsko pristanište je vrlo lijepo i osigurano protiv velikih vjetrova i morskih valova. U njega može stati hiljadu lađa. U pristaništu su stajale četiri galije i dvije velike ratne lađe koje su od nas otete, a pripadale su carskoj ratnoj mornarici. Na morskom pristaništu ima vrlo mnogo lovišta za ribolov. Morska obala snabdjevena je sa obje strane mnogim kulama za obavještavanje. Kad smo se mi pojavili, na tim kulama su zapaljene vatre i sa njih ispaljen po jedan top kojim su čitavoj okolini objavili naš dolazak. Odmah zatim sleglo se svo okolno stanovništvo iz brda i vinograda u čamce i lađe i počelo da bježi u tvrđavu. U unutrašnjosti morskog tjesnaca koji se zove Verige[2]. Kotorski zaliv je jako malen. Naši zarobljenici rekli su nam da je to u stvari ostrvo koje zaprema osamnaest milja. Na prostranim kamenitim platoima u tome zalivu ima više manastira koji sami po sebi predstavljaju prave tvrđave[2a]. Snabdjeveni su topovima i puškama.

Ovaj grad Kotor udaljen je od našeg grada Gabele deset konaka hoda, od našeg grada Novog udaljen je oko tri dana hoda. Sve neprijateljske lađe dolaze u ovaj Kotor i primaknu se tako blizu da su prosto na ždrijelu topovima naših gradova. Tu dolaze i prolaze. Grad Kotor drži čitavu morsku obalu sve do naših gradova Skadra i Podgorice.

Kad je o svemu tome bio obaviješten pokojni Mehmed-paša Ćuprilić, on je naimenovao Hasum Mehmed-pašu[3] zapovjednikom rumelijskog ejaleta i naredio mu da s cjelokupnom vojskom toga ejaleta i dvadeset odreda janjičara pođe protiv ovoga grada Kotora. Kad je ovaj došao, opsjedao je taj grad sedamdeset i sedam dana[4]. Međutim, bosanski beglerbeg Sejdi Ahmed-paša[5], kome je bilo naređeno da sa vojskom Bosanskog ejaleta pođe protiv grada Kotora, izjavio je: »Mene nisu postavili vrhovnim zapovjednikom toga pohoda« i zbog toga je sabotirao taj pohod i nije lično došao da pomogne osvajanje Kotora. Kako je pod Kotorom bilo malo vojske, on nije osvojen i voj-

2. U orig.: *Vrinye*, treba Verige, kako će malo niže i Evlija kazati. Up. ovdje str. 442 sa nap. 10.

2a. To su Gospa od Skripjela i Sv. Đurđe. Vidi Radonić, *n. d.* 260, nap. 4.

3. Ovaj Husam Mehmed-paša poznat je u zapadnim izvorima pod imenom Varlac Mehmed-paša. O njegovom životu znamo da je rodom iz Elbasana, da je negdje sredinom XVII vijeka bio duže vremena u tamnici pod sumnjom da je održavao veze s buntovnicima u Aziji. Na prijedlog Džafer-age Tujkovića, koji je izlagao Porti da će pod njegovim zapovjedništvom zauzeti Kotor, on je pušten iz tamnice, imenovan skadarskim pašom i serdarom pohoda protiv Kotora (Tomić, Godišnjica XXXVII, 1928, 157).

4. Ova opsada Kotora trajala je od 30. jula do 2. oktobra 1657. godine.

5. O njemu vidi ovdje str. 104, nap. 60.

ska se ispod njega vratila bez uspjeha. Poslije toga je Ćuprilić naredio serdaru Ali-paši[6] da u temišvarskom ejaletu pogubi Sejdiju i da njegovu glavu pošalje na Portu[7]. Neki su pričali da je Sejdija primio mito i novac od Kotorana i da zbog toga nije došao pod Kotor[8]. Ali takvim potvorama nisu uspjeli da umanje značaj toga srčanog junaka, jer on nije pošao pod Kotor stvarno zbog toga što sam nije bio imenovan glavnim zapovjednikom i što nije mogao podnijeti da bude stavljen pod komandu jednog tako nesposobnog paše. Akobogda, ovaj Kotor i još mnogi drugi gradovi biće oduzeti od Mlečana, pa će tako morski put u Egipat biti potpuno slobodan. Samo je pristup ovome gradu od skadarske strane još lakši pod uslovom da sa sjeverne strane dođe vojska bosanskog ejaleta, a morem carska mornarica. Tako bi, pomoću božjom, bilo moguće da se taj grad osvoji.

Stanovnici ovoga grada Kotora su toliko nemarni, nesavjesni i nepoduzimljivi da je Suhrab Mehmed-paša sa tolikom vojskom pet sati boravio pod ovim gradom, oplijenio i uništio tolike vinograde i bašte da se to uopšte ne može izračunati, a oni, unatoč svemu tome, nisu nijedan top ispalili. Čak su naši ratnici šetali ispod grada i zarobili nekoliko djevojaka koje su na moru prale rublje izašavši na tajnu kapiju, a u pristaništu su zaplijenili tri lađe koje su bile natovarene kafom. Gledajući tolike žalosne prizore, Kotorani opet nisu nijedan top ispalili. Na kraju smo se i mi podigli iz toga mjesta. Zatim smo išli ponovo ispod Kotora brzim maršem, te prošavši ispod grada Perasta, došli smo u Kulu[9] u zalivu Verige.

Tu se od starina nalazio jedan grad koji su Mlečani porušili. On je ležao blizu neprijateljskog grada Perasta od strane Novog. To je jedan tijesan zaliv koji se nalazi na ždrijelu Kotorskog zaliva. Ako bi jedan hrabar junak bacio kamen, prebacio bi ga na suprotnu stranu. U stara vremena pružao se jedan lanac na suprotnu stranu i tako zatvarao ovaj zaliv[10]. Sada, međutim, on je potpuno otvoren. S ove strane od grada Perasta prostire se teritorija hercegovačkog sandžaka. Na suprotnoj strani nalazi se nahija Klimente, koja pripada albanskom sandžaku Skadru[11]. Ako bi se tu podigao jedan mali grad Komoran[12] i u njega stavilo deset hiljada čuvara sa baljemez-topovima, nijedna lađa ne bi mogla doći u pomoć Kotoru, pa bi neprijatelj bio prisiljen da preda grad na vjeru.

Opet smo se vratili na sjevernu stranu i idući polagano sa zarobljenicima i ratnim plijenom uputili smo mnogobrojne ljude koje

6. Tj. Ćose Ali-paša. O njemu vid. ovdje str. 59, nap. 1.
7. Više o tome vidi ovdje biografiju Sejdije.
8. Ove priče, da je Sejdija bio podmićen od Mlečana, nisu netačne, iako snaga toga mita nije bila tolika da jedino ona utiče na Sejdiju da sabotira pohod na Kotor.
9. Možda ovdje riječ kula nije toponim.
10. Za ovo kazivanje o lancu up. Radonić, GNČ XXXI, 1912, str. 262, nap. 11.
11. Ovome je sandžaku tada pripadao i jedan dio katunske nahije, a drugi je pripadao hercegovačkom sandžaku (GNČ XXXI, 261, 10).
12. Evlija ovdje misli na turski grad Komoran u Ugarskoj koji je u to vrijeme bio najmoderniji pogranični grad (GNČ XXXI, 262, 12) pa stoga Evlija njemu prispodablja ovo utvrđenje.

smo izbavili iz sužanjstva njihovom zavičaju, a mi smo otišli u grad Risan[13].

GRAD RISAN

Osnovali su ga hercegovački kraljevi, a osvojio ga je od Mlečana Jusuf-beg Rišnjanin i njegovi preci u doba vladavine sultana Osvajača[14], koji im ga je predao u potpuno vlasništvo[15]. U ranija vremena tu se nalazila tvornica baruta, jer u okolnim planinama ima čudnog, dobrog, bijelog i oštrog sumpora.

To je stari grad koji se nalazi na strmenitim liticama, udaljen dosta daleko od morske obale. Sagrađen je u obliku kruga i nema nikakvog mjesta ni uzvišenja oko sebe koje bi dominiralo gradom. Sa svih strana tvrđave nalaze se jaki bastioni i puškarnice. Oko grada nalaze se sa svih strana provalije. Na sjevernoj strani grad ima malu gvozdenu kapiju. U unutrašnjosti grada nalazi se sto pedeset malih kuća, dvije stotine hrabrih regularnih vojnika posade. Gradski zapovjednik je Čor Jusuf-beg. Dolje u varoši i u tvrđavi nalazi se oko dvije hiljade ljudi. Oni su ranije grabili od Mlečana roblje i blago. U ovom ratu, međutim, neprijatelj je bio nadmoćniji, došao je sa velikim brojem vojske i na prepad zarobio mnogo ljudi i zaplijenio dosta blaga[16]. Na to je, bogu hvala, stigao Suhrab-paša poput Hizira[17], razbio neprijatelja, oslobodio zarobljenike, i sa velikom pompom spasio ovaj grad. Kad je on ulazio u grad, ispaljeno je u znak radosti i veselja toliko topova i pušaka da se to ne može opisati. Izbavljeni ljudi priredili su gozbu i podijelili ratnicima poklone. Jusuf-beg je u tvrđavi priredio veliku gozbu paši.

U tvrđavi se nalazi jedna džamija, skladište municije, žitni ambar i više cisterni za vodu.

Poslije gozbe, Jusuf-beg se tužio na neprijatelje, svoje susjede iz Pive i Nikšića.

— Bogu hvala, mi smo došli u ovaj kraj sa dvadeset hiljada vojnika osvetili se Kotoranima i spasli naše zarobljenike. Ali kad bismo sada s toliko hiljada vojske, koja je došla u ovo mjesto krenuli u one planine, opljačkali i opustošili Pivu, Nikšić i ostalih sedam nahija koje pljačkaju i plijene naše krajeve, i kad bismo ih napali s tolikom muslimanskom vojskom, zadobili bismo veliko blago i ratni plijen, a uz to bismo primjerno kaznili neprijatelja. Kad je on to rekao, hrabri Suhrab Mehmed-paša je odlučio da preduzme pohod, pa je sve zarobljenike, odsječene glave i teške tovare ostavio u risanskoj tvrđavi, a Jusuf-bega i njegove vodiče poveo sa sobom.

13. U orig.: *Risna*.

14. Tj. Mehmed II 1451—1481. Međutim Risan se predao Turcima tek 1539. godine.

15. Ova tvrdnja o davanju jednog grada u mulk jednoj porodici zvuči neobično.

16. To je bilo 1648. godine.

17. U orig.: *Hidir*, tur. *Hizir*, vulg. *Hrzul* = sv. Đurađ za koga znaju i muslimanske vjerske legende.

XXXV

NAŠ ODLAZAK IZ GRADA RISNA U PLANINE ODMETNUTE PIVE I NIKŠIĆA

(VI, 467—468)

Iz grada Risna krenuli smo sa deset hiljada odabranih vojnika u istočnom pravcu. Idući kroz krševite i kamenite predjele sad pješke, sad opet na konjima, stigli smo isti dan u nahiju Pivu. To je pravi hrvatski dušmanin koji živi u nepristupačnim planinama. Oni sa hercegovačkim pašama razgovaraju samo preko vrha mača i ne dopuštaju da tamo pristupi nijedan organ od strane turskih vlasti. Njihova sela su utvrđena kao gradovi. Naši ratnici, međutim, provališe s jedne strane u ta sela kao prepelice i za jedan sat zarobili dvije stotine ljudi i dotjerali deset hiljada koza i ovaca. Odatle smo se podigli i došli u

NAHIJU NIKŠIĆ

Budući da su njeni stanovnici hrabri i ratoborni, oni su ubili jednog agu Suhrab Mehmed-paše. I tu smo zarobili oko tri stotine žena, dvije hiljade ovaca i druge stoke.

Odatle smo upali u nahiju Banjane, koja je vrlo opasna, zatim u nahiju Drobnjak, i premda smo bili zarobili bezbroj ljudi, i oni su takođe pobili preko stotinu naših ljudi. Zatim je Suhrab Mehmed-paša rekao da će on ostati u ovim brdima tri dana, pa neka svi ratnici složno pođu u četovanje. Kad je Mehmed-paša izdao takvu zapovijed, uz njega je ostalo samo dvije hiljade ljudi. Svi ostali ratnici su tri dana i tri noći pustošili po tim brdima, te doveli i dotjerali mnogo zarobljenika i stoke, tako da im broj samo bog zna. Bilo je zaista skupocjenih srebrnih i zlatnih stvari i posuđa, skupocjenih tkanina i rijetke robe, tako da su to zaista bile rijetke stvari.

To su, međutim, jako buntovni ljudi. I Suhrab Mehmed-paša se smirio tek kad su bili pokoreni, a njihov prkos i ponos skršen. Tada mu je hercegovački sandžak postao prostran i bogat kao Misir.

Zatim smo se ponovo vratili u Risan, zdravi i s bogatim plijenom. Tu je od svih ratnika uzet carski desetak na plijen.

XXXVI

NAŠE PUTOVANJE IZ RISNA NA GATAČKO POLJE

(VI, 467—471)

Potom smo putovali tri sata u zapadnom pravcu i zakonačili u polju grada Klobuka[1]. Kad su u islamsku ordiju, koja je tu odsjela, s velikom pompom i paradom dovedeni svi zarobljenici, zaplijenjeno blago i ostalo, onda je mudri Suhrab Mehmed-paša pozvao sebi u audijenciju dubrovačkog poklisara i pokazao mu sve to da vidi. Meni je, siromahu, bila prosto pamet stala. Suhrab je poslaniku rekao ovo:

— Bre, nitkovi, zašto dajete prolaz Kotoranima da iz našeg grada Risna odvode u ropstvo tolike ljude. Mi zbog vas moramo da toliko trčimo i da podnosimo tolike tegobe puta. S jedne strane vi ste pokorni, vjerni i odani sultanu, a s druge strane potajno vršite izdajnička djela.

Poklisar je na to dao ovaj spreman odgovor:

— Ne, moj gospodaru, mi nismo dali prolaz kotorskim uskocima.

Na to poricanje rekao je dalekovidni paša:

— Dovedite mi one neprijateljske zarobljenike koji su iz Perasta i Kotora, a koje su zarobili muslimani iz Risna.

Nato je odmah dovedeno deset zarobljenika, koji su izjavili sljedeće:

— Gospodaru, istina je da su mnogi otišli iz Kotora kroz brda na vaš grad Risan. Mi smo, međutim, s našim čamcima došli iz Kotora u Dubrovnik. U Dubrovniku smo ostavili naše čamce. Dubrovčani su nam dali prolaz i mi smo, idući odande na grad Risan, zarobili mnogo turskog roblja i kad smo htjeli da uđemo u Kotor, susreli smo se s vama i vi ste nas zarobili.

Kad su oni to izjavili, paša se strašno rasrdio i zatvorio dubrovačkog poklisara. Zatim je po meni, siromahu, uputio velikom veziru izvještaj o toj izdaji i vjerolomstvu Dubrovčana.

Podigavši se odatle, išli smo devet sati u istočnom pravcu i stigli u grad Klobuk.

GRAD KLOBUK

To na albanskom jeziku znači »šta je dobro činiti[1a]. Osnovali su ga hercegovački banovi[2], a osvojio ga je Ahmed-paša Hercegović

1. U orig.: *Kolibruk* = Klobuk.

1a. Ne znam odakle mu ova etimologija.

2. Klobuk je stari grad u Travuniji. Nekada se zvao Vrm, a 1430. g. tako se zove župa sa gradom Klobukom. (Truhelka, n. d. 7).

(Hercegoglu) za vrijeme Ebu'l-Fetha[3]. Zatim ga je neprijatelj okupirao, te mu je drugi osvajač bio Kedik Ahmed-paša[4], vezir sultana Bajezida-Svetog. To je vojvodaluk na teritoriji Hercegovine u nahiji grada Ključa[5]. Ima gradskog zapovjednika (dizdar) i 150 vojnika posade.

Oblik i položaj grada. — To je herojski grad s visokim bedemima koji se dižu do neba, tako da su mu ravni jedino možda gradovi Amadija[6] i Van[7]. Ta čvrsta ali vrlo malena tvrđava sazidana je od klesanog kamena na jednom visokom vrhu crvenih stijena, u kojima se legu orli i sokoli. U tvrđavi ima samo dvadeset pločom pokrivenih kuća. Ostala je još jedna mala džamija i kupatilo (banja), a svratište (han) je gotovo srušen. Dućana nema. Ima vrlo hrabrih, odvažnih i glasovitih ljudi. Među njima je Jusuf-beg, vlasnik odžaka (handan).

Idući odatle opet u sjevernom pravcu po krševitom terenu i sa silnim naporom, stigli smo za četiri sata u Počekoviće[8]. Idući odatle još četiri sata dalje, stigli smo u grad Ključ[9], koji se nalazi na Gatačkom polju[10].

GRAD KLJUČ

Jedan grad Ključ ima i na obali rijeke »Tuz«[11] između Smedereva i Beograda. On je strmenit grad. Ali ovaj Ključ[9] nalazi se u

3. Klobuk su Turci zaposjeli oko 1477. g. i u tome Ahmed-paša nije imao učešća. U osvojenju Hercegovine istakao se zaista jedan vojvoda Isa-bega Ishakovića po imenu Ahmed, ali on nema nikakve veze sa Ahmed-pašom Hercegovićem. Možda Evlija njih dvojicu nekad miješa.

4. Kedik-Ahmed-paša, porijeklom Srbin, veliki vezir (1472—1473). Borio se pod sultanom Mehmedom II na bojištima Anadolije i Albanije. Zauzeo je Keffu, a Genovi oteo sve njene kolonije na Crnom moru, koja je osvojila Otrant. On nije ratovao u Hercegovini.

5. U orig.: *Kuycil* = Ključ.

6. Amadija stari grad između Mosula i Vana.

7. Van je prastari grad 95 km istočno od Bitlisa. Javlja se u istoriji pod imenom Tuspa još sredinom 9. st. prije naše ere kada je tu obitavala jedna autohtona kraljevska dinastija. Gospodari su mu došli u sukob sa asirskom državom, koja je bezuspješno pokušala 1735. da zauzme tu tvrđavu. Kasnija prošlost Vana nije sasvim jasna. G. 1021. pripao je sa cijelim okolnim područjem Vizantiji, a uskoro potom pao je u ruke Seldžuka. 1533. zauzeli su ga Osmanlije u čijim je rukama, s malim interregnumom (1636—1638), stalno ostao. Van je bio glavni grad istoimenog pašaluka kome je pripadao i Bitlis. Up. Rommel, *Gesch. des alten Morgenlandes*, str. 133, 139; *Cihânnumâ*, str. 411; Hammer, *GOR* I, 270; III, 145 i 285; Zinkeisen, *GOR*, IV, 155; Fr. Spiegel, *Eran*, I, 135.

8. U orig.: *Počepe* = Počekovići.

9. U orig.: *Kuyiluc* = Ključ.

10. U orig.: *Gačka buč sahrasi*, treba Gačka poli sahrasi.

11. Tako stoji u originalu i držim da je iskrivljeno od *Tuna* (Dunav), pa prema tome ovaj Evlijin Ključ jeste grad Kulič u sjeveroistočnoj oblasti sjeverne Srbije i u onom laktu koji tu stvara Dunav.

Hercegovini. Podigli su ga hercegovački banovi[12], a osvojio ga je Ahmed-paša Hercegović (Hercegoglu)[13].

Po zakonu Sulejman-hana on je domen (has) hercegovačkog paše. Upravitelj mu je (pašin) vojvoda. To je ugledan kadiluk u rangu kadiluka od 150 akči[14]. Ima spahijskog ćehaju (kethuda jeri), janjičarskog serdara, gradskog zapovjednika (kal'a dizdari), gradsku posadu, tržnog nadzornika (muhtesib), načelnika grada (šehir kethuda), haračkog povjerenika (haradž-emin), gradskog arhitekta (mimaraga) i priličan broj prvaka i uglednih ljudi.

Oblik grada. — To je čudan grad, koji se nalazi na maloj litici jednog malenog brežuljka između dva visoka brda. Ima dvije do neba visoke kule i dva topa, a sav je sazidan od klesanog kamena u obliku petougla; nema opkopa, a ima jednu kapiju, koja je okrenuta prema jugu, i dvanaest potijesnih pločama pokrivenih kuća, malu džamiju, cisternu i skladište žita.

Od ovoga grada spustili smo se sa sto hiljada teškoća dalje prema zapadu. Zatim smo, idući kroz uvalu, pravo prema istoku, za pola sata došli u grad Cernicu[15].

GRAD CERNICA

U Bosanskoj krajini ima još jedna Cernica[16]. Blizu Đakova[16a] ima takođe sandžak Cernica[17]. Ali ovo je Cernica[18] hercegovačkog sandžaka. Njen kadija i vojvoda stanuju u gradu Ključu[19], a sve

12. Ključ je danas selo u Gatačkom polju sa ostacima istoimenog grada koji je bio glavno boravište vojvode Sandalja. U njemu je često boravio Herceg Stjepan i njegovi sinovi. To su valjda Evlijini »banovi«, za koje je on od naroda mogao čuti da su osnovali Ključ.

13. Turci su zauzeli Ključ oko 1479. godine (Up. GZM, 1911), ali pri tome Ahmed-paša Hercegović nije imao udjela. Up. ovdje str. 446, nap. 3.

14. Ovaj se kadiluk službeno zvao Cernički. Samo je njegov kadija u doba Evlije sjedio u Ključu, kako će nam to sam odmah kazati. Ključ nije nikad bio kadiluk nego grad u cerničkom a kasnije u gatačkom kadiluku. Cernički kadiluk spominje se još u 15. stoljeću, a nekada mu je pripadala i nahija Piva.

15. U orig.: *Džereyničse* = Cernica.

16. U orig.: *Čereyničse*, vjerovatno današnje selo Cernice kod Bihaća.

16a. U orig.: *Yakova*, turski oblik za Đakovo.

17. U orig.: *Černise* = »Cernica« jest grad Cernik koji su Turci zauzeli 1537. g. i koji je negdje iza 1610. g. postao sjedište istoimenog sandžaka koji se zvao prvo moslovački zatim Začasna, pakrački i napokon cernički, već prema tome gdje je bilo sjedište njegova sandžakbega. Samo se često u kasnijim spisima zadržavao raniji naziv, najčešće Začasna, pa se iz toga ne da zaključiti da je u to doba dotično mjesto bilo i stvarno sjedište sandžaka. Prema dosadašnjim istraživanjima sjedište ovoga sandžaka bilo je Čazma (1553—1559), Pakrac 1559. do prije 1626, a od 1626. dalje Cernik.

18. U orig.: *Černičse* = Cernica, nekada varošica u kojoj je sjedio kadija i vojvoda, danas selo. Ona je izgubila svoju važnost početkom prošlog stoljeća prenošenjem upravnih vlasti u Gacko.

(njeno) stanovništvo stanuje ovdje. To je varoš (belde) čije se naselje nalazi pod jednim obronkom. Ima jednu džamiju, šest mesdžida, jednu medresu, dvije osnovne škole, tekiju, svratište (han), javno kupatilo (hamam), osamnaest dućana i svega 350 kamenim pločama pokrivenih (kuća) bez vinograda i bašta. To je prilično izgrađena i naseljena kasabica. Klima je u njoj vrlo prijatna.

Zatim smo išli jedan sat prema sjeveru i izbili na Gatačko polje[20]. Suhrab Mehmed-paša ulogorio se sa 27.000 vojnika na ovome polju pod svojim asafovskim vezirskim šatorom[21]. I meni, siromahu, razapeše jedan sjajan čador. Bio sam udostojen da dan-noć razgovaram s pašom, da uživamo i da se veselimo.

OPIS GATAČKOG POLJA

U hercegovačkom sandžaku nema neke druge ravnice osim ovog prostranog polja. To je jedna zelenilom i cvijećem obrasla dolina čija je dužina čitav dan hoda, a širina je na nekim mjestima tri a na nekim opet do osam sati (hoda). Klima je toliko prijatna da čovjek očvrsne od njene svježine. Sa sve četiri strane ovoga širokoga polja nalaze se brda sa surim stijenama. Iz stanca kamena izvire nekoliko hiljada vrela bistre vode i protiče kroz Gatačko polje. Unaokolo ovog polja leže napredna sela s bijelim kulama. Od svih ovdašnjih sela najnaprednije je selo Čifluk-paše Čengića (Čengizade)[22] s kulom visokom kao tvrđava (kale).

U živim vrelima koja teku kroz ovo polje ima raznovrsnih riba, koje su teške po pet i po deset oka. Tu ima riba po imenu pastrma (alabaligri), šarena i sa zlatnim biljezima. Takvih riba nema ni u jednoj drugoj zemlji. One se tope u ustima onoga ko ih jede i tada se uopšte ne osjeća riblji miris. Konji, koji jednu sedmicu pasu na ovom polju, koje je obraslo zelenilom i raslinama, travom, krupnom i sitnom djetelinom i troskotom, odebljaju tako da im više ne može pod kožu stati. Na ovom polju po osam mjeseci logoruju sve hercegovačke paše pod šatorima (čadorima) i budno čuvaju hercegovački vilajet od kotorskih nevjernika[23].

Prema carskim naredbama koje sam ja, siromah, donio od velikog vezira isplaćeno je tri hiljade pandura iz dubrovačkog harača (hazine) i te tri hiljade momaka otpremljeni su kao čuvari (muhafezedži) na najvažnija mjesta, i to u ove gradove, kasabe i klance: Mostarski klanac[24], klanac grada Počitelja[25], Bileću[26], Gacko[27], Zalom

19. U orig.: *Kuyluc*.
20. U orig.: *Gačka sahrasi* = Gatačko polje.
21. Misli na Asafa Berahjaova, legendarnog vezira kralja Salomona.
22. Pod pašom Čengićem misli ovdje sigurno na Ali-pašu Čengića (o njemu vid. ovdje str. 407, nap. 68); koje se selo zvalo Čiflukom Čengića, sada se ne zna.
23. Tačnost ovih Evlijinih navoda potvrđuju mnoga pisma hercegovačkih namjesnika upućena Dubrovčanima sa Gatačkog polja.
24. U orig.: *Mostar boğazi*.
25. U orig.: *Počitel kalasi boğazi*.
26. U orig.: *Bileke* = Bileća.
27. U orig.: *Fačka* = Gacko.

[palanku][28], Nevesinje[29], Ljubinje[30], Ljubomir[31], Čemerno[32], Ulog[33], Dabar[34], Do[35], Dretelj[36], Lipetu[37], Bjelimić[38], Primorje[39], Ljubuški, Gabelu, Norin[40], Slano, Popovo[41] i Risan.

Serdar ovih tri hiljade vojnika bio je Mustafa-paša Pračalija, i oni su otišli s Gatačkog polja da čuvaju klance, kako je bilo naređeno. Kad je dubrovački poslanik predao određene plate za tri hiljade pandura, dobio je od mene, siromaha, original (suret) uzvišene carske naredbe (emr-i šerif), od gatačkog kadije[42] potvrdu (hudždžet), a od Suhrab Mehmed-paše izvještaj o predaji harača (arz mektubu).

Potom je ostatak danka (hazine) natovaren na komorske konje i poslanik je sa tri stotine ljudi otišao s Gatačkog polja. Sutradan, međutim, dok je (karavana) putovala drumom koji vodi na Portu, dođoše glasnici (ferjatci) od poslanika i zapomagaše:

— Aman, gospodaru! nas su u Velikom klancu[43] opkolili kotorski uskoci, te i sad vodimo s njima borbu. Aman, pomozite nam! inače će nam uskoci oteti carsko blago (hazine-i padišah)!

Čim je stigla ova vijest, odmah je Suhrab Mehmed-paša spremio po svom ćehaji pet stotina naoružanih pješaka i tri stotine pouzdanih i vrijednih hrvatskih gazija. Zatim reče mudri paša:

— Moj Evlija! Tebi je bilo naređeno da doneseš (od Dubrovčana) ovaj danak i da se od njega podmire tri hiljade momaka. Izvini, ne skanjuj se, već idi i ti s mojim ćehajom u pomoć.

Kad je on to naredio, ja rekoh:

»U mlađega pogovora nema«, i istoga časa pojašem konja.

28. To je kasnija Zalom palanka, danas selo Zalom kod Kifina Sela opć. Nevesinje.
29. U orig.: *Nevesir* = Nevesinje.
30. U orig.: *Lubic* = Ljubinje.
31. Za Ljubomir vid. ovdje str. 417.
32. U orig.: *Čemerne*.
33. U orig.: *Ulok*.
34. U orig.: *Dabra* = Dabar.
35. Misli na kasabu Dol ili Predol koji je ranije opisao.
36. U orig.: *Dreser*, vjerovatno pogrešno zabilježeno mjesto Dretelj.
37. Za Lipete v. ovdje str. 469.
38. U orig.: *Biyelik* i mislim da nije ništa drugo nego Bjelimić.
39. U orig.: *Pemorje*, mjesto Premorje, a misli na Makarsko Primorje.
40. Za Norin vid. ovdje str. 461.
41. U orig. pogrešno *Perpovo*.
42. Misli na cerničkog kadiju, u čiju je teritorijalnu nadležnost spadalo i Gacko.
43. U orig.: *Koca Boğazi*, znači Stari ili Veliki klanac, a koji se klanac na ovome drumu tako zove, sada se ne zna.

XXXVII

NAŠ ODLAZAK S GATAČKOG POLJA DA SPASAVAMO DUBROVAČKI HARAČ

(VI, 471—473)

Odmah smo krenuli žurno s hiljadu gazija i vodeći žestoku borbu s obje strane [puta] stigli smo istog dana [do bojišta]. Kako nismo nikako dospjeli do klanca gdje je bilo bojište, jer su naši neprijatelji uskoci napravili zasjede po dolinama kojima će bježati u Kotor — mi smo se sa našim konjanicima i pješacima uspeli na brda, sasuvši jedan rafal olova na neprijatelja koji se dolje nalazio. Sasuli smo jednu salvu olova na neprijatelja koji se dolje nalazio. Za tren oka posrnulo je u propast preko stotinu neprijatelja pa su se uskoci odmah povukli od blaga i nagnali u bijeg prema Kotoru. Tada su na neprijatelja navalili oni muslimanski ratnici koje smo ranije postavili u zasjedu. I dok su oni vodili s njima borbu i preganjanja, dotle smo i mi stigli s leđa. Tako smo ukliještili neprijatelja između dvije vatre. Pritisnuti tako, neprijatelji su se pretvorili u majmune. Za čas je bilo posječeno još oko tri stotine neprijatelja pa su se i njihove glave zakotrljale. Oni koji su izmakli maču, pobjegli su i potražili sklonište i utočište u planinama. Od naših ratnika poginulo je deset do sedamnaest ljudi pa smo ih tu sahranili. Oko pedeset naših ljudi poginulo je kod dubrovačkog harača vodeći borbu.

Zatim smo uzeli blago te isti dan brzim maršom za devet sati stigli na gorsku visoravan Čemerno. Sutradan smo zorom krenuli odatle sa jednim alajem, carskim blagom i uskočkim glavama nanizanim na koplja te se svečano spuštali prema istoku. Kad smo prošli veličanstveni Sulejman-hanov most, stigli smo u šeher Foču. Tu smo predali carsko blago predstavnicima civilne vlasti (ayan-i vilayet) i šerijatskom sudiji, sve poimenično, pa smo se te noći u šeher Foči odmorili i razgovarali. Sutradan, ranim jutrom, oprostili smo se sa svim fočanskim predstavnicima i prvacima, a zatim smo krenuli dalje na južnu stranu i prelazeći preko brda i krša popeli smo se za jedan sat visoko kao pod nebeski vrh i izašli na gorsku visoravan Čemerno.

Tu se jedanput godišnje sakuplja na stotine hiljada ljudi i održaje veliki sajam i panađur.

Ova visoravan Čemerno leži upravo u središtu hercegovačkog sandžaka. To je visoko brdo koje se vidi sa svake strane iz mjesta

udaljenih pet konaka. Ovaj put se bio sakupio razni svijet sa sve četiri strane. Tu se nalazio i Pračali Mustafa-paša kao muhafezadžija (čuvar) toga velikog skupa. Tu je dvadeset dana i noći neprestano trajao sajam. Ovo polje je takva visoravan na kojoj ima svakog bilja, drveća i trava. Kako je to visoko brdo, to se s njega vide na jugoistočnoj strani (kibla) Novi, Kotor i naš grad Podgorica. Na južnoj strani vide se Dubrovnik, naš grad Gabela i špansko ostrvo Apulija na suprotnoj strani (mora). Na sjevernoj strani vide se planine Sarajeva (Bosna—Saray).

Kad smo razgledali sajam i ogromno mnoštvo svijeta na toj visoravni, krenuli smo sljedeći dan na put te za deset sati svečano stigli na Gatačko polje.

Sutradan smo primili pismo, arz i mahzar od Suhrab Mehmedpaše. On je darovao meni, siromahu, četiri kese (groša), pet mletačkih (frenk) sužnjeva, pet hercegovačkih jahaćih konja, sa svom ormom, jedan samur-ćurak, dvije stotine dukata, jedan mač, pet pušaka i čohe za petore čakšire. Mojim slugama darovao je po jednu kesu (groša), po jedan komad čohe i po jednog teretnog hercegovačkog konja sa svom ormom.

Kako je Pračali Mustafa-paša ostao na visoravni Čemerno, to je njegov ćehaja, po njegovom nalogu, dao meni, siromahu, dvije kese (groša), tri sužnja, pet opremljenih tašlidžanskih teretnih konja, pet malih i pet velikih lovačkih pasa, dva sokola i pet hercegovačkih kobaca, kakvih nema ni u jednoj zemlji, zatim pet topova čohe i pet komada đenovske kadife. Dobio sam isto tako poklone od hercegovačkog alajbega, novskog kapetana i od svih prvaka i velikaša koji su se nalazili na visokim položajima. Svi su mi dali koliko su mogli s motivacijom »on je lični prijatelj (intimus) velikog vezira«. Potom sam uzeo za pratnju stotinu vrijednih momaka i oprostio se sa Suhrab Mehmed-pašom.

XXXVIII

NAŠE PUTOVANJE IZ HERCEGOVINE NA VOJNI POHOD U NOVIGRAD[1]

(VI, 473—489)

Krenuvši s Gatačkog polja prema zapadu, došli smo za četiri sata prvo u selo Karoković[2], a za daljih pet sati na gorsku visoravan Zalom[3]. Podnoseći jade i nevolje, prešli smo taj krševit kraj, a zatim smo s mirom i sigurnošću prešli Nevesinjsko Polje[4] i stigli u kasabu Nevesinje.

Tu smo prenoćili jednu noć, a zatim krenuli dalje prema jugu uzevši odatle pandura za pratnju. Prešavši sa sto hiljada muka i nevolja kroz one strašljive i opasne jatake uskoka i razbojnika, na šestokoj žezi, po teškom i krševitom terenu, konačno smo se malo smirili kod jedne cisterne. Zatim smo za sedam sati došli u kasabu Blagaj[5].

1. Misli na opsadu Novog Zrina, utvrđenja što ga je g. 1660. podigao Nikola Zrinjski na lijevoj obali Mure kod ušća Kanjiškog potoka i blizu sastava Mure i Drave, dakle malo više od Legrada. Mada je to bilo slabo utvrđenje, Turcima je mnogo smetalo i tužili su se na njega; prvo što je podignuto na lijevoj obali Mure, dakle na zemljištu kanjiškog vilajeta, drugo što su otada upadale često čete Zrinjskoga i četovale po turskom teritoriju. Najposlije su ga napali 7. juna 1664, pa im je pošlo za rukom 30. juna 1664. g. da ga osvoje i poruše krivicom generala Montekukolija, neprijatelja bana Nikole. (Up. Dr. F. Šišić: *Posljednji Zrinjski i Frankopani na braniku domovine*, st. 24, Izd. Mat. Hrv.). Mjesec dana poslije pada Novog Zrina, 1. avgusta potukao je Montekukoli velikog vezira kod Sv. Gotharda na Rabi. To je dovelo do sklapanja Varšavskog mira 10. avgusta. U pogodbe toga mira unesena je izričita odredba da se Novi Zrin ne smije ponovo podizati. Up. Radonić, Godišnjaci XXIX str. 74 bilj. 17.

2. U orig.: *Karakovih*, što bi se moglo čitati Karaković i slično, ali se nije moglo ubicirati.

3. Od 18. stoljeća spominje se Zalom kao palanka na teritoriji nevesinjskog kadiluka.

4. U orig.: *Nova sahrasi*, treba *Nevesin sahrasi*.

5. U orig.: *Pulgay* = Blagaj.

GRAD BLAGAJ

Osvojio ga je lično njegovo veličanstvo Fatih[6]. To je subašiluk paše hercegovačkog sandžaka i kadiluk s rangom kadiluka od sto pedeset akči. Taj kadiluk podaren je kao arpaluk efendija koji je sada mostarski muftija[7]. Ima gradskog zapovjednika (dizdar) i pedeset momaka posade.

Oblik grada. — To je tvrd grad, koji leži na jednoj vrletnoj crvenoj litici, koja se diže do plavih oblaka. Ima oblik bedema, a leži na jednoj oštroj šiljastoj stijeni koja je poput riblje hrptenice. Sazidan je od klesanog kamena i izgleda tako da je istom izišao iz ruku neimara. S istočne strane ima jednu visoku kulu, a s desne i s lijeve strane opet pet visokih utvrda (kale). S južne strane na vrhu stijene ima jednu kulu ogromnu i čvrstu kao Aleksandrov zid. Svi bedemi tvrđave su tako divni da se to ne može opisati. Ima jednu gvozdenu kapiju koja se otvara prema zapadu. Opkopa uopšte nema, jer su unaokolo pakleni ponori. Posebno na južnoj strani pod jednim za pet minareta visokim brdom, koje izgleda kao planina Bisutuna[7a], nalazi se jedna šuplja, crvena i vrletna stijena u kojoj ima više hiljada gnijezda orlova i jastrebova. Čovjek se ne usuđuje ni da pogleda dolje.

U gradu (kal'a) ima petnaest pustih kuća, mala džamija, dvije cisterne i dva topa. U kuli nema nikog. Gradski zapovjednik (dizdar) i sva posada stanuju dolje. Gradske kapije su dan-noć zatvorene.

Spuštajući se od ovog grada prema jugu, nalaze se s obje strane puta čitave planine, šume i voćnjaci (bag) sve samih stabala šipova. Te aleje i šipovina same od sebe rastu i iščezavaju.

Varoš Blagaj. — Ona se nalazi pod ovim gradom i nikako se ne vidi iz grada. To je malena kasaba. Nalazi se na obali rijeke Bune, koja izvire iz one pećine pod gradskom kapijom, izbijajući kao sedmoglava aždaja.

Ima svega pet mahala s 450 tvrdo zidanih kuća s kulama jakim kao tvrđava. Sve su pokrivene kamenim pločama, a okružene vinogradima i baštama. Mnoge su kuće pravi odžaci (handan) pokriveni ćeramitom.

Rijeka Buna dijeli ovaj šeher nadvoje. Na dva mjesta prelazi se s jedne strane na drugu kamenim mostovima. Ima pet islamskih bogomolja (mihrab). Dolje, među zidovima (tonluk), nalazi se čudna (osamljena) malena džamija Mehmed-hana Osvajača u starinskom

6. Blagaj, stono mjesto zemlje Hercegove i glavno naselje mostarske kotline zauzeli su Turci g. 1468. Up. M. Dinić, *Zemlja Hercegova*, Glas Sv. Save, 82, 1940, st. 250.

7. Blagajski kadiluk postojao je još 28. maja 1473. g., a ukinut je 1851. Za Evlijin navod da je dat kao arpaluk mostarskom muftiji uporedi bilj. 9. str. 231. Do g. 1782. ovome je kadiluku pripadao grad Počitelj u kome je sjedio naib blagajskog kadije.

7a. Ime planine u Perziji. Vid. ovdje str. 115, nap. 128.

stilu. To je divna džamija sazidana od tvrdog materijala s niskim minaretom, a pokrivena je olovom.

Tu ima medresa, osnovna škola, tekija, manje kupatilo[8], dva svratišta, a na suprotnoj strani džamije desetak dućana.

Rijeka Buna. — Kako je teren pod tvrđavom prazan, litica (na kojoj leži grad) nagnula se na zapadnu stranu tako da čovjek misli da će se sad srušiti. Iz velike pećine, što je pod ovom liticom, izvire rijeka s velikim hukom. Na izvoru rijeke, pred pomenutom pećinom nalazi se veliki basen s površinom otprilike kao dva gumna; kažu (da je tako dubok) da mu niko nije mogao naći dna. Pričaju da su mnogo puta bacali visak s užetom od sto hvati, i da, tobože, opet nisu nikako mogli naći dno.

Na obali tog dubokog basena uz same litice podigao je mostarski mufti-efendija[9] jednu tekiju halvetijskog reda, tako da jedan njen visok kiosk (kasr) gleda u tu vodu. U tome kiosku (gosk) i na balkonima ove tekije zadržavaju se svi derviši (uššak) i vode duge prijateljske razgovore i naučne diskusije. Mnogi učeni i dosjetljivi ljudi promatraju raznovrsne ribe što su u ovome basenu, a od kojih svaka iznosi po deset-dvadeset oka. To su tako zlatne i krasne božje ribe, da im se čovjek, što ih više gleda, sve više divi. Ali ih nikako ne love. Oni vjeruju da nijedan čovjek koji bi namjerno ulovio jednu od tih riba ili ih bacio travu kojom se one truju sigurno neće biti spasen, da neće imati sreće i da će najposlije biti obješen. Voda ovog basena ljeti je takva da se od žestoke studeni ne može piti. Mnogi mještani u njemu plivaju kao ronci.

U stijeni na kojoj leži tvrđava i koja se diže nad ovim basenom poput brda Demavenda ima mnogo surih orlova. Na obali ovog basena kolju kurbane pa ih ostavljaju napolju i daju orlovima. Orlovi ovdje uopšte ne bježe od čovjeka. (Mještani) bacaju ribama ovčiju džigericu i ako je one pojedu, oni vjeruju da će im se, tobože, ispuniti želja.

Klima kasabe je vrlo prijatna. Tu ima vrlo mnogo grožđa, smokava, krušaka, jabuka i bijelih trešanja, tako da smo ove blagoslovene godine ovdje jeli prve trešnje. Zaista su to sočne i ukusne trešnje.

8. Taj hamam podigao je znameniti hercegovački legator Karađoz-beg nešto prije 1578. g., a stajao je blizu vrela Bune, nekoliko koraka od prvog mosta preko ove rijeke upravo uz njenu desnu obalu, gdje se i danas vide zidine, a bio je dvostruk. Napušten je izgleda 1814. g., kada je harala kuga. (Up. Kreševljaković, *Hamami*, st. 68).

9. Onovremeni mostarski muftija bio je Zijaudin Ahmed ibn Mustafa. Rođen je u Mostaru, gdje je kasnije oko četrdeset godina bio profesor i muftija i istakao se kao vrstan poznavalac islamskog prava, o kome je napisao više značajnih i opsežnih djela, a najviše je poznata njegova zbirka fetvi (pravnih mišljenja) koja predstavlja prvoklasni istorijsko-pravni izvor. Sačuvalo se više rukopisa toga djela, što znači da je mnogo upotrebljavano. Ahmed-ef. je umro 1679. g. cijenjen i poštovan. (Bašagić: *Bošnjaci i Hercegovci*, st. 152, Isti, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci*, st. 4, M. Handžić, *Književni rad*, 11—12).

Jako im je na glasu kiseli pekmez (tzv. nardenk) i slatko vino (museles) od šipova što uspijevaju u ovdašnjim brdima. Maslina, čempresa, oraha, vinograda i bašta ima bezbroj.

Podigavši se odatle i idući jedan sat prema jugu, došli smo na mjesto gdje se rijeka Buna ulijeva u Bunicu[10] i teče dalje. Bunica[10] dolazi iz planine Stoca[11]. Sjedinivši se, one prolaze ispod Danijal-pašina mosta[12] zatim pored Čifluk Ljubovića (»Lubzade«)[13], i, tekući dalje, slivaju se u rijeku Neretvu.

Ja sam, siromah, zatim prošao kroz Danijal-pašin Čifluk, a zatim sam obalom rijeke Neretve prešao strmenite kamenjare, sa vinogradima na mnogim mjestima, i za pet sati stigao sam u grad Počitelj.

GRAD POČITELJ

Podigli su ga hercegovački banovi[14]. Ovdje sam odsjeo upravo u saraju našeg gospodara Ibrahim-age[15], ćehaje velikog vezira

10. U orig.: *Buničse* = Bunica, lijeva pritoka Bune. Izvire iz istoimenog vrela sjeveroistočno od Ograca, a uliva se u Bunu oko 2,50 km uzvodno od Bunina utoka u Neretvu.

11. U orig.: *Istolice* = Stolac.

12. Na Buni su bila četiri mosta, jedan rimski, dva Karađoz-begova a četvrti, onaj veliki što je ovog rata porušen biće Danijal-pašin. Ko je bio taj Danijal-paša, nisam mogao utvrditi.

13. U orig.: *Lubzade* = Ljubović. Čifluk Ljubovića na Buni nije se mogao lokalizirati.

14. Počitelj se spominje 1444. g. kao grad u Župi Blagaju (C. Jireček, *Die Handelstrassen* 25 i 26; Thalocky, *Studien*, 361), a onda 1448. U njemu je postojala tvrđava prije 1465. g., jer ga je 1466. zaposjela vojska Matije Korvina kao grad, a 1471. zauzeli su ga Turci i u njihovoj vlasti ostao je sve do 1878. g. (H. Kreševljaković, *Počitelj na Neretvi* u Kal. Nar. Uzdanice za 1934).

15. Ovaj Ibrahim-aga, ćehaja velikog vezira Ahmed-paše Ćuprilića, bio je vrlo ugledna i uticajna ličnost na Porti; on je u svoje vrijeme bio stožer oko koga su se okupljali naši ljudi u Carigradu. Porijeklom je iz Počitelja na Neretvi. Tu je podigao nekoliko humanih i prosvjetnih ustanova. Ono što se o njemu dosada pisalo bilo je sasvim nedovoljno. Safet-beg Bašagić u svojim radovima o našim znamenitim ljudima na Porti uopće ne spominje ovoga svoga znamenitog zemljaka. Dosada nije bio utvrđen identitet ove ličnosti niti se tačno znalo ko su bili osnivači raznih zadužbina u Počitelju na Neretvi. Ibrahim-beg Bašagić je u jednoj bosanskoj Salnami zabilježio narodnu tradiciju da je džamiju u Počitelju osnovao Šišman Ibrahim-paša, da je on bio namjesnik u Misiru i da je odande poslao krasne ćilime za svoju džamiju u Počitelju. Pri tome je Ibrahim-beg toga Ibrahim-pašu identifikovao sa bosanskim namjesnikom Ibrahim-pašom iz Gabele (umro 1648. godine). Nekoliko podataka o ćehaji Ibrahim-paši dao je H. Kreševljaković u svome radu *Počitelj na Neretvi* (Sarajevo 1933) na osnovu putopisa Evlije Čelebije, Sidžill-i osmani-a i narodne tradicije. Međutim ćehaja Ibrahim, osnivač nekih kulturnih spomenika u Počitelju i Šišman Ibrahim-paša beglerbeg misirski nisu ista ličnost. To je znao i sam autor Sidžill-i osmani-a koji o obojici ovih imenjaka i naših zemljaka donosi posebne biografije, što, začudo, nisu zapazili ni Bašagić ni Kreševljaković. Up. Sidžill-i osmani I, 106—107 (o Šišman Ibrahim-paši) i str. 107—108 (o ćehaji Ibrahimu). To je pomenutim naučnicima promaklo vjerovatno stoga što Mehmed Surejja u svome pomenutom djelu ćehaju Ibrahima zove nekom omaškom Kara Ibrahim-paša Počinli, što svakako treba ispraviti u Kara Ibrahim Počitelli (iz Počitelja, Počiteljac). Drugu teškoću za identifikaciju ove ličnosti unio je Evlija Čelebija, koji kaže da je Hadži Alija sin Musa-

Ahmed-paše Čuprilića (Köprülü-zade)[16]. Njegova milostiva i poštovana gospođa majka pripremila je meni, siromahu, jednu sobu i spremila jelo i piće. Ja sam donio pismo našeg gospodara Ibrahim-ćehaje njegovoj majci, a ona je meni, siromahu, od radosti istoga

agin, koji je 970 = 1562/63. osnovao džamiju u Počitelju, bio djed ćehaje Ibrahima, dok za njegova oca Omer-agu jedanput pogrešno kaže da je brat, a drugi put piše tačno da je Omer-aga otac Ibrahimov i da je pokopan u selu Tasovčići kod Počitelja, a da mu je majka još živa i da stanuje u Počitelju, gdje ju je i Evlija posjetio i donio joj pismo od sina. Otac Ibrahim-ćehaje, Omer-aga, umro je nešto prije 1664. Kakav je odnos Ibrahim-ćehaje prema Hadži Ali-aginoj džamiji u Počitelju, sada se ne može ništa određeno kazati. Evlija Čelebija u svome Putopisu tačno citira natpis sa Ali-agine džamije koji se i danas čuva u toj džamiji, a vidi se i mjesto više vrata džamije gdje je taj natpis nekada stajao. Kreševljaković pretpostavlja da je današnja zgrada sazidana na mjestu Hadži Ali-agine džamije (*n. d.* 14). Ja mislim da Ibrahim-ćehaja nije uopšte podigao nikakvu džamiju u Počitelju, nego da je to stara Hadži Ali-agina džamija koju je narod kasnije pripisao Ibrahim-paši, osnivaču medrese i drugih zadužbina, a ovoga opet identifikovao sa Šišman Ibrahim-pašom, kome tradicija pripisuje sve te zadužbine.

Posebna zabuna vladala je u pitanju porijekla Ibrahim-ćehaje. Evlija Čelebije kaže da je Ibrahim-ćehaja sin Omer-agin, a unuk Hadži Ali-age, sina Musa-agina, osnivača počiteljske džamije. Međutim, jedan drugi Ibrahim pašin savremenik i znanac, poznati dubrovački diplomata i pjesnik Jaketa Palmotić izvještava nas o porijeklu Ibrahim-ćehaje sasvim drukčije. Izvještavajući svoju vladu o najznačajnijim onovremenim ličnostima na Porti on piše i o ovom Ibrahim-agi, ćehaji velikog vezira, pa kaže: »Rečeno mi je u povjerenju da je njegova majka bila podanica naše republike. Rođena je u selu Trnovici, odakle se udala za izvjesnog Antonija (Antuna) Ragčićića, morlaka iz Hutova, sela koje graniči sa Ošljem. On se tokom vremena poturčio sa čitavom svojom kućom i nazvao se Hadži-Omerom pa prešao da stanuje na Neretvu. Tu je stupio u službu Zulfikar-bega, koji je rođen u Mostaru pa poslije otišao na Portu i postao veliki defterdar. Zatim je doveo Omer-aginog sina u svoju kuću, u Carigradu, tu ga vaspitao i školovao (Radonić, *Dubrovačka akta i povelje* III, 2, 670—677). Po tome je Ibrahim postao administrativni činovnik u nekoj ustanovi, kako piše i M. Surejja, a vjerovatno baš u uredu velikog defterdara Zulfikar-bega. »On je pisao«, priča dalje Jaketa, »da steče neku ušteđevinu — i dobio položaj emina arsenala«. S Jaketom se slaže i Surejja koji zna da je Ibrahim postao hadžegan i da je zbog preduzemljivosti i zalaganja oko izgradnje šezdeset lađa stekao naklonost starog Mehmed-paše Čuprilića. (Surejja I, 107). Kad je velikim vezirom postao, Ahmed-paša Čuprilić imenovao je Ibrahim-agu svojim ćehajom, kako to jednoglasno tvrde Palmotić i Surejja. Tu prestaju Palmotićevi podaci o daljnjoj karijeri Ibrahim-ćehaje. Njega nadopunjuje Surejja, koji zna da je Ibrahim-ćehaja u mjesecu rebiul-ahiru 1079 (poč. 8. sept. 1668) postao beglerbeg provincije Haleb sa rangom vezira da je odatle premješten u istom zvanju u Misir u šabanu 1080 (poč. 25 dec. 1669). U saferu 1084 (poč. 18. maja 1673) premješten je na položaj beglerbega Sirije, a sljedeće godine postao je ponovo beglerbegom provincije Haleb i serdarom u Bagdadu. Umro je u džumadu I. 1087 (poč. 12. jula 1676) g. u Kartalu perma Dunavu, a pokopan u Isakčiju.

Surejja za njega kaže da je težio da uvijek bude pravedan, da je bio sposoban i plemenit čovjek, a Palmotić smatra da je zaslužio da se pretpostavi mnogim ljudima koji su bili na višim položajima od njega ne samo zbog naklonosti koju je uživao kod Čuprilića nego i zbog sopstvenih zasluga i sposobnosti. Zbog toga je bio mnogo uticajan i poštovan na dvoru. Bio je veliki prijatelj i zaštitnik Dubrovčana. Posjedovao je veliko bogatstvo. Svoj dvor je držao u takvom sjaju da se on gotovo nije razlikovao od dvora i svite velikog vezira. Bio je dostojan svakog visokog položaja i dužnosti. Sultan je imao najbolje mišljenje o njegovoj razboritosti, ali on sam misli da sada (oko 1664) nema veće časti ni sreće nego da bude u službi Čuprilića u kojoj je dospio na vrhunac slave i ugleda. Tim prije što mu ubuduće neće nedostajati

časa darovala par odijela, boščaluk i deset hiljada akči i poslala me da razgledam grad[17].

Ovaj grad osvojio je od Mlečana Mustafa-paša Skopljak (Uskuplu), jedan od Fatihovih vezira[18]. To je ispostava (nijabet) blagajskog kadiluka na teritoriji hercegovačkog sandžaka[19]. Ima gradskog zapovjednika (dizdar)[20] i pedeset momaka gradske posade.

Oblik i položaj grada. — To je malen i nizak grad na najvišem vrhuncu jedne prilično visoke i strmenite litice na istočnoj obali rijeke, tj. na onoj strani prema gradu Blagaju. Samo je vrlo strmenit i čvrst. Ima jednu gvozdenu kapiju koja se otvara prema jugu, a nema opkopa. S druge strane rijeke nalazi se ponor i provalija. U unutrašnjosti grada ima kuća gradskog zapovjednika (dizdar), žitnica

mogućnost da dođe do svakog dostojanstva, ali on sada iz navedenih razloga ne pretenduje ni našto drugo. Palmotić izvještava još kako mu je rečeno da je Ibrahim-agin otac Hadži Omer umro prije dvije godine (Palmotić je pisao svoj izvještaj početkom 1667?) a da mu je majka još živa blizu Mostara. Ovi se navodi potpuno slažu sa navodima Evlije Čelebije, koji nas o Ibrahim-pašinim roditeljima izvještava skoro istim riječima. Evlija je posjetio u Počitelju Ibrahim-aginu majku, donio joj pismo od sina, a ona ga bogato obdarila. Evlija nas izvještava (1664) da je Ibrahim-ćehajin otac podigao u Počitelju imaret, a sam Ibrahim-paša medresu, banju, han i sahat kulu. M. Surejja piše da je Ibrahim-ćehaja podigao »u Hercegovini džamiju, medresu i česme, a u Čorliju, Gejbozi i Hadžioglu Pazardžiku česme (*n. d.* I, 108). Oko banje i hana bilo je više terzijskih, kujundžijskih, kalajdžijskih, puškarnica i sedlarskih dućana koji su pripadali Ibrahim-pašinu vakufu (Kreševljaković, *n. d.* 15). Uz Ibrahim-pašinu medresu postojala je vrijedna orijentalna biblioteka. Nekoliko rukopisa iz te biblioteke, porijeklom iz Misira, nalazi se danas u Orijentalnom institutu, a jedan divan prepis Kur'ana iste proveniencije u Orijentalnoj zbirci Jugoslovenske akademije u Zagrebu. Tradicija zna da je »Šišman« Ibrahim-paša bio valija u Misiru i da je odande poslao krasne ćilime za počiteljsku džamiju. Ovi rukopisi svjedoče da ih je osnivač medrese slao iz Misira i drugih istočnih provincija Carstva, u kojima je služio, za svoju biblioteku u Počitelju.

16. Ahmed-paša Ćuprilić, sin turskog vojskovođe i velikog vezira Mehmed-paše Ćuprilića. Naslijedio je oca u časti velikog vezira u novembru 1665. i sklopio mir u Vasvaru. Osvojio je Kandiju u septembru 1666. Umro je 1676. g.

17. I na osnovu dubrovačkih izvora zna se da je Ibrahimova majka živjela u Počitelju.

18. Počitelj nije uzeo od Mlečana Mustafa-paša Skopljak, nego hercegovački krajišnik Hamza-beg (1470—1474) i to u septembru 1471. g. (Truhelka, *Tursko slavjanski spomenici* str. 167—170).

Ovaj Kodža Mustafa-paša zvao se Bogojević; sin je hercegovačkog krajišnika Davud-paše. Kasnije (1509), postao je paša. Bio je hercegovački sandžak od početka 1517. do maja 1518. g. Ranije je bio sandžak u Serezu. Ovaj most na Bregavi kod Dubrave podigao je 1517. g. On se zvao i Skopljak stoga što je imao posjede u Skoplju. Prema tome, on nije vezir Fatihov, kako će malo kasnije reći Evlija, nego Selimov, s kojim je učestvovao u ratovima u Egiptu i Siriji. Up. Truhelka, GZM XXIII, 1911, 450—51.

19. Počitelj je zaista bio nijabet blagajskog kadiluka sve do 1782. g. Tada je na prijedlog počiteljskog kapetana Smajila osnovan počiteljski kadiluk s rangom od »Čanada«, a ustrojen je tako da je iz mostarskog, blagajskog i stolačkog kadiluka izlučeno 31 selo i pripojeno Počitelju (Most. sidžil u Orijentalnom institutu).

20. U Počitelju je sjedio dizdar od 1471. do početka XVIII stoljeća. Prvi se dizdar spominje 1475 (Truhelka, *o. c.* 170, H. Kreševljaković, *o. c.* st. 30). Tridesetih godina XVII st. u Počitelju je sjedio aga i oko 15 vojnika. (Starine, XIV, 177).

(ambar) i malena džamija u jednoj maloj kuli; sve su građevine pokrivene pločama. Ima i jedna kula za vodu iz koje se silazi u rijeku. Za vrijeme opsade silazi se niz basamake od 200 stepenica, koje su uklesane u stijenu. U slučaju borbe ovaj grad može primiti pet stotina ljudi, jer je to vrlo malena tvrđava. Ima otkrilike pet stotina malih šahi-topova. Gradska kapija stoji stalno zatvorena[21]. Noću pedeset vojnika drži stražu. Ako bi neprijatelj pokušao da pređe preko rijeke plivajući ili pomoću mjehova na ovu stranu, oni bi zapucali iz topova i pokvarili mu posao.

Varoš. — Pod ovim gradom na obali rijeke leži varoš od sto pedeset kamenom pločom pokrivenih kuća s vinogradima i vrtovima[22]. U nekim odžacima (handan) postoje naoružane kule.

Tu ima jedna džamija. Natpis na njenoj kapiji glasi:

»Ovu časnu džamiju podigao je dobrotvor i dobročinitelj Hadži-Alija, sin Musa-agin 971 godine«.

U njenom dvorištu (haremu) ima jedan visok čempres. Tu svijetlu džamiju podigao je predak (ecdad) našeg gospodina ćehaje Ibrahim-age[15]. Njegov (tog pretka) poštovani brat Hadži Omer-aga[23] podigao je na obali rijeke uz gradski bedem, s donje strane ove džamije, javnu kuhinju (imaret) u kojoj se dan-noć besplatno dijeli hljeb i čorba stanovnicima varoši (belde)[24]. Uoči petka daje se (još) jahnija, pilav i zerde. Ona će postojati sve dok bog bude htio.

Kasaba je imala jednu osnovnu školu, pa je onda naš gospodar Ibrahim-ćehaja podigao medresu, a (sada) je poslao ljude da naprave još i kupatilo (hamam) i svratište (han)[25].

Kuće kasabe su (nanizane) sve jedna poviše druge tako da gledaju na zapadnu stranu i prema rijeci. Ovdje ima vrlo mnogo orahovih stabala. Zbog toga što je zrak vrlo prijatan, ovdje voće prispijeva prije nego u drugim kasabama.

Ja sam, siromah, po nalogu Suhrab Mehmed-paše, sve hrabre momke koji su sa mnom, siromahom, došli, ostavio u ovoj kasabi kao muhafezadžije (čuvare) kod majke našeg gospodara ćehaje Ibrahima.

Odatle sam otišao sa deset oboružanih strijelaca u grad Gabelu, kao što mi je bilo naređeno.

Idući jedan sat južno obalom rijeke došao sam u

21. Sudeći po ovom opisu Turci dotle (1664) nisu skoro ništa izmijenili staru tvrđavu. Ona je znatno proširena tek nakon 1715. g., kada su Mlečani ostetili Gabelu, glavnu tvrđavu toga kraja.

22. Jedan izvještaj oko g. 1626. navodi da je ova varoš tada brojala oko 300 kuća. Ti su brojevi svakako pretjerani.

23. Treba otac, a ne brat. Uporedi naprijed str. 455, nap. 15.

24. Ovaj je imaret podigao Hadži Omer-aga, brat Ali-age, osnivača džamije, a mjesto gdje je stajao zove se i danas »Pokara«.

25. Opis ove medrese, hana i banje, vidi H. Kreševljaković, o. c. 38.

SELO TASOVČIĆ[26]

To je muslimansko selo na drumu, sa pedesetak kuća i džamijom. Čak je Ibrahim-ćehajin otac Omer-aga pokopan ovdje na glavnom putu.

Idući, zatim, iz ovoga sela južnom obalom rijeke, prešli smo jednosvodni most Kodža Mustafa-paše Skopljaka (Uskuplu) na rijeci Bregavi. Rijeka Bregava dolazi iz uvala na istočnoj strani stolačkih brda i na ovom mjestu prolazi kroz klanac što je pod onom stijenom koja se zove Stolica hercegovačkog kralja i tu se odmah ulijeva u rijeku[27]. Kad se pređe ovaj most, na lijevoj strani, jedan sat daleko ima polje koje se zove Popovo.

POPOVO POLJE

Na ovom Popovom polju ima preko hiljadu jama, ali u njima nema vode. Kad nastane mjesec juli i vode u cijelom kraju opadnu, onda se iz ovih jama pojavi i provri voda. A kasnije, kad nabujaju, pretvore ovo Popovo polje u jezeru. Ima tu neka vrsta ribe koja je vrlo ukusna i pojačava seksualnu potenciju. Štaviše, u ovoj zemlji Bosni veoma potentnu čovjeku kažu: »Ah, čovječe, sigurno si jeo ribu iz Popova«. To je već poslovica. Istina je, međutim, da su neki ljekari stavljali mozak ovih riba u madžune za pojačanje potencije. Kad nastane ljeto i prestane padati božja milost (tj. kiša), voda se iz ovog polja povuče, a narod hvata ribe koje ostanu, uživa i veseli se. Čovjek može sići u ove jame i šetati po njima. Idući odavde jedan sat prema jugu, došli smo u kasabu Gabelu.

KASABA GABELA

To je has hercegovačkog paše i vojvodaluk u hercegovačkom sandžaku. To je ugledan kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči[28]. Iz Dubrovnika se dovozi ovamo lađama so. Istovarivši ovu so u velike magaze pred pristaništem (skela), plaćaju carinu (gumruk) povjereniku za so (tuz emini), koji je ondje postavljen od Visoke Porte.

Ovdje je u davna vremena bio veliki šeher[29]. I sada se mogu vidjeti ostaci njegovih građevina. Tu ima sto pedeset pločom pokrivenih kuća i tri muslimanske bogomolje (mihrab). Ima Rustem-pašina džamija[30], jedna tekija, dva svratišta (han) i tridesetak du-

26. U orig.: *Tasovčević*, treba Tasovčići, selo kod Čapljine.

27. Bregava izvire 7 km istočno od Stoca iz jedne uske i strme doline a utiče u Neretvu 2,5 km južno od sela Tasovčića.

28. Kadiluk Gabela osnovan je poslije g. 1567, jer je ona tada spadala u kadiluk Nevesinje (Kemura, *Bilješke* str. 7. i 8). Kao samostalan kadiluk, spominje se Gabela 1626. g. (Starine XIV, st.).

29. Taj stari »veliki šeher« bio je srednjovjekovna varoš Drijave, u kome je bila koncentrisana sva neretljanska trgovina. Tu je i onda bila velika carinarnica, skladište soli i dubrovačka kolonija. Kasnije su Mlečani tu podigli gradić Gabelu, čije je ruševine vidio Evlija, a koje i danas postoje.

30. Ko je ovaj Rustem-paša koji je podigao džamiju u Gabeli, nisam mogao utvrditi. Vjerovatno misli na Rustem-pašu, velikog vezira Sulejmana Veličanstvenog.

čana. Na obali rijeke, na vrhu pristaništa (skela), nalaze se dvije spremne, naoružane i pripravne galije (fregata), koje je napravio naš pokojni gospodar Melek Ahmed-paša kad je bio bosanski valija. Stanovnici su vrlo hrabri i odvažni. Tako, kad sam ja, siromah, ovdje bio, uskoci su bili napali selo Pazar (Pazar (köyü) i opljačkali ga. Tada su ih dočekali stanovnici ove varoši i nakon dugotrajne borbe oteli 20 zarobljenika koje je neprijatelj bio zasužnjio i prisilili ga da baci 17 odsječenih glava (koje je nosio sa sobom).

Ja sam se, siromah, ukrcao na lađe s našim konjima i tako prešao preko rijeke Neretve i izišao na pjeskovito mjesto na suprotnoj strani. Idući odatle prema zapadu došli smo u grad Gabelu, krajnje mjesto islamske krajine.

GRAD GABELA

To je tvrdo zidan grad, četvorougaonog oblika na obali rijeke Neretve, na teritoriji Hercegovačkog sandžaka. Oslobođen je svih izvanrednih teških daća (tekâlîf-i šâkka). To je takav grad da mu u ovoj krajini nema ravna, samo je malen. Ima gradskog zapovjednika (dizdar) i posadu. Njegov kadija ima rang kadije sa rangom kadiluka od sto pedeset akči, i katkada sjedi ovdje, a katkada ide po selima. Stanuje na suprotnoj strani, u kasabi Gabeli, jer je tu veliko trgovačko pristanište (bender iskelesi) i trg (pazar). Međutim, na ovoj strani na kojoj je grad nalazi se spahijski ćehaja (kethuda jeri), janjičarski serdar, zapovjednik dviju tvrđava (ili kala dizdari), tržni nadzornik (muhtesib), baždar, građevinski povjerenik, haračnik i carinik.

Oblik grada. — Ovaj grad leži nešto dalje od rijeke, na prostranoj i pjeskovitoj ravnici iznad koje nema uzvišenja koja bi dominirala gradom. Podigao ga je Fatih. Miniranje mu nikako ne bi moglo nauditi. Tu je teren pjeskovit, pa stoga i ne može biti opkopa, jer ako se zakopa pijesak samo jedan aršin dubine, odmah izbije voda.

Na četiri gradska ugla nalaze se četiri kule, od kojih svaka predstavlja velik bedem. Ima gvozdenu kapiju koja je okrenuta prema sjeveru. U gradu se nalazi dvadeset kamenim pločama pokrivenih kuća, mala Fatihova džamija, skladište žita i skladište municije (džebhane).

Kako je to mjesto jako eksponirano, a njegova tvrđava mu bila malena, to su napadaji Mlečana (Bundukani Venedik) i odmetništvo (domaćeg stanovništva) iziskivali da se ona proširi. Stoga je sultan Ibrahim-han[31] stavio u dužnost paši Čengiću (Čengizade), sandžakbegu hercegovačkom[32], pa je ovaj nanovo podigao Fatihov grad Gabelu. On je učvrstio one kule na četiri ugla starog grada. Sa sjeverne strane (grad) ima drvenu kapiju, dok je kapija koja vodi u stari grad gvozdena. U tom novom gradu nema nikakvih zgrada,

31. Sultan Ibrahim je vladar od 1640—1648. godine.
32. Misli na Ali-pašu Čengića. O njemu vid. str. 407, nap. 68.

tu je samo mejdan za borbu. Bedemi su debeli po deset aršina, ima dvadeset i tri šahi, baljemez i drugih topova. Na zapadnoj strani grada nalazi se velika varoš koja se zove Čifluk[33]. Opseg grada iznosi 550 dobrih koraka.

Njegovi stanovnici kao i ostali krajišnici nose bijele prsluke i ječerme, a na glavi crveni fes kao Alžirci i mletačke čakšire (falare) i idu pod oružjem. Kad ustreba, oni odlaze čak do Sicilije[33a] i pljačkaju. Govore bošnjački. U ovome gradu nisam vidio žena. Na južnoj strani grada Gabele nalazi se malo polje. Kažu da se tu u davna vremena sijala riža, a sada je zapušteno (muattal).

Na obali Neretve nalaze se tri različite građevine, pokrivene ćeramitom. To je bio arsenal (tersane gözleri). Tu, po nalogu Sulejmanovom, stalno stoje tri spremne galije (kadriga).

KASABA ČIFLUK-GABELA

Ona leži izvan grada, na zapadnoj strani, na obali rijeke, u prostranom, ravnom, zelenilom obraslom i plodnom polju. Ima tri stotine tvrdo zidanih kuća koje su pokrivene kamenim pločama. Neki odžaci (handan) imaju i kule.

Postoje tri mahale sa tri islamske bogomolje. Jedna je džamija, a ostale su mesdžidi. Periferija je krševita. Njeni vatreni i žestoki ljudi su zdravi i jaki, a uz to majstori u veslanju. Stanovništvo pije kozje mlijeko.

Pojahavši konje, krenuli smo odatle i prešli na suprotnu stranu. Idući obalom rijeke po kamenitom terenu došli smo u

KOR KULU[34]

Ovaj je grad sagradio Kodža Mustafa-paša, jedan od Fatihovih vezira. Selo Čifluk je njegov vakuf. Ova se kula nalazi u uskom tijesmo klancu (bogaz) Neretve. To je tako visoka, prostrana kula da seže do neba. U njoj se nalaze šahi-topovi koji gledaju u rijeku; ona je vrlo čvrsta. Na sjevernoj strani ima jednu kapiju; ima gradskog zapovjednika (dizdar) i osamdeset vojnika posade.

Idući odatle obalom rijeke u južnom pravcu, došli smo za tri sata u

GRAD NORIN[35]

I njega je podigao Kodža Mustafa-paša. To je ogromna kula na sedam spratova, poput Galata kule u Stambolu, a čvrsta je kao da ju je gradio Šeddad[36]. Ima malu kapiju, koja se otvara prema sjeveru. Stepenicama se silazi niz litice u rijeku. Kapija se zatvara svaku noć,

33. Varoš Čifluk jeste Gabela Čifluk, koju će kasnije prikazati.
33a. U orig.: Ciciliya.
34. Koji lokalitet Evlija zove Kor Kulom, ne zna se.
35. Grad, odnosno kula Norin stajala je, prema kazivanju Evlije, južno od Gabele na ušću Neretve u more.
36. Šeddad, uporedi str. 80, nap. 71.

a most preko prokopa, koji je uklesan u liticu, izvlače pomoću točkova i prislanjaju ga uz bedem kule. Na sve četiri strane stoje topovi kao ježevi. Ratnici koji se u njoj nalaze su tu zatvoreni i ne mogu nikud izaći. U pristaništu (liman) dan-noć stoje tri potpuno spremne galije (ferkata). Vojnici koji nisu na smjeni ukrcavaju se na njih svako jutro i veče i idu u pljačku.

Kad smo mi tamo došli, meni su, siromahu, spremili jednu sobu i rekli:

Mi idemo na sreću Evlija-age u četovanje.

Te naoružane gazije sjedoše zatim uz islamski ratni poklič na tri galije (fregata), te za tren oka zaploviše i iščezoše.

Razgledajući grad iznutra i spolja, zatekla me ikindija. Tada ugledasmo da oni dolaze s jednom galijom (fregata) punom stanovnika s ostrva Apulije[36a], čiji su bajraci spušteni na konopce. U njoj je bilo dvadeset zarobljenika. Osim toga, bila je krcata soljú, vunom, čohom, platnom, biberom, zendžefilom (džumbir) i raznim drugim stvarima i robom. Kad je (lađa) prispjela, ispaljena je salva iz topova i pušaka i priređeno slavlje. Kad su i meni, siromahu, dali dijelove od plijena, rekoše:

Tvoja sreća upali, aga; ostanite još koji dan.

Tako su se šalili. Od njih pak bijahu dva momka ranjena, pa su im dali po dva dijela.

Ova visoka kula nalazi se na jednoj litici, na onom mjestu rta gdje rijeka Neretva utiče u Jadransko more. To je okrugla kula na sedam spratova. Grad je snabdjeven topovima. Ima džamiju, skladište municije (džebhane) i hrane (zahire). Pod satom ove kule ima osmatračnica s koje se vidi ostrvo Apulija (Pulya). S onu stranu rijeke stanuje stanovništvo našega grada Ljubuškog, koje je i sada u odmetništvu.

Kad smo mi, zatim, rekli da bismo željeli da na putu, uz Mostar, razgledamo i vilajet Ljubuško, to nam norinske gazije nisu odobrile rekavši: »Neprijatelj je jako buntovan, i mi odustasmo od te namjere, te oprostivši se sa svim turskim azapima (prvaci), krenusmo u sjevernom pravcu, pa smo za dva sata opet došli u kasabu Gabelu.

Tu smo povjereniku za so (tur emini) pokazali naredbu našega cara i ona je zavedena u protokol (sidžil) šerijatskog suda. Njen je sadržaj bio ovaj:

»Neka se po carskom zakonu od Dubrovčana ne uzima carina na so (tur badži), nego neka se u pitanju soli postupa kao i dosada«.

Dobivši i od dubrovačkog i od našeg povjerenika za so (tuz emini) tri stotine groša, zatim čohe i svilena platna za troje čakšire, oprostili smo se s građanima i ponovo došli u grad Počitelj.

Ovdje sam prenoćio jednu noć. Dobivši od majke našega gospodara ćehaje Ibrahima pismo, par odijela, konja, sejsanu (seishane) i stotinu dukata putnog troška, oprostio sam se s prijateljima i krenuo dalje opet prema sjeveru, obalom Neretve. Ostavljajući na desnoj strani grad Blagaj, došli smo za jedan sat u šeher i starinski grad Mostar.

ŠEHER I GRAD MOSTAR

Mostar znači varoš s mostom. Prema pričanju latinskih istoričara, u ovome je šeheru u starinsko doba bio most preko rijeke Neretve s jedne strane na drugu, i to na jakom gvozdenom lancu u debljini čovječijeg stegna, i od toga mu je ostalo tako ime[37].

Ovaj šeher je osvojio lično njegovo veličanstvo Fatih[38]. On je hass (domen) paše [hercegovačkog], a nalazi se na teritoriji hercegovačkog sandžaka u bosanskom ejaletu. Njime upravlja pašin vojvoda s pedeset vojnika (nefer). To je ugledan kadiluk s rangom onih kadiluka od tri stotine akči[39]. Ima muftiju, predstavnika šerifa (nekîbu'l-ešrâf), prvake i ugledne ljude. Tu ima vrlo mnogo učenjaka, šejhova, imama, pisaca i pjesnika[40]. Ima mjesnog spahijskog ćehaju (sipah kethuda jeri), janjičarskog serdara, serdar budimskog kola, tržnog nadzornika (muhtesib), baždara, načelnika grada (šehir kethuda), povjerenika za harač (haradž emini), građevinskog nadzornika (mimar-agasi) i gradskog zapovjednika (kal'a dizdar).

Oblik grada. — Da bi osigurao i obezbijedio šeher, Sulejmanhan je naredio da se na liticama rijeke Neretve sagradi ovaj grad od kamena vrlo čvrsto i tvrdo. Grad je dosta malen. Tu se nalaze dvije tvrđave, jedna s desne, a druga s lijeve strane. Između njih nalazi se u cijelom svijetu poznati mostarski most. Na objema tvrđavama postoje po dvije čvrste i utvrđene kapije. Obje tvrđave snabdjevene su potrebnim topovima i raznovrsnim spravama, a ukrašene su sa tri izbočena bastiona, koji su zaista divni.

Premda tu postoje dvije tvrđave, gradski zapovjednik (dizdar) je ipak jedan. U svakoj tvrđavi ima po osamdeset naoružanih regularnih vojnika. Oni stalno drže stražu. Gradsku kapiju zatvaraju svaku noć i nikoga ne ostavljaju unutra. Na bedemu u bastionu grada nalazi se jedan čardak koji gleda u Neretvu; u njemu se sastaje obrazovani svijet. Odatle se vidi kako sa sjeverne strane dolazi rijeka i kako poput Sirdarija (Sejhun) teče u jugoistočnom pravcu. U tome čardaku sastaje se obrazovani svijet Mostara i tu diskutuje o raznim pitanjima transcendentnog života i šerijatskog prava. To mjesto je pravo odmaralište. U onoj tvrđavi koja se nalazi s druge

37. Naselje na mjestu današnjeg Mostara spominje se prvi put 1452. g. kao malo naselje s dvije kule oko drvenog mosta na lance preko Neretve. Pod imenom Mostar ono se prvi put pominje 1468. g. Pored više različitih izvođenja imena Mostara najvjerovatnije je da se on nazvao po »mostarima« čuvarima toga mosta koji su stajali u dvije kule s obje strane mosta. (Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini II Mostar*, Zbornik za narodni život i običaje knj. 35, 1951, str. 61).

38. Mostar su zauzeli Turci prije 1468. g. a zauzeli su ga čete bosanskog sandžaka Isa-bega Ishakovića. Pri tome Mehmed II nije imao nikakvog ličnog učešća.

39. Ne vjerujem da je mostarski kadiluk imao rang od tri stotine akči, nego od 150 akči.

40. Mostar je zaista sredinom XVII vijeka bio jako kulturno središte u kome je živjelo više istaknutih naučnika, pisaca i pjesnika. Up. Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo 1912.

strane mosta, i čija je kapija okrenuta na ovu stranu gdje je šeher, nalazi se Sulejman-hanov mesdžid. Na tome mjestu ima mala kafana za gradske vojnike. Gradski zapovjednik (dizdar) i prvaci šehera (ajana) najčešće sjede tu. Sav spoljni zid toga mjesta (mahale) okićen je oruđem i oružjem gradskih vojnika.

Veliki mostarski most. — I ovaj je most sagradio stari neimar (kodžamimar) Sinan, sin Abdulmennan-agin, a po Sulejman-hanovoj naredbi[41]. On izgleda kao luk duge koji se uzdiže do Kumove Slame i pruža s jedne litice na drugu. Ispod sredine mosta teče rijeka. Kako se sa obje strane toga mosta nalaze tvrđave, to nije moguće preći s jedne na drugu stranu grada drugim putem osim preko tog mosta. Eto neka se zna da sam ja, bijedni i jadni rab (božji), Evlija, dosada prešao i vidio šesnaest carevina, ali tako visok most nisam vidio. On je prebačen s jedne na drugu stijenu, koje se dižu do neba. Dužina toga mosta od jedne do druge kapije, što se nalaze na unutrašnjoj strani dviju tvrđava, koje leže na oba kraja mosta — iznosi ravnih stotinu koraka, a širok je petnaest stopa.

Čudna je vještina koju je pokazao Ibrahim-efendija, roznamčedžija sultana Murat-hana IV[42], provodeći preko toga mosta mjedenim čuncima vodu koja se nalazi u Tabačkoj čaršiji (debbag hane varoši) na zapadnoj strani mosta, dovodeći je u čaršiju i pazar (trg), što se nalaze na ovoj strani mosta i razvodeći je po banjama (hamam), džamijama i medresama. Ukratko, to je most iznad i ispod koga teče voda.

Datum kad je Gazi Sulejman-han podigao taj most sadržan je u riječima:

»Kudreti kemeri« — Godine 984[43].

Drugi versifikovan hronostih glasi:

Ovaj je most sagrađen potpuno kao luk dūgē
Ima l' mu sličan na ovom svijetu, moj bože!
Jedan znalac pogleda ga s divljenjem
I reče mu hronostih:
»I mi ćemo preći preko one ćuprije
Preko koje je prešao [ostali] svijet, moj sultanu!«
Godine 974/1566[44].

Zaista je neimar uložio svu svoju snagu i jasno pokazao svoju veliku sposobnost. Kad se ovaj most pogleda iz daljine, izgleda okrugao kao luk iz koga je istom izletjela strijela pa tako stao. Neimarski

41. Most je zaista podignut po nalogu sultana Sulejmana 1566. g. ali ga nije gradio Neimar Sinan, nego njegov učenik Hajrudin. Na istom ili bliskom mjestu nalazio se stariji most koga je podigao Mehmed II, kako se vidi iz potpunog natpisa ovoga mosta (Kadić 21, 253—4).

42. O Ibrahim-efendiji Roznamedžiji up. ovdje str. 410, nap. 78.

43. Hidžrijska godina 984. odgovara 1576/7. g. po našoj eri.

44. = 1566. godine. Iz ovoga natpisa dalo bi se zaključiti da je most otvoren prije smrti sultana Sulejmana.

ukus, preciznost, eleganciju, koja je unošena u ovu divnu kamenu tvorevinu, nije pokazao nijedan stari neimar. Otkako je sazidan ovaj visoki most, otada ovamo dolaze neki veziri, prvaci i visoki dostojanstvenici da ga vide. I sjedeći u pomenutom čardaku, oni promatraju kako mnoga smiona djeca šehera stoje spremna na ivici mosta. I kad se zatrče i skoče s mosta, padaju dolje u rijeku i lete u zraku kao ptice praveći svaki od njih neku posebnu vrstu akrobacije.

Jedni skaču strmoglav, drugi sjedeći alaturka, a neki opet skaču u vodu udvoje, utroje i odmah srećno izlaze na obalu, uspinjući se uz stijene i dolaze gore na kraj mosta i primaju darove od vezira i prvaka. Visina ovog mosta je 87 hvati, a dubina rijeke 87 aršina. U njoj ima stijena velikih kao kupola kupatila; njih rijeka valja uz veliku buku. Zaista je velika smjelost da sitna djeca skaču u takvu rijeku.

Mnogi šegrti (gulam) noseći jelo svojim majstorima u dućane, ne idu mostom, nego stave jelo na glavu, a tasove (sofra tasi) i hljeb uzmu u ruke, pa idu smiono klizući se uzanom ivicom mosta (korkaluk).

Ova varoš ima pedeset i tri mahale[45] sa tri hiljade i četrdeset tvrdo zidanih, kamenim pločama i ćeramitom pokrivenih kuća. Kako se većina tih kuća (handan) nalazi na onim liticama što su na istočnoj strani rijeke, to njihovi doksati, dvorane, mnogobrojne sobe, predvorja i balkoni gledaju u rijeku. Na suprotnoj, zapadnoj strani rijeke su sve sami ružičnjaci, a svako može pred svojom kućom na rijeci da lovi ribu i da se kupa. Dužina nastanjenog, izgrađenog dijela varoši na onoj strani gdje je čaršija i trg (pazar) jeste punih pet hiljada koraka. Na jugoistočnoj strani prostire se polje dva sata hoda, sve do grada Blagaja. Ono je ispresijecano vinogradima i baštama. U julu nastane u varoši velika žega, jer sunčane zrake udaraju u one stijene za leđima varoši, pa se njihov refleks odražava na varoš. Na istočnoj strani nalaze se vinogradi. Kako varoš leži na potijesnom mjestu, ona je duga i uzana; ali je zaista privlačna.

Džamije. — Tu ima 45 muslimanskih bogomolja (mihrâb)[46]. Hronostih (tarih) na kapiji Derfterdar-pašine džamije pod Kazaskom čaršijom glasi:

Uzvišeni defterdar po imenu Mehmed[47],
Pobornik dobra, zatornik zla,
Smišljajući besprimjeran i lijep hronostih
Tog časa reče mu Hâtif: »Dom gozbe«.
1017/1608[48].

45. Ovaj broj mahala u Mostaru je nešto pretjeran, Mostar je u ovo doba mogao imati 35 mahala. Up. Kreševljaković, *n. d.* 63.

46. Do 1660. godine u Mostaru je podignuto 35 džamija. Up. H. Kreševljaković, *Esnafi* II.

47. Ko je ovaj defterdar Mehmed, sada se ne zna.

48. 1608/9. godine.

Blizu mosta nalazi se Koski Mehmed-pašina džamija[49], koja je poput kakve carske bogomolje. Ova je džamija u dobrom stanju, svi njeni dijelovi su potpuno pokriveni plavim olovom. Iznad gornjeg praga njenih vrata napisan je kaligrafski ovaj natpis:

Mehmed-paša je za božju ljubav sagradio
Ovu džamiju da bude na svom mjestu.
Sveti duh reče joj hronostih:
»Hram božji i boravište dobrih ljudi«.
Godine 1027/1618[50].

Natpis na Staroj džamiji[51] u čaršiji glasi:

Ko za božju ljubav podigne džamiju,
Njen hronostih glasi:
»Neka ga vječno prati milost božja«.
Godine 878/1473[52].

Na praju jugoistočne strane varoši nalazi se Ibrahim-agina[53] džamija. Ona je također pokrivena olovom; ima visoku kupolu, a sva

49. O Koski Mehmed-paši Sidžill-i osmani bilježi da je rodom iz Mostara, gdje je podigao ovu džamiju, da je bio roznamedžije Lala Mehmed-paše Sokolovića, da je 1014/1605. postao vojni defterdar i da je umro 1020/1611. g. (*n. d.* IV, 139).

50. Godina 1027. počinje 29. XII 1618. godine.

51. Ova stara džamija zvala se još Sinan-pašina džamija, a stajala je sve do 1949. g. kojih 250—300 m od starog mosta uz lijevu obalu Neretve. Uz tu džamiju postojao je i Sinan-pašin hamam. Imenom stara (›atîk) džamija nazivaju se obično prve džamije, pa će biti da je to bila u Mostaru prva džamija. Na toj džamiji postojao je sve do njenog rušenja još jedan natpis u kome je stajalo da je ta džamija podignuta 913/1507/8. godine. Prvu zgradu, mesdžid, podigao je vjerovatno hercegovački sandžakbeg Sinan-beg koji je upravljao Hercegovinom od 1474—1475. g., dok je kasnije drugi hercegovački sandžakbeg Sinan-paša Borovinić (1504—1506) prepravio taj mesdžid u džamiju i podigao do nje hamam. Potpuno ime ovog Sinan-paše jeste Sinandin Jusuf-paša, a zvao se Borovinić. Potiče iz poznate bosanske srednjovjekovne vlastelinske porodice Borovinića (rođaka Radoslava Pavlovića) iz istoimenog sela kod Foče. Uzgojen je na carskom dvoru, pa je 1499. godine postao sandžakbeg bosanskog sandžaka, kojim je upravljao do aprila 1499. g., kada je postao beglerbeg rumelijski i time automatski stekao titulu paše. Na tome položaju nalazio se do 1503. g. Od novembra 1503. do konca 1506. g. on je bio hercegovački sandžakbeg i tada je podigao svoje zadužbine u Mostaru. Od konca 1506. do oktobra 1513. g. upravljao je smederevskim sandžakom, odakle je opet premješten u Bosnu, kojom je upravljao do 1514. g. U tom svojstvu provalio je početkom 1514. g. u Hrvatsku i sjevernu Dalmaciju. Iste godine postavljen je beglerbegom Anadolije. Za vrijeme bitke kod Čaldirana (23. VIII 1514) postavljen je velikim vezirom namjesto starog Ahmed-paše Hercegovića. Sudjelovao je u pohodu Selima I protiv Sirije u Egiptu i poginuo kao vrhovni zapovjednik turske vojske u bici za Kairo 22. januara 1517. g. Njegove upravne i vojničke sposobnosti dobro karakterišu Selimove riječi: »Egipat osvojih, Sinana izgubih; zar se jedna pokrajina može sa Sinanom uporediti«. Bio je uškopljen i po tome često nazivan Hadim. Up. Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*. Sarajevo 1911; T. Gökbilgin, *Edirne ve paša livasi*. Istambul 1950; Elezović, *Turski spomenici* I, Beograd, 1940; Bašagić, *Znameniti Hrvati* s. v.

52. Hidžrijska godina 878. počinje 29. maja 1473. godine.

je našarana kameleonskim bojama. Ovu džamiju vrijedi vidjeti. Hronostih na njenoj jugoistočnoj kapiji glasi:

Ibrahim-aga, osnivač ove zadužbine,
Ljubitelj pobožnih, oličenje dobra
I zaštitnik sirotinje.
Kad je dovršena, nevidljivi glas reče joj hronostih:
»Mesdžid pobožnih, hram ljudi istinske spoznaje«.
Godine 1044/1634[54].

Osim toga u mahalama ima džamija: Roznamčedžije Ibrahim-efendije; njeni su vakufi dobro uređeni i moćni.

Hadži Mehmed-begova džamija[55] je veoma prostrana, umjetnički izrađena i svijetla. Više njenih vrata s jugoistočne strane, napisan je na bijelom mramoru pozlaćenim dželipismom ovaj hronostih:

»Ova uzvišena i časna džamija podignuta je za vlade najvećeg sultana, sultana Sulejman-hana gazije, da bog uveliča njegove pobjede! — dobrotvor i osnivač zadužbine njegova ekselencija El-hadži Mehmed-beg, čestiti državnik, tvorac reda na svijetu, brat velikog vezira.

Ovo je napisano kao njen hronogram godine devet stotina šezdeset i pete 965/1557[56].

U ovom dijelu varoši što se nalazi s druge strane u tabhani (debag-hane) ima šest mahala i pet islamskih bogomolja (mihrab), ali tamo nema građevina pokrivenih olovom. Prostrana je Hadži Alijina džamija[57].

Na onoj strani gdje je glavni dio varoši nalazi se prostrana musala (namazgah).

Od mesdžida lijep je još Hadži Alijagin mesdžid prema Ahmed-efendijinoj česmi[58]. To je lijepa i dobro opremljena džamija. Na jugoistočnoj kapiji ima ovaj natpis:

Odabrani Muhamed, miljenik božiji, rekao je:
»Čovjek koji za ljubav boga podigne mesdžid
Sinan mu od sveg srca reče hronostih:
Godine hiljadu i šesnaeste podiže Hadži Alija svoj mesdžid«.
Godine 1016/1607[59].

Od medresa znamenita je medresa Roznamedži Ibrahim-efendije, koja je u dobrom stanju.

53. Ko je ovaj Ibrahim-aga, sada se ne zna.
54. Hidžrijska godina 1044. počinje 27. juna 1634. godine.
55. Ovaj Hadži Mehmed-beg poznat je u Mostaru pod imenom Karađoz-beg. Vidi: A. Nametak, *Karađoz-beg i njegovo doba*. Novi Behar VII 1933, 36, 41.
56. Hidžrijska godina 965. počinje 24. oktobra 1557. godine.
57. Ko je ovaj Hadži-Alija, sada se ne zna.
58. Ovaj Ahmed-efendija biće identičan sa poznatim mostarskim pravnim piscem Ahmed-efendijom. Više vid. str. 454, nap. 9.
59. Hidžrijska godina 1016. počinje 28. aprila 1607. g.

Imaju dva javna kupatila (hamam), jedno je na ovoj, a drugo na suprotnoj strani (varoši). Ima još 127 kućnih kupatila (handan hamamlari).

Natpis na Ahmed-efendijinoj česmi koja se nalazi u čaršiji prema velikom hanu glasi:

Dobrotvor ove zadužbine Ahmed-efendija
Tražeći nađe bistru vodu (ab-i nabi).
Zatim pažljivo promisli i reče joj hronostih:
»Tekuća voda (ab-i cari)«[60].

Čaršija i pazar. — Ima 350 tvrdo zidanih dućana. Onakve tabhane (radionica za štavljenje kože) kao što je ona na suprotnoj strani ove varoši nema nigdje. Njena zgrada je kao tvrđava. Unaokolo ima gvozdene prozore, a u sredini veliki basen (šadrvan). Na toj strani ima 20 korisnih i malenih dućana.

Interesantni spomenici. — Tu je na prvom mjestu mostarski most. Zatim (naročita vrsta) vitlova (čekrka). Tu je ispod čaršije svezan (namotan) jedan debeo lanac za točak i čekrk, a drugi kraj tog debelog lanca svezan je za debeli lanac koji je svezan za stijene čak dolje u rijeci.

Kad neki čovjek hoće da izvadi vode iz rijeke, on natakne svoju kofu za kariku lanca, a onda pusti lanac i on ode u vodu. Onda ozgo izvlače lancem kofu i ona izađe puna vode. Ovu vodu liju u bardake i testije. Na tri mjesta nalaze se takvi čekrci (dolap), kojima na taj način izvlače vodu lančanim točkom.

U onome dijelu čaršije gdje su kazazi nalazi se jedna četvorougaona sahat-kula. Zvuk njena zvona čuje se iz daljine na tri sata hoda.

Na suprotnoj strani varoši, tamo gdje je tabana, ima devetnaest vodenica, koje zaslužuju da se vide. U tim krajevima nisam vidio vodenice izrađene s takvim uređajem i na točak.

Kako je u varoši klima blaga, to je zima prijatna.

Cijelo stanovništvo je rumeno u licu. Njihovi časni i poštovani starci zavijaju oko glave saruke (destar), a momci oblače kalpake, čakšire s kopčama i čohanu odjeću.

Njihove žene stavljaju na svoje ravne kape tzv. »tarbuš takje«, bijele pokrivače; sve oblače feredže i tako šetaju.

Njihov posebni dijalekat je pravilan i jasan turski jezik, a znaju takođe bošnjački i latinski.

Na glasu im je bijeli hljeb, a u protokolu (sidžil) šerijatskog suda upisano je da pastrma iznosi po dvadeset i trideset oka. Narovi u toj varoši su vrlo krupni. Specijaliteti su im grožđe, smokve, kajsije, šeftelije i čempresovo drvo.

Na onoj strani varoši gdje se nalazi kožara (debbaghane) ima do osamnaest hiljada i šezdeset bašta divnih poput rajskih.

60. Kada se ove riječi preračunaju, dobija se samo 220 godina.

Opšti dodatak. — Na teritoriji hercegovačkog sandžaka nema nijedan veliki grad napredniji i ljepši od šehera Mostara. Zbog prijatne klime, tu ima tako sočnog i finog svakovrsnog voća da oni svoje smokve, grožđe i kao čovječje glave krupne narove nose na poklon ostalim gradovima. Ovo voće ne samo što zadržava svoju ljepotu i slast nego se njegova boja i slast zadugo ne promijeni. Kroz sve privlačne bašte i ograđene bostane koji se nalaze na onoj strani gdje je tabhana (debaghane) protiču žive vode, a po raznovrsnim uređenim sofama svijet se veseli i bez prestanka moli boga za trajnost carstva i naroda. Hvala bogu, u ovome sam gradu proveo tri dana u uživanju i veselju.

Kad smo s velikim džemaatom klanjali bajram-namaz na Musalli, upravo u času kad je mufti-efendija (šejhu'l-islâm) učio hutbu, dođe sedam ljudi kao bez duše i zapomagaše:

— Aman, braćo muslimani, eto za tim brdom vodimo borbu s ljubuškim nevjernicima. U pomoć, braćo, u pomoć!

Na to reče muftija (šejhu'l-islâm):

— Na noge, braćo muslimani, da idemo na vojnu bajramskih žrtava, da priteknemo u pomoć braći muslimanima i da tako napravimo najveću vojnu.

Odmah su sve gazije, pješaci i konjanici, ne dovršivši molitvu, (hutbu i dovu) prihvatili oružje, spremili se i odjurili u planine. Poslije dva sata započeli smo teške borbe u nahijama Ljubuškog. Neprijatelj umalo nije nadvladao (muslimane), ali u taj čas prispješe mostarske gazije kao Hizir[61] i uz poklič »Allah, Allah«, tako potukoše mačem neprijatelja da to nije moguće opisati. Odmah ispališe jednu salvu.

Neprijatelj vidje da su Turci bez obzira na Bajram pošli u borbu i da sijeku mačem. Palo je oko sto sedamdeset neprijatelja, ostali su razbijeni i iz navale prešli u bijeg i otišli u svoj pakleni zavičaj. Naše gazije, tjerajući neprijatelja, zarobiše ih oko sedamdeset, a pedesetak posjekoše. Od naših pogibe mučenički samo sedam vitezova koji su sahranjeni. Bajramski ručak ručali smo u selu koje smo oslobodili, a zatim smo zdravo i veselo s plijenom i velikom pompom vratili se u šeher Mostar.

Eto, tako Mostarci rustemovski[62] vode bitku i boj.

Kratko rečeno, to su darežljivi, gostoljubivi i plemeniti ljudi.

Zatim sam od prvaka ovoga šehera uzeo pisma, oprostio se s njima i s pedeset hrabrih pratilaca krenuo prema zapadu i za sedam sati stigao u

GRAD LIPETE[63]

Ovu kulu podigao je za božju ljubav vlastitim novcem ove blagoslovene godine Ćuprilićev ćehaja Ibrahim-aga, koji je odrastao

61. U orig. stoji Hizr.
62. Misli na Rustema, sina Suhrabova.
63. Lipete leže 7 sati hoda od Mostara na putu od Mostara u Konjic.

u Mostaru[64], da ona bude sigurnost i bezbjednost između Mostara i Sarajeva (Bosna-Saraj) i da presiječe puteve uskocima.

Ima gradskog zapovjednika (dizdar), pedeset vojnika posade, jedan mesdžid i kulu i na pet spratova svega pedeset soba neoženjenih vojnika, dovoljnu količinu municije, pet šahi-topova, žitnicu, cisternu i gvozdenu kapiju. Na najvišem vrhu grada (kule) izrađene su velike kule pokrivene šindrom.

Uz te čvrste kule izgrađeno je oko ovoga grada (kal'a) još pedeset kuća.

Podigavši se odatle i idući 4 sata opet prema sjeveru, kroz krševite predjele (sengistan), između drveća koje se diže do neba, došli smo u kasabu Konjic[65].

KASABA KONJIC

Ta se kasaba nalazi u hercegovačkom sandžaku. Ona je domeno (hass) njegovog paše. Njom upravlja pašin vojvoda. To je ugledan kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Ima spahijskog ćehaju (sipahi kethuda jeri), janjičarskog serdara, ajane, prvake, načelnika grada (šehir-kethudasi), povjerenika za harač (haradž emini), tržnog nadzornika (muhtesib) i baždara.

Leži na prostranom, brdovitom i krševitom mjestu s vinogradima i vrtovima na obali rijeke Neretve. Varoš koja se prostire s obje strane rijeke predstavlja poseban vojvodaluk i pripada kliškom sandžaku[66].

Na suprotnu stranu rijeke prelazi se velikim drvenim mostom[67]. Obje strane imaju šest mahala. Ima šest stotina pločama pokrivenih kuća. To nisu velike kuće (handan), ali imaju mnoge vinograde.

Ima osam džamija (mihrab); jedna je impozantna i divna džamija s minaretom. Dalje ima dvije medrese, tri osnovne škole, dvije derviške tekije (hanikah), jedno maleno javno kupatilo (hamam) i dva svratišta (han), od kojih se jedan nalazi u čaršiji. Tu ima sedamdeset i pet dućana. To su većinom kovački dućani (demirdži), jer je gvožđe koje se ovdje obrađuje poznato i čvrsto. Štaviše, ima jedna takva mahzumijska sablja[68] koju nazivaju konjička sablja. Ona je takva da se sva savije kad se njome udari, pa se opet ispravi; oni izrađuju savijene mačeve (pala kilič), mesarske noževe, raznovrsno ratno oružje i oruđe, jer u njihovim planinama ima gvozdeni majdan, a u brdima ima vrlo mnogo ćumura.

64. O Ibrahim-ćehaji uporedi str. 455, nap. 15. Iz ovoga navoda proizlazilo bi da je Ibrahim odrastao u Mostaru.

65. U orig. stoji *Konyiçse*.

66. Ovaj podatak da je Konjic pripadao kliškom sandžaku ne može se potvrditi drugim savremenim izvorima.

67. Čudno je što Evlija kaže da se u Konjicu prelazilo preko drvenog mosta kad je tu u to vrijeme morao postojati stari kameni most koji je donedavno postojao.

68. Pod mahzumijskom sabljom Evlija misli na mačeve arapskog plemena Mahzum, koje se proslavilo dobrim mačevima.

Kako tu vlada klima gorske visoravni, to kod njih ne uspijevaju smokve, grožđe, maslina i nar (šipak) onako kao u Mostaru. Stanovnici su predusretljivi prema strancima, a većinom su zanatlije i trgovci.

Ovdje se svršava hercegovački sandžak. To je jako prostran vilajet. Njegova istočna strana graniči skadarskim sandžakom u Albaniji, s Pivskom nahijom, koju smo sa Suhrab Mehmed-pašom pokorili i dozvali pameti ,i nahijama Nikšić, Banjani[69] i opasni Drobnjaci[70]. Nisu uvijek pokorni hercegovačkim pašama, pa oni među sobom razgovaraju vrhom kopalja. On se prostire na jugoistočnu stranu do mletačkih[71] gradova Kotora i Perasta. Na južnoj strani graniči sa Dubrovnikom[72], na sjeveru s bosanskim sandžakom, na istoku rumelijskim vilajetom. U onom dijelu koji naginje prema jugoistoku (kibla) graniči sa dukađinskim sandžakom, a kako opet ovdje na zapadnoj strani graniči sa teritorijem kliškog sandžaka, to je on vrlo prostran i naseljen sandžak. Da ga bog vječno uzdrži u dobrom stanju i da ga ovjekovječi u osmanlijskoj vlasti! Amin!

Podigavši se iz ove kasabe i idući na istok, prevalili smo kamenite kose i planine. Za deset sati prešli smo gorsku visoravan Bijela[73] i pali na konak u

ABDI-AGIN ODŽAK[74]

To je veliki odžak (saray) koji ima čvrstu kulu, a oko odžaka (handan) su bedemi kao tvrđava (kal'a). Nahija Bijela[75] pripada teritoriji bosanskog sandžaka. U tom odžaku (handan) prenoćili smo jednu noć, uzeli druge ljude za pratnju i idući jedan sat prema istoku došli smo u selo Košili[76], odatle za tri sata u selo Rakitnicu[77], a za sedam sati daljih na planinsku visoravan Bijele vode[78]. To je čudan zelenilom obrastao i naseljen planinski kraj.

Odatle smo za četiri sata došli u selo

PRESJENICA[79]

To je naseljeno i živo selo na teritoriji Bosne, u prostranoj ravnici s vrtovima, nasadima; ima džamiju i oko sto pedeset pločom pokrivenih kuća. Ono je zijamet Čengića[80].

69. U orig.: *Bankan* = Banjani.
70. U orig.: *Doronbak*, treba Drobnak = Drobnjak.
71. U orig.: *Bundukani Venedik* = Mleci.
72. U orig.: *Dubra Venedik*.
73. Tako stoji u originalu, a na koji lokalitet Evlija misli, sada se zna.
74. Gdje je stajao ovaj odžak, sada se ne zna, jer ne znamo koju nahiju Evlija naziva Bijelom nahijom.
75. Nahija Bijela.
76. Selo Košilj.
77. U orig.: *Rafitničse*. Rakitnica postoji i danas.
78. Selo Bijele Vode postoji i danas.
79. Presjenica postoji i danas.
80. U orig.: *Cengizade*.

Idući, zatim, prema istoku, došli smo u

SARAJEVO (SARAY-BOSNA)

Bio sam gost u dvoru (seray) Musli-efendića[81], u kome nam je ukazana najveća pažnja, tu smo tri dana proveli u prijateljskom razgovoru.

Ovaj napredni šeher opisali smo 1069 (1659) godine kad smo ovamo dolazili s našim gospodinom pokojnim Melek Ahmed-pašom[82].

Ovdje smo odlučili da krenemo na vojni pohod u Novi Grad[83], koji se nalazi u blizini Kanjiže.

81. Potomci Musli-efendije, koji je dugo vremena bio defterdar bosanski i sandžak hercegovački.

82. Prema vlastitom kazivanju, Evlija je opisao Sarajevo na putu iz Velikog Varadina u Bosnu, a s Melek Ahmed-pašom prošao je kroz Sarajevo na putu iz Banje Luke u Sofiju krajem novembra ili početkom decembra 1660. godine.

83. Uporedi ovdje str. 452, nap. 1.

XXXIX

NAŠE PUTOVANJE IZ SARAJEVA U NOVI ZRIN[1]

(VI, 489—496)

Pošavši iz Sarajeva putovali smo prvo 4 sata prema istoku i prošli kroz sela Mokro[2] i Glasinac[3]. Idući glavnim drumom (šah-rah) prema sjeveru, došli smo za šest sati u selo Čopori Imam[4]. Odatle smo za deset sati stigli na konak u Novu Kasabu[5].

NOVA KASABA

Tu kasabu podigao je Kodža Musa-paša[6], jedan od vezira sultana Murada IV, i oslobodio je od svih uobičajenih nameta (tekâlîf-örfiyye). To je carsko krunsko dobro (hass) u bosanskom ejaletu i mali kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Ima predstavnika Portinih spahija (kethuda yeri) i janjičarskog serdara, a nema drugih organa vlasti (hakimler). To je divna i krasna kasaba na jednom dolovitom prostranom i močvarnom (?) terenu s baštama i vinogradima. Ima oko sto i sedamdeset kuća koje su u dobrom stanju.

Ima divnu Musa-pašinu džamiju, koja zaslužuje da se vidi. To je džamija čija su sva vrata i zidovi, mihrab, minber i svodovi kapija savršeno lijepo umjetnički izrađeni, a sva je sagrađena od mramora

1. U orig.: *Yeni kala*. Uporedi ovdje str. 452, nap. 1.
2. U orig.: *Kokre* = Mokro.
3. U orig.: *Kalas* = Glasinac.
4. U orig.: *Čopor imami*, nepoznato.
5. U orig.: *Yeni kasaba* = Nova Kasaba.

6. Taj Kodža Musa-paša je rođen u selu Vikoču kod Foče. Ocu mu je bilo ime Mehmed. Najprije ga nalazimo kao silahdara Murada IV. G. 1040/1630. postao je namjesnik u Egiptu. Kasnije je bio član divana i tri puta budimski vezir. Kad je Murad IV poveo vojnu na Bagdad, ostavio je Musa-pašu u Carigradu kao namjesnika. Godine 1055/1645. postao je admiral turske mornarice (kapudan paša) i u tom svojstvu poginuo u pomorskoj bici kod Negroponta 22. januara 1647. g. Musa-paša je imao svojih zadužbina još u Beogradu i Budimu. Imao je više braće, sestara i djece. Jedan mu se brat zvao Mahmud-aga. Bio je živ 1643. g. Musa-pašin sin Husein bio je prvi mutevelija očeva vakufa u Novoj Kasabi. Mutevelija njegovog vakufa u Beogradu bio je nadzornik njegova vakufa u Jadru. Musa-paša je obnovio jednu česmu u Donjoj Tuzli. Dalje vidi Bašagić, Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini str. 52—53; L. Fekete: *Türkische Schriften aus dem Archive Palatins Nikolaus Esterhazy*, Budimpešta 1932. na više mjesta.

zelenog kao smaragd. I kada sunce u nju udari, iz vrata i zidova zasjaju zelene zrake. U ovoj zemlji nema nigdje takve džamije od zelenog mramora.

Tu postoje tri mahalska mesdžida, jedna tekija, osnovna škola, dva trgovačka svratišta (han), javno kupatilo (hamam) i osamnaest zanatlijskih dućana. Sve su to zadužbine pokojnog Kodža Musa-paše[7].

Dok ove građevine nisu bile podignute, tu je bilo hajdučko i razbojničko gnijezdo. Tuda se teško prolazilo i sa hiljadu-dvije ljudi. A kako je podignuto ovo naselje, otada je, hvala bogu, nastala potpuna sigurnost i trajna sloboda.

Kroz tu kasabu, upravo između dva velika hana, teče rijeka Jadar. Ta rijeka izvire čak u albanskim planinama i niže ove kasabe utiče u rijeku Drinu[8].

U proljeće, kad se po brdima topi snijeg, ova rijeka nabuja kao more i razliva se. Da bi se moglo prići svratištima (hanovima), koji se nalaze na desnoj i lijevoj strani, podignut je preko ove rijeke veliki most[9]. On je širok i prostran kao most u Bujuk Čekmeđi ali je nizak. S obje strane su sve sami vinogradi i bašte. Klima je prijatna.

Podigavši se odavde i idući jedan sat kroz planine, došli smo u

SELO KONJEVIĆ[10]

To je muslimansko selo sa stotinjak kuća. U njemu je tekija (dergah) glasovitog Hindi Hamza-babe[11]. On je bio musahib[12] i šejh njegova veličanstva silnog Fatiha. Učestvovao je pri osvajanju Zvornika, i ovdje je sahranjen[13].

Opet smo išli dalje prema zapadu i nakon dva sata putovanja došli smo u grad Kušlat[14].

GRAD KUŠLAT

Sagradio ga je srpski ban Radovan[15]. Njegovo veličanstvo Fatih je lično opsjeo grad Zvornik i osvojio ga. Potom je opsjedao ovaj Kušlat, ali je pri tom naišao na poteškoće, pa je onda blokirao njegovu okolinu. Neprijatelj je primijetio kako turska vojska podiže kuće oko grada i kako su prisvojili vinograde i bašte i tu borave kao na vlastitom ognjištu. Oni koji su se nalazili u tvrđavi bili su tako

7. Tačnost ovih navoda vidi se iz Musa-pašine vakufname koja nam se do danas sačuvala.

8. Jadar.

9. Ovaj most je takođe bio zadužbina Musa-paše.

10. U orig.: *Konevik* = Konjević.

11. Ovaj Evlijin Hindi Hamza-baba identičan je sa Hamza-babom Orlovićem.

12. U orig. stoji *musačin* vjerovatno iskvareno od musahib = intimni prijatelj i savjetnik carski.

13. Ovo ne može nikako biti tačno, jer je Hamza-baba živio krajem XVI vijeka.

14. U orig.: *Kušlad*.

15. U orig.: *Radoban*. Kušlat je poznat u srednjem vijeku od 1345. godine, a njegovo podgrađe Podkušlat spominje se od 1369. g.

potpuno opsjednuti pa su najposlije predali grad na vjeru, a sami se povukli[16].

Prema Ebu'l Fethovom katastarskom popisu (tahrir), [Kušlat] leži na teritoriji zvorničkog sandžaka[17]. To je okrugao kameni grad na obali rijeke Jadra, na jednoj litici koja se diže do neba. To je mali grad koji ima tvrde bastione i malu kapiju koja gleda prema jugoistoku.

Vrletna stijena na kojoj je podignut grad nagnuta je nešto prema jugoistočnoj strani, a sama stijena je šiljasta kao jaje. Grad nema opkopa, a opasan je paklenim ponorom. U gradu ima mala Ebu'l Fethova džamija, kuće: ćehajina, imamova, mujezinova i vratareva (kapidži). Zatim ima žitnica, oružnica (džebhane), pet šahi-topova, gradski zapovjednik (dizdar) i dvadeset i osam prisutnih vojnika posade. Drugih zgrada nema. Od grada direktno dolje do rijeke Jadra prosječene su s ferhatovskim čekićima[18] vratolomne stijene. To nadmašuje ljudsku moć. Odatle se spuštaju niz pet stotina kamenih stepenica dolje do rijeke i uzimaju vodu. I sada se tu nalazi džebhana i četiri krcate hazne bakrenih sinija i više bakrenih i kalajisanih sahana, ćilima, posuđa i sličnih stvari njegovih gospodara još iz doba neprijateljske vladavine.

Stanovnici toga kraja čuvaju u tome gradu sve svoje dragocjenosti i blago iz bojazni od srpskih razbojnika.

Izvan grada nalazi se cisterna kojoj se prilazi samo jednim putem. Kako je on vrlo strmenit, to je s desne i s lijeve strane toga puta podignuta tako jaka ograda (korkaluk) kao da ju je gradio Šeddad[19]. Mnogi konji i ljudi posrnuli su na tom putu u ponor. Čovjek se ne usuđuje ni da pogleda dolje u udolinu gdje rijeka tekući huči kao grmljavina.

Iz toga grada silazi se u varoš s naporom, a isto se tako i ulazi gore. (Varoš) ima svega sto dvadeset kuća s baštama. Tu postoji mala džamija, a nema mesdžida ni osnovne škole. Vinograda i bašta ima vrlo mnogo. Tu je još od davnih vremena postojala varoš koja je, izgleda, bila vrlo velika. I sada ima tragova njenih građevina koje su za vrijeme opsade porušene[20].

16. Sada je teško kazati koliko ima istine u ovom Evlijinom kazivanju. Sigurno je samo toliko da pri osvajanju ovoga grada, kao i Zvornika, nije uzimao lično učešća sam sultan Osvajač, da je Zvornik došao pod tursku vlast negdje poslije 1459, a prije 1462. g., kada se spominje u turskoj vlasti.

17. Teško da je i ova tvrdnja u svemu tačna. Prema katastarskom popisu ovog područja, koji je izvršen za vrijeme Mehmeda II Osvajača i to negdje u međuvremenu od 1476. do 1478. Kušlat je upisan kao nahija u sastavu smederevskog sandžaka i tako je ostalo sve do osnivanja zvorničkog sandžaka, kada je to područje pripalo zvorničkom sandžaku. Ova bi tvrdnja Evlijina mogla biti tačna samo pod pretpostavkom da je prije smrti Mehmeda II osnovan zvornički sandžak i da je dotle izvršen popis toga sandžaka. Samo još uvijek nije utvrđeno da li je ovaj sandžak osnovan za života Mehmeda II ili godinu dana poslije njegove smrti.

18. Misli na legendarnog Ferhada. Up. ovdje str. 149, nap. 4.

19. Up. ovdje str. 80, nap. 71.

20. Up. ovdje str. 474, nap. 15.

Niže ove varoši, na rijeci Jadru, podigao je Jahši alajbeg[21] kameni most sa jednim oknom (goz). On je tako tvrd kao da ga je gradio Šeddad. To je velika zadužbina. Blizu toga mosta uliva se Jadar u rijeku Drinu[22]. Obalom rijeke Drine isklesane su stijene, otvoren put i s obje strane podignuta je ograda (korkaluk).

Prešavši za dva sata taj opasni put, stigli smo u grad Zvornik.

GRAD ZVORNIK

Sagradio ga je jedan od srpskih banova po imenu kralj Vornik[23]. U doba Gazi Hodavendigara[24] grad je još više utvrđen. Ovaj je grad osvojio Ebu'l Feth vraćajući se sa bezuspješnog pohoda protiv Beograda na Dunavu[25].

To je sjedište zasebnog sandžaka u bosanskom ejaletu. Hass njegovog bega iznosi 345.793 akče[26]. Ima 13 zijameta i 674 timara; zatim alajbega i čeri-bašu. U slučaju vojnog pohoda, on daje sa svom begovom vojskom dvije hiljade odabranih i naoružanih vojnika. To je ugledan kadiluk u rangu kadiluka od 400 akči[27]. Na području ovog sandžaka ima 18 kadiluka[28]. Ima muftiju, predstavnika šerifa (nekîbu'l-ešrâf), prvake i ugledne ljude, predstavnika Portinih spahija (sipah kethuda yeri) i janjičarskog serdara. Gradski zapovjednik (dizdaraga) upravlja (tvrđavom) sa 150 momaka gradske posade. Tu dalje ima tržni nadzornik (muhtesib), baždar, starješina esnafa (šehir kethuda), povjerenik za harač (harač emini) i građevinski nadzornik (mimaraga).

Oblik i položaj grada. — To je visok četvorougaoni kameni grad na obali rijeke Drine, na visokoj stijeni od crvenog mramora. Strijelci nisu mogli da na njegov vrh izbace strelicu. Unaokolo nema opkopa, nego je opasan vrletnim provalijama i dolinama. Kako ni s jedne strane nema uzvišenja koje bi dominiralo gradom, nemoguće ga je zauzeti. Sa zapadne strane, na priličnoj udaljenosti, leže planine. Rijeka dolazi s istočne strane [grada] i teče [kroz provaliju].

21. Jahši alajbeg bio je alajbeg zvorničkog sandžaka početkom XVII v.

22. Mjesto *Drina* treba *Drinjača*, pritoka Drine.

23. U orig. stoji nešto kao Vornik ili slično. Napomenuto je već da su Evlijini navodi o osnivačima pojedinih gradova najčešće bez ikakve istorijske vrijednosti. To su obično izmišljene ličnosti pa je takav slučaj i sa ovim njegovim osnivačem Zvornika.

24. Misli na Murada II, samo to kazivanje nema osnova u izvorima.

25. Mehmed drugi je pokušao da zauzme Beograd 1456. g. Zvornik su Turci zauzeli tek poslije 1459. godine.

26. I na drugom mjestu (*Seyāhatnāma* I, 190) Evlija daje isti iznos hasa sandžakbega ovog sandžaka. Ajni Ali (*n. d.* 16) navodi za sto hiljada manji iznos pa se onda vjerovatno radi o nekoj grešci u jednom izvoru.

27. Ova tvrdnja neće nikako biti tačna. U rang-listi kadiluka ovoga vremena nema kadiluka u rangu od 400 akči, nego ili 150 ili 300. A kako je Zvornik bio sjedište sandžakbega istoimenog sandžaka, to je zvornički, kao i svaki drugi kadija u sjedištu sandžakbega, mogao imati rang od 300 akči.

28. Na području zvorničkog sandžaka postojali su sredinom XVII vijeka kadiluci: Srebrenica, Zvornik, Tuzla, Gračanica, Bijeljina, Šabac, Brvenik, Krupanj sa Bokorinom i Jadar sa Ptičarom, dakle, svega devet, pa je Evlija broj upravo udvostručio.

Donji grad je primio na svoja prsa stijene gornje grada onako kao što majka drži dijete u zagrljaju. Citadela ima dvije gvozdene kapije koje su okrenute prema istoku. U unutrašnjosti grada, na potijesnom mjestu, nalaze se tvrđavske kuće, Ebu'l Fethova džamija, skladište oružja (džebhana), žitni magacin i čatrnje, a na bastionima mali šahi-topovi. Onaj ko bi jedanput izišao u (Gornji grad), sustao bi i iznemogao silazeći dolje (!) Zbog toga Gornji grad nije mogao biti toliko nastanjen.

Donji grad nalazi se na obali rijeke Drine i ima pet čvrstih kula. Rijeka Drina udara u zidine grada koji se pruža s juga prema sjeveru. Dužina grada od jedne kapije do druge iznosi ravnih pet stotina koraka. On je obuhvatio istočnu i jugoistočnu stranu litice Gornjeg grada. Njegovo zaleđe predstavljaju stijene citadele (ič' kala). Širina toga grada iznosi 20 koraka. To je mala sasvim uska tvrđava, jer se s jugoistočne strane nalazi rijeka Drina, a sa zapadne strane bedem citadele. Ima dvije kapije. Na jednu se ulazi, a na drugu izlazi. Na drugi način nije moguće ni ući u grad ni izaći. Taj grad ima samo jednu glavnu cestu. S desne i s lijeve strane tog puta nalaze se kuće prizemne i na sprat, s baštama i dvorištima. Tu ima tri stotine daskom pokrivenih kuća koje su u dobrom stanju. One gledaju, jedne preko drugih, na jugoistočnu i istočnu stranu prema rijeci Drini. Sav gradski bedem uz obalu rijeke Drine ozidan je i nabijen, onako kao što se podziđuju obale. Po njemu su nanizani prozori s doksatima okrenuti prema Drini. Jednu od dvije kapije zovu Careva kapija (Hungar kapusi). Ona je okrenuta prema sjeveru. Carevom kapijom je zovu s toga što je Ebu'l Feth Mehmed-han s te kapije udarao na grad. Na lijevoj strani te kapije stoje gvozdena topovska zrna od kojih su neka stavljena kao kacige na otvore i zaslužuju da se pogledaju. Izvan Careve kapije s lijeve strane pod jednom stijenom, stoji šajkatop čiji je kalibar trideset pedalja; toliki je da kroz njega može proći čitav čovjek. Na suprotnoj strani ove kapije nalazi se careva džamija, a pred tom džamijom, na obali rijeke Drine, leži grad Narin, tj. citadela (ič kal'a) Donjeg grada. Tu ima jedanaest baljemez-topova. Svi su oni okrenuti prema Drini. Bedemi toga grada su tvrdi i debeli po dvadeset stopa. Visoki su osamdeset neimarskih aršina.

Lijeva varoš. — Ona kasaba što leži izvan Careve kapije i koja je poznata pod imenom Lijeva varoš, sastoji se otprilike od tri stotine šindrom pokrivenih i tvrdo zidanih kuća. Ima pedeset bez plana podignutih zgodnih i malenih dućana. Od jednog do drugog kraja varoši pruža se samo jedna ulica. Drugog druma nema. S obje strane ulice nalaze se kuće. Tu ima jedno novosagrađeno svratište (han) koje je poznato pod imenom Novi han.

Desna varoš. — Ova varoš što leži izvan grada (zove se) Varoš Džebhana. Tu na obali rijeke Drine, među ogromnim drvećem, ima oko tri stotine osamdeset prostranih i šindrom pokrivenih kuća s vinogradima i baštama. Te kuće gledaju jedna preko druge u rijeku

Drinu. Tu ima sto pedeset dućana u kojima se prodaje municija. Od kraja južne strane ove varoši, pa preko Lijeve Varoši do Novog hana ima pet stotina koraka. Ona je na nekim mjestima široka, a na nekim opet uska. Varoš se pušta samom obalom rijeke, uska je i duga i veoma naseljena. Ima osamdeset mahala i dvije hiljade osam stotina islamskih bogomolja (mihrab). Od svih je najimpozantnija Ebu'l Feth sultan Mehmed-hanova džamija na unutrašnjoj strani od Careve kapije. To je starinska džamija, pokrivena olovom i tavan-kupolom. Natpis iznad vrata jugoistočne njene kapije glasi:

»Dobrotvor, Osvajač silni podigao je ovu (džamiju) za pobožne ljude«.

Natpis o kasnijem njenom popravljanju glasi:

»Bogomolja derviša (uššak), dom onih koji padaju ničice«.
Godine 982 (= 1574).

Tu je kasnije i Sulejman-han podigao jednu džamiju koja se zove »Fethijja«.

(Zatim tu ima) Begova džamija i Zvornička džamija. U dvije varoši ima još po dvije džamije. Tu postoji osam mesdžida, osam tekija, tri medrese, javno kupatilo (hamam), sedam osnovnih škola i tri svratišta (han).

Svi njegovi stanovnici su Bosanci. Nošnja im je dolama i potijesne serhatske čakšire. To je trgovački svijet koji govori bosanski. Klima je prijatna. Oko grada ima mnogo vinograda i bašta.

Na glasu su im šljive, jabuke, trešnje, jelova, hrastova i brestova daska, đon i vuna. To je veoma prometno pristanište (skela). Ima nekoliko hiljada lađa koje saobraćaju rijekom Drinom do Beograda. Ova rijeka Drina izvire iz gorske visoravni Čemerno, u vilajetu Hercegnovi, i uliva se u rijeku Savu pod gradom Račom.

U tom šeheru, pred Musala-džamijom, u turbetu (kube) sa četiri stuba, koje je pokriveno olovom, pokopan je Maktul-beg (?). Da ga bog pomiluje! Podigavši se odavde, došli smo u Tuzlu.

KASABA TUZLA

To je vojvodaluk u zvorničkom sandžaku i ugledni kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči.

Zatim smo, idući osam sati prema sjeveru, došli u kasabu Kozluk.

KASABA KOZLUK

Ova kasaba nalazi se takođe na teritoriji zvorničkog sandžaka. Ima džamiju, dva svratišta (han) i nekoliko dućana. Kuće su u njoj pokrivene daskom. Zato što tu raste mnogo orahovih stabala, zove se Kozluk (»Kozlidže«).

Zatim smo, strahujući od razbojnika (harami) po imenu Čole (Kole) Ibrahim, krenuli s našom pratnjom prema sjeveru i nakon napornog puta kroz planine i šume došli smo u naprednu kasabu Bijeljinu.

KASABA BIJELJINA

To je takođe vojvodaluk [i] pašin domen (hass) na teritoriji zvorničkog sandžaka. To je ugledan častan kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Ima spahiskog ćehaju (kethuda jeri) i janjičarskog serdara.

Ta kasaba nalazi se na vrlo plodnom i žitorodnom (ekin odžagi) velikom polju koje obiluje travom i vodom. Ona ima svega pet mahala sa 500 lijepih daskom pokrivenih kuća, prizemnih i na sprat. U svakoj kući ima živa voda. U baštama na hiljade divnih ptičijih melodija osvježavaju ljudsku dušu i okrepljuju čovječje zdravlje. Od svih dobrih kuća je veliki odžak (handan) Ali-paše Čengića (Čengi-zade), koji je pokriven rubinskim i crvenim crijepom (ćeramitom). To je dobar dvor sa hodnicima i divanhanama, kuhinjom, štalom za konje i sobama u prizemlju i na spratu, tako da mu u svoj Bosni nema ravna.

U blizini tog saraja nalazi se jedan gaj u kome se ogromna stabla uzdižu do neba. U debelom hladu svakog tog stabla može da se napase po hiljadu ovaca. Tlo je tako bogato zelenilom i cvijećem kao da je zemlja obložena sa zelenom rehavikadifom.

Klima je prijatna i tu ima svakovrsnog voća koje je na glasu.

Podigavši se odatle, krenuli smo opet prema sjeveru kroz šume i za četiri sata stigli smo u tvrđavu Raču. [Najprije] smo došli na suprotnu stranu toga utvrđenog grada sa trgovačkim pristaništem (bender). Lađom smo prešli rijeku Savu i došli u grad Raču. Odsjeli smo kod carinskog povjerenika (gumrik emini). Nastojeći da pregledamo i upoznamo tu varoš koja je veliko trgovačko pristanište, najprije smo se obratili starcima, učenim ljudima i dobrim muslimanima, koji dobro poznaju mjesto.

GRAD RAČA

Ime mu je srpsko. Ovaj je grad podigao jedan od srpskih kraljeva, otac bana Kodža-Matijaša. Kasnije je ovaj grad osvojio Ibrahim-paša, veliki vezir Sulejman-hanov, koji je ubijen. Sada njime upravlja vojvoda sremskog sandžaka. To je kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Nahije su mu pokorne i poslušne. Ima muftiju, predstavnika šerifa (nekibul-ešraf), spahijskog ćehaju (sipahi kethuda jeri), janjičarskog serdara, carinskog povjerenika za harač (harač emini). Ovim gradom upravlja budimska vojska (kol). On ima tržnog nadzornika (muhtesib), baždara i načelnika grada, ali nema gradskog dizdara ni posade.

Oblik i položaj grada. — To je bio divan grad koji se nalazio na obali rijeke Save položen na visokom i ravnom terenu obraslom u

zelenilo. Sam grad ležao je na vrhu jednog rta. Imao je trougaoni oblik, a sazidan je od cigle tako tvrdo kao da ga je gradio Šeddad. Suprotno od rta na kome je položen ovaj grad teče od Zvornika velikom snagom rijeka Drina i udara na veliku rijeku kao što je Sava. Pred ovim gradom Račom sjedinjuju se rijeke Drina i Sava. Tako ujedinjene one su ruinirale ovaj grad tako da je na obali Save ostala samo jedna kula. Zbog toga u tome gradu nema dizdara niti gradske posade.

Na spomenutom u zelenilo obraslom rtu, na mjestu gdje se rijeke Drina i Sava slivaju jedna u drugu, nalaze se sedam muslimanskih i četiri bugarske i srpske mahale. Tu ima u svemu pet stotina i pedeset kuća, prizemnih i na sprat. To su dobrostojeće kuće sa po dvije bašte. Svi su putovi potpuno popođeni daskom. Štaviše, i sve ulice su popođene daskom i balvanima. Okolina varoši je za zimskih dana prava močvara, jer je teren nizak.

Tu ima u svemu pet muslimanskih bogomolja i u sve pet se obavlja sedmična molitva petkom. To su dobro posjećene džamije, a sve pet ih je pokriveno daskom. Tu se nalaze dvije medrese i tri osnovne škole, ali im djeca nisu tako bistra ni darovita. Tu postoje dvije derviške tekije, dva mala hana, a oba se nalaze na vrhu carinarnice pristaništa. Ima i jedan prijatan hamam, ali je malen.

U varoši se nalaze tri drvena mosta. Kad rijeke Drina i Sava jako nadođu poplave mnoge vrtove. Zbog toga su podignuti drveni mostovi. Tu ima sedamdeset dućana, a nema bezistana.

Na glasu su im: hljeb, medovina, šljive i jabuke. Grožđe im nije dobro.

Ovu varoš okružuje rijeka Sava. Ako bi njen gospodar htio da prosiječe zemljište od jednog do drugog korita Save, stvorio bi pravo jezero. Kako je ovdje klima ugodna to je stanovništvo zdravo. Stanovništvo govori »poturski« (kao Poturi) a žive od trgovina. To su većinom brodari transportnih brodova. Njihovi prvaci nose krajiško odijelo. Svo je stanovništvo vrlo čisto i voli da uživa; to su gostoljubivi ljudi i prijatelji stranaca. Većina tih ljudi ne znaju za spletke i prevare.

Idući odatle šest sati prema sjeveru došli smo u grad Morović (»Moraveč«).

GRAD MOROVIĆ

Sari Rustem-paša, jedan od Sulejman-hanovih vezira, ispalio je na ovaj grad deset topovskih zrna i osvojio ga. I sada se jasno vide podori zidina porušenih od udaraca topovskih zrna.

Ovaj grad je po kanunu vojvodaluk u sremskom sandžaku. To je kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Ima mnogo bašta.

Oblik i položaj grada. — To je malen grad na obali rijeke Bosuta koja se izdvaja iz Save. On leži u jednom zelenilom obraslom polju i na ravnom terenu. Ima četverougaoni oblik, a sazidan je od cigle. U tvrđavi se nalazi mala džamija, pedeset daskom pokri-

venih kuća i ambara, skladište municije, kule na sva četiri ugla tvrđave, deset šahi-topova i dvije gvozdene kapije, od kojih je jedna okrenuta prema kopnu, a druga prema obali rijeke Bosuta.

Preko opkopa koji se nalazi ispred obje kapije podignuti su drveni mostovi. Svako veče gradska posada diže te mostove na točak i tako zatvara prostor ispred kapije. Ti opkopi su ispunjeni do vrha rijekom Bosutom. Oni su široki i duboki.

U gradu se nalazi zapovjednik tvrđave (dizdar) i pedeset ljudi gradske posade. Izvan tvrđave nalazi se dvije stotine impozantnih i odličnih daskom pokrivenih kuća. U tu varoš dolazi se iz grada preko dva mosta. Na vrhu mosta nalazi se samo jedan han. Tu imaju dva mesdžida. Svo stanovništvo su Bošnjaci. Kako nemaju čaršije ni bazara to se održaje nedjeljni sajam.

Prelazeći pet sati zeleno polje stigli smo u kasabu Nemce.

BOGATA KASABA NEMCI

Kad je Sulejman-han osvojio Beograd, onda su Nemci, koji su izašli iz grada na vjeru, naseljeni ovdje pa se stoga to mjesto prozvalo kasaba Nemci. Nalazi se na teritoriju, sremskog sandžaka i predstavlja vojvodaluk njegovog sandžakbega. To je kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Tu se nalazi predstavnik spahija (kethuda yeri), janjičarski serdar budimskog kola, tržni nadzornik (muhtesib), carinski povjerenik (gumruk emini) i povjerenik za harač (haradž emini). Samo emin skele i harača pripadaju budimskoj administraciji.

Tu ima bezbroj vinograda i bašta, mjesnih prvaka i uglednih ljudi. Ovo se naselje nalazi na obali rijeke Save, u jednom prostranom u zelenilo i cvijeće obraslom polju koje je vrlo plodno. To je divna kasaba kao i sama sremska teritorija. Na sjevernoj strani nalazi se kasaba Mitrovica, udaljena četiri sata.

U ovoj kasabi ima devet mahala sa hiljadu i četrdeset kuća, prizemnih i na sprat. Među njima ima impozantnih i krasnih kuća. Tri su mahale srpske i bugarske. Tu ima više džamija, dva mekteba, tri derviške tekije, više kućnih hamama i sto deset dućana. Ova kasaba je naprednija od Mitrovice, jer je to pristanište (skela). Na glasu su im bijeli hljeb, maslo, med i bijele trešnje. Kako je to vrlo bogata kasaba, to su svi stanovnici trgovci i ljudi od uživanja.

Idući odatle sedam sati prema sjeveru došli smo u kasabu Tovarnik. Mi smo prošli i ovu kasabu Tovarnik, zatim palanku Sotin pa kasabu Vukovar i grad Osijek. Tu smo dobili vijest da je veliki vezir istom otišao u pomoć Kanjiži pa smo i mi otišli iz Osijeka sa hiljadu i pet stotina naoružanih vojnika da spašavamo Kanjižu.

XL

NAŠE PUTOVANJE U GRAD KANJIŽU[1] DA GA OSLOBODIMO[2]

(VI, 498—500)

Krenuli smo iz Osijeka i prošli prvo palanku Dardu[3]. Kad smo prešli pontonski most koji je podignut na rijeci Dravi[4], dogovorili smo se da krenemo na zapadnu stranu prema gradu Moslavini[5]. Na tom putu susreli smo uhode đakovačkog alajbega[6]. Mi smo mislili da su to neprijatelji; međutim, to su bili pravovjerni muslimani koji su samo promijenili svoja odijela. Oni su nam rekli:

— Bre, ljudi, ne možete proći preko grada Moslavine. Tamo vlada užasna panika i prava buna. Neprijatelj iz dana u dan tuče Kanjižu. Već sutra moći ćete da čujete grmljavinu topova. Veliki vezir je, međutim, u gradu Sigetu (Sigetvar) sakupio kao more veliku vojsku. Ako mislite na moslavinsku skelu, idite odmah i brzo. Inače ćete kasnije morati gaziti rijeku da biste ušli među dušmane (u dušmansku zemlju).

1. Kanjiža — grad jugozapadno od Blatnog jezera.

2. Nikola Zrinjski je zajedno s knezom Julijem Hohenloe i generalom Stroci opsjeo Kanjižu krajem aprila 1664. godine i držao je opsjednutu do 31. maja 1664. godine, kada se povukao ispred vojske velikog vezira Ahmed-paše Ćuprilića. V. Fessler—Klein, *Geschichte von Ungarn* IV, 312—113; J. Radonić, GNČ XXXI, 270, nap. 4.

Evlija na kraju prethodne glave (vid. ovdje str. 481) priča kako je po dolasku u Osijek saznao da je veliki vezir Ahmed-paša Ćuprilić otišao u pomoć opsjednutom gradu Kanjiži. Pošto je veliki vezir pošao iz Osijeka 18. ševvala 1074 (14. maja 1664) godine, to bi značilo da je Evlija ovo putovanje obavio krajem maja ili početkom juna iste godine. S druge strane, znamo da se on početkom juna nalazio u Dubrovniku (Up. ovdje str. 418 i 424, sa nap. 42, str. 452, sa nap. 1; GNČ XXX 1911, 269, nap. 41. i str. 270. nap. 1). U svakom slučaju, ovo putovanje je Evlija morao obaviti prije 30. juna 1664. godine, kada su Turci osvojili Novi Zrin (V. ovdje str. 498, nap. 60).

3. U orig.: *Darda*, sada selo udaljeno 10 km. od Osijeka. Vid. ovdje str. 363, nap. 67. i str. 369.

4. O tome mostu v. ovdje str. 369. i J. Matasović, Narodna starina.

5. U orig.: *Maslovin* = Moslavina, varoš na desnoj obali Drave, sjeverno od Orahovice. Vid. str. 235 i 242.

6. Ovdje Evlija svakako misli na alajbega požeškog sandžaka kome je pripadalo i Đakovo. On ga naziva đakovački alajbeg, vjerovatno zato što je stanovao u Đakovu.

Kad su nam to saopćili, održano je savjetovanje sa svim ratnicima gradova Požege, Đakova[7] i Osijeka i zaključeno je da je najbolje da putujemo preko grada Valpova[8], pa smo odmah krenuli prema zapadu kroz gore i šume, preko bara i močvara i prešli mnoge opasne i strahotne predjele i bujice. Podnoseći strah, bojazan i teškoće, stigli smo u grad Valpovo.

GRAD VALPOVO

Sagradili su ga hercezi Zrinjski[9], a osvojio ga je Ibrahim-paša, vezir sultana Sulejman-hana 950/1543. godine[10]. U toj akciji je prethodnica vojske i vođa pobjedonosnih odreda bio rumelijski beglerbeg Kodža Ahmed-paša[11]. Kad su prešli rijeku Savu, onda su ćustendilski sandžakbeg Hizir-beg, valonski sandžakbeg Mesih-beg, Jahjapaša i sandžakbeg Lepanta Ahmed-beg sa deset hiljada vojnika, prešli rijeku Savu prije sve ostale muslimanske vojske, prevukli nekoliko baljemez-topova iz grada Osijeka i opsjeli grad Valpovo. Oni su se upustili u borbu, te je došlo do velikog boja. Pri tom su stigli serdar Kodža Ahmed-paša i anadolski vezir. Borba se nastavila, ali kada je uporna neprijateljska posada, koja se nalazila u tvrđavi, vidjela da je muslimanska vojska velika kao more, ona je prosto poludjela i nastavila da daje otpor sedam dana i sedam noći. Na kraju, akcija se završila predajom grada[12].

Sada je taj grad vojvodaluk sandžakbega požeškog sandžaka i nijabet sa rangom kadiluka od sto pedeset akči[13]. Tu se nalazi serdar

7. U orig.: kao i na svim drugim mjestima *Jakova* = Đakovo, varoš u Slavoniji.

8. U orig.: *Valpova* = Valpovo, varoš više Osijeka na desnoj strani Drave.

9. Valpovo je veoma staro mjesto. Tu je postojalo naselje i u rimsko doba. U srednjem i na početku novog vijeka zvalo se *Walpo*. Često je mijenjalo gospodare i nisu ga osnovali Zrinjski.

10. Tačno je da su Turci zauzeli Valpovo 950/1543. godine, ali nije tačno da ga je osvojio veliki vezir Ibrahim-paša zbog toga što je on bio pogubljen još 1536. godine. U proljeće 1543. godine provalili su bosanski sandžakbeg Ulama-paša i požeški sandžakbeg Murat-beg Tardić u Slavoniju, zauzeli nekoliko gradova i opsjeli Valpovo, koje je branio Mihajlo Arky. Više v. ovdje nap. 12.

11. Ovaj Kodža Ahmed-paša je albanskog porijekla. Odgojen je na carskom dvoru, gdje je postao prvo kapidžibaša, zatim mir-i alem, a 927/1521. godine aga janjičara. Kasnije je postao beglerbeg Rumelije i u tom svojstvu učestvovao u ovom Sulejmanovom pohodu 950/1543. godine. Od 955/1549. do 960/1553. godine bio je obično drugi vezir; zatim je postao veliki vezir i ostao na tome položaju do 13. zulkade 962/28. septembra 1555. godine, kada je pogubljen. (Više v. *Islam Ansiklopedisi* s. v. *Ahmed-paşa* I, 193).

12. Grad je odolijevao opsadi skoro dva mjeseca i tek kada je turskim snagama pritekao u pomoć rumelijski beglerbeg, a i sultan Sulejman u svom ponovnom pohodu na Ugarsku bio stigao u Osijek, grad se predao, to je bilo 23. juna 1543. godine. Više v. Ive Mažuran, *Turska osvajanja u Slavoniji (1526—1552)*. Osječki zbornik VI, Osijek 1958, 115. Turci su u tom pohodu osim Valpova, osvojili još Voćin, Pakrac, Šikloš, Pečuj, Stoni Beograd i Ostrogon.

13. Ovo mjesto u orig. glasi: *Yüz elli akçe payesile niyabetdir* (*Seyâhatnâma* VI, 499) i znači doslovno: to je nijabet sa rangom [kadiluka] od sto pedeset akči. Prema tome, jasno je da ovakvi i slični novčani iznosi, koji se navode uz pojedine kadiluke, ne označuju iznose plata kadija tih kadiluka.

budimskih janjičara, zapovjednik tvrđave (dizdar) i dvije stotine članova gradske posade.

Oblik i položaj grada Valpova. — Ovaj grad leži na ravnom, oniskom i u zelenilo obraslom terenu na sastavcima rijeke Karašice[14] i opkopa koji je do vrha ispunjen vodom. Sagrađen je od cigle i izgleda poput kakvog velikog saraja, ali je veoma jak i utvrđen. Mjereći ga po opkopu, grad ima u opsegu ravnih pet stotina koraka. Opkop mu je vrlo širok i dubok. Rijeka Karašica prolazi ispod jednog drvenog mosta, koji je udaljen od Osijeka jedan do dva sata hoda, zatim protiče kroz opkop ovoga grada, a potom se uliva u Dravu. Gradska kapija je okrenuta prema jugoistoku. Pasvandžije podižu svako veče pomoću točka drveni most koji se nalazi na tom opkopu i tako štite kapiju kule. Na početku mosta nalazi se jedan londža-kiosk za odmaranje i razonodu. Na kuli, koja se nalazi kod ove kapije, postoji jedan sat koji otkucava. Kroz tu kapiju ulazi se u unutrašnjost grada širokim putem koji je mračan. Tu postoji još pet demir-kapija. Na kraju kule nalazi se Sulejman-hanova džamija. Njen minber (anvon) je obojen raznovrsnim bojama kao kameleon. U unutrašnjosti tvrđave nalaze se kuće dizdara, njegovog ćehaje, imama, mujezina, vratara (kapucilar) zatim vojna glazba (mehterhane), žitni magacin i skladište municije (cebehāne). Tu nema nikakvih drugih građevina. Ovaj grad ima četvorougaoni oblik. Kule, koje se nalaze na sva četiri ugla grada, pokrivene su daskom. U njima se nalaze veliki šahi-topovi. Gradski zidovi su visoki pedeset aršina. Pred ovim gradom, na drugoj strani mosta što se nalazi pred tvrđavom, postoje dvije oburvane kule. One su minirane u doba Sulejman-hana, kad je ovaj grad opsjedan.

Varoš. — Tu postoji mala varoš koja se prostire prema onoj kuli što se nalazi na suprotnoj strani gradskog opkopa. Ona je jako razvijena. U njoj se nalaze tri mahale sa dvije [stotine] daskom pokrivenih kuća. Ovdje ima pet muslimanskih bogomolja, medresa, mekteb, tekija, hamam, dva hana, dvadeset dućana i oko dvije hiljade rajskih bašča. Klima je prijatna, ali je mjesto jako usamljeno. Oko varoši se nalazi teško prolazan opkop. Iz straha od neprijatelja podignuti su šarampovi.

Krenuvši iz toga grada, išli smo tri sata prema zapadu i došli na obalu rijeke Drave[15]. Zbog straha od neprijatelja, odmah smo sasjekli tamošnju šumu i za tren oka podigli šarampove. Istovremeno smo iskopali šančeve, koliko je to bilo moguće, i ušančili se u njima. Poslije toga počeli smo da prelazimo na suprotnu stranu lađama, slapovima i skelama pa je istog dana prešlo dosta vojske, a na ovoj strani ostalo malo. Bože oprosti, ali ako bi se sa bilo koje strane

kako se to svugdje u litieraturi tumači, nego označuju rangove kadiluka, kako sam to i ranije bez ovako jasnih i izričitih dokaza tumačio. Više v. str. 60, nap. 10.

14. U orig.: *Kirašica* = Karašica, desna pritoka Drave.

15. Dakle, otprilike negdje na pola puta između Valpova i Moslavine.

pojavio neprijatelj, ne bi uopće bilo moguće priteći u pomoć niti s ove strane na onu prijeko, niti s one na ovu stranu. Ja sam, siromah, odmah, bez imalo straha i bojazni, svukao sa sebe odijelo i stavio ga u nekakav mali prljavi kajak, pa poput kakvog Tatarina jurnuo na konju u vodu i tako prešao. Taj moj postupak zadivio je sve krajiške junake. Bogu hvala, prešli smo na suprotnu stranu a da se ni meni ni mojim konjima ni mojim slugama nije dogodila nikakva šteta. Budući da je toga dana izjutra i oko podne bilo hladno, moji su se konji i sluge loše osjećali. Ja sam odmah naredio da se konji vodaju sve dok se i oni i sluge ne preznoje. Do po podne je i zaostala vojska prešla, pa smo s obale Drave krenuli dalje prema zapadu. Prolazeći tri sata kroz gore i šume stigli smo u grad Šikloš.

[Pošto je opisao Šikloš, Evlija je otišao u Siget i detaljno ga opisivao (VI, 503—17). Odatle je otputovao u Baboču, a iz Baboče u Berzence. Putujući dalje tri sata prema Novom Zrinu stigao je u orđiju velikog vezira Ahmed-paše Ćuprilića. Tu se sastao sa Ćuprilićevim ćehajom Ibrahimom Ragčićem i predao mu pisma Suhrab Mehmed-paše i Pračali Mustafa-paše koji su se nalazili u Hercegovini, zatim pisma aga Herceg-Novog, Gabele i mostarskih ajana, kao i pismo i poklone Ibrahimove majke. Evlija mu je od sebe, kaže, poklonio jednog roba i jednog hercegovačkog ata. Ibrahim-aga se raspitivao za »prilike u Hercegovini, njegovoj rodnoj grudi«. Evlija je zatim bio primljen u audijenciju kod velikog vezira, koji se detaljno raspitivao za prilike u Hercegovini pa mu je Evlija ispričao sve svoje doživljaje na putu, a naročito kako je sa Suhrab Mehmed-pašom išao protiv buntovnih hercegovačkih i crnogorskih plemena (VI, 520). Evlija je tada primljen u svitu velikog vezira, sa kojim je otišao u Kanjižu.

Nakon oslobođenja Kanjiže (31. maja 1664) veliki vezir je otišao da osvaja Novi Zrin, a Evlija ostao u Kanjiži kod Jenter Hasan-paše da bi upoznao i opisao ovaj grad. Zatim je i on otišao u orđiju velikog vezira i prikazao opsadu Novog Zrina. Za vrijeme opsade ovog utvrđenja stigla je vijest iz Carigrada da se 4. zulkade 1074/29. maja 1664. godine rodio princ Mustafa.

Kako se opsjedanje Novog Zrina oteglo, Evliji je postalo dosadno, osjećao se kao u tamnici pa je smišljao da nekud krene. Pri tome je sin tatarskog hana Ahmed Giraj dobio nalog da pohara okolne neprijateljske krajeve sa svojim Tatarima i pet stotina domaćih krajišnika. Njima se pridružio i Evlija. Oni su četovali po graničnim krajevima između Drave i Save i u Primorju. Sa tih četovanja Evlija se opet vratio pod Novi Zrin prije 30. juna 1664. godine, kada su Turci osvojili i razorili ovo utvrđenje. Evo njegovih opisa toga četovanja]:

NAŠE PUTOVANJE U POKRAJINE KORUŠKU[1], MEĐUMURJE[2] I SLAVONIJU[3]

(VI, 541—554)

Podignuvši se ispod grada [Novog Zrina], išli smo čitav dan prema zapadu prolazeći kroz guste šume. Na jednom zgodnom prelazu prebrodili smo s lakoćom rijeku Muru[4]. Uz cijelu obalu rijeke Mure bile su podignute kule, udaljene jedna od druge za jedan topovski hitac. Kada su nas s ovih kula opazili đaurski zlotvori Madjari, počeli su da svake kule pale topove, tako da je grmljavina topova uzdrmala svu dušmansku pokrajinu, te se na sve strane saznalo o nama. Ne obraćajući pažnju na neprijateljske topove, koji su pucali na uzbunu, mi smo izmijenili naše iznurene konje i uzjahali odmorne, te istu noć krstarili opet u zapadnom pravcu, bez ikakvog straha.

Idući odatle ponovo u zapadnom pravcu, stigosmo, bogu hvala, čak do velikog grada Saboča[5] i u njegovom polju zarobili smo hiljade Slavonaca koji su se nalazili [na radu] po njivama, vinogradima i

1. U orig.: *Duduška*. Radonić i Spaho su mislili da ovaj naziv dolazi od naziva Tedesco i da znači Njemačka. Ja sam ranije pretpostavio da je naziv *Duduška* vjerovatno iskrivljen od naziva Koruška. (Vid. str. 77, nap. 49). Sada je češki turkolog Helena Turkova napisala malu raspravu u kojoj na osnovu geografskih i paleografskih elemenata obrazlaže da naziv *Duduška* treba čitati Koruška. V. H. Turkova, *Mutmassliche Erklärung des Wortes »Duduška« im Sejāhatname des Evlijā Čelebi*, separat 317—20. Ja to obrazloženje potpuno usvajam pa zato Evlijin naziv *Duduška* prevodim nazivom Koruška.

2. U orig.: *Mekemurye* = Međumurje, kraj između Drave i Mure.

3. U orig.: *Islavonya* = Slavonija. — Putovanja i događaji koji se prikazuju u ovom poglavlju Putopisa, a naročito oni dijelovi u kojima Evlija priča kako je s Tatarima četovao po Slavoniji i Hrvatskoj i u tim četovanjima preko Kranjske dospio čak do Jadranskog mora — opisani su tako površno i letimično da se može slobodno tvrditi da je Evlija ovdje opisao mnoga mjesta koja nije sam proputovao i vidio, nego je pisao napamet pa ga zato nije moguće pratiti. On na ovom četovanju spominje nekoliko mjesta koja se nisu nalazila na putevima koje prikazuje Evlija pa se zato ne mogu ni približno ubicirati.

4. Mura, lijeva pritoka Drave.

5. U orig.: *Sabodž*, Radonić misli da je ovdje riječ o mjestu Zabok, sjeverozapadno od Zagreba (Vid. GNČ XXXI, str. 273. nap. 13), što se ne može prihvatiti.

vrtovima. I ovdje smo opljačkali i zadobili bezgranično mnogo plijena i dragocjenih stvari, te smo pobjedonosno i trijumfalno krenuli prema sjeveru.

OPIS GRADA SELNICE[6]

I to je bio jak grad u vlasti Zrinjskog (Zrinoğlu). Sagrađen je od drveta, a nalazi se na granici Slavonije. Bilo kako mu drago, mi smo željeli da njegovu varoš spalimo i opljačkamo. Međutim, u jednom uglu te varoši nalazilo se utvrđenje nalik na citadelu. Odatle su na nas ispalili toliko topova i toliko topovskih zrna da su topovska tanad prelijetala preko naših glava kao ptice. Mnogi naši konji ranjeni su u noge, pa smo ih sve poklali i njihovo meso pojeli.

Poslije toga pojahali smo konje koje smo opljačkali, te opustošili i opljačkali sva ovdašnja sela i zarobili više od hiljadu sužnjeva. Tu noć prenoćili smo na Selničkom polju[7], a ujutro krenuli opet na zapadnu stranu [i stigli u Radolsek]

OPIS GRADA RADOLSEKA[8]

To je također jak grad kao Aleksandrov bedem[9]. Nalazi se na obali rijeke Paka[10]. Izgleda da ima petougaoni oblik i da je tako tvrd kao da ga je gradio Šeddad[11]. No, bojeći se Nemrudove vatre[12], nismo se usudili da mu se približimo, nego smo prošli sa cijelom muslimanskom vojskom na priličnoj razdaljini i odsjeli ostavljajući za leđima jezero Rodolse[13].

Potom je cijela vojska otišla da opustoši i opljačka šest vilajeta; na sve četiri strane oko sebe postavili smo straže. I ja sam, siromah, sa svojim slugama, pazio sa konja i stražario na sve četiri strane. Hvala bogu, nije se pojavio nikakav neprijatelj i mi smo opljačkali preko deset hiljada konja, zarobili tri hiljade sužnjeva i ostalog ratnog plijena.

Južno od ovoga mjesta iza planina, u daljini jedan dan hoda, završava se Jadransko more, koje je zaliv buntovnih Mlečana. Na ostrvu se vidi grad Mleci, koji izgleda kao neka velika varoš.

6. U orig.: *Islanica*. Karačon misli da je ovdje riječ o mjestu Šlajnic, južno od Maribora. Radonić primjećuje da bi u tom slučaju Evlija svakako morao prije spomenuti Islanicu pa onda Sabodž (GNČ XXXI, 273, nap. 14). Ja sam Evlijin naziv *Islanica* razriješio u *Selnica*, jer mislim da je ovdje riječ o mjestu Selnica, zapadno od Maribora.

7. U orig.: *Islaynica sahrasi*.

8. U orig.: *Radolsek*; nepoznato; Karačon je mislio na Radnik, ali je vjerovatnije da je ovdje riječ o mjestu Radlje na Dravi, zapadno od Selnice.

9. Za Aleksandrov bedem v. GNČ XXIX, 63, nap. 109 i ovdje str. 249, nap. 33.

10. Rijeka Paka, lijeva pritoka Savinje u Sloveniji. Izvire u Pohorju, a uliva se u Savinju kod sela Letuše.

11. Šeddad, legendarni himjeridski kralj, poznat po svojim velikim i tvrdim građevinama.

12. Nemrudova vatra je legendarna lomača na koju je babilonski kralj Nemrud bacio proroka Abrahama (Ibrahim-pejgambera).

13. Nepoznato; up. ovdje nap. 8.

Poslije toga prevalili smo preko ove planine, a zatim smo prešli razvijena i naseljena mjesta na obali Jadranskog mora, te stigli u

VILAJET KORUŠKA[1]

On se nalazi na mletačkoj granici; primorski dio ovog [vilajeta] pripada Mlečanima, dok se gorski kraj nalazi pod vlašću njemačkog (austrijskog) cesara.

Kad je naš pokojni gospodar Melek-Ahmed-paša[14] bio bosanski valija, tada smo krenuli ispod grada Zadra[15] i četujući sedam dana i sedam noći, opustošili smo ovu pokrajinu Korušku i zaplijenili neizmjerno mnogo ratnog plijena i sužnjeva.

Hvala bogu, mi smo ove blagoslovene godine ponovo došli u ove krajeve. Ali su nas opazili oni iz gradova na morskoj obali i ispalili na nas hiljade topovskih metaka; svi su se neprijatelji sa svojim blagom i imetkom ukrcali na čamce (kayik) i isplovili na morsku pučinu. Nekoliko hiljada čamaca i lađa otplovilo je u grad Marano[16]. Ostali nevjernici zatvorili su se u svoje gradove i ostali u njima. Poslije toga mi smo, koliko smo mogli, popalili sva sela i varoši, te smo četujući dva dana i dvije noći, rušeći i paleći, bez straha i bojazni, zarobili tri hiljade Franaka iz Koruške. Oni govore pravilno njemački, hrvatski i franački. Mi smo one sužnjeve s kojima smo se mogli sporazumjeti zapitali:

— Da li je blizu naš turski vilajet? — Na to su nas sužnjevi istinito obavijestili:

— Da, za sedam dana stiže se u vaše Sarajevo[17]. Ako sutra krenete odavde, proći ćete naš grad Zadar[15] i stići u vaš grad Sadovorsu[18], odatle u vaš grad Udbinu[19], pa onda u vaš grad Liku[20], a zatim u vaš grad Livno[21]. Sav posjed iza našeg grada Zadra[15] je vaša zemlja.

Ratnici se, međutim, nisu oslonili na izjavu nevjernika, nego su pitali mene. Ja, siromah, odgovorio sam im ovako:

— Da, ja sam kroz ove krajeve proputovao poslije vojne Melek-Ahmed-paše[14] i Tekeli Mustafa-paše[22] protiv grada Šibenika. U riječima ovih sužnjeva nema laži, nego je istina što su rekli.

14. O Melek Ahmed-paši v. ovdje str. 103, nap. 50.

15. U orig.: *Jad[e]ra.*

16. U orig.: *Moran* ili *Muran*; vjerovatno Marano kod Latisane.

17. U orig.: *Saray Bosna.*

18. U orig.: *Sadovorsa*; ne može se identifikovati. U obzir dolaze mjesta Posedarje i Sed-i Islam (= Islam).

19. U orig.: zapisano kao *Udbite*, što je očito štamparska pogreška; treba Udbina, ali se ona ne nalazi na putu u Livno.

20. Grad Lika nije postojao, a ne zna se na koje mjesto pod tim nazivom misli Evlija.

21. U orig.: *Hlevye*, što je očito štamparska pogreška; treba *Hlevne*, turski oblik za Livno.

22. U orig. stoji: *Bekeli Mustafa-paša*, što je očita i lako razumljiva štamparska pogreška; treba *Tekeli Mustafa-paša*. O njegovom napadu na Šibenik v. ovdje str. 181, nap. 14.

Kada sam ja to kazao, na to su Tatari odmah ovako rekli:

— Hajdemo, ratnici, kako bismo već sutra s ovolikim ratnim plijenom sretno stigli u islamske krajeve, pa da u bosanskim kasabama prodamo sve naše sužnjeve. I kada nam ostanu samo laki tovari, ponovo ćemo se vratiti i opljačkati neki neprijateljski kraj te, akobogda, s plijenom otići pod Novi Zrin[23].

Kad su oni to izjavili, krajiški ratnici nisu prihvatili taj prijedlog i plan nego smo iz pokrajine Koruške[1] išli dan i noć natrag u istočnom pravcu preko planina; ne sretnuvši ni jednog jedinog čovjeka i ne našavši ništa, mi smo praznih šaka prevaljivali teško prolazna mjesta, i sljedećeg dana stigli u grad Budjevac.

GRAD BUDJEVAC[24]

Ovaj grad je teško pristupačna tvrđava načinjena od drveta, a nalazi se na obali jednog jezera. Ali to je mala palanka koja spada u pokrajinu Slavoniju. Mi smo prošli tu palanku; njena su vrata bila otvorena, ali zbog močvare nije bilo moguće doći do nje. Poslije toga smo na konjima pregazili rijeku Unu. To je mala rijeka koja izvire iz planine Kalande[25] i uliva se u rijeku Savu. Svi krajevi na suprotnoj strani ove rijeke pripadaju vilajetu Zrinjskog (Zrinoğlu). Prešavši preko ove rijeke, išli smo jednim ravnim poljem u sjevernom pravcu između visokog drveća, koje je dopiralo do neba, i stigli u grad Zagreb.

GRAD ZAGREB[26]

To je velika palanka u vlasti Zrinjskog (Zrinoğlu), a leži na ivici jedne močvare. U palanci se vidjelo četrdeset do pedeset manastira i zvonika, ali se nije vidjela nijedna živa duša. Kada smo o tome zapitali naše sužnjeve, oni su nam kazali ovako:

— Sva vojska otišla je u Novi Zrin[23] da se bori s Turcima. Ne brinite, jer u gradu nema neprijatelja koji bi vam se mogao suprotstaviti.

Ali, znajući da su to riječi neprijatelja, mi se nismo oslonili na izjavu sužnjeva, nego smo na sve četiri strane postavili dobre straže i bili u pripravnosti, te smo ispod ovoga grada zaplijenili hiljadu i pet stotina goveda i šest stotina dobrih konja, i krenuli dalje.

Sljedeći dan pođosmo ponovo u istočnom pravcu; idući hitro šest sati preko planina i šuma, stigli smo u [Koprivnicu].

23. U orig.: ovdje i na svim ostalim mjestima piše turski *Yeni Kal'a*, što doslovno znači Novi grad (Novigrad). To je bio turski naziv za Novi Zrin, koji se nalazio na lijevoj obali Mure pa smo zato ime ovoga grada svugdje prevodili sa Novi Zrin.

24. U orig.: *Budžovdže* (tur. *Bucovce*) nepoznato. Radonić pretpostavlja da Evlija misli na Bihać, što nikako ne dolazi u obzir zbog toga što je već tada Bihać bio pod turskom vlašću.

25. *Kalanda* ili slično, nepoznato.

26. U orig.: *Zagrab*.

GRAD KOPRIVNICA[27]

Na hrvatskom jeziku znači kopriva. I to je tvrd grad.

Idući odatle jedan dan, došli smo u grad Čakovac[28]. Odatle smo došli u grad Legrad[29]. Oba ova grada su blizu jedan drugom i oba spadaju u najljepše gradove Zrinjskog; oni su čežnja svih vladara.

Kada je Melek-Ahmed-paša[14] bio bosanski valija, tada sam ja, siromah, s blagom u vrijednosti od sedamdeset i sedam hiljada groša (pjastera), došao iz šehera Banje Luke Zrinjskom da bih iz sužanjstva oslobodio kapetana našega grada Bihaća[30].

Tom prilikom zadržao sam se duže vremena u ovim gradovima i razgledao ih po miloj volji. Neka nam Allah oprosti, ali u sadašnjoj prilici nismo stigli do ovih gradova, nego smo, prolazeći mimo njih, uhvatili nekoliko »jezika« neprijatelja [da bismo nešto saznali od njih][31]. Na tom mjestu odjednom začusmo sa sjeverne strane grmljavinu sedamdeset baljemez-topova, od kojih se zatrese zemlja i nebo. Kada smo zapitali naše sužnjeve, koje smo upravo bili uhvatili, šta bi to moglo biti, oni su nam odgovorili ovako:

— Bore se i tuku s Turcima u našem gradu Novom Zrinu; to je grmljavina njihovih topova.

Mi smo zapitali:

— Da li je to blizu nas?

Oni su odgovorili:

— Eto, mi smo baš sada izašli iz Novoga Zrina, sreli vas i dopali sužanjstva. Od tada je prošlo sedamnaest dana[32].

Kada su to kazali, mi smo zarobljenike povezali i rekli im:

— Odvedite nas bez neprilika u Novi Zrin i pokažite nam šta bi se moglo upljačkati i zaplijeniti pa ćemo vas pustiti na slobodu. Inače se nećete moći spasiti.

Nevjernici su meni, siromahu, svaki dan govorili:

— *Aman uramlarim* — što znači — moje age[33], mi ćemo vam pokazati plijen, ali ne idite gradu Novom Zrinu. Na toj strani stotine hiljada neprijatelja vrve kao mravi; da ste ptice, ne biste mogli

27. Koprivnica, mjesto jugoistočno od Varaždina.

28. U orig.: *Čakaturna*, danas Čakovec u Međumurju, sjeverno od Varaždina.

29. U orig.: *Legradcik*, danas Legrad.

30. U orig.: *Bihke* = Bihać. Vid. str. 220.

31. U ono doba kada je naseljenost bila slaba, izvještaji o neprijatelju mogli su se najlakše dobiti od zarobljenih neprijateljskih vojnika. Zato su na takve vojnike, koje su Turci zvali jezicima, pravljene prave hajke. U tom smislu spominje se ova riječ i u našim narodnim pjesmama, a upotrebljavala se često još i u XVIII vijeku. (GNČ XXXI, str. 277, nap. 25).

32. Misli se tu na opsadu grada Novog Zrina, koji su Turci opsjedali od 7. do 30. juna 1664. kada su ga osvojili i razorili.

33. *Uramlarim* (od mađ. riječi *uram* — moj gospodine + tur. pl. nast. *lar* + tur. prisv. suf. *im*) tačno znači: moja gospodo, odnosno moje age, kako kaže i Evlija.

između njih proletjeti. S ovolikim blagom i robljem ne možete onuda proći. Nego, ako naše riječi smatrate istinitim, [idite] prema Požegi, tamo između dva mača[34] postoje sela Zrinjskog (Zerinoğli); sada su se pobunila protiv vas; oni su zapalili i porušili vaše gradove Baboču[35], Berzence[36], Turbe[37], Pečuj[38], Bares[39], Dardu i osječki most.

Kada su nas tako obavijestili, serhatske gazije su rekle:

— Hajdemo! mi poznajemo one putove, jer smo onuda nekoliko puta prolazili. Ne oklijevajmo, hajdemo da palimo, pustošimo i sužnjeve hvatamo!

Krenuli smo vodeći tatarsku vojsku. Išli smo jedan dan prema istoku[40] kroz šume, tako da ni sunce nismo vidjeli, naišli smo na jedno vještačko brdo slično brdu Bela[41]. To su oni još u stara vremena, strahujući od Sulejman-hana, iskopali duboke šančeve od Save do Drave i od Drave do Mure, i svu zemlju iz tih rovova nagomilali sa strane svoje pokrajine kao brda, a povrh nje naslagali drva i granje i tako načinili višestruki šanac za odbranu. Dužina toga šanca iznosila je šest konaka; to je interesantno djelo koje zaslužuje da se vidi. Po tim šančevima stajalo je na hiljade neprijateljskih straža, a na nekoliko stotina mjesta, na rastojanju koliko može topovsko zrno dohvatiti, postavljene su alarke. Kada su nas opazili, povukli su se bježeći. Mi smo ove kirintije (ograde) razvalili, a njihove šančeve zatrpali i izašli iz njih.

Poslije toga, idući prema istoku, sreli smo u jednom velikom polju veći odred vojske i svi smo bili spremni da je napadnemo. Kada su nas oni opazili, počeli su da uzmiču, jer su se bili uplašili nas. Tako nam je od hiljadu i tri stotine vojnika oko sedam stotina poginulo mučenički, ipak smo mi predstavljali veliku vojsku, a imali smo i veliki ratni plijen. Sva vojska koju smo vidjeli bila je obučena u neprijateljsko odijelo i kalpake; samo, ti su vojnici prema našoj vojsci izgledali kao djeca. Mi smo se svi najedanput skupili te, isukavši muhamedanske sablje i polegnuvši po konjima, išli smo dalje. Oni su također zatražili spas u uzvicima: Allah! Allah! Mi smo se zaprepastili. Među njima se odmah ukazaše zelene zastave, s obje strane istupi po nekoliko ljudi naprijed, i kada su se oni prepoznali i poljubili, sporazumjeli smo se. To su bili ratnici iz požeškog san-

34. tj. na granici.

35. U orig.: *Babofçe* = Babocsa jug. zap. od Sigeta.

36. = Berzence jugoistočno od Velike Kanjiže.

37. Turbe, sjeveroistočno od Sigeta, na putu između Sigeta i Pečuja. U njemu je pokopana utroba i srce Sulejmana Veličanstvenog, koji je umro pod Sigetom 1566. godine.

38. U orig.: tur. *Pečevi*, mađ. Pécs, srpskohrvatski Pečuj.

39. U orig.: *Bamsa;* Radonić je pretpostavljao da je ovdje riječ o mjestu Baranjavar južno od Mohača na Karašici, a ja mislim da je ovdje riječ o mjestu Bares na lijevoj strani Drave prema Virovitici.

40. Prema dosadašnjem izlaganju izgledalo bi da su se iz okoline Legrada vraćali prema tadašnjoj austrijsko-turskoj granici, koja je bila između Đurđevca i Virovitice. No, po docnijem pričanju izgledalo bi da su otišli još dalje na zapad od Koprivnice. (GNĆ XXXI, 278, nap. 35).

41. U orig.: *Kuh-i Bela*, nepoznato.

džaka i grada Đakova[42]. I oni su krenuli da pustoše neprijateljske krajeve, govoreći:

— Neprijatelj je na okupu kod Novog Zrina, država nevjernika je prazna, te je sada prilika za pljačku.

Oni su došli za dva dana iz grada Požege i zarobili smo sto pedeset sužnjeva i nešto malo ratnog plijena.

Ovih ratnika bilo je pet stotina. Sporazumjeli smo se da s nama učestvuju u raspodjeli ratnog plijena i načinili smo ugovor da ne ostavljamo leševe naših poginulih drugova. Budući da su oni poznavali ove pokrajine, kao vuci, pomogli su nam da opljačkamo i plijenimo naselja i varoši zabludjelog neprijatelja.

Idući tako preko šuma i gora, stigli smo u [Krapinu].

GRAD KRAPINA[43]

I to je grad Zrinjskog (Zrinoğli). To je tvrd grad. Njegova citadela je sazidana od cigle. Spoljašnje utvrđenje je jako i utvrđeno kao grad Temišvar, i kako može da primi nekoliko hiljada vojnika, u zasjedi izvan grada čekalo je nekoliko hiljada nevjernika. Oni su poveli podlu i krvničku borbu, i borili su se tako da se to ne može ni na koji način opisati. Postupali su podmuklo i uopće nisu izašli na bojno polje. Napokon, neprijatelj nam je dao malo prilike za spavanje, jer su se i oni smjestili na počinak preko puta grada i pospali. Tu noć i mi smo zakonačili na suprotnoj strani prema neprijatelju. Postavili smo stražare na sve četiri strane; puškare krajiških ratnika poslali smo na stranu prema neprijatelju, a mi smo se povukli u miran san, na počinak. Na tri strane u brdima postavili smo po tri hiljade ratnika u zasjedu. Ujutro, kad je cijela islamska vojska bila spremna za boj, nesretnici su, misleći da su naši ratnici nepripravni, svi poskakali na konje, te s uzvicima: Ježuž! Ježuž[44] napali na nas. Naši muslimanski borci su u toj borbi zasuli nevjernike strijelama i izvršili takav podvig da su se glave mnogih nevjernika za trenutak počele kotrljati po bojištu. Na to su nevjernici navalili s bojnim kopljima ludački. Opijeni vinom i postiđeni, jurnuli su kao čopor svinja, i kad su se približili muslimanskim ratnicima, ovi su svi počeli uzmicati ispred nevjernika, te tako izašli na otvoreno polje. Tako i neprijatelji, goneći nas, izađoše na otvoreno polje. Na to se naši borci, koje smo ranije postavili u zasjede, u jedan mah pojaviše sa tri strane iz zasjeda te smo svi složno i jednodušno kličući: Allah! Allah! Allah! navalili na nevjerničku vojsku s leđa. Tako se neprijatelj našao u sredini između četiri odjeljenja naše vojske. Borba je trajala neprekidno puna tri sata. Bogu hvala, pobjeda je bila na našoj strani. Odsijecajući svijetlim ćordama neprijateljske glave, sasjekli smo nekoliko hiljada nevjernika, i zaplijenili sve njihove konje i blago. Zatim smo otišli pravo u varoš grada

42. U orig.: *Jakova* = Đakovo.
43. U orig.: *Harbunya*, iskrivljeno od Krapina, grad u Hrvatskom zagorju.
44. = Isuse! Isuse!

Krapine[43]. Stanovnici nisu bili zatvorili čak ni kapije kod opkopa (šančeva), nego su ih ostavili otvorene, a kada su oni koji su se nalazili u tvrđavi vidjeli sjeću neprijatelja, odmah su pobjegli u planine. Svi naši ratnici su ušli u grad bez ikakvog straha i bojazni, te smo pokupili sve lagane i skupocjene stvari. U gradu smo zarobili tri stotine što mladih što starih sužnjeva. Pošto smo ih povezali, stavili smo ih s ostalim našim robljem. Zatim smo zapalili grad na sedamdeset-osamdeset mjesta, jer je u gradu pod zemljom bilo mnogo neprijatelja. Kada su nevjernici opazili požar, oni su u smrtnom strahu izašli van i kukajući i zapomažući plašeći se Nemrudove vatre[11], svi su bili zarobljeni i povezani. Oni koji su izbjegli mač i ostali na svome mjestu, izgorjeli su. Tako je pred našim ratnicima, punim plijena, nestalo tmine ovog nesretnog dana i nastupila sjajna noć Kadar[45] i najveći blagdan. Kratko rečeno, u ovoj bici poginulo je dvjesta naših vojnika. Ali se i požeška vojska, koja nam se naknadno pridružila, junački borila i zalijetala među neprijatelje kao gladan vuk. Neprijatelja je bilo dvadeset šest hiljada, a mi smo uhvatili devet hiljada divnih nevjerničkih mladića i djevojaka čistog i svijetlog lica i srebrene boje; ostalom plijenu u blagu, srebrnim i zlatnim predmetima nema ni broja.

Krenuvši odatle, trijumfalno i pobjednički, islamska vojska reče: — Da idemo u pravcu Moslavine — ali na to nisu pristali krajiški ratnici. Oni su rekli:

— Sad su dani Osječkog panađura (vašar), pa ćemo, akobogda, kad stignemo s tolikim ratnim plijenom, ondje na onom velikom skupu moći da prodamo skupocjene predmete. — S tim se svi složiše i tako krenusmo prema gradu Osijeku. Zarobljenike smo stavili na konje, koje smo zadobili u borbi, te ostavivši grad Koprivnicu[46] na desnoj strani, odmorismo se malo na obali rijeke Karašice[47], u blizini grada Valpova[48].

Poslije objeda išli smo u jugoistočnom pravcu preko gora i šuma, i stigli u

GRAD ZAČASNA[49]

Tu nismo mogli naći nikakav plijen, jer je ovaj jaki grad Zrinjskog čvrst kao Aleksandrov bedem, a svi neprijatelji bili su se povukli u grad. Prošavši pored ovoga grada, stigosmo u

GRAD ČERAMUR[50]

koji leži sjeverno od Požege.

45. U orig.: *Leyle-i kadr*, 27. noć ramazana, devetog mjeseca muslimanske mjesečeve godine.
46. U orig.: *Koprivnica* — Koprivnica u Podravini.
47. U orig.: *Ferandža* (tur. Feranca), iskrivljeno od Karašica.
48. U orig.: *Valik*, treba Valpovo, a to što Evlija odatle odlazi u Čazmu opet pokazuje da u ovoj glavi putopisa ima dosta kazivanja napisanih napamet.
49. U orig.: *Zadžasta* = Začasna, danas Čazma.
50. U orig.: *Ceramur*, iskrivljeno toliko da se ne može razriješiti.

To je šeddadovski jaka građevina koja se diže prema nebu; ona je nekoliko puta opsjedana, ali nikom nije pošlo za rukom da je osvoji. Ovo je pogranični grad Zrinjskog.

Odatle smo išli sedam sati na jugoistočnu stranu i prispjeli u

GRAD PODGORAČ[51]

To je muslimanski grad na granici požeškog sandžaka; njega smo već ranije opisali[52].

Odatle smo išli u istočnom pravcu i prelazeći preko gora i šuma stigli smo u grad koji je rezidencija ovog požeškog sandžaka. Tu smo, hvala bogu, ušli u islamsku zemlju.

Godine 1073/1663 kada je Melek-Ahmed-paša bio bosanski valija, ja sam išao da oslobodim bihaćkog kapetana iz sužanjstva od Zrinjskog (Zrinoglu), pa sam tom prilikom opisao Požegu[53], ali je izgled ovog grada neobičan i čudan.

Dok smo mi zahvaljivali bogu što smo s tolikom muslimanskom vojskom ušli u ovu pokrajinu, dotle su nam se suprotstavili muselim i ćehaja požeškog paše s pet stotina ljudi. Svi su bili naoružani do zuba; došli su sa ruljom koja je bila spremna za bitku; tražili su od nas vojsku i udjela u mladićima, našim sužnjima. I kada smo ih mi, protiveći se, izvinjavajući se i odupirući se odbili, oni su govorili ovako:

— Bre, vi buntovnici i nasilnici, ta vi ste pohvatali i zarobili raju padišahu. Sada ćemo vam mi stati glava!

I kad se svi stadoše spremati za borbu, poskakasmo i mi na konje s namjerom da se bijemo s njima. Kada su vidjeli da je islamska vojska spremna za borbu, ustuknuše.

Požeški vojnici, koji su se ranije nama pridružili, odoše muselimu i rekoše mu ovako:

— Bre, pazite, jer to je jedan tatarski alaj, to su budimski, jegarski i kanjiški ratnici. Bogami će vas uništiti!

Požeški muselim je odgovorio ovako:

— Zbog toga roblja neprijatelj napada ove krajeve i zbog toga su i carskim gradovima dokunisale štete. Zato neka se udalje ispred grada, jer ću inače objaviti opću mobilizaciju (nefir-i 'âm) i narediti da se otvori vatra iz baljemez-topova sa grada i sve ću ih uništiti. Gledaj, to su oni koji ruše padišahovu državu[54].

Tako je govorio i jadao se. Mi smo održali savjetovanje. Tom prilikom ja sam kazao ovo:

— Jasno je da su ovdje oni gospodari i da imaju pravo da nas optuže. Ako pošalju nepovoljan izvještaj velikom veziru, zlo ćemo

51. U orig.: *Podgoradž* = Podgorač kod Našica.
52. Up. str. 229—240.
53. V. ovdje str. 236.
54. Godine 1663. i 1664. mnogo su stradali i turski granični krajevi (čak i Srijem i istočna Bosna) od tatarskih četa, kakva je bila i ona s kojom je Evlija išao. Te su čete pljačkale i po turskoj državi. V. E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 509.

proći. Nego treba da krenemo ispod ovoga grada i da zakonačimo na kakvom mjestu po strani.

Zatim se svi digosmo, te razapesmo svoje šatore na priličnoj daljini i tu noć tamo zanoćismo.

Lukavstvo i prevara muselima. — Pošto muselimu nismo dali ni prebijene pare, njega je to za srce ujelo pa je tražio načina kako da se osveti našoj mnogobrojnoj vojsci. Pribjegnuvši lukavstvu i đavolstvu, spremio je ovaj podli plan. Prikupio je sav ljudski ološ, koliko god ga je bilo pod njegovom upravom, sve ljude s koca i konopca, od zla oca i od gore matere, pa im je uz silna obećanja rekao ovako:

— Večeras kad padne noć približite se sa sve četiri strane ordiji koja je zakonačila pod gradom i zađite među njihove šatore i prtljag, među konje i sužnje te o ponoći opljačkajte sav njihov tabor i nanesite im što više štete. Hajte, pokažite se, da vas vidim!

Pošto je tako dao dozvolu ovim haramijama, svi su se ti nevaljalci i kradljivci oko ponoći spremili. Začudo božije, on je pored ovih izvadio još deset najvećih haramija, između onih koji su bili zatvoreni u gradskoj tamnici, pa je i njih pripremio za to razbojništvo. Ali je gradski dizdar, saznavši to, izvijestio mene iz samilosti, preko jednog dobrog i vještog čovjeka, poručivši potajno meni siromahu ovo:

— Večeras budite budni i oprezni.

Kada nas je taj čovjek obavijestio o svemu što se sprema, obdarili smo ga konjem. Ratnici su se mnogo obradovali toj vijesti. Te noći postavili smo na sve četiri strane veoma jake zasjede, koje su stajale pripravne. Kada je bilo oko ponoći i kada su crni kradljivci došli u naš tabor, onda je u roku od pet sati bilo pobijeno preko tri stotine haramija; svima su glave odsječene. Tri sata prije zore začu se topot konjice i pješadije koja je dolazila iz grada Požege. Kako je bila mjesečina, konjica i pješadija naše ordije izbacila je na one koji su dolazili salvu tatarskih strijela i jednu salvu krajiških pušaka, tako da su se odmah zbunili. Mnogi povikaše:

— Da bježimo — ali ih dočekaše i napadoše naši ratnici koji su se ranije bili sakrili u zasjedama, te se gotovo sve haramije nađoše u klopki, pa smo pri mjesečini do rane zore posjekli sedam stotina ljudi, ne ostavivši nijedne žive duše.

Ujutro smo pokupili njihovo oružje, konje i posječene glave, koje smo natakli na koplja, i kad smo drugog dana stigli u grad Osijek, ostavili smo njihove glave na sudu i uzeli od kadije hudžete o slučaju koji nam se dogodio pod gradom Požegom, pa se onda sa našim alajem smjestili na panađurištu izvan grada Osijeka, pod naše šatore. Tu smo na panađuru prodali naše roblje i blago i dobili za to četrdeset i šest hiljada groša (pijastera), koje sam ja, siromah, kao kassam razdijelio među sve ratnike. Meni, siromahu, dali su dva dijela, a to jednog roba i tri konja; i mojim slugama data su uz pri-

stanak svih po dva dijela. Poslije toga smo ponovo otišli iz Osijeka da učestvujemo u osvajanju Zrina[55].

Kako smo sada svi bili rasterećeni teških tovara i imali samo lake tovare, prešli smo preko dugog osječkog mosta u grad Dardu, odatle u Valpovo[56], zatim u grad Moslavinu. Onda smo lađama prešli preko rijeke Mure i došli u grad Kanjižu. Odatle smo za tri sata kroz šume i planine stigli u islamsku vojsku pod opsjednutim gradom Novim Zrinom. Kada smo s velikom pompom izašli pred velikog vezira, stigao je iz svoga tabora i sin tatarskog hana, sultan Ahmed Giraj, pa je s nama zajedno pošao pred velikog vezira, koji je Tatarima i krajišnicima razdijelio četrdeset počasnih odora. Poslije toga svaki je otišao u jedinicu kojoj je pripadao. Ja, nesretni siromah, ponovo sam ostao kod velikog vezira, te sam pokatkad pričao njegovoj ekselenciji velikom veziru kuda smo sve išli za vrijeme ovoga pohoda, koje smo krajeve pokorili, koliko smo tvrdih gradova zauzeli, koliko smo roblja zarobili, koliko plijena zadobili, pričao sam o svim našim doživljajima i sve je slušao s pažnjom i divljenjem.

Osvajanje Novog Zrina nije išlo lako[57]. Naši komandanti ranije nisu osobito podsticali islamsku vojsku, koja se nalazila pod tim gradom, pa zbog toga i nisu mogli za toliko vremena da osvoje Novi Zrin. Ali sada, kada smo se mi vratili iz vojevanja, primijetili smo da su se (zapovjednici) smilovali na sve ranjene muslimanske ratnike, te su one koji su ostali bez ruke ili noge umirovili zijametima i timarima; zbog toga su islamski ratnici podsticali jedan drugoga na borbu. Upravo toga dana odnio je top ruku Ahmed-čelebiji, muhzinu velikog vezira, te ga je veliki vezir umirovio podijelivši mu zijamet, a meni, siromahu, stavio u dužnost da Ahmed-čelebiju odvedem u Kanjižu. Ja sam odmah pošao i za tri sata stigao u Kanjižu i odsjeo u palati kanjiškog valije Jenter Hasan-paše, gdje su ranari počeli da liječe Ahmed-čelebijevu ruku. Poslije tri dana ja sam, siromah, ponovo došao pod Novi Zrin.

Ukratko rečeno, na gradu su se iz dana u dan pojavljivale pukotine na svakoj strani. Ali se u unutrašnjosti drvenih dizme-direka zida i stubova nalazio jaki naboj ispunjen cementom i krečom za podzide. Taj naboj je gutao đulad naših baljemez-topova kao med[58]. Tih topova bilo je nekoliko hiljada, a đulad su bila velika kao glava, ali mu nisu nanijela ni toliko štete koliko grebotina nokta. Najzad je defterdar Ahmed-paša dao ukloniti naboj iz nekoliko pukotina, pa je ondje zidove porušio. Ali je prokleti neprijatelj uspio da tu prazninu odmah ispuni zemljom. Sa unutrašnje strane gradskih stijena postavili su razne prepreke i zamke. Oni su na dva mjesta bacili bombe na muslimansku vojsku, ali, hvala bogu, ne pričiniše nikakvu štetu, jer su one eksplodirale na protivnu stranu; neprijatelj je

55. Prema tome, sve ovo događalo se prije 30. juna 1664. godine, kada su Turci osvojili Novi Zrin.

56. U orig.: *Valpova; upor.* str. 482—483.

57. Detalje o tome v. Schemp, *Der Feldzug 1664. in Ungarn*. Stuttgart 1909. str. 101—9.

58. Igra riječi s imenom topa baljemeza i tur. riječi *bal.*, što znači med. O etimologiji naziva toga topa v. Rječnik s. v. *baljemez*.

odmah iza svojih leđa postavio drveni zid (dizma). Na taj način neprijatelj se ogradio tako da je prolazio bez straha i bojazni.

Najposlije su svima našim ratnicima razdijeljene kukaste anabarde iz oružnice, pa su tim kukama svlačili neprijatelje s bedema i drugih mjesta u šanac i odsijecali im glave svijetlim ćordama. Vodila se velika borba na razne načine od jutra do mraka. Neka je bezgranična hvala i beskrajna slava gospodaru zemaljskog carstva što neprijatelj nije bio toliko vješt i dosjetljiv kao mi u postavljanju mina, u bacanju bombi, u rušenju šančeva i brzim napadima. Ali smo mi zaostali za njima u čuvanju i odbrani grada, u vojničkoj disciplini, u podsticanju vojske na borbu i u oduševljenju s kojim stupaju u borbu prsa u prsa. U tom pogledu oni su zbilja nenadmašni.

Ukratko, nije moguće opisati sve vrste borbi i bitaka koje su se vodile u ovom gradu. Na kraju, jednog dana prije nego što je naređeno da se pomoću uzvišenog Allaha izvrši juriš, dobri čovjek i iskusni ljekar, uglednih Kazandži-zâde Sulejman-aga i imam (sohta) velikog vezira Hadžizâde održali su dogovor i savjetovanje sa svim muslimanskim ratnicima i pravovjernim vojnicima. Podsjećajući ih na muhamedansku poduzimljivost i hrabrost, rekli su im:

»Već toliko vremena sjedimo pod ovim gradom kao kakve stare babe, a oni nas razbijaju«.

Zaključeno je da ovaj put svi u jedan mah izvrše juriš, pa su tako svi ratnici jurnuli naprijed s poklicima Allah! Allah! Od muhamedanskih poklića odjekivala su brda. Svi nevidljivi ljudi (ricâl-i gayb) i sve svete duše pritekle su nam u pomoć, te je sva naša vojska jednodušno i kao jedan odred navalila na grad. Sreća je bila što je na gradskoj kapiji i bedemima bilo vrlo mnogo pukotina, ali zbog onih predmeta koji su bili postavljeni po gradskim bedemima sa nekoliko hiljada vrsta varki i đavolstava ni ptica u strahu ne bi smjela preletjeti preko zida. Ali su sve serdengečtije napadale na grad kao mravi i osice; vojnici su, hvatajući se za zidove kukastim gvozdenim oruđem i puzajući jedan za drugim, ulazili u grad, ne dajući neprijatelju ni da oči otvori. Čim je pomoću uzvišenog boga pobođena Muhamedova zastava (âlem) na gradsku kapiju i bedeme, ja sam, bogu hvala, proučio muhamedanski ezan. S mačem u ruci izvikivao sam muhamedanske ratne pokliče i time sve ratnike podstakao na borbu. Čitava vojska potrže mač na neprijatelja, prodrije u grad te pritjesnivši i tukući neprijatelja, dotjerala ga je na obalu rijeke Mure. Kada je neprijatelj uvidio u kakvom se položaju nalazi, on je, zauzet brigom da spasi život, pojurio na most koji se nalazi na Muri u namjeri da pređe na suprotnu stranu.

Muslimanski ratnici su krvavih ruku i mišica, gologlavi i otvorenih grudi, gonili i ubijali neprijatelje sa isukanim muhamedanskim mačevima te tako stigli na most.

Kada su to opazili neprijatelji koji su se nalazili na suprotnoj strani Mure, klonuli su. Oni su vidjeli kako dolazi turska vojska goneći njihovu poraženu vojsku i kako siječe mnoge ljude na ovoj strani kao i na samom mostu i povikali su:

— Hej, u pomoć, zemlja nam propade! Pograbili su sjekire i počeli da sijeku most s one strane. Kad su ga presjekli, naši ratnici su se za tren oka povukli nazad.

Neprijateljska vojska koja se zatekla na odsječenom mostu tu je i ostala, a velika voda ponese most ovamo prema gradu. Na to neprijateljski vojnici počeše skakati u vodu, a neki opet dođoše u grad moleći milost riječima: *zandža türk*[59] te postadoše roblje. Ti trenuci pružali su takav prizor koji se ne može opisati. Kao da se tim htio pružiti primjer sudnjeg dana. Zlo koje je neprijateljska vojska iz neznanja i neupućenosti sama sebi nanijela bilo je toliko kao da im je cio svijet bio zakleti dušmanin[60].

ZLA SUDBINA DUŠMANA IZ NOVOG ZRINA

Kada su presjekli most na onoj strani, neprijatelji su se podavili u Muri zajedno s konjima, pokrovcima, opremom i oružjem; površina rijeke Mure nije se vidjela od crnih kapa; izgledalo je tako kao da onuda teče more ljudskih tjelesa.

Neprijatelji koji su izbjegli mač zapali su u očaj i zabunu i bacali se u vodu, te su se neki utopili u dubokoj vodi, a neki su se opet spasili plivanjem. Naši krajišnici na ovoj strani skakali su u rijeku Muru, držeći sablju u zubima, te stigavši mnoge neprijatelje u vodi, neke su poubijali, a mnoge su za kosu izvukli napolje i zarobili. Nekoliko snažnih neprijateljskih plivača je isplivalo plivajući naglavačke. Naši ratnici koji su se nalazili na ovoj strani ispalili su nekoliko hiljada metaka iz dugih dalijan-pušaka, i to jednom paljbom. Tom prilikom je na neprijatelje koji su pokušavali da se spasu plivanjem ispaljeno toliko metaka da je od udaraca tih metaka voda rijeke Mure uzavrela toliko kao što vrije u kazanu; svi neprijatelji koji su pogođeni mecima utopili su se. Nekoliko hiljada neprijatelja nosila je voda sobom, pa su Tatari, idući obalom niz rijeku, skakali s konjima u vodu i izvukli sedam hiljada sužnjeva. Na neprijatelje koji su ostali na onoj strani Mure i stajali izbezumljeni na obali rijeke, ispaljeno je u jedan mah sto sedamdeset topova, te je više njih otpremljeno u pakao.

Krajišnici su za ovo osvajanje i borbu saznali od svojih graničara. Na kraju, bogu hvala, grad je bio osvojen, ali je zato tri hiljade i sedam stotina ratnika bilo ranjeno i nije ostvarilo svoju želju. Više od pet hiljada neprijatelja bilo je povezeno i dopalo u ruke Tatara kao roblje.

Od nekih sužnjeva sam čuo ovo:

59. Mađ. prevodilac Karačon misli da je ovo neka mađarska riječ, ali tako unakažena da joj se smisao ne može uhvatiti.

60. Novi Zrin su osvojili Turci 30. juna 1664. krivicom generala Montekukulija, neprijatelja bana Nikole Zrinjskoga. (Upor. Dr. F., pl. Šišić, *Posljednji Zrinjski i Frankopani na braniku domovine*, str. 24).

— U ovoj borbi poginulo je sedamnaest hiljada naših hrišćana, dok je devet hiljada palo u ropstvo. Poginulo je sedam kapetana, jedan od njih je Zrinjski[61], a drugi je Herceg-ban-oglu[62].

[OPIS GRADA NOVOG ZRINA]

Pošto je ovo nov grad, on nema čaršije ni bazara. Ima malu crkvu, vojničke kuće i jednu kapiju koja je okrenuta prema Kanjiži. Na suprotnoj strani grada nalazi se neprijateljska pokrajina Međumurje[2] s gradovima Legrad[29] i Čakovac[28].

Obim ovoga grada iznosi tri hiljade i sedam stotina koraka; na sredini grada nalazi se jedan studenac. Na vrhu kupole koja se nalazi nad tim studencem i koja je napravljena od daske, nalazi se jedan divan pozlaćen alem koji su digli iz turbeta[37], u kome su sahranjeni udovi i utroba Sulejman-hana. Veliki vezir je skinuo ovaj alem i ponovo ga poslao u turbe, i naredio [sandžak]begovima Mohača i Pečuja da to časno turbe i njegovo utvrđenje poprave.

Poslije toga držano je u prisustvu velikog vezira ratno savjetovanje u vezi sa Novim Zrinom. Državni službenici i dobroželjitelji carstva govorili su ovako:

— Čestiti veziru, ovaj grad je zjenica u oku neprijatelja. On Osmanlijama nanosi veliku štetu, a ne donosi nikakve koristi. Za njega je utrošeno mnogo blaga i podneseno mnogo truda i muke. On ne daje nikakvih prihoda božjem vakufu. Ako bi sada utrošio toliko blaga i od njega načinio utvrđenje koje bi bilo bar upola slabije od Kanjiže, koja predstavlja pravi Aleksandrov bedem, pogriješio bi. Ako neprijatelj na lak način zauzme Kanjižu, zauzeće i ovaj grad. Ako bi ovaj grad učinio sjedištem kanjiškog paše, time bi učinio još veću pogrešku.

Kad su to oni kazali, veliki vezir je zapitao.

— Pa šta onda da radimo?

Sedam odžakaga odgovoriše ovako:

— Neka živi padišah! Mi smo žrtvovali mnogo blaga i vojnika i osvetili se neprijatelju. I neka bude ovako: Uzećemo gradsku municiju i ostali ratni pribor i poslati u grad Kanjižu, a ovaj ćemo grad zapaliti paklenim ognjem izvana i iznutra i tako ga uništiti, a njegov pepeo rasturiti po vazduhu.

Taj plan je izvršen, ali je ispao vrlo skup.

Poslije toga veliki vezir je sa svojom vojskom otišao i za dva dana stigao u Kanjižu. Pošto se ondje zaustavio, naredio je da se sravni sa zemljom neprijateljski tabor i da se iščiste opkopi koji su bili zatrpani zemljom.

Zatim je naredio da se utvrdi varoš utvrđenja koje se naziva Toprakluk[63], a potom je održao savjetovanje sa starijim Osmanli-

61. Ovo nije tačno, jer je Nikola Zrinjski poginuo poslije ove bitke 18. nov. 1664. u lovu. Njegov brat Petar Zrinjski pogubljen je u Wiener Neuéstadtu 30. aprila 1671.

62. Nije jasno ko je ovaj Evlijin Hercegbanoglu.

63. Toprakluk = zemljano utvrđenje. Privremeno utvrđenje koje su Turci napravili oko zapadnog predgrađa grada Kanjiže. Opis toga mjesta v. *Seyāhatnāma* VI, 531—33.

jama. Kako se vijećalo o tome da se poharaju i opustoše teritorije svih neprijateljskih banova i Zrinjskog (Zrinoğli) i Baćanija (Bakanoğli)[64], to je veliki vezir naredio da se odmah u divan pozove progonitelj neprijatelja sultan Ahmed Giraj, sin Mehmed Giraj-hana. Kada je ovaj došao, (vezir) mu je stavio na glavu divnu kneževsku čelenku, a na ramena sultansku kabanicu od samura i naredio mu da opustoši i opljačka krajeve Zrinjskog, Baćanija, Slavoniju, Nijemce, Galiju, Brandenburg i Hrvatsku. Svi Tatari sa Budžaka i njihov jaliaga i mensurlije bili su upućeni na pobjedonosnu vojnu, dok je u taboru velikoga vezira ostao jedino sin tatarskog hana sa trideset hiljada vojnika, i time islamski tabor učinio brojnijim.

Kada su se trideset i sedam hiljada Tatara sa šest hiljada konja spremili, to sam i ja, siromah, uzeo laku opremu kao kakav Tatar i krenuo na put.

[Evlija dalje (VII, 1—136) prikazuje svoja putovanja po krajevima sjeverno i sjeverozapadno od Blatnog jezera u Mađarskoj, bitku i opljačka krajeve Zrinjskog, Baćanija, Slavoniju, Nijemce, Galiju, za odbranu nekih turskih pozicija u Ugarskoj, sklapanje Vašvarskog mira (24. avgusta 1664) i povratak velikog vezira, a s njim i Evlije iz Ujvara u Beograd. S njima se nalazio i austrijski poslanik].

64. To su pogranični austrijski krajevi oko Kanjiže, koje su držale porodice Zrinjski i Baćanji.

XLII

OPIS KONAKA NA NAŠEM PUTOVANJU IZ UJVARA[1] NA POVRATKU U BEOGRAD

(VII, 136—141)

Kad smo se podigli ispod grada Ujvara sa cijelom islamskom vojskom, onda je sa grada Ujvara[1] za sretan put ispaljeno mnogo topovskih hitaca. Đaurski poslanik bio je zapanjen. Odatle smo krenuli na jugoistočnu stranu i nakon šest sati hoda stigli na obalu jezera Bajne[2], gdje smo zakonačili.

Krenuvši odatle, došli smo u

GRAD OSTROGON

Kad je veliki vezir prešao preko mosta i kad je poslanik stigao na most, onda je sa Donje i Gornje tvrđave grada Ostrogona ispaljeno mnogo topovskih hitaca, koji su se čuli tri milje daleko. Poslanik je bio zaprepašten i uz njemi uzdah izjavio:

— Osmanlije posjeduju dvije velike tvrđave, jedna je Budim, a druga ovaj Ostrogon.

Idući dalje šest sati, stigli smo na konak u grad Kizilhisar[3]. Tri sata kasnije došli smo u Budim.

GRAD BUDIM

Ranije smo napisali da je ovaj grad bio osvojen 932/1526. godine i da je opet dat kralju Janošu[4]. Na tome mjestu pogubljeni su

1. U orig.: pogrešno *Ugurvar*. Mađ. *Újvár*, njem. *Neuhausel*, slovački *Nové Zámky*, mjesto u Čehoslovačkoj na desnoj obali rijeke Nyitre, oko 30 km sjeverno od mjesta Komarno. Ova tvrđava, koja je podignuta u XVI stoljeću da bi spriječila dalje širenje turske vlasti, pala je u turske ruke 1663. godine za vrijeme ugarske vojne velikog vezira Ahmed-paše Ćuprilića, i postala glavno mjesto istoimenog vilajeta i ostala u turskoj vlasti do 1685. godine.

2. U orig.: *Bayna*, mađ. *Bajna*, mjesto jugoistočno od Komorana (Komárom).

3. *Kizilhisar* (tur. »Crveni grad«) danas mađ. Pilis-Vörösvár, mjesto na putu između Budima i Grana.

4. Misli na Ivana Zapolju.

Arslan-paša[5] i Ali-paša[6], koji je predao grad Levu[7] nevjernicima i Halil-aga, aga janjičara grada Leve, i nevjernik Gabor[8], koji je za sebe tražio erdeljsko kraljevstvo. Svi su oni pogubljeni pod Budimom.

Erdeljski kralj Apafi Mihal[9] je na osnovu vezirovog fermana otišao u Erdelj. I ovdje su, za inat poslaniku, ispaljene tri topovske salve sa tvrđava Budima, Pešte, Gerz-Ilijasa i Baruthane i održana smotra kao more ogromne vojske koja je bila pod potpunom ratnom opremom. To je izgledalo tako veličanstveno da se teško može opisati.

Zatim smo pošli dalje i nakon dva sata hoda stigli u grad Hamzabeg[10].

Potom smo prešli rijeku Erčini[11] i nakon dva sata puta stigli smo u grad Pantele[12].

GRAD PANTELE

Tu je neki rob jednog sejmena velikog vezira po nagovoru drugog sejmena pobjegao, ali je kasnije uhvaćen. Za to djelo je sejmen koji ga je nagovorio bio obješen o drvo, dok je robu njegova krivica oproštena.

5. Misli na Arslan-pašu Jahjapašića, sina Mehmed-paše. On je učestvovao s ocem u osvajanju Slavonije, pa je 1538. godine imenovan za prvog sandžakbega novoosnovanog požeškog sandžaka. Na tome položaju ostao je do 1543. godine, kada ga je naslijedio Murat-beg Tardić. Kasnije je upravljao raznim drugim sandžacima. Tako je 963/1557. bio sandžakbeg Silistre; odatle je 4. rebia I 964/5. januara 1557. godine premješten u sandžak Lipovu. Kasnije je bio mohački sandžakbeg i u tom svojstvu umirovljen 26. zulhidže 967/17. IX 1560, ali je 24. muharema sljedeće godine (14. X 1560.) reaktiviran i imenovan za sandžakbega požeškog sandžaka. U avgustu 1565. godine imenovan je za beglerbega budimskog, ali je zbog ratnih neuspjeha u avgustu sljedeće godine pogubljen po nalogu svoga ujaka sultana Sulejmana samo ne u Budimu, kako kaže Evlija, nego pod Sigetom.

6. Misli na Čatira-patira Ali-pašu kome je bilo povjereno čuvanje grada Leve (Levice), ali je grad bio izgubljen u ljeto 1664. godine (v. *Seyāhatnāma* VII, 104. i dalje) Ali-paša i aga janjičara Halil-aga bili su zarobljeni, ali su pušteni na slobodu. Nešto kasnije su obojica pogubljena zbog gubitka ovog grada.

7. U orig.: *Leva*, mađ. *Léva*, slovački *Levice*, grad u Čehoslovačkoj u blizini rijeke Garam (Gran, Hrona?). U tursko doba predstavljao je tvrđavu manjeg značaja.

8. Misli na erdeljskog kneza i kralja Betlena Gabora (1613—1629) koji je uz pomoć Turaka svrgao ranijeg erdeljskog kneza Gabrijela Batorija i proglasio se knezom Erdelja (1613). On je proširio svoje područje u Ugarskoj i proglasio se za njenog kralja (1618), ali ga je Ferdinand II prisilio da odustane od tog naziva. Umro je u toku priprema za nove akcije (1629), a nije poginuo, kako kaže Evlija.

9. To je Mihajlo Apafi, erdeljski knez (1661—90) koga su podržavali Turci nasuprot austrijskom štićeniku Kemenjiju, koji je sljedeće godine umro pa je po tom čitav Erdelj priznao Apafija za svog kneza.

10. *Hamzabeg*, sada *Erd* na desnoj obali Dunava 20 km niže Budima; v. str. 371, nap. 3.

11. Ova rijeka zove se Laszlo; na njoj se nalazi mjesto Ercsi, koje Evlija naziva Erčini, a po njemu i tu rijeku. Tako je mnogo puta postupio i na drugim mjestima.

12. U orig.: *Panteli*; mađ. *Duna Pantele*; vid. str. 371, nap. 3.

Na tome mjestu dodijeljen je budimski ejalet starom Gurdži Mehmed-paši[13] i on se vratio u Budim.

Idući dalje tri sata prošli smo mjesto Džankurtaran[14], a poslije pet sati hoda [prošli smo] grad Földvar[15]. Putujući još pet sati dalje stigli smo u grad Pakšan[16], zatim smo, nakon četiri sata hoda, došli u grad Jeni Palanka (Nova Palanka)[17]. Idući jedan sat dalje stigli smo u grad Seksard[18], odakle smo za četiri sata putovanja došli u grad Batasek[19]. Putujući dalje devet sati došli smo u mjesto Gečup. Odatle smo za pet sati putovanja stigli u grad Sečuj[20]. Nakon osam sati putovanja stigli smo u grad Mohač, a nakon još osam sati puta došli smo u grad Brnjevar[21], a odatle smo za pet sati stigli u Dardu, a jedan sat kasnije došli smo u Osijek.

VELIKI GRAD OSIJEK (OSEK)

Tu je na oči poslanika izdata mitrovdanska plata vojsci[22]. Nevjernici su se čudili. Zatim je poslaniku i sinu tatarskog hana priređena velika gozba. Sultanu Ahmed-Giraju[23] izdato je naređenje da ide u somborski vilajet i da tamo zimuje[24]. Istovremeno je određeno mjesto zimovanja svim vezirima, njihovim ćehajama (vukelā), beglerbezima (mīrimīrān), sandžakbezima i svim janjičarima (ocak halkı). Kada su oni otišli [u određena mjesta], ostao je samo veliki vezir sa članovima divana, korpusima janjičara, tobdžija, džebedžija i sa osam hiljada svoje lične vojske[25].

Poslije toga krenuli smo iz Osijeka i nakon pet sati putovanja zakonačili smo pod gradom Daljem[26].

GRAD DALJ

To je četvorougaona palanka na obali rijeke Dilja[27]. U njoj se nalazi jedan stari manastir. Tu postoji maleno jezero, koje zaprema

13. Gürdži Mehmed-paša je dotle bio beglerbeg Haleba (Alepo).
14. *Džankurtaran* (Cankurtaran) je turski naziv za Adonj; mađ. *Adonji* i *Duna Adonji*. Up. str. 362, nap. 66. i str. 371, nap. 4.
15. U orig. pogrešno: *Fodvar*, na drugim mjestima *Fotvar* ili *Fetvar*, treba Földvár; mađ. *Földvár*, danas *Duna Földvár*. Up. str. 371, nap. 6.
16. U orig.: *Paht*, ranije str. 371 *Pahš*, mađ. *Paks*, mjesto na desnoj obali Dunava u županji Tolna, oko 30 km jugoistočno od Simontornya.
17. Tur. *Yeni Palanka* = Nova Palanka; vjerovatno Tolna.
18. Tur. *Seksar*, mađ. *Szegeszard*. Up. str. 371, nap. 9.
19. U orig.: *Batosek*, mađ. *Bataszek*. Up. str. 371, nap. 10.
20. Tur. *Sečeni*, mađ. *Szécsény* (up. str. 371, nap. 11), mjesto u sjeverozapadnom uglu novigradske županije. U tursko doba mala pogranična tvrđava i kraće vrijeme glavno mjesto istoimenog sandžaka.
21. U orig.: *Baranvar*, mađ. *Baranjavár*, srpskohrvatski Brnjevar, nepoznato mjesto u Baranji na putu iz Mohača u Osijek. Vid. str. 370 i 372, nap. 19.
22. O mitrovdanskoj plati vid. str. 372, nap. 22.
23. O tatarskom sultanu Ahmedu Giraj-hanu vid. str. 372, nap. 24.
24. Up. str. 372.
25. Up. str. 372—73.
26. U orig.: *Val*, treba Dalj.
27. Dalj leži na desnoj obali Dunava, na pruzi Osijek—Bogojevo, a ne na rijeci Dilju. Takva rijeka ne postoji.

četiri milje. U njemu ima raznovrsnih riba. Široko je tri milje. Ranije smo ga detaljno opisali i kazali da ono dobiva vodu iz Dunava i da je pravi izvor života, pa nema potrebe da se to ovdje ponavlja.

Idući dalje pet sati [stigli smo u Vukovar].

GRAD VUKOVAR

Tu sam u Hindi-babinoj tekiji zaklao jedan kurban i podijelio ga sirotinji, a zatim hodočastio Hindi-babin grob[28].

Putujući odatle pet sati prošli smo grad Sotin[29], a tri sata kasnije prošli smo grad Tovarnik[30]. Nakon još pet sati stigli smo u dobro naseljenu i naprednu kasabu Mitrovicu. Idući pet sati dalje došli smo u selo Vojku[31], a nakon još pet sati stigli smo u

GRAD BEOGRAD
poprište svetog rata

Dok smo ulazili [u Beograd] sa velikom paradom, dotle su sa kula, koje se nalaze na obali Dunava, pucali sektirme-topovi, a sa Gornjeg grada gruhali su baljemez-topovi. Eto, tolika je svečanost bila. Svi smo odsjeli u određenim konacima. Tu smo uživali i provodili se puna četiri mjeseca. Poslije toga, na Ramazanski bajram 1074 (27—29. aprila 1664)[32], dođe sa Porte u Beograd Elči Kara Mehmed-paša u rangu beglerbega Rumelije, čovjek visokog ugleda i dostojanstva, s namjerom da ide kao poslanik austrijskom caru[33]. On je doputovao u Beograd, gdje je sa pratnjom došao velikom veziru. Kada su se sastali, veliki vezir mu je rekao:

»Zar ti, pašo, misliš da u takvoj uniformi ideš kao poslanik almanskom kralju? Idi odmah pa sebe i svoju pratnju potpuno i dobro opremi. U državnom skladištu kupićeš svo potrebno oružje i oruđe, kacige, oklope i municiju, zlatno i srebrno posuđe, čerge i šatore iz ostavine Kibleli-paše[34], koji je umro pod Novim Zrinom[35]

28. O ovom Hindi-babi v. str. 372, nap. 26.

29. Sotin, selo na Dunavu, niže Vukovara. Up. str. 373, sa nap. 27.

30. Tovarnik, selo jugozapadno od Iloka. Up. str. 373, nap. 28.

31. O selu Vojka v. str. 373, nap. 29.

32. To je pogrešno. U svim ostalim rukopisima stoji godina 1075. (17—19 aprila 1665), kako je tačno.

33. Naime, prilikom sklapanja Varšavskog mira 24. avgusta 1664. godine bilo je zaključeno i to da u proljeće sljedeće godine sultan Mehmed IV i car Leopold I pošalju jedan drugom poslanike. U tu svrhu sultan je na predlog velikog vezira Ahmed-paše Ćuprilića za svog poslanika caru Leopoldu imenovao Kara Mehmed-pašu, koji je dotle bio odabaša carskih bostandžija. Odašiljajući ga u Beč dao mu je rang beglerbega Rumelije i 800.000 akči da bi ga mogao dostojno predstavljati. (Hammer, *GOR* III, 565).

34. U orig.: *Kibeli-paša*, što sam ispravio u *Kibleli-paša*, jer se tako zvao ovaj anadolski beglerbeg koji je zaista poginuo pod Novim Zrinom, (v. *Seyāhatnāma* VII, 537).

35. U orig.: *Yeni Kala*, a misli na Novi Zrin.

i Ismail-paše, koji je poginuo na rijeci Rabu[36], iz ostavine age janjičara Salih-age[37] i serdara Ali-paše, koji je umro u Budimu[38] i Džan-Arslan-paše, koji je pogubljen u Budimu[5] i Ćatira-patira Ismail-paše[39] i iz ostavine drugih sandžakbegova. Potrebno je da pokažeš ugled i dostojanstvo sultana. Treba da u zemlju njemačkog kralja ideš dostojanstveno. Potrebno je da imaš četiri do pet stotina kesa groša za trošak da tamo ne bi zapao u nevolju. A tebi će to uzvišeni bog dvostruko nadoknaditi svojom darežljivošću. Osim toga, potrebno je da iz raznih rodova vojske izdvojiš i povedeš poštene i obrazovane age. Budući da si odrastao u bostandžijskom odžaku, ne poznaješ prilike na njemačkoj krajini. Kod mene se nalazi jedan čovjek Melek Ahmed-pašin[40], koga zovu Evlija. To je svjetski putnik, vrlo rječit, duhovit i obrazovan čovjek. On odlično poznaje prilike na onoj krajini. Zato i njega povedi. Dobro otvori oči i odmah se spremi«.

Tako je veliki vezir dao paši-poslaniku stotine savjeta i uputa. Sutradan se paša-poslanik posavjetovao sa Hadži-Ishak-agom i sa Ibrahim-agom, ćehajom velikog vezira[41]. Paša-poslanik je po nalogu velikog vezira otkupio iz ostavine pomrlih vezira sve stvari za trista sedamdeset kesa [groša]. Uzeo je toliko blaga, namirnica, oružja i vojničke opreme da je to nemoguće opisati.

Istoga dana pozvao je veliki vezir mene, siromaha, u audijenciju i rekao mi:

— Evlija, danas si mi ti potreban. Treba da sa pašom-poslanikom ideš njemačkom kralju pa se odmah spremi.

Ja sam na to odgovorio:

— U mlađega pogovora nema.

Tom prilikom dao mi je jednu kesu groša za putni trošak, jedan ćurak od samura i jednog roba, zatim naređenje za agu janjičara u Egri (Jegar) da i dalje ostane na tom položaju i naređenje za jegarskog pašu Mehmed-pašu da i on i dalje ostane na tom položaju. Zatim je rekao:

— Pašu-poslanika ćeš stići na putu od Jegra do Budima, pa ćete zajedno poći u Austriju.

Zatim sam mu poljubio ruku, izišao i poljubio časnu ruku našem gospodaru Ibrahim-ćehaji, koji mi je tom prilikom rekao:

— Moj Evlija, eto, ti nisi vidio bečki vilajet, sada ćeš upotpuniti svoja putovanja. Samo povedi sa sobom i ovog našeg Halhâli Derviš-Ahmeda.

Ja sam mu na to odgovorio:

36. Ovaj Ismail-paša poginuo je u bici kod Sv. Gotharda u svojstvu budimskog beglerbega u avgustu 1664. godine (v. *Seyāhatnāma* VII, 97—8). Na njegov položaj došao je Sari Husein-paša (Isto VII, 104).

37. Ovaj Salih-aga se ugušio u Rabi 24. avgusta 1664. godine. (V. *Seyāhatnāma* VII, 97—8). Na položaju ga je naslijedio Halil-aga (Isto 104).

38. Misli na serdara Köse Ali-pašu, rodom iz Bosne, koji je umro u Budimu kao bosanski beglerbeg potkraj 1663. godine (Više v. str. 59, nap. 1).

39. Ćatira — patira Ismail-paša bio je budimski vezir 1071 (v. *Seyāhatnāma* VI, 527).

40. O Melek Ahmed-paši v. str. 103, nap. 50.

41. O njemu v.str. 455, nap. 15.

— Moj gospodaru, mi idemo u zemlju nevjernika. Derviš-Ahmed, je međutim, horasanska duša, bojim se da u nevjerničkoj zemlji ne učini nešto nedolično i na taj način nanese neku ljagu dostojanstvu našeg paše-poslanika.

On mi je na to odgovorio:

— Bravo, moj Evlija, dobro si kazao. Ko god se neće vladati kako treba, otresi ga se. Treba održavati strog red i disciplinu.

Zatim je rekao:

— Povedi sa sobom Derviš-Ahmeda i Baba-Turābiju.

Ja sam odgovorio:

— Dobro — i na to pristao.

Kad sam mu rekao da sam od gospodara carstva (velikog vezira) primio naređenja o potvrđenju age jegarskih janjičara i jegarskog paše i da me je dobro darovao, onda mi je i naš gospodar Ibrahim-ćehaja dao [za sve nas] po jedno odijelo i po jedan ćurak od samura, jednog konja s opremom i oružjem, jedan ukrašen šator, stotinu dukata, bakarnog posuđa i mnoge druge [potrepštine za put]. Jegarskim agama i paši napisao je pisma u vidu preporuke i upozorenja i kazao:

— Pripazite mnogo Evliju i budite susretljivi prema njemu.

Naša gospoda Selim-efendija, sekretar našeg gospodara Ibrahim-ćehaje i Hajli-Čelebija, i ćehaja kapidžija Ćose Ibrahim-aga i armijski mula Unsi-efendija i brat velikog vezira Mustafa-beg-efendija i čaušbaša Mahmud-aga i defterdar Ahmed-paša rekoše:

— Naš Evlija ide u Beč.

Svaki od njih dade mi po neki poklon i raznovrsne stvari. Tako ja postadoh potpuno snabdjeven čovjek. Zahvalnost, međutim, pripada samo bogu i samo njemu hvala.

Istoga dana pozvao je mene, siromaha, poslanik-paša sebi i rekao mi:

— Veliki vezir je naredio da Evlija Čelebija ide sa mnom bečkom ćesaru, zato se spremi.

Tada je meni, siromahu, dao jednu kesu groša za trošak, a sedmorici mojih sluga po deset rijal-groša. Ja sam mu, siromah, rekao:

— Gospodaru, naredio mi je veliki vezir da idem u Jegar i da vam sa jegarske krajine dovedem ljude vične ovom poslu. Sastaćemo se u Budimu.

Potom sam mu poljubio ruku, a zatim se sastao sa svim visokim dostojanstvenicima; svima sam kazao da idem u Beč i sa svima se oprostio. Tom prilikom dobio sam mnogo darova, i, u ime božje, krenuo na put.

XLIII

OPIS KONAKA NA NAŠEM PUTOVANJU IZ BEOGRADA U JEGARSKI VILAJET, A ODATLE U UGARSKI VILAJET PRILIKOM ODLASKA NJEMAČKOM KRALJU

(VII, 141—154)

Četvrti dan Bajrama 1075/27. juna 1665. godine[1] krenuo sam na put sa svoja četiri pratioca. Ostale svoje pratioce i drugove ostavio sam da pođu u pratnji poslanika-paše sa svim mojim stvarima.

Iz Beograda sam prešao Savu sa šest poštanskih konja i predavši se bogu, krenuo na put i stigao pravo na konak u selo Vojka[2].

Ostavljajući na lijevoj strani put koji vodi u kasabu Mitrovicu[3], krenuo sam na desnu stranu u pravcu kojim duva sjeverni vjetar. Nakon sedam sati putovanja preko sremske ravnice stigao sam u varoš Irig[4].

OPIS KASABE IRIGA

Ta kasaba je vojvodaluk na teritoriji sremskog sandžaka. To je kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Sjeverna strana ovog divnog mjesta je bregovita, dok se na jugoistočnoj strani, preko sremske ravnice, prostiru bezbrojni vinogradi i bašte.

Tu ima svega šest mahala i oko dvije hiljade prostranih daskom pokrivenih kuća. Zatim ... muslimanskih bogomolja, i to ... džamija, a sve ostalo su mahalski mesdžidi. Postoji i jedna medresa, dvije derviške tekije, tri dječija mekteba, jedan divan hamam i jedan trgovački han. Han i hamam su zadužbine vaiza Abdī-efendije. Ima sedamdeset dućana, što je dovoljno. Stanovnici su veliki prijatelji stranaca. Svi žive od trgovine. Njihove trpeze su uvijek spremne za goste i veliki su ljubitelji sirotinje.

Krenuvši odatle, prošli smo uredna i naseljena sela u podnožju planina i idući šest sati poljem (ravnicom) stigli smo u kasabu Grgurevci[5].

1. To je bio Kurban-bajram jer se samo taj bajram slavi četiri dana.
2. Up. ovdje str. 373, nap. 29.
3. Danas Sremska Mitrovica.
4. Irig, varošica na južnom podnožju Fruške gore.
5. U orig.: *Grkovičse* u nekim rukopisima Sejāhatnāme *Grkovičse*, danas Grgurevci.

OPIS KASABE GRGUREVCI

To je vojvodaluk na teritoriji sremskog sandžaka i kadiluk ... Tu se nalazi mjesni ćehaja carskih spahija i serdar janjičara. Teren na sjevernoj strani toga mjesta je bregovit, ima dosta livada, vinograda i bašča. Na jugozapadnoj strani prostire se polje. Ima sedam muslimanskih i tri hrišćanske mahale sa dvije hiljade prostranih i divnih kuća, prizemnih i na sprat. Pokrivene su daskom. Tu se nalazi u svemu ... muslimanskih bogomolja. Prvo je džamija ... u čaršiji, zatim ... mahalskih mesdžida, koji su dobro posjećeni. Postoje dvije medrese, tri mekteba i jedna derviška tekija (hānikāh), zatim ... divnih hamama i ... trgovačkih hanova, te ... esnafskih dućana[6].

Stanovnici se bave trgovinom držeći se izreke »Trudbenik je miljenik božiji«. To su dobri vjernici među kojima ima mnogo pobožnih ljudi. Nalazi se veliki broj dobrih ljudi koji se bave samo svojim poslom. Između njih ističe se pobožnošću skromni Redžep-efendija, prijatelj stranaca i gostoljubiv čovjek.

Odatle smo krenuli dalje i idući ... sati podnožjem Fruške gore stigli smo u kasabu Frušku.

OPIS RAJSKE BAŠTE KASABE FRUŠKE[7]

To je vojvodaluk na području sremskog sandžaka. Predstavlja zaseban kadiluk ... Tu se nalazi janjičarski serdar, mjesni spahijski ćehaja i mjesni ajan. Naselje leži pokraj fruškogorske visoravni. Na južnoj strani prostire se polje kasabe Mitrovice. Ova kasaba Fruška je sa svih strana okružena vinogradima, tako da se oni pružaju poput kakvog rta. Budući da je sva Fruška gora zasađena vinogradima, to se fruškogorski vinogradi vide iz Beograda. Svi plaćaju 24.000 akči ušura. Vinogradi su prekrili cijelu Goru.

Naselje se sastoji iz jedne muslimanske i četiri hrišćanske mahale. Ima u svemu ... divnih daskom prekrivenih prostranih i dobrih kuća. U mjestu postoje dvije dvokrilne porta-kapije. Tu se nalazi ... bogomolja i ... mahalskih mesdžida. Zatim svega dvije medrese za softe, tri mekteba za djecu, u kojima uče bukvar, i dvije derviške tekije. Ima ... prijatnih hamama i trgovačkih hanova te ... čaršijskih bazara.

[DODATAK] OPISA DIVNOG ŠEHERA KASABE FRUŠKE

Svi njeni stanovnici su vinogradari. Ima mnogo trgovaca koji jako vole posjetioce i strane putnike. Klima je vrlo prijatna pa su im zato ljepotice na glasu. U ovom sremskom sandžaku su kasabe Nijemci[8], Mitrovica i ovo mjestance (rabta) Fruška, jako bogate i dobro razvijene varoši.

6. Ovdje je u rukopisima jedan redak prazan.
7. Nije jasno koje mjesto Evlija naziva kasaba Fruška.
8. U orig.: *Nemse*, danas Nijemci, mjesto na Bosutu, južno od Vukovara.

Od njihovih specijaliteta ističe se naročito grožđe iz Fruške. Budući da se nalazi u prisoju, ono je jako slatko i sočno; poznati su im i orasi, bijeli med i višnje.

Idući dalje prema sjeveru prošli smo fruškogorsku visoravan i nakon sedam sati putovanja stigli u Slankamen.

OPIS SIGURNOG MJESTA TVRDOG GRADA SLANKAMENA[10]

Podigao ga je jedan od beogradskih kraljeva. [Slankamen] na latinskom jeziku znači kameni grad. Godine 927/1521, iste godine kada je Sulejman-han osvojio rajsko naselje Beograd, opsjeo je ovaj grad bosanski beg Kučuk Bali-beg Jahjapašić[11] sa vojskom iz sedam

9. Ovdje su u rukopisima dva retka prazna.

10. U orig.: *Islankamin*, Slankamen na Dunavu. Vid. Olga Zirojević, *Jedan vek turske vladavine u Slankamenu*, Beograd 1966.

11. Tačno je da su Turci prvi put zauzeli Slankamen 1521. godine i da ga je zauzeo tadašnji bosanski sandžakbeg Bali-beg Jahjapašić. Samo on nije imao nadimak Küčük (Mali), nego je taj nadimak imao jedan njegov mlađi savremenik, imenjak i rođak pa se zato ove dvije ličnosti često i odavno, čak od XVI vijeka, brkaju.

Bali-beg Jahjapašić, najstariji sin znamenitog vezira Jahja-paše, prvi put se spominje 1485. godine kao zaim u Bosni. U njegov zijamet spadao je tada i trg Kakanj. Godine 1506. postao je sandžakbeg u Valoni. Kasnije je bio sandžakbeg u Nikopolju i drugim oblastima. Godine 1513. imenovan je za sandžakbega smederevskog sandžaka, kojim je dotle upravljao Sinan-paša Borovinić (1506—1513). U maju 1515. godine razbio je pod Avalom Janoša Erdeljskog (Spomenik SKA III, 142). U istom svojstvu učestvovao je u osvajanju srebreničke banovine. Na tom položaju ostao je do kraja 1515. godine. Kasnije je bio skadarski sandžakbeg. S tog položaja imenovan je za sandžakbega bosanskog sandžaka (nešto prije 19. II 1521). U Bosnu je došao 13. IV 1521. U tom svojstvu učestvovao je u osvajanju Beograda i tom prilikom se naročito istakao pa je bio nagrađen i imenovan za sandžakbega proširenog smederevskog sandžaka (17. IX 1521), kome su pripojeni svi novoosvojeni posjedi u Mačvi, Srijemu i Srbiji, a sjedište preneseno iz Smedereva u Beograd. Dotadašnji »smederevski i podunavski gospodar« Husrev-beg premješten je istog dana u Bosnu (u koju je došao prije 27. IX 1521). Bali-beg je ostao na položaju u Beogradu do početka 1524 (u Beogradu se spominje sve do 20. XII 1523), kada je premješten u Vidin. Na njegov položaj u Beogradu došao je zloglasni Ferhat-paša Dalmatinac, koji je zbog svojih nasilja ubrzo opozvan i ubijen 1. XI 1524. godine, pa je već u novembru iste godine na njegovo mjesto ponovo vraćen Bali-beg Jahjapašić, dok je u Vidin došao njegov mlađi brat Mehmed-beg (1524—1527). Na položaju u Beogradu Bali-beg je ostao sve do smrti. U tom svojstvu učestvovao je u bici na Mohaču (1526), u kojoj su on i njegov rođak Husrev-beg odigrali značajnu ulogu. Umro je prije sredine 1527. godine. Na položaju u Beogradu naslijedio ga je njegov mlađi i znamenitiji brat Mehmed-beg (paša). Bali-begu daju neki izvori nadimak Kodža Bali-beg, dok je Kučuk Bali-beg sasvim druga ličnost.

Kučuk Bali-beg (paša) spominje se prvi put 1516. godine kao zaim u nahiji Levči (Tahrir defter 55/86) i rođak Jahja-paše. Sredinom 1527. godine bio je sandžak-beg prizrenskog sandžaka sa hasom od dvjesto hiljada akči. Odatle je premješten u zvornički sandžak sa hasom od 220 hiljada akči. Na toj novoj dužnosti spominje se već 21. aprila 1528. godine, kada je zakupio kopnene carine (bac-i siyah) na šabačkoj skeli na tri godine (BVA Maliye № 656). 19. juna 1528. godine zakupio je u istom svojstvu baduhavu hrišćana u nahiji Rađevini na tri godine. (Isto) U prvoj dekadi ramazana 934/20—29. maja 1529. godine spominje se Kučuk Bali-beg rođak Jahja-paše kao zakupnik sela Resnika u beogradskoj nahiji s obavezom da ga naseli (H. Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda* I, 60). Tada je sigurno bio sandžakbeg zvorničkog sandžaka. Prije njega zvornički sandžakbeg bio je Sinan-beg, rumelijski ćehaja. U Pri-

sandžaka. Jedne noći nevjernici su pobjegli, a on zaposjeo grad i u njega stavio dovoljan broj vrijednih vojnika, a gradske ključeve poslao Sulejman-hanu.

Sada je to zaseban eminluk (povjereništvo) na teritoriji sremskog sandžaka, a spada pod budimsku finansijsku upravu. U sudskom pogledu to je nijabet (ispostava) iriškog kadiluka.

Oblik tvrđave. — To je šeddadovska tvrđava i tvrdi bedem izduženog četvorougaonog oblika, a nalazi se na obali velike rijeke Dunava. Ima ... kapija, ... mahala i ... daskom pokrivenih dobrih i naseljenih kuća, prizemnih i na sprat. To su divne i odlične kuće. Postoji ... džamija. Osim toga, ovdje se nalazi ... tekija ..., medresa učenih ljudi, ... dječijih mekteba, ... derviških tekija, ... hamama koji osvježavaju dušu i ... hanova za putnike i namjernike, ali nema karavan-saraja. Tu ima u svemu ... dućana poslovnih ljudi.

Dodatak općem opisu divnog šehera Slankamena[10]. — Iz ovoga grada vidi se grad Titel[12], koji se nalazi na suprotnoj strani Dunava, ondje gdje se rijeka Tisa uliva u Dunav ...

OPIS GRADA KARLOVCA[13]

Taj naziv na latinskom jeziku znači ...., a osnovao ga je jedan od ugarskih kraljeva. I ovo mjesto osvojio je Kučuk Bali-beg Jahjapašić (Yahyāpaša-zāde)[14] u doba sultana Sulejman-hana 927/1521. godine. To je bila vrlo jaka tvrđava, ali je nakon osvajanja i tamo porušena i postala dosta tvrda palanka. I ovo mjesto leži na obali Dunava na teritoriji sremskog sandžaka i predstavlja eminluk (povjereništvo) budimske finansijske uprave. Sav njegov harač i tržnu carinu naplaćuju i drže činovnici budimske finansijske uprave. To je nijabet (ispostava) varadinskog kadiluka. Tu se nalazi ćehaja lokalnih spahija, serdar budimskih janjičara, gradski dizdar i pedeset članova gradske posade. Drugih vlasti nema. Ima ... muslimanskih i tri hrišćanske mahale sa ... kuća, prizemnih i na sprat. To su divne, odlične, čvrste i prostrane kuće i sve su pokrivene daskom. Najljepše kuće okrenute su prema Dunavu. Ima u svemu ... muslimanskih bogomolja. Najznačajnija je ona u čaršiji ... Osim toga, postoji ... mahalskih mesdžida sa vrlo mnogo posjetilaca, jer su svi stanovnici pobožni. To mjesto je skela i njegove džamije su pune posjetilaca. Tu ima ... medresa za studente i učene ljude, ... osnovnih

zren je mjesto Kučuk Bali-bega došao Ali-beg, sin Skender-paše Bostanije, koji je dotle upravljao ciganskim sandžakom. Sandžakbeg ciganskog sandžaka postao je tada Ahmed-beg Jahjapašić. Na položaju sandžakbega zvorničkog sandžaka spominje se Kučuk Bali-beg do 11. juna 1530. godine (Istanbul, BVA. TD № 171 p. 25—6, 47—8). Umro je 949/1542. godine kao budimski beglerbeg Bali-paša. Imao je dva sina: Derviš-bega, koji se spominje 1530. kao spahija zvorničkog sandžaka i Mehmed-bega.

12. Titel, grad u Bačkoj, na ušću Tise u Dunav.
13. U orig.: *Karlovce* danas Sremski Karlovci.
14. V. ovdje nap. 11.

škola za malu djecu, početnike, ali im djeca nisu tako marljiva. Postoji ... derviških tekija i skrovišta, ali nema mevlevijske tekije. U svemu ima ... hamama sa prijatnim zrakom, ... trgovačkih hanova i ... esnafskih dućana u čaršiji.

Dodatak opisu divnog šehera Karlovca. — Prije svega, u ovom šeheru ima vrlo mnogo vinograda i bašta. Od njihovih specijaliteta naročito su na glasu hljeb i šljive. Svi stanovnici su Bošnjaci. Ima osobito mnogo hadžija i trgovaca. Iz ovoga šehera vidi se grad Kovilj[15], preko Dunava nasuprot ovoga grada, na teritoriji segedinskog sandžaka.

Krenuvši iz ovog grada kroz šume i vinograde, dobro naseljena sela i zelena polja te idući obalom Dunava prema zapadu i prelazeći mnoge vode i poljane, stigli smo za tri sata u Petrovaradin.

OPIS UZORNE TVRĐAVE PETROVARADINA[16] KLJUČA GRADA BUDIMA

U mjesecu redžepu 932. godine (13. IV—12. V 1526) idući lično u boj na Mohačko polje, sultan Sulejman-han je rekao:

— Bilo bi nepojmljivo ići naprijed ostavljajući u pozadini neosvojen ovaj grad Varadin.

To je bilo neshvatljivo pa je za vrhovnog komandanta imenovao tadašnjeg svog miljenika, kasnije ubijenog velikog vezira Ibrahim-pašu[17]. Prevaljujući konake vrhovni komandant je sa anadolskim vezirom Behram-pašom, drugim vezirom Mustafa-pašom, trećim vezirom Ajas-pašom i sa četrdeset osam oda janjičara, deset oda tobdžija, deset oda džebedžija i četiri buljuka carskih spahija stigao u ševalu 932 (11. VII—8. VIII 1526) godine pod grad Varadin i počeo ga opsjedati. Sedam dana i sedam noći vodila se velika borba. Gradski kapetan, nevjernik po imenu Pavle Tomori (Tomori Pal)[18] doveo je lađama sa suprotne strane Dunava u pomoć gradu stotinu hiljada vojnika. Vodeći neprestano borbu svi su se đauri smjestili u tvrđavu i odmah se pripremili za borbu. Osim toga, svi prokletnici, zlotvori i nevjernici koji su za vrijeme osvajanja grada Slankamena[19] izbjegli mač, zatvorili su se u ovaj grad Varadin. Za sedam dana oni su sedamdeset puta izlijetali iz grada i napadali na rovove (meterize) muslimanske vojske i zarobili i ustrijelili nekoliko hiljada muslimanskih vojnika. Više hiljada muslimanskih ratnika su zarobili i vezali u lance; osim toga, oni su više hiljada muslimanskih ratnika sabljama

15. U štampanom izdanju *Kobila*, u jednom rukopisu *Kovilya;* danas Kovilj, sjeveroistočno od Sr. Karlovaca na desnoj strani Dunava.

16. U orig.: *Petri Varadin*.

17. Ibrahim-paša, veliki vezir 1523—1536. Više v. str. 355, nap. 38a.

18. Misli na kaločkog nadbiskupa Pavla Tomorija, kome je ugarski kralj Lajoš II bio povjerio odbranu ugarske granice od Turaka. Vid. GNČ XXXI, 292, nap. 11.

19. U orig.: *Islankamen*.

sasjekli. Ukratko, u roku od tri mjeseca poginula su sedmorica ćehaja (kethodâbeg) janjičarskog korpusa (yeniçeri ocaǧi), trojica janjičarskih aga (yeniçeri aǧasi), trojica vezira i više hiljada muslimanskih vojnika. Kad je sultan čuo da grad nije osvojen, došao je brzo i ulogorio se pod gradom Ilokom. Zatim je krenuo odatle, razapeo svoje šatore pod gradom Varadinom i rekao:

— Zar ni pod tolikom vatrom grad nije osvojen?

U tom času, po božjoj volji, izbio je požar u skladištu baruta u citadeli, pa je nekoliko hiljada nevjernika odletjelo u zrak, a bedemi i zidovi grada su tu i tamo oštećeni. Međutim, zbog mnoštva nevjernika i čvrstine grada, muslimanska vojska nije uspjela da se dokopa grada. Sulejman-han je odmah naredio da se popiše dvanaest hiljada ratnika — serdengečtija (dobrovoljaca). Sulejman-reis je imenovan za komandanta (serdar) osam stotina lađa i fregata na Dunavu. Prvo je osvojio tri stotine lađa nevjernika koje su došle u pomoć gradu sa suprotne strane Dunava i zarobio njihovog komandanta kapetana Batorija. Kad je oko deset hiljada nevjernika bilo zarobljeno, onda su nevjernici koji su se nalazili u tvrđavi, a to je bilo sedmi dan po dolasku sultana Sulejmana, zavikali:

— Aman! o, sultane Sulejmane! I predali su grad na vjeru.

Nevjernici su pušteni na vjeru da goli i bez oružja pređu na suprotnu stranu na teritoriju Segedina. Nevjernici su otišli u kamenito segedinsko polje. Sulejman je zatim naredio da se poginule janjičarske ćehaje, age janjičara, veziri i svi ostali izginuli borci sahrane[20]. Zatim su preduzete najnužnije mjere da se grad snabdije najpotrebnijom opremom i da se tvrđava popravi. Gradsko područje postalo je has sremskog paše.

Varadin je kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Postavljeni su dizdar Donjeg grada, dizdar Gornjeg grada, dvije hiljade mustahfiza, janjičarski serdar, ćehaja lokalnih spahija, povjerenik za carine (emin), tržni nadzornik (muhtesib), baždar i starješina esnâfa (šeher-ćehaja). Tvrđava je snabdjevena svom municijom (cebhâna), kao što je i ranije bilo[21]. Sultan je poslao vrhovnog komandanta Ibrahim-pašu da osvoji grad Ilok[22], a sam je preuzeo vojsku veliku kao more i krenuo na Mohačko polje.

20. Ovo kazivanje Evlije o osvajanju Petrovaradina je dosta tačno. Sultan je krenuo iz Carigrada na ovaj pohod 11. redžepa 932 (23. aprila 1526. godine); 8. ramazana (18. juna izdat je nalog Ibrahim-paši u selu Močkovcu na Moravi da ide protiv grada Petrovaradina (Feridun I, 556). Turci su dobili podatke od zarobljenika da se u gradu nalazi preko hiljadu boraca, a da se u blizini nalazi Pavle Tomori sa dvije hiljade vojnika. Opsada Varadina je počela 3. ševala (13. jula, a sljedeći dan započela je borba koja je trajala sve do 17. ševala) 27. jula, kada je grad osvojen. Sultan je stigao pod Petrovaradin 12. ševala 932/22. jula 1526. godine.

Bitka za Petrovaradin bila je zaista krvava i stajala je Turke dosta žrtava, ali nikako onoliko kako to prikazuje Evlija.

21. Turci su smjestili posadu u Petrovaradin tek po povratku sa Mohačkog polja (Feridun I, 565).

22. Ilok je zauzeo Bali-beg Jahjapašić (a ne Ibrahim-paša) 29. ševala 932/8. avgusta 1526. godine. (Feridun I, 559).

Grad Varadin leži na obali rijeke Dunava; njegova citadela ima šestougaoni oblik, a nalazi se na jednom visokom brdu koje se diže nebu pod oblake. To je šeddadovski čvrst, nepristupačan i uistinu star grad. Madarski istoričari su pisali da je podignut još u doba Aleksandra Makedonskog (Iskender-i Rûmî). Grad ima sedam velikih kula; svi bastioni izgrađeni su skladno. Sa . . . strane grada nalazi se jedna kapija. U tvrđavi postoji svega dvije stotine daskom pokrivenih kuća bez ograda i bašča. Zatim Sulejman-hanova džamija, skladište municije i žitni ambari . . . Gradski opkop, međutim, . . . Na jugoistočnoj strani nalaze se samo bregovi i po njima sve sami vinogradi. Budući da ovom gradu prijeti opasnost s one strane na kojoj se nalaze vinogradi, to je ta strana jako utvrđena bedemom debelim trideset stopa i velikim dubokim opkopom zidanim od kamena škriljca (kesme kaya), tako da se s te strane grad ne može uopće minirati niti potkopati. Grad je prostran . . . koraka.

Opis Donje varoši grada Varadina. — Ta varoš se nalazi na obali rijeke Dunava, a sastoji se od . . . muslimanskih i pet hrišćanskih mahala u kojima postoji . . . prostranih kuća prizemnih i na sprat; pokrivene su daskom i tu i tamo prošarane malim baščama. U varoši se nalazi . . . džamija koje posjećuju pobožni ljudi i askete, zatim . . . mahalskih mesdžida i tri medrese tumača Kur'ana. Stanovništvo ovog šehera jako poštuje učene ljude jer ih tu nema. Stanovnici se bave većinom trgovinom i brodarstvom. Tu postoje četiri osnovne škole za malu i dražesnu djecu. Zatim . . . tekija zanesenih derviša i . . . hamama, koji osvježavaju dušu, te . . . trgovačkih hanova, od kojih je najbolji onaj han na samoj skeli. Zatim postoji . . . dućana i čaršiji (sûki sultânî), ali nema bezistana. No, pored svega toga ovdje ima u bescjenje skupocjene robe iz svih zemalja.

Dodatak opisu živog šehera Varadina. — Prije svega, ovaj šeher obiluje vinogradima i baščama. Klima je veoma prijatna, a mladići i djevojke su na glasu . . . Na suprotnoj strani Dunava na teritoriji segedinskog sandžaka lijepo se vidi grad Kovilj[15].

Idući iz Varadina obalom Dunava na gornju stranu prešli smo mnoga sela sa bregovima, vinogradima i baščama. Pijući vodu dobru kao vrelo života i putujući ravnih šest sati prema zapadu stigli smo u grad Giviz.

OPIS GRADA GIVIZA[23]

Na mađarskom jeziku [giviz] znači voda. Osvojio ga je Rustem-paša 967/1555. godine u doba Sulejman-hana i porušio[24]. Kasnije se

23. U orig.: *Giviz*. To je neki inače nepoznati naziv grada Čerevića, koji je, kako i Evlija kaže, upisan u katastarske knjige pod nazivom Čerević. Nalazi se na desnoj obali Dunava, između Petrovaradina i Iloka.

24. Ovo je svakako pogrešno. U nekim rukopisima stoji 927/1521, što je tačno, jer je ovaj grad tada pao prvi put u turske ruke. Na to upućuje i tekst kod opisa Banoštora. Grad je definitivno osvojen tek 18. šesvala 932/28. jula 1526. godine, kojeg dan poslije pada Petrovaradina (Feridun I, 565). Samo grad nije zauzeo nikakav Rustem-paša.

pokazalo da je ta tvrđava vrlo važna, te je podignuta mala palanka od drveta. To je četvorougaoni grad na obali Dunava. Ima jednu kapiju, oko sedamdeset daskom pokrivenih kuća i jednu džamiju. Tu se nalazi dizdar, oko pedeset članova gradske posade i dovoljna količina municije.

To je nijâbet (ispostava) iločkog kadiluka na teritoriji sremskog sandžaka. U carskoj defterhani ovaj grad Giviz naziva se grad Čerević. U stara vremena bio je dobro izgrađen i naseljen, a i sada ima džamiju, više mesdžida, medresu, više mekteba i tekija, jedan hamam, više hanova i magacina na skeli, te dovoljan broj dućana. U ovome mjestu ima bezbroj vinograda i bašča; klima je neobično prijatna. Pristanište . . .

Dodatak (opisu) ovog živog šehera. — Južna strana ovoga grada je bogata šumama i vinogradima; tamo je zrak dobar, pa je pogodna za izlete i razonodu. Na suprotnoj strani Dunava na području segedinskog sandžaka, na samoj obali Dunava, tačno nasuprot ovoga šehera nalazi se palanka Futog[25]. Ovaj grad je podignut kasnije na skeli, radi koje je izgrađen. Ta skela pripada budimskoj finansijskoj upravi.

Idući odatle dva sata dalje stigli smo u Banoštor.

OPIS PALANKE BANOŠTORA[26]

Na latinskom jeziku to znači ženski grad. I danas je poznat po imenu bezvjerničke žene [po kojoj je nazvan], ali se ovaj grad u vulgarnom jeziku naziva grad . . . I on je osvojen 927/1521. godine od strane Sulejman-hana akcijom Sari Rustem-paše[27]. To je vojvodaluk na teritoriji sremskog sandžaka. Jedan organ vlasti u ovom mjestu je budimski emin, samo mjesto pripada finansijskoj upravi Kanjiže. To je nijabet (ispostava) iločkog kadiluka. Tu se nalazi dizdar i oko četrdeset članova gradske posade. Sama palanka nalazi se na obali Dunava i nije tako izgrađena ni naseljena. Ima samo jednu džamiju i oko stotinu ćeremitom i daskom pokrivenih kućica[28].

Odatle sam putovao tri sata kroz kamenjare, šume i vinograde. Sa toga puta vide se mnoge tvrđave na onim stranama, kao, na primjer, grad Kupinik[29], grad Vrba[30], grad Mitrovica[31], grad Grgurevci[32],

25. U orig. pogrešno: *Vitok*, treba *Futog*, jer je prema opisu Evlije nesumnjivo riječ o tome mjestu koje postoji i danas na Dunavu zapadno od Novog Sada.

26. U rukopisima pogrešno: *Babonštra* i *Babostra*, treba *Banoštra*, danas Banoštor, selo na desnoj obali Dunava zapadno od Sremskih Karlovaca.

27. Up. napomenu 24.

28. Slijede dva prazna retka u originalu.

29. Grad u Sremu na Savi. Podignut je oko 1453, a razoren 1521. godine. Nalazio se kod današnjeg mjesta Kupinova, gdje se i sada vide njegovi ostaci.

30. Nepoznato.

31. U svim rukopisima zapisano pogrešno. Ovdje je dešifrovano na osnovu paleografskih elemenata.

32. U orig. pogrešno: *Gzgurefče*, treba *Grgurevce*. Up. ovdje str. 507, sa nap. 5.

grad Baja[33] i grad Nočaj[34]. Ima još mnogo gradova sa lijeve i desne obale Dunava. Vide se i neki gradovi u velikoj udaljenosti, ali pošto sam se ja, siromah, po starom običaju stalno držao pravila da ne opisujem nijedan grad o kome nisam stekao sigurna i istinska obavještenja ili koji nisam vlastitim očima vidio, to sam mnoge gradove posmatrao iz daljine, ali nisam bio u stanju da ih u prolazu opišem, jer na ovoj budimskoj krajini ima mnogo gradova po planinama, riječnim prelazima i na skelama.

Pošavši iz ove palanke Banoštora[35], stigli smo za tri sata (u Ilok).

OPIS TVRDOG BEDEMA GRADA ILOKA[36] KOJI LIČI NA ZDANJE GRADA HELUKA[37]

To na latinskom znači . . ., ali u vilajetu Hercegovini postoji jedna kasaba koja ima ime slično nazivu ovoga grada i koja se naziva Ulog[38]. [Ilok su] podigli ugarski kraljevi[39]. Godine 932/1526 [krenuo je] Sulejman-han lično sa hiljadu lađa Dunavom i sa sto hiljada vojnika kopnom, postavivši za vrhovnog komandanta svoga miljenika, kasnije ubijenog, Ibrahim-pašu. Trideset i jedan dan vođena je velika borba (za ovaj grad). No, pored svega toga nije bilo izgleda da će nevjernici predati grad. Na kraju je došao sam sultan u svoj svojoj veličanstvenosti. I čim su nevjernici čuli njegov glas, Srbi i Mađari rekoše:

»Da predamo grad Sulejman-hanu«.

Austrijsko krilo vojske na to nije pristalo pa je jedna strana grada osvojena na vjeru, dok je na drugu stranu prema Austrijancima izvršen žestok juriš i izvojevana takva pobjeda muhamedanskog mača da se o tome i danas pričaju priče i pjevaju junačke pjesme u zemlji nevjernika i među veteranima budimske krajine[40].

Sada, prema Sulejman-hanovom zakonu, ovaj grad nalazi se u budimskom ejaletu na teritoriji sremskog sandžaka, koji liči na raj-

33. U orig.: jasno piše *Baja*; danas postoji varoš Baja na lijevoj obali Dunava u Mađarskoj, blizu mađarsko-jugoslavenske granice, ali je suviše daleko čak kada se posmatra i iz Bonoštora.

34. U orig.: *Lokay*, treba *Nokay* = Nočaj, srednjovjekovni grad u Mačvi koji se nalazio kod današnjeg istoimenog sela što leži na putu u Šabac jugozapadno od Mačvanske Mitrovice.

35. U orig.: *Baboštra*.

36. Grad na desnoj obali Dunava u vinkovačkom kotaru, na sjevernom podnožju Fruške gore.

37. *Heluk*, neznatno utvrđenje u Mađarskoj između Fileka i Sičana u jegarskom vilajetu. Up. Seyâhatnâma VII, 187.

38. U orig.: *Ulok*, a misli se na nekadašnju kasabu Ulog u Hercegovini. V. str. 409.

39. Ilok je bio naseljen još u preistorijsko i rimsko doba, a u srednjovjekovnim dokumentima spominje se od 1346. godine.

40. Tačno je da su Turci zauzeli Ilok tek 1526. godine (a ne još 1521, kako tvrdi Hammer). Ilok se predao Bali-begu Jahjapašiću bez velikog otpora 29. ševvala 932/8. avgusta 1526. (Feridun I, 559).

ski vrt Irem. Grad drži budimska vojska. To je emanet (emînlik) koji se daje u zakup (iltizâm) za deset tovara akči. Na njegovoj skeli sjedi jedan ugledan (muhtešim) budimski aga sa sedamdeset do osamdeset svojih ljudi, hizmećara, i upravlja ovim emanetom. Tu se nalazi muftija (šeyhu 'l-islam), zastupnik šerifa (nakîbu 'l-ešrâf) i više prvaka i uglednih ljudi. To je ugledan kadiluk koji po zakonima ima rang kadiluka od sto pedeset akči. Tu postoji serdar budimskih janjičara. (Budim yeniçeri serdari), ćehaja Portinih spahija (kethoda yeri), gradski dizdar sa sto pedeset članova gradske posade, tržni nadzornik (muhtesib), baždar, starješina esnafa (šeher-ćehaja), kapetan[41], mimaraga i sedam gradskih aga[42].

Opis grada Iloka. — To je grad sagrađen u obliku malo izduženog četvorougaonika, a leži na jednom visokom uzvišenju koje dominira rijekom Dunavom. Oko grada nalaze se četiri velike tabije. Opseg grada iznosi ravno devet stotina koraka. Grad ima nepristupačnu i čvrstu citadelu i dvije kapije; jedno je velika kapija, koja se otvara na sjevernu stranu i od koje se silazi dolje u Varošku tvrđavu; drugo je Mala kapija. U ovom gradu postoje samo dvije džamije; jedno je Sulejman-hanova, a drugo je džamija sakabaše Mehmed-age. Blizu ove džamije nalazi se jedan lijep hamam, ali ne znam ko ga je sagradio; samo, to je divan i krasan hamam, sa prijatnim zrakom i lijepom zgradom, u kojoj se nalaze dvije kurne i četiri sofe.

U tom gradu, u vanjskoj tvrđavi, pred Čaršijskom džamijom, nalazi se jedna odlična kafana sa lijepim vidikom. Tu se sastaju svi drugovi, ahbabi, prosvijećeni ljudi i iskreni prijatelji i eglenišu. Sa jedne strane te lijepe kafane nalazi se odličan trgovački han. Taj han je kao neki bezistan ovog šehera. Pokraj njega nalazi se jedna dobra kafana. Ta kafana je na glavnoj ulici. U šeheru ima svega dvije stotine zanatskih dućana, ali nema bezistana zidanog od tvrdog materijala. No, i pored toga, ovdje se nađe svega. U čaršiji, idući glavnom ulicom nalazi se Mehmed-begova džamija[43]. To je divna i dobro posjećena džamija, u kojoj se obavljaju tri molitve dnevno. U istom sokaku navedene čaršije, tačno na vrhu, pred Arslan-begovom džamijom[44], postoji jedna česma kao voda života. S jedne strane te džamije nalazi se gradsko groblje. Od toga groblja, pravo naniže, silazi se na skelu koja se nalazi na obali Dunava. Idući pravo dolje putem, koji se nalazi na desnoj strani čaršije, dolazi se do Hadži-Islamova mesdžida. Spuštajući se odatle lijevim putem do kraja dolazi se do džamije Kučuk Mehmed-bega. Na suprotnoj strani odatle je Mustafabegov mesdžid. Nešto naviše odatle nalazi se Kara Belaov mesdžid.

41. Vjerovatno misli na kapetana lučke kapetanije u Iloku.

42. Pod »sedam gradskih aga« misli se ovdje, kao i na svim drugim mjestima, na zapovjednike sedam rodova vojske u tvrđavama; to su redovno mustahfizi, azapi, farisi, gonulije, martolosi, topčije, janjičari-nobetdžije ili bešlije.

43. Vjerovatno džamija Mehmed-bega Jahjapašića. O njemu v. str. 86, nap. 87.

44. Vjerovatno džamija Arslan-bega Jahjapašića, sina Bali-begova. O njemu v. ovdje str. 502, nap. 5.

Ta mahala nalazi se na velikom putu koji vodi iz ovoga šehera u kasabu Mitrovicu[45], kasabu Nijemce[46] i grad Tovarnik. Ukratko, to je veliki drum kojim možeš da ideš kud god hoćeš.

Opis Donje varoši. — U Donjoj varoši ima svega dvanaest muslimanskih i pet hrišćanskih mahala, a u cijelom šeheru, dolje u varoši i gore u tvrđavi, ima ukupno 1.160 lijepih i prostranih kuća, prizemnih i na sprat; zidane su od tvrdog materijala i pokrivene daskom. Fasade, balkoni i prozori svih tih divnih kuća okrenute su na sjevernu stranu prema Dunavu. Tu postoje svega dvije medrese za studente, šest osnovnih škola za đake-početnike, tekija siromašnih derviša, jedan han, sto pedeset magaza (dućana), . . . hamama i po prilici oko šezdeset dućana. Svi sokaci su čisti, i oni koji vode odozdo gore.

Dodatak opisu divnog šehera Iloka. — Budući da je klima dobra, mladići i djevojke su im stasiti; svi stanovnici su Bošnjaci. Tu ima mnogo dobrih ljudi. Isto tako ima ljudi koji su prijatelji stranaca, gostoljubivi, karakterni, blagi i mirni. Ovako razvijeno i dobro naseljeno mjesto ne nalazi se na cijelom putu koji vodi obalom Dunava, od Beograda do Budima, pa čak i kad se putuje preko Osijeka. Ali, u unutrašnjosti Podunavlja ima mnogo dobro naseljenih varoši. Na obali Dunava ne postoji nijedna tvrđava tako jaka kao Ilok, osim Varadina, Ostrogona i Višegrada. Da ga gospod sačuva i spasi! Budući da se ova tvrđava ne nalazi na krajini, nego u unutrašnjosti zemlje, to ona ima malu posadu, i trebalo bi je popraviti i obnoviti.

Pošavši odatle, došao sam do svetišta (ziyâret) Medžnûn-babe . . . Oprostivši se sa svim prijateljima, krenuo sam dalje i idući pet sati prema zapadu [došao sam u Voćin].

OPIS DIVNOG SKROVIŠTA TVRDOG GRADA VOĆINA[47]

Na latinskom jeziku to znači . . . Podigao ga je jedan od ugarskih kraljeva kralj Lajoš Veliki za svoju kćerku[48]. To je lijepa i umjetnički izgrađena tvrđava. Kasnije 937/1532[49] ovaj su grad austrijski nevjernici predali sultanu Sulejmanu na vjeru, ali su nevjernici čitav ovaj kraj godine . . . ponovno zauzeli[50]. Kad je Sulejman-han

45. U orig.: *Mitroviçse.*
46. U orig.: *Nemse.*
47. U orig.: *Vokin* = Voćin, danas Šarengrad na desnoj obali Dunava, zapadno od Iloka. Ispr. H. Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*, knj. I, sv. 1 Beograd 1964, str. 137, nap. 7. Voćin je nazvan Šarengrad početkom XVIII st; prvi spomen 1726. godine.
48. U orig.: *Büyük Laslo* = Veliki Laslo, a misli na Ladislava (Lajoša) Velikog. Up. ovdje nap. 53. i 54.
49. Mjesto 937/1531—2, treba 927/1521, iako se ne zna da su Turci tada zauzeli ovaj grad.
50. Iz sljedeće rečenice vidi se da Evlija u prethodnoj rečenici misli na događaje iz 1521. godine. Tačno je da su Turci sve gradove u Sremu koje su osvojili 1521. godine kasnije izgubili i da su ih zauzeli tek za vrijeme pohoda na Mohač 1526. godine.

išao da osvaja grad Budim[51], tukao ga je duže vremena iz topova, tako da se i sada sasvim jasno vide porušena mjesta. Muslimanski ratnici izvršili su juriš na taj oštećena mjesta i ne davši nevjernicima vjeru kao ranije, sve su ih sasjekli i tako je ovaj grad po drugi put mačem osvojen[52]. U ono doba bio je rezidencija divne ljepotice, sjajne zvijezde po imenu Maj Frau[53], kćerke kralja Lajoša[54]. I sada se u citadeli vide sa sprata na sprat dvorane, saloni, balkoni i raznovrsni visoki zamkovi.

Voćinska tvrđava nalazi se na jednom uzvišenju pored obale Dunava. To je veličanstvena četvorougaona građevina, tako tvrda kao da ju je gradio Šeddad. Tvrđava ima vrlo dubok opkop, koji je sličan opkopu grada Akkermana[55]. On je tako dubok da podsjeća na pakleni ambis. Klasični majstori-neimari su sa velikim i raznovrsnim vještinama ukrasili kapije i zidove sjajnim mozaikom. Oni su raznobojno kamenje umjetnički ugradili u zid. Po zidovima tvrđave izradili su u kamenu zastave, krstove, kipove, flandira-zastave, stolice i razne druge neobično interesantne likove (crteže) od crvenog, zelenog, žutog, plavog i crnog kamena i tako napravili po zidovima raznovrsne mozaike kakvih nema u cijelom hrišćanskom svijetu. To je tako interesantno djelo kakvo postoji još samo u gradovima Hama i Hims u Arabiji[56]. Ali je ovaj grad Voćin još bolje umjetnički izgrađen. Njegova površina zaprema sedam stotina koraka u opsegu. Ima u svemu ... kapija. U tvrđavi postoji ukupno ... muslimanskih i tri hrišćanske mahale sa ... prizemnih i na sprat tvrdo zidanih i daskom pokrivenih kuća (zåviye), žitni magacin i dovoljna količina municije. Puškarnice i grudobrani grada su u dobrom stanju.

Opis varoši Voćina. — Tu ima ukupno ... mahala, ... daskom pokrivenih prostranih kuća sa baštama, ... muslimanskih bogomolja, ... džamija, ... mahalskih mesdžida, ... medresa, ... osnovnih škola, ... derviških tekija, ... hamama, ... trgovačkih hanova, ... esnafskih čaršija i bazara, ali nema bezistana.

PALANKA SOTIN[57]

Prije svega ističem da ovdje ima dosta vinograda i bašča. Voće je tako sočno da tamošnje šljive zadrže svoju slast i kad se odnesu u drugu zemlju, a slast jabuke se ni dugim vremenom uopće ne

51. Godine 1526.

52. Turci su ušli u Voćin u petak 1. zulkade 932/9. avgusta 1526. godine bez borbe (Feridun I, 560).

53. Iskvareno od njem. *Meine Frau*, a Evlija misli na Mariju, kćerku ugarskog kralja Lajoša Velikog, koja je bila udata za Sigismunda Luksemburškog, kasnijeg kralja ugarskog i cara njemačkog. Vid. GNČ XXXI, 1912, 295, nap. 18.

54. U orig.: *Lagoš*, treba Lajoš. Up. prethodnu napomenu.

55. Danas Bjelgorod Dnjestrovski.

56. Hama i Hims su stari gradovi koji postoje i danas pod istim nazivima, ali se ne nalaze u Arabiji, nego u Siriji.

57. Ovaj naslov je ovdje sasvim suvišan, jer se, očito, i sljedeća dva pasusa odnose na Voćin.

mijenja. Kroz ograđene vrtove, vinograde, voćnjake, bašče i bostane, koji se nalaze oko ovog šehera, teku žive vode. Divni poj slavuja i njihove tužne melodije, koje se čuju iz svakog kuta ovog kraja, razgaljuju potištenu dušu čovjeka. Vinogradi su dobro uređeni, ali sama varoš nije tako izgrađena ni lijepa. Nasuprot ovog grada, na drugoj strani Dunava, prostire se ravnica vilajeta Bačke.

Krenuvši iz Vočina opet prema zapadu i prelazeći preko brda i padina, a ponekad idući obalom Dunava, došli smo za šest sati na konak u palanku Sotin.

MENZIL-PALANKA SOTIN[58]

Ovaj je grad ranije opisan[59]. Budući da se nalazi na jednom uzvišenju, iz njega se vidi grad Bač[60], koji se nalazi u Bačkoj ravnici (Bačka sahrasi) na suprotnoj strani Dunava, nešto malo udaljen od Dunava.

Nakon pet sati putovanja došli smo u grad Vukovar[61], a četiri sata kasnije stigli smo u palanku Dalj[62].

PALANKA DALJ

Nalazi se na obali jezera što ga stvara jedan rukavac Dunava. Ta palanka je utvrđenje četvorougaonog oblika. To je vojvodaluk na teritoriji požeškog sandžaka[63] i nijabet osječkog kadiluka. Unutar tvrđave nalazi se jedna džamija, jedan mesdžid, jedan hamam, jedan han, oko osamdeset daskom pokrivenih kuća, oko pedeset dućana i gradski dizdar sa oko pedeset članova gradske posade. Vinogradi i bašte ukrašavaju čitav grad. Daljska šljiva je slađa i obilnija od požeške šljive; štaviše, šljiva požegača, koja se u fučijama izvozi u sve zemlje, potječe većinom iz ovoga Dalja.

Idući odatle . . . . sati dalje opet prema zapadu stigli smo na konak (menzil) u Osijek.

Veliki grad Osijek je podignut 932/1529. godine[64].

Zatim smo prešli osječki most i prošli grad Dardu te putujući . . . sati u pravcu odakle duva sjeverni vjetar kroz drvorede prešli smo razna polja i opet se spustili sa svom našom pratnjom na obalu Dunava i [stigli u Erdut].

58. Danas istoimeno mjesto u Srijemu, na Dunavu, jugoistočno od Vukovara, tačno između Šarengrada (Vočina) i Vukovara.

59. V. ovdje str. 354.

60. Postoji i danas na lijevoj strani rijeke Mostonoge, lijeve pritoke Dunava. Evlijin opis toga grada v. ovdje str. 524—527. Evlija svugdje piše Badž.

61. U orig. pogrešno: *Vulkovad;* u nekim rukopisima tačno *Vulkovar*, danas Vukovar.

62. U nekim rukopisima zapisano pogrešno *Val;* Dalj je mjesto sjeverozapadno od Vukovara.

63. U orig. pogrešno: *Porga sancaği;* u drugim rukopisima tačno *Pojega sancaği*.

64. Evlija misli na tursko obnavljanje i utvrđivanje Osijeka.

OPIS GRADA ERDUTA[65]

Nasuprot ovog grada Erduta na drugoj obali Dunava vidi se grad Sombor[66].

OPIS GRADA FLEŠMARTA

Nasuprot skeli Lešmart vidi se skela Bata na onoj strani Dunava.

Idući odatle osam sati prošli smo palanku Mohač (Mihadž), zatim grad Sećuj.

[Ovdje (VII, 154) prelazi s jugoslovenske na mađarsku teritoriju pa ga zato dalje ne pratimo].

65. U orig. pogrešno: Erdur.

66. Sombor je prilično udaljen od Dunava.

XLIV

OPIS KONAKA NA NAŠEM PUTOVANJU U SEGEDINSKI SANDŽAK

(VII, 353—364)

Pošavši iz ovoga grada Čongrada[1] prema istoku i putujući šesnaest sati kroz pravu pustaru i nenaseljena mjesta stupili smo u sela grada Kečkemeta[2] te idući kroz bezvodan kraj bili smo prisiljeni da jednu noć prenoćimo u Kečkemetskoj pusti. Sutradan smo ranim jutrom krenuli na put i idući pet sati u jugoistočnom pravcu stigli na konak u Kečkemet. — — —

Zatim smo došli u palanku Jankovce[3], odatle u staru palanku Kaloču[4], a iz nje u palanku Baju.

OPIS NAPREDNE PALANKE BAJE[5]

Na mađarskom jeziku to znači . . . Njen osnivač nije mi poznat, ali je to stara tvrđava. Osvojio ju je Sulejman-han 954/1547. godine u akciji ubijenog Ibrahim-paše[6]. To je čvrsta i tvrda dvospratna i teško pristupačna tvrđava na obali rijeke Dunava a na teritoriji segedinskog sandžaka.

Ovo je kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Tu se nalazi serdar jegarskih janjičara i osamdeset članova gradske posade, zatim muhtesib, baždar, đumruk-emin, haraćaga i neimaraga.

Tvrđava se nalazi na obali Dunava, a podignuta je u obliku četvorougaonika; to je utvrđen grad sa dvostrukim bedemima i velika skela. Budući da je ta skela veliki saobraćajni čvor cijele Bačke

1. U orig.: *Čagrad*, treba *Čongrad*, mađ. *Csongrád*, grad na desnoj strani Tise, oko 30 km sjeverno od Segedina.

2. U orig.: *Kečkemet*, mađ. *Secskemét*, grad u Mađarskoj jugoistočno od Budimpešte i sjeverno od Subotice. Malo iza toga Evlija ga zove Veliki Kečkemet.

3. U orig.: *Yankofçe*, srpskohrvatski Jankovci, danas Jánosholma u Mađarskoj, sjeveroistočno od Baje.

4. U orig.: *Kaloča*, mađ. Kalocsa, mjesto na Dunavu sjeverno od Baje.

5. Baja, grad na Dunavu sjeverozapadno od Subotice.

6. Misli na velikog vezira Ibrahim-pašu, ali je on pogubljen još 1536. godine.

i Vlaške, ona donosi prihod od devet tovara akči i spada pod jegarsku finansijsku upravu (područje). Na suprotnoj strani ovog šehera na obali Dunava nalazi se skela Bata[7].

Opis grada Baje. — To je četvorougaona palanka sa dvostrukim zidovima i četvorougaonom osnovicom, lijepo izgrađena i dobro utvrđena.

U tvrđavi imaju dvije muslimanske bogomolje. Prvo je Sinanpašina džamija, koja je u stara vremena bila velika crkva (deyir) u kojoj se bogu molilo po hrišćanskom obredu. Sada je bogomolja Muhamedovih sljedbenika. Tu ima kula koja služi kao minaret i sa koje se uči lijepi muhamedanski ezan. Pred gradskom kapijom pokraj jednog bunara žive vode nalazi se jedna kapija. Druga velika kapija okrenuta je na zapadnu stranu.

Sudnica čvrstog Muhamedovog šerijata nalazi se sa unutrašnje strane ove kapije. U ovoj citadeli postoji pedeset daskom pokrivenih i dobro stojećih kuća i petnaest dućančića. Drugih građevina nema.

Izvan ove kapije prostire se velika varoš u kojoj takođe postoji velika dolma-palanka i u njoj oko tristo prostranih kuća, prizemnih i na sprat. To su dobre i lijepe daskom pokrivene kuće; zatim jedan mesdžid, jedna tekija, jedna medresa, jedna osnovna škola, jedan han, jedan hamam i što pedeset dućana.

Budući da je to skela, stanovništvo je jako bogato i gostoljubivo, ima mnogo ljudi koji su prijatelji stranaca. Svi javni putovi u ovoj varoši su pokriveni daskom, jer je zemljište podvodno i močvarno[8].

Ova varoš ima takođe dvije kapije; jedna je kapija Skela okrenuta prema zapadu, a druga je Velika kapija, koja je okrenuta prema jugoistoku i vodi u grad Sombor. Pokraj skele nalazi se groblje. Tu se nalazi i eminova kuća. Na onoj strani na kojoj se nalazi skela postoji provalija i padina duboka za jedan minaret, tako da se čovjek ne usuđuje da pogleda dolje u Dunav. I ovdje sam [izvršio] pregled i naplatio taksu za pregled grada, a zatim sa sto pedeset ljudi pratnje krenuo prema jugoistoku i idući osam sati [stigao u Sombor].

OPIS STARE PALANKE SOMBORA

Razlog da je ona tako nazvana je . . ., a sagradio ju je njemačko-ugarski kralj Stjepan[9]. U stara vremena to je bila velika varoš. I sada se na mnogim mjestima jasno vide ostaci njenih građevina. Kasnije, godine 959/1551. osvojio ga je iz nevjerničkih ruku Pertev-paša, jedan od Sulejman-hanovih vezira[10].

Sada se ovaj grad nalazi na teritoriji segedinskih sandžaka na zapadnoj strani jednog velikog polja. To je vrlo jaka četvorougaona

7. Umjesto *Bata* treba, svakako, *Bataszek*, na desnoj strani Dunava, nasuprot Baji.
8. Patosanje ulica daskom Evlija spominje i pri opisu Osijeka.
9. U orig.: *Ilkan*, lako shvatljiva pisarska ili štamparska pogreška, treba Istefan = Stjepan.
10. Pertev-paša drugi ili treći vezir (1551).

palanka. Gradska citadela građena je od tvrdog materijala. U njoj se nalazi samo kuća dizdara, a drugih građevina nema. Pred kapijom toga grada (kulle), preko opkopa, nalazi se džamija Sulejman-hana i njegov hamam; to je mala džamija pokrivena ćeremitom, a nalazi se u vanjskom gradu (= varoši) u kome nema nikakvog traga ni znaka stambenim varoškim kućama, nego je ukrašena samo sa dvjesta dućana (čaršije i bazara). To su većinom kujundžijski (zlatarski) dućani.

Ovaj grad svako veče čuva straža koja zatvara i otvara gradske kapije, tako da iznutra ne može niko izaći.

Tu postoji jedna olovom pokrivena i od tvrdog materijala građena džamija, jedan han pokriven ćeremitom i dvanaest pasvandžija (noćnih čuvara), ali u slučaju opasnosti i za vrijeme borbi može da dâ dvije hiljade odabranih konjanika-kopljanika. Nalaze se dva šahi-topa, ali bez ijedne oke baruta, jer se, kažu, mjesto nalazi u unutrašnjosti zemlje i zato crni barut nije potreban.

Opis vanjske varoši. — To je velika varoš koja se nalazi na jugoistočnoj strani tvrđave i koja je okružena vinogradima, baščama i ograđenim vrtovima.

Postoji svega četrnaest muslimanskih bogomolja, od kojih se ističe prijeko Pašina džamija . . . Ukratko, u pet bogomolja obavlja se zajednička molitva petkom, dok su ostale mahalski mesdžidi.

Tu se nalazi dvije hiljade dobrih prostranih ćeremitom pokrivenih kuća, prizemnih i na sprat. Od svih dvoraca ističe se kao najbolji i najljepši dvorac (saray) Berri-paše. To je pravi rajski vrt Irem. Tu sam boravio jednu sedmicu i provodio se onako kako sam ja od srca želio, vodeći srdačne prijateljske razgovore.

Samo, u ovome šeheru nema tekućih voda. Postoji svega četiri bunara sa živom vodom, ali je to jako bogato mjesto, tako da se jedan obrok hrane za konja prodaje za jednu akču, jedno jagnje za deset akči, a kola dinja (kaun) i lubenica za pet peneza. Sva tamošnja raja nisu Mađari nego Vlasi-hrišćani. Ova mjesta su nešto posebno, ona ne pripadaju Mađarskoj, nego se ubrajaju u vilajete Bačku i Vlašku.

Tu postoje samo dvije medrese za studente, dvije tekije poštovanih derviša, šest osnovnih škola za malu djecu, dva hana za putnike i namjernike i jedan hamam koji dušu osvježava, dok su svi spomenuti dućani u gradskoj čaršiji.

Od uglednih i velikih prvaka najugledniji je Berri-paša, čija je trpeza danju i noću neograničeno pristupačna bogatom i siromašnom, starom i mladom.

Većina stanovnika su trgovci, a svi nose krajiško odijelo; vrlo su uljudni i hrabri ljudi. U slučaju strašne borbe iz ovoga šehera može da se izvede dvije hiljade vrijednih konjanika-kopljanika.

Jednog dana dok sam se ja, siromah, u haremu Mutedejjin-pašine džamije savjetovao sa nekoliko staraca o krajiškim prilikama, dotle je jedan mališan provodio neke svoje nestašluke. Na to mu je otac rekao:

— Zašto u prisutnosti ljudi igraš i provodiš taj nestašluk i neuljudnost? — i tako ga snažno pehlivanski ošamario da je jadno dijete na zemlju palo i kao da se onesvijestilo. Prisutni su odmah ustali sa svojih mjesta i rekli mališanovom ocu:

— Bre, čovječe, zašto ovog dječaka tako udaraš pesnicom među svijetom i rušiš mu dostojanstvo? — Na to je stari otac bijednog djeteta odgovorio:

— Udario sam ga da bih ga odgojio, a ljubav pripada samo bogu — i citirao stih:

— Ako otac udari sina, mudra izreka kaže da je to na mjestu, jer je dijete dio očevog srca.

— Ovo je moj sin, mogu da ga udaram, mogu da ga milujem, šta se to vas tiče?

Na to su prisutni primijetili:

— Ako je on dio tvoga srca i tvoj evlad, on je isto tako sin naše krajine, zjenica naših očiju; on će sutra postati mladić-ratnik; poslije nekoliko godina on će se svetiti nevjernicima. Ako ga još sada budeš plašio pesnicom, on će se sutra plašiti nevjerničkog šestoperog buzdovana, palte i topuza i neće smjeti da se uhvati u koštac sa nevjernikom. Ostavi, ne tuci dječake naše krajine.

Tako su prijekornim riječima izgrdili dječakova oca, a dječaka utješili, što znači da oni svoje mladiće paze i cijene, i trude se da im ostvare svaku želju.

To su ljudi koji su prijatelji stranaca; među njima imamo mnogo hadžija.

Ovaj šeher spada pod jegarsku finansijsku upravu (područje). Svim prihodima carskog hasa, harača i tržnih carina upravlja jegarska finansijska uprava.

Na suprotnoj strani Dunava, jedan sat hoda daleko, nalazi se skela grada Erduta[11], a sam Erdut leži na obali Dunava . . . [na toj] strani postoji velika skela. Taj grad ima jako utvrđenje.

Opis znamenitih grobova šehera Sombora. — Tu se nalaze grobovi Šaban-babe, da mu bog posveti tajnu, i Humam-dede imam-efendije, koji se posjećuju.

U ovom šeheru nisam naplatio nijednu akču na ime pregleda [grada], nego sam samo od Berri-paše dobio stotinu dukata (altun) i jednog ata. Tatari koji zimuju u ovom šeheru poklonili su mi trojicu robova koji su odnekud bili pobjegli [iz zarobljeništva].

Zatim sam uzeo vrijednu pratnju i krenuo iz ovoga šehera Sombora u jugoistočnom pravcu i putujući osam sati beskrajnom ravnicom [došao sam u Bač].

OPIS STAROG GRADA BAČA[12]

Podigao ga je Ježder-ban, jedan od potomaka Menučehra. Ovo je Beč mađarskog naroda čije je ime iskrivljeno od Mandžar. Kasnije

11. U orig.: *Erdud;* v. ovdje str. 520.

12. U orig.: *Badž* = Bač, grad u Bačkoj, sjeveroistočno od Vukovara; po njemu je Bačka dobila ime.

se taj pogrešni naziv odomaćio u obliku Badž. To je stari grad koji je prelazio iz ruke u ruku mnogih država. Kasnije, 932/1529. godine osvojio ga je Sulejman-han lično, snagom svoje mišice, iz ruku mađarskog kralja Sigismunda[13].

On je sada, prema popisu Sulejman-hana i po zakonu sjedište segedinskog sandžakbega u jegarskom ajaletu. To je kadiluk s rangom kadiluka od sto pedeset akči. Tu se nalazi muftija (şeyhu'l-islam), predstavnik šerifa (nekibu'l-eşraf) i gradski dizdar. Budući da se nalazi u unutrašnjosti zemlje a ne na krajini, to se [u tvrđavi] nalazi samo osamdeset vojnika gradske posade. Tu postoji ćehaja Portinih spahija, serdar budimskih i jagarskih janjičara, tržni nadzornik (muhtesib), baždar, povjerenik za carine (gömrük emini), povjerenik za harač (harač emini) građevinski nadzornik (mimar-ağasi) i subaša.

Opis tvrđave Bača. — To je divna tvrđava na jednom jezeru koje dobiva vodu iz Dunava; ima četvorougaoni oblik, a sva je sazidana od cigle. Na zapadnoj strani tvrđave nalazi se jedna kapija koja se otvara prema zapadu i viseći most preko opkopa (šanca); na oba kraja mosta nalaze se dvije velike kule, tako jake kao da ih je gradio Šeddad. Na kulama se nalazi osam odbrambenih šahi-topova. Iznad gradske kapije postoje takođe dvije kule pod kupolama koje su pokrivene daskom.

U tvrđavi se nalazi kuća dizdara, ćehaje, imama, mujezina, mehterbaše i topčibaše. Drugih kuća nema. U jednoj velikoj kuli na sredini ove tvrđave nalazi se tamnica (zindan), tako duboka da podsjeća na dubinu pakla. Tu se svako veče zatvaraju sužnjevi svih vilajetskih ajana, a noćni čuvari drže stražu. U blizini ove tamnice nalazi se Sulejman-hanova džamija, koja je sagrađena u starom stilu. Ispod zemljišta ovog grada provedene su odvodne cijevi jer je tlo podvodno.

U ovome gradu nalazi se još jedna velika kula; to je prava kosmorama, koja je okrenuta prema jezeru. Na njoj se nalazi divno odmaralište poput carskog. To je dvorac lijep kao Havernek[14]; u njemu se sastaju svi prosvijećeni i iskreni prijatelji iz grada da se odmore i razonode. Visoki šahi-topovi, koji se nalaze u ovoj kuli, postavljeni su da je čuvaju sa sve četiri strane. To je visok zamak sa koga se može vidjeti neprijatelj s koje god strane dođe. Površina ovog grada i njegove okoline iznosi sedam stotina koraka. Ova citadela je ono što nazivaju mađarski Beč.

Opis vanjske varoši. — Cijela ova varoš predstavlja palanku koja je opasana zidom od kolja i nasipa, ali je ipak sagrađena vrlo tvrdo i čvrsto. Samo je tokom vremena na nekim mjestima oburvana. Vlasti je nisu popravljale s izgovorom da se nalazi u unutrašnjosti zemlje. Ova varoš zaprema u opsegu tri hiljade šezdeset koraka. U

13. U orig.: *Sigisi*, a Evlija misli, vjerovatno, na ugarskog kralja Sigismunda pa sam zato tako razriješio ovo ime.

14. Havernek, ime legendarnog dvorca kod Hire i Eufrata koga je sagradio arhitekt Sinimmar.

okolini ove varoši nalazi se jezero unutrašnjeg grada sa svojim trstenikom i ritom. Samo na jednoj strani [tvrđave] ima put. Postoje dvije kapije: jedna se otvara na jugoistočnu stranu i vodi prema vanjskoj varoši; druga se nalazi na sjevernoj strani i otvara se prema vinogradima i baščama.

U ovoj varoši ima svega dvije stotine kuća, prizemnih i na sprat. To su divne i prostrane kuće pokrivene ćeremitom; zidovi su im većinom od ćerpića i kamena. Dvorišta su im ograđena tarabama. Svega ima . . . . muslimanskih bogomolja. Sa unutrašnje strane Čaršijske kapije, u blizini Mutedejjin-pašine džamije nalazi se sudnica (mehkema) šerijatskog sudije.

U ovoj varoši uopće nema dućana, hanova, hamama, imareta niti medresa. U velikoj vanjskoj varoši, međutim, postoji jedan mali hamam sa dva odjeljenja (halvat); u Staroj čaršiji se nalazi stotinu malih trgovačkih dućana. U Novoj čaršiji ima sto četrdeset dućana. Tu se nalazi svakovrsne skupocjene robe u bescjenje, ali bezistana nema.

U ovoj varoši ima osam muslimanskih bogomolja. Najveća je Stara džamija, koja je ranije bila veliki manastir (deyr) koji je poslije osvojenja pretvoren u Sulejman-hanovu džamiju. Duga je ravnih četrdeset, a široka ravnih trideset koraka. Toranj koji je u staro doba bio zvonik, sada je muhamedanski minaret. Šiljasti pokrov na vrhu ovog minareta izrađen je umjetnički od olova, a liči na ćulah (kapu) carigradskih bostandžija. Ostale bogomolje su mesdžidi.

Kad je Sulejman-han plijenio ovaj grad Bač, u ovu džamiju, koja je onda bila crkva, bilo se zatvorilo nekoliko hiljada hrišćana sa svojim blagom i svojom čeljadi. Sedam dana se vodila velika borba. Tu je nekoliko hiljada muslimanskih ratnika ispilo mučeničku čašu. Na kraju, osmi dan, ova crkva je bila osvojena. Muslimanski ratnici su zarobili nekoliko hiljada sužnjeva i zaplijenili nekoliko hiljada kesa milionskog blaga. Muslimanska vojska je bila zadovoljna tolikim brojem sužnjeva.

U ovoj varoši nalazi se dvije stotine prostranih i divnih kuća, prizemnih i na sprat; okružene su vinogradima i baščama, a pokrivene ćeremitom. Begov saraj je najbolji dvor u ovoj varoši. Varoš se nalazi unutar utvrde-palanke; budući da se nalazi na samoj granici krajine, nisu je opasali tvrdim zidom.

Kako je klima u ovom gradu prijatna, bački mladići, između svih krajiških mladića, najviše su poznati u svijetu. Varoš je jako bogata. Njena skela (pristanište) je palanka Sotin, koja se vidi na jednom brijegu na obali Dunava na jugoistočnoj strani, dva sata daleko na budimskom drumu i na teritoriji sremskog sandžaka.

Stanovnici ovoga Bača su Bošnjaci, koji govore i poturski. Svi žive od trgovine; to su dobri i pobožni muslimani, svi nose kalpake kao krajiški junaci; muškarci i žene se ponašaju vrlo uljudno. Vrlo su gostoljubivi, tako da su im trpeze svakom pristupačne kao da je to neka grupa oguskog plemena.

Grobovi koji se posjećuju. — Na suprotnoj strani gradskog opkopa, na samom njegovom rubu, nalazi se grob sultana Ferhat-babe, koji se posjećuje.

Ovdje sam također uzeo pratnju i idući šest sati u jugoistočnom pravcu, [stigao sam u Futog].

OPIS DIVNE PALANKE FUTOGA[15]

Nije mi poznato ko ju je sagradio, ali je to bila velika tvrđava (ribāt) sagrađena u starom stilu. Sada je malo ruinirana i ne nalazi se u dobrom stanju (nije naseljena). Osvojena je 935/1529. godine u doba Sulejman-hana. Osvojio ju je vezir Ahmed-paša iz mađarskih ruku[16].

Prema katastarskom popisu iz vremena Sulejman-hana, to je sada vojvodaluk na teritoriji segedinskog sandžaka. Tvrđava se nalazi na obali rijeke Dunava. To je četvorougaona palanka sa zidovima napravljenim od nasipa. Tu se nalazi zapovjednik grada (dizdār) sa osamdeset članova gradske posade, janjičarski serdar i naib bačkog kadiluka. Drugih vlasti nema. Tu postoje samo četiri muslimanske bogomolje. Jedna je Sulejman-hanova džamija, a ostalo su mesdžidi. Ima oko sto osamdeset ćeremitom pokrivenih sirotinjskih kuća.

Idući dalje sedam sati preko polja prema istoku [došao sam u Kovilj].

OPIS PALANKE KOVILJA[17]

Na latinskom, srpskom i bošnjačkom jeziku *Kobila* znači konjski grad, jer ove zemlje ne spadaju u Mađarsku, to su srpske i bošnjačke zemlje. Sagradio ju je srpski kralj, gospodar Beograda, a osvojio ju je drugi vezir serdar Ahmed-paša u doba Sulejman-hana.

Prema katastarskom popisu Sulejman-hana, to je sada eminluk (povjereništvo) na teritoriji segedinskog sandžaka i spada pod jegarsku finansijsku upravu. To je zaseban nijabet (sudska ispostava). Ima svoga dizdara sa pedeset članova gradske posade (kul) i janjičarskog serdara. Drugih vlasti nema.

Gradsko utvrđenje predstavlja petougaona dolma-palanka na obali rijeke Dunava. U utvrđenju ima dvije stotine potijesnih ćeremitom pokrivenih kućica i četiri muslimanske bogomolje, jedan han, jedan hamam, jedna derviška tekija i malo dućana.

Zatim sam uzeo pratnju i putujući pet sati prema istoku preko bogatih polja i sela [došao sam u Titel].

OPIS GRADA TITELA[18]

I ovaj grad podigao je gospodar grada Beograda. Na latinskom jeziku Titel znači . . . . Osvojio ga je Sulejman-han 932/1526. godine

15. U orig.: *Vukot*, što je sigurno neka pogreška; treba *Futog*, mjesto na Dunava kod Novog Sada.
16. Ili ovaj grad nije osvojen 1529. ili ga nije osvojio Ahmed-paša. Up. ovdje str. 483, nap. 11.
17. U orig. pogrešno: *Kobila*. Kako Evlija kaže da kobila znači konjski grad, to upućuje da je sam pogrešno čuo ime ovog mjesta.
18. Mjesto na Tisi kod njena utoka u Dunav.

akcijom Ibrahim-paše[19]. Više puta je padao u ruke nevjernika, ali su ga definitivno osvojili (drugi) veziri Ahmed-paša[16] i Ulama-paša[20].

To je vojvodaluk na teritoriji segedinskog sandžaka. Ima gradskog dizdara sa dvadeset članova gradske posade, punomoćnika kadije (nâib), tržnog nadzornika (muhtesib), janjičarskog serdara, povjerenika za carine (emîn), povjerenika za harač (haračaga) i građevinskog povjerenika (mimâraga). Njegov muftija (şeyhu 'l-islâm) nalazi se u Beogradu, a ovdje je zamjenik predstavnika šerifa (nakîbu 'l-eşrâf kaymakâmi).

Oblik tvrđave. To je mala četvorougaona tvrđava koja leži na ravnom i zelenilom obraslom prostoru ondje gdje se velika rijeka Tisa uliva u maticu rijeke Dunav. U opsegu ima hiljadu koraka.

Tu postoje tri muslimanske bogomolje. Od toga su . . . . džamije, a ostalo mahalski mesdžidi (zâviye). Nalaze se tri medrese, dvije tekije, četiri osnovne škole za djecu-početnike, jedan prijatan hamam i . . . . beznačajnih hanova, te prostrana čaršija i bazar sa osamdeset dućana. To je jako bogata skela na kojoj ima tri stotine skladišta za so kao i skladišta za ostale proizvode, jer u ovaj šeher dolazi kamena so iz rudnika soli koji se nalazi u Erdelju. Odatle se ona prevozi u grad Deve[21] u Erdelju, a zatim u grad Lipovu[22] lađama rijekom Moriš. Lađe iz Moriša prelaze u rijeku Tisu; odatle se tovari soli sa lađa prevoze u varoš ovoga grada Titela i tu se istovaraju u skladišta soli. Zatim se ova kamena so iz vilajeta Erdelja izvozi Dunavom u sve vilajete i to donosi [gradu] veliko bogatstvo. Zato su stanovnici Titela trgovci solju. Tu ima vrlo bogatih ljudi među kojima su mnogi hadžije. Svi su prijatelji stranaca, srdačni, dobroćudni, darežljivi i gostoljubivi ljudi.

Kada je Sulejman-han osvojio grad Segedin i krenuo na ovaj grad, onda su njegovi stanovnici-nevjernici, koji su se bili utvrdili u tvrđavi čuvši za sultanov dolazak, pobjegli iz grada, razbježali se na sve strane i napustili cijelu zemlju; oni su otišli ostavljajući u svojim kućama pripremljene trpeze. Muslimanski ratnici, misleći da

19. O ovom Ibrahim-paši v. ovdje str. 355, nap. 38a.

20. Ulama-paša je poznati turski vojskovođa kurdskog porijekla. U svome životu punom promjena bio je prvo visoki dostojanstvenik šaha Tahmaspa; kasnije je stupio u službu sultana Sulejmana i istakao se u mnogim turskim vojnim pohodima. Od 1541. do 1553. godine bio je sandžakbeg bosanskog sandžaka. U tom svojstvu učestvovao je u mnogim ratnim akcijama po Hrvatskoj i Ugarskoj. Poginuo je u bici za Janovu 1553. godine. Imao je sina Skender-bega koji je 1557. godine živio u Sarajevu i stanovao u mahali Čemaluši. Poginuo je kao sandžakbeg požeškog sandžaka 1580. godine. Skender-begov sin Mehmed-čelebi istakao se kao pjesnik koji je pjevao pod pjesničkim imenom Gajreti.

21. Grad Deve leži na rijeci Morišu, istočno od Temišvara.

22. U orig. pogrešno: *Linova*, treba Lipova, mađ. *Lippa*, grad na lijevoj obali Moriša, sjeverno od Temišvara, oko 30 km istočno od Arada. Pao je prvi put u turske ruke 1551. godine, kada ga je zauzeo Ulama-paša. Lipova je bila turska pogranična tvrđava prema Erdelju, ali je često mijenjala gospodare. Ostala je manje-više u turskoj vlasti do kraja turskog gospodstva u Ugarskoj. To je danas manji grad u Rumuniji koji je zadržao svoje staro ime Lipova.

je ta hrana otrovana, nisu htjeli da je jedu. U gradu se, međutim, nalazilo više slijepih, kljastih i nemoćnih popova koji su izjavili:

— Jedite ovo jelo. Narod našeg vilajeta priredio je ovu gozbu govoreći da grad predamo našem caru s ovom gozbom, i razišao se. Ako nemate povjerenja, mi ćemo prvi da jedemo ovo jelo.

Na to su svi za posao nesposobni hrišćani počeli da jedu to jelo. Zatim je jela i muslimanska vojska. Sulejman-han se veoma obradovao ovoj velikoj gozbi i izrekao ovakav blagoslov:

— Bože daj da se blagodati ovoga Segedina, Bačke, Vlaške i ovoga grada Titela stalno uvećavaju.

Zbog toga blagoslova su bogatstva ovoga grada Titela i njegove oblasti i danas obilna. Poslije je u prisutnosti sultana predat u ruke nemoćnim i bolesnim popovima, koji su prvi jeli onu hranu, vlastoručni carski ferman kojim se oslobađaju harača i svih zakonskih dažbina (tekâlîf-i örfiye).

I danas je ovo mjesto vrlo bogato i razvijeno. Njegova klima je prijatna, a mladići i djevojke grada Titela su vrlo lijepi, tako da se mnogo traže.

Na suprotnoj strani ovoga šehera preko Dunava nalaze se grad Slankamen[23] i grad Varadin[24]. Kad je Sulejman-han osvojio ovaj grad Titel, on je mostom preko Dunava prešao u grad Varadin, jer je grad Varadin bio osvojen jednu godinu ranije.

Kad sam naplatio taksu za pregled ovoga grada Titela i uzeo pratnju, krenuo sam na sjevernu stranu i idući šest sati kopnom [stigao sam u Sentu].

OPIS PALANKE SENTE[25]

Kada je jedan franački kapetan, rođak beogradskog kralja, završio izgradnju ovog grada, tada su se svi radnici i neimari pobunili i htjeli da ubiju franačkog kapetana i da zagospodare tim gradom. Na to je franački kapetan sa svojom vojskom stupio u borbu protiv njih i rekao:

»Sentbaš«, što znači: »sjedite, ne dižite ruku!« i tako su pobili sve pobunjene radnike. Zbog toga je ovom gradu ostalo ime Senta. Kasnije, 932/1526. godine, osvojio ga je Sulejman-han iz srpskih ruku. To je mala palanka, četvorougaonog oblika, na ravnom i zelenilom obraslom mjestu na obali rijeke Tise i na teritoriji segedinskog sandžaka. Tu se nalazi gradski dizdar sa dvadeset vojnika gradske posade, zatim emin i naib. Ostali organi vlasti nalaze se u gradu Titelu. U tvrđavi ima jedna džamija prepravljena od crkve i nekoliko malih dućana, ali bašča ima mnogo.

Zatim smo krenuli dalje prema zapadu kopnom, preko polja i bogatih sela, i došli u palanku Suboticu[26].

23. U orig.: *Islankamin*.
24. = Petrovaradin kod Novog Sada.
25. = Senta na Tisi.
26. U orig.: *Sobočka*, mađ. *Szabadka*, srpskohrvatski Subotica.

OPIS PALANKE SUBOTICE (SUBOČKA)

[Ovu palanku] nazivaju Suboska, a piše se i Suboska[27], ali zato što je ovo mjesto osnovao herceg Bočkaj, pravo mu je ime Subočka. [Bočkaj je bio] mudar herceg srpskih banova. I sada se u slavu bana Bočkaja pjevaju pjesme i na sve strane razliježe refren: »Davori, davorimo, Bočkaj Marko, bospo[28], Bočkaj...«

Osvojio ju je Sulejman-han 932/1526. godine. Kasnije, 1002/1594. godine, u doba sultana Murata III, opsjeli su ovu tvrđavu na prepad prokleti mađarski nevjernici i poveli ustrajnu borbu u kojoj su zauzimali korak po korak. Kad su muslimani koji su bili opsjednuti u gradu vidjeli da im nema pomoći ni s jedne strane, oni su jedne noći našli izlaz tako, da su na konje pojahali svu svoju čeljad; svi koji su bili sposobni da putuju, pomogli su malim i nejakim, slijepim i kljastim, te su svi krenuli na put. Kad su se tako spremili, oni su u praskozorje otvorili gradske kapije. Đauri, kojima je mjesto u paklu, navalili su na njih kao divlje svinje (veprovi). Na to su muslimani uz pokliče Allah! Allah! isukali sablje, sasjekli mnoge nevjerničke ratnike, prokrčili sebi put i krenuli prema polju Velikog Kečkemeta; vodeći neprestano borbu s neprijateljima pobili su na hiljade nevjernika. Tako su sve muslimanske gazije sa svojim porodicama sretno ušle u grad Peštu, koja se nalazi pred gradom Budimom. Za čudo božije, iz subotičkog grada je utekao i jedan ovan dizdara subotičkog grada i trčao za muslimanskom vojskom koja se povlačila, pa je i on zajedno s vojskom došao u grad Peštu. To je zaista interesantan slučaj. Nakon toga nevjernici su okupirali grad Suboticu, hvaleći se riječima: »Postali smo gospodari grada!«

Godine 1002/1594. Sinan-paša[29] je idući u vojnu protiv grada Janoka[30] ponovo osvojio ovaj grad Suboticu. Od toga vremena ona se stalno nalazi u islamskim rukama i tako će ostati sve dok bude Bog htio.

Sada se [ova palanka] nalazi na teritoriji segedinskog sandžaka i predstavlja carinsko povjereništvo (gömrük emâneti). [Palanka] ima svog dizdara i sto pedeset hrabrih janjičara koji se dan-noć nalaze u borbi i ratu sa stanovništvom Srednje Mađarske[31], jer mađarski kralj Telemos[32] smatra ovu tvrđavu svojim nasljednim dobrom, pa vreba svaku priliku da pošalje đaure-katane u borbu protiv ove tvrđave, ali se oni, božijom voljom, uvijek vraćaju praznih šaka, jer su stanovnici ovog mjesta vrlo hrabri i odvažni junaci.

Tu se nalazi serdar budimskih i jegarskih janjičara, sudski punomoćnik (nâib), tržni nadzornik (muhtesib), baždar, povjerenik carske mukate (emîn), povjerenik za harač (haračaga) i neimar (mîmâraga).

27. U pitanju su finese arapsko-turskog pisma i fonetike.
28. Očevidno pogrešno zapisano; treba, možda, *gospon* ili slično.
29. O ovome Sinan-paši v. ovdje str. 276, nap. 20.
30. U orig.: *Janik*, mađ. Györ, njem. Raab.
31. U orig.: *Orta Macar*, doslovno Srednja Mađarska.
32. U jednom rukopisu stoji: *Telesos*.

Sama tvrđava nalazi se u sredini prostranog polja. Na zapadnoj strani grada nalazi se malo jezero, u kome se love raznorazne ukusne ribe.

Citadela ovog grada Subotice nalazi se na obali toga jezera. To je visoka mala utvrda sagrađena od tvrdog materijala, tako čvrsto kao da ju je gradio Šeddad. U toj citadeli ima oko četrdeset vojničkih kuća i jedna džamija. Vanjska varoš je dobro naseljena i izgrađena palanka, nasuta zemljom i obezbijeđena podzidom. U njoj se nalazi ukupno sto četrdeset dobrih kuća koje su pokrivene trskom i rogozom. Tu ima mnogo vinograda i bašča.

Tu sam uzeo pratnju i krenuo dalje, te putujući šest sati [došao u grad Martonoš].

OPIS STAROG GRADA MARTONOŠA[33]

To je stara tvrđava, koja je i danas u dobrom stanju, a nazvana je latinskim jezikom imenom svoga osnivača. I ovaj grad osvojio je Sulejman-han 932/1526. godine, zajedno sa gradom Segedinom, i to isti dan. Nalazi se na teritoriji segedinskog sandžaka i predstavlja povjereništvo (emînlik) finansijskog ureda jegarskog vojnog kola. Grad ima svog dizdara i petnaest vojnika gradske posade, te punomoćnika (naib) segedinskog kadije. Drugih vlasti nema. Ova tvrđava predstavlja, u stvari, malu četvorougaonu palanku koja se nalazi na obali rijeke Tise. Njena citadela je mala četvorougaona kula koja je sagrađena od tvrdog materijala. U njenoj velikoj varoši, koja se nalazi izvan palanke, ima sto pedeset trskom pokrivenih kuća i crkva mađarske raje. Raja ove varoši uživa imunitet, jer sama varoš predstavlja zijamet.

Znajući kakva je muka putovati iz ovoga grada u Segedin kopnom, mi smo naše konje ukrcali na lađe i otputovali u Segedin preko Martonoškog jezera. — — —

[Evlija dalje putuje kroz gradove segedinskog i čanadskog sandžaka, opisujući pri tom Segedinsko jezero, grad Segedin i grad Čanad, odakle je, nakon izvršene inspekcije, ponovo došao na našu teritoriju, pa ga odatle opet pratimo].

Pošto sam ja, siromah, razgledao ovaj grad [Čanad], koliko sam mogao, i naplatio tri stotine groša na ime inspekcije grada, krenuo sam sa pratnjom ponovo u jugoistočnom pravcu; putujući tri sata [došli smo u grad Besonova].

33. Danas Martonoš, grad na Tisi, blizu jugoslavensko-mađarske granice.

OPIS GRADA BESONOVA[34]

Tako je nazvan zbog ... Osnovao ga je erdeljski kralj Apafi Mihal (Afon Medžal). Kasnije, 958/1552. godine, osvojio ga je Kodža Mehmed-paša, vezir Sulejman-hana. Sada je to vojvodstvo na teritoriji čanadskog sandžaka. Njegovo utvrđenje je mala četvorougaona palanka na obali jednog jezera, rita i močvare koji su nastali od rukava rijeke Moriša. U opsegu ima samo hiljadu koraka. Tvrđava ima svog dizdara, osamdeset momaka gradske posade i punomoćnika (nâib) čanadskog kadije. Drugih vlasti nema.

Tu postoji jedna džamija koja je prepravljena od crkve, dva mesdžida, jedna medresa, jedna tekija, dvije osnovne škole, jedan mali hamam, jedan han, osam dućana i dvije [stotine] daskom pokrivenih kuća. Dinje i lubenice u njihovim ograđenim bostanima su vrlo dobre, sočne i ukusne; ima ih tako mnogo da se jedna kola dinje i lubenice prodaju za bešluk. Samo u slučaju kad rijeka Moriš nadođe pa poplavi njihove bostane i ritove kod grada, onda su dinje i lubenice na cijeni. Po obilju svakovrsnog žita ovo je bogata palanka.

Idući odatle opet u jugoistočnom pravcu i putujući osam sati, čas ravnicom i kroz bogata sela, čas opet pored rijeke Tise [stigli smo u grad Bečej].

OPIS LIJEPOG GRADA BEČEJA[35]

[Bečej] na latinskom jeziku znači .... [Ovaj grad] osnovao je erdeljski kralj Junak Stefan. Osmanlije su ga više puta zauzimale i gubile, dok ga najzad nije [konačno] osvojio Kodža Mehmed-paša, 958/1551. godine, u doba vladavine Sulejman-hana.

To je sada vojvodstvo na teritoriji čanadskog sandžaka. Bog najbolje zna, a i to je vakuf Mehmed-paše Visokog. To je ispostava (nijâbet) kadiluka Bečkereka[36]. [Grad] ima svoga dizdara i četrdeset momaka gradske posade, tržnog nadzornika (muhtesib), serdara jegarskih janjičara, povjerenika za đumruk (gümrük emîni) koji [đumruk] izdaje u zakup temišvarska finansijska uprava za sedam tovara akči. Uz to ima i tržnog nadzornika (muhtesib), baždara i povjerenika za harač (harač-emîni).

Tvrđava se nalazi na obali rijeke Tise. To je malo, ali lijepo utvrđenje, sagrađeno od cigle. U obimu obuhvata ukupno pet stotina koraka. Kroz gradski opkop protiče rijeka Tisa. Ima jednu kapiju koja vodi na pristanište i drugu koja vodi na drum. Na pristaništu postoji jedan han, pedeset magacina, dobra džamija koja je prepravljena od neke crkve, jedna medresa, tri osnovne škole, jedna tekija, jedan hamam, četrdeset dućana i oko stotinu potleušica, po-

34. U orig. pogrešno: *Beš-ova*; treba Besonova, mjesto na rijeci Aranki, lijevoj pritoci Tise.

35. U orig.: *Becey* (čit. Bedžej) = Novi Bečaj, mjesto u Banatu pored Tise, poznato od 1332/7. godine.

36. Danas Zrenjanin.

krivenih ćeremitom i trskom. Blagodareći velikom pristaništu, stanovnici su većinom trgovci solju i ribom. Jako su bogati i gostoljubivi ljudi i prijatelji stranaca. Većinom su hadžije. Svi nose krajišničke kalpake i odjeću. To je vrlo prijatna i bogata varoš (kasaba). Ima vrlo mnogo vinograda i bašča.

Kad sam i tu naplatio troškove za inspekciju tvrđave, krenuo sam prema istoku i putujući šest sati kroz polja i bogata sela [došao sam u Bečkerek].

OPIS VELIKOG VAKUFA PALANKE BEČKEREKA

[Ovu palanku] nazivaju još Bečkelek. Taj naziv na turskom jeziku znači pet dinja. To je ranije, za vrijeme nevjerničke vladavine, bila mala beznačajna palanka. Osvojio ju je Mehmed-paša Sokolović-Visoki 958/1551. godine, za vrijeme vladavine sultana Sulejman-šaha, iz erdeljskih ruku. Pošto je ovdje bilo skrovište opasnih i strašnih katana, Mehmed-paša je, na osnovu carskog fermana, proširio tvrđavu i izgradio dobro naseljenu i izgrađenu veliku varoš. Svo stanovništvo ove varoši oslobođeno je, carskim patentom (hatti-šerif), svih poreza ustanovljenih državnim zakonima i izvanrednih teških nameta. On [Mehmed-paša] je napisao vakufnamu u kojoj je onoga ko povrijedi odredbe njegove vakufname prokleo prokletstvom Hamana, Karuna, Šeddada, Ebu Džehla i Jezida. On je propisao da se uprava u njegovom vakufu prenosi na njegove potomke, s koljena na koljeno. A kad se njegova loza ugasi, onda se to prenosi na [potomke njegovih] oslobođenih robova (*uteka*). Kako je on napisao vakufnamu sa spomenutim prokletstvom, to niko nije voljan da primi prokletstvo Faraona i Jezida, pa se neće usuditi da tu vakfiju povrijedi. Sad je nastojnik i upravnik toga vakufa naš gospodar i beg Ibrāhimhānzāde.

Svi hanovi, džamije, hamami gostionice za sirotinju (*imāret*), medrese, tekije, škole, mesdžidi i svi dućani i bazari u čaršiji, ukratko, sve građevine u ovoj varoši (šeher) svojina su [vakufa] mudrog Mehmed-paše Sokolovića. Građene su od tvrdog materijala i pokrivene olovom. Tržne takse (bāc-i bazār), carine (gümrük), carski harač i desetina, sve to pobire uprava vakufa. Upravitelj (mutevelli) [vakufa] je mjesni kadija. Premda se [to mjesto] nalazi na teritoriji čanadskog sandžaka, čanadski sandžakbeg ipak nema nikakva prava da se miješa u te prihode.

To je častan kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Ima muftiju, predstavnika šerifa (nekib ul-ešrāf), ćehaju i baždara. No pored svega toga [sve takse i prihode] ubire vakufski emīn. Za ljubav našeg gospodara Ibrahimhānzāde od ovog grada nismo uzeli nijedne akče, niti su mi dali.

Rijeka Begej (Tegej), koja protiče ispod ovog grada, dolazi iz Erdelja i navodnjava hiljade vinograda, bašča i vrtova. Nešto niže odatle uliva se u rijeku Moriš, [koja] zatim utiče u rijeku Tisu. Tisa se uliva u Dunav, maticu rijeka.

Zbog toga što je klima prijatna, ima mnogo mladića i djevojaka. Stanovništvo je oslobođeno svih državnih poreza (muâf ve musellem). [Politička vlast] tu nema nikakva uticaja, pa zbog toga mjesto napreduje (naseljava se). Ima mnogo bogatih trgovaca-hadžija. Odijevaju se kao krajišnici, a govore poturski. Sva raja i beraja (povlašteno stanovništvo) su vlaške i srpske narodnosti, ali su vrlo lojalni.

Putujući odatle šest sati dalje u istočnom pravcu, čas kroz polja, čas kroz šume [stigli smo u grad Fenelak].

[Evlija, dalje putuje u Arad, Lipovu, Radnu, Solmoš, Vilagoš, Janovu, Đulu, Slatinu, Fekete Bator, Veliki Varadin (Varad), odakle je otputovao u Erdelj, a iz Erdelja u Vlašku odakle će ponovo zakoračiti na naše tlo pa ga odatle opet pratimo].

XLV

OPIS KONAKA NA NAŠEM PUTOVANJU U VILAJET VLAŠKU

(VII, 429—457)

Sa našom pratnjom krenuli smo iz Temišvara i nakon jedan sat putovanja prešli smo prvo most Rudna[1]. To je velik i jak drveni most sa šest okana. Rijeka Tamiš[2], koja protiče ispod njega, izvire u vilajetu Erdelj. Živi izvori, koji izviru iz šančeva gradova Šebeša[3] i Lugoša[4] utiču u ovu rijeku Tamiš[2]. Jedan rukav te rijeke protiče kroz šančeve grada Temišvara, a zatim teče ispod palanke Pančeva i utiče u rijeku Dunav.

Pošavši od mosta Rudna[1], putovali smo sedam sati ravnicom u jugoistočnom pravcu i došli u Vršac.

OPIS GRADA VRŠCA[5]

Pet-šest godina sam putovao po ovoj krajini, ali grad Vršac do sada nisam vidio. Podigao ga je jedan od srpskih kraljeva po imenu Despot[6]. Vršac na srpskom jeziku znači ... Osvojio ga je Gazi Bali-beg[7] u doba sultana Mehmed-hana Osvajača .... godine[8]. Kasnije su ovaj grad zauzeli erdeljski đauri, pa ga je konačno 936/1529. godine, u doba Sulejman-hana, osvojio drugi vezir Ahmed-paša kad je išao da osvaja grad Temišvar[9].

1. U orig.: *Udrun* ili *Ordok*; u jednom rukopisu *Erduz*, u drugom *Orduz*, treba svakako *Rudna*, selo na Tamišu u Rumuniji, jugozapadno od Temišvara.
2. U orig.: *Temišvar*, treba Tamiš.
3. Danas Kardnsebeš u izvorištu Tamiša.
4. Lugoš, mjesto na Tamišu istočno od Temišvara.
5. U orig.: *Verse* = Vršac, mjesto u Banatu.
6. U orig. pogrešno: *Dest-tot*, treba Despot.
7. U orig.: *Jalu-beg*, treba Bali-beg, a odnosi se na poznatog akindžijskog komandanta Bali-bega Malkočevića.
8. Moguće je da je Bali-beg za vrijeme neke od brojnih akindžijskih provala pregazio i Vršac, ali ga Turci nisu držali sve do definitivnog osvajanja 1552. godine. Uporedi sljedeću napomenu.
9. Tačno je da je u osvajanju Temišvara, pa svakako i Vršca, uzeo učešća i Ahmed-paša, drugi vezir Sulejmana I. (O njemu v. ovdje str. 483, nap. 11), ali nije tačno da je to bilo 936/1529, nego 1552. godine.

To je sada vojvodaluk na teritoriji temišvarskog ejaleta i kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Imi predstavnika Portinih spahija (sipah kethoda yeri) i serdara janjičara.

Budući da se ovo mjesto nalazi u unutrašnjosti zemlje, to u Gornjem gradu nema dizdara, posade niti kakvih zgrada. To je divna kamena tvrđava u obliku bedema, tako tvrda kao da ju je gradio Šeddād, a nalazi se na jednom visokom brdu koje se diže k nebu. Samo je tu i tamo oštećena. Preko zime u njoj čobani gradskih prvaka drže ovce. Od ljudi tu niko ne stanuje. Ova se tvrđava vidi sa sve četiri strane iz daljine od šest do sedam konaka. To je visoki grad na čijoj se zapadnoj i jugoistočnoj strani prostire beskrajna ravnica.

Ispod ovog grada Vršca[5], na obali pored malog jezera, nalazi se jedna vještački izgrađena četvorougaona palanka građena nasipom (nabojem) i podzidom. U opsegu ima ravno četiri stotine koraka. Ovu Donju varoš-palanku podigao je drugi vezir Ahmed-paša, osvajač Temišvara, zbog katana erdeljskih đaura 936/1529. godine[9], jer su razbojnici-katane pljačkali ovu Donju varoš. Da razbojnici-katane ne bi mogli pljačkati ovu Donju varoš, u njoj se nalazi dizdar, dvadeset članova gradske posade, četiri šahi-topa i dovoljna količina municije. U gradu se nalazi jedna daskom pokrivena džamija sa drvenim minaretom i osam isto tako daskom pokrivenih vojničkih kuća. Na jugoistočnoj strani grada nalazi se drvena dvokrilna kapija, a pred kapijom jedan pokretan most. Pored opkopa nalazi se divna sudnica (mehkema). Na zapadnoj strani grada ima malo jezero, u njemu se love raznovrsne ribe.

Opis vanjske varoši Vršca. — U ovoj Donjoj palanci, na jugoistočnoj strani grada, ima tri stotine prostranih i dobrih daskom pokrivenih kuća, prizemnih i na sprat. Postoje samo tri bogomolje. Prva je džamija pred sudnicom. Budući da se nalazi u čaršiji, dobro je posjećena. Ostalo su mahalski mesdžidi. Tu postoji jedna medresa, jedna tekija, dvije osnovne škole, jedan hamam, dva hana, stotinu i deset dućana i tri javne česme (sebilhāne) za gašenje žeđi. I u ovoj varoši su sve kuće prostrane i pokrivene daskom, a okružene su baščama i vinogradima. Premda se ulice nalaze na pjeskovitom tlu, ipak ima malo kaldrme, jer nema mnogo blata. Na istočnoj strani ove varoši, sve gore do starog grada, pružaju se bregovi koji su zasađeni lozom. Kako je klima dobra, stanovništvo je zdravo. Grožđe rubinske boje je vrlo ukusno. Voda je pomalo stepska i mrtva. Stanovnici su bogati trgovci i prijatelji stranaca. Ovdje je veoma jevtino; mjesto je bogato. Ima vrlo mnogo omladine.

Da bih ja, siromah, došao u gradove na temišvarskoj i vlaškoj strani Dunava, koje nisam vidio, odlučio sam da krenem na put obalom Dunava, pa sam od vršačkog vojvode uzeo vrijedne vodiče i krenuo iz Vršca na jugoistočnu stranu; putujući šest sati stigao sam u Novu Palanku.

OPIS NOVE PALANKE[10]

Tu palanku osvojio je Gazi Bali-beg[7] u doba Gazi Mehmed-hana Osvajača .... godine iz ruku srpskih đaura. Budući da je tokom vremena propala, to je 1072/1661. godine drugi vezir Ahmed-paša, osvajač Varada[11], po naređenju sultana Mehmeda III, na starim temeljima podigao nanovo divnu četvorougaonu palanku na obali rijeke Dunava sa nabojem i podzidom. Nazvana je yeni Palanka (= Nova Palanka), premda je ranije zdanje starinsko. U utvrđenju se nalazi jedna carska džamija i pedeset daskom pokrivenih kuća. Samo je pašin saraj sav pokriven ćeremitom. Sada ovdje rezidira sandžakbeg sandžaka Moldave[12]. Prema katastarskom popisu Mehmed-hana III, sada je to rezidencija sandžakbega sandžaka Moldave[12] u temišvarskom ejaletu. To je ugledan sandžak koji se dodjeljuje i pašama od dva tuga. Sandžakbegov has iznosi 260.080 akči[13]. U tom sandžaku ima trinaest zaima i sto dvadeset tri spahije-timarnika. Tu postoji ćeribaša, juzbaša i alajbeg. U vrijeme ratnog pohoda ovaj sandžak po zakonu daje ukupno pet hiljada odabranih vojnika, računajući u to spomenute zaime i spahije sa njihovim džebelijama i sandžakbegovom pratnjom. Oni su dužni da čuvaju Temišvar. Prema zakonu tu se nalazi predstavnik Portinih spahija (sipah kethoda yeri), serdar janjičara, gradski dizdar i dvadeset članova gradske posade. Tu ima kadija sa rangom kadiluka od sto pedeset akči, zatim tržni nadzornik (muhtesib), povjerenik (emin) baždar, starješina esnafa (šeher ćehaja) i sedam gradskih aga. Ali nema muftije (šeyhu 'l-islam) niti predstavnika šerifa (neklbu 'l-ešrāf).

Izgled Nove Palanke[14]. — To je četvorougaona palanka na bregovitom mjestu pored rijeke Dunava. Ima dvije kapije. Velika kapija koja gleda na istočnu stranu i Mala kapija, koja vodi na rijeku Dunav. Od ove kapije silazi se [na Dunav] niz dvadeset stepenica. Kad Dunav nadođe, izvan vode ostane samo deset stepenica.

Iznad spomenute Velike kapije, koja vodi u varoš, postoji jedan visoki kiosk (kasr), a pored njega sudnica Muhamedovog šerijata. Pred kapijom se nalazi duboki opkop i preko njega viseći drveni most koji se podiže na točak. Kad se pređe ovaj most i pođe u Veliku varoš, ide se oko sto koraka pored rijeke Dunava, pa se opet prelazi

10. U orig.: Yeni *Palanka*, što znači Nova Palanka. Danas Stara Palanka, zaselak Banatske Palanke u Vojvodini pred ulazom Dunava u Đerdapsku klisuru. Turska Nova Palanka, koju opisuje Evlija i koja se nalazila na mjestu današnjeg zaseoka Stare Palanke, ležala je kod samog Nerinog ušća, međuplaninskog rukavca zvanog Jaruga. Tu se i danas nad obalom Dunava izdižu ruševine srednjovjekovnog grada, prema gradu Hramu, koji leži na desnoj obali Dunava. Up. Enciklopedija *Jugoslavije* s. v. *Banatska Palanka*.

11. Veliki Varad u Erdelju. Samo taj grad nije osvojio Ahmed-paša, nego Bošnjak Köse Ali-paša. V. str. 59, nap. 1.

12. U orig.: ovdje i na svim ostalim mjestima *Modava*, kako su Turci nazivali grad Moldavu (rum. Moldava), koji leži na lijevoj strani Dunava, nasuprot Braničevu.

13. Isto tvrdi i Ajni Ali (str. 19).

14. U orig.: Yeni *kal'a* = Novi grad, odnosi se na Novu Palanku.

preko drugog drvenog mosta i onda se ulazi u varoš. Prema tome, ovaj grad je okružen Dunavom kao neko ostrvo, jer ima jedan krak stajaće vode koji se odvojio od Dunava.

Opis Velike varoši. — Prije svega, na početku spomenutog mosta nalazi se pedeset dućana, jedan han i jedna džamija. Tu postoje samo tri bogomolje i četiri mahale, od kojih su dvije muslimanske, a dvije hrišćanske. U njima ima ukupno tri stotine daskom pokrivenih kuća, koje su u dobrom stanju; okružene su baščama i vinogradima; zatim jedan lijepo izgrađen hamam. On je u mjesecu julu prazan, jer tada sav narod ide na rijeku Dunav. Bogati prvaci kupaju se u hamamima sa pećima koji se nalaze u njihovim kućama, jer u svakoj kući postoji zemljana peć. Sa zapadne strane varoši teče rijeka Karaš[15], koja se u blizini ovog mjesta uliva u rijeku Dunav. To je lijepa rijeka, ali je malena. Ona izvire u planini Karašovi, u erdeljskom vilajetu i protiče kroz polje grada Vršca, zatim kroz polje ove Nove Palanke i utiče u rijeku Dunav. Rijeka Terčal dolazi sa gorske visoravni Čalmaš[16], protiče ispod varoši na istočnoj strani i utiče u Dunav.

Ja sam se, siromah, sa svojom pratnjom i prvacima ove varoši, ukrcao u jednu lađu i šetnjom izletnički pošao preko Dunava na suprotnu stranu u jugoistočnom pravcu. Putujući tako jednu milju, uz dosta napora i muke, podnoseći jak vjetar prešao sam na suprotnu stranu i došao u Hram.

OPIS ČUVENOG GRADA TJ. JAKE TVRĐAVE HRAMA[17]

Sagradio ga je lično sultan Bajezid Sveti 897 = 1491/92 godine[18]. To je sada vojvodaluk na teritoriji smederevskog sandžaka u budimskom ejaletu i ugledan kadiluk sa rangom kadiluka od sto pedeset akči, jer se njegove nahije sastoje od bogatih i naprednih sela. Tu se nalazi predstavnik Portinih spahija (sipah kethoda yeri), serdar janjičara, gradski dizdar sa pedeset vojnika gradske posade, muftija (şeyhu 'l-islâm), predstavnik šerifa (nekîbu 'l-eşrâf), tržni nadzornik (muhtesib), povjerenik za carine (gümrük emini), baždar, povjerenik za harač (harâč emini), povjerenik za građevinarstvo (mimâr-aga) i šest gradskih aga.

Opis tvrđave Hrama[17]. — To je petougaona tvrđava na strmenitoj klisuri pored obale Dunava sa pet čvrstih i jakih kula. Cio grad

15. U orig.: *Karašova*, danas Karaš, lijeva pritoka Dunava. U banatskim planinama i danas postoji mjesto Karašova, po kome Evlija naziva te planine.

16. U drugom rukopisu stoji *Terhal*. Evlija svakako misli na rijeku Neru, koju je on nazvao *Neračay* (= rijeka Nera) pa je taj naziv greškama prepisivača iskrivljen u *Terčal*, odnosno *Terhal*.

Evlijina planina *Čalmaš* je svakako planina *Almaš*, jer se Evliji učinilo da u njoj izvire Nera.

17. U orig.: *Ihram;* u starijim turskim izvorima: *Hrām*.

18. Hram je vrlo staro mjesto u kome su Turci podigli jedno utvrđenje 1483. godine; deset godina kasnije oni su ga još bolje utvrdili.

ima u opsegu pet stotina koraka. Ovo je jaka borbena tvrđava sa dvostrukim bedemom sazidana od dva reda sjajnog tesanog kamena; građena je tako tvrdo kao da ju je gradio Šeddād. Svih pet kula pokrivene su daskom. To su visoke kule sa šiljastim kupolama.

U samoj tvrđavi nalazi se Careva džamija[19] i kuća dizdara, a u navedenim kulama skladišta municije i hrane. Ima jednu Vodenu kapiju kroz koju se silazi na Dunav; a nema nikakvih drugih građevina.

Tu postoji jedna demir-kapija, koja se otvara prema zapadu. Prostor između dvoja nova vrata kapije okićen je raznim oružjem.

Premda se grad nalazi u unutrašnjosti zemlje, siguran od neprijatelja, vratari ipak drže stražu, jer postoji opasnost od srpskih i bugarskih gorskih haramija (hajduka). Kapiju stalno čuvaju i zato što su u ovoj citadeli pohranjene dragocjenosti svih gradskih prvaka.

Visoka kula koja se nalazi ispred kapije ove tvrđave ima dvostruki zid; izrađena je umjetnički tako vješto da može poslužiti kao uzor.

Na luku gornjeg svoda ove kapije nalazi se natpis koji glasi ovako:

. . . .

Ovdje je zapisan isto onako kako je uklesan. To je hronogram u obliku . . . ., tako da mu se nema šta dodati ni oduzeti.

U tvrđavi ima mnogo topova. Na istočnoj strani nalazi se opkop, ali je vrlo uzak (tijesan). Sa zapadne strane nalazi se strmenita litica koja predstavlja prirodno utvrđenje. Kako se na istoj strani nalazi obala Dunava, to na onoj strani na kojoj se nalaze ove litice nema opkopa.

Opis varoši grada Hrama[17]. — Ovaj grad je nazvan tim imenom iz sljedećih razloga: Kada je Bajezid Sveti došao u ovo mjesto da podiže ovu tvrđavu, on je sjeo na jedan prostirač (ihrām) i rekao: »Na mjestu ovog mog ihrāma podignite mi jednu tvrđavu«.

Kad je to kazao, on je svojom časnom rukom stavio kamenje na rubove, pa su zato ovoj tvrđavi dali ime Ihrām (Hram). I sada se u spomenutom gradu nalazi jedna visoka kula u opsegu ihrāma. Zbog toga ovaj grad nazivaju Ihrām. To je divna i privlačna tvrđava. Sa jugoistočne strane ove tvrđave nalazi se malo uzvišenje koje donekle dominira gradom (havāla). Na jednom uzvišenju postojala je velika varoš koja je tek prije nekoliko mjeseci izgorjela, tako da sada mnogi dijelovi leže u ruševinama i pustoši. Postoji još samo jedan han pred tvrđavom sazidan od kamena. On je zadužbina defterdara Džimdžimra iz Temišvara.

Varoš se sada ponovo izgrađuje, tako da je već podignuto oko dvije stotine novih daskom pokrivenih kuća. Ima ukupno dvadeset

19. Džamija u Hramu podignuta je na ime sultana Bajezida II (1481—1512).

novosagrađenih dućana. Postoji jedna džamija koja je takođe nedavno bila izgorjela pa ju je vakuf sada obnovio. Ispod tvrđave nalazi se mali hamam. Ukratko, ova varoš nije razvijena, ali su klima, vinogradi i bašče divni.

Stanovništvo se oblači na rumelijski način, a govori bošnjački, srpski, bugarski i turski.

Kad sam ovo mjesto razgledao, ponovo sam se ukrcao u lađu i vratio se u Novu Palanku[19], koja se nalazi na suprotnoj strani Dunava.

Sutradan sam se opet radi šetnje, izleta i razgledanja, sa nekoliko dragih prijatelja ponovo ukrcao u lađu na Dunavu i krenuo Dunavom pravo gore, na zapadnu stranu. Putovao sam pet sati podnoseći muke i tegobe i na južnoj strani prešao na suprotnu stranu Dunava, tj. na onu stranu na kojoj se nalazi grad Smederevo. Primaknuvši se toj strani, išli smo još jedan sat i došli u Kulič.

OPIS MUČNE GRAĐEVINE GRADA KULIČA[20]

Jedan grad Ključ[21] nalazi se na visokom brdu, na kraju Gatačkog polja sjeverno od grada Novog[22], koji se nalazi na morskoj obali na teritoriji hercegovačkog sandžaka u bosanskom ejaletu. Ovo je, međutim, podunavski Kulič[20]. Osvojio ga je silom godine .... Gazi Bali-beg[7] u doba sultana Mehmed-hana Osvajača iz ruku srpskog kralja[23]. To je sada vojvodaluk na teritoriji smederevskog sandžaka u budimskom ejaletu i nijâbet (ispostava) smederevskog kadiluka. Ovo je divan grad koji leži na jednom zaravanku na obali Dunava, ima trostruke bedeme, a zidan je od kamena u obliku petougaonika tako tvrdo kao da ga je gradio Šeddād. U opsegu ima ravnih hiljadu i šest stotina koraka.

Na jugoistočnoj strani nalazi se Velika kapija, a na pristaništu Vodena kapija. Kako je ovo drvena građevina, to nije više bijeli grad, nego stara potamnjela tvrđava čije su kapije i zidovi pocrnjeli, a ima mjesta koja su šarena i oštećena. Ali ima sedamnaest šiljatih kula kupola sa drvenim pokrovima, zanimljivih i neobičnih kao one u gradu Smederevu. Citadela je viša od vanjske tvrđave. Tu se nalazi ukupno dvadeset malih šāhī-topova; ali ima pet topova koji su neobični i ogromni. Citadela je, međutim, malena. Tu se nalaze samo kuće dizdara, njegovog ćehaje, imama i mujezina, zatim skladište municije, žitni ambar i Careva džamija, koja je pokrivena daskom. Osim toga, postoji vodeni put kojim se spušta dolje na Dunav i jedna kapija. Drugo ništa nema.

U vanjskoj tvrđavi nalazi se sto četrdeset daskom pokrivenih kuća. Tu postoje samo dvije muslimanske bogomolje (miḥrāb) i dvije mahale. Sa kopnene strane grada nalazi se čvrst opkop kroz koji

20. U orig.: *Kuyluç*; tako se ovaj grad naziva u svim turskim izvorima.
21. U orig.: *Kuyluç*, a odnosi se na nekadašnji grad Ključ u Hercegovini.
22. U orig.: *Bova*, treba Nova = Herceg Novi.
23. Iz toga bi proizlazilo da je Kulič postojao prije 1483. godine, kada su Turci u njemu sazidali tvrđavu.

protiče voda iz rijeke Dunava. Bregovi koji se nalaze izvan šehera ukrašeni su vinogradima.

Od mjesnih specijaliteta na glasu su bijele sočne i slatke trešnje, crne šljive i kruške. Budući da je klima prijatna, ovdje ima vrlo mnogo omladine. Žene su im veoma vaspitane. Među stanovnicima ove krajine ima vrlo mnogo posjetilaca svetih mjesta i hadžija koji su proputovali kopna i mora. To su Bošnjaci, vrlo mirni, darežljivi ljudi, uljudni, prijatelji stranaca. Neobično su karakterni, dostojanstveni i časni.

Tu postoji svega .... mesdžida, dvije medrese i ....

Velika rijeka Morava, koja se nalazi na istočnoj strani, u blizini ovoga grada, skuplja svoju vodu u planinama Čačka, Rudnika i Kruševca (Alaca Hisar), protiče ispod drvenog mosta u mjestu Jagodina, koje se nalazi na beogradskom drumu, i u blizini ovoga grada Kuliča[20] utiče u veliku rijeku Dunav.

Zatim smo se opet ukrcali u lađu i, spuštajući se jedan sat naniže, ponovno smo stigli u grad Nova Palanka[10].

Sutradan sam od moldavskog bega uzeo pratnju i prešao rijeku Terčal[16], koja se nalazi na periferiji ovoga grada i putujući pet sati s jednim slugom (kul) Gazi Ali-bega prešao sam brda i teško prohodne putove, a zatim sam putovao dva sata obalom rijeke Dunava prema istoku i došao sretno u palanku Moldavu.

OPIS STARE PALANKE MOLDAVE[24]

Medova na srpskom jeziku znači medno polje. Međutim, tokom vremena usvojen je nepravilan naziv Modava. Ranije je ovdje po zakonu bilo sjedište moldavskog bega. [Ovu palanku] osvojio je Gazi Bali-beg[7] godine .... u doba Mehmeda Osvajača. To je mala četvorougaona palanka sa dvije kapije; dosta je trošna, a nalazi se na obali Dunava. U njoj ima pedeset daskom pokrivenih vojničkih kuća i mala džamija sa drvenim minaretom. Ima svoga dizdara i tri stotine članova gradske posade, ima .... Nove palanke i svoga vojvodu; drugih vlasti nema. U varoši se, međutim, nalazi dvije stotine daskom i trskom pokrivenih kuća raje sa baščama i vinogradima; zatim jedna mala daskom pokrivena džamija i pekara, a nema hana, hamama niti drugih dućana. Budući da ovdje ima deset vrsta čuvenog meda, ovo se mjesto naziva Medava.

Tu smo se opet ukrcao u lađu i putovao jedan sat Dunavom naniže i došao u Guverdžinluk (= Golubac)[25] na teritoriji smederevskog sandžaka.

OPIS PODRUČJA GOLUBINJAKA TJ. GRADA GUVERDŽINLUKA (GOLUPCA), GOLUBOVOG GNIJEZDA

Postoji još jedan grad Guverdžinlik u Rumeliji blizu Dimotike (Dimotika Karasi), ali je porušen i u njemu nema nikog. Međutim, ovaj podunavski grad Guverdžinluk (Golubac)[25] je u dobrom stanju.

24. U orig.: *Medova*. Up. ovdje str. 537, nap. 12.
25. U orig.: *Guvercinlik*, turski naziv za Golubac.

Osvojio ga je Mehmed II Osvajač .... godine rukom blaženopočivšeg mučenika Kodža Mehmed-paše[26] iz srpskih ruku, i to snagom mišice (silom).

26. Malo niže Evlija ovu ličnost naziva Kodža Mahmud-paša, što je ispravno, a misli na velikog vezira Mahmud-pašu Anđelovića. Rodio se u Kruševcu ili Novom Brdu, oko 1420. godine. Po ocu je unuk Aleksije ili Mihaila, jednog od dvojice posljednjih tesalskih ćesara iz porodice Angela Filantropena. Njegov otac Mihailo prešao je, kao i mnogi drugi Grci, u prvoj polovini XV stoljeća u Srbiju i nastanio se u Novom Brdu, gdje je Ahmed-paša rođen. Majka mu je bila Srpkinja (Kritovul). Savremenik Halkokondil navodi iste podatke o Angelovićevim roditeljima i kao mjesto njegovog rođenja navodi Kruševac. Nesumnjivo je da po ocu potiče iz porodice Angeli, kako su pisali Hammer, Jorga i Jireček, pa, prema tome, otpadaju njegova prezimena Abogović i Opuković, te nadimci Bosanac i Hrvat, koji su često navođeni kao oznaka njegovog porijekla u turskoj i našoj nauci. Mahmuda su kao dječaka uhvatili turski krajiški konjanici kad je bježao s majkom iz Novog Brda u Smederevo. To je bilo »po svoj prilici za vrijeme rata u 1427. g.« (Jireček). Kao zarobljenik odveden je u Jedrene, gdje ga je kupio neki Mehmed-aga, preveo u islam, dao mu ime Mahmud, školovao ga i kasnije ga poklonio sultanu Muratu II, a ovaj ga je dao u službu svome sinu princu Mehmedu. Drugim stupanjem na prijesto sultana Mehmeda II (1451) započinje i Mahmud svoju karijeru. Tvrdi se da je bio neko vrijeme kazasker rumelijski, ali je sigurno da je prije 1453. godine postao beglerbeg Rumelije, tj. guverner čitave evropske Turske. U tom svojstvu učestvovao je u osvajanju Carigrada. Veliki vezir postao je krajem 1454. ili početkom 1455, pošto se istakao osvajanjem grada Ostrovice u Srbiji. Pri tome je još neko vrijeme zadržao i položaj rumelijskog beglerbega, ali ga je prije pohoda na Beograd (1456) napustio (V. H. Šabanović, *Popis krajišta Isa-bega Ishakovića 1455. godine*, Sarajevo 1964, str....). Položaj rumelijskog beglerbega poslije Mahmud-paše dobio je Daji Karadža-paša. Ali pošto je ovaj za vrijeme opsade Beograda 1456. poginuo, Mahmud-paša je uz položaj velikog vezira ponovo preuzeo i položaj rumelijskog beglerbega. Na tom položaju bio je i za vrijeme pregovora između despota i Turaka, koji su završeni ugovorom od 15. januara 1457. godine. Tada se Mahmud-paša nalazio dva dana hoda od srpske prijestonice s vojskom od dvadeset hiljada ljudi. U istom svojstvu preduzeo je 1458. godine mjere da osvoji Despotovinu. Polazeći na Moreju, sultan je uputio Mahmud-pašu u Srbiju da se zaštiti s te strane. Mahmud-paša je tada zauzeo utvrđeni manastir Resavu (10. V 1458), grad Višević kod Poreča, Žrnov (Avalu) kod Beograda i najzad mu se 10. avgusta predao tvrdi Golubac. Sljedeće godine potpuno je osvojio Despotovinu.

God. 1460—62. učestvovao je u ekspediciji protiv Sinopa i Trapezunta, pratio sultana protiv vlaškog vojvode Vlada Drakula, zauzeo Lesbos, protjerao Mlečane iz korintskog moreuza itd. U pohodu protiv Bosne 1463. vodio je prethodnicu turske vojske od dvadeset hiljada ljudi i krčio put sultanu, zauzevši mnoge gradove i progoneći posljednjeg bosanskog kralja koji mu se najzad predao u Ključu na Sani. Mahmud-paša mu se bio zakleo »da mu život ništa neće biti« pa da mu ni svu zemlju neće uzeti (Ašik-paša zade). Kralj mu je povjerovao. Na to je Mahmud-paša uputio Omer-bega Turhanoglua da nastavi osvajanja ostalih bosanskih gradova, dok je on odveo zarobljenog kralja pred Jajce sultanu, koji ga je pogubio zajedno sa njegovim stricem Radivojem. Kad je osvojio kraljevu zemlju, oblasti Pavlovića i Kovačevića i pobio njihove gospodare, sultan se istim putem vratio u Tursku, a Mahmud-pašu uputio u zemlju Hercegovu da nastavi osvajanje, što je već u februaru bio preduzeo Isa-beg Ishaković. Mahmud-paša se 22. juna nalazio u Nevesinju, 2. jula u Foči, 11. jula u Rasu, a 16. jula u Kačaniku itd. (V. H. Šabanović, *n. d.* str....). Kako su Ugri brzo preoteli Jajce, Mahmud-paša je sljedeće ljeta opet dovee turske prethodnici od dvadeset hiljada ljudi u Bosnu pa je već 12. jula stigao pred Jajce, odakle je 19. jula uputio Dubrovčanima jedno pismo na našem jeziku, ćirilicom, u kome im javlja za svoj dolazak, kori ih što mu nisu postali poslanike i traži da mu pošalju šalitre, sumpora i devet hiljada dinara.

To je sada vojvodaluk na teritoriji smederevskog sandžaka, u budimskom ejaletu. Tu se nalazi predstavnik spahija Porte (kethoda yeri), janjičarski serdar, (yeniçeri serdari), gradski dizdar sa pedeset članova posade, povjerenik (emīn), povjerenik za harač (haraç emīni), baždar, tržni nadzornik (muhtesib), neimar (mīmār başı), koji ima zadatak da popravlja tvrđavu, i sedam gradskih aga. Zatim muftija (šeyhu 'l-islām), predstavnik šerifa (nakību 'l-ešrāf), kadija sa rangom kadija od sto pedeset akči; u nahiji toga grada postoji sto četrdeset sela.

Sama tvrđava nalazi se na obali rijeke Dunava na jednoj visokoj i strmenitoj litici koja se diže nebu pod oblake. Tvrđava ima oblik šestougaonika, a građena je od tesanog kamena tako tvrdo kao da ju je gradio Šeddād. Grad ima sedam kula i tako je tvrd da izaziva divljenje. Pet kula nalazi se na strmoj visokoj hridi, a dvije oplakuje Dunav. To su visoke i teško pristupačne kule. Budući da se ovaj utvrđeni grad sa sve četiri strane nalazi na strmenitoj litici, uopće ga nije moguće osvojiti ni s jedne strane, miniranjem ni potkopavanjem. To je visok grad koji se nalazi na jednom kao Bisutūn-gorje visokom rtu koji duboko zadire u rijeku Dunav. U citadeli ima sedam kuća i žitni ambar, a u kulama skladište raznovrsne municije i crvenog prosa za hranu; zatim Mahmud-pašina džamija[26] i demir-kapija koja se otvara na zapadnu stranu. Od kule prek kapijom spušta se dolje, sve do rijeke Dunava, jedan neobičan i čudan vodeni put koji je izgrađen na vrlo čudan i neobičan način.

Njegove čete pustošile su po okolini, doprle čak do posjeda Stjepana Frankopana i zarobile jednog njegovog sina. Poslije bezuspješnih juriša na Jajce sultan je naredio povlačenje pa je s njim povukao i Mahmud-pašu. Prilikom ekspedicije protiv dinastije Karaman-oglu u Anadolu (1466) Mahmud-pašin humani postupak prema pobijeđenom narodu dao je materijala njegovom protivniku i sunarodniku, drugom veziru Rume Mehmed-paši, da ga optuži kod sultana, pa je stoga Mahmud-paša na povratku s ove ekspedicije u Afyon Karahisaru svrgnut s položaja velikog vezira (872/1466). Tada je veliki vezir postao Rum Mehmed-paša, porijeklom Srbin, i Mahmud-paša je tada poslat za sandžakbega u Galipolje. Ujedno je imenovan za admirala turske flote, kojom je zauzeo Halki. U jesen 1472. godine postao je ponovo veliki vezir, smijenivši Srbina Ishak-pašu (1470—72). U tom svojstvu je pratio sultana u pohodu protiv dinastije Akkojunlu. Poslije pogibije rumelijskog beglerbega Paleologa Has Murat-paše dat mu je i taj položaj (1473). Optužen da nije dovoljno progonio neprijatelja i da mu je omogućio bjekstvo, Mahmud-paša je ponovo svrgnut s položaja (u jesen 1473) pa se povukao na svoj posjed u Hasköj kod Jedrena. Iduće godine došao je na sprovod princa Mustafe u Carigrad, ali su ga neprijatelji optužili sultanu i strpali u tamnicu Jedikule, gdje je šesnaest dana docnije smaknut, 17. avgusta 1474. Sahranjen je u posebnom turbetu kod svoje džamije u Carigradu. Ostavio je i mnoge druge zadužbine u raznim mjestima, a naročito u Carigradu, gdje i danas jedan kvart nosi njegovo ime.

Mahmud-paša je bio vrlo sposoban državnik i popularan vezir, tako da su mu savremenici dali nadimak Veli (Sveti). Poznat je u turskoj književnosti kao pjesnik i stilist. Pod pseudonimom *Adni* (Rajski) napisao je dva divana pjesama. Bio je zaštitnik književnika i naučnika, od kojih su mu mnogi posvetili svoja djela i opisali život. G. Elezović, *Turski spomenici* I, Zbornik za istoriju SAN, IV. od., 1940, I, str. 39—41; V. Ćorović, *Historija Bosne*, Beograd 1940; *Enzyclopedie des Islam* III, str. 147; Uzuncarsili, *Osmanli tarihi*, II, Ankara 1949; K. Jireček i J. Radonić, *Istorija Srba*, 2. izd. Beograd 1952. H. Šabanović, *Katastarski popis Krajišta Isa-bega Ishakovića*. Sarajevo 1964.

U vanjskom gradu, dolje na obali Dunava, postoje ukupno tri mahale i tri muslimanske bogomolje. Prva je Hadži-Alijina (Hadži-begova) džamija na obali Dunava; to je nova građevina. Ostalo su mesdžidi. Zatim postoji .... medresa, ... derviških tekija, ... osnovnih škola, jedan hamam Kodža Mahmud-paše[26] i oko pedeset dućana, a nema bezistana niti javne kuhinje (imāret).

Kad je Mahmud-paša Sveti osvojio ovaj grad, on je njegovo stanovništvo blagoslovio, pa su to veoma bogati ljudi: imaju svoje porodice, svoju djecu i svega u izobilju. Svi vinogradi i bašče nalaze se na zapadnoj strani na obali rijeke Dunava, tako da liče na rajski vrt Irem.

Klima je umjerena i nešto toplija nego u ostalim mjestima.

OPIS GRADA KLADOVA (FETH-I ISLĀM)

Podigao ga je Gazi Bali-beg[7], jedan od komandanata Mehmeda II Osvajača, ... godine. To je ugledan kadiluk sa rangom kadiluka od sto pedeset akči na teritoriji vidinskog sandžaka u budimskom ejaletu. U nahiji ovog kadiluka ima sto sedamdeset sela. Tu se nalazi predstavnik spahija Porte (sipah kethoda yeri), serdar janjičara (yeniçeri serdari), gradski dizdar sa tri stotine članova gradske posade, tržni nadzornik (muhtesib), baždar, povjerenik za ribarstvo (balik emīni) i povjerenik za harač (haraç emīni).

Tvrđava se nalazi na jednom uzvišenju na obali Dunava. Građena je u obliku četverougaonika i snabdjevena sa dvanaest jakih i visokih kula, koje su građene od tvrdog materijala, a pokrivene su daskom. Tvrđava ima dvostruke zidove, opkop i jednu demir-kapiju koja je okrenuta prema jugoistoku. U kuli, iznad kapije, nalazi se Sulejman-hanova džamija sa minaretom zidanim od cigle i kuća dizdara. Opseg tvrđave iznosi hiljadu i stotinu koraka. To je malena i jaka kamena tvrđava građena tako tvrdo kao da ju je gradio Šeddād. U dolma-palanci, koja se nalazi na Dunavu, kuće su trošne i u njima ne stanuje niko. Sa dunavske strane nalazi se trostruki gradski bedem. Tu stoje topovi kojima nema ravnih. Municija i oružje su također savršeni. Pred gradskom kapijom nalazi se musala (namazgah meydani) i mejtaš (cenaze musallasi taşi).

Opis vanjske varoši. — Na jugoistočnoj strani grada nalazi se vanjska varoš u kojoj postoje samo četiri muslimanske bogomolje i četiri stotine prostranih kuća, prizemnih i na sprat; građene su od tvrdog materijala. Neke su pokrivene daskom, a većina crvenim ćeremitom. Okružene su vinogradima i baščama. Najbolje su kuće Mustafa-age Čaluka i Osman-paše Čaluka sa velikim porta-kapijama. Tu postoji svega pedeset kuća.

U čaršiji ima jedan lijep i prijatan hamam sa dobrim zrakom i jedan han u kome borave bogati trgovci; zatim postoje dvije medrese učenih ljudi, dvije derviške tekije i pet osnovnih škola. Na obali Dunava nalazi se pedeset dućana u kojima se izrađuje i prodaje

municija, zatim pedeset ribarnica (balik mahzenleri), jer su svi stanovnici bogati trgovci ribom. Veliki su ljubitelji stranaca i prijatelji sirotinje; to su darežljivi ljudi, ugodnici božji.

Budući da je klima vrlo prijatna i umjerena, mladići i djevojke su jako naklonjeni ljubavi; to je posljedica uticaja vode Dunava.

Svo stanovništvo govori bošnjački i turski, a znaju i vlaški. Svi nose grimizne kalpake i krajišku odjeću. U licu su rumeni i vole da uživaju i da se provode u porodičnom krugu ... To su, međutim, dosta sirovi ljudi; prosvijećenih ljudi nema; samo mladići lijepo sviraju uz gusle (?), tambure i frule po čaršiji i trgu. Izvan varoši nalazi se bezbroj vinograda i bašča.

U ovoj varoši uživao sam tri dana i tri noći i išao u lov sa Osman-pašom Čalukom. Odatle sam se ukrcao u jednu lađu i sa svojim konjima prešao rijeku Dunav i došao u Vlašku.

XLVI

OPIS KONAKA NA NAŠEM PUTOVANJU PO OHRIDSKOM SANDŽAKU

(VIII, 730—757)

Kad smo, u ime boga, krenuli iz Elbasana, išli smo prvo prema istoku i, nakon četiri sata putovanja prešli smo gorsku visoravan koja se naziva Babija[1]. Za divno čudo, ti su putovi prostrani i uređeni kao pravi carski drum. Uredio ih je pokojni Beko-paša[2]. Naime, kad je on bio namjesnik rumelijskog ejaleta, dobio je nalog da pođe na vojni pohod protiv nevjernika mletačkog grada Kotora, pa je tom prilikom naredio da se ovi drumovi očiste i urede kako bi baljemez-topovi i islamska vojska mogli s lakoćom proći. On je naredio da se sasijeku, iskrče i spale hrastovi krševitih i gustih šuma i planina, a stijene pospu sirćetom i porazbijaju[3]. Na taj način nastali su toliko prostrani drumovi da smo ih mi prešli na konjima igrajući džirida. Na njima nije ostalo nijedno skrovište za hajduke-nevjernike. Putujući bezbjedno i mirno, mi smo, bogu hvala, za četiri sata stigli srećno na konak (menzil) u

1. U orig. pogrešno: *Banija*, treba *Babiya*, albanski *Babia*. Evlija je putovao rimskom cestom *Via Egnatia*, koja je korištena i u tursko doba. Na više mjesta toga druma nalaze se stari turski mostovi kao Hadži-Bekjarov most i tzv. Kamára-ćuprija. Današnja cesta, koja je otvorena poslije prvog svjetskog rata, ide iznad starog druma. Up. Baedekers, *Dalmatien und die Adria* str. 246 i d. J. G. von Hahn, *Albanes. Studien*, Bd. I, str. 134; Babinger. *Evlijâ Tschebi's Reisewege in Albanien*. Berlin 1930.

2. U orig.: *Beqko-paša*. Babinger je pomišljao da bi to moglo biti neko albansko ime (*n. d.* str. 39. nap. 6. i 7). Ovo kazivanje Evlije odnosi se na događaje iz 1662. godine, kada su bile ponovo oživjele turske pripreme za napad na mletačke posjede u Dalmaciji, a u prvom redu na Kotor. Tada je rumelijski beglerbeg bio Bijikli Mehmed paša. On je po nalogu Porte bio otpočeo čišćenje drumova kojima je imala proći artiljerija i vojska na Kotor i Dalmaciju. Tada su se skupljale turske snage u Herceg-Novom, u Valoni i drugim gradovima Albanije, kako bi se na Kotor napalo istovremeno sa dvije strane. (I. Dujčev, *Avvisi di Ragusa*, Roma 1935, 264). Skadar se pretvorio u logor vojske koja se okupljala radi napada na Kotor. U Skadru se nalazio s vojskom i rumelijski beglerbeg, pisao je u februaru 1663. godine skadarski biskup Petar Bogdani. (Akta Kongreacije za propagandu vjere u Arhivu Srpske akademije nauka, Lettere antiche vol 304, fol 119; R. Samardžić, *Jedan pokušaj predaje Kotora Turcima*. Ist. glasnik 1951, br. 3—4, str. 11). Prema tome, ovdje nije u pitanju neko albansko ime nego je nečijom omaškom mjesto *Bijikli-paša* ispalo *Beqko-paša*.

3. Up. prethodna napomena.

SELO BABIJA[4]

Sada je ovaj džalenderijski klanac (derbend) potpuno osiguran i obezbijeđen, jer je carskim fermanom bilo naređeno da se on očisti od hajduka. To je napredno selo naseljeno albanskim, grčkim i bugarskim nevjernicima[5].

Zatim smo putovali opet prema istoku, kroz šumu sa vrlo visokim drvećem i planine koje liče na gorje Bisutūn[6], pijući vodu koja teče preko litica koje se dižu do neba i prolazeći urednim putovima stigli smo za četiri sata u

SELO ČURA[7]

To je hrišćansko selo koje je isto tako radi derbendžijske službe oprošteno i oslobođeno svih izvanrednih poreza i nameta.

Odatle smo išli dalje, opet prema istoku, i putujući osam sati prešli smo ponovo elbasansku rijeku[8], a potom smo prešli polje Domuz ovasi[9] i došli na

GRANICE OHRIDSKOG SANDŽAKA

Odmah na zapadnoj strani planine Babije nalazi se teritorija sandžaka Elbasana. Na ovoj istočnoj strani, dolje niže, nalaze se granice ohridskog sandžaka.

Zatim smo se odavde sa Stare planine[10] spuštali pet sati na istok, tako da nam je Ohridsko jezero došlo s desne strane. Idući obalom Ohridskog jezera i prolazeći zelenilom obrasla i razvijena sela došli smo u Strugu.

OPIS RIBARSKE LUKE GRADA STRUGE[11]

U davna vremena je neki vezir po imenu Ustruga (= Struga) podigao na ovom mjestu grad u namjeri da to bude lovište i ribolovište [vezirovog] kralja, koji se zvao Ohrin. Ovaj je grad zato nazvan imenom toga vezira, te ga nazivaju Struga[11]. To na . . . jeziku znači . . .

Usred šehera, koji se nalazi u tjesnacu Ohridskog jezera, postojao je jedan divan četvorougaoni grad, tako tvrd kao da ga je gradio Šeddād. Taj grad osvojio je Gazi Evrenos[12] . . . . godine, iz ruku

4. U orig.: *Banya;* treba *Babiya,* alb. *Babia,* danas Librazhd u najsjevernijem dijelu toka rijeke Škumbi.

5. O vrijednosti Evlijinih podataka kad je riječ o narodnosti stanovništva u zemljama kroz koje je putovao, a naročito kad je riječ o Srbima i Bugarima v. J. Radonić, u GNČ XXX str. 290, nap. 49a i Gl. Elezović, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva knj. XI, sv. 3, str. 188.

6. Gorje *Bisutun* nalazi se u Aziji.

7. U orig.: *Čura,* alb. *Dzhura,* selo na drumu Elbasan-Struga.

8. Ta rijeka naziva se Škumbi, alb. Shkumbi.

9. *Domuz ovasi* (tur. »Svinjsko polje«) nepoznato.

10. U orig.: tur. *Koca yaylasi,* doslovno »Stara planina«, vjerovatno današnja Mokra planina.

11. U orig.: *Ustruka* ili *Ustruka.*

12. O Gazi Evrenosu v. Islam Ansiklopedisi s. v.

sina kralja Despota[13] i poručio ga pod izgovorom da se kod ćaura ne bi pobudila želja da ga ponovo osvoje. Nakon toga Gazi Evrenos je iz zaliva ovog grada prešao na suprotnu stranu Ohridskog jezera i poruši varoši Podgradac[14] i Starovu[15]. Nevjernici su, da bi zauzeli odstupnicu islamske vojske, došli obalom jezera u grad Strugu. Kad su vidjeli da je taj grad porušen i da nema nikakve mogućnosti da se ponovo utvrdi, nevjernici su se povukli, potišteni i razočarani, dok je Gazi Evrenos ponovo srećno prešao preko ohridskog zaliva i ulogorio se u gradu Strugi.

To je bila zaista divna tvrđava u zalivu jezera. Ako bi se izgradila, nijedan božji stvor ne bi mogao preći iz pristaništa jezera na suprotnu stranu, pa ni ovako ne može preći nijedan čovjek. Gradske kapije se noću zatvaraju.

Ova kasaba Struga nalazi se na teritoriji ohridskog sandžaka. Sva državno-politička vlast u tome mjestu, kao što je vješanje i kažnjavanje smrtnom i drugim teškim tjelesnim kaznama, kao i lakšim kaznama, nalazi se u ruci emîna Ohridskog jezera. To je emânet koji ima ekonomsku i upravnu nepovredivost (imunitet) i spada u carski has (domeno) koji donosi sultanu prihod u iznosu od četrdeset tovara akči. U zakupu emina nalaze se sva božja stvorenja, bilo da lete nebom ili da idu po zemlji ili da plivaju u jezeru. Svi prihodi koji se dobijaju za hvatanje i čuvanje odbjeglih robova (kaçkun), od izgubljene stoke (yuva), carina (bac) od poreza na sitnu rogatu stoku (ovce i koze), od ličnog feudalnog poreza hrišćanske raje (ispence), od poreza za korišćenje gorskih pašnjaka (kışlak hakki), od poreza na novonaseljene kuće, od poreza na vinograde (dönüm hakki) od ostavina lica koja nasljeđuje država (beytu'l mâl-i 'âm ve hâss), od glavarine (haraç), od izvanrednih državnih poreza koje plaćaju kuće oporezovane tim porezima (avâriz), ukratko, od svih zakonskih nameta (tekâlif-i örfiyye) i nezakonitih tereta (tekâlîf-i şakka), nalaze se pod upravom emina Ohridskog jezera. Sandžakbeg ohridskog sandžaka nema s tim nikakve veze. To je veliko povjereništvo (emânet), u kome povjerenik (emîn) vrši vlast i upravu na osnovu carskog fermana, i održava red i poredak pomoću dvije stotine vojnika. On danju i noću krstari s vojnicima oko jezera, čuva ga i ubire carsku desetinu od ulova ribe, koja se ulovi na raznim stranama jezera. Ribari love i prodaju ribu samo s njegovom dozvolom. Ako neko potajno bez emînova odobrenja ulovi ijednu mrežu ribe, plaća globu i podnosi tjelesnu kaznu. Sva raja kasabe Struge i raja još sedam sela nalazi se pod upravom i vlašću ovog emina. Oni su oprošteni i oslobođeni izvanrednih nameta i tereta, sa zadatkom da love carsku ribu.

Svako veče sva raja ukrcava se u deset do petnaest kajaka, pali svjetiljke na kajacima, izvlači mreže i lovi ribe. Ulovljenu ribu predaju eminu, kajak po kajak. On je prodaje trgovcima koji dolaze iz

13. Turci nazivaju Despotom Stevana Lazarevića i kralja Vukašina, vjerovatno po njegovom bratu despotu Uglješi. Ovdje Evlija misli na Kraljevića Marka.

14. U orig.: *Podgradas*, danas Pogradec, selo na jugu Ohridskog jezera, v. naš atlas.

15. U orig.: *Istarova*.

cijele Rumelije. Ovi, opet, prave od ribe salamur sa solju u velikim i malim bačvama i raznose ohridsku ribu po raznim krajevima.

OPIS OHRIDSKOG JEZERA

Neki to ime pišu Ohri[16]. Ono je tako nazvano iz sljedećih razloga: ... Ovo jezero zaprema s kraja na kraj ravno petnaest milja. Ima oblik nešto izduženog trougaonika i potrebno je punih dvadeset četiri sata da se obiđe. To jezero je divno kao eliksir života. Jedanput ga je za opkladu obišao šatir-baša Faik-paše iz Trikale. Ali, nije došao u toku toga dana, nego je s mukom stigao tek poslije zalaska sunca. On ga je obišao za jedan dan brzim hodom. Oko jezera se nalaze četiri tvrđave. Prvo je ovaj grad Struga; drugo je grad Podgradac[17]; najveći od svih je grad Ohrid, koji leži na obali jezera, na jednoj litici koja se diže nebu pod oblake, a nalazi se na sjevernoj strani jezera.

Okolina jezera ukrašena je vrlo bogatim i dobro naseljenim čiflucima. Ni jedno drugo jezero nema toliko raznovrsnih riba kao ovo. Naročito riba jegulja, koja se ovdje nalazi, ima prijatan miris kao mošus i ambra. Ona je vrlo masna i kada je sasvim svježa, od nje se pravi ćevap ... Onome ko jede tu ribu daje toliku tjelesnu snagu i toliko ga ojača da će on svog vršnjaka, ako se s njim porve, pet do šest puta nadvladati, poda se oboriti i nadjačati kao atleta. Ona se jede i kad čovjek boluje od glavobolje. Ako čovjek nasoli svoju glavu pa glavu ribe stavi na svoju glavu, on će se pomoću božjom osloboditi glavobolje. Ukusne su i ribe: štuka, pastrmka, šaran i bjelica. Tu ima na hiljade vrsta riba, ali ovih pet navedenih vrsta, za čudo božije, nemaju uopće miris ribe.

Eminaga ovog ribolovišta je u jednom zalivu, tačno na sredini ove kasabe Struge, podigao veliki drveni most na dvanaest lukova, dug sto pedeset koraka. Na tome mostu podignut je na velikim direcima veliki dvorac eminage. To je veliki saraj. Na sredini toga dvorca na mostu nalazi se drvena kapija. Svako veče pasvandžije i vratari zatvaraju kapiju toga mosta, tako da nijedan čovjek ne može preći s one strane na ovu niti s ove na onu stranu, jer svako veče na toj kapiji na mostu četrdeset do pedeset naoružanih redara drže stražu i naizmjenično čuvaju dvorac sve do zore da ne bi prešli odbjegli robovi, haramije, ubice ili kradljivci ribe. U tu svrhu podignuta je ova kapija dvorca na mostu. Rukavci ovog jezera utiču u more u pristaništu San Đovan, koje se nalazi u morskom zalivu čak pod gradom Lešom u skadarskom sandžaku u Albaniji, deset konaka daleko. Ohridsko jezero je tako veliko da ni sa jedne strane uopće nije prolazno, pa je postalo pravi bedem usred ovog vilajeta ohridskog sandžaka. Pri njegovim utocima u dva mjesta nalaze se mostovi. I tamo eminovi ljudi drže stražu i naplaćuju tržne carine (bâc-i bazar) od putnika i namjernika i desetinu od ribolova (öşr-i mâhî). Oni te prelaze čuvaju tako da ne puštaju ni pticu da prođe; glavni prelaz, međutim, jeste most u Strugi. S donje strane tog velikog mosta nalazi

16. U pitanju su finese arapske abecede i fonetike.
17. U orig. pogrešno: *Nevgradas*, treba Podgradec.

se stotine lovišta ribe (dalyan) koja se ne mogu opisati, nego ih treba vidjeti. Voda koja otiče iz jezera ispod toga mosta teče tako brzo da se ne može okom pratiti. Ona i zimi i ljeti teče u četiri rukavca poput rijeke Drave, tako da se nikad ne presijeca. Čudno je da u ovo jezero ne utiču velike rijeke; premda je tako, voda iz ovog jezera i ljeti i zimi teče kao rijeka Amudarija (Džeyhun). Tekući prema zapadu udara na kasabu . . . , zatim . . . , a onda udara na . . . i napokon se u pristaništu San Đovan pod spomenutim gradom Lešom uliva u Jadransko more (Bundukâni körfesi). To jezero je pravi eliksir života; samo ljeti jako je toplo i mutno, ali ako se malo drži u čaši na promaji, postaje hladno kao led; kad se ovo jezero zamuti, onda se riba više lovi.

[OPIS KASABE STRUGE]

Ova kasaba Struga je nijabet ohridskog kadiluka. To je mala kasaba na pjeskovitom terenu pored jezera. Izgrađena je na četiri mjesta u dolinama obraslim u zelenilo. Ukupno ima tri stotine ćeremitom pokrivenih, tvrdo zidanih jednospratnih i dvospratnih kuća sa baščama i vinogradima.

Klima je prijatna. Ima svega tri [muslimanske] mahale, ali ima mnogo bugarskih i grčkih nevjernika. Postoje svega četiri muslimanske bogomolje. Prva je džamija Ohrüzâde[18] u čaršiji. Pokrivena je olovom, a ima visoku kupolu i vitki minaret. Tu se nalazi jedan han, jedan imaret (javna kuhinja), jedna medresa i jedan hamam. Sve su to zadužbine Ohrüzâdea. Postoje još tri mesdžida i pet malih i velikih dvorova-konačišta, zatim svega četrdeset dućana, ali bezistana nema, jer su ovi dućani sasvim dovoljni.

Kroz čaršiju teče jedan rukavac jezera i na njemu ima drveni most. Prozori imareta i medrese gledaju u tu vodu i oni koji se hrane u imaretu, sjede uz prozore i uživaju na zraku. Sve kajakčije šehera i jezera vežu svoje kajake na pristaništu vode koja teče kroz kasabu.

U ovom šeheru održava se veliki godišnji panadur, tj. pazar, na kome se sastane četrdeset do pedeset hiljada ljudi; deset dana i deset noći tu sve vri od vašarske buke. To je veliki sajam, da se ne može nikako opisati. Izvan šehera nalazi se tri stotine panadurskih dućana[19]. Osim toga, na mjestu na kome se održava taj sajam, podigne se na hiljade provizornih dućana i tezgi u kojima se kupuje i prodaje.

Od mjesnih prvaka i gospode ističu se Halil-aga, Omer-aga i Imam-efendija[20], koji drže konake za goste i daju im hranu.

Ovdje sam se također oprostio sa svima prijateljima, uzeo vrijedne pratioce i krenuo iz Struge na jugoistočnu stranu obalom jezera kroz vinograde i vrtove. Zatim sam prošao riboloviste (dalyan)

18. Evlija vjerovatno misli na Ohruzade Sinanuddin Jusuf-Čelebiju, koji je umro 1493. godine O njemu više v. str. . . . nap. 35.

19. Gliša Elezović piše da su mu ljudi kazivali da u neposrednoj blizini Struge postoji mjesto koje se naziva Panađurište. (Glasnik Jugosl. profesorskog društva knj. XVI, 1936, str. 507, nap. 22).

20. Elezović je 1936. godine pisao da su i tada živjeli u Strugi potomci ove porodice. Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva XVI, str. 507, nap. 23.

Ohruzadea, koje se nalazi na mjestu gdje je jedna voda koja je poput eliksira života i koja se spušta sa visoravni Istok[21] i uliva u Ohridsko jezero[22]. Od toga mjesta pa sve do Ohrida obalom jezera vodi oko osam hiljada koraka dug i prostran put kaldrmisan kamenom bijelcem. Prešli smo i taj put i stigli za tri sata [u Ohrid].

OPIS RIBARSKOG SREDIŠTA
TJ. SRETNOG GRADA OHRIDA

Razlog zbog koga je ovaj grad dobio to ime jeste .... Prema pričanju latinskih istoričara, prvi osnivač ovoga grada bio je jedan vizantijski car koji se zvao car Redžiim, sin proroka Salamona. U to vrijeme živio je jedan mudrac cara Redžiima koji se zvao Ohru i car je sagradio ovaj grad koristeći se njegovom mudrošću.

Na koji je način ovaj grad prelazio iz vlasti u vlast mnogih država, kao i njegove građevine, opisali su vrlo opširno Janvan, brat Janka, sina Madijanova, graditelja Carigrada i latinski istoričar Pan. Mi ćemo ga, međutim, ukratko prikazati, jer ovaj šeher na obali Ohridskog jezera je razvijeno, bogato i veliko trgovačko mjesto kao gradovi Medain[23], Bagdad, Kairo, Buzanta[24], Makedonija[25], Kavala i Carigrad (Konstantinopolj).

Kada su sedam kraljeva[26] čuli da ono donosi prihode od ribolova koliko stotine hazni, svaki od njih je na izvjestan način podlegao čežnji i želji da ga dobije pa su ovaj grad više puta okupirali; to je dovelo do propadanja grada, tako da je on prosto prepolovljen. Na kraju su se sedam kraljeva sporazumjeli da zajednički ravnopravno upravljaju ovim gradom pa su u tom smislu sklopili ugovor. U njemu su sedam kraljeva postavili svoje vezire. To je bio jedan vizantijski tekfur (rum tekuri), jedan mletački (frenk bundukani), jedan despot srpski[27], jedan Bugarin, jedan herceg latinski, jedan Arnaut u ime Španije i jedan vojnuk-ban.

Dok je ovih sedam kraljeva[26] zajednički ravnopravno upravljalo gradom, dotle ga je .... godine stari sultan Murat-han Drugi osvojio iz ruku ovih sedam kraljeva[26]. Tada je došlo do opće pobune janjičara u Jedrenu. Rečeno je da je Murat-han star pa je s tom izlikom svrgnut s prijestolja (hilāfet), a na prijesto doveden sultan Osvajač [Mehmed II]. Tu situaciju iskoristilo je sedam kraljeva i uzelo ovaj grad iz islamskih ruku. I kad je grad pao u ruke nevjernika, janji-

21. U orig.: ovdje i na svim ostalim mjestima Sejahatname piše *Ustok*, treba *Istok*, planina između Ohrida i Resena. Up. Babaiger *n. m.* str. 40, nap. 3. i Gl. Elezović, *n. d.* 507, nap. 25.
22. To je Kriva reka. Ona se spušta sa ogranaka Petrinje i Plaća.
23. Medain, grad u Iraku, stari Ktesifon.
24. U orig.: Buzanta, Bozanta, Pozanta i slično; nepoznato.
25. Evlija vjerovatno misli na Skoplje ili na Solun.
26. Iz sljedećih izlaganja Evlije proizlazi da on izrazom »sedam kraljeva«, koji se često susreće u mnogim turskim spisima, nije mislio na neke određene vladare, a najmanje na izborne knezove njemačke kako se to inače tumači. O tome izrazu više v. str. 357, nap. 42.
27. U orig. pogrešno: *srf dest pot*. Up. ovdje str. 548, nap. 13.

čari su se ponovo pobunili govoreći da je sultan Osvajač mlad, da je dječak koji se ne razumije u državne poslove, a da je stari Murat-han još u snazi i da će se on osvetiti dušmaninu. I kad je on godine .... ponovo postao sultan (halifa), prva njegova vojna bio je pohod na ovaj grad Ohrid. On je vojsku banova svih sedam zabludjelih kraljeva sasjekao i ponovo osvojio ovaj grad. Pošto je po drugi put osvojio [ovaj grad], on je za te druge [vladavine] osvojio i grad Smirnu (Izmir). Začudo božije, Murat-han je i po drugi put bio svrgnut sa prijestolja, a sultan Osvajač ponovo postao car i samostalno uzeo državno kormilo u svoje ruke[29]. U međuvremenu, dok se to događalo, nevjernici su ponovo zauzeli ovaj grad. Na to je Mehmed-han lično krenuo prema Serezu, Zihni i Manastiru (Bitolj). I kad je stigao tamo, upravio je svoj pogled na Ohrid; tako je on .... godine pao u islamske ruke i ostaće u islamskoj vlasti sve dok bog bude htio.

Sada je to prema popisu sultana Sulejman-hana rezidencija sandžakbega [istoimenog sandžaka] u rumelijskom ejaletu i ima zasebnu upravu. Prema starom zakonu sandžakbegov has (domeno) iznosi 235.299 akči[30]. U tome sandžaku postoji šezdeset zijameta i trista četrdeset dva timara. Ovaj sandžak ima svoga alajbega i ćeribašu, a prema carskom zakonu ima ukupno sedam hiljada odabranih i naoružanih vojnika-timarnika sa njihovim džebelijama. Kad treba da se ide na vojnu, oni idu u ratni pohod pod zastavom vezira rumelijskog ejaleta.

Od ostalih organa vlasti ovdje se nalazi predstavnik spahija Porte (sipah kethoda yeri), serdar janjičara (yeniçeri serdari), zapovjednik tvrđave (kale dizdari) i sedamdeset članova gradske posade. Samo neki članovi gradske posade su pravoslavni kršćani (rūm kefereleri) koji su na »viru« predali grad, i oni su oslobođeni svih izvanrednih poreza (tekālīf). Budući da su zaduženi da popravljaju i održavaju tvrđavu (gradozidanije), oslobođeni su i svih teških obaveza (tekālīf-i šākka). Oni nisu muslimani.

U gradu postoji šerijatski sudija, muftija (šeyhu 'l-islam), zastupnik šerifa (nekību 'l-ešrāf) i drugi prvaci, ugledni i plemeniti ljudi (ayān ve ešrāf). To je ugledan kadiluk sa rangom kadiluka od tri stotine akči. On ima svega tri nahije, i to: Strugu[31], Resnu[32] i Ohrid. Drugih nahija nema. Cio sandžak ima stotinu i četrdeset naprednih i naseljenih sela, tako da je ovaj ohridski sandžak poslije

28. Ohrid je prvi put pao pod tursku vlast, koliko se sada zna, odmah poslije smrti turskog vazalnog kralja Marka (1394), dakle ne za vrijeme prve vlade Murata II (1921—1444), nego još za vlade Bajezida I (1389—1402) i ostao u njihovoj vlasti sve do 1466. godine, kada ga je bio zauzeo Skender-beg Kastriot, ali ga je Mehmed II ponovo osvojio i odatle prodro do Drača.

29. Tačno je da je Murat II bio abdicirao u korist svoga mlađeg sina princa Mehmeda (1444) i da je 1446. ponovo preuzeo državno kormilo u svoje ruke i vladao do smrti (1451), a nije bio zbačen s prijestolja niti je njegova prva abdikacija imala kakvog uticaja na sudbinu Ohrida.

30. Isti iznos sandžakbegovog hasa navode i drugi izvori.

31. U orig.: Ustruka = Struga.

32. U sačuvanim rukopisima i postojećem izdanju pogrešno: *Resta* odnosno *Rešta*, treba Resna, danas Resen.

sandžaka Janjine[33] najnaseljeniji i najljepši sandžak u čitavoj Rumeliji. Građanski organi vlasti (hakimān-i örfī) su: tržni nadzornik (muhtesib-aga) i gradski vojvoda (šehir voyvodasi), baždaraga, povjerenik za ribolov (balik emini ağasi), povjerenik za harač, zapovjednik pandura (panduraga), aga martolosa, sedam gradskih aga, starješina esnafa (šeher ćehaja) i neimaraga (mimarağasi). Starješine hrišćana su njihovi protojersi[34].

Svestrani opis Ohridske tvrđave. — Prije svega, ovo je grad koji leži na sjevernoj obali Ohridskog jezera na visokom zaravanku jedne strmenite crvene litice (hridi). To je starinsko zdanje petougaonog oblika građeno tako tvrdo kao da ga je gradio Šeddād. [Ohridska tvrđava] je vojna utvrda sazidana od tesanog kamena u starom stilu; to je čvrst bedem i veliko sklonište (ribāt) koje u opsegu obuhvata četiri hiljade i četiri stotine koraka. U vanjskoj tvrđavi na jednom teško pristupačnom humku, u uglu na sjevernoj strani koji je spojen i vezan bedemom za glavnu tvrđavu nalazi se citadela koja ima hiljadu koraka u opsegu. Bedemi [citadele] su visoki ravnih četrdeset aršina. Majstor-arhitekt je svojim divnim majstorstvom ukrasio ovaj grad raznim umjetnički izrađenim puškarnicama i tvrdim grudobranima, tako da im nema ravnih ni u jednom gradu. Kratko rečeno, ta citadela je tvrdi bedem. Tvrđava ima dvije kapije: jedna je Velika kapija, koja je okrenuta na jugoistočnu stranu, i gleda prema Carevoj džamiji. U kuli nad ovom kapijom nalazi se jedan visok kiosk pokriven daskom. U njemu dan-noć svira vojna glazda (mehterhāne). Na vanjskoj strani ispred ove kapije nalazi se jedan londža-dvorac koji je prava kosmorama. Druga kapija nalazi se na sjevernoj strani tvrđave. Ona se otvara prema Donjoj varoši. U unutrašnjosti tvrđave nalazi se jedan mesdžid, kuća dizdara i žitni ambar; drugo ništa nema. Ostali prostor zapremaju bašče. Bedemi velike vanjske tvrđave visoki su deset aršina. Ona ima četrdeset uglova. Grudobrane, međutim, nisam prebrojao. Bedemi su debeli petnaest stopa, a tako su čvrsti i utvrđeni kao da ih je gradio Šeddād. Ova tvrđava ima svega tri kapije: jedna je Velika kapija; ona se nalazi ispod citadele; okrenuta je prema sjeveru. Kroz nju se ulazi u varoš, koja se nalazi na onoj strani gdje je jezero. Druga je Tabačka kapija; okrenuta je prema istoku, a treća je Velika jezerska kapija. Ova vanjska tvrđava ima teško pristupačne i čvrste gradske bedeme koji se pružaju od istoka prema sjeveru i sjeverozapadu kao i sa zapadne strane. Na svim tim stranama nalaze se padine. Međutim, jugozapadna i južna strana tvrđave okrenute su prema jezeru. Kako se na tim stranama nalaze oštre, strmenite i visoke litice, to se tu nalaze strašne, opasne i smrtonosne provalije i ambisi koji su duboki kao najniži stupanj pakla. Sa tih strana tvrđava uopće nema bedema niti su oni potrebni, ali [desi se] katkada [da odatle] životinje padnu i razbiju se u komade. Tako su visoke. U stara

33. U orig.: tur. *Yanya* = Janjina, grad u Grčkoj na istoimenom jezeru.
34. U orig.: *portuburursi*, što je, mislim, iskvareno od protojerarsi, pa sam tako i proveo.

vremena pored ovog ambisa bio je podignut zid kao ograda (korkalik), ali je on tokom vremena na pojedinim mjestima porušen.

U ovoj velikoj tvrđavi ima svega sto šezdeset hrišćanskih kuća. To su prave kosmorame koje su pokrivene umjetnički izrađenim ćeremitom rubinske boje; svi njihovi trijemovi, doksati i prozori okrenuti su prema jugu i gledaju u jezero; to su divno izrađene i dobro stojeće kuće. Sve pripadaju nevjernicima, a podignute su jedne iznad drugih u obliku amfiteatra. Međutim, dolje, na obali jezera, nalazi se dvor paše »yahši saray«; to je veliki dvor sa preko tri stotine unutarnjih i vanjskih prostorija, sa hamamom, prostranom dvoranom za prijem (meydan), i brojnim sobama, a sav je pokriven ćeremitom. U samom gradu nema boljeg i većeg dvora od ovoga, ali to je starinski dvor koji se pomalo ruši. Tu postoje samo tri muslimanske bogomolje.

Popis carskih džamija ovoga velikog grada-rajskog naselja. — Prvo je džamija Aja Sofija na obali jezera ispod pašinog saraja; to je vrlo velika džamija kojoj su možda slične samo istoimene džamije u Solunu i u Trapezuntu na obalama Crnog mora i Mala Aja Sofija u Istanbulu. Ovu džamiju Aja Sofiju podigao je kralj po imenu Ohru, brat Janovanov, a izgrađena je u doba cara Redžima, sina proroka Salamona. Kako ju je on podigao, ona se [prvobitno] nazivala njegovim imenom. Ime ovog grada je također nastalo od [imena] bana Ohrua, ali u grčkom jeziku ona se naziva . . . . , u latinskom . . . . , a u franačkom . . . . Ona je u hrišćansko doba bila, ne budi primijenjeno, njihov Jerusalim (Kudus). Sada je to, hvala bogu, muslimanska bogomolja, ali ponekad hrišćani daju vratarima krišom po koju akču, uđu u džamiju pa se na brzu ruku pomole bogu po hrišćanskim obredima radi blagoslova, a zatim napuste džamiju. Ona ima ukupno sedamnaest velikih i malih veličanstvenih kupola i sva je pokrivena crvenim ćeremitom i malterom od cigle i kreča; to je džamija puna svjetlosti. Ako bi htio da pojedinačno opišem i prikažem sve stare spomenike, znamenitosti i visoke stubove koji se ovdje nalaze, izgubio bih mnogo vremena; za to je i jezik nedovoljan, a i pero bi se polomilo. Ali, začudo, ova je džamija zapuštena i počela je da propada. Mnoga umjetnički izrađena vrata od tuča i sedefom obložena krila prozora su dotrajala, jer uopće nema svojih posjetilaca. Ostala je u potpuno hrišćanskoj četvrti; a da je ostala i u njihovoj vlasti i da oni njom samostalno raspolažu, pretvorili bi je u raj. Kapije ove džamije otvaraju se samo jedanput sedmično, i to petkom, kada je njeni službenici operu i pometu te pet do deset pasvandžija (pasban) klanjaju džumu, (obave zajedničku molitvu petkom) pa opet zatvore njene kapije i odlaze. U vrijeme osvajanja to je bila Fethija-džamija. Da je bog oživi!

Gore pred citadelom na jednom humku nalazi se džamija Ohruzadea. Ovi [Ohruzade] su i po rodu i po ličnim zaslugama bili plemići, koljenovići i kraljevići (kiralzâdeler). I sada postoji ferman

po kome ovaj grad treba da bude u njihovoj vlasti i upravi[35]. Kad su oni podigli jednu svijetlu džamiju, koja je bila pokrivena olovom, sa kubetom, koje je bilo pokriveno daskom, i sa minaretom, koji je bio sagrađen od tvrdog materijala, tada je, začudo božje, ovuda naišao

35. Ovi navodi Evlije Čelebije izazivali su odavno živo interesovanje za porodicu Ohruzade, a naročito za onog njenog člana koji je podigao nekoliko značajnih zadužbina u Ohridu i drugim mjestima. Tako, npr., Gliša Elezović prevodeći ovaj dio Sejahatname kaže da bi bilo zanimljivo ispitati da li u Ohridu ima još potomaka ove porodice, da li se kod njih čuvaju kakve porodične starine i da li džamija Ohruzade ima kakvih starih dokumenata (Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva XVI, str. 511, nap. 40). Na drugom mjestu (n. d. str. 511, nap. 42) on ističe da bi bilo osobito značajno za istoriju Ohrida i njegove okoline da se pronađe »vakufnama džamije Ohrizade, koja vodi porijeklo od hrišćanske gospode ohridske, kraljevića« (n. d. str. 511, nap. 42). Neke podatke i narodna predanja o Imaret-džamiji i njenom osnivaču Sinan-Čelebiji saopštili su Branislav Nušić (*Kraj obala Ohridskog jezera*, Beograd 1894) i T. Đorđević (*Naš narodni život knj.* X, Beograd 1934, str. 91). Više se zainteresovao za ovu ličnost i njegove zadužbine F. Bajraktarević i dao nekoliko podataka o stanju Imaret-džamije, Sinan-Čelebijinom imaretu i objavio natpis sa njegovog nadgrobnog spomenika. On je upotrijebio i podatke Evlije Čelebije, ali nije mogao da kaže ništa više o ovoj ličnosti jer nije vidio nikakvu sigurnu vezu između podataka koje pruža Evlija o Ohridzadeu i njegovim zadužbinama, s jedne, i podataka koje je sam prikupio o Sinan-Čelebiji, s druge strane, pa mu se činilo da Evlija uopće ne spominje ni Sinan-Čelebiju ni Imaret-džamiju pa čak ni Sinan-Čelebijino turbe. (V. F. Bajraktarević, *Turski spomenici u Ohridu*. Prilozi za orijentalnu filologiju (dalje citiramo skraćeno POF) V, 1954/55, str. 111, i d.). Sada je Hasan Kaleši pronašao i izdao vakufnamu ovoga čovjeka. Kako se on u toj vakufnami ne zove ni Sinan Čelebi ni Ohruzade, nego Jusuf Čelebi, sin Mahmudov, to ni Kaleši nije načisto u pitanju identiteta ove ličnosti, jer nije siguran da su Jusuf Čelebi, sin Mahmudov, i Sinan Čelebi isto lice, iako je bio na najboljem putu da to pitanje riješi definitivno, jer je i sam tu svoju pretpostavku smatrao najvjerovatnijom.

Zabuna stručnjaka proizlazila je prije svega odatle što Evlija zaista ne spominje po imenu ni ovog niti koga drugog člana porodice Ohruzade; dalje, što je ova ličnost u narodu poznata samo pod imenom Sinan Čelebi. Tako stoji čak i na njegovom nadgrobnom kamenu, dok se u svojoj vakufnami zove Jusuf Čelebi, sin Mahmudov. Problem je, međutim, dosta jednostavan i nema nikakve sumnje da je ovdje riječ o istoj ličnosti. Naime, dobro je poznato da u islamskom svijetu isto lice vrlo često nosi dva imena, od kojih je jedno rođeno ime, a drugo kasniji nadimak, pa se tako i uz ime Jusuf vrlo često dodaje počasni nadimak Sinan (što je skraćeno od Sinanuddin), koji se često upotrebljava, naročito kod Turaka, bez rođenog imena Jusuf. Tako se imena Jusuf i Sinan upotrebljavaju za istu ličnost. Za to ima veoma mnogo primjera. Mislim da je dovoljno ako ovdje izaberem tri vrlo karakteristična: 1. U jednom pismu hercegovačkog sandžakbega Sinan-age od 1. februara 1475. Dubrovčanima stoji: »Mi, *Sinan-beg*, gospodar zemlje Hercegovine«, a u njegovom potpisu na tom pismu piše arapski: Harrarahu 'l-fakir al-hakir Jusuf = Na pisao ubogi siromah *Jusuf* (V. Ć. Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*. Sarajevo 1911, br. 42, str. 40); 2. U pendži na jednom pismu *Sinan-paše*, velikog vezira Selima I iz 1515. godine piše *Sinanuddin Jusuf* (v. Jugoslovenski filolog knj. XI, str. 14, br. IV); 3. U natpisu na Aladža-džamiji u Foči, koju je podigao poznati Hasan Nazir, piše da je on Hasan, sin *Jusufov*. Tako piše i u vlastoručnom zapisu na jednom rukopisu koji je on zavještao svojoj džamiji. Na nadgrobnom spomeniku tog istog čovjeka piše: Hasan Nazir, sin *Sinanov* (v. M. Mujezinović, *Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine*. POF III—IV, 1953, str. 463, 466—7.

Prema tome, nema nikakve sumnje da se i u ovom slučaju oba imena, Jusuf Čelebi i Sinan Čelebi, odnose na isto lice i da je u oba slučaja riječ o istom ohridskom dobrotvoru. Da se opet ta ličnost zvala Ohruzade, kako ga zove Evlija vidi se jasno iz njegovog ličnog potpisa na dva objavljena doku-

sultan Bajezit Sveti[36] idući na neku vojnu. I kad je vidio ovu džamiju, rekao je:

— Kako je to divna džamija, da je bog blagoslovi!

Onda je uviđavni i dalekoviđi Ohruzade poljubio zemlju (pred carem, poklonio mu se) i izjavio:

— Sav sevap (nagradu od boga) za podizanje ove džamije, kao i nju samu, poklanjam mome caru. (Želim) da to bog usliša.

Kad je on to rekao, car se veoma obradovao i naredio:

— Neka odmah podignu još jedan visoki minaret sa desne strane džamije.

Tako je i učinjeno pa ona zato sada ima dva minareta i naziva se Careva džamija[37]. Džamija ima bogat vakuf[38], čvrsta je i predstavlja pravu kosmoramu. Sa nje se vidi čitavo jezero na južnoj strani. Isto tako se vidi kakve vještine izvode i kako se kreću kajaci svih ribara. Sa prozora [ove džamije], koji se nalazi na jugoistočnoj strani, jasno se vidi jezero ispod te džamije i sve građevine u nepreglednoj ravnici, polju. U ograđenom dvorištu (harem) te džamije nalazi se visoko drveće čija se stabla dižu nebu pod oblake kao Kumova Slama. U hladu pod svakim stablom u zelenilu sjede svi prijatelji i jarani sa učenim ljudima i [dervišima]; tu se osvježavaju i vode naučne diskusije iz oblasti islamskih (šerijatskih) znanosti. Na drugoj strani, opet, čili mladići poput kakvih leventi izvode razne igre i vježbaju u rukovanju oružjem.

menta koje je 1479. godine izdao *Jusuf-čelebi, poznat kao Ohruzade*, a koji su, začudo, izmakli iz vida i Bajraktareviću i Kalešiju (v. H. Šabanović, *Najstariji turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća*. Istorijsko-pravni zbornik sv. 2, Sarajevo 1949, 185—8). A ti i drugi dokumenti mogli su im znatno pomoći da ovo pitanje riješe. Na osnovu svega toga, nema mislim, nikakve sumnje da su Sinan Čelebi, Jusuf-Čelebi, sin Mahmudov, odnosno Jusuf-Čelebi Ohruzade isto lice.

Puno ime ovoga čovjeka glasi: Sinanuddin (Sinan) Jusuf-Čelebi Ohruzade. Ocu mu je bilo ime Mahmud, bio je kadija. Istom zvanju posvetio se i ovaj njegov sin koji je u tom zvanju dostigao visok rang kadije — mufettiša (inspektora). U tom svojstvu on se javlja 1479. godine, kada je izvršio inspekciju carskih hasova u Bosni i tom prilikom izdao jednu potvrdu fojničkim franjevcima na njihov dio mlinova koji su nekada pripadali bosanskom kralju, a drugu knezu Ivanu Nasanoviću. (Više v. Istorijsko-pravni zbornik 2, Sarajevo 1949., str. 185—8). Dalje nemamo o njemu nikakvih vijesti sve do 1491. godine, kada je napisao vakufnamu za svoje zadužbine koje je izdao Dr Hasan Kaleši (v. POF XI—XII, 1962—3). Umro je u nedjelju 12. redžepa 898/28. aprila 1493. godine i sahranjen u groblju pokraj Imaret-džamije, koju je sam podigao. Njegov grob je bio zapušten još u doba Nušića.

36. = Bajezid II (1481—1512), jer on u turskim istorijama ima naziv Sveti, ali ne zato što je bio mistik, nego zato što je povratio vakufima dobra koja je Mehmed II bio pretvorio u timare.

37. Na osnovu vakufname Jusufa Ohruzade može se zaključiti da su ovi navodi Evlije sasvim tačni i da imaju izuzetan značaj za pravilno objašnjenje nastanka prvih carskih džamija u nekim drugim našim gradovima, kao npr., u Sarajevu. Potrebno je ipak naglasiti da je ova džamija u vrijeme kada je bila poznata pod imenom Imaret-džamija i da je narod tu džamiju uvijek pripisivao njenom pravom osnivaču Sinanuddin Jusuf-čelebiji Ohrizade, a ne sultanu Bajezidu, kako se kasnije nazivala zvanično i kako je naziva Evlija.

38. Iz čega se sastojao vakuf ove džamije, sada se ne zna, jer je i sama džamija davno propala.

Iznad gornjeg svoda jugoistočne kapije ove svijetle džamije napisan je ukrasnom kaligrafijom (hatt-i celîl) kelime-i šehadet (islamsko vjeruju):

Samo je Allah bog, a Muhamed je Allahov poslanik.

Osim ovih [džamija], u ovoj tvrđavi postoje još samo dva mahalska mesdžida, ali i oni imaju vrlo malo posjetilaca.

Međutim, ovdje postoji šest hrišćanskih manastira koji su u tako dobrom stanju, tako uređeni i nastanjeni, da u svakom ima po četrdeset i po pedeset kaluđera-patrijarha[39]. Od svih su najbogatiji manastir patrijaršije[40] i latinski manastir. Kad ujutro i naveče iz mesijanske kuhinje izdaju hranu popovima, tada oni dijele obilnu hranu i muslimanima.

U ovoj tvrđavi uopće nema kuća, hamama, čaršije niti pazara. Sve ostalo pusto, prazno i neizgrađeno zemljište zapremaju vinogradi i bašče. Tu ima mnogo dunuma potpuno prazne (puste) zemlje, jer je to velika tvrđava.

Opis velikog Donjeg šehera-rajskog naselja. — On je tako dobro naseljen i ukrašen da miriše rajskim mirisom kao grad Damask. Jezik je nemoćan da ga opiše. Ljudi koji su posmatrali šeher spuštajući se sa visoravni Istok[21], kažu da je velik kao Jedrene i Brusa.

O broju i nazivima ohridskih mahala. — Tu ima ukupno sedamnaest mahala, deset muslimanskih, a sedam mahala grčkih, bugarskih i latinskih nevjernika. Najbolje naseljene i najljepše su: Ohrüzâde[41], mahala Tekija[42], mahala Kuloğlu[43], Hajdar-pašina mahala[44], mahala Kodža Sijavuš-pašine medrese[45], mahala Zulmija, Hadži-Hamzina mahala[46], mahala Iskender-begova mesdžida, mahala Junusvojvode, Koči-begova mahala, mahala emina Mahmuda i Kara-Hodžina mahala; ukratko, od sedamnaest mahala [u tom šeheru] to su najljepše, najnaseljenije i najživlje.

39. U orig.: *patrik*.

40. U orig.: *patriyargah*.

41. Ova je mahala u narodu bila poznata pod nazivom Imaret-mahala, a nalazila se u ohridskoj tvrđavi u Gornjem saraju oko istoimene džamije i imareta, zadužbina Sinanuddin Jusuf-čelebije Ohruzade.

42. Ova je mahala u narodu bila poznata pod nazivom Teke ili Teće-mahala. Njen centar predstavljala je istoimena džamija, zadužbina sultana Sulejmana Veličanstvenog, kako kaže Evlija, a ne nekog Zajnulabidin-paše, kako piše F. Bajraktarević. Ova džamija i mahala nalazile su se na struškom drumu u bivšoj ulici Cara Uroša.

43. Nalazila se oko istoimene džamije u bivšoj ulici Cara Uroša, blizu plaže.

44. Ko je ovaj Hajdar-paša, koji je u Ohridu podigao džamiju koja je nosila njegovo ime, sada se ne može ništa kazati. Njegova je džamija navodno vrlo stara, a nalazila se također u bivšoj ulici Cara Uroša.

45. Kodža Sijavuš-paša.

46. Nalazila se u nekadašnjoj ulici Cara Uroša, tamo gdje se nalazi i istoimena džamija.

Džamije sultana, vezira i uglednih ljudi. — Tu ima svega sedamnaest muslimanskih bogomolja u kojima se ljudi obraćaju bogu za svoje potrebe. Na prvom mjestu je Hadži-Kasimova džamija na obali jezera[47], koja je jako posjećena. Ta je džamija pokrivena čistim plavim olovom, ima četvorougaonu kupolu koja je pokrivena daskom. S jedne strane ove divne džamije nalazi se minaret zidan u starom stilu. Zatim džamija Tekija sultana Sulejman-hana. Ona je vrlo svijetla i prostrana. Zatim ima džamija Kuloğlua, takođe u starom stilu, pa Hajdar-pašina džamija, stara bogomolja.

Postoji i džamija koju nazivaju Zulmija (= mračna) džamija, iako je vrlo svijetla; samo, moguće je da je ona sagrađena zulumom (nasiljem) [pa zato tako prozvana]. Tu se nalazi Hadži-Hamzina džamija, zatim Careva (Hunkar) džamija gore u tvrđavi sa dva minareta, pa velika džamija Aja Sofija u tvrđavi. Ove navedene džamije su u svijetu čuvene bogomolje.

Popis mesdžida pobožnih vjernika. — Ima ukupno sedamnaest mahalskih mesdžida (buk'a). Na prvom mjestu ističu se: Skenderbegov mesdžid, mesdžid Junus-vojvode, Koči-begov mesdžid, Čaršijski mesdžid, Činarli-mesdžid[48] i Kara-Hodžin mesdžid; ukratko, tu ima sedamnaest mesdžida koji su sposobni za postanu džamije. Vakuf svakog od njih je bogat i ima svoje službenike.

Opis saraja prvaka i aga i kuća ostalih bogatih muslimana. — Kao što je navedeno u sudskom protokolu (sicill-i şer'), tu ima ukupno četiri stotine ćeremitom pokrivenih i tvrdo zidanih kuća, prizemnih i na sprat. Sve su to prostrani dvorovi sa rajskim vrtovima kao rajska bašča (revda-i ridvān) ovog velikog šehera koji su sa svojim vinogradima i baščama ukrasili ohridsko polje. Oni koji su vidjeli ovaj šeher kažu da on ima deset do petnaest hiljada kuća.

U okolini ovoga veličanstvenog šehera nema nikakve druge tvrđave. Sa sjeverne, zapadne, južne i jugoistočne strane je Ohridsko jezero. Na istočnoj strani prostire se ovaj idealni šeher sve do podnožja gorske visoravni Istoka, sav u samim drvoredima i ružičnjacima. Zato je prosto nemoguće da se u okolini ovoga grada podigne tvrđava, jer čitavu okolinu krase bašče i ograđeni bostani.

Najbolji i najsavršeniji od svih saraja je veliki dvor Ohrūzādea, koji je poput tvrđave. On ima brojne divanhane i konjušnice, a na obali jezera ima svoje zamkove (maksūre). Mezīd-pašin saraj je takođe uzoran. To su najpoznatiji saraji.

Popis medresa učenih tumača Kur'āna. — Ovdje se nalaze dva nastavna zavoda učenih teologa. Na prvom mjestu je medresa Kodža Sijavuš-paše na obali jezera preko puta (ulice) lijevo od spomenute

47. Nalazila se kod bivšeg Srpskog kralja, postojala je do 1941. g. i bila navodno najstarija sačuvana džamija u Ohridu. Oko ove džamije postojala je i istoimena mahala, koju Evlija ne spominje.

48. To je vjerovatno onaj mesdžid što se nalazio kod prastarog platana (činar) na malom trgu na raskrsnici putova Ohrid — Struga i Ohrid — Bitolj.

Hadži-Kasimove džamije. Ona je kao vrt Sudak[49]. Oko njenog dvorišta (harem) nalaze se brojne sobe. Ima svoga profesora (ders-i'ām) i svoje đake. Đacima svake sobe određena je hrana (lahmiyya) i rasvjeta (šem'iyya) od strane vakufa. Drugo je Sulejman-hanova medresa-Tekija. I ona je u dobrom stanju (aktivna). Ima još mnogo medresa po tekijama (zāviye-medrese).

Opis dāru 'l-hadīsa (zavoda za izučavanje svete tradicije). — Sveta tradicija ('ilm-i hadīs) i nauka o pravilnom čitanju Kur'āna ('ilm-i tecvīd) izučavaju se samo na jednom mjestu. Njihovi znalci islamske tradicije i hafizi (ljudi koji znaju Kur'ān naizust) nisu na glasu. Ovdje se izučava čitanje Kur'āna samo prema Hafsovom učenju (kirāet)[50]. Iz oblasti svete tradicije čita se djelo al-Buhārī[51].

Opis osnovnih škola. — Postoji svega sedam škola u kojima se uči azbuka i osnovna pismenost. Najpoznatiji mektebi su: mekteb Ohrūzādea i Agin mekteb.

Opis trgovačkih hanova[52]. — Ovdje se nalazi i tri divna hana, ali nisam se raspitivao ko ih je podigao.

Opis hamama u kojima se kupa tijelo i osvježava duša. — Postoje svega dva javna kupatila za gospodu i puk. Najpoznatiji je hamam Ohrūzādea;[53] građen je u starom stilu, ali ima prijatan zrak. Drugi je hamam Gazi Husein-paše; to je divan hamam u kome je zrak prijatan, a i sama građevina je lijepa.

Opis privatnih hamama mjesnih prvaka i uglednih ljudi. — Pričali su mi neki domaći ljudi sa ponosom da u njihovom gradu ima sedamdeset i pet hamama u sarajima i po kućama. I stvarno ima. Tako u dvoru Ohrūzādea postoje dva hamama; isto tako u dvoru njegovog brata . . . -efendije.

Opis bezistana u čaršiji. — Tu postoji ukupno sto pedeset dućana i sedam dobro opremljenih i krasnih kafana (kahvehāne) u ko-

49. Nepoznato.

50. To je Hafiz ibn Omer (umro 860. godine). Poznat je pod nazivom Hafsal-Kārī i bio u svoje doba najbolji poznavalac nauke o pravilnom čitanju Kur'āna.

51. Ovo se djelo tačno zove *Ṣaḥīḥ al-Buḫārī*. To je najčuvenija zbirka vjerske tradicije (ḥadīs) koju je sastavio Muhamed ibn Ismail Abu Abdullah al-Džu'fi, koji je rođen 21. VII 810. godine u Buhari, a umro 31. VIII 870. godine u rodnom mjestu.

52. *Šehr engiz*, doslovno znači gradska vreva, gradska buka. Od početka XVI stoljeća u turskoj poeziji nastao je čitav niz pjesama koje se nazivaju *šehr engiz*. U njima su opisani razni gradovi: kao npr. Jedrene, Kratovo, Priština i dr. Iz ovoga i drugih mjesta kod Evlije Čelebije vidi se jasno da gornju konstrukciju ne treba shvatiti i prevoditi doslovno: gradska buka i slično, nego da se ona upotrebljavala u osmanskom u značenju »opis« i da je treba prevesti jednostavno sa »opis (grada)«.

53. Ovaj se hamam ne spominje u vakufnami Ohruzadea, što znači da je podignut poslije njegove smrti (1493).

jima se sastaje obrazovani svijet, ali nema javnih bozadžinci (bozahâne) niti krčmi (meyhâne). U tvrđavi u hrišćanskim mahalama, ima veoma mnogo krčmi u kojima se toči čisto vino.

Ovdje nema bezistana, ali ipak ima u izobilju svakovrsne robe. Sama čaršija je razbijena i rasturena na četiri mjesta. Čaršija na glavnoj ulici, kao i one po sokacima, ukrašene su velikim stablima visokih platana koji daju hladovinu.

Česme su većinom zapuštene, ali ne postoji ni potreba za vodom iz njih, jer je voda jezera svježa kao voda života pa zato nisu potrebne česme sa tekućom vodom. Zbog toga su sva vrela zapuštena. Osim toga, većina velikih dvorova (gospodskih kuća) nalazi se na obali jezera . . .

Pohvala klime koja osvježava čovjeka. — Zbog toga što je klima vrlo prijatna, ovdje ima veoma mnogo lijepih ljudi i žena, mladića i djevojaka. Svi su srebrnastog tena, vitkog stasa i divnog izgleda, tako da jedni drugima osvajaju srca. Njihova ljepota i krasota je poznata po cijelom svijetu. Ovdje su mnogi ostavili svoja srca.

Opis divnih jabuka, božijeg umijeća. — Od njihovih specijaliteta ističu se devet vrsta dunja kao što su baba ayvası (očeve dunje) i ekmek ayvası (krušne dunje), a naročito dvadeset i četiri vrste izvanrednih šljiva i dvadeset četiri vrste krušaka, koje su upisane u sudske protokole. To su tako sočne i ukusne kruške da takvih nisam vidio ni u šeheru Malatji (Malatya) niti u šeheru Bitlisu u Đurđistanu (Georgija), niti u varošima Jasu i Urdubad (?) u provinciji Tebriz (niti u Širazu niti u šeheru Jaru). Naročito se ističe bey imrudi (begova kruška) koja je slatka i sočna kao . . . Samo se voće ovog zalim-šehera ne može prenositi iz jednog kraja u drugi kao poklon, jer je vrlo sočno. Njihove jabuke, međutim, izvoze se u kutijama u sve zemlje i dugo vremena zadržavaju svoj ukus i slast. One dugo vremena ne mijenjaju uopće ni boju ni divni miris. Ostalo njihovo voće, međutim, ne može se izvesti ni tri milje. Ali, ja sam, siromah, ipak uspio da u pamuku prenesem jednu vrstu njihovih krušaka, koja se zove seferdžel, čak do šehera Strumice[54].

Opis jela, najvećih blagodati. — U ovome šeheru ugledni ljudi imaju običaj da zimskih večeri jedni drugima, stari i mladi, priređuju bogate gozbe, tako da se na svakom sijelu (sohbet) jede neko fino jelo koje se ne jede na drugim sijelima. Osobenost ovog grada je da se na svakoj gozbi nude raznovrsna ukusna jela priređena na drugi način nego na nekoj drugoj gozbi. Isto tako raznovrsni slatkiši i prijatni kompoti koji se nude na jednom sijelu nisu uopće nikada slični prijatnim kompotima i slatkišima na drugom sijelu (sohbet). Štaviše, ja sam, siromah, na gozbi kod Ohruzadea jeo i uživao dvadeset i šest različitih kompota i umalo nisam, siromah, crkao od tih kompota, pa sam zato zapisao da su ohridske gozbe i kompoti slavni i poznati u cijeloj Rumeliji . . .

Opis imareta u kome se nalazi menza softi (studenata). — Postoje tri trpeze (dār-u ziyāfe) za sirotinju.

Prvo je imaret (javna kuhinja) one divne džamije gore pred tvrđavom koju je Ohrüzāde poklonio caru; tu se ujutro i naveče, gospodi i sirotinji, starom i mladom muslimanu i hrišćaninu dijeli po jedan tanjir čorbe i po jedan komad hljeba[55].

Drugo je imaret džamije-Tekija (Teće džami).

Opis karavan-saraja. — Ovdje postoje tri besplatna konačišta. Najbolji je onaj karavan-saraj na Malom trgu (Kučuk pazar) u debelom hladu platana. On ima četrdeset ognjišta. Zgrada karavan-saraja Ohrüzādea je takođe čvrsta[56].

Opis uzornih urbanih građevina. — Prije svega tu je velika džamija Aja Sofija, koja zaslužuje da se razgleda. Pred onom džamijom gore pred tvrđavom, koju je Ohrüzāde poklonio caru, postoji jedan bunar žive vode koja je kao eliksir života. Majstor [vješt kao] Ferhad[57] je svojom ferhatovskom krampom iskopao zaista uzoran bunar. Dubok je ravnih osamdeset lakata. Interesantno je kako je majstor [za izgradnju] vodovoda minama izbušio stijene visoke kao brdo i svojom građevinarskom vještinom doveo vodu čak iz Ohridskog jezera. Voda se izvlači iz bunara pomoću vitla za vodu i koristi se za imaret, za šadrvan džamije, za hanefijske česme i za druge potrebe. I to je jedna zanimljivost koja zaslužuje da se vidi.

Opis izletišta i odmarališta. — Ovaj šeher ima na sve četiri strane dvanaest mjesta za izletišta ljudi koji se provode. To je takođe jedna osobenost specifična samo za Ohrid i ona ne postoji u nekom drugom kraju. Prije svega, u pogodno vrijeme (dane) ide se preko jezera kajacima na jedra[58] i lovi raznovrsna riba. Provod i uživanje na vodi je osobenost ovog grada. Drugo izletište je na jugoistočnoj strani tvrđave s one strane [preko puta] gdje se nalazi Sazli göl (jezero obraslo u trsku). Ono je prostrano koliko pet gumana, ali je, kažu, veoma duboko. Vrlo je zanimljivo loviti patke i guske na tom jezeru. Lijep provod pružaju lovišta ribe (balik dalyanlari) i šetnje po gorskoj visoravni Istok.

Opis posebnog dijalekta ovdašnjeg stanovništva. — Sav narod govori bugarski i grčki (urumce), ali ne zna uopće albanski, jer Rumelija nije naseljena Arnautima (Arnabudistan); zna da govori turski sasvim literarno, pravilno i jezgrovito. U ovom šeheru ima vrlo bistrih i visoko obrazovanih ljudi.

Opis grube nošnje vrlih junaka. — Svi mladi momci nose odjeću od crvene saja-čohe, kalpake od samura i kunovine, dolame od razne čohe i potijesne čakšire na kopče. Na noge oblače žute kabādī-papuče, a za pojasove zadijevaju pale i noževe i tako idu.

Starci, međutim, zavijaju oko glave raznovrsne muhamedovske saruke i oblače krajiške [ogrtače], kontuše i ogrtače od raznovrsne čohe.

Njihove žene, međutim, nose bogate feredže a na golu glavu stavljaju pokrivače od tankog bijelog platna i šetaju vrlo uljudno po svim glavnim ulicama, osim po čaršiji i trgu.

Dodatak općem opisu šehera Ohrida. — Prije svega napominjem da je i ovdje na svečanom divanu u prisutnosti ohridskog [sandžakbega] Ali-bega pročitana carska zapovijed u vezi sa čuvanjem vilajeta Maniju[58] koju sam ja donio. [Kad je ferman pročitan] sva je islamska vojska uzviknula: »U mlađega pogovora nema« i počela da se sprema za odlazak u vilajet Maniju. Ali-beg je meni, siromahu, darovao dvije stotine groša, jednog ata, jednog buntovnog arnautskog mladića i jednu sablju, dok je mojim slugama darovao po deset dukata. Osim toga, pobrinuo se da nam boravak bude prijatan i ugodan. I on je posvetio svu pažnju i brigu sakupljanju vojske.

Razgledanje stare kovnice novca. — Ovaj veliki šeher bio je stara rezidencija sultana Osvajača. Budući da je i sultan Bajezit Veli (Sveti) logorovao u ovome mjestu jednu godinu sa svom svojom vojskom, to je ono postalo prijestonica Osmanovića (Āl-i ʿOsmān). U ovome šeheru kovao se novac sve do vremena sultana Murat-hana IV[59]. I sada je mjesna kovnica u Donjem gradu blizu pašina saraja velika radionica u kojoj je kapija zatvorena. Tu se nalazi sav alat i pribor, kalupi i iskovani novac, tako da sam i ja, siromah, vidio akče iz te kovnice prave težine. Tu se nalazio jedan primjerak novca na kome piše: »Sultan Ahmed sin Mehmed-hana[60], neka mu je vladavina slavna! Kovano u Ohridu . . .«

Grobovi znamenitih ljudi u Ohridu. — Tu se između svih ostalih grobova ističu grobovi Ohrūzādea i Gāzī-bega, koji su pokopani pred mihrabom Careve džamije gore u gradu. Haznadar, koji je umro mučenički, pokopan je [u mauzoleju] pod kupolom pokrivenom ćeremitom. Taj mauzolej nalazi se na jednoj litici na obali jezera sa lijeve strane džamije Aja-Sofije, pokraj pašinog saraja . . .

Poslije toga mi smo sa Ohrūzādeom i nekoliko stotina ljudi pojahali konje i napravili izlet na gorsku visoravan Istok.

Pošavši iz Ohrida i idući tri sata, došli smo u

SELO ČERIBAŠI

To je krasno selo u Ohridskom polju. Naseljeno je bugarskom rajom, ima uredne bašče i dvije stotine kuća.

Zatim smo išli pravo prema istoku i penjući se pet sati naviše [došli smo na planinu Istok].

OPIS VELIKE GORSKE VISORAVNI ISTOKA

Ova neobična visoravan poznata je i Arapima i Persijancima. Sa svake strane te visoravni vide se sve gore i planine na području sedam kadiluka. Na zapadnoj strani ove visoravni leži šeher Ohrid, koji je udaljen pet sati hoda, više prema jugu. Sami grad, njegovo

jezero i sve njegove kao hamun prostrane njive vide se jasno kao plijen strijelaca. Ljeti se, na toj visoravni tovi i napasa ravnih tri stotine torova ovaca za suvat bogatog, plemenitog i dragog vlastelina i plemića bega Ohruzadea. Tu se nalazi oko sedam hiljada raznovrsnih ovaca. Ova visoravan Istok je poslije Almanskog gorja (Alpe) i planina: Rilja, Despot, Serez i Taus najpoznatija u zemljama Ruma. Tu smo stanovali sa pastirima po stajama i torovima ovaca i sa njima se pomjerali jedući kajmak, jogurt, »telme«-sir, povlaku, eniz, gölemez, hošmerad, kajmak sa medom, kajganu sa medom i mladi sir i pijući cijeđ iz mlijeka žutih koza koji se naziva »*surutka*« i koji pomlađuje jetru; jeli smo još ćevape od debelih janjadi i ribu pastrmku i pili raznovrsne vode koje su kao eliksir života, hladne kao komad leda. Isto tako jeli smo plodove šumskog bilja i trava, kojih tu ima na hiljade vrsta, kao ribizle, ešgan, jagode, divlje trešnje i borovnice i pili medovinu napravljenu od raznih vrsta meda-samotoka i tako uživali. Takvih zumbula, grčkog mošusa, tulipana, jagorčine i narcisa kakvi se nalaze na ovoj planini ima možda još samo na planini Bingjol (Bingöl) u vilajetu Erzerum, na planini Bīsutūn, na planini Dema[ve]nd i na planini Erdžeš. Na ovoj visoravni uživali smo i provodili se sedam dana, a zatim smo krenuli dalje prema istoku spuštajući se naniže sad pješke, a sad opet jašući na konjima.

Idući tako . . . . sati prema istoku prošli smo selo Jarane (Parani).

Putujući šest sati dalje opet prema istoku došli smo u Resen.

OPIS NAPREDNE KASABE RESENA

Ova kasaba je nijābet na teritoriji ohridskog [sandžaka] i zijāmet sa imunitetom; nalazi se u prostranom polju kroz koje protiče rijeka . . ., a sastoji se od svega sto osamdeset čvrstih ćeremitom pokrivenih kuća sa baščama situiranih na prostranom terenu. Ima svega dvije mahale. Jedna polovina stanovnika su muslimani, a druga polovina su hrišćani.

Postoje dvije muslimanske bogomolje; jedna je džamija Ramazan-bega iz šehera Manastira (Bitolj), nalazi se u čaršiji. To je lijepa džamija; pokrivena je ćeremitom i ima kameni minaret. U dvorištu džamije nalazi se mekteb. Druga je Hadži-Muratova džamija.

Postoji jedna medresa za softe (studente), jedna derviška tekija, jedan hamam koji je zadužbina Sarūzādea; jedan han i dvadeset malih dućana.

Jedanput sedmično okuplja se iz okolnih sela na hiljade ljudi, održava se veliki sedmični sajam (pazar) i vrši živa trgovina.

Ja, siromah, dao sam da tėlali na ovome pazaru oglase da oni koji su određeni da idu čuvati grad Maniju ni časa ne čekaju.

Od prvaka i uglednih ljudi ovog šehera naročito se ističu gostoljubivi Köčl-beg i Murtezā-beg [koji drže konake za goste]. Oni su meni, siromahu, i Ohrūzādeu priredili veliku gozbu, a sutradan su otišli na vojni pohod u Maniju.

Od specijaliteta ove kasabe Resena ističu se kesten i zimska kruška. U njihovim planinama nalazi se neko korijenje od koga se

proizvodi crvena boja [egipatskih] piramida i koja naginje boji čohe. To su interesantne i glasovite boje koje zaslužuju da se vide. Svo stanovništvo zanima se uglavnom gajenjem ovog korijenja za boje koje izvoze čak u Frengistan (zapadnu Evropu). Ono se mnogo traži; tu dolaze trgovci iz svih krajeva i pakuju na hiljade paketa korijenja [od koga se dobija] ova boja i raznose je u razne krajeve svijeta.

Od ovog mjesta ostaje nam na lijevoj strani vrlo blizu kadiluk Prespa.

Zatim smo se ponovo vratili natrag, na gorsku visoravan Istok, gdje smo uživali jedan dan i jednu noć. Potom smo se spustili sa visoravni prema zapadu i nakon pet sati ponovo prešli selo Ćeribaši i opet došli u šeher Ohrid. Tu smo prenoćili jednu noć pa se sutradan oprostili sa svim prijateljima i uz pratnju vojne glazbe ohridskog [sandžak]bega krenuli sa svom vojskom na čuvanje grada Manije.

XLVII

OPIS KONAKA NA PUTOVANJU OVOGA NESREĆNOG SIROMAHA IZ OHRIDA U ISTANBUL

(VIII, 745—759)

Naš veliki put vodio bi nas opet preko visoravni Istok[1], ali tuda nismo krenuli, nego smo, da bismo potjerali zaime i timarnike ohridskog sandžaka koji su bili određeni da idu na vojni pohod u Maniju[2] i da bismo obišli i razgledali neka sela i kasabe, krenuli iz Ohrida i išli pet sati te prošli kasabu Strugu[3]. Kružeći obalom Ohridskog jezera i idući pet sati prema jugu došli smo u Podgradec[4].

OPIS DIVNE KASABE PODGRADECA

I ovo mjesto spada u has ohridskog [sandžak]bega i nalazi se pod upravom njegovog vojvode. To je nijābet kadiluka Starove[5]. Na suprotnoj strani od ovog mjesta (šehir) preko jezera vide se kasaba Struga[3] i grad Ohrid, između njih nalazi se [rastavlja ih] samo jezero.

Ova kasaba ima svega četiri mahale i samo četiri muslimanske bogomolje. Prvo je . . . džamija u čaršiji. To je divna džamija, pokrivena je ćeremitom, i ima kameni minaret; zatim džamija . . . koja ima veliki broj posjetilaca. Postoje dva dobra mahalska mesdžida, jedna medresa za softe (studente), dva dječija mekteba u kojima se uči abeceda, jedna tekija zanesenih derviša (*abdalān*), tri hana, jedan mali hamam; ima još dvadeset kućnih hamama u svega šest stotina kuća koje su pokrivene ćeremitom i okružene vinogradima i baščama; zatim svega sto pedeset dućana, a nema od kamena [tvrdo] zidanog bezistana. Na obali jezera međutim, ima mnogo čistih tabačkih dućana. Budući da se ovo mjesto (šehir) nalazi na obali jezera, zamkovi i hladnjaci nekih velikih dvorova nalaze se na obali jezera. Svi nji-

1. U orig.: *Ustok.*
2. U orig.: *Maniya*, danas Maina, tačnije Mani, južni dio Peloponeza u Grčkoj.
3. U orig.: *Usturka* = Struga.
4. U orig.: *Podgradas* = Podgradec na jugozapadnoj obali Ohridskog jezera.
5. U orig.: *Istarova*, danas Starova.

hovi prozori su okrenuti prema vodi. Neki prijatelji [prirode] sjede na tim prozorima i odatle love izvrsnu ribu. Svaku noć žene iz svojih kuća love ribu i stalno jedu biranu svježu ribu.

Budući da je klima prijatna, u baščama i voćnjacima uspijeva raznovrsno sočno i slatko voće; naročito su slatke i sočne kruške pa je ovaj šeher postao krasno i lijepo mjesto, kao što je i njegovo voće, tako da ono ima neki poseban duh.

Na jugoistočnoj strani ove kasabe, osam sati hoda daleko, nalazi se šeher Korča[6]. Ranije (1077/1666) godine ja sam posjetio i vidio varoši (šehir) Korču[6], Hrupište[7], Bihlište[8] i Gölükesre[9], pa zato ovog puta nisam krenuo na te strane nego sam opet krenuo obalom jezera prema sjeveru i putovao sretno dva sata prostranom i plodnom ravnicom punom sela sa vrtovima, baščama (vinogradima) i čiflucima; to su potpuno zaštićena i sigurna mjesta pa sam ih sretno proputovao i došao u Starovu.

OPIS NAPREDNE KASABE STAROVE[5]

Iz ovoga mjesta lijepo se vidi kasaba Podgradec[10]. I ova kasaba nalazi se na teritoriji ohridskog sandžaka i spada u has njegovog [sandžak]bega. Njom upravlja [sandžakbegov] vojvoda; to je kadiluk sa rangom od sto pedeset akči. Njegova nahija sastoji se od sedamdeset sela. Sva njegova raja i povlašteno stanovništvo (beraja) su Bugari[11].

Po zakonu sultana Sulejman-hana u ovaj grad dolazi jedan čorbadžija od janjičarskog odžaka kao devširmeaga u ime carskog dvora njegovog veličanstva cara i odavde odvodi nekoliko stotina odabranih bugarskih i grčkih (rūm) mladića [u adžemi oglane]. Na njihove glave stavljaju crvene mladićke ćulahe, a na ramena im oblače odijelo od crvenog sukna (aba) i odvode ih u prijestonicu kao danak u krvi (devširme gulamlari). Svi su neobično cijenjeni, a oni koji su plemenita roda (plemićkog porijekla) postaju carski paževi (gilman-i hassa). Ostale pristale mladiće opredjeljuju korpusu bostandžija (bostanci ocaği) i korpusu janjičara (yeniçeri ocaği), a slabije predaju u odžak topčija i džebedžija. Mladiće koje pokupe iz drugih kadiluka kao danak u krvi predaju uglednim kućama i viđenijim ličnostima po spisku i pošto se kod njih obrazuju, odgoje i školuju unose ih u platni spisak adžami oglana. Poslije [izvjesnog vremena] ulaze u korpus janjičara, a zatim u korpus carskih spahija. Mnogi od njih, kojima je bog dosudio, postali su veliki veziri, muftije i mulle, jer je ovaj šeher Starova[12] divno i blagosloveno mjesto, izvor otresitih mladića i onih dječaka koji se uzimaju kao danak u krvi. Ono je

6. U orig.: *Gorica*, danas Korača u Albaniji, južno od Ohridskog i Prespanskog jezera.
7. U orig.: *Hurpušta*, danas Argos Orestikon u Grčkoj, južno od Kastorije.
8. U orig.: *Bihlišta*, kasnije Biglišta, danas Bilsht u Albaniji, istočno od Korče.
9. *Gölükesre*, vjerovatno Kastorija na istoimenom jezeru.
10. U orig.: *Podgradas*, v. ovdje str. 565, nap. 4.
11. V. str. 547, nap. 5.
12. U orig.: *Istar-ova* = Starova, v. ovdje str. 565, nap. 5.

uvučeno na kopno četiri hiljade koraka od Ohridskog jezera. U njemu ima četiri stotine dobro stojećih i dobro naseljenih i ćeremitom pokrivenih gospodskih kuća. Neke sirotinjske kuće pokrivene su trskom, ali svaka kuća, po nekom ustaljenom redu, ima vinograd i bašču.

Tu postoje svega četiri mahale. Polovina mahala su muslimanske, a polovina nemuslimanske. Ima i četiri muslimanske bogomolje. Dvije su džamije; džamija ... u čaršiji pokrivena je ćeremitom i ima jedan minaret. Džamija ... je divna. Postoje i dva mahalska mesdžida-tekije, jedna medresa softi, jedan dječiji mekteb, jedna derviška tekija (hānikāh). Tu ima stotinu dućana, samo nema bezistana, ali je promet velik i ima svih stvari. Tu se nalaze tri hana i jedan javni hamam, ali ima još kućnih hamama. Vinogradi i bašče su brojni. Ukratko, ova divna kasaba je pravi svjetski perivoj. Od zaima koji ovdje imaju svoje odžake, i to ... aga, ... aga i drugih bili su prema carskom fermanu određeni da idu čuvati grad Maniju[2] pa su oni iz ovog šehera krenuli na tu stranu, a mi prema Carigradu (der-i devlet). Pri tome nismo išli više prema gradu Ohridu, nego smo krenuli ka jugoistoku iza leđa šehera Ohrida podnožjem gorske visoravni Istok[13]. Zatim smo opet prošli selo Ćeribaši i uzeli za vodiče nekoliko ljudi od bugarske raje pa smo opet prešli gorsku visoravan Istok[1] drugim putovima, promatrajući tu visoravan. Spuštajući se niz nju pet sati [došli smo u]

SELO PAŽ[14]

To selo naseljeno je samim bugarskim hrišćanima, a nalazi se na teritoriji ohridskog sandžaka. Prošavši to selo i spuštajući se [tri] sata prema jugoistoku [došli smo u Prespu].

OPIS VELIKOG SELA-KASABE PRESPE

Ovo je takođe vojvodaluk na teritoriji ohridskog sandžaka i has ohridskog paše. To je kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči, samo tu ne postoji kasaba, nego se nahija [ovog kadiluka] sastoji od četrdeset dobro naseljenih, i dobro stojećih sela, tako da je svako od njih kao kakva kasaba. Neka od tih sela leže na obali Prespanskog jezera (Prespa gölü). Ovo su bogata i dobro naseljena sela.

OPIS PRESPANSKOG JEZERA

To je malo jezero četvorougaonog oblika koje [dobiva vodu] iz Ohridskog jezera. Uzduž i poprijeko zaprema devet milja. U njemu se lovi vrlo mnogo raznorodnih riba; to je zaseban emanet. Ponekad, međutim, ovaj emanet drži emin Ohridskog jezera.

Odatle smo putovali kroz prespanski kadiluk ostavljajući kasabu Resen[15] na lijevoj strani. Ja, siromah, putujući kroz jednu planinu obraslu hrastovinom prošao sam

13. U orig. pogrešno: *Aštok*.
14. U orig.: *Paz*, nepoznato.
15. U orig.: *Resna*, danas Resen.

SELO DERBENT[16]

Idući četiri sata dalje opet prema istoku došao sam u

SELO GAVATO[17]

To je hrišćansko selo na području šehera Manastira (Bitolj).

Odatle smo putovali dalje pet sati opet prema istoku, a zatim se malo odmarali na jednom idealnom mjestu za izlete na obali rijeke ... koja protiče kroz šeher Manastir[18]. Tu smo slušali hiljade raznovrsnih tužnih melodija slavuja. Ovaj divni perivoj sa drvoredima opisali smo ... godine, i to onako kako je to pero u stanju da izloži[19]. Samo ovo je tvorevina božja kakvoj nema ravne ni slične na zemlji. To je idealan perivoj sav obrezan, tako da ako ima sličan u Rumeliji[20], onda je to ovaj idealni šeher Manastir.

KONAK U VELIKOM ŠEHERU I STAROM GRADU BOGOM ŠTIĆENOM MANASTIRU

U ovaj šeher dolazio sam ravno sedam puta. Zadržavajući se u njemu duže vremena detaljno sam opisao sve njegove osobitosti pa neka se izvoli pogledati ... sveska [Putopisa][21]. Tu će se saznati do koga je stepena ovaj šeher naseljen i izgrađen. Ovdje smo i sada zakonačili u kući našeg brata zaima Omeragazade. Tu sam se vidio sa mnogim prijateljima. Ujutro sam se oprostio sa svim njima i za [četiri] sata prešao hamunovsko polje koje se nalazi na istočnoj strani šehera Manastira i došao u

SELO BESLÜ[22]

Ovo je selo zijamet Omer-age. Njegova raja su sve sami Bugari.

Odatle sam krenuo dalje i prošao rijeku ... koja protiče kroz Manastirsko polje i koja dolazi čak iz planina vilajeta Dukadina i sandžaka Prizrena i uliva se u rijeku Vardar[23]. Kad sam prešao ovu rijeku, putovao sam dalje opet prema istoku i za sedam sati prošao mnoga naseljena i izgrađena sela i putovao dalje kroz nahije kadiluka šehera Štipa[24] i došao na konak u

SELO VARIJE (VARYE)[25]

Sve su to čisto muslimanska sela i slobodan zijamet [tj. feud koji uživa ekonomski i administrativni imunitet].

16. Nepoznato.
17. U orig.: *Guvat*, danas Gavato i Djavato na putu Resen—Bitolj.
18. To je rijeka Dragor.
19. Vid. str. 305.
20. U orig.: *diyar-i Rum* = Rumelija.
21. Vid. str. 303—306.
22. U orig.: *Besler*; u jednom rukopisu *Beslu*, nepoznato.
23. Evlija misli na Crnu reku.
24. U orig.: *Iştip*; Štip, grad u Makedoniji, jugoistočno od Skopja.
25. U orig.: *Varye* ili *Variye*, nepoznato.

Putujući odatle ... sati opet prema istoku preko ravnih polja stigao sam u Štip.

KONAK U SELU ŠTIPU[26]

Ja sam tokom 1067/1656. godine nekoliko puta prošao kroz ovaj šeher i detaljno opisao njegove znamenitosti[27].

Zatim smo išli dalje šest sati, opet prema istoku, i prošli mnoga dobro naseljena i bogata sela. Ovo selo i sela koja se nalaze u njegovoj okolini nazivaju se Ovče Polje[28]. Sva ova sela pripadaju vakufu Srednje džamije (Orta-câmi), u kraju Yeni Odalar (nove sobe) u Istanbulu. To su vrlo bogata i naseljena sela. Kad sam i njih prošao, [stigao sam u Radovište].

OPIS KASABE RADOVIŠTA[29]

Budući da je ovo mjesto bilo izletište i lovište nekog zabludjelog kralja Radula, to ga, po imenu toga kralja Radula, pogrešno nazivaju Radovište[29]. Nalazi se na teritoriji ćustendilskog sandžaka i spada u has njegovog paše kojim upravlja pašin vojvoda. Ponekada je upisivano u carski has pa su tada njim upravljali državni organi. Međutim, mnogo puta ga je držao paša skopskog sandžaka.

To je kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči, [a obrazovan je] izdvajanjem izvjesnih nahija iz štipskog kadiluka. Sastoji se od šezdeset bogatih i dobro naseljenih sela. Sva raja ovoga kadiluka su Bugari.

Zastupnik spahija Porte (kethoda yeri) i serdar janjičara [toga kraja] stanuju u šeheru Štipu.

Teritorija ove dobro naseljene kasabe leži sa obje strane jedne rijeke.

[Radovište] ima četiri stotine ćeremitom pokrivenih kuća, većinom prizemnih i na sprat sa baščama, a sastoji se od pet mahala i ima pet muslimanskih bogomolja. Prva je džamija ... u čaršiji i džamija ... koje su u dobrom stanju. Tu postoje dva mesdžida, jedna [medresa] sa sobama za đake i jedan mekteb za nevinu djecu, jedna tekija pravih derviša, jedan mali mračan hamam i tri mala hana; tu postoje i dvije kafane, koje nisu tako lijepe. Ima svega do sto pedeset malih i dostatnih dućančića, a nema bezistana zidanog od kamena. Ali to je mala kasaba koja ima mnogo vinograda i bašča i prijatnu klimu.

Odatle smo krenuli dalje prema jugoistoku i za šest sati prošli mnoga dobro naseljena sela. Ako bih htio da svako od njih opišem,

26. U jednom rukopisu stoji: na konak u tvrđavu Štip.

27. Vid. str. 339—344. Samo taj opis Štipa ne potiče iz 1076/1656, nego 1072/1662. V. str. 35.

28. U orig. pogrešno: *Ofhşe yolu ovaları* = Ovče polje, predjel jugoistočno od Skoplja.

29. U orig. pogrešno: *Ardovišta*, treba Radovište, danas Radoviš na drumu Štip—Strumica.

trebalo bi veoma mnogo pisati. Ja sam se, međutim, ograničio na to da opišem samo ona sela u kojima smo prenoćili . . .

[Putujući dalje] . . . sati došli smo u kasabu Tikveš.

OPIS BOGATE KASABE TIKVEŠ[30]

I ova kasaba nalazi se na teritoriji ćustendilskog sandžaka; spada u has njegovog paše i predstavlja jedan vojvodaluk. To je ugledan kadiluk sa rangom kadiluka od sto pedeset akči. Njegova nahija sastoji se od sedamdeset dobro naseljenih i bogatih sela sa brojnim vinogradima i baščama. Sva raja u tim selima su Bugari, i to su bugarska sela.

Tu nema predstavnika Portinih spahija (kethoda yeri) niti serdara janjičara, ali ima vrlo mnogo uglednih ljudi. Sama varoš leži pod jednim humkom na plodnom i prostranom terenu. Klima je vrlo prijatna. Ima svega tri stotine ćeremitom pokrivenih kuća, od kojih je prilikom popisa sedamdeset kuća zaduženo avarizom (izvanrednim nametima). Tu se nalaze svega četiri hrišćanske mahale i pet muslimanskih bogomolja, od kojih su tri džamije, i to prvo . . . džamija u čaršiji; pokrivena je ćeremitom i ima kameni minaret; zatim džamija . . . koja ima brojne posjetioce. Tu postoje dva mahalska mesdžida (buk'a), jedna medresa (sum'a) za softe i jedan mekteb. Stanovnici imaju malo djece. Nalazi se jedna derviška tekija [hanikah], jedan hamam sa prijatnim zrakom i neobično divnom zgradom. Ima dva trgovačka hana i oko sedamdeset dućana, ali ih nisam brojao.

Stanovnici ovoga šehera idu svake godine na panađur koji se zove Doljan[31], a koji se nalazi u blizini područja ove kasabe, i na velikom skupu i velikom sajmu kupuju sve svoje potrepštine i prodaju bijelo sukno (beyaz aba) koje je njihov pošteni proizvod i rad, a potom se vraćaju u svoj šeher, jer je bijelo sukno ove kasabe Tikveša poznato u Rumu[32], Arabiji i Persiji, ono je poput saja-čohe.

Kad sam i ovu kasabu razgledao i razmotrio, krenuo sam dalje prema jugoistoku i putujući osam sati jednim poljem prošao sam mnoga bogata i dobro naseljena sela i pijući vode koje su kao eliksir života došao sam na konak u

SELO ČERIBAŠI[33]

Budući da to selo spada [u timar] ćustendilskih čeribaša, ono se naziva Čeribaši.

Zatim sam prošao selo Radoš[34] kao i mnoga druga plodna i bogata sela [i stigao u Vlandovo].

30. U orig.: *Tikveš*, kasnije Kavadar, danas Kavadarci u predjelu Tikveš.
31. U orig.: *Dolyan*, danas Dolani, selo jugoistočno od Štipa.
32. U orig.: *Rum*, a Evlija misli na maloazijsko i evropsko područje nekadašnjeg vizantijskog carstva.
33. Nepoznato.
34. Nepoznato.

OPIS DIVNE KASABE VLANDOVA[35]

Pravo mu je ime Vlandovo (Vilandiva), a to na bugarskom jeziku znači veliki pop. I ovo je jedan vojvodaluk na teritoriji ćustendilskog sandžaka. Muslimana ima malo, a hrišćana Bugara mnogo. Ovim hrišćanima upravlja protoprezviter (protojerej?), što znači seoski starješina (ćehaja) koji potječe od roda popa Vlandova koji je prvi osnovao ovaj šeher pa je on nazvan imenom toga popa; zato se ovo mjesto naziva Vlandovo. I sada u ovom mjestu postoji veliki manastir toga popa.

O osobitostima toga manastira slušao sam čak u zemlji Erdelju, u nevjerničkoj zemlji Almaniji i u švedskom vilajetu. Ranije ga nisam vidio, nego tek sada; ušao sam unutra, razgledao ga i razmotrio. To je umjetnički izrađen manastir u planinskom mjestu sa gvozdenom kapijom kao kakva tvrđava. Sve su mu kupole prekrivene olovom, tako da, kad čovjek koji se razumije u arhitekturu pažljivo pogleda ovaj kaluđerski manastir, ostaje zapanjen i zadivljen. Prazno posuđe, umjetnički izrađeni i obješeni lusteri koji se tu nalaze, kao i raznovrsni stubovi i mramorni podovi koji su izbrušeni kao drago kamenje i divnim freskama obloženi zidovi su tako interesantni, da sličnog manastira nema u zemljama manastira. Mladi kaluđeri u ovome manastiru su tako lijepi i pristali mladići da takvih nema ni u jednoj patrijaršiji (patrikhane). Ukratko, njegov opis predstavlja zamor. Ovaj manastir nazvan je po imenu popa Vilandija, koji ga je podigao pa ga zato nazivaju manastir Vilandiva.

Interesantno čudotvorstvo, providnost božija. — Kažu da je u prastara vremena jedan od apostola poštovanog Hrista po imenu sveti Simeon (Šem'ūn) došao na ovo mjesto i svojim blagoslovenim prstom pokazao na jedan kamen na kome se pojavio otvor. Za čudo božije, kamen se raspolovio i iz toga otvora sada teče voda čije je čudotvorstvo ovo:

Ako jedna nečista hrišćanka sa menstruacijom ili pjan i neopran (nečist) muškarac-nevjernik priđe ovom kamenu i počne da uzima vodu, tada odmah, istog časa počne da teče krvava voda. Ako, međutim, te vode uzme jedan čist čovjek (muškarac), onda počne da teče pomalo slana voda. Čudno je da uzvišeni Bog nije nikada nigdje dao vodama prijatan miris izuzimajući »vodu života« i »vodu-studenac (âb-i zelâl)«. Jedino vrelo Zemzem (âb-i zemzem) u časnoj Meki ima pomalo prijatan miris. Isto tako osjeća se miris vrela Silvan (ayn-i Silvan) u časnom Jerusalimu. Ali ako na odijelo čovjeka koji pijući sa toga Simeonovog vrela koje se nalazi u ovoj crkvi Vlandovo padne kap vode, osjeti se miris kao od ambre i mošusa. Njen miris uopće ne izlazi iz odijela. Onaj koji se napije te vode, miriše kao da je dva-tri dana pio ružino ulje. Stoga popovi koji se tu nalaze odlaze svaki dan da se operu u drugoj vodi pa onda dolaze ovdje, uzimaju i piju ovu vodu. Ako, međutim, neki kaže: »idem nečist i neokupan da uzmem ove vode«, i tako postupi, onda teče krv. To je, eto, vrlo rijetka i sasvim neobična pojava. Samo, katkada popovi prave varku pa se sami ne operu i ne okupaju nego šalju malodobnu

i malu djecu, da im donesu ove vode i tako je piju. Priroda [ove vode] je da otvara. Budući da jedna oka [ove vode] djeluje koliko deset puta toliko ljekarskog sirupa, popovi raznose ovu mirisavu Simeunovu vodu u testijama po cijelom hrišćanskom svijetu i prodaju je. Kratko rečeno, ovo je interesantno turističko mjesto.

Ova kasaba Vlandovo je kadiluk u rangu kadiluka od osamdeset akči. Njegova nahija sastoji se od četrdeset sela. Ponekada se taj kadiluk pripaja tikveškom kadiluku.

Samo mjesto nalazi se u brdovitom planinskom predjelu bogatom vinogradima i šumama. Kako su sve te planine i šume obrasle grabovinom, ovdje ima mnogo koza i ovaca koje se dobro utove. Neke planine su pomalo kamenite.

U podnožju tih gora leži ovo mjesto od sto pedeset ćeremitom, daskom i trskom pokrivenih sirotinjskih kuća. Tu nema toliko prvaka i uglednih ljudi. Svi stanovnici, raja i beraja (povlašteni), nose odijelo od sukna koje liči na bijelu čohu. »Sramota je, kažu, nositi crno odijelo; tada [čovjek] nema sreće«. Svi stanovnici, malo i veliko, proizvode sukno i tu svoju robu prodaju jedanput godišnje na doljanskom panađuru[31]. Šesnaest aršina abe (sukna) prodaju za šezdeset do sedamdeset akči. To je vrlo jeftino.

Ovdje se nalazi samo jedna džamija i jedan mesdžid, a ne sjećam se da li ima mekteb, medresa i tekija. Ima jedan hamam, dva hana, oko pedeset malih dućana i mnogo vinograda i bašča.

Budući da su klima, voda i zrak prijatni, ovdje ima vrlo mnogo divnih bugarskih djevojaka. Ja sam toliko vremena putovao po svim hrišćanskim zemljama a nigdje nisam vidio tako čist hrišćanski svijet kao što su kuće i jela bugarskih i mađarskih hrišćana. Istina, u suštini su i oni nečisti, ali su im prostirka i posuđe, koliko se vidi, sasvim čisti. Čiste crne pletenice odnosno glave divnih djevojaka koje se nalaze u ovom kraju, ukrašene su dukatima, groševima, babkama, parama i dubrovačkim dinarima. U njihovim đerdanima po prsima ima jedna do dvije oke: halhala i magtila (?). Njihova gola prsa ukrašena su raznovrsnim u srebro okovanim amajlijama i talismanima.

Razgledao sam ovu interesantnu kasabu, a zatim sam krenuo dalje prema sjeveru kroz hrastovu šumu i prostrana plodna zelena polja. Prošavši mnoga bogata i dobro naseljena sela sa baščama i vinogradima, došao sam u Strumicu.

OPIS STAROG NASELJA ŠEHERA AJANTADŽE TJ. VELIKOG GRADA STRUMICE[36]

Ovaj grad naziva se Ustrumdže, Ustirumdže, Istorumdže i Isturumdže, što se i piše na nekoliko načina, ali se na grčkom jeziku naziva Ajantadža. Na latinskom naziva se . . . a na franačkom jeziku . . . Prema kazivanju historičara svijeta Janvana i prema riječima Bana, autora Istorije Latina, prvi osnivač ovoga šehera Strumice (Ustrumdže) bio je mudrac po imenu Ajantadža, učitelj Aleksandra Velikog, sina mudraca Filkosa, gospodara grada Kavale. Zato se on u

grčkom jeziku naziva kasr-i Ajantadža (= dvorac Ajantadže). Poslije toga je ova oblast po nalogu Aleksandra Velikog data u leno njegovom učitelju Ajantadži. Kako je taj šeher bio njegovo rodno mjesto i njegovo djelo, on je postao tako razvijen i naseljen grad da se to uopće ne može izraziti niti opisati. Sada su tragove njegovih zdanja pritisla brda i stijene. Ovaj Ajantadža bio je tako mudar, tako aristotelski pametan čovjek da se njegova stručnost vidjela u svim raznovrsnim naukama. Snagom njegovog znanja Aleksandar Veliki je dopro do Belha, Buhare, Irana, Turana i do Transoksanije[37]. Grci su tada zagospodarili turskim provincijama Turkestana. Čak su i u Persiji, kojom je vladao imperator Darijus, jedan veliki i slavan car, izvojevali dvije pobjede, zarobili cara Darijusa sa cijelom njegovom porodicom, i odveli u teško sužanjstvo, a na stanovništvo njegove zemlje nametnuli tribut. Samog Darijusa sa njegovom porodicom zatočili su u mjestu koje se naziva Darahna (Darahane), a koje leži na obalama Menteše nasuprot otoku Rodosu. Zbog toga se onaj kraj i sada naziva kadiluk Darahna. Sve je on to postigao na osnovu doktrine, mišljenja i plana mudraca Ajantadže, gospodara ove Strumice, jer je on poznavao raznovrsne nauke i bio jedinstven učenjak koji je u svoje vrijeme dominirao u nauci. On je bio jedinstven muž sveznalica; štaviše on je pomoću zvijezda (svojom astrološkom sposobnošću) prorekao i na jednom četvorougaonom mramoru iznad kapije sa istočne strane grada Strumice, napisao i u mramor kao na novcu uklesao:

»Muhamedanci će 709/1309. godine zauzeti ovaj moj biserni grad Ajantadžu i on će doći u vlast Murat-bega Osmanovića, ali će i on poginuti u našoj zemlji«.

Da bi pokazao svoje veliko znanje, on je tri donja retka napisao turski, a tri gornja retka grčki; tako je nastao naziv Strumica (tur. *Usturumce* od tur. *ustu* donja i *rumce* grčki).

Svi ovi natpisi postali su tajanstveni znaci koji se razrješavaju astrološkim znanjem. Oni vječno stoje nad kapijom tvrđave.

Čudna zanimljivost. — Prema kazivanju Janvana, savršenog stručnjaka u grčkoj istoriji, prošlo je dvije hiljade godina otkako je mudrac Ajantadža, učitelj Aleksandra Makedonskog, napisao one retke na turskom jeziku i pismu [u natpisu] iznad gradske kapije u Strumici. To znači da je i u ono doba postojao turski jezik. I stvarno, kad sam ja, siromah, putovao sa Krima i iz Deštikipčaka i preko polja Hejhat caru Dagestana, tada sam saznao da u podnožju planine Alpirez postoji jedan pust grad koji zovu Irak Dadijan. I sada se ljudi iz naroda Lezeki, Lekzi, Litedhal, Kinak?, Mogul, Bogul, Kumuk (Kamik) Kik (Kanik) i Kalmik, spuštaju sa visoravni planine Alberez i stanuju u ruševinama i razvalinama ovoga propalog grada Irak — Dadijana. U nekropolama ovog opustjelog grada, na nadgrobnim kamenim pločama napisani su epitafi na turskom jeziku u kojima piše nešto kao *Ja hazreti Fettah* i *hazreti Aziz* i *hazreti Junus*, što znači da je u ona vremena postojalo tursko pismo i turski jezik. Zato

je u doba Aleksandra Velikog iznad kapije ovoga grada Strumice mogao biti napisan natpis turskim jezikom. Stvarno, turski jezik je stari govor. Štaviše, Turci u turkmenskim predjelima, turski narodi, narod Dagestana, narod Lezeki i svi ostali gore navedeni narodi [koji su naseljeni u Turkmenistanu] primili su islam na osnovu jednog pisma božijeg poslanika, iz koga se sipa zrnje bisera, i oni su nekoliko stotina godina govorili turski. Komentatori Kur'ana tumačeći stih: *Gulibet ar-Rūm* napisali su ovo: Car Hušenk, koji je ušao u Nojevu lađu, neka je božji mir s njim! i svi koji su se nalazili u toj lađi govorili su turskim jezikom. Na to su stari Egipćani Kalamun i Mihrajim upitali:

— O, Noje, koji je ovo jezik?

On je odgovorio:

— Ovo je jezik onog naroda koji će pod svoju vlast uzeti sav svijet.

Odatle se, dakle, saznalo sljedeće: Pošto se u Nojevoj lađi govorilo turskim jezikom, onda je sigurno da se kasnije, u doba Aleksandra Velikog, našlo za najcjelishodnije da se natpis nad kapijom tvrđave u Strumici napiše turskim jezikom sa pismenima kojim se pišu grčke riječi. Kasnije, tokom vremena, ovaj grad Strumica prelazio je iz vlasti u vlast mnogih država. I kad se nalazio u vlasti vizantijskog cara tekfura Konstantina, tada je Gazi Hudavendigar čuo da je ovaj grad razvijen i naseljen te je najzad, godine . . . lično krenuo na vojni pohod protiv grada Strumice i osvojio ga akcijom Gazi Evrenosa, koji je sa ključevima grada poslao radosnu vijest Gazi Hudavendigaru. Odmah zatim stigao je i sam sultan i učestvovao u zauzimanju grada. Poslije zauzimanja grada Turci su skinuli sa kapije one tajanstvene natpise. Kako je gornji dio tih natpisa bio napisan na grčkom jeziku ovu tvrđavu su nazvali grad Ustirumdža. Sada je po obliku *usti rumdže* nazivaju iskvareno Usturumdža i Ustrumdža.

Kasnije su jednom zgodom onu ploču pokazali sultanu Gazi Murat-hanu i kad je on pročitao natpis: »*Jednoga dana će ovaj grad osvojiti jedan od muhamedanaca i to jedan Osmanović po imenu Murat-beg, ali će i sam poginuti u našoj zemlji*«, rekao je:

— Hvala bogu, ovom siromahu Muratu bilo je suđeno da osvoji ovaj grad [one godine], kako je u natpisu zapisano, ali, eto, hvala bogu, ja sam i sada zdrav, nisam poginuo. Svaki astrolog je lažov; samo Allah zna šta će se u budućnosti desiti.

Kamenu ploču ispisanu proročanskim znacima bacili su u neki ugao. Vremenom ta mramorna ploča sa natpisom prešla je u posjed kaluđera Atosa (Aynaroz) u gradu Sidrekapsi. Oni je čuvaju pod izgovorom da je to riznica astrološke nauke.

Kasnije je stvarno osvajač Strumice Gazi Hudavendigar, sultan Murat I godine . . . bio veliku bitku sa kraljem Seleštijem [sa sedam kraljeva] na Kosovu i sasjekao sedam stotina hiljada nevjernika. Zatim je izašao da razgleda bojište i leševe pobijenih nevjernika. I dok je on zahvaljivao Bogu govoreći: »Moj Bože, snaga, moć i pobjeda, pripadaju samo tebi, u ovoj vojni ima neko čudo«, dotle se između leševa podigao jedan nevjernik po imenu Miloš Kobiljaki

(Kobilali), zgrabio za šiju sultana Murata, udario ga nekoliko puta handžarom i usmrtio ga. Po jednom drugom predanju, međutim, ovaj nevjernik je došao sultanu [kao izaslanik] i ljubeći mu ruku u carskoj stolici udario ga mačem i usmrtio. Pri tom su i nevjernika Miloša Kobiljaka sasjekli u komade. Srce Murat-hana sahranjeno je u jednom mauzoleju na obali rijeke Laba (Kilab) blizu šehera Prištine (Purština) na Kosovu. A njegov leš su odnijeli u Brusu i pokopali u svijetlom mauzoleju kod džamije Eski Kaplidža. Od toga vremena i zbog toga slučaja postoji zakon da strane poslanike uvijek prate sa obje strane ćehaje kapudžija i da sami poslanici moraju da prvo padnu ničice pred sultanom, pa im se onda dopušta da poljube jedan rub carskih skuta koji je ispružen u podnožju prijestolja. Ukratko, na taj način su se obistinila sva proročanstva mudraca Ajantadže koja su napisana i uklesana u natpisu na kapiji grada Strumice.

Ovaj grad Strumica je vojvodaluk na području ... sandžaka u rumelijskom ajaletu. To je čaštan kadiluk u rangu kadiluka od sto pedeset akči. Njegova nahija sastoji se od ... sela. Tu ima muftija (šejhu 'l-islam), predstavnik šerifa (nekibu 'l-ešrāf), više prvaka i uglednih ljudi, zatim predstavnik Portinih spahija (sipah kethoda yeri), serdar janjičara, gradski vojvoda (šehir voyvodasi), tržni inspektor (muhtesib) i baždar.

Sama tvrđava, međutim, budući da se nalazi u unutrašnjosti zemlje počela je da se ruinira. Ona nema ni svog zapovjednika (dizdar) niti gradsku posadu, ali ima nešto hrišćanskih vojnika, bugarskih martolosa.

Opis tvrđave. — To je obična tvrđava, građena od kamena tako tvrdo kao da ju je gradio Šeddad, a sagrađena je u obliku nešto izduženog petougaonika; leži u jednom prostranom i bregovitom polju na brijegu ispod visokog brda. Ovo je stara građevina još iz vremena Aleksandra Velikog. Ona je na mnogim mjestima razvaljena; u njoj nema kuća niti drugih zgrada, nego tu samo za vrijeme zimskih dana stanuju hrišćanski čobani sa ovcama i kozama. U stara vremena to je bila teško pristupačna, čvrsta i dobro utvrđena tvrđava. Njen opseg iznosi dvije hiljade trista koraka. Ima tri kapije ...

Iz ovoga mjesta može se doći u grad Serez (Siroz) za nešto kraće vrijeme od dva konaka. [Strumica] se nalazi sjeverno od grada Sereza, a Serez leži južno od ovog grada. Gradovi Zihna i Drama su takođe blizu. Ti napredni gradovi nalaze se na jugoistočnoj strani od Strumice i udaljeni su po jedan konak hoda.

Opis donjeg šehera Strumice. — To je jako bogat, dobro naseljen i izgrađen šeher koji se nalazi na terenu ispresijecanom bregovima, uvalama i humcima. To je veliko naselje sa vinogradima, vrtovima i baščama koje su poput rajskih bašča; samo, u njegovoj okolini nema tvrđave. Tu se nalazi dvije hiljade i četrdeset kuća prizemnih i na sprat. Sve su građene od tvrdog materijala i nanizane jedne iznad drugih, i sve su pokrivene ćeremitom rubinske boje. To su divne kuće i sve su u dobrom stanju.

Saraji aga. — Ovdje ima ... saraja i četrnaest mahala. To su muslimanske mahale; ima i jedna židovska mahala, a nema [mahale] Jermena-hrišćana, jer oni ovuda samo prolaze.

Prva mahala ... zatim mahala ... pa mahala ...; zatim postoje dvije crkve i ... muslimanskih bogomolja. Prva je džamija ...; te su meni poznate. Tu ima u svemu ... mahalskih mesdžida. Prvo je mesdžid ...; ima svega ... medresa studenata. Prvo je medresa ...; zatim postoji šest osnovnih škola te ... tekija derviša (āl-i abayān). Ovdje ima ... hamama; najpoznatiji je hamam ... koji ima dobru zgradu ... U čaršiji ima pet stotina dućana, ali nema bezistana. Dalje ima sedam trgovačkih hanova te dvanaest česama.

Klima je prijatna, a mladići i djevojke veoma blage naravi, lijepi, čili i zdravi, bijele puti. Ima mnogo vinograda i bašča; sve su to ograđeni bostani ...

Tu se nalazi u svemu ... crkava i sve su to manastiri ... kaluđera. Tu postoji ... konačišta (= hanova), te ... karavan-saraja u kojima besplatno noćivaju putnici i namjernici ... U svemu postoji šest bećarskih soba koje ...; u njima stanuju kao gosti (musafiri) prosvijećeni ljudi i zanatlije koji dođu iz tuđeg svijeta.

Cjelokupno stanovništvo nastalo je od jedne grupe (alaj) plemena Oguza. Tu ima Juruka koji su dobri muslimani, sljedbenici ortodoksije i koji se bave svojim poslom.

Svo stanovništvo bavi se tkanjem i proizvodnjom bijelog sukna koje odnose na doljanski panađur i tamo ga prodaju. Oni izrađuju dobro sukno i prostirače.

Mnoge njihove žene nose feredže i dolame od sukna, bijele kao mlijeko. Čiste su, čedne i poslušne.

Prozori svih kuća okrenuti su prema jugu i zapadu. Sokaci su svi čisti, a tu i tamo zasađena su visoka stabla.

Ovdje postoje dva imareta tj. javne kuhinje. Prvo je ...

Glavni proizvodi su im pšenica i ječam.

DODATAK OPĆEM OPISU DIVNOG ŠEHERA STRUMICE

Grobovi grada Strumice koji se posjećuju. — Prvo je grob šejha Vildān-efendije kod džamije Tekija, zatim grob Kūhī-efendije. To je bio jedan od učenjaka iz Kūhistana. On je sačuvao i dopunio djelo o Kūhistanu pa su ga po tome nazivali Kūhī-efendi. On je napisao nekoliko stotina uvaženih djela. Zatim grob uvaženog imama Azīz-efendije i grob Nūrī-efendije, halife Bali-efendije iz Sofije. Tu se nalaze grobovi mnogih drugih časnih i poštovanih šejhova, a ovo su samo oni veliki svetitelji (evlije) koji uživaju svjetsku slavu i koje smo mi posjetili. Da nas Bog posveti u njihove svete tajne!

Zatim sam se oprostio sa prvacima ovoga šehera i uzeo vrijedne pratioce pa krenuo iz ovoga grada prema ... Idući ... sati stigao na panađur Doljan.

OPIS SASTAJALIŠTA VELIKE SVJETINE, PANAĐURA DOLJANA

Nalazi se na teritoriji . . . sandžaka u ataru strumičkog kadiluka. To je uređeno i dobro naseljeno panađurište koje je smješteno na jednom izletničkom šumovitom mjestu, bogatom prostranim i cvijetnim pašnjacima, na ravnom, plodnom terenu bogatom pticama. Samo mjesto ima na četiri strane porta-kapije kao kakva tvrđava i izgleda kao veliki han sa mnogo tvrdo zidanih soba u prizemlju i na spratu. Građeni su od tvrdog materijala poput kakvog velikog hana. Sa desne i lijeve strane glavnog puta koji je obilježen poput šahovskog polja, nalazi se više od hiljadu dućana koji su pokriveni ćeramidom. To je dobro uređeno panađurište koje je podigao . . . Ono je vakuf . . . Iznad njegovih kapija nalaze se veliki saraji u kojima za vrijeme sajma stanuju sudije, kadije i serdari sa vojnicima i tu sude. Tu se nalaze eminske odaje i magacini u kojima se pohranjuje carska desetina koju pobiru emini od prihoda prometa (bazar). Svake godine u sezoni trešanja na ovome prostranom mjestu sastane se po sto hiljada ljudi iz Rumelije (Rum), Arabije, Persije, Indije, Samarkanda, Belha, Buhare, Misira (Sirije) i Iraka kao i iz Evrope (Frengistan). Kratko rečeno, na ovom panađuru sastaju se svi trgovci kopna i mora iz svih sedam klimata, sa svojom mnogobrojnom robom. Osim onih koji se smjeste i zauzmu prostor samog tržišta, podigne se i u polju, na prostoru izvan [tržišta] na hiljade običnih čadora, velikih šatora, kolibica te svakojakih skloništa i tezgi i na taj način stvori tržište, koje izgleda kao kakav vojni logor kao što bi, na primjer, bio logor Aleksandra Velikog ili logor cara Kejhusreva. Čitavo polje (dolina) postane more ljudi. Tu se proda na stotine hiljada tovara robe; tu se nađe ptičijeg, ljudskog i lavljeg mlijeka. Ptičije mlijeko, to su jaja, ljudsko mlijeko je mlijeko žena, a lavlje mlijeko, međutim, to je vino bestidno. Tu i njega ima. Štaviše, ovdje se, među raznim vrstama jaja, nađu i nojeva jaja.

Za vrijeme trajanja toga sajma ovdje dođu esnafi koji se bave prehrambenim proizvodima i pićima, pekari, kuhari i tabaci iz svih sela, kasaba i velikih varoši i u svojim dućanima pod čadorima izlažu svoju robu.

Tu vlada tako velika tjeskoba da se ljudi ne mogu mimoilaziti. Ovaj sajam traje četrdeset dana i četrdeset noći. Na njemu se sva roba rasproda. Štaviše, tu i žene svoju tajnu robu prodaju javno. Na hiljade ljudi ovdje stekne Karunovo blago, drugi se, opet, odaju niskom uživanju, ne zarade ništa i padnu na prosjački štap. Na ovom sajmu ima posebno sajmište za ovce. Tu se proda na stotine hiljada ovaca i koza; a na at-mejdanu proda se na hiljade jahaćih i tovarnih konja. Budući da u Rumeliji nema kamila, to ovdje nema trga za kamile, ali ima trg na kome se prodaju goveda i bivoli. Tu ima i trg na kome se prodaju ljudi (= robovi); tu se proda na hiljade istom procvalih kao mlad mjesec lijepih mladića i djevojaka. Tu ima trg na kome se prodaju crnobojni Arapi, ovdje dođe od četrdeset do pedeset hiljada ljudi i kupuju ove crne Arape, jer su u ovim krajevima robovi Crnci i Crnkinje na velikoj cijeni.

Na ovom panađuru svi esnafi imaju svoje čaršije u kojima stanuju.

Bogati trgovci, međutim, koji posjeduju po nekoliko stotina hiljada groša stanuju u dućanima koji se nalaze u onome mjestu što liči na tvrđavu, i u brojnim sobama koje su građene od tvrdog materijala i pokrivene ćeramidom. Oni ovdje izlažu sve vrste dibe i kadife, atlasa, rubina, jakuta, smaragda, almasa i mnogih drugih vrsta dragog kamenja i nakita. Svaki njihov dućan je nadžidžan robom kao što je okićena kakva bogata nevjesta . . .

Terminološki komentari

ABA — grubo domaće sukno, šajak; derviški ogrtač od takvog sukna.

ABADŽIJA — suknar, krojač koji izrađuje pojedine dijelove odjeće (obično seljačke) od abe. Neke dijelove te odjeće nosili su i građani (putna kabanica, dugi gunj i derviški ogrtač); trgovac suknenom odjećom.

ABD — sluga, rob; dolazi često kao sastavni dio kod složenih ličnih imena, kao npr.: Abdulah: Allahov rob. Obrazovanje imena na taj način i u tom značenju poznato je i u drugim jezicima (npr. grč. *Theodulos* od *theos* bog, *dulos* rob). Ima čitav niz muslimanskih muških imena koja su složena od riječi abd i raznih sinonima božijeg imena Allah, kao Abdurrahman, Abdulhamid, Abdulaziz itd.

ABDEST — ritualno pranje kod muslimana (umivanje lica, pranje ruku, nogu i nekih drugih vanjskih dijelova tijela).

ABDESTHANA — posebna prostorija uz džamije i u većim kućama za muslimansko ritualno pranje

ABI NAB — v. ABU HAJAT.

ABU HAJAT (ABI HAJAT) — eliksir života, vrelo neumrlosti. Naziva se još i ABI NAB, AJNU'L-HAJAT.

ADA — ostrvo, otok. Up. *džezire*.

ADES — leća, bob, sinonim za tursku riječ *merdžimek* (v.).

ADET — 1. običaj: *adet-i kadim* stari običaj; 2. pravni običaj, običajno pravo koje se primjenjuje u islamskom svijetu; 3. pravilo, propis, zakon; sinonim za termine *urf* i *kanun* (v.): *adet-i derbend* (v.) i *adet-i eflakije* (v.); 4. porez, sinonim za termin *resim* (v.): *adet-i agnam* (v.).

ADET-I AGNAM — porez na sitnu rogatu stoku, ovce i koze. Plaćao se godišnje po jednu do dvije akče na jednog brava. Naziva se još *resm-i ganem*, *resm-i agnam* i *koyun resmi*.

ADET-I DERBEND — derbendžijski zakon, derbendžijsko pravo, tj. plaćanje poreza i izvršavanje obaveza na način koji je vrijedio za derbendžije (v.).

ADŽEM — prvobitni naziv za sve ljude koji nisu Arapi, koji ne govore arapski; kasnije naziv za Persijance. U osmansko-turskom znači redovno Persijanac, a u nekim slučajevima znači stranac uopšte. Up. *adžem-i oglan* i *gilmani adžem*.

ADŽEM-I OGLAN, strani dječaci koji su kupljeni za janjičarske regrute i razne dvorske službe.

AGA — prvobitno znači veliki, stariji brat, a kao termin znači: 1. starješina,

zapovjednik; 2. počasni naziv za mnoge visoke turske dostojanstvenike i administrativne činovnike (kao što su, npr., ćehaja velikog vezira ili sandžakbega, muselimi i dr. 3. počasni naziv za sve više časnike i zapovjednike plaćene vojske od starješine džemata (v.) do vrhovnog zapovjednika janjičara, kao npr. janjičaraga, azapaga, martolozanaga, farisanaga itd. 4. počasni naziv nižih oficira (do binbaše = majora) u turskoj vojsci od reformi Mahmuda II do uvođenja ustavnosti (1908); 5. počasni naziv uglednih ljudi koji nisu plemići (koji su imali titulu beg) niti inteligencija (koja je imala titulu čelebi, efendi, mula, mevlana, hodža itd.).

AGALUK — zvanje age; vojna jedinica kojom zapovijeda jedan aga; manja teritorija kojom upravlja jedan aga.

AHBAB — prijatelj.

AHDNAMA — vjerodajnica; međudržavni ugovor.

AHD-U EMAN — zadana riječ.

AJAK-DIVAN — carski ili vezirski divan na kome se rješavaju izvanredni, važni i hitni poslovi. Na tome divanu svi prisutni stoje na nogama osim predsjedavajućeg.

AJAK NAIB (tur. *ayak naibi*) — pomoćnik ili punomoćnik kadije koji svršava terenske poslove koje mu povjeri kadija iz djelokruga svoje stvarne i teritorijalne nadležnosti.

AJAN — prvak, odličnik, ugledna i uticajna ličnost jednog kraja, mjesta ili staleža. Više vid. Dr. A. Sućeska, *Ajani. Prilog proučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*. Sarajevo 1965. naročito str. 15—23. Up. *ešrāf*.

AJAN-I DEVLET — državnici, državni rukovodioci.

AJLUK — mjesečna plata.

AJNU'L HAJAT — v. ABU HAJAT.

AJRIK — biljka troskot.

AKČA — turski srebreni novac kovan od 1328. godine, za vrijeme vladavine emira Orhana (1326—59) do kraja XVII st. U Evropi, pa i kod nas, zvao se aspra i jaspra. Finoća i vrijednost akče se tokom vremena znatno mijenjala. Godine 1431. jedan mletački dukat vrijedio je 35 akči; isto toliko oko 1455. g. 1488. g. — 49, 1510. g. — 54, 1590 — 120 akči. Sedamnaesto stoljeće je doba katastrofalnog pada i kvaliteta i vrijednosti akče. U prvoj polovini XVII stoljeća jedna akča vrijedila je trećinu pare, odnosno stotinu i dvadeseti dio groša. Za vrijeme vladavine sultana Ibrahima (1640—1648) akča je još više pala, tako da je jedan groš vrijedio 125, a jedan dukat 250 akči. Tada je jedna »para« (turski srebrni novac koji je kovan prvi put za vrijeme vladavine Murata IV 1623—1640) vrijedila četiri akče, dok je »para« koja je kovana za sultana Ibrahima vrijedila tri akče. Tada je groš vrijedio 80, a dukat 160 akči. Velika ekonomska kriza za vrijeme vladavine Mehmeda IV (1648—1687) još je više pogoršala vrijednost srebrenog novca u Turskoj. Godine 1650. iskovano je u Beogradu, Bosni (Sarajevu) i Albaniji sto dvadeset tovara slabih i sitnih akči i ubačeno u Carigrad. To je izazvalo velike novčane neprilike i pobunu esnafa u turskoj prijestonici. O kupovnoj moći akče u svoje doba Evlija sam

pruža dosta primjera govoreći o cijeni razne robe. Naglo padanje akče i pojava slabih (»čuruk«) akči doveli su do toga da je 1687. godine akča prestala biti turska moneta, a u mjesto nje monetom je postao groš, koji je tada imao dosta veliku kupovnu moć.

Pri isplati većih svota upotrebljavani su inostrani krupni novci-groši (tur. *kuruş*) ili pijastri. Prvobitno je jedan strani groš vrijedio oko 40, a jedan altun (dukat) oko 60 akči.

S vremenom je opadala veličina i težina akče, tako da je u XVII st. njena veličina iznosila 13 mm, a težina 0,33 (ili 0,13) gr. Akče su kovane i u nekim našim gradovima: Novom Brdu, Skoplju, Srebrenici, Sarajevu, Čajniču i Beogradu.

AKHISAR — turski naziv za nekadašnji grad Prusac u Bosni koji se u srednjem vijeku nazivao Biograd. Prema tome, turski naziv za ovo mjesto predstavlja doslovan prevod srednjovjekovnog naziva ovog grada.

AKINDŽIJA — opći naziv za pripadnika lake konjice, sastavljene od Turaka i domaćeg muslimanskog zemljoradničkog stanovništva na Balkanu, koja je svojim upadima i haranjem pripremala turska osvajanja. Bili su raspoređeni po krajištima koja su nazivana *serhat* (krajina); imali su savršenu organizaciju. Svako krajište imalo je svoje akindžije, a one svoga akindžijskog bega, obično sandžakbega dotičnog sandžaka. On je zapovijedao svim akindžijama jedne pogranične provincije. Niži zapovjednik akindžija, koji je zapovijedao hiljadi akindžija, zvao se *binbaša, tevadži* ili *tavidža;* zapovjednik stotine akindžija *juzbaša*, a desetorice *onbaša*.

Veliki upadi akindžija u neprijateljsko područje nazivani su *akini* (tur. *akın* trčanje), a izvođeni su pod komandom zapovjednika svih akindžija šireg područja. Ako u pohodu nije učestvovao sam komandant lično, i sve akindžije jednog ili više sandžaka, nego samo njih stotinu ili nešto više, taj je upad nazivan *haramiluk*, a njegovi učesnici *haramije*, ako je broj učesnika bio manji od stotine, taj je upad i u turskom nazivan *četa*.

Akindžije svake oblasti bile su popisane u posebne registre u koje je uvođeno ime njihovog zapovjednika, pojedinačna imena akindžija i njihove lične osobine. Dijelile su se u dva razreda, prema tome da li su imale timare ili samo slobodne baštine.

Akindžije su postojale samo u graničnim oblastima Evropske Turske. Bile su organizovane u odžake, a nazivali su se po imenima svojih komandanata. Akindžije je prvo imao glasoviti Envrenos-beg, a kasnije Mihaloglije, Turhan-beg i Malkoč-beg, pa su stoga njihove akindžije nazivane mihalije, turhanije i malkočoglije.

Broj akindžija bio je u različitim vremenima različit. Tvrdi se, npr., da je u pohodima protiv Beča 1529. i 1532. učestvovalo pod komandom Mihaloglu Mehmed-bega preko 50.000 akindžija (*Islam Ansiklopedisi* s. v. *Akıncı*).

AKREBA — rodbina, svojta.

AKREBALUK — srodstvo.

AKŠAM — dio večeri neposredno poslije zalaska sunca; molitva koja se obavlja odmah poslije zalaska sunca.

ALADŽA — šaren; ovdje dolazi u nazivima Aladža džamija i Aladža Hisar (v.).

ALADŽA-DŽAMIJA — šarena džamija.

ALADŽA HISAR — turski naziv za grad Kruševac. Ovaj naziv dolazi od toga što je kruševačka tvrđava bila sagrađena od raznobojnih cigala pa je grad izgledao »šaren«. Na isti način nastalo je ime Aladža-džamije u Foči.

ALAJ — dolazi od grčke riječi *elagion*, koja je u XIII stoljeću u Vizantiji označavala »jedno potpuno odjeljenje vojske« *(Islam Ansiklopedisi s. v. alay)*. U osmansko-turskom jeziku ona znači prvo skupina, množstvo ljudi, a zatim označava paradu prilikom vojnih i građanskih svečanosti. U spahijskoj vojnoj organizaciji alaj znači formacija koju su sačinjavale spahije jednog sandžaka, pukovnija. Na čelu jednog alaja nalazio se alajbeg ili miralaj.

ALAJBEG — neposredni starješina spahija i zaima jednog sandžaka. Alajbeg je mogao postati jedan od istaknutih zaima i subaša dotičnog sandžaka. Za svoju službu uživao je veliki zijamet. Ako ga unaprijede, postaje sandžakbeg; on je sazivao spahije na vojni pohod i predvodio ih sandžakbegu, koji se sa spahijama i ostalom lokalnom vojskom svog sandžaka stavljao pod komandu svog beglerbega.

Četiri do pet mjeseci prije mobilizacije Porta je obavještavala beglerbega o predstojećem ratu i naređivala da se vrše pripreme. Beglerbeg je o tome obavještavao sandžakbega, a ovaj alajbega. Alajbeg je bio dužan da upozori spahije i zaime da se spreme za vojni pohod i da dođu na određeno mjesto, gdje će se staviti pod komandu svog sandžakbega s kojim treba da se pridruže vojsci beglerbega, a s ovim glavnoj vojsci u dotičnom pohodu. Beglerbeg se sa čitavom vojskom stavljao pod komandu i na raspolaganje serdaru ili seraskeru, vrhovnom komandantu dotičnog pohoda. Od alajbega su često poticali prijedlozi za unapređenje spahija. Njima je katkada povjeravao da privremeno čuvaju pojedine sandžake koji su ostali bez sandžakbega.

ALAJ-ČAUŠ — mlađi komandiri koji su služili kao veza krupnih vojnih starješina s armijom. Slično telalima, oni su gromkim glasom objavljivali vojsci naredbe njihovih komandanata. Tako se nazivala i naoružana straža koja je kroz gomilu krčila put sultanu ili upravnicima provincija.

ALEM — 1. simbol, znak (na vrh minareta ili tornja); 2. stijeg, zastava pojedinih janjičarskih jedinica; sinonim za riječ *bajrak* (v.); jedna polovina svake janjičarske zastave bila je crvena, a druga žuta; na njima je bio izvezen dvorezni mač, koji se zvao *zulfikar*, i oznaka janjičarske orte (v.) i buljuka (v.) kojima je zastava pripadala. Up. *bajrak* i *sandžak; alemdar, bajraktar* i *sandžaktar*.

ALEM-KAMEN — dragi kamen, dijamant.

ALMAN, ALAMAN — Nijemac.

ALMANIJA, ALAMANIJA — Njemačka. Evlija spominje almansku zemlju, almanske planine (= Karpati), almanskog kralja i almanske sablje. Naziv *Nemče* (= Nijemac) u turskom znači samo Austrijanac.

ALTUN — zlatni turski novac. Počeo se kovati za vrijeme vladavine sultana

Mehmeda II Fatiha u Istanbulu poslije 1453. g. Vrijednost altuna (oko 3,5 gr) bila je ravna vrijednosti evropskih dukata.

AMALDAR — v. amil.

AMAN — pomoć! milost!

AMBARDŽIJA — magaziner.

AMBRA — materija koja se luči u crijevima ulješare glavate; nalik je na vosak, a miriše na mošus i upotrebljava se za izradu mirisa i kao lijek protiv grčeva.

AMIL — prvobitno znači preduzetnik nekog posla. U tom osnovnom značenju ova se riječ upotrebljavala od najstarijih vremena u čitavom islamskom svijetu; kao tehnički termin znači prvo upravni činovnik uopće, a u prvom redu niži poreski činovnik. Pošto je skupljanje poreza bio jedan od glavnih zadataka namjesnika provincije, to se ovaj naziv upotrebljavao i u smislu guvernera provincije.

U području gdje je persijski uticaj bio jači, umjesto naziva amil, upotrebljava se u istom smislu persijski oblik *amaldar* (ili *ameldar*) još od X stoljeća.

Oba naziva upotrebljavana su još od vremena Abasovića u svim muslimansko-turskim zemljama, a kasnije i u Osmanskom Carstvu u značenju zakupnik poreza i privatni činovnik koji sakuplja poreze u ime zakupnika. U tom smislu upotrebljavani su u Turskoj i oblici *umal* i *amiller*. Sva četiri oblika susreću se u Osmanskom Carstvu još početkom XV stoljeća, i to u smislu zakupnika rudnika, carina, poreza i državnih dohodaka uopće. Nazivi amil i amaldar susreću se i u osmansko-turskim dokumentima na srpskohrvatskom jeziku pisanim ćirilicom pa su oni tako ušli i u naš jezik. Samo su etimologija i značenje tih naziva često objašnjavani pogrešno.

ANAHTARAGA, MIFTAHAGA ili MIFTAH GULAMI naziv za posljednjeg od šest ličnih paževa sultana, vezira i paša. Po rangu stajao je odmah poslije tulbentage. On je bio odgovoran za disciplinu u has-odajama. Njegov pomoćnik bio je peškiraga. Ovo zvanje ukinuto je 1833. godine.

ANBAR — skladište, magacin za žito.

ANBARI HASA — carski anbar.

ARABA — kola; mjera za sijeno i drva. Up. *sremska kola*.

ARABADŽIJA — 1. kočijaš, 2. pripadnik posebnog roda centralnih vojnih snaga u staroj Turskoj koji je prevozio teško oružje i ostali razni materijal. Evlija često spominje sremske arabadžije.

ARIZA — molba, peticija.

ARK — rukav, kanal za odvod vode ili za vještačko navodnjavanje; odatle naš turcizam jarak.

ARŠIN — jedna od najrasprostranjenijih dužinskih mjera u Turskoj do donošenja metarskog sistema (1931. g.). Razlikuju se tri vrste aršina: 1. čaršijski (tržišni) ili trgovački aršin, jednak 68 cm. (On se dijeli na 8 rubu-a ili na 16 karaha); 2. građevinski (neimarski) aršin, jednak 75,77 cm (Dijeli se na 24 parmaka, parmak na 12 hatova, hat — na 12 nokta). 3. terzijski

aršin koji je bio dug 65 cm. Evlija spominje i mekanski aršin, ali mi njegova dužina nije poznata.

ARZ — pismeni izvještaj, prijedlog, predstavka sultanu odnosno visokoj Porti pojedinih organa vlasti, od kadije do velikog vezira.

ARZUHAL — kolektivna predstavka, molba, žalba, peticija. Pravo peticije imali su u Turskoj svi građani, podanici. Raja se često služila tim pravom.

ASES ili ASAS — noćni čuvar, noćni stražar, pasvandžija (v.). U većim mjestima bilo je više pasvandžija. Njihov starješina zvao se *asasbaša* ili *serasas*. Za čuvanje čaršije naplaćivali su od posjednika dućana po jednu akču mjesečno za svaki dućan. Osim toga, naplaćivali su posebne globe za zadržavanje u čaršiji noću preko uobičajenog vremena. Polovina globe od lica koja se zadrže noću u čaršiji preko uobičajenog vremena pripadala je mjesnom subaši, a druga polovina noćnom čuvaru. Sav taj prihod spadao je redovno u hasove krupnijih feudalaca: sultana, beglerbega, sandžakbega ili subaše (već prema tome u čiji je has spadalo dotično mjesto) i bio je dosta velik, naročito u razvijenijim trgovačkim i zanatlijskim naseljima.

ASESBAŠA ili ASASBAŠA — 1. jedan od viših oficira janjičarskog korpusa, zapovjednik 23. orte. On je bio starješina stambolske policije i bio je dužan da obezbjeđuje red i mir u prijestonici. 2. starješina pasvandžija u svakoj kasabi. Vid. *ases*.

ASITAN — tekija (v.).

ASJAB — mlin, vodenica; mogao je biti privatno vlasništvo seljaka (kolektivno ili individualno) kao i u sastavu timara. Up. degirmen.

ASKER — u turskom znači 1. vojska, vojnik; 2. turska vladajuća klasa u najširem smislu riječi, suprotno nazivu *raja* (v.).

ASPRA — v. akča.

AŠČIBAŠA — starješina dvorskih kuhara, starješina kuhinje. Ovo zvanje postojalo je na dvorovima svih visokih turskih dostojanstvenika, od sultana do sandžakbega.

AŠČIJA — kuhar; zanatlija koji drži kuhinju.

AŠČI USTA — kuharski majstor; kuhar pojedinih vojnih jedinica.

ATAR — drogenist, trgovac koji prodaje ljekovito bilje i droge koje su se upotrebljavale kao lijek ili miris; zatim trgovac koji prodaje lijekove, apotekar. Atari su se istovremeno bavili i liječništvom.

ATIK — 1. libertin, oslobođen (rob.) 2. stari, star. Neke džamije i druge ustanove u pojedinim mjestima nazivaju se *atik*, stare, i to su redovno najstarije džamije u dotičnim mjestima i pripisuju se redovno pojedinim sultanima. Tako su se, npr., nazivale Careva džamija u Sarajevu, Banjoj Luci itd.

AT-PAZAR — trg na kome se prodaju konji i roblje.

AVALA — v. Havala.

AVARIZ ili AVARIZI DIVANIJE — opći naziv za niz posebnih obaveza kojima su u vidu direktnih državnih poreza, naturalnih daća ili kuluka bile zadužene obične rajinske kuće. Prvobitno su davani u vanrednim prilikama

(naročito ratnim) kao naknada za državne izdatke, u prvom redu vojne i uopće za nepredviđene državne rashode. Ova vrsta poreza, nameta i tereta postojala je i u državi Ilhanida, odakle su je Turci-Osmanlije preuzeli u svoj poreski sistem, a to još u XIV stoljeću, a ne tek za vrijeme vladavine Bajazida II (1480—1512), kako se redovno tvrdi. U prvo vrijeme turske istorije primjenjivani su samo u slučaju rata za vojne potrebe, pa su kasnije, uslijed slabljenja države i opadanja finansijskog položaja Carstva, pretvoreni u regularne dažbine, koje su tokom vremena uzimane svakih četiri do pet godina, i češće i postale raznovrsne i teške.

AVDŽI — naziv za tridesettreći bulјuk sekbana (sejmena) koji je u janjičarskom korpusu imao privilegovan položaj; v. *sekban*.

AVLIJA — dvorište.

AZAPI — porijeklo, a prema tome i prvobitno značenje riječi azap još nije definitivno ispitano. U arapskom i persijskom jeziku ona se susreću u X stoljeću u značenju neženja, ali slične riječi po obliku i značenju postoje u grčkom i latinskom jeziku (*Islam Ansiklopedisi* s. v. *Azab*.). Kao vojni termin u osmansko-turskom jeziku azap znači pripadnik posebnog reda turske pješačke vojske, koja je prvobitno služila u pomorskoj i riječnoj floti, a zatim kao laka pješadija u tvrđavama, a to u prvom redu onim koje su se nalazile na plovnim vodama. Mišljenje da je ovaj red turske vojske uveden tek 1501. godine nije tačno, jer se u našim zemljama azapi javljaju kao gradska posada već u drugoj polovini XV stoljeća, prvo u Golupcu na Dunavu 1467, zatim u Smederevu 1476, pa u Beogradu 1528. godine itd. kao poseban rod lake pješadije. Pojava ovog reda turske vojske u spomenutim gradovima bez sumnje je u vezi sa postojanjem kakve-takve riječne flotile vezane za spomenute gradove. Na toj ustanovi izgrađena je ustanova kapetanija, stacioniranih u tvrđavama na vodama. Azapi su uvijek predstavljali jedan od glavnih vojnih redova po kapetanijama. Kasnije su se nalazili u sastavu gradskih posada svih graničnih tvrđava. U nekim takvim tvrđavama, koje su uvijek imale izvjestan značaj, oni su stalno zadržani, dok su iz drugih, pomicanjem turskih granica, dislocirani u nove granične tvrdave. Tako su, na primjer, tridesetih godina XVI stoljeća u posadi tvrđave Šapca pored musthafiza i martolosa-konjanika, postojali i azapi. Međutim, sedamdesetih godina istog stoljeća u šabačkoj tvrđavi nije bilo više ovog vojnog reda sigurno zato što tada Šabac nije predstavljao graničnu tvrđavu ni osobito strateški važnu tačku, pa su zato premješteni na granicu.

Zapovjednik azapa nazivao se *azapaga*. Ovaj rod vojske dijelio se na *džemate*, *buljuke* i *ode*. Na čelu svakog džemata azapa stajao je aga, na čelu buljuka *buljukbaša* ili *serbuljuk*, a na čelu *ode* — *odabaša* ili *seroda*. Azapi su spadali u plaćenu vojsku, ali su neki imali i timare. Po ovom vojnom redu neke se porodice nazivaju Azapagići.

BABA — dosl. »otac«, a upotrebljava se i pri učtivom obraćanju starijemu i kao titula za šejhove izvjesnih derviških redova kao što su, npr., bektašije.

BADUHAVA ili BADIHAVA — doslovno znači vjetar i zrak, a kao pravni termin označava grupu uslovnih poreza, pristojbi i globa. Prema nekim pravnim piscima tu spadaju taksa na udaju (resm-i arus), globe (novčane

kazne) za manja krivična djela, izgrede i prestupe (cürm-ü cinayet), prenosna pristojba (resm-i tapu), dimnica (resm-i duhan) ili taksa na kućište (tütün-resmi), taksa za čuvanje izgubljene stoke (yuva), odbjeglog roba (kaçkun) i sl. U katastarskim popisima, međutim, takse na udaju, globe i novčane kazne navode se uvijek posebno pored baduhave, pa prema tome te takse nisu uvijek smatrane baduhavom. Ove daće plaćali su svi odrasli muški podanici Turske Carevine, seljaci, građani, svi vojni redovi, svi staleži i svi dostojanstvenici. Od tih daća niko nije mogao biti oslobođen, osim filurdžija (v.).

BADŽ — tržna trošarina na kupoprodaju većih količina robe; carina (uvozna, izvozna i tranzitna) unutar jednog carinskog područja. Često se naziva *badži sijah* (= kopnena carina) vjerovatno za razliku od badži bazara. Badž se redovno naplaćivao na trgu na kome se roba prodavala. Pojedine vrste badža se bliže određuju riječima koje se stavljaju u prisvojni odnos sa riječi *badž* i bliže označuju njegovu vrstu: *badži bazar, badži sijah* (v.). Umjesto riječi badž ponekad se upotrebljava riječ *resim* pristojba (v. resum). Badž se plaćao samo na veće količine robe koja se dopremala ili otpremala kolima ili tovarom, zatim za manje skupocjene artikle i stoku. Zato zakoni propisuju da se na trgovima uzima badž samo »od onog što se doveze kolima i što se dopremi tovarom te ako se proda nešto čija je vrijednost bar četrdeset akči«. U zakonima se izričito zabranjivalo što su amaldari (v.) uzimali dvije ili jednu i po akču kada se proda maslo u vrijednosti od sedam do osam akči. Za trgovačku robu koja se izvozila iz grada plaćalo se dvije akče badža.

BADŽA — otvor na krovu za dim. Sve su stare bosanske kuće imale badžu; odžaci su izvođeni samo do tavana.

BÂDŽA (tur. *baci*) — starija učena i pobožna žena.

BADŽ-I BAZAR — tržna trošarina, tržna carina. Više v. *badž*.

BADŽ-I HAMIR — tržna carina na vino koju naplaćuje baždar na trgu, za razliku od poreza resmi hamir (v.) i resmi fuči, koje je naplaćivao spahija.

BADŽ-I SIJAH — unutrašnja kopnena carina.

BAG — bašča; vrt, vinograd, voćnjak. Evlija ovu riječ upotrebljava i tamo gdje vinograda nije moglo biti pa u tom pogledu ni naš prevod nije mogao biti uvijek precizan.

BAHA i BEHA — cijena, vrijednost.

BAHADIR, BAHADUR — vitez, hrabar, srčan, smion i odvažan ratnik; heroj.

BAJRAK — zastava uopće, vojnička zastava, stijeg; svaka oda janjičara imala je svoj bajrak; manji odred vojske, pedeset do šezdeset ljudi, pod jednom zastavom; zapovjednik takvog odreda u vojsci sejmena nazivao se *bajrak-sahibi*. Evlija spominje i nekakve viza-bajrake.

BAJRAM — naziv za dva muslimanska praznika: Ramazanski bajram nastaje poslije Ramazana, mjeseca posta, i traje tri dana sljedećeg mjeseca islamskog kalendara. Kurban-bajram dolazi sedamdeset dana kasnije i traje četiri dana (od 10. do 13. zulhidže, dvanaestog mjeseca islamskog kalendara).

BAJRAMIJE — naziv derviškog reda koji je osnovao Hadži Bajram Veli

(umro 1429/30 u Ankari). Ovaj red vodi svoje porijeklo iz nakšibendijskog i halvetijskog derviškog reda koje je u sebi objedinjavao. Iz njega se razvilo nekoliko frakcija, od kojih su najpoznatije: melamije, hamzevije, dželvetije i dr.

BAJRAM-NAMAZ — posebna zajednička molitva ujutro prvog dana Bajrama.

BAKAL — 1. trgovac viktualijama, bakalin uopće; 2. vrsta trgovaca dodijeljenih armiji. Oni su bili obavezni da se na zapovijed kadije datog mjesta jave u određena mjesta i organizuju snabdijevanje vojske viktualijama.

BAKŠIS — dar, napojnica, mito.

BALČAK — držak sablje ili mača.

BALIK EMIN — povjerenik za ribarstvo; on je naplaćivao porez na ribu ulovljenu u državnim ribnjacima, odnosno u ribnjacima koji su spadali u carski has.

BALIK MAHZENLERI — skladišta ribe, ribarnice.

BALIKČIJA i BALUKČIJA — ribar.

BALTADŽI — vrsta plaćene dvorske vojske koja je vršila dužnost spoljnje straže i čuvara sultanovog dvora, a isto tako i harema. Oni su bili obavezni da čuvaju sultana na pohodu, u vrijeme izlazaka i svečanosti. Baltadžije su bile dodjeljivane, također u svojstvu čuvara, raznim krupnim dvorskim dostojanstvenicima. Često im je davana funkcija vikača (glasnika). Za vrijeme vladavine Murata II (1421—1451), koji je osnovao red baltadžija, njihov broj nije bio veći od sto ljudi; u drugoj polovini XVII st. bilo ih je više od osamsto. No samo oko stotinu privilegovanih (zuluflu) baltadžija dobijalo je u to vrijeme platu osamnaest do devetnaest akči na dan. Ostali su radili za malu platu, svršavali teže poslove: sjekli drva, nosili vodu, meli dvore i sl.

BALJEMEZ — vrsta dalekometnih topova velikog kalibra koji su se upotrebljavali za odbranu gradova. Naziv dolazi od njem. *Faule Metze*. Više vid. pod *top*.

BARDAK — vrsta posude za vodu.

BARUT — puščani prah.

BARUTHANA — skladište baruta.

BARUTKARHANE — tvornica baruta.

BAŠ — doslovno znači glava, vrh; starješina, glavni; dolazi kao prva ili druga komponenta u mnogim složenim imenicama u imeničkom značenju starješina ili u pridjevskom značenju glavni. To je, u stvari, turski ekvivalent za pers. riječ *ser* koji sam prevodio sa turskom riječju *baš*, jer je ona kod nas poznata. Dolazi u nazivima: asesbaša, barazbaša, buljukbaša, ćeribaša (ćeribaša), delibaša, dogandžibaša, kapidžibaša, mimarbaša, muhzirbaša, odabaša, peškirdžibaša, subaša, baš-čauš itd; u geografskim nazivima Baščaršija, Bašbunar, Tepebaša (tačno Tepebaši), Benbaša (tačno Bedbaši) i dr.

BAŠA — naziv za proste janjičare po provincijskim gradovima; up. baš.

BAŠBOG — zapovjednik jedne vojne jedinice organizovane u vrijeme rata;

zapovjednik milicije; vođa ustanika; zapovjednik saridža i sejmena sakupljenih iz raznih jedinica.

BAŠ BULJUKBAŠA — jedan od viših oficira janjičarskog korpusa. Stariji od buljukbaše u onom dijelu korpusa koji se nazivao ağa-bülükleri, v. oda i janjičari.

BAŠČA — vrt; voćnjak.

BAŠČOVAN — vrtlar, čovjek koji se bavi uzgajanjem povrća, cvijeća i voća.

BAŠMAKDAR — dvorjanik koji se stara za obuću svoga gospodara.

BAZAR ili PAZAR — prvotno znači trgovanje, zatim trg, pijaca, tržište, trgovište. U svim tim značenjima ova se riječ upotrebljavala i kod nas od sredine XV stoljeća za sve trgove i tržišta na kojima se izlagala roba i vršila razmjena dobara na otvorenom prostoru bez obzira da li se radilo o svakodnevnom trgovanju ili o onom koje se obavljalo u određene dane. U turskom postoje složenice od ove i drugih riječi koje bliže označuju pojedine vrste trgova, pijaca ili tržnica, kao: *at pazari* — trg na kome su se prodavali konji; *balik pazari* — ribarska pijaca; *saman pazari* — trg na kome se prodaje slama i sijeno itd. Naziv bazar upotrebljavao se kod Turaka i kod nas i za izvjesne zatvorene trgove i natkrivene ulice u kojima su se s obje strane nalazili dućani i koje su na oba kraja imale vrata. U tom smislu prodro je taj termin i na Zapad, gdje je počeo da označava velike robne kuće. Najzad, naziv bazar je postao sinonim sa nazivom čaršija: kazandžijski bazar.

BAZARGAN, BAZERĐAN — trgovac uopće, trgovac stranom robom.

BAZAR-BAŠA — muhtesib (v.).

BAZDAR — sokolar, sinonim za *dognacı* — dogandžija (v.).

BAŽDAR — organ koji je naplaćivao tržne takse koje su se nazivale badž (v.). Kako je badž redovno spadao u hasove (sultana, beglerbega ili sandžakbega), on je obično davan u zakup pa se zato baždar redovno javlja u svojstvu zakupnikovog činovnika. On je naplaćivao badž na svu robu koja je podlijegala toj taksi i vodio kontrolu o tom. Vršio je i druge poslove u vezi sa tržištem, kao kontrolu mjera i utega koji su, u stvari, spadali u nadležnost muhtesiba (v.).

BEDEL — zamjena; naknada, ekvivalent.

BEDEL-I UŠUR — novčana naknada za naturalne daće, plaćanje naturalnih poreza u novcu.

BEGLERBEG (tur. beylerbeyi) — namjesnik najveće turske vojno-administrativne Više vid. *H. Šabanović Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XI, 1960. 174—184.

BEHA — v. baha.

BEJTULMAL — prihod od ostavine lica čiju imovinu nasljeđuje država.

BEKTAŠIJE — derviški red koji je osnovao Hadži Bektaš Veli, (umro 738/1337. godine) pa je po njemu i ovaj red dobio svoj naziv. Tom derviškom redu pripadali su i janjičari.

BERAJA — opći naziv za sve povlašćene slojeve i staleže društva koji su bili

oslobođeni od izvanrednih državnih poreza i tereta, a nisu spadali u tursku vladajuću klasu, asker, ulema, ajan i ešraf.

BERAT — ukaz, dekret kojim se postavlja neki službenik, dodjeljuje posjed, plata ili odlikovanje. Berate su izdavali sultani, a za manje timare i beglerbezi. Više vid. H. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća.* Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XI, 1960, 182. U beratu je označen naziv povjerene službe, njeno mjesto, prihod ili nagrada za nju; ime ličnosti kojoj se berat izdaje, kojim povodom je izdat, dužnost posjednika berata, eventualno njegov položaj kao vojnog starješine i njegov čin. Na berat je stavljana carska tugra odnosno pença beglerbega.

BERBER — berberin.

BERBERBAŠA — glavni berberin na dvoru visokih dostojanstvenika.

BEŠLIAGA — starješina jednog džemata bešlija (v.).

BEŠLIJA — pripadnik posebnog roda turske lokalne plaćene konjice, prvobitno kavalerija (laka konjica) garnizona u pograničnim tvrđavama. Još nije utvrđena etimologija ni osnovno značenje ovog naziva. Najvjerovatnije je da ovaj naziv dolazi odatle što su bešlije dobivale platu u iznosu od pet akči dnevno (od *beš* tur. pet+suf. *li*). Najstariji spomen o ovom vojnom redu potiče iz početka XVI stoljeća. Čini se da su bešlije prvobitno bile regrutovane od lokalnog stanovništva i da su u najranije doba predstavljale ličnu vojsku pojedinih sandžakbegova pa su tek kasnije uvedeni u tvrđave radi odbijanja iznenadnih neprijateljskih napada. Ove lokalne bešlije treba razlikovati od istoimenih vojnika sastavljenih od janjičara koji su također dobivali pet akči dnevno. Ovi su služili za izviđanje puta kada je vojska bila na pohodu. Prema *Montecuccullіju* lokalne bešlije su odgovarale ugarskim husarima u tvrđavama, palankama i drugim odbrambenim pozicijama blizu neprijateljskog teritorija. Prema potrebi provaljivale su u neprijateljske zemlje i obavještavale svoje vlasti o prilikama i stanju u tim zemljama. Bešlije su prema tome, spadale prvo u *serhatkule*, graničare, a kasnije su uvrštene u red *jerlikula*, lokalnih vojnih snaga; dijelile su se na džemate i buljuke kojim su zapovijedale buljukbaše (ili serbuljuci). Zapovjednik jednog džemata bešlija u jednoj tvrđavi zvao se bešliaga. Od ovog vojnog reda potiču prezimena Bešlići i Bešlagići.

BEVAB — vratar = kapidžija (v.).

BEZISTAN i BEDESTAN — velika trgovačka kuća koja se sastoji iz niza trgovačkih radnji.

BOJBEG — starješina ili glava boja (roda, plemena).

BOSTAN — 1. vrt, bašča, 2. dinje i lubenice. U ovom putopisu upotrebljava se samo u ovom drugom značenju.

BOSTANDŽIBAŠA — starješina korpusa bostandžija (v.).

BOSTANDŽIJA — dosl. znači povrtar; kategorija dvorske vojske koja vrši dužnost spoljašnje zaštite sultanova dvora i ima policijske funkcije. U XVII st. broj bostandžija varirao je između dvije i dvije i po hiljade ljudi. Tri do četiri stotine bostandžija imali su privilegovani položaj dvorskih slugu i koristili su se velikim uticajem na dvoru. Bostandžije su prije

svega bile odgovorne za čuvanje sultanove ličnosti; raspravljale su sa svim licima nepoželjnim sultanu, sve do velikih vezira, koji su se nerijetko uzdizali iz njihovih redova. Osnovna masa bostandžija korišćena je za razne poslove: u vrtovima (pod Istanbulom, Jedrenom i Galipoljem), pri prevozu raznih tovara vodom za tekuće potrebe dvora, za pripreme materijala za građenje dvoraca i zadužbina, za gašenje požara (veoma čestih u Istanbulu) i dr.

BOSTANLUK — površine zasijane dinjom i lubenicom.

BOŠĆALUK — dar koji se sastojao od rublja zamotanog u platneni zavijač.

BOZA ili BUZA — bezalkoholno osvježavajuće piće koje se pravi od kukuruznog brašna ili prosa.

BOZADŽIJA — zanatlija koji proizvodi i prodaje bozu. Bili su obavezni da snabdijevaju armiju bozom i drugim napicima na vojnom pohodu (v. bakkal).

BOZADŽINICA — bozadžijski dućan.

BUHURDAR — vrsta kadionice sa poklopcem u kojoj se pali mirisavo rastinje (ud, ambra i anduz).

BUHURDARAGA — dvorjanik koji se starao o priboru za miris u pašinom stanu.

BULJUK — manji odred raznih rodova plaćene vojske pješaka ili konjanika: janjičara, martoloza, mustahfiza itd. Neposredni zapovjednik svakog buljuka nazivao se buljukbaša ili serbuljuk. U zavisnosti od vremena i roda vojske, buljuci su bili različiti po organizaciji i broju ljudi. U buljucima janjičarske vojske bilo je po sto ljudi. Zapovjednik takvog buljuka zvao se *jajabaša*, njegov pomoćnik-čorbadžija. Što se tiče dvorskih spahija, oni su se dijelili na šest buljuka; u svakom od njih bilo je po dvadeset do trideset konjanika. U gradskim posadama buljuk se redovno sastojao od deset ljudi.

BULJUKBAŠA — zapovjednik jednog buljuka (v.). Zvanično, ovo je ime bilo utvrđeno prije svega za starješine onih dijelova janjičarskog korpusa koji su se nazivali aga-bölükleri, a bilo ih je samo šest. To je istovremeno bio opći naziv za starješine najrazličitijih buljuka, na koje su se dijelili svi rodovi plaćene vojske.

BUNAR — prirodno ili vještačko vrelo žive vode.

BUREK — pita od mesa. Evlija spominje burek od kokošijeg mesa.

BUREGDŽIJA — zanatlija koji pravi i prodaje burek.

BURGIJA — mali svrdao, mala bušilica.

BURMA — prsten od zlata ili drugog metala bez ikakvih ukrasa; vitica, vjenčani prsten.

BUSTAN — v. bostan.

BUZDOVAN — topuz, sastojao se obično od drška i metalne kugle.

ĆERIBAŠA — v. ćeribaša.

ČADOR — šator.

ČADORDŽIJA — zanatlija koji izrađuje šatore.

ČAKIRDŽIBAŠA — starješina svih sokolara i njihovih zapovjednika na dvoru sultana ili namjesnika neke provincije.

ČAKIRDŽIJA — 1. pripadnik jedne grupe vanjskih carskih dvorjanika koji su odgajali i na rukama nosili lovačke sokolove prilikom lova njihova gospodara; 2. slobodan seljak koji je uzgajao ili hvatao lovačke sokolove. Za svoju službu uživao je slobodnu baštinu i bio oslobođen poreza.

ČAKŠIRE — muška vanjska donja odjeća sa dugim turom i uskim nogavicama; izrađivala se od čohe ili sukna. Evlija spominje krajiške čakšire.

ČALMA — zavijač omotan oko kape; turban, saruk, ahmedija.

ČAMAŠIRAGA — dvorjanik koji se starao za rublje svoga gospodara.

ČARDAK — doslovno znači kiosk na četiri svoda, zgrada na drvenim stubovima. Čardaci su obično služili za odmor, za razne sastanke i razgovore, a u izvjesnim mjestima i kao uredi lokalnih esnafskih i državnih organa. Evlija spominje drvene čardake za koje upotrebljava arapski naziv *kasr*.

ČARKADŽIJE — vojni odredi koji zameću bitku.

ČARŠIJA — privredni dio gradskog naselja i svakog esnafa u tom naselju. Evlija pored čaršije u općem smislu spominje posebno čohadžijsku i kazandžijsku čaršiju. Up. *bazar*.

ČARŠU ĆEHAJU — bazarbaša (v.).

ČAŠNIGIR — dvorjanik koji je služio jelom vladara i druge visoke dostojanstvenike; naziv dolazi odatle što je jelo morao sam kušati. Carski čašnigiri nisu služili samo sultana već i članove državnog divana u danima njegovog zasjedanja, i, uopće, krupne dostojanstvenike koji su pozvani u dvor na zvanične objede i svečanosti. Sredinom XVII stoljeća bilo je na carskom dvoru preko sto čašnigira i oni su dobijali četrdeset akči na dan. Osim toga, davan im je jedan ili dva puta godišnje bakšiš »na pojas« ili »na kaftan«. Njihov starješina zvao se čašnigirbaša; on je glavom plaćao u slučaju trovanja sultana i zato je bio dužan da proba jelo i piće prije nego što se pošalju padišahu. Bio je jedan od najpovjerljivijih sultanovih ljudi i pratio ga je na svim putevima i pohodima.

ČAUŠ — niži čin u vojsci ili dvorski sluga kome su povjeravani razni poslovi na dvoru i izvan dvora.

ČAUŠBAŠA — starješina čauša (v.).

ČEKRK — vitao, sprava za podizanje tereta pomoću užeta na kolo. Evlija spominje mostove na čekrk.

ČELEBI, ČELEBIJA — princ, obrazovan čovjek plemenitog roda.

ČELENGER — bravar.

ČELENKA — vrsta odlikovanja, redovno ratnog, u obliku perjanice od zlata, srebra i dragulja, koje se davalo za ratne i uopće vojne zasluge; pričvršćivala se za čalmu na kalpaku s prednje strane. Evlija spominje čelenke od sokolova perja i srebrene čelenke.

ČELTUK i ČELTIK — pirinač, riža.

ČELTUKČIJA — orizar.

ČERAHOR — pripadnik posebnog odreda pomoćnih vojnih snaga u pogranič-

nim provincijama; regrutovani su iz redova hrišćanskog stanovništva pograničnih oblasti; u taj red upisivane su prvenstveno seoske zanatlije: zidari, dunđeri i drugi, a radili su kao zidarski majstori i radnici na izgradnji i popravci tvrđava (»gradozidanije«), naročito na krajini, zatim na izgradnji i popravljanju mostova i drumova, sječi šume koja je ometala prolaz vojsci, na čišćenju močvara, kopanju rovova i prenosu ratnog materijala. Čerahori su popisivani u posebne spiskove; mobilisani su na zapovijed i odvođeni u određena mjesta. Za svoju službu dobivali su platu, obično po dvije akči dnevno, ili su bili oslobođeni izvjesnih državnih daća. Up. I. H. Uzunçarşili, *Osmanlı Tarihi* II, 562. Evlija spominje raju-čerahore.

ČERAHORLUK — služba i zvanje čerahora.

ČERGA — mali vojnički šator.

ČERI — vojska, armija; vojni pohod.

ČERIBAŠA — doslovno znači vojni starješina, a kao termin u osmanskoj državi znači: 1. neposredni starješina spahija u jednoj ili više nahija; izvršni organ subaše, odnosno alajbega pri mobilizaciji spahijske vojske na svom području. To je bio ugledniji i istaknutiji spahija koji je obično posjedovao veći timar. Evlija pri opisu gotovo svakog sandžaka navodi da ima svoga čeribašu. Up. *juzbaša* i *alajbeg*. 2. niži starješina raznih vojničkih i poluvojničkih društvenih redova, kao što su vojnuci i Cigani; odatle naš turcizam *čeribaša*.

ČEŠNEGIR — v. čašnigir.

ČIFLUK ili ČITLUK — prvobitno znači kompleks obradivog zemljišta koji se mogao obrađivati s jednim parom volova, zatim 1. Kompleks zemljišta u posjedu jedne muslimanske seljačke porodice dovoljan za njeno izdržavanje. 2. Vrsta posjeda na mirijskoj zemlji (u okviru lena) sa posebnim ekonomsko-pravnim statusom koji se razlikovao od statusa svake druge vrste svojine na zemlji (timara, baštine, mulka i vakufa). Predstavljao je zasebnu ekonomsku i teritorijalnu cjelinu i imao svoje granice, ali mu veličina nije bila ograničena (mogao se sastojati od jedne baštine, kao i od više sela). Po tome se i formalno razlikovao od jednog seljačkog gazdinstva. Bitna ekonomsko-pravna razlika između seljačkog i ovog čifluka sastojala se u višem stupnju svojine, širem pravu posjedovanja i raspolaganja i u potpunoj ličnoj nezavisnosti čifluk-spahibije od spahije. Svojina na ovakvom čifluku bila je ograničena jedino vrhovnim vlasništvom države (rekaba-dominium eminens), a posjedovanje uslovljeno jedino ispunjavanjem poreskih obaveza kojim je čifluk bio opterećen (porez se sastojao samo od resmi čifta i desetine, i to redovno u novcu ili njegovom ekvivalentu u vidu određene službe državi). Ono nije povlačilo nikakve lične feudalne obaveze čifluk-sahibije prema feudalcu, kakve je imala raja prema spahiji ili spahija prema državi. Čifluk-sahibija nije morao da za ostvarenu dobit ovakvog čifluka vrši vojnu službu niti da izdržava vojnike. Pravo raspolaganja čiflukom bilo je ograničeno jedino poštivanjem vrhovnog vlasništva države i plaćanjem tapije (prenosne pristojbe) spahiji u slučaju prodaje. U okviru navedenih ograničenja čiflukom se moglo slobodno raspolagati), mogao se neograničeno nasljeđivati, prodavati, poklanjati, zalagati i davati u zakup pod uslovom da svaki novi titular čifluka

poštuje gornja ograničenja i ispunjava obaveze kojim je čifluk bio opterećen. Čifluci su postojali u Turskoj od najstarijih vremena njene istorije (a ne tek od XVII stoljeća u tzv. procesu čiflučenja). Samo su u raznim vremenima i u raznim dijelovima carstva poprimili različite oblike, ali im se suština i pravna narav nije bitno mijenjala sve do XVIII stoljeća.

Čifluci su se u pravilu osnivali samo od većih napuštenih odnosno nenaseljenih posjeda, ustupanjem od strane države ili kupovinom pod uslovom da dotični posjed bude upisan u katastarske knjige kao čifluk i da prvi titular pored tapije plati državi posebnu taksu na čifluk (*resm-i čiftlik*). Plaćanje te takse bio je uslov da posjed dobije status čifluka.

Sticanjem čifluka titular je bio obavezan da ispunjava sve eventualne obaveze kojim je bilo uslovljeno držanje čifluka u svakom konkretnom slučaju (plaćanje desetine spahiji, naseljavanje dotičnog posjeda, vršenje neke službe za državu i slično).

Po turskim agrarnim zakonima zemlju je mogao držati samo onaj ko ju je obrađivao. Takva je pretpostavka bila i kod ovih čifluka s tim što su ih vlasnici mogli dati na obradu drugim licima uz slobodnu pogodbu. Ukoliko ta lica nisu imala svoje zemlje, tj. nisu bila raja nekog spahije, ona su redovno dolazila u kmetski (čifčijski) položaj prema čifluk-sahibiji. Tako je za postanak i razvoj ovih čifluka usko vezan postanak kmetstva. U XVI stoljeću država se borila protiv toga sistema ukidanjem svih čifluka na kojima je zavođen kmetski odnos. Takvi čifluci su pretvarani u potčinjene baštine, a kmetovi oslobađani kmetskog odnosa i prevođeni u zavisne seljake, raju.

Na drugoj strani, seljak-baštinik je još u XV stoljeću stekao pravo da svoju baštinu, uz odobrenje spahije, može prodati a to je pravo imao i spahija kada baština postane upražnjena ili zanemarena. I dok su seljaci svoje, odnosno spahija rajinske baštine, prodavali drugim seljacima koji su te baštine sami obrađivali, dotle te transakcije nisu izazivale nikakve promjene u društvenim odnosima. Međutim, vrlo rano (u Bosni prije 1550) počeli su se javljati slučajevi da su seljaci svoje, odnosno spahija, upražnjene baštine počeli prodavati ne raji — seljaku koji će te baštine i dalje sami obrađivati, nego licima koja ih nisu sama obrađivala, nego su ih pretvarala u svoje čifluke i davala na obradu trećim licima. Ako su ta lica, obrađivači zemlje, bili bezemljaši, oni su dolazili u kmetski odnos prema vlasnicima čifluka. Isto tako, ako je seljak-baštinik prodao svoju baštinu pa na njoj i dalje ostao, njegova je baština na taj način postala čifluk kupca, a on njegov kmet.

Tako se između spahije i seljaka uvlačio treći korisnik seljačke baštine — čifluk sahibija, koji je u odnosu na spahiju stupao na mjesto seljaka i teoretski preuzimao sve njegove obaveze prema spahiji, dok je seljak dolazio u položaj kmeta koji je sada morao da radi za dvojicu: za spahiju i za čifluk-sahibiju; morao je i dalje davati spahiji sve poreze kojim je baština bila opterećena, a pored toga svakako još određen odnosno ugovoren iznos čifluk-sahibiji.

ČIFTDŽILIK — zemljoradnja, ratarstvo.

ČINILI-HAMAM — hamam obložen porculanskim pločama.

SOBALI-HAMAM — kućno kupatilo sa pećima za zagrijavanje.

ČIZME — vrsta muške obuće, postola; čizme, Evlija spominje crvene i žute čizme.

ČIZMEDŽIJA — čizmar; čizmari se kod nas spominju prvi put 1536. godine, i to u Beogradu.

ČOHA ili ČOKA — fino uvozno sukno. Evlija spominje više vrsta čohe: crvenu, mađarsku, pastav-čohu, prenkoja-čohu, saja-čohu i žutu čohu.

ČOHODAR ili ČOKADARAGA ili KAFTANAGA — garderober, dvorski dostojanstvenik na dvoru sultana, vezira i namjesnika provincija kome je glavna dužnost da se stara za garderobu svoga gospodara, naročito za čuvanje kaftana svoga gospodara. Prilikom svečanosti išao je u pratnji odmah iza svoga gospodara. Čohadari su često vršili dužnosti odsutnih silahdara. Gospodari su im povjeravali i razne druge dužnosti, ali su oni svoje titule i kasnije zadržali. Za svoju službu dobivali su platu i godišnji bakšiš »na kapu« i »na pojas«. Ako su napustili dvor i preuzeli funkciju u provinciji, postajali su krupne spahije i zaimi. Ovo je zvanje postojalo na dvoru turskih namjesnika u Bosni sve do kraja turske vladavine. Pod njegovim nadzorom nalazile su se dvorske terzije i ćurčije.

ČOHADŽIJA i ČOKADŽIJA — zanatlija koji izrađuje odjeću od čohe i drugih finih tkanina. Up. abadžija.

ČOKADAR, v. ČOHADAR.

ČOKADŽIJA, v. ČOHADŽIJA.

ČORBADŽIJA — doslovno znači čorbar, a kao turski vojni termin predstavlja zajednički naziv (oficirski čin) za zapovjednike orti džemata i »aginih buljuka« (ağa bölükleri) u janjičarskom korpusu. Oficiri samih orti džemata nazivali su se *jajabaše*, a oficiri aginih buljuka — *buljukbaše* pa je, dakle, čorbadžija zajednički naziv i za jedne i za druge.

ĆATIB — v. KATIB.

ĆEHAJA — znači doslovno domaćin, skrbnik porodice, nastojnik, gazda i sl. a kao termin u osmanskoj administraciji ova je složenica sama i sa drugim riječima imala višestruku upotrebu, a po tome i razna značenja. Sama riječ ćehaja znači:

1. pomoćnik, prvi saradnik i zastupnik raznih turskih organa i funkcionera: velikog vezira, beglerbega, sandžakbega dizdara, kadije, janjičarskog age. i dr. Ćehaja velikog vezira nazivao se obično *ćehajabeg* (kethudabeg). Zamjenik janjičarskog age nazivao se obično *kulćehaja* (kulkethodasi) i *odžak-ćehaja* (ocak kethudasi). On je bio vrlo uticajan, često ništa manje od samog age janjičara. Evlija najčešće spominje ćehaje raznih beglerbegova. Svaki beglerbeg imao je svoga ćehaju. Beglerbegov ćehaja je bio njegov prvi saradnik, pomoćnik i savjetnik, a često puta i zamjenik ili namjesnik. On je bio najpovjerljivija ličnost na beglerbegovom dvoru, njegov prvi saradnik i savjetnik. Paša se u svim svojim poslovima prvo na njega obraćao i s njima se savjetovao. Ćehaja je pripremao i izvršavao skoro sve upravne poslove svoga gospodara. On je prvi primao poslanike

koji su dolazili u audijenciju paši, vodio s njima prethodne razgovore, a u trenutnoj otsutnosti paše potpuno ga zastupao u svim njegovim dužnostima. On je prisustvovao redovno sjednicama pokrajinskog divana, a u slučaju spriječenosti paše sam njima rukovodio. Postavljao ga je sam paša iz svoje svite, a imao je titulu bega. Za svoju dužnost uživao je obično velik zijamet.

Kao i beglerbeg tako je i njegov ćehaja imao svoj dvor na kome se nalazilo nekoliko dvorjanika. Evlija spominje ove: *haznadar*, *čaušbaša*, *kavazbaša*, *čohadaraga* ili *čohadarbaša*, *seizbaša*, *kahvedžibaša*, *tutundžibaša*, *mahramdžibaša*, *mehterbaša* i dr. Oni su na njegovom dvoru vršili iste funkcije koje su istoimeni dvorjanici i dostojanstvenici vršili na dvoru beglerbega. Sve ovo vrijedi i za ćehaje ostalih visokih turskih dostojanstvenika. Tako je, npr., sandžakbegov ćehaja bio prvi saradnik, pomoćnik i najviši dostojanstvenik na dvoru svakog sandžakbega. Sandžakbegovim ćehajom postajali su niži dvorski dostojanstvenici samog sandžakbega kao i kapidžibaše i vojvode. Kao glavni pomoćnici sandžakbegovi ćehaje su vršili dušnosti koje im je povjeravao sandžakbeg. U slučaju odsutnosti sandžakbega zastupao ga je ćehaja u njegovom sjedištu u svim dužnostima. Dužnost sandžakbegova ćehaje prikazuje nam poznati mletačko-dalmatinski opis bosanskog pašaluka iz 1626. godine ovako: »Kad se dogodi da sandžakbeg ide u rat ili inače izvan sandžaka, tu ostaje ćehaja koji je njegov zastupnik kao sada kad je sandžak otišao u rat«. Stoga ih mletački izvori nazivaju *luogotenente* i *sostituto del sanzacco* — namjesnik ili zamjenik. Kao zastupnik odsutnog sandžakbega ćehaja nosi zvanje još i *kajmakama*. To zvanje nosi i svako drugo lice koje zastupa odsutnog sandžakbega jer kajmekam ne mora biti ćehaja. Sandžakbezi su češće povjeravali svojim ćehajama razne političke i vojne misije. Mnogi su se istakli i na vojničkom i političkom polju i uzdigli na položaj sandžakbega. Tako je, npr., Husrev-begov ćehaja Murad-beg Tardić Šibeničanin postao prvi sandžakbeg kliškog sandžaka (1537). Prije toga on je više godina držao stražu prema mletačkoj granici u Livnu. Ćehaje su bili u svakom pogledu prvi saradnici i savjetnici svojih gospodara. Sandžakbezi su se u svim svojim poslovima prvo s njima savjetovali. Kad su jednom Dubrovčani zatražili arz od hercegovačkog sandžakbega protiv bosanskog beglerbega, on im je odgovorio da se prvo mora savjetovati sa svojim ćehajom i reis efendijom. Ćehaje su za svoju službu uživali dosta velike timare ili zijamete.

2. starješina raznih korporacija (esnafa), raznih družina, raznih društvenih redova, naselja i slično. Evlija na više mjesta spominje da se starješine hrišćana u raznim mjestima naziva ćehaje.

ĆEHAJA-BEG, v. ĆEHAJA.

ĆEHAJA JANJIČARA, v. ĆEHAJA.

ĆEHAJA PORTINIH SPAHIJA (*sipah kethüdayeri*, *kethüdayeri* ili *cayi kethüda*) — starješina Portine konjice (*Kapikulu Süvarisi*) koja se nalazila na jednom području neke turske provincije, dakle, starješina mjesne Portine konjice.

ĆUPRIJA — most, ćuprija; »ovosvjetska ćuprija« znači život na ovome svijetu.

ĆURAK — krzno, ogrtač postavljen krznom. Evlija spominje dubrovačke ćurkove i krajiške ćurkove »od samura«.

ĆURČIJA — krznar; zanatlija koji je izrađivao krznenu odjeću, naročito ćurkove; dvorjanik koji se starao za izradu ćurkova svoga gospodara. Bilo ih je više; njihov starješina nazivao se ćurčibaša.

ĆUREK — naročita vrsta pekarskog hljeba od bijelog brašna sa kvascem od istucenog nohuta; često se zakuhava sa mlijekom i premazuje jajetom. Evlija spominje katmer ćureke i samit-ćureke.

DALKILIĆ — 1. isukan mač; mač koji nije stavljen u korice nego se drži isukan zbog veće predostrožnosti. 2. sinonim za *serdengečdi* (v.).

DALJAN — (turski) naročita vrsta ribnjaka; vještački ograđeno i zatvoreno lovište ribe pri morskoj obali, morskom zalivu ili na jezeru u kome se čuva riba kako bi bila pri ruci da se vadi po potrebi. Više vid. u *Enciklopediji Jugoslavije* s. v. *daljan*.

DAMAD — zet.

DARBHANA — kovnica novca.

DARU'L-DŽIHAD — doslovno znači područje svetog rata; atribut koji su Turci davali svim gradovima koji su u datoj situaciji bili poprište ratnih operacija ili isturene granične utvrde. Mišljenje da je ovaj atribut imao samo Beograd, nije tačno. Turci su taj atribut davali svim gradovima koji su u raznim prilikama bili »poprišta svetog rata«. S tim atributom spominju se pored Beograda naši gradovi: Herceg-Novi, Dubica, Gabela, Bihać i drugi.

DARU'L-HADIS — škola za izučavanje islamske vjerske tradicije.

DARU'L-HARB — doslovno znači poprište rata, a kao termin znači neprijateljska zemlja i u tom smislu upotrebljava se u ovom putopisu.

DARU'L-ISLAM — zemlje i narodi koji se nalaze pod muslimanskom vlašću, islamski svijet; kula islama.

DARU'L-KURRA — škola u kojoj se izučava čitanje Kur'āna na sedam odnosno deset arapskih dijalekata.

DEDE — počasni naziv za starije derviše, a naročito za šejhove i derviše mevlevijskog reda.

DEFTER ili **TEFTER** — popis, spisak, sveska, bilježnica. U terminologiji osmansko-turske administracije defterom su nazivane ne samo sve zvanične knjige turske administracije i računovodstva, svi zapisnici i protokoli, nego i svi pojedinačni akti koji imaju karakter nekog spiska, popisa ili obračuna. (Jedino su sudski protokoli nazivani *sidžili*).

DEFTER-ĆEHAJA i **TIMAR-DEFTERDAR** — Timarska uprava u pojedinim ajaletima imala je dva glavna odjeljenja. Na čelu jednog nalazio se defter-ćehaja, koji je upravljao zijametima, na čelu drugog timar-defterdar, koji je vodio samo upravu timara.

U svakom ejaletu postojala su oba organa, samo, izgleda da nije bilo tako stalno. U najranije doba postojanja bosanskog pašaluka, nalazimo npr. spomena samo timar-defterdaru (1587), a kasnije (1607) samo defter-ćehaji. Evlija Čelebija spominje obojicu sredinom XVII vijeka, ali na čudan način: Nabrajajući hasove visokih funkcionera bosanskog divana on kaže: Has

hazine-defterdara iznosi 56.000 akči, has defter-ćehaje iznosi 46.000 akči, a has zijamet-defterdara 15.330 akči. (vid. ovdje str. 106). Kako se tu izričito spominje zijamet-defterdar, iz toga bi proizlazilo da je defter-ćehaja isto što i timar-defterdar, ali to ne može nikako biti tačno. Evlijin zijamet-defterdar je u stvari defter-ćehaja, a ne timar defterdar. Da je tako vidi se iz toga što Ajni Ali nabrajajući iste funkcionere u bosanskom ejaletu (1607) kaže: »Ejalet Bosna ima osam sandžaka, hazine-defterdara i defter-ćehaju«. Govoreći o istim ustanovama budimskog ejaleta on kaže: »Ejalet Budim ima dvadeset sandžaka, hazine-defterdara, defter-ćehaju i timar-defterdara«. Na isti način spominje on te funkcionere i kad nabraja njihova lena. (v. Ajni Ali, n. d. 18.). Govoreći o temišvarskom pašaluku isti pisac kaže: »Ejalet Temišvar ima šest sandžaka, hazine-defterdara, defter-ćehaju i timar-defterdara«. (Isto 19). Iz toga slijedi da je defter-ćehaja isto što i zijamet-defterdar i da je Evlija te ustanove u Bosni pogrešno nazvao. To se jasno vidi iz jedne kanun-name u kojoj se najviša zvanja u jednoj provinciji nabrajaju ovim redom: mirimiran, mirliva, mal-defterdar, defter-ćehaja, timar-defterdar i miri-alem. (Barkan, *n. d.* 314). Navedeno mjesto kod Evlije treba shvatiti tako da defterdar-ćehaja znači zijamet-defterdar, a mjesto zijamet-defterdar kod njega treba da stoji timar-defterdar. To je pogrešno navedeno kod Evlije i na drugom mjestu (Up. *Sejahatnama* I, 190).

Iz toga opet proizilazi da defter-ćehaja nije bio nikakav glavni arhivar koji čuva svu pokrajinsku arhivu, sve registre u koje su unijeta upravna rješenja i akta beglerbegova, paša sa dva tuga, kapetana, zaima, timariota i drugih, kako je to objašnjavao Šomet de Fose. On je tu očito pobrkao ovu funkciju sa funkcijom defter-emina. A to su bile dvije zasebne ustanove. To se, uostalom, vidi sasvim jasno i u saopštenju Evlije Čelebije, koji kaže da Sarajevo (kao sjedište ejaleta) ima osim defter-ćehaje i svoga defter-emina (vid. ovdje, str. 106); da su defter-ćehaja i defter-emin dvije sasvim različite ustanove vidi se kod Evlije Čelebije i kad nabraja te funkcionere i za mnoge druge ejalete. (v. *Sejahatnama* I, 174—195).

Na osnovu raspoloživih podataka proizilazi da je u Bosni u prvo vrijeme postojao samo timar-defterdar koji je vodio oba referata, da je kasnije, prije 1607. bio samo defter-ćehaja, koji je po rangu bio viši od timar-defterdara, a da su sredinom XVII vijeka postojale obje ustanove pa je defter-ćehaja upravljao zijametima, a timar-defterdar timarima.

Međutim, ipak mislim da su sa osnivanjem bosanskog pašaluka bile osnovane u Bosni obje ustanove.

Timar-defterdar je upravljao samo timarima i bio niži organ od defter-ćehaje, što se vidi ne samo po iznosu prihoda jednog i drugog organa nego i po njihovom mjestu na rang-listi najviših zvanja jednog ejaleta u navedenoj kanun-nami.

Oba organa postavljala je Porta na osnovu prijedlog beglerbega beratom koji je u sultanovo ime izdavao glavni defterdar centralne vlade. Za vršenje svoje službe oba organa uživala su zijamete čija je vrijednost u razna vremena bila različita. (Ajni Ali, *n. m.*; Evlija Čelebi *n. m.*).

(Prema računu Šometa de Fosea bosanski timar-defterdar je u njegovo vrijeme (1807) mogao da ima 50.000 groša prihoda. »Stalna plata mu je

u tome što on drži više spahiluka koji nose šest hiljada groša i deset od sto od one sume koja se daje Carigradu kada se dobije berat ili uvodi u posjed za svaki spahiluk. (Prevod M. Filipovića, rukopis).

Kada je defter-ćehaja bio unapriјeđen, postao je hazine-defterdar, a timar-defterdar — defterdar-ćehaja. Nadređeni organ pokrajinskog timar-defterdara bio je glavni timar-defterdar u Carigradu a pokrajinskog defter-ćehaje — carigradski defter-ćehaja. Njihov odnos prema pokrajinskom hazine-defterdaru nije dovoljno jasan.

Ako je neko želio da dobije neki upražnjen timar ili zijamet, trebalo je da se obrati pokrajinskom timar-defterdaru odnosno defter-ćehaji s molbom na koju je ovaj stavljao svoju klauzulu o pravnom statusu toga lena i proslijedio molbu beglerbegu odnosno Porti, u carsku defterhanu, već prema tome koji je organ bio nadležan za podjelu dotičnog timara. Kad bi timar dodijelio beglerbeg, moralo se javiti u Carigrad da se i tamo zavede. Bez znanja i odobrenja pokrajinskog timar-defterdara nije bilo moguće vršiti nikakve transakcije s timarima. Jednom riječju, bez znanja pokrajinskog timar-defterdara nije se mogao voditi nikakav postupak u vezi sa pravnim promjenama na timarima. Bez njegovog odobrenja i znanja nije se moglo ući u posjed ni tzv. gedik-timara, čiji su iznosi bili nepromjenljivi, koji su bili vezani za određene službe i bili nasljedni u porodici (kapetani, dizdari, posade, svečtenici, knezovi). Kada bi postao upražnjen jedan od te vrste timara, moralo se obratiti timar-defterdaru da uputi prijedlog Porti za uvođenje nasljednika u posjed jer ni beglerbeg, pa prema tome ni pokrajinski timar-defterdar, nije mogao da ta pitanja rješava u okviru svoje nadležnosti, nego je samo imao pravo da to predlaže Porti. U slučaju da se pojavi više kandidata na jedan timar, pravo na uživanje timara dobivalo je uvijek ono lice koje je predložio timar-defterdar.

Timar defterdar se katkada javlja i kao šef uprave ne samo timara nego i carskih hasova koje je davao u zakup. On je pobirao prihode sa upražnjenih timara koji su u tim slučajevima pripadali državi.

Ista prava i dužnosti koja je timar-defterdar imao u odnosu na timare imao je defter-ćehaja u odnosu na zijamete. Obje ustanove ukinute su zajedno sa likvidacijom spahijske vojske 1839. godine.

DEFTERDAR ili TEFTERDAR — šef finansija u centralnoj vladi u Carigradu i u svakom ejaletu (pašaluku). Pošto je u svakoj provinciji pored glavnog defterdara postojao još i timar-defterdar, to se glavni pokrajinski defterdar nazivao *mal-defterdar* ili *hazine-defterdar*. Pokrajinski defterdar je poslije beglerbega bilo najviše zvanje i najvažnija funkcija u svakom pašaluku. On se starao za sve državne prihode i rashode u svojoj provinciji. Glavni mu je zadatak bio da starajući se o državnim prihodima obezbijedi novčana sredstva koja su potrebna za ispunjenje pašinih zadataka, a u prvom redu za podmirenje izdataka za izdržavanje vojske, vojnih objekata i sl. Ustanova mal-defterdar u svakoj provinciji ustanovljena je istovremeno sa obrazovanjem tog pašaluka. U zvanje defterdara mogao je po zakonu biti proizveden defter-emin, šeher-emin i kadija sa rangom od tri stotine akči, te reis-efendija. Defterdari u ajaletima bili su ravni u ceremonijalu kadijama Ejuba, Galate i Skutara, koji su spadali u red velikih mula. Pokrajinski defterdar se mogao unaprijediti u zvanje glavnog defterdara na Porti, pa čak i za vezira. Ako bi pokrajinski defterdar

postao sandžakbeg u nekom sandžaku, dobio bi početni has sa prihodom od 200.000 akči. U sedamnaestom vijeku neki su defterdari dobijali rang paše. Pokrajinske defterdare postavljala je Porta na prijedlog glavnog defterdara u Carigradu. Oni su dobivali platu u vidu hasova, koji nisu bili jednaki za sve defterdare u provincijama, isto kao što nisu bili jednaki ni hasovi beglerbegova. Zato Evlija pri opisu uređenja pojedinih provincija redovno navodi iznose hasova najviših organa vlasti u provincijama pa i defterdara. Tako je, npr., has bosanskog hazine-defterdara 1607. godine iznosio 85.530 akči, a do sredine XVII vijeka on je spao na 56.000 akči, dakle znatno ispod 100.000 akči, pa se prema tome ta lena ne mogu ni smatrati hasom nego zijametom.

Hazine-defterdar je u svom radu stajao pod neposrednim nadzorom paše, kome je bio podređen, ali je u mnogo čemu bio od njega nezavisan u svom radu. Imao je pravo da direktno saobraća sa Portom bez znanja i protiv volje paše. Morao je da dobro poznaje sve finansijske propise i nije smio da posluša pašu ako je ovaj tražio od njega nešto što nije imalo zakonsku osnovu, a pogotovo ako je bilo protuzakonito. On je morao beglerbega upozoravati na zakonske propise. Jedan zakonski propis o tome glasi: »Ako bi beglerbeg htio da učini nešto što je protivno ovom zakonu, neka ga defterdar upozori na to i neka ne piše ono što je zabranjeno«. U svom poslovanju stajao je u direktnoj prepisci sa glavnim defterdarom na Porti, od koga je primao sve instrukcije za rad i na koga se obraćao u svim potrebnim slučajevima.

Položaj pokrajinskog hazine-defterdara bio je često vrlo težak. Naročito od kraja XVI stoljeća kada je država počela da sve češće zapada u finansijske krize, položaj pokrajinskih defterdara postojao je sve teži. Oni su morali da obezbjeđuju potrebna finansijska sredstva za izdržavanje vojske, vođenje ratova i da uvijek odgovore na traženje paša i drugih pretpostavljenih, bez obzira na stvarne mogućnosti. U nemogućnosti da uvijek udovolje traženju paše oni su često zapadali u teške situacije koje su ih tjerale u razne opasne novčane poslove. Radi ilustracije njihovog položaja navešćemo ovdje jedan slučaj koji se desio bosanskom defterdaru Šaban-efendiji u doba Evlije Čelebije. Šestog aprila 1667. godine bio je od zemljotresa srušen među ostalima i Herceg-Novi. Porta je njegovo restauriranje povjerila jednom svome kapidžibaši, a bosanskom paši naredila da mu se nađe pri ruci kao i da organizuje čuvanje porušenog grada. Briga za podmirenje troškova čitavog toga preduzeća pala je na glavu bosanskog defterdara Šaban-efendije, i to u času kada je bosanska blagajna, usljed dugogodišnjeg ratovanja, bila potpuno iscrpljena. Kako on nije mogao da pribavi carskom kapidžibaši traženih dvije hiljade talira i kako je neko gvožđe koje je poslao za gradnju bilo rđavog kvaliteta, pozvan je u dvor pašinog ćehaje u Sarajevu. Tu je uhapšen i pod stražom sproveden u Novi, gdje ga je paša strpao u podrume novske tvrđave. I inače je Šaban-efendija te godine bio na velikoj muci jer je trebalo da snabdije pašu novcem koji je bio potreban za izdržavanje vojske. Kada je bio stavljen pred svršen čin da mora pribaviti dvadeset hiljada talira za izdržavanje vojske u Makarskoj krajini, on je smatrao da to može postići jedino ako Mlečanima proda koncesije za korišćenje neretljanske luke, iako su oni bili u ratu s Turskom. Kada je Porta saznala za to, ona je za izdaju »darivala« svilenim gajtanom. Pašu je spasilo samo to što

je bio sultanov zet. R. Samardžić, *Jedan pokušaj predaje Kotora Turcima (1667).* Ist. Glasnik 1951, 3—4, 19—20.

DEFTER EMIN — doslovno znači povjerenik deftera, a kao tehnički termin i zvanje u Osmanskoj Imperiji ta složenica je označavala šefa centralne ili pokrajinske arhive (defterhane ili registrature). On je čuvao sve deftere pokrajinske defterhane kao i ostale registre u koje su unešena sva akta zvanična korespondencija beglerbega, pokrajinskog divana i svih njegovih ureda u vezi sa spahijskim posjedima. To je bio vrlo važan i povjerljiv organ pokrajinskog divana.

Turci su posvećivali veliku pažnju ne samo svojim registraturama nego i starim arhivama. Službene knjige i dokumente čuvali su u kesama od platna, a ove u vrećama. Arhive su sređivane po uredima, kronološki i po predmetima. Naročita pažnja obraćala se čuvanju katastarskih deftera i registara koji su uvijek stajali zapečaćeni u sanducima. Te pečate stavljao je sam beglerbeg ili glavni pokrajinski defterdar. Bez njihovog odobrenja nisu se smjeli otvarati. Kada je trebalo izdati neki akt, kao izvod iz deftera, ili ispitati neki slučaj, onda je defter-emin donosio kese sa odnosnim dosijeom ili defterom koji je otvaran u prisutnosti paše, ili defterdara, pošto bi se prethodno ustanovilo da je pečat ostao netaknut. Poslije upotrebe dokumenta su opet spremljena, propisno zapečaćena i predata defter-eminu da ih pohrani u arhivu. Nijedan defter nije smio ostati ni časa nezapečaćen.

Isto tako postupalo se uglavnom i prema ostalim zvaničnim knjigama. Ni jedan ispunjen protokol nije smio ostati nezapečaćen. Kad god je došao novi beglerbeg, u njegovim su uredima uvođeni novi defteri, a raniji pohranjivani u arhivu.

Defter emin je bio dužan da jedanput ili dvaput mjesečno referiše beglerbegu sve što je unešeno u protokole divana.

Prilikom dolaska novog beglerbega defter-emin je bio dužan da ga dočeka i da mu izađe u susret zajedno sa ćehajom čauša pokrajinskog divana do granice pašaluka, s najvažnijim spisima, kako bi mu prilikom prve posjete mogao da pruži uvid u akta i dokumenta koja bi beglerbeg mogao da zatraži.

Defter-emina je postavljala Porta obično na prijedlog beglerbega. Za svoju službu defter-emin je uživao timar sa prihodom u vrijednosti od 5.000 akči. Ako ga unaprijede, postaje timar-defterdar.

DEFTERHANA — ustanova u prijestonici turskog carstva kao i u središtu svakog ejaleta u kojoj su se sakupljali i čuvali svi popisni defteri koji su sadržavali popise svih vrsta zemljišnih posjeda (hasove, zeamete, timare, vakufe i mulkove) kao i popise njihovih posjednika i stanovnika naseljenih na tim posjedima. Glavne knjige koje su se nalazile u svakoj pokrajinskoj defterhani predstavljali su tzv. popisni defteri (*tahrir defteri*) koji su se dijelili na dvije vrste:

a) *mufassal defteri*, pojedinačni, detaljni popisi u kojima su se nalazili popisi zavisnog, a često i ostalog stanovništva popisane oblasti, redovno jednog sandžaka, kao i popisi svih izvora feudalnih prihoda popisane oblasti, tj. sve lične feudalne dažbine zavisnog stanovništva i sve naturalne i novčane daće od svih grana privrede i prometa, svi vakufi i mulkovi.

b) *idžamal* ili *mudžmel-defteri*, zbirni, sumarni popisi koji su sadržavali rekapitulaciju podataka detaljnih popisa i prikazivali raspodjelu feudalnih prihoda na hasove, zeamete i timare kao i imena njihovih nosioca. Zbog toga se ovi defteri često nazivaju timarski defteri.

Pored ovih glavnih deftera u svakoj defterhani nalazili su se još *roznamče-defteri*, *derdest-defteri*, *joklama-defteri* i drugi.

c) *Roznamče-defteri* su predstavljali dnevnike, žurnale, u koje su uvođene svakodnevne promjene u pogledu raspodjele feudalnih posjeda i njihovih nosioca kao i svi akti na osnovu kojih su te promjene vršene.

d) *Derdest-defteri* su prikazivali sumarne preglede svih promjena u naprijed navedenim knjigama.

e) *Joklama-defteri* su prikazivali rezultate vojničkih smotri spahija jedne provincije i sumarne podatke o njihovim feudalnim posjedima. Starješina defterhane zvao se *defter-emin* (v.).

DEFTER KETHÜDASI — v. *defter-ćehaja*.

DEGIRMEN — mlin, vodenica. Odatle naziv lokaliteta Degirmenlija u Sarajevu koji spominje Evlija.

DELAK — banjski maser, fruter.

DELIBAŠA — neposredni starješina delija (v.).

DELIJA — pripadnik specifičnog reda turskih vojnih snaga u graničnim oblastima, naročito u Bosni i Srbiji. To je bila laka konjica koja je svoj naziv dobila zbog izvanredne vojničke smjelosti. Ovaj red vojske osnovan je početkom vladavine Sulejmana Zakonodavca, prvo u Bosni zatim u Srbiji. U tom vremenu vladali su ovim zemljama krupni turski krajiški komandanti: Gazi Husrev-beg i braća Jahjapašići, Bali-beg i Mehmed-beg, svi sestrići sultanovi. Budući da oni nisu pripadali starješinskim kućama akindžija, nisu mogli njima raspolagati pa su možda zbog toga osnovali vojnički red delije prvo kao ličnu gardu, a zatim kao snažne udarne odrede koji su uvedeni u serhatkule, graničare. Ovaj red vojske (spominje se tek poslije 1526. godine) bio je sastavljen od hrabrih islamizovanih stanovnika Bosne, Srbije i Hrvatske. Husrev-beg je navodno imao oko 10.000 delija. Kasnije su i drugi sandžakbezi, beglerbezi i veziri imali svoje delije. Njihov neposredni starješina zvao se *delibaša*. U istoriji je dobro poznat Rustem-beg, delibaša Ferhat-paše Sokolovića. Od ovog vojnog reda potiču prezimena Delići i Delibašići.

DEMIR-KAPIJA — gvozdena željezna vrata.

DEMIRDŽIJA — kovač; gvoždar.

DERBEND — klisura, sutjeska, klanac, tjesnac, opasan prolaz na drumovima koji je takvim zvanično proglašen i obezbijeđen čuvarima koji su se obično nazivali derbendžije (v.). Po tome su i sela koja su se nalazila na ovakvim mjestima ili u njihovoj blizini i čiji su stanovnici čuvali ovakve prolaze dobivala ovaj naziv. Tako je i današnji grad Derventa u Bosni dobio svoje ime.

DERBENDŽIJE i DERVENDŽIJE — klančari, seljaci koji su čuvali klance, klisure, mostove i uopće nesigurne prolaze na drumovima i koji su provodili putnike, pružali im utočište i osiguravali prolaz kroz takva mjesta.

Za tu službu bili su redovno oslobođeni izvanrednih nameta, a neki djelomično ili potpuno i feudalnih poreza. Bili su dužni da stanuju u svom selu; ako bi zanemarili dužnost, gubili su privilegije i tretirani su kao obična raja.

DERVIŠ — muslimanski mistik, pripadnik nekog derviškog reda. Up. sufi.

ĐIRHEM — 1. mjera za težinu u orijentalnom sistemu mjera, odgovara 1/400 oke, tj. 3,21 grama. 2. stari srebrni novac, u XVI vijeku jednak četiri akče.

DIŠ-AGA — opći naziv za sve carske dostojanstvenike, koji su služili izvan carskog dvora i koji nisu spadali u dvorske dostojanstvenike. To su bili starješine raznih rodova lične vojske, koju je izdržavao sultan. Najstariji po položaju među njima bio je aga janjičara. Za njim je dolazio starješina azapa (azap (ağası). Zatim starješine carske konjice, spahija, silahdara, ulufedžija i gariba. Ova šestorica dobijali su platu (od 500 do 1.000 akči na dan, prema rangu i dužnosti) i lična lena — arpaluke, koji ih nisu opterećivali dopunskim obavezama, a donosili su im desetine hiljada akči prihoda godišnje — formalno za izdržavanje njihovih konja (arpa — znači »ječam«). U kategoriju tih spoljnih slugu dvora (*diş ağalari*) ulazili su i starješine korpusa puškara (topčubaşi), oružara (cebecibaşi), podvoznika-odvoznika (arabacibaşi), muzikanata (mehtercibaşi), starješina zastava (mir-i alem), glavni sultanov konjušar (mirahurbaşi), časnigirbaši (vidi), glavni sokolari (doğanci-başi i şahincibaşi). Njima su pripadali i svi viši oficiri janičarskog korpusa od starješine sekbana (sekbanbaşi) do starješine vodonoša (sakabaşi).

DIVAN — 1. savjet pri sultanu, velikom veziru ili namjesniku provincije, za razmatranje najvažnijih državnih poslova. Divan velikog vezira imao je i funkciju vrhovnog suda, a beglerbegov divan imao je funkciju najvišeg suda u provinciji. Istu funkciju imao je sandžakbegov divan za područje sandžaka. Zato su mjesne kadije bile redovno članovi odgovarajućih divana.

2. Kancelarije visokih dostojanstvenika također su se nazivale divani.

3. Zbirka pjesama jednog pjesnika uređena na utvrđen način.

DIVANHANE — 1. prostorije koje su služile za zasjedanje savjeta, suda ili zvaničnih prijema; 2. paviljoni s jednom otkrivenom stranom, napravljenom kao vrt ili vodoskok, koji su služili za odmor u ljetno vrijeme; 3. prostrano predsoblje u starim boljim kućama.

DIVAN-KATIB — pisar u uredima carskog divana, u vezirskom, beglerbegovom ili sandžakbegovom uredu; činovnik koji je obavljao pisarske poslove u uredu svoga gospodara. Dijelili su se na dvije grupe: pisari koji su dobivali platu u novcu od svoga gospodara i pisari koji su na ime plate uživali gedik-timare ili gedik-zeamete, tj. lena u određenom iznosu vezana za određenu službu. Ugledniji su bili oni koji su primali platu u novcu. Novi divan-katib dobivao je timar; kasnije je postajao zaim, a ako bi ga dalje unaprijedili, dobivao je platu u novcu. Divan-katibi koji su uživali timare odnosno zeamete morali su da sa svojim gospodarima polaze u vojne pohode, dok su oni koji su primali plate postupali prema nahođenju svojih gospodara koji su ih plaćali iz svojih ličnih sredstava. U Sarajevu i danas postoji »Bijela džamija« na Vratniku koju je podigao Husrev-begov divan-katib Hajdar-efendija prije 1540. godine.

DIVIT — naročita vrsta pernice zajedno sa mastionicom. Sastojala se od duguljaste metalne kutije u kojoj su držani kalemi (pera za pisanje od naročite vrste trske) i četverougaone mastionice koja je bila pričvršćena s jedne strane pernice. Divit se nosio za pasom. Evlija spominje pozlaćene divite.

DIZDAR i DIZDARAGA — zapovjednik grada, kastelan, starješina mustahfiza (v.). Morao je stalno boraviti u gradu i nije smio otići iz grada bez naročitog odobrenja Porte, niti je smio pustiti nekoga stranca u grad. Dizdari su posjedovali timare s ekonomskim imunitetom (serbestiyet). Svaki dizdar imao je svoga ćehaju (v.).

DOGANDŽIBAŠA — neposredni starješina dogandžija (v.).

DOGANDŽIJA — pripadnik jednog od četiri razreda lovaca na dvoru sultana i namjesnika provincije; ostale razrede sačinjavali su: čakirdžije, šahindžije i atmadžadžije. Carske dogandžije su bile dužne da hrane lovačke ptice; predstavljale su red tzv. vanjskih paževa koji nisu živjeli u samom dvoru sultana. Up. šahindžija.

DOLMA PALANKA — v. palanka.

DOVA — molitva, blagoslov.

DRAGOMAN — zvanični diplomatski tumač.

DUĆAN — trgovačka ili zanatska radnja.

DUNĐER — drvodjelja, stolar; zanatlija koji je izvodio prvenstveno stolarske, a često i zidarske pa i sve ostale građevinske radove.

DUNUM ili DULUM — površinska mjera za zemljište. Iznosio je 910 m².

DUNUM HAKI ili RESM-I DUNUM — porez na vinograde koji su plaćali uglavnom samo muslimani, i to po dunumu zemljišta zasađenog vinogradom. Ovaj porez odgovarao je donekle porezu na širu ili mast koji su plaćali nemuslimani.

DŽAIZA — poklon koji daju turski dostojanstvenici raznim funkcionerima na carskom dvoru prilikom svog imenovanja.

DŽAMIJA — veća muslimanska bogomolja s minaretom i mihrabom u kojoj se obavljaju ne samo svakodnevne molitve nego i molitve petkom i Bajramima. Up. *mesdžid*.

DŽEBEDŽIBAŠA — starješina svih ili pojedinih odreda džebedžija (v.).

DŽEBEDŽIJA (oružar) — pripadnik posebnog reda centralnih ili lokalnih vojnih snaga sa širokim zaduženjima. Jedan dio džebedžija bio je zaposlen pripremanjem različitog oružja, vojnog materijala i zaliha: strela, lukova, sabalja, štitova, kopalja, oklopa, pušaka, pištolja, praha, tanadi. Drugi dio džebedžija bili su dužni da to oružje čuvaju i da ga popravljaju. Osnovne radionice i skladišta džebedžija bile su u Istanbulu, ali ih je bilo i u mnogim tvrđavama, osobito pograničnim. U slučaju nužde, džebedžije su mogli da prinude na proizvodnju oružja i esnafe koji nisu ulazili u njihovu organizaciju. Početkom XVII stoljeća korpus džebedžija brojao je 5730 ljudi, a njihova godišnja plata iznosila je oko 9,5 miliona akči. Od toga je više od 20.000 akči odlazilo na izdržavanje načelnika njihovog korpusa, džebedžibaše.

Džebedžije u provincijama su imale zadatak da pripremaju i čuvaju oružje, municiju i ostali ratni materijal za mustahfize i ostale rodove gradskih posada odnosno za dislocirane janjičare isto kao i onda kada je riječ o tom vojnom redu u redovima centralnih vojnih snaga. U slučaju rata džebedžije su dostavljali municiju i ostali ratni materijal na bojište. Iz tvrđava u kojima je bilo više džebedžija u rat je polazio svaki šesti vojnik. Džebedžije se spominje u Beogradu četrdesetih godina XVI stoljeća. Spadali su u *jerlikule* (lokalne vojne snage).

DŽEBELIJA — doslovno znači oklopnik, a kao turski vojni termin znači kategorija konjanika sa određenom ratnom opremom koje je feudalac sa sobom vodio ili kao zamjenu slao u rat. Svaki spahija koji je imao timar sa prihodima od najmanje hiljadu akči bio je i sam džebelija. To znači morao je lično vršiti vojnu službu na konju sa odgovarajućom opremom. Ako to nije mogao zbog bolesti ili maloljetnosti, morao je slati džebeliju kao zamjenika. Spahije su na svakih tri hiljade akči prihoda od timara preko minimuma koji se zvao *kilidž* (tur. *kilic* mač) i koji je iznosio hiljadu akči — bio dužan da povede jednog džebeliju i da ponese jedan šator. Zaimi su bili dužni da vode po jednog džebeliju na svakih pet hiljada akči preko minimuma prihoda koji je za njih iznosio dvadeset hiljada akči; istu obavezu i pod istim uslovima imali su i sandžakbezi. Džebelije-pratioci kao i džebelije-zamjenici regrutovani su obično od robova koje su morali nabaviti njihovi gospodari. Sva njihova oprema i izdržavanje padalo je na teret njihovih gospodara.

DŽEBHANA i DŽEBEHANA — municija, džebana; skladište municije.

DŽEBHANEDŽIJA — dvorjanik koji se stara o municiji svoga gospodara. Bilo ih je više. Njihov neposredni starješina nazivao se *džebhanedžibaša*.

DŽELEP — 1. stado, krdo rogate stoke. 2. naziv za adžami oglane (v.) koji su služili u sarajima Galate, Jedrene i Ibrahim-pašinom saraju u Istanbulu.

DŽELEPČIJA — trgovac rogatom stokom na veliko.

DŽEMAT — vjerska, socijalna ili teritorijalna grupa; grupa sela jedne nahije, ili grupa mahala jedne varoši koja imaju zajedničku džamiju; skupina pripadnika jedne konfesije u naselju naseljenom pripadnicima više konfesija. U organizaciji turske vojske džematom su nazvane najviše vojne jedinice pojedinih rodova plaćene vojske sastavljene od više manjih jedinica koje su nazivane *buljuci* odnosno *ode*. Isto tako nazivane su jedinice poluvojničkih grupa kao što su bili vlasi, razne jedinice i rodovi plaćene vojske (kao, npr., azapi, topčije, martolosi, džebedžije itd.). Zato se može reći da džemat u turskoj vojnoj terminologiji znači veću organizacionu jedinicu pojedinih rodova plaćene vojske i poluvojničkih organizacija.

DŽENAZA — pokojnik opremljen za sahranu i položen u tabut; muslimanski sprovod; obligatna molitva za mrtvog pred njegovu sahranu.

DŽERAH — ranar, hirurg koji je bio ovlašten da operiše pacijente. Svaka veća turska vojna jedinica imala je jednog ili više hirurga koji se u našim krajevima prvi put spominju 1489. godine. Hirurške zahvate vršili su i neki berberi. Pri tom se tražio pristanak pacijenta i to se registrovalo na sudu radi obezbjeđenja hirurga u slučaju neuspjeha. U Sarajevu je 1565.

godine jedan građanin dao pristanak na sudu da mu jedan Ciganin izvrši operaciju na mokraćnoj bešici.

DŽEZIRE — ostrvo, otok.

DZINDI ili DŽUNDI — čovjek vješt u jahanju konja i raznim vještinama vezanim za konja, a naročito u baratanju oružjem na konju. Vojnik — konjanik.

DŽIVAR — okolina, predgrađe.

DŽIZJA — lični državni porez, tribut ili glavarina koju plaćaju svake godine svi odrasli i za rad sposobni nemuslimani podanici muslimanske države, ako nisu bili toga oslobođeni zbog određenih usluga državi, ili radi toga što su bili kaluđeri. Od muslimana džizju su plaćali samo Cigani ukoliko nisu bili oslobođeni zbog raznih vojničkih ili drugih službi. Džizja (harač) je bio glavni i gotovo jedini redovni porez koji je ubirala država. Visina džizje bila je u različitim vremenima različita. Up. harač.

DŽIZJEDAR = HARAČ-AGA (v.).

DŽIZJE EMINI, v. EMIN.

DŽULUS — 1. stupanje sultana na prijesto; 2. preuzimanje uprave u nekoj provinciji od strane novog namjesnika; 3. dolazak novog mulle na neki kadiluk; 4. daće i pokloni koji je narod plaćao u navedenim slučajevima; 5. pokloni koje su novi sultani davali janičarima prilikom stupanja na prijesto.

DŽUMADA'L-AHIRE — šesti mjesec muslimanskog hidžrijskog kalendara.

DŽUMĀDA'L-ŪLĀ — peti mjesec muslimanskog kalendara.

DŽURMU-DŽINAJET — doslovno znači prestup i globa, a kao turski pravni termin znači globa, novčana kazna koju plaćaju seljaci za prestupe o kojima osudu donosi kadija ili naib (v.). Ove kazne kod zavisnih seljaka, obične raje, pripadale su njihovom spahiji, kod vlaha-stočara 90% dobivao je sultan ili sandžakbeg, a 10% njihov knez.

ĐAUR ili GJAUR — nevjernik, nemusliman, hrišćanin.

ĐUMRUK — uvozna i izvozna carina na trgovačku robu preko državne granice ili preko granice jednog carinskog područja unutar turske države.

ĐUMRUK-EMINI — povjerenik za carine, upravnik carinarnice, carinik na skelama i mostovima gdje se naplaćivao đumruk.

Đumruk emin je imao svoju kancelariju koju je vodio sam ili uz pomoć posebnog pisara (katib). Morao je voditi posebne dnevnike o svakodnevnom poslovanju, upisivati svu (trgovačku) robu koja se uvozila ili izvozila kako bi uvijek mogao položiti računa o svome radu. Morao je knjižiti svaki primitak i izdavati o tome potvrdu strankama.

EFENDIJA — gospodin, obrazovan čovjek; počasni naziv za obrazovane ljude.

EJALET — najveća administrativna jedinica na koje se dijelila Osmanska Imperija do stvaranja vilajeta 1864. godine. Ejaleti su bili pod upravom beglerbega koji su imali titulu, prvo paše, a kasnije i titulu vezira. Ejaleti

su se dijelili na sandžake. U XVII v. u Turskoj je bilo preko dvadeset ejaleta.

EMANET — povjereništvo, državna dobra i prihodi koji stoje pod upravom jednog emina (v.).

EMIN — pouzdan, povjerljiv; povjerenik, pouzdanik, nadzornik, upravitelj. Kao upravni termin u osmanskoj državi znači službenik komu je povjeravana uprava, sakupljanje, popisivanje, čuvanje i zaštita određenih državnih prihoda, carskih domena i dobara uopće. Prema vrstama službi koje su vršili, pojedini emini su nazvani složenim imenicama koje su složene dodavanjem riječi *emin* iza drugih riječi koje su te poslove označavale.

Primjeri: *kitâbet* ili *tahrir emini* — povjerenik za opći katastarski popis zemlje; *džizye emini* — povjerenik za popis i pobiranje džizje, *defter emini* — čuvar zvaničnih katastarskih knjiga i državne arhive uopće, *mahkeme emini* — čuvar sudskih protokola, *darbhâne emini* — povjerenik kovnice, *maden emini* — povjerenik rudnika, *tuz emini* — povjerenik solane, *iskele emini* — povjerenik koji sakuplja državne prihode na skelama, itd.

EMINLUK = EMANET (v.).

EMIRAHOR — v. mirahor.

ESNAF — ceh, stručno udruženje zanatlija.

EŠKINDŽIJA — posjednik manjeg timara koji je za to bio obavezan da učestvuje u vojnim pohodima na konju bez naročite opreme. Eškindžije su predstavljale najniži rang spahija, ali je ovaj naziv do sredine XV stoljeća upotrebljavan i kao sinonim sa nazivom spahija.

EŠRAF — lokalni prvaci, odličnici, ugledni i istaknuti ljudi, sinonim za *ajan* (v.).

ETEKDŽIJA — skutonoša koji je držao skute svoga gospodara, naročito prilikom njegovog dolaska na divan. Bilo ih je više; njihov starješina nazivao se etekčibaša.

EVÂHIR — treća dekada mjeseca.

ESNAF — ceh, stručno udruženje zanatlija.

EVÂSIT — druga dekada mjeseca.

EZAN — doslovno znači objava, oglašavanje (objavljivanje), oglašavanje vremena pojedinih molitava i pozivanje na molitvu koju je oglašavao mujezin (v.).

FAKIH — učen čovjek, poznavalac islamskog prava; u osmanskom jeziku XV stoljeća naziv za učene ljude, naročito za poznavaoce islama, kasnije naziv za poznavaoce islamskog prava.

FARISI — turski vojni red koji je predstavljao glavni rod plaćene konjice u tvrđavama. Upotrebljavani su i kao tatari (kuriri), a išli su i u rat. Plata im je iznosila deset do dvadeset akči dnevno i bili su najbolje plaćeni vojnici po gradovima (H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini* 75—137). Dijelili su se na džemate kojima su zapovijedale *age*. U važnijim graničnim gradovima bilo je i po deset džemata farisa. Svaki faris imao je svog konja koga je sam izdržavao.

FATIHA — naziv prve sure (poglavlja) Kur'ana.

FERAŠ — službenik vakufa koji se starao za održavanje čistoće u džamijama. Upor. *kajjim.*

FERMAN — sultanova pismena zapovijest koja je potvrđena njegovom tugrom. U istom značenju upotrebljava se riječ jarlik. Carski fermani (ferman-i humajun, ferman-i šerif) su pisani po određenoj shemi i morali su sadržavati sljedećih sedam tačaka: 1. ukazivanje da je dati dokument ferman; 2. ime lica kome je upućen, s odgovarajućim molitvenim hvalama fermana ili padišaha; 3. razlog izdavanja fermana; 4. sadržinu naredbe onom na čije ime ferman glasi; 5. objašnjenje željenih događaja i rezultata; 6. molitvu za srećno izvršavanje posla i ispunjavanje fermana; 7. datum i mjesto odakle je ferman poslan. U običnom govoru fermanom se mogla nazivati svaka naredba.

FES, FESIĆ — tako smo prevodili razne nazive ženskih kapa. Evlija spominje ženske kape od čohe, dibe i kadife.

FETH — ime jednog poglavlja u Kur'anu.

FETIH-NAMA — zvanično pismo kojim vladar obavještava druge vladare ili svoje namjesnike i kadije o osvojenju nekog grada ili zemlje.

FETISLAM — tačno FETHU'L-ISLAM — turski naziv za grad *Kladovo* na Dunavu.

FETVA — pravno mišljenje (decizija) ili odgovor na neko šerijatsko ili državno pravno pitanje koji izdaje *muftija* (v.) na traženje stranaka, pozivajući se na izvore na kojima je to mišljenje odnosno odgovor zasnovan. Za *kadiju* (v.), koji donosi odluku fetva muftije nije obavezna.

FRANK ili FRENK — opći muslimanski naziv za zapadnoevropske hrišćane.

FRENK, FRENJAK — franačka (zapadnoevropska) bolest, sifilis.

FRENGISTAN ili FRANGISTAN — kod Evlije kao i kod ostalih pisaca istočnih naroda, opći naziv za Zapadnu Evropu.

GARIB — stranac, tuđinac uopće a kao termin znači musliman-stranac (iz tuđe, a ne turske zemlje), koji je na neki način stupio u službu beglerbega, sandžakbega, subaše ili nekog drugog turskog feudalca. Ako je takav čovjek poslužio sandžakbegu ili beglerbegu, ostao na krajini i tako stupio u službu, dobivao je timar na prijedlog sandžakbega ili beglerbega.

GARIB JIGIT — kao termin znači tuđinac koji je stupio u službu kod nekog turskog feudalca, pošao u rat i pokazao izvanrednu hrabrost. Od ovih ljudi obrazovan je kasnije poseban odred (*buljuk*) konjanika koji su nazivani *garib yiğitler bölükleri*, koji su se dijelili na desne (gureba-i yemin) i lijeve (gureba-i yesar). Njihov neposredni starješina nazivao se *garib yiğitlerağasi.*

GAZA — »sveti rat«, rat protiv nevjernika i neprijatelja čiji je cilj da snagom oružja brani islam; vojna, vojni pohod, rat uopće. Turski sultani su se često služili parolom »svetog rata« u organizaciji vojnih pohoda. Up. *Džihad.*

GAZANAMA — epos o nekom slavodobitnom vojnom pohodu.

GAZI, GAZIJA — musliman, učesnik »svetog rata«, pobjedonosni ratnik,

heroj; počasni naziv za čovjeka koji se proslavio u »svetom ratu« protiv nevjernika; muslimanski ratnik, vojnik uopće.

GEBR — prvobitno naziv za sljedbenike Zaratustrove vjere čiji neznatni ostaci žive i danas u Iranu, prvenstveno u Jezdru i Kirmanu i imaju svoje posebno narječje. U osmansko-turskom jeziku ova je riječ upotrebljavana kao sinonim sa arapskim nazivom kafir (nevjernik) u značenju hrišćanin.

GILMAN-I ADŽEM — doslovno znači strani dječaci, a kao termin znači djećaci koji su kupljeni za janjičare i razne dvorske službe, sinonim sa nazivom adžemi oglan (v.). Više vid. *Enciklopedija Jugoslovaje* s. v. *Danak u krvi*.

GOL (tur. *göl*) jezero.

GOLHISAR i DOLHISAR — turski naziv za današnje selo, a nekadašnji grad Jezero na Plivi kod Jajca u Bosni.

GÖNÜLIJA — (doslovno znači oduševljen, a ne dobrovoljac kako se stalno prevodi), pripadnik turskog vojnog reda koji je prvo predstavljao laku konjicu graničnih vojnih snaga (serhatkuli) stacioniranih po tvrđavama; njihova je glavna dužnost bila da odbijaju iznenadne neprijateljske napade. Regrutovani su od jigita Ruma, kuloglana (sinova janjičara) i od lokalnog muslimanskog stanovništva hrišćanskog porijekla. Stacionirani su bili u pograničnim tvrđavama, a kasnije su prevedeni u red lokalnih vojnih snaga (yerli-kuli). To je bila plaćena vojska obavezna da čuva granice, varoši i kasabe, ali se javljaju i u ratnim ekspedicijama i na bojištima kao teška kavalerija. Redovno ih sretamo od XVI do XVIII stoljeća po svim tvrđavama graničnih provincija (u Evropskoj Turskoj u ejaletima Bosne, Budim i Temišvar) među gradskim posadama sa platom. Njihove plate kretale su se do devet akči dnevno. Ako bi prešli u spahije, dobijali bi timare do šest hiljada akči. Na čelu pojedinih odreda ovih vojnika nalazio se aga (gönüllü-aga). Odatle naše prezime Đonlagići. Gonulijama su nazivani i ratni dobrovoljci.

GÖNÜLLÜAGA — starješina svake zasebne jedinice (džemata) gonullija.

GROŠ — 1. opći naziv za razni evropski srebrni novac, koji je bio u opticaju u Osmanskoj Imperiji. U različita vremena njegov kurs je bio različit, ali je stalno padao. Godine 1660/1661. jedan groš je vrijedio osamdeset akči, a krajem XVIII stoljeća iznosio je sto dvadeset akči. 2. Turski srebreni novac koji se počeo kovati krajem XVII stoljeća.

GUMUŠ-MADENI — rudnik srebra, srebrni rudnik.

HAJMANE — 1. nomad; 2. stanovnik bez stalnog prebivališta; 3. čovjek koji živi u mjestu u kome nije upisan; čovjek koji uopšte nije upisan u popis.

HALAČ — pucar, vunovlačar.

HALI — pust, nenaseljen, prazan, napušten, bez posjednika.

HALIFA — nasljednik, zamjenik, zastupnik, pomoćnik, kalfa, pomoćni učitelj.

HALVADŽIJA — poslastičar, čovjek koji proizvodi i prodaje halvu.

HALVETI — ime jednog derviškog reda.

HAMAL — hamalin, amalin, nosač.

HAMAM — kupatilo, javno kupatilo. O hamamima vid. H. Kreševljaković, *Banje ili hamami u Bosni pod turskom vlašću*. Sarajevo 1954. Evlija spominje dvostruke (čifte)-hamame tj. hamame sa dva odjeljenja, i to jedno za žene, a drugo za muškarce. Gdje nisu postojali dvostruki hamami, tamo su bili određeni dani kada su se u istoj banji mogli kupati samo muškarci odnosno samo žene. *Čini-hamam* — je hamam obložen porculanskim pločama. *Sobali-hamam* je kućno kupatilo sa peći za zagrijavanje.

HAMAMDŽIJA — držalac, zakupnik javnog kupatila; dvorjanik na dvoru sultana ili namjesnika provincije koji se starao za njegov hamam i pribor za kupanje.

HAMIL — zapreminska mjera koja je obično iznosila 140 oka (ili 178.080 kg).

HAN — 1. svratište, prenoćište; 2. »princ«, titula osmansko-turskih sultana i vrhovnih poglavara krimskih Tatara.

HANE — kuća, dom. Ova se riječ često dodaje drugim persijskim, arapskim i (rijetko) turskim riječima i služi za obrazovanje složenih imenica. Od tih imenica u ovom putopisu imamo: *baruthane* (v.), *bozahane* (v.), *darbhane* (v.), *džebehane* (v.), *mejhana* (v.), *kalhane* (v.), *darbhane* (v.), *tophane* (v.) i *saraćhane* (v.).

HARAČ — kao pravni termin ima tri značenja: 1. Kod Arapa prvobitno tribut uopće; zatim državni porez na zemlju i prihode od žetve koji je uveo halifa Omer I za nemuslimanske podanike islamske države, koji su se mirnim putem potčinili muslimanskoj dominaciji. U istim značenjima upotrebljavao se ovaj termin i u Turskoj. U našim zemljama haračom su bile oporezovane praktično samo baštine koje su bile u rukama nepovlaštene hrišćanske raje. One su bile opterećene haračom i u slučajevima kada bi prešle u posjed muslimana sve do novog popisa, u kome su obično pretvarane u rajinske čifluke (v. čifluk). 2. Ovaj je termin u Turskoj prvenstveno označavao glavarinu i bio sinonim sa terminom džizja (v.). On je tako tretiran i kada se plaćao na baštine, jer se svaka baština tretirala kao jedna haračka glava. 3. Godišnji tribut turskih vazala. U našoj književnosti riječ harač je dobila, sasvim pogrešno, smisao svih feudalnih daća hrišćanske raje.

HARAČAGA ili HARAČ-EMINI — organ turske centralne vlasti koji je kupio harač ili džiziju (v.). Zvao se još *džizjedar*. U turskim aktima na našem jeziku zove se *haračnik*. Haračnike je imenovala centralna vlast iz određene grupe Portinih spahija, rjeđe iz reda carskih dvorjanika, za svaku godinu i za svako područje. Osoblje koje je vršilo ovu dužnost moralo je prethodno raditi godinu dana u uredima carskog divana. Naplatu harača vršila su uvijek dva lica, jedno kao povjerenik (*emin*), a drugo kao pisar (*kjatib*). Sa beratom kojim su postavljani, dobijali su istovremeno popis haračkih obveznika dotičnog područja iz prethodne godine i bili su dužni da po njemu vrše naplatu harača, ukoliko u međuvremenu nije bila izmijenjena visina harača ili broj haračkih obveznika. Sakupljači harača morali su taj posao izvršiti u predviđenom roku (obično za tri mjeseca). Naplata harača vršena je na sudu dotičnog kadiluka, u prisustvu i uz sudjelovanje područnog kadije. Tu su morali doći svi obveznici i platiti harač. Upravni organi i spahije bili su dužni da sami ili preko svojih ljudi besplatno pomognu privođenje raje na sud. Prilikom naplate harača sakup-

ljači su morali voditi poseban registar u koji su unosili imena obveznika i iznos naplaćenog harača. Drugi takav registar vodio je kadija, koji je po završenom poslu morao sravniti popis emina-sakupljača sa svojim popisom, ispraviti ga i potpisati. Svaki obveznik dobijao je potvrdu o uplati harača. Pored harača istovremeno se naplaćivalo od svakog obveznika po tri akče, od kojih je jedna išla u državnu blagajnu, a druge dvije popisivačima. Ponekad se neki dio davao i područnom kadiji, koji je bio dužan da strogo pazi da se naplata harača izvrši striktno po zakonu, da se ne čini nikakva samovolja, nepravda ili nasilje. On se morao starati da se obezbijedi i izvrši prenos harača na Portu, dajući haračnicima pratnju i stražu.

Harački službenici su po povratku sa određenog područja polagali račune o prikupljenom haraču. Kao nagradu za svoj rad dobijali su po deset akči od svake haračke glave.

Od druge polovine XVI stoljeća javljale su se razne zloupotrebe i spekulacije pri sakupljanju harača, dok napokon nije došlo dotle da su imenovani haračnici počeli javno prodavati u Carigradu haračke deftere. Godine 1592. učinjen je uzaludan pokušaj da se tome stane ukraj i povrati stari red i zakonitost.

Još veće zloupotrebe nastale su krajem XVI vijeka, kada je država počela davati harač u zakup, jer su zakupnici te zakupe odmah preprodavali drugim licima za gotov novac, pa je tako ovaj porez još tada postao predmet krupne spekulacije, koja je išla na račun obveznika. Sistem zakupa i prodaje harača bio je 1603. godine dokinut, ali je to urodilo samo drugim oblicima zloupotreba, koje su se bile potpuno otele državnoj kontroli. Godine 1631. država je uspjela da uspostavi svoju kontrolu i uvede neku zakonitost u pobiranju harača krvavim obračunom sa spahijama Porte koji su imali privilegiju ubiranja toga poreza. Od tada se džizja obično naplaćivala putem zakupa. Vidi I. H. Uzunçarşili *Merkez ve bahriye teşkilatı* 340, 348 i d. Nedkopf, *Die Gizya (Kopfsteuer) in Osmanischen Reicht mit besonderer Berüsichtigung von Bulgarien*, Leipzig 1942; Belleten VIII, 1944, 603 i d; H. Hadžibegić. *Džizija ili harač*, POF, III—IV, 1953, 74).

HARAČ-EMINI = HARAČAGA (v.).

HARAČNIK = HARAČAGA (v.).

HARAMBAŠA (tur. *harami başı*) — 1. starješina manje grupe akindžija ili martoloza (do 100 ljudi); 2. starješina hajdučke čete (od 10 do 20 ljudi); 3. zapovjednik straže u Mletačkoj krajini u 17. i 18. stoljeću.

HARAMIJA — 1. razbojnik, bandit, hajduk, eškija. 2. pripadnik grupe od 10 do 20 akindžija ili martolosa koji bezglavo, bez starješine izvrše akindžijski upad u neprijateljsku zemlju. Ako je takav upad organizovan onda grupa broji do stotinu ljudi kojima zapovjeda jedan harambaša.

HARAR — vreća od kostrijeti (kozije dlake); harari su mogli biti mali — od 60 cm širine (za 40—50 kg), srednji — 68 cm širine (za oko 60 kg) i veliki 75 cm širine (za 70 do 80 kg).

HAS — doslovno znači poseban, specijalan, a u turskoj pravnoj terminologiji ima više značenja; ovdje znači veliki feudalni posjed i dijelove toga posjeda koji je svom posjedniku donosio prihod u iznosu od najmanje sto

hiljada akči. Hasove su posjedovali, prije svega, sultani i članovi njihove porodice, zatim najviši državni funkcioneri centralne vlasti, te beglerbezi i sandžakbezi, a do sedamdesetih godina XV stoljeća i subaše. Prihodi koji su i inače u feudalno doba spadali u regularna prava vladara, kao što su rudnici, carine na skelama i dr., spadali su redovno u carske hasove.

Predstavnici vojno-feudalnog staleža koji su posjedovali hasove bili su obavezni po zakonu da učestvuju u ratu zajedno sa svojim vojnicima koji su se zvali džebelije. U Anadoliji se na svakih tri hiljade akči godišnjeg prihoda morao voditi u rat jedan džebelija, u Rumeliji — na svakih pet hiljada.

Za razliku od kilidž-timara i zeameta hasovi nisu bili obavezno vezani za vršenje vojne službe, naročito ne oni koji su ostavljani samom sultanu i članovima njegove porodice (has-i selatin, has-i humajun). Posebnu kategoriju hasova predstavljala su dobra nazvana *bašmaklik* (na papuče) koja su davana osobama ženskog pola bliskih dvoru — a isto tako *arpaluci* (za ječam), koja su davana krupnim vojnim starješinama kao nagrade i dvorjanima kao dotacije.

Visina prihoda dobijenih od hasova često je prelazila minimalnu normu. Tako su npr. hasovi paše ejaleta donosili oko jedan i po milion akči godišnje, sandžakbega — oko 500.000 akči. Janjičarski aga dobijao je sa svoga arpaluka 500.000, glavni defterdar — 450.000, glavni sultanov konjušar — 400.000, čašnegirbaša — 350.000, mladi sultanov konjušar — 330.000 akči itd.

HASSA — posjed na timaru koji je posjednik timara mogao obrađivati sam ili ga dati na obradu drugom licu po slobodnoj pogodbi. Taj posjed nije spadao u rajinsku zemlju, ali je bio vezan za timar, tako da je spahija mogao njim slobodno raspolagati samo za vrijeme dok je posjedovao timar. Promjenom vlasnika timara gubile su važnost sve eventualne promjene na hassa posjedu ukoliko ih novi posjednik timara ne bi priznao. U hassa posjede spadali su redovno vinogradi, voćnjaci, livade, vrtovi, mlinovi, manji komadi zemlje, pojedine njive i zemini (v.). Donekle odgovara ustanovi *terra dominicata* u evropskom feudalizmu.

HASURDŽIJA — zanatlija koji izrađuje i prodaje asure.

HATIB — doslovno znači govornik; u islamskoj vjerskoj organizaciji hatib je svećenik koji drži hutbu, obligatnu prigodnu propovijed prilikom zajedničkih vjerskih obreda petkom i Bajramima. Svaka džamija imala je svoga hatiba, pa bilo da je tu dužnost vršio sam *imam* (v.) dotične džamije ili posebno lice. Više vid. u *Islamskoj enciklopediji s. v. Khatib.*

HATUN — dama, gospođa, supruga; visoka dama, kraljica, carica.

HAVALA — u turskoj administraciji znači: 1. prenošenje (nekog posla, zadatka) na treće lice; 2. lice kome je povjereno staranje o nečemu ili izvršenju nekog posla; lice na koje je preneseno neko pravo ili posao; režiser.

HAVALA — turski naziv za nekadašnji grad Žrnov kod Beograda. Odatle dolazi i naš naziv Avala. Riječ havala (ar. hawala) ima u arapskom, a i u turskom više značenja, pa znači, između ostalog, i »prepreku i pregradu«, ali naziv grada Avale (tur. Havala) ne znači nikakvu »prepreku« niti »pregradu«, kako se tumači u Enciklopediji Jugoslavije (s. v. *Avala*), nego mjesto ili utvrđenje koje dominira nekim gradom ili svojom okolinom.

Turci su grad Avalu nazvali prvo *Gjuzeldže* (tur. Güzelce) i Gjuzeldže Hisar (tur. Güzelce Hisar), što znači lijepuškast i osobito lijep grad. Kasnije je preovladao naziv Havala. Po njemu se prozvalo i brdo na kome je taj grad ležao i nahija čiji je on bio centar. Pod nazivom Güzelce prvi put se spominje 1455, a pod nazivom Havala 1515. godine.

HAVALEDŽIJA — v. havala 2.

HAVAN — v. top.

HAZINA, HAZNA — riznica, blagajna, blago, hazna. Misirska hazna znači turski državni prihodi od Misira. Analogno tome Evlija upotrebljava nazive rumelijska hazna i dr.

HAZINEDAR, HAZNADAR — rizničar na carskom, vezirskom, beglerbegovom ili sandžakbegovom dvoru. Oni su čuvali novac, blagajnu i razne dragocjenosti svoga gospodara. Bilo ih je više; njihov starješina nazivao se *hazinedaraga* ili *hazinedarbaša* (v.). Ta funkcija je vrlo rano postala dvorsko zvanje dostojanstvenika kojima su njihovi gospodari povjeravali i razne druge poslove. Ovo zvanje javlja se prvi put u bosanskom krajištu 1455. godine među dvorjanicima Isa-bega Ishakovića. Od tada se oni stalno spominju na dvoru i u službi raznih sandžakbegova, a kasnije i na dvoru beglerbegova. Uz haznadara se redovno nalazi jedan pisar koji se zvao *hazna-katib*.

HAZINE-DEFTERDAR, v. DEFTERDAR.

HEKIM-BAŠA — starješina ljekara, titula i funkcija dvorskog ljekara. Sve do XVIII stoljeća turski namjesnici u Bosni nisu imali stalnih dvorskih ljekara, nego su u slučaju bolesti pozivali dubrovačke medike da ih liječe. O tome govori znatan broj dokumenata dubrovačkog arhiva. Zvanje stalnog hekim-baše na dvoru bosanskih namjesnika srećemo tek od 1836. godine; ovo zvanje obnašali su obično stranci.

HIDMET — v. HIZMET.

HIDŽRA (ar. hiğra) — preseljenje, dobrovoljno preseljenje, (a ne »bjekstvo«) Muhamedovo iz Meke u Medinu. Tačan datum toga preseljenja nije utvrđen; to se desilo između 28. juna i 20. septembra 622. g. Halifa Omer I uveo je hidžru kao početak muslimanskog kalendara koji počinje 15. ili 16. jula 622. godine (1. muharem te godine je 1. dan hidžrijskog kalendara). Za preračunavanje datuma navedenih po hidžrijskom računanju vremena, koje se računa prema mjesečevoj godini, u odgovarajuće datume evropskog kalendara postoje mnoge uporedne tablice. (Up. C. Snouck Hurgronje, *Twe populaire dwalinger verbetered*. Verspreide Geschriften, Bonn-Leiden 1923/27, I, 295—317).

HISAR — u osmansko-turskom znači grad, tvrđava, manje utvrđenje sagrađeno od tvrdog materijala kao i *kala* (v.) s tom razlikom što hisar nije bio snabdjeven kulama i bastionima niti opasan bedemima. Samo valja napomenuti da se oba naziva, kala i hisar, upotrebljavaju u zvaničnim spisima i narativnim izvorima kao sinonimi. To je ustvari manje utvrđenje sagrađeno od tvrdog materijala, kamena i cigle, sa jednom ili bez jedne kule, ali svakako bez bedema. Još manje takvo utvrđenje zvalo se *hisardžik* (tur. hisarcik demin. od *hisar* tvrđavica, gradić). Takvo utvrđenje, npr., podignuto je prije 1528. godine u selu Grocka pa se ono po tome prozvalo

turski *Hisardžik*. Isti slučaj predstavljao je prvotno i *Bolma-Hisar* u Beogradu koji je kasnije morao biti opasan bedemom jer mu se u zvaničnim dokumentima daje atribut *kale*.

HISAR ERI — mustahfiz.

HIFZ — memoriranje Kur'ana.

HIZMEČAR — sluga, poslužitelj, vazal.

HIZMET — služba; feudalna služba; vazalstvo. up. kulluk.

HODŽA — obrazovan čovjek, učitelj, profesor, svećenik.

HRMZA — 1. žuti arsenov blistavac, auripigment, 2. smjesa auripigmenta i kreča koja se upotrebljavala za odstranjenje dlake sa kože.

HRSUZLUK — krađa.

HUBUBAT — opći naziv za sve zrnate agrarne proizvode.

HUDAVENDIGAR — titula turskih sultana Murata I, Bajazida I i Murata II.

HUDŽET — sudska odluka, presuda, zvanična potvrda koju je izdao kadija.

HUKUK — skraćeno od hukuk-i šeriye (v.).

HUKUK-I ŠERIJE — opći naziv za sve feudalne naturalne poreze i dažbine u osmanskoj državi preuzete iz šerijatskog (muslimanskog) prava.

HUKUM — sudska presuda, sudska odluka; carska zapovijed, carska odluka, sinonim sa ferman (v.).

HURI, HURIJA — rajska djevica, drugarica sretnih i blaženih.

IBRIKDARBAŠA — dvorjanik koji se starao o posuđu za vodu.

IČ-AGA — opći naziv za dvorske dostojanstvenike, koji su bili u neposrednoj službi kod sultana, u unutrašnjim odajama sultanova dvora, a isto tako i kod krimskih hanova. Te »sluge unutrašnjih odaja« (*iç ağalari* ili *enderun ağalarî*) dijele se na četiri osnovne grupe. Na čelu svake od njih bio je odgovarajući starješina. Prvi među njima bio je *kapu aga* (v.). Sve do vladavine Murada III (1574—1595), kada su se počeli uzdizati crni evnusi, kapu aga je bio najuticajnija ličnost na dvoru. Ranije je on biran među bijelim evnusima. Drugi po starješinstvu bio je *hazinedarbaša*. On je bio starješina sultanove riznice (hazine). U njegove dužnosti spadalo je i da dodaje sultanu turban i prostire pred njega molitveni ćilimčić. Treći je bio *kilerdžibaša* — najstariji ekonom na sultanovu dvoru. On je obezbjeđivao sve što je potrebno na stolu padišaha. Četvrti je bio *saraj aga*. On je vodio računa o spavaonici i drugim unutrašnjim odajama sultanova dvora. Osim toga, u unutrašnje sluge spadaju i sluge ličnih odaja (has odaja) koje je osnovao Mehmed Fatih (1451—1481): hassodabaši, silahdar, čokadar (v.) i dr. Svi ovi službenici dobijali su stalne plate i godišnju dotaciju »na kapu« (kavuk) i »na pojas« (kušak).

IHRAM-AGA — dvorjanik koji se starao za posteljinu svoga gospodara; on je spremao i raspremao.

IHTISAB — tržna inspekcija i svi ostali poslovi koji su spadali u nadležnost muhtesiba (v.), kao finansijski termin znači takse i globe (novčane kazne) koje je naplaćivao isti organ.

IHZAR — 1. pozivanje i privođenje optuženih lica sudu odnosno osuđenih lica izvršnim vlastima. Službenik koji je vršio tu službu nazivao se *muhzir* (v.). Iz konteksta nekih dokumenata proizlazi da je ovaj termin u nekim slučajevima značio dolazak muhtesiba na lice mjesta, na trg, da odredi cijenu nekoj robi, ali to je samo pretpostavka. 2. takse koje su naplaćivane za navedene poslove.

IHZARIJA = ihzar 2.

ILTIZAM — prvobitno znači obaveza; koncesija, a kao finansijsko-pravni termin u osmanskoj državi znači: 1. preuzimanje određenih dužnosti u upravi državnim prihodima koji se daju u zakup; 2. samo zakupljivanje tih prihoda. Državno dobro koje je dato u zakup nazivalo se *mukata* (v.). Lice koje je preuzimalo državne prihode u zakup nazivalo se *amil* ili *amaldar* (v.). Državni službenik koji je preuzimao dužnost državnog povjerenika u upravi državnim prihodima datim u zakup nazivao se *emin-multezim*, a pisar koji je vodio knjige prihoda i rashoda dobra datog u zakup nazivao se *kjatib-multezim*. Emin i kjatib bili su državni službenici postavljeni carskim beratom; dobivali su određenu platu (emin obično deset, a kjatib pet akči dnevno) iz državnih prihoda dotične mukate.

Zakupljivanje carskih hasova i državnih prihoda uopće vršeno je na taj način što bi zakupnik (amil ili amaldar) platio Porti odnosno pokrajinskoj blagajni unaprijed određen iznos pogođene sume od godišnjeg ili višegodišnjeg iznosa zakupa, a ostalo predao u ratama državnoj blagajni ili namjenski. Zakupnici su pobirali zakupljene prihode sami ili preko svojih ljudi koji su se nazivali *zabiti*. Preuzimanjem državnih dobara u zakup amil (amaldar) je dobijao vlast i prava na dotičnom području koja su proisticala iz institucije imuniteta (serbestijet) koji je postojao na tim područjima. Tako su zakupnici na području zakupljenih prihoda imali civilno-administrativnu i policijsku vlasti isto onako kao što su tu vlast imale subaše i vojvode na području svog subašiluka odnosno vojvodaluka. Izdavanje državnih dohodaka vršila je Porta ili pokrajinski divan. Zakup se vršio obično svake godine i trajao je od 1. marta jedne godine do istog dana sljedeće godine. Zakupnici su obično bili bogati ljudi, Grci, Jevreji i Jermeni, age i begovi, zaimi i spahije. Među njima je bilo vrlo mnogo kapetana i ajana, pa čak i nazira, što je vrlo karakteristično. Bilo je slučajeva da je jedan čovjek bio na jednoj skeli nazir, a istovremeno zakupnik na drugoj skeli.

IMAM — 1. vrhovni poglavar u nizu muslimanskih država; 2. vrhovni poglavar šiita; 3. titula osnivača jedne od četiri ortodoksne muslimanske pravne škole (hanifije, hanbalije, malikije, šafije); 4. duhovni predvodnik uopće, svećenik koji predvodi zajedničke molitve; glavni službenik svake džamije.

IMAMET — služba imama.

IMAN — vjera, vjerovanje, islamski kredo, vjerovanje u šest osnovnih islamskih vjerskih dogmi.

IMARET — javna kuhinja u kojoj se spremala i besplatno dijelila hrana licima koje je naznačio osnivač imareta; tu su redovno spadali vakufski službenici, koji su bili zaposleni u jednoj ili više zadužbina osnivača imareta, zatim gradska sirotinja te putnici i namjernici.

IMRAHOR — v. mirahor.

ISKELE-EMINI — v. emin.

ISKEMLEAGA — jedan od dvorskih sluga sultana, vezira i paša čija je dužnost bila da postavlja stoličicu (iskemle) svome gospodaru kada je ovaj sjedao na konja. Preko iskemleage vraćane su molioci sve molbe i žalbe kojima nije udovoljeno.

ISPENDŽA (tur. *ispenca*) — etimologija i prvobitno značenje ove riječi još nisu objašnjeni. Staro mišljenje Hammera, koje se povlači i po modernoj stručnoj literaturi, da ova riječ potiče od persijske riječi *penč* odnosno *pendžik* mora se odbaciti a njenu osnovu treba tražiti u latinskoj riječi *spensa*, koja između ostalog znači feudalni porez. U turskom poreskom sistemu ispendža znači lični porez koji je plaćala hrišćanska raja svom spahiji. Naime, svi nepovlašćeni podanici turske države bili su obavezni da svojim spahijama plaćaju, između ostalog, lične poreze (rusum-i reiyyet). Za muslimansku raju ti su porezi bili različiti s obzirom na uzrast, imovno i bračno stanje, kao i s obzirom na veličinu posjeda i na zanimanje pa su zato i nazivani različito: *resm-i čift*, koji je iznosio dvadeset dvije akče, *resm-i bennak*, koji je iznosio dvanaest akči, i *resm-i mudžerred* koji je iznosio šest do dvanaest akči. Za hrišćansku raju taj je porez bio jedinstven, a zvao se ispendža. Prema tome, mora se odbaciti mišljenje poznatog mađarskog osmaniste Feketea da je ispendža sinonim za džiziju, glavarinu ili harač (v.). Ispendžu je plaćala sva odrasla, za rad sposobna a nepovlašćena nemuslimanska raja muškog pola. Plaćala se obično početkom marta. Plaćali su je i muslimani kad su držali zemlju koja je u defterima bila upisana na hrišćane. Samo za njih ona nije bila jedinstvena niti je iznosila dvadeset pet akči po glavi, nego dvadeset dvije, dvanaest ili šest akči, koliko su i inače iznosili rajinski lični porezi muslimanske raje.

JAJA — pripadnik starog turskog vojničkog reda, koji je osnovan još za vrijeme Orhana; bili su pješaci; za svoju službu dobivali su prvo platu u novcu, a kasnije slobodne čifluke, koje su sami obrađivali i koristili se njima, ali ih nisu mogli prodavati. Njihov starješina nazivao se *jaja-baša*.

JANJIČARI (tur. *yeniçeri*, nova vojska) — specijalna pješadija u Osmanskoj Imperiji koja je osnovana u XIV stoljeću kao stalna jedinica; bila je prva stajaća vojska u Evropi. U početku je bila popunjavana zarobljenicima, a od 1402. pretežno kupljenjem zdrave, lijepo građene i dobro vaspitane djece i mladića pokorenih hrišćanskih naroda i islamiziranih Bošnjaka i Arbanasa. Najrazvijeniji među njima primani su u adžemi odžak (za janjičare) u Carigradu, gdje su podvrgavani strogom vojničkom i vjerskom odgoju, pri čemu je naročita pažnja posvećivana fizičkom odgoju. Najbolji među njima (visokog rasta) primani su u službu na dvoru, a ostali sposobni (srednjeg rasta) postajali su janjičari. Kao dio centralne vojske, janjičari su primali platu iz državne blagajne i nalazili se tamo gdje je bio sultan, osim pojedinih odreda dislociranih u provincijskim garnizonima i pograničnim tvrđavama. U XV i XVI stoljeću bili su najodanija sultanova vojska, a neki od njih postali su istaknuti vojnici i državnici Imperije. Služili su u janjičarskom korpusu, pod komandom janjičarskog age, koji je imao zamjenike i svoj štab. Korpus se dijelio na tri orte koje su imale posebnu oznaku na zastavi i kapiji kasarne. Janjičarski aga išao je u rat samo sa sultanom. U početku je bilo hiljadu janjičara, a u vrijeme Meh-

meda IV (1648—87) oko 40.000. U svojim kasarnama janjičari su od ishrane stvorili pravi kult. Kazan je smatran svetinjom i oko njega su se okupljali pri jelu i raznim savjetovanjima. Svaka oda, pored kazana pojedinih desetina, imala je svoj veliki kazan, u kome se svakog petka donosio pilav iz carske kuhinje. Obaranje kazana bio je znak za pobunu, a gubitak kazana u ratu predstavljao je najveću sramotu. Zbog značaja ishrane, janjičarski oficiri su imali činove: ašćibaši (šef kuhinje), sakabaši (zapovjednik vodonoša) i sl. Svi janjičari su nosili za kapom drvene kašike za jelo. Unapređivani su prema godinama službe, a kažnjavani su: zatvorom, batinjanjem i pogubljenjem. Do pojave vatrenog oružja bili su naoružani praćkom, lukom i strijelom, kojima su rukovali vrlo vješto. Kasnije se njihovo oružje nije bitno razlikovalo od evropskog. Oružje i odjeću nabavljali su o svom trošku. Na bojištu su se postrojavali u centru borbenog rasporeda. U bojeve su išli smjelo, pridržavali se slijepo vjerskih propisa, pa je i većina uspjeha osmanske vojske pripisivana njima.

Slabljenjem Osmanskog Carstva, u drugoj polovini XVI vijeka, slabila je i disciplina u vojsci. Janjičari su se počeli ženiti, a janjičarski korpus je popunjavan ljudima bez prethodne vojničke obuke, protekcijom ili za mito, čime se ovaj vojnički red korumpirao, a snaga korpusa počela da slabi. Do početka XVIII stoljeća janjičari su bili koncentrisani u ograničenom broju garnizona, ali nakon dobijanja dozvole da se bave trgovinom i zanatima razišli su se po cijelom Carstvu. Sultani su sve više dolazili u zavisnost od svoje tjelesne garde i janjičara, koji su počeli vršiti odlučujući uticaj na izbor vezira, pa i sultana, odmetali se i dizali bune protiv centralne vlasti.

U jugoslovenskim zemljama janjičari su se pojavili početkom turske vladavine kao jasakčije (nadzornici izvoza i čuvari javnog reda po pojedinim naseljima) ili kao dio posade važnijih garnizona. Sve veće zaoštravanje suprotnosti između turske centralne vlasti i vojske krajem XVI i početkom XVII stoljeća, odrazilo se na sastav janjičarskih jedinica i u našim zemljama. U prvoj polovini XVIII stoljeća glavni njihov dio sačinjavale su mjesne janjičarske snage (yerli-yeniçeri), regrutovane od seoskog i varoškog muslimanskog stanovništva u našim zemljama. Na čelu janjičarskih odreda po varošima bili su janjičarski *serdari*. Imajući čvrstu organizaciju, janjičari su sve više preuzimali vodeću ulogu u trgovini, zanatstvu i poljoprivredi, pretvarajući se u privilegovan sloj sa sve većim političkim uticajem. U redu janjičara počeli su milom ili silom stupati i pojedini feudalci (ajani, spahije, kapetani). Njihovi nameti i dažbine bivali su sve veći, što je prouzrokovalo i mnoge bune potplaćenog stanovništva. Reforme u turskoj vojsci, koje je započeo sultan Selim III (1789—1807) naišle su i u našim krajevima na snažan otpor janjičara i svih privilegovanih slojeva.

JAZIDŽIBAŠA — Na dvoru turskog namjesnika i u svim uredima i nadleštvima nalazio se veći ili manji broj pisara koji su se nazivali *jazidžije*, katibi ili mektubdžije, a svi ti nazivi su sinonimi i znače pisar koji piše pisma i vodi prepisku na turskom jeziku. Tako se nazivao i beglerbegov lični sekretar koji je vodio njegovu privatnu korespondenciju. Ovi pisari su bili privatni službenici svojih gospodara koji su ih plaćali iz svojih sredstava. Njihov neposredni starješina nazivao se jazidžibaša.

JAZIDŽIJA — pisar, sekretar, sinonim sa katib (v.).

JERLIG i JERLIG-I BELIG — carski berat v. berat.

JERLI-KULU — doslovno znači mjesni sluga, a kao vojni termin opći naziv stalnih mjesnih vojnih snaga u tvrđavama.

JIGIT — doslovno znači mladić; snažan i hrabar čovjek, junak, a kao termin znači čovjek koji se dobrovoljno i besplatno stavio u službu nekog, obično akindžijskog, komandanta, pošao u rat i pokazao se hrabar.

JOKLAMA — vojnička smotra, vojnički pregled, pregled vojnih objekata i njihove opreme. Vojničke smotre, naročito lenske konjice, vršene su prilikom svakog vojnog pohoda. Na njima se utvrđivalo da li su se svi vojni obveznici odazvali vojnom pozivu i da li su udovoljili svim vojnim obavezama u pogledu ratne opreme i pratnje.

JOLDAŠ — doslovno znači saputnik, a kao vojni termin znači učesnik nekog ratnog pohoda, ratni drug.

JOLDAŠLUK — učešće u nekom ratnom pohodu.

JUK — 1. kožna vrećica, 2. određena suma novca. U jednom juku ima 100.000 akči ili dvije kese. Sredinom XVII v. 32 ili 33 juka činili su »kola« (araba ili hinto-araba). U finansijskim poslovima termini juk i 10 jukova službeno su primjenjivani i poslije Tanzimata.

JURT — privremeni vojni logor.

JURUK — u tur. narodnom jeziku znači nomad, lutalica, skitnica; a kao vojni termin označava posebni poluvojnički red u Evropskoj Turskoj koji je stvoren od naseljenih Turaka-seljaka koji su za svoju vojničku službu uživali čifluke, ali nisu bili oslobođeni feudalnih obaveza.

JUVA — izgubljena stoka; taksa koju plaća vlasnik izgubljene stoke za njeno čuvanje i izdržavanje.

JUZBAŠA — »starješina stotine«, najniži vojni čin u spahijsko-vojnoj organizaciji.

KAČKUN — rob bjegunac. Ako ga uhvate, predaju ga predstavniku fiskusa odnosno feudalcu na čijem je imanju uhvaćen. Ovaj je dužan da se stara za njegovo izdržavanje dok se ne povrati vlasniku koji je dužan da plati ne samo troškove izdržavanja nego još posebno taksu državnoj blagajni odnosno feudalcu.

KADIASKER ili KAZASKER — vrhovni sudija. Bilo ih je dvojica, rumelijski — za Evropsku Tursku i anadolski — za ostale teritorije Osmanske Imperije.

KADIJA — doslovno sudija; državni organi koji su bili nadležni da vrše sudske poslove na području jednog kadiluka (v.). Pored sudstva koje je u osmansko-turskom uređenju spadalo isključivo u njegovu nadležnost, jer drugi državni organi nisu imali nikakvu sudsku vlast, kadija je imao široka ovlašćenja i dužnosti u području vojne i civilne administracije i kontrolu zakonitosti akata svih vlasti. Kadija se starao također i o vakufima i provjeravao poslovanje i račune mutevelija (v.). Kadije nisu dobijale plate od države nego su naplaćivale takse za izdavanje raznih pravnih akata i ovjeravanje dokumenata. Samo su sve do sedamdesetih godine XVI stoljeća, pored zakonom propisanih taksi koje su naplaćivale za sve akte i

poslove iz svoje nadležnosti, posjedovale i timare. Kadije-timarnici su bili obavezni da za svoje timare vrše ratnu službu kao i ostale spahije. Vjerovatno su tu dužnost obavljale preko džebelija (v.).

Zavisno od svoga ranga prihodi kadija bili su različiti. U vrijeme Mehmeda Fatiha prihodi glavnog stambolskog kadije procijenjeni su na 500 akči dnevno, kadija višeg ranga, oni u središtima ejaleta na 300 akči, kadije srednjeg ranga na 150, a najnižeg 60—70 akči dnevno. Prema tome su bili utvrđeni i rangovi kadiluka (»kadiluk od tri stotine akči« itd.) Kadije višeg ranga mogle su postati defterdari (v.) u provincijama.

KADILUK ili KAZA — kao upravni termin u sistemu turske upravne podjele znači područje na koje se protezala stvarna i teritorijalna nadležnost jednog kadije (v.). Naziv *kadiluk* ima isto značenje, ali znači još i kadijsko zvanje. Kadije su u turskom državnom uređenju bile prvenstveno predstavnici pravosuđa, pa bi po tome kaza ili kadiluk bila jedinica sudskog uređenja. Ali kako su kadije u Turskoj imale vrlo široke čisto upravne nadležnosti, to je kaza ili kadiluk bila stvarno redovna upravna jedinica u svim oblastima u kojima je bilo muslimana. Svaki kadiluk obuhvatao je veći ili manji broj nahija (v.), prema tome da li je brojčana snaga muslimanskog stanovništva u izvjesnom području bila manja ili veća. Ako je u jednom sandžaku muslimanskog stanovništva bilo malo, onda se teritorija kadiluka mogla da poklapa sa teritorijom čitavog sandžaka (v.). Tako je bilo sandžaka u kojima je postojao samo jedan kadiluk. Štaviše, teritorija jednog kadiluka, odnosno nadležnost jednog kadije nije se morala poklapati ni sa granicama dotičnog sandžaka, nego je mogla da prelazi preko tih granica i da obuhvata nahije drugog sandžaka. Tako je, npr. zemunska nahija, koja je pripadala sremskom sandžaku, u sudsko-administrativnom pogledu pripadala beogradskom kadiluku. Bilo je još takvih slučajeva. Ako se u jednoj oblasti broj muslimanskog stanovništva povećavao — islamizacijom ili kolonizacijom — onda je, uporedo sa tim procesom, rastao i broj kadiluka.

KAFIR — nevjernik, đaur, kaurin, nemusliman, hrišćanin. (U mnogim evropskim i našem jeziku izgovara se gjavur ili đaur); kod muslimana opći naziv za sljedbenike drugih religija, nemusliman, »nevjernik«.

KAFTANAGA — v. čohadar.

KAHVEDŽIBAŠA — dvorjanik koji je služio kafom. Ovo zvanje spominje se na dvoru bosanskih namjesnika prvi put 1611. godine, a moglo se ustanoviti najranije 1592. godine kada se u Bosni počela javno piti kafa i kada su otvorene prve kafane.

KAJIK — čamac, čun, mali čamac na vesla, kajak.

KAJIM — čovjek koji se stara o nečemu; vakufski službenik koji se stara o održavanju čistoće, opreme i osvjetljenja u džamiji.

KAJMEKAM i KAJMAKAM — zamjenik, zastupnik, namjesnik; u staroj turskoj administraciji i vojsci znači: 1. zvanje ličnosti koja je u odsustvu zastupala najviše turske dostojanstvenike, od sultana do sandžakbega. Kada je sultan lično polazio u vojni pohod, s njim je uvijek išao i veliki vezir, dok je u prijestonici ostavljan kajmekam. Isto tako, kada je beglerbeg odnosno sandžakbeg polazio na vojni pohod, na neku drugu dužnost ili kada nije mogao odmah nastupiti na dužnost u svojoj provinciji, on je

imenovao kajmekama da ga za vrijeme odsustva zamjenjuje u svim njegovim dužnostima u rezidenciji. Evlija ovaj naziv upotrebljava i u značenju muteselima. 2. naziv za okružne načelnike u Bosni i Hercegovini i Sandžaku od 1850—1867. g, kasnije do 1878. g. naziv za načelnika sreza. 3. čin potpukovnika u turskoj vojsci poslije tanzimata.

KAJMEKAMLUK i KAJMAKAMLUK — zvanje i teritorijalna nadležnost kajmakama (v.).

KALA — veća tvrđava sagrađena od tvrdog materijala, kamena i cigle, snabdjevena kulama i bastionima i opasana bedemima. Takvo utvrđenje predstavljao je, npr., Beograd. Svako utvrđeno mjesto imalo je svoju stalnu posadu, svoj veći ili manji garnizon. Na čelu stalne redovne gradske posade nalazio se *dizdar*, kastelan, zapovjednik tvrđave i njene posade. Članovi stalne i redovne gradske posade zvali su se *mustahfizi* (čuvari grada). To je bio osnovni i glavni rod turske vojske u svakoj tvrđavi. Oni su bili organizovani u *džemate*, buljuke i ode. Na čelu svakog džemata nalazi se jedan *aga*, na čelu buljuka, buljukbaša a na čelu ode — *odabaša*. Osim toga svaki grad imao je svoga *imama*, sveštenika. Svi članovi stalne i redovne gradske posade, mustahfizi, uživali su za svoju službu tzv. gedik timare; nekada su dobijali platu u novcu, a često i jedno i drugo. Veći i značajniji gradovi imali su veću i složeniju vojnu organizaciju. U njima su pored mustahfiza postojali *martolozi*, *azapi*, *farisi*, *džebedžije*, *tobdžije*, *bešlije*, *gonullije* (đonlije) i dr. Skoro svako utvrđeno mjesto imalo je svoje podgrađe koje je prema svom karakteru imalo status *varoši*, *kasabe* ili *šehera*, ali su takva mjesta obično nosila samo jedan atribut i to onaj po komu su bila značajnija, po kome su se naročito isticala. Tako je, npr., Beograd bio *kala* i *šeher*, ali on je redovno nosio samo atribut *kala*, jer je pored svega svoga privrednog razvoja, značaja, veličine i važnosti kao muslimanskog kulturnog centra, po svom strateškom položaju bio stalno najznačajniji kao tvrđava. Sarajevo je, npr., imalo od XVI st. svoj grad koji je početkom XVIII st. bio opasan bedemom, ali je ono stalno imalo atribut šehera, a ne kale. Isto tako Užice, Niš, Banjaluka i dr.

U ovako utvrđenim naseljima kalom se redovno zvala samo tvrđava ili još onaj dio grada koji je bio opasan bedemom, dok je varoš, kasabu odnosno šeher predstavljao obično samo onaj dio naselja koji se nalazio izvan gradskih bedema. U krugu gradskih bedema stanovalo je u prvom redu vojno stanovništvo, vojni garnizon, ali su tu mogle postojati i mahale u kojima je stanovalo i civilno stanovništvo. Same tvrđave bile su, naravno, uvijek rezervisane isključivo za gradsku posadu.

KALAFATDŽIJA — majstor koji je katranisao i popravljao lađe, kalafat.

KALAJDŽIJA — zanatlija koji popravlja bakarno posuđe i prevlači ga kositrom.

KALEM — ured uopće; računski ured, računska stavka; područje jedne finansijske uprave.

KALKAN — štit.

KALKANDELEN — Tetovo.

KALKANDŽIJA — štitar, majstor koji izrađuje štitove.

KALPAK — vrsta vojničke kape koja je imala obod od krzna. Evlija spominje samur-kalpake.

KANTAR — 1. stara trgovačka mjera za težinu. Iznosila je obično od četrdeset do četrdeset i četiri oke odnosno do 56,564 kg. Upotrebljava se u Italiji, Turskoj, na Balkanu i Sjevernoj Africi. 2. Sprava za mjerenje težih stvari.

KANTARDŽIJA — službenik koji je vršio javno mjerenje na trgu. U njegovu se nadležnost nije smio miješati baždar ni drugi tržni organi. Za svoj posao naplaćivao je takse koje su nazivane *resmi kantar* i *resmi kapan*.

KANUN — u turskom znači zakon uopće; u najranije doba često sinonim sa šerijatom; zatim državni zakon.

KANUNNAMA — zakonik, zakonski propis, zbirka zakona koje izdaje država.

KAPAN — velika tržna vaga; kantar, terezija kojom se mjerilo žito i neka druga roba kad se prodavala u većim količinama. Mišljenje da ova riječ znači skladište nema osnova u izvorima.

KAPETAN (tur. *kapudan*) — zapovjednik jedne utvrđene vojno lučke kapetanije na moru ili na plovnoj rijeci.

Kapetani su XVI i XVII stoljeću u pograničnim dijelovima Turskog Carstva u Evropi imali šira ovlaštenja, upravljajući većim područjima u kojima je moglo biti nekoliko tvrđava. Takove teritorije nazivane su kapetanije. One su bile organizovane vojnički. Zapovjednik svih svojnih snaga u jednoj kapetaniji bio je kapetan. (Više vid. Hazim Šabanović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. god. do kraja XVI stoljeća*. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XI, 1960, 219—223. H. Kreševljaković, *Kapetani i kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 1954.)

Evlija Čelebija nije znao šta je kapetan pa na jednom mjestu kaže da u Kostajnici gradskog dizdara nazivaju kapetanom. Ova se ustanova najduže održala u Bosni gdje je ukinuta tek 1839. godine.

KAPIDŽIBAŠA — doslovno znači starješina dvorske straže, a kao termin u osmanskoj državi do XVIII stoljeća znači zvanje i dostojanstvo neposrednog starješine straže na dvoru sultana i najviših državnih funkcionera u prijestonici i središtima provincija. Po dostojanstvu to je zvanje bilo niže od miralema (v.), a više od mirahora (v.). Na dvoru Mehmeda II nalazio se samo jedan kapidžibaša. U XVII st. njihov broj kretao se od dvanaest do dvadeset i jedan. Njima je tada bilo potčinjeno dvije do pet stotina kapidžija. Kasnije je njihov broj rastao tako da se u XVIII st. popeo na šezdeset. Kada se njihov broj povećao onda su samo tri-četiri smatrana najvažniji; najstariji među tima nazivao se *baškapidžibaša*. Kapidžibaše su predvodile strane poslanike u audijenciju svojih gospodara i vršile razne povjerljive funkcije, naročito diplomatske misije. Njihov uticaj na sultanovom dvoru bio je tako velik da su ih Dubrovčani unosili u indeks ličnosti koje treba darivati. Oni su dostavljali tajna pisma i važne poruke Porte namjesnicima u provincijama. Oni su donosili svilene gajtane i katl-fermane. Pored carskih kapidžibaša postojali su posebne kapidžibaše Porte. Kapidžibaša na dvoru namjesnika provincija bio je poslije ćehaje (v.) najviši dostojanstvenik po rangu u provinciji. Vršio je iste funkcije kao i carske kapidžibaše. Osim toga isticao se kao najaktivniji saradnik namjesnika u političkoj upravi i vojnim akcijama.

Kapidžibaše su do XVII stoljeća obično regrutovani od adžami oglana, a kasnije od kraja XVI st. od sinova najviših državnih dostojanstvenika. Od druge polovine XVI stoljeća kapidžibaše su postojali sandžakbezi na hasom od 400.000 akči. Kasnije su neki postajali i veziri. Krajem XVI stoljeća neke kapidžibaše dobivali su arpaluk-timare sa prihodom od 19.000 akči.

KAPIDŽIJA — doslovno znači vratar, gradski ili dvorski stražar; zatim dvorjanik na dvoru visokih turskih dostojanstvenika od sandžakbega do sultana; bilo ih je više; gospodari su im povjeravali razne poslove. Njihov starješina nazivao se *kapidžibaša* (v.).

KAPUAGA — upravnik dvora sultana, vezira, beglerbega i sandžakbega. U Bosni se spominje od 1536. godine do XIX stoljeća. Gospodari su ih upotrebljavali i za poslove izvan dvora što znači da je i ova funkcija bila ujedno i dvorsko zvanje.

KAPU-ASKER — v. kapukulu.

KAPUĆEHAJA — činovnik namjesnika provincije (beglerbega ili sandžakbega) koji je boravio u prijestonici i na Porti zastupao interese i svršavao poslove svoga gospodara. Glavna mu je dužnost bila da vezama na Porti obezbijedi što bolji položaj svom gospodaru kad mu istekne mandat vlasti u dotičnoj provinciji. Kapućehajom se nazivao i logofet, koji je na Porti zastupao interese i otpravljao tekuće poslove turskih vazala Vlaške i Moldavije.

KAPUDAN — zapovjednik jednog vojnog čamca ili eskadre. Up. *kapetan.*

KAPUDANPAŠA ili KAPUDAN-I DERJA — glavni zapovjednik svih pomorskih snaga Osmanske Imperije.

KAPU-KULU — doslovno »sluge Porte«, opći naziv za sve vojnike koji su spadali u regularnu vojsku, a koje je plaćao sultan. U tu vojsku »sluga dvora« ili »robova sultanovih« spadali su: janjičarska pješadija, zatim konjica (spahije Porte), silahdari, ulufedžije desnog i lijevog krila i garibi desnog i lijevog krila. Ovdje je takođe spadao i korpus adžami oglana, koji su pripremani za službu u janjičarskoj vojsci, korpus tobdžija, oružara (džebedžija), toparabadžija, koji su nadgledali transport topova i ratnog materijala, bombardera (kumbaradžije) i vodonoša (saka).

KARAVAN-SARAJ — veliko svratište na drumovima i u naseljima za smještaj putnika, karavana i robe. U njima se često vršila i razmjena dobara. Više vid. H. Kreševljaković, *Hanovi i karavan-saraji u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1957.*

KARJE — selo, naselje čiji se stanovnici bave, isključivo ili pretežno, seoskom privredom (zemljoradnjom, stočarstvom, ribolovom itd.) i koje ima svoju teritoriju i granice, svoj atar.

KASABA — opći naziv za manja otvorena muslimanska gradska naselja čije se stanovništvo isključivo ili pretežno bavi gradskom privredom (zanatstvo, trgovina i sl.) bez obzira da li se ono razvilo iz podgrada neke stare tvrđave, od neke stare varoši ili predstavlja novo naselje. Da jedno naselje dobije status kasabe, ono mora imati ne samo svoje granice i teritoriju, nego bar jednu džamiju, mekteb, eventualno hamam, imaret, tekiju, han ili karavansaraj, niz dućana (čaršiju) i druge ustanove koje mu daju obilježje muslimanskog gradskog naselja. Kasabe su obično bile admini-

strativni centri kadiluka ili bar nahije. Evlija Čelebija ne pravi uvijek strogu razliku između kasabe i sela (köy) nego često upotrebljava oba termina za isto mjesto. On isto tako ne pravi stroge razlike između kasabe i šehera (v.) Hrišćanska četvrt u kasabama zvala se obično *Varoš*, rjeđe *Vlaška mahala*, *Latinluk* ili slično.

KASAP — mesar, kasapin.

KASSAM i KASSAM-I ASKERI — šerijatsko sudski organ koji vrši podjelu ostavine vojnih lica. Kad umre, npr., neki janjičar ili janjičarski oficir onda komisija, koju sačinjavaju bejtulmaldži, muftiš, kassam i katib, izvrše popis njegove ostavine koja se proda na licitaciji, a novac položi u posebnu kasu (kara sandik) i predaje nasljednicima kada se pojave.

KATIB (izg. kjatib) — pisar, sekretar. Svaki turski ured i organizacija imali su bar po jednog katiba. Evlija spominje katiba čauša i katiba mehkeme = sekretara suda, sudskog pisara.

KAZA — v. kadiluk.

KAVAZ — gardist, tjelohranitelj, član beglerbegove garde. Bilo ih je više; njihov starješina nazivao se *kavazbaša* (tur. kavasbaşı); on je nosio srebrom presvučenu palicu.

KAZAN i KAZGAN — kazan, veliki bakreni kotao sa ručkama.

KAZANDŽIJA, KAZGANIJA i KAZGANDŽIJA — zanatlija koji izrađuje i prodaje bakarno posuđe i druge predmete od bakra.

KAZASKER — v. kadiasker.

KAZASKER, v. KADIASKER.

KAZAZ — zanatlija koji izrađuje i prodaje posamenteriju: zehove, gajtane, širite, kite i druge predmete za odijela i konjsku opremu.

KEBAB — ćevap, pečeno meso sa začinima.

KEMANGER — zanatlija koji izrađuje lukove za strijele, lukar.

KESA (tur. kese ili kise) — 1. kesa za držanje metalnog (zlatnog i srebrnog) novca; 2. određena suma novca. Ponekad se termin kesa upotrebljava samo za akče i groše, dok se za dukate upotrebljavao naziv *surre*. Godine 1660—1661. u jednoj kesi bilo je 40.000 akči. Tada je u jednoj kesi bilo 500 groša. Godine 1688. jedna kesa sadržavala je 50.000 akči. U finansijskim operacijama bile su u upotrebi tri vrste kesa: rumelijska kesa *(kise-i rûmî)*, jednaka 500 groša ili 40.000 akči, divanske kese *(divânî kise)* — 416 groša ili 33.120 akči, i egipatska kesa *(misir-kesesi)* — 600 groša ili 48.000 akči. Posljednja je bila u upotrebi jedino u Egiptu, a najraširenija novčana jedinica bila je rumelijska kesa. Evropljani su samo sa njom imali posla i zato je u svim evropskim rječnicima razmjer kese određen samo u 500 groša ili pijastera. U tom smislu ovaj naziv redovno upotrebljava i Evlija.

KETHODA — v. ĆEHAJA.

KETHUDA YERI, v. ĆEHAJA PORTINIH SPAHIJA.

KIBLA — strana kojoj se muslimani okreću licem za vrijeme molitve, pravac prema Meki. Evlija Čelebija operiše ovim terminom posve slobodno, podrazumijevajući pod njim i jug i jugoistok i jugozapad.

KILA — mjerica, zapreminska mjera za žito i sl. U raznim mjestima i u razna vremena imala je različitu težinu pa se zato i nazivala po pojedinim mjestima.

KILAR — ostava.

KILARDŽIBAŠA — neposredni starješina dvorjanika na dvoru sultana ili namjesnika koji su se starali za životne namirnice i ostavu. On je vodio knjige o svim nabavkama, primitcima i izdacima koji su nabavljani odnosno izdavani za kuhinju njegovog gospodara. Po zakonu Mehmeda II on je bio po rangu četvrti lični dvorjanik sultanov. Ispred njega nalazili su se po redu: kapu-aga, odabaša i haznadarbaša, a poslije njega aga carskog dvora. On je nadzirao i carsku kuhinju i sve što se jelo i pilo; on je servirao jelo sultanu. Njegov starješina bio je čašnigir-aga.

KILARDŽIJA i KILERDŽIJA — nastojnik ostave, lični dvorjanik koji je nabavljao životne namirnice i starao se za ostavu svoga gospodara; bilo ih je više i stajali su pod neposrednim zapovjedništvom kilardžibaše (v.).

KILIČ — sablja, mač.

KILIDŽIJA — sabljar, zanatlija koji izrađuje sablje.

KILISA — crkva.

KIPTIJA — Ciganin.

KIST — dio, učešće, participacija; rata, dio feudalnih prihoda iz jednog izvora ili jednog mjesta.

KIST-I BAZAR — dio prihoda feudalca od tržnih taksi.

KIŠLAK HAKK-I — porez za korišćenje ispaše.

KOL — janjičarska divizija ili krilo etaširano na službu u neku provinciju. Evlija spominje: budimski kol. Zapovjednik ovakvog dijela janjičara naziva se *kolaga* (tur. *kolağası*). Napominjem da naš toponim *Kolašin*, nema nikakve veze s ovim nazivom.

KOL-AGA (tačno kol ağası) starješina jednog krila vojske.

KOL-ĆEHAJA — pomoćnik, zamjenik kol-age (v.).

KONAK — 1. dvorac, 2. prostorija za putnike, svratište; 3. rastojanje između putnih stanica; odgovara jednom danu hoda. Na tim stanicama obično su podizani hanovi i kafane, postojale su staje za stoku, za jahaće životinje, zalihe namirnica i stočne hrane koje su se mogle kupiti za novac. Pri organizovanju vojnih pohoda broj tih stanica se povećavao. Up. *menzil*.

KONAKČIJA — službenik koji se stara za smještaj i za provijant vojske na vojnom pohodu. Vid. *nuzul-emin*.

KONTOŠ i KONTUŠ — vrsta gornje odjeće sa uskim rukavima koja se spuštala do iznad članaka. Najčešće su ga nosili tatarski begovi.

KORIJA — gaj; lokalitet na sjeveroistočnoj periferiji Sarajeva.

KOZ — orah; KOZAĞAČ — orahovo stablo. KOZLUK — orahovina, mjesto bogato orahovinom. Evlija tumači da je odatle nastao toponim Kozluk u Bosni.

KUBBE — kupola.

KUBBE-VEZIR — titula najviših državnih dostojanstvenika u Osmanskoj Ca-

revini koji su ulazili u posebni državni savjet kod sultana (kubbe alti). Na čelu tog savjeta bio je veliki vezir (sadrìazam). Broj kubbe-vezira u raznim periodima kretao se od tri do osam ljudi. Oni nisu imali nikakvih određenih državnih dužnosti (u Evropi su to ministri bez portfeija). Za vrijeme velikih vezira Ćuprilića (druga polovina XVII st.) kubbe-veziri su počeli da gube svoj značaj i uticaj na državne poslove.

KUJUNDŽIJA — zanatlija koji je izrađivao posuđe, ukrasne i druge predmete od zlata i srebra; zlatar.

KUL — doslovno znači rob muškog pola; sluga, sklav; vazal. Up. *gulam* i *hizmećar*.

KULA — 1. vrsta odbrambenog utvrđenja u sastavu jednog grada ili neovisno od njega; zidana je od kamena; mjesto prozora ima puškarnice podešene za odbranu; mogla je imati više spratova; 2. višespratna stanbena zgrada zidana od kamena. Mogla je biti zasebna građevina i u sastavu kuće.

KULAČ — mjera za dužinu koja je iznosila rastojanje od vrhova srednjih prstiju raširenih ruku odraslog čovjeka, konvencionalno 1,95 m. Kulačem su mjereni platno i tkanine za odore.

KUL-ĆEHAJA = *odžak-ćehaja* (v.).

KULUK — doslovno znači 1. služenje, služba, 2. svaki rad, svaka služba državi, odnosno sultanu; u tom smislu ovaj tur. termin je sinonim za ar. termin *hizmet* (ar. *hidmät*); 3. rad seljaka za opće državne potrebe (zidanje i održavanje gradova, mostova, izrada oružja i sl.), prvo kao naknada za oslobođenje od državnih i feudalnih poreza, a kasnije besplatni rad nepovlašćenih seljaka, i to opet samo za opće državne potrebe. U Turskoj nije postojao kuluk kao opća obaveza nepovlašćenih staleža za račun feudalaca u onom obliku kakav je imao u evropskom feudalizmu.

KUMBARA i HUMBARA — ručna ili topovska granata.

KUMBARADŽIBAŠA i HUMBARADŽIBAŠA — neposredni zapovjednik kumbaradžija u jednoj tvrđavi.

KUMBARADŽIJA — pripadnik vojnog reda koji je rukovao granatama i drugim eksplozivnim oružjem u gradovima.

KUNDAK — drveni dio puške.

KUNDAKČIJA — rod plaćene vojske koja se starala za opremu i održavanje vatrenog oružja u tvrđavama, naročito topova granata i pušaka.

KURNA — kameno korito u hamamu; imalo je obično četverougaoni oblik.

KURŠUM — olovo.

LALA — tulipan.

LALA — odgojitelj, vaspitač, vaspitač prinčeva. Ova se riječ isto tako često stavljala pred lično ime vezira i paše, kada im se obraćao sultan usmeno ili pismeno. Pri tom oni nisu morali biti njegovi vaspitači.

LIVA — sinonim sa terminom *sandžak* (v.).

LONDŽA — (tal. loggia) prostorija u kojoj se održavaju sijela, sastanci, dogovori i vijećanja. U takvim mjestima održavane su ponegdje, kao npr. u Sarajevu, i esnafske skupštine koje su se po tome nazivale londže.

MADEN — 1. ruda, rudača; 2. rudnik, majdan, kopaonik.

MAHALA — najmanja administrativno-teritorijalna jedinica; u gradu mala gradska četvrt, a na selu zaselak, seosko naselje koje nema zasebnog atara, nego se nalazi u ataru sela; manje naselje koje je organizaciono vezano za neko drugo mjesto.

MAJDAN — v. MADEN.

MAL-DEFTERDAR — v. defterdar.

MAL-I GAIB — imovina odsutnog lica za koje se ne zna da li je živo ili nije. Za imovinu takvog lica stara se država do odredenog roka. Ako se ono u tom roku ne pojavi, onda se prema njegovoj imovini postupa kao u slučaju smrti.

MAL-I MEFKUD — imovina nestalog lica koje je proglašeno mrtvim. Prema imovini takvog lica postupa se kao i u slučaju smrti.

MAL-I MIRI — državni prihod, fiskus.

MANKIR — najsitnija vrsta turskog bakarnog novca.

MARTOLOS (n. grč. *armatoli*) — pripadnik posebnog roda turske vojske koja je u ranije doba turske vladavine u našim zemljama bila sastavljena od hrišćana, vjerovatno prvenstveno od stočarskog (vlaškog) i uopće seljačkog stanovništva koje je stupilo u tursku vojničku službu i služilo kao posada po tvrđavama, kao graničari i šajkaši u riječnoj floti na Savi, Dunavu i drugim pograničnim plovnim rijekama. Martolosi su često čuvali klance i nesigurne puteve i prolaze i vršili službu javne bezbjednosti uopće. U smederevskom sandžaku je bilo postavljeno šest stotina martolosa da čuvaju zemlju pa je prije 1536. godine ta dužnost prenesena na knezove i primićure. Martolosi su, dalje, vršili uhodarsku službu, vodili borbe, četovali i upadali u susjedne zemlje. Za svoju službu po tvrđavama dobivali su platu, a oni koji su učestvovali u vojnim i pljačkaškim pohodima bili su dužni da jedan dio plijena, obično petinu, predaju svom gospodaru, obično sandžakbegu dotičnog sandžaka.

Neposredne starješine martolosa nazivane su *baše, vojvode, harambaše* ili *age*; uglavnom su bile hrišćani, ali njihov vrhovni zapovjednik u jednom sandžaku bio je redovno sandžakbeg dotičnog sandžaka. Kasnije su u ovaj red stupali u sve većem broju muslimani, koji su tokom vremena potpuno preovladali u tom vojničkom redu, naročito od XVIII stoljeća, kada su martolosi predstavljali samo jedan rod vojske u graničnim tvrđavama.

Po zakonu iz 1560. godine starješine martolosa (baše) u Beogradu imale su platu od 5 akči dnevno, njihove buljukbaše 4 akče, a obični vojnici, martolosi, 3 akče dnevno. Nisu plaćali harač, ispendžu, niti izvanredne poreze (*avâriz-i dîvâniye*). Sinovi martolosa, koji su živjeli u kućama svojih očeva, bili su takođe oslobođeni harača i ispendže, dok su njihova braća i bratići tretirani kao obična raja. Martolosi, koji su obrađivali spahijsku zemlju davali su ušur od proizvoda kao i ostala raja.

MARTOLOSBAŠA — neposredni starješina martolosa manjeg područja.

MATARA — vrsta metalne posude za vodu. Izrađivane su od plemenitih metala, zlata i srebra, i opšivane kadifom izvezenom srebrom i zlatom.

MATARADŽIJA — naziv za dvorske sluge koje su prinosile sultanu i pašama matare (v.) kada su pili vodu izvan dvora.

MEDRA, MEDRE — zapreminska mjera za tečnost, kao vino i sl.

MEDRESA — opći naziv za sve vrste srednjih i visokih škola u islamskom svijetu.

MEHKEMA — sud, sudnica.

MEHTER — muzikant, svirač, član vojne glazbe.

MEHTERBAŠA — starješina dvorskih svirača. Često puta se spominje pod nazivom ič *mehterbaša*. On je bio starješina brojnih svirača koji se obično zovu mehteri, a ponekad i čalkidžije.

MEHTERHANA — vojna muzika.

MEJHANA — krčma u kojoj se točilo odnosno krčmilo vino.

MEJHANEDŽI — krčmar.

MEJHANEDŽILUK — krčmarstvo.

MEJTAŠ — (tačno *meyyittaşi*) posebno ograđeno postolje isklesano od kamena i postavljeno u haremu džamija ili musalle (v.), na groblju ili na nekom trgu na koji se spušta lijes pokojnika da bi mu se klanjala dženaza (v.).

MEKAM — rezidencija.

MEKTEB — muslimanska osnovna škola.

MEKTUB — pismo.

MENZIL — stan, dom, odžak; konak, konačište; dan hoda; poštanska stanica na kojoj su ulaci ili tatari (kuriri) mijenjali poštanske konje. Up. konak.

MENZILDŽIJA — službenik koji je održavao poštanske stanice; Up. konakčija (v.).

MERA — pašnjak, utrina kao javno dobro na kome pase stoka.

MERD — doslovno znači čovjek, a kao termin ova riječ je sinonim sa nazivom mustahfiz (v.); član pratnje, svite i družine krupnih turskih feudalaca; zajednički naziv za gulame i hizmećare.

MERDUMEK ili MURDEMEG — grahorica, grah-poljak obuhvaćen u plodoredu kultura koje se i danas siju u jednom dijelu Hercegovine (Popovo polje) i u Dalmaciji.

MERDŽUMEK — leća, bob.

MEREMETČIJA — majstor koji popravlja građevine, često sinonim sa nazivima *mimar* (v.),*dunđer* (v.) i *nedžar* (v.).

MESDŽID — doslovno znači mjesto gdje se pada ničice; bogomolja, džamija uopće. Riječ *mesdžid* označavala je u najranije vrijeme islama svaku islamsku bogomolju, ali je kasnije izvršena diferencijacija između naziva džamija i mesdžid, tako da je naziv džamija dobio šire značenje. To diferenciranje dolazi odatle što muslimani mogu sve molitve obavljati pojedinačno, osim zajedničke molitve petkom i Bajramom, koje moraju obavljati skupno u džamiji. U zemljama turske civilizacije pa i kod nas mesdžid je mala mahalska džamija u kojoj se ne obavljaju zajedničke molitve

petkom i Bajramima. U našim zemljama postoji sasvim jasna razlika između džamije i mesdžida i po tome što mesdžid nikada nema minber (amvon), a često ni minaret.

METERIZ — opkop, rov, šanac.

MEVKUF — feudalni prihod uzapćen u korist države.

MEVLANA — doslovno znači naš gospodin, počasni naziv za visoko učene ljude, kadije i profesore, a kasnije i za imame pa čak i za mujezine. Up. mula.

MEZRA — doslovno znači ziratno zemljište, sijalište, polje, a kao turski agrarno-pravni termin znači staro selište, napušteno ili raseljeno selo. Da bi se jedno mjesto moglo smatrati ili proglasiti mezrom, ono je moralo imati svoju teritoriju, svoje granice, odnosno manje ili više jasne tragove ranijeg naselja (groblje, bunar, česma, vočnjaci i sl.).

MIHRAB — niša u džamiji prema kojoj se muslimani okreću licem za vrijeme molitve. Evlija ovu riječ vrlo često upotrebljava u smislu muslimanske bogomolje uopće.

MILK — v. mulk.

MILKNAMA — v. mulknama.

MIMAR — graditelj, neimar, arhitekt. U svakom sandžaku postojao je bar po jedan neimar koji se starao o izgradnji i održavanju javnih građevina, naročito tvrđava, mostova i sl. Pod njegovim rukovodstvom radili su ostali majstori i ćerahori (v.). Za svoju službu uživao je timar.

MIMARAGA i MIMARBAŠA — starješina neimara, glavni arhitekt.

MINARE, MINARET — vrsta visoke, vitke kule ili tornja uz džamiju sa galerijom (šerefe) sa koje mujezin poziva vjernike na molitvu.

MINBER — uzvišeno mjesto sa stepenicama u džamiji ili na musalli sa desne strane mihraba (v.) ozidano od kamena (mramora) ili sagrađena od drveta. Odatle *hatib* (v.) drži obligatnu prediku petkom i na oba bajrama. Odgovara donekle amvonu u starim bazilikama.

MIR — zapovjednik, knez, plemić, sinonim za tur. *beg* (v.).

MIRAHOR, MIRAHUR, IMRAHOR ili EMIRAHOR — glavni konjušar i zapovjednik konjušnice na dvoru sultana, beglerbega ili sandžakbega. Dvorsko zvanje čiji su nosioci upotrebljavani i za razne poslove i misije izvan dvora. Ovo zvanje, koje su Osmanlije preuzele od starijih turskih država, spominje se u Turskoj od Murata I. Na dvoru Mehmeda II mirahor je bio po rangu četvrti dvorjanik sultanov. On je bio upravnik carske konjušnice, cjelokupnog njenog osoblja, saraća, seiza (hranitelja konja) i jedekčija (vodiča konja) i svega što je bilo u vezi sa dvorskom zapreženom i tovarnom stokom. Poslove je vodio preko kancelarije u kojoj se nalazio jedan katib (sekretar), roznamedžija, njegov pomoćnik, katib vojnuka i drugi službenici. Njihovo poslovanje bilo je pod kontrolom centralnog državnog računovodstva (bašmuhasebe). Kasnije je na carskom dvoru ustanovljeno i zvanje drugog ili malog mirahora koji se starao za malu carsku staju, njeno osoblje, carske kočije i carske i dvorske arabadžije. Od tada je prvi ili veliki mirahor bio starješina sedlara i konjušara. Posluga u carskim stajama regrutovana je od adžami-oglana. U ovoj službi

nalazili su se i neki redovi izvan dvora koji su za svoju službu uživali timare ili privilegije. Među te su spadali i carski vojnuci. Ovo je zvanje ukinuto 1837. godine.

MIRAHUR — v. mirahor.

MIRALEM — doslovno znači zapovjednik zastave, a kao termin u organizaciji osmanske države znači dostojanstvenik i funkcioner na dvoru sultana ili beglerbega koji se starao o zastavama i ostalim amblemima vlasti: zastave, tugovi, mehterhana (muzika), a u najranije doba i bubanj svoga gospodara i zapovjedao personalom koji je tim amblemima bio neposredno zadužen. Poslije age janjičara carski miralem je bio najveći dvorski dostojanstvenik sultanov. U divanu i dvorskom ceremonijalu zauzimao je prvo mjesto poslije age janjičara. U ratu je nosio glavnu carsku odnosno namjesničku zastavu pred svim ostalim zastavama.

Carski miralem je dijelio insignije vlasti (zastave i tugove) vezirima, beglerbezima i sandžakbezima, čime su oni u stvari uvođeni u dužnost i sticali vlast. Zato je od obdarenika dobivao određene, dosta znatne iznose koji su bili određeni prema svakom rangu (od beglerbega 10.000, od sandžakbega 1000 akči). Poslije smrti nekog vezira, beglerbega ili sandžakbega carski miralem je preuzimao tugove i zastave koje mu je država bila dala i vraćao ih u carsku riznicu.

Ako je miralem dobio na upravu neki sandžak, on je u drugoj polovini XVI stoljeća dobivao početni has od 400.000 akči. Inače su u to vrijeme dobijali arpaluk-zeamete sa prihodom od 34.000 akči. Godine 1607. prihod carskog miralema procijenjen je na 72.000 akči godišnje. Bilo je slučajeva da su miralemi, suprotno zakonu, postajali valije sa titulom vezira. Tako je 1594. godine miralem Kurt-aga postao namjesnik Misira. Ovo je zvanje ukinuto 1828. godine.

MIRILIVA — sandžakbeg (v.).

MIRIMIRAN — doslovno znači beg begova, a kao termin do XVII stoljeća sinonim za beglerbeg (v.). U XVII i XVIII stoljeću ovaj se naslov davao obično pašama sa dva tuga. U tom smislu upotrebljava ga redovno i Evlija.

MONOPOL i MONOPOLIJA — određeno vrijeme u kome je spahija imao monopol na prodaju svoga vina. To vrijeme trajalo je obično dva mjeseca, ponekad dva mjeseca i deset dana. Spahije su mogle da se uz naknadu odreknu monopola. U tom slučaju naknada se naplaćivala zajedno sa porezom na vino, a nazivala se *resmi monopol* ili skraćeno *monopol*.

MORUNA — vrsta ribe koja se najčešće nalazi u Crnom i Kaspijskom moru, ali je ima i u Savi, Dunavu i Moravi.

MOŠUS — mirišljava mast koja se luči iz jedne trbušne žlijezde mužjaka istomene životinje slične jelenu. Ta mast ima jak i postojan miris; osušena mast melje se u prah i upotrebljava se u parfimeriji.

MUAF — v. muafijjet.

MUAFIJJET — Na više mjesta Evlija za izvjesne društvene slojeve navodi da su *muaf* i *muselem*. Ove arapske riječi (ar. *muaf* i *musälläm*) upotrebljavaju se u tim i drugim slučajevima kao sinonimi u smislu oslobođen, pošteđen, oprošten, privilegovan. Prema tome, termin muafijjet znači pot-

puno ili djelomično oslobođenje raje od svih ili pojedinih, stalnih (redovnih) ili povremenih (izvanrednih) državnih ili feudalnih obaveza. U turskom feudalnom društvu osnovne društvene klase bile su *asker* i *raja*. Osnovu *askera* predstavljala je vladajuća feudalna klasa; a osnovu *raje* potčinjeno zemljoradničko stanovništvo. Za održavanje i funkcionisanje feudalnog društvenog poretka bili su neophodni i razni drugi društveni slojevi i međuslojevi. Ta diferencijacija među askerom postizalava se, između ostalog, ustanovom *imuniteta (serbestiyet)*, a u redovima raje ustanovom *privilegija* (muâfiyet) koja je bila instrument za stvaranje raznih društvenih slojeva i međuslojeva u toj klasi. Po obimu i stepenu privilegija razni povlašćeni društveni redovi su se manje ili više izdvajali iz osnovne potčinjene klase, koju su predstavljale nepovlašćene mase zavisnih seljaka-zemljoradnika. Te su privilegije kod nekih društvenih redova rajinskog porijekla bile tolike da su oni koji su uživali te privilegije ubrajani u asker i skoro se približavali vladajućoj klasi turskog društva. Ustanova muafijjeta bila je vrlo široka. Ona je obuhvatala prije svega vojničke ili poluvojničke društvene redove koji su regrutovani od seljačkih masa. Ona je igrala naročito važnu ulogu u stvaranju znatne diferencijacije u redovima nemuslimanske raje, i to prije svega u pitanju oslobođenja od ličnog poreza, glavarine (harača ili džizije), u čemu se ogledala bitna razlika u položaju muslimanske i nemuslimanske raje u pogledu obaveza prema državi. Dok su toga poreza bili oslobođeni svi muslimani, asker i raja, izuzimajući Cigane, dotle su od hrišćanskih podanika toga poreza bili oslobođeni samo pripadnici askera, raznih vojničkih redova (kao vojnuci i martolozi), organi lokalne samouprave (knezovi, primićuri, muselemi) i svještena lica (popovi i kaluđeri). U pogledu oslobođenja raje od ostalih državnih i feudalnih daća u načelu nije postojala razlika između muslimanske i nemuslimanske raje, ali je postojala znatna razlika u obavezama između ratara i pastira (vlaha) odnosno između ušurdžija i filurdžija, kao i između seoskog i gradskog stanovništva. Muslimansko gradsko stanovništvo imalo je i inače često povoljniji položaj zato što gradske privilegije u mnogim mjestima nisu uvijek obuhvatale sve nego samo muslimansko stanovništvo, jer nemuslimanskom gradskom stanovništvu u tim slučajevima nisu nametane obaveze kojima je muafijjet bio uslovljen.

MUBADELE — zamjena.

MUBAŠIR — emisar, činovnik koji je postavljen da se stara o izvršavanju nekog posla državnog značaja. Rashodi, potrebni za njegovo izdržavanje podmirivani su ponekad specijalnim taksama od stanovništva.

MUDŽAHID — musliman koji uzima učešće u džihadu — svetom ratu protiv nevjernika — hrišćana; borac za muslimansku vjeru.

MUFTIJA i MUFTI-EFENDIJA — islamski pravnik koji je bio ovlašten da izdaje fetve, pravna mišljenja o raznim pitanjima (v. fetva). Bio je najviši predstavnik muslimanskog duhovništva na određenom području. Svako veće mjesto u Turskoj imalo je svoga muftiju. Evlija sve muftije naziva *šeih-ul-islam*. Tako se stvarno nazivao samo vrhovni muftija Carstva u prijestonici (kod evropskih pisaca gotovo redovno: *veliki muftija*). On je konsultovan pri svim važnijim odlukama vlade, pa čak i u pitanjima rata i mira.

MUHARREM — prvi mjesec muslimanskog kalendara.

MUHARRIR — popisivač, emin-popisivač.

MUHTESIB — administrativno-policajni organ u većim gradovima koji se starao o održavanju javnog reda i poretka vršio nadzor nad zanatstvom, trgovinom, prometom, građevinarstvom, javnim moralom i higijenskim mjerama.

Ovu ustanovu preuzeli su Turci, od starijih islamskih država gdje je muhtesib imao veći značaj i znatno šire kompetencije. Prema turskim zakonima muhtesib je vršio nadzor nad monetom, mjerama i utezima, kupoprodajom, zakonskom zaradom trgovaca i u sporazumu s kadijom određivao cijene robi, naročito živežnim namirnicama, nadzirao i kažnjavao one koji prodaju krivom mjerom. Te su kazne iznosile redovno onoliko akči koliko je drama prodavac ustegao. Ako muhtesib ne bi udovoljavao dužnosti ili bi radio u sporazumu sa prodavačima bio bi kažnjen. Ustanova muhtesiba spominje se u našim zemljama od 1528. g. do kraja XVII stoljeća, a onda joj se gubi trag u izvorima.

Pored naziva muhtesib upotrebljavao se u XVI vijeku u našim zemljama naziv bazarbaša (v.) odnosno serbazar (v.) za isto zvanje. Kasnije se javlja zvanje *čaršu ćehaja* koji je vršio istu službu u našim varošima do kraja turske vlasti. Služba muhtesiba zvala se *ihtisab*. Muhtesib je za sve poslove iz svoje nadležnosti naplaćivao propisane pristojbe koje su se također zvale ihtisab. Glavni dio tih kao i svih ostalih prihoda od gradske privrede spadali su u hasove sultana, sandžakbega ili drugih krupnih feudalaca već prema tome u čije je leno spadalo dotično mjesto, dok je jedan procenat dobivao muhtesib.

MUHZIR i MUHZIRAGA i MUHZIRBAŠA — sudski pozivar; službenik koji poziva optužena lica na sud i sprovodi osuđena lica izvršnim organima. Odatle naš turcizam muzur. Up. *ihzar*.

MUJEZIN — džamijski službenik koji poziva vjernike na molitvu.

MUKATA — kao turski finansijsko-pravni termin znači: 1. plaćanje poreza odsjekom, paušalno, u novcu; 2. zakup, paušalna zakupnina; 3. objekt zakupa, a to je moglo biti svako državno, feudalno i vakufsko dobro, svaki izvor prihoda. Država je prvo davala u zakup samo regalna prava i feudalne prihode (carske hasove), a kasnije i direktne državne poreze; svi feudalci mogli su dati u zakup svoje prihode, a vakufi svoje lukrativne objekte. Sistem uprave državnim prihodima putem zakupa nužno je nametnuo podjelu države na zasebna finansijska područja koja su se također nazivala mukate. Ona su predstavljala i zasebna carinska područja unutar države.

MULA — 1. počasni naziv za visoko obrazovane ljude u islamskom svijetu. 2. U Turskoj počasni naziv kadija najvišeg ranga. Ovu titulu imale su samo kadije prijestonice i glavnih gradova najznačajnijih provincija Carstva. U evropskim provincijama Carstva taj su rang imale kadije Jedrena, Sofije, Beograda i Sarajeva. Sarajevske i beogradske kadije dobile su taj naziv sredinom XVI stoljeća i zadržali ga do kraja turske vladavine. Up. *mevlana*. Evlija spominje vojnog mulu u ratnom pohodu (ordu mullasi), bosanskog mulu i dr.

MULALUK — zvanje, teritorijalna i stvarna nadležnost jednog mule.

MULK — vlasništvo, sopstvenost na nekretninama sa neograničenim pravom raspolaganja, potpuna svojina.

MULKNAMA — darovno pismo sultana kojim se državna zemlja prenosi u privatno vlasništvo.

MUNARA, v. MINARET.

MUSTAFIR — putnik—namjernik koji padne nekom na konak; svaki gost iz drugog mjesta.

MUSAFIRHANA — posebna prostorija ili zgrada za ukonačivanje putnika-namjernika koju drži jedan čovjek, vakuf ili čitavo mjesto. Putnik u musafirhani dobiva besplatno konačište i hranu redovno tri dana.

MUSALLA — naročito uređeno i ograđeno mjesto u gradu na kome muslimani za vrijeme ljetnih, vedrih dana obavljaju obligatne zajedničke molitve petkom i bajramom pod otvorenim nebom. Svaka musalla imala je *minber* (v.) i *mihrab* (v.) Musallu je imalo svako veće muslimansko mjesto. Evlija je u svome putopisu zabilježio mnoge musalle. Naročito mu se svidjela musalla u Užicu.

MUSELLIM ili MUTESELLIM — zamjenik sandžakbega ili beglerbega u njegovoj provinciji ili u sandžaku, koji mu je dodijeljen kao arpaluk, ili u jednom značajnijem dijelu sandžaka. Često se upotrebljava kao sinonim za riječ kajmekam. U tome smislu Evlija spominje kajmekama u Banjoj Luci.

MUSELLEM — između ostalog znači: 1. priznat, pouzdan, 2. slobodan, oslobođen od poreza, privilegisan. Više vid. pod *muâfijet*.

MUSTAHFIZ — čuvar tvrđave. Zvao se još *merd-i kale*, pl. *merdan-i kale*, čovjek (ljudi) tvrđave i *hisar-eri*, pl. *hisar erleri*, gradski ljudi. Oni su u početku regrutovani najvećim dijelom iz reda ratnih dobrovoljaca i isluženih janjičara kojima su dodijeljeni manji pojedinačni ili veći kolektivni *gedik-timari*, tj. timari koji su bili vezani za određene službe. Prihod pojedinih mustahfiza od njegovog timara iznosio je obično 700 do 1.400 akči. Premda su mustahfizi uživali timare (manje pojedinačne ili veće zajedničke), oni nisu spadali u spahije.

Pored mustahfiza-timarnika postojali su i mustahfizi-ulufelije, koji su dobivali plate u novcu, kao i takvi koji su uz male timare dobivali i neku platu u novcu. Mustahfizi sa platom kao i mustahfizi-timarnici nisu spadali u janjičare, kako tvrde neki osmanisti (npr. Fekete), nego su predstavljali glavni rod lokalnih vojnih snaga tzv. *jerlikuli*. Iz izvora vidimo da su mogli da drže spahijsku odnosno rajinsku zemlju i da su u tom slučaju plaćali spahiji poreze kao raja. Bili su muslimani različitog porijekla.

Kao naročita mjera sigurnosti mustahfizi su u prvo vrijeme regrutovani iz udaljenih dijelova. Carevine. Većina mustahfiza u tvrđavama Anadolije regrutovana je iz Rumelije, a oni u tvrđavama na Balkanu iz Anadolije. U našim gradovima najstarije mustahfize sačinjavali su ljudi iz unutrašnjosti Turske. Kasnije su regrutovani iz domaćeg muslimanskog stanovništva. Na čelu mustahfiza nalazi se *dizdar* (v.).

Mustahfizi su se dijelili na *buljuke*, kojima su zapovijedali buljukbaše. Najmanja jedinica mustahfiza nazivana je *oda*. Odom je zapovijedao

odobaša ili *seroda*. Svaka tvrđava imala je svog *imama* (v.) koji je također spadao u mustahfize.

MUTAP — 1. izrađevine od kostrijeti, naročito dijelovi konjske opreme; 2. mutapčija (v.).

MUTAPČIJA — zanatlija koji prerađuje kostrijet i prodaje svoje izrađevine.

MUTESARIF — 1. posjednik uopće; uživalac feudalnog ili baštinskog prava ili posjeda. Tako je, npr. spahija mutesarif svog timara, a rajetin svoje baštine, ali je i jedna i druga svojina uslovna i ograničena. 2. sinonim za termine sandžakbeg (v.) i beglerbeg (v.).

MUTEVELIJA — upravitelj, starješina vakufa, lice koje neposredno upravlja nekim vakufom prema uslovima utvrđenim u aktu o osnivanju vakufa i odredbama šerijatskog prava. Prvog mutevelija imenuje redovno osnivač vakufa koji u svom zavještajnom pismu detaljno određuje kako se ima upravljati njegovom zadužbinom. Rad mutevelije nadzire jedan *nazir* (nadzornik), ali ima slučajeva da osnivač vakufa pravo nadzora nad radom mutevelije svoga vakufa povjerava kadiji, koji je po zakonu imao pravo i dužnost da pregleda i kontroliše finansijsko poslovanje mutevelije, stanovnicima mahale ili čitavog grada. Ako je mutevelija narušavao uslove zavještanja ili norme šerijata, kadija ga je mogao smijeniti sa dužnosti.

MUTVAK EMIN — dvorjanik koji je upravljao beglerbegovom kuhinjom; uz njega se nalazio jedan pisar koji se zvao *mutvak-katib*.

MUZUR i MUZURBAŠA — v. muhzir, muhzir-aga ili muhzirbaša.

NAHIJA — znači 1. strana, kraj; okolina; 2. predjel, prediona cjelina, geografska jedinica, oblast. Kao termin u turskoj administraciji riječ nahija znači najnižu redovnu upravnu jedinicu koja ima svoju stalnu i tačno određenu teritoriju i obično stoji pod neposrednom upravom nekog organa sa određenim prerogativama upravne vlasti. U tom smislu arapski termin nahija u turskom odgovara našem srednjovjekovnom nazivu župa, iako su osnovna značenja jednog i drugog naziva sasvim različita. Svaka srednjovjekovna župa u našim zemljama nazvana je u tursko doba nahijom, i obično je zadržala isto ime. Ukoliko se nahije ne nazivaju imenima starih župa, one se nazivaju po imenu glavne utvrde u tom predjelu, ako je ona postojala, a pogotovo ako nije napuštena i razorena, ili po imenu glavnog naselja u tom kraju. Štaviše, sve nahije kao *upravne* jedinice obrazovane su u najviše slučajeva pretvaranjem pojedinih starih većih ili spajanjem manjih srednjovjekovnih župa ili vlasti u nahije gdje god su te župe odnosno vlasti postojale. Tamo gdje ih nije bilo, ove su nahije formirane od geografskih cjelina oko glavnih naselja ili utvrda u pojedinim oblastima. Samo treba naglasiti da svaka srednjovjekovna župa odnosno nahija, kao geografska cjelina, nije uvijek postala upravna nahija, što je sasvim razumljivo kada se zna da je bilo sasvim malih srednjovjekovnih župa odnosno nahija kao geografskih cjelina. Kao što su se u srednjem vijeku neke manje župe, kao geografske cjeline, uklapale u veće župe i oblasti kao administrativne jedinice, tako su se one i kao nahije uklapale u šire oblasti, upravne nahije. Tako se, npr., mala župa odnosno nahija Lepenica zvala nahijom sve do druge polovine XVI stoljeća, ali ona u administrativnom pogledu nije predstavljala zasebnu upravnu nahiju, nego je pri-

padala visočkoj nahiji. Sličan slučaj je bio sa Glasincem (Mokro) i drugim. Međutim, svi ti i drugi slučajevi nisu ipak tako brojni da se ne bi moglo općenito reći da su turske nahije kao upravne jedinice identične sa srednjevjekovnim županijama. Odstupanja su rijetka. Štaviše, Turci su u slučajevima kada bi okupirali manje dijelove jedne geografske cjeline (nekoliko sela jedne župe), pripajali ih najbližim nahijama. Ali ako bi im se kasnije pružila prilika da osvoje cijelu župu, oni bi uspostavljali staro stanje. U ranije vrijeme turske vladavine u našim zemljama naziv nahija upotrebljavan je često kao sinonim sa nazivom vilajet (v.). Ako je jedna nahija bila isključivo ili pretežno naseljena vlasima, ona je nazivana vlaškom nahijom.

NAIB, NAIB-I KADI i NAIB-I ŠER — zastupnik, punomoćnik kadije u njegovom sjedištu ili dijelu njegovog kadiluka. Naibe su redovno postavljale kadije većih kadiluka sa jačom brojčanom snagom muslimana, u svom sjedištu i središtima nahija, naročito većih i udaljenijih. Naibi su bili dužni da na određenom području, u jednoj ili više nahija, vrše sudsko-administrativne poslove koje im je prepuštao kadija dotičnog kadiluka iz djelokruga svoje stvarne i teritorijalne nadležnosti. Stvarna i teritorijalna nadležnost jednog naiba nazivala se *nijabet*. Kako riječ naib znači, u stvari zastupnik (punomoćnik) uopće, to se za zastupnika kadije katkada upotrebljava naziv *naib-i šer* ili *naib-i kadi* zastupnik kadije. Katkada naziv naib znači kadija. Sve te nazive susrećemo i kod Evlije.

NALBANT — potkivač konja.

NAMAZGAH i NAMAZGAH MEJDANI = *musalla* (v.).

NAZIR (ar. *nazir* u zapadnim izvorima *nazor*) — doslovno znači: 1. nadglednik, nadzornik, *nazir-i hamam*, nadzornik kupatila, *nazir-i šadrevan* nadzornik fontane; 2. kao administrativno-finansijski termin u Turskoj znači finansijski kontrolni organ koji je nadzirao i kontrolisao finansijsko poslovanje mutevelija, emina i amaldara. Kao nadzorni organ vakufske imovine spominje se od početka XV stoljeća, a kao nadzorni organ državne imovine od 1526. g. Naziri su bili nadzorni organi carinskih ureda na skelama i trgovima, po rudnicima, solanama i svih drugih državnih prihoda koji su davati u zakup. Jedan carinski nazir, npr., mogao je biti kontrolni organ na jednoj ili više skela. Tako je obično jedan nazir kontrolisao rad carinskih činovnika na beogradskoj i smederevskoj skeli. Ta je služba često povjeravana uglednim kadijama, zajimima, kapetanima i dr. Štaviše, bilo je slučajeva da je jedno lice vršilo dužnost nazira na jednoj skeli dok je istovremeno bilo zakupnik druge skele.

NAZOR — v. nazir.

NEDIM, NEDIM-I HAS i NEDIM-I ŠEHRIJARI — čovjek blizak sultanu koji je imao dužnost da uveseljava sultana zanimljivim besjedama.

NEDŽAR — sinonim za mimar; v. dunđer i meremetčija.

NEFER — 1. osoba, lice, čovjek; 2. obični vojnik; 3. opći naziv za plaćene vojnike u gradskim posadama; tada se često upotrebljava pluralni oblik *neferat*.

NEFIR-I ÂM — opća mobilizacija.

NEIMAR — v. mimar.

NEZIL ili NUZUL — obaveza stanovnika da ukonače i izdržavaju državne dostojanstvenike i armiju na putu.

NIJABET — kao termin u osmanskoj državi znači: 1. zastupstvo, ispostava, teritorijalna i stvarna nadležnost jednog naiba (kadije); zvanje naiba; 2. prihodi od globa, novčanih kazni koje je plaćalo gradsko stanovništvo na osnovu osude naiba ili kadije. U tom smislu ovaj je termin sinonim za termin *džurm u džinajet*, koji se upotrebljava za istu vrstu prihoda kad ih plaća seosko stanovništvo, ali ima primjera da se i na selu ova daća zove nijabet.

NIJABET-I VILAJET — feudalni prihod od globa stanovnika jednog vilajeta.

NIŠAN — prvobitno znači znak, a kao turski termin znači između ostalog: 1. carska tugra; 2. dokument sa carskom tugrom; 3. sinonim sa nazivom berat (v.).

NUKRA — srebro, srebrna rudača.

NUZUL EMINI — starješina vojničkog provijanta, činovnik koji je bio dužan da za armiju koja je polazila na ratni pohod priprema mjesta gdje će konačiti, a također i namirnice, hranu za stoku i vodu. Za ovo je on ubirao od stanovništva jednokratne namete, navozne *avariz-i nuzul*. U armiji su ga češće nazivali *konakčibaši* ili *konakčija*.

ODA — soba; janjičarska kasarna; svaki buljuk ili orta janjičara imali su svoju kasarnu; najmanja jedinica u svim rodovima turske plaćene vojske. Jedna oda sastojala se redovno od pet do deset vojnika; više oda sačinjavale su jedan *buljuk* (v.) ili *džemat* (v.). Neposredni starješina ode zvao se *odabaša* (v.) ili *seroda* (v.).

ODABAŠA — starješina ode (v.).

ODŽAK — 1. gospodski dom, dvor koji je uvijek otvoren za putnike i namjernike, 2. opći naziv za janjičarski korpus i pojedine rodove kapukula: odžak janjičara, odžak bostandžija itd. Starješine pojedinih rodova nazivaju se odžakage. Evlija obično spominje sedam odžakaga.

ODŽAK-ĆEHAJA, v. ĆEHAJA.

OGLAN — dječak, sin; sluga.

OKA — mjera za težinu u orijentalnom sistemu mjera. Iznosila je obično 1,283 kg. U jednoj oki ima 400 *dirhema*, četvrt dirhema čini *denk*, četvrt denka — *kirat*, četvrt kirata — *bugdaj*, četvrt bugdaja — *fitil*, polovina fitila — *nakir*, polovina nakira — *kitmir*, polovina kitmira — *zerre*. Jedan i po dirhem čini *miskal*. U Bosni i danas ima krajeva gdje se upotrebljava kantar za mjerenjem na oke.

OKČIJA — streljar, zanatlija koji izrađuje strijele.

ORTA — odjeljenje janjičarskog korpusa; jedna orta brojila je četiri stotine ljudi (v. oda).

PADIŠAH — vladar, car, suveren, sultan.

PALANKA — manje utvrđenje izgrađeno od drveta, zemlje i drugog slabog materijala; opasano je rovom i plotom od brvana. Ako je takvo utvrđenje

uzdignuto od zemlje pomoću nasipa, nazivalo se *dolma-palanka*; ako je palanka bila opasana nasipom nazivala se *šarampov*. Palanke su obično podizane na saobraćajnim arterijama i drumovima radi obezbjeđenja saobraćaja. Zato je kod nas najviše palanki bilo u Srbiji na Carigradskom drumu. Još manje utvrđenje koje se sastojalo samo od jedne *kule* ili jednog *čardaka*, nazivalo se je jednostavno *kula* odnosno *čardak*.

PAPUČE — vrsta istočnjačke obuće od kože raznih boja, Evlija spominje žute papuče.

PAPUDŽIJA — zanatlija koji je izrađivao i prodavao papuče i sličnu obuću.

PARANKA — v. topovi.

PASTRMA — ovčije ili goveđe meso sušeno na suncu ili na dimu i pripremljeno na poseban način.

PASVANDŽIBAŠA — starješina noćnih stražara, pasvandžija (v.).

PASVANDŽIJA — noćni stražar, sinonim sa nazivom ases (v.).

PAŠA — titula najviših turskih vojnih i upravnih funkcionera. Tu titulu imali su u XV i XVI st. samo aktivni veziri i beglerbezi. Ličnosti koje su jedamput stekle tu titulu nisu je izgubili ni kada su izgubili položaj.

PAŠALIJA — pripadnik lične vojske i halka provincijskog paše, koju je sam izdržavao iz svojih ličnih prihoda.

PAZAR — v. bazar.

PAZARBAŠA — v. bazarbaša.

PEHLIVAN — atleta, artist, akrobata na užetu, junak, vitez.

PEŠKIR-AGA — dvorjanik koji se starao za ručnike.

PEŠKIRDŽIBAŠA — starješina peškirdžija na dvoru sultana i beglerbega; po rangu je dolazio odmah poslije kilerdžibaše i njegovog ćehaje.

RAHIB — hrišćanski kaluđer, redovnik nekog crkvenog reda.

RAJA (ar. tačno *ra'āya* pl. od *ra'iyya*) — prvobitno znači stado, pastva, puk (a ne stoka, kako se to često proizvoljno tumači); podanici, kako se i danas upotrebljava u arapskom jeziku. Kao termin turskog feudalnog prava riječ raja je označavala:

1. U klasičnom periodu osmanskog feudalizma (do kraja XVII st.) svo stanovništvo koje se nalazilo u ličnoj feudalnoj zavisnosti bez obzira na njegovu vjersku pripadnost, zanimanje i mjesto stanovanja. Tada je naziv raja odgovarao nazivu *sebar* srpskog feudalnog prava. Samo su i tada rajom nazivani u prvom redu seljaci-zemljoradnici čije su baštine bile uključene u feudalne posjede (timare, zijamete ili hasove) ili vakufske zemlje, a oni podloženi spahijama i opterećeni *ličnim* feudalnim porezima (*rusūm-i ra'iyyet*) i državnim teretima *'avāriż-i dīvāniyye* i *tekālīf-i 'örfiyye*).

2. Kasnije, a naročito od sredine XVII st. ovaj se termin u evropskom dijelu Osmanskog Carstva pretežno odnosi samo na zavisno seljaštvo hrišćanske vjere. To je nastalo, s jedne strane, zato što tokom XVII st. dolazi do određenije ideološke nivelacije muslimanskog stanovništva koje sve češće,

bez obzira na klasnu pripadnost, mora da vrši vojnu službu i da učestvuje u odbrani Carstva, a s druge strane zbog postepenog isključivanja hrišćanskih elemenata iz redova turske vladajuće klase, vojničkih i poluvojničkih redova (spahije, vojnuci, martolozi).

3. Od početka XVIII v. pa do 1839. (kada je ovaj termin zvanično ukinut) riječ raja najčešće označava sve nemuslimanske podanike Osmanskog Carstva, ali njegova upotreba u prvobitnom značenju ne iščezava sve do ukidanja timarskog sistema.

Položaj raje u klasično doba turskog feudalizma (do kraja XVII st.) bio je relativno snošljiv jer su i državne i feudalne obaveze bile umjerene i tačno regulisane zakonima, a njihovo ubiranje stajalo pod strogom kontrolom sudskih vlasti. Pravni položaj raje-zemljoradnika bio je tada relativno stabilan jer je ona, sve dok je uredno ispunjavala svoje obaveze prema spahiji i državi imala pravo da drži i obrađuje svoju baštinu odnosno čifluk, po svom nahođenju (*hakk-i tesarruf*), i da je pod određenim uslovima nasljeđuje pa i da svoja prava na baštini uz odobrenje spahije proda. Spahija nije mogao samovoljno dići raju sa njene baštine, jer je uživala i pravo stalnosti na baštini (*hakk-i karār*).

Premda je u osmanskom feudalizmu važio princip vanekonomske prinude ipak vezanost raje za zemlju nije bila tako strogo određena kao u našem feudalnom pravu. Principijelno raja nije imala pravo da svojevoljno napusti zemlju, ali ukoliko to učini i spahija je ne vrati u roku od deset godina ona postaje slobodna.

Položaj muslimanske raje bio je povoljniji od položaja hrišćanske raje jer je hrišćanska raja plaćala ne samo sve državne i feudalne poreze i namete koje je plaćala muslimanska raja, nego uz to još harač i danak u krvi, a i njeni lični feudalni porezi bili su veći od istih poreza muslimanske raje.

Prema visini i težini državnih i feudalnih obaveza kojima je bila opterećena raja se dijelila na *nepovlašćenu* raju koja je plaćala sve propisane državne i feudalne poreze, namete i terete u cjelini (nesmanjene) i *povlašćenu* raju koja je u tom pogledu uživala manje ili više privilegije (*mu'āfiyyet*).

Sadržaj privilegija bio je vrlo različit s obzirom na razne kategorije stanovništva koje je bilo obuhvaćeno privilegijama kao i s obzirom na vrijeme, mjesto i težinu obaveza za koje su privilegije davane. Maksimum privilegija koje je raja mogla dobiti sastojao se u oslobođenju od svih feudalnih dažbina kakvo su imali, npr., sokolari. Najčešće primjenjivana privilegija sastojala se u oslobođenju raje od *'avāriz-i divaniyye* i *tekālīf-i orfiyye*, a zatim još i polovično plaćanje feudalnih daća (kao, npr., derbendžije).

Položaj raje u gradu bio je mnogo povoljniji od položaja raje na selu. Nepovlašćena raja u gradskim naseljima plaćala je samo lične državne i feudalne daće, a agrarne samo ako je obrađivala svoju zemlju u sinoru grada ili rajinsku baštinu izvan gradske teritorije. Muslimanska raja u gradskim naseljima bila je, redovno oslobođena od avariza i redovnih ličnih feudalnih daća, a hrišćanska samo izuzetno.

Od XVII st. ekonomski, društveni i pravni položaj raje počinje da se

pogoršava. To pogoršanje nastalo je kao posljedica općeg slabljenja Osmanskog Carstva, a naročito zbog promjena u agrarnim odnosima, nastalim procesom *čiflučenja*, kao i zbog povećavanja državnih nameta. Procesom čiflučenja raja je ne samo izvlaštavana iz svog posjeda i pretvarana u *kmeta* ili *čifčiju* nego je u tim uslovima morala da daje dvije feudalne rente: jednu spahiji, drugu novom posjedniku zemlje — čifluk sahibiji. Uz to je morala da podnosi razne terete i da daje različite doprinose u korist države i raznih funkcionera centralne i pokrajinske uprave. U nemogućnosti da izdrži težinu svih tih tereta i svakojakih zloupotreba organa vlasti koje su uporedo sa opadanjem autoriteta centralne i provincijske vlasti stalno rasle, raja često napušta zemlju, preseljava se sa posjeda jednog na posjed drugog feudalca, ili, ukoliko joj se za to ukaže prilika, bježi preko granice ili se odaje hajdučiji. Taj proces je u nekim zemljama vodio postepenom revolucionisanju raje i njenoj spremnosti na masovni otpor. Kada su za to sazreli objektivni i subjektivni uslovi raja se diže na ustanak za obaranje turskog feudalizma i turske vlasti u čemu klasičan primjer predstavlja Srpski ustanak (1804). Ni u drugim našim zemljama raja se nije mirila sa teškim uslovima života pa je povremeno pružala otpor. Primjeri za to su Bosna i Makedonija.

RAMAZAN — deveti mjesec muslimanskog kalendara.

REBI-UL-AHIR — četvrti mjesec muslimanskog kalendara.

REBI-UL-EVVEL — treći mjesec muslimanskog kalendara.

REDŽEP — sedmi mjesec muslimanskog kalendara.

REIS — 1. starješina, glavar, zapovjednik uopće; 2. zapovjednik jedne ratne ili trgovačke lađe, kapetan broda; zapovjednik manje flotile; zapovjednik luke; 3. zapovjednik, starješina nekih rodova vojnih snaga na vodama, naročito *farisa* (v.) i *azapa* (v.) pa se zato u svim izvorima navode kao *reis-i azaban* (starješina azapa) i *reis-i farisan* (zapovjednik farisa).

REIS-EFENDIJA — generalni sekretar beglerbegovog odnosno sandžakbegovog kabineta i njihovih divana. Naziv *reis-efendija* je skraćen oblik od ar. *reis-ul-kuttab*, što doslovno znači šef, starješina pisara, sekretara i tur. *efendi* gospodin, pismen, učen čovjek. Reis-efendija je poslije ćehaje bio najbliži i najpovjerljiviji saradnik beglerbegov. On je bio šef njegovog kabineta i starješina svih, često brojnih, pisara na dvoru. Rukovodeći beglerbegovim kabinetom on je sastavljao i otpremao sve njegove naredbe i pisma, primao sve dopise i čitao ih svom gospodaru. Osim toga on je bio i sekretar pokrajinskog divana i u tome svojstvu prisustvovao njegovim sjednicama, ali sam nije bio njegov član nego izvršni organ. Postavljao ga je paša iz reda uleme.

REIS-I AZABAN — starješina jednog džemata azapa.

REIS-I FARISAN — zapovjednik jednog džemata farisa (v.).

RENDŽBER — radnik, nadničar koji radi teške poslove u poljoprivredi, proizvodnji drveta i sl.

RESM — (ar. pl. *rusum*) ima u arapskom i turskom jeziku mnogo značenja pa, između ostalog, znači: 1. pristojba, taksa, porez, novčana daća uopće; 2. opći naziv za sve redovne feudalne novčane poreze, za sve dažbine i takse ustanovljene državnim zakonima. Pojedine vrste tih dažbina nazivaju se

složenim imenicama u kojima je jedna komponenta riječ *resm*, rijetko *kaide* i *adet*, a još rjeđe *bidat*, a druga, riječ koja označuje ono na što se daća daje. Pri tom se ponekad riječ resm ispušta, naročito kad je riječ o daćama koje se nazivaju slavenskim ili drugim nazivima iz zapadnih jezika: poljačina, hrepun, đumruk, ispendža. U ovom popisu navode se: *resm-i bedel* ili *resm-i mübadele*, taksa za zamjenu (timara); *resm-i čiftlik*, taksa na čifluk i *resm-i zamime*, taksa na dodatak (povećanje timara).

RESM-I AGNAM = adeti agnam (v.).

RESM-I ARUS ili RESM-I ARUSANE — porez na udaju, mladarina ili svadbarina, a ne taksa na vjenčanje, kako se to ponekad prevodi, jer je ovaj porez plaćao rajetin svom spahiji prilikom udaje svoje kćeri, spahija sandžakbegu, sandžakbeg beglerbegu, a ovaj velikom veziru. Taksa za vjenčanje zvala se *resmi nikah* i plaćala se kadiji, odnosno njegovom zastupniku koji je izvršio sklapanje odnosno registraciju braka.

RESM-I BADŽ — tržna taksa, carina, tranzitna carina.

RESM-I BELUT — žirovina, porez na korišćenje žira u gajevima timara.

RESM-I BENAK — lična feudalna daća u novcu koju je svom spahiji plaćao seljak — musliman koji je posjedovao najviše pola čifluka. Iznosila je jedanaest ili dvanaest akči godišnje.

RESM-I BOSTAN — feudalni porez na lubenice i dinje, plaćao ga je seljak svome spahiji u vrijeme vršidbe, a iznosio je od svake baštine po dvije akče.

RESM-I ČIFT — lična novčana daća koju je svom spahiji plaćala muslimanska raja koja posjeduje jedan čifluk (v.) Iznosila je dvadeset dvije akče godišnje.

RESM-I DUHAN — dimnica, porez na kuću koji je plaćala raja kada se naseli u nekom mjestu u kome dotle nije upisana kao stalan stanovnik. Ovaj je porez iznosio obično 6 akči.

RESM-I FUČI — doslovno znači porez na vinsku burad.

RESM-I GANEM — v. adeti agnam.

RESM-I GEČID — taksa za prelaz preko mosta.

RESM-I GIJAH — porez na sijeno. Davan je prvenstveno u naturi, i to jedna kola sijena od jedne baštine u vrijeme kosidbe. A ako sijeno nije uzeto u to vrijeme u naturi, plaćalo se sedam akči za kola sijena odnosno na jednu baštinu.

RESM-I HINZIR — v. resmi bidat.

RESM-I KAPAN — taksa za mjerenje robe na velikoj tržnoj vagi.

RESM-I MAHI — porez na ribolov, odnosno porez na ulovljenu ribu.

RESM-I MONOPOL ili RESMI MONOPOLIJA — taksa za prodaju vina u vrijeme monopola (v.).

RIKABDAR — lični dvorjanik koji je pomogao svome gospodaru (sultanu, veziru, paši i begu) da uzjaše na konja i koji je pratio svoga gospodara na putu idući pješke pored njega.

RUHBAN — pl. od *rahib* (v.).

RUSUM-I URFIJE — doslovno znači zakonski porezi, a kao finansijsko-pravni termin predstavlja opći naziv za sve redovne feudalne daće ustanovljene državnim zakonima, a ne šerijatskim propisima.

SAFER — drugi mjesec muslimanskog kalendara.

SAHIB i SAHIBIJA — držalac, vlasnik; feudalni posjednik, feudalni gospodar.

SAHIB-I ERZ — sahib-i zemin.

SAHIB-I ZEMIN — feudalni posjednik zemlje; spahija.

SAJIS — v. seis.

SAKA i SAKABAŠA — doslovno znači vodonoša; zatim: 1. čovjek koji je vadio vodu iz bunara ili iz sebilja pa je dodavao prisutnim ili je raznosio i dijelio po gradu; odatle naše prezime Sakić; 2. naziv za ljude koji su snabdijevali vodom janjičare; 3. naziv za dvorjanike koji su snabdijevali dvor vodom i vršili dvorske službe u vezi sa vodom; bilo ih je više; na carskom dvoru predstavljali su zaseban buljuk; njihov starješina nazivao se *sakabaša*. Imao je svoga ćehaju (pomoćnika) koji se nazivao *sakalar kethudasi*.

SAKAL-AGA — dvorjanik koji je uređivao pašinu bradu.

SALARIJA — dopunski porez na žito. Uzimao se kao naknada za slamu; na sto snopova uzimalo se tri snopa, pored drugih koji su uzimani na ime ušura.

SANDŽAK (tur. *sancak* zastava, državna zastava) — kao administrativni naziv znači: 1. veća administrativno-teritorijalna jedinica kojom je upravljao sandžakbeg ili mir-i liva. Nekoliko sandžaka sačinjavali su jedan ejalet, beglerbegluk ili pašaluk, a sami sandžaci dijelili su se na nekoliko vrsta nižih upravnih jedinica koje su se međusobno razlikovale prema raznim vrstama nižih upravnih organa, stalnih i privremenih, općih i specifičnih. Osnovna redovna jedinica bila je nahija (v.); 2. najveća organizaciona jedinica izvjesnih društvenih redova u Turskoj kao što su vojnuci, akindžije, Juruci, Cigani i dr. koji su imali zasebnu organizaciju i stajali pod zapovjedništvom svoga bega (ili sandžakbega), a nisu imali zasebnu teritoriju.

SANDŽAKBEG — vojni i administrativno-politički upravnik jednog *sandžaka* (v.). Nazivao se još *mir-i liva* i *mutesarif*. Bio je starješina svih oružanih snaga u sandžaku. Njegov neposredni starješina bio je beglerbeg. Više vid. H. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. godine do kraja XVI stoljeća*. Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, XI, 1960. 173—224.

SANDŽAKTAR ili SANDŽAKTARAGA — doslovno znači zastavnik, stjegonoša, dostojanstvenik koji je nosio glavnu zastavu svoga gospodara. Dostojanstvenik koji je tu dužnost vršio u ratu nazivao se *juruk bajraktar*.

SAPUNDŽIJA — zanatlija koji je proizvodio i prodavao sapun.

SARAČ — sedlar, remenar; sarači su izrađivali i prodavali ne samo sedla i gotovo sve ostale dijelove konjske opreme nego i razne druge kožne predmete, osim obuće i odjeće. Dvorski sarači i njihova radionica stajali su pod upravom mirahora. Neposredni starješina sarača zvao se *saračbaša*.

SARAČHANE — saračka radionica.

SARAF — mjenjač.

SARAFDŽIBAŠA — dvorski mjenjač koji je procjenjivao gospodarevo blago i starao se da ga snabdije potrebnom monetom.

SARIDŽA — vrsta lične vojske namjesnika u provinciji koja je dobila naziv po imenu Saridža-paše, koji se pobunio u Anadoliji u vrijeme vlade Mehmeda II Fatiha (1451—1481). Za razliku od sejmena saridže su bili konjanici.

SARUK — vrsta čalme.

SARUKČIJA — 1. zanatlija koji je izrađivao i prodavao tanki batist koji se upotrebljavao za čalme; 2. dvorske sluge na dvoru sultana, vezira i paša kojima je upravljao sarikčibaša, koji je stavljao turban svome gospodaru, a u vrijeme pohoda brinuo se o čistoći gospodareve garderobe.

SAZLIK — trstenik, trščanik; mjesto obraslo trskom, koja se upotrebljavala za izradu asura.

SEDŽADA — mali tepih, ćilim na kome muslimani obavljaju molitvu.

SEDŽADEDŽIBAŠA — dvorjanik koji se starao za opremu pašinog stana, a naročito za tepihe.

SEIZ i SEJIZ — dvorski sluga koji hrani i timari konje u carskoj ili namjesnikovoj konjušnici. Bilo ih je više, a nalazili su se pod zapovjedništvom mirahora. Njihov neposredni starješina nazivao se *sejizbaša*.

SEJMEN — (vulg. oblik za *sekban* doslovno znači čuvar pasa, psetar) pripadnik treće divizije janjičarskog korpusa koja je obuhvatala 34 kompanije (orta). To je bila jedna od tri osnovne divizije, na koje se dijelio janjičarski korpus. 33 su logorovale u carigradskom garnizonu. Ova je divizija organizovana za vladavine Bajezida I u isto vrijeme kada i *zagardžije* (v.), psetari lovačkih pasa, *samsundžija* (v.), psetari doga itd. koji su kasnije sačinjavali 64 i 71 ortu džemata. Neke od tih orti imale su posebne nazive. Osamnaesta orta nazivana je *katib-i sekbanan*, dvadeseta — *kethoda-i sekbanan*; tridesettreća — *avdži* — lovci čiji je zapovjednik nazivan *ser šikari*, zapovjednik lova. Starješina sejmena nazivao se *sekbanbaši* (= sejmenbaša). U početku su sejmeni bili samostalni rod vojske, koji je izdržavala država, i imali su veliki uticaj, a njihov starješina smatran je starijim od oficira drugih rodova sultanove armije. Međutim, Mehmed II Fatih je, zbog iznuđivanja neizmjernih bakšiša, poslije likvidacije Karamanskog emirata (1471), spojio sejmene s janjičarskim korpusom; starješine sejmena bili su svedeni na položaj zamjenika janjičarskih oficira. Početkom XVII v. u korpusu je bilo 34 orte sejmena (od 196). Te orte nazivane su i buljuoima. Sejmeni su u osnovi bili pješadija, a samo jedan njihov neznatan dio bio je konjica. Obični sejmeni dobijali su platu od 6 do 8 akči na dan, čaušu — 10 akči; više plate dobijali su sejmeni 33. buljuka (avdži buluğu), koji je imao privilegovan položaj i u koji su upisivana samo djeca visokih dostojanstvenika. S njima je sultan išao u lov. Osim toga, sejmeni su vršili pograničnu službu. Oni su takođe dobijali platu iz državne kase. Još je bilo sejmena, pod komandom namjesnika provincija koje je izdržavao ejalet ili sandžak. Ti su se sejmeni dijelili na bajrake, po 60 vojnika u svakom. U vrijeme mira ovi su sejmeni korišćeni za održavanje reda u provincijama i za čuvanje tvrđava. Nazivi buljuk

(za sejmene janičarskog korpusa) i bajrak (za provincijske sjemene) često su brkani, što se vidi i kod Evlije.

SEJMENBAŠA — v. sekbanbaša.

SEKBAN — v. sejmen.

SEKBANBAŠA — starješina sekbana (sejmena), jedan od najviših oficira janjičarskog korpusa, drugi poslije janjičarskog age.

SERAHOR — v. *čerahor*.

SERASKER — vrhovni zapovjednik jednog većeg vojnog pohoda od velikog vezira do beglerbega.

SERDAR — 1. titula komandanta armije, vrhovnog starješine vojnih operacija. Isto što i serasker. Najprije su ovu dužnost imali sultani (XIV—XV v.), a zatim su je sve češće počeli dobijati kubbe — veziri (koji su bili članovi carskog divana). Kad je za serdara određivan veliki vezir, dobijao je titulu *serdar-i ekrem*. Pri tom im je sultan davao odgovarajući broj vojske — janjičara, džebedžija, tobdžija i dr. Sa njima je obavezno polazio i glavni defterdar. 2. titula starješine janjičara u nekoj kasabi.

SERDENGEČTI — pripadnik dobrovoljačkog odreda janjičara ili drugih rodova vojske koji u borbi sa neprijateljem srlja u otvorenu smrt ili preuzima zadatak koji je skopčan sa očitom opasnošću po život, komandos.

SEVAD — polje.

SILAHDAR ili SILIHDAR — doslovno znači držalac oružja, a kao dvorsko zvanje znači dvorjanik na dvoru sultana ili namjesnika provincija koji je nosio sve dijelove gospodareva naoružanja i dodavao mu ga po potrebi. Bilo ih je više. Njihov starješina nazivao se *silahdaraga*. On je bio drugi (poslije hassodabaše) dvorjanik ličnih odaja sultanova odnosno namjesnikova dvora. U vrijeme ceremonija i svečanih smotri bio je dužan da ide prvi sa desne strane svoga gospodara, držeći na desnom ramenu njegovu sablju. Ovo zvanje uspostavljeno je za Bajazida i Jildirima (1389—1402). U XVII v. plata carskog silhadarage iznosila je 11.600 akči godišnje. Silhadarima su povjeravani i drugi poslovi.

SINOR — granica, međa kojom je omeđen neki posjed, mezra, selo, grad i svaka teritorijalna jedinica; atar.

SOFRA — vrsta trpeze.

SOFRADŽIJA ili SOFRADŽIBAŠA — dvorjanik koji je servirao.

SOLAK (tur. doslovno ljevak) — kao termin u osmanskoj vojnoj organizaciji znači strijelac u sultanovoj tjelesnoj gardi. Spadali su u janjičare i sačinjavali četiri kompanije (orte), i to šezdeset do šezdeset tri od sto ljudi koji su stajali pod komandom solakbaše, služili su isključivo kao pješačka tjelesna garda sultana, koga su uvijek okruživali i pratili u rat; odjeveni su bili kao janjičari, od kojih su se razlikovali posebnom kapom (uskuf) sa dugačkom kičankom.

SREMSKA KOLA — vrsta kola na koju su Turci naišli pri zauzimanju Srijema 30-tih godina XVI stoljeća. I danas *serem* na turskom znači »kola«, a *seremdži* — kočijaš.

SUBAŠA — prvobitno znači vojni zapovjednik, glavar, vojvoda. Ova se riječ

javlja u najstarijim osmanskim izvorima kao vojno-administrativno zvanje, koje je bilo rasprostranjeno po cijeloj Osmanskoj državi već u najranijem periodu njenog postojanja.

U najranijem periodu osmanske istorije subašom je nazivan: 1. vojno-administrativni komandant većeg naselja. Tada je svako znatnije mjesto imalo svog subašu. Kad je, na primjer, Osman, osnivač dinastije Osmanovića, zauzeo Karadža Hisar, koji je postao njegova prva prijestonica, on je tu odmah postavio subašu. Isto je učinio i Mehmed II kada je osvojio Carigrad. Gradom Zvečanom upravljao je 1455. g. jedan subaša. Iste slučajeve imamo i u drugim mjestima. Gradske subaše su često puta bili obične spahije sa timarima. Tako je i subaša zvečana imao 1455. godine manji timar. Prihodi od timara gradskih subaša kretali su se od dvije do dvanaest hiljada akči.

2. vojno-administrativni upravnik jednog vilajeta (v.) koji je po tome nazivan i subašilukom. Svaki vilajet ili subašiluk imao je svoj glavni grad u kome je bilo sjedište vilajetskog subaše pa je on u tim slučajevima istovremeno bio i gradski subaša. Ove vilajetske subaše nazivani su u prvom periodu turske vladavine u našim zemljama katkada vojvode. Vilajetske subaše ili vojvode su spadali u viši rang turske vojne aristokracije, uvijek su imali titulu beg i uživali krupna lena koja su nazivana zijameti. Ta lena donosila su feudalnu rentu u vrijednosti od 20.000, do 250.000 akči. Vilajetske subaše, odnosno vojvode, bili su potčinjeni sandžakbegu sandžaka na čijem su se teritoriju nalazile njihove oblasti nadređeni spahijama u tim oblastima. U svom vojno-političkom i administrativnom djelovanju imali su dosta široka ovlašćenja i veću slobodu vojnih akcija.

Tokom širenja i učvršćivanja Osmanske države stari veliki subašiluci, odnosno vilajeti koji su u prvo doba turske ekspanzije bili isturene granične oblasti postaju postepeno duboka turska unutrašnjost, pa su smanjivani i pretvarani u zijamete, i uklapani u sistem redovne turske upravne podjele, ali stari vilajeti odnosno subašiluci, a paralelno s tim i funkcije subaša odnosno vojvoda ne iščezavaju u graničnim oblastima sve dok traje turska ekspanzija.

3. Istovremeno se javljaju vojvode i subaše kao sandžakbegovi ljudi kojima je bila glavna dužnost da upravljaju hasovima svoga gospodara i da vrše administrativno-policijsku vlast na području tih hasova. Vojvoda u tom smislu postaje u XVI st. opći naziv za upravnike svih hasova: beglerbegovih, carskih pa čak i sultanija, dok se naziv subaša od tada javlja i kao organ tih vojvoda. Na drugoj strani naziv subaša je sa osnivanjem zijameta dobio još jedno značenje. Tada je svaki zaim dobio titulu subaše.

Razvojem timarsko-spahijske organizacije formirana je posebna vrsta upravnih jedinica u vojnoj organizaciji spahija nezavisnih od spomenute privremene vojno-političke i redovne sudsko-administrativne podjele. Te jedinice nazivane su opet vilajeti. U ovoj podjeli vilajet je označavao oblast od nekoliko upravnih nahija jednog sandžaka čije su spahije bile pod neposrednom komandom lenskog oficira koji se zvao subaša, što znači doslovno »vojvoda«. To je po porijeklu mnogo starija, a po hijerarhiji niža ustanova od alajbega. Kad je uvedena ustanova od alajbega. Kad je uvedena ustanova alajbega, ove spahijske subaše su i dalje ostale na čelu svojih spahijskih subašiluka — vilajeta, samo što nisu više bili, kao ranije, direktno potčinjeni sandžakbegu nego alajbegu. Ovi vilajeti spahijsko-vojne organizacije održali su se, kao vojno-operativni instrumenti, sve do likvi-

dacije timarskog sistema. Prema njima su vođeni spiskovi spahija, vršena njihova smotra i kontrola u izvršavanju vojnih obaveza. Prema njima je vršen raspored i mobilizacija spahijske vojske. Stoga tu podjelu nalazimo i u onom defteru o kontroli bosanskih spahija koji su učestvovali u rusko-turskom ratu na Prutu 1711. godine, što ga je izdao Skarić (Vl. Skarić, *Popis bosanskih spahija iz 1123. (1711) godine.* GZM XLII, sv. 2, 1930, 1—99). Ovi spahijsko-vojni vilajeti nazivani su katkada i nahijama, kao što vidimo i u spomenutom popisu bosanskih spahija. Te »timarske nahije«, kako ih je nazvao Skarić, ili još bolje spahijske nahije, odnosno vilajeti, sastojali su se uvijek od više običnih nahija, ali se teritorija tih vilajeta, odnosno nahija, nije podudarala sa administrativnom podjelom na vilajete u privremenom uređenju niti sa redovnom sudsko-administrativnom podjelom na kadiluke. Subaše su u ratu bili oficiri, a u miru su vršili vojno-administrativnu vlast u svojim vilajetima.

SUBAŠILUK — prvotno znači: 1. zvanje subaše; 2. leno jednog subaše; 3. oblast kojom je upravljao subaša kao neposredni vojno-administrativni organ.

SUFIJA I SOFIJA — mistik, derviš (v.).

SULTAN — 1. suveren Osmanske Imperije; 2. Princ-nasljednik kod nekih turskih naroda; 3. početna titula pri obraćanju licu na visokom položaju. Pri obraćanju osobama ženskog pola ta riječ dolazi iza ličnog imena; 4. ukras od perja ili konjske vlasi na turbanu velikodostojnika.

SURGUN — prisilna deportacija.

SURSAT — vrsta izvanrednog naturalnog poreza uzimanog u vrijeme rata od sela koja se nalaze u okolini druma kojim će proći ordija. Stanovnici tih sela bili su dužni da donesu hranu (obično je to bila stoka, pšenica, ječam, kukuruz, ovas) i da je prodaju po dnevnim cijenama. Mjesta koja su bila u blizini vojnih konaka dijeljena su na zone (mintaka) i tamo su slati službenici, koji su prikupljali proizvode podložne toj dažbini. To je bio otkup, ali više formalno; seljacima su davane priznanice, ali one nisu redovno isplaćivane. Kasnije je uvedena praksa da se umjesto namirnica uzima naknada u novcu (bedeli sursat). Poslovi sursata spadali su u nadležnost mevkufat kalema.

ŠABAN — osmi mjesec muslimanskog kalendara.

ŠADRVAN — vodoskok.

ŠAHANE-TOP = ŠAHI TOP (v.).

ŠAHI-TOP, v. TOP.

ŠAHINDŽIJA — sokolar.

ŠAJKA — vrsta širokog riječnog čamca lake riječne flote, plosnatog dna, s niskim ivicama poput velikog kajaka. Odlikovao se velikom izdržljivošću i plovnošću, jer su po njegovim ivicama bili vezani snopovi trske. Ti topovi nazivani su šajka-topovi. Šajke su upotrebljavane i na našim plovnim rijekama Savi i Dunavu. Upotrebljavali su ih i kozaci koji su na šajkama vodili ozbiljne borbe s turskim galenima.

ŠAMEDANDŽIBAŠA — dvorjanik koji se starao za rasvjetu pašina stana.

ŠARABDAR — peharnik.

ŠEHER — veće otvoreno gradskog mjesto naseljeno isključivo ili pretežno muslimanskim stanovništvom sa više džamija (bar četiri) i drugih ustanova koje karakterišu jedno veće muslimansko naselje (mektebi, medrese, tekije, hamami, karavansaraji itd.). Svaki šeher na Balkanu razvio se iz kasabe ili iz varoši.

ŠEHER-ĆEHAJA — doslovno znači starješina šehera, a kao administrativni termin i zvanje u turskim varošima znači starješina esnafa u jednom gradu.

ŠEHIT, ŠEHID — Martyr, musliman koji je pao na bojnom polju u borbi sa spoljnim neprijateljima ili buntovnicima; to je bio »istinski (hakki) šehid«. Muslimani koji su poginuli za vrijeme stihijskih nepogoda, nestali bez traga, utopili se ili dali živote na poprištu nauke i sl. nazivani su pravno (ili nominalno) šehidi (hukumi šehid).

ŠEHITLUK — groblje u kome su pokopavani šehiti (v. šehid).

ŠEHR ENGIZ — doslovno znači gradska vreva, gradska buka. Od početka XVI stoljeća u turskoj poeziji nastao je čitav niz pjesama koje se nazivaju *šehr engiz*. U njima su opisani razni gradovi kao Jedrene, Kratovo, Priština i dr. Iz ovoga i drugih mjesta kod Evlije Čelebije vidi se jasno da gornju konstrukciju ne treba shvatiti i prevoditi doslovno: gradska buka i slično, nego da se ona upotrebljavala u osmanskom u značenju opis i da je treba prevesti jednostavno sa »opis grada«.

ŠEJH — starac, starješina, glavar plemena, roda i vođa uopće. U turskoj civilizaciji ovaj se naziv upotrebljavao uglavnom za pročelnike raznih muslimanskih religioznih redova, njihovih tekija i nekih esnafskih organizacija kao, npr., *tabaka* (v.); starješine imareta (javnih kuhinja) i musafirhana (gostinjaca).

ŠEJHUL-ISLAM — v. muftija.

ŠERIAT — islamsko vjersko, kanonsko pravo.

ŠEVVAL — deseti mjesec muslimanskog kalendara.

ŠIMŠIR — sablja, mač.

ŠIMŠIRGER — sabljar, zanatlija koji izrađuje i prodaje sablje.

TABAH — kuhar uopće, a posebno kuhar u imaretima u javnim kuhinjama.

TABAK — zanatlija koji se bavi štavljenjem sirove kože.

TAPIJA ili TAPUNAMA — isprava o zemljišnom posjedu, posjedovna isprava, koju je izdavao spahija domaćinima na njegovom timaru. Ovom ispravom domaćin-seljak je uvođen u posjed i sticao pravo pritežavanja zemlje (*hakk-i tesarruf*) i pravo stalnosti na zemlji (*hakk-i karar*) koju je pritežavao. Ona je izdavana prilikom svakog prenosa mirijske zemlje, osim u slučaju zakonskog nasljeđivanja, koje se do sredine XVI stoljeća svodilo samo na direktne muške potomke posjednika, a tada je prošireno i na njegove kćeri. Za ovu ispravu plaćala se taksa koja se zvala *resmi tapu*, tapijska ili prenosna pristojba.

TARIH — kao termin ima tri značenja — 1. datum; 2. istorija, 3. hronogram. Tarih je takav spoj riječi, prozni ili stihovani, u kome se pomoću brojčane vrijednosti arapskih slova (ebdžeda) dobiva datum nekog događaja.

TAŠČIJA — kamenorezac, klesar.

TAŠĆUPRIJA — kameni most, kamena ćuprija.

TEFTIŠ — uvidaj, pregled, inspekcija.

TEKALIFI URFIJE — porezi i nameti koji su uvedeni državnim zakonima, a zasnovani na šerijatskom, naslijeđenom ili običajnom pravu.

TEKNE — doslovno znači korito; zatim označava naročitu vrstu korita u kome se držala i prodavala morska so; veća zapreminska mjera za so.

TEKNEDŽIJA — trgovac morskom soli. Naziv dolazi odatle što se ova so držala u naročitim koritima. Od teknedžija so su kupovali i preprodavali na malo bakali. Na prodaju soli na veliko naplaćivala se taksa *resmi tekne* (v.).

TELAL — izvršilac javnih licitacija i posrednik prilikom privatnih prodaja; on je objavljivao naredbe i proglase centralne i lokalne vlasti po trgovima. Za usluge prilikom licitacija pripadala mu je 1% ili 2% od prodate robe. Ta provizija zvala se *delalija*. U većim mjestima bilo je više telala; oni su imali svoga starješinu koji se zvao *telalbaša* ili *telalaga* (v.). Telala je postavljao mjesni kadija iz krugova poštenih ljudi.

TELALAGA ili TELALBAŠA — starješina telala u većim mjestima u kojima je bilo više telala. On je vodio nadzor nad svim telalima. Od ovoga zvanja nastala su prezimena Telalagić i Telalbašić.

TELALIJA — nagrada odnosno provizija koju je dobijao telal za svoju službu odnosno usluge. Kod javnih dražbi i posredništva pri kupoprodaji iznosila je obično jedan do dva od sto.

TEMESUK — potvrda uopće, naročito o uređenju imovinskih i novčanih potraživanja.

TERZIJA — krojač uopće; dvorski krojač koji je izrađivao odjeću od čohe. Ako ih je bilo više njihov starješina, glavni majstor, nazivao se *terzibaša;* on je nabavljao čohu i ostali pribor za izradu odjeće od čohe.

TIMAR — najprije su tako nazivane sve vrste lena, davane vojno-feudalnom staležu. To su u osnovi bila vojna lena. Kasnije su se timarima počela nazivati samo ona lena, koja su donosila prihod od jedne do dvadeset hiljada akči godišnje. Lena, koja su davala od 20.000 do 100.000 akči godišnje nazivana su zeametima, a ona, koja su donosila preko 100.000 godišnje, nazivana su hasovima. Osnovni, minimalni iznosi svih vrsta vojno-lenskih nagrada nazivali su se *kilidž* (sablja) ili *kilidž hakki* (pravo sablje).

TIMAR DEFTERDAR v. DEFTERĆEHAJA.

TOBDŽIJA — tobdžija, kanonier, artiljerac, pripadnik artiljerije, regularne vojske koju je izdržavala država. Tobdžije su se dijelile na dvije međusobno nezavisne kategorije:

1. oni koji su lili topove (glavna livnica nalazila se u Carigradu, a nekoliko ih je bilo i u našim zemljama). Korpus je nastajao zajedno sa janjičarima. Livanje topova nisu organizovali Turci, već hrišćanski zarobljenici i drugi Evropljani koji su prešli u službu sultana i primili islam. U prvoj polovici XVI stoljeća u topčijskom korpusu bilo je upisano 1204 čovjeka, sredinom XVII stoljeća — 2026, a krajem istog vijeka — 5048. Za vrijeme vladavine

Sulejmana Zakonodavca (1520—1566) obične tobdžije dobijali su šest do osam akči na dan, a njihov starješina (topčibaša) — šezdeset akči.

2. prave artiljerce koji su učestvovali u borbama i odbrani gradova. U svakoj tvrđavi nalazio se jedan ili više tobdžija koji su vršili topčijsku službu po gradskim kulama i tabijama. Veće tvrđave, uglavnom pogranične, mogle su imati po dva-tri džemata tobdžija s manjim brojem ljudi, ali ih općenito nije bilo mnogo. Njihove plate su iznosile deset do petnaest akči dnevno ili su imali timare. U našim gradovima u najranije doba mnoge tobdžije bili su hrišćani. Inače su regrutovane iz istog roda centralnih vojnih snaga i uvrštavane po potrebi u lokalne vojne snage, jerlukule. Na čelu tobdžija nalazio se starješina koji je nazivan topčiaga, topčibaša ili sertopi; sva tri naziva su sinonimi i znače zapovjednik topčija. Od ovoga roda vojske dolaze prezimena Topčić i Topčagić.

TOBDŽIBAŠA — sinonim sa tobdžiaga (v.).

TOBDŽILUK — tobdžijska služba.

TOP — Evlija spominje sljedeće topove koji su upotrebljavani u Osmanskoj Imperiji u XVII stoljeću:

1. *baljemez* (iskvarena od njem. *Faulle Metze* a ne od tur. *balyemez* niti od tal. *Ballia mezza* ili *ballo mezze*) — dalekometni top velikog kalibra koji je upotrebljavan na kopnu i na moru, a izbacivao je topovska zrna do pedeset kg težine.

2. *havan-top* — top tipa prangije; služio je za bacanje mina.

3. *kolonborna-top* (kolonborna je iskvareno od *kulevrina*) — dalekometni top koji je izbacivao topovska zrna od četiri do jedanaest kg.

4. *marten* — veliki tvrđavski top.

5. *badžaluška* ili *badaluška* — top za razaranje tvrđava.

6. *zarbezen* — odbranbeni top koji ima široku primjenu u zavisnosti od veličine; veliki zarbazeni nazivani su *šahi*, *šahai* ili *šahane* — topovi koje Evlija redovno spominje u tvrđavama, srednji zarbezeni — *mijane*, i mali — *kučuk*. Osim toga, pravljeni su posebni zarbezeni za rušenje tvrđava koji su nazivani šajka-topovi. Zavisno od veličine, oni su nazivani *büyük šayka*, *orta šayka*, *küčük šayka*. (veliki, srednji i mali šajka-topovi).

7. *ežderhen* (dosl. smrt aždaje) — veliki top koji je upotrebljavan u XVI i XVII stoljeću.

8. *paranka* (prangije) — poljski top koji je dobio ime od paranga — vrsta kazne koja se sastojala u tome što bi osuđenog prikivali za top.

U turskoj armiji topovi su se počeli upotrebljavati u drugoj polovini XIV stoljeća.

TOPČAGA, TOPČIAGA ili TOPČIBAŠA — zapovjednik, starješina cijelog korpusa ili jednog džemata topčija. Od toga zvanja izvedeno je naše prezime *Topčagić*.

TUFEKČIBAŠA, TUFENKČIBAŠA — starješina puškarskog esnafa; zapovjednik puškara.

TUFEKČIJA i TUFENKČIJA — 1. puškar, zanatlija koji je izrađivao puške, 2. vojnik-puškar, 3. dvorjanik koji se starao za puške svoga gospodara. Bilo ih je više, njihov neposredni starješina nazivao se tufekčibaša (v.).

TUG — vrsta insignije vlasti najviših turskih vojnih komandanata od sultana do sandžakbega. Tugovi su izrađivani od konjskog repa i stavljani na posebnu vrstu zastave; sandžakbeg je dobijao jedan, beglerbeg dva, a vezir tri tuga.

TUGDŽI — i TUGDŽIBAŠA — dvorjanik koji je nosio tugove svoga gospodara.

TUGRA — monogram sultana koji se sastojao iz njegovog imena i titule; stavljana je na fermane, berate i slične dokumente.

TULBENDAGA ili SARUKČIBAŠA — lični dvorjanik koji se starao za turbane svoga gospodara.

TURŠIDŽIJA — zanatlija koji proizvodi i prodaje ukiseljeno voće i povrće.

TUTUN HAKK-I, v. RESM-I DUHAN.

TUTUNDŽIBAŠA — dvorjanik koji se starao za duhan i pušaći pribor (nargile, čibuke i duhanske kese) svojih gospodara. Ovo zvanje moglo se pojaviti tek u XVII stoljeću kada se u našim krajevima počeo uživati duhan. Najstariji poznati spomen o ovom zvanju na dvoru bosanskih namjesnika datira iz 1710. godine, ali je svakako ustanovljeno ranije. Kasnije se spominje dosta često.

UŠUR — doslovno znači desetina, deseti dio, 1/10, a kao pravni termin ova riječ predstavlja opći naziv za sve naturalne, feudalne poreze na proizvode od poljoprivrede, vrtlarstva, vinogradarstva, pčelarstva i rudarstva. On se primjenjivao samo u tzv. *ušrijskim*, desetinskim zemljama. U tu vrstu zemalja spadale su uglavnom samo zemlje Arabijskog poluostrva. Sve ostale zemlje u islamskim državama šerijatsko pravo smatra *haračkim*, tributarnim zemljama, bez obzira da li ih drže muslimani ili nemuslimani. Međutim, u svim islamskim zemljama turske civilizacije stvorena je odavno i treća kategorija zemlje, tzv. *mirijska* ili *državna* zemlja koja je po svom porijeklu i suštini spadala u kategoriju haračkih zemalja, ali je i u njima iz praktičnih razloga primjenjivan sistem ušura bez obzira da li ih drže muslimani ili nemuslimani. Režim mirijske zemlje vladao je i u našim zemljama pod turskom vlašću bez obzira na vjersku pripadnost raje. Prema tome, ušur nije bio feudalni porez samo muslimanske raje nego i nemuslimanske. I hrišćanska raja je na zemlju plaćala ušur, a ne harač.

Kao šerijatski porez na zemlju koji je plaćala muslimanska raja ušur je morao predstavljati stvarnu desetinu od proizvoda dotične godine, a kao ekvivalent harača na zemlju koji je plaćala hrišćanska raja ušur se mogao prema prinosu kretati u rasponu od desetine pa čak do polovine, ali se opet nazivao ušur = desetina. Kod nas je ušur imao isti iznos i bio je jednak za svu raju muslimane i hrišćane; iznosio je stvarnu desetinu, osminu ili sedminu, prema tome da li se obračunavao sam ili skupa sa salarijom (v.).

VAKUF — zadužbina, zavještanje, zaklada; ustanova, objekat, zemlja, novac i druga pokretna i nepokretna imovina čiji su prihodi zavještani za održavanje i funkcionisanje raznih religioznih i prosvjetnih ustanova ili za druge dobrotvorne svrhe. Njihov veliki dio bio je namijenjen u korist muslimanskog duhovništva. Vakufi su se stvarali odricanjem vladara ili

privatnih lica u korist raznih religioznih i drugih ustanova i korporacija. Vakufi su često bili oslobađani od državnih dažbina i nameta i bili zaštićeni od posezanja svjetovnih vlasti. U XVI i XVII vijeku osnivali su često evladijet-vakufi gdje je određeni dio sa zavještanog imanja zakonski odlazio zavještaču ili njegovim nasljednicima. Zato je ova vrsta zavještanja u vakuf bila veoma raširena pojava.

VAKUFNAMA — isprava o osnivanju vakufa i njegovom upravljanju.

VALIDE-SULTAN — doslovno znači majka-sultanija, titula za majku vladajućeg sultana. Ovu titulu prva je dobila majka Murata III (1574—1595). Ona se koristila svojim značajnim uplivom na državne poslove. Imala je svoj specijalni ured, koji se nazivao *valide dairesi*.

VALIJA — upravitelj provincije; upotrebljava se podjednako često kao sinonim sa terminima sandžakbeg (v.) i beglerbeg (v.).

VAROŠ — ova mađarska riječ je vrlo rano još sredinom XV stoljeća ušla u turski jezik. Turci su je preuzeli ne iz mađarskog nego iz našeg jezika. Ona i u turskom kao i u našem i mađarskom jeziku znači prije svega podgrađe, suburbium jednog grada i otvoreno gradsko naselje uopće (die Stadt). U turskoj civilizaciji riječ varoš najčešće znači naselje gradskog tipa koje je isključivo ili pretežno naseljeno hrišćanskim stanovništvom koje se isključivo ili pretežno bavi gradskom privredom, rudarskom proizvodnjom ili nekim drugim specijalnim zanimanjem, bez obzira kada je nastalo, ko ga je osnovao i da li ima tvrđavu, tj. bez obzira da li ono predstavlja podgrađe neke tvrđave (kao varoš Smederevo, varoš Beograd) ili otvoreno gradsko naselje (kao varoš Priboj, varoš Rogatica, Nova Varoš itd.). Takvih naselja je u tursko doba, kao i ranije, u našim zemljama bilo dosta. Ima više primjera da su Turci u našim zemljama razvijali stara i osnivali nova naselja koja su naseljavali hrišćanskim stanovništvom i nazivali ih varošima. Ako je u varoši tokom vremena preovladalo muslimansko stanovništvo ona je postajala *kasaba* ili *šeher*, dok se naziv varoš svodio na jednu ili više hrišćanskih mahala u tim mjestima. Odatle *varoš* u turskom znači još onu četvrt jednog tursko-muslimanskog gradskog naselja u kojoj stanuju hrišćani, hrišćansku mahalu. Ima više primjera da su ti nazivi nastajali vrlo kasno, i da su se održali do kraja turske vladavine u pojedinim našim zemljama. Svaka varoš imala je svoga starješinu koji se obično zvao *knez*. Na čelu pojedinih varoških mahala nalazile su se mahalske starješine koji su se nazivali *ćehaje*.

VEKIL — punomoćnik, zastupnik.

VEKILHARDŽ — ekonom imareta, javne kuhinje nekog vakufa.

VELIKI VEZIR — v. vezir.

VEZIR — najviši upravni dostojanstvenik u Osmanskoj Imperiji i nizu drugih zemalja Istoka. Titulu vezira imale su paše najvišeg ranga, paše sa tri tuga koje su ulazile u carski divan. Od 1523. godine povremeno, a od XVII st. redovno titulu vezira dobivali su svi beglerbezi provincija. Zato Evlija spominje budimskog i druge vezire u provincijama. Od tada su se veziri koji su bili članovi carskog divana počeli nazivati *kubbe-veziri* (v.). Glavni među njima bio je *veliki vezir*, koji je bio vrhovni rukovodilac cjelokupne državne administracije i glavnokomandujući turske armije.

VILAJET — doslovno znači uprava jednom pokrajinom; područje uprave jednog valije; pokrajina, oblast kojoj na čelu stoji jedan namjesnik; manja ili veća oblast, zemlja, pa i čitava država. Sva ta značenja ima ova riječ i u turskom jeziku i u svim tim značenjima upotrebljava ga i Evlija Čelebi. Ovaj naziv susreće se ne samo u običnom govoru i literarnim spisima nego i u zvaničnim turskim dokumentima u svim tim značenjima. U raznim dokumentima, a naročito u katastarskim, poreskim i drugim knjigama, on se upotrebljava, kako u značenju *ejalet* (beglerbegluk ili pašaluk) i *sandžak* ili *liva*, tako i u značenju nižih upravnih jedinica.

VIRAN — razoren, u ruševini, pust, nenaseljen.

VOJNUK — (sl. *vojnuk*) poseban turski vojnički red na Balkanu regrutovan iz redova domaćeg hrišćanskog pretežno vlaškog stanovništva. U našim krajevima javljaju se prvi put sredinom XV stoljeća, ali su svakako stariji. U vrijeme rata išli su u vojne pohode, a u doba mira upotrebljavani su za čuvanje izloženih gradova, naročito u graničnim tvrđavama. Za svoju službu uživali su slobodne baštine i bili oslobođeni svih državnih i feudalnih poreza. U slučaju zanemarivanja dužnosti kažnjavani su tjelesnim kaznama. Njihovi sinovi, braća i srodnici plaćali su državi po 30 akči poreza po osobi i bili su oslobođeni harača i svih drugih davanja, ako nisu držali rajinsku zemlju. Inače su gubili spomenute povlastice i plaćali su sve daće kao raja.

Vojnuci su imali svoju zasebnu komandu. Na čelu vojnuka u bosanskom sandžaku nalazio se sandžakbeg toga sandžaka. U nekim istočnim oblastima Balkana imali su posebnog vojnučkog sandžakbega. Neposredni starješina vojnuka u pojedinim vilajetima nazivan je *serasker* ili *čeribaša*.

Do sredine XVI stoljeća vojnuci su predstavljali značajan dio turskih vojnih snaga. Kasnije su svoj značaj postepeno gubili, njihove privilegije su ukidane, a oni svođeni na status obične raje isto kao i akindžije.

VOJVODA — (sl.) kao administrativni termin u osmanskoj državi ovaj naziv upotrebljavan je u više značenja. U najranije vrijeme upotrebljavan je u turskim spomenicima na našem jeziku:

1. Kao sinonim sa nazivima: a) beglerbeg. Godine 1441. naziva se rumelijski beglerbeg Šehabuddin — paša vojvodom Zapadnih strana. (Vid. C. Truhelka, Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive br. 4), b) udžbeg (krajišnik) i sandžakbeg uopšte. Brojne primjere vidi u izvorima navedenim pod a), c) kao sinonim sa nazivom subaša (v.);

2. Upravitelj hasova sandžakbega u jednoj ili više nahija u njegovom sandžaku sa određenim prerogativama političke i administrativno-policajne vlasti;

3. Izvršni organ sandžakbega;

4. Upravitelj hasova beglerbega, velikih vezira, sultanija i sultana sa ovlaštenjima kao pod 2. Up. Historijski pregled, Beograd 1955, br. 1, str. 44—48.

ZAHIRE BAHA — vrsta novčane daće koju je ubirao namjesnik provincije za izdržavanje svoga dvora, svite i svoga halka.

ZARBEZEN-TOP, v. TOP.

ZAVIJA — doslovno znači ugao, kut jedne građevine određen za ćeliju derviša.

zatim mali mesdžid (hram). To je značenje zadržala ova riječ uglavnom sve do danas, ali ona u raznim islamskim zemljama ima i drugo značenje. U Sjevernoj Africi ona označuje religiozne građevine u kojima postoje prostorije za molitvu, vjersku nastavu i za goste, putnike namjernike i dr. U našim zemljama pod turskom vlašću zavija je općenito sinonim sa nazivom tekija. U XV i XVI vijeku zavije su uz gornja odeljenja obično imale i kuhinju (imaret) za goste i službenike zavije.

ZEAMET-ĆEHAJA — v. defter-ćehaja.

ZEAMET-DEFTERDARI — v. defter-ćehaja.

ZEMIN — veći kompleks obradivog zemljišta koji nema status čifluka niti baštine.

ZEMIN-I HALIJE — nenaseljeno zemljište, zemljište bez vlasnika. Odatle srpski agrarno-pravni naziv *alija*.

ZERKER ili ZERGER — zlatar, kujundžija.

ZIMMIJA — doslovno znači štićenik, a kao pravni termin predstavlja opći naziv za sve hrišćane i Jevreje koji su bili podanici islamske države koja je dužna da im pruža ličnu, moralnu i imovinsku zaštitu, a oni da plaćaju lični tribut, glavarinu koja se naziva džizija ili harač. Time su oni ispunjavali sve svoje redovne podaničke obaveze prema muslimanskoj državi. Zato nisu morali da vrše vojnu službu niti da brane državu. Ako su to činili, bili su oslobođeni harača. Ako država nije u stanju da ispunjava svoje obaveze prema zimmijama, gubi pravo da naplaćuje harač.

ZULHIDŽDŽA — dvanaesti mjesec muslimanskog kalendara.

ZULKADA — jedanaesti mjesec muslimanskog kalendara.

ZULUM — nepravda, nasilje.

INDEKSI

INDEKS GEOGRAFSKIH I TOPOGRAFSKIH NAZIVA

Abaza-pašina kula 432
Abdi-agin Odžak 471
Abduldžebarova mahala 85
Agina mahala (Beograd) 84
Agina mahala (Osijek) 364
Agina mahala (Sr. Mitrovica) 352
Ahiska 72
Ahmed-babina kula 195
Ahmed-efendijina česma 467
»Ah Orman« 407
Aja Maura 169
Ajnaroz, v. Atos 282
Akhisar, v. Prusac
Akkerman 72, 518
Aksaraj 122
Aladža Hisar, v. Kruševac
Alajbegovića mahala 274
Alasonija 318
Alašehir 288
Albanija (Arnaudluk) 76, 170, 261, 262, 265, 272, 274, 283, 331, 333, 3338, 385, 404, 471, 549
Aleksandrija 393
Aleksandrov zid 181, 182, 453, 487
Aleksinac 64
Alibunar, selo 326
Almanija 349, 356, 363, 571
Almanska gora 241, 563
Alpe, v. Almanska gora
Alpirez, pl. 573
Amadija 157, 446
Ambari, mahala (Beograd) 84
Ambar-mahala (Osijek) 364
Amudarja (Džejhun), r. 550
Anadol 120, 213, 288
Apulija, v. Pula
Arabija 114, 213, 260, 326, 366, 367, 518, 570
Arad 533
Atos (Ajnaroz) 574
At-pazar, trg (Beograd) 80, 81
At-pazar, mahala (Beograd) 84
Atina 280
Atlibegovića odžak 141
Atmejdan (u Istanbulu) 344
Austrija 169, 254, 255, 322, 323, 505
Avala (Havala), gr. 91, 94, 325, 327, 378
Avret-pazar (Trgovke) 88
Aztur, selo 346

Baba-Ahmedova Kula 150, 190, 204, 270
Babija, pl. 546
Babija, selo 547
Babina, pl. 394
Baboča 485, 491
Bač, Badž, 519, 524—526
Bačka 71, 372, 519, 521, 523, 529
Bagdad 62, 551
Bah 378
Baja 515, 520, 521
Bajezidova mahala 352
Bajna, jezero 501
Bajramova mahala 352
Bajram-pašina Palanka (Kriva Reka) 287, 293—295, 301
Bali-efendijino selo 300
Balik-pazar 88
Balvan 344
Banoštor 514, 515
Banja, mahala (Ćustendil) 296
Banja (Ovčar Banja) 332, 346, 378, 379
Banja (Soko Banja) 346, 347
Banja Luka (Banjalukatejn) 130, 158, 192, 209, 210, 216, 218, 220, 251—254, 257, 259, 571, 490
Banjani 444, 471, 472
Banjica, pl., v. Jablanica pl.
Banjalučka kapija 208

Banjalučki kadiluk 217
Banjska 252, 266
Bar 336
Barajevo 378
Baranja 370, 372
Bares 491
Barkiri 185
Baroševac 378
Baruthana, lokalitet 502
Baruthana, kapija 78
Bata, skela 522
Batasek 371, 503
Batočina 68, 309, 348
Beč 231, 242, 323, 363, 506, 524, 525, 532
Bečej 533
Bečkerek 532, 533
Begej 533
Begova kula (Hercegovi) 432
Begova mahala (Kruševac) 308
Begova mahala (Srem. Mitrovica) 352
Begov Saraja, mahala (Osijek) 364
Begovića odžak 175
Bejrut 93
Bela, brdo 491
Belh 573
Beograd (Duna Belgradi) 70—80, 82, 83, 85, 86, 87, 90—92, 94—96, 98, 99, 214, 280, 310, 312, 325—329, 331, 332, 346—350, 371, 373, 374, 377—379, 446, 476, 478, 500, 501, 504, 507—509, 517, 527, 528
Beograd, Albanski (Arnaud Belgrad), v. Berat
Beogradski drum 265, 332, 367
Beogradski kadiluk 374
Berat 76
Berzence 485, 491
Besonova 531, 532
Beslu (Besler), selo 566
Beširli, selo 339
Bihać (Bihke) 173, 148, 219—221, 229, 238, 239, 248, 251, 270, 490
Bihlište 566
Bihor 265, 385, 404
Bijela, nahija 471
Bijela, pl. 471
Bijela Stijena (Bila Stina) 231, 232, 269
Bijele Vode 471
Bijeljina 77, 271, 405, 479
Bila Stina, v. Bijela Stijena
Bileće 437, 439, 448
Bingöl 134, 331, 563
Bistrica, selo (Srbija) 331, 378
Bistrica, r. (Bosna) 406
Bisutun, pl. 115, 453, 543, 547, 563
Bišće, v. Bihać
Bitlis 384, 560
Bit-pazar, mahala (Beograd) 84
Bitolj (Manastir) 303, 304, 552, 563, 568
Bjelimići 112, 129, 449
Blagaj (Bulagaj) 272, 392, 453, 457, 462, 465
Blatno jezero 500
Blažuj 259
Bobovac 235
Bogaz Hisar 142, 256
Bogdan, v. Moldavija
Bogoliplje, selo 427
Böğürdelen, v. Šabac
Bosanska krajina 222, 447
Bosanski ejalet, v. Bosna
Bosanski Novi 219, 270
Bosanski sandžak 145, 175, 262, 266, 471 up. Bosna
Bosfor 183, 440
Bosna, ejalet, pašaluk 71, 76, 93, 96, 98, 100, 102, 103, 105, 107, 112, 119, 122, 123, 125, 127, 133, 137, 142, 143, 148, 155, 157, 158, 164, 174, 191, 192, 201, 206, 208, 209, 211, 220, 222, 224, 225, 230, 236, 243, 253, 256—258, 267, 313, 315, 333, 380, 387, 391, 419, 437, 441, 459, 463, 471, 476, 479, 540
Bosna, r. 112
Bosna-Saraj, v. Sarajevo
Bosut 480, 481
Brandenburg 500
Bregalnica, r. 342—344
Bregava, r. 414, 459
Breznica, gr. 235
Breznica, r. 394
Brnjevar 503, v. Baranja
Brod 238, 239, 268, 269
Brusa 114, 134, 142, 557, 578
Brvenik 266
Budak 226, 270

Budim, gr. 75, 76, 82, 142, 143, 252, 309, 313, 369, 371, 402, 501, 505, 506, 511, 517, 518
Budimski ejalet 82, 122, 268, 310, 315, 350, 385, 393, 409, 503, 515, 538, 540
Budva 335, 336
Budžak 500
Buđevac (Budžodže) 489
Buhara 573
Büjük Čekmedže 192, 474
Bulagaj, v. Blagaj
Bundukani Venedik (Venecija) 420
Buna, r. 453—455
Bunica, r. 455
Burgas 252
Busovača 127
Bušati, mjesto 334, 337
Buško Blato, selo 192
Buzanta (Bozanta), gr. 551

Careva ćuprija 108, 112
Careva kapija 477
Careva mahala 352
Carigrad 81, 82, 138, 146, 173, 252, 256, 258, 282, 293, 299, 315, 321, 323, 324, 329, 337, 339, 344, 384, 395, 399, 419, 422, 436, 437, 461, 485, 551, 554, 567, 569
Carigradski drum 264
Cernica, v. Cernik
Cernički sandžak 174, 229, 233, 234, 254, 268, 269, 447
Cernik, gr. 76, 229, 230, 232, 269, 294
Cetin, gr. 269
Cetina, r. 150, 156, 175, 177, 190
Crna Gora, zemlja 267, 331, 334, 335, 379, 380, 430, 433
Crna Gora, pl. (Srbija) 378
Crna Gora, pl. (Bosna) 209
Crna reka, r. 296
Crni potok (Herceg Novi) 433
Crnica, r. 65, 66
Crnil (Sarajevo) 111
Crnogorsko primorje 334
Crno more 554
Crvena kapija (Haleb) 315

Čačak 66, 98, 237, 332, 376, 377, 379, 380, 541
Čajiruk, menzil 307
Čajniče 272, 395, 397, 398
Čakovec 245, 247, 254, 490, 499
Čalmaš, pl. 538
Čanad 531
Čapori Imam, selo 473
Čarno Selo 345
Čaršijska kapija (Osijek) 362, 365
Čaršijska kapija (Bač) 526
Čaršijska mahala 352
Čauševa mahala 84
Čelebijina mahala 84
Čeltikči, selo 302
Čemerno, pl. 77, 98, 261, 404, 449—451, 478
Čeramur, gr. 493
Čeribaši, selo 562, 564, 567, 570
Čestobrodica, selo 379
Češka 93, 114, 323
Čifluk Atlibegovići, mjesto 175
Čifluk-Gabela, kasaba 461
Čifluk Ljubovića, mjesto 455
Čifluk Paše Čengića, mjesto 448
Čifluk-Sultanovića, mjesto 177
Čifluk-kasaba (Gabela) 461
Čik Salin, mahala 84
Čikerup, gr. 427
Čildir 72
Čilek, selo 172
Čine 427
Činili-hamam, mahala 84
Čongrad (Čograd, Csingrad), 521
Čukur-česma, mahala 84
Čura, selo 547

Ćehotina, r. 77, 261, 394, 401, 404, 406
Ćerević (Geviz, Giviz) Kerevik 513, 514
Ćuprija, v. Köprülü (Titov-Veles) 338
Ćuprija, v. Köprülü
Ćustendil, Köstendil 295, 297, 300 345, 570
Ćustendilsko polje 296

Dabar, pl. 413
Dabar, selo 413
Dabarsko polje, 413
Dagestan 122, 573, 574
Dalj 503, 519
Damask 293, 557
Danijel-pašin Čifluk 455
Danilovo 152, 159, 181, 185—188

Darahna, mj. 573
Darda 363, 366, 369, 370, 372, 482, 491, 496, 503, 519.
Daslina, gr. 270
Degirmenlija (Sarajevo) 102
Delvina, vilajet 169
Demavend, brdo 454, 563
Demir-Hisar 298
Demir-kapija 324
Denta 95, 96
Derbent, selo 568
Despot, pl. 300, 563
Dešti Kipčak 573
Deve, grad 528
Devine, pl. 111
Dičina, r. 332
Dilj, r. 503
Dimotika (Dimotika Karasi) 541
Dinara, pl. 150
Do, Dol, Predol, kasaba 413, 449
Dobra Kuća 234, 259
Dobrotin, selo 276
Dobri Do, selo 332, 380
Dobro Polje, selo 406
Dobrun 252, 261
Dol, potok 414
Dol, visoravan 392
Dol (Predol), kasaba 413, 449
Doljan, mjesto 570, 576
»Domuz ovasi« 547
Donja čaršija (Srem. Mitrovica) 354
Donja čaršija (Užice) 383, 384
Donja Dobrinja, selo 379
Donja mahala (Čajniče) 395
Donja mahala (Herceg Novi) 432
Donja mahala (Sr. Mitrovica) 352
Donja mahala (Vučitrn) 274
Donja ravna kula (Herceg Novi) 432
Donja varoš (Klis) 197
Donja varoš (Ohrid) 557
Donja varoš (Skoplje) 285
Donja varoš (Varadin) 513
Donja varoš (Vršac) 536
Donja tvrđava (Ostroogon) 501
Donje Prijepolje 389
Donje pristanište (Istanbul) 344
Donji grad (Beograd) 77—79, 81, 84, 86, 87, 90
Donji grad (Herceg Novi) 429—431, 433
Donji grad (Split) 201
Donji grad (Varadin) 512
Donji grad (Zvornik) 477
Donji Obrovac 225
Donji Vakuf, Skoplje, Uskoplje 129, 130, 252, 259
Dorgan, selo 298, 300
Drač 169
Dragoman, selo 60
Drama, gr. 575
Drava 169, 215, 234, 235, 241, 242, 248, 357, 361—363, 366, 369, 370, 372, 482, 484, 485, 491, 550
Dretelj 449
Drina, r. 77, 98, 99, 260, 261, 262, 333, 385, 399, 404—406, 474, 476—478, 480
Drniš 188, 189, 190, 271
Drobnjaci 404, 471
Drobnjak, gr. 272
Drobnjak, nahija 444
Družetić, 332, 379
Dubice 218, 269
Dubrovnik 101, 114, 127, 136, 170, 268, 392, 417—422, 426, 427, 434—437, 439, 445, 451, 459, 471
Dud, pl. 262
Dudovica 378
Duduška, v. Koruška
Duga čaršija (Beograd) 88
Dukađin (Dukagin) sandžak, vilajet 278, 337, 338, 71, 568
Dupnica 297, 298, 300, 345
Dunav, r. 63, 66, 71, 73, 74, 78, 81—85, 89, 90, 92—95, 98, 100, 161, 169, 234, 241, 310—312, 326, 328, 332, 333, 346, 350, 354—356, 361, 366, 370, 371, 376, 379, 476, 504, 510—522, 524—529, 533, 535—541, 543—545
Duvno 192, 271

Džankurtaran 363, 371, 503
Džehun, v. Amudarja
Džin-Alijina mahala (Beograd) 85
Džuma-mahala (Štip) 341

Đakovica 337, 338
Đakovo 234, 238, 356, 269, 447, 483, 492
Đenova 170
Đetinja, r. 377, 379—383

Đula 534
Đur, v. Janok
Đurđistan (Georgija) 122, 323, 560

Edirne, v. Jedrene
Egipat, v. Misir
Egra, Erlau, Jegar, ejalet 122, 315, 360, 503, 505—507, 525
Ejnehan-begova mahala 84
Ekši Sular, v. Kiseljak
Elbasan, gr. 546
Elbasan, sandžak 547
Elbasanska rijeka 547
Emir-Hasanova mahala 84
Erčin 502
Erdelj, zemlja 59, 76, 95, 96, 255, 256, 299, 312, 313, 316, 319, 321—325, 502, 528, 533—535, 571
Erdelj, r. 122
Erdeljski Beograd (Erdel Belgradi) 76
Erdut 519, 520, 524
Erdžeš, pl. 563
Erzerum 324, 331, 424, 563
Eski mahale, v. Stara mahala
Eski Saraj 254
Eškel, gr. 307
Evropa 428
Evropska Turska (Rum) 182, 213, 260, 310. Up. Rum i Rumelija

Faget, gr. 95
Fekete Bator 96, 534
Fenelak, gr. 534
Ferhad-pašina bašča 214
Ferhad-pašina mahala (Banja Luka) 211
Ferhad-pašina mahala (Beograd) 84
Feth-i Islam, v. Kladova
Filibe, v. Plovdiv
Flešmart 520
Foča 77, 98, 261, 272, 399, 401—406, 450
Földvar 371, 503
Fortica 166
Frengistan (Zapadna Evropa) 170, 418, 564
Fruška Gora 508

Gabela 272, 409, 427, 441, 449, 451, 458—462, 485
Gacko 448
Gaja, ponor 81, 328, 355
Galata, kula (Stambol) 81, 422, 461
Galija (»Galbe«) 76, 500
Gatačko polje 272, 315, 445, 446, 448—452, 540
Gavato (Gavat), pl. 305
Gavato (Gavat), selo 305, 568
Gazi Murad-babina bašča 398
Gećup, mjesto 503
Geniš-agina mahala 84
Georgija, v. Đurđistan
Gerz Ilijas, mjesto 502
Geviz, v. Čerević
Gilad, selo 326
Giviz, v. Čerević
Glamoč 204, 271
Glasinac, selo 101, 473
Gojna Gora, kasaba 379
Gölhisar, v. Jezero
Golubac (Guverdžinlik) 66, 541
Gölükesre 566
Gornja čaršija (Srem. Mitrovica) 352
Gornja mahala (Srem. Mitrovica) 352
Gornja mahala (Vučitrn) 274
Gornja tvrđava (Ostrogon) 501
Gornja Vakuf-kasaba (Prijepolj) 389
Gornji grad (Beograd) 77, 78, 80, 81, 87, 504
Gornji grad, mahala (Beograd) 84
Gornji grad (Novi) 430
Gornji grad (Skoplje) 285
Gornji grad (Varadin) 512
Gornji grad (Vršac) 536
Gornji grad (Zvornik) 477
Gornji Obrovac 226
Gornji Tir (Tir Bala), mahala 85
Gradiška 216, 251, 254, 269
Gravište 233
Grbaljska župa, 430
Grbljan, pl. 152, 163
Grocka (Hisardžik) 69, 89, 94, 95, 348
Gurgurevci (Grkovci, Grkovičse) 507, 508, 514
Guverdžinlik, v. Golubac

Hadža 323
Hadži Ibrahim-efendijina mahala 263
Hadži Nezirova mahala 84
Hadži Sadikova mahala 84

Hadži Hamzina mahala 557
Hajdar-pašina mahala 557
Halep (Alepo), gr. 114, 284, 315
Halep, ejalet 315, 383
Hanja (Canea) 159, 189
Harmanli 59
Hama 518
Hamza-beg, gr. 371, 502
Hamza-bekli, selo 339
Hasan-pašina Palanka 68, 309, 348
Hašvar 255
Hatsek, polje, 325
Havala, v. Avala
Havernek 256, 525
Hejhat, polje 122, 573
Heluk 515
Hersek, kasaba 392
Herceg Novi, 478, 485
Hercegova zemlja 392
Hercegovački sandžak 77, 98, 170, 174, 175, 188, 260, 262, 271, 328, 378, 386, 389, 391, 392, 395, 399, 405, 406, 408, 409, 414, 429, 430, 439, 442, 447, 448, 450, 453, 457, 460, 463, 469—471, 515, 540
Hercegovačko primorje 118
Hercegovina 100, 102, 118, 164, 170, 404, 406, 412, 419, 428, 446, 447, 452, 485. Up. Hercegovački sandžak
Hibiževo, selo 59
Hims 518
Hindi-babina tekija 504
Hisardžik, v. Grocka
Hizir-fakili, selo 339
Hoćin (Hotin) 94
Hojrad 116
Hojsk(?) 158
Horos-kapija (Temišvar) 321
Horos, tvrđava 318
Hram, Ihram, Ram, grad 538, 539
Hrupište 566
Hrvatska (Hrvadistan) 76, 158, 164, 171, 186, 188, 217, 224, 242, 255, 366, 500

Ibar, r. 265
Ibrahim-ćelebijina mahala 84
Idriz-begova mahala 84
Ihtiman 60, 252
Ihram, v. Hram
Iločki kadiluk 514
Ilok 357, 359, 409, 512, 515—517
Ilova, r. 231
Imaret-mahala (Beograd) 84
Imaret-mahala (Čajniče) 395
Imotski 271
Indija 114, 366
Inebahti, v. Lepant
Irak Dadijan, gr. 573
Iran 573
Irem, vrt 350, 516, 544
Irig 507
Isa-begova mahala 263
Iskar 63
Islam (Sed-i Islam) gr. 161
Islavon, v. Slavonija
Istanbul, v. Carigrad
Istok, pl. 305, 551, 561—564, 567
Izmir, v. Smirna
Izvor, selo 302

Jablanica, pl. 333
Jablanica, selo 385
Jabuka, selo 326
Jadar, r. 474—476
Jadransko more 137, 150, 155, 160, 168, 169, 182, 189, 254, 335—337, 409, 421, 427, 429—431, 462, 487, 488, 550
Jagodina 67, 308, 309, 348, 376, 541
Jajce 72, 129, 130, 205, 252, 259, 271
Jalvan 313
Jankovci 521
Janok (Đur, Rab) 169, 416, 530
Janopolj 96
Janova 235, 313, 534
Janjina (Janya) 553
Jar, mjesto 560
Jarani (Parani) 563
Jas (?), varoš, 560
Jasenovac 217, 229, 269
Jastrebac, pl. 307
Jarak (Dere), mahala 396
Jedodičina, selo 408
Jedrene 59, 72, 142, 252, 278, 391, 551, 557
Jegar, v. Egra
Jelašca, 408
Jeleč 272, 406, 407
Jeleč-mahala 263, 264
Jemen 276

Jeni Bosna, kasaba 345
Jeni Hisar, v. Petrinja
Jenikala, v. Petrinja
Jenikale (Albanija) 337
Jenikala, v. Novi Zrin
Jeni Odalar (Instanbul) 569
Jeni Palanka, v. Nova Palanka
Jeni Pazar, v. Novi Pazar
Jeni Pazar v. Jeni Bosna
Jenopolje 346
Jerusalim (Kudus) 554, 571
Ješan, kasaba 333
Jezer-grad, v. Jezero
Jezero (Gölhisar) kasaba 130, 208, 252, 259, 271
Jezero, pl. 409
Jošanica, r. 265
Juk Kaz, pl. 140

Kačanik 252, 276, 278, 283, 290, 306
Kadina Luka, selo 377, 378
Kafane, mahala 88
Kahkaha 80, 81, 166, 362, 432
Kairo 293, 551
Kajali Dere, selo 59
Kalafa 271
Kalanda 489
Kaloča 521
Kamen (Kamengrad) 155, 188, 194, 270, 271
Kamenica, r. 332, 379
Kandija, gr. 335
Kanjiška kapija 248
Kanjiža, gr. 122, 236—238, 248, 367, 416, 472, 482, 485, 496, 499, 514
Kanjiža ejalet, sandžak 122, 237, 248
Kapetanovo Selo 233
Kapudžioglu, selo 338
Kapuli Derbend 60
Karaburun 405
Karadža (Crnica) 433
Karaferje 283
Kara-Foča (Anadolija) 405
Kara-Hodžina mahala 557
Kara-Kadija, mahala 341
Karakovići, selo 452
Kara-mahala, 263
Karansebeš 95, 325, 326
Kara Orman, mjesto 159, 172, 271
Kara Osmanli, selo 339
Kara-ova 159
Karaš, r. 538
Karašica (Kirašica) 484, 493
Karašova, pl. 538
Karaul-hana, menzil 180
Karin 26, 227, 270, 271
Karlice, visoravan 434
Karlovac 510, 511
Kasim-pašina mahala 364
Kastel, gr. 429
Kastor, gr. 170
Katel, gr. 271
Kavakli, selo 307
Kavala 551, 572
Kazandžijska čaršija 88
Kazandžijska mahala 84
Kazaska čaršija 465
Kečkemet 521
Kečkemetska pusta 521
Kečkivar (Kečkevar) 248, 366
Kefalonija, vilajet 169
»Kelbi«, v. Stražanj
Kemešvar, gr. 248
Kerbela 63, 111, 264, 365
Kešiš Dağ, pl. 134
Kevser, vrelo 285, 365
Kilija 72
Kilisali, selo 339
Kösk Abaze-paše (Beograd) 84
Kirintije, Kirintija Zrinskog (Kirintiluk) 240—242, 244, 250
Kiseljak (Ekši Sular) 126, 259
Kizil Hisar 501
Kladovo (Feth-i Islam) 346, 544
Klara 336, 429
Klora, vilajet 170
Klorica 172
Klimente, gr. 272
Klimente pl. 335
Klis, gr. 137, 148, 151, 153, 154, 155, 173, 175, 193, 195, 196, 197, 199, 204, 253, 270
Klisali, selo 301
Kliški sandžak 131, 137, 138, 151, 152, 174, 182, 183, 189, 192, 205, 470, 471
Kliško polje, 254
Klobuk 272, 445, 446
Ključ, gr. 272, 446, 448, 540
Ključ, nahija 446
Knin 156—160, 171, 183, 189, 225, 229,

270
Kobila, v. Kovilj
Kočani 345
Koči-begova mahala 557
Kodža Dağ, mjesto 317
Kodža-jajlasi, v. Stara planina
Kolari 69, 348
Kolašin (?), gr. 266
Kolašin, pl. 404
Kološvar 324
Kolubara, r. 93, 97, 98, 332, 378
Komogistan, 323
Komoran 442
Konstantinija, v. Carigrad
Konja 98, 324
Konjevići, selo 474
Konjic 112, 271, 470
Konjica, selo, 350
Koprivnica 255, 489, 490, 493
Köprülü (Titov Veles) 338
Korab, pl. 333
Korča 566
Körfez, v. Krf
Korija, gr. 272
Kor-Kula 461
Korlat 227, 270
Koruška (Duduška) 77, 158, 164, 167—170, 188, 200, 254, 255, 366, 486, 488, 489
Koskina mahala 84
Kosovo, polje 267, 273—275, 285, 391
Kostajnica 76, 218, 224, 229, 269, 293
Köstendil, v. Custendil
Kostursko jezero 306
Košilj, selo 471
Koštuniće, selo 379
Kotari 163, 189
Kotor 186, 248, 272, 335, 338, 391, 407, 412, 415, 416, 429, 430, 437, 439—442, 445, 450, 451, 471, 546
Kotorski zaliv 441
Kovaklu 341
Kovilj (Kobila) 511, 513, 527
Kovin 272, 333, 388
Kozluk 478
Krapina, gr. 492, 493
Kratovo 279, 287, 292, 294, 338, 344, 345, 370
Krčki sandžak 157, 159—161, 163, 165, 171, 174, 182, 183, 186, 188, 189, 220, 221, 224, 229, 255, 270
Krf (Körfez), ostrvo 164, 169
Krim 172, 573
Krit 163, 274
Kriva Palanka, v. Bajram-pašina Palanka
Kriva Reka, v. Bajram-pašina Palanka
Krka, oblast 76, 148
Krka, r. 162, 229
Krkler, turbe 278
Krupa, gr. 270
Krupa, r. 148
Krupa, sandžak 76
Kruševac (Aladžahisar) 66, 268, 307, 541
Kruševo 308
Krvava kula (Beograd) 84
Krvava kula (Herceg Novi) 432
Kuh-i Prolog, v. Prolog
Kuhistan 576
Kujludž, v. Kulič
Kujundžijska mahala 364
Kula (u zalivu Verige) 442
Kulič (Kujludž) 66, 332, 376, 540, 541
Kuloğlu mahala 557
Kumanovo 291, 292
Kumbor, gr. 272, 430
Kumova Slama 556
Kupa, r. 222—224
Kupinik, gr. 74, 514
Kupres 134, 158, 173—175, 191, 192
Kupreško polje, 134, 158, 173—175, 191
Kuršumlija 307
Kuršunđu, gr. 346
Kušlat 271, 474, 475
Kutina, selo 430, 431

Lab, r. 274, 275
Lazaret 196, 197, 199
Lazaret, Banduška-han, 419
Legrad 221, 249, 250, 255, 366, 490, 499
Lepant (Inebahti) 483
Lepenac, r. 276
Lerin 306
Leš 549, 550
Leva 502
Lijeva varoš 477, 478
Lika, gr. 76, 221, 225, 229, 270, 488

Lim, r. 262, 272, 333, 378, 385, 387—389, 392, 405
Lipete, gr. 112, 272, 449, 469
Liplje, selo 331, 378
Lipova, grad 528, 534
Lisovići, selo 331, 378
Livanjsko polje 136, 138, 141—145, 147, 149, 158, 170—172, 175, 185, 190—192, 195, 204, 256
Livno 125, 126, 136—138, 148—150, 172, 188, 191, 271, 488
Lončarić, gr. 269
Lugoš, gr. 95, 313, 535
Luka 210

Lješ, gr. 334
Ljig, r. 331, 332
Ljubinje 272, 415, 417
Ljubomir 417, 449
Ljubuški 192, 268, 271, 412, 449, 462, 469

Mabir 268
Mačkovac, han 100
Mačkovac, pl. 111
Mađarska 75, 93, 370, 500, 523, 527
Mahala Emina Mahmuna 557
Mahala Fakir Hadži Alije, 85
Mahala Hadži Halilove džamije 85
Mahala Hadži Pirine džamije 84
Mahala Hadži Salih-agine džamije 84
Mahala Iskender-begova mesdžida, 557
Mahala Junus-vojvode 557
Mahala Kodža Sijavuš-pašine medrese 577
Mahala Zulfikar-zade Mahmud-age 263
Mahmud-pašin Odžak 399
Majdan, selo 344
Makedonija 551
Mala čaršija 352, 354
Mala Demir-kapija 79
Mala kapija (Ilok) 516
Mala Požega 332, 337, 374, 377, 380
Malatija (Malatya) 297, 560
Mala tvrđava 355
Mali Kamen, gr. 155
Mali pazar 88
Maligan, gr. 283
Mal-Tepe 72
Malo pristanište 78
Malta 72
Manastir 388, v. Bitolj
Mandalina, gr. 186, 271
Mani Iple, r. 334
Manija 562—565, 567
Manya, rt, 335
Manžar, v. Bač
Marano, grad 488
Mardin 157
Ma'ret al-Nu'man, 383
Marina, gr. 146, 187, 194, 254, 271
Marjan (Split) 146
Martonoš 531
Martonoško jezero 531
Maržić, manastir 387
Mazenderan 280
Medain 551
Medina 76, 288
Medova, v. Moldava
Međumurje 193, 255, 366, 371, 486, 499
Megerlistan 323
Mehkema, mahala (Beograd) 84
Mehkema, mahala (Herceg Novi) 432
Mehkema, mahala (Osijek) 364
Meka, 76, 288, 571
Memi-begova mahala 352
Menemen 405
Menteše 573
Merami bašče (Konja), 98, 397
Meraš 313
Merti, mj. 244
Merzija 116
Mileševa, gr. 191, 333, 390—392
Mileševa, r. 389—392
Mileševac, grad, 272
Milovo, selo 300
Miljacka r. 102, 110, 111, 114, 115, 119
Mirčine, gr. 426
Misir 93, 137, 159, 323, 326, 393, 394, 442, 444
Mitrovica, Kosovska 252, 266, 267, 272, 274
Mitrovica, Sremska 94, 350, 351, 373, 481, 504, 507, 508, 514, 517
Mleci 93, 114, 149, 164, 195, 200, 487

Modava v. Moldava
Mohač 370, 371, 499, 503, 520
Mohačko polje 359, 369, 370, 511, 512
Mokro 101, 102, 259, 473
Moldava 537, 541
Moldavija (Bogdan) 142
Morava, r. 66, 242, 265, 274, 307, 308, 332, 375, 377, 379, 380, 541
Moravica, Moravci 331, 378
Moreja 72, 169, 335
Morine, pl. 409
Moriš, gr. 532
Moriš, r., 528, 533
Morović (Moravče) gr. 480
Moskovija, zemlja 122
Moslavina 235, 239, 242, 244, 269, 366, 482, 483, 496
Moslavinska kapija 248
Mostar 133, 192, 272, 405, 409, 462, 463, 469—471
Mostarski klanac 448
Mostarsko primorje 118
Mudurnu, r. (Anadol) 213
Mura, r. 248, 372, 486, 491, 496—498
Mura, oblast 167, 168, 254
Murad Karjesi, selo 293
Murad-pašina mahala 352
Murano 168, 169, 170
Musa-pašina Palanka 61
Musalla (Čajniče) 398
Musalla (Mostar) 469
Musala (Namazgah), mahala (Beograd) 84
Muske, selo 325
Musnik-Brdo, menzil 178
Mut, mj. 337

Nadaždi, vilajet 193
Nadin, gr. 160, 270
Nagoričano, Nagoriči, selo 293
Namazgah, mahala 84
Narin, gr. 79—81, 272, 477
Neferija, mjesto, 435
Nijemci (Nemse, Nemce) kasaba, 94, 481, 500, 508, 517
Neretva 409, 414, 427, 455, 461—463, 470
Nev-abad (Novo naselje) 133, 134
Nevesinje 272, 409—411, 413, 449, 453
Nevesinjsko polje 409, 411, 412, 452
Nikšić, gr. 272, 404, 443, 444, 471
Nikšić, nahija 444
Niš 62, 64, 347
Nočaj 515
Norin 409, 449, 461
Nova, voda 408
Nova Čaršija (Bač) 526
Nova Kasaba 473
Nova Palanka (Mađarska) 503
Nova Palanka (Yeni Palanka) Banat 536—538, 540, 541
Novatejn, v. Novi
Nova Varoš, gr. 252, 262
Novi, Herceg Novi, gr. 170, 272, 416—419, 428—431, 433, 434, 441, 442, 451, 540
Novigrad (Lika) 270
Novigrad, v. Petrinja
Novi han, mahala (Beograd) 84
Novi han (Zvornik) 478
Novi Pazar (Yeni Pazar), 252, 263, 265
Novi Zrin (Yeni kala, Novi grad) 248, 452, 472, 473, 485, 486, 489, 490, 492, 496, 498, 499, 504
Novo Brdo 120, 274, 306
Novski zaliv 335, 431, 432
Nutjak, gr. 271

Njemačka gora 169

Oboračke planine 128
Oborci, selo 129
Obrovac 162, 226, 270
Ofrasa, pl. 334
Ohrid (Ohru) 549, 551, 552, 561, 562, 564, 565, 567
Ohridsko jezero 334, 547—549, 553, 561, 565, 567
Ohridsko polje 562
Ohridski sandžak 333, 324, 546, 548, 564, 565, 567
Ohru, v. Ohrid
Ohruzade mahala 557
Olukļu-mahala 341
Omanica, selo 333, 385
Omiš 150, 151, 170
Omoras, selo 334
Orahovica, gr. 229, 237

Orahovica, sandžak 229
Orljava, r. 237
Oršava 74
Orta Madar 323
Osek, v. Osijek
Osijek (Osek) 75, 169, 232, 234, 235, 252, 269, 356—363, 366, 367, 369, 372, 481—484, 493, 495, 496, 503, 517, 519
Osječki kadiluk 519
Osman-agino selo 344
Osmansko carstvo, v. Turska
Osogovo, pl. 296
Ostrogon 501, 517
Ostrovica 172, 271
Otanj, selo 380
Otez, mjesto 159
Ovadžik, mahala 85
Ovče Polje 285, 302, 339, 343, 569
Ozrin, gr. 163

Pah, selo 331
Paka, r. 487
Pakra, pl. 215, 327
Pakra, r. 232, 233
Pakrac (Pakriče), gr. 232, 233, 269
Pakriče, v. Pakrac
Pakš 371
Pakšan 503
Panađurska kapija 364
Pančevo 89, 94—96, 312, 535
Pantele, Pentele 371, 502
Paračin (Parakin) 65, 66, 348
Pazar, selo (Hercegovina) 459
Paž (Paz), selo 567
Pečuj 75, 491, 499
Peć 283, 287
Pentele, v. Pantele
Perast 272, 430, 439, 440, 442, 445, 471
Persija 114, 122, 213, 260, 285, 326, 343, 366, 367, 570, 573
Peška, gr. 248
Pešter 265
Pešta 502, 530
Petrinja (Jeni Hisar, Yeni kala, Novigrad) 222, 225
Petrovaradin 511
Pilatovica, selo 307
Pirot (Šarkoj) 60, 61, 298
Piva 272, 404, 431, 443, 444
Pivska, nahija 471
Plav, gr. 261, 262, 333, 385, 404
Plevna 63
Pliva, r. 129, 130, 206—209
Plovdiv (Filibe) 59, 252
Pljevlje (Tašlidža) 272, 392, 397, 401
Pljevaljsko polje 394, 404
Počekovići, selo 446
Počinje, selo 100
Počitelj 272, 409, 448, 455, 458, 462
Podgorač 494
Podgorica 267, 272, 334, 335, 433, 441, 451
Podgradac 548, 549, 565, 566
Podunavlje 517
Poljska 93, 114, 323
Ponte Rosa, zaliv 272, 429, 431, 433
Popovište, visoravan 343
Popovo, nahija, 418, 448, 449
Popovo polje 459
Posedarje 162, 271
Poturan 307
Požega 75, 235—237, 268, 269, 283 491—493, 495
Požegadžik, v. Mala Požega
Požegadžik, kadiluk 374
Požeški sandžak 174, 234, 238, 269, 338, 360, 483, 491, 494, 519
Predol, Dol, kasaba 413, 449
Presjenice, selo 471
Prespa, kadiluk 564
Prespa, kasaba 567
Prespansko jezero (Prespa Gölü), 567
Priboj, gr. 261, 333, 385, 387
Prijepolje 272, 333, 388, 389, 391, 392
Prijeka (Karši), mahala 395
Prilep 302, 303, 306
Prilepsko polje 303
Primorje 193, 268, 271, 412, 449
Priština 252, 275, 306, 575
Prizren, gr. 283, 287
Prizren, vilajet 568
Prodin 163
Prokuplje 307
Prolog, gr. 149, 270
Prolog, pl. 141—144, 148, 149, 175, 190, 195
Prozor 272
Prusac (Akhisar) 131, 133, 134, 271

Pula (Apulija), oblast 154, 170, 336, 337, 429
Pula, otok 337, 409, 429, 451, 462

Rab, v. Janok
Raba, r. 248, 372, 500, 505
Rača 98, 177, 261, 271, 405, 478—480
Radna 534
Radolsek, gr. 487
Radolse, jezero 487
Radoš, selo 570
Radovište 569
Rahovica, gr. 269
Rakitnica, selo (Bosna) 471
Rakitnica (Dalmacija), v. Rinča
Ram, v. Hram
Rasina, r. 307
Raška, r. 264, 265
Ravna, pl. 99, 138, 140, 241
Ražanj 64, 347
Resen, Resna, kasaba 563, 567
Resna, nahija 552
Resna, pl. 305
Ribarska pijaca (Beograd) 88
Rila (Rilja) pl. 300, 563
Rinča?, Rinčse, Rinica, Rakitnica?, Rogoznica?, Rujica? gr. 183, 185, 186, 193, 194, 227, 254, 270, 271
Risan 272, 437, 443—445, 449
Rodos 72, 573
Rogoznica, v. Rinča
Rose, v. Ponte Rose
Rožaj 270
Rudna (Urdun) 535
Rudnik 66, 374, 375, 377, 541
Rudo 262, 272, 333, 385—387
Rujica, v. Rinča
Rum, Rumelija (Dijar-i Rum) 76, 93, 122, 185, 201, 203, 208, 259, 267, 274, 280, 286, 290, 293, 312, 318, 326, 328, 333, 387, 402, 422, 504, 541, 549, 553, 560, 561, 563, 568, 570, 574
Rumelijski ejalet 258, 268, 272, 273, 275, 279, 295, 299, 301—303, 307, 308, 338, 340, 552, 575
Rumili Hisar na Bosforu 440
Runičse(?) 239
Rušanj? (Ružaj?) 331, 374, 378

Sača, selo 301
Sadovorsa(?) grad 488
Sahat-kapija (Beograd) 78
Sajda 93
Sakiz, ostrvo 156
Sama Čajiri 346
Samakov 300, 338, 345
Sandžak, gr. 271
San Đovan, luka 549 550
Saraj, Saraj Bosna, v. Sarajevo
Saraj mahala (Banja Luka) 211
Saraj mahala (Kruševac) 308
Sarajevo, (Saraj, Saraj Bosna Saraj, Saraj Bosna) 84, 101, 103, 106, 108, 110, 111, 117, 119, 121, 123, 126, 163, 171, 252, 259, 264, 271, 280, 284, 290, 293, 419, 451, 470, 472, 437, 488
Sarajevska rijeka, r. 259
Sarip Hisar 312
Sava, r. 73, 77, 81, 85, 90, 91, 84, 95, 98, 112, 130, 148, 169, 215, 217, 229, 231, 233, 238, 241, 242, 248, 251, 253, 254, 261, 333, 349, 351, 353, 373, 378, 385, 387, 388, 405, 478, 480, 481, 483, 485, 489, 507
Sazli göl 561
Sebeš, gr. 313, 535
Sečuj 503, 520
Sedd-i Islam 270
Segedin 512, 528, 529, 531
Segedinsko jezero 531
Segedinsko polje 512
Segedinski sandžak 511, 521, 522, 525, 527—529
Seksar, Seksard 371, 503
Selanik, v. Solun
Sejhun, v. Sirdarja
Seleuš, selo 95, 326
Selnice, grad 487
Selničko polje 487
Selsebil, vrelo 107, 293
Sendžar, gr. 259
Senkor, selo 434
Senta 529
Sentmihalj, selo 326
Serez 552, 563, 575
Sevojno, selo 380
Sicilija 429
Sidrekapsi, gr. 120, 574
Siget, Sigetvar 235, 482, 485
Silvan, vrelo 571
Simeonovo vrelo 571

Sinan-begova mahala 341
Sinan-pašina česma 397
Sinan-pašina mahala 395
Sinj 151, 152, 177, 183, 270
Sirac, Sirče gr. 233, 269
Sirdarja (Sejhum) 463
Sirem, v. Srem
Sirija 93
Sirijski Tripolis, v. Tripolis, Sirijski
Sisak 222, 224—226, 270
Sivas 313, 315
Skadar 329, 334, 337, 379, 441, 442
Skadarski sandžak 335—337, 471
Skoplje (Üsküb) 214, 278—280, 283—287, 289, 291, 293, 302, 306, 338, 391
Skoplje, v. Donji Vakuf
Skopski sandžak 279, 292
Skradin 160, 161, 270
Skrapež, selo 379
Skrapež, r. 332, 377
Skutari, Üsküdar 72, 256
Slankamen 73, 509—511, 529
Slana, r. 418
Slano, gr. 272, 418, 426, 437, 449
Slatina 534
Slavkovica, selo 378
Slavonija (Islavon) 76, 158, 164, 167—169, 188, 193, 255, 366, 371, 486, 489, 500
Smederevo 94, 164, 309, 310, 376, 446, 540
Smederevski kadiluk 540
Smederevski sandžak 64, 68, 76, 82, 237, 310, 327, 332, 374, 376—378, 538, 540, 542, 543
Smirna (Izmir) 93, 405, 552
Smokova gora, pl. 151
Smrdljikovac, selo 331, 378
Soboča (Zabok), grad 486
Sobočka, v. Subotica
Sofija 60, 218, 252, 253, 298, 300, 301, 342, 344, 347, 576
Sokol 271
Solin 195, 196, 271
Solmoš 534
Solun, Selanik 93, 120, 314, 280, 283, 519, 554
Sombor 520, 522
Sotin 354, 373, 481, 504, 518, 526
Spas 337
Split 114, 137, 144, 148, 154, 170, 173, 175, 189, 194, 195, 197—200, 204, 253, 270
Srbica 306
Srebrenica 77, 98, 129, 271
Srednja Dobrinja, selo 379
Srednja Madarska 530
Srednje groblje, mahala 85
Srem (Sirem) 75, 357, 359
Sremska Mitrovica 327
Sremski sandžak 268, 350—352, 479, 480, 481, 507—509, 514, 515, 526
Sredni grad (Osijek), 362—365
Srednji trg 88
Sredozemno more 155, 170, 405
Stambol, v. Carigrad
Stanköj 156
Stara čaršija (Foča), 400
Stara mahala (Ćustendil) 296
Stara mahala (Vučitrn) 274
Stara planina (Kodža yaylasi) 547
Stari Vlah 385
Starovo 345, 548, 565, 566
Stolac (Ustolče) 272, 413, 414, 455
Stolni Beograd 76
Struga, Ustruga, Ustruka, grad 547—550, 565
Struga, nahija 552
Strumica, gr. 560, 572—576
Strumica, r. 343
Stržanj 135, 173, 271
Stupčanica 234, 269
Subhan, pl. 134
Subotica (Sobočka) 529—531
Sudok, vrt 559
Suha Vrba 178
Sultan-Bajezidova mahala 432
Sv. Gothard 500
Szekelyhid 96
Szekeső 371

Šabac (Bögürdelen) 73, 77, 94, 98
Šahin-pašin Odžak 100
Šapka, pl. 305
Šaritak, gr. 96
Šarköj, v. Pirot
Sebeš, grad 313, 535
Šehid-mahala 274

Šehitluk, groblje 312
Šehitluk, mjesto 145
Šehre-kosdi, varoš 344
Šibenik 114, 148, 149, 170, 173, 175, 177—179, 181, 183, 185, 189, 193, 253, 254, 271, 488
Šikloš 75, 485
Širaz 560
Šolmoš 95
Španija 164, 170, 551
Štavna, pl. 385
Štavna, r. 333
Štip 287, 293, 339, 340, 343, 344, 568, 569
Štipski kadiluk 569
Šujica, kasaba 135, 136, 172, 173, 175, 192
Šumetlica, r. 230
Šušik, gr. 324
Švedska 93, 323

Tabačka čaršija 464
Tabačka mahala 84
Tabe Saraj, gr. 122
Tabhane, mahala 88
Tamiš, r. 312, 535
Tasovčići, selo 459
Tašlidža, v. Plevlja
Tašlik (Kamenita) mahala 84
Tatar Pazardžik 60, 252
Taus, pl. 563
Tebriz 560
Tekija, mahala 557
Temišvar 69, 96, 312, 313, 318, 320, 321, 323, 325, 327, 492, 535—537, 539
Temišvarski ejalet 95, 312, 325, 326, 536
Temišvarsko polje 142, 324
Teočin, selo 379
Terčal, r. 538, 541
Terike bazar, mahala 263, 264
Tikveš, kasaba 570
Timočke planine 346
Timok, r. 346
Tir Bala, v. Gornji Tir
Tisa, r. 255, 324, 510, 528, 529, 531—533
Titel 510, 527—529
Tokat 381
Tolna 371
Tomanica, selo 301
Topčidere, selo] 91
Topla, potok 433
Topola, r. 431
Toprakluk 500
Tornik, visoravan 385
Tortum, 324
Tovarnik, palanka 354, 373, 481, 504, 517
Tovarnik, visoravan 333
Transoksanija 573
Trapezunt 554
Travnik 127, 129, 259, 271
Trbušnica 378
Trgovište 266
Trikala 549
Tripolis, Sirijski 315
Trn, kasaba 216, 251
Trnovica, kapija 432
Trogir 154, 270
Tundžar, nahija 178
Turan 573
Turbe, grad 491
Turbe, mahala 395
Turhan-zadeova mahala, 296
Turkmenistan 574
Turopolje 225
Turska, Tursko Carstvo, Osmansko carstvo 80, 288, 322, 323, 343, 367, 388, 420
Tuz, r. 446
Tuzla 256, 271, 478
Tvrdić, selo 333, 380

Udbina (Udvinye), gr. 76, 221, 225, 229, 248, 270, 488
Ugarska 325, 349, 358, 507
Ujvar, gr. 248, 500, 501
Ulcinj 336, 337
Ulcinjski kadiluk 336
Ulog 77, 98, 129, 272, 404, 408, 409, 449, 515
Una, r. 215, 217—219, 221, 229, 294, 489
Unđurovina 79
Urdubad 560
Urdun, v. Rudna
Urfa, gr. 181
Uskoplje, v. Donji Vakuf

Ustikolina 77, 98, 261, 272, 405, 406
Ustruga, v. Struga
Usküb, v. Skoplje
Uvac, r. 333, 385
Üsküdar, v. Skutari
Uzundžova, kasaba 59
Ustolče, v. Stolac
Užice 66, 332, 333, 377, 379—382, 387, 398
Užička Požega, v. Pozegadžik 374

Vac 357
Valona 169
Valpovo (Valik), 75, 237, 366, 367, 483, 484, 493, 496
Valpovska kapija (Osijek), 364
Valjevo 77, 94, 97, 332, 378
Van 134, 157, 446
Varad, Varadin, Veliki Varadin 59, 89, 96, 141, 142, 238, 256, 258, 310, 313, 315, 316, 324, 325, 357, 359, 369, 511—513, 517, 529, 534, 537
Varadski ejalet 313
Varcar Vakuf 130, 158, 209, 259
Vardar 280—284, 286, 298, 301—303, 305, 343, 568
Varna, gr. 313
Varna, ejalet 313
Varoška tvrđava (Ilok), 516
Varije (Varye), selo 568
Vaslon, selo 244
Veles (Köprülü) 283, 287, 301, 306
Velika, gr. 231, 269
Velika čaršija 352
Velika kapija (Baja), 522
Velika Varoš (N. Palanka), 537, 538
Veliki Kamen, gr. 155
Veliki Kečkemet 530
Veliki klanac 449
Veliki Varadin, v. Varad
Veliko pristanište 78
Velin 227, 270
Venecija, gr. 168
Venedik (Dubrovnik), 420, 422
Veriga 272, 429, 441, 442
Vidin 346
Vidinski sandžak, 347
Vilagoš 534
Vinac, gr. 205
Virovitica, gr. 235, 240, 269
Visoko, gr. 271
Višegrad 77, 98, 252, 260, 261, 262, 271, 333, 405, 517
Višnjica 91
Vitez 129, 259, 271
Vize-saraj 122
Vlandovo 570—527
Vlaška (Eflak) 71, 118, 142, 522, 523, 529, 534, 535, 545
Voćin, gr. 234, 239, 269, 517—519
Vodena kula (Skoplje) 281
Vojka 373, 504, 507
Voranica 430, 431, 432
Vrana, gr. 161, 171, 271
Vransko polje 171
Vranje 298
Vrba 177, 514
Vrbas, r. 128—130, 205, 206, 210, 211
Vrbov Gaj 178
Vrelo (Bosne) 119
Vrhpoljice 178
Vrkani 359
Vrlika 156, 270
Vršac 313, 325, 535, 536, 538
Vučitrn 252, 273, 306
Vučitrnski sandžak 273
Vuka, r. 355, 356
Vukovar 354, 355, 372, 481, 504, 519
Vukovarska kapija 364

Zabak, v. Soboča
Začasna 493
Zadar (Zara) 114, 146, 148, 149, 163—168, 170, 171, 186, 193, 209, 253, 254, 270, 488
Zadarsko polje, 166
Zadvarje 150, 151, 270
Zag 411
Zagor, pl. 261, 404, 406
Zagor, Zagorje nahija 77, 408
Zagreb, gr. 224—226, 269, 489
Zagrebačko polje, 224, 225
Zajac, gr. 269
Zakintos, otok, 169
Zalom 448, 452
Zapče, gr. 233
Zara, v. Zadar
Zavija, selo 96
Zejnudin-agina mahala 84
Zemun 73, 74, 94, 349

Zemunik, gr. 162, 171
Zemunsko polje 81, 85
Zemzem 571
Zihna 552, 575
Zmijanje, pl. 148, 158, 189, 217, 253
Zobdol (Zovdol) 412
Zrb deresi (Zrmanja), mjesto, 190
Zrin, gr. 224, 270, 496
Zrin, vilajet 193
Zrmanja 190
Zukov Han 260
Zulmija, mahala 557
Zvečan, kasaba, 267, 273
Zvornički kadiluk 256
Zvornički sandžak 174, 271, 401, 475, 478, 479
Zvornik, grad 71, 77, 102, 164, 256, 261, 268, 271, 474, 476, 480

Žebelj, selo 326
Žitni trg, v. Terike bazar

Yeni Odalar, 339

INDEKS LIČNIH IMENA I ETNIČKIH NAZIVA

Abaza 176, 177, 323
Abaza-paša 84, 91, 347, 424, 425, 432 433
Abdi-aga 471
Abdi-čelebija 117
Abdi-efendija, vaiz 507
Abdinebi, pjesnik 109
Abdulah-aga, Hadži 433
Abduldžebar 85
Abdulkadir Gilani 110
Abdurrahim-efendija 83, 87
Abesinac 356
Abidin-paša 283
Adli-efendija 341, 342, 344
Adni, pjesnik (1619) 132
Afo-zade 89
Aga, dobrotvor Ohrida 599
Ahmed I, 203, 288, 303, 336, 562
Ahmed, Gazi 94
Ahmed, haznadar 257
Ahmed-aga, Čose 340
Ahmed-aga, dobrotvor Beograda 85
Ahmed-aga, Hadži 415
Ahmed-aga, Kodža Serdarzade 339
Ahmed-aga iz Štipa 340, 341
Ahmed-Ahmo 116
Ahmed-baba 195
Ahmed-beg, dobrotvor Pljevlja 394
Ahmed-beg Hercegović, v. Ahmed-paša Hercegović
Ahmed-beg, sandžak Lepanta 483
Ahmed-ćehaja 258
Ahmed-čelebija 496
Ahmed-dede 61
Ahmed-efendija, dobrotvor 467, 468
Ahmed-efendija, Hatvani 89
Ahmed Giraj-han 485, 496, 500, 503
Ahmed-paša Ćuprilić, v. Ćuprilić Ahmed-paša 485
Ahmed-paša, defterdar 372, 496, 506
Ahmed-paša, dobrotvor Štipa 341
Ahmed-paša, Hafiz 265
Ahmed-paša, hercegovački sandžak-beg 188
Ahmed-paša Hercegović (Hersek-oğlu) 71, 102, 156, 164, 261, 336, 388, 391, 392
Ahmed-paša, Kedik 446
Ahmed-paša, Kodža 73, 483, 527, 528, 535—537
Ahmed-paša, veliki vezir 223
Ahmed-paša Melek 103, 117, 125, 128, 131, 134, 138, 141, 142, 148, 151, 152, 155, 156, 159, 166, 168, 170, 173, 176, 180, 185, 191, 192, 196, 207, 209, 213, 215, 219, 220, 239, 246, 247, 250, 252, 253, 257, 258, 260, 261, 275, 283, 290, 291, 298, 299, 312—314, 316, 321, 322, 325, 326, 329, 330, 334, 337, 338, 346, 387, 459, 472, 488, 490, 494, 505
Ahmed-paša, Sejdi, Gazi, v. Sejdi Ahmed-paša
Ajantadža 573, 575
Ajas-paša 511
Ajvaz, v. Ivaz, Hadži
Ak-Šemsudin 380, 391
Alajbeg, dobrotvor Ćustendila 296, 297
Alajbeg, dobrotvor Prilepa 303
Alajbeg, dobrotvor Prištine 276
Alajbeg, dobrotvor Užica 382
Alajbegovići (Alajbeg-zade) 274
Aleksandar Makedonski, Veliki (Iskender-i Rumi) 188, 242, 245, 303, 513, 572—575
Alemdar-baba 275

Ali-aga, ulak 73
Ali-aga Fačatli 313
Ali-aga, Kiridi (Kridi) 253
Ali-aga, Mimar 85
Ali-aga Nišlija 61, 63
Ali-aga Serdar 85
Ali-aga, zapovjednik straže 175
Ali-beg Mihalbegzade, Gazi 339—341
Ali-beg, sandžak ohridski 562
Ali-efendija 385
Ali-efendija, brat Ibrahim-efendije roznamedžije 410, 412
Ali-efendija, imam
Alija-Aljo 116
Alija, ranar 89
Alija, Hadži, dobrotvor Beograda 86
Alija, Hadži, dobrotvor Mostara 467
Alija, Hadži, dobrotvor Pljevlja 394
Alija, Hadži (Hadži-beg) 544
Alija, Hadži, sin Musa-agin, 458
Alijudin Rumi 344
Ali-paša, čarkadžija 369
Ali-paša Čengić, v. Čengić, Ali-paša
Ali-paša, Gazi 107
Ali-paša, muhafiz Leve 502, 505
Ali-paša, namjesnik Sivasa 313
Ali-paša, Kapudan 256, 371, 373
Ali-paša, Kodža 109
Ali-paša, Köse, 59, 96, 141, 258, 313—325, 442
Alžirci 429, 461
Ama-dede 297
Apafi Mihal 502, 532
Arap-buljubaša 144
Arap, Hadžu'l-haremejn 376
Arapi 562
Aristotel 435
Arnauti 200, 335, 368, 551, 561
Arslan-beg, prizrenski beg 329
Arslan-paša, Kodža, v. Jahjapašić, Arslan-paša
Arslan-pašazade 303, 306
Art-Ali 176
Arzi-čelebi 285
Asaf Berahja 123, 368, 416
Asija 89
Atai-čelebi 289
Atlibegović 141, 143, 146, 149, 172, 178, 179
Austrijanci 515
Aziz, svetitelj 573
Aziz-efendija, imam 576
Aziz Muslihudin-efendija 385
Azrail, anđeo 318

Baba Ahmed-aga Cetinski 144, 150, 175, 190, 197, 202, 204
Baba Džafer, ključar 258
Baba Lokman 285
Baba Meddah, v. Meddah-baba
Baba Smail-aga, v. Smail-aga, sin Baba Ahmed-age
Baba Turabija 506
Bačani 77, 169, 255, 359, 371, 500
Bag-beg 193
Baja, hajduk 305
Bajezid 352, 404
Bajezid I 278, 309, 327, 374
Bajezid II 72, 99, 123, 227, 282, 286, 287, 400, 411, 412, 432, 433, 446, 539, 555
Bajezid-baba 404, 405
Bajezid-beg, Gazi 352, 353
Bajko 89
Bajram-baba 367
Bajram-beg 84, 85, 87, 88, 90, 352
Bajram-paša 293, 294, 301
Bali, Hadži 395, 397
Bali-beg, Gazi, Smederevski (Semendireli, Malkočević) 68, 69, 309, 311, 312, 375, 535, 537, 541, 544
Bali-beg, Küčük, v. Jahjapašić, Bali-beg
Bali-efendija 298, 300, 342, 344, 576
Balta-beg, Hadži 101
Ban, istoričar 572
Banjolučani 115
Batori 512
Begovići 175
Behlul 116
Behram-aga 340
Behram-beg 90
Behram-paša 511
Behzad, mladić 337
Behzad, slikar 394, 401, 423
Bekir, Hadži 217
Beko-paša, v. Mehmed-paša, Bijikli
Bektaš-beg, vojvoda, Gazi, 160, 188, 227

Beograđani 93
Berri-paša 523, 524
Bešaret, Hadži 120
Beširr, Hadži 113
Bilak-beg 188
Bočkaj, ban 357
Bočkaj, kapetan 360
Bočkaj, Marko 530
Bogul, narod 573
Boljanić (Bolhenikli), Husein-paša 390, 393, 394, 401, 404
Boljanić, Džafer-beg 395
Bošnjaci 99, 120, 159, 178, 199, 214, 232, 368, 377, 478, 511, 517, 526
Bugari 61, 84, 99, 105, 303, 326, 331, 333, 343, 377, 382, 387, 551, 566, 568, 569, 571
Bugarkinje 117

Ceribaša, dobrotvor 382
Cerničani 249
Cigani (Kipti) 84
Crnogorci 200, 335, 429

Čaluk, Mustafa-aga 544
Čaluk, Osman-paša 544, 545
Čatalbaš-paša 313
Čauš, dobrotvor 84
Čelebi-aga 320
Čelebi-efendija iz Beograda 84, 89
Čelebi-efendija iz Skoplja 286
Čelebi, sin Vejsi-efendije 290
Čelebiler 340
Čengić, Ali-paša 158, 174, 407, 408, 448, 460, 479
Čengić, Rustem-beg 408
Čengići 471
Čerkezi 176, 323
Čik Salih 185
Čovo-zade 89, 116
Čultaroğlu 144, 171, 179
Čumuldžizade 342

Ćehaja, dobrotvor 365
Ćor-Jusuf-beg 437, 443
Ćose, Ali-paša, v. Ali-paša, Köse
Ćuprilić, Ahmed-paša, Fazil 368, 456, 485, 398, 469
Ćuprilić, Mehmed-paša 66, 147, 142, 143, 147, 251, 253—256, 258, 314—317, 321—323, 376, 441, 442
Ćuprilić, Mustafa-beg 256

Danijal-paša 455
Dari, pjesnik 87
Darijus, kralj 573
Daši, pjesnik 140
Davud, kovač 402
Davud-aga, emin 437
Dedžal 422
Defterdar-paša 293, 400, 465
Deli-beg 291
Derviš Ahmed, Halhali 505, 506
Derviš-beg Jahjapašić, v. Jahjapašić Derviš-beg
Derviš Mehmed Horasani 87
Derviš Mehmed, šejh 87
Derviš Mehmed Zilli 75
Despot, kralj 60, 62, 65, 67, 71, 97, 98, 301, 535, 548
Dešo-zade 116
Devri-zade 212
Dilaver-aga 194, 196
Dubrovčani 272, 425, 426, 428, 434, 437, 445, 449, 462
Dučjegli, kćerka Vukoglua 309
Dukat(ar)oğlu, Hadži Ahmed 139
Dulbend-kadija 304
Dur-zade, Hadži Husejin 87

Džafer 89
Džafer-aga 382
Džafer-aga, zaim 385
Džafer-beg 291
Džafer-beg Boljanić, v. Boljanić, Džafer-beg
Džaferbegović (Džaferbegzade), zaim 133
Džaferbegovići, kliški 152
Džafer Bermeki 67, 402
Džafer-efendija 403
Džanan-efendija, Küčük-Emirzade 344
Džanan-hatun 87
Džan Arslan-paša, v. Jahjapašić, Arslan-paša
Džari Čelebi 383, 384

Dželaludin Rumi 110
Dženeral, kapetan 152
Džengizade, v. Čengić
Džimdžim, defterdar 539
Džin-Ali-aga 85

Eb-paša 106
Ebu Džehl 533
Ebul-Feth, v. Mehmed II
Egipćani 574
Ejnehan-beg 84, 85, 88
Emin 85
Emir-čelebi, efendi, sultan, Büjük, šejh 342, 344
Emir-čelebi, efendi, sultan, Küčük, šejh, 342, 343, 344
Emir Hasan 84, 85
Emir Mehmed-aga 403
Emir-paša 281
Emir-sultan 307, up. Emir-čelebi
Erdedi 222
Evlija Čelebi 120, 141, 143, 180, 185, 204, 215, 238, 239, 251, 256, 290, 306, 318, 319, 324, 325, 329, 345, 346, 398, 449, 462, 464, 485, 505, 506, 531
Evrenos-beg, Gazi 278, 292, 547, 548, 574
Evropejci 118, 202, 435

Fahri, pjesnik 401
Faik-paša 549
Fakir, Hadži Alija 85
Faraon 533
Faruki, pjesnik 291
Fatih, v. Mehmed II
Fatima-sultanija 136, 303, 329, 400, 404
Fazli-paša 134, 158, 159
Fehmi Čelebi 384
Ferdinand, kralj 218, 355
Ferhad, legend. 116, 149, 310, 561
Ferhat-baba 527
Ferhad-beg (paša), Kodža 106, 111, 118
Ferhad-paša (Dalmatinac) 84, 85, 199
Ferhat-paša, Serdar 236
Ferhadpašić, Mehmed-beg 257
Fettah 573
Filipzade 116
Filkos, mudrac 572
Firdevsi, pjesnik 289
Franci 75, 106, 118, 202, 328, 409, 422, 488

Gabor 502
Gazi-beg 562
Geniš-aga 84
Grbo-buljubaša 178, 179
Grci (Rum) 84, 105, 118, 382, 422, 573
Gufti, pjesnik 86
Gürdži, ćehaja Ćuprilića 258
Gurdžibegzade 320
Guri, sultan 72

Hadžići (Hadžizadeler) 85
Halil-efendija 85
Hadži-beg, v. Alija, Hadži
Hadži-beg, dobrotvor Bitolja 304
Hadži-beg, dobrotvor Prištine 276
Hadživad, v. Ivaz (Ajvaz), Hadži
Hadži-zade, imam 497
Hafs 559
Hajdar-ćehaja, dobrotvor Niša 63, 64
Hajdar-ćehaja, dobrotvor Prusca 132
Hajdar-paša, dobrotvor Ohrida 557, 558
Hajdar-paša, Gazi, dobrotvor Bitolja 304
Hajli-čelebija 506
Hajrudin-paša 428
Hakani, pjesnik 288
Haki, pjesnik 285
Halil-aga, aga janjičara u Levi 502
Halil-aga, aga janjičara u Livnu 142
Halil-aga, prvak Struge 550
Halil-paša, Namazi 214
Halil, Hadži 85
Hamza, Hadži 557, 558
Hurem, Hadži 264
Husam-aga, Hadži 433
Husein, Hadži, dobrotvor Pljevalja 394
Husein, Hadži, dobrotvor Sarajeva 114
Halim-efendija 354
Haman, legend. 533
Hamza, svetitelj 319
Hamza-baba, Hindi 474

Handan-ćehaja 139
Hasan, Karahisari 396
Hasan, sin Jusufov 403
Hasan-aga, dobrotvor Beograda 85
Hasan-aga, dobrotvor Travnika 128
Hasan-efendija 382, 384, 385
Hasan-efendija Omerbegović 74
Hasan-paša Boljanić Husein-paša Boljanić (v.)
Hasan-paša Došen (Predojević) 220,
Hasan-paša, Jenter 313, 485, 496
Hasan-paša, vezir 68
Hasna, žensko ime 116
Hašimi, pjesnik 64
Hatem-i Taji 67, 402
Hatif, pjesnik 114, 465
Hava 89, 116
Herceg-ban 249, 391, 392
Hercegović, Ahmed paša, v. Ahmed-paša Hercegović
Herceg-banoğlu 499
Hersekoğlu, v. Ahmed-paša Hercegović
Hevaji, pjesnik 303
Hilali, pjesnik 284, 291
Hindi-baba 355, 356, 357, 372, 504
Hindi Hamza-baba 474
Hisar-beg 307
Hizir 443, 469
Hizir-beg 483
Hizir Ilijas 422
Hrvati (narod) 120, 137, 160, 162, 164, 171, 188, 189, 200, 216, 220, 221, 225, 226, 230, 238, 368
Hrvati-sejmeni 348
Hrvatice 117
Hrzul 144
Hudavendigar, Gazi, v. Murad I
Hulusi-efendija, Merhabazade 214
Huma 89, 116
Humam-dede, imam 524
Hurem 116
Hurem-čelebija 208
Husam-dede 298
Husam-kapetan 206, 208
Husam-paša 341, 342, 344
Husamudin-efendija 385
Husein Bajkara, muzičar 373, 389
Husein, unuk Muhamedov 63
Husein-Huso 116
Husein-aga, ćehaja Mustafa-paše Tekelije 142
Husein-aga, dobrotvor Užica 382
Husein-aga, zet Čengi Mustafa-age 319
Husein-aga, selam-čauš 320
Husein-aga, Parmaksuz 85
Husein-buljukbaša, Arnaut 144
Husein-ćehaja 63
Husein-efendija 385
Husein-efendija, Almadži (Jabučar) 215
Husein-paša Boljanić, v. Boljanić, Husein-paša
Husein-paša, Gazi 559
Husein-paša, Sari, brat Sijavuš-paše 313
Husein-paša Suhela 174
Husrev-baba 367
Husrev-beg, Gazi 73, 74, 106, 107, 108, 111, 118, 123, 125, 131, 137, 150—152, 160—164, 171, 172, 188, 195, 199, 204—206, 208, 216, 219, 231, 349, 350, 418, 428
Husrev-paša, Hasum 227
Hušenk, car 574

Ibn Džabir 133
Ibrahim, Čole (Köle), razbojnik 478
Ibrahim, Hadži 85
Ibrahim-aga, Čose 506
Ibrahim-aga (Ragčić), ćehaja vel. vezir 373, 416, 425, 455, 456, 458, 459, 466, 467, 469, 505, 506
Ibrahim-aga, Sari, muselim 125
Ibrahim-baba, Gazi 129
Ibrahim-beg, Beli Sari 174
Ibrahim-beg, kapetan Krupe 240
Ibrahim-beg Malkočević (Malkočzade) 130
Ibrahim-beg, sin Sejdije 321
Ibrahim-čelebija Kruševljanin 84, 85
Ibrahim-efendija, Bistrigi 110
Ibrahim-efendija, Hadži 98
Ibrahim-efendija, Hadži, osnivač mahale 263, 264
Ibrahim-efendija, Kamiži 215
Ibrahim-efendija, osnivač hana 264

Ibrahim-efendija (paša), Kadizade Jahjapašić 235
Ibrahim-efendija, Roznamedži 467
Ibrahim-efendija, ruznamedžija 410, 412, 464
Ibrahim-han, sultan, 152, 181, 189, 410, 460
Ibrahim-Ibro 116
Ibrahimzade 533
Ibrahim-paša 296
Ibrahim-paša, dobrotvor Prijepolja 389
Ibrahim-paša, Haznadar 410
Ibrahim-paša, bivši dogandžibaša 313
Ibrahim-paša, vezir sultan Sulejmana 69, 355, 357, 361, 369, 483, 511, 512, 515, 521, 528
Ibrahim-paša, Sarhoš 162—234, 236, 238, 243, 244
Ibrahim-paša, Sarhošzade 174
Idriz-beg 84, 85
Ilahi, Simavi 287
Imam-efendija 550
Isa-beg (paša), Gazi, 108, 109, 111, 263—265, 282, 284, 286
Ishak, Hadži 316
Ishak-aga, Hadži 505
Ishak-beg, Gazi 282, 284, 286, 291
Ishak-efendija 304
Iskender-beg 557
Iskender-i Rumi, v. Aleksandar Veliki
Ismail, Hadži 516
Ismail-aga 204
Ismail-baba, Gazi 129
Ismail-paša, Čatira-patira 313, 316—318, 321, 389, 505
Ismail, šah 72
Isus Hrist 181, 194, 204, 322, 388, 420, 423, 426, 571
Ivaz (Ajvaz), Hadži 181, 203

Jabučar, Husein, v. Husein Almadži
Jagdži Hadži-Alija, 91
Jagdži-zade 89
Jahja Selanikli, emin 306
Jahja-aga 340
Jahja-beg 375
Jahjali, v. Jahjapašić
Jahja-paša 282—284, 286, 287
Jahjapašić, 235
Jahjapašić Arslan-beg, (paša) Kodža 303, 306, 502, 505, 516
Jahjapašić, Bali-beg, Küčük 73—75, 82, 311, 312, 509, 510
Jahjapašić, Derviš-beg 67
Jahjapašić, Mehmed-beg (paša), Gazi 86—88, 90, 91, 227, 230, 231, 234, 236
Jahši-alajbeg 476
Jahyapašazade, v. Jahjapašić
Jakob, Jevrejin 89
Jakub-aga 299, 302
Jakub-čauš 299
Janko, sin Madijana 551
Janoš, ugarski kralj 349, 501
Janoš, Siklabi, srpski kralj 309
Janvan, Jonavan, brat Janka, sina Madijanova, istoričar 551, 554, 572, 573
Jasavul, Timurtašpašazade 275
Jedžer-ban 524
Jeke (Jike) Kirigi, buljubaša 178, 179
Jermeni 105, 382, 422, 576
Jevreji 84, 105, 422
Jezid 533
Jike Kirigi, v. Jeke Kirigi
Junak Stefan, kralj 532
Junak-zade 116
Junus 573
Junus, vojvoda 557, 558
Juro 116
Juruci 338, 575
Juruk-vezir 248
Jusuf, ćehaja Melek-Ahmed-paše 177—180, 182—185
Jusuf-aga 91
Jusuf-aga, Biogradlija 217
Jusuf-aga, Kodža 85, 88
Jusuf-beg 63
Jusuf-beg, Rišnjanin 443, 446
Jusufbegović, Mehmed-beg 329, 336, 337
Jusuf-paša, Kodža, Mašković 136, 171, 189

Kadić Mustafa-efendija 399, 404, 341, 342

Kadri-baša 85
Kafi, Hasan, šejh 132, 133
Kaja-sultanija 202, 244, 426
Kalamun 574
Kalmik, narod 573
»Kalptan«, brat austr. česara 222
Kamiš Veli 176
Kanjižani 248, 249
Kapetan, dobrotvor 87
Kapidžija, dobrotvor 85
Kapudanzade-efendija (Kapetanović) 89
Kara Bela, dobrotvor Iloka 516
Karađoz-beg, v. Mehmed-beg, Hadži
Karanđoloz 422
Karahisari 403
Kara-hodža 557, 558
Kara-kadija 341, 342
Karakaš-paša, budimski vezir 94
Karli-zade 282, 283
Karun 533
Kasim, Hadži 558, 559
Kasim-aga 342
Kasim-aga, aga martolosa 301
Kasim-paša, sin Mehmed-paše Sokolovića 391
Kasim-paša, vojvoda, Osječanin 232, 233, 358, 364, 365, 367
Kemenji (Kemeny, Kimyanoš), Janoš, kralj, 255, 313, 321, 322
Kešfija, pjesnik 139
Kibleli-paša 504
Kik (Kanik) narod, 573
Kilidž, Hadži, berber 89
Kim Janoš, v. Kemenji
Kinak, narod 573
Kinali-zade, Kruševljanin 66
Kipti, v. Cigani
Kizlar-aga, dobrotvor 311
Klimenti, 200, 268, 268, 235, 429, 433, 442
Kninjeni 255
Koči-beg 557, 558, 563
Kodža-aga, janičarski serdar 279
Kodža, Arslan-paša, Kodža Arslanpašazade, v. Jahjapašić 303
Kodža Hasan-zade, pjesnik 285
»Kodža Mehmed-paša«, v. Mehmed-beg, sin Isa-begov
Kodža Mimar, v. Mimar Sinan
Kodža-Musapašić (Kodža Musapašali) 88
Kopan-baba 291
Konstantin 574
Köprülü, v. Ćuprilić
Koski-beg 85
Koskizade 116
Kotorani 335, 392, 412, 434, 435, 437, 438, 442, 443, 445
Küčük Bali-beg, v. Jahjapašić, Bali-beg
Küčük Čelebi, selam čauš 320
Küčük Hadži Veli 78
Küčük Šahin 320
Küčük Zaim 340
Kuhi-efendija 576
Kuloğlu 557, 558
Kumuk, narod 573
Kurudži-zade, šejh 89

Lačin-aga 88
La'eli, pjesnik 304, 305
Lafo-zade 89, 116
Lajoš Veliki, kralj 357, 517, 518
Lala-paša, osnivač džamije 139
Lala-Šahin-paša, Gazi 295, 297
Latini, Latinkinje 88, 382, 385
Lezki, Lezeki, narod 573
Litedhal, narod 573
Lokman Hekim 283, 287, 291
Lubzade (Ljubović) 116
Lubzade (Ljubović) 412, 455
Lutfullah-efendija, šejh 287, 291

Ljubović (Lub-zade) 412, 455

Madijan, graditelj Carigrada 551
Mađari 382, 486, 515, 523
Magog 164
Mahmud, emin 557
Mahmud-aga, čaušbaša 506
Mahmud-aga, mutevelija 301
Mahmud-efendija 151
Mahmud-efendija, imam 129
Mahmud-paša 399
Mahmud-paša, emin rudnika Kratovo 279
Mahmud-paša, Kodža, Sveti, Veli 135, 346, 391, 542—544
Mahmud-paša (Skoplje) 281

»Maj Fran« 518
Maksimilijan 222, 224, 226
»Maktul-beg« 478
»Malijaška«, osnivač Voćina 234
Malkoč-beg (-paša), Gazi 155, 156, 172, 188—214
Malkočević (Malkočzade), Ibrahim-beg 130
»Malkodž«, ban 235
Mani 394, 401
Marija 194, 246, 322
Marina 187
Matijaš, kralj 357, 479
Meddah-baba 283, 291
Medžnun-baba, 517
Mehmed II, sultan (Ebul-Feth, Fatih, Gazi, Osvajač, Mehmed-han) 68, 71, 72, 78, 80, 94, 99, 100, 102, 106, 127, 131, 135, 137, 156, 164, 204, 205, 208, 261—263, 267, 280, 284, 309—311, 327, 329, 334—337, 346, 374, 380, 381, 388, 389, 391, 392, 399, 406, 428, 431, 443, 446, 453, 457, 460, 461, 463, 474—478, 535, 537, 540—542, 544, 551, 552
Mehmed III, sultan 537
Mehmed, Defterdar 465
Mehmed-Meho 116
Mehmed Giraj, han 500
Mehmed, Gurdži, ćehaja Fazli-paše 158
Mehmed, sin Abdulaha, Spahi 139
Mehmed, sin Sejdi Ahmed-paše 314
Mehmed-aga 516
Mehmed-aga, baltadžija 340, 345
Mehmed-aga, Doganli 299
Mehmed-aga, haznadar 299
Mehmed-aga, osnivač hana 283
Mehmed-aga Ramazanagić 89, 91
Mehmed-aga, sin Abdulatifov 403
Mehmed-aga, zemberekčiaga 340
Mehmed-beg 215, 226, 237, 258
Mehmed-beg, Arnaut 162
Mehmed-beg, ćehaja haznadara 257
Mehmed-beg Ferhadpašić 257
Mehmed-beg, Hadži (= Karađozbeg) 467
Mehmed-beg, El-Hadž 467
Mehmed-beg, sin Isa-begov 108, 118
Mehmed-beg Jahjapašić, v. Jahjapašić Mehmed-beg
Mehmed-beg (-paša) Jusufbegović 329, 336, 337
Mehmed-beg, Kûčük 516
Mehmed-beg, sin Ferhad-paše 213
Mehmed-beg Šestokrilović 409
Mehmed-efendija, emin 258
Mehmed-han, v. Mehmed II
Mehmed-paša, Bijikli 546
Mehmed-paša, Čaušzade 313, 322, 325
Mehmed-paša Ćuprilić, v. Ćuprilić Mehmed-paša
Mehmed-pada, dobrotvor Niša 64
Mehmed-paša, Gurdži 503
Mehmed-paša, Hasum 313, 315, 441
Mehmed-paša Jahjapašić v. Jahjapašić Mehmed-beg (paša)
Mehmed-paša, Kara, Elči 504
Mehmed-paša, Koski 466
Mehmed-paša, Kûčük 313
Mehmed-paša, namjesnik Egre 505
Mehmed-paša Sokolović (Visoki) v. Sokolović Mehmed-paša
Mehmed-paša, Suhrab 243, 248, 313, 378, 414, 416—418, 425, 426, 434, 435, 437, 439, 440, 442—445, 448, 449, 451, 458, 471, 485
Melek Ahmed-paša, v. Ahmed-paša, Melek
Memi-beg, bihorski 329
Memi-beg (-paša) Arnaut, Gazi 162, 164, 219, 234, 238, 352, 354
Menučehr 524
Merjem 89, 116
Meršan Jusuf 176
Mesih-beg 483
Mevla Čelebi, Halebi 287
Mezaki-efendija 398
Mezid-paša 557
Mićo Latin 89
Mihalbegzade, Ali-beg, Gazi 339
Mihalzade 64
Mikrojim 574
Mileševa 391
Miloš Kobilić (Kobiljaki, Kobilali) 261, 267, 275, 574, 575
Miloš, srpski kralj 374
Miloš, vojvoda 391

Mimar Sinan, sin Abdulmenan-age 79, 118, 293, 401, 464
Miralem-beg 158
Misali-efendija, pjesnik 289
Mlečani 131, 137, 152, 154, 159, 160, 162—165, 168, 169, 171, 182, 183, 189, 199, 200, 202, 204, 209, 254, 255, 315, 334, 336, 405, 420, 428, 442, 443, 457, 460, 487, 488
Moguli, narod 573
Mostarci 469
Muhamed 61, 83, 115, 182, 186, 219, 288, 301, 335, 356, 412, 467, 522, 537, 557
Muhamed, sin Isa-begov 108, 118
Muhamed-aga, dobrotvor 383
Muhamed-aga Piroćanac 61
Muhamed-paša, Bojni Egri 248
Muhjuddin, Hadži 86
Muhjudin Rumi, šejh 344
Munira 89, 94
Muniri-efendija 91
Murad I, Gazi, Hudavendigar 60, 62, 63, 266, 267, 273—275, 295, 297, 301, 302, 304, 307, 308, 339, 341, 388, 391, 476, 573, 574
Murad II 283, 296, 306—308, 551—552
Murad III 220, 222, 225, 281, 530
Murad IV 61, 62, 292, 293, 341, 345, 410, 433, 464, 473, 562
Murad, Hadži 563
Murad-aga 340
Murad-baba 405
Murad-baba, Gazi 398
Murad-beg Tardić, Gazi 111, 123—125, 161, 163, 164, 188, 195, 196
Murad-paša 352
Murteza-aga 264
Murteza-beg 563
Murteza-paša 410
Musafir, Šejh 110
Musa-paša, Kodža 61, 62, 77, 300, 473, 474
Musliefendići 472
Musli-efendija 63, 64
Musli-efendija, defterdar 106
Muslihudin-efendija 385
Mustafa, derviš 110
Mustafa, princ 485
Mustafa-aga 329
Mustafa-aga, Čaluk 544
Mustafa-aga, Čengi 319
Mustafa-aga, Koparli 340
Mustafa-aga, osnivač česme 140, 147
Mustafa-aga, osnivač džamije u Ljubinju 415
Mustafa-baba 267
Mustafa-beg, osnivač mesdžida 516
Mustafa-beg Čuprilić, v. Čuprilić Mustafa-beg
Mustafa-beg-efendija, brat vel. vezira 506
Mustafa-čauš 85
Mustafa-efendija Kadić, v. Kadić Mustafa efendija
Mustafa-efendija, Mevlaoğlu 125
Mustafa-efendija, mevlevijski šejh 340, 344
Mustafa-efendija, Šejh 208
Mustafa-efendija, Šejh Baliefendizade 340
Mustafa-paša, beglerbeg 223, 224, 226
Mustafa-paša, defterdar 410
Mustafa-paša, drugi vezir 75, 511
Mustafa-paša, Filibeli 362, 365, 367
Mustafa-paša, Kodža, skopski 282, 283, 286, 459, 457, 461
Mustafa-paša, Koža, užički 383, 384
Mustafa-paša, Kuršumdžu 266
Mustafa-paša Pračlija 174, 416, 417, 425, 439, 449, 451, 485
Mustafa-paša Tekelija 137, 143, 152, 159, 160, 171, 174, 180, 181
Mutedejjin-paša 523, 526

Nadaždi 77, 169, 359, 371
Nadira 116
Naim-zade, imam 231
Nakoğlu 144
Naméor, delija, sluga Sejdije 320
Namidi-zade 382
Nemrud, legend. 487, 493
Neriman, legend. 122
Nezir, Hadži 84, 85
Nihadi, pjesnik 260
Nike Kirigi 144
Nisa-kaduna, Deli 117
Nizami, pjesnik 288

Novljani 416, 435, 437
Nuri-efendija 576

Odabaša, dobrotvor Pljevlja 394
Ohrin, ban, kralj, brat Jovana 547, 554
Ohru, mudrac 551
Ohruzade 550, 554, 556, 558, 561, 563
Omer 257
Omer, ključar 258
Omer-aga, Hadži 458
Omer-aga Omeragazade, zaim 568
Omer-aga, otac Ibrahim ćehaje 459
Omer-aga, Novljanin 432
Omer-aga, prvak Struge 550
Omerbegović Hasan-beg 74
Omer-efendija, kadija 340
Orhan, sultan 267
Osman I, Gazi, Osman-han 415
Osman II, sultan 266, 430
Osman, Hadži 108, 109
Osman-aga 302
Osman-aga, osnivač džamije u Foči 400
Osman-beg, ćustendilski beg 340
Osmanlije 102, 198, 242, 245, 420, 421, 430, 435, 500
Osmanovići (Ali Osman) 562
Osmanović Murat-beg, v. Murat I
Osman-paša Čaluk, v. Čaluk Osman-paša

Pakračani 255
Pan, lat. istoričar 551
Pertev-paša 522
Perzijanci 422, 562
Piri, Hadži 84, 85
Piri-Mehmed-paša 74
Piri-efendija, Šejh 400
Pitagora 89
Platon 280
Porča od Avale, Gazi 94, 97, 327, 328
Poturi 375, 377
Požežani 249
Pulja, kralj 162

Rabija Adevija, 89, 93, 116, 384, 405
Radovan, srp. ban 474
Radul, kralj 569
Ragčić, Ibrahim v. Ibrahim-ćehaja
Rakoci, kralj 255, 322, 324
Ramadan-Ramo 116
Ramadan-aga, neimar, učenik Mimara Sinana, graditelj Aladža džamije 401, 403
Ramazan-aga 85
Ramazanagić, Mehmed-aga 89, 91
Ramazan-beg 563
Ramović, Hadži Sulejman 433
Ramovići 433
Razija 116
Redžep-efendija 508
Redžep-efendija, vaiz 340
»Redžiim«, vizantijski car 551, 554
Reis-efendija 368
Rizvan-efendija 368
Rizvan, Hadži 394
»Roza«, austrijski ćesar 321
»Rožo«, kralj srpski 65
Rustem, legend. 323
Rustem-beg Čengić, v. Čengić Rustem-beg
Rustem-beg, delibaša Ferhad-paše, krčki sandžakbeg 221, 223
Rustem-paša, Sari, vezir Sulejmana 66, 224, 225, 353, 459, 513, 514

Sadik, Hadži 84, 85
Safo 116
Salamon 256, 551, 554
Salih-aga, aga janjičara 505
Salih-aga, Hadži 84, 85
Saliha 116
Salih-paša, vel. vezir 410
Sam, legend. 122, 323
San Marko 203
Saniha 116
Sarajlije 115
Sari Saltuk 422
Sarhošzade, Ibrahim paša 174
Saruzade (Saverzade) 563
Sedžah, osnivač džamije u Štipu, 341
Sedžah, Hadži 87, 110
Sefer, Hadži 389
Sefer-baba 64
Sejdi Ahmed-paša, Gazi 104, 141—143, 146, 187, 188, 209, 252, 255, 310, 313—321, 324, 441

»Selešti«, srpski kralj 266, 574
Selim 81
Selim I 72, 131, 137, 249
Selim-aga 193
Selim-efendija 506
Serdar, Kodža 281
Serdar, osnivač sebilja 365
Sićanzade 281
Sigismund §»Sigisi«), madž. kralj 525
Sijaguš 89
Sijami 89
Sijavuš-paša, Kodža 313, 557, 558
»Silagoš«, kralj 78
Simeon (Šemun) 571
Sinan-aga, neimar, v. Mimar Sinan
Sinan, sin Abdulmenan-age, v. Mimar Sinan
Sinan-beg, dobrotvor Štipa
Sinan-beg (-paša), dobrotvor Čajniča 395—397
Sinan-efendija, kadija 411
Sinan-paša, namjesnik Varada 313
Sinan-paša, Kodža 276, 522, 530
Skender-beg, dobrotvor Ohrida 558
Skopljanci 285
Slavonci 163, 164, 200, 225, 238, 486
Smail-aga, buljubaša, sin Baba Ahmed-age Cetinskog 144, 150, 151, 195, 197, 202
Smail-alajbeg, bos. alajbeg 144, 145, 155, 158, 167, 179, 185, 187
Smail-čelebija, mujezin 319
Sokolović, Ferhad-paša 119, 210, 212—214, 221, 226, 257
Sokolović, Mehmed-paša Visoki, Kodža 79, 87, 88, 90, 260, 291, 296, 344, 349, 532, 533
Sokolluoğlu (Sokolovića sin) 391
Split, kralj Pule 154
Srbi 74, 84, 91, 99, 105, 261, 275, 303, 309, 326, 327, 331, 333, 343, 346, 377, 382, 387, 515
Srpkinje 88, 117
Stefan, Junak, kralj 532
Stjepan (Iškan) 522
Stočani 415
Stržanj, kralj 136
Suhrab Mehmed-paša, v. Mehmed-paša, Suhrab
Sulejman-aga, Kazandžizade, ljekar 497
Sulejman (-han, sultan) 65, 66, 68, 72, 73, 74, 77—82, 84—87, 90, 93, 94, 103, 107, 118, 131, 137, 151, 152, 156, 158, 160—162, 164, 183, 186, 199, 204—208, 216—218, 226, 230—232, 239, 262, 279, 295, 307, 310, 350, 353, 355—358, 360, 362—364, 369, 380, 386, 393—395, 399, 401, 406, 428, 429, 447, 450, 461, 463, 464, 467, 478—480, 483, 484, 491, 499, 509—516, 517, 521—523, 525—531, 592, 535, 544, 552, 558, 559, 566
Sulejman, reis 512
Sulejman, silahdar 143
Sulejman-aga Ramović, Hadži 433
Sulejman-beg 231
Sulejman-beg, osnivač džamije 403
Sulejman-Suljo 116
Sultanovići, ajani Klisa 152, 177
Sultanović (Sultanzade), sin Ahmed-paše 223
Sumbul-efendija 344
Sveti Nikola 422
Sveti Šimun 294

Šaban-baba 524
Šaban-paša 73
Šaban-Šabo 116
Šafizade, temišvarski mula 291
Šahbaz, Čerkez, peškirdžibaša 176
Šahin-paša 100
Šahkul 401
Šamić (Šamizade), Muhamed-efendija, reisulkutab 253, 256, 346
Šarić, uskok 183, 184, 193
Šeddad, legend. 80, 219, 230, 232, 233, 249, 340, 354, 355, 361, 362, 381, 386, 421, 431, 461, 475, 476, 480, 487, 518, 531, 533, 536, 539, 540, 543, 544, 547, 575
Šehabudin-paša 327
Šehbaz-efendija 214
Šehidunnas-dede, šejh 275
Šehrekosdi, dobrotvor Štipa 341
Šehzade Čelebi 299
»Selesti«, ban 380
Šemsipaša-zade, muhurdar Ibrahim-paša 296

Sirmerd, sin Abdulaha 311, 312
Šit-efendija 85, 89
Šit-zade 89
Španjolci 164, 336

Talijani 169
Tartar, Hadži 113
Tatari 247, 247, 324, 368, 485, 489, 496, 498, 500, 524
Tekelija (-paša) 142, 175, 182, 488
Telemos, mad. kralj 530
Tilki, buljubaša 179
Timur-han 327
Timurtarš-paša 301, 302
Timurtašpašazade, Jasavul 275
Tomori, Pavle 511
Turci 242, 247, 255, 325, 469, 485, 489, 490, 574, v. Osmanlije
Turčin 166, 195, 248
Turgut-beg 85
Turhan-beg, Gazi 295
Turhan-zade 296

Ulanski Moro 166
Ulama-paša 528
Umihana 116
Unsi-efendija 506
Uskudari, Mahmud-efendija 89, 290
Užičani 380

Vaizović (Vaiz-zade) 208
Valihi Čelebi, Mevla 277, 291
Vassaf, pjesnik 289
Vejsi-efendija 278, 288
Velija, Hadži 78
Velija, Hadži, osnivač džamije 311, 312
Veli-aga, dobrotvor Nevesinja 411, 412
Veznedar-aga, dobrotvor Prijepolja 390, 391
Vilandiva, pop 571
Vildan-efendija 576
Vlasi 105, 326, 523
Vlkoğlu »Dudžija«, 327
»Vornik«, kralj 476
Vukoğlu, srp. kralj 309

Zafir 89
Zahide-badži 63, 64
Zal, legend. 93
Zejni 86
Zejnudin-aga 84, 85
Zekerija-aga 433
Zrin, Hrvat 226
Zrinjski (Zrinoğlu) 77, 156, 169, 173, 198, 215, 218, 220, 221, 229, 230, 234, 238, 239, 241, 242, 244, 245, 247—251, 253, 255, 256, 359, 371, 373, 483, 487, 489, 490, 491, 494, 498, 500
Zuhrab 89
Zuhuri-efendija, pjesnik 306
Zuko 89
Zulfikar, Đurđijanac 176, 177
Zulfikar-aga 85
Zulfikar-aga, brat Salih-paše 410
Zulfikar-Zuko 116
Zulfikar-zade, Mahmud-aga 263, 264

SADRŽAJ

Strana

PREDGOVOR 5

UVOD — EVLIJA ČELEBI I NJEGOV PUTOPIS 7
Proučavanje Evlije Čelebije i njegovog putopisa 9
Prilike u Turskoj u doba Evlije Čelebije 18
Život Evlije Čelebije 21
Putopis Evlije Čelebije 41

PUTOPIS — ODLOMCI O JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA . . 57
I PUTOVANJE IZ JEDRENA U BEOGRAD 59
Pirot 60
Musa-pašina Palanka (Bela Palanka) 61
Niš 62
Aleksinac 64
Ražanj 65
Paraćin 65
Jagodina 67
Batočina 68
Hasan-pašina Palanka (Smederevska Palanka) 68
Kolari 69
Grocka 69

II OPIS BEOGRADA 71
III PUTOVANJE IZ BEOGRADA U VELIKI VARADIN . . . 95
Pančevo 95

IV PUTOVANJE IZ VELIKOG VARADINA U SARAJEVO . . . 96
Valjevo 97
Srebrenica 98
Šahin-pašin Odžak 100
Han Mačkovac 100
Glasinac 101
Han Mokro 101
Grad Sarajevo 101

Strana

V PUTOVANJE IZ SARAJEVA U LIVNO 126

Kiseljak 126
Busovača 127
Travnik 127
Donji Vakuf 129
Prusac (Akhisar) 131
Kupres 134
Kupreško Polje 134
Stržanj 135
Šujica 136
Opis grada Livna 136

VI ODLAZAK S LIVANJSKOG POLJA U DALMACIJU . . . 149
Kuh-i Prolog 149
Baba-Ahmedova kula 150
Sinj 151
Klis 152
Trogir 154
Split 154
Kamen 155
Vrlika 156
Knin 156
Kara Orman 159
Otez 159
Nadin 160
Skradin 160
Islam 161
Vrana 161
Obrovac 162
Posedarje 162
Zemunik 162
Ozrina 163
Prodin 163
Zadar 163

VII PUTOVANJE ISPOD ZADRA U KORUŠKU, SLAVONIJU I MURU 168
Murano 168
Vilajet Koruška 169

VIII PUTOVANJE ISPOD ZADRA NA KUPREŠKO POLJE . . . 171
Kara Orman 172
Čilek 172
Šujica 173
Kupres 173

IX PUTOVANJE S KUPREŠKOG POLJA U DALMACIJU . . . 175

Strana

Brdo Musnik 178
Menzil Suha Vrba 178
Vrhpoljice 178

X VOJNI POHOD PREMA GRADU ŠIBENIKU 179
Menzil Karaul-han 180
Opis grada Šibenika 181
Opis Rinice 183
Mandalina 186
Marina 187
Kamen 188
Drniš 188

XI PUTOVANJE S KUPRESA NA LIVANJSKO POLJE . . . 192
Duvno 192
Buško Blato 192

XII PUTOVANJE S LIVANJSKOG POLJA U DALMACIJU . . . 195
Solin 195
Klis 196

XIII SASTANAK SA GENERALOM GRADA SPLITA 198
Grad Split 199
Putovanje iz Splita u Banju Luku 204
Glamoč 204
Vinac 205
Jajce 205
Jezero 208
Varcar Vakuf 209
Banja Luka 210

XIV PUTOVANJE IZ BANJE LUKE U GRADOVE ČETIRI SANDŽAKA 216
Gradiška 216
Jasenovac 217
Dubica 218
Kostajnica 218
Bosanski Novi 219
Bihać 220
Lika 221
Udbina 221
Petrinja 222
Sisak 224
Zagreb 224
Obrovac 226
Budak 226
Zrin 226
Karin 227

Strana

Velim 227
Rakitnica 227
Korlat 227

XV PUTOVANJE IZ KRČKOG SANDŽAKA U SANDŽAKE CERNIK I ORAHOVICU 229

Kostajnica 229
Jasenovac 229
Cernik 230
Velika 231
Bijela Stijena 231
Pakrac 232
Sirče 233
Stupčanica 234
Dobra Kuća 234
Voćin 234
Virovitica 235
Moslavina 235
Požega 236
Orahovica 237
Đakovo 238
Brod 238
Voćin 239

XVI VILAJET ZRINSKOG 241

Moslavina 242
Vaslon 244
Čakovac 245
Legrad 249
Opis lova 250
Putovanje u Carigrad 252
Audijencija kod velikog vezira 252
Audijencija kod sultana 256
Povratak u Bosnu 256

XVII UZROK SVRGNUĆA MELEK AHMED-PAŠE 257

XVIII NAŠE PUTOVANJE IZ BANJE LUKE U RUMELIJU 259

Sarajevo 259
Mokro 259
Višegrad 260
Grad Dobrun 261
Grad Priboj 261
Nova Varoš 262
Opis Šehera Novog Pazara 263
Grad Banjska 266
Grad Mitrovica 266
Opis Kasabe Zvečar 267

Strana

XIX POPIS GRADOVA U SEDAM SANDŽAKA BOSANSKOG EJALETA . . . 269

XX OPIS SELA I KASABA RUMELIJSKOG EJALETA . . . 273
Kasaba Vučitrn . . . 273
Grad Priština . . . 275
Grad Kačanik . . . 276
Grad Skoplje . . . 278
Kasaba Kumanovo . . . 292
Kasaba Kratovo . . . 292
Kriva Reka (Bajram-pašina Palanka) . . . 293
Planina Kriva reka . . . 294
Grad Ćustendil . . . 295
Grad Dupnica . . . 297

XXI NAŠE PUTOVANJE IZ SOFIJE U DESET KADILAKA DA KUPIMO RATNI PRIREZ ZAHIRE BEHA . . . 300
Planina Rila . . . 300
Bajram-pašina Palanka . . . 301
Grad Veles . . . 301
Selo Čeltikdži . . . 302
Selo Izvor . . . 302
Grad Prilep . . . 302
Šeher Bitolj . . . 303
Grad Novo Brdo . . . 306
Prokuplje . . . 307
Kuršumlija . . . 307
Grad Kruševac . . . 307
Kasaba Jagodina . . . 309
Grad Smederevo . . . 309

XXII PRIKAZ ISLAMSKE ORDIJE NA GLASOVITOM TEMIŠVARSKOM POLJU . . . 313

XXIII UZROCI UBISTVA SEJDI AHMED-PAŠE . . . 315
Nepodopštine Sejdi Ahmed-paše . . . 322
Život Sejdi Ahmed-paše . . . 323

XXIV POVRATAK IZ ERDELJA U BEOGRAD I IZLET NA AVALU . . . 325
Beograd . . . 326
Avala . . . 327

XXV PUTOVANJE IZ BEOGRADA U ALBANIJU . . . 331
Selo Banja . . . 332
Kasaba Priboj . . . 333
Kasaba Ješan . . . 333
Grad Podgorica . . . 334
Grad Kotor . . . 335
Grad Budva . . . 336
Grad Bar . . . 336

Strana

Grad Ulcinj 336

XXVI PUTOVANJE IZ ALBANIJE U SAMAKOV 338
Kasaba Đakovica 338
Selo Kapidži-oglu 338
Nahija Ovče Polje 339
Grad Štip 339
Selo Balvan 344
Selo Majdan 344
Kasaba Kočane 345
Kasaba Nova Bosna 345
Čarno selo 345

XXVII PUTOVANJE IZ VIDINA U BEOGRAD 346
Kasaba Banja 346
Varoš Banja 347

XXVIII PUTOVANJE IZ BEOGRADA U UGARSKU I ALMANIJU . . 349
Grad Zemun 349
Selo Kojnica 350
Grad Mitrovica 350
Palanka Tovarnik 354
Palanka Sotin 354
Grad Vukovar 355
Kasaba Osijek 357
Osječki most 369
Grad Darda 369
Most na Dravi 369
Jezero Krašice 370
Palanka Baranja 370

XXIX PUTOVANJE IZ BUDIMA U BEOGRAD 371

XXX PUTOVANJE IZ BEOGRADA U UŽIČKU POŽEGU 374
Selo Rušanj 374
Grad Rudnik 374
Kasaba Čačak 376
Užička Požega (Požegadžik) 377
Selo Kadina Luka 377

XXXI PUTOVANJE IZ BEOGRADA U HERCEGOVINU 378
Kasaba Banja 379
Kasaba Gojna Gora 379
Šeher Užice 380
Jablanica 385
Kasaba Rudo 386
Priboj 387
Manastir Maržić 387
Krad Kovin 388
Kasaba Prijepolje 388

		Strana
	Grad Mileševo	391
	Opis varoši Taslidže (Pljevlja)	392
	Kasaba Čajniče	395
	Šeher Foča	399
	Kasaba Ustikolina	406
	Selo Dobro Polje	406
	Grad Jeleč	406
	Nahija Zagorje	408
	Kasaba Jelašca	408
	Kasaba Ulog	409
	Kasaba Nevesinje	409
	Selo Zobdol (Zovdol)	412
	Selo Dabar	413
	Kasaba Dol (Predol)	413
	Kasaba Stolac	414
	Kasaba Ljubinje	415
XXXII	PUTOVANJE U DUBROVNIK	417
	Nahija Ljubomir	417
	Kula Slano	417
	Lazaret Bandiška han	419
	Grad Dubrovnik	420
	Grad Mirčine	426
	Kasaba Čine	427
	Grad Čikerup	427
	Selo Bogoliplje	427
	Grad Novi	428
	Grad Kumbor	430
	Selo Senkor	434
XXXIII	PUTOVANJE IZ DUBROVNIKA U CARIGRAD	437
XXXIV	PUTOVANJE IZ BILEĆE U KOTOR I PERAST	439
	Grad Perast	440
	Grad Kotor	440
	Grad Risan	443
XXXV	POHOD IZ RISNA PROTIV PIVE I NIKŠIĆA	444
	Nahija Nikšić	444
XXXVI	PUTOVANJE IZ RISNA NA GATAČKO POLJE	445
	Grad Klobuk	445
	Grad Ključ	446
	Grad Cernica	447
	Gatačko Polje	448
XXXVII	ODLAZAK SA GATAČKOG POLJA DA SPASAVAMO DUBROVAČKI HARAČ	450
XXXVIII	PUTOVANJE SA GATAČKOG POLJA U SARAJEVO	452
	Grad Blagaj	453
	Grad Počitelj	455

Strana

Selo Tasovčić 459
Popovo polje 459
Kasaba Gabela 459
Grad Gabela 460
Kasaba Čifluk Gabela 461
Kor Kula 461
Grad Norin 461
Šeher i grad Mostar 463
Grad Lipete 469
Kasaba Konjic 470
Abdi-agin Odžak 471
Selo Presjenica 471
Sarajevo 472

XXXIX PUTOVANJE IZ SARAJEVA U NOVI ZRIN 473
Nova Kasaba 473
Selo Konjević 474
Grad Kušlat 474
Grad Zvornik 476
Kasaba Tuzla 478
Kasaba Kozluk 478
Kasaba Bijeljina 479
Grad Rača 479
Grad Morović 480
Kasaba Nemci 481

XL PUTOVANJE U GRAD KANJIŽU 482
Grad Valpovo 483

XLI PUTOVANJE U POKRAJINE: KORUŠKU, MEĐUMURJE I SLAVONIJU 486
Opis Grada Selnice 487
Opis grada Radolseka 487
Vilajet Koruška 488
Grad Buđevac 489
Grad Zagreb 489
Grad Koprivnica 490
Grad Krapina 492
Grad Začasna 493
Grad Čeramur 493
Grad Podgorač 494
[Grad Požega] 494
Lukavstvo i prevara (požeškog) muselima 495
Zla sudbina dušmana iz Novog Zrina 498
[Opis Novog Zrina] 499

XLII OPIS KONAKA NA PUTOVANJU IZ UJVARA U BEOGRAD 501
Grad Ostrogun 501
Grad Budim 501
Grad Pantele 502

Strana

Grad Osijek 503
Grad Dalj 503
Grad Vukovar 504
Grad Beograd 504

XLIII OPIS KONAKA NA PUTOVANJU IZ BEOGRADA U JEGARSKI VILAJET, A ODATLE U UGARSKI VILAJET PRILIKOM ODLASKA NJEMAČKOM KRALJU 507
Opis kasabe Iriga 507
Opis kasabe Grgurevci 508
Opis kasabe Fruške 508
Opis grada Slankamena 509
Opis grada Karlovca 510
Opis grada Petrovaradina 511
Opis grada Giviza (Čerević) 513
Opis palanke Banoštora 514
Opis grada Iloka 515
Opis grada Voćina 517
Palanka Sotin 518
Palanka Dalj 519
Opis grada Erduta 520
Opis grada Flešmarta 520

XLIV OPIS KONAKA NA PUTOVANJU U SEGEDINSKI SANDŽAK 521
Opis palanke Baje 521
Opis palanke Sombora 522
Opis grada Bača 524
Opis palanke Futoga 527
Opis palanke Kovilja 527
Opis grada Titela 527
Opis palanke Sente 529
Opis palanke Subotice 530
Opis grada Martonaša 531
Opis grada Besonova 532
Opis Bečeja 532
Opis Bečkereka 533

XLV OPIS KONAKA NA PUTOVANJU U VILAJET VLAŠKU . 535
Opis grada Vršca 535
Opis Nove Palanke 537
Opis grada Hrama 538
Opis grada Kulića 540
Opis palanke Moldave 541
Opis grada Golupca (Guvercinlik) 541
Opis grada Kladova (Feth-i Islam) 544

XLVI OPIS KONAKA NA PUTOVANJU PO OHRIDSKOM SANDŽAKU 546
Selo Babija 547
Selo Ćura 547
Granice ohridskog sandžaka 547

Strana

Opis grada Stuge 547
Opis Ohridskog jezera 549
[Opis kasabe Struge] 550
Opis grada Ohrida 551
Selo Čeribaši 562
Opis gorske visoravni Istoka 562
Opis kasabe Resena 563

XLVII OPIS KONAKA NA PUTOVANJU IZ OHRIDA U ISTAMBUL 565
Opis kasabe Podgradeca 565
Opis kasabe Starove 566
Selo Paž 567
Opis kasabe Prespe 567
Opis Prespanskog jezera 567
Selo Derbend 568
Selo Gavato 568
Konak u šeheru Manastiru 568
Selo Bešlu 568
Selo Varije 568
Konak u selu Štip 569
Opis kasabe Radovišta 569
Opis kasabe Tikveš 570
Selo Čeribaši 570
Opis kasabe Vlandova 571
Opis grada Strumice 572
Opis panađura Doljana 577

TERMINOLOŠKI KOMENTARI 579

INDEKSI 653
Indeks geografskih i topografskih naziva 655
Indeks ličnih imena i etničkih naziva 671

Evlija Čelebi: Putopis / Izdavač: »Svjetlost«, izdavačko preduzeće, Sarajevo / Za izdavača: Vladimir Knor / Tehnički urednik: Ljubinka Plavšić / Korektor: Ana Kokoljević, Bogdan Jovanović / Štampa: Novinsko preduzeće »Oslobođenje«, Sarajevo / Za štampariju: B. Sekulić